शुक्लयजुर्वेदः

वाजसनेयिसंहिता ।

माध्यन्दिनीयां शाखाम् अनुसृत्य ।

श्रीमन्महीधरकृतवेददीपाख्यभाष्यसहिता ।

पण्डितकुलपतिना बि,ए उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृता प्रकाशिता च ।

तृतीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगर्य्याम्

गोवर्द्धनयन्त्रे

मुद्रिता ।

इं १९०८ ।

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দ বিদ্যাসাগর
২ নং রমানাথ মজুমদারের ষ্ট্রীট।
প্রিণ্টর—শ্রীগোবর্দ্ধন পান
৮০।১নং মুক্তারাম বাবুর ষ্ট্রীট, কলিকাতা।

वाजसनेयिसंहितामन्त्राणामकारादिक्रमेण सूचीपत्रम् ।

इति मन्त्राणां सूची समाप्ता ।

अथ सर्वानुक्रमणिकोक्तं छन्दो दैवतमार्षम् ॥

अथातोऽच्छन्दोदैवता गायत्र्या अग्निरुष्णिहः सवितानुष्टुभः सोमो बृहत्या बृहस्पतिः पङ्क्तेर्वरुणस्त्रिष्टुभ इन्द्रो जगत्या विश्वे देवा विराजो मित्रः स्वराजो वरुणोऽतिच्छन्दसः प्रजापतिर्विच्छन्दसो वायुर्द्विपदायाः पुरुष एकपदाया ब्रह्मा । सर्वा ऋच आग्नेय्यः सर्वाणि यजूंषि वायव्यानि सर्वाणि ब्राह्मणानि सौराणि सर्वाणि ब्राह्मणानि च । स्वाहाकारस्याग्निर्वषट्कारस्य विश्वेदेवाः । कर्मारम्भे मन्त्राणां देवता वेदितव्याः मन्त्रस्य मनसि देवतां ततो हविर्दद्यते देवतामविज्ञाय यो जुहोति देवास्तस्य हविर्न जुषन्ते । स्वाध्यायमपि योऽधीते मन्त्रदैवतज्ञः सोऽमुष्मिंल्लोके देवैरपीड्यते ॥ तस्माद्ध देवता वेद्या मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नतः । मन्त्राणां देवताज्ञानान्मन्त्रार्थमधिगच्छति ॥ मन्त्रार्थ-

स्नानात् विधूतपाप्मा नाकमभ्येति ॥ न हि कश्चिदविज्ञाय याथातथ्येन दैवताः । श्रौतानां कर्मणां विप्रः आर्त्तानां चाश्नुते फलम् ॥ १० ॥

अथादिष्टमध्वरादौ सवान्ते कर्मणि परिभाषितं मन्त्रगणं वक्ष्यामः । सर्वमाग्नेयं गायत्रं गौतमीयं सर्वं सावित्रमौष्णिहं भारद्वाजीयं सर्वं सौम्यमानुष्टुभमाथर्वणिकं सर्वं बार्हस्पत्यं बार्हतमाङ्गिरसं सर्वं वारुणं पाङ्क्तमामेल्लायनीयं सर्वमैन्द्रं त्रैष्टुभं याज्ञवल्कीयं सर्वमादित्यदैवतं जागतं कौत्सम् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रभृति वक्ष्यामो दीक्षायां भृगुरग्निर्विष्णुः गायत्री प्रायणीयेऽङ्गिरसोऽदितिरुष्णिक् क्रये विश्वामित्रः सोमोऽनुष्टुप् आतिथ्ये वसिष्ठो विष्णुर्बृहती प्रवर्ग्ये कश्यप आदित्यः पङ्क्तिः उपसत्स्वात्रेय उपसद्देवता त्रिष्टुप् अग्नीषोमीयेऽगस्त्योऽग्नीषोमौ जगती प्रायणीयेऽतिरात्रे आग्निवेश्योऽहोरात्रे अतिजगती चतुर्विंशत्यहे शौकरायणः संवत्सरः शक्वरी अभिप्लवे षडहे सावर्णोऽर्धमासा मासाश्चातिशक्वरी पृष्ठ्ये षडहे सायकायन ऋतवोऽष्टिः अभिजिति प्रियव्रतो अग्निरत्यष्टिः स्वरसामसु सप्तस्थापो धृति विषुवति रौहिणायन आदित्योऽतिधृतिः विश्वजिति सौभर इन्द्रः कृतिः गो आयुषोर्वाक्कानिर्मिता वरुणौ प्रकृतिः दशरात्र आचार्यो विश्वेदेवा आकृतिः दाशरात्रिके पृष्ठ्ये षडहे भार्गवेयो दिशो विकृतिः छन्दोमेषु शौल्वायन इमे लोकाः संकृति दशमेऽहनि पराशरः संवत्सरोऽभिकृतिः महाव्रते शौलिनः प्रजापतिरुत्कृतिः उदयनीयेऽतिरात्रे भौवनायनो वायुश्छन्दांसि सर्वाणि ॥ १२ ॥ ऋषिभिरुपलक्षितं वाक्यमृषयः छन्दोभिरुपलक्षिता देवता मन्त्रवर्णाद्धव्यजुषोर्विनियोगतश्च विज्ञेयाः । सर्वमेतच्छन्दो दैवतमार्षं च विज्ञाय यत्किञ्चिज्जपहोमादि करोति तस्य फलमश्नुते । ब्रह्मयज्ञारम्भे यथाविधि स्नात्वा छन्दःपुरुषमेनोनिर्णोदनं शरीरे न्यसेत् तिर्यग्वितस्तमस्त ऊर्ध्वबुध्नः तस्याक्षिणी गौतम भरद्वाजौ श्रोत्रे विश्वामित्रजमदग्नी नासिके वसिष्ठकश्यपौ वागत्रिः । गायत्रीं छन्दोऽग्निदेवतां शिरसि विन्यसेदेवमेवोष्णिहं सवितारं ग्रीवास्वनुष्टुभं सोमं बृहतीं बृहस्पतिम् वाक्षोबृहद्रथन्तरे द्यावापृथिवी मध्ये त्रिष्टुभमिन्द्रं श्रोण्योर्जगतीमादित्यम् मेढ्रेऽतिच्छन्दसं प्रजापतिम् पायौ यज्ञायज्ञियं वैश्वानरम् ऊर्वोरनुष्टुभं विश्वान् देवान् अष्ठीवतोः पङ्क्तिं मरुतः पादयोर्द्विपदां विष्णुम् प्राणेषु विच्छन्दसं वायुम् न्यूनातिरिक्तेष्वङ्गेषु न्यूनाधिकच्छन्दस आपो दैवतेत्येवं सर्वाङ्गेषु योजयित्वा वेदमयः सम्पद्यते आपानुग्रहसमर्थो भवति ब्राह्म्यं तेजश्च वर्धते न कुतश्चिद्भयं विन्दते ऋषयो यज्ञसंघः साम-

भवो ब्रह्ममयसोमो सोममयोऽमृतमयः सम्भूय: ब्रह्म वाप्येति। यश्चाद्दैवतमार्षब्राह्मणविधि मातपस्विने नासंवत्सरोषिताय नाप्रवक्त्रे- ऽनुब्रूयादनेनाधीतेन चान्द्र। यथाद्व फल- मवाप्नोति अनेन च सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्म वः सायुज्यं सलोकतामाप्नोत्याप्नोति ॥ १६ ॥

इति सर्वानुक्रमणिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ छन्दांसि गायत्र्युष्णिगनुष्टुब् बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यतिजगतीशक्वर्यतिश- क्वर्यष्ट्यत्यष्टिधृत्यतिधृतयः कृतिप्रकृ- त्याकृतिविकृति संकृत्यभिकृत्युत्कृतयश्चतु- र्विंशत्यक्षरादीनि चतुरुत्तराणि। ऊना- धिकेनैकेन निचृद्भुरिजौ द्वाभ्यां विराट्- स्वराजौ। पादपूरणार्थं तु क्षैप्रसंयोगै- काक्षरीभावान्व्यूहेत्। आद्ये तु सम- वर्ण पादविशेषात्तं ज्ञाविशेषास्तानुक्रा- मन एवोदाहरिष्यामो विराड्रूपा वि- राट्स्थानाश्च बहन्त्यपि त्रिष्टुभ एवेत्यु- क्षः तत्र दशैकादशद्वादशाक्षराणां वै राजत्रैष्टुभजागता इति संज्ञा अनादेशे- ऽष्टाक्षराः पादाश्चतुष्पदाश्चर्चः ॥ १ ॥ प्रथमं छन्दस्त्रिपदा गायत्री। पञ्चकाश्च- त्वारः षट्कश्चैकश्चतुष्को वा पदपङ्क्तिः। षट्सप्तकादया उष्णिग्गर्भा। त्रयः स- प्तकाः पादानिचृन्मध्यमः षट्कश्चेदतिनि चृद्द्वादशकश्चेद्यवमध्या यस्यास्तु ... ष्टकाः सा वर्धमाना विपरीता प्र- तिष्ठा। द्वौ षट्कौ सप्तकश्चेति ह्रसी- यसी ॥ २ ॥ द्वितीयमुष्णिक् विराडान्त्यौ

द्वादशकः। आद्यश्चेत्पुर उष्णिग्मध्यम- श्चेत्ककुप्। त्रैष्टुभजागतचतुष्काः ककुन्न्य- ङ्कुशिरैकादशिनौ: परः षट्कश्चतुःशिरा मध्ये चेत्पिपीलिकमध्या यः पञ्चकश्चयो- ऽष्टकाः अनुष्टुब्गर्भा। चतुःसप्तकोष्णि- गेव ॥ ३ ॥ तृतीयमनुष्टुप्। पञ्च पञ्चकाः षट्कश्चैको महापदपङ्क्तिः। जागता- वष्टकश्च कृतिः। मध्ये चेदष्टकः पिपीलि- कामध्या। नवकयोर्मध्ये जागतः काविराट्। नववैराजयोर्दशैर्मष्टरूपा। दश- काश्चयो विराडेकादशका वा ॥४॥ चतुर्थं बृहती तृतीयो द्वादशकः। आद्यश्चेत्- पुरस्तात् बृहती। द्वितीयश्चेन्न्यङ्कुसारिणु- रोबृहती स्कन्धोग्रीवी वा। अन्त्यश्चेदुप- रिष्टाद्बृहती। अष्टिनोर्मध्ये दशकौ विष्टारबृहती। त्रिजागतोर्ध्वबृहती। त्रयोदशिनोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्या। नवकाष्टकैकादशाष्टिनो विषमपदा। च- तुर्नवका गृह्यत्येव ॥ ५ ॥ पञ्चमं पङ्क्तिः पञ्चपदा। अथ चतुष्पादा विराड्द- शका। अयुजौ जागतौ सतोबृहती युजौ चाविपरीतायौ चेत् प्रस्तारपङ्क्तिः अन्त्यौ चेदास्तारपङ्क्तिराद्यन्त्यौ चेत्संस्ता- रपङ्क्तिर्मध्यमौ चेद्विष्टारपङ्क्तिः ॥ ६ ॥ षष्ठं त्रिष्टुप् त्रैष्टुभपदा। द्वौतु जागतौ यस्या सा जागते जगती त्रैष्टुभे त्रिष्टुप्। वैराजौ जागतौ चाभिसारिणी। नव- कौ वैराजस्त्रैष्टुभश्च द्वौ वा वैराजौ नव- कश्चैष्टुभश्च विराट्स्थानैकादशिमश्चयो-

ऽष्टकाश्च विराड्रूपा। द्वादशिनस्त्रयो-ऽष्टकाश्च ज्योतिष्मती यतोऽष्टकास्ततो ज्योतिः। चत्वारोऽष्टका आगतस्य महा-बृहती। मध्ये आगतस्थे यवमध्या। आद्यौ दशकावष्टकास्त्रयः पंक्त्युत्तरा विराट्पूर्वा वा ॥ ७ ॥ सप्तमं जगती आगतपदा। षष्टिनस्त्रयः स्त्री च द्वौ महासती बृहती। अष्टकौ सप्तकः षट्कौ दशकौ नवकश्च षडष्टका वा महापङ्क्तिः॥ माध्यन्दिनीये वाजसनयके स-र्वानुक्रमणिकैषा कृतिर्भगवतः कात्यायन-स्यैषा कृतिर्भगवतः कात्यायनस्य ॥ ८ ॥

इति सर्वानुक्रमणिकायां पञ्चमोऽध्यायः।

श्रीशुक्लयजुर्वेदः

वाजसनेयिसंहिता माध्यन्दिनीशाखा ।

प्रथमोऽध्यायः ।

हरिः ॐ । इषे त्वा । ऊर्जे त्वा । वायव स्थ । देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आप्यायध्वमघ्न्या इन्द्राय भागं प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्मा मा व स्तेन ईशत माघशंसो ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात बह्वीः । यजमानस्य पशून् पाहि ॥ १ ॥

प्रणम्य लक्ष्मीं नृहरिं गणेशं भाष्यं विलोक्यौवटमाधवीयम् ।
यजुर्मनूनां विलिखामि चार्थं परोपकाराय निजेक्षणाय ॥ १ ॥

दूरादसूयां निर्धूय कृपां कृत्वा ममोपरि ।
विलोक्यो वेददीपोऽयं बुद्धिमद्भिर्द्विजोत्तमैः ॥ २ ॥

तत्रादौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्तं वेदं वेदव्यासो मन्दमतीन् मनुष्यान् विचिन्त्य तत्कृपया चतुर्धा व्यस्य ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यांश्चतुरो वेदान् पैलवैशम्पायनजैमिनिसुमन्तुभ्यः क्रमात् उपदिदेश ते च स्वशिष्येभ्यः । एवं परम्परया सहस्रशाखो वेदो जातः । तत्र व्यासशिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः स्वशिष्येभ्यो यजुर्वेदमध्यापयत् । तत्र दैवात् केनापि हेतुना

क्रुद्धो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यं प्रत्युवाच मदधीतं त्यजेति। स योगसामर्थ्यान्मूर्त्तां विद्यां विधाय उद्ववाम। वान्तानि यजूंषि गृह्णीतेति गुरुणा अन्ये वैशम्पायनशिष्यास्तित्तिरयो भूत्वा यजूंषि अभक्षयन्। तानि यजूंषि बुद्धिमालिन्यात् कृष्णानि जातानि। ततो दुःखितो याज्ञवल्क्यः सूर्य्यमाराध्य अन्यानि शुक्लानि यजूंषि प्राप्तवान्। तानि च जाबालबौधेयकाण्व-माध्यन्दिनादिभ्यः पञ्चदश शिष्येभ्यः पाठितवान्। तथा च श्रुतिः [बृहदारण्य० माध्य० ५, ५, ३३] आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्त इति। अस्यार्थः। आदित्यादधीतान्यादित्यानि शुक्लानि शुद्धानि। वाजस्यान्नस्य सनिर्दानं यस्य स वाजसनिस्तदपत्यं वाज-सनेयस्तेन याज्ञवल्क्येन शिष्येभ्य आख्यायन्ते कथ्यन्त इत्यर्थः। तत्र मध्यन्दिनेन महर्षिणा लब्धो यजुर्वेदशाखा-विशेषः माध्यन्दिनः। यद्यपि याज्ञवल्क्येन बहुभ्यः शिष्येभ्य उपदिष्टः तथापि ईश्वरकृपया मध्यन्दिनसम्बन्धितया लोके प्रख्यायते। तं माध्यन्दिनं वेदं येऽधीयन्ते विदन्ति वा शिष्यपर-म्परया वर्त्तमानास्तेऽपि माध्यन्दिना उच्यन्ते॥

अतएव 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति [शत० ब्रा० ११, ५, ६, ७] स्वशाखाध्ययनं विहितम्। तच्चाध्ययनं प्रतिमन्त्रमृषिच्छन्दो-देवताविनियोगार्थज्ञानपूर्वकं विधेयम् अन्यथा दोषश्रव-णात्। 'एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुब्रूते जपति जुहोति यजते याजयते तस्य ब्रह्म निर्वीर्य्यं यातयामं भवत्यथान्तराश्वगर्त्तं वापद्यते स्थाणुं वर्च्छति प्रमीयते वा पापीयान् भवति' इति कात्यायनोक्तेः। [अनुक्रम० १, १] इत्यादिज्ञाने फलश्रव-णाच्च। अथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्य्यवदथ योऽर्थवित्तस्य वीर्य्यवत्तरं भवति जपित्वा हुत्वेष्ट्वा तत्फलेन

युञ्जतीं—इत्युक्तेश्च। [अनु० १, १] तस्मादेदमन्त्राणामर्था-ज्ञिज्ञानमर्थज्ञानं चावश्यमन्यथा फलवैकल्यात्। तत्र यजुर्वेद-मन्त्रेषु कानिचित् यजूंषि कानिचन ऋचः। तत्र ऋचां नियताक्षरपादावसानानामार्षमक्षरं छन्दः कात्यायनेनोक्तम्। यजुषां चनुत्तरमतात्तरावसानानामेकाक्षरादीनां पिङ्गलेन दैव्येकमित्यादिनोक्तं छन्दो बोद्धव्यम्। तदधिकानां तु होता यक्षदमस्वतिमभिहोत्यादीनां [अध्या० २१, ४६] नास्ति छन्दः-कल्पना॥—तत्राद्याध्याये द्वितीयाध्यायाष्टाविंशतिकण्डिकासेति दर्शपौर्णमासमन्त्राः। तेषां परमेष्ठी प्रजापतिर्ऋषिर्देवताः प्राजापत्या वा। द्वितीयाध्यायान्तिमकण्डिकाषट्कम्पित्र्यज्ञ-मन्त्रास्तेषां प्रजापतिर्ऋषिः। आद्येऽध्याये सर्वाणि यजूंषि एका पुरा क्रूरस्येति [१, २८] ऋक्। यजुषां पिङ्गलोक्तं छन्दो बोद्धव्यं विस्तरभयान्नोच्यते। ऋचान्तु छन्दांसि वक्ष्यामि। तत्राद्यायां कण्डिकायां पञ्च मन्त्राः। द्वौ त्र्यक्षरौ। तृतीयश्चतुरक्षरः। चतुर्थो द्विपञ्चाक्षरः। पञ्चमो नवाक्षरः॥—तत्र प्रकृतित्वादादौ दर्शपौर्णमासमन्त्राः। यत्र समस्ताङ्गानामुपदेशः क्रियते सा प्रकृतिः। यत्र विशेषाङ्गमात्रमुपदिश्यतेऽङ्गान्तराणि तु प्रकृतेरतिदिश्यन्ते सा विकृतिः।• तत्र प्रकृतिस्त्रिविधा अग्निहोत्रमिष्टिः सोमश्चेति। तत्र यद्यपि कृताधानस्यैव दर्शपौर्णमासयोरधि-कारादादौ अग्न्याधानमन्त्रा वक्तुमुचितास्तथाप्याधाने पव-मानेष्ट्यो विधेयास्ता अन्तराधानस्यैवासिद्धेः। पवमानेष्टी-नाञ्च दर्शपौर्णमासविकृतित्वात्सोमेऽपि दीक्षणीयप्रायणीया-दिषु दर्शपौर्णमाससापेक्षत्वादादौ दर्शपौर्णमासमन्त्राः गदितुं युक्ताः। ते चेषेत्वादयः॥—तत्रेषे त्वेति द्विपदस्त्र्यक्षरो मन्त्रः। तस्य देव्यनुष्टुप्छन्दः। शाखा देवता। पलाशशाखाच्छेदने विनि-

लोकः। पलाशादीनामचेतनत्वेऽपि तदभिमानिनीनां देवतानां प्रत्यक्षेणाचेतनत्वम्। अभिमानिव्यपदेशस्त्विति व्यासकृतोक्तेः 'मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्निति' श्रुतेश्च। तस्मात्सम्बोध्यत्वात्तत्र यूपादीनामपि देवतात्वम्। तत्र प्रतिपदि दर्शयागं चिकीर्षुरमावास्यायां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा दर्शयागार्थं पयसानेवर्च इति [कात्या० २, १, ३] मन्त्रेण वह्निषु समिदाधानकर्म-व्याख्यानं कृत्वा वत्सापाकरणं कुर्यात्। दर्शयागे केचिद्यजन्ति। आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं दध्यैन्द्रं पय इति तत्र प्रतिपदि दधि होतुं दध्नो निष्पत्त्यै रात्रावामावास्यायां गावो दोग्धव्याः। तद्दोहनार्थं प्रातर्लौकिकदोहादूर्ध्वं स्वमातृभिः सह चरन्तो वत्साः स्वमातृभ्यः पलाशशाखयापाकरणीयाः। तदर्थं पलाशशाखाच्छेदनम्। गायत्र्या पक्षिरूपं विधाय यदा दिवः सोममपहृत्याहृता तदा तत्पतन्नपर्णमासीत् ततः पलाशोऽभवदिति श्रुत्या [श० ब्रा० १, ७, १—८, २, १०] पलाशस्य प्राशस्त्यं ब्रह्मत्वञ्चोक्तं तस्मात्पलाशशाखाच्छेदनम्॥

अथ मन्त्रार्थः—क्रियापदाध्याहारेण। हे शाखे! 'इषे' इष्यै 'त्वा' त्वां छिनद्मि। इष्यते काङ्क्ष्यते सर्वैर्व्रीह्यादि-धान्यनिष्पत्तये सा इट्। श्रुत्या वृष्टिर्व्याख्याता। कर्मणि क्विप्। इष्यै तदाह यदाहेषे त्वेति श्रुतेः [१, ७, १, २]। पर्ण-शाखाच्छिनत्ति शमीशाखां वेषे त्वेत्यूर्जे त्वेति वा छिनद्मि इति चोभयोः साकाङ्क्षत्वात्सन्नमयामीति चोत्तर इति कात्यायनोक्तेः (कात्या० ४, २, १—२)। छिनद्मीति क्रियापदमध्याहर्त्तव्यम्। कात्यायनसूत्रस्यायमर्थः—पलाश-शाखा शमीशाखा वात्र विकल्पिता। तच्छेदने इषे त्वोर्जे त्वेति द्वौ मन्त्रौ विकल्पितौ। तयोः क्रियापदाकाङ्क्षत्वात् यथावबोधाय छिनद्मि इति पदमध्याहर्त्तव्यमित्येकः पक्षः। इषे त्वेति छेद-

नार्थो मन्त्रः । ऊर्जे त्वेति सन्नमनार्थः । सन्नमनं ऋजूकरणं शाखालग्नधूल्याद्यपनयनम् । इदं पक्षान्तरमित्यर्थः । ऊर्जे त्वा । शाखैव देवता । हे शाखे ! 'त्वा' त्वां सन्नमयामि ऋजूकरोमि । किमर्थम् 'ऊर्जे' ऊर्ज बलप्राणनयोः । ऊर्जति सर्वान्मनुष्यपश्वादीन् बलयति दानादिना दृढशरीरान् करोति । यद्वा । प्राणयति प्रकर्षेण चेष्टयतीति व्युत्पत्तिद्वयेन वृष्टिगतो जलात्मको रस ऊर्क्शब्देनोच्यते । तस्मै रसाय त्वामनुमार्ज्मि । यो वृष्टादूर्ग्रसो जायते तस्मै तदाहेति श्रुतेः [१, ७, १, २] । एतन्मन्त्रद्वयपाठेनाध्वर्युरिष्यमाणमन्नं जलकरमाज्यक्षीरादिरसञ्च यजमाने सम्पादयत्येव । 'इषे त्वोर्जे त्वेत्याहेषमेवोर्जं यजमाने दधाति' इति तित्तिरवचनात् । कात्यायनः [४, २, ७] 'मातृभिर्वत्सान् संसृज्य वत्सं शाखयोपस्पृशति वायवस्थेति' । वायुर्देवता । वा गतिगन्धनयोः । वान्ति गच्छन्ति वायवो गन्तारः । हे वत्साः ! यूयं 'वायवः स्थ' मातृभ्यः सकाशात् अन्यत्र गन्तारो भवत । मातृभिः सह गमने सति सायं दोहो न लभ्यत इत्यभिप्रायः । यद्वा । वायुसादृश्याद्वत्सानां वायुत्वम् । यथा वायुः पादप्रक्षालननिष्ठीवनादिभिरुपहतां भूमिं शोषयित्वा पुनाति । एवं वत्सा अप्यनुलेपनहेतुभूतगोमयादिदानेन भूमिं पुनन्ति तस्माद्वायुसादृश्यम् । अथवा नृणां यथा स्वनिवासाय गृहनिर्माणसामर्थ्यमस्ति एवं पशूनां तदभावान्निरावरणेऽन्तरिक्षे सञ्चरणादन्तरिक्षमेव पशूनां देवता । तस्यान्तरिक्षस्य वायुरधिपतिः स च वायुः स्वावयवानिव पशून् पालयतीति पशूनां वायुरूपत्वम् । यथा पालनाय पशून् वायवे समर्पयितुं वायुरूपत्वमापाद्य वायव स्थेति मन्त्रः प्रवर्त्तते । तदुक्तं तित्तिरिणा वायव स्थेत्याह वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षोऽन्तरिक्षदेवत्याः खलु पशवो वायव एवैतान् परिददातीति ।

यद्वा तृणभक्षणायारण्ये तत्र तत्रारण्ये चरित्वा सायंकाले वायुवेगेन यजमानगृहे समागमनाय पशून् प्रवर्त्तयितुं वायुरूपत्वमुच्यते। कात्यायनः [४, २, ८. १०] देवो व इति मातृणाम् एकां व्याकृत्यैन्द्रम्भवति माहेन्द्रं वेति'। अस्यार्थः। पूर्वसूत्राच्छाखयोपस्पृशतीति पदद्वयमनुवर्त्तते। वत्सानां मातरो या गावः सन्ति तासां मध्ये एकाङ्गां व्याकृत्य पृथक्कृत्य देवो व इति मन्त्रेण शाखयोपस्पृशेत्। तथा सति गोसम्बन्धिदधिरूपं हविरैन्द्रं माहेन्द्रं वा भवतीति। देवो व इति मन्त्रस्येन्द्रो देवता। षू प्रेरणे। सुवति स्वस्वव्यापारे प्रेरयतीति सविता। देवः द्योतमानः परमेश्वरः। हे गावः! वो युष्मान् प्रार्पयतु प्रभूततृणोपेतं वनं गमयतु। किमर्थम्? श्रेष्ठतमाय कर्मणे। चतुर्विधं कर्म। अप्रशस्तम्। प्रशस्तम्। श्रेष्ठम्। श्रेष्ठतमञ्चेति। लोकविरुद्धं वधबन्धचौर्यादिकमप्रशस्तम्। लोकैः श्लाघनीयं बन्धुवर्गपोषणादिकं प्रशस्तम्। स्मृत्युक्तं वापीकूपतड़ागादिकं श्रेष्ठम्। वेदोक्तं यज्ञरूपं श्रेष्ठतममिति तल्लक्षणम्। यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्मेति श्रुतेः [१, ७, १, ५]। हे अघ्न्याः गावः! गोवधस्योपपातकरूपत्वाद्धन्तुमयोग्या अघ्न्या उच्यन्ते। तथाविधा यूयमिन्द्राय भागम् इन्द्रमुद्दिश्य सम्पादयिष्यमाणं दधिरूपहेतु क्षीरम् आप्यायध्वं समन्ताद्वर्धयध्वम्। सर्वास्वपि गोषु प्रभूतक्षीरं कुरुत। ओप्यायी वृद्धौ [धा० १४ १७]। वो युष्मानपहर्त्तुं स्तेनश्चौरो मा ईशत ईश्वरः समर्थो मा भूत्। अघशंसः अघेन तीव्रपापेन भक्षणादिना शंसो घातको व्याघ्रादिरपि मा ईशत वो हिंसको मा भूत्। कीदृश्योर्युष्मान्? प्रजावतीः बह्वपत्याः। अनमीवाः-अमीवा व्याधिः स नास्ति यासां ताः अनमीवाः कृमिदुष्टत्वादिस्वल्परोगरहिताः। अयक्ष्माः यक्ष्मा रोगराजः प्रबलरोगरहिताः। किञ्च। यूयं गोपतौ

न्वा युष्माकं पत्यावस्मिन् यजमाने ध्रुवाः शाश्वतिकीः बह्वी-बहुविधाः स्यात् भवत ॥ का० [४, २, ११] 'यजमानस्य पशू-नित्यग्न्यागारस्याग्न्यतरस्य पुरस्ताच्छाखामुपगूहतीति'। हे पलाशशाखे ! त्वमुन्नतप्रदेशे स्थित्वा प्रतीक्षमाणा सती यज-मानस्य पशून् अरण्ये मध्वरतश्चोरव्याघ्रादिभयात् पाहि रक्ष। शाखया रक्षिता गावो निरुपद्रवाः सत्यः सायं पुनरागच्छन्तो-त्याशयः। यद्यप्यचेतना शाखा तथापि तदभिमानिनीं देवता-मुद्दिश्यैवमुक्तम्। यथा शास्त्रज्ञा अचेतनेऽपि शालग्रामे शास्त्र-दृष्ट्या विष्णुसन्निधिमभिप्रेत्य विष्णुं सम्बोध्य षोड़शोपचारान् विदधत इत्युक्तं प्राक् ॥

अथ व्याकरणप्रक्रिया। 'इषे' इषेरिच्छार्थस्य कर्मणि क्विप्। किच्चादुपधाया गुणाभावः। तस्माच्चतुर्थ्येकवचनम्। इषशब्दगत इकारो धातुस्वरेण प्रातिपदिकस्वरेण चादात्तः। स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात् [पा० का० ६, १, २२३ परि० १] चतुर्थ्येकवचनस्य प्रत्ययत्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते अनु-दात्तौ सुप्पिताविति [पा० ३, १, ४] तदपवादेनानुदात्तत्वे प्राप्तेऽपि सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरित्युदात्तत्वम् [पा० ६, १, १६८]। तस्मिन् सति अनुदात्तं पदमेकवर्जमितीकारोऽनु-दात्तः [पा० ६, १, १५८]। यद्यप्येकशब्देन द्वयोरुदात्तयो-रन्यतरो यः कोऽपि वक्तुं शक्यते तथापि सति शिष्टस्वरो बली-यानिति न्यायेन [पा० का० ६, १, १५८ वा ८] विभक्तिगत उदात्त एव प्रबलः॥ तथा सत्यनुदात्तादिकमुदात्तान्तमिदं पदं सम्पन्नम्। 'त्वा'। युषेर्भजनार्थस्य युष्यसिभ्यां मदिगिति [उ० १, १३ ७] मदिक्प्रत्ययान्तस्य युष्मच्छब्दस्य द्वितीयायां त्वेति रूपम्। तस्य प्रातिपदिकस्वरेण यद्यपि उदात्तः प्राप्त-स्तथापि अनुदात्तं सर्वमपादादावित्यस्य सूत्रस्य अनुवृत्तौ

सत्यां [पा० ८, १, १८] त्वामौ द्वितीयाया इति [पा० ८, १, २३] त्वादेशविधानादयं शब्दोऽनुदात्तः ॥ ऊर्जे । ऊर्ज बलप्राणनयोरस्मात् क्विप् । ऊर्जति बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोति इत्यूर्क् अन्नम् । ऊर्गित्यन्ननामोर्जयति इति सत इति यास्कः [निरु० ९, २७]। स्वर इषेवत् । संहितायां तूदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति [पा० ८, ४, ६६] त्वाशब्दस्य स्वरितत्वम् । मन्त्रद्वयस्य संहितायाम् ऊर्जे इति ऊकारस्य स्वरितात् संहितायामनुदात्तानामिति [पा० १, २, ३९] प्रचयाभिधायामेकश्रुतौ प्राप्तायां तदपवादकत्वेनोदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्यत्यन्तनीचोऽनुदात्तो भवति [पा० १, २, ४०] अग्रिमस्य त्वाशब्दस्य स्वरितत्वम् । एवमुत्तरपदेषु संहितायां स्वरा ऊहनीयाः ॥ 'वायवः' वातेर्गत्यर्थात् कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उणित्युण् [उ० १, १]। सति शिष्टप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो वायुशब्दः । जसः सुप्त्वादनुदात्तत्वम् । जसि चेति [पा० ७, ३, १०९] गुणेऽवादेशे च स्थानेऽन्तरतम इति [पा० १, १, ५०] परिभाषया उदात्त एव जाते वायव इति मध्योदात्तं पदम् । अमः स्वरितत्वं पूर्ववत् । 'स्थ' अस्तेर्लिटि शपो लुकि श्नसोरल्लोप इति अकारलोपः [पा० ६, ४ १११]। तिङ्ङतिङ इति [पा० ८, १, २८] निघातः ॥ 'देवः' पचादित्वादच् [पा० ३, १, १३४] चित इत्यन्तोदात्तः [पा० ६, १, १६३]॥ 'वः' बहुवचनस्य वस्नसावित्यनुदात्तौ वसादेशः [पा० ८, १, २१]। 'सविता' षू प्रेरणे । ण्वुल्तृचाविति तृच् [पा० ३, १, १३३] । इडागमः । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥ 'प्र' उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तः [फि० ४, १२] 'अर्पयतु' ऋ गतौ । हेतुमति चेति णिच् [पा० ३, १, २६]। अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुग्णाविति [पा० ७, ३, ३६]

धुक्। धुगन्तेति [पा० ७, १, ८६] धुगयं निपातश्च। 'श्रेष्ठतमाय' प्रशस्यशब्दादतिशायने तमबिष्ठनाविति इष्ठन् [पा० ५, ३, ५५] प्रशस्यस्य श्र [पा० ५, ३, ६०] इति आदेशः। ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् [पा० ६, १, १९७]। ततः पुनः तमप्। तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वम्। स्वरितप्रचयाः पूर्ववत्॥ 'कर्मणे' करोतेर्मनिन् नित्त्वादाद्युदात्तः॥ 'आ' उदात्तः॥ 'प्यायध्वम्' ओप्यायी वृद्धौ। हेतुमति णिच् [पा० ३, १, २६]। तस्य छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वात् [पा० ३, ४, ११७] णेरनिटीति णिलोपः [पा० ६, ४, ५१]। निघातः॥ 'अघ्न्याः' अघ्न्या अहन्तव्या भवत्यघघ्नीति वेति यास्कः [निरु० ११, ४३]। अघे नञि वोपपदे हन्तेरघ्न्यादयश्चेति [उ० ४, ११२] यगन्तो निपातः। सम्बुद्धित्वादामन्त्रितस्य चेति [पा० ६, १, १९८] आष्टमिको निघातः॥ 'इन्द्राय' इदि परमैश्वर्ये इन्धी दीप्तौ वा। इन्दति इध्यते वा तेजोभिरिति इन्द्रः। ऋज्रेन्द्रेत्यादिना [उ० २, २९] रन्प्रत्ययान्तो निपातः। नित्त्वादाद्युदात्तः। स्वरितप्रचयौ च॥ 'भागं' भज भागसेवनयोः। अकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायामिति घञ् [पा० ३, ३, १९]। ञित्त्वादाद्युदात्ते प्राप्ते कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्त इत्यन्तोदात्तत्वम् [पा० ६, १, १५९]॥ तस्यामिपूर्वं इत्यमा [पा० ६, १, १०७] सहैकादेश एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्त एव [पा० ८, २, ५]॥ 'प्रजावतीः' उपसर्गे च सञ्ज्ञायामिति [पा० ३, २, ९९] जनेर्डप्रत्ययः ततष्टाप्। तेन सहैकादेशोऽप्युदात्तः प्रजाशब्दः। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् [पा० ५, २, ९४] मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः [पा० ८, २, ९] इति मस्य वः। उगितश्चेति ङीप् [पा० ४, १, ६]। मतुप्-

ङीपोरनुदात्तत्वात् प्रजाशब्दस्वर एव। वा छन्दसीति [पा० ६, १, १०६] पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥ 'अनमीवाः' अम रोगे। अमेरीव इति ईवप्रत्ययः। यद्वा। ग्रेवायज्ञाजिह्वाग्रीवाप्वा-मीवा [उ० १, १५३] इत्यमेर्वन्प्रत्ययान्तो निपातः। तस्य नञा बहुव्रीहौ [पा० २, २, ६] समासस्य चेत्यन्तो-दात्ते प्राप्ते [पा० ६, १, २२३, २—१६२]। तदपवादेन बहु-व्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति [पा० ६, २, १] पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वे प्राप्ते तदपवादेन नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम् [पा० ६, २, १७२] ॥ 'अयक्ष्माः' तद्वत् स्वरः ॥ 'मा' निपातत्वादा-द्युदात्तः ॥ 'स्तेनः' स्तेन चौर्ये। स्तेनयति चोरयतीति स्तेनः। पचाद्यच्। चित्त्वादन्तोदात्तः ॥ 'ईशत' ईश ऐश्वर्ये। छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति लङ् [पा० ३, ४, ६]। व्यत्ययो बहुलमिति [पा० ३, १, ८५] बहुवचनम्। न माङ्योगे इत्यड़भावः [पा० ६, ४, ७४]। निघातश्च ॥ 'अघशंसः' अघ पापकरणे। पचाद्यजन्तोऽघशब्दोऽन्तो-दात्तः। अघं शंसति इच्छतीत्यघशंसः। शसि इच्छायाम्। अच्। तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना [पा० ६, २, २] पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वम् ॥ 'ध्रुवाः' ध्रुव स्थैर्ये। इगुपधज्ञाप्रीकिरः क इति कः [पा० ३, १ १३५]। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो ध्रुवशब्दः ॥ 'अस्मिन्' इणो दमुगिति एतदमुक्। अन्तोदात्त इदं-शब्दः। तस्मात् ङेरस्मिन्। तस्य ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः [पा० ६, १, १७१] इत्युदात्तत्वम् ॥ 'गोपतौ' गमेर्डोरिति [उ० २, ६६] गोशब्दः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। गवां पतिरिति तत्पुरुषे पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् [पा० ६, २, १८]। स्यात्। अस्तेः प्रार्थनायां लिङ्। तस्य झिपां [पा० ३, ४, १०१] यासुट्। सलोपोऽल्लोपश्च। तिङ्ङतिङः ॥

'बह्वीः' बहुशब्दात् वोतो गुणवचनादिति [पा० ४, १, ४४] ङीष् । वा छन्दसीति [पा० ६, १, १०६] जसः पूर्वसवर्णत्वम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥ 'यजमानस्य' पुङ्यजोः शानजिति [पा० ३, २, १२८] यजतेः शानन् । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ 'पशून्' पश्यन्ति गन्धेनेति पशवः । अर्जिदृशिकमीत्यादिना [उ० १, २७] दृशेः कुप्रत्ययः पशादेशश्च । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥ 'पाहि' पा रक्षणे । लोट् । तिङ्ङतिङः । एवमग्रे पदस्वरप्रक्रियोहनीया विस्तरभयान्नोच्यते ॥ १ ॥

वसो॑: प॒वित्र॑मसि । द्यौर॑सि पृथि॒व्य॑सि मा॒तरि॒श्वनो॑ घ॒र्मो॑ऽसि वि॒श्वधा॑ असि । पर॒मेण॒ धाम्ना॒ दृꣳह॑स्व॒ मा ह्वा॒र्मा ते॑ य॒ज्ञप॑तिर्ह्वार्षीत् ॥ २ ॥

का० [४, २, १५, १६] वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां बध्नाति कुशौ त्रिवृद्वेति । वासयति वृष्ट्यादिद्वारा स्थापयति विश्वमिति वसुः यज्ञः । यज्ञो वै वसुर्यज्ञस्य पवित्रमसीति श्रुतेः [१, ७, १, ८] । यज्ञशब्देन तदीयहविर्द्रव्यरूपं क्षीरं लक्ष्यते । हे दर्भमय पवित्र ! 'वसोः' इन्द्रदेवताया निवासहेतोः पयसः शोधकं 'पवित्रं' त्वम् 'असि' । अनेन मन्त्रेण पवित्रं कृत्वा पर्णशाखायां बध्नीयात् । द्वौ कुशौ कुशत्रयं वा पवित्रमुच्यते ॥ का० [४, २, १८] द्यौरसीति स्थाल्यादानमिति । यस्यां स्थाल्यां क्षीरं प्रक्षेप्तव्यं तदग्रहणार्थोऽयं मन्त्रः । हे स्थालि ! मृज्जलाभ्यां निष्पन्ना त्वं 'द्यौरसि' जलहेतुवृष्टिप्रदद्युलोकरूपासि । द्युसम्बन्धात्तद्रूपत्वमस्या उपचर्यते । तथा 'पृथिव्यसि' पृथिव्याः सकाशादुद्धृततया

मृदा [illegible]त् पृथिवीरूपत्वम् ॥ का० (४, २, २०] मातरिश्वन इत्यधिश्रयतीति। गार्हपत्यादुदीचोऽङ्गारान्निरूह्य तेषूखामधिश्रयति। हे उखे! त्वं 'मातरिश्वनः' वायोः 'घर्मः' दीपकोऽन्तरिक्षलोकोऽसि। मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति निश्वासचेष्टां करोतीति मातरिश्वा वायुः। घर्मः। घृ क्षरणदीप्त्योः। घर्मः दीपकः। सञ्चारस्थानप्रदानेन वायोर्दीपकोऽभिवृद्धकोऽन्तरिक्षलोकः। हे स्थालि! तवोदरेऽप्यन्तरिक्षरूपस्याकाशस्य वायुसञ्चारस्य सद्भावात् त्वमपि वायोर्घर्मरूपासि॥ द्यौरसि पृथिव्यसीति पूर्वमन्त्रे लोकद्वयरूपत्वमुखाया उक्तम्। अत्र मातरिश्वनो घर्मोऽसीत्यन्तरिक्षलोकरूपत्वमुच्यते। तस्मादेषां त्रयाणां लोकानां धारणात् त्वं 'विश्वधा असि' विश्वं दधातीति विश्वधाः विश्वधारणसमर्थासि लोकत्रयरूपत्वात्। किञ्च 'परमेण धाम्ना' उत्तमेन बहुक्षीरधारणसामर्थ्यरूपेण तेजसा हे उखे! त्वं "दृंहस्व" दृढ़ा भव त्वन्निष्ठस्य क्षीरस्य गलनं वारयितुम् अन्यथा भग्नायास्तव छिद्रेण क्षीरं गलेत्। दृहि वृहि वृद्धाविति [धा० १७, ८४] धातुर्यद्यपि वृद्ध्यर्थस्तथापि दार्ढ्ये सति भङ्गाभावेन चिरमवस्थानाद् दार्ढ्यं नाम कालवृद्धिरेव भवति। किञ्च। हे उखे! 'मा ह्वाः' कुटिला मा भव। ह्वृ कौटिल्ये। यद्युखा कुटिला भवेत् तदानीमवाङ्मुखायां सत्यां तत्स्थं क्षीरं गलेत्। अतः क्षीरधारणाय दार्ढ्यमकौटिल्यं चाप्यते। किञ्च 'ते यज्ञपतिः' तत्सम्बन्धी यजमानः 'मा ह्वार्षीत्' कुटिलो मा भूत् त्वन्निष्ठक्षीरस्कन्दनेनानुष्ठानविघ्न एव यजमानस्य कौटिल्यम्। तच्च त्वदीयेन दार्ढ्येन कौटिल्याभावेन च न भविष्यतीति प्रार्थ्यते ॥ २ ॥

वसो॑: प॒वित्र॑मसि श॒तधा॑रं॒ वसो॑: प॒वित्र॑-

मसि सहस्रधारम्। देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वा। कामधुक्षः॥२

का० [४, २, २१] 'वसोः पवित्रम्' इति पवित्रमस्यां करोत्युदग्वेति। अस्यामुखायां स्थापनीयस्य पवित्रस्य प्रागग्रत्वं सामान्यतः प्राप्तमिति विद्वत् कृत्वोदगग्रत्वं विकल्प्यते। हे शाखापवित्र! 'वसोः' इन्द्रदेवतानिवासहेतोः पयसः शोधकं 'पवित्रं' त्वम् 'असि'। पवित्रेण व्यवधाने सति क्षीरेण सह स्थाल्यां पततां तृणपर्णादीनां प्रतिबध्यमानत्वात् पवित्रस्य क्षीरशोधकत्वम्। किम्भूतं पवित्रम्? 'शतधारम्' शतसंख्याधारा यस्मिन्। तथा 'सहस्रधारं' सूक्ष्मैः पवित्रच्छिद्रैः स्थाल्यां पतन्तीनां क्षीरधाराणां शतसहस्रसंख्याकानां सद्भावाच्छोधकत्वमाहर्तुम्। वसोः पवित्रमिति द्विवृत्तिः। अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते [निरु० १० ४१]॥ का० [४, २, २२] 'देवस्त्वेत्यासिच्यमाने जपतीति'। पयो देवता। दोहनात्पूर्वं स्थाल्यां सिच्यमान हे क्षीर! 'सविता' प्रेरको देवः पूर्वोक्तरीत्या 'शतधारेण' वसोः पवित्रेण 'त्वा' त्वां 'पुनातु' शोधयतु। सुप्वेति पवित्रविशेषणं सुष्ठु पुनातीति सुपुः तेन 'सुप्वा' 'गुडागमाभाव आर्षः'॥ का० कामधुक्ष इति प्रश्न इति [४, २, २४] एकस्यां गवि दुग्धायां दोग्धारमध्वर्युः पृच्छेत्। हे दोग्धः! विद्यमानानां गवां मध्ये त्वं 'कां गाम्' 'अधुक्षः' दुग्धवानसि॥२॥

सा विश्वायुः। सा विश्वकर्मा। सा विश्वधायाः। इन्द्रस्य त्वा भागꣳ सोमेनातनच्मि विष्णो हव्यꣳ रक्ष॥४॥

का० [४, २, २५] प्रोक्ते सा विश्वायुरित्याहेति। पूर्वोक्त-प्रश्नस्योत्तरे अमूं गामिति दोग्ध्रा प्रोक्ते सति सा विश्वायुरिति मन्त्रेण दोग्धारमत्यध्वर्युर्ब्रूयात्। या गौस्त्वया दुग्धा मया च पृष्टा 'सा' विश्वायुःशब्देनाभिधेया। विश्वमायुर्यस्याः सा विश्वायुः। यजमानस्य सम्पूर्णम् आयुः प्रयच्छतीत्यर्थः॥ का० [४, २. २६] एवमितरे उत्तराभ्यामिति। यथा प्रथमा गौः पृष्टा एवमितरे द्वितीयतृतीये गावौ तद्दोहनादूर्ध्वं कामधुच इति मन्त्रेण प्रष्टव्ये। दोग्धा तूत्तरेऽमूमिति प्रोक्ते सा विश्वकर्म्मा सा विश्वधाया इति मन्त्राभ्यां क्रमेण तयोराशिषं ब्रूयात्। या द्वितीया गौस्त्वया पृष्टा सा विश्वकर्म्मा या तृतीया गौस्त्वया पृष्टा सा विश्वधायाः। डुधाञ् धारणपोषणयोः। विश्वान् सर्वान् देवान् दधाति क्षीरदध्यादिहविर्दानेन पुष्णाति इति विश्वधायाः। असुन्प्रत्ययो णिच्च। णित्त्वा-दातो युक् चिण्कृतोरिति [पा० ७, ३, ३३] युक्। यद्वा। धेट् पाने। विश्वानिन्द्रादिदेवान् क्षीरादिहव्यं धापयति पाय-यतीति विश्वधायाः॥ का० [४, २, ३२] 'उद्वास्यातनक्ति प्रागघुतशेषेणेन्द्रस्य त्वेति। क्वथितं क्षीरमग्नेरुद्वास्य मन्दोष्णे तत्र प्रातःकालीनहोमावशिष्टेन दध्ना दधिनिष्पत्तये आत-ञ्चनं कुर्य्यात्। हे क्षीर! 'इन्द्रस्य भागं त्वां 'सोमेन' सोमवल्लीरसेन 'आतनच्मि' दध्यर्थं कठिनीकरोमि। तच्चतिः कठिनीकरणार्थः। यद्यप्यातञ्चनहेतुर्दधिविशेषस्त-थापि भावनया तस्यैव सोमत्वं सम्पाद्यते। यथा कश्चित् पुमान् बन्धुत्वेन भावितो बन्धुर्भवति प्रातिकूल्येन भावितः शत्रुश्च। तदुक्तं वशिष्ठेन—'बन्धुत्वे भावितो बन्धुः परत्वे भावितः परः। विषामृतदृशैवेह स्थितिर्भावनिबन्धिनीति। भोज्यं वा विषत्वेन भावितं वान्तिं करोति। अमृतत्वेन

भावितं वीर्यं रक्षाहेतुर्भवति । तथाच दधिग्रीवस्य भावनया सोमत्वम् ॥ का॰ [४, २, ३४] 'सोदकेनापि दधात्यन्त्यमयेन विष्णो हव्यमितीति । हे 'विष्णो' इदं 'हव्यं' चीरं 'रक्ष' । सर्वत्र सृष्टौ पालने संहारे च ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा अभिमानिन्यो देवताः । अतो विष्णुं सम्बोध्य हविषो रक्षा प्रार्थ्यते ॥ ४ ॥

अग्ने॑ व्रतपते व्रतञ्च॑रिष्यामि तच्छ॑केयं तन्मे॑ राध्यताम् । इदमहमनृ॑तात्सत्यमुपै॑मि ॥ ५ ॥

का॰ [२, १, ११] अपरेणाहवनीयं प्राङ्‌मि...मो-अमाणोऽप उपस्पृश्य व्रतमुपैत्यग्ने व्रतपत इदमहमितिवेति । हे व्रतपते ! व्रतस्यानुष्ठेयस्य कर्मणः पते पालक ! हे अग्ने ! त्वदनुज्ञया व्रतं चरिष्यामि कर्मानुष्ठास्यामि । 'तत् शकेयम्' तत्कर्मानुष्ठातुं शक्तो भूयासं त्वत्प्रसादात् । 'तन्मे राध्यतां' मदीयं तत्कर्म निर्विघ्नं सत् फलपर्य्यन्तं सिध्यतु । शकेराशीर्लिङ्याशुट् । लिङ्याशिष्यङ् [पा॰ ३, १, ८६] अतो येयः [पा॰ ७, २, ८०] गुणः शकेयम् । अग्निर्वै देवानां व्रतपतिरिति श्रुतिः [१, १, १, २] ॥ इदमहम् ॥ 'अहं' यजमानोऽस्मादनृतात्मनुष्यजन्मन उन्नत्य 'सत्यं' देवताशरीरम् 'उपैमि' प्राप्नोमि । सत्यमनुष्ठीयमानकर्मरूपेण प्रत्यक्षमिति मन्वान इदमिति विशिनष्टि । अनृतं मनुष्यजन्म शीघ्रविनाशित्वात् । यथा स्वप्नगजादयो बोधमात्रेण शीघ्रं निवर्त्तमाना अनृता उच्यन्ते । सत्यं देवजन्म बहुकालस्थायित्वात् । यथा जागरणगजादयः । श्रुतिरपि [१, १, १, ४] इदमहमनृतात्सत्यमुपैमीति तन्मनुष्येभ्यो देवानुपावर्त्तत इति । यद्वा लोकप्रसिद्धे एव सत्यानृते ग्राह्ये । नानृतं वदेदिति

कर्मैतदनृतनिवेशात्। अनृतवदनात् त्वाहमिदं सत्यवदन-मुपैमि। अत इदं सत्यवदनं कर्म त्वाऽऽत्मकमेकाशे पाक-मीयम् ॥ ५ ॥

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्ति कस्मै त्वा युनक्ति तस्मै त्वा युनक्ति। कर्मणे वां वेषाय वाम् ॥ ६ ॥

एवं व्रतमुपेत्य ब्रह्माणं हत्वापां प्रणयनं कुर्यात्। का० [२,३, २, ३] ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि यजमान वाचं यच्छेत्याहानुज्ञात उत्तरेणाहवनीयं सव्यति निदधाति कस्त्वा युनक्तीति॥ अत मन्त्रं प्रयुञ्जानोऽध्वर्युर्यज्ञारम्भकर्मण्यात्मनः कर्तृत्वमपनीय प्रजा-पतेर्दप्रकर्तृत्वं प्रश्नोत्तररूपाभ्यां मन्त्रवाक्याभ्यां प्रतिपाद-यति। प्रणीतानामपां धारक हे पात्र! त्वां कः पुरुषो युनक्ति आहवनीयस्योत्तरभागे स्थापयतीति प्रश्नः। तच्छब्दः प्रसिद्धा-र्थवाची। सर्वेषु वेदेषु जगन्निर्वाहकत्वेन प्रसिद्धो यः प्रजा-पतिरस्ति 'सः' एव परमेश्वरः हे पात्र 'त्वा युनक्ति'—इत्युत्त-रम्। पुनरपि 'कस्मै' प्रयोजनाय 'त्वा युनक्ति'—इति प्रश्नः। 'तस्मै' प्रजापतये तत्प्रीत्यर्थं 'त्वा युनक्ति'—इत्युत्तरम्। सर्वकर्माणि परमेश्वरप्रीत्यर्थमनुष्ठेयानीति भगवद्गीतास्वर्जुनं प्रति भगवतोक्तम् [भ० गी० १८, ५६—८, २७ इति च। ३, १४ गीति च॥ परिस्तीर्य इन्द्वयः पात्राण्यासाद्य शूर्पं चाग्नि-होत्रहवणीं चादत्ते। का० [२, ३, १०] कर्मणे वामिति शूर्पाग्नि ... वत्वादायेति॥ 'कर्मणे' हे अग्निहोत्रहवणि! हे शूर्प! वां युवां कर्मार्थमहमाददे इति शेषः। 'वेषाय' च। विष्लृ व्याप्तौ। घञ्। वेषो व्याप्तिः। सूचितकर्मसु व्याप्त्यर्थं च 'वां' युवामहमाददे। शकटेऽवस्थितानां व्रीहीणां

हविरर्थं पृथक्करणं प्रेक्षणार्थोदकधारणमित्यादयोऽग्निहोत्रहवणीव्यापाराः । व्रीहिनिर्वापधारणमुलूखले व्रीहिप्रक्षेपः पुनरुद्धरणं चेत्यादयः शूर्पव्यापाराः ॥ ६ ॥

प्रत्युष्टꣳ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः । निष्टप्तꣳ रक्षो निष्टप्ता अरातयः । उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥ ७ ॥

का० [२, ३, ११] प्रतपनं प्रत्युष्टं निष्टप्तमिति चेति । 'रक्षः' राक्षसजातिः । 'प्रत्युष्टं' प्रत्येकं दग्धम् । उष दाहे । अनेनाग्निहोत्रहवणीशूर्पयोः प्रतपनेनात्र स्थिता राक्षसा दग्धा इत्यर्थः । अरातयोऽपि प्रत्युष्टाः प्रत्येकं दग्धाः । रा दाने । हविषो दक्षिणाया वा दानं रातिः । रातेः प्रतिबन्धका अरातयस्तेऽपि दग्धा अन्यथा न यज्ञसाधनमित्यर्थः । शूर्पादौ निगूढं 'रक्षो निष्टप्तं' निःशेषेण तप्तं सन्तप्तम् । तप सन्तापे । 'अरातयः' च निष्टप्ताः । अनयोर्मन्त्रयोर्विकल्पः ॥ का० गच्छत्युर्वन्तरिक्षमितीति । 'उरु' विस्तीर्णम् 'अन्तरिक्षम्' अवकाशम् 'अन्वेमि' अनुसृत्य गच्छामि । गच्छतः पुरुषस्य पार्श्वयोरेव स्थितं रक्षोऽनेन मन्त्रेण निराक्रियते इत्याशयः ॥ ७ ॥

धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान् धूर्वति तं धूर्व यं वयं धूर्वामः । देवानामसि वह्नितमꣳ सस्नितमं पप्रितमं जुष्टतमं देवहूतमम् ॥ ८ ॥

का० [२, ३, १२, १३] अपरस्य पश्चादवस्थितमनसमञ्जि

धूरसीति धुरभिमर्शनमिति। अस्यायमर्थः—'अपरस्य पुरोडाशपाकहेतोर्गार्हपत्यस्य पश्चादनः शकटं व्रीहियुक्तं तिष्ठति। तच्च समङ्गि सम्यगङ्गानि यस्य तत् सर्वाङ्गोपेतं तस्य 'धुरं' बलीवर्दवहनयोग्यं युगप्रदेशं धूरसीति मन्त्रेण स्पृशेदिति॥ अथ मन्त्रार्थः—व्रीहिरूपहविर्धारकशकटसम्बन्धिनो युगस्य बलीवर्दवहनप्रदेशे कश्चिद्धिंसकोऽग्निः शास्त्रदृष्टोऽस्ति तं प्रार्थयते। अग्निर्वा एष धुर्यस्तमेतदत्येष्यन् भवतीति श्रुतेः [१, १, २, १०] हे वह्ने! त्वं धूरसि हिंसकोऽसि। तुर्वीथुर्वीदुर्वीधुर्वी हिंसार्थाः धूर्वतेः क्विप्। यतो धूरसि अतः 'धूर्वन्तं' हिंसन्तं पाप्मानं 'धूर्व' विनाशय। किञ्च 'यः' राक्षसादिर्यागविघ्नेन 'अस्मान्' धूर्वति हिंसितुमुद्युक्तस्तमपि 'धूर्व' विनाशय 'यं' च 'वयं' 'धूर्वामः' तमपि 'धूर्व' यमालस्यादिरूपं वैरिणं वयमनुष्ठातारो धूर्वामो हिंसितुमुद्यतास्तमपि धूर्व विनाशय। शकटस्थिताग्न्यतिक्रमण-निमित्तमपराधमपक्रोतुमग्न्याधारभूता शकटस्य धूरनेन मन्त्रेण स्पृश्यते॥ का० [२, ३, १४] देवानामित्युपस्तम्भनस्य पश्चादीषामिति। शकटस्य दीर्घं काष्ठमीषा तदग्रस्य भूमिस्पर्शो मा भूदिति॥ तदाधारत्वेन स्थापितं काष्ठमुपस्तम्भनं तस्य पश्चाद्भागे तामीषां स्पृशेत्। देवानामसि। हे शकट! त्वं "देवानां" सम्बन्धि "असि" भवसि। किम्भूतं? 'वह्नितमम्' वह प्रापणे। वहतीति वह्निः अतिशयेन वह्नि वह्नितमम्। व्रीहिरूपस्य हविषोऽतिशयेन प्रापकम्। तथा "सस्नितमं" ष्णा शौचे। अतिशयेन शुद्धम्। आदृगमेत्यादिना [पा० ३, २, १७१] क्रिप्रत्ययः। यद्वा। स्नै वेष्टने। दार्ढ्याय चर्मादिभिरतिशयेन वेष्टितम्। 'पप्रितमम्'। प्रा पूरणे। व्रीहिभिरतिशयेन पूरितम्। 'जुष्टतमं' जुषी प्रीतिसेवनयोः। देवानामतिशयेन प्रियम्।

'देवहूतमम्'। ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च। देवानामतिशयेनाह्वातृ। व्रीहिपूर्णं शकटं दृष्ट्वा देवा आहूता इव शीघ्रमागच्छन्ति ॥ ८ ॥

अह्रु॑तमसि हविर्धानं॒ दृꣳह॑स्व॒ मा ह्वा॒र्मा ते॑ य॒ज्ञप॑तिर्ह्वार्षीत्। विष्णु॑स्त्वा क्रमताम्। उ॒रु वाता॑य। अप॑हत॒ꣳ रक्षः॒ यच्छ॑न्तां॒ पञ्च॑ ॥९॥

अह्रुतमसि ह्वृ कौटिल्ये। क्तप्रत्ययः। ह्रु ह्वरेश्छन्दसीति [पा० ७, २, ३१] निष्ठायां ह्रु आदेशः। "अह्रुतम्" अकुटिलम् "असि"। आरोहणेऽपि भङ्गभीतिर्नास्तीत्यर्थः। "हविर्धानम्" डुधाञ् धारणपोषणयोः। हविषो व्रीहिरूपस्य धारकं पोषकं भवसि। अतः "दृंहस्व" मा ह्वार्मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीदिति पूर्ववद् व्याख्येयम्। का० [२, ३, १५] विष्णुस्त्वेत्यारोहणमिति। हे शकट! "विष्णुः" व्यापको यज्ञः 'त्वा' त्वां "क्रमतां" पादेनाक्रम्यारोहतु नाहं समर्थ इति भावः। का० [२, ३, १६] प्रेक्षत उरु वातायेति हविष्यानीति। हे शकट! "वाताय" "उरु" भवेति शेषः। तदन्तर्वर्तिव्रीहिषु वायुसञ्चाराय विस्तीर्णं भव। शकटस्थव्रीहीणां तृणाद्याच्छादितत्वात् सङ्कोचे वायुप्रवेशाभावादाच्छादनमपनीय यथा वायुः प्रविशति तथा सङ्कोचं परित्यजेत्यर्थः। वायुरूपप्राणप्रवेशाद्धविः सप्राणं क्रियते मन्त्रेण। किञ्च। वायुप्रवेशरहितं सर्वं वस्तु वरुणदेवत्यं भवति। वरुणस्य बन्धकारित्वाद् यज्ञनिरोधकत्वमित्यर्थमयं मन्त्रः। यद्वै किञ्च वातो नाभिभवति तत्सर्वं वरुणदेवत्यमुरु वातायेत्याह वारुणमेवैतत् करोतीति तित्तिरिवचनात्॥ का० [२, ३, ११, १८] 'अपहतमिति निरस्यत्यन्यदविद्यमानेऽभिमृशे-

दिति। व्रीहिभ्योऽन्यत्तृणादिकं यदि तत्र भवेत्तदनेन निरस्येत् तृणाद्यभावे व्रीहीनभिमृशेदिति सूत्रार्थः। अथ मन्त्रार्थः—'रक्षः' यज्ञविघातकम् 'अपहतं' निराकृतं तृणादिकमेव रक्ष उच्यते॥ का० [२, ३, १९] यच्छन्तामित्यालभते इति। 'पञ्च' पञ्चसङ्ख्याका अङ्गुलयो व्रीहिरूपं हविः 'यच्छन्तां' नियच्छन्तु। अनेन पञ्चाङ्गुलियुक्तेन मुष्टिना व्रीहीन् गृह्णीयादित्यर्थ उक्तो भवति॥ ९॥

देवस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वेऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम्। अ॒ग्नये॒ जुष्टं॑ गृह्णामि। अ॒ग्नीषोमा॑भ्यां॒ जुष्टं॑ गृह्णामि॥ १०॥

का० [२, ३. २०—२२] देवस्य त्वेति गृह्णात्याग्नेयं चतुरो मुष्टीनेवमग्नीषामीयं यथादेवतमन्यदिति। हे हविः! 'सवितुर्देवस्य' 'प्रसवे' प्रेरणे सति तेन प्रेरितोऽहम् 'अग्नये' 'जुष्टं' प्रियं 'त्वा' 'गृह्णामि'। 'अग्नीषोमाभ्यां' व्यासक्तदेवताभ्यां च 'जुष्टं' त्वा 'गृह्णामि'। काभ्याम् 'अश्विनोर्बाहुभ्यां' 'पूष्णो हस्ताभ्यां' च। अंसमणिबन्धयोर्मध्यभागो दीर्घदण्डाकारो बाहुः। पञ्चाङ्गुलियुक्ताग्रभागो हस्तः। अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू पूषा हि देवानां भागधुक्। अतो ग्रहणसाधनयोः स्वकीयोरश्विबाहुभावना कार्या। हस्तयोस्तु पूषहस्तभावनेति भावः। सर्वात्मकस्याग्नेर्हविस्तादृशं मनुष्येण कथं ग्रहीतुं शक्यमिति सवित्रानुज्ञातोऽश्विबाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां गृह्णामीत्यर्थः। किञ्च। सत्यं देवा अनृतं मनुष्या इति श्रुतेः [१, १, २, १७] देवानां सत्यरूपत्वात् तदनुस्मृतिपूर्वकं हविर्ग्रहणम् फलपर्यवसायित्वात्सत्यं भवति। देवतास्मृत्यभावे तु मनुष्याणामनृतरूपत्वात्तत्कृतमनुष्ठानं निष्फलत्वादनृतं भवतीति देवतास्मरणमि-

त्वभिप्रायः। हविरुद्दृश्यमध्वरगुं देवताः सेवन्ते मम नाम गृह्णीयातीति । अनामवद्धं हविषि गृह्णीते तासां मिथः कलही भवेदिदं मदर्थमेव गृहीतमिति तन्माभूदिगित्यर्थमग्नये जुष्टमग्नीषोमाभ्यां जुष्टमिति देवतानिर्देशपूर्वकं हविर्ग्रहणमित्यभिप्रायः ॥ १० ॥

भूताय॑ त्वा नारा॑तये । स्व॑रभि॒वि॒ख्ये॑षम् । दृꣳह॑न्तां दुर्या॑: पृथि॒व्याम् । उ॒र्व॑न्तरि॑क्ष॒मन्वे॑मि । पृ॒थि॒व्यास्त्वा॒ नाभौ॑ सादया॒म्यदि॑त्या उ॒पस्थेऽग्ने॑ ह॒व्यꣳ र॑क्ष ॥ ११ ॥

का० [२, ३, २३] भूताय त्वेति शेषाभिमर्शनमिति । हे व्रीहिशेष शकटावस्थित 'भूताय' भवनाय यागानन्तराणां ब्राह्मणभोजनस्य च पुनरपि सद्भावाय 'त्वा' त्वां संपरिशेषयामीति शेषः । 'न' 'अरातये' अदानाय शेषयामि । का० [२, ३, २४] स्वरिति प्राङीक्षते इति । अहं 'स्वः अभिविख्येषं' यज्ञं पश्येयं 'यज्ञो वै स्वरहर्देवाः सूर्य्यः' इति श्रुतेः [१, १, २, २१]। यज्ञदिवसदेवसूर्य्याः स्वःशब्देनोच्यन्ते । स्वर्गहेतुत्वादपि स्वःशब्देन यज्ञः । ख्या प्रकथने । 'अभिविख्येषम्' अभितो विशेषेण ख्यापयेयं पश्येयमित्यर्थः । अनेन मन्त्रेण प्राङ्मुखो यज्ञभूमिं वीक्षते ॥ का० [२, ३, २५] 'दृꣳहन्तामित्यवरोहतीति । 'पृथिव्यां' वर्त्तमानाः 'दुर्याः' गृहाः 'दृꣳहन्तां' दृढा भवन्तु । अनेन मन्त्रेण शकटात् अवरोहयेत् । दुरो द्वाराण्यर्हन्तीति दुर्याः गृहाः । हविर्गृहीत्वोत्तरतोऽध्वर्योर्भरेण गृहक्षोभः सम्भाव्यते सोऽनेन मन्त्रेण वार्यते। का० [२, ३, २६] गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति । व्याख्यातम् ।

का० [२, १, २७] अपपास्य पात्र त्सादयति पृथिव्यास्त्वेति। हे हविः 'पृथिव्या नाभौ' मध्ये 'त्वां' 'सादयामि' स्थापयामि। तस्यैव व्याख्यानम्। अदित्या उपस्थ इति। उपस्थेऽङ्के यथा सुप्तं बालं पुत्रं माता स्वाङ्के स्थापयति'। एवमिदं हविः अदित्या उपस्थे भूम्या अङ्के 'सादयामि। हे 'अग्ने' तव समीपे स्थापितमिदं 'हव्यं' त्वं 'रक्ष'। सुप्तं पुत्रमिव बाधकेभ्यः पालय ॥ ११ ॥

पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ। सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्यस्य रश्मिभिः। देवीरापो अग्रेगुवो अग्रेपुवोऽग्र इममद्य यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिꣳ सुधातुं यज्ञपतिं देवयुवम् ॥ १२ ॥

का० [२, ३, ३२] कुशौ समावप्रच्छिन्नाग्रावनन्तर्गर्भौ कुशैः छिनत्ति पवित्रे स्थ इति त्रीन्वेति। वैष्णवे इति प्राप्ते व्यत्ययो बहुलमिति [पा० ३, १, ८५] स्त्रीत्वम्। हे 'पवित्रे' शोधके कुशद्वयरूपे! युवां 'वैष्णव्यौ' यज्ञसम्बन्धिनौ 'स्थः' भवथः यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञिये स्थ इति श्रुतेः [१, १, ३, १]। का० [२, ३, ३३] हविर्ग्रहण्यामपः कृत्वा ताभ्यामुत्पुनाति सवितुर्व इतीति। 'सवितुः' प्रेरकस्य 'प्रसवे' प्रेरणे सति हे 'आपः' 'वः' युष्मान् 'उत्पुनामि' उत्कर्षेण शोधयामि। केन 'अच्छिद्रेण' छिद्ररहितेन 'पवित्रेण' शोधकेन वायुरूपेण। यो वा अयं पवत एषोऽच्छिद्रं पवित्रमिति श्रुतेः [१, १, ३, ६]। 'सूर्य्यस्य रश्मिभिः' शुद्धिहेतुभिरुत्पुनामीति सम्बन्धः। वायोः सूर्य्यरश्मीनाञ्च पादप्रक्षालनाद्युपहतभूमिशुद्धिहेतुत्वं

प्रक्षिप्तम्। का० [२, ३, ३५] सव्ये कृत्वा दक्षिणेनोदिङ्गयति देवीराप इतीति। उत्पूताभिरद्भिः पूरितामग्निहोत्रहवणीं सव्यहस्ते स्थापयित्वा मन्त्रमुच्चारयन् दक्षिणहस्तेनोर्द्ध्वं चालयेदिति सूत्रार्थः। मन्त्रार्थस्तु—हे 'देवीः आपः' द्योतनात्मिका आपो यूयम् 'अद्य' अस्मिन् दिने 'इमम्' इदानीं प्रवर्त्तमानं यज्ञम् 'अग्रे' 'नयत' पुरतः प्रवर्त्तयत निर्विघ्नं समापयत। किम्भूताः आपः अग्रेगुवः' अग्रे गच्छन्ति इत्यग्रेगुवः पुरतो निम्नदेशं प्रति गमनशीलाः। तथा 'अग्रेपुवः' अग्रे पुनन्ति अग्रेपुवः अग्रे यस्मिन् पूर्वभागे गच्छन्ति तस्मिन्नपहतिनिवारणेन शोधनशीलाः। यद्वा। अग्रे पिबन्तीत्यग्रेपुवः। प्रथमं सोमरसस्य पानकर्त्र्यः। गमेः क्विप्प्रत्यये गमः क्वावित्यनुनासिकलोपे [पा० ६, ४, ४०] पुनातेः पिबतेर्वा क्वौ ऊङ् च गमादीनामित्यूकारः [पा० का० ६, ४, ४० वा० २] किञ्च 'यज्ञपतिं' यजमानमग्रे नयतेत्यनुवर्त्तते। फलभोगाय प्रेरयत। कथम्भूतम् 'सुधातुम्' सुष्ठु दक्षिणादिना दधाति यज्ञं पुष्णातीति सुधातुस्तं यज्ञस्य पतिं पालयितारम्। एको यज्ञपतिशब्दो योगेन व्याख्येय एको रूढ्या। तथा "देवयुवम्"। यु मिश्रणे। देवान् यौति यज्ञादिना मिश्रीकरोति देवयुस्तम्। क्विप्। अनित्यमागमशासनमिति तुगभावः। यद्वा देवान् कामयते इति देवयुस्तम्। 'इदंयुरिदं कामयमान' इति यास्कोक्तेः [निरु० ६, ३१] सुप आत्मनः क्यजिति क्यच् [पा० ३, १, ८] क्यचि चेतीत्वे [पा० ७, ४, ३३] प्राप्ते न छन्दस्यपुत्रस्येति [पा० ७, ४, ३५] ईत्वाभावः। अश्वाघस्यादिति [पा० ७, ४, ३७] अश्वाघयोरेवात्वविधानादकृत्सार्वधातुकयोरिति [पा० ७, ४, २५] प्राप्तो दीर्घो न भवति। ततः क्याच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०] उप्रत्ययः। देवयुशब्द-

स्यामि परेऽसि पूर्वं इति [पा० ६, १, १०७] प्राप्तस्य पूर्वरूपस्य वा छन्दसि ति [पा० ६, १, १०६] विकल्पेन तन्वादीनां वा इयङुवङावित्युवङ् [पा० का० ६, ४, ६८ वा० १] ॥ १२ ॥

युष्मा इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्य्ये यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्य्ये प्रोक्षिता स्थ। अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि। अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि। दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वं देवयज्यायै यद्वोऽशुद्धाः पराजघ्नुरिदं वस्तच्छुन्धामि ॥ १३ ॥

हे आपः! 'इन्द्रः' देवः 'वृत्रतूर्य्ये' तूर्य्यतिर्वधकर्म्मा। वृत्रवधे निमित्तभूते सति 'युष्माः' युष्मान् 'अवृणीत'। आकारश्छान्दसः। सहकारित्वेन प्रार्थितवान्। 'यूयम्' अपि 'वृत्रतूर्य्ये' निमित्ते तम् 'इन्द्रम्' 'अवृणीध्व' वृतवत्यः सहकारित्वेन। का० [२, ३, ३६] प्रोक्षिता स्थेति तासां प्रोक्षणमिति। हे आपः! यूयं 'प्रोक्षिताः' भवथ। असंस्कृता अन्यसंस्कारक्षमा न भवन्तीति। का० [२, ३, ३७, ३८] 'हविषामग्नये त्वाग्नीषोमाभ्यां त्वेति यथा देवतमन्यदिति। अन्यदपि हविस्तद्देवतोच्चारेण प्रोक्षणीयम्। अग्नये त्वां जुष्टं प्रोक्षामि। अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं त्वां प्रोक्षामि। का० [२, ३, ३९] पात्राणि दैव्यायेति। कृष्णाजिनोलूखलादीनि पात्राणि प्रोक्षयेत्। हे यज्ञपात्राणि! यूयं 'शुन्धध्वम्' शुद्धानि भवत। किमर्थम् 'दैव्याय कर्मणे' अग्न्यादिदेवतासम्बन्धिने कर्मणे। तदेव कार्यं विशिष्यते। 'देवयज्यायै' देवसम्बन्धिन्यै यागक्रियायै दर्शादिकायै। किञ्च। 'अशुद्धाः' नीचजातयस्तक्षादयः

'वः' युष्माकं सम्बन्धि यदङ्गं 'पराजघ्नुः' पराहतं कृत-वन्तः । छेदनतक्षणादिकाले स्वकीयहस्तस्पर्शरूपमशुचित्वं चक्रुः । 'तदिदं' 'वः' युष्माकमङ्गं 'शुन्धामि' प्रोक्षणेन शुद्धं करोमि ॥ १३ ॥

शर्मासि । अवधूतꣳरक्षोऽवधूता अरातयः । अदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु । अद्रिरसि वानस्पत्यः । ग्रावासि पृथुबुध्नः प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु ॥ १४ ॥

का० [२, ४, १] शर्मासीति कृष्णाजिनादानमिति । हे कृष्णाजिन ! त्वमुलूखलस्य धारणार्थं 'शर्म' सुखहेतुरसि । अजिनस्य चर्मेति मानुषं नाम शर्मेति दैवं नाम । का० [२, २, २] अपेत्य पात्रेभ्योऽवधूनोत्यवधूतमितीति । 'रक्षः' कृष्णाजिने गूढम् 'अवधूतम्' । कृष्णाजिनकम्पनेन भूमौ पातितम् एवमरातयोऽपि पातिताः । का० [२, ४, ३,] प्रत्यग्ग्रीवमास्तृणात्यदित्यास्त्वगितीति । हे कृष्णाजिन ! त्वम् 'अदित्याः' भूमिदेवतायास्त्वग्रूपम् असि । ततोऽदिति-भूमिस्त्वा त्वां प्रति वेत्तु प्रतिगृह्य मदीयेयं त्वगिति वेत्तु जानातु । पुरा यज्ञो देवेषु रुष्टः कृष्णमृगो भूत्वागमत्तदा देवा ज्ञात्वा तदीयां त्वचमुत्क्षिप्य जगृहुस्तस्माच्चर्मास्तरण-मित्यभिप्रायः श्रुतावाम्नातः [१, १, ४, १,] । का० [२, ४, ४, ५] सव्याशून्ये निदधात्युलूखलमद्रिरसि ग्रावासीति वा प्रति त्वेत्युभयोरिति । विकल्पितयोर्मन्त्रयोः प्रति त्वेति शेषो योजनीयः । हे उलूखल ! त्वं यद्यपि 'वानस्पत्यः' दारुमयस्तथापि दृढत्वात् 'अद्रिरसि' पाषाणोऽसि । किम्भूतः

'पृथुबुध्नः' स्थूलमूलः । मूसलघातोपद्रवेण चाञ्चल्यराहित्याय मूलस्थूलत्वम् । हे उलूखल ! तथाविधस्त्वं 'ग्रावासि' दार्ढ्येन पाषाणसदृशोऽसि । 'अदित्यास्त्वक्' अधस्तादास्तीर्णा कृष्णाजिनरूपा भूमेर्या त्वगस्ति सा त्वां 'प्रति वेत्तु' स्वकीयत्वेन जानातु ॥ १४ ॥

अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनं देववीतये त्वा गृह्णामि । बृहद्ग्रावासि वानस्पत्यः । स इदं देवेभ्यो हविः शमीष्व सुशमि शमीष्व । हविष्कृदेहि हविष्कृदेहि हविष्कृदेहि ॥ १५ ॥

का० [२, ४, ६,] हविरावपत्यग्नेस्तनूरसीतीति । हे हविः ! त्वं 'अग्नेः' आहवनीयस्य 'तनूः' शरीरमसि । यतस्तत्र क्षिप्तं हविरग्नीभवति । अतो हविः अग्नेस्तनूः । किंभूतं हविः । 'वाचो विसर्जनम्' अपां प्रणयनकाले नियमिताया यजमानवाचो हविरावपनकाले विसर्गो भवति । तस्मादिदं हविर्वाचो विसर्जनम् । अतः 'देववीतये' देवानां तर्पणाय 'त्वा' त्वां 'गृह्णामि' आवपामीत्यर्थः । का० [२, ४, ११] बृहद्ग्रावेति मुसलमादत्त इति । हे मुसल ! त्वं यद्यपि 'वानस्पत्यः' दारुमयस्तथापि 'ग्रावासि' दार्ढ्येन पाषाणसदृशोऽसि । तथा दीर्घत्वेन बृहन्महानसि । का० [२, ४, १२] स इदमित्यवदधातीति । हे मुसल ! त्वं 'देवेभ्यः' अग्न्यादिदेवोपकारार्थम् 'इदं' हविर्व्रीहिरूपं 'शमीष्व' शमय । भक्षणविरोधितुषापनयनेन शान्तं कुरु । तस्यैव पदस्य व्याख्यानम् । 'सुशमि शमीष्व' सुष्ठु शान्तं यथा भवति तथा शमीष्व शमय । शमु उपशमे व्यत्ययेन श्नो

लुक्। तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके इति ईडागमः [पा० ७, ३, ९५]। आन्तिर्हि द्विविधा। वाह्यतुषापनयनादाद्या। सा प्रथमावघातेन स्यात्। अन्तःस्थितमालिन्यस्यापनयनादन्या। सा फलीकरणेन भवति। तं द्विविधं तण्डुलसंस्कारं कुर्वित्यर्थः। का० [२, ४, १३] हविष्कृदेहीति त्रिराह्वयतीति। यजमानः पत्नी वान्यो वा यो व्रीहीनवहन्ति स सम्बोध्याह्वयते। हे 'हविष्कृत्' हविः करोतीति हविष्कृत् 'एहि' अत्रागच्छ। त्रिवारमुक्तमर्थं देवा मन्यन्त इति त्रिराह्वानम् ॥ १५ ॥

कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व इषमूर्जमावद त्वया वयꣳ सङ्घातꣳ सङ्घातं जेष्म। वर्षवृद्धमसि। प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु। परापूतꣳ रक्षः परापूता अरातयः। अपहतꣳ रक्षः। वायुर्वो विविनक्तु। देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना ॥ १६ ॥

का० [२, ४, १५] आहन्त्यन्यो दृषदुपले कुक्कुटोऽसीति त्रिः शम्यया द्विर्दृषदं सकृदुपलमिति। हे शम्यारूप ! यज्ञायुधविशेष ! त्वं 'कुक्कुटोऽसि' असुराणां "मधुजिह्वः" चासि देवानाम्। असुराः क्व क्वेति तान् हन्तुमिच्छन् योऽटति सर्वत्र सञ्चरति स कुक्कुटः। यद्वा कुकं कुत्सितशब्दं कुटति तनोतीति कुक्कुटः। यद्वा कुक्कुटाख्यपक्षिवत् ध्वनिविशेषमसुरभीत्यर्थं तनोतीति कुक्कुट इत्युपचर्यते। मधुजिह्वकनामा कश्चिद्देवानां भृत्यः। मधुर्मधुरभाषिणी जिह्वा यस्य। तद्रूप हे यज्ञायुध ! त्वमसुरान् पराभवन् यजमानस्य 'इषमूर्जमावद'। अन्नं रसञ्च यथा समागच्छति तथा शब्दं कुरु। तव शब्देनासुरेषु

पराभूतेषु तदीयमन्नं रसञ्च यजमानः प्राप्नोति। ततः 'त्वया' कृत्वा 'वयं सङ्घातं सङ्घातं' 'जेष्म' असुरैः सह क्रियमाणं तं तं संग्रामं जेष्म जयेम। कदाचिदपि पराजयोऽस्माकं मास्त्वित्यर्थः। सम्यक् हन्यन्ते असुरा यत्रेति सङ्घातो युद्धम्। मनो राज्ञ एको वृषभ आसीत्तस्मिन्नसुरघ्नी वाक् स्थिता तस्मिन् शब्दं कुर्वति तं श्रुत्वैवासुरा म्रियन्ते। ततः किलाताकुलीनामानावसुरयाजकौ मनुं गत्वा तेनैव ऋषभेणायाजयतामृषभे हते सा वाङ्मनोर्जायां प्रविष्टा। तौ पुनस्तयापि मनुमयाजयताम्। ततः सा वाग्यज्ञपात्राणि प्रविष्टेत्यसुरपराभवाय तद्वाक्प्रकटनार्थं शम्यया दृषदुपलहननमिति श्रुत्योक्तोऽभिप्रायः [१, १, ४, १४]। का० [२, ४, १६] वर्षवृद्धमसीति शूर्पमादत्त इति। हे शूर्प! त्वं 'वर्षवृद्धमसि' वर्षेण वृष्ट्या तद्भूतजलेन वृद्धं वर्षवृद्धम्। वर्षवृद्धवेणुशलाकानिर्मितत्वात् शूर्पस्य वर्षवृद्धत्वम्। का० [२, ४, १७] प्रति त्वेति हविरुद्धपतीति। हे हविः! 'वर्षवृद्धं' शूर्पं 'त्वा' त्वां 'प्रतिवेत्तु' स्वकीयत्वेन जानातु व्रीहिशूर्पयोर्वर्षवृद्धत्वाद् भ्रातृत्वम्। का० [२, ४, १८] परापूतमिति निष्पुनातीति। 'रक्षः' 'परापूतं' निराकृतं शूर्पेण तुषेषु परापूतेषु तद्गतं रक्षोऽपि तैः सह भूमौ पातितम्। 'अरातयः' हविः प्रतिकूला आलस्यादिशत्रवश्च "परापूताः" निराकृताः। का० [२, ४, १९] अपहतमिति तुषान्निरस्यतीति। 'रक्षः' "अपहतं" दूरेऽपनीय मारितम्। भूमौ पतितान् दूरे निःसारयेत्। का० [२, ४, २०] वायुर्व इति विविनक्तीति। हे तण्डुलाः! 'वायुः' सूर्पचालनोत्थः 'वः' युष्मान् 'विविनक्तु' सूक्ष्मकणेभ्यः पृथक्करोतु। का० [२, ४, २१] देवो व इति पात्र्यामोप्याभिमन्त्रयते इति। हे

तण्डुलाः! 'सविता देवः' 'वः' युष्मान् 'अच्छिद्रेण पाणिना' अङ्गुलिविश्लेषहीनेन स्वहस्तेन 'प्रतिगृभ्णातु' स्वीकरोतु। इयहोभिश्छन्दसीति हस्य भः [पा० का० ८, २, ३२ वा० १]। पात्रीप्रक्षेपसमये भूमौ पतनं मा भूदिति सवितुर्ग्रहणं प्रार्थ्यते। किम्भूतः सविता 'हिरण्यपाणिः' हिरण्ययुक्ताव-ङ्गुलीयाद्याभरणयुक्तौ पाणी यस्य स हिरण्यपाणिः। यद्वा देवैः प्राशित्रप्रहारेण छिन्नौ सवितुः पाणी देवैर्हिरण्मयौ कृताविति सवितुर्हिरण्यपाणित्वमिति बह्वृचश्रुतौ कथा ॥ १६ ॥

धृष्टिरसि। अपाग्ने अग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादंसेध। आ देवयजं वह। ध्रुवमसि पृथिवीं दृंह ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय ॥ १७ ॥

का० मूलतः शाखां परिवास्योपवेषं करोतीति। [२, ४, २६] धृष्टिरसीत्युपवेषमादायेति च। पलाशशाखाया मूलदेशे छिन्नः काष्ठभाग उपवेषस्तमादत्ते। हे उपवेष! त्वम् 'धृष्टिरसि' प्रगल्भोऽसि। ञिधृषा प्रागल्भ्ये। तीव्रा-ङ्गाराणामितस्ततश्चालने प्रभुत्वादस्य प्रागल्भ्यम्। का० [२, ४, २६] अपाग्न इत्यङ्गारान् प्राचः करोतीति। तत्र त्रयो-ऽग्नयः सन्ति। एकः आमात्। आममपक्वमत्तीत्यामादौ-किकोऽग्निः। द्वितीयः क्रव्यात्। क्रव्यदाहे क्रव्यं मांसम-त्तीति क्रव्यात् चिताग्निः। तृतीयो यागयोग्यः। तथा-विधान् त्रीनङ्गारान् गार्हपत्यात्प्रागभागे, पृथक्कृत्य तेषां मध्ये यागयोग्यतो ऽन्यौ द्वावग्नी आमात् क्रव्यादंशौ तौ वारयितुं

गार्हपत्यं प्रत्युच्यते। हे 'अग्ने'! हे गार्हपत्य! 'आमादमग्निम्' 'अपजहि' परित्यज। व्यवहिताश्चेति [पा० १, ४, ८२] क्रियापदोपसर्गयोर्व्यवधानम्। तथा 'क्रव्यादम्' अग्निं 'निषेध' निःशेषं दूरे गमय परित्यजेत्यर्थः। का० [२, ४, २७] आ देवयजमित्यङ्गारमाहृत्येति। हे गार्हपत्य! 'देवयजं' देवानां यागयोग्यं तृतीयमङ्गारम् 'आवह' समीपमानय। देवा इज्यन्ते यस्मिन्नसौ देवयाट् तं देवयजम्। का० [४, २, २७] कपालेनावच्छादयति ध्रुवमसीति। देवयजमङ्गारं कपालेनाच्छादयेत्। हे कपाल! त्वं 'ध्रुवमसि' स्थिरं भवसि। अङ्गारोपरि वर्त्तमानमपि इतस्ततो न पतसि। 'पृथिवीं' भूमिं 'दृंह' दृढीकुरु। पुरोडाशपाकसमये त्वत्कृतव्यवधानेन भूमेर्दाहकृतं शैथिल्यं न भविष्यतीत्यर्थः। किञ्च 'त्वाम्' 'उपदधामि' अङ्गारे स्थापयामि। किमर्थं 'भ्रातृव्यस्य' शत्रोरसुरस्य पाप्मनो वा 'वधाय' हिंसार्थम्। व्यन् सपत्ने [पा० ४, १, १४५] इत्याद्युदात्तत्वात् भ्रातृव्यशब्दः शत्रुवाची। किम्भूतं त्वां 'ब्रह्मवनि'। वन षण सम्भक्तौ ब्रह्मणा ब्राह्मणेन वन्यते पुरोडाशनिष्पत्त्यर्थं स्वीक्रियते इति ब्रह्मवनि। तथा 'क्षत्रवनि' सजातवनीति पदद्वयं योज्यम्। सजाताः समानकुले जाताः यजमानस्य ज्ञातयस्तैर्वन्यते इति॥ १७॥

अग्ने ब्रह्म गृभ्णीष्व। धरुणमस्यन्तरिक्षं दृꣳह ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय। धर्त्रमसि दिवं दृꣳह ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि

भ्रातृ॑व्यस्य व॒धाय॑ । विश्वा॑भ्य॒स्त्वाशा॑भ्य॒ उप॑द॑धामि । चित॑ स्थोर्ध्व॒चित॑ः । भृगू॑णा॒मङ्गि॑रसां॒ तप॑सा तप्यध्वम् ॥ १८ ॥

का० [२, ४, ३०] मध्याङ्गुल्या शून्येऽङ्गारं निदधात्यग्ने ब्रह्मेतीति । हे 'अग्ने' निधीयमानाङ्गाररूपं 'ब्रह्म' प्रौढ़ं कर्मास्माभिः क्रियमाणं 'गृभ्णीष्व' गृह्णीष्व । नाशकरक्षोवधेनानुगृह्णीष्व । यद्वा ब्रह्म ब्राह्मणं मामनुगृह्णीष्व । अङ्गुलीदाहासक्तं मा दृंहेत्यर्थः । का० [२,४,३१] धरुणमिति पश्चादिति । पूर्वस्थापितकपालस्य पश्चाद्भागे द्वितीयं निदधाति । हे द्वितीय कपाल ! त्वं 'धरुणं' पुरोडाशस्य धारकम् 'असि'। अतोऽन्तरिक्षं 'दृंह' दृढ़ीकुरु । पुरोडाशपाकोत्पन्नज्वालयान्तरिक्षलोकोपद्रवो यथा न स्यात् तथा कुरु । यद्यप्येतत् कपालं ज्वालान्तरिक्षयोर्मध्ये व्यवधायकं नास्ति तथाप्यन्तरिक्षदार्ढ्याय कपालदेवता प्रार्थ्यते । ब्रह्मवनीत्यादि पूर्ववत् का० [२,४,३२] पुरस्ताद्धर्त्रमितीति । प्रथमस्य पूर्वभागे तृतीयं स्थापयेत् । हे कपाल ! त्वं 'धर्त्रं' धारकम् 'असि' । 'दिवं' दृंह । ज्वालाग्रेण दाहाभावो द्युलोकस्य दार्ढ्यम् । अन्यत् पूर्ववत् । का० [२,४, ३३] विश्वाभ्य इति । दक्षिणत इति । हे चतुर्थ कपाल ! 'विश्वाभ्यः आशाभ्यः' सर्वदिग्भ्यः सर्वदिग्दार्ढ्याय 'त्वा' 'उपदधामि' । एवं कपालत्रयोपधानेन यजमानो लोकत्रयं जयति । चतुर्थेन दिशो जयति । तद्वतः पुरोडाशो लोकत्रयरूपो भूत्वा देवताः प्रीणातीत्याशयः । का० [२,४, ३४] समं विभज्य द्वे दक्षिणत एवमुत्तरतश्चित स्थेतीति । आग्नेयपुरोडाशस्याष्टकपालत्वाच्चतुर्णां स्थापितत्वादवशिष्टानां चतुर्णां मध्ये द्वे द्वे दक्षिणोत्तरयोर्नि-

दध्यात्। चिञ् चयने क्विबन्तस्य चित इति बहुवचनम्। हे कपालविशेषाः! यूयं 'चितः स्थ' प्रथमकपालोपचयकारिणः स्थ भवथ। तथा ऊर्ध्वचितः स्थ ऊर्ध्वमुपहितानां द्वितीयादिकपालानामुपकारिणो भवथ। का० [२, ४, १८] भृगूणामित्यङ्गारैरभ्यूहतीति। अङ्गारैः कपालानि छादयेत्। हे कपालानि! यूयं 'भृगूणामङ्गिरसां' भृगूनामकानामङ्गिरोनामकानां देवर्षीणां तपसा तपोरूपेणाग्निनाऽनेन 'तप्यध्वम्' तप्तानि भवत। अस्याग्नेस्तदीयरूपत्वं भावयेदित्यर्थः॥ १८॥

शर्मासि। अवधूतꣳ रक्षोऽवधूता अरातयः। अदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु। धिषणासि पर्वती प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु। दिवः स्कम्भनीरसि। धिषणासि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वती वेत्तु॥ १९॥

का० [२, ५, २] कृष्णाजिनमादत्ते पूर्ववदिति। यथावघातार्थं कृष्णाजिनप्रयोगस्तद्वदत्रापि। शर्मासि। अवधूतम्। 'अदित्याः' इति मन्त्रत्रयं व्याख्यातम्॥ का० [२, ५, ३] तस्मिन् दृषदं धिषणासीति। तस्मिंश्चर्मणि शिलां स्थापयेत्। हे शिले! पेषणाधारभूते! त्वं 'पर्वती' पर्वतात्मिका तदुत्पन्ना त्वं 'धिषणासि' धियं बुद्धिं कर्म वा सिनोति व्याप्नोति ददाति वा धिषणा। कस्त्वमार्षम्। पर्वतवत् धारयन्त्यसि। 'अदित्याः' भूमेः 'त्वक्' कृष्णाजिनरूपा तादृशी 'त्वा' त्वां 'प्रति वेत्तु' त्वदवस्थानमनुजानातु। का० [२, ५, ४] पश्चाच्छम्यामुपोहत्युदीचीं

दिव इतीति। दृषदः पश्चाद्भागेऽधस्ताच्छम्यां स्थापयेत्। तां प्रत्युच्यते। हे शम्ये! 'दिवः' द्युलोकस्य 'स्कम्भनीः' स्तम्भनकारिणी त्वम् 'असि' व्यत्ययेन द्वितीयाबहुवचनम् पतनवारणायान्तरिक्षरूपेण स्तम्भनकारित्वम्। अन्तरिक्षेण हीमे द्यावापृथिवी विष्टब्धे इति श्रुतेः [१, २, १, १६]॥ का० [२, ५, ५,] दृषद्युपलां धिषणासीति। हे उपले! उपरितनशिले! त्वं 'धिषणासि' पेषणव्यापारधारिकासि। किम्भूता पार्वतेयी' पर्वत्या अधस्तनदृषदः पुत्री पार्वतेयी बालस्वरूपा।। 'कनीयसी ह्येषा दुहितेव भवतीति' श्रुतेः [१, २, १, १७] अतः 'पर्वती' मातृसमा त्वां 'प्रतिवेत्तु' पुत्रीं जानातु ॥ १८ ॥

धान्यमसि धिनुहि देवान्। प्राणाय त्वा। उदानाय त्वा। व्यानाय त्वा। दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धां देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना। चक्षुषे त्वा। महीनां पयोऽसि ॥ २० ॥

का० [२, ५, ६,] धान्यमसीति तण्डुलानोप्यति। हे हविः! त्वं 'धान्यमसि'। धिनोति प्रीणातीति धान्यम्। अतो 'देवान्' अग्न्यादीन् 'धिनुहि' प्रीणय। का० [२, ५, ६] पिनष्टि प्राणाय त्वेति प्रतिमन्त्रमिति। प्रकर्षेण अनिति सर्वदा मुखे चेष्टत इति प्राणः श्वासवायुः। उदनिति ऊर्ध्वं चेष्टत इत्युदानः उत्क्रान्तिवायुः। व्यनिति व्याप्य चेष्टते इति व्यानो व्यापको बलहेतुर्वायुः। हे तण्डुल! 'त्वा' त्वां 'प्राणाय' प्राणदानार्थं पिनष्मीति शेषः। एवमुत्त-

रमनयोर्योज्यम्। देवानां सजीवं हविर्भवतीत्येभिर्मन्त्रै-र्हविषां प्राणादिदानेन सजीवत्वं क्रियत इत्यभिप्रायः॥ का० [२, ५, ७] दीर्घामिति कृष्णाजिने प्रोहतीति। प्रसयनं प्रसितिः। षिञ् बन्धने प्रबन्धः कर्मसन्ततिः। दीर्घामविच्छिन्नां 'प्रसितिमनु कर्मसन्ततिमनुलक्ष्य 'आयुषे' यजमानस्यायुरभि-वृद्ध्यर्थं हे हविः! त्वां 'धां' कृष्णाजिने दधामि। दधातेर्लुङि बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीति [पा० ६, ४, ७५] अडाग-माभावः। यजमानस्यायुर्वृद्धौ सत्यां कर्मसन्ततिः प्रवर्त्तत इति भावः। यद्वायमर्थः। पूर्वमन्त्रैर्हविषः प्राणादिदानेन सजीवत्वं कृतम् अनेन पुनरायुर्दीयते हविषः। हे हविः! 'दीर्घां प्रसितिं कृष्णाजिनाख्यामनु त्वां धां धारयामि कृष्णाजिने प्रक्षिपामीत्यर्थः। किमर्थम्। आयुषे त्वदीयायुर्वृ-द्ध्यर्थम्। प्रसितिः प्रसयनात् तन्तुर्वा जालं वेति [निरु० ६, १२] यास्कोक्तेरिह पिष्टग्राहकत्वात् प्रसितिशब्देन कृष्णा-जिनमुच्यते। देवो व इत्यादिमन्त्रशेषो व्याख्यातः। का० [२, ५, ८] अक्षुषे त्वेतीक्षत इति। हे हविः! चक्षुषे यज-मानस्य चक्षुरिन्द्रियपाटवाय 'त्वा' त्वां पश्यामीति शेषः। यद्वा चक्षुषे तव चक्षुरादिवाह्येन्द्रियदानाय त्वामीक्षे। हविषः सजीवत्वे कृते चक्षुराद्यपेक्षा भवतीत्यनेन तत् क्रियते इति भावः। का० [२, ५, ८] पिष्यमाणेषु निर्व-पत्यन्यो महीनामित्याज्यमिति। हे आज्य! त्वं 'महीनां' गवां 'पयोऽसि' क्षीरमसि क्षीरोत्पन्नत्वात् घृतं पयःशब्दे-नोच्यते। महीति गोनाम [निघ० २, ११]॥ २०॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्। संवपामि। समाप ओष-

धीभिः समोषधयो रसेन । सꣳरेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्ताꣳ संमधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम् ॥ २१ ॥

का० [२, ५, १०] पात्र्यां सपवित्रायां पिष्टान्यावपति देवस्य त्वेतीति । हस्ताभ्यामित्यन्तं व्याख्यातम् । एतानि पिष्टानि 'संवपामि' पात्र्यां सम्यक् क्षिपामि । का० [२, ५, १२—१३] उपसर्जनीरानयत्यन्यः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समाप इतीति । पिष्टसंवपनीया आप उपसर्जन्यः । ता अग्नीदानयेदध्वर्युः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णीयात् । 'आपः' उपसर्जनीरूपाः 'ओषधीभिः' पिष्टरूपाभिः 'संपृच्यन्ताम्' । पृची सम्पर्के सङ्गच्छन्तां सम्यगेकीभवन्तु । तथा 'ओषधयः' पिष्टाख्या रसेन उपसर्जनीरूपेणोदकेन 'संपृच्यन्ताम्' । आपो हि ओषधीनां रसः । तथा 'रेवतीः' रेवत्यः आपः 'जगतीभिः' पिष्टाख्याभिः 'संपृच्यन्तां' रेवत्य आपो जगत्य ओषधय इति श्रुतेः [१, २, २, २] । 'मधुमतीः' माधुर्योपेता आपः 'मधुमतीभिः' माधुर्योपेताभिः पिष्टरूपौषधीभिः संपृच्यन्ताम् । अपामोषधीनां परस्परं [च] परस्परं प्रीतिहेतुत्वात् सम्पर्को भवत्वित्यर्थः ॥ २१ ॥

जनयत्यै त्वा संयौमि । इदमग्नेः । इदमग्नीषोमयोः । इषे त्वा । घर्मोऽसि विश्वायुः । उरुप्रथा उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथताम् । अग्निष्टे त्वचं मा हिꣳसीत् । देवस्त्वा सविता श्रपयतु वर्षिष्ठेऽधि नाके ॥ २२ ॥

का० [२, ५, १४] संयौति जनयत्यै त्वेतीति। अपां पिष्टानाञ्च मिश्रीकरणं संयपनम्। हे जलपिष्टरूपपदार्थद्वय! त्वां 'संयौमि' सम्यग् मिश्रीकरोमि। यु मिश्रणामिश्रणयोः। किमर्थं 'जनयत्यै' यजमानस्य प्रजोत्पादनार्थम्। जलपिष्ट-योर्यथा मिश्रणं तथा शुक्रशोणितमिश्रणेन यजमानस्य प्रजो-त्पत्तिर्भवति तदर्थं त्वां संयौमि। यद्वा जनयत्यै पुरोडाशो-त्पत्त्यै त्वां संयौमि। का० [२, ५, १५] 'संविभज्यासंहरि-ष्यन्नालभते इदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरितीति। मिश्रीकृतस्य पिष्टस्यावदानाङ्कितं पिण्डद्वयं कृत्वा पुनरमेलयिष्यन् 'इद-मग्नेः' अग्निसम्बन्धि भवत्विति प्रथमं पिण्डं स्पृशेत्। इद-मग्नीषोमयोर्भवत्विति द्वितीयं स्पृशेत्। का० [२, ५, १७] इषे त्वेत्याज्यमधिश्रयतीति। हे आज्य! 'इषे' इष्यमाण-वृष्ट्यर्थं त्वामधिश्रयामीति शेषः। आज्यप्रविलापनार्थं तत्-पात्रस्याग्नौ स्थापनमधिश्रयणम्। का० [२, ५, १८] घर्मो-ऽसीति पुरोडाशमिति। हे पुरोडाश! त्वं घर्मोऽसि। घृ क्षर-णदीप्त्योः। घर्मशब्देन दीप्यमानः प्रवर्ग्य उच्यते। श्रप्य-माणतया दीप्यमानत्वात् प्रवर्ग्योऽसि। तथा 'विश्वायुः' विश्वं कृत्स्नम् आयुर्यस्मात् स विश्वायुः। यस्माद्यजमानः सर्वमायुराप्नोतीति भावः। का० [२, ५, २०] उरुप्रथा इति प्रथयति यावत्कपालमिति। सर्वकपालेषु संश्लेषयितुं तं प्रसारयेत्। हे पुरोडाश! त्वं स्वभावतः 'उरुप्रथाः' उरु विस्तीर्णं यथा तथा प्रथते प्रसरतीत्युरुप्रथाः। अत इदानी-मपि 'उरु प्रथस्व' प्रख्यातो भव। किञ्च 'ते यज्ञपतिः' तव यजमानः उरु विस्तीर्णं पुत्रपश्वादिभिः प्रथतां प्रख्यातो भवतु। का० [५, ८, २१] अग्निष्ट इत्यङ्गैरभिमृशतीति। हे पुरोडाश! 'अग्निः' अपणाय प्रवृत्तः ते तव 'त्वचं' त्वक्-

सट्टमनुपरितनभागं 'मा हिंसीत्' मा विनाशयतु। अति-दाहेन मषीभावो विनाशः सोऽत्र माऽस्त्वित्यर्थः। अवघातपेष-णोत्थः अपक्वाज्जायमानस्य हविष उपद्रवो जलस्पर्शेन शाम्य-तीति भावः। का० [२, ५, २३] देवस्त्वेति अपणमिति। हे पुरोडाश! 'सविता देवः' 'वर्षिष्ठे' अत्यन्तवृद्धे 'नाके' द्युलोकवर्त्तिनि नाकनाम्नि अग्नौ 'त्वा' त्वाम् 'अधि' अधि-श्रित्य 'अपयतु' पक्वं करोतु। मनुष्यस्य अपणे कर्तृत्वं मा भूदित्यभिप्रेत्य देवस्त्वेत्युच्यते। दिवि नाको नामाग्नी रक्षो-हेति तित्तिरिवचनान्नाको नाम स्वर्गस्थोऽग्निः॥ २२॥

मा भेर्मा संविक्थाः। अतमेरुर्यज्ञोऽतमेरुर्यजमानस्य प्रजा भूयात्। त्रिताय त्वा। द्विताय त्वा। एकताय त्वा॥ २३॥

का० [२, ५, २४] मा भेरित्यालभत इति। हे पुरोडाश! त्वं 'मा भेः' भयं मा कार्षीः। 'मा संविक्थाः' चलनं मा कार्षीः। ञिभी भये। ओविजी भयचलनयोरित्यनयोः प्रयोगौ। का० [२, ५, २५] अतमेरुरिति शृतावभिवा-सयति भस्मना वेदेनोपवेषेण वेति। 'यज्ञः' यागहेतुः पुरोडाशः 'अतमेरुः' भूयात्। तमु ग्लानौ। ताम्यतीति तमेरुः औणादिक एरुप्रत्ययः। न तमेरुरतमेरुः। भस्माच्छादनेन ग्लानिरहितो भवतु। यजमानस्य प्रजा पुत्रपौत्रप्रपौत्रादिः अतमेरुः ग्लानिरहिता भूयात्। यजमानस्य प्रजायाः कदाचिद्दुःखं माऽस्त्वित्यर्थः। का० [२, ५, २६] पात्राङ्गुलि-प्रक्षालनमाप्तेभ्यो निनयत्यभितप्य प्रत्यगसंस्पृशन्नमार्जं त्रिताय त्वेति प्रतिमन्त्रमिति। हे पात्राङ्गुलिप्रक्षालनोदक! त्रिताय त्रितनाम्ने देवाय त्वां निनयामीति शेषः। तथा

द्वितांय त्वा निनयामि। तथा एकताय त्वा निनयामि। पूर्वं कृतचिद्वेतोः भीतोऽग्निरपः प्राविशत्ततो देवास्तं ज्ञात्वा जगृहुस्तदाग्निना वीर्य्यमप्सु मुक्तं तत आप्त्या उत्पन्नास्त्रित-द्वितैकतसंज्ञास्ते देवैः सह चरन्तो यज्ञे पात्रीप्रक्षालनजल-लक्षणं भागं लेभिरे इति श्रुतिकथानुसन्धातव्या [१, २, ३, १] ॥ २३ ॥

दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वे॒ऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम्। आद॑देऽध्वर॒कृतं॑ दे॒वेभ्यः॑। इन्द्र॑स्य बा॒हुर॑सि॒ दक्षि॑णः स॒हस्र॑भृष्टिः श॒तते॑जा वा॒युर॑सि ति॒ग्मते॑जा द्वि॒ष॒तो ब॒धः॥ २४ ॥

का० [२, ६, १२] देवस्य त्वेति स्फ्यमादायेति। देवस्य त्वेति व्याख्यातम्। देवेभ्यो देवोपकारार्थं अध्वरकृतं अध्वरं करोतीति वेदिखननादिद्वारेणेत्यध्वरकृतं स्फ्यमहमाददे गृह्णामि। का० [२, ६, १३] सव्यं सव्ये कृत्वा दक्षिणे-नालभ्य जपतीन्द्रस्य बाहुरितीति। हे स्फ्य! त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो बाहुरसि। तेन बाहुना धृतत्वात्तत्समानवीर्य्यो-पेतत्वाद्वा स्फ्यस्य बाहुरूपत्वोपचारः। किम्भूतः? स्फ्यः सहस्रभृष्टिः भृष्टिर्भर्जनं पाको मारणमिति यावत्। सहस्र-सङ्ख्याकानां शत्रूणां भृष्टिर्यस्य स सहस्रभृष्टिः। तथा शत-तेजाः शतं तेजांसि यस्य सः बहुधा दीप्यमानः। किञ्च वायुरसि न केवलमिन्द्रबाहुसदृशः किन्तु वायुसदृशोऽप्यसि। अत एव तिग्मतेजाः तीक्ष्णतेजाः यथा वायुर्वह्निं प्रदीप्य तीव्रां ज्वालामुत्पादयंस्तीव्रतेजा भवति। एवं स्फ्योऽपि स्तम्ब-च्छेदरूपं कर्म कुर्वंस्तीव्रतेजा उच्यते। तथा द्विषतो बधः। हन्तीति बधः कर्मद्वेषिणामसुरादीनां हन्तेत्यर्थः॥ २४ ॥

पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं मा हिंᳫ-सिषम् । व्रजं गच्छ गोष्ठानम् । वर्षतु ते द्यौः । बधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्याᳫ शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् ॥ २५ ॥

का॰ [२, ६, १५, १६] पृथिवि देवयजनीति तृणे-ऽन्तर्हिते प्रहरतीति । हे पृथिवि ! हे देवयजनि ! देवा इज्यन्ते यस्यां सा देवयजनी तस्याः सम्बोधने हे देव-यजनि ! ते तव ओषध्यास्तृणरूपाया मूलमहं मा हिंसिषम् मा विनाशयामि । का॰ [२, ६, १७] व्रजं गच्छेति पुरीष-मादत्त इति । स्फ्यप्रहारोत्पन्ना मृत् पुरीषमुच्यते । हे पुरीष ! त्वं व्रजं गच्छ । व्रजन्ति गच्छन्ति स्थातुं गावो यत्र स देशो व्रजस्तं किम्भूतम् गोष्ठानम् गवां स्थानमिदा-नीमवस्थितिर्यत्र तम् गोयुक्तं तदीयं स्थानं गच्छेत्यर्थः ॥ का॰ [२, ६, १८] वर्षतु त इति वेदिं प्रेक्षत इति । हे वेदे ! ते तुभ्यं त्वदर्थं द्यौर्द्युलोकाभिमानी देवो वर्षतु जलसेकं करोतु । वृष सेचने वर्षणेन खननजनितदुःखशान्तिरस्त्वित्यर्थः ॥ का॰ [२, ६, १९] बधानेत्युत्करे करोतीति । स्फ्योत्खातां मृदमुत्करे त्यजेत् । हे देव सवितः ! योऽस्मान् द्वेष्टि द्वेषं करोति वयं च यं शत्रुं द्विष्मस्तमुभयविधं शत्रुं परमस्यां पृथिव्यां बधान । परमा चान्तिमा पृथिवी । छान्दसः स्याडा-गमः । उत्करे क्षिप्तायां धूल्यां निगूढस्य शत्रोस्तत्र बन्धनं कुरु यत्र भूमिरन्तिमप्रदेशेऽन्धतामिस्रो नरकोऽस्ति । तथा च श्रुतिः [१, २, ४, १६] अन्धे तमसि बधानेति यदाह

परमस्यां पृथिव्यामिति। केर्बन्धनं कर्त्तव्यं तदाह शतेन पाशैः शतसङ्ख्याकाभिर्बन्धनरज्जुभिः। किञ्च अस्मादन्धतामिस्राख्यनरकान्मा मौक् कदाचिदपि मा मुञ्च ॥ २५ ॥

अपा॑रर॒रुं पृ॑थि॒व्यै दे॑व॒यज॑नाद्वध्यासम्। व्र॒जं०—०मौ॑क्। अर॑रो॒ दिव॒ं मा प॑प्तः। द्र॒प्सस्ते॒ द्यां मा स्क॑न्। व्र॒जं०—०मौ॑क् ॥ २६ ॥

का० [२, ६, २१] अपाररुमिति द्वितीयं प्रहरतीति। पृथिव्यै देवयजनात् पृथिव्याः सम्बन्धिनो देवयजनाख्याद्देशस्थानात् अररुम् अररुनामानमसुरमप वध्यासम्। अपनीय यथा हतो भवति तथा करवाणि। अनेन मन्त्रेण द्वितीयवारं पूर्ववत् प्रहरेत् व्रजं वर्णतु बधानेति मन्त्रत्रयस्य प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥ का० [२, ६, २२] अभिन्यस्यत्यग्नोदुत्करमररो दिवमितीति। हे अररो असुर! दिवं द्युलोकं यागफलरूपं त्वं मा पप्तः मा गमः। स्वर्गे त्वया न गन्तव्यम्। पतृ्ल गतौ पतः पुमिति [पा० ७, ४, १८] लुङि पुमागमे रूपम् ॥ का० [२, ६, २३] द्रप्सस्त इति तृतीयमिति। हे वेदिदेवते! ते तव पृथिवीरूपाया यो द्रप्स उपजीव्यो रसः स द्यां द्युलोकं मा स्कन् मा स्कन्दतु मा गच्छतु स्कन्दिर्गतिशोषणयोः। व्रजं गच्छेत्यादिमन्त्रत्रयस्य प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥ २६ ॥

गा॒य॒त्रेण॑ त्वा॒ छन्द॑सा॒ परि॑गृह्णामि। त्रैष्टु॑भेन त्वा॒ छन्द॑सा॒ परि॑गृह्णामि। जाग॑तेन त्वा॒ छन्द॑सा॒ परि॑गृ॒ह्णामि। सु॒क्ष्मा चासि॑ शि॒वा

चासि। स्योना चासि सुषदा चासि। ऊर्ज्ज-स्वती चासि पयस्वती च ॥ २७ ॥

का० [२, ६, २५] पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च स्फ्येन गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रमिति। यस्मात् प्रदेशादरत्निंष्काशितस्तत्र वेदेरित्तां निर्वेतुं दक्षिणा-दिदिक्त्रये स्फ्येन रेखात्रयकरणं पूर्वः परिग्रहः। विष्णुर्देवता मन्त्रत्रयस्य। ते प्राञ्चं विष्णुं निपाद्य छन्दोभिरभितः पर्य्यं-गृह्णन्निति श्रुतेः [१, २, ५, ६]। हे विष्णो! त्वा त्वां गायत्रेण छन्दसा गायत्र्यादिच्छन्दस्त्रयरूपतया भावितेन स्फ्येन दिक्त्रये परिगृह्णामि। एवं त्रैष्टुभेन जागतेनेत्युत्तर-मन्त्रयोः। ततः छन्दोदेवता दिक्त्रयेऽसुरेभ्यस्त्वां पालयि-ष्यन्ति। पूर्वस्यामाहवनीय एव पालकोऽस्तीति भावः। प्रजापतिपुत्रा देवा असुराश्च पूर्वं स्पर्धां चक्रुस्तदा देवान् पराजयं प्राप्तान्मत्वा भूमिमसुरा विभेजुस्तदा देवा वामन-रूपं विष्णुमग्रे कृत्वाऽसुरानागत्यास्मभ्यमपि भूम्यंशो दातव्य इति तानयाचिषुः। ततोऽसुरा असूयन्तोऽयं विष्णुर्यावति भूभागे शेते तावान् भवदीयोऽस्त्वित्यूचुस्ततो देवा बहु त-दस्माकमित्युक्त्वा ते प्राञ्चं विष्णुं निपात्य गायत्रेणेत्यादि-मन्त्रैर्यज्ञभूमिं जगृहुः। यज्ञो विष्णुः स यत्र तिष्ठति सैव यज्ञभूमिरिति तैर्विदितत्वाद्वेदिरिति तद्भूमेर्नामेति [१, २, ५, १—७] श्रुतिकथामनुसन्धाय वेदिग्रहणं विधेयम् ॥ का० [२, ६, ३१] उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति सुक्ष्मा स्योनोर्जस्व-तीति। वेदिखननात् पूर्वं क्रियमाणः पूर्वः परिग्रहः पश्चात् क्रियमाण उत्तरपरिग्रहः। तत्रापि पूर्ववद्दिक्त्रये स्फ्येन रेखात्रयं कार्य्यम्। हे वेदे! त्वं सुक्ष्मासि क्षिता-

शान्ता चासि। क्ष्मा भूमिः शोभना क्ष्मा सुक्ष्मा खननेनाश्मादिदोषनिवर्त्तनं भूमेः शोभनत्वम्। उग्रस्यासुरस्य निःकाशनेन शान्तत्वम्। गुणद्वयस्यान्योन्यसमुच्चयार्थौ चकारौ एकोऽयं मन्त्रः। स्योना सुखरूपासि। स्योनमिति सुखनाम [निघ० ३, ६]। सुषदा सुष्ठु सीदन्ति देवा यस्यां सा सुषदा। सम्यगुपवेशनयोग्या चासि। चकारौ पूर्ववत्। द्वितीयोऽयं मन्त्रः। ऊर्जस्वती पयस्वती चासि। ऊर्जःशब्दोऽन्नवाची। पयःशब्दस्तद्विकारदध्यादिवाची। तदुभयवती। चौ पूर्ववत्। तृतीयो मन्त्रः॥ २७॥

पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्नुदादाय पृथिवीं जीवदानुम्। यामैरयंश्चन्द्रमसि स्वधाभिस्तामु धीरासोऽनुदिश्य यजन्ते॥ प्रोक्षणीरासादय। द्विषतो वधोऽसि॥ २८॥

का० [२,६, २२] पुरा क्रूरस्येत्यनुमार्ष्टीति। अत्रेयमाख्यायिका मन्त्रेऽभिप्रेता। कदाचिद्देवानामसुरैः सह संग्राम उपस्थितस्तदा देवैर्मिथो मन्त्रितं यदस्या भूमेरुत्कृष्टं देवयजनस्थलं तच्चन्द्रे संस्थाप्य युद्धं कुर्मस्तत्र यद्यप्यस्माकं पराजयः स्यात्तदा देवयजने यागं विधाय पुनर्दैत्यपराजयं करिष्याम इति संमन्त्र्य भूमेः सारभागं देवयजनं चन्द्रे स्थापयामासुस्तत् कृष्णवर्णमिदानीमपि दृश्यत इत्याख्यानमयं मन्त्रो ब्रूते [१, २, ५, १८]॥ पुरा क्रूरस्येति त्रिष्टुप् चन्द्रदेवत्या। विरप्शीति महन्नाम [निघ० ३, ३] विविधं रपति वेदत्रयरूपेण शब्दं करोतीति विरप्शी। यज्ञो वेदित्वं प्राप्तो विष्णुः सम्बोध्यते। हे विरप्शिन् विष्णो परमेश्वर! त्वं शृणु

अनुगच्छाणेति शेषः। क्रूरशब्दोऽत्र संग्रामवाची। संग्रामो वै क्रूरमिति श्रुतेः [१, २, ५, १९]। विविधं सर्पन्ति योधा यस्मिन्निति विस्रप्। तस्येति क्रूरविशेषणं पञ्चम्यर्थे षष्ठी। विस्रपो नानायोधयुतात् क्रूरात् युद्धात् पुरार्थाद्देवाः जीवदानुं जीवं ददातीति जीवदानुस्तां जीवस्य धात्रीं सारभूतां यां पृथिवीमुदादाय ऊर्ध्वं गृहीत्वा स्वधाभिः वेदैः सह चन्द्रमसि इन्दौ ऐरयन् प्राक्षिपन् स्थापयामासुः धीरासः धीरा मेधाविनः तामु उ एवार्थे तामेव चन्द्रस्थां पृथिवीमनुदिश्य दर्शनेन सम्पाद्य सैव भूमिरस्यां वेद्यां विद्यत इति भावयित्वा यजन्ते यागं कुर्वन्ति। स्वधाशब्दो यद्यप्यन्नवाची तथाप्यत्रान्नहेतुभूता वेदत्रयी कथ्यते। यां चन्द्रमसि ब्रह्मणा दधुरिति श्रुतेः [१, २, ५, १९] ब्रह्मणा वेदेन सहेत्यर्थः। अनेन मन्त्रेण खातायां वेद्यां लोष्टकृतवैषम्यनिवृत्तये समीकरणरूपं मार्जनं कुर्य्यात्। प्रोक्षणीरासादयेति अग्नीध्रं प्रति प्रैषः। प्रोक्ष्यन्त आभिरिति प्रोक्षण्य आपस्ता आसादय वेद्यां स्थापय॥

का० [२, ६, ४२] द्विषतो बध इति स्फ्यमुदञ्चं प्रहरतीति। हे स्फ्य ! त्वं द्विषतः शत्रोर्बधोऽसि हिंसकोऽसि ॥ २८ ॥

प्रत्युष्टꣳ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः। निष्टप्तꣳ रक्षो निष्टप्ता अरातयः। अनिशितोऽसि सपत्नक्षिद् वाजिनं त्वा वाजेध्यायै सम्मार्ज्मि। प्रत्युष्टꣳ०-०। अनिशितासि सपत्नक्षिद्वाजिनीं त्वा वाजेध्यायै सम्मार्ज्मि ॥ २९ ॥

का० [२, ६, ४६] स्रुवं प्रतप्य पूर्ववदिति। यथा शूर्पाग्निहोत्रहवण्योः प्रत्युष्टमिति प्रतपनं कृतं तथा स्रुवस्यापि

कार्यमित्यर्थः। मन्त्रो व्याख्यातः॥ का० [२, ६, ४६] वेदाग्रैरन्तरतः प्राक्सम्मार्ष्टि निशित इतीति। हे स्रुव! त्वमनिशितोऽसि। शो तनूकरणे। नितरां शितस्तीक्ष्णीकृतो निशितस्तथा न भवतीत्यनिशितः। अस्मद्विषये तीक्ष्ण उपद्रवकारी न भवसीत्यर्थः। यतः सपत्नक्षित्। क्षिणु हिंसायाम्। सपत्नानस्मच्छत्रून् क्षिणोति हिनस्तीति सपत्नक्षित्। अत एव त्वां सम्मार्जिम सम्यक् शोधयामि। मृजू शुद्धौ। किम्भूतं त्वां वाजिनं वाजोऽन्नमस्यास्तीति वाजिनं यज्ञद्वारा अन्नहेतुत्वादन्नवन्तम्। यद्वा वाजो यज्ञस्तद्वन्तं यज्ञो हि देवानामन्नमिति श्रुतेः [५, १, १, २]। वाजं यज्ञाख्यमन्नमर्हतीति वाजिनम्। अर्हार्थे इन्प्रत्ययः। किमर्थं सम्मार्जिम। वाजेध्यायै ञिइन्धी दीप्तौ। इन्धनं इध्या दीप्तिः। वाजस्येध्या वाजेध्या तस्यै वाजेध्यायै यज्ञस्य दीप्त्यै प्रकाशनार्थम्। शोधितेन स्रुवेणाज्ये गृह्णीते हुते च सति अग्निर्दीप्यते। तद्दीप्त्याहुतिफलभूतमन्नं प्रकाशितं भवतीत्यर्थः॥ का० [२, ६, ४७, ४८] प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छत्यनिशितेति स्रुच इति। अनिशितेति मन्त्रेण स्रुचस्तिस्रो जुहूपभृद्ध्रुवाः संमृज्य प्रत्येकं प्रत्युष्टमिति मन्त्रेण प्रतप्य प्रतप्य वेद्यां स्थापनार्थमध्वर्यवे प्रयच्छतीति सूत्रार्थः। प्रत्युष्टमिति व्याख्यातम्। अनिशितेत्यपि व्याख्यातम्। स्रुवस्य पुंस्त्वादादौ स्रुवसम्मार्जनम्। स्रुचां स्त्रीत्वात्पश्चात्। योषा वै स्रुग्वृषा स्रुव इत्यादिश्रुतेः [१, ३, १, ९]। जुह्वादीनां स्रुचां स्त्रीलिङ्गत्वात्तद्विशेषणयोरनिशिता वाजिनीमित्यनयोः स्त्रीत्वं विशेषः॥ २९॥

अदि॑त्यै॒ रास्ना॑सि। विष्णो॑र्वे॒ष्पो॑ऽसि। ऊ॒र्जे त्वा॑। अद॑ब्धेन त्वा॒ चक्षु॒षाव॑पश्यामि। अग्ने॑

जि॒ह्वासि॑ सु॒हूर्दे॒वेभ्यो॒ धाम्ने॑ धाम्ने मे भ॒व यजु॑षे यजु॒षे ॥ ३० ॥

का० [२, ७, १] पत्नीं संनह्यति प्रत्यग्दक्षिणत उपविष्टां गार्हपत्यस्य मुञ्जयोक्त्रेण त्रिवृता परिहरत्यधोवासोऽदित्यै रास्नासीतीति। हे योक्त्र! अदित्यै अदित्या भूम्यास्त्वं रास्नासि रशना भवसि॥ का० [२, ७, २, ३] दक्षिणं पाशमुत्तरे प्रतिमुच्योर्ध्वमुद्गूहति विष्णोर्वेष्य इति न ग्रन्थिं करोतीति। हे दक्षिण पाश! त्वं विष्णोः यज्ञस्य वेष्योऽसि व्यापकोऽसि। विष्लृ व्याप्तौ॥ का० [२, ७, ४] ऊर्जे त्वेत्याज्यमुद्वास्येति। हे आज्य! त्वामुद्वासयामीति शेषः। किमर्थम्? ऊर्जे उत्तमरसलाभाय। विलापितं घृतं सुखादु भवति॥ का० [२. ७, ४] पत्नीमवेक्षयत्यदब्धेनेतीति। दब्धोतिर्हिंसार्थः। हे आज्य! अदब्धेन अनुपहिंसितेन चक्षुषा त्वामवपश्यामि। अवाचीनं यथा तथाधोमुखो सती पश्यामि। किञ्च हे आज्य! त्वमग्नेर्जिह्वासि। यदाज्यमग्नौ हूयते तदा जिह्वेव ज्वालोत्पद्यतेऽतस्त्वमग्नेर्जिह्वा। किम्भूतं देवेभ्योऽर्थाय सुहूः सुष्ठु हूयते इति सुहूः पुंस्त्वं छान्दसम्। यद्वा जिह्वाविशेषणं सुष्ठु हूयन्ते देवा आहूयन्तेऽनया सा सुहूर्जिह्वा। ज्वालां दृष्ट्वा आयन्तीत्यर्थः। अतो मे मम धाम्ने धाम्ने भव तथा यजुषे यजुषे च भव। धाम स्थानम्। फलेन युज्यत इति यजुःशब्दो यागवाची। धाम्ने धाम्ने तत्तत्यागफलोपभोगस्थानसिद्ध्यर्थं भव।० यजुषे यजुषे तत्तद्यागसिद्धये योग्यं भवेत्यर्थः॥ ३०॥

स॒वि॒तुस्त्वा॑ प्रस॒व उत्पु॑ना॒म्यच्छि॑द्रेण प॒वि-

वेण सूर्य्यस्य रश्मिभिः। सवितुर्वः प्रसव०—०
रश्मिभिः। तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि। धाम
नामासि प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनमसि
॥ ३१ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
प्रथमोऽध्यायः॥

का० [२, ७, ७,] सवितुस्त्वेत्याज्यमुत्पुनातीति। सवितुर्देवस्य प्रसवे आज्ञायां वर्त्तमानः सन्त्वामुत्पुनामि शोधयामि। व्याख्यातमन्यत्॥ का० [२, ७, ८] प्रोक्षणीश्च पूर्ववदिति। सवितुर्वः। वो युष्मानुत्पुनामीति व्याख्यातम्॥ का० [२, ७, ९] आज्यमवेक्षते तेजोऽसीति। हे आज्य! त्वं तेजोऽसि। शरीरकान्तिहेतुत्वात्तेजस्त्वम्। शुक्रमसि दीप्तिमदसि। स्निग्धरूपत्वाद्दीप्तिमत्त्वम्। अमृतमसि विनाशरहितमसि। बहुदिवसावस्थानेऽप्योदनादिवत् पर्य्युषितत्वादिदोषाभावादविनाशित्वम्॥ का० [२, ७, ११, १२] स्रुवेणाज्यग्रहणं चतुर्जुह्वां धाम नामेति सन्नमन्त्र इति। हे आज्य! त्वं धाम स्थानमसि धीयते स्थाप्यते चित्तवृत्तिर्देवैरत्रेति धाम। तथा नाम नामयति आत्मानं प्रति सर्वाणि भूतानीति नाम। आज्यं दृष्ट्वा सर्वेऽप्यत्तुं नमन्ति। तथा देवानां प्रियमिष्टम् अनभिभूतम्। गतसारत्वदोषेणातिरस्कृतं चरुपुरोडाशादीनि चिरस्थित्या गतसाराणि स्युरितीदं

न तथा। देवयजनं देवा इज्यन्तेऽनेनेति यागसाधनम् ईदृशं त्वमस्यतस्त्वां गृह्णामीति वाक्यशेषः ॥ ३१ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।

माध्यन्दिनयाज्ञवल्क्योऽयमध्यायः प्रथमोऽगमत् ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

कृष्णोऽस्याखरेष्ठोऽग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि। वेदिरसि बर्हिषे त्वा जुष्टां प्रोक्षामि। बर्हिरसि स्रुग्भ्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥ १ ॥

का० [२, ७, १८] इध्मं प्रोक्षति विस्रंस्य वेदिं च बर्हिः प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्ताद्ग्रन्थि कृष्णोऽसीति प्रतिमन्त्रमिति ॥ इध्मं विस्रंस्य प्रोक्षेत्। वेदिञ्च प्रोक्षेत्। बर्हिरादाय वेद्यां पूर्वग्रन्थि कृत्वा प्रोक्षेत् क्रमान्मन्त्रत्रयेणेति सूत्रार्थः॥ कृष्णोऽसि॥ हे इध्म! त्वं कृष्णोऽसि कृष्णमृगरूपो यज्ञोऽसि। इध्मपूलकस्य यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वोपचारः। किम्भूतः? आखरेष्ठः। आ समन्तात् खरे कठिने वृक्षे तिष्ठतीति आखरेष्ठः। यद्वा खं स्वर्गं राति ददातीति खरः आहवनीयस्तत्रा समन्तात्तिष्ठतीत्याखरेष्ठः। अन्तोदात्तः कृष्णशब्दो वर्णवाची अयन्तु कृष्णशब्द आद्युदात्तत्वान्मृगवाची॥ यज्ञः कदाचिद्देवेभ्योऽपक्रान्तः स्वंगोपनाय कृष्णमृगो भूत्वा वने यज्ञियतरुमध्ये प्रविश्य कुत्रचित्कठिने वृक्षे तस्थौ। तदेतदभिप्रेत्य कृष्ण आखरेष्ठ इति इध्ममुच्यते। यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम स कृष्णो भूत्वा चचारेत्यादिश्रुतेः [१, १, ४,

१]। स्थे च भाषायामिति स्थे परपदे [पा० ६, ३, २०] भाषायां सप्तम्या अलुग्निषेधाद्वेदेऽलुक्। पूर्वपदादिति [पा० ८, ३, १०६] षत्वम्। अतोऽग्नये जुष्टं प्रियं त्वां प्रोक्षामि शुद्ध्यर्थं जलेनेति शेषः। वेदिरसीति वेदिं प्रोक्षति। त्वं वेदिरसि। विद्यते लभ्यत इति वेदिः। विद्लृ लाभे। देवैरसुरेभ्यो लब्धत्वाद्वेदिः! अतो बर्हिर्जुष्टां बर्हिषो धारणोपयोगितया प्रियां त्वां प्रोक्षामि। पृथ्वीरूपाया वेदेः प्रजारूपस्य बर्हिषो धारकत्वं युक्तम्॥ बर्हिरसीति बर्हिःप्रोक्षणम्। हे दर्भ! त्वं बर्हिरसि प्रभूतत्वाद्वेदिवृंहणसमर्थमसि। अतः स्रुग्भ्यो जुष्टं स्रुचां धारणात् प्रियं त्वां प्रोक्षामि॥ १॥

अदि॑त्यै व्युन्द॑नमसि। विष्णो॑ स्तुपोऽसि। ऊर्ण॑म्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थां दे॒वेभ्य॑ः। भुव॑पतये॒ स्वाहा॑। भुव॑नपतये॒ स्वाहा॑। भू॒ताना॒ं पत॑ये॒ स्वाहा॑॥ २॥

का० [२, ७, २०] शेषं मूलेषूपसिञ्चत्यदित्यै व्युन्दनमितीति॥ हे प्रोक्षणशेषोदक! त्वमदित्यै अदित्या भूम्याः व्युन्दनमसि विशेषेण क्लेदनमसि॥ का० [२, ७, २१] बर्हिर्विस्रꣳस्य पुरस्तात्प्रस्तरग्रहणं विष्णोरितीति। हे प्रस्तर! दर्भमुष्टिरूप! त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्तुपोऽसि। ष्टै स्त्यै शब्दसङ्घातयोः। औणादिको डुपप्रत्ययः। दर्भसङ्घातरूपत्वात् केशसङ्घातरूपा शिखेव भवसि॥ का० [२, ७, २२] वेदिꣳ स्तृणात्यूर्णम्रदसमितीति। हे वेदे! त्वां स्तृणामि बर्हिषा छादयामि। किम्भूतां त्वाम्? ऊर्णम्रदसमूर्णमिव मृदु

अतिशयेन मृदुर्वेदीयसी ईयसोपन्छान्दसः। यथा अश्वो-वेष्टुं भूमिः कम्बलादिनाच्छाद्यते काठिन्याभावाय तथा दर्भाच्छादिता वेदिर्मृदुः स्यात्। पुनः किम्भूतां त्वां देवेभ्यः स्वासस्थां देवोपकाराय सुखेनासितुं स्थानभूताम्। सुखेन पार्श्वेनासनेन स्थीयते यस्यां सा स्वासस्था ताम्। का० स्रुचमभिमृशति भुवपतये स्वाहेति॥ एतन्मन्त्रत्रयस्यार्थो-ऽयं स्पष्टः। भुवपत्यादयस्त्रयोऽग्नेर्भ्रातरः। स्वाहाशब्दो निपातो देवान् प्रति दानवाची। स्वाहाकारश्च वषट्कारश्च देवा उपजीवन्तीति श्रुतेः। हविर्ग्रहणकाले परिधिभ्यो बर्हिर्य-हविः स्रुचं तद्भुवपत्यादिभ्योऽग्नेर्भ्रातृभ्यो दत्तमिति मन्त्रार्थः। पुराग्नेर्भ्रातरो वषट्कारभयाद्भूमिं प्राविशंस्तद्दुःखेनाग्निरपि पलाय्योदके प्राविशत्ततो देवैरानीय स्वाधिकारे स्थाप्यमान एवमवदद् यदेतेमद्भ्रातृभिर्मां परिधत्त तेषाञ्च यज्ञभागः कल्प्यतामिति। ततस्तेऽग्नेर्भ्रातरः परिधयो जातास्तेषाञ्च स्रुचं हविर्भागः कृत इति कथा [१, ३, ३, १३—१६] ॥ २ ॥

गन्धर्वस्त्वा विश्वावसुः परिदधातु विश्व॑स्यारिष्ट्यै यज॑मानस्य परिधिरस्यग्निरिड ई॒डितः। इन्द्र॑स्य बाहुर॑सि दक्षिणो विश्व॑स्यारिष्ट्यै यज॑मानस्य परिधिरस्यग्निरिड ई॒डितः। मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परिधत्तां ध्रुवेण धर्म॑णा विश्व॑स्यारिष्ट्यै यज॑मानस्य परिधिरस्यग्निरिड ई॒डितः ॥ ३ ॥

का० [२, ८, १] परिधीन् परिदधाति मध्यमदक्षिणो-त्तरान् गन्धर्व इति प्रतिमन्त्रमिति॥ प्राची पश्चात्। वे

परिधे! विश्वावसुनामा गन्धर्वः त्वां परिदधातु आहवनीयस्य पश्चात्सर्वतः स्थापयतु। विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् प्रदेशे वसतीति विश्वावसुः। द्युलोकस्थं सोमं रक्षितुं तत्समीपे सर्वत्र गन्धर्वोऽवसदिति श्रुत्यन्तरवचनात्। किमर्थं स्थापयतु। विश्वस्यारिष्ट्यै। रिष हिंसायां रेषणं रिष्टिः न रिष्टिः अरिष्टिस्तस्यै। आहवनीयस्थानरूपस्य विश्वस्य हिंसापरिहाराय। परिध्यभावेऽसुराः प्रविश्य हिंसन्ति। किञ्च त्वं यजमानस्य परिधिरसि। न केवलमग्नेः परिधिः यजमानमप्यसुरेभ्यो रक्षितुं पश्चिमदिशि स्थापितोऽसि। किञ्च अग्निरिड़ः ईड़ितश्चासि। आहवनीयस्य प्रथमो भ्राता भुवपतिनामाग्नि...नमासि। ईड्यते स्तूयते इतीड स्तुतियोग्यः। अत एव ईडितः स्तुतो स्तोत्रादिभिः। ईड स्तुतौ॥ दक्षिणं परिधिं परिदधाति। इन्द्रस्य बाहुरसि। हे द्वितीय परिधे! त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो बाहुरसि। रक्षणसमर्थत्वादिन्द्रबाहुत्वोपचारः। विश्वस्येत्यादि व्याख्यातम्। अत्राग्निशब्देन भुवनपतिनामा द्वितीयो भ्राता॥ तृतीयमुत्तरं परिधिं परिदधाति॥ मित्रावरुणौ। हे तृतीय परिधे! मित्रावरुणौ वाय्वादित्यौ ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा धारणेन उत्तरस्यां दिशि त्वां परिधत्तां परितः स्थापयताम्। विश्वस्येत्यादि पूर्ववत्। अत्राग्निर्भूतानां पतिस्तृतीयो भ्राता॥ ३॥

वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तᳬ समिधीमहि। अग्ने बृहन्तमध्वरे॥ ४॥

का० [२, ८, २] प्रथमं परिधिᳬ समिधावस्पृश्य वीतिहोत्रमित्यादधातीति। इयमृक् अग्निदेवत्या गायत्रीछन्दस्का। हे कवे! क्रान्तदर्शिन्! हे अग्ने! अध्वरे यागे निमित्ते

त्वां वयं समिधीमहि यजेमेत्यकाष्ठेन दीपयाम इत्यर्थः । कतीअमान... रिक्तिमदार्थानां यस्य गुणपजः ... कविः । विभूतं त्वाम् । वीतिहोत्रम् । इण् गतौ । इतिर्गतिः व्याप्तिः गुणयोगवचनादिभिः समृद्धिरित्यर्थः । वीतये सम्यक् होत्रं होमो यस्य स ... यस्य होमि सति समृद्धिप्राप्तिः स्यादित्यर्थः । यद्वा वीतिरभिलाषो होत्रे ... यस्य तम् । तथा द्युमन्तं । द्यौः कान्तिरस्यास्तीति द्युमान् तं अत एव द्युत्युपेतम् । तथा बृहन्तं महान्तम् ॥ ४ ॥

स॒मिद॑सि । सूर्य॑स्त्वा पु॒रस्ता॑त् पा॒तु कस्या॑श्चि॒द॒भिश॑स्त्यै । स॒वि॒तुर्बा॒हू स्थः । ऊर्ण॑म्रदसं त्वा स्तृणामि स्वास॒स्थं दे॒वेभ्यः॑ । आ त्वा॒ वस॑वो रु॒द्रा आ॑दि॒त्याः स॑दन्तु ॥ ५ ॥

का॰ [२, ८, ३] ऊर्ध्वसमिधं द्वितीयं समिदसीति ॥ हे इध्मकाष्ठ ! त्वं समिदसि अग्नेः समिन्धनं दीपनमसि ॥ का॰ [२, ८, ४] सूर्य्यस्त्वेति जपत्याहवनीयमभीक्षमाण इति ॥ हे आहवनीय ! सूर्य्यः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि कस्याश्चिदभिशस्त्यै सर्वस्या अभिशस्तेर्हिंसायाः सकाशात्त्वा त्वां पातु रक्षतु । चतुर्थी पञ्चम्यर्थे । या काचिद्धिंसा प्रसक्ता तां सर्वां परिहरत्वित्यर्थः । इतरदिक्षु परिधितयं रक्षकं पूर्वस्यां तदभावात् सूर्यः । तथा च श्रुतिः [१, ३, ४, ८] । सूर्य्य एवाभितः परिधयो भवन्त्यथैतत्सूर्यमेव पुरस्ताद्गोप्तारं करोतीति । का॰ [२, ८, ५] बर्हिषस्तृणे तिरश्ची निदधाति सवितुरितीति । दक्षिणोत्तरं प्रसारणापनार्थे तिर्य्यक् निदध्यात् । हे तृणे ! युवामुभे सवितुर्देवस्य बाहू स्थः । ... रक्षारञ्जन

सूर्य्यस्य बाहू इव भवथः॥ का० [२, ८, १०] तयोः प्रस्तरं स्तृणात्यूर्णम्रदसमितीति। ऊर्णमिव मृदुं देवेभ्यो देवानां स्वासस्थं सुखेनासनेन स्थीयते यत्र तादृशं त्वां स्तृणामि॥ का० [२, ८, ११] अभिविदधात्यश त्वा वस्व इतीति॥ प्रस्तरं प्रति पात्रो निदधाति। वसवो रुद्रा आदित्याः सकल-जगदभिमानिनस्त्रयो देवाः त्वामासदन्तु आसादयन्तु सर्वतः प्रसारयन्तु॥ ५॥

घृताच्यसि जुहूर्नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियꣳ सद आसीद। घृताच्यस्युपभृन्नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियꣳ सद आसीद। घृताच्यसि ध्रुवा नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियꣳ सद आसीद। प्रियेण धाम्ना प्रियꣳ सद आसीद। ध्रुवा असदन्नृतस्य योनौ ता विष्णो पाहि। पाहि यज्ञम्। पाहि यज्ञपतिम्। पाहि मां यज्ञन्यम्॥ ६॥

का० [२, ८, १२, १३] सव्यायुत्के जुहूं प्रतिगृह्य निदधाति घृताच्येवमितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रमिति। हे जुहु! त्वं घृताची असि। घृतमञ्चति प्राप्नोतीति घृताची घृतपूर्णा भवसि नाम्ना च जुहूः। ह्वयतेऽनयेति जुहूः। क्विपि द्युतिगमि जोतीनां द्वे च जुहोतेर्दीर्घश्चेति [पा० का० ३, २, १७८। वा० २, ३] द्वित्वं दीर्घश्च। सा त्वं प्रियेण धाम्ना देवयज्ञेनाख्येन सह इदं प्रियं सदः प्रस्तर-लक्षणमासीद अधितिष्ठ। एतद्वै देवानां प्रियतमं धाम यदा-

ध्यमिति श्रुतेः [१, ३, ४, १७] [illegible]ध्यम् । उपभृतं सादयति । उप समीपे स्थित्वा बिभर्ति आज्यं धारयतीत्युप[illegible]त् । व्याख्यातमन्यत् । ध्रुवां सादयति । ध्रुवं स्थैर्ये । यथा होमार्थं जु[illegible]पभृतावचलनं तद्वदस्याचलनाभावेन स्थिरत्वादाख्या ध्रुवा । अन्यद्व्याख्यातम् ॥ का० [२, ८, १९] प्रियेण धाम्नेति हवींष्यभि वेधा आलोभेति । हे हविः ! प्रियेण धाम्नाऽऽज्येन सह प्रियं सद आसीदेत्येकैकं हविः संबोध्य वचनम् । का० [२, ८, १९] ध्रुवा असदन्निति सर्वाण्यालभत इति । ऋतस्यावश्यंभाविफलोपेतत्वेन सत्यस्य यज्ञस्य योनौ स्थाने ध्रुवाणि यानि हवींषि असदन्तिष्ठन् । हे विष्णो ! व्यापक यज्ञपुरुष ! ता तानि हवींषि पाहि रक्ष यज्ञं च पाहि यज्ञपतिं च पाहि । का० [२, ८, २०] पाहि पामित्याज्यमिति । यज्ञं नयतीति यज्ञनीः तं यज्ञन्यमध्वर्युं मां पाहि ॥ ६ ॥

अग्ने॑ वाजजि॒द्वाजं॑ त्वा सरि॒ष्यन्तं॑ वाज॒जितं॒ꣳ सम्मा॑र्ज्मि । नमो॑ दे॒वेभ्यः॑ । स्व॒धा पि॒तृभ्यः॑ । सु॒यमे॑ मे भूयास्तम् ॥ ७ ॥

का० [३, १, ११] स्रुवमादायाग्नेरनुपरिधि सम्मार्ष्ट्यग्ने वाजजिदिति त्रिस्त्रिः परिक्रामममिति । वाजमन्नं जयतीति वाजजित् । तत्संबुद्धौ हे वाजजित् ! हे अग्ने ! त्वामहं सम्मार्ज्मि शोधयामि । किम्भूतं त्वाम् । वाजं सरिष्यन्तमन्नमुद्दिश्य गमिष्यन्तमवदानादानोप[illegible]तम् । तथा वाजजितमन्नमुद्दिश्य अर्पितमन्नप्रति[illegible]निवारकमित्यर्थः ॥ • का० [३, १, १५] अपरस्मादिध्मवन्धनाच्चालिं करोति नमो देवेभ्य इत्येति । ये देवा अनुज्ञाम[illegible]न्तित्तेभ्यो नमस्करोति । का० [३, १,

१५] स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणत उत्तानमिति। प्राङ्मु-खेनादौ देवमन्त्र्यर्थमञ्जलिः कृतः इदानीं पितृनत्यर्थं दक्षिणा-मुख उत्तानमञ्जलिं कुर्य्यात्। ये पितरः पालकाः सन्ति तेभ्यः स्वधाऽस्तु। स्वधाशब्दो निपातः पितॄनुद्दिश्य देयद्रव्यस्य दाने वर्त्तते। अतो यद्देयं तद्दास्याम इत्यर्थः। अनेन मन्त्र-द्वयेन देवाः पितरश्चोपचर्य्यन्ते। का० [३, १, १६] सुयमे म इति जुह्वपभृतावादायेति। हे जुह्वपभृतौ! मे मदर्थं सुयमे सुष्ठु नियते युवां भूयास्तं भवतम्। यथा युवयोः स्थितमाज्यं न स्कन्दति तथा धारयतमित्यर्थः॥ ७॥

अस्क॑न्नम॒द्य दे॒वेभ्य॒ आज्य॒ꣳ सम्भ्रि॑यासम्। अङ्घ्रि॑णा विष्णो॒ मा त्वाव॑क्रमिषम्। वसु॑मतीमग्ने ते छा॒यामुप॑स्थेष॒ं विष्णो॒ स्थान॑मसि। इ॒त इन्द्रो॑ वी॒र्य॑मकृणोदू॒र्ध्वोऽध्व॒र आस्था॑त्॥ ८॥

तथा सति अद्यास्मिन्ननुष्ठानदिने देवेभ्यो देवोपकारायाज्यं युवयोः स्थितं घृतम् अस्कन्नं भूमौ यथा न स्कन्दति तथा सम्भ्रियासं सम्यक् पोषणं करोमि धारणं वा। आशीर्लिङि उत्तमे रूपम्॥ का० [३, १, १६] दक्षिणातिक्रामत्यङ्घ्रिणा विष्णविती ति। हे विष्णो! व्यापक यज्ञपुरुष! अङ्घ्रिणा पादेन त्वा त्वाम् अहं मा अवक्रमिषम् अवक्रमणं मा कार्षं पादेनातिक्रमणदोषो मे मा भूदित्यर्थः॥ का० [३, १, १८] वसुमतीमत्यव ायेति। हे अग्ने! ते तव छायां छायावत् समीपवर्त्तिनीं वसुमतीं भूमिम् अहमुपस्थेषम् उपतिष्ठेयं सेवेय। उपपूर्वस्तिष्ठतिः सेवार्थः। स एव सेवाप्रकारः कथ्यते। हे वसुमति! त्वं वि ोर्यज्ञस्य स्थानमसि। अत्र स्थित्वा यागः

कर्त्तुं शक्यते इत्यर्थः। आहवनीयसमीपवर्त्तित्वात् अस्मा-
-भेयं स्थानत्वम्। यद्वा अयमर्थः। हे अग्ने! ते तव वसु-
मतीं धनवतीं धनप्राप्तिकरीं छायामाश्रयम् उपक्षेषं सेवेय।
छायाशब्द आश्रयवाचकः। युष्मत्पादच्छायायां वसामीति
यावत्। यतस्त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्थानमसि॥ का० [२, २, १]
इत इन्द्र इति जुहोतीति। पूर्वमन्त्रे यज्ञसम्बन्धि यत् स्थान-
मुक्तं तदेव देवानां विजयहेतुत्वादितःशब्देन परामृश्यते। देव-
यजनव्यतिरिक्तभूमेरसुराधीनत्वेन तत्र देवानां पराजयेऽपि यज्ञ-
प्रदेशः पराजयरहितः। तदेवोच्यते मन्त्रेण। इत इन्द्रः।
इन्द्र इतोऽस्माद्देवयजनस्थानात् उद्युक्तः सन्निति शेषः। वीर्य्य-
मकृणोत् वीरस्य कर्म्म वीर्य्यं शत्रुवधरूपमकरोत्। अत एवा-
ध्वरो यज्ञ उर्द्धमास्थात् उन्नतः स्थितः। इन्द्रेण वीर्य्ये कृते
शत्रुकृतविघ्नाभावादध्वरस्योन्नत्यम्॥ ८॥

अग्ने वेर्होत्रं वेर्दूत्यम्। अवतां त्वां द्यावा-
पृथिवी। अव त्वं द्यावापृथिवी स्विष्टकृद्देवेभ्य
इन्द्र आज्येन हविषा भूत् स्वाहा। संज्योतिषा
ज्योतिः॥ ९॥

तस्मात् हे अग्ने! त्वं होत्रं वेः। होतुः कर्म्म विद्धि।
लङि अड़भावे रूपम्। दूत्यं दूतकर्म्म च वेः विद्धि। होतृत्वं
दूतत्वं चाग्नेः कर्म्म। तथा च श्रुतिः [१, ४, ५, ४] उभयं
वा एतदग्निर्देवानाᳫं होता च दूतश्चेति। ईदृशं त्वां द्यावा-
पृथिवी अवतां पालयताम्। हे अग्ने! त्वमपि द्यावापृथिवी
ताकद्वय-वते अव पालय। इत्थमन्योन्यपालने सति इन्द्रः
आज्येन हावषा...भिर्दत्तेन देवेभ्यो देवार्थं स्विष्टकृत् भूत्।

सुष्टु इष्टं करोतीति स्विष्टकृत् तादृशो भवतु। षड्भाक्त्वाच्छन्दसः। यद्यस्माभिरिज्यते तत्तदिष्टं सर्वं भवत्वरं करोत्वित्यर्थः। स्वाहा सुहुतम् अस्तु। इन्द्रं देवमुद्दिश्य हृदमाज्यं दत्तमित्यर्थः। स्वाहेति निपातो देवोद्देशेन दाने वर्त्तते। का० [३, २, २] जुह्वा ध्रुवां समनक्ति संज्योतिषेति। गच्छतामित्यध्याहारः। ज्योतिषा ध्रुवास्थिताज्यरूपज्योतिषा सह ज्योतिर्जुह्वासिच्यमानरूपं ज्योतिः सङ्गच्छताम् ॥ ९ ॥

मयीदमिन्द्रं इन्द्रियं दधात्वस्मान् रायो मघवानः सचन्ताम्। अस्माकं सन्त्वाशिषः सत्या नः सन्त्वाशिषः। उपहूता पृथिवी मातोप मां पृथिवी माता ह्वयताम्। अग्निराग्नीध्रात् स्वाहा ॥ १० ॥

का० [३, ४, २१] आग्राशने मयीदमिति यजमानो जपतीति। प्रधानयागानन्तरं पुरोडाशशेषप्राशनसमये होतरि आशिषं प्रयुञ्जाने सति यजमानो जपति। इन्द्रः परमेश्वर इदमिन्द्रियं मयि दधातु। इदम् अस्मदपेक्षितम् इन्द्रियं वीर्य्यं मयि यजमाने स्थापयतु। किञ्च रायो धनानि दैवमानुषभेदेन द्विविधानि मघवानः धनवन्तश्चास्मान् यजमानान् सचन्तां सेवन्ताम्। सच सेवने। किञ्च अस्माकं यजमानानामाशिषोऽभीष्टार्थप्रार्थनानि सन्तु विद्यन्ताम्। किञ्च नोऽस्माकमाशिषः पूर्वोक्ताः सत्याः अवितथाः सन्तु। मघमिति धननाम [निघ० २, १०,] तद्विद्यते येषां ते मघवानः। अस्त्यर्थे व-प्रत्ययः [पा० ५, २, १०९] का० [३, ४, १८, १९, २०] एकैकमाहरति द्यावापृथिव्योरुपहाने

ऽग्नीधे षड़वत्तम्। प्राश्नात्युपहूता पृथिवीतीति॥ यदा होता द्यावापृथिव्योरुपह्वानं करोति तदोभयोः पुरोडाशयोरेकैक-मंशं षड़वत्ते षड़वत्ते कृत्वाग्नीधे ददाति स चोपहूतेति मन्त्रेण तत् प्राश्नातीति सूत्रार्थः॥ उपहूता येयं पृथिवी दृश्यते सा जगतो माता निर्मात्री मयोपहूता अभ्यनुज्ञाता सा च पृथिवी माता मातृत्वेनास्माभिर्भाविता सती मामु-पह्वयतामनुजानातु हविःशेषभक्षणायाज्ञां ददातु। अहं चाग्नीध्रात्। अग्नीध इदं कर्माग्नीध्रं तस्माद्धेतोरग्निः सन् तं भागं प्राश्नामीति शेषः। स्वाहा सुहुतमस्तु जाठरेऽग्नौ॥ १०॥

उपहूतो द्यौष्पितोप मां द्यौष्पिता ह्वयता-मग्निराग्नीध्रात् स्वाहा। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्। प्रति-गृह्णामि। अग्नेष्ट्वास्येन प्राश्नामि॥ ११॥

द्वितीयं प्राश्नाति। एवं द्यौः पिता जगत्पालक उपह्व-यतामित्यादि समानार्थम्। देवस्य त्वा। इतः प्रभृति मो प्रतिष्ठेत्यन्तं [ख० १३] ब्रह्मत्वम्। तस्याङ्गिरसो बृहस्प-तिर्ऋषिः॥ का० [२, २, १६] देवस्य त्वेति प्राशित्रं गृह्णा-तीति॥ ब्रह्मा देवस्य त्वेति प्राशित्रं गृह्णाति। मन्त्रो व्याख्यातः। प्रतिगृह्णामि स्वीकरोमीति शेषः। का० [२,२, १८] अग्नेष्ट्वेति प्राश्नाति दन्तैरनुपस्पृशन्निति। हे प्राशित्र! अग्नेः आस्येन वह्निदेवताया मुखेन त्वा त्वां प्राश्नामि भक्षयामि॥ ११॥

एतं ते देव सवितर्यज्ञं प्राहुर्बृहस्पतये

ब्रह्मणे। तेन यज्ञमव तेन यज्ञपतिं तेन मामव ॥ १२ ॥

का० [२, २, २१] एतं त इति समिद्धामन्त्रितः प्रस्तौति। समिधमाधातुमनुज्ञाप्रदानाय बोधितो ब्रह्मा मन्त्रेणानुजानीयात्। एतं त इत्यादिः प्रतिष्ठेत्यन्तो मन्त्रः। हे देव! दानादिगुणयुक्त! हे सवितः! प्रसवितः! एतं यज्ञमिदानीं क्रियमाणमिमं यज्ञं ते तुभ्यं त्वदर्थं प्राहुर्यजमानाः कथयन्ति अनुज्ञापयन्तीत्यर्थः। किञ्च त्वया प्रेरिता देवानां यज्ञे यो ब्रह्मा तस्मै ब्रह्मणे बृहस्पतये च प्राहुः। बृहस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मा। तदधिष्ठित एवायं मानुषो ब्रह्मत्वं करोति। किञ्च। तेन हेतुना त्वदीयत्वेन यज्ञमव रक्ष। तथा तेनैव हेतुना यज्ञपतिं यजमानं चाव रक्ष। तथा तेनैव हेतुना मां ब्रह्माणमव पालय ॥ १२ ॥

मनो जूतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोतु। अरिष्टं यज्ञꣳसमिमं दधातु विश्वे देवास इह मादयन्तामो३म्प्रतिष्ठ ॥१३॥

किञ्च। मनो आज्यस्य जुषताम्। कर्मणि षष्ठी। मनः घृतं सेवताम्। हे सवितः! त्वदीयं चित्तं यज्ञसम्बन्धिन्याज्ये स्थापयेत्यर्थः। किम्भूतं मनः। जूतिः। जवतेर्गतिकर्मणो जूतिरिति क्तिन्प्रत्ययान्तो निपातः। दीर्घत्वं छान्दसम्। अतीतानागतवर्त्तमानकालगतपदार्थेषु गमनशीलं हि मनः। जवति शीघ्रं गच्छतीति जूतिः। किञ्च बृहस्पतिरिमं यज्ञं तनोतु विस्तारयतु। ब्रह्मत्वात्। तत इमं यज्ञमरिष्टं

हिंसारहितं कृत्वा सन्दधातु। इडाभक्षणेन हि मध्ये यज्ञो विच्छिन्न इत्येवमुच्यते। किञ्च विश्वे देवासः सर्वे देवा इह यज्ञकर्मणि मादयन्ताम्। मद तृप्तौ चुरादिः। तृप्यन्ताम्। एवं प्रार्थितः सविता देवः ओम्प्रतिष्ठेत्यनुज्ञां प्रयच्छतु। ओमित्यङ्गीकारार्थः। तथास्तु। प्रतिष्ठ प्रयाणं कुरु। समिदाधानकाले यजमानस्याभिप्रेतं प्रयाणमवगम्य सविता देवोऽङ्गीकृत्य प्रयाणे प्रेरयतीत्यर्थः॥ १३॥

एषा ते अग्ने समित्तया वर्धस्व चा च प्यायस्व। वर्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषीमहि। अग्ने वाजजिद्वाजं त्वा ससृवाꣳसं वाजजितꣳ सम्मार्ज्मि॥ १४॥

का० [३, ५, २] एषा त इति होतानुमन्त्रयत इति। ब्राह्मणं समाप्तम्। अतः प्राकृतमार्षम्। इयमनुष्टुबग्निदेवत्या। हे अग्ने! एषा ते तव समित् समिन्धनहेतुः काष्ठविशेषः। तया समिधा त्वं वर्धस्व वृद्धिं गच्छ। आप्यायस्व च। अस्मानपि सर्वतो वृद्धिं प्रापय। तथा च सति त्वत्प्रसादाद्वयं वर्धिषीमहि वृद्धिं प्राप्नुयाम प्यासिषीमहि च। अस्मदीयपुत्रपश्वादीन् सर्वतो वृद्धान् करवाम॥ का० [३, ५, ४] सम्मार्ष्टि पूर्ववदपरिक्रामꣳसकृत्सकृत्सर्वाꣳसमितीति। पूर्वमग्ने वाजजिदिति [ख० ७] मन्त्रेण यथोक्तसमन्तैरग्नेः सम्मार्गः कृतस्तथात्रापि सम्मार्ष्टि। तत्र परिक्रम्य त्रिस्त्रिः कृतः। अत्र तु परिक्रमणं विनैकैकवारमिति विशेष इति सूत्रार्थः। मन्त्रो व्याख्यातः। इयान् विशेषः। हे अग्ने! त्वां

सम्पादितम्। किम्भूतं त्वां वाजं सम्भवांसमन्नमुद्दिश्य गतवन्त-
मन्नं सम्पादितवन्तमित्यर्थः। अन्यत् पूर्ववत् ॥ १४ ॥

अ॒ग्नीषोम॑योरु॒ज्जिति॒मनू॒ज्जे॑षं॒ वाज॑स्य मा
प्रस॒वेन॒ प्रोहा॑मि। अ॒ग्नीषो॑मौ तमप॑नुदतां॒
यो॒ऽस्मान् द्वेष्टि॒ यञ्च॑ व॒यं द्वि॒ष्मो वाज॑स्यैनं प्रस॒-
वेनापो॑हामि। इ॒न्द्रा॒ग्न्योरु॒ज्जिति॒मनू॒ज्जे॑षं॒ वा-
ज॑स्य मा प्रस॒वेन॒ प्रोहा॑हि। इ॒न्द्रा॒ग्नी तमप॑नुदतां॒
यो॒ऽस्मान् द्वेष्टि॒ यञ्च॑ व॒यं द्वि॒ष्मो वाज॑स्यैनं प्रस॒-
वेनापो॑हामि ॥ १५ ॥

का० [३, ५, १७, १८] जुहूपभृतौ व्यूहत्यग्नीषोमयो-
रितीति। तत्र जुहूं प्राचीं प्रेरयति यजमानः। व्यूहनं
परस्परविपरीतत्वेनापनोदनम्। अग्नीषोमयोर्द्वितीयपुरो-
डाशदेवतयोरुज्जितिमनु अविघ्नेन हविःस्वीकाररूपमुत्कृष्टं
जयमनुसृत्याहमुज्जेषमुत्कृष्टं जयं प्राप्तवानस्मि। वाज-
स्यान्नस्य पुरोडाशादेः प्रसवेनाभ्यनुज्ञया मां प्रोहामि मां
यजमानं जुहूरूपधारिणं प्रोत्साहयामि। यद्यप्यूहतिधातु-
र्वितर्कार्थस्तथाप्युपसर्गवशादुत्साहार्थः। अन्यत् पूर्ववत् ॥ उप-
भृतं प्रतीचीं प्रेरयति। यः शत्रुरसुरादिरस्मानस्मान् द्वेष्टि
अस्मदीययज्ञविनाशाय द्वेषं करोति। यं च वयं द्विष्मः।
यमालस्यादिरूपमस्मदीयानुष्ठानविरोधिनं शत्रुं द्विष्मः विना-
शायोद्योगं कुर्मः। तमुभयविधं शत्रुमग्नीषोमौ देवावपनु-
दतां निराकुरुताम्। किञ्च। अहमप्येनं द्विविधं शत्रु-
मुपभृद्रूपं वाजस्य प्रसवेन पुरोडाशदेवताया अभ्यनुज्ञयापो-

क्षामि निराकरोमि । उत्तरौ मन्त्रौ दर्शदेवताविषयौ सष्मा-
नार्थौ ॥ १५ ॥

वसु॑भ्यस्त्वा । रु॒द्रेभ्य॑स्त्वा । आ॒दि॒त्येभ्य॑स्त्वा । सञ्जा॑नाथां द्यावापृथिवी । मि॒त्रावरु॑णौ त्वा वृष्ट्यावताम् । व्यन्तु॒ वयोऽक्तꣳ रिहा॑णाः । म॒रुतां॒ पृष॑तीर्गच्छ व॒शा पृश्नि॑र्भू॒त्वा दिवं॑ गच्छ॒ ततो॑ नो॒ वृष्टि॒मावह । च॒क्षु॒ष्पा अ॑ग्नेऽसि॒ चक्षु॑र्मे पाहि ॥ १६ ॥

का० [२, ५, २४] जुह्वा परिधीनमक्ति यथापूर्वं वसुभ्य इति प्रतिमन्त्रमिति । हे मध्यमपरिधे ! वसुभ्यः वसुदेवता-प्रीत्यर्थं त्वा त्वामनज्मीति शेषः । एवं दक्षिणोत्तरपरिधि-मन्त्रौ व्याख्येयौ । परिधित्रयाञ्जनेन सवनत्रयदेवताः प्रीयन्ते इति भावः ॥ का० [२, ६, २] सञ्जानाथामिति प्रस्तरादान-मिति । हे द्यावापृथिवी ! द्युलोकभूलोकदेव्यौ ! युवां सञ्जा-नाथां गृह्यमाणं प्रस्तरं सम्यगवगच्छतम् । किञ्च हे प्रस्तर ! मित्रावरुणौ प्राणापानवायू वृष्ट्या अन्नवर्षणेन त्वा त्वामवतां रक्षताम् । वायुर्वै वर्षस्येष्टे [१, ८, ३, १२] इत्युक्तत्वादूर्ध्वा-धोगौ वायुः स चाध्यात्मगतः प्राणोदानरूपो मित्रावरुण-शब्दाभ्यामुच्यते । स च प्रस्तररूपं यजमानं वृष्ट्यावतु । यज-मानो वै प्रस्तर इति श्रुतेः । [१, ८, १, ४४] ॥ का० [३, ६, ४—७] प्रनक्तयेनं व्यन्तु वय इत्यप उपास्यतीति मन्त्रं समित्यन्तमिति । इतरेषां जुह्वादीनाम् ॥ वयः पक्षिणः व्यन्तु । वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । पक्षिरूपा-पन्नानि गायत्र्यादीनि छन्दांसि गच्छन्तु । प्र[illegible]दमादायाति

शेषः। किम्भूताः वयः। अत्तं रिहाणाः। अत्तं घृतसिक्तं प्रस्तरं लिहानाः आस्वादयन्तः। रलयोरैक्यम्॥ का० [३, ६, ८] मरुतामिति नीचैर्हृत्वा तृणमादायानुप्रहरतीति। एकं तृणं प्रस्तरात् पृथक्कृत्य प्रस्तरं नीचैर्हृत्वाग्नौ प्रक्षिपेदिति सूत्रार्थः। मरुतामिति प्रस्तरदेवत्या बृहती कपिष्टष्टा चतुर्थः पाद आग्नेयः। हे प्रस्तर! त्वं मरुतां पृषतीर्गच्छ मरुन्नामकानां देवानां सम्बन्धिनीः पृषतीर्वाहनरूपा अश्वाश्चित्रवर्णा गच्छ प्राप्नुहि। वायुवाहनवद्वेगेन गच्छेत्यर्थः। अन्तरिक्षं गच्छेत्यर्थः। वशा पृश्निर्भूत्वा। वशा स्वाधीना पृश्निरल्पतनुर्गौर्भूत्वा दिवं गच्छ। कामधेनुवत्तृप्तिकरी भूत्वा स्वर्गं गच्छेत्यर्थः। ततः स्वर्गप्राप्तेरनन्तरं नोऽस्मदर्थं वृष्टिमावह भूलोके वृष्टिमानय। यद्वा। इयं वै वशा पृश्निर्यदिदमस्यां मूलि चामूलं चान्नाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेयं वशा पृश्निरिति श्रुतेर्वशापृश्निशब्देन भूमिरुच्यते [१, ८, ३, १५]। वशा पृश्निर्भूत्वा पृथिवी भूत्वा दिवं गच्छ पृथिवीसम्बन्धिभागानादाय द्युलोकं तर्पयेत्यर्थः। हे प्रस्तर! त्वमन्तरिक्षं गत्वा तत्रस्थान्मरुतः सवाहनान् सन्तर्प्य स्वर्गं गत्वा देवांश्च सन्तर्प्य पृथिव्यां वृष्टिं कुर्वित्याहुतिपरिणामः सूचित इति भावः॥ का० [३, ६, १५] चक्षुष्पा इत्यात्मानमालभत इति। हे अग्ने! त्वं यतश्चक्षुष्पा असि। चक्षुः पातीति चक्षुष्पाः। ज्वालयान्धकारं निवर्त्य चक्षुःपालकोऽसि। अतो मे मम चक्षुः पाहि पालय प्रस्तरप्रहरणप्रसक्तं चक्षुष उपद्रवं परिहरेत्यर्थः॥ १६॥

यं परिधिं पर्यधत्था अग्ने देव पणिभिर्गुह्यमानः। तं त एतमनु जोषं भराम्येष नेत्त्वदप-

चे तयाते । अग्ने: प्रियं पाथोऽपीतम् ॥ १७ ॥

का० [३, ६, १७] परिधीननुप्रहरति यं परिधिमिति प्रथममिति । एकादशिनस्त्रयोऽष्टकाश्च विराड्रूपः । प्रथमोऽष्टकः । यं परिधिम् । त्रिष्टुब्विराड्रूपा आग्नेयी यजुरन्ता । अग्ने: प्रियमिति यजुः । देवलदृष्टा ॥ हे अग्ने देव ! आहवनीय ! पणिभिरसुरैः गुह्यमानः । गुह संवरणे संव्रियमाणः संवध्यमानः सन् त्वं यं परिधिं पश्चिमदिशि पर्यधत्थाः । असुरोपद्रवनिवारणाय परिक्षितवानसि स्थापितवानसि । ते तव जोषं प्रियं तमेतं परिधिमनु भरामि वह्नौ प्रक्षिपामि । अनुर्भिन्नक्रमः । हरतेर्हस्य भः । एष परिधिः त्वत् त्वत्तः सकाशात् न । इत् एवार्थे नेव अपचेतयाते । मा अपचेतयतु । त्वत्तोऽपगन्तुं मा जानात्वित्यर्थः । त्वय्येव तिष्ठतु । चिती संज्ञाने णिजन्ताल्लेट् । तस्यात्मनेपदे प्रथमैकवचनं तात्तम् । टित आत्मनेपदानामिति [पा० ३, ४, ७९] तस्यैकारः । वैतोऽन्यत्रेति [पा० ३, ४, ९६], लेडेकारस्य पाक्षिक ऐ । लेटोऽडाटावित्याडागमः [पा० ३, ४, ९४] । गुणायादेशौ । अपपूर्वः अपचेतयाते । अपचेतयतु । एष परिधिस्त्वत्तोऽपगतचित्तो मास्त्वित्यर्थः ॥ का० [३, ६, १७] इतरौ च युगपदग्ने: प्रियमितीति । दक्षिणोत्तरौ परिधी युगपत् प्रक्षिपेत् । हे परिधी ! अग्ने: प्रियं पाथः युवामपीतमपिगच्छतम् । पाथ इत्यन्ननाम । [नि० नै० ६, ७] । आहवनीयस्याभिप्रेतमन्नमपिगच्छतम् । अग्नेरन्नत्वं भुवन्नां प्राप्यतामित्यर्थः ॥ १७ ॥

स॒ꣳस्र॒वभा॑गा स्थे॒षां बृ॒हन्त॑: प्रस्तरे॒ष्ठाः प॑रि॒धेया॑श्च दे॒वाः । इ॒मां वाच॑म॒भि विश्वे॑ गृ॒णन्त॑

मादयस्वास्मिन् बर्हिषि मादयध्वम्। स्वाहा वाट्॥ १८॥

का० [३, ६, १८] संस्रवभागा इति संस्रवान् जुहोतीति वैश्वदेवी त्रिष्टुब्यजुरन्ता। स्वाहा वाडिति यजुः। सौमस्त्यर्षिः। हे विश्वे देवाः! यूयं संस्रवभागाः स्थ। विलीनमाज्यं संस्रवः। स एव भागो येषां ते संस्रवभागाः। तथाविधा भवथ। तथा बृहन्तः संस्रवलक्षणेनान्नेन वृद्धन्तो महान्तः स्थ। किञ्च ये प्रस्तरेष्ठाः प्रस्तरे तिष्ठन्तीति प्रस्तरेष्ठाः प्रस्तरस्थायिनः। ये च परिधेयाः परिधिभवाः सन्ति। ते विश्वे देवा इमां मदीयां वाचमभि गृणन्तः सर्वत्र वर्णयन्तः। अयं यजमानः सम्यक् यजतीत्येवं सर्वेषां देवानां मध्ये कथयन्तो यूयमस्मिन् बर्हिषि यज्ञ आसन्नोपविश्य मादयध्वं तृप्यध्वं मोदयध्वं वा। स्वाहेति वाडिति च शब्दौ हविर्दानार्थौ। सर्वथा दत्तमित्यादरं दर्शयितुं शब्दद्वयप्रयोगः। यद्यपि स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वेति श्रुतेर्वषट्कारो दानार्थः। तथापि देवानां परोक्षप्रियत्वात्प्रत्यक्षत्वपरिहाराय वाडिति शब्दः प्रयुक्तः॥ १८॥

घृताची स्थो धुर्यौ पातꣳ सुम्ने स्थः सुम्ने मा धत्तम्। यज्ञ नमश्च त उप च यज्ञस्य शिवे सन्तिष्ठस्व स्विष्टे मे सन्तिष्ठस्व॥ १९॥

का० [३, ६, १९] घृताची इति धुरि निदधातीति। जुहूपभृतौ शकटधुरि निदध्यात्। हे जुहूपभृतौ! युवां घृताची स्थः। घृतमञ्चतः प्राप्नुतः इति घृताच्यौ। पूर्वसवर्णदीर्घः। तथाविधे युवां धुर्यावनड्वाहौ पातं रक्षतं धुरं वहतस्तौ धुर्यौ। किञ्च युवां सुम्ने सुखरूपे स्थः भवथः तस्मात्सुम्ने सुखे मा मां धत्तं

ख्यातम् ॥ का० [२, ६, २१] यज्ञ ! नमश्च त इति वेदिमा-लभत इति । अस्य मन्त्रस्य सूर्यं यवमान् ऋषिदृष्टावपश्यन् अ-नान्तर्वानिति पञ्च ऋषयः । यज्ञो देवता । हे यज्ञ ! ते तुभ्यं नमः अस्तु उप उपचयो वृद्धिश्च तेऽस्तु । चकारावन्योन्यसमुच्चयार्थौ । नम-उपशब्दाभ्यां यज्ञस्य यदतिरिक्तं यच्च न्यूनं जातं तत् पूर्णं जायते । तथा च श्रुतिः । स यदतिरिचयति नम-स्कारेण शमयति अथ यदूनं करोत्युप चेति तेन तदन्यूनं भवतीति । किञ्च । यज्ञस्य शिवे सन्तिष्ठस्व अन्यूनातिरिक्तं यज्ञं कुर्वित्यर्थः । यद्वै यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तं तच्छिवं तेन तदुभयं शमयतीति श्रुतेः । मे मम स्विष्टे सन्तिष्ठस्व । साधु इष्टं स्विष्टम् । शोभने यागे तिष्ठसि प्राप्तिं कुर्वित्यर्थः ।
॥ १८ ॥

अग्ने॑ऽदब्धायोऽशीतम पा॒हि मा॑ दि॒द्योः । पा॒हि प्रसि॑त्यै । पा॒हि दुरि॑ष्ट्यै । पा॒हि दु॑रद्म॒-न्या अ॑वि॒षं नः॑ पि॒तुं॑ कृ॑णु । सु॒षदा॒ योनौ॒ स्वाहा॒ वाट् । अ॒ग्नये॑ सं॒वे॒शप॑तये॒ स्वाहा॒ । सर॑-स्वत्यै यशोभ॒गिन्यै॒ स्वाहा॑ ॥ २० ॥

का० [३, ७, १७] स्रुवस्रुचं प्रस्तात्यग्नेऽद [illegible] । दम्भोमिः हिंसाकर्मा [निघ० २, १९, १] । आयुरिति मनुष्य-नाम [निघ० २, ३, १७] । अदब्धोऽनुपहिंसित आयुर्मनुष्यो यजमानो यस्य सोऽदब्धायुः । अश भोजने । अश्नाति भुङ्क्ते इत्यशी । अहर अश व्याप्तौ अश्नुते व्याप्नोतीत्यशी । अतिशयेन [illegible], अशितमः । दीर्घश्छान्दसः । हे अदब्धायो ! अपहिंसितयजमान ! हे अशितम ! भोक्तृतम ! यद्वा व्यापकतम !

हे अग्ने गार्हपत्य! मा मां दिद्योः वज्रात्पाहि। प्रगुप्रगुता-द्वज्रसमादायुधाद्भ्यां पाहि। दिद्युरिति वज्रनाम [निघ० २, २०, १]। प्रसित्यै प्रसितेर्बन्धनहेतुभूताज्जालात्मां पाहि। प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वेति यास्कः [निरु० ६, १२]। दुष्टा इष्टिर्दुरिष्टिः अशास्त्रीयो यागः। तस्मान्मां पाहि। दुरद्मनी। अदनमद्मनी। दुष्टा अद्मनी दुरद्मनी दुर्भोजनं ततो मां पाहि। चतुर्थ्यर्थः पञ्चम्यर्थे। भीत्रार्थानामिति [पा० १, ४, २५] पञ्चमी। किञ्च नोऽस्माकं पितुमन्नम-विषं कृणु हविर्विषरहितं कुरु। योनिरिति गृहनाम [निघ० ३, ४]। सुष्ठु सद्यते स्थीयते यस्यां सा सुषदा। तस्यां सुषदा विभक्तेराकारः। सम्यगवस्थानयोग्ये गृहे मां स्थापयेति शेषः। यद्वा गृहे स्थितानां नोऽस्माकं पितुमविषं कुरु। स्वाहा वाडिति पदे व्याख्याते। का० [२, ७, १८] दक्षिणाग्नौ जुहोत्यन्वय इति सरस्वत्या इति चेति। स्त्रीपुंसयोरभिलाषपूर्वकमेकत्र शयनं संवेशः। तस्य पतिर्योऽग्निस्तस्मै स्वाहा हविर्दत्तम्। जीवतः पुरुषस्य प्रशंसा यशः तस्य यशसो भगिनी वाग्रूपा सरस्वती तस्यै हविर्दत्तम् ॥ २० ॥

वेदोऽसि येन त्वं देव वेद देवेभ्यो वेदोऽभवस्तेन मह्यं वेदो भूयाः। देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुमित। मनसस्पत इमं देव यज्ञᳪ स्वाहा वाते धाः ॥ २१ ॥

का० [२, ८, १] पत्नी वेदं प्रमुञ्चति वेदोऽसीति। हे कुशमुष्टिनिर्मित पदार्थ! त्वं वेदोऽसि। दर्भमुष्टिरूपोऽसि। यद्वा वेत्तीति वेदः ज्ञातासि। हे देव! द्योतनात्मक वेद। हे

वेद ! येन कारणेन त्वं देवेभ्यः। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। देवानां वेदोऽभवः प्रापकोऽभूः तेन कारणेन मह्यं मम वेदो भूयाः प्रापको भव॥ का० [३, ८, ४] समिष्टयजुर्जुहोति देवा गातुविद इतीति। इयं विराट्छन्दस्का वातदेवत्या मनसस्पतिदृष्टा ऋक्। अस्याः पूर्वार्धेन देवता विसृजति। गै शब्दे। गीयते नानाविधैर्वैदिकशब्दैः प्रतिपाद्यते इति गातुर्यज्ञः तं विदन्ति जानन्तीति गातुविदः। हे गातुविदः! यज्ञवेत्तारो देवाः! गातुं वित्त्वा विदित्वा। विद ज्ञाने। अस्मदीयो यज्ञः प्रवृत्त इति ज्ञात्वा। गातुमित यज्ञं प्रत्यागच्छत। यद्वा गातुर्गन्तव्यो मार्गः तं गच्छत। अस्मदीययज्ञेन तुष्टाः सन्तः स्वमार्गं गच्छत। एवं देवान् विसृज्य चन्द्रं प्रत्याह। हे मनसस्पते! मनोऽधिपश्चन्द्रः। यद्वा देवान् यष्टुं मनसः प्रवर्त्तकः परमेश्वरः। तं प्रत्युच्यते। हे मनसस्पते! परमेश्वर! हे देव! इममनुष्ठितं यज्ञं स्वाहा त्वहस्ते ददामि। त्वं च तं यज्ञं वाते वायुरूपे देवे धाः स्थापय। वाते हि यज्ञोऽवतिष्ठते। तदुक्तं श्रुत्या। वायुरेवाग्निस्तस्माद्यदेवाध्वर्युरुत्तमं कर्म करोत्यथैतमेवाप्येतीति॥ २१॥

सम्बर्हिरङ्क्ताᳪं हविषा घृतेन समादित्यैर्वसुभिः सम्मरुद्भिः। समिन्द्रो विश्वदेवेभिरङ्क्तां दिव्यं नभो गच्छतु यत् स्वाहा॥ २२॥

का० [३, ८, ५] बर्हिः सम्बर्हिरितीति। बर्हिर्जुहोति। इयमृक् त्रिष्टुप् विराड्रूपा बर्हिर्देवत्या। इन्द्रो हविषा हविःसंस्कारयुक्तेन घृतेन बर्हिः दर्भं समङ्क्ताम्। सम्यगञ्जनोपेतं करोतु सं चेन्द्रः केवलो न। किन्तु आदित्यैर्वसुभिर्मरुद्भिः

विश्वदेवेभिर्विश्वनामकैश्च गणदेवैः सहितः समक्ताम् । सवितृरूपोपसर्गस्त्यान्नस्त्या अक्तमित्यत्र क्रियापदस्याध्याहृतिर्बोद्धव्या । वस्वादिसहितेनेन्द्रेण समक्ता तद् बर्हिर्यद्दिव्यं नभो आदित्यलक्षणं ज्योतिः तद्गच्छतु आदित्यं प्राप्नोतु । स्वाहा इदं बर्हिर्देवोद्देशेन दत्तम् । नभः इत्यादित्यनामसु [निघ० १, ४] पठितं दिवि भवं दिव्यम् ॥ २२ ॥

कस्त्वा विमु॑ञ्चति॒ स त्वा॒ विमु॑ञ्चति॒ कस्मै॑ त्वा॒ विमु॑ञ्चति॒ तस्मै॑ त्वा॒ विमु॑ञ्चति । पोषा॑-य॒ ॥ रक्ष॑सां भा॒गो॑ऽसि ॥ २३ ॥

का० [२, ८, ६] वेद्यां प्रणीता निनयति परीत्य कस्त्वेति । व्याख्यातः [अध्या० १, ६] मन्त्रः प्रजापतिदेवतः तत्र यज्ञयोगे नियुक्तः अत्र तु यज्ञविमोके । पोषाय यजमानं पुत्रादिभिः पोषयितुं त्वां निनयामीति शेषः । यज्ञं प्रयुज्याविमोके यजमानस्याप्रतिष्ठापत्तेर्विमोकः कार्य्यः । यो वै यज्ञं प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवतीति श्रुत्यन्तरवचनात् ॥ का० [२, ८, ७] पुरोडाशकपालेन ।वान्यास्यत्यथः कृष्णाजिनम् रक्षसामितीति । हे कणसमूह ! त्वं रक्षसां भागोऽसि तेषां नीचजातित्वात्निकृष्टकणरूपो भागो युक्तः ॥ २३ ॥

संवर्च॑सा॒ पय॑सा॒ सन्त॒नूभि॒रग॑न्महि॒ मन॑सा॒ सꣳशि॒वेन॑ । त्वष्टा॑ सु॒दत्रो॒ विद॑धातु॒ राय॒ो॑ऽनु॑मार्ष्टु॒ त॒न्वो॒ यद्विलि॑ष्टम् ॥ २४ ॥

त्वष्टृदेवत्या त्रिष्टुप् । इतः परं याजमानम् ॥ का० [२, ८, ८—१०] पूर्णपात्रं निनयति परीत्य अपूर्णं यजमानोऽ ।ञ्जलिना प्रतिगृह्णाति सं वर्चसेति मुखं विमृष्ट इति ।

तमिन्द्रमसमर्थोऽस्मत्पोषणेन वत्सवः प्रत्येकम् । वर्चसा ब्रह्म-वर्चसेन वयं समगन्महि सङ्गता भवामः । पयसा क्षीरादिर-सेन समगन्महि । तनूभिरनुष्ठानक्षमैः शरीरावयवैः यद्वा तनूभिर्योग्याङ्गुष्ठादिभिः समगन्महि । शिवेन शान्तेन कर्म-श्रद्धायुक्तेन मनसा समगन्महि । य..पचन्नतो तरपः वर्च-साप्यपेति तदनेन पुनराप्याययति । किञ्च सुदत्रः शोभन-दानः त्वष्टा रायो धनानि विदधातु करोतु । तन्वः शरीरस्य मदीयस्य यत् विलिष्टं विशेषेण न्यूनमङ्गं तदनुमार्ष्टु । न्यूनत्वपरिहारेणानुकूलं कृत्वा शोधयतु । मदीयस्य शरीरस्य ..दृढं करोत्वित्यर्थः । सुष्ठु ददातीति सुदत्रः । सुपूर्वाद्ददातेः ष्ट्रन् । सार्वधातुभ्य इति [उ० ४, १६०] ष्ट्रन् । बाहुलक-त्वात्त्रः ॥ २४ ॥

दिवि विष्णुर्व्यक्रंस्त जागतेन छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म । अन्तरिक्षे विष्णुर्व्यक्रंस्त त्रैष्टुभेन छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः । पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रंस्त गायत्रेण छन्दसा । ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः । अ...न् । अस्यै प्रतिष्ठायै । अगन्म स्वः । संज्योतिषाभूम ॥ २५ ॥

का० [३, ८, ११] विष्णुक्रमान् क्रामते दिवि विष्णुरिति तिसृभिः । विष्णुपादबुद्ध्या स्वपादस्य भूमौ प्रक्षेपा विष्णुक्रमाः । वि...यजुष्कम: । जागतेन छन्दसा जगती-

कल्पोकृपेण स्वकीयपादेन दिवि द्युलोके अधांस्त विशेषेण क्रमणं कृतवान्। तथा अति ततो द्युलोकात् निर्भक्तो भागरहितः कृत्वा निःसारितः। कः। योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः। योऽस्मान् दृष्ट्वा न प्रीयते यं च दृष्ट्वा वयं न प्रीयामहे स द्विविधोऽपि शत्रुर्दिवो निःसारितः। एवमुत्तरावपि विष्णुक्रममन्त्रौ व्याख्येयौ॥ का० [३, ८, १३] अस्मादन्नादिति भागमवेक्षत इति। योऽयम्भागोऽवेक्ष्यते अस्मादन्नाद्यजमानभागान्निर्भक्त इति वाक्यशेषोऽनुवर्त्तनीयः॥ का० [३, ८, १४] अस्यै प्रतिष्ठाया इति भूमिमिति। अवेक्षत इति चतुर्षु मन्त्रविनियोगेष्वनुवर्त्तते। अस्यै अस्याः पुरतो दृश्यमानायाः प्रतिष्ठाहेतोर्यज्ञियभूमेः निर्भक्त इत्यादि पूर्ववत्॥ का० [३, ८, १५] अगन्म स्वरिति प्रागिति। पूर्वस्यां दिशि स्थितं स्वः स्वर्गं सूर्यं वा वयमगन्म प्राप्ताः। यज्ञानुष्ठानेन। का० [३, ८, १६] संज्योतिषेत्याहवनीयमिति। ज्योतिषाहवनाहवलक्षणेन वयं समभूम सङ्गता अभूम॥ २५॥

स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिर्वर्चोदा असि वर्चो मे देहि। सूर्य्यस्यावृतमन्वावर्त्ते॥ २६॥

का० [३, ८, १७] स्वयम्भूरिति सूर्य्यमिति। हे सूर्य्य! त्वं स्वयम्भूरजनकः स्वयंसिद्धोऽसि। श्रेष्ठो प्रशस्यतमो रश्मिः मण्डलशरीराभिमानी हिरण्यगर्भाख्योऽसि। सूर्य्यस्य सप्त रश्मयः सन्ति। चतुर्दिक्षु चत्वारः एक उपर्य्येकोऽधस्तात् सप्तमो मण्डलाभिमानी हिरण्यगर्भः पुरुषः स श्रेष्ठः स त्वमसि। यतस्त्वं वर्चोदा असि तेजसो दातासि अतो मे वर्चः ब्रह्मवर्चसं देहि॥ का० [३, ८, १८] सूर्य्यस्येत्यावर्त्तते प्रदक्षिणमिति। आवर्त्तनमाहृत्। सूर्य्यस्य

सव्बन्धिनीमावृतमावर्त्तनमनुसृत्याहमपि आवर्त्ते प्रादक्षिण्येनवर्त्तनं करोमि ॥ २६ ॥

अग्ने गृहपते सुगृहपतिस्त्वयाग्नेऽहं गृहपतिना भूयासᳪ सुगृहपतिस्त्वं मयाग्ने गृहपतिना भूयाः। अस्थूरि णौ गार्हपत्यानि सन्तु शतᳪ हिमाः। सूर्यस्यावृतमन्वावर्त्ते ॥ २७ ॥

का० [३, ८, २१] गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्ने गृहपत इति। हे गृहपते! अस्मदीयगृहस्य पालक! हे अग्ने! त्वया गृहपतिना गृहपालकेन कृत्वा त्वत्प्रसादेनेत्यर्थः। अहं सुगृहपतिः शोभनो गृहपतिः भूयासं भवेयम्। तथा हे अग्ने! त्वमपि मया गृहपतिना मदीयसेवयेत्यर्थः। सुगृहपतिः शोभनो गृहपालको भूयाः भव। अग्नेपदस्यावृत्तिरादरार्था। एवं सति नौ आवयोर्गार्हपत्यानि गृहपतिभ्यां स्त्रीपुरुषाभ्यां निष्पाद्यानि कर्माणि शतं हिमाः वर्षाणि शतवर्षपर्य्यन्तमस्थूरीव सन्तु। निरन्तरमवहितानि प्रवर्त्तताम्। एकपार्श्वे बलीवर्दयुक्तं शकटः स्थूरि न स्थूरि अस्थूरि। लुप्तोपमानम्। बलीवर्दयुक्तं शकटं यथा निरन्तरम् अव्यवहितं प्रसरति तथास्माकं गार्हपत्यानि सन्तु। गृहपतिना संयुक्ते ञ्य [पा० ४, ४, ९०] इति ञ्यप्रत्ययः॥ का० [३, ८, २२] सूर्य्यस्येत्यावर्त्तते प्रदक्षिणमिति। व्याख्यातम् ॥ २७ ॥

अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तन्मेऽराधि। इदमहं य एवास्मि सोऽस्मि ॥ २८ ॥

का० [३, ८, २९] व्रतं विसृजते येनोपेयादिति। व्रत-

प्रकरणे मन्त्रद्वयमुक्तं तयोर्मध्ये येन व्रतादानं कृतं प्रथमेन द्वितीयेन वा। अत्रापि तदनुसारेण व्रतं विसृजेत्। हे अग्ने! हे व्रतपते कर्मपालक! व्रतमचारिषं कर्मानुष्ठितवानस्मि तदशकं शक्तिमवान्। त्वत्प्रसादात्तत्कर्मशक्तोऽभवम्। त्वया च तस्मै मदीयं कर्म अराधि साधितम्। द्वितीयो मन्त्रः। हे अग्ने! इदं कर्म समाप्य योऽहं कर्मणः पुरा अस्मि स एव मनुष्योऽस्मि ॥ २८ ॥

इति दर्शपूर्णमासेष्टिमन्त्राः समाप्ताः ॥

अतः परं पिण्डपितृयज्ञमन्त्रास्तेषां प्रजापतिर्ऋषिः ॥

अ॒ग्नये॑ कव्य॒वाह॑नाय॒ स्वाहा॑। सोमा॑य पि॒तृम॑ते॒ स्वाहा॑। अप॑हता॒ असु॑रा॒ रक्षा॑ᳬसि वेदि॒षदः॑ ॥ २९ ॥

का० [४, १, ७] सारतण्डुलमपूर्णᳬ श्रपयित्वाभिघार्योद्वास्य मेक्षणेन जुहोत्यग्नय इति सोमायेति च। कवयः क्रान्तदर्शिनः पितरस्तेषां सम्बन्धि कव्यं हविः। तद्वोढुमधिकारो यस्यास्ति स कव्यवाहनः। तस्मै अग्नये स्वाहा हविर्दत्तम्। पितृमान् पितृसंयुक्तः तस्मै सोमनामकाय देवाय स्वाहा हविर्दत्तम्। स्वाहाकारेण वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नदानश्रुतेर्देवाविमौ मन्त्रौ ॥ का० [४, १, ८] दक्षिणेनोल्मुकमत्यस्यप हता इतीति। वेद्यां सीदन्ति वेदिषदः तादृशा असुराः अपहता वेदिलक्षणात्स्थानादपगताः। तथा रक्षांसि वेद्या अपहतानि। असुरत्वं रक्षस्त्वं चेति जातिविशेषौ देवविरोधिनौ ॥ २९ ॥

ये रू॒पाणि॑ प्रतिमु॒ञ्चमा॑ना॒ असु॑राः॒ सन्तः॑

स्वधया चरन्ति । परापुरो निपुरो ये भरन्त्य-
ग्निष्टाँल्लोकात्प्रणुदात्यस्मात् ॥ ३० ॥

का० [४, १, ८] उल्मुकं परस्तात्करोति ये रूपाणीति । इयं त्रिष्टुप् कव्यवाहनाग्निदेवत्या । स्वधया पैतृकान्नेन निमित्तेन पितृणामन्नमस्माभिर्भक्षणीयमिति हेतोः स्वीय-रूपाणि प्रतिमुञ्चमानाः पितृसमानरूपाणि स्वीकुर्वन्तः सन्तो ये असुराः देवविरोधिनश्चरन्ति पितृयज्ञस्थाने प्रसरन्ति । तथा ये असुराः परापुरः निपुरश्च भरन्ति । पराक्रान्ताः पुरः परा-पुरः स्थूलदेहान् । निकृष्टाः पुरः निपुरः सूक्ष्मदेहान् ये धार-यन्ति । स्वमसुरत्वं प्रच्छादयितुं ये स्थूलसूक्ष्मशरीराणि बिभ्रति । अग्निस्तान् कारूपः । अस्माल्लोकात् पितृयज्ञ-स्थानात्तानसुरान् प्रणुदाति प्रणुदतु प्रेरयतु प्रकर्षेणापसारयत्वि-त्यर्थः ॥ ३० ॥

अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषाय-
ध्वम् । अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषा-
यिषत ॥ ३१ ॥

का० [४, १, १३, १४] अत्र पितर इत्युक्त्वोदङ्ङास्त आ तमनादावृत्यामीमदन्तेति जपतीति । आ तमनात् श्वासनिरोधेन ग्लानिपर्य्यन्तमुदङ्मुख आस्त इति सूत्रार्थः । हे पितरः ! यूयमत्रास्मिन् बर्हिषि मादयध्वं हृष्टा भवत । ततो हविषि यथाभागं स्वं स्वं आगममनतिक्रम्य आवृषायध्वं समन्ताद्वृषवदाचरत । यथा वृषः स्वाभीष्टं घासं प्राप्य तृप्ति-पर्य्यन्तं स्वीकरोति तद्वत् स्वीकुरुत । आङ्पूर्वाद्वृषशब्दा-ल्लाणुः क्यङ् सलोपश्चेति [पा० ३, १, ११] क्यङ् ततो लोट् ।

तरः अमीमदन्त। यान् पितॄन् प्रति मादयध्वमित्युक्तं ते
तरोऽमीमदन्त हृष्टाः यथाभागमावृषायिषत स्वं भागमन-
क्रम्य वृषवत् स्वीचक्रुः। लुङि रूपम्। यथाभागमाशिषु-
त्येवैतदाहेति श्रुतिः [२, ४, २, २२]। भागं स्वं अभु-
त्यर्थः ॥ ३१ ॥

नमो॑ वः पितरो॒ रसा॑य। नमो॑ वः
पितरः॒ शोषा॑य। नमो॑ वः पितरो॒ जीवा॑य।
नमो॑ वः पितरः स्वधायै॑। नमो॑ वः पितरो
घोराय॑। नमो॑ वः पितरो मन्यवे॒ नमो॑ वः
पितरः॒ पितरो॒ नमो॑ वः। गृहान्नः पितरो
दत्त सतो वः पितरो देष्म। एतद्वः पितरो॒
वास॒ आधत्त ॥ ३२ ॥

का० [४, १, १५] नमो व इत्यञ्जलिं करोतीति। षट्-
कृत्वो नमस्करोति। षड्वा ऋतवः पितर इति श्रुतेः रसादि-
शब्देन वसन्तादिषडृतव उच्यन्ते। ते च पितॄणां स्वरूपभूता
अतस्तेभ्यो नमस्करोति। हे पितरः! वो युष्माकं सम्बन्धिने
रसाय रसभूताय वसन्ताय नमः। यतो मध्वादयो रसा तत्रेषु
जायन्तेऽतो रसशब्देन वसन्तः। युष्मद्रूपाय वसन्ताय नम
इत्यर्थः। एवमग्रेतना मन्त्रा व्याख्येयाः। शोषाय। शुष्य-
न्त्योषधयो यत्रेति शोषो ग्रीष्मः। जीवाय। जीवनहेतु-
भूताय जलाय वर्षर्त्तवे। स्वधायै। शरदे। स्वधा वै श-
रत् स्वधा वै पितॄणामन्नमिति श्रुतेः। शरदि हि प्रायशो-
ऽन्नानि भवन्ति। घोराय। विषमाय हेमन्ताय। हेमन्तः
शीतप्रचरत्वेन दुःखदत्वात् घोरः। मन्यवे। मन्युः क्रोधः।

तद्रूपाय शिशिराय । शिशिरस्तु इवौषधीर्दहति । हे पितरः ! एवंविधऋतुरूपेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः हे पितरः ! वो नम इत्यभ्यास आदरातिशयार्थः । हे पितरः ! नोऽस्मभ्यं गृहान् दत्त । भार्य्यापुत्रपौत्रादयो गृहाः । हे पितरः ! वो युष्मभ्यं सतः विद्यमानात् देष्ण ददामः । सतो धनाद्युष्मभ्यमस्माभिर्दीतव्यम् । ददतामस्माकं कदाचिद् द्रव्यक्षयो मास्त्वित्यर्थः ॥ का० [४, ७, १६—१८] एतद्व इत्युपास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डमूर्णां दशां वा वयस्युत्तरे यजमानलोमानि वेति । हे पितरः ! वो युष्मभ्यमेतद्वासः सूत्रमेव परिधानमस्तु ॥ ३२ ॥

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् ।
यथेह पुरुषोऽसत् ॥ ३३ ॥

का० [४, १, २२] आधत्तेति मध्यमं पिण्डं पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामेति । गायत्री पितृदेवत्या । हे पितरः ! यथा इहास्मिन्नेव ऋतौ पुरुषः असत्पुरुषः देवपितृमनुष्याणामपेक्षितार्थस्य पूरयिता भूयात् तथा कुमारं गर्भं पुत्ररूपं गर्भं यूयमाधत्त सम्पादयत । किम्भूतं कुमारं येन प्रकारेणेह पुष्करस्रजं पुष्कराणां पद्मानां स्रक् माला ययोस्तौ पुष्करस्रजौ । अश्विनौ । अश्विनीकुमारौ पुष्करस्रजौ पद्ममालिनौ देवानां भिषजौ । तत्तुल्यः कुमारः पुष्करस्रक् तम् । अश्विसाम्यकथनेन रोगहीनं सुन्दरं च पुत्रमाधत्तेति सूचितम् ॥ ३३ ॥

ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं
परिस्रुतम् । स्वधा स्थ तर्पयत मे पितॄन् ॥३४॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

का० [४, १, १८] ऊर्जमित्यपो निषिञ्चतीति। अब्देवत्या विराट्। हे आपः! यूयं स्वधा स्थ पितृहविःस्वरूपा भवथ। अतो मे पितॄंस्तर्पयत। कथम्भूता आपः। परिस्रुतं वहन्तीः पुष्पेभ्यो निःसृतं सारं वहन्त्यः। तच्च सारं त्रिविधम् ऊर्जशब्देन घृतशब्देन पयःशब्देन चाभिधेयम्। तत्रोर्जशब्दोऽन्नगतं स्वादुत्वमभिधत्ते। घृतपयसी प्रसिद्धे। तच्च त्रिविधमपि कीदृशममृतं सर्वरोगविनाशकं मृत्युनाशकं च। नास्ति मृतं यस्मात्तत् पुनः कीदृशं कीलालम्। कील बन्धने। कीलनं कीलो बन्धः। तमलति वारयतीति कीलालम्। अल वारणपर्य्याप्त्योरिति धातुः [धा० १५, ८] सर्वबन्धनिवर्त्तकम्। ईदृशस्य त्रिविधस्य सारस्य वहनादपां पितृतर्पकत्वमुपपन्नम्॥ ३४॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।
दर्शपौर्णमासादिपितृयज्ञान्तो द्वितीयोऽध्यायईरितः॥ २॥

तृतीयोऽध्यायः।

समिधाग्निं दु॑वस्यत घृतैर्बो॑धय॒ताति॑थिम्। अस्मि॑न् ह॒व्या जु॑होतन॥ १॥

अध्यायद्वयेन दर्शपौर्णमासेष्टिविषया मन्त्रा उक्ताः। अथाधानमन्त्रा उच्यन्ते प्रागग्निज्योतिरित्यन्तेभ्यः [ख० ९]। देवानां प्रजापतेरग्नेर्गन्धर्वाणां वार्षम्। आग्नेय्यस्तस्रो गायत्र्यः। तत्र कात्यायनः [४, ७, १] अमावास्यायामग्न्याधेयमित्यादिना कालविशेषादीनि ब्रह्मौदनपाकपर्य्यन्तानि कार्य्याण्युक्त्वा पश्चादिदमाह। [४, ८, ४, ५] तं चातुष्प्राश्यं

पचत्युद्धास्यासेचनं मध्ये कृत्वा सर्पिरासिच्याग्नवश्वस्तिस्रः समिधो घृताक्ता आदधाति समिधाग्निमिति प्रत्यृचमिति भाष्यार्थः । चतुर्भिर्ऋत्विग्भिः प्राशितुं योग्यमोदनं पक्त्वा बहिरुद्धास्य तस्योदनस्य मध्ये घृतसेचनाय निम्नं स्थानं कृत्वा तत्सर्पिषापूर्य्य तिस्रः समिधस्तस्मिन् सर्पिष्यभ्यज्य तिसृभिर्ऋग्भिरग्नावभ्यादधातीति । समिधाग्निम् । हे ऋत्विजः ! यूयं समिधा कृत्वा अग्निं दुवस्यत परिचरत । दुवस्यतिः परिचरणार्थः । सम्यगिध्यते दीप्यते वह्निर्यया काष्ठरूपया सा समित्तया । घृतैः होष्यमाणैः पूर्णाहुतिसम्बन्धिभिरतिथिमातिथ्यकर्मणा पूजनीयमग्निं बोधयत प्रज्वालयत अस्मिन् प्रज्वलितेऽग्नौ हव्या नानाविधानि हवींषि आ जुहोतन सर्वतो जुहुत । तप्तनप्तनथनाश्चेति [पा॰ ७, १, ४५] तनबादेशः ॥ १ ॥

सुसमिद्धाय शोचिषे घृतं तीव्रं जुहोतन । अग्नये जातवेदसे ॥ २ ॥

हे ऋत्विजः ! अग्नये यूयं घृतेन जुहोतन जुहुत । जुहोतेः परस्य लोट् मध्यमबहुवचनस्य तस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति [पा॰ ७,१, ४५] तनबादेशे गुणे जुहोतनेति रूपम् । किम्भूतायाग्नये । सुसमिद्धाय शोभनतया सम्यग्दीप्ताय । अत एव शोचिषे शोचिष्मते दीप्तिमते ज्वलिताय । जातवेदसे जातं वेत्ति वेदयति वा जातवेदास्तस्मै । जातप्रज्ञानाय वा । किम्भूतं घृतं तीव्रं स्वादुतमं समग्रं वा पटुतरं वा । ग्रहणोद्वासनाधिश्रयणावेक्षणादिभिः संस्कृतमित्यर्थः ॥ २ ॥

तं त्वा समिद्भिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि।
बृहच्छोचा यविष्ठ्य ॥ ३ ॥

हे अङ्गिरः! अङ्गतिर्गत्यर्थः। अङ्गिर्गतिरस्यास्तीति अङ्गिराः। रप्रत्ययो मत्वर्थीयः। तत्तद्यागेषु गमनवन्नग्ने। अङ्गिरा उ ह्यग्निरिति श्रुतेः [१, ४, १, २५]। तं य उक्तगुणास्तथाविधं त्वा त्वां समिद्भिर्यज्ञसम्बन्धिकाष्ठैर्घृतेन संस्कृताज्येन च वर्धयामसि वर्धयामः प्रवृद्धं कुर्मः। इदन्तो मसीति [पा० ७, १, ४६] इकारश्छान्दसः। हे यविष्ठ्य युवतम! कदाचिदपि स्थविरत्वरहित इत्यर्थः। तथाविधाग्ने बृहत् महत् प्रवृद्धं यथा तथा शोच दीप्यस्व। द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घः। अतिशयेन युवा यविष्ठः। इष्ठनि परे स्थूलदूरयुवेत्यादिना [पा० ६, ४, १५६] वादिलोपे गुणे च रूपम्। यविष्ठ एव यविष्ठ्यः। स्वार्थे तद्धितयकारः ॥ ३॥

उप त्वाग्ने हविष्मतीर्घृताचीर्यन्तु हर्यत।
जुषस्व समिधो मम ॥ ४ ॥

का० [४, ८, ६] उप त्वेति जपनीति। हे अग्ने! हविष्मतीर्हविष्मत्यः हविर्युक्ता घृताचीः घृताच्यो घृताक्ता एताः समिधस्त्वा त्वामुपयन्तु प्रत्यागच्छन्तु। हे हर्यत प्रेप्सावन्! हर्यतः आचक्ष इति कान्तिकर्मसु पठितत्वात् [निघ० २, ६, १०]। तथाविध हे अग्ने! मम मदीयाः समिधः त्वं जुषस्व सेवस्व त्वामुपयतीरङ्गीकुर्वित्यर्थः। छन्दसि परेऽपि व्यवहिताश्चेति [पा० १, ४, ८१, ८२] उपयन्तु इत्युपसर्ग-

क्रियापदयोर्व्यवहितत्वम्। हविष्मतीरित्यादौ वा छन्द-सीति [पा० ६, १, १०६] पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्॥ ४॥

भूर्भुवः स्वः। द्यौरिव भूम्ना पृथिवीव वरिम्णा। तस्यास्ते पृथिवि देवयजनि पृष्ठेऽग्नि-मन्नादमन्नाद्यायादधे॥ ५॥

का० [४, ८, १] दारुभिर्ज्वलन्तमादधाति भूर्भुव इति सम्भारेष्विति। [४, ८, १६] भूर्भुवः स्वरिति पूर्ववदिति चेति। अस्यार्थः। आपो हिरण्यमूषाग्वृत्कर: शर्करेति पञ्च सम्भारान्सम्पाद्य स्फ्येनोल्लिखितायां शुद्धायां भूमौ तान् सम्भारानवस्थाप्य तेषु शुष्ककाष्ठैर्ज्वलन्तमग्निं भूर्भुवः स्वरिति पञ्चाक्षराण्युच्चारयन्नादध्यात्। इदमाहवनीयाधानम्। एव-मष्टाक्षरत्वादग्नेर्गायत्रत्वं श्रुत्योक्तम्। गायत्रीसहितस्याग्नेः प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वात्॥ अथ मन्त्रार्थः। एतेष्वाधान-मन्त्रेषु भूरिति प्रथमा व्याहृतिः। भुव इति द्वितीया। स्वः इति तृतीया। एतास्तिस्रो व्याहृतयः पृथिव्यादिलोक-त्रयनामानि। एतदुच्चारणपूर्वकं प्रजापतिना लोकत्रयस्य सृष्टत्वात्। अत एवाभिः स्थापयन् लोकत्रयमनेन स्मरेत्। एतासां व्याहृतीनां महिमा भूयादिति। भूर्भुवःस्वः शब्देन ब्रह्मक्षत्रविशो वा आत्मप्रजापशवो वा। मर्त्य महगणा भूया-सुरिति प्रार्थयन्नग्नीनादध्यादित्यर्थः॥ का० [४, ८, १७] इध्मपूर्वार्धं गृहीत्वा द्यौरिव भूम्नेत्याहेति। देवा इज्यन्ते यस्यां पृथिव्यां सा देवयजनी तस्याः विधं हे पृथिवि! तस्यास्ते तव पृष्ठे देवयजनयोग्यायास्तवोपरि। अन्नादमन्नस्य हुतस्या-त्तारमग्निं गार्हपत्यादिरूपमादधे स्थापयामि। किमर्थं-

मन्नाद्याय। अन्नञ्च तदाद्यञ्च तस्मै आद्यस्यान्नस्यात्तं योग्य-स्यान्नस्य सिद्ध्यर्थम्। आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः [पा० २, २, ३७]। यद्वान्नस्याद्याय भक्षणाय। यस्याः पृष्ठेऽग्नि माधाय भूम्ना द्यौरिव भूयासमिति शेषः। बहोर्भावो भूमा तेन। यथा द्यौर्नक्षत्रबहुत्वेन बह्वी। एवं पुत्रपश्वादिभि-र्बहुर्भूयासम्। वरिम्णा पृथिवीव भूयासम्। उरोर्भावो वरिमा तेन। यथा पृथिवी उरुत्वेन सर्वप्राणिनामाश्रय-भूता एवमहं महत्त्वेन सर्वप्राणिनामाश्रयभूतो भूयासम्। यद्वा पूर्वार्धस्यायमर्थः। किम्भूतमग्निं भूम्ना द्यौरिव वर्त्त-मानम्। यथा द्यौर्नक्षत्रादिबहुत्वेन युक्ता तथा ज्वालाबहु-त्वेन युक्तम्। किञ्च वरिम्णा पृथिवीव स्थितम्। यथा पृथिवी सर्वप्राण्याश्रयत्वरूपेण श्रेष्ठत्वेनोपेता। तथा सर्व-वस्तुशोधकत्वरूपेण श्रेष्ठत्वेनोपेतम्। अत एव क्वचिद्विधि-वाक्ये अग्नये पावकायेत्याम्नातम् ॥ ५ ॥

आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः।
पितरं च प्रयन् स्वः ॥ ६ ॥

का० [४, ८, १८, १९] आयं गौरिति चोपतिष्ठते सार्पराज्ञीभिर्दक्षिणाग्निमादधातीति। आयं गौरित्यादीनां तिसृ-णामृचां सार्पराज्ञीति नामधेयम्। सर्पराज्ञी कद्रूः पृथि-व्यभिमानिनी। तया दृष्टत्वात् ताभिरृग्भिराहवनीयमुपति-ष्ठते ततो दक्षिणाग्निमादध्यादिति सूत्रार्थः। गायत्र्यस्तृचः। अग्निः परावररूपेण स्तूयते। अयं दृश्यमानोऽग्निः आ अक्र-मीत् सर्वत आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निस्थानेषु सर्वतः क्रमणं पादविक्षेपं कृतवान्। किम्भूतोऽग्निः। गच्छतीति गौः। यज्ञनिष्पत्तये तत्तद्यजमानगृहेषु गन्ता। गमेर्डो-

प्रत्यय: [उ० २, ६६]। तथा पृश्निः चित्रवर्ण:। लोहितशुक्लादिबहुविधवर्णोपेतः। [illegible]। पुरः प्राच्यां दिशि मातरं पृथिवीमसदत् आसीदत्। आहवनीयरूपेण प्राप्तवान्। तथा स्वः प्रयन् आदित्यरूपेण स्वर्गं गच्छन् पितरञ्च द्युलोकमपि असदत् प्राप्तवान्। स्व:शब्देन सूर्य्यः [निघ० १, ३, १]। द्युलोकभूलोकयोर्मातापितृत्वमन्यत्रापि श्रूयते। द्यौः पिता पृथिवी मातेति ॥ ६ ॥

अन्तश्चरति रोचनास्य प्राणादपानती। व्यख्यन्महिषो दिवम् ॥ ७ ॥

एवमादित्यरूपेणाग्निं स्तुत्वा वायुरूपेण स्तौति। अस्याग्ने रोचना रुच दीप्तौ दीप्तिः काचिच्छक्तिः वाय्वाख्या अन्तश्चरति द्यावापृथिव्योर्मध्ये शरीरमध्ये चरति। अन्तरिक्षेऽयं तिर्य्यङ्वायुः पवत इति श्रुतिः। किं कुर्वती। प्राणादपानती सर्वशरीरेषु प्राणव्यापारादनन्तरमपानव्यापारं कुर्वती। अपानादनन्तरं प्राणतीत्यप्यर्थो लभ्यते सामर्थ्यात् प्राणापानयोर्वायुविशेषयोः प्रेरिकेत्यर्थः। सति हि जठराग्नौ जीवनहेतौ रौष्ण्यस्य शरीरे सद्भावात्प्राणापानौ प्रवर्त्तेते। तस्मादग्निः प्राणापानरूप इत्यर्थः। एवं वाय्वादित्याभ्यां स्वशक्तिभूताभ्यामिदं जगदनुगृह्य य एनमुपतिष्ठते तस्य किं करोतीत्याह। व्यख्यदिति। महिषोऽग्निः दिवं व्यख्यत्। द्युलोकं भोगस्थानमनुष्ठातृभ्यो विशेषेण प्रकाशितवान् प्रकाशयति वा। महि माहात्म्यं यागकर्तृस्वरूपं सनोति ददाति स महिषः। अग्निर्वै महिषः स इदं जातो महानिति श्रुतेः। व्यख्यत् विपूर्वस्य ख्या प्रकथन इत्यस्यास्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् इति [पा० ३, १, ५२] च्लेरङ्। आलोपः।

छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति [पा० ३, ४, ६] सर्वकालेषु लङ्। अपान इवाचरतीत्यपानती क्विबन्तादपानशब्दाच्छतृप्रत्ययः। उगितश्चेति [पा० ४, १, ६] ङीप्॥ ७॥

त्रि॒ꣳशद्धाम॒ विरा॑जति॒ वाक् प॑त॒ङ्गाय॑ धीय-
ते। प्रति॒ वस्तो॒रह॒ द्युभिः॑॥ ८॥

सुपां सुलुगित्यादिना [पा० ७, १, ३९] त्रिंशच्छब्दाद्धाम-शब्दाच्च सुपो लुक्। धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति [निरु० ९, २८, २९]। अत्र धाम-शब्देन स्थानमुच्यते। अहोरात्रस्य त्रिंशन्मुहूर्त्ता धामशब्दे-नाभिप्रेताः। त्रिंशत्सु धामसु मुहूर्त्ताख्येषु स्थानेषु या वाक् विराजति शोभयते स्तूयमाना सा वाक् पतङ्गाय धीयते अग्न्यर्थमुच्चार्य्यते। पतन् गच्छति पतङ्गः अग्निः। स ह्यरण्योः पतन् गार्हपत्यभावं गच्छति गार्हपत्यात्पतन्नाह-वनीयतामित्यादि। सर्वदेवसम्बन्धिनीभिः स्तुतिभिरग्निरेव सर्वात्मत्वात् स्तूयते इत्यर्थः। न केवलं त्रिंशत्सु धामसु या वाग्विराजति सैव पतङ्गाय धीयते किं तर्हि प्रति वस्तोः प्रत्यहं या स्तुतिलक्षणा वाक् या च द्युभिः अहोभिः याग-पारायणाद्युत्सवभूतैः स्तुतिलक्षणा वाग्विराजति सा पतङ्गायैव धीयते। नान्यस्यै देवतायै। वस्तोः द्युः भानुरित्यहर्ना-मसु पठितम् [निघ० १, ९, १]। अहेति निपातो विनिग्रहे। सर्वकालं सर्वा स्तुतिवागग्न्यर्थैवेत्यर्थः। यद्वाऽस्या ऋचो-ऽयमर्थः। धाम स्थानं तच्च त्रिंशत् त्रिंशत्संख्याकं मासगत-दिनभेदेन। तद्विराजति विशेषेण दीप्यते। आलस्यरहि-तानां यजमानानामनुष्ठानेनाहवनीयाद्यग्नीनां स्थानं मास-गतेषु त्रिंशत्संख्याकेषु दिनेषु विशेषेण शोभत इत्यर्थः। वाक्-

स्तुतिरूपा पतङ्गायाग्नये धीयते उच्चार्य्यते। पतङ्गः पक्षी। तत्सदृशत्वादग्निः पतङ्गः। यथा कश्चित् पक्षी एकस्मात् स्थानात् स्थानान्तरं गच्छति तद्वदग्निरपि गार्हपत्यस्थानादाहवनीयस्थानं गच्छतीग्नेः पक्षिसादृश्यम्। अहेति निपातः पूर्वोक्तनिषेधार्थः। अस्या ऋचः पूर्वार्द्धेऽग्निमाहात्म्यज्ञापकं वाक्यद्वयेनार्थद्वयं यदुक्तं तावदेव न भवति किन्त्वन्यदप्युच्यत इत्यर्थः। वस्तोरित्यहर्नामसु पठितम्। प्रति वस्तोः प्रत्यहं द्युभिः द्योतनैरयमग्निः स्तूयत इत्यध्याहारः। द्युर्द्योतनं दीप्यतेः प्रयोगः॥ ८॥

इत्यग्न्याधेयमन्त्राः॥

अ॒ग्निर्ज्योति॒र्ज्योति॑र॒ग्निः स्वाहा॑। सूर्य्यो॒ ज्योति॒र्ज्योतिः॒ सूर्य्यः॒ स्वाहा॑। अ॒ग्निर्वर्च्चो॒ ज्योति॒र्वर्च्चः॒ स्वाहा॑। सूर्य्यो॒ वर्च्चो॒ ज्योति॒र्वर्च्चः॒ स्वाहा॑। ज्योतिः॒ सूर्य्यः॒ सूर्य्यो॒ ज्योतिः॒ स्वाहा॑॥ ९॥

अथाग्निहोत्रहोममन्त्राः। अग्निर्ज्योतिरित्यारभ्य उपप्रयन्त [ख० ११] इत्यतः प्राक्। तन्मन्त्राणां प्रजापतिऋषिः सामान्यतः। यत्र ऋषिविशेषोऽभिधीयतेऽनुक्रमणीकारैस्तत्र द्वावप्यृषी। यथाग्निर्वर्च्चो द्वे तत्रापश्यत्स्वरां जीवलश्चैलकिरिति [अनु० १, ११]। सप्त लिङ्गोक्तदेवता गायत्र्यः आद्याः पञ्चैकपदाः। अग्निर्ज्योतिः सूर्य्यो ज्योतिः एते द्वे एकपदे गायत्र्यौ तत्रा मुनिरपश्यत्। परां ज्योतिः सूर्य्यः इमां चैलकस्य पुत्रो जीवल ऋषिरपश्यदित्यर्थः॥ अथ का० [४, १४, १४] प्रदीप्तामभिजुहोत्यग्निर्ज्योतिरितीति। या समित् प्रदीप्ता तामभिलक्ष्य जुहुयात्। अग्निर्ज्योतिषमिति

[अध्या० ३, २, १] काण्वशाखोक्तमन्त्रेण समित्प्रक्षेपः। मन्त्रार्थस्तु। योऽयमग्निर्देवः स एव ज्योतिर्दृश्यमानज्ज्योतिःस्वरूपम्। यच्चेदं दृश्यमानं ज्योतिः तदेवाग्निर्देवः। देवस्य ज्योतिषश्च कदाचिदप्यवियोगादेकत्वेन प्रतिपादनम्। स्वाहा ज्योतीरूपायाग्नये हविः प्रदत्तम्। अयं सायंकालीनोऽग्निहोत्रहोममन्त्रः। सूर्य्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य्यः स्वाहेति प्रातर्होममन्त्रः सायंहोममन्त्रवद्व्याख्येयः। सूर्य्यसम्बन्धि तेजो रात्रावग्निं प्रविशतीति सायमग्निर्ज्योतिरिति मन्त्रो युक्तः। उदयकालेष्वग्निसम्बन्धि ज्योतिः सूर्य्यं प्रविशति। तस्मात् प्रातः सूर्य्यो ज्योतिरिति मन्त्रः। अग्निमादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं ददृशे। उभे हि तेजसी सम्पद्येते उद्यन्तं वादित्यमग्निरनु समारोहति। तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा ददृश इति तित्तिरिश्रुतिः। का० [४, १४, १५] अग्निर्वर्च इति ब्रह्मवर्चसकामस्येति। ब्रह्मवर्चसकामस्तु अग्निर्वर्चः सूर्य्यो वर्च इति सायं प्रातश्च जुहुयात्। योऽग्निर्वर्चोऽनन्यभूतः। यस्य तज्ज्योतिर्वर्चोऽनन्यभूतम्। तस्मै सुहुतमस्तु। एवं सूर्य्यो वर्च इति॥ का० [४, १५ ११] ज्योतिः सूर्य्य इति वा प्रातरिति। प्रातर्होममन्त्रः ज्योतिः सूर्य्य इति। यत् ज्योतिः स सूर्य्य एव। यः सूर्य्यः स ज्योतिरेव। तस्मै स्वाहा॥ ९॥

सजूर्देवेन सवित्रा सजू रात्र्येन्द्रवत्या। जुषाणो अग्निर्वेतु स्वाहा॥ सजूर्देवेन सवित्रा सजूरुषसेन्द्रवत्या। जुषाणः सूर्य्यो वेतु स्वाहा॥ १०॥

का० [४, १४, ८] सजूरिति वेति। जुहोतीत्यनुवर्त्तते। पूर्वोक्तमन्त्रैः सह सजूरित्यादिमन्त्रद्वयं विकल्पितम्। सजूर्देवेन। अग्निर्वेतु। अस्मदीयं कर्म प्राप्नोतु। यद्वा वेतु आहुतिं भक्षयतु। वी प्रजननकान्त्यसनखादनेष्विति धातो [धा० २४, ३८] प्रयोगः। किम्भूतोऽग्निः सविता देवेन प्रेरकेण परमेश्वरेण सह सजूः। जुषी प्रीतिसेवनयोः। जोषणं जूः समाना जूः प्रीतिर्यस्यासौ सजूः। तथा इन्द्रवत्या रात्र्या इन्द्रेण देवेनापि तया रात्रिदेवतया सजूः समानप्रीतिः। तथा जुषाणोऽस्मासु प्रीतियुक्तः। य उक्तगुणवानग्निर्देवस्तस्मै स्वाहा हूयमानमिदं द्रव्यं दत्तम्। प्रातः सूर्य्य उच्यते। अग्निमन्त्रवदयं सूर्य्यमन्त्रो व्याख्येयः। पूर्वार्धे रात्रिदेवतायाः स्थाने उषोदेवता योजनीया॥ १०॥

उपप्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं वोचेमाग्नये। आरे अस्मे च शृण्वते॥ ११॥

का० [४, १२, १—३] सायमाहुत्याᳪ हुतायां यजमानोऽग्नी उपतिष्ठते वात्सप्रेण न वा तिसृभिस्तिसृभिरुपप्रयन्तो [११] ऽस्य प्रत्नां [१६] परि ते [३६] चित्रावसविति [१८] चेति। आहवनीयगार्हपत्यावग्नी उपप्रयन्तो अध्वरमित्यारभ्य सुपोषः पोषैरित्यन्तं [३७] बृहदुपस्थानं देवदृष्टम्। तत्राद्ये द्वे आग्नेय्यौ गायत्र्यौ क्रमेण गोतमविरूपाभ्यामपि दृष्टे॥ आहवनीयोपस्थानमन्त्रा आदौ। वयमनुष्ठातारोऽग्नयेऽग्न्यर्थं मन्त्रं मननेन त्राणकरं शब्दसमूहं वोचेम उच्याम। किम्भूता वयम्। अध्वरं यज्ञमुपप्रयन्तः उपगच्छन्तः। किम्भूतायाग्नये आरे दूरे अस्मे अस्माकं समीपे इति शेषः शृण्वते दूरे समीपे चास्मदीयं वाक्यं श्रोतुमुद्युक्ताय॥ वोचेमेति वक्ते-

राशीर्लिङि परस्मैपदोत्तमबहुवचने परे लिङ्याशिष्यङिति [पा० ३, १, ८६] अङ्। यासुट् अतो येयः [पा० ७, २, ८०] वच उम् [पा० ७, ४, २०] छन्दस्युभयथेति [पा० ३, ४, ११७] सार्वधातुकत्वाल्लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति [पा० ७, २, ७९] सलोपः। यलोपः। वोचेम। अस्मे सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] शेआदेश आसः॥ ११॥

अ॒ग्निर्मू॒र्धा दि॒वः क॒कुत्पतिः पृथि॒व्या अ॒यम्। अ॒पाᳪं रेतांᳪसि जिन्वति॥ १२॥

अयमग्निः अपां रेतांसि जिन्वति द्युलोकाद् वृष्टिरूपेण पतन्तीनामपां रेतांसि सारांणि व्रीहियवादिरूपेण परिणतानि जिन्वति। जिन्वतिः प्रीतिकर्मा प्रीणयति वर्धयतीत्यर्थः। यद्वा अपां रेतांसि कारणानि जिन्वति पुष्णाति। आहुतिपरिणामेन वृष्टिं जनयतीत्यर्थः। ते वा एते आहुती उत्क्रामत इत्यादिश्रुतेः। किंभूतोऽग्निः। दिवो मूर्धा द्युलोकस्य शिरःसमानः। यथा शिरः शरीरस्योपरि वर्त्तते तथायमग्निरह्नि स्वतेजसा आदित्ये प्रविष्टत्वादादित्यरूपेण द्युलोकस्योपरि वर्त्तते। तथा ककुत्। ककुच्छब्दो गोपृष्ठोन्नतावयववाची तद्वदादित्यरूपेण सर्वोपरिस्थत्वात्ककुत्स्थः। यद्वा ककुदमिति महन्नाम [निघ० ३, ३, १९]। तस्मात्सलोप आर्षः। महत् जगत्कारणमित्यर्थः। तथा पृथिव्याः पतिः पालकः। वाहपाकप्रकाशैर्भूलोकस्थानामुपकारकत्वात्॥ १२॥

उ॒भा वा॑मिन्द्राग्नी आहु॒वध्या॑ उ॒भा राध॑सः स॒ह मा॑द॒यध्यै॑। उ॒भा दा॒तारा॑वि॒षाᳪं

रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वाम् ॥ १३ ॥

भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्नी त्रिष्टुप् द्वयेना। इन्द्रशब्देनात्राहवनीयः। तस्य यज्ञसाधकत्वरूपैश्वर्ययुक्तत्वात्। अग्निशब्देन गार्हपत्यः अग्रे नीयत इत्यग्निरिति यास्कव्युत्पत्तेः। स हि प्रथमसाधीयते। हे इन्द्राग्नी। वां युवामुभा आहुवध्यै आह्वातुमिच्छामीति शेषः। ह्वयतेस्तुमर्थे कध्यैप्रत्ययः। किञ्च राधसः धनादेर्विनिमणात् सह मादयध्यै युगपदेककर्मणि उभौ युवां मादयितुं हर्षयितुं वा इच्छामीति शेषः। मदोहर्षे मद तृप्तावित्ति धातोर्वा णिजन्तात्तुमर्थे शध्यैप्रत्ययः। गुणः। यत उभौ युवामिषामन्नानां रयीणां धनानां दातारौ अत उभौ वां युवां वाजस्यान्नस्य सातये दानाय हुवे आह्वयामि। उभा उभशब्दस्य विभक्तेराकारः। सातये षणु दाने अस्य धातोरूतियूतीति [पा० ३, ३, ९७] क्तिन्नन्तो निपातः। हुवे बहुलं छन्दसीति [पा० ६, १, ३४] ह्वयतेः शपि सम्प्रसारणे उवङ् ॥ १३ ॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः। तं जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्धया रयिम् ॥ १४ ॥

तिस्र आग्नेय्यः। आद्यानुष्टुप् देवश्रवो देववातदृष्टा। हे अग्ने आहवनीय! ते तवायं गार्हपत्यो योनिः उत्पत्तिस्थानम्। किम्भूतः ऋत्वियः। उत्पादनयोग्यः काल ऋतुरुच्यते। ऋतुः प्राप्तोऽस्येति ऋत्वियः। छन्दसि घसिति [पा० ५, १, १०६] ऋतुशब्दात्तस्य प्राप्तमित्यर्थे घस्। तस्य इयादेशः। सायंप्रातःकाले उत्पादनयोग्यो योनिः। यतो

यस्माद्दतुकालोपेतात्गार्हपत्याज्जात उत्पन्नस्त्वमरोचथाः कर्मकाले दीप्तोऽभूः। हे अग्ने! तं गार्हपत्यं जानन् स्वजनकमवगच्छन् आरोह। पुनरुद्धरणाय कर्मान्ते प्रविश। अथानन्तरं नोऽस्मदर्थं रयिं धनं वर्धया पुनर्यागाय समृद्धं कुरु। अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] संहितायां वर्धयेति दीर्घः॥ १४॥

अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यः। यमप्नवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभ्वं विशेविशे॥ १५॥

जगती वामदेवदृष्टा। द्वादशाक्षराश्चत्वारः पादा जगत्याः। द्वितीयोऽत्र व्यूहेनैकादशः चतुर्थो व्यूहेन द्वादशकस्तेनैकोना जगती। अयमाहवनीय इह कर्मानुष्ठानस्थाने प्रथमो मुख्यः सन् धातृभिर्धायि। अधायि आधानकर्तृभिराहितोऽभूत्। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः [पा० ६, ४, ७५]। दक्षिणाग्न्यपेक्षं प्राथम्यम्। किंभूतः। होता देवानामाह्वाता। यजिष्ठः अतिशयेन यष्टा। अतिशायने तमबिष्ठनाविति इष्ठनि परे [पा० ५, ३, ५५] तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा० ६, ४, १५४] तृचो लोपः। तथा अध्वरेषु सोमयागादिषु ईड्यः ऋत्विग्भिः स्तुत्यः। अप्नवानो भृगवो विशेविशे यमाहवनीयं वनेषु निरुरुचुः। अन्तर्भूतो णिच् रोचयामासुः दीपितवन्तः। अप्नशब्दोऽपत्यनामसु पठितः [निघ० २, २, ७] अप्नवानः पुत्रवन्तो भृगुवंशोत्पन्ना मुनयः। यद्वा अप्नवानृषिः अप्नवानस्तत्प्रभृतयो भृगवश्च मुनयः। विशेविशे विडिति मनुष्यनाम [निघ० २, ३, ५] यजमानरूपाय तस्मै तस्मै मनुष्याय तदुपकाराय। वनेषु ग्रामाद्बहिर्यजनाख्येष्वरण्यप्रदेशेषु यमग्निं विरुरुचुः दीपयन्ति स्म।

किम्भूतं यम्। चित्रं विविधकर्मोपयोगित्वेन आश्चर्यकारिणम्। अतएव विश्वं विभुं विभुत्वशक्तियुतं यथादेशः ॥१५॥

अ॒स्य प्र॒त्नामनु॒ द्युत॑ᳪं शु॒क्रं दु॑दुह्रे॒ अह्र॑यः।
पयः॑ सहस्र॒सामृषि॑म् ॥ १६ ॥

गायत्र्यावत्सारदृष्टा गोऽग्निपयोदेवत्या। अस्याग्नेः प्रत्नां चिरन्तनकालभवां द्युतमनु दीप्तिमनुसृत्य। अह्रयः नास्ति ह्रीर्येषामीदृशा लज्जारहिता दोग्धारः ऋषिं गां शुक्रं शुद्धं पयो दुदुह्रे दुदुहिरे। दुहेर्लिटि इरयो रे इति [पा० ६, ४, ७६] रेआदेशे रूपम्। ऋष गतौ। अर्षति दोहनस्थाने गच्छतीति ऋषिर्गौः। तां होमार्थं दुग्धवन्तः। सायंदोहनकालेऽग्निप्रकाशाभावे दुह्यमानं पयो भूमौ पतिष्यतीति शङ्कया दोग्धॄणां लज्जा भवति। सत्यामग्निदीप्तौ स्कन्दशङ्कानुदयाल्लज्जाभावादह्रयो दोग्धारः। किम्भूतामृषिं सहस्रसाम्। षोऽन्तकर्मणि। सहस्रसङ्ख्याकानि कर्माणि स्यति समापयति क्षीरदध्याज्यहविःप्रदानेनेति सहस्रसा ताम्। स्यतेः क्विप्। तदास्या ऋचोऽर्थान्तरम्। गाम्यकृत्याग्निहोत्रब्राह्मणे श्रूयते [२, २, ४, १५] तामु हाग्निरभिदध्यौ मिथुन्येऽनया स्यामिति ताᳪंसम्बभूव तस्याᳪंरेतः प्रासिञ्चत्तत्पयोऽभवदित्यादि। तदभिप्रायमेषा ऋग्वदति। अह्रयः गावः नास्ति ह्रीर्लज्जा यासां ता अह्रयः अलज्जा उज्ज्वलाः प्रशस्या इत्यर्थः। सुनिनो हि लज्जते। अह्रयो गावोऽस्याग्नेः प्रत्नां चिरन्तनीमात्मानुषक्तां द्युतं दीप्तिं शुक्रं शुक्ररूपापन्नां द्युतमेव पयो दुग्धं दुदुह्रे दुहन्ति क्षरन्ति। अग्निना शुक्ररूपेण सिक्तां स्वकान्तिमेव गावो दुग्धरूपेण क्षरन्तीत्यर्थः। सहस्रसामृषिमिति विशेषणद्वयं पयसः। सहस्रं

सनोति सहस्रसास्तम्। चातुर्मास्यपशुसोमानां सम्भक्तारम्। पुंस्त्वमार्षम्। जनसनखनक्रमगमो विडिति [पा० ३, २, ६७] विट्प्रत्यये विड्वनोरनुनासिकस्यादित्याकारे [पा० ६, ४, ४१] वेर्लोपे [पा० ६, १, ३७] सहस्रसा इति रूपम्। तथा ऋषिं द्रष्टारम्। गवि वर्त्तमानं द्रष्टृत्वं पयस्युपचर्य्यते। सा हैनानुदीक्ष्य हिङ्ङ्कारेत्युपक्रम्य ते देवा विदाञ्चक्रुरेष साम्नो हिङ्कार इत्यादिना ग्रन्थेन गोभिर्हिङ्कारो दृष्ट इति प्रत्यपादि। यद्वा सहस्रसामृषिमिति विभक्तिलिङ्गवचनव्यत्ययेन अक्षय इत्यस्य विशेषणद्वयम्। किम्भूता अक्षयः सहस्रसाः ऋषयः। पूर्ववदर्थो वा ॥ १६ ॥

तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाहि। आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि। वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहि। अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं तन्म आपृण ॥ १७ ॥

अथ यजूंषि चत्वार्य्यग्निदेवत्यानि। हे अग्ने! त्वं स्वाभावत एव तनूपा असि। अग्निहोत्रिशरीराणां पालकोऽसि। तनूं पाति पालयतीति तनूपाः। उदराग्नौ सत्यन्ने जीर्णे शरीरपालनमतो मे मम तन्वं शरीरं पाहि पालय। तन्वम् वा छन्दसीत्यमि [पा० ६, १, १०६, १०७] पूर्वरूपाभावे यणादेश इत्युक्तम्। हे अग्ने! त्वमायुर्दा असि आयुषो दाता भवसि। अतो मे मत्वायुर्देहि। अपमृत्युपरिहारेण। यावत्कालं वपुष्युदराग्नेरौष्ण्यमुपलभ्यते तावन्न म्रियत इति प्रसिद्धम्। हे अग्ने! त्वं वर्चोदा असि वर्चसो दातासि। अतो मे वर्चो देहि। वैदिकानु-

ष्ठानप्रयुक्तं तेजो वर्चः। यद्दर्शनादेव महानयं ब्राह्मणो विद्वांस्तपसाग्निरिव ज्वलतीति बुद्धिर्नॄणाम्भवति। किञ्च हे अग्ने! मे मम तन्वा मदीयशरीरस्य यदङ्गं चक्षुरादिरूपमूनं दृष्टिपाटवादिरहितं तदङ्गं मे आपृण सर्वतः पूरय॥ १७॥

इन्धानास्त्वा शतꣳहिमा द्युमन्तꣳ समिधीमहि। वयस्वन्तो वयस्कृतꣳ सहस्वन्तः सहस्कृतम्। अग्ने सपत्नदम्भनमदब्धासो अदाभ्यम्। चित्रावसो स्वस्ति ते पारमशीय॥ १८॥

अग्निदेवत्या महापङ्क्तिः। यस्याः षट् पादा अष्टाक्षरा सा महापङ्क्तिः। अत्र षष्ठः समाक्षरः। हे अग्ने! शतं हिमाः शतं वर्षाणि अस्मदायुषि वर्त्तमानान् शतं संवत्सरान् त्वां समिधीमहि नैरन्तर्य्येण वयं दीपयामः। किम्भूता वयम्। इन्धानाः त्वदनुग्रहेण दीप्यमानाः तथा वयस्वन्तः। वय इति अन्ननाम [निघ० २, ७, ७] अन्नवन्तः। सहस्वन्तः बलवन्तः। सह इति बलनाम [निघ० २, ८, १७] अदब्धासः अदब्धाः अनुपहिंसिताः केनापि। दभ्नोतिर्हिंसाकर्मा। आज्जसेरसुगिति [पा० ७, १, ५०] असुक्‌। किम्भूतं त्वां द्युमन्तं दीप्तिमन्तम्। वयस्कृतं वयोऽन्नं करोतीति वयस्कृत् तम्। सहस्कृतं सहो बलं करोतीति सहस्कृत् तम्। सपत्नदम्भनं सपत्नानां शत्रूणां हिंसितारम्। अदाभ्यम् केनापि हिंसितुमयोग्यम्॥ चित्रावसो!. रात्रिदेवत्यं यजुरार्षि ष्टुप्। रात्रिर्वै चित्रावसुः सा हीयꣳसंग्रहीव चित्राणि वसतीति [२, ३, ४, २२] श्रुतेश्चित्रावसुशब्देन रात्रिः। चित्राणि विविधानि चन्द्रनक्षत्रान्धकाररूपाणि वसन्ति यस्यां रात्रौ

सा चित्रावसुः। हे चित्रावसो रात्रे! स्वस्ति क्षेमं यथा तथा ते तव पारं समाशिमहीय व्याप्नवानि। अश्नुतेर्बहुलं छन्दसीति [पा० २,४, ७३] शपो लुकि लिङ्युत्तमैकवचने रूपम्। यथा लोके मनुष्येषु सुप्तेषु चोरा गृहे प्रविशन्ति तद्वदत्र देवयजने रक्षांसि प्रविशन्तीति शङ्कया तन्निवारणाय रात्रिप्रार्थनम्॥ १८॥

सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसागथाः समृषीणाᳪ स्तुतेन। सं प्रियेण धाम्ना समहमायुषा सं वर्चसा सं प्रजया सᳪ रायस्पोषेण ग्मिषीय ॥ १९ ॥

का० [४, १२, ४] सं त्वमित्युपविश्येति॥ उपप्रयन्त इत्यादिभिश्चित्रावसो इत्यन्तैर्मन्त्रैरुत्थानमत्र उपविश्येति विशेषः। हे अग्ने! त्वं सूर्यस्य वर्चसा तेजसा समगथाः रात्रौ सङ्गतोऽसि। तद्यदस्तंयन्नादित्य आहवनीयं प्रविशति तेनैतदाहेति श्रुतेः [२, ३, ४, २४]। ऋषीणां मन्त्राणां स्तुतेन स्तोत्रेण समगथाः। बहवो मन्त्रा अग्निं स्तुवन्ति। तद्यदुपतिष्ठते तेनैतदाहेति श्रुतेः [२, ३, ४, २४]। प्रियेण धाम्ना प्रियाभिराहुतिभिः समगथाः। आहुतयो वा अस्य प्रियं धामेति श्रुतेः [२, ३, ४, २४]। यथा त्वमेतैस्त्रिभिः सङ्गतः। एवमहमपि त्वत्प्रसादादायुषा अपमृत्युदोषरहितेन संग्मिषीय सङ्गतो भूयासम्। तथा वर्चसा विद्यैश्वर्य्यादिप्रयुक्ततेजसा संग्मिषीय। तथा प्रजया पुत्रादिकया संग्मिषीय। तथा रायस्पोषेण धनस्य पुष्ट्या संग्मिषीय। आयुरादीनि मम सन्त्वित्यर्थः। समगथाः गमेः समो गम्यृच्छी-

त्यादिना [पा० १, ३, २८] तङ्प्रथमैकवचने लुङि सिचि गमश्चेति [१, २, १३] सिचः कित्त्वेऽनुदात्तोपदेशेत्यादिना [पा० ६, ४, ३७] मलोपे झलादङ्गादिति [पा० ८, २, २७] सिचो लोपे रूपम्॥ ग्मिषीय। गमेराशीर्लिङि उत्तमैकवचने इटोऽदित्यकारे [पा० ३, ४, १०६] परे सीयुटि कृते छान्दसे इडागमे गमहनेत्युपधालोपे [पा० ६, ४, ९८] रूपम्॥ १९॥

अन्ध स्थान्धो वो भक्षीय मह स्थ महो वो भक्षीयोर्ज स्थोर्जं वो भक्षीय रायस्पोष स्थ रायस्पोषं वो भक्षीय॥ २०॥

का० [४, १२, ५] गां गच्छत्यन्ध स्थेति। अन्ध स्थ रेवती रमध्वमिति यजुर्द्वयेन गां गच्छति। गौर्देवता। हे गावः! यूयमन्ध स्थ अन्नरूपाः स्थ। क्षीराज्यादिरूपस्यान्नस्य जनकत्वादन्नत्वोपचारः। अतो भवत्प्रसादाद्वो युष्मत्सम्बन्धि अन्धः क्षीराज्यादिरूपमन्नमहं भक्षीय सेवेय। भज सेवायामित्यस्याशीर्लिङ्युत्तमैकवचने रूपम्॥ तथा यूयं मह स्थ पूज्यरूपाः स्थ। मह पूजायाम्। अतो वो युष्माकं पूज्याद्वां प्रसादादहमपि महो भक्षीय पूज्यत्वं सेवेय। गोन पदा स्प्रष्टव्येत्यादिस्मृतिर्गवां पूज्यत्वप्रसिद्धिः। यद्वा महःशब्देन दश वीर्याण्युच्यन्ते तानि। यथा गौर्व प्रतिधक् तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनमिति श्रुत्युक्तानि। प्रतिधुक् तत्कालदुग्धम्। शृतमुष्णं तत्। शरो दुग्धमण्डः। मस्तु दधिरसः। आतञ्चनं दधिपिण्डः। आमिक्षा स्फुटितं दुग्धम्।

वाजिनमामिक्षाजलमिति श्रुत्यर्थः॥ एतद्द्रवीर्य्यरूपा यूयं स्थ। अतो वो मह्यो वीर्य्यमहं सेवेयेत्यर्थः॥ तथा यूयमूर्ज स्थ बलरूपाः स्थ गोक्षीरादेर्बलहेतुत्वात् बलरूपत्वोपचारः। ऊर्जं बलप्राणनयोः। वो युष्माकं प्रसादादूर्जं भक्षीय अन्नं सेवेय॥ तथा रायस्पोष स्थ धनपुष्टिरूपाः स्थ। युष्मा हि क्षीराज्यादिविक्रयेण धनं पुष्णन्ति। अतो धनपुष्टित्वोपचारः। वो युष्माकं प्रसादाद्रायस्पोषं धनपुष्टिं भक्षीय सेवे य। अन्य स्थेत्यादौ खर्परे शरीति [पा० का० ८, ३, ३६, वा १] विसर्गलोपः॥ २०॥

रेवती रमध्वमस्मिन्योनावस्मिन् गोष्ठेऽस्मिँल्लोकेऽस्मिन् क्षये। इहैव स्त मापगात॥२१॥

हे रेवतीः रेवत्यः धनवत्यो गावः! धनहेतुत्वेन धनवत्त्वं गवाम्। रयिर्विद्यते यासां ता रेवत्यः। रयिशब्दात् मतुप्। रयेर्मतौ बहुलमिति [पा० का० ६, १, ३७ वा० ४] रयेर्मतौ परे सम्प्रसारणम्। सम्प्रसारणाच्चेति [पा० ६, १, १०८] पररूपमाद् गुणः [पा० ६, १, ८७]। पशवा वै रेवन्त इति श्रुतेः [२, ३, ४, २६]। हे रेवत्यः! अस्मिन्योनौ दृश्यमानेऽस्मिन्हविर्दोहनस्थाने यूयं रमध्वं क्रीडत दोहनादूर्ध्वमस्मिन् गोष्ठे यजमानसम्बन्धिगोवाटे रमध्वम्। गोष्ठशब्देन गृहाद्बहिर्विश्रम्भेण सञ्चारप्रदेशः। सर्वदास्मिन् लोके लोकदर्शने यजमानदृष्टिविषये रमध्वम्। रात्रौ अस्मिन् क्षये यजमानगृहे रमध्वम्। क्षयो निवासे [पा० ६, १, २०१] इत्याद्युदात्तः। क्षयशब्दो निवासवाची। किञ्च। इहैव स्त यजमानगृहे एव भवत। मा अपगात अन्यत्र मा गच्छत। इणो गा लुङीति [पा० २, ४, ४५] एतेर्लुङि गादेशे रूपम्॥ २१॥

सꣳहितासि विश्वरूप्यूर्जा माविश गौपत्येन। उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयम्। नमो भरन्त एमसि॥ २२॥

का० [४, १२, ६] सꣳहितेत्यालभत इति। गामित्यनुवर्त्तते। हे गौः! त्वं संहितासि वत्साज्यरूपहविर्दानाय यज्ञकर्मभिः संयुक्तासि। किम्भूता विश्वरूपी विश्वं रूपं यस्याः सा। शुक्लकृष्णादिबहुरूपैर्युक्ता। सा त्वमूर्जा क्षीरादिरसेन गौपत्येन गोस्वामित्वेन मामाविश सर्वतः प्रविश। त्वत्प्रसादान्मम बहुविधो रसो बहुविधं गोस्वामित्वञ्च सम्पद्यतामित्यर्थः। का० [४, १२, ७] गार्हपत्यं गत्वा प्रतिष्ठत उप त्वेतीति। उप त्वा। तिस्रो गायत्र्य आग्नेय्यो मधुच्छन्दोदृष्टाः। हे दोषावस्तः! हे अग्ने! दोषा रात्रिस्तस्यामपि वसति अनवरतं धार्य्यमाणत्वान्नापगाम्यतीति दोषावस्ता। यद्वा अग्ने! हे दिवा! इत्युपक्रम्य तैः संगत्य रात्रिं प्रविवेशेतीतिहासेन अग्ने रात्रौ प्रवेश उक्तस्तत्र मन्त्र आह। हे दोषावस्तः रात्रौ वसनशील गार्हपत्य! दिवे दिवे प्रतिदिनं वयं यजमानाः त्वा त्वामुप एमसि त्वां प्रत्यागच्छामः। इदन्तो मसि। किम्भूता वयम्। धिया श्रद्धायुक्तया बुद्ध्या नमो भरन्तः नमस्कारं सम्पादयन्तः। यद्वा नम इत्यन्ननाम [निघ० २, ७, २१]। अन्नं हविर्बिभ्रतः॥ २२॥

राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम्। वर्धमानꣳ स्वे दमे॥ २३॥

क्रियापदमनुवर्त्तते। वयमीदृशमग्निमुपेमः। कीदृशं राजन्तं दीप्यमानमध्वराणां गोपां गोपायतीति गोपास्तं

यज्ञानां गोप्तारम्। ऋतस्य सत्यवचनलक्षणस्य व्रतस्य दीदिविं दीपयितारम्। अग्निसमीपे व्रतं गृहीत्वा सत्यं वदतीत्याशयः। स्वे दमे अस्मदीये गृहे वर्धमानं चातुर्मास्यसोमपश्वादिभिरभिवृद्धिं गच्छन्तम्। दाम्यन्ति गृहस्था यत्रेति दमो गृहम्॥ दिवेः क्विप्रत्ययो बाहुलकात्। लिड्वद्भावात् द्वित्वम्। तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६, १, ७] अभ्यासदीर्घः। देवयतीति दीदिविः॥ २३॥

स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव। सचस्वा नः स्वस्तये॥ २४॥

हे अग्ने! गार्हपत्य! स पूर्वोक्तगुणयुक्तस्त्वं नोऽस्माकं सूपायनो भव। सुखेनोपैतुं शक्यः सूपायनः। सुष्ठूपप्राप्तुं शक्यो भव। तत्र दृष्टान्तः। सूनवे पितेव यथा पुत्राय पिता भयं विना सुखेन प्राप्तुं शक्यः। किञ्च नोऽस्माकं स्वस्तये क्षेमाय सचस्वामिन कर्मणा समवेतो भव। षच समवाये इति धातुः [धा० ११, ६ २३, २८] यद्वा सचस्व सेवस्व। षच सेवने [धा० ६, २,]॥ २४॥

अग्ने त्वं नो अन्तम उत त्राता शिवो भवा वरूथ्यः। वसुरग्निर्वसुश्रवा अच्छा नक्षि द्युमत्तमꣳ रयिं दाः॥ २५॥

चतस्रो द्विपदा विराज आग्नेय्यः। दशार्णपादा विराट्। बन्ध्वादिदृष्टाः। हे अग्ने! गार्हपत्य! त्वं नोऽस्माकमन्तमः अन्तिकतमः सर्वदा समीपवर्त्ती भव। अम् गतौ भजने शब्दे अमति समीपं प्राप्नोतीत्यम् क्विप् अतिशयितोऽम् अन्तमः अमृब्दात्तमप्। यद्वान्तिकशब्दात्तमपि पृषोदरा-

दित्वेन [पा० ६, ३, १०८] साधुः। उतापि च त्राता पालयिता। शिवः शान्तः। वरूथ्यः वरूथाय हितो वरूथ्यः तादृशश्च भव। पुत्रादिसमूहो वरूथः। यद्वा वरूथं गृहम् [निघ० ३, ४]। तस्मै हितो भव। किम्भूतः त्वं वसुः वासयतीति वसुः। जनानां वासयिता। तथा अग्निः। अङ्गतीत्यग्निः। अगि गतौ। आहवनीयादिरूपेण गमनशीलः। तथा वसुश्रवाः वसुना धनेन श्रवः कीर्त्तिर्यस्यासौ वसुश्रवाः। धनप्रदोऽयमिति यस्य कीर्त्तिरित्यर्थः। किञ्च हे अग्ने! त्वमच्छा नक्षि अभिव्याप्नुहि अस्मान्। अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः [निरु० ५, २८]। नक्षिराप्नोतिकर्मा। यद्वा हे अच्छ निर्मलभाव अग्ने! नक्षि अस्मद्धोमस्थानं गच्छ। नक्ष गतौ। यदा यदा वयं जुहुयामस्तदा समागच्छेत्यर्थः। किञ्च द्युमत्तमं रयिं दाः अतिदीप्तियुक्तं रयिं धनं देहि। ददातेर्लुङि रूपम्। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः [पा० ६, ४, ७५]॥ २५॥

तं त्वा॑ शोचिष्ठ दीदिवः सु॒म्नाय॑ नू॒नमी॑महे॒ सखि॑भ्यः। स नो॑ बोधि श्रु॒धी हव॑मुरु॒ष्या णो॑ अघाय॒तः स॑मस्मात्॥ २६॥

हे शोचिष्ठ दीप्तिमत्तम! हे दीदिवः! सर्वस्य दीपयितः! तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वा त्वां सखिभ्योऽर्थाय सुम्नाय द्वितीयार्थे चतुर्थी सुम्नं सुखं नूनं निश्चयेन ईमहे याचामहे। यद्वा सुम्नाय सुखार्थं सखिभ्योऽस्मत्सखीनामुपकाराय च त्वामीमहे। स त्वं नोऽस्मान् भवत्सेवकान् बोधि बुध्यस्व हवमस्मदीयमाह्वानं श्रुधी शृणु। समस्मात्सर्वस्मात् अघायतः सर्वोर्नोऽस्मानुरुष्य रक्ष। समशब्दः सर्वपर्यायः

शोचिरिति ज्वालानाम [निघ० २, १७, ६] शोचिरस्या-स्तीति शोचिष्मान् मतुप्। अतिशयेन शोचिष्मान् शोचिष्ठः। अतिशायने तमबिष्ठनौ [पा० ५, ३, ५५] विन्मतोर्लुगितीष्ठनि [पा० ५, ३, ६५] मतुपो लुक्॥ दीदिवः दिवेर्ज्वलनार्थस्य लिडादेशक्वसन्तस्य रूपम्। मतुवसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसीति [पा० ८, ३, १] रुत्वम्॥ बोधि। बुध ज्ञाने लोण्मध्यमैकवचने सेर्ह्यपिच्चेति [पा० ३, ४, ८७] हिः। बहुलं छन्दसीति शपो लुक् [पा० २, ४, ७३]। हुझल्भ्यो हेर्धिः [पा० ६, ४, १०१]। छन्दसि गुणे घलोपौ। शृधी। शुश्रृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति हेर्धिः। संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः [पा० ६, ३, १३७]। उरुष्य उरुष्यतीति रक्षणकर्मा। ऋचि तुनुघेत्यादिना [पा० ६, ३, १३३] दीर्घः। नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति [पा० ८, ४, २७] न इत्यस्य णत्वम्। अघायतः। अघं परस्येच्छति अघायति। सुप आत्मनः क्यजित्यत्र [पा० ३, १, ८] छन्दसि परेच्छायामपि वक्तव्यमिति क्यच् अश्वाघस्यादित्याकारः [पा० ७, ४, ३७] अघायतीति अघायन्। तस्मात्। अघायतेः शतृप्रत्यये रूपम्॥ २६॥

इड एह्यदित एहि। काम्या एत। मयि वः कामधरणं भूयात्॥ २७॥

का० [४, १२, ८] गां गच्छतीड एहीति। हे यजुषी गव्ये। हे इडे! एहि। हे अदिते! एहि आगच्छ होमस्थानम्। इडा मनोर्दुहिता। अदितिर्देवमाता। इडा मनुमिवास्मानेहि। अदितिरादित्यानिवास्मानेहि। तस्मिंस्तच्छब्दस्तदतिदेशार्थः। का० [४, १२, ९] काम्या एतेत्यालभत इति। गामालभते। मनुष्याणां ह्येतासु कामाः

प्रविष्टा इति काम्याः । हे काम्याः ! सर्वैः कामयितव्याः ! यूय-मेत आ इत आगच्छत । वो युष्माकं कामधरणं कामानां धरणमपेक्षितफलधारकत्वं यदस्ति तत् मयि अनुष्ठातरि भूयात् युष्मत्प्रसादादहमभीष्टफलस्य धारयिता भूयासमित्यर्थः । अहं वः प्रियो भूयासमिति श्रुतिर्व्याचष्टे [२, ३, ४, ३४] ॥ २७ ॥

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तं य औशिजः ॥ २८ ॥

का० [४, १२, १०,] सोमानमित्यनुदकं व्रतोपायनवत् । व्रतेत्यपरेणाहवनीयं प्राङ्तिष्ठन्नवर्चं जपतीति सूत्रार्थः । सोमानं स्वरणं त्वचो गायत्री ब्रह्मणस्पतिर्देवत्यस्तेनैव दृष्टः । अग्निमीक्षमाणस्य यजमानस्य जपे विनियुक्तः । हे ब्रह्मण-स्पतेवेदस्य पालक ! सोमानं सोमानामभिषोतारम् । स्वरणं स्वृ शब्दोपतापयोः शब्दयितारम् । कृणुहि कुरु । मामिति शेषः । सुनोतीति सोमा तम् । अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति [पा० ३, २, ७५] मनिन् । स्वरतीति स्वरणः नन्द्यादित्वात् [पा० ३, १, १३४] ल्युः । सोमयागकर्त्तारं स्तुतिरूपशब्दयुक्तञ्च धनप्रदा-नैर्मां कुर्वित्यर्थः । तत्रोपमानमुच्यते । कक्षीवन्तं कक्षीवन्नाम-कमृषिं दीर्घतमःपुत्रं यथा सोमयागयुक्तं स्तुतियुक्तञ्च कृतवा-नसि तथा मां कुरु । उपमानद्योतक इवशब्दोऽत्र लुप्तो द्रष्टव्यः । कोऽसौ कक्षीवान् । य औशिजः उशिजः पुत्रः उशिक् कक्षीवतो माता ॥ २८ ॥

यो रेवान् यो अमीवहा वसुवित् पुष्टिवर्धनः । स नः सिषक्तु यस्तुरः ॥ २९ ॥

यो ब्रह्मणस्पतिः रेवान् धनवान्। यश्चामीवहा अमीवस्य रोगस्य हन्ता। अम रोगे। अमेरीवः। वसुवित् वसु धनं वेत्तीति यश्च पुष्टिवर्धनः पोषणस्य वर्धयिता यश्च तुरः तुर वेगे इगुपधेति [पा० ३, १, १३५] कः वेगवान् अविलम्बितकारी। स ब्रह्मणस्पतिर्नोऽस्मान् सिषक्तु सेवताम् सिषक्ति सचते इति सेवमानस्य [निरु० ३, २१]। यद्वा अनयर्चा पुत्रः प्रार्थ्यते। यः पुत्रो रेवान्धनवान् यश्च व्याधेर्हन्ता जपादिना यो धनस्य लब्धा पुष्टेश्च वर्धयिता यः तुरः शीघ्रकारी तादृशः पुत्रोऽग्नेः प्रसादान्नोऽस्मान् सिषक्तु सेवताम् ॥ २९ ॥

मा नः शंसो अररुषो धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य रक्षा णो ब्रह्मणस्पते ॥ ३० ॥

रा दाने इति धातोः क्वसुप्रत्ययान्तस्य षष्ठ्येकवचने ररुष इति रूपम्। ररी इति ररिवांस्तस्य ररुषः। दानं कृतवत इत्यर्थः। तस्य निषेधादररुष इति। कदाचिदपि हविर्दानमकृतवत इत्यर्थः। तादृशस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य शंसो धूर्तिश्च नोऽस्मान् मा प्रणक् प्रकर्षेण व्याप्नोतु। नशिर्व्याप्त्यर्थः। यद्वा नश अदर्शने। मा प्रणक् प्रकर्षेण मा नाशयतु। शंसनं शंसोऽनिष्टचिन्तनम्। धूर्तिर्हिंसा। ध्वरति धूर्वतीति वधकर्मसु पठितत्वात् [निघ० २, १९]। शत्रुकृतमनिष्टचिन्तनं शत्रुकृता हिंसा चास्मान् मा व्याप्नोत्वित्यर्थः। किञ्च हे ब्रह्मणस्पते ! वेदस्य पालकाग्ने ! नोऽस्मान् रक्ष। द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घः। णत्वं पूर्ववत् ॥ ३० ॥

महि त्रीणामवोऽस्तु द्युक्षं मित्रस्यार्यम्णः। दुराधर्षं वरुणस्य ॥ ३१ ॥

सत्यधृतिदृष्ट आदित्यदेवत्यस्तृचो गायत्रो जपे विनियुक्तः पथि जप उपद्रवनाशकत्वस्य। मित्रस्यार्यम्णो वरुणस्येति त्रीणां त्रयाणां देवानां सम्बन्धि अवः पालनमस्तु। किम्भूतमवः। महि महत् तथा द्युक्षं द्युमन्ति सुवर्णादिद्रव्याणि क्षियन्ति निवसन्ति यस्मिन् पालने तथाविधम्। दुराधर्षं तिरस्कर्त्तुमशक्यम्। त्रीणां त्रिशब्दस्यामि छन्दसि त्रयादेशो वेति [पा० ७, १, ५३] वाच्यम् ॥ ३१ ॥

नहि तेषाममा चन नाध्वसु वारणेषु। ईशे रिपुरघशंसः ॥ ३२ ॥

अमाशब्दो गृहनामसु पठितः [निघ० ३, ४, ११]। चनशब्दोऽप्यर्थे। अमा चन गृहेऽपि वर्त्तमानानां तेषां तथा वारणेषु चोरव्याघ्रादयो यत्र स्थिता निवारयन्ति पथिकान् ते वारणास्तेषु चोरव्याघ्रभयाढ्येषु अध्वसु मार्गेषु वा वर्त्तमानानां तेषां मित्रार्यमवरुणैस्त्रिभिर्देवैः पालितानां यजमानानाम् उपद्रवायेति शेषः। अघशंसः सर्वदा पापस्य प्रशंसको रिपुः शत्रुः नहि ईशे। समर्थो न भवति। लोपस्त आत्मनेपदेष्विति [पा० ७, १, ४१] तलोपः। अधीगर्थदयेशां कर्मणीति [पा० २, ३, ५२] इति तेषामिति षष्ठी। मित्रादिभिः पालितानामस्माकं गृहेऽरण्ये वा नास्ति शत्रुबाध इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

ते हि पुत्रासो अदितेः प्रजीवसे मर्त्याय। ज्योतिर्यच्छन्त्यजस्रम् ॥ ३३ ॥

कथं तद्रक्षितानां शत्रुभयाभावस्तदाह। हि यतस्ते अदितेः अखण्डितशक्तेर्देवमातुः पुत्रासः पुत्राः पूर्वोक्ता मित्रा-

र्यमवरुणा मर्त्याय मनुष्याय यजमानायाजस्रं निरन्तरमनुपक्षीणं ज्योतिः तेजः प्रयच्छन्ति किमर्थं जीवसे जीवितुं यथा चिरं जीवनं भवति तथा तदुपायज्ञानं प्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषे । उपोपेन्नु मघवन् भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते ॥ ३४ ॥

ऐन्द्री पथ्या बृहती मधुच्छन्दोदृष्टा जपे विनियुक्ता। यस्यास्तृतीयः पादो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टाक्षराः सा पथ्या बृहती। हे इन्द्र! परमैश्वर्य्ययुक्त! कदाचन कदापि त्वं स्तरीर्नासि। स्तृञ् हिंसायाम् स्तृणातीति स्तरीः हिंसको नासि किं तर्हि दाशुषे सश्चसि। द्वितीयार्थे चतुर्थी। दाश्वांसं हविर्दत्तवन्तं यजमानं सेवसे। सश्चतिः सेवनकर्मा। किञ्च। हे मघवन् धनवन्! देवस्य प्रकाशमानस्य ते तव भूय इत् बहुतरमेव दानं नु इत् क्षिप्रमेव दाश्वांसमुपपृच्यते। पृची सम्पर्के यजमानेन सह सम्पर्कं प्राप्नोति। प्रसमुपोदः पादपूरणे [पा० ८, १, ६] इत्येक उपशब्दः पादपूरणे। इच्छब्दएवार्थे। नु क्षिप्रार्थः। न कदाचिद्यजमानं प्रति क्रुध्यसि सेवसे च तं त्वदीयं भूयो धनं दाश्वांसमुपपृच्यते इति भावः ॥ ३४ ॥

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि। धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ३५ ॥

विश्वामित्रदृष्टा सावित्री गायत्री जपे वि०। तदिति षष्ठ्यर्थे तस्य देवस्य द्योतनात्मकस्य सवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामिणो विज्ञानानन्दस्वभावस्य हिरण्यगर्भोपाध्यवच्छिन्नस्य वा

आदित्यान्तरपुरुषस्य वा ब्रह्मणो वरेण्यं वरणीयं सर्वैः प्रार्थनीयं भर्गो सर्वपापानां सर्वसंसारस्य च भर्जनसमर्थं तेजः सत्यज्ञानानन्दादिवेदान्तप्रतिपाद्यं वयं धीमहि ध्यायामः। छान्दसं सम्प्रसारणम्। यद्वा मण्डलं पुरुषो रश्मय इति त्रयं भर्गःशब्दवाच्यम्। भर्गो वीर्य्यं वा। वरुणाद्व वा अभिषिषिचानाद्भर्गोऽपचक्राम वीर्य्यं वै भर्ग इति श्रुतेः [५, ४, ५, १]। तस्य कस्य। यः सविता नोऽस्माकं धियः बुद्धीः कर्माणि वा प्रचोदयात्प्रकर्षेण चोदयति प्रेरयति सत्कर्मानुष्ठानाय॥ यद्वा वाक्यभेदेन योजना। सवितुर्देवस्य तत् वरेण्यं भर्गो ध्यायामः। यश्च नो बुद्धीः प्रेरयति तञ्च ध्यायामः। स च सवितैव। लिङ्गव्यत्ययेन योजना। सवितुर्देवस्य तत् भर्गो धीमहि यो यत् भर्गो नो बुद्धीः प्रेरयति॥ ३५॥

परि॑ ते दू॒डभो॒ रथो॒ऽस्माँ२॥ अ॑श्नोतु वि॒श्वतः॑। येन॒ रक्ष॑सि दा॒शुषः॑॥ ३६॥

आग्नेयी गायत्री वामदेवदृष्टा जपे वि०। हे अग्ने! ते तव रथोऽस्मान् यजमानान् विश्वतः सर्वासु दिक्षु पर्य्यश्नोतु परितो व्याप्नोतु अस्मद्रक्षणाय सर्वतस्तिष्ठतु। किम्भूतो रथः दूडभः दम्नोतिर्वधकर्मा। दुःखेन दभ्यते दुर्दभः। केनापि सहसा हिंसितुमशक्यः। उकारं दुर्दे इति प्रातिशाख्यसूत्रेण [प्रा० का० ३, ३, ४] दुरो रेफस्य उकारः अग्रिमदस्य डः [पा० का० ६, ३, १०९ वा० ६०]। येन रथेन त्वं दाशुषो यजमानान् रक्षसि पालयसि। यजमाना वै दाश्वांस इति श्रुतेः [२, ३, ४, ३८]॥ बृहदुपस्थानं समाप्तम्॥ ३६॥

भूर्भुवः॒ स्वः सु॒प्र॒जाः प्र॒जाभिः॑ स्या॒ꣳ सु॒वी-

रो वीरैः सुपोषः पोषैः। नर्य प्रजां मे पाहि। शꣳस्य प्रशून्मे पाहि। अथर्य पितुं मे पाहि ॥ ३७ ॥

अथ त्र्यग्न्युपस्थानमासुरिदृष्टम् ॥ का० [४, १२, १२] भूर्भुवः स्वरिति वोभाविति। वाशब्दो विकल्पार्थः। पूर्वोक्तेनोपप्रयन्त इत्यादिना वक्ष्यमाणेन भूर्भुवः स्वरित्यादिना वोभावग्नी उपतिष्ठेतोभयोपस्थानं कुर्यादिति सूत्रार्थः। हे अग्ने! भूर्भुवः स्वः त्वं व्याहृत्यादित्रयात्मकः तदर्थभूतलोकत्रयात्मको वा। अतस्त्वत्प्रसादादहं प्रजाभिः बन्धुभृत्यादिरूपाभिः कृत्वा सुप्रजाः स्यामनुकूलत्वेन शोभनाः प्रजा यस्य तादृशो भवेयं तथा वीरैः पुत्रैः सुवीरः स्यां शास्त्रीयमार्गवर्त्तिशोभनपुत्रयुक्तो भवेयं तथा पोषैः हिरण्यादिपोषणैः सुपोषः स्यां बहुमूल्याहहिरण्यादियुक्तो भवेयम् ॥

प्रवत्स्यदुपस्थानमागतोपस्थानं चादित्यदृष्टम् ॥

का० [४, १२, १३] प्रवत्स्यन् सर्वान्नर्येति प्रतिमन्त्रमिति। यदा यजमानो ग्रामान्तरं गन्तुमिच्छति तदानीं सर्वानग्नीन्नर्येत्यादिमन्त्रैरुपतिष्ठेत। अथ मन्त्रार्थः। नर्य नरेभ्यो हित गार्हपत्य! मे प्रजां पाहि ॥ आहवनीयमुपतिष्ठते। हे शंस्य अनुष्ठातृभिः शंसितुं योग्याहवनीय! मे मम प्रजां पाहि रक्ष ॥ दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते। हे अथर्य दक्षिणाग्ने! मे पितुमन्नं पाहि। अतनवानथर्यः। अत सातत्यगमने। सततं गार्हपत्यात् स्वस्थानं दक्षिणाग्निर्गच्छति। तेनाथर्यः। निपातोऽयम् ॥ ३७ ॥

आगन्म विश्ववेदसमस्मभ्यं वसुवित्तमम्।

अग्ने सम्राडभि द्युम्नमभि सह आयंच्छस्व ॥ ३८ ॥

का० [४, १२, १८] समित्पाणिरनुपेत्य कश्चिदुपतिष्ठत आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीनागन्मेति प्रतिमन्त्रमिति। समिधं हस्ते आदाय कश्चिदपि जनमगत्वैव प्रथममेवाग्न्यागारं प्राप्यागन्मेत्यादिमन्त्रत्रयेणाहवनीयादीनुपतिष्ठत इति सूत्रार्थः। अनुष्टुबाहवनीयदेवत्या। हे अग्ने सम्राट्। सम्यक् राजते दीप्यते सम्राट्, तथाविधाग्ने आहवनीय! वयं त्वामागन्म त्वामुद्दिश्य ग्रामान्तरात् प्रत्यागताः। किम्भूतं त्वाम्। विश्ववेदसं विश्वं वेत्ति वेदयतीति वा विश्ववेदास्तम्। विश्वं वेदो धनं यस्येति वा। सर्वज्ञं सर्वधनं वा। पुनः किम्भूतम्। अस्मभ्यं वसुवित्तममस्मदर्थमतिशयेन वसुनो धनस्य वेदितारं लब्धारम्। किञ्च। हे अग्ने! द्युम्नं सहश्च अस्मभ्यमभि आयच्छस्व। दाण् दाने। पाघ्रेत्यादिना [पा० ७, ३, ७८] यच्छादेशः। यशो बलं चास्मभ्यं देहि। द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा [निरु० ५, ५]। सह इति बलनाम [निघ० २, ९] यच्छस्वेति यमे रूपं वा। आयच्छस्व आगमय। यच्छतिः स्थापनार्थो वा। अस्मासु यशो बलञ्च स्थापय ॥ ३८ ॥

अयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजाया वसुवित्तमः। अग्ने गृहपतेऽभि द्युम्नमभि सह आयच्छस्व ॥ ३९ ॥

गार्हपत्यमुपतिष्ठते। न्यङ्कुसारिणी बृहती। यस्या द्वितीयः पादो द्वादशाक्षरोऽन्ये त्रयोऽष्टाक्षराः सा न्यङ्कुसारिणी। अत्र

तृतीयो नवार्णस्तेनैकाधिका। अयं पुरोऽवस्थितो गार्हपत्य एतन्नामकोऽग्निर्गृहस्य पतिः पालकः। प्रजायाः पुत्रपौत्रादिकायाः अनुग्रहार्थं वसुवित्तमः अतिशयेन धनस्य लब्धा। हे अग्ने! स त्वं द्युम्नं महस्वाभ्यायच्छस्व देहि॥ ३९॥

अयमग्निः पुरीष्यो रयिमान् पुष्टिवर्धनः। अग्ने पुरीष्याभि द्युम्नमभि सह आयच्छस्व ॥४०॥

दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते। अनुष्टुप्। योऽयमग्निः पुरीष्यः पशव्यः। पशवो वै पुरीषमिति श्रुतेः। रयिमान् धनवान् पुष्टिवर्धनः पोषस्य वर्धयिता। तं याचे। हे अग्ने पुरीष्य पशुहित! द्युम्नं महस्वाभ्यायच्छस्व देहि॥ ४०॥

गृहा मा बिभीत मा वेपध्वमूर्जं बिभ्रत एमसि। ऊर्जं बिभ्रद्वः सुमनाः सुमेधा गृहानैमि मनसा मोदमानः॥ ४१॥

का० [४, १२, २२] गृहा मा बिभीतेति गृहानुपैतीति। ग्रामान्तरादागतो गृहा मित्यादिमन्त्रत्रयेण गृहं प्राप्नुयात्। तिस्रोऽपि वास्तुदेवत्याः शंयुदृष्टाः। त्रिष्टुब्विराड्रूपा। यस्या एकादशार्णास्त्रयः पादा एकोऽष्टार्णः सा विराड्रूपा। अत्र प्रथमो दशार्णस्तेनैकोना। हे गृहाः! यूयं मा बिभीत। पालको यजमानो गत इति भयं मा कुरुत। मा च वेपध्वम्। कोऽपि शत्रुरागत्य विनाशयिष्यतीति बुद्धया कम्पं मा कार्ष्ट। यतो वयमूर्जं बिभ्रतो धारयमाणानक्षीणान्नानिव युष्मानिमभि। आ इमः आगताः स्मः। यथा यूयमूर्जं बिभ्रतः तथाहमपि ऊर्जं बिभ्रत् धारयन् सुमनाः शोभनमनस्कः सुमेधाः शोभनधारणप्रज्ञोपेतः

मनसा दुःखरहितेन मोदमानः हृष्यन् वो युष्मान् गृहानेमि आगच्छामि। एमः ऐमीत्यात्मनि विकल्पेन बहुवचनमस्मदो द्वयोश्चेत्युक्तेः [पा० १, २, ५९] ॥ ४१ ॥

येषामध्येति प्रवसन् येषु सौमनसो बहुः।
गृहानुपह्वयामहे ते नो जानन्तु जानतः ॥४२॥

अनुष्टुप्। प्रवसन् देशान्तरं गच्छन् यजमानो येषामध्येति। इक् स्मरणे। यान् गृहान् स्मरति। अधीगर्थदयेशां कर्मणीति [पा० २, ३, ५२] षष्ठी। गृहविषयं क्षेमं सदा चिन्तयतीत्यर्थः। तथा येषु गृहेषु यजमानस्य बहुः सौमनसो सुमनसो भावः प्रीत्यतिशयः। वयं तान् गृहानुपह्वयामहे आह्वयामः। गृहाभिमानी देवोऽस्मत्समीपमागच्छन्त्वित्यर्थः। ते गृहदेवा आहुताः सन्तः जानतः उपकाराभिज्ञान् नोऽस्मान् जानन्तु। एते कृतघ्ना न भवन्तीत्यवगच्छन्तु ॥ ४२ ॥

उपहूता इह गाव उपहूता अजावयः।
अथो अन्नस्य कीलाल उपहूतो गृहेषु नः।
क्षेमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये शिवꣳ शग्मꣳ शंयोः शंयोः ॥ ४३ ॥

त्र्यवसाना महापङ्क्तिः। यस्या अष्टार्णाः षट् पादाः सा महापङ्क्तिः। पञ्चमो नवमार्णस्तेनैकाधिका। इह गृहेषु गाव उपहूताः धेनवो बलीवर्दाश्च सुखेन तिष्ठन्त्वित्येवमनुज्ञाताः। यथा इह गृहेषु अजावयः उपहूताः। अजात्वावित्वजातिद्वययुक्ताः पशवः उपहूताः सुखेन वर्त्तन्तामित्यआभिरनुज्ञाताः। अथो अपि च अन्नस्य कीलालः अन्नसम्बन्धी रसविशेषो नोऽस्मदीयेषु गृहेषु उपहूतः समृद्धो भव-

त्वित्येवमस्माभिरनुज्ञातः॥ का० [४, १२, २३] क्षेमाय व इति प्रविशतीति। हे गृहाः! वो युष्मान् प्रपद्ये प्राप्नोमि। किमर्थम्। क्षेमाय विद्यमानस्य वसुनो रक्षणं क्षेमस्तदर्थम्। शान्त्यै मम सर्वानिष्टशमनाय। शंयोः शमिति सुखनाम [निघ० ३, ६, १८] तत्कामयते इति शंयुः। इदंयुरिदं कामयमान इति [निरु० ६, ३१] यास्कोक्तत्वात् तादृशस्य मम शिवं शग्ममिति द्वे सुखनामनी [निघ० ३, ६, १८—२२] तत्राद्यमैहिकं द्वितीयमामुष्मिकम्। उभयविधं सुखं भूयादिति शेषः। शंयोरित्यभ्यासोऽत्यादरार्थः॥

इत्युपस्थानमन्त्राः समाप्ताः॥ ४३॥

प्रघासिनो हवामहे मरुतश्च रिशादसः। करम्भेण सजोषसः॥ ४४॥

अथ चातुर्मास्यमन्त्राः। प्रजापतिदृष्टाः। चातुर्मास्याख्यो यागः। स पर्वचतुष्टयात्मकः। वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयाख्यानि चत्वारि पर्वाणि। तत्र वरुणप्रघासाख्ये द्वितीये पर्वणि दक्षिणोत्तरयोर्द्वयोर्वेद्योर्हविःष्वादितेषु प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयंस्तदीयं जारं पृच्छेत् केन चरसीति। सापि तं ब्रूयात्॥ का० [५, ५, १०] आख्याते प्रघासिन इत्येनां वाचयति नयन्निति। पत्न्या जारे कथिते सति एनां पत्नीं नयन् प्रतिप्रस्थाता प्रघासिन इति मन्त्रं वाचयति। मारुती गायत्री। वयं मरुतो हवामहे। चकारेण तदीयपरिचारका: समुच्चीयन्ते। किम्भूतान्मरुतः प्रघासिनः घसॢ अदने प्रकर्षेण घस्यते भक्ष्यते इति प्रघासो हविर्विशेषः। स एषामस्तीति तान् प्रघासिनः। एतन्नामकान्। शुक्रज्योतिरित्यादयः सप्त सप्तका मारुता गणाः। तत्र स्वतवांश्च

प्रघासी चेति पठ्यते [अध्या० १७, ८५] । प्रघास्युपलक्षितान् मरुत: आह्वयाम: । पुन: किम्भूतान् । रिशादस: रिश- तिर्हिंसार्थ: । रिशां वैरिकृतां हिंसां दस्यन्ति उपक्षयन्तीति रिशादस: । दसु उपक्षये क्विप् । यद्वा रिशन्ति हिंसन्तीति रिशा: । इगुपधेति क: [पा० ३, १, १३५] । रिशान् हिंस- कान् दस्यन्तीति रिशादस: । यद्वा रिशन्ति रिशन्त: शतरि दीर्घश्छान्दस: । रिशतोऽस्यन्ति क्षिपन्ति ते रिशादस: । अस्यते- र्विच् । तथा करम्भेण सजोषस: यवमयो हविर्विशेष: करम्भ: । तेन सजोषस: समानप्रीतयस्तान् । तथाविधान्मरुतो हवामहे ॥ ४४ ॥

यद् ग्रामे यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये ।
यदेनश्चकृमा वयमिदं तदवयजामहे स्वाहा
॥ ४५ ॥

मारुत्यनुष्टप् । का० [५, ५, ११] करम्भपात्राणि जुहोति शूर्पेण मूर्धनि कृत्वा दक्षिणेऽग्नौ प्रत्यङ्मुखो जाया- पती वा दक्षिणेनाहृत्य तीर्थेन पूर्वेण वेदिमपरेण वा यद् ग्राम इतीति । यवपिष्टेन निर्मितानि सन्तानपरिमितान्ये- काधिकानि वर्तुलादिरूपाणि करम्भपात्राणि । तानि शूर्पेण पत्नी दक्षिणाग्नौ जुहुयादित्येक: पक्ष: दम्पती द्वौ वा जुहु- यातामित्यपर: पक्ष: । तौ च दक्षिणेन मार्गेण तानि पात्राण्या- हृत्य वेदे: पूर्वदिशि पश्चिमदिशि वा स्थित्वा जुहुयाताम् । अथ मन्त्रार्थ: । ग्रामे वसन्तो वयं यदेन: पापं ग्रामोपद्रव- रूपं चकृम कृतवन्त: । तथारण्ये वसन्तो यदेनो मृगोपद्रवरूपं चकृम । तथा सभायां स्थिता यदेनो महाजनतिरस्कार । दिकं

चक्रम। तथेन्द्रिये जिह्वोपस्थरूपे प्रीतिमन्तो वयं यदेनः कलञ्जभक्षणपरस्त्रीगमनादिकं चकृम। तथान्यत्रापि भृत्यस्वाम्यादौ यदेनः ताडनावज्ञादिकं चकृम तदिदं सर्वं पापमवयजामहे विनाशयामः। अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः। स्वाहा एतद्धविर्देवतायै पापविनाशिन्यै दत्तम् ॥ ४५ ॥

मो षू ण॑ इन्द्रा॒त्र॑ पृत्सु दे॒वैरस्ति॒ हि ष्मा॑ ते शुष्मिन्नव॒याः। म॒हश्चि॒द्यस्य॑ मी॒ढुषो॑ य॒व्या ह॒विष्म॑तो म॒रुतो॒ वन्द॑ते॒ गीः ॥ ४६ ॥

ऐन्द्रमरुद्वत्या विराट्। यस्या दशाक्षराश्चत्वारः पादाः सा विराट्। चतुर्थ एकाधिकोऽत्र ॥ [का० ५, ५, १२] मो षू ण इति यजमानो जपतीति। पृत्स्विति संग्रामनाम [निघ० २, ११, २१] हे इन्द्र! अत्र पृत्सु एषु संग्रामेषु वर्त्तमानः देवैस्त्वया सह सख्यं प्राप्तैर्मरुन्नामकैर्देवैः सहितस्त्वं नोऽस्मान्मो विनाशयेति शेषः। माशब्दो निषेधार्थः सुशब्दो विनाशभावस्य सौष्ठवं ब्रूते। तथा सति विनाशलेशो मा भूदित्यर्थः सम्पद्यते। क उपकार इति चेत्। शुष्मेति बलनाम [निघ० २, ९, ११]। हे शुष्मिन्! बलवन्निन्द्र! ते तव अवयाः अवयुतो यागः पृथग्भागोऽस्ति हि स्म विद्यत एव खलु। अवपूर्वस्य यजतेरेतद्रूपम्। मिह सेचने धातुः। मीढुषो वृष्टिप्रदत्वेन सेक्तुः। हविष्मतो हविर्योग्यस्य तव यव्या यवमयैः करम्भपात्रैर्निष्पन्ना होमक्रिया महश्चित् पूजा खलु। तस्य यथोक्तपूजोपेतस्य तवास्मासु कृपालुत्वं युक्तमिति भावः। किञ्च गीरस्मदीया स्तुतिरूपा वाक् मरुतो भवतः सर्वान् वन्दते नमस्करोति। नमो मरुद्भ्य इत्येवमाका-

रायाः स्तुतेर्नमस्काररूपत्वात् । महद्विषयनमस्कारेणापि तुष्टस्य तव कृपैव युक्तेत्यर्थः । मो षु ण अत्र सुञ इति [पा० ८, ३, १०७] षत्वम् । अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] दीर्घः । नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति [पा० ८, ४,२७]न इत्यस्य णः । स्म इत्यस्यापि पूर्वपदादिति [पा० ८, ३, १०६] षत्वम् । अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्चेति [पा० ८, २, ६७] विजन्ता निपाताः । मीढुषः । दाश्वान् साह्वान्मीढ्वांश्चेति [पा० ६, १, १२] क्वसन्तो निपातः ॥ ४६ ॥

अक्रन् कर्म कर्मकृतः सह वाचा मयोभुवा । देवेभ्यः कर्म कृत्वास्तं प्रेत सचाभुवः ॥ ४७ ॥

आग्नेय्यनुष्टुप् । का० [५, ५, १३] अक्रन् कर्मेत्येनां वाचयतीति । कर्मकृतः वरुणप्रघासाख्यकर्मकारिण ऋत्विजः वाचा स्तुतिरूपया सह कर्म वरुणप्रघासानुष्ठानरूपमक्रन् कृतवन्तः । कथंभूतया वाचा । मयोभुवा मय इति सुखनाम [निघ० ३, ६, ७] मयो भवति यया सा मयोभूः तया मन्त्ररूपस्तुत्येत्यर्थः । हे सचाभुवः ! सचेति सहार्थेऽव्ययं सहभवनशीलाः परस्परं यजमानेन पत्न्या वास्मिन् कर्मणि सहावस्थिता हे ऋत्विजः ! देवेभ्यो देवार्थं कर्म कृत्वा वरुणप्रघासनामकं कर्मानुष्ठायास्तं प्रेत गृहान् गच्छत । अस्तमिति गृहनाम [निघ० ३, ४, ५] ॥ ४७ ॥

अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः । अव देवैर्देवकृतमेनोऽयासिषमव मर्त्यै-

मर्त्यंकृतम्। पुरुराव्णो देव रिषस्पाहि ॥ ४८ ॥

यज्ञदैवतं यजुः ॥ का० [५, ५, ३०] मज्जयत्यवभृथेति। अत्र विनियोगस्संक्षिप्त इति। वरुणप्रघासस्य कर्मणोऽन्ते तदङ्गभूतं यदवभृथाख्यं कर्म जलसमीपे क्रियतेऽत्रानेन मन्त्रेण दम्पतीभ्यां जले स्नानं कर्त्तव्यम्। हे अवभृत! अर्वाचीनानि पात्राणि जलमध्ये भ्रियन्ते यस्मिन् यज्ञविशेषे सोऽयमवभृथः। तत्सम्बोधनं हे अवभृथ यज्ञ! हे निचुम्पुण! चुप मन्दायां गतौ [धा० ११, ८] नितरां चोपति मन्दं गच्छति निचुम्पुणः। उणप्रत्ययो मुमागमश्च। यद्वा नीचैरस्मिन् क्वणन्ति नीचशब्देन कर्म कुर्वन्त्यवभृथो निचुम्पुणः। नीचस्पृणपृणभ्रूणेत्यादिना नीचैःशब्दोपपदात् क्वणतेः णक्प्रत्ययान्तो निपातः धातोः पुंभाव उपपदस्य निचुम्भावश्च निपातितः। तथाविधावभृथ! यद्यपि त्वं निचेरुरसि नितरां चरतीति निचेरुः। नितरां गमनशीलोऽसि तथाप्यत्र निचुम्पुणो भव मन्दगमनो भव। किं प्रयोजनमिति चेत् उच्यते। देवैर्द्योतनात्मकैरस्मदीयैरिन्द्रियैर्देवकृतं हविःस्वामिषु देवेषु कृतमेनः पापं यदस्ति तदवायासिषमस्मिन् जलेऽहमवनीतवानस्मि। तथा मर्त्यैः मनुष्यैरस्मत्सहायभूतैरृत्विग्भिर्मर्त्यकृतं मर्त्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमवज्ञारूपं यदेनोऽस्ति तदप्यहमवायासिषमित्यनुवर्त्तते। इदमस्मत्त्यक्तं पापं यथा त्वां न व्याप्नोति तथा मन्दं गच्छेति भावः। किञ्च हे देवावभृथाख्य यज्ञ! रिषो बधात् पाहि पालय। रिषतेर्हिंसार्थस्य क्विबन्तस्य पञ्चम्यां रूपम्। किम्भूताद्रिषः। पुरुराव्णः। रा दाने। पुरु बहु विरुद्धं फलं ददातीति पुरुरावा तस्मात्। आतो मनिन्नित्यादिना [पा० ३, २, ७४] वनिप्।

विरुद्धफलदायी वधस्त्वत्प्रसादादस्माकं मा भूदित्यर्थः॥ ४८॥

पूर्णा दर्वि परा पत सुपूर्णा पुनरापत।
वस्नेव विक्रीणावहा इषमूर्जꣳ शतक्रतो॥ ४९॥

हे ऐन्द्रावनुष्टुभौ। साकमेधगतं कर्म किञ्चिदुच्यते। का० [५, ६, ३४] स्थाल्या दर्व्याऽऽदत्ते पूर्णा दर्वीति। दर्व्या स्थालीत ओदनग्रहणं करोति प्रथमया द्वितीयया तं जुहोति। हे दर्वि! अन्नप्रदानसाधनभूते काष्ठादिनिर्मिते! त्वं पूर्णा स्थाल्याः सकाशादन्नं गृहीत्वा पूर्णा भूत्वा परा पूर्णत्वादेवोत्कृष्टा सती पत इन्द्रं प्रति गच्छ। सुपूर्णा कर्मफलेन सुष्ठु पूर्णा सती पुनरापत भूयोऽस्मान् प्रत्यागच्छ। एवं दर्वीमुक्त्वा इन्द्रमाह। हे शतक्रतो! बहुकर्मन् इन्द्र! त्वं चाहं चोभौ वस्नेव वस्नशब्दे न मूल्यं तृतीयायाः पूर्वसवर्णः मूल्येनेव। इषमभीष्टं हविःस्वरूपमन्नमूर्जं हविर्दानफलरूपं रसविशेषञ्च विक्रीणावहै परस्परं द्रव्यविनिमयरूपं विक्रयं करवावहै। अहं तुभ्यं हविर्ददामि त्वं मह्यं फलं देहीत्यर्थः॥ ४९॥

देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दधे। निहारञ्च हरासि मे निहारं निहराणि ते स्वाहा॥ ५०॥

का० [५, ६, ३८] देहि म इति जुहोतीति। इन्द्रो वदति। हे यजमान! त्वं मे मह्यमिन्द्राय देहि। हविः प्रथमं प्रयच्छ। ते तुभ्यं यजमानाय ददामि। अपेक्षितं पश्चात्प्रयच्छामि। एवं प्रथमपादोक्त एवार्थो द्वितीयपादेनादरार्थं पुनरुच्यते। मे मह्यमिन्द्राय निधेहि प्रथमं त्वं हविर्नितरां सम्पादय ते तुभ्यं यजमानाय निदधे अपेक्षितं फलं

नितरां सम्पादयामि। एवमिन्द्रवाक्यं श्रुत्वोत्तरार्धेन यजमान आह। नितरां क्रियत इति निहारो मूल्येन क्रेतव्यं पदार्थं ब्रूते। निहारं मूल्येन क्रेतव्यवस्तुरूपं फलं मे मह्यं यजमानाय हरासि प्रयच्छ। लेटोऽडाटावित्याडागमः [पा० ३, ४, ९४]। उत्तरो निहारो मूल्यवाची। निहारं मूल्यभूतं हविः ते तुभ्यमिन्द्राय निहराणि नितरां समर्पयामि। स्वाहाशब्दो हविर्दानार्थः। पूर्वार्धे पादद्वयेनादरेणेन्द्रेण द्विवारं प्रोक्तमर्थमुत्तरार्धेन यजमानः सम्यगङ्गीकरोतीत्यर्थः॥ ५० ॥

अक्षन्नमीमदन्त ह्यव प्रिया अधूषत। अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ ५१ ॥

ऐन्द्रीभ्यां पङ्क्तिभ्यां साकमेधगतपितृयज्ञाख्यकर्मणि आहवनीयोपस्थानम्। यस्या अष्टाक्षराः पञ्च पादाः सा पङ्क्तिः॥ का० [५, ९, २१] यज्ञोपवीतिनः सर्वे निष्क्रम्योदङ्मोऽक्षन्नमीमदन्तेत्याहवनीयमुपतिष्ठन्ते द्वाभ्यामिति। पितृयज्ञाख्ये कर्मणि ये पितरः सन्ति तेऽस्माभिर्दत्तं हविःस्वरूपमन्नमक्षन् भक्षितवन्तः। कथमेतदवगम्यते। हि यस्मादमीमदन्त हर्षं प्राप्ताः अस्मदीयां भक्तिमवगम्य प्रियाः प्रीतियुक्ताः सन्तः अधूषत स्वकीयं शिरः कम्पितवन्तः। यद्वा प्रियास्तन्वमवाधूषत। किञ्च स्वभानवः स्वयं दीप्तियुक्ताः विप्राः मेधाविनः सन्तः नविष्ठया नवतमया मती मत्या बुद्ध्या युक्ताः अस्तोषत स्तुतिं कृतवन्तः। अहो स्वादन्नं बहु दत्तमहो भक्तिरित्याद्यभिधानं स्तुतिः। अतो हे इन्द्र! नु क्षिप्रं ते तव हरी एतन्नामकौ हरितवर्णावश्वौ

योज गमनाय रथे योजय। तवाभीष्टाया: पितृतसे: सम्पन्न-स्वात्ते: पितृभि: सह त्वया गन्तव्यमित्यर्थ:। अक्षन्। अदे-र्लुङि लुङ्सनोर्घस्लृ इति [पा० २, ४, ३७] घस्लादेश:। मन्त्रे घसेत्यादिना [पा० २, ४, ८०] च्लेर्लुक्। गमहनेत्यु-पधालोप: [पा० ६, ४, ९८]। खरि चेति [पा० ८, ४, ५५] चर्त्वम्। शासि वसीति [पा० ८, ३, ६०] षत्वम्। अड़ागम:॥ अमीमदन्त मद तृप्तियोगे चुरादिरात्मनेपदी लुङि णिलोपादी रूपम्॥ अधूषत धूञ् कम्पने लुङि सिचि व्यत्ययेन गुणाभाव:॥ मती सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] तृतीयाया: पूर्वसवर्णदीर्घ:॥ योज युजिर् योगे ण्यन्ता-ल्लोटि छन्दस्युभयथेति [पा० ३, ४, ११७] शप आर्धधातु-कत्वाण्णेरनिटीति [पा० ६, ४, ५१] णिलोप:। द्व्यचोऽत-स्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घ:॥ ५१॥

सुसंदृशं त्वा वयं मघवन् वन्दिषीमहि। प्र नूनं पूर्णबन्धुर: स्तुतो यासि वशाँ२॥ अनु योजा न्विन्द्र ते हरी॥ ५२॥

हे मघवन्! वयं त्वा त्वां वन्दिषीमहि स्तुतिकर्मणो भूया-स्म त्वामास्तुमे। किम्भूतं त्वाम्। सुसंदृशं सुष्ठु सम्यक् पश्यति सुसंदृक् तं शोभनदर्शनम्। अनुग्रहदृष्ट्या सर्वस्य द्रष्टारम्। इत्थमस्माभि: स्तुत: त्वं वशान् कामयमानान् यजमानानभु लक्षीकृत्य नूनं प्रयासि अवश्यं गच्छसि। किम्भूत: पूर्णबन्धुर:। बन्धुरशब्दो रथनीडवाची। स्तोतृभ्यो देयैर्धनै: सम्पूर्णरथनीडो-पेतो भूत्वा गच्छसि। हे इन्द्र! स त्वं ते हरी योजेति पूर्ववत् ॥ ५२॥

मनो न्वाह्वामहे नाराशᳪसेन स्तोमेन ।
पितॄणाञ्च मन्मभिः ॥ ५३ ॥

तिस्र ऋचो मनोदेवत्या गायत्र्यो बन्धुदृष्टाः ॥ का० [५, ८, २२] मनो न्वाह्वामह इति गार्हपत्यं तिसृभिरिति । उपतिष्ठन्त इत्यनुवर्त्तते ॥ नु क्षिप्रं मन आह्वामहे पितृयज्ञानुष्ठानेन चित्तं पितृलोकं गतमिवासीत् अत आहूयते । यद्वा मनः मनोऽभिमानि दैवतमाह्वामहे आह्वयामः । केन साधनेन स्तोमेन स्तोत्रेण कथम्भूतेन नाराशंसेन । शंसः प्रशंसनं नाराणां मनुष्याणां योग्यः शंसो नराशंसः तत्सम्बन्धी नाराशंसस्तेन । स्तोत्रं द्विविधं दैवं मानुषञ्च । यत्र देवाः स्तूयन्ते तद्दैवं यत्र च मनुष्याः प्रशस्यन्ते तन्मानुषम् । तथाविधेन स्तोत्रेणेत्युक्तं भवति । किञ्च पितॄणाञ्च मन्मभिः पितरो यैः स्तोत्रैर्मन्यन्ते ते मन्मानस्तैः तादृशैः स्तोत्रैराह्वयामः ॥ ५३ ॥

आ न एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे ।
ज्योक् च सूर्य्यं दृशे ॥ ५४ ॥

नोऽस्माकं मनः पूर्वोक्तं चित्तं पुनर्भूयः आ एतु आगच्छतु । किमर्थं क्रत्वे क्रतवे सङ्कल्पाय यज्ञं सङ्कल्पयितुं दक्षाय कर्मसूत्साहाय । तथाच श्रुतिः । तदेव मनसा कामयत इदं मे स्यादिदं कुर्वीयेति स एव क्रतुरथ यदस्मै तत्समृध्यते स दक्ष इति । ज्योगिति निपातश्चिरवचनः । ज्योग्जीवसे चिरं जीवितुम् । सूर्य्यं दृशे च चिरकालं सूर्य्यमवलोकयितुञ्च । एतेषां सङ्कल्पादीनां सिद्धये मनः पुनरागच्छतु ॥ क्रत्वे । गुणाभावाद्यणादेशः ॥ जीवसे तुमर्थे असेप्रत्ययः ॥ दृशे । दृशे विख्ये चेति [पा० ३, ४, ११] साधुः ॥ ५४ ॥

पुन॑र्नः पि॒तरो॒ मनो॒ दद॑तु॒ दैव्यो॒ जनः॑।
जी॒वं व्रात॑ᳪं सचेमहि ॥ ५५ ॥

हे पितरः! भवदनुज्ञया दैव्यो जनो देवसम्बन्धी पुरुषः नोऽस्मभ्यं मनः पूर्वोक्तं चित्तं पुनर्भूयो ददातु प्रयच्छतु प्रेरयत्वित्यर्थः। तथा सत्यनुष्ठानं कृत्वा भवत्प्रसादाज्जीवं जीवनवन्तं व्रातं पुत्रपश्वादिकं गणं वयं सचेमहि सेवेमहि। सचतिः सेवनार्थः ॥ ५५ ॥

व॒यᳪं सो॑म व्र॒ते तव॒ मन॑स्त॒नूषु॒ बिभ्र॑तः।
प्र॒जाव॑न्तः सचेमहि ॥ ॥ ५६ ॥

सोमदेवत्या गायत्री जपे विनियुक्ता। अत्र पितृयज्ञे सोमनामको देवोऽस्ति। सोमाय पितृमते इत्येवं हविषा विहितत्वात्। हे सोम! वयं यजमानाः तव व्रते कर्मणि वर्त्तमानाः तनूषु भवच्छरीरेषु मनो बिभ्रतः अस्मदीयं चित्तं धारयन्तः त्वत्कारुण्यात् प्रजावन्तः पुत्रपौत्रादिसम्पन्नाः सन्तः सचेमहि सेवेमहि सेवितव्यानि वस्तूनीति शेषः। यद्वा षच् सम्बन्धे सर्वदा त्वत्सम्बद्धा भवेम ॥ ५६ ॥

ए॒ष ते॑ रुद्र भा॒गः स॒ह स्वस्राम्बि॑कया॒ तं जु॑षस्व॒ स्वाहा॑। ए॒ष ते॑ रुद्र भा॒ग आ॒खुस्ते॑
प॒शुः ॥ ५७ ॥

हे रौद्रे यजुषी विंशत्यक्षरद्वादशाक्षरे॥ साकमेधगतत्र्यम्बकहविर्विषया मन्त्रा उच्यन्ते। प्रथमस्य यजुषोऽवदानहोमे विनियोगः। तथाच • का० [५, १०, १२] एष त इति जुहोतीति। रोदयति विरोधिनां गतमिति

रुद्रः। हे रुद्र! ते तव स्वस्रा भगिन्या अम्बिकया अम्बिकानाम्न्या सह एषोऽस्माभिर्दीयमानः पुरोडाशः भागः भजनीयः स्वीकर्तुं योग्यः। तं तथाविधं पुरोडाशं त्वं जुषस्व सेवस्व स्वाहा इदं हविर्दत्तं सुहुतमस्तु। अम्बिकाया रुद्रभगिनीत्वं श्रुत्योक्तम् [२, ६, २, ९,]। अम्बिका ह वै नामास्य स्वसा तयास्यैष सह भाग इति योऽयं रुद्राख्यः क्रूरो देवस्तस्य विरोधिनं हन्तुमिच्छा भवति तदानया भगिन्या क्रूरदेवतया साधनभूतया तं हिनस्ति। सा चाम्बिका शरद्रूपं प्राप्य ज्वरादिकमुत्पाद्य तं विरोधिनं हन्ति। रुद्राम्बिकयोरुपद्रवमनेन हविषा शान्तं भवति। तथाच तित्तिरिः। एष ते रुद्र भागः सह स्वस्राम्बिकयेत्याह शरद्वा अस्याम्बिका सा स्वसा तया हिनस्ति यꣳ हिनस्ति तयैवैनꣳ सह शमयतीति। का० [५, १० १३]। अतिरिक्तमाखूत्कर उपकिरत्येष त इतीति। यजमानस्य यावन्तः पुत्रपौत्रादयः पुरुषाः सन्ति तान् गणयित्वा प्रतिपुरुषमेकैकः पुरोडाश इत्थं तावतः पुरोडाशान्निरुप्य ततोऽप्यधिकमेकं पुरोडाशं निर्वपेत् सोऽयमतिरिक्त उच्यते। त्रैयम्बकान्निर्वपति गृह्यानेककपालान्यावन्तो यजमानगृह्या एकाधिकानिति कात्यायनोक्तेः [५. १०, १. २]। तत्र योऽयमतिरिक्तस्तं न जुहुयात् किन्तु मूषकोत्खाते एष त इति मन्त्रेणोपकिरेत्। अथ मन्त्रार्थः। हे रुद्र! एषोऽस्माभिरुपकीर्यमाणोऽतिरिक्तः पुरोडाशः ते भागः त्वया भजनीयः तथा ते तवाखुः पशुः मूषकः पशुत्वेन समर्पितः। आखुदानेन तुष्टो रुद्रस्तयाम्बिकया यजमानपशून्न मारयतीत्यर्थः॥ ५७॥

अव रुद्रमदीमह्यव देवं त्र्यम्बकम्। यथा

नो वस्यसस्करद्यथा नः श्रेयसस्करद्यथा नो
व्यवसाययात् ॥ ५८ ॥

हे देवा अर्द्धविकाकुप्। यस्या द्वितीयः पादः द्वादशाक्षरः प्रथमतृतीयावष्टाक्षरौ सा ककुप्। इयं जपे विनियोगः। तथा का० [५, १०, १४]। आगम्याव रुद्रमदीमहीति जपतीति। रुद्रमेव। असौ रुद्र इति मनसा तमवगत्यादीमहि त्वदनुग्रहादन्नं भक्षयेम। तथा त्र्यम्बकं त्रीण्यम्बकानि नेत्राणि यस्य तादृशं देवमेव त्रिनेत्रोऽयं देव इति मनसावगत्यादीमह्यत्यनुवर्त्तते। यद्वा अदीमहीत्यत्र णिचो लोपश्छान्दसः। अन्यदेवताभ्यः पृथक्कृत्य रुद्रमदीमहि आदयामो भोजयामः। अवगम्य ज्ञात्वा त्र्यम्बकमादयाम इति। यथा येन प्रकारेण नोऽस्मान् वस्यसः करत् वस्तृतरान् वसनशीलानतिशयेन कुर्य्यात्। यथा च नोऽस्मान् श्रेयसः करत् ज्ञातिषु प्रशस्यतरान् कुर्य्यात्। यथा चास्मान् व्यवसाययात् सर्वेषु कार्य्येषु निश्चययुक्तान् कुर्य्यात्। तथैनं जपाम इत्यर्थः। आशीरियम्॥ अदीमहि छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाण्णिडि णिचो लोपः [पा० ३. ४, ११७]॥ वस्यसः वसतीति वस्ता तन् अतिशयेन वस्ता वसीयान्। तुश्छन्दसीति [पा० ५, ३. ५९] ईयसुनि कृते तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा० ६, ४, १५४] तृणो लोपः। वसीयस इति प्राप्ते ईलोपश्छान्दसः। करत् छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति [पा० ३, ४, ६] लङ् विकरणव्यत्ययेन शपि गुणः। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः [पा० ६, ४, ७५]॥ व्यवसाययात् लेटि आडागमे इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९७] इलोपे रूपं विपूर्वस्य ण्यन्तस्य स्यतेः ॥ ५८ ॥

भेषजमसि भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजम्। सुखं मेषाय मेष्यै ॥ ५९ ॥

हे रुद्र! त्वं भेषजमसि औषधवत्सर्वोपद्रवनिवारकोऽसि। अतोऽस्मदीयेभ्यो गवे अश्वाय पुरुषाय च भेषज्यं सर्वव्याधिनिवारकमौषधं देहि। मेषाय मेष्यै च सुखं देहि। सुहितं खेभ्यः प्राणेभ्य इति सुखम्। अनेन मन्त्रेण गृहपशूनां क्षेमप्राप्तिर्भवति ॥ ५९ ॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम्। उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात्। त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पतिवेदनम्। उर्वारुकमिव बन्धनादितो मुक्षीय मामुतः ॥ ६० ॥

द्वे अनुष्टुभौ। का० [५, १०, १५, १६] अग्निं त्रिः परियन्ति पितृवत्सव्योरूनाघ्नानास्त्र्यम्बकमिति देववच्चैतेनैव दक्षिणानाघ्नाना इति। यथा पितृमेधे पुत्रादयः पुरुषाः स्वकीयान् वामोरूंस्ताडयन्तस्त्रिवारमप्रदक्षिणं परियन्ति। यथा च देवतासेवायां दक्षिणोरूंस्ताडयन्तस्त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति। एवमत्र पुरुषाः प्रथमेनैव त्र्यम्बकमन्त्रेणाग्निमप्रदक्षिणत्रयेण प्रदक्षिणत्रयेण च परियन्तीति सूत्रार्थः ॥ मन्त्रार्थस्तु ॥ सुगन्धिं दिव्यगन्धोपेतं मर्त्यधर्महीनं पुष्टिवर्धनं धनधान्यादिपुष्टेर्वर्धयितारं त्र्यम्बकं नेत्रत्रयोपेतं रुद्रं यजामहे पूजयामः। ततो रुद्रप्रसादान्मृत्योर्मुक्षीय अपमृत्योः संसारमृत्योश्च मुक्तो भूयासम् अमृतात्मा मुक्षीय स्वर्गरूपान्मुक्तिरूपाच्चामृतात्मा मुक्षीय मुक्तो मा भूयासम्। एकवचनं बह्वर्थे। मुक्ता मा भूयास्मेत्यर्थः।

अभ्युदयनिःश्रेयसरूपात् फलद्वयान्मम भ्रंशो मा भूदित्यर्थः। मृत्योर्मोचने दृष्टान्तः—उर्वारुकमिव बन्धनादिति। यथोर्वारुकं कर्कन्ध्वादेः फलमत्यन्तपक्वं सत् बन्धनात् स्वस्य वृन्तात् प्रमुच्यते तद्वत्॥ का० [५, १०, १७] कुमार्यश्चोत्तरेणेति। यजमानसम्बन्धिन्यः कुमार्य्योऽपि पूर्वोक्तपुरुषवदुत्तरेण त्र्यम्बकमन्त्रेणाग्निं त्रिः परियन्ति। त्र्यम्बकं यजामहे कोदृशं पतिवेदनं पतिं वेदयतीति तं भर्त्तुर्लम्भयितारं विद्लृ लाभे। अन्यत् पूर्ववत्। इतो मुक्षीय इतो मातृपितृभ्रातृवर्गान्मुक्षीय मुक्ता भूयासममुतो मा मुक्षीय विवाहादूर्ध्वं भविष्यतः पत्युर्मुक्ता मा भूयासं जनकस्य गोत्रं गृहञ्च परित्यज्य पत्युर्गोत्रे गृहे च सर्वदा त्र्यम्बकप्रसादाद् वसामीत्यर्थः। सा यदित इत्याह ज्ञातिभ्यस्तदाह मामुत इति पतिभ्यस्तदाहेति [२, ६, २, १४] श्रुतेरितोऽमुतःशब्दाभ्यां पितृपतिवर्गौ प्राप्तौ ॥ ६० ॥

एतत्ते॑ रुद्रावसं तेन॑ प॒रो मूज॑व॒तोऽती॑हि। अव॑ततधन्वा॒ पिना॑कावसः॒ कृत्ति॑वासा॒ अहि॑ꣳसन्नः शि॒वोऽती॑हि ॥ ६१ ॥

रौद्रास्तारपङ्क्तिः। यस्या अन्त्यौ द्वादशाक्षरावाद्यावष्टाक्षरौ पादौ सास्तारपङ्क्तिः॥ का० [५, १०, २१]। मूतयो कृत्वा वेणुयष्ट्यां वा कुपे वासञ्ज्योभयतः स्थाणुवृक्षवꣳशवल्मीकानामन्यतमस्मिन्नुत्क्षेपणवदासजत्येतत्त इतीति। व्रीहियवादीन् बध्वा वहनार्थं तृणवंशादिनिर्मितः पात्रविशेषो मूतमित्युच्यते। तयोरुभयोर्मूतयोस्त्र्यम्बकान् हविःशेषान् प्रक्षिप्य स्वकीयेनांसेन वोढुं शक्यायां वंशयष्ट्यामग्रद्वये तन्मूतद्वयमवासज्योन्नते स्थाणौ वृक्षे वंशे वल्मीके वा मूतद्वययुतां वंश-

यष्टिं संसृजति। ततो गोभिराघ्रातुमशक्यत्वाद्गावो रोगं न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः॥ अथ मन्त्रार्थः। मूजवान्नाम कश्चित् पर्वतो रुद्रस्य वासस्थानम्। अवसशब्देन देशान्तरं गच्छतो मार्गमध्ये तटाकादिसमीपे भोक्तव्य ओदनविशेष उच्यते। हे रुद्र! एतत्ते तव अवसं हविःशेषाख्यं भोज्यं तेन सहितस्त्वं मूजवतः पर्वतात् परः परभागवर्त्ती सन्नतोहि अतिक्रम्य गच्छ। कीदृशस्त्वम्। अवततधन्वा अवरोपितधनुष्कः। अस्मद्विरोधिनां त्वया निवारितत्वादित ऊर्द्ध्वं धनुषि ज्यासमारोपणस्य प्रयोजनाभावादवरोपणमेवेदानीं युक्तम्। तथा पिनाकावसः पिनाकाख्यं त्वदीयं धनुरावस्ते सर्वत आच्छादयतीति पिनाकावसः। यथा धनुर्दृष्ट्वा प्राणिनो न बिभ्यति तथा त्वदीयं धनुर्वस्त्रादिना प्रच्छाद्य गच्छेत्यर्थः॥ का० [५, १०, २२—२३]। कृत्तिवासा इत्यनवेक्षमेत्योपस्पृशन्त्यप इति। उक्ते हृत्वादौ भूतद्वयेऽवसज्य प्रत्यावर्त्तमाना भूतद्वयस्यावेक्षणमकृत्वा वेदिसमीपे समागत्योदकं स्पृशेयुरिति सूत्रार्थः। मन्त्रार्थस्तु हे रुद्र! त्वं कृत्तिवासाः चर्माम्बरो नोऽस्मानहिंसन् हिंसामकुर्वन् शिवोऽस्मदीयपूजया सन्तुष्टः कोपरहितो भूत्वा अतीहि पर्वतमतिक्रम्य गच्छ॥ ६१॥

त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम्।
यद्देवेषु त्र्यायुषं तन्नो अस्तु त्र्यायुषम् ॥६२॥

आशीर्देवतोष्णिक्। यस्याश्चत्वारः पादाः सप्ताक्षराः सोष्णिक्। का० [५, २, १६] त्र्यायुषमिति यजमानो जपतीति। सोऽयं जपो वपनकालीनः। जमदग्नेः मुनेर्यत् त्र्यायुषं त्रयाणां बाल्ययौवनस्थाविराणामायुषां समाहारस्त्र्यायुषं तथा कश्यपस्यैतन्नामकस्य प्रजापतेः सम्बन्धि यत्त्र्या-

युषं तथा देवेषु इन्द्रादिषु यत्त्र्यायुषमस्ति तत्सर्वं त्र्यायुषं नोऽस्माकं यजमानानामस्तु। जमदग्न्यादीनां बाल्यादिषु यादृशं चरितं तादृशं नो भूयादित्यर्थः ॥ ६२ ॥

शिवो नामासि स्वधितिस्ते पिता नमस्ते अस्तु मा मा हिꣳसीः। निवर्त्तयाम्यायुषेऽन्नाद्याय प्रजननाय रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्य्याय ॥ ६३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

क्षुरदेवतं यजुः। का० [५, २, १७] शिवो नामेति लोहक्षुरमादायेति। हे क्षुर! त्वं नाम नाम्ना शिवः शान्तोऽसि स्वधितिः वज्रं ते तव पिता। ते तुभ्यं नमोऽस्तु मां मा हिंसीः। का० [५, २, १७] निवर्त्तयामीति वपतीति। यजमानदेवतं यजुः। निपूर्वो वृतिर्मुण्डनार्थः। हे यजमान! त्वां निवर्त्तयामि मुण्डयामि किमर्थमायुषे जीवनाय अन्नाद्यायान्नभक्षणाय प्रजननाय सन्तानाय रायो धनस्य पोषाय पुष्ट्यै सुप्रजास्त्वाय शोभनापत्यतायै सुवीर्य्याय शोभनसामर्थ्याय ॥ ६३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।
अग्न्याधानादिपित्र्यान्तस्तृतीयोऽध्याय ईरितः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

एदमंगन्म देवयजनं पृथिव्या यत्र देवासो अजुषन्त विश्वे । ऋक्सामाभ्याꣳ सन्तरन्तो यजुर्भी रायस्पोषेण समिषा मदेम । इमा आपः शमु मे सन्तु देवीः । ओषधे त्रायस्व । स्वधिते मैनꣳ हिꣳसीः ॥ १ ॥

आधानाग्निहोत्राग्न्युपस्थानचातुर्मास्यमन्त्रास्तृतीयाध्याये [क० १—८, ९—१०, ११—४३, ४४—६३] प्रोक्ताः । चतुर्थाध्यायमारभ्याष्टमस्य द्वात्रिंशत्कण्डिकापर्य्यन्तमग्निष्टोममन्त्रा उच्यन्ते । तेषां प्रजापतिर्ऋषिः । तत्र चतुर्थे यजमानसंस्कारपूर्वकं सोमक्रयमन्त्राः प्राधान्येनोच्यन्ते तत्रादौ यजमानः षोडशर्त्विजो वृत्वारण्योरग्नौ समारोप्य शालां गच्छेत् ॥ तथा च का० [७, १, २६] समारोह्याग्नी शालास्तम्भं पूर्वार्द्धं गृहीत्वारणिपाणिराहेदमगन्मेति । द्वे अत्यष्टी त्र्यवसाने । तयोः कण्डिकयोः सप्त मन्त्राः । आद्यावर्धर्चौ देवयजनदेवत्यौ ॥ आ इदम् अगन्मेति पदानि । व्यवहिताश्चेति [पा० १, ४, ८२] उपसर्गक्रियापदयोर्व्यवधानम् । इदमिति हस्तेन प्रदर्श्यते । वयमिदं पृथिव्याः सम्बन्धि देवयजनं देवा इज्यन्ते यस्मिन् तद्देवयजनं स्थानम् आ अगन्म आगताः स्मः । गच्छतेर्लङ्युत्तमबहुवचने व्यत्ययेन शपो लुकि मो नो धातोरिति [पा० ८, २, ६४] मस्य नः । अडागमश्च । इदं किम् । यत्र देवयजने विश्वे देवासः सर्वे देवाः अजुषन्तांप्रीयन्त प्रीत्या स्थिता इत्यर्थः । किञ्च ।

वयं रायो धनस्य पोषेण पुष्ट्या इषा इष्यमाणेनान्नेन च संमदेम। मदी हर्षे व्यत्ययेन शप्। हृष्टा भवेम धनैरन्नैश्च तृप्येम। किं कुर्वन्तः। ऋक्सामाभ्यामृक् च साम च ऋक्सामे अचतुरेति [पा० ५, ४, ७७] सूत्रेणाजन्तो निपातः। ताभ्यां यजुर्भिश्च वेदत्रयगतमन्त्रैः सन्तरन्तः समुद्रवद्गम्भीरं सोमयागं समापयन्त इत्यर्थः॥ का० [७, २, ९] दक्षिणं गोदानं वितार्योनत्तीमा आप इति। इमा आपः। आपो देवताः। इमा आपः शिरःक्लेदाय सिच्यमाना एता आपो मे मम यजमानस्य शमु। उ एवार्थे। शं सुखार्थमव्ययम्। शं सुखकारिण्य एव सन्तु भवन्तु। किम्भूता आपः। देवीः देव्यः दीव्यन्ति ताः देव्यः। द्योतना निर्मला इत्यर्थः। का० [७, २, १०, ११] यूपवत् कुशतरुणं क्षुरेण चाभिनिधाय छित्त्वेति। यथा पश्वर्थयूपस्य छेदे मन्त्रः एवमत्रापि तृणास्तर्धानं क्षुरस्थापनञ्च मन्त्रद्वयेन कर्त्तव्यमिति सूत्रार्थः। ओषधे। कुशतरुणं देवता। हे ओषधे! कुशतरुण! त्वं यजमानं त्रायस्व क्षुराद्रक्ष। स्वधिते। क्षुरो देवता। हे स्वधिते क्षुर! एनं यजमानं मा हिंसीः॥ १॥

आपो॑ अ॒स्मान्मा॒तरः॑ शुन्धयन्तु घृ॒तेन॑ नो घृत॒प्वः॑ पुनन्तु। विश्व॒ꣳ हि रि॒प्रं प्र॒वह॑न्ति दे॒वीः। उदिदा॑भ्य॒ शुचि॒रा पू॒त ए॑मि। दी॒क्षा॒त॒पसो॑स्त॒नूर॑सि॒ तां त्वा॑ शि॒वाꣳ श॒ग्मां परि॑दधे भ॒द्रं वर्णं॑ पुष्य॑न्॥ २॥

का० [७, २, १५] आपो अस्मानिति स्नात्वेति। मातरः।

मिमते ता मातरो जगन्निर्मात्र्यो मातृवत्पालयित्र्यो वा आपः अस्मान् कृतक्षौरान् यजमानान् शुन्धयन्तु शुन्ध शुद्धौ शोधयन्तु क्षौरकर्मनिमित्तामपद्धतिं निवारयन्त्वित्यर्थः। किञ्च घृतप्वः घृ क्षरणे जिघर्ति क्षरति घृतं तेन क्षरितजलेन पुनन्तीति घृतप्वः जलदेवतास्ताश्च घृतेन क्षरितजलेन नोऽस्मान् पुनन्तु शुद्धान् कुर्वन्तु। किञ्च। देवीः द्योतमाना आपो विश्वं हि। हि एवार्थः। सर्वमेव रिप्रं पापं प्रवहन्ति प्रकर्षेणापनयन्तु। रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति यास्कः [निरु० ४,२१]॥ का० [७, २, १५] उदिदाभ्य इत्युत्क्राम्यत्युत्तरपूर्वार्धमिति। अहमाभ्योऽद्भ्यः उदेमि इत् इदेवार्थे उत्क्राम्येव। जलान्निर्गच्छामीत्यर्थः। किम्भूतोऽहं शुचिः शुद्धः स्नानेन। तथा आपूतः समन्ताद्भावेनान्तरपि शुद्ध आचमनेन। शुचिरापूत इति शब्दाभ्यां स्नानाचमनाभ्यां बहिरन्तश्च शुद्धिरुक्ता॥ का० [७, २, १६—१९] क्षौमं वस्त्रे निष्पेष्टवै ब्रूयादहतं चेदद्भिरभ्युक्ष्य स्नातवस्त्रं वाऽधौतधौतं विचितकेशं प्रसारितदशं दीक्षातपसोरिति॥ दीक्षातपसोः। वासो देवता। हे क्षौम वस्त्र! त्वं दीक्षातपसोस्तनूरसि दीक्षा दीक्षणीयेष्टिः तप उपसदिष्टिः। दीक्षाभिमानिदेवतायास्तपोऽभिमानिदेवतायाश्च त्वं शरीरवत् प्रियमसि। तां दीक्षातपसोस्तनूं तद्देवताद्वयशरीरभूतां त्वामहं परिदधे धारयामि। किम्भूतां त्वां शिवां शग्मां द्वयोरपि शब्दयोः सुखवाचकत्वादत्यन्तसुखरूपां कोमलत्वात्। किम्भूतोऽहम्। भद्रं वर्णं पुष्यन् त्वत्परिधानेन कल्याणीं कान्तिं पुष्यन्॥ २॥

म॒ही॒नां पयो॑ऽसि वर्चो॒दा अ॑सि॒ वर्चो॑ मे

देहि । वृत्रस्यासि कनीनकश्चक्षुर्दा असि चक्षु
र्मे देहि ॥ ३ ॥

का० [७, २, ३३] शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभ्यङ्क्ते कुशेषु नवनीतेन शीर्ष्णोऽध्यनुलोमं सपादको महीनां पयोऽसीति। प्राचीनशालापूर्वभागेषु कुशेषु स्थित्वा नवनीतं गृहीत्वा शिरस आरभ्य पादान्तं शरीराभ्यङ्गं कुर्य्यादिति सूत्रार्थः। महीनां पयः। नवनीतमुच्यते हे नवनीत! त्वं महीनां गवां पयोऽसि। महीति गोनामसु पठितम् [निघ० २, ११, ५]। नवनीतस्य क्षीरजन्यत्वात् पयस्त्वोपचारः। वर्चोदा असि। वर्चो ददातीति वर्चोदाः। अतिस्निग्धत्वेन कान्तिप्रदमसि पुंस्त्वमायसतो मे मह्यं यजमानाय वर्चो देहि कान्तिं प्रयच्छ॥ का० [७, २, ३४] वृत्रस्येत्यक्षावनक्ति त्रैककुदाञ्जनेनाभावेऽन्यदिति। त्रिककुत्पर्वतादुत्पन्नाञ्जनं लभ्यते चेत्तेनाक्षिद्वयमञ्ज्यात्तदभावेऽन्यदप्यञ्जनं ग्राह्यमिति सूत्रार्थः। वृत्रस्य। अञ्जनं देवता। हे अञ्जन! त्वं वृत्रस्यासुरस्य कनीनकोऽसि नेत्रमध्यगतकृष्णमण्डलरूपोऽसि। यत्र वा इन्द्रो वृत्रमहंस्तस्य यदक्ष्यासीदित्यादिश्रुतिः [३, १, ३, १२]। तथा च तित्तिरिः। इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य कनीनिका परापतत्तदेवाञ्जनमभवदिति। चक्षुर्दा असि कनीनिकारूपत्वात्त्वं दृष्टिप्रदोऽसि अतो मे मह्यं चक्षुर्देहि सम्यग्दृष्टिपाटवं प्रयच्छ ॥ ३ ॥

चित्पतिर्मा पुनातु । वाक्पतिर्मा पुनातु ।
देवो मा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण

सूर्य्य॑स्य र॒श्मिभिः॑। तस्य॑ ते पवित्रपते प॒वित्र॑-पूतस्य॒ यत्का॑मः पु॒ने तच्छ॑केयम् ॥ ४ ॥

का० [७, २, १] कुशपवित्रैः चित्पतिर्मेति पावयति सप्तभिः सप्तभिः प्रतिमन्त्रमच्छिद्रेणेति सर्वत्रेति। अच्छिद्रेणेति शेषस्त्रिष्वपि मन्त्रेष्वनुषज्यते। चित्पतिर्मा। चित्तं ज्ञानानां पतिश्चित्पतिर्मनोऽभिमानी देवो मा मां यजमानं पुनातु शोधयतु मनो वै चित्पतिरिति तित्तिरिवाक्यात्। यद्वा चित्पतिः प्रजापतिः प्रजापतिर्वै चित्पतिरिति श्रुतेः [३, १, २, २२]। किम्भूताच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्य्यस्य रश्मिभिः किरणैः। वायुरच्छिद्रं पवित्रं शुद्धिहेतुत्वात् छिद्ररहितत्वाच्च यद्वादित्यमण्डलमच्छिद्रं पवित्रम्। असौ वा आदित्योऽच्छिद्रं पवित्रमिति श्रुतेः। हे पवित्रपते! पवित्रान् शुद्धान् पाति पवित्रपतिस्तत्सम्बुद्धौ हे पवित्रपते! शुद्धपालक! ते पवित्रपूतस्य तव पवित्रेण पूर्वोक्तेन शुद्धस्य तस्य यजमानस्याभीष्टं भूयादिति शेषः। तदेव स्पष्टयति। यत्कामोऽहं पुने तत् शकेयम् यः कामो यस्य यत्कामः यद्वा यस्मिन् कामो यस्य स यत्कामः सोमयागानुष्ठाने कामवानहं पुने आत्मानं शोधयामि तत्सोमयागानुष्ठाने शक्तो भूयासम्। यज्ञानुष्ठान सामर्थ्यं मेऽस्त्वित्यर्थः॥ वाक्पतिः वाचां पतिर्बृहस्पतिर्मा मां पुनातु॥ सविता देवोऽन्तर्यामी मा मां पुनातु। एतन्मन्त्रद्वयं पूर्ववद्योज्यम् ॥ ४ ॥

आ वो॑ देवास ईमहे वा॒मं प्र॑य॒त्य॑ध्व॒रे। आ वो॑ देवास आ॒शिषो॑ य॒ज्ञिया॑सो हवामहे ॥ ५ ॥

का० [७, ३, ६] आ वो देवास इति वाचयतीति। अध्वर्युर्यजमानं वाचयति। दैवी अनुष्टुप् आशीः। हे देवासः! देवाः! वयं वो युष्मान् वामं वननीयं यज्ञफलम् आ ईमहे साकल्येन याचामहे। वन्यते भज्यत इति वामम्। वन सम्भक्तौ। मप्रत्ययः। ईमहे याचतिकर्मसु पठितः द्विकर्मकः [निघ० ३, १९, १]। क्व। सति अध्वरे अस्मदीये यज्ञे प्रयति प्रवर्त्तमाने सति। प्रैतीति प्रयन् तस्मिन् प्रपूर्वादिणः शतरि रूपम्। किञ्च हे देवासो! देवाः! वो युष्मान् वयं हवामहे आह्वयामः। किं कर्त्तुं यज्ञियासः। यज्ञस्येमा यज्ञिया यज्ञमध्यभिनीराशिषः फलानि आ आनेतुं समानेतुमित्यर्थः। उपसर्गेण धातुरध्याहर्त्तव्यः। यज्ञफलं प्राप्तुं युष्मानाह्वयाम इत्यर्थः॥ ५॥

स्वाहा यज्ञं मनसः। स्वाहोरोरन्तरिक्षात्। स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम्। स्वाहा वातादारभे स्वाहा॥ ६॥

का० [७, ३, ७—१०] स्वाहा यज्ञमित्यङ्गुली अचते नामाहस्तयोरेकं शेषं प्रतिमन्त्रं मुष्टी कृत्वा स्वाहेत्युक्त्वा वाग्यतोऽङ्गुष्ठौ नत्सह्निते चोत्सृजतीति॥ आद्यमन्त्रेण हस्तद्वयकनिष्ठिकाद्वयं सङ्कोचयति एवमन्यत्रयेणान्याः। स्वाहा वातादारभ इत्युक्तमेन मुष्टिद्वयं कुर्य्यादिति सूत्रार्थः॥ स्वाहा यज्ञम्। चतुर्णां यजुषां यज्ञो देवता। स्वाहाशब्दस्य निपातत्वेनानेकार्थत्वादुचिता अर्था श्राह्मणानुसारेण ग्राह्याः। तथाहि। स्वाहा यज्ञं मनसः। मनस इति पञ्चमी तृतीयार्थे मनसा यज्ञं स्वाहा चित्तेन यज्ञमभिगच्छामि अत्र स्वाहाशब्दोऽभिगमनार्थः॥ स्वाहोरोरन्तरिक्षात्। पञ्चमी

समस्यर्थे उरौ विस्तीर्णेऽन्तरिक्षे स्वाहा यज्ञ आश्रितः। स्वाहा शब्दो यज्ञार्थोऽतः प्रभृति॥ स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम्। द्यावापृथिव्योः स्वाहा यज्ञः श्रितः। लोकत्रयव्यापी यज्ञ इत्यर्थः॥ स्वाहा वातादारभे। वाताद्वायुप्रसादात् स्वाहा यज्ञमारभे प्रवर्त्तयामि। वायोः सर्वकर्मप्रवर्त्तकत्वात्॥ स्वाहा यज्ञ एवं सिद्ध इति शेषः॥ ६॥

आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा। मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा। दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा। सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा। आपो देवीर्बृहतीर्विश्वशम्भुवो द्यावापृथिवी उरो अन्तरिक्ष। बृहस्पतये हविषा विधेम स्वाहा ॥ ७ ॥

अतः परं षडौद्ग्रभणहोममन्त्राः। चतुर्णामग्निर्देवता। का० [७, ३, १६] औद्ग्रभणानि जुहोति स्थाल्याः स्रुवेणाकूत्या इति प्रतिमन्त्रमिति। आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा। अग्नये वह्निदेवाय स्वाहा सुहुतमिदमस्तु। किम्भूतायाग्नये आकूत्यै प्रयुजे। यज्ञं करिष्यामीत्येवंविधो मानसः सङ्कल्प आकूतिः तस्यै तत्सम्पूर्त्यै प्रजुजे प्रयुङ्क्तेऽसौ प्रयुक् तस्मै। सङ्कल्पसिद्ध्यै निर्विघ्नं प्रेरयते इत्यर्थः। इति प्रथमो मन्त्रः॥ मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा। श्रुतयोर्मन्त्रयोर्धारणशक्तिर्मेधा तत्सिद्ध्यर्थं मनसे मदीयमनोऽभिमानिनेऽग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु। विद्याधारणशक्तिर्हि मनसः स्वास्थ्ये सत्येव भवति। इति द्वितीयः॥ जपति। दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा। व्रतनियमो दीक्षा तत्सिद्ध्यर्थं मदीयशारीरतपोऽभिमानिनेऽ-

ऽग्नये स्वाहा। नियमसंरक्षणं तपसैव भवति।, ततस्तपोदाने इत्यर्थः। इति तृतीयः॥ सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा। मन्त्रोच्चारणशक्तिः सरस्वती तत्सिद्ध्यर्थं पूष्णे पुष्णातीति पूषा तस्मै वागिन्द्रियपोषकायाग्नये हुतमस्तु। इति चतुर्थः॥ आपो देवीः। लिङ्गोक्तदेवता विराट् यस्या एकादशाक्षराः त्रयः पादाः सा विराट्। दशकाक्षरयो विराडेकादशका वेत्युक्तेः। अत्र प्रथमो द्वादशार्णस्तेनैकाधिका। हे आपः! हे द्यावापृथिवी! द्याव्यापृथिव्यौ! हे उरो विस्तीर्ण अन्तरिक्ष! युष्मभ्यं बृहस्पतये च हविषा विधेम हविर्दद्मः। द्वितीयार्थे तृतीया। विधतिर्दानकर्मा। स्वाहा सुहुतमस्तु किम्भूता आपः। देवीः देव्यो द्योतमानाः बृहतीः :बृहत्यः प्रभूताः उभयत्र पूर्वसवर्णः। विश्वशम्भुवः विश्वस्य जगतः शं सुखं भावयन्ति जनयन्ति वा विश्वशम्भुवः। इति पञ्चमो मन्त्रः ॥७॥

विश्वो॑ देवस्य॑ नेतुर्मर्त्तो॑ वुरीत सुख्यम्।
विश्वो॑ राय इषुध्यति द्युम्नं वृ॑णीत पुष्यसे
स्वाहा॑ ॥ ८ ॥

अथ षष्ठः। सवितृदेवत्यानुष्टुप् स्वस्त्यात्रेयदृष्टा।, विश्वो मर्त्तः सर्वो मनुष्यो नेतुः फलप्रापकस्य देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य सवितुः सख्यं सखिभावं वुरीत वृणुते प्रार्थयते। वृञ् वरणे अस्माल्लिङि तङि प्रथमैकवचने व्यत्ययेन शपो लुकि उदोष्ठ्यपूर्वस्येति [पा० ७, १, १०२] ऋत उदादेशः। किञ्च विश्वः सर्वो जनो राये धनाय इषुध्यति सवितारं प्रार्थयते। इषुध्यतिर्याच्ञाकर्मसु पठितः [निघ० ३, १९, १४]। किञ्च द्युम्नं द्योततेर्यशो वाजं वा तच्च वृणीत प्रार्थयते। किमर्थं पुष्यसे पोषाय स्वप्रजापालनाय। पुषेस्तुमर्थे असेप्रत्ययः। यः

इत्थम्भूतः सवित्रा तस्मै स्वाहा। इति षष्ठ औदग्रभणमन्त्रः। समाप्तास्ते ॥ ८ ॥

ऋक्सामयोः शिल्पे स्थस्ते वामारभे ते मा पातमास्य यज्ञस्योदृचः। शर्मासि शर्म मे यच्छ नमस्ते अस्तु मा मा हिꣳसीः ॥ ९ ॥

का० [७, ३, २३] कृष्णाजिनयोः सन्धिमालभत ऋक्सामयोरितीति ॥ कृष्णाजिने देवते। हे कृष्णाजिनगते शुक्लकृष्णरेखे! युवामृक्सामयोः शिल्पे स्थः ऋगभिमानिसामाभिमानिदेवतयोः सम्बन्धिनी शिल्पे चातुर्य्ये तद्रूपे भवतः। यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पमिति श्रुतेः [३, २, १, ५]। ते वां तथाविधे युवामारभे अहं स्पृशामि ते मा पातं तथाविधे युवां मा मां पालयतम्। कियन्तं कालमिति चेत्तदाह। अस्य यज्ञस्य आ उदृचः उत्तमा चरमा ऋगुदृक् तस्या उदृचः आ तत्पर्य्यन्तं पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति [पा० २, ३, १०] पञ्चमी। एतद्यज्ञसमाप्तिपर्य्यन्तमित्यर्थः। ऋक्सामाभिमानिन्यौ देवते देवानां यज्ञार्थं स्थिते सत्यौ केनापि निमित्तेन कृष्णमृगरूपं कृत्वा देवेभ्यः पलाय्य दूरे कुत्राप्यतिष्ठतां तन्मृगचर्मणि यच्छुक्लं तदृचो रूपं यत् कृष्णं तत् साम्नो रूपम्। तदुक्तं तित्तिरिणा [६, १, ३]। ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञार्थं तिष्ठमाने कृष्णमृगरूपं कृत्वापक्रम्यातिष्ठतामेष वा ऋचो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनमस्यै साम्नो यत् कृष्णमिति ॥ का० [७, ३, २४] दक्षिणजानुमारोहति शर्मासीति। हे कृष्णाजिन! त्वं शर्म शरणमसि। अतो मे मह्यं शर्म शरणं यच्छ देहि। स्वकीयत्वेन स्वीकुर्वित्यर्थः। ते तुभ्यं कृष्णाजिनाय नमोऽस्तु मा मां यजमानं मा हिंसीः मा जहि ॥ ९ ॥

ऊर्गस्याङ्गिरस्यूर्णम्रदा ऊर्जं मयि धेहि। सोमस्य नीविरसि। विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्य। इन्द्रस्य योनिरसि। सुसस्याः कृषीस्कृधि। उच्छ्रयस्व वनस्पत ऊर्ध्वो मा पाह्यꣳहस आस्य यज्ञस्योदृचः॥ १०॥

का० [७, ३, २६] मेखलां बध्नीते वेणिं त्रिवृतꣳ शणमुञ्जमिश्रामन्तरां वासस ऊर्गसीति। अङ्गिरोभिर्दृष्टं मेखलं यजुः। हे मेखले! त्वमाङ्गिरसी अङ्गिरोनामकानामृषीणां सम्बन्धिनी ऊर्क् अन्नरसरूपासि। किम्भूता ऊर्णम्रदाः ऊर्णेव म्रदीयसी कम्बलवत् मृदुरसि। तथाविधा त्वमूर्जमन्नरसं मयि धेहि स्थापय। अङ्गिरसः स्वर्गं लोकं गच्छन्तोऽन्नरसं व्यभजन्त विभज्यमानेऽवशिष्टोऽन्नरसो भूमौ पतितः शणमुञ्जनामकतृणरूपेणाविर्भूतस्तस्माच्छणमुञ्जमयी मेखला अत एव मेखलाया आङ्गिरसत्वमिति तित्तिरिणा प्रत्यपादि॥ का० [७, ३, २७] नीविं कुरुते सोमस्य नीविरिति। हे मेखले! त्वं सोमस्य नीविरसि सोमदेवतायाः प्रियभूता ग्रन्थिरसि। मूलाग्रयोरेकीकरणेन ग्रन्थिविशेषो नीविरुच्यते। अदीक्षितस्य पितृदेवत्या नीविरुक्ता दीक्षितस्य तु सोमयागाय नीविः सोमेन व्यपदिश्यते। का० [७, ३, २८] शिरः प्रोर्णुते विष्णोः शर्मेति। हे वस्त्र! त्वं विष्णोः व्यापकस्य यज्ञस्य शर्मासि सुखहेतुर्भवसि अतो यजमानस्य शर्म सुखं कुर्विति शेषः। का० [७, ३, २९—३१] कृष्णविषाणां त्रिवलिं पञ्चवलिं वोत्तानां दशायां बध्नीते तथा कण्डूयनमुपस्पृशत्येनया दक्षिणस्या भ्रुव उपरीन्द्रस्य योनिरसीति। हे कृष्ण-

विषाणे ! त्वं यथा पूर्वमिन्द्रस्य योनिरसि तथेदानीं यजमानस्य स्थानं भवति शेषः। पुरा कदाचिद्यज्ञपुरुषो दक्षिणां देवीं समभवत्तस्मात्सम्भावनादिन्द्रोऽजायत तदानीमवान्यस्योत्पत्तिर्मा भूदिति विचार्येन्द्रः स्वां योनिं दक्षिणाया आच्छिद्य मृगेषु न्यदधात् निहिता सा योनिः कृष्णविषाणाभूदिति तित्तिरिश्रुतौ यज्ञो दक्षिणामभ्यधादित्याख्याने कथा तस्मात् कृष्णविषाणाया इन्द्रयोनित्वम्॥ का० [७, ३, ३२] भूमौ चोल्लिखति सुसस्या इतीति। हे कृष्णविषाणे ! त्वं कृषीः सुसस्याः कृषि कुरु। किरतेः शपि लुके श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीत्यादिना [पा० ६, ४, १०२] हेर्धिः। शोभनं सस्यं यासु ताः सुसस्याः। सस्यं व्रीहियवादि। तदर्थो भूम्युल्लेखः कृषिः यजमानानां कृषयः सन्ति ताः सर्वाः शोभनधान्याः कुर्वित्यर्थः॥ का० [७, ४, १—२] मुखसम्मितमौदुम्बरं दण्डं प्रयच्छत्युच्छ्रयस्वेत्येनमुच्छ्रयतीति। दण्डो देवता। हे वनस्पते ! वृक्षावयव दण्ड ! उच्छ्रयस्व उन्नतो भव। ऊर्ध्वो भूत्वा अंहसः पापात् मा मां पाहि रक्ष तत्र कालावधिरुच्यते। अस्यानुष्ठीयमानस्य यज्ञस्य उदृचः उत्तमायाः समाप्तिगतायाः ऋचः आ तदृक्पर्यन्तमित्यर्थः॥ १०॥

व्रतं कृणुताग्निर्ब्रह्माग्निर्यज्ञो वनस्पतिर्यज्ञियः। दैवीं धियं मनामहे सुमृडीकामभिष्टये। वर्चोधां यज्ञवाहसᳪं सुतीर्था नो असद्वशे। ये देवा मनोजाता मनोयुजो दक्षक्रतवस्ते नोऽवन्तु ते नः पान्तु तेभ्यः स्वाहा॥ ११॥

का० [७, ४, १५] व्रतं कृणुतेति वाग्विसर्जनं तिष्ठन्तीति। मौनोपस्थितस्य यजमानस्यैतन्मन्त्रोच्चारणं वाग्विसर्जनसाधनम्। हे परिचारकाः! व्रतं कृणुत दोहनादिना क्षीरं सम्पादयत। दीक्षितस्य भोजनाय यन्नियतं पयस्तद् व्रतमित्युच्यते। वाक्यावृत्तिरादरार्था॥ का० [७, ४, १५] अग्निर्ब्रह्मेति च सकृदिति। एतमपि मन्त्रं सकृत् पठेत्। अग्निर्ब्रह्म ब्रह्मशब्देन वेदत्रयमभिधीयते तस्य वेदत्रयस्याग्नित्वमुपचर्य्यते। आधानेन निष्पन्नस्य वैदिकस्याग्नेर्वेदव्यतिरेकेणासम्भवात्। तस्मादयं श्रौतोऽग्निर्ब्रह्मैव वेदरूप एव॥ अयमग्निर्यज्ञः तस्य अग्नेर्यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वमुपचर्य्यतेऽग्निर्यज्ञ एवेति॥ वनस्पतिः। यज्ञियः यज्ञयोग्यो यो वनस्पतिः खादिरादिः सोऽपि यज्ञ इत्यनुवर्त्तते वनस्पतेर्यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वम्। तथा च श्रुतिः [३, २, २, ८]। न हि, मनुष्या यजेरन्यद्वनस्पतयो न स्युरिति॥ का० [७, ४, २२] दैवीं धियमिति व्रतायोपस्पर्शनञ्च स्वासन इति। शक्करी अतिशक्करी वा। पूर्वार्धेनाचमनम्! वयं धियं मनामहे यज्ञानुष्ठानविषयां बुद्धिं याचामहे। मनामह इति याच्ञाकर्मसु पठितः [निघ० ३, १८, १६]। किमर्थमभिष्टये अभि समन्ताद्यजनमभिष्टिः। अभिपूर्वस्य यजतेः क्तिनि आदिलोपः। अभिमुखत्वेन गामस्य यज्ञस्य सिद्धये। किम्भूतां धियं दैवीं देवसम्बन्धिनीं देवोद्देशेन प्रवृत्तामित्यर्थः। तथा सुमृडीकाम् सुष्ठु मृडयति सुमृडीका ताम् शोभनसुखहेतुम्। तथा वर्चोधां वर्चो दधाति वर्चोधास्तां तेजसो धारयित्रीम्। तथा यज्ञवाहसम् यज्ञं वहति निर्वाहयति यज्ञवाहास्तां यज्ञनिर्वाहकर्त्रीम्। तथाविधा धीः सुतार्था सुखेन तरीतुं प्राप्तुं शक्या सुतीर्था यद्वा सुष्ठु तीर्थमवतरणमार्गो यस्यां सा। एवंविधा

सती नो वशे असत् अस्माकमधीनत्वे भवतु। का० [७, ४, २३] ये देवा इति व्रतयत्यमृन्मय इति। ये देवा ! दीव्यन्ति द्योतन्ते त इति देवाश्चक्षुरादीन्द्रियरूपाः प्राणाः। वागेवाग्निः प्राणोदानौ मित्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं विश्वे देवा इति [३, २, २, १३] श्रुत्युक्ताः। किम्भूताः मनोजाताः दर्शनश्रवणादीच्छारूपान्मनस उत्पन्नाः इच्छोत्पत्तौ तेषां प्रवर्त्तमानत्वात्। तथा मनोयुजः रूपादिदर्शनकालेऽपि मनसा युक्ता एव वर्त्तन्ते। अन्यमनस्कस्य रूपादिप्रतिभासाभावात्। यद्वा स्वप्नावस्थायां मनसा युज्यन्ते ते मनोयुजः। तथा दक्षक्रतवः दक्षाः कुशलाः क्रतवः सङ्कल्पाः येषां ते सङ्कल्पितार्थकारिण इत्यर्थः। ते देवा नोऽस्मानवन्तु यज्ञानुष्ठानविघ्नपरिहारेण पालयन्तु तेभ्यः प्राणरूपेभ्यः देवेभ्यः स्वाहा इदं घोरं हुतमस्तु ॥ ११ ॥

श्वात्राः पीता भवत यूयमापो अस्माकमन्तरुदरे सुशेवाः। ता अस्मभ्यमयक्ष्मा अनमीवा अनागसः स्वदन्तु देवीरमृता ऋतावृधः ॥ १२ ॥

का० [७, ४, ३५] श्वात्रा पीता इति नाभिमालभत इति। अब्देवत्या जगती। हे आपः ! क्षीररूपा यूयं मया पीताः सत्यः श्वात्राः क्षिप्रपरिणामाः शीघ्रं जीर्णा भवत। श्वात्रमिति क्षिप्रनामाशु अतनं भवतीति यास्कः [निरु० नै० ५, ३]। किञ्च अस्माकं पीतवतामन्तरुदरे जलपाकस्थाने सुशेवाः शोभनसुखाः भवतेत्यनुवर्त्तते। सुष्ठु शेवं याभ्यस्ताः। शेवमिति सुखनाम [निघ० ३, ६, १७]। किञ्च। तास्त-

थाविधा आप अस्मभ्यमस्मदुपकारार्थं स्वदन्तु स्वादुत्वयुक्ता भवन्तु। किम्भूतास्ताः। अयक्ष्माः प्रबलरोगराजरहिताः। अनमीवाः सामान्यरोगनिवर्त्तिकाः। नास्त्यमीवा याभ्यः। अनागसः नास्त्यागो याभ्यः अपराधहारिण्यः। ऋतावृधः ऋतं वर्धयन्ति ऋतवृधः संहितायाम् ऋतस्य दीर्घः। यज्ञवृद्धिहेतवः। देवीः देव्यो द्योतमानाः। अमृताः नास्ति मृतं याभ्यः मरणनिवर्त्तिकाः॥ यद्वायमर्थः। ता इति द्वितीयाबहुवचनम्। अमृताः अमरणधर्मिणो देवा पूर्वोक्ताः प्राणा वागादयस्ता अपः स्वदन्तु आस्वादयन्तु। कीदृशीः अस्मभ्यमक्ष्माः अस्मदर्थमस्माकं वा यक्ष्मनाशिनीः। शेषं पूर्ववत् ॥ १२ ॥

इयं ते यज्ञिया तनूः। अपो मुञ्चामि न प्रजाम्। अꣳहोमुचः स्वाहाकृताः पृथिवीमाविशत। पृथिव्या सम्भव ॥ १३ ॥

का० [७, ४, ३६] मेक्ष्यन् कृष्णविषाणया लोष्टं किञ्चिद्दादत्त इयं त इति। मूत्रं करिष्यन् शृङ्गेण लोष्टं किञ्चित् तृणादिकं वा गृह्णातीति सूत्रार्थः। हे यज्ञपुरुष! इयं पृथिवी ते तव यज्ञिया तनूः यज्ञयोग्या देशः। अतोऽस्या मूत्रोपहतिपरिहाराय व्यवधानं कर्तुं लोष्टं तृणं वा स्वीकरोमीति भावः। यद्वा पृथिवीं प्रत्युच्यते। हे पृथिवि! इयं लोष्टरूपा ते तव यज्ञार्हा तनूस्तामाददे इति शेषः॥ का० [७, ४, ३७] अपो मुञ्चामीति मेहतीति। अपो मूत्ररूपा अहं मुञ्चामि न प्रजां प्रजोत्पत्तिनिमित्तं रेतो न मुञ्चामि। अतो हे आपः! मूत्राख्या यूयं पृथिवीमाविशत प्रविशत। किम्भूताः। अंहोमुचः अंहसः पापात् मुञ्चन्ति पुरुषं

पृथक्कुर्वन्तीत्यर्थः। तथा स्वाहाकृताः पूर्वं चीरपानकाले स्वाहेति मन्त्रेण स्वीकृताः। यद्वा स्वाहाकृताः सत्यो भूमिमाविशत। का० [७, ४, ३८] पृथिव्या सम्भवेत्यात्तं निदधातीति। गृहीतलोष्टादिकं मूत्रस्थाने क्षिपेत्। हे लोष्टादिक ! पृथिव्या सह त्वं सम्भव एकीभव ॥ १३ ॥

अग्ने त्वꣳ सुजागृहि वयꣳ सुमन्दिषीमहि। रक्षा णो अप्रयुच्छन् प्रबुधे नः पुनस्कृधि ॥ १४ ॥

का० [७, ४, ३९] अग्ने ! त्वमित्युक्त्वा स्वपित्यधः प्राङ्दक्षिणत इति। अनुष्टुबाग्नेयी। हे अग्ने ! त्वं सुजागृहि सुष्ठु निद्रारहितो भव। वयं यजमानाः सुमन्दिषीमहि साधु स्वप्स्यामः। मदि मोदस्तुतिस्वप्नकान्तिगतिषु [धा० २, १२] अत्र स्वप्नार्थः। आशीर्लिङ्युत्तमबहुवचने रूपम्। किञ्च। नोऽस्मान् रक्ष किं कुर्वन्नप्रयुच्छन्। युछ प्रमादे। अप्रमाद्यन्। द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घः। नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति [पा० ८, ४, २७] न इत्यस्य णत्वम्। नो अप्रयुच्छन्नित्यत्र एङः पदान्तादतीति [पा० ६, १, १०९] पूर्वरूपे प्राप्ते प्रकृत्यान्तःपादमव्यपर इति [पा० ६, १, ११५] प्रकृतिभावः। किञ्च अग्ने ! नोऽस्मान् पुनः प्रबुधे प्रबोधाय कृधि कुरु प्रबोधनं प्रभुत्तस्यै प्रबुधे सम्पदादित्वाद्भावे क्विप्। स्वपतोऽग्नेः प्रार्थनं रक्षसां नाशाय। तदुक्तं तित्तिरिणा। अग्निमेवाधिपं कृत्वा स्वपिति रक्षसामपहत्या इति ॥ १४ ॥

पुनर्मनः पुनरायुर्म आगन् पुनः प्राणः पुनरात्मा म आगन् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगन्।

वै॒श्वा॒न॒रो अद॑ब्धस्त॒नू॒पा अ॒ग्निर्नः॑ पातु दुरि॒ता॒द॑व॒द्यात् ॥ १५ ॥

का० [७, ४, ३०] बिबुद्धसंस्कारमन्त्रं पुनर्मन इति वाचयतीति। मे मम यजमानस्य मनः पुनरागन् सुप्तिकाले विलीय पुनरिदानीं शरीरं समागतम्। गमेर्लुङि अपि लुप्ते हल्ङ्याब्भ्य इति [पा० ६, १, ६८] प्रत्ययलोपे मकारस्य नकारे प्रथमैकवचने आगन्निति रूपम्। किञ्च स्वापकाले मे मदीयमायुर्नष्टप्रायं भूत्वा पुनरागन् इदानीं पुनरुत्पन्नमिवासीत् तथा मे प्राणो वायुः पुनरागन् तथा मे आत्मा जीवः पुनरागन् तथा मे चक्षुः पुनरागन् तथा मे श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियं पुनरागन्। सर्वे ह वा एते स्वपतोऽपक्रामन्तीति श्रुतेः [३, २, २, २३] स्वापकाले मनआदीनामपक्रमो भवति। तेषां पुनर्यथास्थानसमागमनं प्रार्थ्यते। एवं सर्वेन्द्रियेषु समागतेषु अयमग्निः अवद्यात् वदितुमयोग्यात् निन्दितात् दुरितात् पापात् नोऽस्मान् पातु पालयतु। यद्वा अवद्यात् दुर्यशसो दुरितात् पापाच्च पातु। किम्भूतोऽग्निः। वैश्वानरः विश्वेभ्यो नरेभ्यो हितः सर्वपुरुषोपकारकः। नरे सञ्ज्ञायामिति [पा० ६, ३, १२९] पूर्वपददीर्घः। अदब्धः केनाप्यहिंसितः तनूपाः तनूं पातीति अस्मदीयशरीरपालकः ॥ १५ ॥

त्वम॑ग्ने व्रत॒पा अ॑सि दे॒व आ मर्त्ये॒ष्वा त्वं य॒ज्ञेष्वीड्यः॑। रास्वेय॑त्सो॒मा भूयो॑ भर दे॒वो नः॑ सवि॒ता वसो॑र्दा॒ता वस्व॑दात् ॥ १६ ॥

का० [७, ५, १, २] त्वमग्न इत्याह कृत्स्नाव्रत्यं वा व्याह-

त्वेति। दीक्षितो यदा क्रुध्यति व्रतविरुद्धं वा ब्रूते तदा त्वमग्न इत्यृचं जपेत्। गायत्र्याग्नेयी वत्सदृष्टा। व्यूहेनाक्षरपूरणम्। हे अग्ने! देवो द्योतनात्मकः त्वमा मर्त्येषु मनुष्यपर्यन्तेषु सर्वप्राणिषु व्रतपा असि व्रतस्य कर्मणः पालको भवसि। तथा आ समन्तात्यज्ञेषु त्वमीड्योऽसि। ईडिरध्येषणकर्मा चेति यास्कः। याचितव्यः पूजयितव्यो वा भवसि। अतः पाहीति शेषः। यद्वा आकारद्वयं समुच्चयार्थं देवे इति सप्तम्यन्तं पदं हे अग्ने! त्वं देवे आ देवेषु च मर्त्येषु आ मनुष्येषु च व्रतपा असीति शेषं पूर्ववत्॥ का० [७, ५, १६] लब्धमालभ्य वाचयति रास्वेयदिति। क्रतौ प्राप्तं धनं स्पृष्ट्वा मन्त्रं पठेत्। रास्व। सोमदेवत्यं यजुः। हे सोम! इयद्रास्व एतावद्धनं देहि भूयः पुनरपि आभर धनम् आहर। हृग्रहोरिति [पा० ८, २, ३२ वा० १] भकारः। यतो वसोर्धनस्य दाता सविता देवो नोऽस्मभ्यं वसु अदात् पूर्वमपि धनं दत्तवान्॥ १६॥

एषा ते॑ शुक्र त॒नूरे॒तद्वर्च॒स्तया॒ सम्भ॑व॒ भ्राजं॑ गच्छ। जूर॑सि धृ॒ता मन॑सा॒ जुष्टा॒ विष्ण॑वे॥ १७॥

का० [७, ६, ७—८] शालाद्वाराण्यपिधाय ध्रौवं जुह्वां चतुर्गृह्णाति बर्हिस्तृणेन हिरण्यं बद्ध्वावदधात्येषा त इतीति। ध्रुवास्थमाज्यं जुह्वां चतुर्गृहीत्वा तत्राज्ये दर्भतृणबद्धं स्वर्णं क्षिपेदिति सूत्रार्थः। एषा ते। हिरण्याज्यदेवतम्। हे शुक्र! शुक्ल दीप्यमानाग्ने! ते तव एषा तनूः दृश्यमानमाज्यं शरीरम्। एतत् आज्ये प्रक्षिप्यमाणं हिरण्यं ते वर्चः त्वदीयं तेजः। तया सम्भव आज्यरूपया तन्वा

एकीभव। ततो भ्राजं गच्छ भ्राज दीप्तौ हिरण्यगतां दीप्तिं प्राप्नुहि। एतन्मन्त्रपाठेनाग्नेः सतेजस्त्वं सतनुत्वं च सम्पद्यते। तदुक्तं तित्तिरिणा। सतेजसमेवैनं सतनुं करोतीति। यद्वायमर्थः। हे शुक्र आज्य! एषा हिरण्यलक्षणा ते तनूः एतत्ते वर्चस्व। समानजन्म वै पयश्च हिरण्यं चोभयं ह्यग्निरेतसमिति [३. २, ४, ८] श्रुतेः। तया हिरण्यलक्षणया तन्वा सम्भव एकीभूय भ्राजं गच्छ। भ्राजतेऽसौ भ्राट् तम्। सोमो वै भ्राडिति [३, २, ४, ८] श्रुतेः। का० [७, ६, ८] जूरसीति जुहोतीति। वाग्देवतम्। हे वाक्! त्वं जूरसि वेगयुक्तासि यद्वा जीव प्राणधारणे। जीवयतीति जूः। डूप्रत्ययः। किम्भूता त्वं मनसा धृता नियमिता। तथा विष्णवे जुष्टा यज्ञो वै विष्णुः। यज्ञार्थं प्रीतियुक्ता! यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। यज्ञस्य रुचिता॥ १७॥

तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसवे तन्वो यन्त्रमशीय स्वाहा। शुक्रमसि चन्द्रमस्यमृतमसि वैश्वदेवमसि॥ १८॥

सत्यं सवो यस्याः सा सत्यसवाः तस्याः सत्यसवसोऽवितथाभ्यनुज्ञायास्तस्यास्ते तथाविधायास्तव वाचः प्रसवेऽनुज्ञायां वर्त्तमानोऽहं तन्वः शरीरस्य यन्त्रं नियमनं दार्ढ्यमशीय प्राप्नुयाम्। स्वाहा इदमाज्यं हुतमस्तु॥ का० [७, ६, १०] शुक्रमसीति हिरण्यमुद्धृत्य वेद्यां तृणं निदधातीति। जुह्वां बद्धा स्थापितं हिरण्यमुद्धरेत। शुक्रमसि। हिरण्यं देवता। हे हिरण्य! त्वं शुक्रमसि शोचते शुक्रम्। शुच दीप्तौ। दीप्यमानमसि। तथा चन्द्रमाह्लादकमसि। चदि आह्लादने। चन्दतीति चन्द्रम्। अमृतं विनाशरहितमसि। अग्निसंयो-

णेऽपि हिरण्यस्य विनाशाभावः प्रसिद्धः। अग्नौ सुवर्णमक्षोय्यमिति याज्ञवल्क्योक्तेः। वैश्वदेवमसि। विश्वेषां देवानामिदं वैश्वदेवं सर्वदेवसम्बन्धि। सर्वोऽपि देवो हिरण्यदानेन तुष्येत्॥ ५८॥

चिद॑सि म॒नासि॒ धीर॑सि॒ दक्षि॑णासि क्ष॒त्रिया॑सि य॒ज्ञिया॒स्यदि॑तिरस्युभय॒तःशी॒र्ष्णी। सा नः॒ सुप्रा॑ची॒ सुप्र॑तीच्येधि मि॒त्रस्त्वा॑ प॒दि ब॑ध्नीतां पू॒षाध्व॑नस्पा॒त्विन्द्रा॒याध्य॑क्षाय॥ १९॥

का० [७, ६, १५] चिदसीत्येनामभिमन्त्रयत इति। कश्चिद्‌काद्दयेनं एनां सोमक्रयणीमित्यर्थः। वागूपाध्यारोपकल्पनया सोमक्रयणी गौः स्तूयते। हे वाग्देवतारूपे सोमक्रयणि! त्वं चिदसि मनासि धीरसि। अन्तःकरणस्य चित्तमनोबुद्धय इति तिस्रो वृत्तयः। तल्लक्षणानि। अचेतनदेहादिसङ्घातस्य चेतनत्वं सम्पादयन्ती बाह्यवस्तुषु वा निर्विकल्परूपं सामान्यज्ञानं जनयन्ती वृत्तिश्चित्तं तदेवात्र चिदित्युच्यते। लोके कश्चित् पदार्थं दृष्ट्वा एवं भवति न वेति सङ्कल्पविकल्पौ कुर्वाणा वृत्तिर्मनः तदेवात्र मनेत्युच्यते। इदमित्थं भवत्येवेति निश्चयरूपा वृत्तिर्बुद्धिः सैवात्र धीशब्देनोच्यते। वागात्मिका सोमक्रयणी चिन्मनोधीरूपत्वेन प्रशस्यते। चिदादिरूपत्वमारोप्य स्तुतिः कृता। दक्षिणादिरूपत्वं तु विद्यमानमेव स्तूयते। हे गौः! त्वं दक्षिणासि। गवां देयद्रव्यत्वेन कर्मसु दक्षिणात्वं प्रसिद्धम्। यद्वा वाग्दानस्य प्रशस्तत्वाद्दक्षिणासि। भूमिदानात् परं नास्ति विद्यादानं ततोऽधिकमिति स्मृतेः। तथा क्षत्रियासि। सोमक्रयसाधनत्वेन। तथा हि। देवेषु क्षत्रजात्यभिमानी सोमः। तदुक्तं

बृहदारण्यके [माध्य० १, २, १३ काण्व० १, ४, ११] यान्ये-
तानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्र इति। तेन
सोमेन क्षत्रेणाभिमन्त्र्यस्य सोमलताद्रव्यस्य क्रयहेतुत्वेन त्वं
क्षत्रियासि। तद्रूपं धास्याः क्रयद्वारा तत्सम्बन्धित्वादुप-
चर्यते। अत एव यज्ञसम्बन्धित्वाद्यज्ञिया यज्ञार्हासि। अदितिः
अखण्डिता अदीना देवमातृरूपासि। नास्ति दितिर्यस्याः
सा। अदितिरदीना देवमातेति यास्कः [निरु० नै० ४,
२२] तथा उभयतःशीर्ष्णी। उभयतः शीर्षे यस्याः सा
ज्योतिष्टोमस्याद्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीययोः शीर्षत्वम्।
द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये इति यास्कोक्तेः [निरु०
१३, ७]। यद्वोभयतःशीर्ष्णी सर्वतोमुखी वाग्रूपत्वात्।
स यदेनया समानं सद्विपर्यासं वदतीति [३, २, ४, १६]
श्रुतेः। सा पूर्वोक्ता चित्तादिरूपा त्वं नोऽस्मदर्थे सुप्राची सुप्र-
तीची च एधि भव। सुष्ठु प्राञ्चतीति सुप्राची। सुष्ठु प्रत्यञ्च-
तीति सुप्रतीची। प्रथमं सोमस्य क्रेतारं प्रति सुष्ठु प्राङ्मुखी
भूत्वा पश्चात्सोमेन सहास्मान् प्रत्यागन्तुं सुष्ठु प्रत्यङ्मुखी भवे-
त्यर्थः। तथा च श्रुतिः [३, २, ४, १७]। सुप्राची न एधि
सोमं नोऽच्छेह्येत्येवैतदाह सुप्रतीची न एधि सोमेन नः सह
पुनरेहीत्येवैतदाहेति। किञ्च मित्रः सूर्यः पदि दक्षिण-
पादे त्वा त्वां बध्नीतां बन्धनं करोतु अप्रणाशाय। तथा
पूषा पोषको देवः सूर्य एवाध्वनो मार्गात्पातु त्वां रक्षतु।
यद्वा पूषेत्यावन्तं स्त्रीलिङ्गं पदम् पूषा पृथिवी त्वां मार्गात्
पातु इयं वै पृथिवी पूषेति [३, २, ४, १९] श्रुतेः।
किमर्थमिन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थं किम्भूतायेन्द्राय अध्यक्षाय अधि
उपरि अक्षिणी यस्य सोऽध्यक्षस्तस्मै। इन्द्रे यज्ञस्वामिने
इत्यर्थः॥ १९॥

अनु त्वा माता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्यः॥ सा देवि देवमच्छेहीन्द्राय सोमᳶ रुद्रस्त्वावर्त्तयतु स्वस्ति सोमसखा पुनरेहि॥ २०॥

किञ्च। सोमाहरणे प्रवृत्तां त्वां माता त्वदीया जननी अनुमन्यतामनुज्ञां ददातु। पितानुमन्यताम्। उपसर्गावृत्त्या क्रियापदावृत्तिः। सगर्भ्यः समाने गर्भे भवः सहोदरो भ्रातानुमन्यताम्। समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केष्विति [६,३,८४] समानपदस्य सादेशः। सयूथ्यः समाने एकस्मिन् यूथे गोसमूहे भवः सयूथ्यः सखा वत्सोऽनुमन्यताम्॥ हे देवि सोमक्रयणि! सा त्वमिन्द्राय इन्द्रार्थं सोमं देवमच्छेहि प्राप्तुं गच्छ। अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः [निरु० नै० ५, २८]। किञ्च रुद्रः त्वा त्वां वर्त्तयतु सोमं गृहीत्वा स्थितां त्वां रुद्रो देवोऽस्मान् प्रति निवर्त्तयतु। यद्वा रुद्रः त्वां प्रवर्त्तयतु। यतो रुद्राज्ञां नातिक्रामन्ति पशवः सोमो देवः सखा यस्याः सा सोमसखा। ईदृशी सोमसहिता सती स्वस्ति क्षेमेण पुनरेहि भूयोऽप्यागच्छ॥ २०॥

वस्व्यस्यदितिरस्यादित्यासि रुद्रासि चन्द्रासि। बृहस्पतिष्ट्वा सुम्ने रम्णातु रुद्रो वसुभिराचके॥ २१॥

का० [७, ६,] उदीचीं नीयमानामनुगच्छतो वस्व्यसीतीति। अनुष्टुब्बृहती वा। सोमक्रयण्याः स्तुतिः। सोमक्रयणी गौर्वस्वदित्यादित्यरुद्रचन्द्ररूपेण स्तूयते वस्वीत्यादिपञ्चविशेषणैः। हे गौः! त्वं वस्वी वसुरूपासि। अदिति-

देवमातासि। द्वादशादित्यरूपासि। रुद्रा एकादशरुद्ररूपासि। चन्द्ररूपा चासि। किञ्च बृहस्पतिः सुम्ने त्वां रमृणातु रमयतु। रमतेर्व्यत्ययेन श्नाप्रत्ययः। यद्वा रमृणातु संयमयतु। रमृणातिः संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वेति यास्कः [निरु० दै० १०, ८]। रुद्रो वसुभिः अष्टदेवैः सहितः त्वामाचके रचितुं कामयताम्। आचक इति चकमान इति कान्तिकर्मसु पठितः [निघ० २, ६, ११]॥ २१॥

अदि॑त्यास्त्वा मू॒र्धन्नाजि॑घर्मि देव॒यज॑ने पृथि॒व्या इडा॑यास्प॒दम॑सि घृ॒तव॑त् स्वाहा॑। अ॒स्मे र॑मस्व। अ॒स्मे ते॒ बन्धुः॑। त्वे रायः॑। मे रायः॑। मा व॒यꣳ रा॒यस्पोषे॑ण॒ वियौ॑ष्म। तोतो॒ रायः॑॥ २२॥

का० [७, ६, १७—१८] षट्पदान्यतीत्य सप्तमं पर्युपविशन्ति हिरण्यमग्निन्निधायाभिजुहोत्यदित्यास्त्वे तीति। आज्यदैवतं यजुः। आदित्याः अखण्डितायाः पृथिव्याः भुवो मूर्धन् मूर्धनि शिरोरूपे देवयजने देवानां यागयोग्यस्थाने हे आज्य! त्वा त्वामाजिघर्मि आक्षारयामि। घृ क्षरणदीप्त्योः। पृथिव्या ह्येष मूर्धा यद्देवयजनमिति तित्तिरिश्रुतेर्देवयजनस्य पृथिवीमूर्धत्वम्। किञ्च हे स्थानविशेष! त्वमिडायाः गोः पदमसि गोपदेनाङ्कितत्वात्तद्रूपमसि तच्च पदं घृतवत् घृतयुक्तं कर्तुं स्वाहा जुहोमि॥ का० [७, ६, १८] स्फ्येन पदं त्रिः परिलिखत्यस्मे रमस्वेति। हे गोः पद! त्वमस्मे अस्मासु रमस्व क्रीडां कुरु॥ का० [७, ६, २०] समुद्धृत्य पदꣳ स्थाल्यामावपत्यस्मे ते बन्धुरिति। सोमक्रयणीपद!

ते तव अस्मे बन्धुः वयं बन्धुभूताः स्मः। सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] जसः शेआदेशे अस्मे इति रूपम्॥ का० [७, ६, २१] यजमानाय पदं प्रयच्छति त्वे राय इति। हे यजमान! त्वे त्वयि रायो धनानि एतत्पदरूपेण तिष्ठन्त्विति शेषः। यद्वात्र रायः पशवः। पशवो वै राय इति श्रुतेः [३, ३, १, ८]। त्वयि पशवः सन्तु॥ का० [७, ६, २२] मे राय इति यजमानः प्रतिगृह्णातीति। मे मयि यजमाने रायो धनानि पदरूपेण तिष्ठन्तु। पशवो मयि सन्तु। ङेः शेआदेशे मे इति रूपम्। का० [७, ६, २३] मा वयमित्यध्वर्युरात्मानं संस्पृशतीति। वयमध्वर्युप्रभृतयो रायस्पोषेण धनस्य पुष्ट्या मा वियौष्म वियुक्ता मा भवाम। यौतेर्माङि लुङिति [पा० ३, ३, १७५] लुङि उत्तमबहुवचने वियौष्मेति रूपम्॥ का० [७, ६, २४—२५] हुत्वा पत्न्यै पदं प्रयच्छति नेष्टा तोत इत्येनां वाचयतीति। तोतःशब्दः कलत्रवाची अव्ययम्। तोतः कलत्रे रायो धनानि पशवो वा पदरूपेण तिष्ठन्तु। यद्वाव्ययानामनेकार्थत्वात्तोतःशब्दो युष्मत्पर्य्यायः। तोतः त्वयि रायः सन्तु॥ २२॥

समख्ये देव्या धिया सन्दक्षिणयोरुचक्षसा। मा म आयुः प्रमोषीर्मो अहं तव। वीरं विदेय तव देवि संदृशि॥ २३॥

का० [७, ६, २६] सोमक्रयण्या च समीक्षमाणाम् समख्य इतीति। एनां वाचयतीत्यनुवर्त्तते। आस्तारपङ्क्तिः पत्नाशीः। यस्या पादावष्टाक्षरौ पादावन्त्यौ द्वादशाक्षरौ सास्तारपङ्क्तिः। अन्त्यौ चेदास्तारपङ्क्तिरिति वचनात्॥ सोमक्रयणीतः पत्नाशिषमाशास्ते। हे सोमक्रयणि! देव्या

द्योतमानया त्वया धिया बुद्ध्या सह बुद्धिपूर्वकमहं समख्ये अद्राक्षं दृष्टेत्यर्थः । ख्या प्रकथने इत्यस्य धातोः संपूर्वस्य लुङि तङि अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङिति [पा० ३, १, ५२] च्लेरङि उत्तमैकवचने कर्मणि समख्ये इति रूपम् । एकं संपदं पादपूरणाय । किम्भूतया त्वया दक्षिणया दक्षिणा-ख्यया । तथा उरुचक्षसा उरु चक्षुः सोरुचक्षास्तया विस्तीर्णदर्शनया । एवंविधा त्वं मे मम पश्यतः आयुः मा प्रमोषीः मा खण्डय । मुष स्तेये लुङि रूपम् । मो अहं तव । तव सोमक्रयण्या आयुरहं पश्यो मा उ मैव प्रमोषिषमि-त्यध्याहारः । मार्थे मो इत्यव्ययं वा । अहं तवायुर्न नाश-यामीत्यर्थः । किञ्च वीरं विदेय तव देवि ! संदृशि हे देवि ! गौः तव संदृशि सन्दर्शने सति वीरं पुत्रं विदेय लभेय । सन्दर्शनं संदृक् भावे क्विप् । विद्लृ लाभे इत्यस्य व्यत्ययेन तुदा-दिभ्यः श इति [पा० ३, १, ७७] शप्रत्यये लिङि रूपम् २३ ॥

एष ते॑ गाय॒त्रो भा॒ग इति॑ मे॒ सोमा॑य ब्रूतादे॒ष ते॒ त्रैष्टु॑भो भा॒ग इति॑ मे॒ सोमा॑य ब्रूतादे॒ष ते॒ जाग॑तो भा॒ग इति॑ मे॒ सोमा॑य ब्रूताच्छन्दोना॒मानाꣳ॒ साम्रा॑ज्यं॑ ग॒च्छेति॑ मे॒ सोमा॑य ब्रूतात् । आ॒स्मा॒को॒ऽसि॒ शु॒क्रस्ते॒ ग्रह्यो॑ वि॒चित॑स्त्वा॒ विचि॑न्वन्तु ॥ २४ ॥

का० [७, ७, ८] एष त इति वाचयतीति । मन्त्रस्तु-त्यं यजमानः पठेत् । हे अध्वर्यो ! सोमाय सोमाभिमानिने देवाय मे इति वचो ब्रूयात् त्वं ब्रूहि कथय । इति किम् । हे

सोम! ते तव एष पुरो ह्रूयमाणो भागो गायत्रो गायत्री-सम्बन्धी। गायत्रीच्छन्दोऽयं तव क्रयो न तु वधार्थमिति यजमानाभिप्रायः। तं ममाभिप्रायं सोमाय कथयेत्यर्थः॥ ते तव एष त्रैष्टुभः त्रिष्टुप्छन्दसः सम्बन्धी भाग इति मेऽभिप्राय-मध्वर्यो! सोमाय त्वं ब्रूहि। एवमग्रेऽपि। जागतो जगती-च्छन्दसः सम्बन्धी। अन्यत् पूर्ववत्। छन्दोनामानाम् छन्द इति नाम येषामन्येषामप्युष्णिगादीनां ताः छन्दोनामानः। तेषां साम्राज्यं गच्छ सर्वेषां छन्दसामाधिपत्यं प्राप्नुहि। इति मे वचः सोमाय ब्रूतात् कथय। यः सोमाय छन्दसामाधिपत्यं दत्त्वा क्रीणाति तं स स्वानामाधिपत्यं प्राप्नोति। तदुक्तं तित्तिरिणा। यो वै सोमं राजानꣳ साम्राज्यलोकं गमयित्वा क्रीणाति गच्छति स्वानाꣳ साम्राज्यमिति। अत एतैर्मन्त्रैः सोमस्य राज्याप्तिः सूचिता। गायत्र्यादिच्छन्दोदेवता यत्र तिष्ठन्ति स छन्दोलोकस्तदाधिपत्यं प्रापय्य सोमं क्रीणानः स्वाधिपत्यभाग्भवतीत्यभिप्रायः॥ का० [७, ७, ८]। प्राङ्-पविश्याभ्याक्रोऽसीति सोममालभत इति। हे सोम! त्वं क्रयपथमागतः सन्नास्माकोऽसि। शुक्रः शुक्लसञ्ज्ञः ते तव ग्रहः। ग्रह एव ग्रहः। शुक्रपदमैन्द्रवायवादिग्रहाणामुप-लक्षणम्। शुक्रादयः सर्वे तव ग्रहा इत्यर्थः॥ विचितः। विचिन्वन्तीति विचितः विवेकेन चयनस्य कर्त्तारः त्वां विचि-न्वन्तु विविक्तं कुर्वन्तु सारासारविवेकं कृत्वा सारभूतं समू-हयन्त्वित्यर्थः॥ २४॥

अभि त्यं देवꣳ सवितारमोण्योः कवि-क्रतुमर्चामि सत्यसवꣳ रत्नधामभि प्रियं मतिं कविम्। ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत्सवी-

मनि हिरंण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपा स्वः ॥ प्रजाभ्यस्त्वा । प्रजास्त्वानुप्राणन्तु प्रजास्त्वमनुप्राणिहि ॥ २५ ॥

का० [७, ७, १२—१३] सोमोपनहनं द्विगुणं चतुर्गुणं वा स्तृणाति प्राग्दशमुदग्वा तस्मिन् सोमं मिमीते दशञ्चत्वोऽभि त्यमितीति। सावित्रग्ऋष्टिः। त्यं तं सवितारं देवमभ्यर्चामि सर्वतः पूजयामि। किम्भूतं देवम्। ओण्योः द्यावापृथिव्योरन्तरा वर्त्तमानमिति शेषः। ओण्योरिति द्यावापृथिवीनामसु [निघ० ३, ३०, १५] पठितम्। तथा कविक्रतुं कविः क्रतुः यस्य तं मेधाविकर्माणम्। सत्यसवं सत्यः सवो यस्य अवितथप्रेरणम्। तथा रत्नधाम् रत्नानि दधातीति रत्नधास्तं रत्नानां धारकं पोषकं दातारं वा। अभिप्रियं सर्वतः प्रीतिविषयम्। मतिं मन्यत इति मतिस्तं मननयोग्यम्। कविं क्रान्तदर्शनम्। किञ्च यस्य सवितुर्भा दीप्तिः अमतिः केनापि मातुमशक्या सती ऊर्ध्वा गगनाभिमुखी सवीमन्यदिद्युतत् सवः प्रसवः प्रवृत्तिर्नक्षत्रादीनां यस्मिन् स सवीमा तस्मिन् गगनप्रदेशे सर्वाणि वस्तूनि द्योतयन्ते ॥ यद्वायमर्थः। यस्यामतिरात्ममयी भा ऊर्ध्वा गगने सर्वमदिद्युतत्। अमाशब्द आत्मवचनः आत्ममयी ततिर्मतिर्वा अमतिः। तन्यत इति ततिः दीप्तिः। मतिरपि प्रकाशरूपत्वाद्दीप्तिः। अमाततिशब्दस्य वा अमतिभावः। सविहभाविशेषणम्। आत्मप्रकाशमयी ततिर्मतिर्वा यस्य भाः अदिद्युतत्। किंनिमित्तम्। सवीमनि अनुज्ञानिमित्तं 'सर्वान् कर्माण्यनुज्ञातुमित्यर्थः। षु प्रसवैश्वर्ययोः [धा० २२, ४३] हस्तस्तुभ्य

ईमन्निजिति ईमनिच्। गुणाबादेशौ। सर्वोमा प्रसवोऽनुज्ञेत्यभिधानम्। स स्वरादित्यः। क्लृपा कल्पनं क्लृप् तया क्लृपा कल्पनया अमिमीत सोममिति शेषः। एतावान् सोम इति तदीयं परिमाणं निश्चितवानित्यर्थः। किम्भूतः स्वः हिरण्यपाणिः हिरण्यं पाणौ यस्य सौवर्णाभरणयुक्तहस्तः। सुक्रतुः साधुसङ्कल्पः॥ का० [७, ७, २०] अन्तान् सङ्गृह्योष्णोषेण बध्नाति प्रजाभ्यस्त्वेतीति। हे सोम! प्रजाभ्यः प्रजानामुपकाराय त्वा त्वां बध्नामीति शेषः॥ का० [७, ७, २१] अङ्गुल्या मध्ये विवृणोति प्रजास्त्वानुप्राणन्त्वितीति। उष्णीषेण बद्धस्य सोमदेवस्य श्वासरोधो मा भूदिति विवरं कुर्य्यादिति सूत्रार्थः। हे सोम! प्रजास्त्वामनुप्राणन्तु श्वासं कुर्वन्तं त्वामनुसृत्य सर्वाः प्रजाः श्वासं कुर्वन्तु जीवन्तु। तथा हे सोम! प्रजा अनुश्वासं कुर्वतीः प्रजा अनुसृत्य प्राणिहि श्वासं कुरु। प्रजानां तव च कदाचित् श्वासरोधो मा भूत् परस्परमनुसृत्य जीवनं भवत्वित्यभिप्रायेण विवरकरणमित्यर्थः॥ २५॥

शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणामृतममृतेन। सग्मे ते गोः। अस्मे ते चन्द्राणि। तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णः परमेण पशुना क्रीयसे सहस्रपोषं पुषेयम्॥ २६॥

का० [७, ८, १६] शुक्रं त्वेति हिरण्यमालभ्य वाचयतीति। हे सोम! शुक्रं दीप्यमानं त्वा त्वां शुक्रेण दीप्यमानेन हिरण्येन क्रीणामि क्रीतं करोमि। किम्भूतं त्वां चन्द्रं चदि आह्लादने फलहेतुत्वेनाह्लादकरम्। तथा अमृतं स्वादुत्वेनामृतसमानम्। किम्भूतेन शुक्रेण चन्द्रेणाह्लादकरेण

तथामृतेनाग्निसंयोगादिनापि विनाप्यरक्षितेन॥ का० [७, ८, १७] सग्मे त इति सोमविक्रयिणᳪहिरण्येनाभिकम्पयतीति। यो हिरण्यमादाय सोमं क्रिणीतेति तं हिरण्येनाभिकम्पयेत्। तद्धस्ते हिरण्यं दत्त्वा दत्त्वा स्वीकुर्वंस्तं निराशं कुर्य्यादिति सूत्रार्थः॥ षष्ठी प्रथमार्थे: हे सोमविक्रयिन्! गोः गौः सोममूल्यत्वेन तुभ्यं दत्ता सा त्वदीया गौः पुनः प्रत्यावृत्य सग्मे यजमाने तिष्ठतु। हिरण्यमेव तवास्तु गौर्मा भूदित्यर्थः॥ यद्वा ते गौः सग्मे वर्त्तते। गौर्ग्मा क्ष्मा क्ष्मेत्युक्तेः [नि० १, १, २] ग्मा गौः तया सह वर्त्तमानः सग्मस्तस्मिन् सग्मे ते गौरिति। यजमाने ते गौरिति श्रुतेः [३, ३, ३, ७] सग्मो यजमानः॥ का० [७, ८, १८]। अस्मे त इति यजमानसहितं निदधातीति। यजमाने प्रत्यर्पितं यद्द्रव्यं तत्पुनर्यजमानसहितं सोमविक्रयिणः पुरतो निदध्यादिति सूत्रार्थः। हे सोमविक्रयिन्! ते चन्द्राणि तुभ्यं दत्तानि यानि हिरण्यानि तान्यस्मे अस्मासु प्रत्यावृत्य तिष्ठन्तु तव गौरेव सोममूल्यमस्तु हिरण्यानि मा भुवन्नित्यर्थः॥ का० [७, ८, २०] अजां प्रत्यङ्मुखीमालभ्य वाचयति तपसस्तनूरितीति। अर्धे अजा देवतास्य यजुषोऽर्धे सोमः। हे अजे! त्वं तपसः पुण्यस्य तनूरसि देहोऽसि। दिवि स्थितस्य यज्ञियस्यानयनायाजां गृहीत्वा गायत्री जगामेति तित्तिरिणा सोमाहरणोपाख्याने उक्तत्वादजायाः पुण्यशरीरत्वम्। किञ्च हे अजे! त्वं प्रजापतेर्वर्णोऽसि वर्णो देहः। यथा प्रजापतिः सर्वदेवताप्रिय एवमजापि। तदुक्तं तित्तिरिणा। सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजेति। एवमजामुक्त्वा सोमं प्रत्याह। हे सोम! परमेण पशुना उत्तमेनाजालक्षणेनानेन पशुना त्वं क्रीयसे। तपसस्तनूत्वादजाया उत्तमत्वम्। अतस्तव प्रसा-

दात्सहस्रपोषं पुत्रपश्वादिसहस्राणां पोषो यथा भवति तथा पुषेयं पुष्टो भूयासम् ॥ यद्वायमर्थः। हे अजे! त्वं प्रजापतेस्तपसस्तनूरसि प्रजापतितपोरूपासि तत उत्पन्नत्वात्। तदुक्तं श्रुत्या [३, ३, ३, ८]। तपसो ह वा एषा प्रजापतेः सम्भूता यदजेति। किञ्च प्रजापतेर्वर्णो रूपं त्वमसि। त्रिगुणत्वात् प्रजापतेस्त्रिरूपत्वम्। अजापि प्रतिसंवत्सरं त्रिवारं प्रसूते तस्मात् प्रजापतेर्वर्णत्वम्। तदुक्तं श्रुत्या [३, ३, ३, ८]। सा यत्त्रिः संवत्सरस्य जायते तेन प्रजापतेर्वर्ण इति। एवमजां स्तुत्वा सोममाह। परमेणोत्कृष्टेन पशुनाजया त्वं क्रीयसे ततोऽहं सहस्रपोषं सहस्रं प्राणिनां पुष्णातीति सहस्रपोषं धनं पुषेयं पुष्णीयां वर्धयेयमित्यर्थः। पुष्णातेर्व्यत्ययेन शे प्रत्यये लिङि पुषेयमिति रूपम् ॥ २६ ॥

मित्रो न॒ एहि॒ सुमि॑त्रधः। इन्द्र॑स्यो॒रुमावि॑श॒ दक्षि॑णमु॒शन्नु॒शन्त॑ᳬ स्यो॒नः स्यो॒नम्। स्वान॒ भ्राजाङ्घा॑रे॒ बम्भा॑रे॒ हस्त॒ सुह॑स्त॒ कृशा॑नो। ए॒ते वः॑ सोम॒क्रय॑णा॒स्तान्र॑क्षध्वं॒ मा वो॑ दभन् ॥ २७ ॥

का० [७, ८, २१] सव्येनाजां प्रयच्छन्मित्रो न इति दक्षिणेन सोममादायेति॥ सौम्यम्। हे सोम! त्वं नोऽस्मान् प्रत्येहि आगच्छ। किम्भूतस्त्वं मित्रः सखा प्रीतियुतः यद्वा मित्रः रविरूपः। तथा सुमित्रधः शोभनानि मित्राणि दधाति पुष्यति सुमित्रधः। क्रीत्वा वाससा बद्धस्य सोमस्य वरुणदेवताकत्वेन क्रूरत्वात्तच्छान्त्यर्थो मित्रत्वेन प्रार्थ्यते।

तदाह तित्तिरिः। वारुणो वै क्रीतः सोम उपनद्धो मित्रो न एहि सुमित्रध इत्याह शान्त्यै इति॥ का० [७, ८, २३] दीक्षितोरौ दक्षिणे प्रत्युह्य वासो निदधातीन्द्रस्योरुमितीति। वासः प्रत्युह्य वस्त्रमुपरिस्थाप्य सोमं निदध्यादित्यर्थः॥ यजमानरूपेण परमैश्वर्येणोपेतत्वादत्रेन्द्रशब्देन यजमानः। तथा च श्रुतिः [३, ३, ३, १०]। एष वा एतर्हीन्द्रो भवति यद्यजमान इति। हे सोम! त्वमिन्द्रस्य यजमानस्य दक्षिणमूरुमाविश दक्षिणे ऊरावुपविशेत्यर्थः। किम्भूतस्त्वमुशन् वश कान्तौ वष्टि उशन् शतृप्रत्ययः ऊरुं कामयमानः। तथा स्योनः सुखभूतः। किम्भूतमूरुमुशन्तं सोमं कामयमानं स्योनमुपवेशे सुखकरम्। पुरा देवाः सोमं क्रीतमिन्द्रस्योरावुपवेशयन् तस्मादत्रेन्द्रशब्देन यजमानः। तदाह तित्तिरिः देवा वै सोममक्रीणंस्तमिन्द्रस्योरौ दक्षिण आसादयन् स खलु वा एतर्ह्रीन्द्रो यो यजते तस्मादेवमाहेति। का० [७, ८, २४] स्वान भ्राजेति जपति सोमविक्रयिणमीक्षमाण इति। स्वनति स्वानः। भ्राजते शोभतेऽसौ भ्राजः। अङ्घस्य पापस्यारिरङ्घारिः। बिभर्त्ति पुष्णाति विश्वमिति बम्भारिः। हसति हस्तः सर्वदा हृष्टरूपः। शोभनौ हस्तौ यस्य सुहस्तः। कृशं दुर्बलमनिति जीवयतीति कृशानुः। स्वानादयः सप्त सोमरक्षका देवविशेषाः। हे स्वानादयः सप्त देवाः! वो युष्माकमेते सोमक्रयणाः सोमः क्रीयते यैस्ते सोमं क्रेतुमानीता हिरण्यादिपदार्थाः पुरतः स्थापिताः। तान् पदार्थान् यूयं रक्षध्वमवत। वो युष्मान्मा दभन् वैरिणो मा हिंसिषत। स्वानादयो धिष्ण्याधिष्ठातारः सोमरक्षकाः। तदाह तित्तिरिः। स्वान भ्राजेत्याह ते वामुष्मिंल्लोके सोममरक्षन्निति ॥ २७ ॥

परि माग्ने दुश्चरिताद्बाधस्वा मा सुचरिते भज। उदायुषा स्वायुषोदस्थाममृताँ२॥ऽअनु
॥ २८ ॥

का० [७, ८, १] गृहीतसोमं परि माग्न इति वाचयतीति। अग्निदेवत्या पुरस्ताद्बृहती। यस्या आद्यो द्वादशाक्षरस्त्रयोऽष्टाक्षराः पादाः सा पुरस्ताद्बृहती। आद्यश्चेत् पुरस्ताद्बृहतीत्युक्तेः। हे अग्ने! दुश्चरितात्पापान्मा मां परिबाधस्व परितो निवारय। मे पापे प्रवृत्तिर्मा भूदित्यर्थः। सुचरिते शोभने चरित्रे सदाचाररूपे पुण्ये मा मां यजमानमाभज सर्वतो भज स्थापयेत्यर्थः॥ का० [७, ८, २] उदायुषेत्युत्थानमिति। उदायुषा उत्कृष्टेन चिरजीवनलक्षणेनायुषा निमित्तेन तथा स्वायुषा यागदानादिना शोभनेनायुषा निमित्तभूतेन अमृताननु सोमादिदेवाननुसृत्य उदस्थामहमुत्थितवानस्मि। तिष्ठतेर्लुङि रूपम्॥ २८॥

प्रति पन्थामपद्महि स्वस्तिगाम॑नेहसम्। येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वसु
॥ २९ ॥

का० [७, ८, ४] शोण्यां सोमं कृत्वा पाणिमन्तर्धाय प्रति पन्थामित्यनोऽभ्येतीति। शकटमभिलक्ष्य गच्छेदित्यर्थः। अनुष्टुप्पथिदेवत्या। पन्थानं स्तौति। पन्थां पन्थानं मार्गं प्रत्यपद्महि वयं प्रत्यपद्यामहि प्रतिपन्नाः प्राप्ता अभूमेत्यर्थः। पद गतावित्यस्य व्यत्ययेन शपि लुप्ते लङि रूपम्। विभक्तेः पूर्वसवर्णे पन्थामिति रूपम्। किम्भूतं पन्थानं स्वस्तिगां स्वस्ति क्षेमेण गम्यते यत्र स स्वस्तिगास्तं क्षेमेण गन्तुं

योग्यम्। गमेर्विटि प्रत्यये विड्वनोरनुनासिकस्यादिति [पा० ६, ४, ४१] मकारस्याकारे रूपम्। तथा अनेहसम् एहः पापरूपश्चोरादिबाधस्तद्रहितम्। यद्वा एह इत्यपराधनाम। यत्र गतानामपराधो नास्ति। येन पथा गच्छन् पुरुषो विश्वाः विश्वान् सर्वान् द्विषो द्वेषिणश्चोरादीन् परिवृणक्ति परितो वर्जयति वृजी वर्जने रुधादिः। वसु विन्दते धनञ्च लभते तं पन्थानमिति पूर्वत्रान्वयः। विद्लृ लाभे ॥ २८ ॥

अदित्यास्त्वगसि। अदित्यै सद् आसीद। अस्तभ्नाद् द्यां वृषभो अन्तरिक्षममिमीत वरिमाणं पृथिव्याः। आसीदद्विश्वा भुवनानि सम्राड्विश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानि ॥ ३० ॥

का० [७, ८, १] कृष्णाजिनमस्मिन्नास्तृणात्यदित्यास्त्वगितीति। अस्मिन् शकटे इत्यर्थः। हे कृष्णाजिन! त्वमदित्यास्त्वगसि अखण्डितायाः पृथिव्याः त्वग्रूपं भवसि। का० [७, ८, १] तस्मिन् सोमं निदधात्यदित्यै सद इतीति। हे सोम! त्वमदित्यै सदः अदितेर्भूमेः सम्बन्धि स्थानमासीद सर्वतः प्राप्नुहि तत्रोपविशेत्यर्थः॥ का० [७, ८, ८] अस्तभ्नाद् द्यामिति सोममालभ्य वाचयतीति। हे वरुणदेवत्ये त्रिष्टुभौ। क्रीतसोमस्य वरुणदेवतत्वात् सो अत्र रूपेण स्तूयते। वृषभः श्रेष्ठो वरुणो द्यामस्तभ्नात् द्युलोको यथा न पतति तथा स्वकीययाज्ञया स्तम्भितवान्। तथान्तरिक्षमप्यस्तभ्नात्। तथा पृथिव्या वरिमाणं भूमेरुरुत्वममिमीत मिमीते। उरोर्भावो वरिमा तम्। एतावती भूरिति परिमाणं जानातीत्यर्थः। तथा सम्राट् सम्यग्राजमाने

वरुणो विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि आसीदत् लोकान् व्याप्नोति। विश्वा विश्वानि सर्वाणि इत् एवार्थे सर्वाण्येव वरुणस्य व्रतानि कर्माणि। यद्वा इदित्यव्ययमित्थमर्थे। इदित्थं तानि द्युलोकस्तम्भनादीनि वरुणस्य व्रतानि व्रतवन्नियतानि। सर्वदा तानि करोतीत्यर्थः॥ ३०॥

वने॑षु॒ व्य॒न्तरि॑क्षं ततान॒ वाज॒मर्व॑त्सु॒ पय॑ उ॒स्रिया॑सु। हृ॒त्सु क्रतुं॒ वरु॑णो वि॒क्ष्व॒ग्निं दि॒वि सूर्य॑मदधा॒त् सोम॒मद्रौ॑॥ ३१॥

का० [७, ८, ८] वनेषु व्यन्तरिक्षमिति सोमपर्य्याणहनेन परितत्येति बन्धनहेतुना वस्त्रेण परितो वेष्टयित्वेत्यर्थः। वि उपसर्गस्ततानेत्यनेन सम्बध्यते। वरुणो वनेषु वनगतवृक्षाग्रेषु अन्तरिक्षमाकाशं विततान। यद्यपि सर्वगतमन्तरिक्षं तथापि तत्र मूर्त्तद्रव्याभावादत्यन्तं विस्तारितवान्। तथार्वत्सु अश्वेषु वाजं बलं विततानेत्यनुवर्त्तते। यद्वा अर्वत्सु पुरुषेषु वाजं वीर्यं विततान। वीर्यं वै वाजः पुमाꣳसो ऽर्वन्त इति श्रुतेः [३, ३, ४, ७]। तथा उस्रियासु पयः क्षीरं विततान उस्रियाशब्दो गोनामसु पठितः [निघ० २, ११, २]। हृत्सु हृदयेषु क्रतुं सङ्कल्पं तच्छक्तियुतं मनो विततान। विक्षु प्रजासु अग्निं जठराग्निम्। दिवि द्युलोके सूर्यं विततान। अद्रौ पर्वते सोमं वल्लीरूपमदधात् स्थापितवान्। पर्वतपाषाणसन्धिषु सोमवल्ल्या उत्पद्यमानत्वादद्रौ सोमस्थापनमुक्तम्। तदाह तित्तिरिः। सोममद्राविल्याह ग्रावाणो वा अद्रयस्तेषु वा एष सोमं निदधातीति। य एवं सम्बद्धयोन्नद्युलोकस्तम्भनादिसामर्थ्यवान् परब्रह्मलक्षणो वरुणस्तं वयं स्तुम इति शेषः॥ ३१॥

सूर्य्यस्य चक्षुरारोहाग्नेरक्ष्णः कनीनकम् ।
यत्रैतशेभिरीयसे भ्राजमानो विपश्चिता ॥३२॥

का० [७, ८, ८,] कृष्णाजिनं पुरस्तादासजति सूर्य्यस्य चक्षुरितीति । कृष्णाजिनदेवत्यानुष्टुप् । हे कृष्णाजिन ! त्वं सूर्य्यस्य चक्षुर्नेत्रं त्वमारोह । तथा अग्नेर्वह्नेरक्ष्णो नेत्रस्य कनीनकं तारकां चारोह तयोरुच्चैस्तराम्भव यथैताभ्यां दृश्यसे इत्यर्थः । यत्र यस्मिन्नेतयोर्दर्शने विपश्चिता विदुषा सर्वज्ञेन सूर्य्येणाग्निना च भ्राजमानः दीप्यमानः सन्नेतशेभिरेतशैरश्वैस्त्वमीयसे गच्छसि । एतश इत्यश्वनामसु [निघ० १, १४, १०] पठितम् । यत्र त्वमश्वैर्गच्छसि । ई गतौ दिवादिरात्मनेपदी । एतशेरिति करणे तृतीया । यद्वा कर्मणि रूपमेतशैरिति कर्त्तरि तृतीया । यत्राश्वैस्त्वं नीयसे इत्यर्थः । कृष्णाजिनस्य पुंस्त्वमार्षम् । सूर्य्याग्निदृष्टिविषयत्वे सति मार्गो रक्षोबाधरहितो भवति । तदुक्तं तित्तिरिणा । एष वाव खलु रक्षोहणः पन्था योऽग्नेश्च सूर्य्यस्य चेति ॥ ३२ ॥

उस्रावेतं धूर्षाहौ युज्येथामनश्रू अवीरहणौ ब्रह्मचोदनौ । स्वस्ति यजमानस्य गृहान् गच्छतम् ॥ ३३ ॥

का० [७, ८, ११] अनड्वाहौ युनक्त्युस्रावेतमितीति । आनडुही । ऊर्ध्वबृहती । यस्यास्त्रयः पादा द्वादशाक्षराः सोर्ध्वबृहती । त्रिजागतोर्ध्वबृहत्युक्ता: । अत्राद्यो दशार्णः द्वितीयस्त्रयोदशार्णस्तेनैकोना । हे उस्रौ ! अनड्वाहौ ! युवामेतमागतमेत्य च स्वयमेव युज्येथां रथे युक्तौ भवतम् । कीदृशौ युवाम् धूर्षाहौ धुरं सहेते धूर्षाहौ शकटधुरं वोढुं समर्थौ ।

तथा अनघू नैनयोरघुरहितौ सोत्साहावित्यर्थः। अवीरहणौ न वीरान् हन्तस्तौ। शृङ्गादिभिर्वीराणां शिशूनां हननमकुर्वाणौ। ब्रह्मचोदनौ ब्रह्मणो विप्रान् चोदयतस्तौ ब्राह्मणानां यज्ञं प्रति प्रेरकौ। एवं सम्बोध्य प्रयोजनमाह। तथाविधौ युवां स्वस्ति क्षेमेण यजमानस्य गृहान् प्रति गच्छतम् ॥ ३३ ॥

भद्रो मेऽसि प्रच्यवस्व भुवस्पते विश्वान्यभि धामानि। मा त्वा परिपरिणो विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा त्वा वृका अघायवो विदन् ॥ श्येनो भूत्वा परापत यजमानस्य गृहान् गच्छ तन्नौ सꣳस्कृतम् ॥ ३४ ॥

का० [७, ८, १९] भद्रो म इति वाचयतीति। सौम्यं यजुः। हे सोम ! मे मह्यं यजमानाय मदुपकारार्थं त्वं भद्रोऽसि कल्याणरूपोऽसि। भदि कल्याणे। हे भुवः पते ! भूशब्देन भूमौ स्थितानि भूतानि यजमानाध्वर्युप्रभृतीन्युच्यन्ते। तेषां भूतानां पालकत्वात् पतिः सोमः। तदाह तित्तिरिः। प्रच्यवस्व भुवस्पत इत्याह भूतानाꣳ ह्येष पतिरिति। तथाविध हे सोम ! विश्वानि सर्वाणि धामान्यभि स्थानानि पत्नीशालाहविर्धानप्रभृतीनि अभिलक्ष्य प्रच्यवस्व। प्रकर्षेण गच्छ। च्युङ्गतौ। प्रच्यवमानं त्वा त्वां परिपरिणो मा विदन् मा जानन्तु। सर्वतः सञ्चरन्तस्तस्करविशेषाः परिपरिण उच्यन्ते। तथा परिपन्थिनो यागस्य प्रतिषेधकाः शत्रवस्त्वां मा विदन्। छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरीति [पा० ५, २, ८९] निपातावेतौ। तथा वृका विकर्त्तनशीला आरण्यश्वानो दुर्जना वा त्वां मा विदन्। किम्भूता वृकाः।

अघायव: परस्याघं कर्त्तुमिच्छन्ति ते अघायव:। सुप आत्मन: क्यजिति [पा० ३, १, ८] क्यचि अश्वाघस्यादित्याकार: [पा० ७ ४, ३७]। क्याच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०] क्यजन्तादुप्रत्यय:। किञ्च श्येनो भूत्वा श्येनरूपमास्थाय श्येनाख्यपक्षिवच्छीघ्रगामी वा भूत्वा परापत उत्पत यजमानस्य गृहान् गच्छ। तत्तत्र यजमानगृहेषु नौ आवयो: तव मम च संस्कृतं सर्वोपकरणसंयुक्तं स्थानमस्तीति शेष:॥ ३४॥

नमो॑ मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्य॒ चक्ष॑से म॒हो दे॒वाय॒ तदृ॒तꣳ स॑पर्यत। दू॒रे॒दृशे॑ दे॒वजा॑ताय के॒त॒वे॑ दि॒वस्पु॒त्राय॒ सूर्या॑य शꣳसत॥ ३५॥

का० [७, ८, २१ २२] शालां पूर्वेण प्रतिप्रस्थाताग्नीषोमीयं पशुमादाय तिष्ठति कृष्णसारङ्गं मेध्यमभावे लोहितसारङ्गं नमो मित्रस्येत्येनमालभ्य वाचयतीति। सौरी जगती सूर्यदृष्टा। द्वादशाक्षरचतु: पादा जगती। अत्र मन्त्रे सूर्यरूपेण सोम: स्तूयते। एवंविधाय सूर्याय नम:। किम्भूताय मित्रस्य वरुणस्य। चतुर्थ्यर्थे षष्ठी। मित्राय वरुणाय मित्रवरुणदेवतारूपेण वर्त्तमानाय। आगतां हितकारिणे। वृणोति वरुण:। स्वरश्मिभिर्जगदावृणुते। चक्षसे चष्टे इति चक्षास्तस्मै। चक्षुषते द्रष्ट्रे इत्यर्थ:॥ यद्वायमर्थ:। मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे सर्वजगतो द्रष्ट्रे मित्रावरुणशब्देन सर्वं जगल्लक्ष्यते। तथा महो महसे तेजोरूपाय सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३८] विभक्तिलोप:। देवाय द्योतमानाय। तथा दूरेदृशे दूरे वर्त्तमानै: प्राणिभिर्दृश्यत इति दूरेदृक् तस्मै। यद्वा दूरे पश्यतीति दूरेदृक्। देवजाताय देवाद् द्योतमानात् परमात्मनो

जायतेऽसौ देवजातस्तस्मै । देवानुग्रहाय जातो देवजात इति वा । जाता देवा यस्मात्स देवजात इति वा । वाहिताग्न्यादिष्विति [पा० २, २, ३७] जातशब्दस्य परनिपात: । केतवे प्रज्ञारूपाय विज्ञानघनाय । केतुरिति प्रज्ञानाम [निघ० ३, ९, १] । दिव: पुत्राय द्युलोकस्य पुत्रवत् प्रियाय । द्युलोकाद्धि सूर्य्यो जायते । दिव: पुत्र त्रायते स इति दिवस्पुत्र: । दिव: पालकायेति वा । एवंविधाय सूर्य्याय तदृतं सत्यमवश्यफलप्रदज्योतिष्टोमरूपं कर्म । हे ऋत्विज: ! यूयं सपर्यतानुष्ठानेन सपर्य्यां कुरुत । सपर्यति: परिचरणकर्मा [निघ० ३, ५, ३] । सूर्य्यार्थं यज्ञं कुरुतेत्यर्थ: । यद्वा तदृतं सूर्य्यरूपं सत्यं ब्रह्म सपर्यत परिचरत । किञ्च शंसत शंसस्तुतौ सूर्य्यप्रीत्यर्थं स्तुतिं कुरुत । शास्त्राणि पठतेत्यर्थ: । यागानुष्ठाने तस्यावश्यकत्वादित्यर्थ: ॥ ३५ ॥

वरु॑णस्यो॒त्तम्भ॑नमसि । वरु॑णस्य स्कम्भ॒सर्ज॑नी स्थ: । वरु॑णस्य ऋत॒सद॑न्यसि । वरु॑णस्य ऋत॒सद॑नमसि । वरु॑णस्य ऋत॒सद॑न॒मासी॑द ॥ ३६ ॥

का० [७, ९, २५] समीपेऽन उपस्थाप्योत्तम्भनेनोपस्तम्भाति वरुणस्योत्तम्भनमितीति । पञ्च यजूंषि वारुणानि । हे काष्ठ ! त्वं वरुणस्योत्तम्भनमसि वस्त्रबद्धस्य सोमस्योन्नमनं भवसि न तु शकटस्येत्यर्थ: । उत्तभ्यते शकटमुखाग्रमुन्नतत्वेन स्थाप्यते यस्मिन् काष्ठे तत्काष्ठमुत्तम्भनम् । का० [७, ९, २६] शम्ये चोद्वृहति वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ इतीति । शकटयुगे बद्धयोर्बलीवर्दयोर्गलबहिर्भागे काष्ठनि-

मिते शम्ये स्थाप्येते। ताभ्यां वृषयोरितस्ततो गमनं निवार्यते ततस्ते स्कम्भसर्जनीशब्देनोच्येते। हे शम्ये ! युवां वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थः। स्कम्भ रोधने। सर्ज अर्जने [धा० ७, ५०]। स्कम्भनं स्कम्भो रोधः स सर्ज्यते क्रियते याभ्यां ते स्कम्भसर्जन्यौ। विभक्तेः पूर्वसवर्णः। व्रियते वेष्ट्यते वस्त्रादिनेति वरुणशब्देनात्र वस्त्रबद्धः सोम उच्यते। वरुणदैवतत्वाच्च पञ्चस्वपि मन्त्रेषु ॥ का० [७, ८, २७—२८]। औदुम्बरीमासन्दीं नाभिदघ्नामरत्निमात्राङ्गीमुतामाहरन्ति चत्वारोऽभिमृशत्येनां वरुणस्य ऋतसदन्यसीति। हे आसन्दि ! त्वं वरुणस्य सोमस्य सम्बन्धिनी ऋतसदन्यसि। ऋताय यज्ञाय सद्यते उपविश्यते यस्यां सा ऋतसदनी। करणाधिकरणयोरिति [पा० ३, ३, ११७] ल्युप्रत्ययः। ऋतं यज्ञस्तन्निष्पत्त्यर्थमुपवेशनस्थानभूतासीत्यर्थः ॥ का० [७, ८, २८] कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति वरुणस्य ऋतसदनमसीति। हे कृष्णाजिन ! वरुणस्य बद्धस्य सोमस्य ऋतसदनं यज्ञार्थमुपवेशनस्थानमसि ॥ का० [७, ८, ३०]। तस्मिन् सोमं निदधाति वरुणस्य ऋतसदनमासीदेति। हे सोम ! त्वं वरुणस्य वस्त्रबद्धस्य तव ऋतसदनं यज्ञार्थमुपवेशनस्थानभूतमासन्द्यां संस्थितं कृष्णाजिनमासीद सुखेनोपविश ॥ ३६ ॥

या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् ॥ गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्रचरा सोम दुर्यान् ॥ ३७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

का० [७, ८, ३२] या त इति वाचयतीति। सोमदेवत्या त्रिष्टुप् गोतमदृष्टा। हे सोम! ते तव या यानि धामानि प्रातःसवनादीनि स्थानानि प्राप्येति शेषः। हविषा त्वदीयरसरूपेण यजन्ति ऋत्विजो यागं कुर्वन्ति। यज्ञमभिलक्ष्येति शेषः। ते तव ता तानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि स्थानानि परिभूरस्तु। परितो भवति प्राप्नोति परिभूः। भू प्राप्तौ। भवान् परितः प्राप्तवान् भवतु। ऋत्विजो येषु स्थानेषु यजन्ति तानि त्वं प्राप्नुहीत्यर्थः। यद्वा ऋत्विजो यानि धामानि प्राप्य यजन्ति तानि सर्वाणि ते तव यज्ञं परिभूरस्तु यज्ञं परितो भवितॄणि यज्ञव्यापकानि सन्तु। नपुंसकबहुवचनस्थाने पुंलिङ्गैकवचनमार्षम्। किञ्च हे सोम! त्वं दुर्यान् गृहान् प्रचर प्राप्नुहि। दुर्या इति गृहनाम [निघ० ३, ४, ९,]। द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां प्रचरेति दीर्घः। किम्भूतस्त्वम्। गयस्फानः गय इति गृहनाम [निघ० ३, ४, १]। स्फायी वृद्धौ। गयान् स्फाययति गयस्फानः गृहाभिवर्धकः। प्रतरणः प्रकर्षेण तरन्त्यापदो येन स प्रतरणः। यद्वा प्रतारयति यज्ञपारं प्रापयतीति प्रतरणः। सुवीरः शोभनास्त्वत्प्रसादलब्धा वीरा अस्मत्पुत्रपौत्रा यस्य तव स त्वं सुवीरः। अवीरहा न वीरान् हन्तीति वीराणां परिपालक इत्यर्थः ॥३७॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।

आलागमादाचनान्तश्चतुर्थोऽध्याय ईरितः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अ॒ग्नेस्त॒नूर॑सि॒ विष्ण॑वे त्वा॒ सोम॑स्य त॒नू॒र॑सि॒ विष्ण॑वे॒ त्वाति॑थेराति॒थ्यम॑सि॒ विष्ण॑वे त्वा श्ये॒नाय॑ त्वा सोम॒भृते॒ विष्ण॑वे त्वा॒ग्नये॑ त्वा रायस्पोष॒दे विष्ण॑वे त्वा ॥ १ ॥

चतुर्थेऽध्याये सर्त्विग्यजमानस्य शालाप्रवेशमारभ्य क्रीतसोमस्य शालाप्रवेशपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः ॥ अथ पञ्चमोऽध्यायस्तत्रादौ आतिथ्येष्टौ हविर्ग्रहणादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० [८, १, ४] निर्वपेदग्नेस्तनूरिति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रमिति ॥ पञ्च यजूंषि वैष्णवानि ॥ हे हविः ! त्वमग्नेस्तनूरसि अग्निसञ्ज्ञो यो देवः सोमस्य राज्ञो भृत्यस्तस्य गायत्रीच्छन्दोऽधिष्ठातुस्तनूः शरीरं भवसि तृप्तिजनकत्वात् तथाविध हे हविर्विष्णवे बहुयज्ञव्यापिने सोमाय सोमप्रीत्यर्थं त्वा त्वां निर्वपामीति शेषः ॥ सोमस्य तनूरसि। सोमसञ्ज्ञः कश्चित्सोमस्य राज्ञो भृत्यस्त्रिष्टुप्छन्दोऽधिष्ठाता तस्य तृप्तिहेतुत्वात्तनूरसि। अन्यत् पूर्ववत्। अतिथेरातिथ्यमसि। अतिथिसञ्ज्ञः सोमराजानुचरो जगतीच्छन्दोऽधिष्ठाता। हे हविः ! त्वमतिथेरतिथिसञ्ज्ञस्य सोमभृत्यस्य आतिथ्यमसि आतिथ्यनामकसंस्काररूपमसि। तिथिविशेषं विनैवातिक्षुधया पीडिते विप्रेऽतिथौ समागते तत्सत्काराय क्रियमाणः पादक्षालनभोजनसंवाहनादिसंस्कार आतिथ्यमुच्यते। अतिथेरिदमातिथ्यम् अतिथेर्ञ्य इति [पा० ५, ४, २६] ञ्यप्रत्ययः। विष्णवे त्वां निर्वपामीति पूर्ववत् ॥ श्येनाय त्वा सोमभृते। श्येनो नाम देवः सोमराजानुचरः स्वर्गात्सोमाहर्ता श्येनरूप-

धारिगायत्र्यधिष्ठाता तस्मै श्येनाय विष्णवे सोमाय च त्वां निर्वपामि। किम्भूताय श्येनाय सोमभृते सोमं हरति आनयतीति सोमहृत्तस्मै। हृग्रहोर्भश्छन्दसीति [पा० का० ८, २, ३२ वा० १] हरतेर्हस्य भः। सोमानयनकर्त्रे। तथा च श्रुतिः [३, ४, १, १२]। सा यद्गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोममाहरदिति॥ अग्नये त्वा रायस्पोषदे। रायस्पोषं धनपुष्टिं ददाति रायस्पोषदाः तस्मै। क्विप्प्रत्ययः। राज्ञो धनं क्रयविक्रयादिना बहुधा पोषयित्वा राज्ञेऽर्पयति स रायस्पोषदाः अग्निसञ्ज्ञोऽपरः सोमानुचरोऽस्ति अनुष्टुप्छन्दोऽधिष्ठाता देवः तस्मै धनपुष्टिदायिनेऽग्नये हे हविः! त्वा त्वां गृह्णामि। विष्णवे त्वेति पूर्ववत्॥ विष्णुशब्दाभिधेयस्य सोमस्य राज्ञो हविषा तदनुचराणामग्न्यादिदेवानां तद्द्वारा तत्सम्बन्धिनां गायत्र्यादिच्छन्दसां च तृप्तिर्भवति। तदाह तित्तिरिः। यावद्भिर्वै राजानुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते छन्दांꣳसि खलु वै सोमस्य राज्ञोऽनुचराणीति॥ १॥

अ॒ग्नेर्ज॒नित्र॑मसि। वृष॑णौ स्थः। उ॒र्वश्य॑सि। आ॒युर॑सि। पु॒रू॒रवा॑ असि। गा॒य॒त्रेण॑ त्वा छन्द॑सा मन्थामि॒। त्रैष्टु॑भेन त्वा॒ छन्द॑सा मन्थामि। जाग॑तेन त्वा॒ छन्द॑सा मन्थामि॥२॥

अथाग्निनयनमन्त्राः का० [३, १, २८] अग्नेर्जनित्रमिति शकलमादाय वेद्यां करोतीति॥ शकलदैवतं यजुः। हे शकल! त्वमग्नेर्जनित्रं जननाधारभूतमसि। जायतेऽस्मिन्निति जनित्रम्॥ का० [५, १, २९] वृषणा-

विति कुशतरुणे तस्मिन्निति । तस्मिन् शकले करोतीत्यर्थः । मन्त्रार्थस्तु । हे दर्भौ ! युवां वृषणौ सेक्तारौ स्थः भवथः । वर्षत इति वृषणौ । कनिन्प्रत्ययः । यथा पुत्रजननाय स्त्रीपुरुषौ वीर्य्यस्य सेक्तारौ तद्वद्युवामध्यरण्योरग्निजननमासर्थ्यं सम्पादकावित्यर्थः ॥ का० [५, १, ३०] उर्वश्यसीत्यधरारणिं तयोरिति । शकलस्थापितयोर्दर्भयोरधरारणिं निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे अधरारणे ! त्वमुर्वशी असि । यथोर्वशी पुरूरवोनृपस्य भोगायाधस्ताच्छेते तद्वत्त्वमधोऽवस्थितासीत्यर्थः ॥ का० [५, १, ३१] आयुरसीत्युत्तरयाज्यस्थालीᳪं᳭स्पृश्येति । उत्तरारण्याज्यस्थालीं स्पृशेदिति सूत्रार्थः ॥ हे स्थालीगताज्य ! त्वमायुरसि अरणिद्वयेन जनिष्यमाणस्याग्नेरायुप्रदं भवसि । का० [५, १, ३२] पुरूरवा इत्यभिनिधानं तयेति । अधरारणेरभिमुखीमुत्तरारणिं निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे उत्तरारणे ! त्वं पुरूरवा असि यथा पुरूरवा नृप उर्वश्या अभिमुख उपरि वर्त्तते तथा त्वमपीत्यर्थः । उर्वशीत्यादिमन्त्रत्रयं श्रुत्या व्याख्यातम् [३, ४, १, २२] । उर्वशी वा अप्सराः पुरूरवाः पतिरथ यत्तस्मान्मिथुनादजायत तदायुरिति ॥ का० [५, २, २] मन्थति गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रं त्रिः प्रदक्षिणमिति । मन्त्रत्रयेणारण्योर्मन्थनं कुर्य्यात् ॥ हे अग्ने ! गायत्रेण छन्दसा गायत्रीच्छन्दोऽभिमानिना देवेनाहं त्वा त्वां मन्थामि अरण्योर्मन्थनेनोत्पादयामि । एवमुत्तरावपि मन्त्रौ योज्यौ ॥ २ ॥

भवतं नः समनसौ सचेतसावरेपसौ । मा यज्ञᳪं᳭ हिᳪं᳭सिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भवतमद्य नः ॥ ३ ॥

का० [५, २, ३] भवतं न इति प्रास्यतीति । मन्थनो-

त्यमग्निमाहवनीये प्रास्यतीत्यर्थः॥ पङ्क्तिः। यस्याः अष्टार्णाः पञ्च पादाः सा पङ्क्तिः। अत्र तु तृतीयः षडक्षरः चतुर्थो दशार्णः॥ निर्मथ्याहवनीयावग्नी देवते। हे जातवेदसावुभावग्नी! नोऽस्मदर्थं युवामीदृशौ भवतम्। किम्भूतौ युवाम्। समनसौ मनसा सहितौ। तथा सचेतसौ समानं चेतो ययोस्तौ परस्परं समानचित्तयुक्तौ। अन्यविषयं मनः परिहृत्यास्मदनुग्रहाभिमुखत्वं समनस्त्वम् अनुग्रहे परस्परविप्रतिपत्तिराहित्यं सचेतस्त्वम्। तथा अरेपसौ पापरहितौ प्रमादादस्माभिः कृतेऽपि पापे कोपाभावः पापराहित्यम्। तदेव स्पष्टयति। यज्ञमस्मत्कर्म मा हिꣳसिष्टं मा विनाशयतं यज्ञपतिं यजमानं च हिꣳसिष्टम्। तथा अद्यास्मिन्ननुष्ठानदिने नोऽस्मदर्थं शिवौ शान्तौ कल्याणकारिणौ भवतं पूर्वोक्तविधिना॥ ३॥

अ॒ग्नाव॒ग्निश्च॑रति॒ प्रवि॑ष्ट॒ ऋषी॑णां पु॒त्रो अ॑भिशस्ति॒पावा॑। स नः॑ स्यो॒नः सु॒यजा॑ यजे॒ह दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यꣳ सद॒मप्र॑युच्छ॒न् स्वाहा॑॥ ४॥

का० [५, २, ६] अग्नावग्निरिति जुहोति स्थाल्याः स्रुवेणेति॥ विराट्। दशाक्षरैश्चतुर्भिः पादैर्विराट्। अत्र द्वितीयतुर्यावेकादशार्णौ ततो द्व्यधिका॥ अग्निर्मथ्यमानोऽग्नावाहवनीये प्रविष्टः सन् चरति हविर्भक्षयति। चर गतिभक्षणयोः। किम्भूतोऽग्निः ऋषीणां पुत्रः ऋत्विजो वेदविदः ऋषयः तैरुत्पादितत्वात् तेषां पुत्रवत् पुत्रः। तथा अभिशस्तिपावा अभिशस्तिर्वैकल्यनिमित्तोऽभिशापस्तस्मात् पाति रक्षतीत्यभिशस्तिपावा। आतो मनिन्निति [पा० ३, २, ७४] वनिप्प्रत्ययः। हे अग्ने! स तथाविधस्त्वं नोऽस्म-

दर्थं स्योनः सुखरूपः सन् सुयजा शोभनयागेन इहास्मिन् स्थाने देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः हव्यं सोमादिरूपं यज देहि अस्मद्दत्तं हविर्देवान् प्रापयेत्यर्थः। किं कुर्वन्। सदं सदा अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन्। युच्छ प्रमादे। स्वाहा इदमाज्यं तुभ्यं हुतमस्तु। यद्वा सोऽग्निर्नो हविर्देवेभ्यो यज यजतु ददात्विति पुरुषव्यत्ययेन वा योजना ॥ ४ ॥

आपतये त्वा परिपतये गृह्णामि तनूनप्त्रे शाक्वराय शक्वन ओजिष्ठाय। अनाधृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोजोऽनभिशस्त्यभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यमञ्जसा सत्यमुपगेषꣳ स्विते मा धाः ॥ ५ ॥

का० [८, १, १९—२०]। ध्रौवं व्रतप्रदाने गृह्णात्यापतय इति द्विश्व स्थाल्याः स्रुवेणेति। व्रतं प्रदीयते येन पात्रेण तत्र पात्रे ध्रुवास्थमाज्यं गृह्णीयादिति सूत्रार्थः॥ वायुर्देवत्यं यजुः। आ समन्तात् पतति गच्छतीत्यापतिः सततगतिर्वायुस्तस्मै हे आज्य! त्वां गृह्णामि॥ किम्भूताय। परिपतये परितः पततीति परिपतिस्तस्मै सर्वव्यापिने॥ तथा तनूनप्त्रे। तनोति विस्तारयति विश्वमिति तनूरात्मा तस्य नप्त्रे पौत्राय। शाक्वराय शक्नुवन्ति स्थातुं भूतानि यत्र स शक्वर आकाशस्तस्यापत्यं शाक्वरस्तस्मै। तस्माद्वेतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुरिति श्रुतेः [तैत्ति० आरण्य० ८, १] तथा शक्वने। शक्नोति सर्वं कर्तुमिति शक्वा तस्मै। अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५] वनिप्। ओजिष्ठाय। ओजो बलमस्यास्तीत्योजस्वी। अस्यायामेधा-

स्रजो विनिरिति [पा० ५, २, १२१] विनिप्रत्ययः । अतिशयेनौजस्वी ओजिष्ठस्तस्मै । अतिशायने तमबिष्ठनाविति [पा० ५, ३, ५५] इष्ठनि प्रत्यये विन्मतोर्लुगिति [पा० ५, ३, ६५] विनो लोपे टिलोपः ॥ यद्वास्य मन्त्रस्यार्थान्तरं तित्तिरिव्याख्यातम् । हे आज्य ! त्वामापतये प्राणदेवताप्रीतये गृह्णाम्यत्र पात्रे स्वीकरोमि । आ समन्तात् पाति देहं रक्षतीत्यापतिः प्राणः । तदाह तित्तिरिः । प्राणो वा आपतिः प्राणमेव प्रीणातीति ॥ इष्टप्राप्त्युपायमनिष्टपरिहारोपायञ्च चिन्तयित्वा परितः पाति पालयति परिपतिर्मनस्तत्प्रीत्यै गृह्णामि । तदाह तित्तिरिः । मनो वै परिपतिर्मन एव प्रीणातीति ॥ तनूनप्त्रे । तनूं शरीरं न पातयति न विनाशयतीति तनूनप्ता जाठरोऽग्निस्तस्मै जाठराग्निर्देवताप्रीत्यै आज्य ! त्वां गृह्णामि ॥ शाक्वराय । शकनशीलः शक्वरः शक्तिमान् पुरुषस्तस्येदं शाक्वरं शक्तिस्वरूपं तस्मै शक्तिस्वरूपाभिमानिदेवताप्रीत्यै त्वां गृह्णामि ॥ शक्मन ओजिष्ठाय । शक्मने इति चतुर्थी सप्तम्यर्थे । शक्मनि शक्तिमति पुरुषे यदोजिष्ठं सारं तस्मै । ओजानामाष्टमो धातुस्तत्सारमोजिष्ठं तदवष्टम्भेनैव शरीरे शक्तिरवतिष्ठते । ओजःसाराभिमानिदेवताप्रीत्यै त्वां गृह्णामीत्यर्थः ॥ का० [८, १, २४—२६] तनूनप्त्रमितद्दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ निधायावमृशन्त्यृत्विजो यजमानश्चानाधृष्टमित्यद्रोहस्तेभ्य इति । आज्यदेवतं यजुः । हे आज्य ! त्वमौहृशमसि । किम्भूतम् । अनाधृष्टमितः पूर्वं केनाप्यतिरस्कृतम् ॥ अनाधृष्यं न आधर्षितुं शक्यमितः परमप्यतिरस्कार्य्यम् ॥ देवानामग्न्यादीनामोजः सारभूतम् ॥ अनभिशस्ति अभिशस्तिर्निन्दा यस्य तत् अभिपूर्वः शंसतिर्गर्हायां वर्त्तते ॥ अभिशस्तिपाः अभिशस्तिरूत्विजां परस्पर-

विरोधेन निम्दनं तस्याः पाति रक्षतीत्यभिशस्तिपाः। पुंस्त्वं छान्दसम् ॥ अनभिशस्तेन्यम् अनभिशस्ते अनिन्दिते स्वर्गादौ नयतीत्यनभिशस्तेनीः। द्वितीया प्रथमार्थे। पुंस्त्वं व्यत्ययेन ॥ यतस्त्वमीदृशमसि अतो हे तनूनपादाज्याद्दमृत्विक् अञ्जसा ऋजुमार्गेण मानसकौटिल्यरहितेन सत्यमाज्यस्वरूपं शपथमुपगेषमुपगच्छेयम्। उपपूर्वस्य गायतेर्लेट्युत्तमैकवचने सिब्बहुलं लेटीति [पा० ३, १, ३४] सिपि इडागमे लेटोऽडाटावित्यडागमे [पा० ३, ४, ९४] च रूपम् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९७] इलोपः। किञ्च हे आज्य! त्वयि शोभनमार्गे यज्ञकर्मणि मा मां त्वं धाः धेहि स्थापय। दधातेर्लुङि मध्यमैकवचनेऽडभावे रूपम् ॥५॥

अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा या तव तनूरियᳬ सा मयि यो मम तनूरेषा सा त्वयि सह नौ व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यतामनु तपस्तपस्पतिः ॥ ६ ॥

का० [८, २, ४] अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधायेति ॥ आग्नेयं यजुः। यजमानोऽनेन यजुषाग्निशरीरात्मशरीरयोर्व्यत्ययं करोति। हे व्रतपाः! सर्वेषां व्रतानां पालकाग्ने! त्वे व्रतपाः त्वमस्मदीयस्य वर्त्तमानव्रतस्य पालको भवसीति शेषः। विभक्तेः शे आदेशे त्वे इति रूपम्। तव तथाविधस्य व्रतपालकस्य या तनूः शरीरमस्ति सेयं तनूर्मयि भवत्विति शेषः। यो या उ या च मम तनूः मदीयं शरीरं सैषा तनूस्त्वयि भवतु। तथा सति हे व्रतपते! व्रतपालकाग्ने! व्रतान्यनुष्ठेयानि कर्माणि नौ अग्नियजमानयोः सह प्रवर्त्तन्ता-

मिति शेषः। यावान् व्रतेषु ममादरस्तावानेव तवापि भवत्वित्यर्थः। किञ्च। दीक्षापतिर्दीक्षायाः पालकः सोमो मे मम दीक्षामनुमन्यताम्। तथा तपस्पतिः उपसद्रूपस्य तपसः पालकः सोमः तपः मदीयमुपसद्रूपमनु मन्यतामित्यनुवर्त्तते ॥ ६ ॥

अ॒ꣳशुर॑ꣳशुष्टे देव सोमाप्या॑यता॒मिन्द्रा॑यैकधन॒विदे॑। आ तुभ्य॒मिन्द्रः॒ प्याय॑ता॒मा त्वमि॑न्द्राय प्यायस्व। आप्या॑यया॒स्मान् सखी॑न् स॒न्या मे॒धया॑ स्व॒स्ति ते॑ देव सोम सु॒त्याम॑शीय ॥ एष्टा रा॒यः प्रेषे भगा॑य ऋ॒तमृ॑तवा॒दिभ्यो॒ नमो॒ द्यावा॑पृथि॒वीभ्या॑म् ॥ ७ ॥

का० [८, २, ६] यजमानपञ्चमाः सोममाप्याययन्त्यꣳशुरꣳशुरिति ॥ प्रकृतिः चतुरवसाना सोमदेवत्या। अन्त्याऽर्धर्चो लिङ्गोक्तदेवतः। चतुरशीत्यक्षरा प्रकृतिः। तत्र मन्त्रद्वयम् ॥ सोमवल्लया अवयवोऽꣳशुरुच्यते। वीप्सा सर्वसंग्रहार्था। हे सोम देव! ते तवाꣳशुरꣳशुः सर्वोऽप्यवयव इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थमाप्यायतां वर्धतां चिरावस्थानेन यः सोमावयवो म्लानः शुष्कश्च तदुभयं मन्त्रेणाप्यायितं भवति। तदाह तित्तिरिः। यद्देवस्य शुष्यति यन्म्लायते तदेवास्यैतेनाप्याययतीति ॥ किम्भूतायेन्द्राय। एकधनविदे एकं मुख्यं धनं सोमरूपं विन्दते लभते स एकधनवित् यद्वा सोमकण्डनाय यैर्जलमानीयते ते कुम्भा एकधनाः एकं धनं सोमरूपं यत्रेति तान् वेत्ति जानातीति सोमकण्डनाय जलकुम्भा आनीता इति जानातीत्यर्थः ॥ किञ्च हे सोम! तुभ्यं त्वत्पानार्थमिन्द्र

आप्यायतां वर्धताम् तथा हे सोम! त्वमपि इन्द्रायेन्द्रपानायाप्यायस्व सर्वतो वृद्धो भव। अनेनोभयोरपि वृद्धिर्भवति। तदाह तित्तिरिः। उभावेवेन्द्रश्च सोमं चाप्याययतीति॥ किञ्च हे सोम! सखीन् सखिवत्प्रीतिविषयानस्मानृत्विजः सन्या मेधया चाप्यायय प्रवर्धय। सनिर्धनदानं मेधार्थधारणशक्तिः। ऋत्विजो वा अस्य सखाय इत्युक्तेः सखिशब्देन ऋत्विजः। किञ्च हे सोम देव! ते तव स्वस्ति क्षेमोऽस्तु तव प्रसादादहं सुत्यां सोमाभिषवक्रियां समाप्तिदिनमशीय प्राप्नुयाम्॥ का० [८, २, ९] प्रत्येत्य प्रस्तरे निह्नुवत उत्तानहस्ता दक्षिणोत्ताना वेष्टा राय इति। सर्वेऽपि ऋत्विजः प्रस्तरे निजहस्तानुत्तानान् कृत्वा दक्षिणहस्तं वोत्तानमुपर्यवस्थाप्य निह्नुवते सोमं परिचरन्तीति सूत्रार्थः॥ रायो धनानि एष्टाः आ समन्तादिष्टा अस्माकमपेक्षिताः। सोम! त्वत्प्रसादादस्माकं रायः सन्त्विति भावः॥ यद्वा रायः दक्षिणालक्षणा एष्टाः आ समन्तादत्ताः यजते रूपम् दक्षिणा दास्यन्त इति भावः। किमर्थं प्रेषे भगाय। प्रकर्षेणेष्यत इति प्रेट्। तस्मै प्रेष्यमाणाय भगायैश्वर्य्याय॥ यद्वा प्रकर्षेण इषे अन्नाय भगाय च॥ किञ्च ऋतवादिभ्योऽग्निहोत्रिभ्यः ऋतमवश्यम्भाविफलोपेतं कर्म सम्पादयेति शेषः। ऋतं सत्यं वदन्तीति ऋतवादिनः॥ यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ऋतवादिनामस्माकमृतं कर्मफलमस्त्विति शेषः॥ द्यावापृथिवीभ्यां तदभिमानिदेवताभ्यां नमोऽस्तु। तयोरनुग्रहेण यजमानायाविघ्नस्थितिर्भवतीति नमस्क्रियते। तदाह तित्तिरिः। द्यावापृथिवीभ्यामेव नमस्कृत्यास्मिन् लोके प्रतितिष्ठतीति॥ ७॥

या ते॑ अग्नेऽयःश॒या त॒नूर्वर्षि॑ष्ठा गह्व-

रेष्ठा। उग्रं वचो अपावधीत्त्वेषं वचो अपावधीत् स्वाहा। या ते अग्ने रजःशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा उग्रं वचो अपावधीत्त्वेषं वचो अपावधीत् स्वाहा। या ते अग्ने हरिशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा उग्रं वचो अपावधीत्त्वेषं वचो अपावधीत् स्वाहा॥ ८॥

का० [८, २, २५] उपसदं जुहोति स्रुवेण या त इति॥ आग्नेयानि त्रीणि यजूंषि। अत्रेयमाख्यायिका अस्ति। देवैः पराजिता असुरास्तपस्तप्त्वा त्रैलोक्ये त्रीणि पुराणि चक्रुर्लोहमयीं भूमौ राजतीमन्तरिक्षे हैमीं दिवि। तदा देवैस्ता दग्धुमुपसदाग्निराराधितस्तत उपसद्देवतारूपोऽग्निर्यदा तासु पूर्षु प्रविश्य ता ददाह तदा तिस्रः पुरोऽग्नेस्तनवोऽभूवन्। तदभिप्रेत्यायं मन्त्रः॥ हे अग्ने! या ते तवायःशया तनूः। अयसि शेते इत्ययःशया लोहमयीत्यर्थः। लोहमयपुरव्यापित्वेन तद्रूपा सती॥ वर्षिष्ठा देवानामतिशयेनाभिमतफलवर्षिणी॥ तथा गह्वरेष्ठा गह्वरे असुराणां विषमे देशे तिष्ठतीति गह्वरेष्ठा। हलदन्तात्सप्तम्याः सञ्ज्ञायामिति [पा० ६, ३, ९] विभक्तेरलुक्॥ सा ते तनूरुग्रं वचोऽपावधीत्। छिन्धि भिन्धीत्यादिकमसुरप्रोक्तं तीव्रं वचनं विनाशितवती॥ तथा त्वेषं वचः असुरोक्तं देवाधिक्षेपरूपं प्रदीप्तं वाक्यमपावधीत्॥ स्वाहा यथाविधोपकाराय तुभ्यमग्नये हविर्दत्तम्। ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरे अयस्मयीमेवास्मिन् लोके राजतीमन्तरिक्षे हरिणीं दिवीत्यादिश्रुत्या [३, ४, ४, ३] अयमितिहासो निरूपितः॥ उपश्लेषवचसोरर्थान्तरम्। यद्वा

असुरैः पराजिता देवा अन्नपाने अलभमानाः क्षुत्पिपासाभ्यां वयं पीडिता इति यदूचुस्तदुग्रं वचः । तथा किं वा वीरहत्यादि महापातकमस्माभिः कृतमिति क्लिश्यन्तो यद्वाक्यं सन्तापहेतुत्वेन दीप्तमूचुस्तत्त्वेषं वचः । तदाह तित्तिरिः । अशनायापिपासे ह वा उग्रं वच एनश्च वै वीरहत्यञ्च त्वेषं वच इति ॥ का० [८, २, ३८] एवमितरे मन्त्रेण रजःशयाꣳ हरिशयां चेति । यथा प्रथमदिने या ते अग्ने ऽयःशयेत्युपसदेवमितरे द्वितीयतृतीये उपसदौ द्वितीयतृतीयदिनयोरनुतिष्ठेत् । द्वितीयस्यामुपसदि रजःशयेति तृतीयोपसदि हरिशयेति मन्त्रभेद इति सूत्रार्थः ॥ रजःशया रजतमयी । हरिशया हिरण्मयी । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ८ ॥

तप्तायनी मेऽसि । वित्तायनी मेऽसि । अवतान्मा नाथितात् । अवतान्मा व्यथितात् । विदेदग्निर्नभो नाम । अग्ने अङ्गिर आयुना नाम्नेहि । योऽस्यां पृथिव्यामसि यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादधे । विदेदग्निर्नभो नाम । अग्ने अङ्गिर आयुना नाम्नेहि । यो द्वितीयस्यां पृथिव्यामसि यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादधे । विदेदग्निर्नभो नाम । अग्ने अङ्गिर आयुना नाम्नेहि । यस्तृतीयस्यां पृथिव्यामसि यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादधे । अनु त्वा देववीतये ॥ ९ ॥

का० [५, ३, २०—२५] शम्यामादाय चात्वालं मिमीते पूर्वेणोत्करꣳ सञ्चरं परिहाप्य शम्यामुदीचीं निदधाति पुरस्ताच्च दक्षिणतः प्राचीमुत्तरतश्च स्फ्येनान्तर्लिखति तप्तायनीति प्रतिमन्त्रमिति। उत्तरवेदिनिचयार्थं यत्र भूप्रदेशे मृदं खनति स प्रदेशश्चात्वाल उच्यते। तत्रोत्करात् पूर्वस्यां सञ्चरपरिहारेणोदगग्रां शम्यां निधाय तत्प्रमाणां तत्पूर्वपार्श्वे स्फ्येन रेखां कुर्य्यात् तथा तत्पूर्वपार्श्वे तथैव शम्यां निधाय रेखां कुर्य्यात् अभ्यन्तरे एवं दक्षिणोत्तरयोरपि प्रागग्रां शम्यां निधाय रेखाद्वयं कुर्य्यादिति सूत्रार्थः॥ अस्यां कण्डिकायां चतुर्दश यजूंषि। तत्राद्यानि चत्वारि पृथिवीदेवत्यानि॥ अत्र प्रथमं परिलिखति। हे पृथिवि! त्वं मे ममानुग्रहार्थं तप्तायनी असि। तप्तं पुरुषमयति प्राप्नोतीति तप्तायनी। यो हि दरिद्रः चेतरक्षितोऽहमिति सन्तप्यते तं तापोपशान्त्यर्थं प्राप्नोषीत्यर्थः। यद्वा तप्तः सञ्चरो यस्यामयति सा तप्तायनी ममासि॥ द्वितीयं लिखति। वित्तार्थं नरो यस्यामेतीति वित्तायनी। यद्वा वित्तार्थं निर्धनं पुरुषमयतीति वित्तायनी। पृथिव्यां हि प्राप्तायां सस्यनिष्पत्तिद्वारा महद्धनं लभते॥ तृतीयं परिलिखति। हे पृथिवि! नाथितात् याचितात् मा मां त्वम् अवतात् रक्ष। तुह्योस्तातङ्ङिति [पा० ७, १, ३५] हेस्तातङादेशः। यथा कमपि न याचे तथा मां कुर्वित्यर्थः। नाथतिधातुर्याच्ञार्थः॥ चतुर्थं परिलिखति। व्यथ भयचलनयोः। व्यथितात् भयाच्चलनात् स्थानभ्रंशाच्च मा मामवतात् रक्ष॥ का० [५, ३, २६] विदेदग्निरिति चात्वाले प्रहरति स्फ्येनेति। प्रहरति मृत्तिकां खनेदित्यर्थः॥ आग्नेयं यजुः। हे चात्वालगतमृत्तिके नभो नामाग्निर्नभःसञ्ज्ञस्त्वदधिष्ठाताग्निर्विदेस्त्वां

जानीयात्। मया खन्यमानां त्वां त्वदधिष्ठातानुजानात्वित्यर्थः। अग्निनामोच्चारणापुरःसरं प्रहरेत्। तथा च श्रुतिः [३, ५, १, ३१]। स वा अग्नेर्नामैव नामानि गृह्णन् हरतीति॥ का० [५, ३, २७] अग्ने अङ्गिर इति पुरीषं प्रहरतीति। पुरीषं खाता मृत्॥ हे अग्ने! हे अङ्गिरः! अङ्गिर्गतिरस्यास्तीति अङ्गिराः। मत्वर्थे रस्प्रत्ययः। तत्सम्बोधनम्। हे अग्ने! त्वमायुना नाम्नाभिहितः सन् एहि गच्छ। एति गच्छतीत्यायुरग्नेर्नाम। अधिष्ठानयोगत एवाधिष्ठेयमागच्छतीत्यग्नेरागमनादिकं प्रार्थ्यते॥ का० [३, ५, २८] योऽस्यामिति निवपति पूर्वार्धे शङ्कुसहितमिति। उत्तरवेदिस्थाने मृदं निक्षिपेदित्यर्थः। हे अग्ने! यस्त्वमस्यां दृश्यमानायां पृथिव्यां भूमावसि। किञ्च ते तव यज्ञियं यज्ञयोग्यं यत् नामाग्निरिति प्रसिद्धमनाधृष्यं केनापि याज्ञिकेनातिरस्कृतं तेन त्वादधे तेन नाम्ना युक्तं त्वां स्थापयामि॥ का० [५, ३, ३०—३१] एवं द्विरपरं द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति विशेष इति। यथा पूर्वं त्रिभिर्मन्त्रैः खात्वा हृत्वा मृत् प्रक्षिप्ता वेद्यथमेतत्त्रितयं पुनरपि द्विः कुर्यादिति मन्त्रयोः तत्रास्यामिति पदस्थाने द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति पाठविशेष इति सूत्रार्थः॥ यद्यपि पृथिवीशब्देन भूमिरेव तथापि द्वितीयस्यामिति तृतीयस्यामिति विशेषणत्वात् द्वितीया पृथिव्यन्तरिक्षं तृतीया पृथिवी द्यौः अन्यत् पूर्ववत् व्याख्येयम्॥ का० [५, ३, ३२] अनु त्वेति चतुर्थं यथार्थमाहृत्येति। यथा पूर्वस्मिन् पर्यायत्रये मृदाहृत्य प्रक्षिप्ता एवं चतुर्थमपि प्रक्षेपणपर्यन्तं मृदाहरणं कुर्य्यादिति सूत्रार्थः॥ देववीतये देवानां प्रीतये हे मृत्तिके! त्वा त्वामनु पूर्वोक्तमाहरणत्रयमनुसृत्याहरामीति शेषः॥ ८॥

सि॒ꣳह्य॑सि सपत्नसा॒ही दे॒वेभ्यः॑ कल्पस्व। सि॒ꣳह्य॑सि सपत्नसा॒ही दे॒वेभ्यः॑ शुन्धस्व। सि॒ꣳह्य॑सि सपत्नसा॒ही दे॒वेभ्यः॑ शुम्भस्व॥ १०॥

का० [५, ३, ३२] सिꣳह्यसीति व्यूहत्युत्तरवेदिꣳ शम्यामात्रीमिति। विशेषेण पांसुभिः समां करोति॥ त्रयाणां वेदिर्देवता। वाक्पूर्वमसुरेभ्यः क्रुद्धा सिꣳही भूत्वा चचारेतीतिहासः [३, ५, १, ३२]। सा वेदिमन्त्रेषूच्यते। हे उत्तरवेदे! या त्वं सिंही सिंहसमाना भूत्वा सपत्नसाही सपत्नान् सहतेऽभिभवतीति सपत्नसाही कर्मण्यण् शत्रूणामभिभवित्री अभि भवसि। अतो देवेभ्यः देवोपकारार्थं कल्पस्व समर्था उत्तर वेदिरूपेण क्षमा भव॥ का० [५, ३, ३७] प्रोक्षत्युत्तरवेदिꣳ सिकताश्च प्रकिरति सिꣳह्यसीति प्रतिमन्त्रमिति। हे उत्तरवेदे! शुन्धस्व शुद्धा भव। शुन्ध शुद्धौ अन्यत् पूर्ववत्। हे उत्तरवेदे! त्वं शुम्भस्व सिकताप्रक्षेपेण शोभिता भव। अन्यत् पूर्ववत्। शुम्भतिरलङ्कारार्थः॥ १०॥

इ॒न्द्र॒घो॒षस्त्वा॒ वसु॑भिः पु॒रस्ता॑त्पातु। प्रचे॑तास्त्वा रु॒द्रैः प॒श्चात्पा॑तु। मनो॑जवास्त्वा पि॒तृभि॑र्दक्षिण॒तः पा॑तु। वि॒श्वक॑र्मा त्वादि॒त्यैरु॑त्तर॒तः पा॑तु। इ॒दम॒हं त॒प्तं वार्ब॑हि॒र्धा य॒ज्ञान्निः सृ॑जामि॥ ११॥

का० [५, ४, ११] वेद्यन्तरे स्थित्वोदङ्ङुत्तरवेदिं प्रोक्षतीन्द्रघोष इति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गमिति॥ चतुर्णां यजुषामुत्तरवेदिर्देवता। इन्द्र इति शब्देन स्तुयते विस्पष्टं

कथ्यते यो देवः सोऽयमिन्द्रघोषः वसुभिः अष्टसंख्याकैर्गणदेवैर्युक्तः सन् हे उत्तरवेदे ! त्वा त्वां पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि पातु रक्षतु ॥ प्रचेताः प्रकृष्टप्रज्ञो वरुणो रुद्रैरेकादशसंख्यैर्गणदेवैः सहितः पश्चात्पश्चिमायां दिशि त्वां पातु ॥ मनोजवाः मनोवद्वेगयुक्तो यमो देवः पितृभिः स्वर्लोकवासिदेवविशेषैर्युक्तो दक्षिणतः दक्षिणस्यां दिशि त्वा त्वां पातु ॥ विश्वकर्मा विश्वानि कर्माणि जगदुत्पत्त्यादीनि यस्य स विश्वकर्मा आदित्यैः द्वादशसंख्यैर्गणदेवैः सहित उत्तरतः उत्तरस्यां दिशि त्वां पातु ॥ एकदा असुरा देवान् हन्तुमागतास्तदा देवसेनाधिपतय इन्द्रघोषादयस्तत्तत्सु दिक्षु तानसुरानपाकुर्वन् । तस्मादेतैर्मन्त्रैर्दिक्चतुष्टये रक्षा प्रार्थनीया । तदाह तित्तिरिः । असुरा वज्रमुद्यम्य देवानभ्यायन्त तानिन्द्रघोषो वसुभिः पुरस्तादपानुददित्यादि ॥ का० [५, ४, १२] बहिर्वेदि शेषं निषिञ्चतीदमहं तप्तं वारिति ॥ असुरनिवारणाय येनोदकेन प्रोक्षणं कृतं तदुदकमुग्ररूपत्वात्तप्तमित्युच्यते । तप्तमिदं वाः उदकं प्रोक्षणशेषभूतं यज्ञात् बहिर्भा यज्ञप्रदेशाद्बाह्यप्रदेशेऽहं निःसृजामि निक्षिपामि ॥ ११ ॥

सिꣳह्यसि स्वाहा । सिꣳह्यस्यादित्यवनिः स्वाहा । सिꣳह्यसि ब्रह्मवनिः क्षत्रवनिः स्वाहा । सिꣳह्यसि सुप्रजावनी रायस्पोषवनिः स्वाहा । सिꣳह्यस्यावह देवान् यजमानाय स्वाहा । भूतेभ्यस्त्वा ॥ १२ ॥

का० [५, ४, १४] नाभ्याः श्रोण्यꣳसेषु पञ्चगृहीतं जुहो-

त्यध्वर्युर्दक्षिणेऽᳪसे श्रोण्याᳪ श्रोण्यामᳪसे मध्ये च हिरण्यं पश्यन् सिᳪह्यसीति। योयमुत्तरवेदेर्नाभ्याख्यो मध्यदेशस्तस्य श्रोण्यंसेषु श्राग्नेयेशकोणावंसौ वायव्यनैर्ऋतकोणौ श्रोणी तेषु चतुर्षु मध्ये च जुह्वां पञ्चवारं गृहीतेनाज्येन जुहुयात् कथम् अध्वर्युर्या कोणसूत्रप्रदेशेन। तद्यथा। प्रथमं दक्षिणेऽंसे तत उत्तरश्रोण्यां ततो दक्षिणश्रोण्यां तत उत्तरांसे ततो मध्ये। एवं पञ्चसु स्थानेषु हिरण्यं निधाय तदवलोकयन् पञ्चभिर्मन्त्रैर्जुहुयादिति सूत्रार्थः॥ पञ्च यजुषां वाग्देवता। पुरा कदाचिदुत्तरवेदिदेवता केनापि निमित्तेन देवेभ्योऽपक्रम्यासुरानप्राप्योभयोर्देवासुरसेनयोर्मध्ये सिंहरूपं धृत्वा तस्थौ। तदयं मन्त्र श्राह। तदुक्तं तित्तिरिणा। तेभ्योऽपक्रम्योत्तरवेदिः सिंहीरूपं कृत्वोभयानन्तरातिष्ठदिति। तदभिप्रेत्य सिंही उच्यते। हे उत्तरवेदे! त्वं सिंह्यसि सिंहरूपा भवसि तादृश्यै तुभ्यं स्वाहा हविर्दत्तम्॥ सिंह्यसि किम्भूता। श्रादित्यवनिः श्रादित्यान् वनुते सम्भजति प्रीणयतीत्यादित्यवनिः। अन्यत् पूर्ववत्। सिंह्यसि ब्रह्मवनिः क्षत्रवनिः ब्रह्म क्षत्रं च वनुत इति ब्राह्मणजातिक्षत्रियजात्योः प्रीणयितृत्वमत्र विशेषः॥ सिंह्यसि सुप्रजावनिः पुत्रपौत्रादिरूपायाः शोभनप्रजायाः सम्पादयित्री। रायस्पोषवनिः सुवर्णरजतादिधनपुष्टेः सम्पादयित्री। सिंह्यसि यजमानाय यजमानोपकारार्थं देवानावहानयेति विशेषः॥ का० [५, ४, १५] भूतेभ्यस्त्वेति स्रुचमुद्यच्छतीति। भूतेभ्यः जरायुजाण्डजादिचतुर्विधभूतग्रामप्रीत्यर्थं हे होमविशेषाज्ययुक्ते जुहूः! त्वामुद्यच्छामीति शेषः। तदाह तित्तिरिः। भूतेभ्यस्त्वेति स्रुचमुद्गृह्णाति य एव देवा भूतास्तेषां तद्भागधेयं भवति तानेव तेन प्रीणातीति॥ १२॥

ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृꣳह। ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं दृꣳह। अच्युतक्षिदसि दिवं दृꣳह। अग्नेः पुरीषमसि ॥ १३ ॥

का० [५, ४, १६] नाभिं पैतुदारवैः परिदधाति पूर्ववद् ध्रुवोऽसीति प्रतिमन्त्रमिति। पीतुदारुर्देवदारुः तदीयैः परिधिभिरुत्तरवेदेर्मध्यदेशरूपां नाभिं परिदध्यात् पूर्ववत् दर्शपौर्णमासेष्टौ यथा पश्चिमदक्षिणोत्तरेषु तथात्रापीति सूत्रार्थः॥ त्रयाणां परिधयो देवताः। हे मध्यम परिधे ! त्वं ध्रुवः स्थिरोऽसि अतः पृथिवीं दृंह दृढीकुरु। हे दक्षिण परिधे ! त्वं ध्रुवे स्थिरे यज्ञे क्षियति निवसति ध्रुवक्षिदसि तस्मादन्तरिक्षं दृढीकुरु॥ अच्युते विनाशरहिते यज्ञे क्षियति निवसतीत्यच्युतक्षित् हे उत्तरपरिधे ! त्वं तादृशोऽसि तस्मात् दिवं द्युलोकं दृंह॥ का० [५, ४, १७] अग्नेः पुरीषमिति निवपति गुग्गुलुसुगन्धितेजनवृष्णेस्तुकाश्चोपरि शीर्षण्या अभावेऽन्या इति। गुग्गुलुधूपद्रव्यं सुगन्धितेजनं तृणविशेषः वृष्णेः स्तुका अविरोमाणि। एतानि नाभौ प्रक्षिपेदिति सूत्रार्थः॥ हे गुग्गुलुप्रभृतिसम्भारसमूह ! त्वमग्नेः पुरीषं पूरकमसि। पूरयतीति पुरीषम्। अग्नेर्ह्येतत् पुरीषं यत्सम्भारा इति तित्तिरिः॥ १३ ॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः। वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः स्वाहा ॥ १४ ॥

अस्ति तावत् प्राचीनवंशा शाला। तस्यामाहवनीयाद्यग्नि-त्रयमैष्टिकवेदिश्चास्ति। तस्याः शालायाः पुरतः षट्त्रिंशत्-पददीर्घा सौमिकी वेदिर्विधेया। तद्वेद्या अग्रभागे पूर्वोक्तो-त्तरवेदिः ततः पश्चान्मध्यभागे हविर्धानाख्यो मण्डपो विधेयः ततोऽपि पश्चात्सदोभिधानोदग्वंशा शाला निर्मातव्या। तस्याः स्थाने प्राचीनशालायाः पुरतो दक्षिणोत्तरभागयोर्ह-विर्धानसञ्ज्ञके द्वे शकटे स्थापिते स्थः। तच्छकटद्वयं पुरतः प्रवर्त्य तदावरकत्वेन हविर्धानाख्यमण्डपो विधेयः। तच्छ-कटद्वयं सावित्रहोमादूर्ध्वं प्रवर्त्तनीयम्॥ तदाह तित्तिरिः। सावित्रर्चा हुत्वा हविर्धाने प्रवर्त्तयतीति॥ तं होमं विधत्ते कात्यायनः [८, ३, २८]। चतुर्गृहीतꣳ शालाद्वार्ये जुहोति युञ्जत इति स गार्हपत्योऽत इति। प्राचीनशालाया द्वार-समीपे पूर्वसिद्ध आहवनीयो वर्त्तते तस्मिन् जुहुयात्स च पूर्वमा-हवनीयोऽपि सन्नुत्तरवेद्याख्येऽन्यस्मिन्नाहवनीये निष्पन्ने सति तदपेक्षया स्वयं गार्हपत्यो भवतीति सूत्रार्थः॥ सावित्री जगती श्यावाश्वदृष्टा। विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य सम्ब-न्धिनो विप्रा ब्राह्मणा ऋत्विजो मनो युञ्जन्ति लौकिकचि-न्ताभ्यो मनो निवार्य यज्ञचिन्तायां नियमयन्ति। उत धिय इन्द्रियाण्यपि यज्ञार्थेषु नियमयन्ति॥ कीदृशस्य विप्रस्य। बृहतो महतः॥ तथा विपश्चितः सर्वज्ञस्य। अधी-तवेदत्वाद् बृहत्त्वमर्थाभिज्ञत्वाद्विपश्चित्त्वम्। किम्भूता विप्राः। होत्रा होमकर्त्तारः॥ तदिदं विप्राणां मनोनियमनादि-सामर्थ्यमेक इत् एक एव विदधे ससर्ज। किम्भूत एकः। वयु-नावित् वयुनं वेतेः कान्तिर्वा प्रज्ञा वेति [निरु० नै० ५, १४] यास्कोक्तेर्वयुनं प्रज्ञां सर्वभूतानां मनोवृत्तिं वेत्तीति वयुन-वित् संहितायां दीर्घः सर्वधीसाक्षीत्यर्थः॥ नन्वेकस्य सर्व-

स्रष्टौ कथं सामर्थ्यम्। तत्राह। यतः सवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामिणो देवस्य परिष्टुतिः सर्वतोऽन्ना स्तुतिः मही महती। तथा चाथर्वणिकाः। यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तप इति। बृहदारण्यकेऽपि [मा० ४, २, २४। का० ४, ४, २१] स एव सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्चेति॥ श्वेताश्वतराश्च। परस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति॥ यद्वास्य मन्त्रस्यार्थान्तरम्। विप्रा ऋत्विजो विपश्चितो यज्ञस्य। कर्मणोति शेषः। मनो धियो वाचश्च युञ्जते प्रयुञ्जते। यज्ञो वै विपश्चिदिति श्रुतेः [३, ५, ३, ११]॥ किम्भूतस्य विपश्चितः। विप्रस्य विशेषेण प्राति पूरयति फलमिति विप्रस्तस्य। फलदानं प्रति प्राप्तक्रियाशक्तेः। प्रा पूर्त्तौ। तथा बृहतः महतः सर्वसाधनसम्पन्नस्य। होत्रा होतारः सप्त वषट्कर्त्तारः विदधे विदधते स्वस्वकर्मणोति शेषः। पुरुषवचनव्यत्ययः॥ तत्रैक वयुनाविदेक इत् त्रिवेदज्ञानवान् ब्रह्माख्य एक एव। सवितुर्देवस्य मही महती परिष्टुतिः स्तवनम्। ब्रह्माद्या ऋत्विजो यत्कर्म कुर्वते तत्सवितुः प्रेरणेनैवेति सवितुर्महती स्तुतिरित्यर्थः॥१४॥

इ॒दं विष्णु॒र्वि च॑क्रमे त्रे॒धा नि द॑धे प॒दम्।
समू॑ढमस्य पाᳩसु॒रे स्वाहा॑॥ १५॥

का० [८, ३, ३१] दक्षिणे वर्त्मनि दक्षिणस्यानसो हिरण्यं निधायाभिजुहोतीदं विष्णुरिति। दक्षिणशकटसम्बन्धिदक्षिणचक्रमार्गे हिरण्यं निधाय तत्रैव होमः॥ विष्णुदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा॥ विष्णुः त्रिविक्रमावतारं

क्रत्वा इदं विश्वं विचक्रमे विभज्य क्रमते स्म। तदेवाह। त्रेधा पदं निदधे भूमावेकं पदमन्तरिक्षे द्वितीयं दिवि तृतीयमिति क्रमादग्निवायुसूर्य्यरूपेणेत्यर्थः। पांसवो भूम्यादिलोकरूपा विद्यन्ते यस्य तत्पांसुरं तस्मिन् पांसुरे अस्य विष्णोः पदे समूढं सम्यगन्तर्भूतं विश्वमिति शेषः॥ यद्वायमर्थः। अस्य विष्णोः पदं पद्यते ज्ञायत इति पदमद्वैताख्यं स्वरूपं समूढमन्तर्हितमज्ञातमकृतात्मभिः। कस्मिन्निव। पांसुरे इव लुप्तोपमानं पांसुले रजस्वले प्रदेशे निहितं तथा न ज्ञायते तद्वत्॥ तदुक्तं [अध्या० ६, ५ क०] तद्विष्णोः परमं पदꣳ सदा पश्यन्ति सूरय इति॥ स्वाहा तस्मै विष्णवे हविर्दत्तम्॥१५॥

इरावती धेनुमती हि भूतꣳ सूयवसिनी मनवे दशस्या। व्यस्कभ्ना रोदसी विष्णवे ते दाधर्थ पृथिवीमभितो मयूखैः स्वाहा॥ १६॥

का० [८ ३, ३५] स्रुक्स्थाल्यौ प्रतिगृह्य प्रतिप्रस्थातोत्तरस्येरावती इति पूर्ववदिति। यथा दक्षिणशकटदक्षिणचक्रमार्गे अध्वर्युर्हुतवान् तथा उत्तरशकटसम्बन्ध्युत्तरचक्रमार्गे प्रतिप्रस्थाता जुहुयादिति सूत्रार्थः॥ वैष्णवी त्रिष्टुब्वसिष्ठदृष्टा॥ हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ! युवामीदृश्यौ भूतं भवतम् भवतेर्लुङि मध्यमद्विवचने रूपम् अड्भावश्छान्दसः॥ किम्भूते युवाम्। इरावती इरावत्यौ अन्नवत्यौ सस्यवत्यौ। धेनुमती बहुधेनुयुक्ते। सुयवसिनी सुष्ठु यवसानि विद्यन्ते ययोस्ते सुयवसिनी। यवसशब्देनान्नाभ्यवहार्याणि वस्तूनि। तथा मनवे दशस्या। मनुते जानातीति मनुर्ज्ञानवान् यजमानः तस्मै दशस्या दात्र्यौ यज्ञसाधनानाम्। दाश दाने दाशतस्ते

दयस्वा। • असुन्प्रत्यये उपधाकुत्वः ओविभक्तेर्यादेशश्च ॥ एवं द्यावापृथिव्यौ सम्प्रार्थ्य विष्णुमाह। हे विष्णो! एते रोदसी त्वं व्यस्कभ्नाः विभज्य स्तम्भितवानसि। किञ्च पृथिवीं मयखैः स्वतेजोरूपैर्नानाजीवैर्वराहाद्यनेकावतारैर्वा अभितो दाधर्थ दधर्थ सर्वतो धारितवानसि। तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येत्यभ्यासदीर्घः [पा० ६, १, ७] ॥ स्वाहा तस्मै विष्णवे हविर्दत्तम् ॥ १६ ॥

देवश्रुतौ देवेष्वाघोषतम्। प्राची प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती ऊर्ध्वं यज्ञं नयतं मा जिह्वरतम्। स्वं गोष्ठमावदतं देवी दुर्ये आयुर्मा निर्वादिष्टं प्रजां मा निर्वादिष्टम्। अत्र रमेथां वर्ष्मन् पृथिव्याः ॥ १७ ॥

का० [८, ३, ३२] दक्षिणाया द्वारानीता पत्नी पाणिभ्याᳪ शेषं प्रतिगृह्याक्षधुरावनक्ति पराग्देवश्रुताविति। प्रतिप्रस्थात्रा समानीता पत्नी होमशेषेणाज्येनाक्षस्योभावग्रभागावञ्ज्यादिति सूत्रार्थः ॥ अक्षधुरौ देवते ॥ देवेषु श्रूयेते देवश्रुतौ शृणोतेः क्विप्तुगागमश्च। हे देवश्रुतौ देवसभायां प्रसिद्धे अक्षधुरौ! अक्षाग्रभागौ! युवां यजमानोऽयं यक्ष्यतीति देवेषु आघोषतम् उच्चध्वनिना कथयतम्। घुषिर शब्दे ॥ का० [८, ४, ३] प्राची प्रेतमिति वाचयतीति। हविर्धानाख्ये यदा प्रवर्त्तेते तदा यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ त्रयाणां यजुषां हविर्धाने देवते ॥ हे उभे शकटे! युवां प्राची प्राङ्मुखे प्रेतं प्रकर्षेण गच्छतम् प्राञ्चतस्ते प्राची। किम्भूते युवाम्।

अध्वरं कल्पयन्तौ इदं कर्म समर्थं कुर्वाथे॥ किञ्च यज्ञमिम-मूर्ध्वं नयतमुपरिवर्त्तिदेवान् प्रति प्रापयतम्॥ मा जिह्वरतं मा कुटिले भवतं ह्वृ कौटिल्ये णिजन्तस्य लुङि रूपम्। यद्वा ह्वल चलने मा चलतम्॥ का० [८, ४, ४] स्वं गोष्ठमिति च खर्जतीति। प्रवर्त्यमानयोः शकटयोरक्षे खर्जति ध्वनिं कुर्वति सति स्वं गोष्ठमिति यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः॥ दुर्यशब्दो गृहवाची। गृहा वै दुर्या इति श्रुतेः [३, ५, ३, १८]। तेन गृहसदृशे शकटे लक्ष्येते। हे देवौ दुर्ये गृह-सदृशशकटद्वयरूपे देवते! स्वं गोष्ठं स्वकीयं गोस्थानमावदतं सर्वतः कथयतं योऽयमक्षशब्दस्तेन यजमानस्य गृहं बह्वीनां गवां यथा स्थानं भवति तथा कथयतमित्यर्थः। युवाभ्यामुच्चा-रितं तथैव स्यादिति भावः॥ किञ्च आयुर्मा निर्वादिष्टं यज-मानस्य यावदायुरस्ति तावत्सर्वं मा निराकार्ष्टम्। वदते-र्लुङि मध्यमद्विवचने रूपम्। यद्वा निकृष्टं पशुधनादिरहितं मा उच्चारयतम्॥ प्रजां मा निर्वादिष्टं यजमानस्य प्रजां पुत्रादिरूपां मा निराकार्ष्टम्। अनेनाक्षशब्देनायुःप्रजयो-र्निराकरणं मा भूदिति भावः। उभयबद्धा योऽक्षः स दुष्ट-वाक् वरुणदेवरूपः। तदाह श्रुतिः [३, ५, ३, १८]। वरुणो वा एष दुर्वागुभयतो बद्धो यदक्ष इति। तस्माच्छाप-रूपदुर्वाक्यपरिहारायाशीर्वादरूपं सुवाक्यमनेन मन्त्रेण प्रार्थ्यते॥ का० [८, ४, ५] पश्चादुत्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु मत्या वा मध्यस्थे अभिमन्त्रयतेऽत्र रमेथामिति। वेदिनिकट-स्थापिते उभे शकटे अभिमन्त्रयेदिति सूत्रार्थः॥ हे शकटे! पृथिव्याः वर्ष्मन् वर्ष्मणि भूमेः शरीरभूतेऽत्रास्मिन् देवयजने युवां रमेथां क्रीड़ां कुरुतां वर्ष्मणि स्तोर्णे वा। सुपां सुलु-गिति [पा० ७, १, ३९] ङेर्लोपे न ङिसम्बुद्ध्योरिति [पा०

८, २, ८] नलोपाभाव: । देवयजनस्य भूमे: शरीरत्वं तित्ति-
रिणोक्तम् । वक्ष्म ह्येतत् पृथिव्या यद्देवयजनमिति ॥ १७ ॥

विष्णोर्नुकं वीर्य्याणि प्रवोचं य: पार्थिवानि विममे रजाᳬसि । यो अस्कभायदुत्तरᳬ सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगाय: ॥ विष्णवे त्वा ॥ १८ ॥

का० [८, ४, ६] उत्तरेण परिक्रम्य दक्षिणमुपस्तभ्नाति विष्णोर्नुकमिति दक्षिणशकटस्याग्रं वोढुमाधारभूतं काष्ठं स्थापयेदित्यर्थ: ॥ तिस्रो वैष्णव्यस्त्रिष्टुभ: आद्ये यजुरन्ते । विष्णवे त्वेति यजु: ॥ न्विकमित्यव्ययमवधारणार्थम् । विष्णोरेव वीर्याणि कर्माण्यहं प्रवोचं प्रब्रवीमि । प्रपूर्वस्य वचेर्लुङि रूपं वचेरुम् अडभाव: ॥ कानि कर्माणीत्याह । यो विष्णु: पार्थिवानि रजांसि पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकस्थानानि विममे निर्ममे । लोका रजांस्युच्यन्त इति यास्कोक्ते: [निरु० नै० ४, १८] रज:शब्दो लोकवाचक: । यद्वा य: पार्थिवानि रजांसि पार्थिवपरमाणून् विममे परिगणितवान् । यश्च विष्णुरुत्तरमुपरितनं सधस्थं देवानां सहवासस्थानं द्युलोकरूपमस्कभायत् यथाधो न पतति तथा स्तम्भितवान् । सह देवा तिष्ठन्ति यस्मिन् तत्सधस्थम् । सधमादस्थयोश्छन्दसीति [पा० ३, ६, ८६] सहस्य सधादेश: ॥ स्कम्भ रोधने । क्र्यादिभ्य: श्ना । हल: श्न: शानज्झाविति [पा० ३, १, ८३] हेरनुवृत्तौ छन्दसि शायजपीति [पा० ३, १, ८४] यद्यपि हौ परे श्नाप्रत्ययस्य शायजादेशो विहितस्तथाप्यत्र व्यत्ययो बहुलमिति [पा० ३, १, ८५] लङ्यपि श्न: शायजादेशे अस्कभा-

यदिति रूपम्॥ कीदृशो विष्णुः। त्रेधा त्रिक्रमागत्रिषु लोकेष्वग्निवायुसूर्यरूपेण पदत्रयं निदधानः। बिभर्तेश्च क्रमतेर्लिटः कानज्वेति [पा० ३, २, १०६] कानचि रूपम्। तथा उरुगायः उरुगीयो गमनं यस्य उरुभिर्महद्भिर्गीयत इति वा॥ का० [८, ४, ७] दक्षिणतः स्थूणामुपनिहन्ति विष्णवे त्वेति॥ हे स्थूणे काष्ठ! विष्णवे सर्वयज्ञशकटाभिमानिविष्णुप्रीत्यर्थं त्वां निहन्मि निखनामीति शेषः॥१८॥

दिवो वा विष्ण उत वा पृथिव्या महो वा विष्ण उरोरन्तरिक्षात्। उभा हि हस्ता वसुना पृणस्वा प्रयच्छ दक्षिणादोत सव्यात्॥ विष्णवे त्वा॥ १९॥

का० [८, ४, ८—९] दिवो वेत्युक्तं प्रतिप्रस्थातोत्तरस्थूणां पूर्ववदिति। यथाध्वर्युर्दक्षिणशकटं मन्त्रेणापष्टभ्य विष्णवे त्वेति स्थूणां निखातवानेवं प्रतिप्रस्थातोत्तरशकटं कुर्यादिति सूत्रार्थः॥ हे विष्णो! दिवो द्युलोकादुत अपि च पृथिव्याः भूलोकात् वापि च महो महतः उरोर्विस्तीर्णादन्तरिक्षलोकाद्वा समानीतेन वसुना द्रव्येण उभा हि हस्ता उभावपि स्वकीयौ हस्तौ पृणस्व पूरयस्व। ततो धनपूर्णाद्दक्षिणादुत सव्याद्वामाद्धस्तात् आ प्रयच्छ बहुलत्व आहृत्य प्रकृष्टं मणिमुक्तादिधनमस्मभ्यं देहि॥ विष्णवे त्वेत्ययं मन्त्रः पूर्ववत्॥ १९॥

प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः। यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा॥ २०॥

का० [८, ४, १३] प्र तद्विष्णुरिति वाचयति मध्यमं छदिरालभ्भेरति ॥ तत् स प्रसिद्धो विष्णुः वीर्य्येणासाधारण-वीरकर्म्मणा प्रस्तवते प्रस्तूयते सर्वैरिति शेषः । तदिति लिङ्ग-व्यत्ययः । प्रस्तवते इत्यत्र व्यत्ययेन यकः स्थाने शप्प्रत्ययः । किम्भूतो विष्णुः । मृजूष् शुद्धौ मार्ष्टि शोधयतीति मृगः ॥ नोऽनर्थकः पादपूरणः ॥ भीमः बिभेत्यस्मादसौ भीमः । भीमादयोऽपादान इति [पा० ३, ४, ७४] मप्रत्ययः ॥ कुचरः कौ पृथिव्यां मत्स्यादिरूपेण चरतीति ॥ गिरिष्ठाः गिरि वेद-वाण्यां गिरौ देहे वान्तर्य्यामिरूपेण तिष्ठतीति गिरिष्ठाः ॥ अथवा न इवार्थः । गिरिष्ठाः पर्वतस्थितः कुचरः कुत्सित-चारी प्राणिवधजीवनो भीमः भयङ्करो मृगो न सिंह इव स यथा वीर्य्येण स्तूयते तद्वत् ॥ स को विष्णुरित्याह । यस्य विष्णोरुरुषु प्रभूतेषु त्रिषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपणस्थानेषु लोकेषु विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अधि-क्षियन्ति अधिनिवसन्ति । स स्तूयत इत्यर्थः ॥ २० ॥

विष्णो॑ र॒राट॑मसि । विष्णोः॑ श्न॒प्त्रे॑ स्थः । विष्णोः॒ स्यूर॑सि । विष्णो॑र्ध्रु॒वो॑ऽसि । वै॒ष्ण॒व-म॑सि विष्ण॑वे त्वा ॥ २१ ॥

का० [८, ४, १५] विष्णो ररराटमिति ररराटमिति । वाचयतीत्यनुवर्त्तते ॥ हविर्धानाख्ये द्वे शकटे दक्षिणोत्तर-भागयोः स्थापयित्वा तदावरकत्वेन परितो हविर्धानाख्यं मण्डपं कुर्य्यात् स च मण्डपो विष्णुदेवताकत्वाद्विष्णुरित्युप-चर्य्यते । विष्णोश्च मूर्त्तिधरस्य सर्वावयवसद्भावाल्ललाटाख्यो-ऽवयवोऽस्ति । तद्वद्धविर्धानमण्डपस्यापि पूर्वद्वारवर्त्तिस्तम्भ-

योर्मध्ये काचिद्दर्भमाला ग्रथ्यते । तां मालां तद्बन्धनाधार-तिर्यग्वंशं वा सम्बोध्य पुरुषललाटत्वेनोपचर्य्यते । हे दर्भ-मयमालाधार वंश ! त्वं विष्णोः विष्णुमूर्त्तित्वेनोपचरितस्य हविर्धानमण्डपस्य रराटमसि ललाटस्थानीयोऽसि ॥ का० [८, ४, १६] विष्णोः श्नप्त्रे स्थ इत्युच्छ्राय्याविति । उच्छ्राय्ये रराटीप्रान्तावुपस्पृश्य वाचयेदित्यर्थः । हे रराट्यन्तौ ! युवां विष्णोः विष्णुनामकस्य हविर्धानमण्डपस्य श्नप्त्रे स्थः श्रोष्ठ-सन्धिरूपे भवथः ॥ का० [८, ४, १८] द्वार्य्याः परिषीव्यति लस्पूजनिप्रतिहृतया रज्ज्वा विष्णोः स्यूरसीति । बृहत्सूचि-स पिंतया रज्ज्वा द्वारशाखाः सीव्यतीति सूत्रार्थः ॥ हे लस्पू-जनि ! त्वं विष्णोर्हविर्धानस्य स्यूरसि । सीव्यन्त्यनेनेति स्यूः सूचिः । षिवु तन्तुसन्ताने । क्विपि च्छ्वोः शूडनुनासिके चेति [पा० ६, ४, १९] वस्योडादेशः ॥ का० [८, ४, १९] विष्णोर्ध्रु-वोऽसीति ग्रन्थिं करोतीति ॥ हे रज्जुग्रन्थे ! त्वं विष्णोः हविर्धा-नस्य ध्रुवोऽसि ग्रन्थिर्भवसि ॥ का० [८, ४, २१] प्राग्वꣳशꣳ हविर्धानं निष्ठाप्य वैष्णवमसीत्यालभत इति । प्रागग्रैर्वंशैर्म-ण्डपं निर्मायानेन मन्त्रेण स्पृशेदिति सूत्रार्थः ॥ हे हविर्धान ! त्वं वैष्णवमसि विष्णुदेवताकत्वेन तत्सम्बन्धि भवसि । तस्मा-द्विष्णवे विष्णुप्रीत्यर्थं त्वा त्वां स्पृशामीति शेषः ॥ २१ ॥

देवस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वे॒ऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑-पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम् । आद॑दे नार्य्य॑सि । इ॒दम॒-हꣳ रक्ष॑सां ग्री॒वा॒ अपि॑कृन्तामि । बृ॒हन्न॑सि बृ॒हद्र॑वा बृ॒ह॒तीमिन्द्रा॑य॒ वाच॑ं वद ॥ २२ ॥

इत उत्तरमुपरवमन्त्रा देवस्य त्वेत्यस्मात् [क० २६]

प्राक्॥ का० [८, ४, २५ ५१] दक्षिणस्यानसोऽध: प्रउगं खनत्युपरवानभ्र्यादि करोत्यवटवदिति। यथा यूपस्यावट: क्रियते तथात्राप्युपरवनामकांश्चतुरो गर्त्तानभ्रिस्वीकारमारभ्य परिलेखनपूर्वकं कुर्य्यादित्यर्थ:। अवटार्थमभ्रिस्वीकारमेवाह का० [६, २, ८] देवस्य त्वेत्यभ्रिमादायेति। अभ्रिशब्देन काष्ठनिर्मितं खननसाधनमुच्यते॥ अभ्रिर्देवता। हे अभ्रे! सवितुर्देवस्य प्रसवे वर्त्तमान: सन्नश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वामाददे स्वीकरोमि॥ त्वं तु नार्य्यसि खननसाधनत्वेन कर्मोपयोगित्वान्नराणां पुरुषाणामनुष्ठातृणां सम्बन्धिनी भवसि॥ का० [६, २, ८,] यूपावटं परिलिखतीदमिति॥ यदहं चतुरोऽवटान् परिलिखामि। इदमिति विभक्तिव्यत्यय: अनेन परिलेखनेन रक्षसां यज्ञघ्नानां ग्रीवा अपिकृन्तामि कण्ठप्रदेशान् छिनद्मि॥ का० [८, ५, ७] बृहन्नसीति यथापरिलिखितं खनतीति। आग्नेयीं विदिशमारभ्य चतसृषु विदिक्षु चतुर उपरवान् खातुं भूमि: परिलिखिता। तेन परिलेखनक्रमेणावटान् खनेदिति सूत्रार्थ:॥ हे उपरवाख्यगर्त्त! त्वं बृहन्नसि महान् भवसि वर्त्तुलस्य गर्त्तस्य प्रादेशपरिमाणेन विस्तृतत्वाद्बाहुपरिमाणेन खातत्वाच्च महत्त्वम्॥ तथा त्वं बृहद्रवा: बृहन्महान् रवो ध्वनिर्यस्य स:। मकारान्तो रवम्शब्द:। खातुं भूमौ प्रहारे महान् ध्वनिर्भवतीत्यर्थ:। तस्मात्त्वमिन्द्रायेन्द्रप्रीत्यर्थं बृहतीं वाचं वद प्रौढध्वनियुक्तं वाक्यं वद॥ २२॥

रक्षोहणं वलगहनं वैष्णवीम्। इदमहं तं वलगमुत्किरामि यं मे निष्ट्यो यममात्यो

निच॒खान॑। इ॒दम॒हं तं व॑ल॒गमुत्कि॑रामि॒ यं मे॑ समा॒नो यमस॑मानो निच॒खान॑। इ॒दम॒हं तं व॑ल॒गमुत्कि॑रामि॒ यं मे॒ सब॑न्धु॒र्यमस॑बन्धुर्नि॑च॒खान॑। इ॒दम॒हं तं व॑ल॒गमुत्कि॑रामि॒ यं मे॑ सजा॒तो यमस॑जातो निच॒खान॑। उत्कृ॒त्यां कि॑रामि ॥ २३ ॥

किम्भूतां वाचं रक्षोहणं रक्षांसि हन्तीति रक्षोहा तां रक्षोबधविषयाम् ॥ तथा वलगहनम् वलगान् हन्तीति वलगहा ताम्। बहुलं छन्दसीति [पा० ३, २, ८८] क्विप्। पराजयं प्राप्य पलायमानै राक्षसैरिन्द्रादिबधार्थमभिचाररूपेण भूमौ निखाता अस्थिकेशनखादिपदार्थाः कृत्याविशेषा वलगाः। वलगो वृणोतेरिति यास्कः [निरु० ६, २]। यस्य बधार्थं क्रियते तं वृक्षमाच्छादयन् गच्छतीति वलगः। ते वलगा बाहुमात्रे खातास्ततस्तदुद्धारार्थमुपरवस्य तावन्मात्रखननम्। तान् बाहुमात्रान् खनेदिति श्रुतिः [३, ५, ४, ८]। तदाह तित्तिरिः। असुरा वै निर्यन्तो देवानां प्राणेषु वलगान् न्यखनन् तान् बाहुमात्रे त्वविन्दन् तस्माद्बाहुमात्राः खायन्त इति ॥ तथा वैष्णवीं यज्ञरक्षकस्य विष्णोः सम्बन्धिनीम्। ईदृशीं वाचमिन्द्राय वदेति सम्बन्धः ॥ का० [८, ५,८] इदमहमित्युत्किरति यथाखातं प्रतिमन्त्रमिति। येन क्रमेण चत्वारो गर्त्ताः खातास्तेनैव क्रमेण चतुर्भ्यो गर्त्तेभ्यः खातं मृत्स्वादिकं चतुर्भिर्मन्त्रैरुत्किरेदिति सूत्रार्थः ॥ ष्टै स्त्यै शब्दसङ्घातयोः नितरां स्त्यायति सङ्घातरूपेण सह वर्त्तत इति

निष्ठ्यः यद्वा निर्गत्य शरीरात् स्त्यायति विस्तीर्णा भवतीति निष्ठ्यः पुत्रादिः यद्वा निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ठ्यः चण्डालादिः निसो गत इति [पा० ४, २, १०४ वा० ४] वार्त्तिकेन निस उपसर्गात् गतार्थे त्यप् इति काशिकायाम्। अमाशब्दो गृहार्थः सहार्थो वा। अमा गृहे सह वा भवोऽमात्यः अव्ययात्त्यबिति [पा० ४, ३, १०४] भवार्थे त्यप्। धनिकस्य स्वामिनो धनगृहादिनिर्वाहकोऽमात्यः। केनापि निमित्तेन कुपितः पुत्रोऽमात्यो वा मे मह्यं मद्धार्थं यं वलगं निचखान निखातवान् तं वलगमहमुत्किरामि उद्वपामि उद्धृत्यान्यत्र परित्यजामि। इदंशब्दः क्रियाविशेषणम् इदं प्रत्यक्षं यथा भवति तथोद्वपामीत्यर्थः॥ द्वितीयमुत्किरति समानो धनकुलादिभिः सदृशः असमानो न्यूनोऽधिको वा अन्यत्पूर्ववत्॥ तृतीयमुत्किरति सबन्धुः कुलशीलादिभिः समानो मातुलपैतृष्वस्रेयादिः तद्विपरीतोऽसबन्धु अन्यत्पूर्ववत्॥ चतुर्थमुत्किरति सजातः समानजन्मा भ्राता तद्विपरीतोऽसजातः अन्यत् पूर्ववत्॥ का० [८, ५, ८] उत्कृत्यां किरामीति पश्चात् सर्वेभ्य इति। असाधारणैर्मन्त्रैः पूर्वोक्तक्रमेणोत्किरणं कृत्वा पश्चात्साधारणेन मन्त्रेण चतुर्भ्यो गर्त्तेभ्य उत्किरेदिति सूत्रार्थः॥ येयं कृत्या शत्रुभिरभिचरद्भिः सम्पादिता वलगरूपा तामुत्किरामि उद्धृत्य दूरे क्षिपामि॥ २३॥

स्वराडसि सपत्नहा। सत्रराजस्यभिमातिहा। जनराडसि रक्षोहा। सर्वराडस्यमित्रहा॥ २४॥

का० [८, ५, १२] स्वराडित्यभिमर्शयति यथाखातं प्रति-

मन्त्रमिति। खननक्रमेण चतुर्षु गर्त्तेषु यजमानहस्तस्य स्पर्शं चतुर्भिर्मन्त्रैः कारयेदिति सूत्रार्थः॥ चत्वारि यजूंषि औपरवाणि। तत्र प्रथमं हे प्रथम गर्त्त! त्वं स्वराडसि स्वेनैव राजत इति स्वराट् स्वयमेव राजमानो भवसि अतः सपत्नहा शत्रुघातो भवेति शेषः॥ अथ द्वितीयं सत्रराट् सत्रेषु द्वादशाहादिषु राजत इति सत्रराट् अभिमातिहा शत्रुघाती॥ अथ तृतीयं जनराट् जनेषु यजमानेषु राजत इति जनराट् रक्षोहा यज्ञविनाशकराक्षसघाती॥ अथ चतुर्थं सर्वराट् सर्वेषु राजत इति सर्वराट् अमित्रहा शत्रुघाती॥ २४॥

रक्षोहणो वो वलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवान्। रक्षोहणो वो वलगहनोऽवनयामि वैष्णवान्। रक्षोहणो वो वलगहनोऽवस्तृणामि वैष्णवान्। रक्षोहणौ वां वलगहना उपदधामि वैष्णवी। रक्षोहणौ वां वलगहनौ पर्य्यूहामि वैष्णवी। वैष्णवमसि। वैष्णवा स्थ॥ २५॥

का० [८, ५, २२—२२] प्रोक्षत्येनान् रक्षोहण इति भेदे मन्त्रावृत्तिरिति। चतुरो गर्त्तान्मन्त्रेण प्रोक्षेत् तस्य मन्त्रस्य गर्त्तभेदे सत्यावृत्तिः कर्त्तव्येति सूत्रार्थः॥ सप्त यजूंषि वैष्णवानि॥ वैष्णवान् विष्णुदेवताकान् गर्त्तान् वो युष्मान् प्रोक्षामि कीदृशान् रक्षोहणो राक्षसहन्तॄन् वलगहनः अभिचारसाधनहन्तॄन्॥ का० [८, ५, २४] अवनयनेऽवस्तरणे चावटवद्रक्षोहणो रक्षोहण इति। गर्त्तेषु प्रोक्षणशेषोदकसेचनमवनयनं दर्भैराच्छादनं संस्तरणं तयोर्द्वयोरपि क्रिययो-

गर्त्तभेदात्तस्मात्खनित्रं इत्येति सूत्रार्थः ॥ तत्रावनयनमन्त्रः अवनयामि सिञ्चयामि अन्यत् पूर्ववत्। अथावस्तरणमन्त्रः अवस्तृणामि दर्भैराच्छादयामि अन्यत् पूर्ववत् ॥ का० [८, ५, २५] तनूनुपरि कुशान् कृत्वाधिषवणे फलके द्व्यङ्गुलान्तरे प्रक्षालिते प्राची अरत्निमात्रे सन्तृणे वोपदधाति पर्यूहति च रक्षोहणौ रक्षोहणाविति। ययोः फलकयोरुपरि सोमोऽभिषूयते ते द्वे अधिषवणफलके तयोरुभयोर्मध्ये द्व्यङ्गुलव्यवहिते अरत्निप्रमाणे संतणे ईषद्दन्धनोपेते चतुर्णां गर्त्तानामुपरि स्थापयेत् तयोः परितो मृदा छिद्रपिधानं कुर्य्यादित्यर्थः ॥ तत्रोपधानमन्त्रः यावधिषवणफलकविशेषौ रक्षोहणौ रक्षसां नाशकौ वलगहनौ कृत्याविनाशकौ वैष्णवौ वैष्णवौ विष्णुदेवताकौ लिङ्गव्यत्ययः तौ वां युवामहमुपदधामि द्वयोर्गर्त्तयोरुपरि एकैकं फलकं स्थापयामि ॥ अथ पर्यूहणमन्त्रः पर्यूहामि मृदा परितश्छादयामि अन्यत् पूर्ववत् ॥ का० [८, ५, २६] तयोश्चर्माधिषवणं परिकृत्तं सर्वरोहितं निदधाति वैष्णवमसीति। यस्मिंश्चर्मणि सोमोऽभिषूयते तच्चर्माधिषवणाख्यम् अग्रभागे छिन्नं सर्वमपि लोहितवर्णं तयोः फलकयोरुपरि स्थापयेदिति सूत्रार्थः। हे चर्म ! त्वं वैष्णवमसि यज्ञरक्षकविष्णुसम्बन्धि भवसि ॥ का० [८, ५, २७] तस्मिन् ग्राव्णः पञ्च वैष्णवा स्थेति। निदधातीत्यनुवर्त्तते तस्मिंश्चर्मणि सोमाभिषवहेतून् पञ्च पाषाणान् स्थापयेदिति सूत्रार्थः ॥ हे ग्रावाणः ! यूयं वैष्णवा स्थ यज्ञरक्षकविष्णुसम्बन्धिनो भवथ ॥ २५ ॥

देवस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वे॑ऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्या॑म् पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम्। आद॑दे॒ नार्य॑सि इ॒दम॒-

इ॒दम॒हꣳ रक्ष॑सां ग्री॒वा अपि॑कृन्तामि । यवो॑ऽसि य॒वया॒स्मद्द्वेषो॑ य॒वयारा॑तीः । दि॒वे त्वा॒न्तरि॑क्षाय त्वा पृथि॒व्यै त्वा॑ शुन्ध॑न्तां लो॒काः पि॑तृ॒षद॑नाः । पि॒तृ॒षद॑नमसि ॥ २६ ॥

इत उत्तरमौदुम्बरीमन्त्राः ॥ का० [८, ५, ३०—३२] औदुम्बरीं मिनोति यजमानमात्रीं यूपवच्छेतेऽभ्र्यादि करोत्यावस्तरणादिति । उदुम्बरवृक्षादुत्पन्नां काञ्चिच्छाखां यजमानदेहमितां सदोमण्डपमध्ये निखनेत् सा च शाखा निखननात् पूर्वं यूपवद्भूमौ शयित्वा वर्त्तते यूपावटखननवदभ्रिस्वीकारमारभ्य दर्भास्तरणपर्यन्तान् पदार्थान्मन्त्रैरेव कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ यूपावटप्रदेशे का० [६, २, ८] देवस्य त्वेत्यभ्रिमादायेति । व्याख्यातं यजुः ॥ का० [६, २, ८] यूपावटं परिलिखतीदमहमिति । एतदपि व्याख्यातम् । का० [६, २, १५] यवोऽसीत्यप्सु, यवानोप्येति । यवदैवत्यं हे धान्यविशेष ! त्वं यवोऽसि यौति पृथक्करोतीति यवः यस्मात् द्वेषो द्वेष्टॄन् शत्रून् द्वेषो दौर्भाग्यं वा अस्मत् अस्मत्तो यवय पृथक्कुरु तथा अरातीः अदानानि च यवय पृथक्कुरु । अनेन सौभाग्यं धनं च प्रार्थ्यत इति भावः ॥ का० [६, २, १५—१६] प्रोक्षत्यग्रमध्यमूलानि दिवे त्वेति प्रतिमन्त्रं प्रोक्षामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वादिति ॥ तत्र प्रथमो मन्त्रः हे औदुम्बर्यग्रभाग ! दिवे द्युलोकप्रीत्यर्थं त्वा त्वां प्रोक्षामीति शेषः ॥ द्वितीयः हे मध्यभाग ! अन्तरिक्षायान्तरिक्षलोकप्रीत्यै त्वां प्रोक्षामि ॥ अथ तृतीयः हे मूलभाग ! पृथिव्यै पृथिवीप्रीत्यै त्वां प्रोक्षामि ॥ का० [६, २, १७] अवटे शेषमासिञ्चति शुन्धन्तामिति ॥ हे यजुषी पितॄन् पितरः सीदन्ति येषु लोकेषु ते पितृषदनाः

लोकाः शुन्धन्तामनेनोदकसेचनेन शुद्धा भवन्तु। खननेनोत्पन्नस्य क्रौर्यस्य शान्त्यर्थमिदमुदकसेचनम्। तदाह तित्तिरिः। क्रूरमिव वा एतत्करोति यत् खनति यत्पयोऽवनयति शान्त्यै तदिति॥ का० [६, २, १८] बर्हिंषि प्राग्ग्रादक्षि च प्रास्यति पितृषदनमसीति। तस्मिन्नवटे प्रागग्रानुदगग्रांश्च दर्भानास्तृणातीति सूत्रार्थः॥ पितरः सीदन्त्युपविशन्ति यस्मिन् तत् पितृषदनम्। हे बर्हिः! त्वं पितृषदनमसि॥ २६॥

उद्दिवꣳ स्तभानान्तरिक्षं पृण दृꣳहस्व पृथिव्याम्। द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोतु मित्रावरुणौ ध्रुवेण धर्मणा। ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि रायस्पोषवनि पर्यूहामि। ब्रह्म दृꣳह क्षत्रं दृꣳहायुर्दृꣳह प्रजां दृꣳह॥ २७॥

का० [८, ५, ३३] उद्दिवमित्युच्छ्रयतीति। उच्छ्रयणमूर्ध्वाग्रत्वेन स्थापनम्॥ पञ्च यजूंष्यौदुम्बरीदेवत्यानि॥ हे औदुम्बरि! त्वं दिवं द्युलोकमुत्तभान स्तम्भय ऊर्ध्वः सन् यथा न पतति तथा कुर्वित्यर्थः। अन्तरिक्षं पृण पूरय। पृथिव्यां दृंहस्व दृढा भव यद्वा पृथिव्यामिति सप्तमी द्वितीयार्थे पृथिवीं दृढीकुरु॥ का० [८, ५, ३४] द्युतान इति मिनोतीति। शाखां गर्त्ते प्रक्षिपतीति सूत्रार्थः॥ हे औदुम्बरि! द्युतानः दीप्यमानो मारुतो वायुः ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा धारणेन त्वां मिनोतु गर्त्ते प्रक्षिपतु डुमिञ् प्रक्षेपे स्वादिः। तथा मित्रावरुणौ देवौ ध्रुवेण धर्मणा त्वां प्रक्षिपतामिति शेषः॥ का० [८, ५, ३५] पर्यूहत्याद्योपसेचनात् कृत्वेति। पर्यूहणमारभ्योपसेचनपर्यन्तं यथा यूपे कृतं तथात्रापि कुर्यादित्यर्थः

तत्र यूपस्थाने का० [६, २, १०] ब्रह्मवनि त्वेति पांसुभिः पर्यूहतीति ॥ हे औदुम्बरि ! त्वा त्वां पर्यूहामि परितो मृत्तिकां क्षिपामि किम्भूतां त्वां ब्रह्मवनि ब्रह्म ब्राह्मणजातिं वनति भजत इति ब्रह्मवनिः क्षत्रं क्षत्रियजातिं वनतीति क्षत्रवनिः रायो धनस्य पोषं पुष्टिं वनतीति रायस्पोषवनिः सर्वत्र सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] विभक्तेर्लुक् ॥ का० [६, २, ११] ब्रह्म दृंहेति मैत्रावरुणदण्डेन समन्तं त्रिः पर्यूषतीति । परितो दृढीकुर्य्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे औदुम्बरि ! ब्रह्म ब्राह्मणजातिं क्षत्रं क्षत्रियजातिमायुः जीवनं प्रजां पुत्रादिरूपाश्च दृंह दृढीकुरु ॥ २७ ॥

ध्रुवासि ध्रुवोऽयं यजमानोऽस्मिन्नायतने प्रजया पशुभिर्भूयात् । घृतेन द्यावापृथिवी पूर्येथाम् । इन्द्रस्य छदिरसि विश्वजनस्य छाया ॥ २८ ॥

का० [८, ५, ३५] ध्रुवासीति वाचयत्यौदुम्बरीमालभ्येति । आलभनं स्पर्शनम् ॥ हे औदुम्बरि ! त्वं ध्रुवासि स्थिरा भवसि त्वमिवायं यजमानोऽस्मिन्नायतने स्वकीये गृहे ध्रुवो भूयात् प्रजया पुत्रादिकया पशुभिः गवादिभिश्च सह स्थिरोऽस्तु ॥ का० [८, ५, ३७] स्रुवेण विशाखे जुहोति घृतेनेति । औदुम्बर्य्यां विशाखे यस्मिन् प्रदेशे द्विधा शाखोत्पत्तिस्तत्र जुहुयादिति सूत्रार्थः ॥ इयमाभेनानेन घृतेन द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ पूर्येथां पूरिते भवताम् ॥ का० [८, ६, १०] इन्द्रस्य छदिरिति मध्यमं छदिरारोप्येति । औदुम्बरीं निखननादूर्ध्वं सदोनामकं मण्डपं निर्माय तस्योपरि

प्रावरणाय मध्यं कटमारोपयेदिति सूत्रार्थः ॥ छदिःशब्देन तृणनिर्मितः कट उच्यते । हे तृणमय कट ! त्वमिन्द्रस्य छदिरसि इन्द्रसम्बन्धो कटो भवसि अतस्त्वं विश्वजनस्य छाया भवेति शेषः । सदोमध्यवर्त्तिनः सर्वजनस्य यजमानत्विग्रूपस्य प्राणिनः प्रावरणाय छाया भवेत्यर्थः । सदस इन्द्रदेवताकत्वेन तदीयच्छदिष इन्द्रसम्बन्धित्वम् ॥ २८ ॥

परि॑ त्वा गिर्वणो॒ गिर॑ इ॒मा भ॑वन्तु वि॒श्वत॑ः । वृ॒द्धायु॒मनु॒ वृद्ध॑यो॒ जुष्टा॑ भवन्तु॒ जुष्ट॑य ॥ २९ ॥

का० [८, ६, १२] परि त्वेति परिवार्येति । परितः कुर्य्यात्कटावरणं कृत्वेति सूत्रार्थः ॥ ऐन्द्रानुष्टुबनिरुक्ता मधुच्छन्दोदृष्टा । गोर्भिः स्तुतिभिर्वननीयो भजनीयो गिर्वणा इन्द्रः सदोऽभिमानी । हे गिर्वण इन्द्र ! स्तोत्रशस्त्ररूपा गिरः त्वा त्वां विश्वतः सर्वतः कटरूपेण परिभवन्तु परिगृह्णन्तु । किम्भूतं त्वां वृद्धायुं वृद्धा आयवो मनुष्या यजमानादयो मरुतो वा यस्य तं यद्वा वृद्धः श्रेष्ठश्चासावायुश्च तं महामनुष्यम् । किम्भूता: गिरः अनुवृद्धयः अनु सवनक्रमेण वृद्धिर्यासां ताः शनैः प्रातःसवनं तत उच्चैर्माध्यन्दिनं सवनं तानस्वरेण तृतीयं सवनमिति क्रमः । किञ्च जुष्टयोऽस्मत्सेवास्तव जुष्टाः प्रियाः भवन्तु जुषी प्रीतिसेवनयोः जोषणं जुष्टिः ।

इन्द्र॑स्य॒ स्यूर॑सि । इन्द्र॑स्य ध्रु॒वोऽसि । ऐ॒न्द्रम॑सि । वै॒श्व॒दे॒वम॑सि ॥ ३० ॥

का० [८, ६, १२] परिषीवणग्रन्थ्यभिमर्शनान्यैन्द्रैरिति । इन्द्रदेवताकैस्त्रिभिर्मन्त्रैः परिषीवणादित्रयं कुर्य्या-

दिति सूत्रार्थः॥ तत्र प्रथमः हे रज्जो! त्वमिन्द्रस्य सदोऽभिमानिदेवस्य सम्बन्धिनो स्यूः सीवनमसि सीव्यतेऽनया सा स्यूः क्विप् च्छ्वोः शूडनुनासिके चेति [पा० ६, ४, १९] ऊडादेशः॥ द्वितीयः हे ग्रन्थे! त्वमिन्द्रसम्बन्धी भूत्वा ध्रुवः स्थिरो भवसि॥ अथ तृतीयः हे सदः! त्वमिन्द्रसम्बन्धि भवसि॥ का० [८, ६, १३—१४] हविर्धानापरान्तमुत्तरेणाग्नीध्रमग्नगारद्वारमन्तर्वेद्यर्थं भूयः मत्वं वा निष्ठाप्य वैश्वदेवमसीत्यालभत इति। हविर्धानमण्डपस्यापरान्तो वायव्यकोणस्तस्योत्तरभागे किञ्चिदाग्नीध्रनामकमग्निस्थानं कृत्वा तस्य स्पर्शं कुर्य्यादिति सूत्रार्थः॥ हे आग्नीध्र! त्वं सर्वदेवसम्बन्धि भवसि॥ ३०॥

विभूरसि प्रवाहणः। वह्निरसि हव्यवाहनः। श्वात्रोऽसि प्रचेताः। तुथोऽसि विश्ववेदाः॥ ३१॥

इत उत्तरं षोडश धिष्ण्यमन्त्राः॥ तदाह का० [८, ६, १५] धिष्ण्यान्निवपत्युद्धतावोक्षिते पुरीषं निवपति स्फ्येनान्वारब्ध उदङ् उपविश्य विभूरसीति प्रतिमन्त्रमिति। अग्नीनामाश्रयभूता मृदा निर्मिताः स्वल्पवेदिका धिष्ण्यान्युच्यन्ते॥ का० [८, ६, १६] आग्नीध्रीयं पूर्वमिति॥ विभूशब्दप्रवाहणशब्दावाग्नीध्रीयधिष्ण्यस्य नामनी। ते वै द्विनामानो भवन्तीति श्रुतेः [३, ६, २, २४] अष्टयजुषां धिष्ण्या अग्नयो देवताः। हे आग्नीध्रीय धिष्ण्य! त्वं विभूः प्रवाहणश्चासि विविधं भवतीति विभूः एतस्मादेव धिष्ण्यादितरधिष्ण्येष्वग्निविहरणादेतस्य विभूत्वम् प्रवाहयतीति

प्रवाहण: तस्य हि दक्षिणोत्तरत ऋत्विजो गच्छन्ति हविष: प्रवाहयितृत्वाद्वा प्रवाहणत्वम् । धिष्ण्यगतानग्नीन् प्रत्यन्तो देवा ऊचु: प्रत्येकं स्वं नामधेयं सम्पादयतेति । तदाह तित्तिरि: । तान् देवा अब्रुवन् द्वे द्वे नामनी कुरुतेति ॥ मैत्रावरुणहोतृब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्रच्छावाकानां धिष्ण्यान् सदसि कुर्यात् । तदाह का० [८, ६, १८—२१] षट् सदसि प्रत्यङ्मुखो द्वारमपरेण होतुर्दक्षिणपूर्वेणौदुम्बरीं मैत्रावरुणस्य होतृधिष्ण्यमुत्तरेण चतुर: समान्तरान् ब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्रच्छावाकानामिति ॥ होतुर्धिष्ण्यं हे होतृधिष्ण्य ! वह्निर्हव्यवाहनश्चासि वहति यज्ञकर्म निर्वहतीति वह्नि: हव्यं वहति देवान् प्रति प्रापयतीति हव्यवाहन: । यथाग्नीध्रीयधिष्ण्यस्य नामद्वयमुक्तं तथा होत्रादिधिष्ण्यानामपि बोध्यम् ॥ मैत्रावरुणधिष्ण्यं हे मैत्रावरुणधिष्ण्य ! त्वं श्वात्र: प्रचेताश्चासि श्वु क्षिप्रमततीति श्वात्रो मित्र: प्रकृष्टं चेतो ज्ञानं यस्य स प्रचेता: वरुण: तद्रूपोऽसि ॥ ब्राह्मणाच्छंसिन: हे ब्राह्मणाच्छंसिधिष्ण्य ! त्वं तुथो विश्ववेदाश्चासि । ब्रह्म वै तुथ इति श्रुते: [४, ३, ४, १५] ब्रह्मरूपोऽसि । विश्वं वेत्ति विश्ववेदा: सर्वज्ञ: । यद्वा तुथशब्देन देवान् प्रति दक्षिणानां विभागकर्त्ता पुरुष उच्यते । तदाह तित्तिर: । तुथो ह स्म वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा विभजतीति ॥ ३१ ॥

उशिगसि कवि: । अङ्घारिरसि बम्भारि: । अवस्यूरसि दुवस्वान् । शुन्ध्यूरसि मार्जालीय: । सम्राडसि कृशानु: । परिषद्योऽसि पवमान: ।

नभो॑ऽसि प्र॒तक्वा॑। मृ॒ष्टो॑ऽसि हव्य॒सूद॑नः ऋ॒त-धा॑मासि॒ स्वर्ज्योतिः॥ ३२॥

पोतुः। हे पोतृधिष्ण्य! त्वमुशिक् कामनीयः कविः विद्वांश्चासि॥ नेष्टुः। अङ्घस्यांहसः पापस्यारिरङ्घारिः बिभर्तीति बम्भारिः त्वं तद्रूपोऽसि हे नेष्टुधिष्ण्य!। दिवि सोमरक्षकौ द्वावङ्घारिबम्भारी तथा च सोमरक्षकमन्त्रे स्वानभ्राजाङ्घारे बम्भार इत्याम्नातम् [४ अध्या० २७ क०]॥ अच्छावाकस्य। हे अच्छावाकधिष्ण्य! त्वमवस्यूः दुवस्वान् चासि अवोऽन्नमिच्छतीत्यवस्यूः। सुप आत्मनः क्यच् [पा० ३, १, ८] क्याच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०] क्यजन्तादुप्रत्ययः दीर्घश्छान्दसः औणादिक ऊप्रत्ययो वा। दुवोऽस्यास्तीति दुवस्वान् हविष्मान् दुव इति हविर्नाम अच्छावाको हि पुरोडाशभागं लभते॥ एवं होत्रादिधिष्ण्यान् सदसि निर्माय वेदेर्दक्षिणभागे मार्जालीयं निर्माति। तदाह का० [८, ६, २२] आग्नीध्राद्दक्षिणं सम्प्रति वेद्यन्ते दक्षिणामुखो मार्जालीयमिति। शुन्धयतीति शुन्ध्यूः मार्ष्टीति मार्जालीयः तत्र हि पात्राणि प्रक्षाल्यन्ते॥ का० [८, ६, २३] सदोद्वारं पूर्वेण तिष्ठन्ननुदिशत्याहवनीयबहिष्पवमानदेशचात्वालशामित्रौदुम्बरीब्रह्मासनशालाद्वार्यप्राजहितान् सम्राडसीति प्रतिमन्त्रमिति। सदोद्वारस्य पूर्वभागेऽवस्थाया हवनीयादीन् सम्राडसीत्याद्यष्टमन्त्रैः क्रमेण निर्दिशेदिति सूत्रार्थः॥ तत्रादावाहवनीयम् हे उत्तरवेदिगताहवनीय! त्वं सम्राट् कृशानुश्चासि बहुविधाहुत्याधारत्वेन सम्यग्राजत इति सम्राट् पयोव्रतादिभिः कृशं क्षीणं यजमानमनु गच्छतीति कृशानुः॥ बहिष्पवमानदेशम् हे बहिष्पवमानदेश! त्वं परिषद्यः पवमानश्चासि

समेता ऋत्विजः परिषत् तद्योग्यः परिषद्यः अत एव शुद्धत्वात्पवमानः ॥ चात्वालम् हे चात्वाल ! त्वं नभोऽसि खनने छिद्ररूपत्वादाकाशः न भातीति वा । तथा प्रतक्वा प्रदक्षिणं तकन्ति गच्छन्ति ऋत्विजो यत्र स प्रतक्वा । तक-तिर्गत्यर्थः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५] वनिप् ॥ शामित्रम् पशुविशसनप्रदेशः शामित्रशब्देनोच्यते हे शामित्र ! त्वं मृष्टोऽसि पशुविशसनस्य विहितत्वेनाशुद्धि-हेतुत्वाभावात्सत्यपि विशसने शुद्धोऽसि यद्वा मृष्टः शृतत्वा-च्छिष्टः पक्वं हविर्मृष्टं भवति । तथा हव्यस्य हृदयजिह्वा-दिरूपस्य हविषः सूदनः पाकहेतुश्चासि ॥ औदुम्बरीम् हे औदुम्बरि ! त्वमृतधामा ऋतं सामगानं धामोपवेशनस्थानं यस्याः सा । औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायतीत्युक्तेः । स्वर्ज्योतिः उन्नतत्वेन स्वर्गे प्रकाशकः यद्वा सूर्यज्योतिः ॥ ३२ ॥

स॒मु॒द्रो॑ऽसि वि॒श्वव्य॑चाः । अ॒जो॒ऽस्येक॑पात् । अहि॑रसि बु॒ध्न्यः॑ । वाग॑स्यै॒न्द्रम॑सि॒ सदो॑ऽसि । ऋत॑स्य द्वारौ॒ मा मा॒ सन्ता॑प्तम् । अध्व॑नामध्व पते॒ प्र मा॑ तिर स्व॒स्ति मे॒ऽस्मिन् प॒थि दे॑व॒याने॑ भूयात् ॥ ३३ ॥

ब्रह्मासनम् हे ब्रह्मासन ! त्वं समुद्रः विश्वव्यचाश्चासि सर्वे देवाः सम्यगुत्कर्षेण द्रवन्त्यत्रेति समुद्रः समुद्र इवागाढो ज्ञानेन ब्रह्मा यत्र तिष्ठतीति वा । विश्वं सर्वं यत्र व्यचति गच्छति क्षताक्षतप्रत्यवेक्षणायेति विश्वव्यचाः ॥ शालाद्वार्यम् हे प्राचीनवंशशालाद्वारवर्तिन्नग्ने ! त्वमजोऽसि अजति आह्-वनीयरूपेण यज्ञदेशे गच्छतीत्यजः यद्वा परब्रह्मत्वमुपचर्यते

न जायत इत्यजः। एकः पातीत्येकपात् यद्वा एकः पा. सर्वाणि भूतानि यस्येत्येकपात् पादोऽस्य विश्वा भूतानीति श्रुतेः॥ प्राजहितम् पत्नीशालापश्चिमभागवर्ती पुरातनो गार्हपत्योऽग्निः प्राजहित उच्यते हे प्राजहित! त्वमहिरसि न हीयत इत्यहि शालाद्वारीये नूतने गार्हपत्ये उत्पन्नेऽपि अयमग्निः स्वरूपेण न हीयते। बुध्नो मूलं तत्र भवो बुध्न्यः आधानकाले प्रथममाहितत्वान्मूलभावित्वम् स हि प्रथमं मथ्यते॥ नामभिरेवात्र धिष्णयानां स्तुतिः। उक्तं च। स्तुतिः स्वनाम्ना कर्मणा वाथ रूपैरिति॥ का० [८, ८, २२ [वागसीति सदोऽभिमर्शनमिति॥ हे सदः! त्वं वागसि वाचास्मिन् कर्म कुर्वन्तीति वाक्शब्देनाभेदोपचारेण सद उच्यते। ऐन्द्रमिन्द्रदेवताकं चासि। सीदन्त्यस्मिन् इति सदः॥ का० [८, ८, २३] ऋतस्य द्वाराविति द्वार्ये इति। द्वार्ये सदोद्वारशाखे अभिमृशतीति सूत्रार्थः॥ हे ऋतस्य यज्ञस्य द्वारौ द्वारदेशस्थापिन्यौ शाखे! युवां मा मां मा सन्तासं मा सन्तापयतं प्रवेशनिःक्रमणे स्खलनादिना। तपतेर्लुङि मध्यमैकवचने झलो झलीति [पा० ८, २, २६] सिज्लोपे रूपम्॥ का० [५, ८, २४—२५] अभिमन्त्रणमुत्तरैरध्वनामध्वपत इति सूर्य्यम्। उत्तरैस्त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रयाणामभिमन्त्रणं दर्शनमित्यर्थः तत्राध्वनामिति सूर्यमभिमन्त्रयत इति सूत्रार्थः॥ अध्वपते मार्गपालक रवे! अध्वनां मार्गाणां मध्ये वर्त्तमानं मा मां त्वं प्रतिर प्रवर्धय तिरतिर्वृद्ध्यर्थः। किञ्च अस्मिन् देवयाने देवयानप्रापके पथि यज्ञमार्गे मे मम स्वस्ति कल्याणं भूयात्॥ ३३॥

मित्रस्य॑ मा॒ चक्षु॑षेक्षध्वम्। अग्न॑यः सगराः

सगरा स्थ सगरेण नाम्ना रौद्रेणानीकेन पात माग्नयः पिपृत माग्नयो गोपायत मा नमो वोऽस्तु मा मा हिꣳसिष्ट ॥ ३४ ॥

का॰ [८, ८, २६] मित्रस्येत्यृत्विज इति । अभिमन्त्रयत इति शेषः ॥ हे ऋत्विजः ! मित्रस्यादित्यस्य चक्षुषा नेत्रेण मा मामीक्षध्वं पश्यत सख्युर्नेत्रेण वा सखा यथा सखायं हितचक्षुषा पश्यति तथा मां पश्यध्वमित्यर्थः ॥ का॰ [८, ८, २७] अग्नयः सगरा इति धिष्ण्यानिति । अभिमन्त्रयत इति शेषः ॥ हे अग्नयः सगराः ! गृ स्तुतौ गरेण स्तुत्या सहिताः सगराः यूयं सगरेण नाम्ना स्तुतिसहितेन नाम्ना धिष्ण्या इति नाम्ना व्यवह्रियमाणत्वात्सगराः स्थ समानस्तुतयो भवथ समानो गरो येषां ते सगराः । हे अग्नयः ! ते यूयं रौद्रेणानीकेन शत्रुविनाशकत्वादुग्रेण भवदीयेन सैन्येन मा मां पात रक्षत यद्वा रुद्रदेवत्येन मुखेन मां पात अनीकं मुखं सैन्यञ्च । हे अग्नयः ! मा मां पिपृत धनादिभिः पूरयत । मा मां गोपायत रक्षत । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति यास्कोक्तेः [निरु॰ १०, ४२] निरन्तरं रक्षेत्यर्थः । वो युष्मभ्यं नमोऽस्तु मा मां मा हिंसिष्ट मा बधिष्ट निर्विघ्नं यज्ञं कारयतेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

ज्योतिरसि विश्वरूपं विश्वेषां देवानाꣳ समित् । त्वꣳ सोम तनूकृद्भ्यो द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्य उरु यन्तासि वरूथꣳ स्वाहा । जुषाणो अप्तुराज्यस्य वेतु स्वाहा ॥ ३५ ॥

का॰ [५, ४, २६] ध्रुवायाः पुरस्तात् पृषदाज्यमाज्यं

दधिमिश्रं पृषदाज्यं गृहीतं ज्योतिरसीति समिदन्तेनेति ॥
आज्य ! त्वं ज्योतिरसि किम्भूतं विश्वरूपं सर्वरूपं बहुष्वा-हुतिषूपयुक्तत्वाद्विश्वरूपरूपत्वम् आज्यत्वाद्वा दीप्यमानत्वाद्वा ज्योतिष्ट्वम्। विश्वेषां सर्वेषां देवानां समित्समिन्धनं सम्य-ग्दीपकम् देवा ह्याज्यं भुक्त्वा दीप्यन्ते॥ का० [८, ७, १] प्रदीप्तमिध्मं त्वꣳ सोमेति। प्रचरण्याभिजुहोतीति। जुहूरिव होमसाधना काचित् स्रुक् प्रचरणीत्युच्यते॥ अवसानरहिता सोमदेवत्या गायत्री भृगुसुतकृतुदृष्टा। तनूं शरीरं कृन्तन्ति छिन्दन्तीति तनूकृतो राक्षसाः। कृती छेदने। द्विषन्तीति द्वेषांसि दौर्भाग्यानि। अन्यैरस्मद्विरोधिभिः कृतानि प्रेरि-तान्यन्यकृतानि। हे सोम ! त्वं तेभ्यो यन्ता नियन्तासि यच्छतीति यन्ता यम उपरमे तृच्। यथा तादृशा अस्मान्मा बाधन्ते तथास्मान् सुरक्षितप्रदेशे संस्थाप्य पालयसीत्यर्थः। तस्मात् त्वमेवास्माकमुरु प्रभूतं वरूथं बलमसि तस्मै तुभ्यमिदं हुतमस्तु। सोमं नेतुं तमुद्दिश्यासावाज्याहुतिर्हुतेति भावः॥ [का० ७, ८, २] जुषाणोऽप्तुरिति द्वितीयामिति। जुहो-तीत्यनुवर्त्तते॥ अप्तुदेवत्यैकपदा विराट् यजुरन्ता विराजो दश इत्युक्तेर्दशाक्षरत्वाद्विराट्। अप्तुश्चात्र सोमः आप्नोति पीतः सन् शरीरमित्याप्तुः आपॢ व्याप्तौ आप्नोतेर्ह्रस्वश्चेति [उणा० १, ७४] तुप्रत्ययो धातोर्ह्रस्वश्च। जुषाणः प्रीय-माणोऽप्तुः सोम आज्यस्य वेतु आज्यं पिबतु कर्मस्थपीति केचित्। स्वाहा तस्मै सुहुतमस्तु॥ २५॥

अग्ने नय॑ सुपथा॑ रा॒ये अ॒स्मान्विश्वा॑नि देव व॒युना॑नि वि॒द्वान्। यु॒यो॒ध्य॑स्मज्जु॑हुरा॒ण-मेनो॒ भूयि॑ष्ठां ते॒ नम॑ उक्तिं विधेम॥ २६॥

का० [८, ७, ६] अग्ने नयेति वाचयतीति॥ आग्नेयी त्रिष्टुबगस्त्यदृष्टा। हे अग्ने हे देव! विश्वानि सर्वाणि वयुनानि मार्गान् ज्ञानानि वा विद्वान् जानानस्त्वमस्माननुष्ठातॄन् राये धनाय यज्ञफलाय सुपथा शोभनमार्गेण नय प्रापय। किञ्च अस्मदस्मत्तोऽनुष्ठातृभ्यः एनः पापं युयोधि पृथक्कुरु। यु मिश्रणामिश्रणयोः यौतेः शपः श्लुः वा छन्दसीति [पा० ३, ४, ८८] हेः पित्त्वपक्षे अङितश्चेति [पा० ६, ४, १०३] हेर्धि पित्त्वाद्गुणः। किम्भूतमेनः जुहुराणम्। हृर्छा कौटिल्ये अस्मात् हुर्छतेः मनो लुक् छलोपश्चेति [उणा० २, ८८] श्रोणादिकसूत्रेणानच्प्रत्यये रूपम् हूर्छितुं कुटिलीकर्तुमिच्छतीति जुहुराणम् अभिलषितक्रियाप्रतिबन्धकमित्यर्थः। किञ्च ते तव भूयिष्ठां बहुलतमां नमउक्तिं हविषां वचनं याज्यापुरोऽनुवाक्यालक्षणं विधेम करवाम। नम इत्यन्ननाम [निघ० २, ७, २२] यद्वा नमस्कारविषयामुक्तिं सम्पादयाम॥ ३६॥

अयं नो अग्निर्वरिवस्कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन्। अयं वाजान् जयतु वाजसातावय॑ शत्रून् जयतु जर्हृषाणः स्वाहा॥ ३७॥

का० [८, ७, ७—८] उत्तरेण सदो हृत्वाग्नीध्रेऽग्निं निदधाति ग्रावद्रोणकलशसोमपात्राणि चायं न इति जुहोत्यस्मिन्निति। शालामुखीयमग्निं ग्रावादीनि च सदस उत्तरभागे नीत्वाग्नीध्रमण्डपे निधाय तत्रत्यधिष्ण्यगतेऽग्नौ घृतेन जुहुयादिति सूत्रार्थः॥ आग्नेयी त्रिष्टुब्यजुरन्ता। अयमग्निर्नोऽस्माकं वरिवः धनं कृणोतु करोतु अयमेवाग्निर्मृधः संग्रामान् प्रभिन्दन् विदारयन् सन् पुर एतु अग्रतो

यातु अयमेवाग्निर्वाजमातौ वाजानामन्नानां सम्भजने निमित्ते वाजान् शत्रुसम्बन्धीन्यन्नानि अस्मभ्यं दातुं जयतु ततोऽयमेवाग्निर्जर्हृषाणोऽत्यर्थं हृष्यन् शत्रून् जयतु स्वाहा तुभ्यं सुहुतमस्तु ॥ ३७ ॥

उरु विष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि। घृतं घृतयोने पिब प्र-प्र यज्ञपतिं तिर स्वाहा ॥ ३८ ॥

का० [८, ७, १५] उरु विष्णविति जुहोतीति। पूर्वमन्त्रेणाग्नीध्रीये होमोऽनेन त्वाहवनीय इति सूत्रार्थः॥ वैष्णव्यनुष्टुब्यजुरन्ता। हे विष्णो! व्यापिन् आहवनीय! उरु विक्रमस्व शत्रुषु बहुलं पराक्रमं कुरु किञ्च क्षयाय ब्रह्मगृहनिवासाय नोऽस्मानुरु बहु यथा तथा कृधि कुरु। हे घृतयोने अग्ने! घृतं पिब हूयमानमिदमाज्यं भक्षय। अग्निर्यस्यै योनिरसृज्यत तस्यै घृतमुल्बमासीदिति श्रुतेर्घृतयोनित्वम् किञ्च यज्ञपतिं यजमानं प्रतिर धनादिगणेन वर्धय। प्रमसुपोदः पादपूरण इति [पा० ८, १, ६] प्रशब्दस्य द्वित्वम्। स्वाहा तस्मै तुभ्यं सुहुतमस्तु ॥ ३८ ॥

देव सवितरेष ते सोमस्तꣳ रक्षस्व मा त्वा दभन्। एतत्त्वं देव सोम देवो देवान् २॥ उपागा इदमहं मनुष्यान् सह रायस्पोषेण। स्वाहा निर्वरुणस्य पाशान्मुच्ये ॥ ३९ ॥

का० [८, ७, १७] दक्षिणेऽनसि कृष्णाजिनमास्तीर्य तस्मिन् सोमं निदधाति देव सवितरिति। अनसि शकटे॥ सावित्रं यजुः। हे सवितः! सर्वस्य प्रेरक देव! एष सोमस्ते

समर्पित: तं तादृशं सोमं त्वं रक्षस्व पालय मा त्वा दभन् सोमस्य रक्षितारं त्वामसुरा मा विहिंसिषु: ॥ का० [८, ७, १८] एतत्त्वमिति विसृज्योपतिष्ठत इति। कृष्णाजिने स्थापितं बद्धं सोमं विसृज्योपस्थानं कुर्यादिति सूत्रार्थ: ॥ सौम्यं यजु: । हे सोम देव ! त्व देव: सन् मदीयान् देवाने तदिदानीमुपागा: प्राप्तोऽस्मि अहं मनुष्यो यजमानो मदीयान्मनुष्यानिदमिदानीं राय: पोषेण सह पश्वादिधनेन सार्धमुपागतोऽस्मीत्यनुषङ्ग: ॥ का० [८, ७, १९] स्वाहा निरिति निष्क्रम्यति । हविर्धानमण्डपान्निर्गत्येति सूत्रार्थ: ॥ हानं हा न हा अहा स्वस्याहा स्वाहा स्वात्याग: सोमेन त्यानं नि:क्रोयात्मीयोऽहमस्मीत्यर्थ: । यद्वा स्वाहा सोमरूपमन्नं देवेभ्यो दत्तमस्तु अनेन सोमप्रदानेनाहं वरुणपाशान्निर्मुच्य निर्मुक्तोऽस्मि ॥ ३९ ॥

अग्ने॑ व्रतपास्त्वे व्र॑तपा या तव॑ त॒नूर्मय्य॑भू॑॑- द्दे॒षा सा त्वयि॒ यो मम॑ त॒नूस्त्वय्य॑भू॑॑दि॒यꣳ सा मयि॑। य॒था य॒थं नौ॑ व्रतपते व्र॒तान्यनु॑ मे दी॒क्षां दी॒क्षाप॑तिरम॒ꣳस्तानु॒ तप॒स्तप॑स्पतिः ॥ ४० ॥

का० [८, ३, ४,] अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधायेति ॥ आग्नेयं यजु: यजमानोऽग्निशरीरेणात्मशरीरस्य कृतव्यत्ययोऽधस्तनं कर्मकलापं कृत्वाथ यथा स्वशरीरं कुर्वाण आह हे अग्ने ! व्रतपा: स्वभावत: सर्वेषां व्रतानां पालकोऽसि तस्मात्कारणादिदानीमपि त्वे त्वं व्रतपा: मदीयव्रतस्य पालको भवेति शेष: । हे अग्ने ! व्रतप्रार्थनकाले तव सम्बन्धिनी या तनूर्मयि अभूदवस्थिता सा एषा तव तनू: त्वयि

भवत्विति शेषः। यो या उ या च मम तनूस्त्वय्यभूत्सा इयं मयि भवतु। किञ्च हे व्रतपते! व्रतपालकाग्ने! नौ आवयोर्व्रतानि कर्माणि यथायथं यथास्वं स्वसम्बन्धमनतिक्रम्य सन्त्विति शेषः। अनुष्ठानरूपं व्रतं ममास्तु तत्पालनरूपं व्रतं तवास्त्वित्यर्थः। किञ्च दीक्षापतिः दीक्षायाः पालकोऽग्निः मे दीक्षां मदीयदीक्षार्थं नियममन्वमंस्त अनुमतवानङ्गीकृतवानित्यर्थः तपस्पतिः तपसः पालकोऽग्निस्तपो मदीयामुपसदमन्वमंस्तानुमतवान् ॥ ४० ॥

उरु विष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि। घृतं घृतयोने पिब प्र-प्र यज्ञपतिं तिर स्वाहा ॥ ४१॥

इदादौ यूपसम्पादनमन्त्राः॥ का० [६, १, ३—४] गृहेषु यूपाहुतिं जुहोति चतुर्गृहीतं स्रुवेण वोरु विष्णविति। चतुर्गृहीतमाज्यमाहवनीये जुहोति यूपं छेत्तुं गमिष्यन् सा यूपाहुतिरिति सूत्रार्थः॥ व्याख्याता ॥ ४१ ॥

अत्यन्यान् २॥ अगां नान्यान् २॥ उपागामर्वाक्त्वा परेभ्योऽविदं परोऽवरेभ्यः। तं त्वा जुषामहे देव वनस्पते देवयज्यायै देवास्त्वा देवयज्यायै जुषन्तां विष्णवे त्वा। ओषधे त्रायस्व। स्वधिते मैनꣳ हिꣳसीः ॥४२॥

का० [६, १, ५—७] आज्यशेषमादाय स तक्षा गच्छति यूपमभिमृशत्यत्यन्यानिति प्राङ् तिष्ठन्नभिमन्त्रयते वेति। यूपाहुतिशेषाज्ययुतो ऽपतक्षणार्थं वनं गत्वा यूपमभिमृशेदभिमन्त्रयेद्वेति सूत्रार्थः॥ वनस्पतिदेवत्यम्। वृक्षा द्विविधाः

यूप्या अयूप्याश्च पलाशखदिरबिल्वादयो यूप्याः निम्बजम्बो-राद्यस्त्वयूप्याः । हे पुरोवर्त्ति यूपवृक्ष ! त्वत्तोऽन्यान् कांश्चि-द्यूप्यानपि समप्रदेशजन्मादिलक्षणरहितानत्यगाम् अतिक्रान्त-वानस्मि अन्यांश्चायूप्यान्नोपागाम् किञ्च परेभ्यो वृक्षेभ्यो दूर-वर्त्तिभ्योऽर्वाक् निकटं त्वा त्वामविदं लब्धवानस्मि अवरेभ्यो निकटेभ्यः परः परस्तादविदं विद्लृ लाभे पुषादीत्यङ् [पा॰ ३, १, ५५] लुङि रूपम् किञ्च हे वनस्पते ! वनस्य पालक ! हे देव दीप्यमान वृक्ष ! देवयज्यायै देवयागार्थं तं तादृशं त्वां वयं जुषामहे सेवामहे देवा अपि देवयज्यायै त्वा जुषन्तां सेव-न्ताम् ॥ का॰ [६, १, ११] स्रुवेणोपस्पृशति विष्णवे त्वेति । हे यूपवृक्ष ! त्वा त्वां विष्णवे यज्ञाय उपस्पृशामीति शेषः यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः ॥ का॰ [६, १, १२] ओषध इति कुशतरुणं तिरस्कृत्येति । यूपवृक्षस्य कुशमन्तर्धानं कुर्य्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे ओषधे ! त्वं त्रायस्व स्वधितिभयात् मां रक्ष ॥ का॰ [६, १, १३] स्वधित इति परशुना प्रहरतीति ॥ हे स्वधिते [परशो ! एनं यूपं मा वधीः ॥ ४२ ॥

द्यां मा लेखीरन्तरिक्षं मा हिꣳसीः पृथिव्या सम्भव । अयꣳ हि त्वा स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनाय महते सौभगाय । अतस्त्वं देव वनस्पते शतवल्शो विरोह सहस्रवल्शा वि वयꣳ रुहेम ॥ ४३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

का॰ [६, १, १६] द्यां मा लेखीरिति पतन्तमभिमन्त्रयत

इति ॥ हे यूपवृक्ष ! द्यां द्युलोकं त्वं मा लेखीः मा हिंसीः । लिख अक्षरविन्यासे इह तु हिंसार्थः । अन्तरिक्षञ्च मा हिंसीः पृथिव्या सह सम्भव सङ्गतो भव । यूपस्य वज्ररूपत्वाल्लोकानां शान्तिराशास्यत इति भावः ॥ का० [६, १, १८—१९] अयᳪ हि त्वेति शोधनमभिमन्त्रणशेषा वा सविशेषोपदेशादिति ॥ हि यस्मात् हे छिन्न वृक्ष ! तेतिजानोऽतितीक्ष्णोऽयं स्वधितिः कुठारो महते सौभगाय सौभाग्याय दर्शनीयत्वाय यद्वा सुभगो यज्ञः स एव सौभगः स्वार्थेऽण् यज्ञाय त्वां प्रणिनाय प्रणयति गृतत्वं प्रापयति । छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति [पा० ३, ४, ६] वर्त्तमाने लिट् । तिज निशाने अस्माद्यङ्लुगन्तात्क्षानचि तेतिजान इति रूपम् । अतस्त्वया छेदान्न भेतव्यमिति भावः ॥ का० [६, १, २०—२१] अतस्त्वमित्याव्रश्चने जुहोति शर्पं वेति ॥ हे देव वनस्पते ! अतोऽस्मात् स्थाणोः त्वं शतवल्शः बहङ्कुरः सन् विरोह विशेषेण जायस्व वयञ्च सहस्रवल्शाः पुत्रपौत्रादिभिर्बहुशाखोपेता विरुहेम प्रजायेमहि ॥ ४३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे ।

आतिथ्यात् स्थाणुहोमान्तः पञ्चमोऽध्याय ईरितः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥

देवस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वे॒ऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्या॑म् पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम् । आद॑दे॒ नार्य॑सि । इ॒दम॒हᳪ रक्ष॑सां ग्री॒वा अपि॑कृन्तामि । यवो॑ऽसि य॒वया॒-

स्मद्द्वेषो यवयारातीः । दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा । शुन्धन्तां लोकाः पितृषदनाः । पितृषदनमसि ॥ १ ॥

सोमिकवेदिप्रधाने पञ्चमाध्याये आतिथ्यमारभ्य यूपनिर्माणपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः अग्नीषोमीयपशुप्रधाने षष्ठेऽध्याये यूपसंस्कारमारभ्य सोमाभिषवोद्योगपर्यन्ता मन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० [६, २, ८] देवस्य त्वेत्यभ्रिमादाय यूपावटं परिलिखतीदमहमिति । [६, २, १५--१८] यवाऽसीत्यप्सु यवानोप्य प्रोक्षत्यग्रमध्यमूलानि दिवे त्वेति प्रतिमन्त्रं प्रोक्षामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वादवटे शेषमासिञ्चति शुन्धन्तामिति बर्हींषि प्राग्ग्रादक्षिणं च प्रास्यति पितृषदनमसीति ॥ एतानि षड् यजूंषि औदुम्बरीविषये [५ अध्या० २६ का०] व्याख्यातानि ॥ १ ॥

अग्रेणीरसि स्वावेश उन्नेतॄणामेतस्य वित्तादधि त्वा स्थास्यति । देवस्त्वा सविता मध्वानक्तु । सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्यः । द्यामग्रेणास्पृक्ष आन्तरिक्षं मध्येनाप्राः पृथिवीमुपरेणादृंहीः ॥ २ ॥

का० [६, २, १९] प्रथमशकलमग्रेणीरसीति । यूपावटे प्रथमशकलं निक्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ हे यूपशकल ! त्वमग्रेणीरसि । अग्रे प्रथमं यूपस्य क्रियमाणस्य नीयतेऽपनीयत इत्यग्रेणीः । यूपस्य प्रथमावयवभूतो भवसीत्यर्थः । यद्वा अग्रे प्रथमं यूपमवटं प्रति नयतीत्यग्रेणीः पुरःसरः ।

किम्भूतस्त्वम्। उन्नेतॄणामुन्नयनकर्त्तॄणामध्वर्य्यूणां स्वावेशः सुखेनावेशयितुं शक्यः ते ह्येनं यूपावटे सुखेनावेशयन्ति लघुत्वात्। स त्वमेतस्य कर्मणो वित्तात् कर्मणि षष्ठी। एतत्कर्म विद्धि जानीहि। किं तत्कर्म। यत यूपः त्वामधि स्थास्यति त्वदुपर्य्यवस्थानं करिष्यति तत्त्वया बोद्धव्यमित्यर्थः॥ का० [६, ३, २,] देवस्य त्वेत्यनक्तीति यूपमिति शेषः॥ यूपदेवत्यम्। हे यूप! सविता देवः मध्वा मधुना मधुरेणाज्येन त्वा त्वामनक्तु। मध्वा अनित्यमागमशासनमिति नुमभाव॥ का० [६, ३, ३—४] चषालमुभयतोऽक्तं प्रतिमुञ्चति सुपिप्पलाभ्य इति। अध उपरि चाज्येन लिप्तं चषालं यूपाग्रे स्थापयेदिति सूत्रार्थः॥ हे चषाल! त्वां यूपस्याग्रे प्रतिमुञ्चामीति शेषः। किमर्थमोषधीभ्यः व्रीह्याद्योषधिनिष्पत्त्यर्थम् किम्भूताभ्य ओषधीभ्यः सुपिप्पलाभ्यः शोभनफलयुक्ताभ्यः इत्यर्थः॥ का० [६, ३, ७] द्यामग्रेणेत्युच्छ्रयतीति। उन्नतं कुर्य्यादित्यर्थः। यूपदेवत्यम् यूपस्य महिमोच्यते। हे यूप! त्वमग्रेणाग्रभागेन द्यां दिवमस्पृक्षः स्पृष्टवानसि। स्पृशतेर्लुङि शल इगुपधादनिटः क्स इति [पा० ३, १, ४५] क्सप्रत्ययः। मध्येन मध्यभागेनान्तरिक्षमा अप्राः आपूरितवानसि। प्रा पूरणे। उपरेणाधोभागेन अनिष्टप्रदेशेन पृथिवीं भूमिमदृंहीः दृढीकृतवानसि॥ २॥

या ते॒ धामा॑न्युश्मसि॒ गम॑ध्यै॒ यत्र॒ गावो॒ भूरि॑शृङ्गा अ॒यासः॑। अत्राह॒ तदु॑रुगा॒यस्य॒ विष्णोः॑ पर॒मं प॒दमव॑भाति॒ भूरि॑॥ ब्र॒ह्म॒वनि॑ त्वा क्षत्र॒वनि॑ रायस्पोष॒वनि॒ पर्य्यू॑हामि। ब्र॒ह्म॑दृꣳह क्ष॒त्रं दृꣳहायु॑र्दृꣳह प्र॒जां दृꣳह॥ ३॥

का० [६, ३, ८] या त इति मिनोतीति । अवटे यूपं प्रक्षिपेदित्यर्थः ॥ यूपदेवत्या त्रिष्टुप् दीर्घतमोदृष्टा । हे यूप ! या यानि ते तव धामानि स्थानानि गमध्यै गन्तुं वयमुश्मसि उश्मः कामयामहे । तुमर्थे से इत्यादिना [पा० ३, ४, ९] गच्छतेस्तुमर्थे कध्यैन्प्रत्ययः निञ्चादाद्युदात्तः । उश्मसि वश कान्तौ लटि उत्तमबहुवचने शपो लोपे सम्प्रसारणे इदन्तो मसीति [पा० ७, १, ४६] इकारः । यानि तव स्थानानि गन्तुं वयमिच्छाम इत्यर्थः । किञ्च यत्र तेषु तव स्थानेषु गावो रश्मयः अयासः । अयन्तीति अयाः अय गतौ गन्तारो वर्त्तन्ते सर्वे किरणा येषु स्थानेषु गता इत्यर्थः । किम्भूता गावः भूरिशृङ्गाः भूरि बहु शृङ्गं दीप्तिर्येषां ते भूरिशृङ्गाः । प्रज्वलन्नामसु [निघ० १, १४, ११] शृङ्गाणीति पठितम् । अहेत्येवार्थे । विष्णोः व्यापकस्य ब्रह्मणः तत् परममुत्कृष्टं पदं भूरि महत् आदित्यमण्डललक्षणमत्रैव अवभारि अवभाति । तकारस्थाने छान्दसो रेफः । यद्वा भूरि बहुप्रकारं यथा तथा अत्राह तत्रैव एष्वेव स्थानेषु अवभाति शोभते । किम्भूतस्य विष्णोः उरुगायस्य गाङ् गतौ गानं गायः उरुर्गायो गतिर्यस्य महागतेरित्यर्थः । यद्वा उरुभिर्महात्मभिर्गीयते स्तूयतेऽसावुरुगायस्तस्य । तादृशस्थानप्राप्तिहेतुभूतकर्मणि हे यूप ! त्वमत्रावटे तिष्ठेत्याशयः ॥ का० [६, ३, १०—११] ब्रह्मवनि त्वेति पाश्वभिः । ब्रह्म दृꣳहेति मैत्रावरुणदण्डेन समन्तं त्रिः पर्यूषतीति ॥ हे यजुषी औदुम्बरीविषये [५ अध्या० २७ क०] व्याख्याते ॥ ३ ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ४ ॥

का० [६. ३. १२] विष्णोः कर्माणीति वाचयति यूपमन्वारब्धमिति । यूपं स्पृष्टवन्तं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थ ॥ द्वे वैष्णव्यौ गायत्र्यौ मेधातिथिदृष्टे । हे ऋत्विजः ! विष्णोः यज्ञाधिष्ठातुः कर्माणि सृष्टिसंहारादिचरितानि यूयं पश्यत यतो यैः कर्मभिः व्रतानि भवदीयानि लौकिकवैदिककर्माणि पस्पशे बद्धवान् निर्मितवानित्यर्थः । स्पश बन्धने । स विष्णुरिन्द्रस्य युज्यः वृत्रवधादिकार्ये योज्योऽनुरूपः सखा मित्रम् ॥ यद्वा विष्णोः यज्ञस्य कर्माणि वीर्याणि पश्यत यतो यैर्वा यैर्व्रतानि आधानपशुयागादीनि कर्माणि पस्पशे आत्मनि बद्धवान् यद्वा यैर्यैर्व्रतानि कर्माणि अग्निवायुसूर्याणां स्वानि स्वानि एतान्यप्रमत्ताः कुर्वन्तीत्येवं पस्पशे निबद्धवान् शिष्टं समानम् ॥ ४ ॥

तद्विष्णोः परमं पदꣳ सदा पश्यन्ति सूरयः दिवीव चक्षुराततम् ॥ ५ ॥

का० [६. ३. १३] तद्विष्णोरिति चषालमीक्षमाणमिति । यूपकटकं प्रेक्षमाणं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ सूरयः विद्वांसो वेदान्तपारगा विष्णोः तत्परमं पदं स्वरूपं सदा पश्यन्ति । कीदृशम् । दिवि आकाशे निरावरणे चक्षुरिवाततं व्याप्तम् । यद्वा यत् दिवि आकाशे चक्षुरादित्यमण्डलमाततं विस्तारितम् इवोऽनर्थकः चक्षुःशब्देनात्रापि मण्डलमुच्यते चक्षुमित्रस्य वरुणस्य [७ अध्या० ४२ क०] तच्चक्षुर्देवहितम् [३६ अध्या० २४ क०] ॥ ५ ॥

परिवीरसि परि त्वा दैवीर्विशो व्ययन्तां परीमं यजमानꣳ रायो मनुष्याणाम् । दिवः

सूनुरसि। एष ते पृथिव्यां लोक आरण्यस्ते पशुः ॥ ६ ॥

का० [६, ३, १५] त्रिगुणा त्रिव्यामा कौशी रशना तया नाभिमात्रे त्रिवृतं परिव्ययति परिवीरसीति। त्रिभिर्गुणैस्त्र्यवयवीकृता त्रिव्याममाना कुशसम्बन्धिनी या रशना रज्जुस्तया नाभिप्रमाणे यूपप्रदेशे आवृत्तित्रयं यथा भवति तथा यूपमावेष्टयेदिति सूत्रार्थः॥ यूपदेवत्यं यजुः। हे यूप! त्वं परिवीरसि परितो रशनया वीता वेष्टितोऽसि यद्वास्माभिः परिवीतोऽसि। व्येञ् संवरणे इत्यस्य क्तप्रत्ययार्थे क्विपि सम्प्रसारणम्। किञ्च दैवीर्विशः देवसम्बन्धिन्यः प्रजाः मरुद्गणाद्यः त्वा त्वां परिव्ययन्तां परितो वेष्टयन्तु। यद्वा दैवीर्विशः पशवः त्वा परिव्ययन्ताम्। दैव्यो वा एता विशो यत्पशव इति श्रुतिः। किञ्च मनुष्याणां सम्बन्धिन्यो रायो धनानि इमं यजमानं परिव्ययन्तां वेष्टयन्तु यद्वा मनुष्याणामिति निर्धारणे षष्ठी मनुष्याणां मध्ये रायो धनानि इमं यजमानमेव परिव्ययन्ताम्॥ का० [६, ३, १७] यूपशकलमस्यामवगूहत्युत्तरेणाग्निष्ठां दिवः सूनुरसीति। अष्टास्रे यूपस्य याश्रिरग्निसमीपे स्थिता साग्निष्ठा तस्या उत्तरभागे रशनायां स्वरुनामकं शकलमवसृजेदिति सूत्रार्थः॥ हे स्वरो! त्वं दिवः द्युलोकस्य सूनुः पुत्रोऽसि द्युलोकादुत्पत्तिः ततो यूपो जायते यूपात् स्वरुरिति प्रणालिकया दिवः सूनुः स्वरुः॥ का० [८, ८, २३] वर्षिष्ठाद्दक्षिणं वितष्टं द्वादशं निदधात्येष त इति। यूपैकादशिनीपक्षे वर्षिष्ठाद्यूपाद्दक्षिणभागे वितष्टमतष्टास्रिं द्वादशं यूपं निदधाति स्थापयति न तु निखनतीति सूत्रार्थः॥ यूपदेवत्यम्। हे यूप! पृथिव्यामेव ते तव लोकः

याग्नेयस्थानमित्यर्थः ॥ ननु पशवो वै यूपमुच्छ्रयन्तीति श्रुतेः [३, ७, ३—४] यूपे पशुना भवितव्यमित्यत आह ते तव आरण्योऽरण्ये भवोऽरण्यसम्बन्धी पशुः वने वर्त्तमानः पशुस्त-वैवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

उ॒पा॒वी॒र॑सि । उप॑ दे॒वान् दैवी॒र्विशः॒ प्रागु॑-रु॒शिजो॒ वह्नि॑तमान् । देव॑ त्वष्ट॒र्वसु॑ रम ह॒व्या ते॑ स्वदन्ताम् ॥ ७ ॥

का० [६, ३, १८] उपवीरसीति तृणमादायेति ॥ हे तृणविशेष ! त्वमुपावीरसि उप समीपमवतिगच्छतीत्युपावीः यद्वा उप समीपेऽवस्थितोऽवति रक्षतीत्युपावीः पशोर्द्वितीयः सखा त्वमसीत्यर्थः ॥ का० [६, ३, २०] तेन पशुमुपस्पृश-त्युप देवानिति । गृहीतेन तृणेन पुरस्तात्प्रत्यञ्चं स्थितं पशुं स्पृशेदिति सूत्रार्थः ॥ दैवीर्विशः पशवो देवानग्नीषोमादीनुप प्रागुः उपगच्छन्तु दैव्यो वा एता विशो यत्पशव इति श्रुतेः । इण् गतावित्यस्माच्छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति [पा० ३, ४, ६] कालमात्रे लुङ् इणो गा लुङीति [पा० २, ४, ४५] गादेशः । किम्भूतान् देवान् उशिजो मेधाविनः यद्वा हवींषि कामयमा-मान् वहन्तीति वह्नयः अतिवह्नयो वह्नितमास्तान् यजमानं स्वर्गं प्रति प्रापयतां देवानां मध्ये श्रेष्ठतमानित्यर्थः । एवं पशून् प्रार्थ्य त्वष्टारमाह हे देव ! हे त्वष्टः ! त्वं वसु पशुलक्षणं धनं रम रमय । छन्दस्युभयथेति [पा० ३, ४, ११७] शपोऽप्यार्धधातुकसञ्ज्ञत्वाण्णिचो लोपः । एवं त्वष्टारमुक्त्वा पुनः पशुमाह हे पशो ! ते तव हव्या हवींषि स्वदन्ताम् । स्वद स्वाद आस्वादने । स्वादूनि भवन्तु यद्वा हवींषि स्वदन्तामा-स्वादयन्तु देवा इति शेषः पूर्ववण्णिचो लोपः ॥ ७ ॥

रेवती रमध्वं बृहस्पते धारया वसूनि। ऋतस्य त्वा देवहविः पाशेन प्रतिमुञ्चामि धर्षा मानुषः ॥ ८ ॥

रयिर्धनं चीरादि यासां ता रेवत्यः। लिङ्गवचनव्यत्ययः रेवन्तः। रेवन्तो हि पशव इति श्रुतेः [३, ७, ३, १३] हे रेवन्तः चीरादिधनवन्तः पशवः! यूयं यजमानगृहे रमध्वं संक्रीडध्वम्। एवं पशुमुक्त्वा बृहस्पतिमाह हे बृहस्पते! हे ब्रह्मन्! वसूनि पशुलक्षणानि धारया निश्चलीकुरु ब्रह्म वै बृहस्पतिः पशवो वस्विति श्रुतेः [३, ७, ३, १३] ॥ का० [६, ३, २६] द्विगुणरशनया द्विव्याममया कौश्या पाशं कृत्वान्तरा शृङ्गमभिदक्षिणं बध्नात्यृतस्य त्वेति। अवयवद्वयोपेतया व्यामद्वयपरिमितया कुशकृतया रज्ज्वा नागपाशं कृत्वा शृङ्गयोरन्तकाले पशुं बध्नाति कथमभिदक्षिणम् दक्षिणशृङ्गमभिमुखं पाशं प्रतिमुञ्चेदिति सूत्रार्थः॥ हे देवहविः देवानां हविरूपपशो! ऋतस्यावश्यम्भाविफलोपेतत्वात्सत्यस्य यज्ञस्य पाशेन त्वा त्वां प्रतिमुञ्चामि बध्नामि प्रतिपूर्वो मुञ्चतिर्बन्धने वर्तते। एवं पशुं सम्बोध्य शमितं समर्पयति मानुषो धर्षा। ञिधृषा प्रागल्भ्ये विकरणपुरुषव्यत्ययः। मानुषः शमिता धृष्णोतु शमयितुं शक्नोतु पाशेन बद्धत्वादिति भावः। संहितायां द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] सूत्रेण धर्षेत्यत्र दीर्घः॥ ८ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्। अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं नियुनज्मि। अद्भ्यस्त्वौषधीभ्योऽनु त्वा माता मन्य-

तामनु पितानु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूः
अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥ ९ ॥

का० [६, ३, २७] देवस्य त्वेति यूप इति। यूपे पशुं बध्नातीति शेष इति सूत्रार्थः॥ अग्नीषोमदेवताभ्यां जुष्टमभिरुचितं पशुं नियुनज्मि निबध्नामि व्याख्यानमन्यत्॥ का० [६, ३, ३०] अद्भ्यस्त्वेति पशुं प्रोक्षणीभिः प्रोक्षतीति। हे पशो ! अद्भ्यः ओषधीभ्यः। अत्र विभक्तिव्यत्ययः अद्भिरोषधिभिश्च। त्वा त्वां प्रोक्षामि मेध्यं करोमि। किम्भूतं त्वाम्। अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं प्रीतम् दर्भैरपामुत्पूतत्वादोषधीनामपि प्रोक्षणसाधनत्वमस्त्येव। स्वमातृभक्षिताभ्यां तृणोदकाभ्यां पशोरुत्पन्नत्वात्तेनोभयेन प्रोक्षणं युक्तम्। तदाह तित्तिरिः अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः प्रोक्षामीत्याहाद्भ्यो ह्येष ओषधीभ्यः सम्भवति। किञ्च हे पशो ! एवं प्रोक्षितं त्वां माता भूमिरनुमन्यतां तथा पिता द्यौरनुमन्यताम् सगर्भ्यः समानगर्भे उदरे भवः सोदरो भ्राता अनुमन्यताम् सयूथ्यः समानयूथे भवः सखा सुहृत् अनुमन्यताम्॥ ९ ॥

अपां पेरुरसि। आपो देवीः स्वदन्तु स्वात्तञ्चित्सद्देवहविः। सं ते प्राणो वातेन गच्छताᳪं समङ्गानि यजत्रैः सं यज्ञपतिराशिषा ॥ १० ॥

का० [६, ३, ३१] अपां पेरुरित्यास्य उपगृह्णातीति। पशोर्मुखे प्रोक्षणीर्धारयेदिति सूत्रार्थः॥ पशुदेवतम् हे पशो ! त्वमपां जलानां पेरुः पानशीलोऽसि। पिबतीति पेरुः औणादिक रुप्रत्ययः। उदकपानशीलो भवसि ततः इदं

विवेत्यर्थः ॥ का० [६, ३, ३२] आपो देवीरित्यधस्ता-दुपोक्षतीति । पशोरधोभागे हृदि प्रोक्षेदिति सूत्रार्थः ॥ हे पशो ! आपो देवीः अनघा देव्यः स्वदन्तु त्वामास्वादयन्तु भक्ष-यन्तु । यद्वा आपो देव्यः स्वदन्तु पशुं भक्षयन्तु । को गुण इति चेत् स्वात्तं चित् चिदित्यव्ययं इवार्थे हि अतो देवहविः देवानां हविः पशुलक्षणं स्वात्तमास्वादितं सत् शोभनं देव-योग्यं भूयादिति शेषः । अङ्गात्त्वे त्यादिमन्त्रत्रयेणोपरिष्टा-दृत्वेऽधोभागे पशोः प्रोक्षणेन सर्वं मेध्यं करोतीति तित्ति-रिणा प्रतिपादितम् तदाह उपरिष्टात् प्रोक्षत्युपरिष्टादेवैनं मेध्यं करोति पाययत्यन्तरत एवैनं मेध्यं करोत्यधस्तादुपोक्षति सर्वमेवैनं मेध्यं करोतीति ॥ का० [६, ४, २] उत्तरमाघार-माधार्य पशुं पूर्वᳫं समनक्ति ललाटाᳫंसश्रोणिषु सं त इति प्रतिमन्त्रमिति । उत्तराघारहोमानन्तरं ध्रुवासमञ्जनादर्वा-गेव भाले अंसयो श्रोण्योश्च जुह्वैव पशुं समनक्ति सं त इति त्रिभिः प्रतिमन्त्रमिति सूत्रार्थः ॥ पशुदैवतयजूंषि ॥ लला-टाञ्जनमन्त्रः हे पशो ! ते तव प्राणो वाह्येन वातेन सङ्गच्छ-ताम् । अथांसयोर्मन्त्रावृत्तिः अङ्गानि अंसादीनि यजत्रैः यागैः सङ्गच्छन्ताम् इज्यन्त इति यजत्राः । अथ श्रोण्योः यज्ञपतिर्यजमान आशिषा यज्ञफलेन सङ्गच्छताम् ॥ १० ॥

घृतेनाक्तौ पशूᳫंस्त्रायेथाम् । रेवति यज-माने प्रियं धा आविश । उरोरन्तरिक्षात् सजू-र्देवेन वातेनास्य हविषस्त्मना यज समस्य तन्वा भव । वर्षो वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धाः । स्वाहा देवेभ्यः । देवेभ्यः स्वाहा ॥ ११ ॥

का० [६, ४, १२] स्वरुमादायाक्तोभौ जुह्वग्रे ताभ्यां पशोर्ललाटमुपस्पृशति घृतेनाक्ताविति। विशसित्वा दत्तं शासं गृहीत्वा स्वयमेव यूपात् स्वरुमादाय तावसिस्वरू जुह्वग्रे घृतेनाक्ता ताभ्यामसिस्वरुभ्यां पशोर्ललाटं स्पृशेदिति सूत्रार्थः॥ स्वरुशासदैवतम् हे स्वरुशासौ! युवां घृतेनाक्तौ सन्तौ पशून् बहुवचनं पूजार्थम् एतं पशुं त्रायेथाम् पालयेथाम्॥ का० [६, ५, ११] रेवति यजमान इति वाचयतीति। यजमानं वाचयेदित्यर्थः। वाग्देवतम् वाग्वै रेवतीति श्रुतेः [३, ८, १, १२] हे रेवति धनवति वाग्देवते! यजमानेऽस्मिन् प्रियमभिप्रेतं धाः धेहि। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः [पा० ६, ४, ७५]। आविश ज्ञानप्रदानेन यजमानं प्रविश। किञ्च हे रेवति! वातेन देवेन सजूः समानप्रीतिर्भूत्वा उरोर्विस्तीर्णादन्तरिक्षाद्यजमानं गोपायेति शेषः। किञ्चास्य पशुलक्षणस्य हविषमत्माना आत्मना यज। मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन इति [पा० ६, ४, १४१] आकारलोपः। किञ्चास्य पशोस्तन्वा शरीरेण सम्भव एकीभव। हे रेवति! यजमानरूपेण पशुरूपेण चात्मना भूत्वात्मना च यजेति तात्पर्यार्थः॥ का० [६, ५, १५] पश्चात्तृणमुपास्यति वर्षो वर्षीयसीति। शामित्रस्य पश्चात् प्रागग्रं तृणमुपास्यति हस्तस्थतृणद्वयमध्ये एकं क्षिपति विशसनीयस्य पशोर्भूमिस्पर्शपरिहारार्थमिति सूत्रार्थः॥ तृणदैवतम् हे वर्षो! वर्षादुत्पन्नं वपुः तस्य स्बोधनं वर्षो वर्षप्रसव हे तृण! यद्वा वर्षो विस्तीर्ण वर्षीयसि विस्तीर्णतरे यज्ञे यज्ञपतिं यजमानं धाः धेहि॥ का० [६, ५, २४] देवेभ्यः स्वाहेतिं जुहोतीति। मन्त्रयोरर्थैक्येऽपि पाठभेदतात्पर्यं तित्तिरिराह। पुरस्तात् स्वाहाकृतयोऽन्ये देवा उपरिष्टात् स्वाहाकृतयोऽन्ये स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति॥११॥

माहिर्भूर्मा पृदाकुः। नमस्त आतानानर्वा प्रेहि। घृतस्य कुल्या उप ऋतस्य पथ्या अनु ॥ १२ ॥

का० [६, ५, २६] वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं चात्वाले प्रास्यति माहिर्भूरिति। वपा श्रप्यते याभ्यां ते वपाश्रपण्यौ काष्ठविशेषौ ताभ्यां कृत्वा नियोजनीं पशुबन्धनरज्जुं द्विगुणां चात्वाले क्षिपेदिति सूत्रार्थः॥ रज्जुदेवतम् हे रज्जो! त्वमहिः सर्पाकारा मा भूः मा भूयाः पृदाकुः अजगराकारापि मा भूः॥ का० [६, ६, १] पान्नेजनहस्तां वाचयति नमस्त आतानेति। पादौ निज्येते क्षाल्यते येन स पान्नेजनः पान्नेजनार्थ उदककलशः पादग्रहणमङ्गावयवोपलक्षणम् पान्नेजनो मुखाद्यवयवशोधनार्थो जलकलशो हस्ते यस्याः सा पान्नेजनहस्ता तां पत्नीं नयन् गार्हपत्यसमीपात्पशुशोधनाय नयन् सन् प्रतिप्रस्थानामुं मन्त्रं तां वाचयेदिति सूत्रार्थः॥ यज्ञदेवतम् आ समन्तात्तन्यते विस्तार्यते इत्यातानो यज्ञः। यज्ञो वा आतानो यज्ञो हि तन्वत इति श्रुतेः [३, ८, २, २] हे आतान यज्ञ! ते तुभ्यं नमः त्वमनर्वा शत्रुरहितः सन् प्रेहि समासिपर्यन्तं प्रकर्षेण गच्छ। इयत्तिबधार्थमित्यर्वा नास्त्यर्वा यस्यामावनर्वा अनर्वां प्रेहीत्यसपत्नं न प्रेहीति श्रुतेः। अनर्वां प्रेहीत्याह भ्रातृव्यो वा अर्वा भ्रातृव्यापनुत्त्यै इति तित्तिरिवाक्यात्। किञ्च ऋतस्य यज्ञस्य पथ्याः पथि भवाः घृतस्य कुल्याः घृतनद्यः अनुलक्ष्य उप प्रेहि गच्छ सन्नाय्यपृषदाज्यकुल्योपलक्षणार्थं घृतकुल्याग्रहणम् अत्र यज्ञे बहु घृतमाहुतमित्यभिप्रायः॥ १२ ॥

देवी॑राप: शुद्धा वोढ्व॒ꣳ सुप॑रिविष्टा दे॒वेषु॑। सुप॑रिविष्टा व॒यं प॑रिवे॒ष्टारो॑ भूयास्म ॥ १३ ॥

एवं यज्ञं स्तुत्वेदानीमापः स्तूयन्ते। अर्धमब्देवत्यमर्ध-माशीर्देवतम् हे आपो देव्यः! यूयं देवेषु वोढ्वं पशुमिति शेषः एनं पशुं देवान् प्रति वहत प्रापयत। वह प्रापणे अस्य लुङि तङि मध्यमबहुवचने अडभावे रूपम्। किम्भूता यूयम् शुद्धाः स्वभावतः तथा सुपरिविष्टाः साधु परितः सर्वतो निविष्टाः पात्रे जनोपात्ते। किञ्च वयमपि सुपरिविष्टाः देवेष्विति पदमि हाप्यनुवर्त्तते वयमपि देवेषु मध्ये ऽवस्थितास्तैरेव देवैः सुपरि विष्टाः तर्पिताः सन्तस्तेषामेव देवानां परिवेष्टारः परिवेषण कर्त्तारो भूयास्मेत्याशीः ॥ १४ ॥

वाचं॑ ते शुन्धामि। प्रा॒णं ते॑ शुन्धामि। चक्षु॑स्ते शुन्धामि। श्रोत्रं॑ ते शुन्धामि। नाभिं॑ ते शुन्धामि। मेढ्रं॑ ते शुन्धामि। पा॒युं ते॑ शुन्धामि। च॒रित्रा॑ꣳस्ते शुन्धामि ॥ १४ ॥

का० [६, ६, २—३] पशोः प्राणाञ्छुन्धति पत्नी मुखं नासिके चक्षुषी कर्णौ नाभिं मेढ्रं पायुं पादान् सꣳहृत्य वाचं ते शुन्धा मीति प्रतिमन्त्रमिति। पत्नी पशुसमीप उपविश्य मृतस्य पशोः प्राणान् मुखादीन्यष्टौ प्राणायतनानि प्रतिमन्त्रं शुन्धति शोधयति अद्भिः स्पृशतीति सूत्रार्थः॥ पशुर्देवतानि। हे पशो! अहं ते तव वाचं वागिन्द्रियं शुन्धामि शोधयामि। एवमग्रेऽपि प्राणं प्राण-वायुं प्राणेन्द्रियं चक्षुरिन्द्रियं श्रोत्रेन्द्रियं नाभिं नाभिच्छिद्रं मेढ्रं लिङ्गम् पायुं गुदम् चरन्ति गच्छन्त्येभिरिति चरित्राः पादाः एवन्त्वदीयानि सर्वेन्द्रियाणि शुन्धामि ॥ १४ ॥

मनस्त आप्यायताम्। वाक्त आप्यायताम्। प्राणस्त आप्यायताम्। चक्षुस्त आप्यायताम्। श्रोत्रं त आप्यायताम्। यत्ते क्रूरं यदास्थितं तत्त आप्यायतां निष्ट्यायतां तत्ते शुध्यतु। शमहोभ्यः। ओषधे त्रायस्व। स्वधिते मैनꣳ हिꣳसीः॥ १५॥

का० [६, ६, ४—५] शेषेण यजमानश्च शिरःप्रभृत्यन् षिञ्चतो मनस्त इति शिर इति। पात्नीजनशेषेण यजमानः चकारादध्वर्युश्च पशोः शिरआद्यङ्गान्यभिषिञ्चतः तत्र शिरसा मन्त्रमाह मनस्त इति शिर इ... पशुदेवतानि। हे पशो! ते तव मनः आप्यायतां ...। लिङ्गादस्य विनियोग उक्तः। ... लिङ्गादेव विनियोगः ... सूत्रकृता नोक्तः। वाक्त इति मुखं प्राणस्त इति नासिके चक्षुस्त इति चक्षुषी श्रोत्रं त इति कर्णौ एतानि मुखादीनि तव शाम्यन्तु॥ का० [६, ६, ६] यत्ते क्रूरमित्यङ्गानीति। सर्वाङ्गान्यवशिष्टान्यन् षिञ्चत इत्यर्थः॥ हे पशो! यत्ते तव क्रूरं बन्धननिरोधादिकं क्रूरमस्माभिः कृतं यच्च आस्थितं ... कर्तुमुपस्थितं शमिता तत्सर्वं ते तवाप्यायतां शाम्यतु। किञ्च तत्सर्वं निष्ट्या-यतां संहतं भवतु ... अन्यूनं भवत्वित्यर्थः तत्सर्वं तव शुध्यतु शुद्धं भवतु॥ का० [६, ६, ७] शमहोभ्य इति पश्चात्पशोर्निषिञ्चत इति। पशोरघनदेश पात्नीजनशेष मुभावपि निषिञ्चतामिति सूत्रार्थः॥ अहोभ्यः दिवसादि-कालविशेषेभ्यः शं सुखमस्माकं पशोर्वा भूयादिति शेषः॥

का० [६, ६, ८] उत्तानं पशुं कृत्वाग्रेण नाभिं तृणं निदधात्योषध इति। नाभेरग्रे ऽङ्गुलचतुष्टये तृणं निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ मन्त्रो व्याख्यातः [४ अ० १ क०] ॥ का० [६, ६, ८] स्वधित इति प्रज्ञातयाभिनिधाय छित्त्वेति। प्रज्ञातया प्रस्तुतया कृतचिह्नया घृताक्तयासिधारयाभिनिधाय तृणोपर्य्यसिधारां निधाय तूष्णीं सतृणामुदरत्वचं छिन्द्यादिति सूत्रार्थः ॥ एनं पशुं स्वधिते मा हिंसीः ॥ १५ ॥

रक्षसां भागोऽसि। निरस्तꣳ रक्षः। इदमहꣳ रक्षोऽभितिष्ठामीदमहꣳ रक्षोऽवबाध इदमहꣳ रक्षोऽधमं तमो नयामि। घृतेन द्यावापृथिवी प्रोर्णुवाथाम्। वायो वे स्तोकानाम्। अग्निराज्यस्य वेतु स्वाहा। स्वाहाकृते ऊर्ध्वनभसं मारुतं गच्छतम् ॥ १६ ॥

का० [६, ६, ८] अग्रꣳ सव्ये कृत्वा दक्षिणेन मूलमुभयतोऽनक्ति लोहितेन रक्षसामिति। यत्तृणं नाभ्यग्रे स्थापितं तस्य छिन्नस्य तृणस्याग्रं वामहस्तेन धृत्वा दक्षिणहस्तेन मूलं धृत्वा तद् द्विगुणीकृत्याग्रे मूले च पशुच्छेदननिष्पन्नेन रक्तेनाञ्ज्यादिति सूत्रार्थः ॥ रक्षोदैवत्यम् हे लोहिताक्त तृण ! त्वं रक्षसां भागोऽसि ॥ का० [६, ६, १०] निरस्तमित्यपास्यतीति। लोहिताक्तं तृणमुत्करे त्यजेदिति सूत्रार्थः ॥ यद्यज्ञविघातकं रक्षोऽस्ति तन्निरस्तं परित्यक्तम् ॥ का० [६, ६, ११] इदमहमित्यभितिष्ठति यजमान इति। उत्करे क्षिप्तं रुधिराक्तं तृणं यजमानोऽभितिष्ठतीति सूत्रार्थः ॥

यत्तृणरूपं रक्षोऽध्वर्युणा निरस्तं तदिदं रक्षोऽहं यजमानोऽभितिष्ठामि अभितः पादेनोत्क्रम्य तिष्ठामि । न केवलमभितिष्ठामि किन्तु अहमिदं रक्षोऽवबाधे अवाचीनं यथा भवति तथा नाशयामि किञ्च अहमिदं रक्षोऽधममत्यन्तनिकृष्टं तमो नरकं नयामि प्रापयामि ॥ का० [६, ६, १२] वपामुत्खिद्य वपाश्रपण्यौ प्रोर्णौति घृतेन द्यावापृथिवी इति । पशूदराद्वपां निष्काश्य तया वपया वपाश्रपण्यावाच्छादयेदिति सूत्रार्थः ॥ वपाश्रपण्योर्द्यावापृथिव्यावध्यस्ते उच्यते हे द्यावापृथिवी ! युवां घृतेनोदकेनात्मानं प्रोर्णुवाथामाच्छादयेथां परस्परम् । ऊर्णुञ् आच्छादने । आहुतिपरिणामाभिप्रायमेतत् तथा चोक्तं ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामत इत्युपक्रम्याहुतिपरिणाममिदं जगदिति ॥ का० [६, ६, १५] तृणाग्रञ्चाध्वर्युर्वायो वेरिति । वामहस्तघृतं तृणाग्रमाहवनीये क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ वायुदेवतम् हे वायो ! त्वं स्तोकानां वपासम्बन्धिनां विप्रुषां वेः कर्मणि षष्ठी स्तोकान् विद्धि जानीहि ज्ञात्वा च पिबेत्यर्थः ते ह्यत्र तिष्ठन्ति । विदि ज्ञाने इत्यस्य लुङि मध्यमैकवचने दश्चेति [पा० ८, २, ७५] दस्य रुत्वे कृते रूपम् अड्भाव आर्षः वेः विद्धि ॥ का० [६, ६, १७] वपाᳬ स्रुवेणाभिघारयत्यग्निराज्यस्येति ॥ अग्निराहवनीयः आज्यस्य वेतु आज्यं पिबतु स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ का० [६, ६, २८] हुत्वा वपाश्रपण्यावनुप्रास्यति प्राचीं विशाखां प्रतीचीमितरां स्वाहाकृते इति वपां हुत्वोत्तरत उपविश्य वपाश्रपण्यावाहवनीय एव क्षिपेत् तत्प्रकारः विशाखां द्विशृङ्गां प्रागग्रां क्षिपेत् इतरामेकशृङ्गां प्रत्यगग्रामिति सूत्रार्थः ॥ स्वाहाकारेणाहुतिभावमुपगते सत्यौ युवां मारुतं गच्छतं वायुं प्राप्नुतां वायुर्हि प्रतिष्ठा यज्ञस्य ।

किम्भूतम् ऊर्ध्वनभसमूर्ध्वं नभ आकाशो यस्य स ऊर्ध्वनभाः तम् नभोमध्ये वर्त्तमानमित्यर्थः ॥ १६ ॥

इदमापः प्रवहतावद्यञ्च मलञ्च यत्। यच्चाभिदुद्रोहानृतं यच्च शेपे अभीरुणम्। आपो मा तस्मादेनसः पवमानश्च मुञ्चतु ॥ १७ ॥

का० [६, ६, २८] चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका इदमापः प्रवहतेति। सर्वे ऋत्विजः चात्वालसमीपे अङ्गिराख्यानमभ्युक्षन्तीति सूत्रार्थः॥ अब्दैवत्या त्र्यवसाना महापङ्क्तिः पावमानश्चान्त्यः पादः यस्याः षट् पादा अष्टाक्षराः सा महापङ्क्तिः। हे आपः ! इदं पशुमज्ञपननिमित्तं पापं प्रवहत किञ्च यच्चावद्यमवदनीयमभिशापादि यच्च मलं शरीरलग्नं प्रसिद्धं तच्च प्रवहत अपनयत। किञ्च यदहमनृतमसत्यमुक्त्वाभिदुद्रोह द्रुग्धवानस्मि। द्रुह जिघांसायाम् यच्चाहमभीरुणं बिभेतीति भीरुरभीरुस्तमभीरुणमनपराधिनमपराधी हि बिभेति एवंविधं शेपे शपितवानस्मि अनपराधिनं प्रति यन्मयाभिशापो दत्तः आपः तस्मादेनसः पापात् मा मां मुञ्चतु पृथक्कुर्वन्तु पवमानश्च सोमो वायुर्वा तस्मात् पापात् मां मुञ्चतु ॥ १७ ॥

सं ते मनो मनसा सं प्राणः प्राणेन गच्छताम्। रेडस्यग्निष्ट्वा श्रीणात्वापस्त्वा समरिणन्वातस्य त्वा ध्राज्यै पूष्णो रंह्या ऊष्मणो व्यथिषत्। प्रयुतं द्वेषः ॥ १८ ॥

का० [६, ८, ६] सं ते मन इति हृदयमभिघार्य सर्वमिति। जुहूस्थेन पृषदाज्येन पूर्वं हृदयमभिघार्य तूष्णीं सर्वं

पशुमभिघारयेदिति सूत्रार्थः॥ हृदयदेवतम् हे हृदय! ते तव पशोर्मनः देवानां मनसा सङ्गच्छताम् पृषदाज्येनाभिघारितं सत्। ते तव प्राणोऽपि देवानां प्राणेन सङ्गच्छतां सङ्गतोऽस्तु अभिघारितः॥ का० [६, ८, १२] रेडसीति वसां गृह्णोत्वेति। मांसपाकभाण्डे स्थितः स्नेहात्मको द्रवविशेषो वसा तां गृह्णीयादिति सूत्रार्थः॥ वसादेवतम् हे वसे! त्वं रेट् असि। रिषतिर्हिंसार्थः कर्मणि विच् रिष्टासि हिंसितेवाभासि अल्पत्वात्। पूष्णोऽल्पत्वं श्रुत्योक्तम् [३, ८, ३, २०] रेडसीति लेलयेव हि युरिति लेलयाशब्दस्याल्पवाचकः। अग्निः त्वा त्वां श्रीणातु श्री पाके क्र्यादिः अपयन् भूयसीं करोति यद्वाग्निराहवनीयस्त्वां श्रीणातु स्वीकरोतु। किञ्च आपः त्वा त्वां समरिणन् री वधे गतौ क्र्यादिः अत्र रिणातिर्भक्त्यर्थे समभरन्नपुषन् यद्वा आपः त्वां समरिणन् सम्यक् प्राप्नुवन्तु तव शोषो मा भूदित्यर्थः आपो हि पच्यमानेभ्यः पश्वङ्गेभ्यो यं रसमुत्पादयन्ति सा वसेत्युच्यते तां त्वां गृह्णामीति शेषः। किमर्थं वातस्य ध्राज्यै गत्यै वातस्यान्तरिक्षे गतिर्भवत्विति तथा पूष्णो रंह्यै आदित्यस्य गत्यै रंहतिर्गत्यर्थः आदित्यस्य द्युलोके गतिर्भवत्विति वाय्वादित्ययोरप्रतिहतगमनसिद्ध्यर्थं त्वां गृह्णामीत्यर्थः। किञ्च ऊष्मणो व्यथिष्यत् ऊष्मान्तरिक्षं नहि ब्रह्मण ऊष्मेव ऊष्माणमन्तरिक्षं वसा व्यथतु कर्मणि षष्ठी यद्वा व्यत्ययेन प्रथमार्थे षष्ठी ऊष्मा व्यथिषत् व्यथतां वसां पीत्वा तृष्णाधिक्येन यथा सीदति वसारूपं हविस्तथाविधं भवत्वित्यर्थः अन्तरिक्षार्थं हि वसा गृह्यते होममन्त्रे [१८] अन्तरिक्षस्य हविरसीति लिङ्गात् इयं वसान्तरिक्षस्य तृप्तिं कृत्वातिरिक्ता भवत्वित्यर्थः अन्तरिक्षे च तृप्ते तत्प्रभवत्वाद् वायुसूर्ययोरपि स्वकर्मक्षमता

भवति तस्मादुच्यते वातस्य ते प्राज्या इत्यादि। अथ भयचलनयोः अस्य लिङर्थे लेडिति [पा० ३, ४, ७] लेटि सिब्बहुलं लेटीति [पा० ३, ४, ३४] सिप्प्रत्यये इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९७] तिप इकारलोपे लेटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ९४] अडागमे व्यथिषदिति रूपम्॥ का० [६, ८, १२] द्विरभिघार्य प्रयुतमिति पार्श्वेन सञ्ज्ञत्यमिना वेति। वसां द्विरभिघार्य पार्श्वेनामिना वाज्यं वसां च मिश्रयेदिति सूत्रार्थः॥ द्वेषो दौर्भाग्यं प्रयुतं पृथग्भूतं वसायाः सकाशात् घृतमिश्रणेन॥ १८॥

घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसापावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा। दिशः। प्रदिशः। आदिशः। विदिशः। उद्दिशः। दिग्भ्यः स्वाहा॥ १९॥

का० [६, ८, १७] वसैकदेशं जुहोमि घृतं घृतपावान इति। वसाहोमहवन्या वसाया एकदेशं जुहुयादिति सूत्रार्थः॥ वैश्वदेवं यजुः। वसाया द्विरभिघारितत्वाद् घृतमस्ति तत्र अत एवमाह। हे घृतपावानः! घृतं पिबन्तीति घृतपावानः पा पाने आतो मनिन्क्वनिबित्यादिना [पा० ३, २, ७४] वनिप् घृतस्य पातारो देवाः! यूयं घृतं पिबत। हे वसापावानः! वसायाः पातारो देवाः! यूयं वसां पिबत। एवं देवानुक्त्वा वसामाह हे वसे! त्वमन्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा सुहुतमस्तु॥ का० [६, ८, २१] दिशो व्याघारयति वसाशेषेण वाजिनवदिति। यथा वाजिनशेषेण दिग्व्याघारणमुक्तं तथेत्यर्थः। तद् यथा [का० ४, ४, १६—१७] दिशो व्याघारयति

दिश इति प्रतिमन्त्रं प्रदक्षिणं पुरस्तात् प्रथममुत्तमाभ्यां मध्ये पूर्वार्धे चेति ॥ षट् दिग्देवतानि पत्न स्वाहाकारः सर्वत्र साकाङ्क्षत्वादिति [का० ४, ४, १८] वचनात् स्वाहा सर्वत्र युज्यते दिग्भ्यः स्वाहा प्रदिग्भ्यः स्वाहा आदिग्भ्यः स्वाहा विदिग्भ्यः स्वाहा उद्दिग्भ्यः स्वाहा सर्वाभ्यः दिग्भ्यः सुहुतमस्त्वित्यर्थः ॥ १९ ॥

ऐ॒न्द्रः प्रा॒णो अङ्गे॑ अङ्गे॒ निदी॑ध्यदै॒न्द्र उ॑दा॒नो अङ्गे॑-अङ्गे॒ निधी॑तः । देव॑ त्वष्ट॒र्भूरि॑ ते॒ सꣳ-स॑मेतु॒ सल॑क्ष्मा॒ यद्विषु॑रूपं॒ भवा॑ति । दे॒व॒त्रा यन्त॒मव॑से॒ सखा॒योऽनु॑ त्वा मा॒ता पि॒तरो॑ मदन्तु ॥ २० ॥

का० [६, ८, १] ऐन्द्रः प्राण इति पशुꣳ संमृशतीति । पशुरूपं हविः स्पृशेदिति सूत्रार्थः ॥ इन्द्र आत्मा तत्सम्बन्धी प्राणः प्राणवायुरस्य पशोरङ्गे-अङ्गे सर्वेष्वङ्गेषु निदीध्यत् निहितः दिधीङ् दीप्तिदेवनयोः अस्य धातोर्दधात्यर्थे वर्त्तमानात् कर्मणि लेट् परस्मैपदं व्यत्ययेन लेटोऽडाटावित्यट् [पा० ३, ४, ९४]। तथा ऐन्द्रः इन्द्रसम्बन्धी उदानवायुः पशोः सर्वेष्वङ्गेषु निधीतः निक्षिप्तः धीङ् आधारानादरयोः । अङ्ग इत्यादौ चेत्यङ्गशब्दस्य [पा० ६, १, ११९] एङ् अति प्रकृत्या ॥ एवमनेन यजुषा पश्वङ्गेषु प्राणान् दत्त्वा त्वष्टारमाह । त्वाष्ट्री त्रिष्टुप् हे त्वष्टः ! त्वष्टृनामक देव ! यत् पश्वङ्गजातं सलक्ष्मा समानलक्षणं सत् छेदनेन विषुरूपं नानारूपं भवाति भवति तत् सर्वं ते तवानुग्रहेण भूरि बहुत्वमत्यन्तं संसमेतु सम्यगेकीभवतु प्रसमुपोदः पादपूरण इति [पा० ८,

१, ६] समित्यस्य द्वित्वम्। पुनः पशुमाह। हे पशो! एवं प्राणैः स्वाङ्गैश्चानेन मन्त्रेण दृढीकृतं देवता यन्तं देवान् प्रति गच्छन्तं त्वा त्वां सखायो मित्रभूता इतरे पशवो माता पितरश्च अनुमदन्तु अभ्यनुजानन्तु बहुवचनं पूजार्थम् अवसे अवितुं प्रीणयितुम् तुमर्थे असेप्रत्ययः यद्वा अवितुं तन्मुखेन स्वर्गप्राप्त्या स्वकुलं सर्वमवितुमित्यर्थः॥ २०॥

समुद्रं गच्छ स्वाहा। अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा। देवꣳ सवितारं गच्छ स्वाहा। मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा। अहोरात्रे गच्छ स्वाहा। छन्दाꣳसि गच्छ स्वाहा। द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहा। यज्ञं गच्छ स्वाहा। सोमं गच्छ स्वाहा। दिव्यं नभो गच्छ स्वाहा। अग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहा। मनो मे हार्दि यच्छ। दिवं ते धूमो गच्छतु स्वर्ज्योतिः पृथिवीं भस्मनापृण स्वाहा॥ २१॥

का० [६, ८, १०] प्रतिप्रस्थातोपयजति गुदतृतीयस्य प्रच्छेदमनुयाजेषु समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रमिति। अनुयाजेषु हूयमानेषु प्रतिप्रस्थाता पूर्वं स्थापितं गुदतृतीयभागमेकादशधा तिर्यक् प्रच्छिद्य प्रतिमन्त्रं जुहोतीति सूत्रार्थः॥ हे हविर्गुदावयवरूप! त्वं समुद्रादिनामकान् देवान् गच्छ प्राप्नुहि तर्पणायेति शेषः. स्वाहा सुहुतमस्तु॥ का० [६, ८, ११] प्रतिवषट्कारꣳ हुत्वा मनो म इति मुखोपस्पर्शनमिति। प्रतिवषट्कारमेकैकं गुदकाण्डं हुत्वा सर्वास्ते

मुखं स्पृशेदिति सूत्रार्थः । हे समुद्रादिदेवतासमूह ! हार्दि हृदयसम्बन्धि मे मनो यच्छ निबध्नीहि निबद्धं मनो हि स्वादायतनान्न च्यवते ॥ का० [६, ८, १२] अनुयाजान्ते स्वरुं जुहोति दिवं ते धूम इति ॥ स्वरुदेवतम् हे स्वरो ! ते तव धूमः दिवं द्युलोकं गच्छतु व्रज्यै । तव ज्योतिः ज्वाला स्वः आदित्यं गच्छतु स्वःशब्देनादित्योऽभिधीयतेऽन्तरिक्षं वा ॥ भस्मना पृथिवीमापृण समन्तात् पूरय । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २१ ॥

मापो मौषधीर्हिꣳसीः । धाम्नो धाम्नो राजँस्ततो वरुण नो मुञ्च । यदाहुरघ्न्या इति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च । सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥ २२ ॥

का० [६, १०, ३] अभ्यवेत्य शुष्कार्द्रसन्धौ हृदयशूलमुपगूहति शुगसि तमभिशोच योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो मापो मौषधीरिति चेति । जले प्रविश्य आलब्धस्य पशोर्हृदयस्थं मांसं यस्मिन् श्रितं स हृदयशूलस्तं शुष्कार्द्रभूप्रदेशयोः सन्धौ निगूहेत् भूमावधोमुखं क्षिपेत् शुगसि माप इति मन्त्राभ्यामिति सूत्रार्थः ॥ हृदयशूलदेवतं यजुः । हे हृदयशूल ! त्वमपो जलानि ओषधीश्च मा हिꣳसीः ॥ का० [६, १०, ५,] धाम्नो धाम्नः सुमित्रिया न इत्युपस्पृशन्त्यप इति । सर्वे ऋत्विग्यजमाना मन्त्राभ्यां जलं स्पृशन्तीति सूत्रार्थः ॥ वरुणदेवतं यजुः हे राजन् वरुण !

धाम्नो धाम्न: शब्दाद् यस्मात् त्वदीयपाशसमन्वितात् स्थानात् वयं बिभीमस्तस्मात् तस्मात् स्थानात् नोऽस्मान् मुञ्च मोचय ॥ यदाहुः॥ वरुणदेवत्या गायत्री अवभृथहोमा। अघ्न्या इति गोनाम [निघ० २, ११] प्रकरणादिह्यानूबन्ध्याविषयम्। बहुवचनमनूबन्ध्याबहुत्वेऽर्थवत् एकानूबन्ध्यापक्षे तु पूजार्थम्। अघ्न्या इति यदाहुः वेदस्मृतिलोकवाक्यानि अघ्न्या अहन्तव्या अवध्याः पूजनीया इति वदन्ति। इति कारणेन वाक्यस्यार्थमभिनयेन दर्शयति। हे वरुण! वयं तु इति शपामहे इतिकरणं प्रदर्शनार्थम् शपतिर्हिंसार्थः इति एवमनेन विधिना अघ्न्या हिंस्मः अत एव त्वां याचामहे हे वरुण! ततस्तस्मादघ्न्यावधजातादेनसो नोऽस्मान् मुञ्च मोचय ॥ सुमित्रियाः। आपः ओषधयश्च नोऽस्माकं सुमित्रियाः साधुमित्रत्वेनावस्थिताः सन्तु। यः शत्रुरस्मान् द्वेष्टि वयं च यं शत्रुं द्विषः द्वेषं कुर्मः तस्मै उभयात्मकाय शत्रवे आप ओषधयश्च दुर्मित्रियाः अमित्रत्वेनावस्थिताः सन्तु॥ धाम्नो धाम्न इति मन्त्रः शूलोपगूहनमन्त्रस्य शेषो वा॥ सुमित्रिया इति मन्त्रोऽपामभिमन्त्रणे वा॥ २२॥

एवमग्नीषोमीयः पशुः समाप्तः॥

ह॒विष्म॑तीरि॒मा आपो॑ ह॒विष्मा॑न् २॥ आविवासति। ह॒विष्मा॑न् दे॒वो अ॑ध्व॒रो ह॒विष्मा॑न् २॥ अस्तु॒ सूर्य्यः॑॥ २३॥

अथ सोमाभिषवोपयुक्तानां वसतीवरीसंज्ञानामपां ग्रहणमभिधीयते॥ का० [८, ९, ७—१०] अग्नीषोमीयस्य वपामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहणᳪ स्यन्दमानानामस्तमिते

ऽस्तमितश्चेन्निनाह्यात् पुरेजानश्चेदनोजानोऽन्यस्यापि समीपावसितस्य पुरेजानस्योभयाभाव उल्कुष'ं हिरण्यं वोपर्युपरि धारयन् हविष्मतीरिति । अग्नीषोमीयस्य पशोर्वपामार्जनपर्य्यन्ते कर्मणि कृते अनस्तं गते रवौ वहन्तीनामपामेकदेशाद्वसतीवरीसंज्ञानां सोमार्थानामपां ग्रहणं कार्य्यं हविष्मतीरिति मन्त्रेण । यदि रविरस्तं गतो यजमानश्च पुरा ईजानः सोमयाजी तदा गृहे एव निनाह्यान्मणिकाद्वसतीवरीग्रहणं निनहनीयो निखननीयो निनाह्यः । यदि च यजमानः पुरा न सोमयाजी तर्हि समीपस्थितस्य यष्टुः मणिकाद् ग्रहणम् । स्वस्य अन्यस्य यज्ञकर्तृत्वाभावे उल्कां कनकं वा वहन्तीनामपां समीपे धारयन् वहन्तीभ्यो वसतीवरीर्गृह्णीयादिति सूत्रार्थः ॥ अनुष्टुब्लिङ्गोक्तदेवता । हविष्मान् हविषा संयुक्तो यजमानः हविष्मतीः हविषा संयुक्ता इमा आपः अपः आविवासति वसतीवरीः परिचरति विवासतिः परिचर्य्यायां यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेशेति [३, ८, २, १] श्रुतेरपां हविष्ट्वं ततो देवो द्योतमानोऽध्वरो यागोऽपि स्वशरीरनिष्पत्तये हविष्मानस्तु आभिरद्भिरित्यर्थः ॥ किञ्च सूर्य्योऽपि देवो यजमानस्य फलदानाय तदर्थं च हविष्मान् हविःसम्पन्नोऽस्तु भवतु । एतस्मै वै गृह्णाति य एष तपतीति [३, ८, २, १२] श्रुतेर्वसतीवरीभिः सूर्यस्य हविष्ट्वम् ॥ २३ ॥

अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य सदसि सादयामि । इन्द्राग्न्योर्भागधेयी स्थ । मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्थ । विश्वेषां देवानां भागधेयी स्थ ।

अमूर्या उप सूर्य्ये याभिर्वा सूर्य्यः सह। ता नो हिन्वन्त्वध्वरम्॥ २४॥

का० [८, ८, ११] अग्नेर्व इति निदधाति शालाद्वार्यमपरेणेति। नूतनगार्हपत्यात् पश्चिमभागे ता वसतीवरीरासादयतीति सूत्रार्थः॥ चत्वारि यजूंष्यब्दैवत्यानि। हे वसतीवर्यः! वो युष्मान् अग्नेः शालाद्वार्यस्य सदसि सीदन्त्यस्मिन्निति सदो निकटस्थानं तत्र सादयामि स्थापयामि। किम्भूतस्याग्नेः अपन्नगृहस्य न पन्नं पतितं गृहं यस्य तस्य अविनश्वरगृहस्येत्यर्थः॥ का० [८, ८, १८] दक्षिणेन निहृत्य दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यौ निदधातीन्द्राग्न्योरिति। शालाद्वार्यसमीपस्था वसतीवरीरादाय शालादक्षिणद्वारेण नीत्वोत्तरवेदेर्दक्षिणश्रोण्यौ निदध्यादिति सूत्रार्थः। हे वसतीवर्यः! यूयमिन्द्राग्न्योः इन्द्राग्निदेवतयोः स्थ भागधेय्यो भागरूपा भवथ। भागा एव भागधेय्यः। नामरूपभागेभ्यः स्वार्थे धेयप्रत्ययः [पा० ५, ४, ३६ वा० २]। केवलमामकेत्यादिना [पा० ४, १, ३०] ङीप्॥ का० ८, ८, २१—२२] उत्तरस्यां पूर्ववन्मित्रावरुणयोरिति वेति। पूर्ववदिन्द्राग्न्योरिति मन्त्रेणैव मित्रावरुणयोरिति मन्त्रेण वोत्तरवेदेरुत्तरश्रोण्यौ वसतीवरीर्निदध्यादिति सूत्रार्थः॥ हे वसतीवरीसंज्ञका आपः! यूयं मित्रावरुणयोर्देवतयोर्भागरूपा भवथ॥ का० [८, ८, २३] विश्वेषां देवानामित्याग्नीध्र इति। उत्तरवेदिश्रोणेः सकाशाद्वसतीवरीरादायाग्नीध्रीयस्य पश्चान्निदध्यादिति सूत्रार्थः॥ हे वसतीवर्यः! यूयं सर्वेषां देवानां भागरूपा भवथ॥ इदानीमभिनयेन दर्शयन्नाह। अमूर्याः। ऋक् अब्दैवत्या गायत्री। याः प्रसिद्धा अमूरी-

हृय्यो वसतीवर्य्याख्या आपः उपसूर्य्ये सूर्य्यसमीपे स्थिताः विभक्तिव्यत्ययः याभिर्वा वाशब्दः समुच्चये याभिस्ताभिः सह सूर्य्यो याति ता आपो नोऽस्माकमध्वरं यज्ञं हिन्वन्तु तर्पयन्तु हिन्वतिः तर्पणार्थः ॥ २४ ॥

हृदे त्वा मन॑से त्वा दि॒वे त्वा सूर्य्या॑य त्वा ।
ऊ॒र्ध्वो॑ऽ॒अध्व॒रं दि॒वि दे॒वेषु॒ होत्रा॑ यच्छ ॥२५॥

का० [८, १, ५] आज्यासादनात् कृत्वेषान्तरेणार्ध-सोममद्रिषु संमुखेषु निदधाति हृदे त्वेति। आज्यासादन-पर्य्यन्तं कर्म कृत्वा सोममादाय हविर्धाने गत्वा सोमं विस्रस्य तदर्धं दक्षिणशकटेषान्तरालेन संमुखेष्वभिषवार्थपाषाणेषु निदध्यात् अश्मनां स्थूलो भागो मुखमिति सूत्रार्थः॥ सोम-देवत्यानुष्टुप् हे सोम! हृदे बुद्धेः निश्चयात्मिकायै एतन्मम स्यादिति कामरूपायै त्वा त्वामुपावहरामीति शेषः। मनसे सङ्कल्पविकल्पात्मकाय त्वामुपावहरामि। त्वाशब्दानामावृत्त्या क्रियावृत्तिर्बोध्या। दिवे द्युलोकप्राप्तये त्वामुपावहरामि। सूर्य्याय सूर्य्यमुखेभ्यो देवेभ्यस्तत्तृप्तये त्वामुपावहरामि॥ यद्वायमर्थः हे सोम! हृदे हृदयवद्भ्यो मनुष्येभ्यः। मनसे मनस्विभ्यः पितृभ्यः दिवे द्युलोकवासिभ्यो देवेभ्यो विशेषतः सूर्य्याय च त्वामुपावहरामीति शेषः। एतदर्थे तित्तिरिः। स वा अध्वर्युः सोममुपावहरन् सर्वाभ्यो देवताभ्य उपा-वहरेदिति हृदे त्वेत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति मनसे त्वेत्याह पितृभ्य एवैतेन करोति दिवे त्वा सूर्य्याय त्वेत्याह देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैनᳪ सर्वाभ्य उपावहरतीति॥ किञ्च एवमुपावहृतोऽभिषुतश्च त्वमिममध्वरं मदीयं यज्ञमूर्ध्वमुत्कृष्टं कृत्वा दिवि द्युलोक-

वर्त्तमानेषु देवेषु होता: वषट्कारवादिनः सप्त होतृकान् यच्छ निबध्नीहि ॥ २५ ॥

सोम राजन् विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोह। विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्तु। शृणोत्वग्निः समिधा हवं मे शृण्वन्त्वापो धिषणाश्च देवीः। श्रोता ग्रावाणो विदुषो न यज्ञꣳ शृणोतु देवः सविता हवं मे स्वाहा ॥ २६ ॥

किञ्च। हे सोम राजन्! विश्वाः सर्वाः प्रजा उपावरोह आधिपत्यं प्रजानां कुर्वित्यर्थः॥ का० [८, १. ६] विश्वास्त्वामिति विसृज्योपतिष्ठत इति। ग्रावसु स्थापितं सोमं विमुच्यापस्थापनं कुर्य्यादिति सूत्रार्थः॥ हे सोम! विश्वाः सर्वाः प्रजाः त्वामुपावरोहन्तु प्रत्युत्थानाभिवादनादिभिः प्राप्नुवन्तु॥ का० [८, २, २४, ३, १] अभूदुषा रुशत्पशुरित्युच्यमाने चतुर्गृहीतं प्रचरण्या जुहोति शृणोत्वग्निरिति। अभूदिति मन्त्रे होत्रा शस्यमाने चतुर्गृहीतमाज्यं प्रचरणीसंज्ञया स्रुचाध्वर्युरतिप्रणीते जुहोतीति सूत्रार्थः॥ त्रिष्टुब्लिङ्गोक्तदेवता। अग्निः समिधा समित्पूर्विकया आहुत्या मे हवं मदीयमाह्वानं शृणोतु आपो ममाह्वानं शृण्वन्तु। चकारः समुच्चयार्थः धिषणा देवीः वाचो देव्यश्च मे हवं शृण्वन्तु। धिषणा धीसादिन्यो वा धीमानिन्यो वेति यास्कः [निरु० ८, ४] धियं सन्वन्ति ददति धिषणाः षनु दाने तनादिः। तृतीयः पादः प्रत्यक्षकृतो मध्यमपुरुषयोगात् हे ग्रावाणः! अभिषवार्थमिहोपस्थिता यूयं मम हवं श्रोत शृणुत. तप्तनप्तनथनाश्चेति [पा० ७, १, ४५] लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य

तवादेशे गुणे विकरणव्यत्यये च श्रोतेति रूपं संहितायां तु दीर्घः। विदुषो न न इवार्थे विभक्तिव्यत्ययः विद्वांसो यज्ञमिव यथा विद्वांसः प्रत्यञ्चतो आगन्तो यज्ञं शृण्वन्ति तथा यूयं हवं शृणुत तथा सविता देवः मे मम हवं शृणोतु स्वाहा सुहुतमस्तु स्वा वागाहेति वा ॥ २६ ॥

देवी॑रापो अपां नपा॒द् यो व ऊर्मिर्ह॑विष्य॒ इ॒न्द्रियावा॑न् म॒दिन्त॑मः। तं दे॒वेभ्यो॑ देव॒त्रा द॑त्त शुक्र॒पेभ्यो॒ येषां॑ भा॒ग स्थ॒ स्वाहा॑ ॥ २७ ॥

का० [८, ३, ७] आपो गत्वा देवीराप इत्यप्सु जुहो-तीति। यज्ञतुगृहीतमाज्यं वहनीर्ल तज्जलं प्रति गत्वा जुहोतीति सूत्रार्थः॥ अब्देवत्या पङ्क्तिः पञ्चपदा चत्वारिंश-दर्णा पङ्क्तिः अत्र द्वितीयः सप्ताक्षरः तुर्यपञ्चमौ नवार्णौ तेनैकाधिका स्वाहेति यजुः। हे आपो देवीः देव्यः! वो युष्माकमपां नपात् अपत्यरूपो योऽयमूर्मिरप्सञ्जातः कल्लो-लोऽस्ति देवत्रा देवान् प्रति यायिनं तमूर्मिं देवेभ्यो दत्त प्रयच्छत येषां देवानां यूयं भागः स्थ भागरूपा भवथ। किम्भूत ऊर्मिः हविष्यः तथा इन्द्रियावान् इन्द्रियं वीर्यमस्या-स्तीति इन्द्रियावान् दीर्घश्छान्दसः पीतः सन्निन्द्रियवीर्य-वृद्धिकारी। तथा मदिन्तमः मदयतीति मदी अतिशयेन मदी मदिन्तमः पीयमानोऽत्यन्तहर्षकारी तर्पयितृतमः। नाद् घस्येति [पा० ८, २, १७] तमपि नुमागमः। किम्भू-तेभ्यो देवेभ्यः शुक्रपेभ्यः शुक्र इत्युपलक्षणम् शुक्रादीन् सोम-ग्रहान् पिबन्तीति शुक्रपाः तेभ्यः यद्वा शुक्रं दीप्तं सोमं पिब-न्तीति। स्वाहा इदमाज्यं युष्मभ्यं हुतमस्तु। अहीयमाणा-

नामपां मूल्यत्वेनेयमाहुतिरित्युक्तं तित्तिरिणा। देवीरापो अपां नपादित्याहाहुत्या वै निष्क्रीय गृह्णातीति ॥ २७ ॥

कार्षिरसि। समुद्रस्य त्वाक्षित्या उन्नयामि। समापो अद्भिरग्मत समोषधीभिरोषधीः ॥ २८ ॥

का० [८, ३, ८] कार्षिरसीति मैत्रावरुणचमसेनाज्यमपोहतीति अप्सु हुतमाज्यं मैत्रावरुणचमसेन दूरीकरोतीति सूत्रार्थः॥ कार्षिरसीत्यादिमन्त्रत्रयं मिलित्वानुष्टुप्छन्दः आद्यस्याज्यं देवता। हे आज्यपदार्थ! त्वं कार्षिराकृष्टोऽसि देवतया भक्षितोऽसीत्यर्थः यद्वा कर्षतीत्येवंशीलः कार्षिः अन्तर्गतशमलापनेतासि। तदाह तित्तिरिः। कार्षिरसीत्याह शमलमेवासामपप्लावयतीति॥ का० [८, ३, ९] समुद्रस्य त्वेति तेन गृह्णातीति। मैत्रावरुणचमसेन तडागादिस्था अपो गृह्णातीति सूत्रार्थः॥ द्वे यजुषी अपि। आपो वै समुद्र इति [३, ९, ३, २७] श्रुतेर्वसतीवरीलक्षणस्य समुद्रस्याक्षित्यै अक्षीणत्वाय हे जल! त्वा त्वामुन्नयामि गृह्णामि। वसतीवरीणां वृद्धैः जलमेतद् गृह्यते॥ का० [८, ३, १२] प्रत्येत्य चात्वालस्योपरि मैत्रावरुणचमसं वसतीवरीश्च सꣳस्पर्शयति समाप इति। जलाशयात्प्रत्यागत्य चात्वालोपरि मैत्रावरुणचमसस्था अपो वसतीवरीभिः संयोजयतीति सूत्रार्थः॥ आपो मैत्रावरुणचमसस्था अद्भिः वसतीवरीभिः समग्मत सङ्गच्छन्ताम्। गमेर्लुङि तङि प्रथमबहुवचने अपि लुप्ते गमहनेत्युपधालोपे [पा० ६, ४, ९८] समग्मतेति रूपम्। तथा ओषधीः ओषधयः मुद्गमसूरादिका ओष-

धीभिर्व्रीहियवादिभिः सङ्गच्छन्ताम् अपां कारणभूतत्वादोषधीनामपि योगोऽस्तु ॥ २८ ॥

यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः। स यन्ता शश्वतीरिषः स्वाहा ॥ २९ ॥

का० [९, ३, १६] प्रचरणीसंस्रवमग्निष्टोमे जुहोत्यभावे चतुर्गृहीतं यमग्न इति। अग्निष्टोमसंस्थे क्रतौ प्रचरणीपात्रलिप्तमाज्यशेषं जुहुयात् शेषाज्यस्य होमपर्य्याप्त्यभावे चतुर्गृहीतमादाय जुहोतीति सूत्रार्थः॥ आग्नेयी गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा हे अग्ने! पृत्सु सङ्ग्रामेषु यं मर्त्यं मनुष्यं त्वमवाः अवसि रक्षसि। अवतेः इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९७] सिप इकारलोपे लेटोऽडाटाविर्त्याडागमे वा इति रूपम्। किञ्च वाजेषु वाज इत्यन्ननाम [निघ० २, ७, २] हविर्लक्षणेष्वन्नेषु अन्ननिमित्तं यं पुरुषं त्वं जुनाः गच्छसि हवींषि ग्रहीतुं यस्य सकाशं गच्छसीत्यर्थः। जु गतौ श्राप्रत्ययः इतश्च लोप इतीकारलोपे [पा० ३, ४, ९७] रूपं जुना इति। स मर्त्यस्त्वदनुग्रहेण शश्वतीरिषः नित्यान्यन्नानि धनरूपाणि यन्ता नियंस्यति प्राप्स्यतीत्यर्थः लुट् स्वाहा सुहुतमस्तु॥ उक्थ्यसंस्थे यमग्न इति मन्त्रेणाद्यं परिधिं स्पृशेत्। षोडशिसंस्थे रराटीं स्पृशेत्। अतिरात्रे छदिः स्पृशेत्। अन्यसंस्थासु हविर्धानं प्रविशेत् ॥ २९ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्। आददे रावासि गभीरमिममध्वरं कृधीन्द्राय सुषूतमम्। उत्तमेन पवि-

नोर्जस्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्तम्। निग्राभ्या स्थ देवश्रुतस्तर्पयत मा ॥ ३० ॥

का० [८, ४, ५, ६] देवस्य त्वेत्यद्रिमादाय वाचं यच्छति प्राग्हिङ्कारात् स उपांशुसवन इति। सोमाभिषवहेतुमश्मानं गृहीत्वा हिङ्कारात् प्राक् मौनो स्यात् सोऽश्मोपांशुसवनसंज्ञः उपांशुग्रहाय सोमः सूयते येनेति सूत्रार्थः॥ देवस्य त्वेति व्याख्यातम्॥ हे अभिषवसाधन पाषाण! त्वं रावासि। रा दाने रातीति रावा वनिप् आहुतीनां दक्षिणानाञ्च दाता भवसि। तत इममध्वरं मदीयं यागं गभीरं गम्भीरं महान्तं कृधि कुरु श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति [पा० ६, ४, १०२] हेर्धिः उत्तमेनोत्कृष्टेन पविना वज्रसदृशेन त्वयाहं सोममोदृशं करोमि। किम्भूतम्। इन्द्रायेन्द्रार्थं सुषूतमं सुष्ठु सूयते इति सुसुतः अतिशयेन सुसुतः सुसुततम तं सुष्ठु अभिषुततमम्। निष्ठातकारलोपो दीर्घश्च छान्दसः। तथा ऊर्जस्वन्तं रसवन्तं मधुस्वादेन रसेनोपेतम् पयस्वन्तं पयःस्वादुना रसेनोपेतम् एवंविधं सोमं त्वयाहं करोमीत्यर्थः॥ का० [८, ४, ७] निग्राभ्यासु वाचयत्युरस्येना निगृह्य निग्राभ्या स्थेति। अभिषोतव्यस्य सोमस्य सेवनीया आपो निग्राभ्या उच्यन्ते तासु गृह्यमाणासु वाचयेत् यजमानस्य उरसि निग्राभ्या निगृह्यालभ्य च मन्त्रं वक्तीति सूत्रार्थः॥ हे आपः! यूयं निग्राभ्या निग्राह्या अस्माभिर्नितरां ग्रहीतव्याः स्थ भवथ यस्मादिन्द्रेणोरसि यूयं गृहीतास्ततो निग्राभ्याः। हृग्रहोर्भः। देवश्रुतः देवैः श्रूयन्ते ता देवेषु प्रख्याताः ततो बहुमानान्विताः यूयं मा मां तर्पयत प्रीतिं कुरुत॥ ३०॥

मनो मे तर्पयत वाचं मे तर्पयत प्राणं

मे तर्पयत चक्षुर्मे तर्पयत श्रोत्रं मे तर्पयतात्मानं मे तर्पयत प्रजां मे तर्पयत पशून् मे तर्पयत गणान् मे तर्पयत गणा मे मा वितृषन्
॥ ३१ ॥

एवं समासेनोक्त्वा व्यासेनाह मे मम मनः वाचं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं तर्पयत मदीयानि मनःप्रभृतीनीन्द्रियाणि तर्पयतेत्यर्थः। एवं व्यासेनोक्त्वा पुनः समासेनाह। आत्मानं शरीरं प्रजां पुत्रादिसम्पत्तिं पशून् गवादीन् गणान् मनुष्यसङ्घांश्च तर्पयत मे मदीया गणा मनुष्यसङ्घा मा वितृषन् मया द्रव्यदानेन पूरिता अपि सन्तो विगततृष्णा मा भवन्तु अनुरक्तगणोऽहं भवेयमिति यजमान आशास्त इत्यर्थः॥ ३१ ॥

इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते। इन्द्राय त्वादित्यवते। इन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने। श्येनाय त्वा सोमभृते। अग्नये त्वा रायस्पोषदे ॥३२॥

का० [८, ४, ८] उपांशुसवने सोमं मिमीत इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवत इति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रमिति। उपांशुसवनं पूर्वोक्तमश्मानमधिषवणचर्मणि निधाय तदुपरि पञ्च मन्त्रैः पञ्चवारमभिषोतव्यसोममुष्टिं प्रक्षिपतीति सूत्रार्थः॥ पञ्च यजूंषि सौम्यानि। तत्राद्यम् हे सोम! इन्द्रायेन्द्रार्थं त्वा त्वां मिमे इति शेषः। किम्भूतायेन्द्राय वसुमते वसवोऽस्य सन्तीति वसुमान् तस्मै वसुसंज्ञकप्रातःसवनदेवतायुक्तायेत्यर्थः। रुद्रवते रुद्राः सन्त्यस्येति रुद्रवान् तस्मै रुद्रनामकमाध्यन्दिनसवनदेवतायुक्ताय। अथ द्वितीयम् आदित्यवते

तृतीयसवनदेवतायुक्तायेन्द्राय हे सोम ! त्वा त्वां मिमे । अथ तृतीयम् अभिमातीन् शत्रून् हन्तीत्यभिमातिहा तस्मै अभिमातिघ्ने शत्रुहन्त्रे इन्द्राय सोम त्वां मिमे सपत्नो वा अभिमातिरिति [३, ९, ४, ९] श्रुतेः । अथ चतुर्थम् सोमं हरतीति सोमहृत् तस्मै हृग्रहोर्भश्छन्दसीति [पा, ८, २, ३२ वा० १] हस्य भः सोमाहरणकर्त्रे श्येनाय श्येनपक्षिरूपायै गायत्र्यै हे सोम ! त्वां मिमे । गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोममाहरदिति [६, ९, ४, १०] श्रुतेः । अथ पञ्चमम् रायस्पोषदे रा धनं तस्य पोषो वृद्धिः तं ददातीति रायस्पोषदास्तस्मै धनपुष्टिदात्रेऽग्नये हे सोम ! त्वां मिमे ॥ ३२ ॥

यत्ते॑ सोम दि॒वि ज्योति॒र्यत्पृ॑थि॒व्यां यदु॒रावन्तरि॑क्षे । तेना॒स्मै यज॑माना॒योरु रा॒ये कृ॒ध्यधि॑ दा॒त्रे वो॑चः ॥ ३३ ॥

का० [९, ४, ९] यत्त इति मितालम्भनमिति । मितस्योपांशुसवने पञ्चवारं प्रक्षिप्तस्य सोमस्य स्पर्शं कुर्य्यादिति सूत्रार्थः । सोमदेवत्या विपरीता बृहती आद्यतृतीयावष्टार्णौ द्वितीयतुर्यौ द्वादशार्णौ पादौ सा विपरीता बृहती व्यूहेन द्वादशत्वम् । अस्य मन्त्रस्य श्रुतौ [३, ९, ४, १२] निदानमुक्तम् यदा सोमो देवानां हविरभूत्तदा तिस्रः स्वतनूरेषु लोकेषु न्यदधादिति । तासां तनूनामनेन मन्त्रेण प्राप्तिः क्रियते । हे सोम ! दिवि द्युलोके ते तव यज्ज्योतिस्तेजः यच्च पृथिव्यां ज्योतिः उरौ विस्तीर्णे अन्तरिक्षे यत् ज्योतिः शरीरलक्षणम् तेन तन्वाख्येन ज्योतिषा अस्मै यजमानाय विभक्तिव्यत्ययः अस्य यजमानस्य यज्ञे उरु विस्तीर्णं स्वशरीरं कृधि कुरु राये धनाय ऋत्विजां दक्षिणाप्राप्तये च उरु शरीरं कृधि । किञ्च दात्रे अधि वोचः अधिकं

ब्रूहि यजमानाय कृत्स्नशरीरोऽहमागत इति वदेत्यर्थः वचे-र्लुङि वचेरुमिति [पा० ७, ४, २०] उमागमेऽडभावे च वोच इति मध्यमैकवचने रूपम् ॥ यद्वास्य मन्त्रस्य व्याख्यान्तरम् हे सोम ! त्रिषु लोकेषु यत्त्वदीयं ज्योतिरस्ति तेन ज्योतिषास्मै यजमानाय राये चतुर्थ्यर्थे तृतीया राया धनेन समृद्धमुरु विस्तीर्णं स्थानं कृधि किञ्च दात्रे फलदायेन्द्राय इति वोचः ब्रूहि यत् अधि अधिकोऽयं यजमानो भवत्विति ॥ ३३ ॥

श्वात्रा स्थ वृत्रतुरो राधोगूर्त्ता अमृतस्य पत्नीः । ता देवीर्देवत्रेमं यज्ञं नयतोपहूताः सोमस्य पिबत ॥ ३४ ॥

का० [८, ४, १२] श्वात्रा स्थेत्यासिञ्चति निग्राभ्या इति । सोमस्योपरि होतृचमसेनैव निग्राभ्या आसिञ्चतीति सूत्रार्थः ॥ पथ्या बृहती तृतीयो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णाः पादा यस्याः सा पथ्या बृहती इयं द्व्यधिका ॥ हे आपः ! यूयमेवंविधाः स्थ भवथ किम्भूताः श्वात्राः श्वात्रमिति क्षिप्रनाम [निरु० ५, ३] क्षिप्रकार्यकारिण्यः शिवा वा । वृत्रतुरः । तूर्वतिर्वधकर्मा वृत्रं दैत्यं तूर्वन्ति हिंसन्ति ता वृत्रतुरः क्विपि राल्लोप इति [पा० ६, ४, २१] वलोपः । राधोगूर्त्ताः । राधो धनं गुरन्ते उद्यच्छन्ति ददति ता राधोगूर्त्ताः । गुरी उद्यमे अस्मात् नसत्तनिषत्तेत्यादिना [पा० ८, २, ६१] कर्त्तरि क्तो नत्वाभावश्च निपात्यते । अमृतस्य सोमस्य पत्नीः पालयित्र्यः । हे देवीः देव्यः ! तास्तथाविधा यूयमिमं यज्ञं देवत्रा देवान् प्रति नयत प्रापयत उपहूता अनुज्ञाताः सत्यो यूयं सोमस्य सोमं पिबत कर्मणि षष्ठी ॥ ३४ ॥

मा भेर्मा संविक्था ऊर्जं धत्स्व धिषणे वीड्वी सती वीडयेथामूर्जं दधाथाम्। पाप्मा हतो न सोमः॥ ३५॥

का० [८, ४, १५] मा भेरिति प्रहरतीति। उपांशुसवनेनाश्मना सोमे प्रहरेदिति सूत्रार्थः॥ अर्धं सौम्यमर्धं द्यावापृथिव्यम्। हे सोम! त्वं मा भेः मा भैषीः भयो लुङि लङि रूपम् मा संविक्थाः कम्पनं मा कृथाः। ओविजी भयचलनयोः लुङि रूपम्। यतो देवतर्पणायाहं त्वामभिषुणोमि अत ऊर्जं धत्स्व रसं धेहि। एवं सोमं सम्बोध्य द्यावापृथिव्यौ सम्बोधयति हे धिषणे! हे द्यावापृथिव्यौ! युवां वीड्वी सती वीडयेथाम्। वीडुशब्दो दृढवचनः। दृढे सत्यावात्मानं दृढं कुरुतम् अस्मादुद्यताद् ग्राव्णः। किञ्च ऊर्जं दधाथां रसं धत्तम् अस्मिन् सोमे। अनेन तु वज्रसंस्तुतेन ग्राव्णा यजमानस्य पाप्मा हतो न तु सोमः॥ ३५॥

प्रागपागुदगधराक् सर्वतस्त्वा दिश आधावन्तु। अम्ब निष्पर समरीर्विदाम्॥ ३६॥

का० [८, ४, २०] प्रतिवर्गं निग्राभं वाचयति होतृचमसेऽल्पानᳪंशूनवधाय प्रागपागिति। प्रतिप्रहारवर्गं होतृचमसमध्ये स्तोकान् सोमांशूनिधाय प्रागपागिति ऋग्द्वयं निग्राभसंज्ञं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः॥ सोमदेवत्योष्णिक्। सोमो दिग्भिर्मिथुनमैच्छत्तस्य देवाः सम्पादितवन्तस्तदेतदृचाभ्युक्तम्। हे सोम!, प्राक् प्रागञ्चनाः अपाक् अपागञ्चनाः दक्षिणाः पश्चिमाश्च उदक् उदगञ्चना उत्तरा अधराक् अधराञ्चनाः एवं प्रागादयः सर्वा दिशः सर्वतः स्वस्वप्रदेशात् त्वा

त्वामाधावन्तु आभिमुख्येन गच्छन्तु । परस्परं किं भाषमाणास्त्वामभिधावन्त्विति तदाह हे अम्ब ! हे मातः ! निष्पर स्वैर्भागैः सोमं पूरय । पृ पालनपूरणयोः विकरणव्यत्यये लोटि रूपम् । किं प्रयोजनमिति चेत् अरीः अर्यः प्रजाः संविदां संविदताम् । प्रजा वा अरीरिति [३, ९, ४, २१] श्रुतिः । अस्माकं सोमयमागमं नानादिग्वासिनो जना जानन्त्वित्यर्थः । इति भाषमाणास्त्वामागच्छन्तु । विद ज्ञाने अस्माल्लटि तङि प्रथमबहुवचने आत्मनेपदेष्वनत इति [पा० ७, १, ५] झस्यादादेशे लोपस्त आत्मनेपदेष्विति [पा० ७, १, ४१] तकारलोपे सवर्णदीर्घे विदामिति रूपम् । समो गमीत्यादिना [पा० १, ३, २९] तङ् ॥ ३६ ॥

त्वमङ्ग प्रशꣳसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् । न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्डितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥ ३७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इन्द्रदेवत्या पथ्या बृहती गोतमदृष्टा । अङ्गेति क्षिप्रनाम [निरु० ५, १७] हे शविष्ठ अतिशयेन बलवन् इन्द्र ! देवः दीप्यमानस्त्वं मर्त्यं मनुष्यं यजमानं प्रशंसिषः प्रशंससि स्तौषि समीचीनोऽयं यजमानो होता श्रद्धावानित्यादिस्तुतिं करोषीत्यर्थः । शंसु हिंसास्तुत्योः लिङर्थे लेट् मध्यमैकवचने सिबादेशः सिब्बहुलं लेटीति [पा० ३, १, ३४] सिप्प्रत्ययः तस्यार्धधातुकस्येड्वलादेरिति [पा० ७, २, ३५] इडागमः लेटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ९४] सिपोऽडागमः

इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९७] सिप इकार-लोपः तस्य रुत्वविसर्गौ षत्वम् प्रशंसिषः इति रूपम् तिङ्ङ-तिङ इति [पा० ८, १, २८] सर्वानुदात्तत्वम्। किञ्च हे मघवन्! हे धनवन् इन्द्र! मर्डिता मृड सुखकरणे मृडतीति मर्डिता यजमानस्य सुखयिता त्वदन्यो नास्ति न विद्यते अतो हे इन्द्र! ते तव वचः त्वमेव सुखयितेत्येवं रूपं त्वदीयं वचनमहं ब्रवीमि वदामि ॥ ३७ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।
अभ्र्यादानाद्वाचनान्तः षष्ठोऽध्यायः समीरितः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः।

वाचस्पतये पवस्व वृष्णो अ॒ꣳशुभ्यां गभ-स्तिपूतः। देवो देवेभ्यः पवस्व येषां भागो-ऽसि ॥ १ ॥

षष्ठेऽध्याये यूपसंस्कारादिसोमाभिषवपर्य्यन्ता मन्त्रा उक्ताः। सप्तमे ग्रहग्रहणमन्त्रा उच्यन्ते॥ का० [९, ४, २३] उपाꣳशुं च गृह्णाति वाचस्पतये देवो देवेभ्यो मधुम-तीरिति। मन्त्रत्रयस्य प्रतीकोपादानात्तत्रैकैकेन मन्त्रेणोपां-शुग्रहमेकैकवारं गृह्णीयात् उपयामगृहीतोऽसीति मन्त्रत्रय-स्यादौ योज्यम्॥ प्राणदेवत्या विराट् नववैराजत्रयोदशै-नेष्टरूपेति लक्षणान्नष्टरूपा विराट् प्रथमोऽष्टार्णस्तेनैकोना। पूर्वोत्तरार्धयोरुपांशुग्रहस्य प्रथमद्वितीयग्रहणे क्रमेण विनि-योगः। हे सोम! त्वं वाचस्पतये प्राणाय पवस्व गच्छ।

पव गतौ। प्राणो वै वाचस्पतिरिति श्रुतेः [४, १, १, ८]। यद्वा पतये पालकदेवार्थं वाचः वाचा विभक्तिव्यत्ययः मन्त्रेण वाचः सम्बन्धिना मन्त्रेण वा पवस्व शुद्धो भव। किञ्च तत्त्वम् वृष्णः वर्षितुस्तव सम्बन्धिभ्यामंशुभ्यां तौ हि तव क्षिप्येते। तथा गभस्तिपूतः पाणी वै गभस्तो इति [४, १, १, ८] श्रुतेरध्वर्योर्गभस्तिभ्यां पाणिभ्यां च पूतः। समासगतः पूतशब्दो विक्षिप्यांशुभ्यामित्यनेनापि योज्यः॥ द्वितीयं गृह्णाति। हे सोम ! देवः सन् देवेभ्योऽर्थाय पवस्व प्रवृत्तिं कुरु न ह्यदेवो देवांस्तर्पयितुमलम् केभ्यो देवेभ्यः येषां देवानां त्वं भागोऽसि तान् प्रति गच्छेत्यर्थः॥ १॥

मधुमतीर्न इषस्कृधि। यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा। स्वाहा। उर्वन्तरिक्षमन्वेमि॥ २॥

तृतीयं गृह्णाति। लिङ्गोक्तदेवतम्। हे सोम ! त्वं नोऽस्माकमिषोऽन्नानि मधुमतीः मधुररसोपेताः कृधि कुरु। का० [८, ४, २८] यत्त इत्यात्तान् सोमे निदधातीति। स्वीकृतानंशून् सोमे स्थापयेत्॥ सौम्यम्। हे सोम ! ते तव अदाभ्यमहिंस्यम् दभ्नोतिर्हिंसार्थः जागृवि जागरणशीलं यन्नामास्ति सोमेति हे सोम ! तस्मै तन्नामवते तुभ्यं सोमाय स्वाहा दत्तमस्तु॥ का० [८, ४, ३४] स्वाहेत्युक्त्वोर्वन्तरिक्षमिति निःक्रमणमिति। स्वाहेत्यक्षरद्वयमुक्त्वा निःक्रमेत्। उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमन्वेमि अनुगच्छामि॥ २॥

स्वांकृतोऽसि विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाष्टु स्वाहा त्वा सुभव

सूर्य्याय। देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः। देवाꣳशो यस्मै त्वेडे तत्सत्यमुपरिप्रुता भङ्गेन हतोऽसौ फट्। प्राणाय त्वा। व्यानाय त्वा॥ ३॥

का० [८, ४, ३७] स्वांकृत इति हुत्वा पात्रमुन्मार्ष्टीति। उपांशुग्रहं हुत्वा पात्रमार्जनं कुर्य्यात्। ग्रहदैवतम् प्राणो वा अस्यैष ग्रहः स स्वयमेव कृतः स्वयं जात इति [४,१, १, २२] श्रुतेरुपांशुग्रहः प्राणः। हे प्राणरूपोपांशुग्रह! त्वं स्वांकृतो भवसि स्वयं स्वेनैव कृतो भवसि छान्दसो यलोपः स्वयमुत्पन्नोऽसि। केभ्यः। विश्वेभ्यः सर्वेभ्यः इन्द्रियेभ्यः सकाशात् दिव्येभ्यः दिवि भवा दिव्या देवास्तेभ्यश्च सकाशात् पार्थिवेभ्यः पृथिवीभवेभ्यो द्विपदचतुष्पदेभ्यः सकाशात् स्वयमुत्पन्न इत्यनुवर्त्तते। यस्त्वमेवमकृतकः स्वतन्त्रस्तं त्वां मनः प्रजापतिरष्टु व्याप्नोतु। अशूङ्व्याप्तौ पदविकरणव्यत्ययः। प्रजापतिर्वै मनः प्रजापतिष्ट्वाश्नुतामिति [४, १, १, २२] श्रुतेः॥ शोभनो भव उत्पत्तिर्यस्य तत्सम्बोधनं हे सुभव उत्तमजन्मन् ग्रह! सूर्य्याय सूर्यार्थं त्वा त्वां स्वाहाकारेण जुहोमि॥ यद्वास्य होम मन्त्रस्यायमर्थः हे प्राणरूप ग्रह! त्वं स्वांकृतोऽसि मया स्वीकृतोऽसि किमर्थम् दिव्येभ्यः देवजन्मनि स्थितेभ्यः पार्थिवेभ्यः मनुष्यजन्मनि स्थितेभ्यः सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः इन्द्रियाणां हितायेत्यर्थः। मनश्च तेषामिन्द्रियाणामधीशं त्वामष्टु व्याप्नोतु हे सुभव! प्राणरूपोपांशुग्रह! तादृग्रूपं त्वां बहिःप्राणरूपाय सूर्याय स्वाहाकारेण जुहोमि आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णीत इत्याथर्वणिकश्रुतेः सूर्य्यस्य बहिःप्राणत्वम्। स्वांकृतशब्देन प्राणरूपग्रहस्य स्वाधीनत्वं दिव्यपार्थिवशब्दाभ्यां च जन्मद्वयं विवक्षितमिति

तिस्तिरिणोक्तम् स्वांकृतोऽसीत्याह प्राणमेव समकृत विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इत्याहोभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान् दधातीति॥ का० [९, ४, ३८] प्रथमे परिधौ उत्तानं पाणिं प्रागुपमार्ष्टि देवेभ्यस्त्वेति। पश्चिमस्थे परिधौ सोमलिप्तमूर्ध्वाभिमुखं हस्तं कृत्वा प्रागभिमुखं यथा तथा मार्जनं कुर्य्यात्॥ दैवं यजुः हे लेप! मरीचिपेभ्यः मरीचिपालकेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वा त्वां परिधौ मार्ज्मि इति शेषः॥ का० [९, ४, ३९] वासउरोबाहुषु श्लिष्टमꣳशुमभिचरन् जुहुयाद्देवाꣳशविति। वस्त्रादिषु श्लिष्टो यः सोमांशुस्तमभिचारार्थं जुहुयात्॥ आभिचारिकं सोमांशुदेवतं यजुः। हे देव! दीप्यमान! हे अंशो सोमांशो! यस्मै बधाय त्वामीडे प्रार्थयामि ईडिरध्येषणाकर्मा तत् बधकर्म सत्यमस्त्विति शेषः। उपरि प्रवते प्रवतिर्गत्यर्थः गच्छतीत्युपरिप्रुत् तेनोपरि आगतेन भङ्गेनामर्देनासाविति देवदत्तादिनामनिर्देशः असौ द्वेष्यो हतो निहतः सन् फट् विशीर्णो भवतु। ञि फला विशरणे अस्य क्विबन्तस्यैतद्रूपम् फलतीति फट् डलयोरैक्यम् स्वाहाकारस्थाने फडित्यभिचारे प्रयुज्यते॥ का० [९, ४, ४१] प्राणाय त्वेति पात्रासादनम्। यस्मिन् प्रदेशे पूर्वमुपांशुपात्रं स्थापितं तत्रैव स्थापयेत्। हे उपांशुपात्र! प्राणदेवतामन्तोषार्थं त्वाम् आसादयामीति शेषः॥ का० [९, ४, ४२] उपाꣳशुसवनं पाणिना प्रमृज्योदञ्चं व्यानाय त्वेति सꣳसृष्टमिति। येनाश्मना सोमोऽभिषुतः स उपांशुसवनस्तं हस्तेन प्रमृज्योदगभिमुखग्रहसंलग्नं सादयेत्॥ हे उपांशुसवन! व्यानदेवताप्रीत्यर्थं त्वामासादयामि॥ ३॥

उपयामगृहीतोऽस्यन्तर्य्यच्छ मघवन् पाहि

सोमम् । उरुष्य राय एषो यजस्व ॥ ४ ॥

का० [९, ६, १] उदितेऽन्तर्यामग्रहणमुपयामगृहीत इति । सूर्योदयानन्तरमन्तर्यामग्रहं गृह्णीयात् ॥ उपयामयतीत्युपयामो ग्रहस्तेन गृह्यत इत्युपयामगृहीतः पचाद्यच् चित्त्वादन्तोदात्तः यमोऽपरिवेषण इति [धा० १९, ७१, ३२, ८१] परिवेषणादन्यत्र मित्वाभावाद्वृद्धिः तत्पुरुषे तुल्यार्थेति [पा० ६, २, २ [पूर्वपदस्वरं बाधित्वा थाथघञ्ञिति [पा० ६, २, १४४] अजन्तस्यान्तोदात्तत्वम् पुनस्तृतीयासमासे तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना [पा० ६, २, २] तृतीयान्तस्य प्रकृतिस्वरत्वेन तदेव स्थितम् । हे सोमरस ! त्वं तादृशोऽसि । हे मघवन् धनवन्निन्द्र ! त्वं तादृशं रसमन्तर्ग्रहपात्रमध्ये यच्छ निगृह्णीष्व यद्वा मरुद्भ्योऽन्तर्धानं व्यवधानं यथा तथा नियमय ततः सोमं पाहि पालय तथा रायो धनानिउरुष्य रक्ष उरुष्यतो रक्षणकर्मा । यद्वा पशवो राय इति [४, १, २, १५] श्रुतेः पशूनुक्ष । आ इषो यजस्व इषोऽन्नानि आयजस्व समन्ताद्देहि यद्वान्नप्रभवत्वादिषो लक्षणया प्रजाः प्रजा वा इष इति [४, १, २, १५] श्रुतेः । ता यजस्व याजयस्व यायजूकाः कुरु श्रुत्यैवं व्याख्यातत्वात् ॥४॥

अन्तस्ते द्यावापृथिवी दधाम्यन्तर्दधाम्युर्वन्तरिक्षम् । सजूर्देवेभिरवरैः परैश्चान्तर्यामे मघवन् मादयस्व ॥ ५ ॥

मघवद्देवत्या त्रिष्टुप् अन्तर्यामग्रहण एव विनियोगः । हे मघवन् ! ते तवानुग्रहात् द्यावापृथिवी अन्तर्दधामि व्यवधायिके करोमि । यद्वा हे अन्तर्याम ! प्राणरूपापन्नस्य

तवान्तः शरीरमध्ये द्यावापृथिव्यौ दधामि स्थापयामि किञ्च उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमन्तर्मध्ये च दधामि द्यावापृथिव्योर्मध्ये स्थापयामि। हे मघवन् धनवन्निन्द्र! अवरैः पृथिवीस्थानैः देवेभिर्देवैः परैः द्युस्थानैश्च देवैः सजूः समानजोषणः समानप्रीतियुक्तः सन्नन्तर्यामे ग्रहे मादयस्व हर्षयस्वात्मानम् यद्वा तृप्यस्व मद तृप्तौ चुरादिरात्मनेपदी। देवेभिरित्यत्र बहुलं छन्दसीति [पा० ७, १, १०] ऐसोऽभावे बहुवचने झल्येदिति [पा० ७, ३, १०३] एकारः॥ ५॥

स्वाङ्कृतोऽसि विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाष्टु स्वाहा त्वा सुभव सूर्याय। देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः। उदानाय त्वा॥ ६॥

का० स्वांकृत इति निःशेषस्यैव होमस्तिष्ठतः॥ व्याख्यातः॥ का० प्रथमे च न्युब्जेन पाणिना प्रत्यगिति। प्रथमे परिधावधोमुखहस्तेन प्रत्यक्संस्थं मार्ष्टि देवेभ्यस्त्वेति मन्त्रेण। व्याख्यातः॥ का० [८, ६, ४] उदानाय त्वेति पात्रासादनम्॥ हे ग्रह! उदानसन्तोषार्थं त्वां सादयामि॥ ६॥

आ वायो भूष शुचिपा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार। उपो ते अन्धो मद्यमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयम्। वायवे त्वा॥ ७॥

का० [८, ६, ५] ऐन्द्रवायवं गृह्णात्यावायविति॥ वायुदेवत्या त्रिष्टुप् वसिष्ठदृष्टा वायवे त्वेति यजुरन्ता। हे वायो! हे शुचिपाः शुचिं पवित्रं प्रथमं वषट्कृतमप्राप्तमन्ध-

देवैः ईदृशं सोमं पिबतीति शुचिपाः पवित्रसोमपान! त्वं नोऽस्माकमुप समीपे आ भूष आक्रमस्वागच्छेत्यर्थः। भूष अलङ्कार इह गत्यर्थः। केनाहं आक्रमे इति चेत् सहस्रं ते नियुतो विश्ववार। विश्वं सर्वं वृणोति व्याप्नोति विश्वैर्वा व्रियते प्रार्थ्यते इति विश्ववारस्तत्सम्बोधनम् हे विश्ववार सर्वव्यापक! ते तव सहस्रं नियुतः सन्ति। नियुतो वायोरित्युक्तेः [निघ० १, १५, १०] नियुच्छब्देन वायुवाहनभूता मृगा उच्यन्ते तवासङ्ख्याता वाहनभूता मृगास्तैरागच्छेत्यर्थः। किञ्च मद्यं मदनीयं तृप्तिजनकमन्धः सोमलक्षणमन्नं ते तव उप समीपे एव अयामि गमयामि सोमं ते समर्पयामीत्यर्थः। हे देव दीप्यमान वायो! यस्य सोमस्य पूर्वपेयं प्रथमवषट्कारलक्षणं पूर्वपानं त्वं दधिषे धारयसि दधातेर्लिटि रूपम्॥ एवं वायुं प्रार्थ्य सोममाह हे सोमरस! वायवे वायुदेवतार्थं त्वां गृह्णामीति शेषः॥ ७॥

इन्द्र॑वायू इ॒मे सु॒ता उप॒ प्रयो॑भि॒राग॑तम्। इन्द॑वो वामु॒शन्ति॒ हि। उ॒प॒या॒मगृ॑हीतोऽसि वा॒यव॑ इन्द्रवा॒युभ्यां॑ त्वा। ए॒ष ते॒ योनिः॑। स॒जो॒षोभ्यां॑ त्वा॥ ८॥

का० [८, ६, ६] अपगृह्य पुनरिन्द्रवायू इतीति। एकवारमर्धमादाय पृथक्कृत्य पुनरैन्द्रवायवं गृह्णाति॥ ऐन्द्रवायवी गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा उपयामेतियजुःसहितो मन्त्रः। हे इन्द्रवायू! युष्मदर्थमिमे सोमाः सुता अभिषुताः। प्रय इत्यन्ननाम [निघ० २, ७, ६] प्रयोभिः एतैः सोमरसरूपैरन्नैर्निर्मितैरुप समीपे युवामागतमागच्छतम्।

यद्वा प्रयःशब्द इण् गताविति धातोः शतृप्रत्ययान्तस्य रूपम् प्रैतीति प्रयन् इणो यण् तस्य भिसि परे तकारस्य छान्दसः सकारः तस्य रुत्वादि प्रयोभिरिति सिध्यति प्रयोभिः प्रयद्भिः शीघ्रैरश्वैरागच्छतम्। हि यस्मादिन्दवो सोमा वां युवामुशन्ति कामयन्ते तस्मादागच्छतमित्यर्थः॥ सोममाह हे सोमरस! त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि वायवे वायुदेवतार्थं इन्द्रवायुभ्यां इन्द्रवायुदेवतार्थञ्च त्वां गृह्णामीति शेषः॥ का० [८, ५, २५] दशापवित्रेण परिमृज्यैष ते योनिरिति ग्रहसादनमिति। दशापवित्रेण गृहीतं ग्रहं परिमृज्य पात्राद्वहिर्निर्गतं सोमं मार्जयित्वा एष ते योनिरिति मन्त्रेण ग्रहस्य सादनं करोति। वीप्सा सर्वग्रहार्था इति सूत्रार्थः॥ हे पात्र! एष खरस्यैकदेशः ते योनिः तव स्थानम् अतोऽत्र सजोषोभ्यां समानप्रीतिभ्यामिन्द्रवायुभ्यामर्थं त्वां सादयामीति शेषः॥ ८॥

अयं वां मित्रावरुणा सुतः सोम ऋतावृधा। ममेदिह श्रुतꣳ हवम्। उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वा॥ ९॥

का० [८, ६, ७] मैत्रावरुणमयं वामिति। मैत्रावरुणं ग्रहं गृह्णीयात्॥ मित्रावरुणदेवत्या गायत्री गृत्समददृष्टा यजुरन्ता। हे मित्रावरुणौ! विभक्तेराकारः हे ऋतावृधा! ऋतं यज्ञं सत्यं वा वर्धयत इति ऋतवृधौ ऋतस्य वर्धयितारौ वां युवयोरर्थायायं सोमः सुतः अभिषुतः तस्मादिहास्मिन् यज्ञे ममेत् इत् एवार्थे ममैव यजमानानां मध्ये ममैव हवमाह्वानं श्रुतं युवां शृणुतम् हे सोमरस! त्वमुपयामेन मैत्रावरुणग्रहपात्रेण गृहीतोऽसि। मित्रावरुणाभ्यामर्थं त्वा त्वां गृह्णामीति शेषः॥ ९॥

राया वयꣳ ससवाꣳसो मदेम हव्येन देवा यवसेन गावः। तां धेनुं मित्रावरुणा युवं नो विश्वाहा धत्तमनपस्फुरन्तीम्। एष ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वा ॥ १० ॥

का० [९, ६, ८] पयसा श्रीणात्येनं कुशावन्तर्धाय राया वयमिति। मैत्रावरुणपात्रे कुशद्वयं व्यवधाय तत्र स्थं सोमरसं क्षीरेण मिश्रीकुर्य्यात् ॥ मित्रावरुणदेवत्या त्रिष्टुप् त्रसदस्युदृष्टा। उत्तरार्द्धे तामिति तदः श्रवणादिह यदोऽध्याहारः। मन्त्रद्रष्टा कामदुघां प्रार्थयते। यथा धेन्वा गृह्य सत्या वयं राया धनेन ससवांसः वन षण सम्भक्तौ इत्यस्य क्वसौ रूपम् धनेन सम्भक्ताः सम्पन्नाः सन्तो मदेम हृष्टाः स्याम। कथमिव। हव्येनेव यथा हविषा सम्भक्ता देवा हृष्यन्ति यथा च यवसेन घासेन गवाङ्किकादिना गावो हृष्यन्ति हे मित्रावरुणौ! युवं युवां तां धेनुं नोऽस्मभ्यं विश्वाहा सर्वदा धत्तं दत्तम् किम्भूतां धेनुम् अनपस्फुरन्तीम्। स्फुरतिर्गत्यर्थः। अपस्फुरति पुरुषान्तरं गच्छतीत्यपस्फुरन्ती न अपस्फुरन्ती ताम् अनन्यगामिनीं दत्तमित्यर्थः ॥ एष त इति सादनम्। हे ग्रह! एष ते योनिः स्थानम् ऋतायुभ्यां मित्रावरुणाभ्यामर्थं त्वां सादयामीति शेषः। ब्रह्म वा ऋतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्मो ह्यृतं वरुण एवायुरिति श्रुतेः [४, १, ४, १०] ऋतशब्देन मित्रः आयुशब्देन वरुणः इति श्रुतिव्याख्या। पदकारस्तु ऋतयुभ्यामिति पदं कृतवान् तेन ऋतं सत्यं यज्ञं वा कामयेते तौ ऋतयू ताभ्यामृतयुभ्याम् संहितायां दीर्घः यज्ञमिच्छद्भ्यां मित्रावरुणाभ्यामित्यर्थः पदकारस्य ॥ १० ॥

या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती। तया यज्ञं मिमिक्षतम्। उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा। एष ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वा ॥११॥

का० [९, ७, ८] आश्विनं गृह्णात्यन्वारब्धे वा या वामिति। यजमानेऽन्वारब्धे वाश्विनं ग्रहं गृह्णाति॥ आश्विनी गायत्री मेधातिथिदृष्टा यजुरन्ता। हे आश्विना अश्विदेवौ! वां युवयोर्या कशा कशेति वाङ्नामसु [निघ० १, ११, ४३] पठितम् काशयति प्रकाशयति वाङ्मयमिति कशा वाक् किम्भूता मधुमती मधु ब्रह्म तद्वती मधुब्राह्मणोपनिषत्प्रशंसायुता तथा सूनृतावती प्रियं सत्यं वचः सूनृतम् तद्वती सत्यप्रियवचनोपेता। हे अश्विनौ! तया वाचास्मदीयं यज्ञं मिमिक्षतं मिह सेचने सनन्तः सेक्तुमिच्छतम् निष्पादयतमित्यर्थः॥ हे ग्रह! त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि अश्विभ्यामर्थे त्वां गृह्णामीति शेषः॥ का० [९, ६, ८] सादयत्येष ते॥ हे ग्रह! एष ते योनिः स्थानम् माध्वीभ्यां मधुब्राह्मणाध्येतृभ्यामश्विभ्यामर्थे त्वां सादयामीति शेषः। मधुब्राह्मणं यावधीयाते तौ माध्व्यौ ताभ्यां तद्धित ईप्रत्ययः। दध्यङ् ह वा आभ्यामाथर्वणो मधु नाम ब्राह्मणमुवाचेति श्रुतेः [४, १, ५, १८]॥ ११॥

तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठतातिं बर्हिषदꣳ स्वर्विदम्। प्रतीचीनं वृजनं दोहसे धुनिमाशुं जयन्तमनु यासु वर्द्धसे॥ उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय त्वा। एष ते योनिर्वीरतां

पाहि। अपमृष्टः शण्डः। देवास्त्वा शुक्रपाः प्रणयन्तु। अनाधृष्टासि ॥ १२ ॥

का० [८, ६, १०] शुक्रं वैल्वेन वा तं प्रत्नथेति। विल्वपात्रेण वैकङ्कतेन वा शुक्रं ग्रहं गृह्णाति॥ जगती वैश्वदेवी काश्यपावत्सारदृष्टा द्वादशार्णचतुःपादा जगती उपयामेत्यस्य यजुः। हे इन्द्र! त्वं यासु यज्ञक्रियासु अनु वर्धसे पुनः पुनः सोमपानेन वृद्धिं प्राप्नोषि तासु। वृजनमिति बलनाम [निघ० २, ८, २७] बलं बलवद्यज्ञफलं दोहसे धारयसि ददासीत्यर्थः यजमानायेति शेषः। कथं दोहसे तत्र दृष्टान्तमाह। प्रत्नथा। प्रत्नपूर्वेत्यादिना [पा० ५, ३, १११] थाल्प्रत्ययः उपमार्थीयः प्रत्नशब्दः पुराणवचनः [निघ० ३, २७] चिरन्तनानां भृग्वादीनामिव फलं दोहसे। पूर्वथा पूर्वेषामिव ऋषीणां साध्यादीनामिव। विश्वथा विश्वेषां सर्वेषामृषिपुत्राणामिव। इमथा इदानीन्तनानां यजमानानामिवास्य फलं दोहसे तं त्वां स्तुम इति शेषः। किम्भूतं तम् ज्येष्ठतातिम् तननं तातिः विस्तारः ज्येष्ठा उत्कृष्टा तातिर्विस्तारो यस्य तम् यद्वा वृकज्येष्ठाभ्यामित्यादिना [पा० ५, ४, ४१] प्रशंसायां तातिल्प्रत्ययः प्रशस्तो ज्येष्ठो ज्येष्ठेषु शस्यो वा ज्येष्ठतातिः। तथा बर्हिषदम् यज्ञेषु बर्हिषि सीदतीति बर्हिषदस्तम्। स्वर्विदम् स्वः द्युलोकं वेत्ति जानातीति स्वर्वित्तम् तत्र हि तस्य निवासः प्रतीचीनमात्मनोऽभिमुखं धुनिम्। धुञ् कम्पने। कम्पितारं शत्रूणाम् आशुं शीघ्रं जयन्तं जेतव्यानि वस्तूनि॥ यद्वास्या ऋचोऽर्थान्तरम् हे इन्द्र! यस्त्वं प्रतीचीनं प्रतिगमनमस्मत्प्रतिकूलम् वृजनं वर्जनीयमालस्याश्रद्धादिकं दोहसे रिक्तीकरोषि विनाशयसि।

दुह प्रपूरणे प्रपूरणं रिक्तीकरणमिति क्षीरस्वामी। किञ्च यासु क्रियासु धुनिं त्वदनुग्रहाच्छत्रून् कम्पयन्तमाशुं क्षिप्रकारिणं जयन्तं सम्यगनुष्ठानेन यजमानान्तराण्यतिशयानमेनं यजमानमनु सोमपानेन स्तुत्या च यः त्वं वर्धसे तासु क्रियासु तं त्वां स्तुमः इति शेषः। कथमिव प्रत्नथा थाप्रत्यय उपमार्थः प्रत्नाः पुरातना भृग्वादयो यथा त्वामस्तुवन् पूर्वथा पूर्वे पित्रादय इव विश्वथा अतीताः सर्वे यजमाना इव इमथा इदानीन्तना वर्त्तमाना यजमाना इव वयं त्वां स्तुम इत्यर्थः। कीदृशं त्वाम् ज्येष्ठतातिं स्वार्थे तातिः ज्येष्ठमित्यर्थः। बर्हिषदं यागे सन्निहितत्वेन तिष्ठन्तम् स्वर्विदं यजमानाय दातव्यम् स्वर्गं वेत्तीति स्वर्वित्॥ एवमिन्द्रमुक्त्वा सोममाह। हे शुक्रग्रह! त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि शण्डाय शुक्रपुत्राय शण्डनाम्नेऽसुराय वा त्वां गृह्णामीति शेषः॥ सादयत्येष ते। हे ग्रह! एष स्वरप्रदेशस्तव स्थानम् त्वं यजमानस्य वीरतां वीरत्वं शूरत्वं पाहि पालय॥ का० [८, १०, १—५] शुक्रामन्थिभ्यां चरतः शुक्रेणाध्वर्युर्मन्थिना प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षिताप्रोक्षितौ यूपशकलावादायापिधानं प्रोक्षिताभ्यामपमार्जनमप्रोक्षिताभ्यामपमृष्टः शण्ड इत्यध्वर्युरिति। अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ शुक्रामन्थिग्रहाभ्यां यथाक्रममनुतिष्ठेताम्। तत्प्रकारः। प्रोक्षिताभ्यां द्वाभ्यां यूपशकलाभ्यां सहाप्रोक्षितौ द्वौ यूपशकलावादाय प्रोक्षिताभ्यां तयोर्ग्रहयोः क्रमेणाच्छादनं कृत्वाप्रोक्षिताभ्यां ग्रहावपमृज्यात् तत्र प्रोक्षितेन शकलेन ग्रहं पिधायाप्रोक्षितेनाध्वर्युः शुक्रग्रहमपमार्ष्टि इति सूत्रार्थः॥ आभिचारिकं यजुः। शण्डनामकोऽसुरपुरोहितः शुक्रपुत्रोऽपमृष्टः अपमार्जनीकृतः॥ का० [८, १०, ६] देवास्त्वेति निष्क्रामतो यथालिङ्गमिति। अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यथा-

क्रमेण शुक्रमन्थीत्येतत्पदद्वयवाचकमन्त्रलिङ्गमनतिक्रम्य हविर्धानमध्यान्निर्गच्छेताम् तत्र शुक्रलिङ्गेनाध्वर्युर्निष्क्रामति ॥ शुक्रदैवतम् । शुक्रनामकग्रहस्थं सोमं पिबन्ति शुक्रपा देवाः हे शुक्रग्रह ! त्वां प्रणयन्तु यजतिस्थानं प्रापयन्तु ॥ का० [८, १०, ७] अपरेणोत्तरवेदिमरत्नी सन्धायोत्तरवेदिश्रोण्योर्निधत्तोऽविसृजन्तौ दक्षिणस्यामध्वर्युरुत्तरस्यां प्रतिप्रस्थातानाधृष्टासीति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ वेदिपश्चाद्भागे अरत्नी संयोज्य ग्रहयोर्विसर्गमकुर्वन्तौ उत्तरवेदिश्रोण्योर्ग्रहौ सादयतः दक्षिणश्रोणावध्वर्युः शुक्रम् उत्तरवेदिश्रोणौ प्रतिप्रस्थाता मन्थिनं सादयति ॥ वेदिश्रोणिदैवतम् । हे उत्तरवेदिश्रोणि ! त्वमनाधृष्टानुपहिंसितासि ॥ १२ ॥

सुवीरो वीरान् प्रजनयन् परीह्यभिरायस्पोषेण यजमानम् । सञ्जग्मानो दिवा पृथिव्या शुक्रः शुक्रशोचिषा । निरस्तः शण्डः । शुक्रस्याधिष्ठानमसि ॥ १३ ॥

का० [८, १०, ८] सुवीर इति दक्षिणं यूपदेशं गच्छत्यध्वर्युरिति ॥ शुक्रदैवतम् ! हे शुक्रग्रह । त्वं सुवीरः शोभनवीर्योपेतः सन् वीरान् यजमानस्य शौर्योपेतान् भृत्यादीन् प्रजनयन् उत्पादयन् रायः पोषेण धनस्य पुष्ट्या यजमानमभिलक्ष्य परीहि परितो गच्छ ॥ का० [८, १०, १०] अपरेण यूपमरत्नी सन्धत्तः संजग्मान इति यथालिङ्गमिति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यूपपश्चिमभागे तत्तद्ग्रहवाचकपदलिङ्गमनतिक्रम्यारत्न्योः सन्धानं कुर्याताम् शुक्रलिङ्गेनाध्वर्युः ॥ शुक्रो ग्रहः शुक्रशोचिषा शुद्धदीप्त्या कृत्वा यूयं बिभर्त्तीति

शेषः। किम्भूतः शुक्रः। दिवा द्युलोकेन पृथिव्या भूलोकेन च संजग्मानः सङ्गच्छमानः॥ का० [८, १०, १२] अग्नौ प्रोक्षितौ निरस्यति निरस्तः शण्ड इत्यध्वर्युरिति। अध्वर्युः प्रोक्षितं यूपशकलं निरस्येत्॥ आभिचारिकम् शण्डनामकः शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोहितो निरस्तः यज्ञाद् बहिर्निक्षिप्तः॥ का० [८, १०, १३] आहवनीये प्रोक्षितौ प्रास्यतः शुक्रस्याधिष्ठानमित्यध्वर्युरिति। अध्वर्युराहवनीये प्रोक्षितं यूपशकलं क्षिपेत्॥ शकलदैवतम्। हे यूपशकल! त्वं शुक्रग्रहस्याधिष्ठानमधिकरणमसि॥ १३॥

अच्छिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्यस्य रायस्पोषस्य ददितारः स्याम। सा प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा स प्रथमो वरुणो मित्रो अग्निः॥ १४॥

का० [८, १०, १४] अच्छिन्नस्येति जपित्वेति। यजमानो जपति॥ सौम्यम्। हे देव दीप्यमान सोम! अच्छिन्नस्य अनवखण्डितस्य सन्ततस्य सुवीर्यस्य कल्याणप्रभावस्य ते तव ददितारः दातारः वयं स्याम भवेम रायः पोषस्य धनपोषस्य च दातारः स्याम भूयोभूयो यज्ञकरणमाशास्यते। यद्वा ते तव प्रसादात् रायः पोषस्य ददितारः स्याम। अच्छिन्नस्येति विशेषणद्वयं धनपोषस्यैव॥ का० [८, ११, १] उभयतो यूपं प्रत्यङ्मुखौ जुहुतः सा प्रथमेत्यध्वर्युः प्रथमं तमनु प्रतिप्रस्थातेति। अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यूपोभयपार्श्वयोः स्थित्वा पश्चिमाभिमुखौ सन्तौ जुहुयाताम्। अध्वर्युरादौ शुक्रं प्रतिप्रस्थाता ततो मन्थिनं जुहोति॥ इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप्

सा प्रथमा मुख्या संस्कृतिः सोमसंस्कारो यस्येन्द्रस्य क्रियते इन्द्रार्थं क्रियत इत्यर्थः । सोमक्रये सा देवि देवमच्छेहीन्द्राय सोममित्युक्तत्वात् [४ अध्या० २० क०] किम्भूता संस्कृतिः । विश्ववारा विश्वैः सर्वैर्ऋत्विग्भिरनृत्विग्भिश्च व्रियते यत्र सोमः सा विश्ववारा यद्वा विश्वं वृणोति क्रियमाणः सोमो यत्रेति विश्ववारा जगदुत्पत्तिबीजत्वात् सोमस्य वरुणो मित्रः अग्निश्च स प्रसिद्धो यस्य प्रथमो मुख्यो भृत्य इति शेषः । वरुणमित्राग्नयोऽन्येषामप्युपलक्षकाः देवगणानां यः प्रभुरित्यर्थः ॥ १४ ॥

स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वांस्तस्मा इन्द्राय सुतमाजुहोत स्वाहा ॥ तृम्पन्तु होत्रा मध्वो याः स्विष्टा याः सुप्रीताः सुहुता यत् स्वाहा । अयाडग्नीत् ॥ १५ ॥

स प्रसिद्धः चिकित्वान् चेतनावानुत्कृष्टधीः बृहस्पतिः यस्येन्द्रस्य प्रथमो मुख्यो मन्त्री इति शेषः ॥ यद्वा संस्कृतिः समीचीना कृतिर्विश्वैर्देवैर्वरणीया सा प्रथमा देवानां मध्ये मुख्या यस्येन्द्रस्य वरुणमित्राग्नयोऽपि स प्रथम इन्द्र एव चिकित्वान् बृहस्पतिरपि स इन्द्र एव हे ऋत्विजः ! तस्मै तादृशायेन्द्राय सुतमभिषुतं सोमं स्वाहेति स्वाहाकारेणाजुहोत आभिमुख्येन जुहुत स्वाहाकारेण होमं कुरुत ॥ का० [८, ११, ८] तृम्पन्त्विति जपतीति ॥ होत्रादेवतम् । ताः होत्राः छन्दोऽभिमानिन्यो देवताः तृम्पन्तु तृप्ता भवन्तु । तृम्प प्रीतौ । होत्राशब्देन याज्याच्छन्दांस्यभिधीयन्ते । ताः काः याः मध्वो मधुनो मधुस्वादस्य सोमस्य

स्विष्टाः साधु इष्टाः तद्धोमे नियुक्तत्वात् याश्च होत्राः सुष्टु प्रीताः । कथं ज्ञायन्ते । यद् यस्मात् स्वाहाकारेण सुहुताः साधु हुता होमार्थं नियुक्ता इत्यर्थः ॥ का० [८, ११, १०] होतारं प्रत्यङ्ङुपसीदत्यययाडग्नीदिति । अध्वर्युर्होतृसमीपे प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठेत् ॥ होतृदेवतम् । अग्निरयाट् अयाक्षीत् अग्निधा यागः कृत इति होतुः कथयति ॥ १५ ॥

अयं वे॒नश्चो॑दय॒त्पृश्नि॑गर्भा॒ ज्योति॑र्जराय्ू॒ रज॑सो वि॒माने॑ । इ॒मम॒पाᳬ सं॑ग॒मे सूर्य॑स्य॒ शिशुं॒ न विप्रा॑ म॒तिभी॑ रिहन्ति ॥ उ॒प॒या॒मगृ॑हीतोऽसि॒ मर्का॑य त्वा ॥ १६ ॥

का० [८, ६, १२] मन्थिनमयं वेन इति । मन्थिग्रहं गृह्णीयात् ॥ त्रिष्टुप् अनयाधिदैवमधियज्ञञ्चावस्थितः सोमः स्तूयते । अधिदैवं चन्द्रात्मना स्तूयते । वेनो वेनतेः कान्तिकर्मण इति यास्कः [निरु० १०, ३८] विनि कान्तावित्यस्य रूपम् अयं वेनः कान्तश्चन्द्रो रजसो विमाने उदकं रज उच्यते उदकस्य निर्माणकाले ग्रीष्मान्ते प्राप्ते पृश्निगर्भा अपः चोदयत् चोदयति प्रेरयति वर्षतीत्यर्थः । पृश्निरादित्यो द्युलोको वा गर्भोऽवस्थानं यासां ताः द्युलोकस्था रविस्था वा अपो वर्षति । किम्भूतो वेनः । ज्योतिर्जरायुः ज्योतिर्विद्युल्लक्षणं जरायुवद्वेष्टनं यस्य स ज्योतिर्जरायुः । इदानीमधियज्ञं लतात्मना सोमः स्तूयते विप्रा मेधाविनो ब्राह्मणा इमं सोमं शिशुं न शिशुमिव बालमिव मतिभिः मतिपूर्वाभिर्वाग्भिः रिहन्ति स्तुवन्ति । बालं यथा कश्चिल्लालयति तद्वत् सोमं स्तोत्रशस्त्ररूपाभिर्वाग्भिः स्तुवन्ति रिहतिरर्चनकर्मसु पठितः

[निघ० ३, १४, ११] अर्चनं स्तवनमेव। किम्भूतमिमं सूर्य्यस्यापाञ्च सङ्गमे गृहीताभिरद्भिरभिषुतमिति शेषः। सोमाभिषवार्थं वसतीवर्य्य आपो अपां सूर्य्यस्य च सङ्गमे गृह्यन्ते ता वै वहन्तीनाम् स्यन्दमानानां गृह्णीयाद्दिवा गृह्णीयादिति श्रुतेः। यद्वायमर्थः अपां सूर्य्यस्य सङ्गमे निमित्ते उदकसूर्य्यसमागमनिमित्तं वृष्टिगर्भनिष्पत्त्यर्थं विप्रा इमं सोमं स्तुवन्ति यथा बालं कस्यचिद्वस्तुनो लाभाय यथा कश्चित् स्तौति। ईदृश हे सोम! त्वमुपयामेन ग्रहपात्रेण गृहीतोऽसि मर्कः शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोहितस्तस्मै त्वां गृह्णामीति शेषः॥ १६॥

मनो न येषु हवनेषु तिग्मं विपः शच्या वनुथो द्रवन्ता। आ यः शर्य्याभिस्तुविनृम्णो अस्याश्रीणीतादिशं गभस्तौ॥ एष ते योनिः प्रजाः पाहि। अपमृष्टो मर्कः। देवास्त्वा मन्थिपाः प्रणयन्तु। अनाधृष्टासि॥ १७॥

का० [८. ६, १३] मन्त्रुभिः श्रीणात्येनं मनो न येष्विति। एनं मन्थिग्रहं यवपिष्टैर्मिश्रं कुर्यात्॥ त्रिष्टुप् सोमस्तुतिः। विपः विपश्चितौ मेधाविनो अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ। विप इत्यत्र छान्दस प्रातिपदिकान्तादेशलोपः। येषु हवनेषु सोमहोमेषु शच्या कर्मणा कृत्वा शचीति कर्मनाम [निघ० २, १,] मनो न मन इव तिग्मम्। तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मण इति यास्कः [निरु० १०, ६]। मनोवदुत्साहयुक्तं यथा तथा वनुथः प्रथमपुरुषस्थाने मध्यमपुरुषश्छान्दसः वनुतः व्याप्नुतः युगपत् शुक्रामन्थिग्रहाविति शेषः। शच्येति निमित्ततृतीया वा कर्म-

निमित्तं व्यापृत इत्यर्थः। किम्भूतौ विपश्चितौ द्रवन्ता द्रवन्तौ गच्छन्तौ हवनेषु तेष्वेव कर्त्तव्येषु होमेषु प्रचरन्तौ। योऽध्वर्युः गर्याभिः [निघ० २, ५, ५] अङ्गुलीभिर्गभस्तौ पाणौ स्थितस्यास्य मन्थिग्रहस्य कर्मणि षष्ठी इमं मन्थिनमादिशं प्रतिदिशमा अश्रीणीत समन्तात् श्रीणीते सक्तुभिर्मिश्रयति। किम्भूतो यः तुविनृम्णः तुवि नृम्णं यस्य बहुधनः महादक्षिणः। तुवीति बहुनाम [निघ० ३, १, २] नृम्णमिति धननाम [निघ० २, १०, २०]। यद्यप्यत्राध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ समानकर्माणौ तथापि यः सक्तुभिः श्रपणं करोति स एव प्रधान इत्याशयः। एष त इति सादयति। हे मन्थिग्रह! ते तव एष योनिः प्रदेशः त्वं प्रजाः यजमानसम्बन्धिनीः पाहि पालय॥ का० [८, १०, ५] अपमृष्टो मर्क इति प्रतिप्रस्थातेति। प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितेन यूपशकलेन मन्थिनपात्राद्यप्रोक्षितेनापमार्ष्टि। अपमार्जनोक्ततो मर्को नामासुरपुरोहितः॥ का० [८, १०, ६] देवास्त्वेति निष्क्रामतो यथालिङ्गमिति। प्रतिप्रस्थाता हविर्धानान्निष्क्रामेत्॥ मन्थिदेवतम् हे मन्थिग्रह! मन्थिनं ग्रहं पिबन्तीति मन्थिपाः देवाः त्वा प्रणयन्तु यजतिस्थानं प्रापयन्तु॥ अनाधृष्टासीति मन्त्रो विनियोगसहितः पूर्वं [१२ क०] व्याख्यातः॥ १७॥

सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन् परीह्यभि रायस्पोषेण यजमानम्। संजग्मानो दिवा पृथिव्या मन्थी मन्थिशोचिषा। निरस्तो मर्कः। मन्थिनोऽधिष्ठानमसि॥ १८॥

का० [८, १०, ८] सुप्रजा इति प्रतिप्रस्थातोत्तरमिति।

प्रतिप्रस्थातोत्तरं यूपदेशं गच्छति॥ मन्थिदैवतम् हे मन्थिग्रह त्वमिमे शोभना प्रजा यस्य स सुप्रजास्त्वं यजमानसम्बन्धिनीः प्रजाः प्रजनयन् उत्पादयन् सन् रायस्पोषेण धनस्य पुष्ट्या सह यजमानमभि यजमानसम्मुखं परीहि परिगच्छ आगच्छ॥ का० [८, १०, १०] अपरेण यूपमरत्नी सन्धत्तः संजग्मान इति॥ प्रतिप्रस्थातारत्निं सन्धत्त इत्युक्तम्॥ मन्थी नाम ग्रहो दिवा पृथिव्या द्युलोकभूलोकाभ्यां संजग्मानः सङ्गच्छमानः सन् मन्थिशोचिषा मन्थिनः स्वस्यैव दीप्त्या यूपं बिभर्तीति शेषः॥ का० [८, १०, ११] निरस्तो मर्क इति प्रतिप्रस्थातेति। प्रतिप्रस्थाता अप्रोक्षितं यूपशकलं निरस्येत्॥ आभिचारिकम् मर्कनामासुरपुरोहितो निरस्तो निराकृतः॥ का० [८, १०, १२] मन्थिन इति प्रतिप्रस्थातेति। प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितं यूपशकलमाहवनीये प्रक्षिपेत्॥ शकलदैवतम्। हे यूपशकल! त्वं मन्थिग्रहस्याधिष्ठानमधिकरणमसि॥ १८॥

ये दे॒वासो॑ दि॒व्येका॑दश॒ स्थ पृ॑थि॒व्यामध्येका॑दश॒ स्थ। अ॒प्सु॒क्षितो॑ महि॒नैका॑दश॒ स्थ ते दे॑वासो य॒ज्ञमि॒मं जु॑षध्वम्॥ १९॥

का० [८, ६, १४] आग्रयणं द्वयोर्धारयोर्ये देवास इति। धाराद्वये स्रवति सत्याग्रयणं ग्रहं गृह्णीयात्॥ वैश्वदेवी त्रिष्टुप् परुच्छेपदृष्टा। हे देवासः देवाः! ये यूयं दिवि द्युलोके एकादश स्थ एकादशसङ्ख्याका भवथ केन महिना महिम्ना स्वस्वमहिम्ना स्वस्वमाहात्म्येन महिनेति पदं त्रिष्वपि स्थानेषु सम्बध्यते सर्वत्र महाभाग्याविशेषात् तथा पृथिव्या अधि पृथिव्युपरि एकादश स्थ तथा ये यूयमप्सुक्षितः अन्तरिक्षनिवासिन एकादश स्थ भवथ। अप्स्विति अन्तरिक्ष-

त्रिस्थानेषु [निघ० १, ३, ८] पठितम् चियतिर्निवासार्थः अप्सु अन्तरिक्षे चियन्ति निवसन्तीत्यर्थः। हे देवासः देवाः! ते त्रिविधा यूयमिमं यज्ञं यजनीयमाग्रयणग्रहं जुषध्वं सेवध्वम् ॥ १८ ॥

उपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणः पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं विष्णुस्त्वामिन्द्रियेण पातु विष्णुं त्वं पाह्यभि सवनानि पाहि ॥ २० ॥

आग्रयणदेवतं यजुराग्रयणग्रहण एव विनियुक्तम्। हे आग्रयणग्रह! त्वमुपयामेन पात्रेण स्वीकृतोऽसि। आग्रयणोऽसि आग्रयणनामा भवसि किञ्च त्वम् स्वाग्रयणः अग्रस्य भावः आग्रम् सुष्ठु आग्रं स्वाग्रं श्रैष्ठ्यम् अयति प्रापयतीति स्वाग्रयणः अग्रशब्दस्यायतौ परे टिलोपः। तादृशस्त्वं यज्ञं पाहि रक्ष यज्ञपतिं यजमानं च पाहि। विष्णुः यज्ञाधिष्ठाता देव इन्द्रियेण स्वसामर्थ्येन त्वां पातु त्वमपि तादृशं विष्णुं पाहि रक्ष। सवनानि प्रातरादीनि अभि पाहि सर्वतो रक्ष ॥२०॥

सोमः पवते सोमः पवतेऽस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्रायास्मै सुन्वते यजमानाय पवत इष ऊर्जे पवतेऽद्भ्य ओषधीभ्यः पवते द्यावापृथिवीभ्यां पवते सुभूताय पवते विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः। एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ २१ ॥

का० [८, ६, १५] त्रिर्हिङ्कृत्य सोमः पवत इति। हिङ्कारत्रयं कृत्वा जपेदिति शेषः॥ वैश्वदेवम्। सोमः पवते पवतिर्गत्यर्थः सोमो गच्छति ग्रहपात्रेषु स्वकार्ये कर्मणि प्रव-

त्तंत इत्यर्थः । द्विरुक्तिरादरार्था । किमर्थम् अस्मै ब्रह्मणे ब्राह्मणजातिप्रीत्यर्थम् अस्मै क्षत्राय एतत्क्षत्रियजातिप्रीत्यर्थम् अस्मै सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय कामप्राप्त्यर्थं पवते । इषेऽन्नाय ऊर्जे तदुपसेचनाय क्षीरादये पवते निष्पत्त्यर्थमित्यर्थः । अद्भ्यो वृष्टिभ्यः ओषधीभ्यो व्रीहियवादिभ्यस्तत्सिद्धार्थं पवते । द्यावापृथिवीभ्यां लोकद्वयप्रीणनाय पवते । किं वा बहुनोक्तेन सुभूताय सर्वेषां साधुभवनाय पवते । हे आग्रयणग्रह ! तादृशं त्वा त्वां विश्वेभ्यो देवेभ्यः सर्वदेवताप्रीत्यर्थं गृह्णामीति शेषः ॥ एष त इति सादयति । हे ग्रह ! एष ते योनिः स्थानं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थं त्वां सादयामीति शेषः ॥ २१ ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वत उक्थाव्यं गृह्णामि । यत्त इन्द्र बृहद्वयस्तस्मै त्वा विष्णवे त्वा । एष ते योनिरुक्थेभ्यस्त्वा । देवेभ्यस्त्वा देवाव्यं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे गृह्णामि ॥ २२ ॥

का० [८, ६, २,] उक्थ्यमुपयामगृहीत इति । उक्थ्यं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ उपयामग्रहदेवतानि यजूंषि हे सोम ! त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि हे उक्थ्यग्रह ! त्वा त्वामिन्द्रार्थं गृह्णामि स्वीकरोमि । किम्भूतायेन्द्राय बृहद्वते बृहत्साम तद्वते बृहत्सामप्रियायेत्यर्थः । तथा वयस्वते वयः सोमरूपमन्नं तद्वते यद्वा वयो यौवनलक्षणं वीर्यसमेतम् सदा तद्वते । किम्भूतं त्वाम् उक्थाव्यम् उक्थानि मित्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकसम्बन्धीनि शस्त्राणि अवति रक्षतीत्युक्थावीः

र्मिम् तव ह्यस्य विनियोग:॥ किञ्च एवं सोममुक्त्वा इन्द्रमाह हे इन्द्र! यत्ते तव बृहत् महत् वयोऽन्नं सोमरूपमस्ति तस्मै तत्पानार्थं त्वां प्रार्थये इति शेष:। हे सोम! विष्णवे विष्णुदेवतार्थं त्वां गृह्णामि। यद्वा हे इन्द्र! यत्ते तव बृहत् महत् ऊर्जितम् वय: यौवनलक्षणं तस्मै सोम! त्वां गृह्णामि। अत्र चते इन्द्रेति युष्मदामन्त्रिताभ्यां प्रत्यक्ष इन्द्र उच्यते त्वेति युष्मदा सोम उच्यते प्रत्यक्ष: तयो: सामर्थ्यं नास्ति ततस्ते इत्यस्य पदस्य अस्येत्यनेन व्यत्यय: इन्द्रेत्यस्येन्द्रस्येत्यनेन पदेन व्यत्यय: ततश्चायमर्थ: हे सोम! यदस्येन्द्रस्य बृहद्वयो तस्मै त्वा गृह्णामि विष्णवे यज्ञाय च त्वां गृह्णामि॥ एष त इति सादनम्। हे ग्रह! एष ते तव योनि: स्थानमुक्थेभ्योऽर्थाय त्वां सादयामीति शेष:॥ का० [९, १४, ८] उक्थ्यं विगृह्णाति त्रेधं देवेभ्यस्त्वेति सर्वेभ्य इति। उक्थ्यस्थालीस्थं सोमं त्रेधा विभज्य गृह्णाति। सर्वेभ्य: प्रशास्तृब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकेभ्यस्तत्कृतयागार्थमित्यर्थ:। हे सोम! देवेभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामि किम्भूतं त्वाम् देवाव्यम् देवानवति तर्पयतीति देवावीस्तम् किमर्थम् यज्ञस्यायुषे अनवच्छिन्ना कर्मैकदोषरहिता परिसमाप्तिर्यज्ञस्यायुस्तस्मै यज्ञसमाप्तये फलपर्य्यन्तमवस्थानाय च गृह्णामि। यद्वा यज्ञो यजमानस्य शरीरमिति यजमानस्यायुषे गृह्णामि॥ २२॥

मित्रावरु॑णाभ्यां त्वा देवा॒व्यं॑ य॒ज्ञस्यायु॑षे गृह्णामि। इन्द्रा॑य त्वा देवा॒व्यं॑ य॒ज्ञस्यायु॑षे गृह्णामि। इन्द्रा॒ग्निभ्यां॑ त्वा देवा॒व्यं॑ य॒ज्ञस्या॑यु॑षे गृह्णामि। इन्द्रावरु॑णाभ्यां त्वा देवा॒व्यं॑

यज्ञस्यायुषे गृह्णामि। इन्द्राबृहस्पतिभ्यां त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि। इन्द्राविष्णुभ्यां त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि ॥ २३ ॥

का० [९, १४, ९] मित्रावरुणाभ्यां त्वेति वा प्रशास्त्र इति। मैत्रावरुणायोक्थ्यविग्रहे मन्त्रविकल्पः॥ मित्रावरुणाभ्यामर्थे देवाव्यं देवतर्पकं त्वां यज्ञस्यायुषे गृह्णामि॥ का० [९, १४. १५] एवं प्रतिप्रस्थातोत्तराभ्यामिन्द्राय त्वेति ब्राह्मणाच्छंसिन इन्द्राग्निभ्यां त्वेत्यच्छावाकायेति। ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकाभ्यां मन्त्रविकल्पावेवम्॥ इन्द्राय त्वां गृह्णामि इन्द्राग्निभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि शेषं पूर्ववत्॥ का० [१०, ७, ११] उत्तरेष्विन्द्रावरुणाभ्यामिन्द्राबृहस्पतिभ्यामिन्द्राविष्णुभ्यामिति। उक्थ्यादिसोमसंस्थेषु मैत्रावरुणादीनां तृतीयसवने उक्थ्यविग्रहमन्त्राः॥ इन्द्रावरुणयोरर्थे त्वां देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि। एवमिन्द्राबृहस्पतिभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि। इन्द्राविष्णुभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि॥ मित्रावरुणाभ्यामित्यादौ देवताद्वन्द्वे चेति [पा० ६, ३, २६] पूर्वपदान्तस्य दीर्घः॥ २३ ॥

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ जातमग्निम्। कविꣳ सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः॥ २४ ॥

का० [९, ६, २१] ध्रुवं मूर्धानं दिव इति। ध्रुवसंज्ञं ग्रहं गृह्णीयात्॥ वैश्वानरदेवत्या त्रिष्टुब्भरद्वाजदृष्टा वैश्वानरश्चात्र सर्वात्मना स्तूयते। देवा ईदृशमग्निं जनयन्त: उत्पादितवन्तः अडागमाभाव आर्षः। किम्भूतमग्निम् दिवो मूर्धानं

द्युलोकस्य शिरोवदुन्नतप्रदेशे सूर्य्यरूपेणावस्थाय भासकम् । तथा पृथिव्या अरतिम् रतिरुपरतिस्तद्रहितम् नहि पृथिव्या उपरि कदाचिदप्यग्निरुपरमते किन्तु दाहपाकप्रकाशैः सर्वाननुगृह्णन् सर्वदा वर्तत एव यद्वा पृथिवीशब्देनान्तरिक्षमुच्यते । आकाशमापः पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु [निघ० १, ३, ३] पठितत्वात् पृथिव्या अन्तरिक्षस्यारतिमलमतिं पर्य्याप्तमतिं पूरकमित्यर्थः तत्र स्थितोऽसौ यथाकालं वृष्ट्या भूतानि पुष्णाति । तथा वैश्वानरं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितो वैश्वानरस्तम् जठराग्निरूपेणान्नपाचकत्वात् । तथा ऋते यज्ञे यज्ञनिमित्तमाजातम् उत्पन्नमरणिद्वयात् । तथा कविं क्रान्तदर्शनं स्वभक्ताननुग्रहीतुमभिज्ञमित्यर्थः । तथा सम्राजं सम्यग्दीप्यमानमैश्वर्य्येण युक्तमित्यर्थः । तथा जनानां यजमानानामतिथिं हविर्भिः सत्कारयोग्यम् विज्ञायते हि अग्निरतिथिरूपेण गृहान् प्रविशति तस्मात्तस्योदकमाहरन्ति । आसन् आपात्रम् आस्यशब्दस्य सप्तम्येकवचने पद्दन्न इति [पा० ६, १, ६३] सूत्रेणासन् आदेशः सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] सप्तमी लोपः आसन् आसनि आस्ये मुखे आपात्रम् आभिमुख्येन पीयतेऽनेनेत्यापात्रम् विज्ञायते हि चमसो देवपान इति चमसेन ह वा एतेन भूतेन देवा भक्षयन्तीति [१, ४, २, १४] श्रुतेः ॥ ईदृशमग्निं देवा इन्द्रादयोऽजनयन्तेत्यर्थः ॥ २४ ॥

उपयामगृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिध्रुवाणां ध्रुवतमोऽच्युतानामच्युतक्षित्तमः । एष ते योनिर्वैश्वानराय त्वा । ध्रुवं ध्रुवेण मनसा वाचा सोममवनयामि । अथा न इन्द्र

दृहिशो॑ऽसपत्नाः स॒मन॑स॒स्कर॑त् ॥ २५ ॥

ध्रुवदैवतं यजुः ध्रुवग्रहण एव विनियुक्तम् । हे सोम ! त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवनामकोऽसि कीदृशस्त्वम् ध्रुवा स्थिरा क्षितिर्निवासो यस्य स ध्रुवक्षितिः । क्षितिर्वासगत्योः स्थिरनिवासः आ वैश्वदेवीशंसनप्रस्थानात् तथा ध्रुवाणामादित्यस्थाल्यादीनां मध्ये ध्रुवतमः अतिशयेन स्थिरः तथा अच्युतानां च्युतिरहितानां क्षरणशून्यानां मध्ये अच्युतक्षित्तमः अच्युते च्युतिरहिते पात्रे क्षियति निवसतीति अच्युतक्षित् अतिशयेनाच्युतक्षित् अच्युतक्षित्तमः ॥ एष त इति सादनम् । हे ग्रह ! एष ते योनिः स्थानं वैश्वानराग्नये त्वा त्वां सादयामि ॥ का० ध्रुवᳬ होतृचमसेऽवनयति ध्रुवं ध्रुवेणेति । ध्रुवपात्रस्थं सर्वं सोमं होतृचमसे सिञ्चेत् ॥ बृहती पूर्वोऽर्धर्चो ध्रुवदैवतः उत्तर ऐन्द्रः । प्रथमतृतीयावष्टाक्षरौ पादौ द्वितीयचतुर्थौ दशाक्षरौ सा बृहती वैराजी गायत्री चेति पिङ्गलोक्तेः । ध्रुवेणैकाग्रेण मनसा वाचा तन्मन्त्रोच्चारणप्रवणया ध्रुवं ध्रुवग्रहेऽवस्थितं सोममवनयामि होतृचमसेऽवसिञ्चामि यद्वा ध्रुवं ग्रहं सोमं होतृचमसस्थं प्रत्यवनयामि ॥ अथा अनन्तरमिन्द्र इत् इदेवार्थे इन्द्र एव नोऽस्माकं विशः प्रजाः ईदृशीः करत् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीलोपः [पा० ३, ४. ९७] लेटोऽडाटावित्यडागमः [पा० ३, ४, ९४] । कीदृशीर्विशः असपत्नाः नास्ति सपत्नो यासां ताः सपत्नरहिताः शत्रुशून्याः तथा समनसः समानं मनो यासां ताः स्थिरमनस्का धृतियुक्ता इत्यर्थः ॥ २५ ॥

यस्ते॑ द्र॒प्स स्कन्द॑ति॒ यस्ते॑ अ॒ᳬशुर्ग्राव॑च्युतो धि॒षण॑योरु॒पस्था॑त् । अ॒ध्व॒र्योर्वा॒ परि॑ वा॒ यः

प्वित्रात्तं ते जुहोमि मनसा वषट्कृतꣳ स्वाहा । देवानामुत्क्रमणमसि ॥ २६ ॥

का० [८, ६, ३८] यस्त इति विप्रुषाꣳ होमं जुहोतीति । अभिषवे ग्रहणे च पतितानां सोमबिन्दूनां ग्रहणाशक्यत्वात्तत्प्रत्यवायपरिहाराय घृतहोमस्य विप्रुड्ढोम इति संज्ञा तमध्वर्य्यादयो जुह्वति ॥ सोमो त्रिष्टुप् स्वाहेति यजुरन्ता देशश्चवोद्दिष्टा । हे सोम ! ते तव यो द्रप्सः रसैकदेशः स्कन्दति भूमावन्यत्र वा पतति यश्च ते तवांशुः खण्डः ग्रावच्युतः ग्राव्णः सकाशात्पतितः यश्च धिषणायाः अधिषवणफलकयोरुपस्थादुत्सङ्गात् स्कन्दति वाथवा य अंशुरध्वर्य्योः सकाशात् स्कन्दति वाथवा य अंशुः पवित्रात्परिस्कन्दति यतः कुतश्चित्परिस्कन्दतीति भावः ॥ हे सोम ! ते तव तं द्रप्समंशुञ्च स्वाहाकारेण जुहोमि । किम्भूतं तत् मनसा वषट्कृतं सङ्कल्पितं वषट्कारेण च स्वाहाकारेण च जुहोमीत्यर्थः ॥ का० [८, ६, ३२] अन्यतरत्तृणं चात्वाले प्रास्यतीति । अध्वर्य्युणा वेद्यें तृणे गृहीते तयोरेकं चात्वाले क्षिपेत् ॥ चात्वालदैवतम् । हे चात्वाल ! त्वं देवानामुत्क्रमणमसि उत्क्रामन्ति गच्छन्ति स्वर्गं यस्मात्तदुत्क्रमणं देवास्त्वत्तः स्वर्गं गच्छन्ति अतो हि देवाः स्वर्गमुपोदक्रामन्निति [४, २, ५, ५] श्रुतेः ॥ २६ ॥

प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व । व्यानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व । उदानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व । वाचे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व । क्रतूदक्षाभ्यां मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ।

श्रोत्राय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व। चक्षुर्भ्यां मे वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम् ॥ २७ ॥

का० [९, ७, ९] ग्रहानवेक्षयति यथागृहीतमवकाशान् वाचयन् प्राणाय म इति प्रतिमन्त्रमिति। प्राणायेत्यादयो मन्त्रा अवकाशसंज्ञास्तान् वाचयेत् ग्रहणक्रमेण ग्रहान् यजमानं दर्शयति॥ लिङ्गोक्तदेवतान्येकादश। यज्ञस्यैते प्राणास्तान् प्राणरूपेण दर्शयति हे उपांशो! यस्त्वं स्वभावत एव वर्चोदाः तेजसो दाता सः त्वं मे मम प्राणाय हृदयस्थित-वायोर्वर्चसे पवस्व प्रवर्त्तस्व॥ उपांशुसवनम्। व्यानाय मे सर्वशरीरगतवायवे पवस्व अन्यत् पूर्ववत्॥ अन्तर्यामम् कण्ठ-देशस्थो वायुरुदानः॥ ऐन्द्रवायवम् वागिन्द्रियाय॥ मैत्रा-वरुणम् क्रतुः कामः दक्षस्तस्य समृद्धिः तदुभयसाधनरूपाय वर्चसे प्रवर्तस्व॥ आश्विनम् श्रोत्राय श्रोत्रेन्द्रियाय॥ शुक्रा-मन्थिनौ युगपत् हे शुक्रामन्थिनौ! मे मम चक्षुषोः पाटवाय तद्रूपाय वर्चसे युवां पवेथां प्रवर्त्तेथाम्॥ २७॥

आत्मने मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व। ओजसे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व। आयुषे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व। विश्वाभ्यो मे प्रजाभ्यो वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम् ॥ २८ ॥

आग्रयणम्। ममात्मने जीवस्य स्वास्थ्याय वर्चसे पवस्व॥ उक्थ्यम्। ओजः सर्वेन्द्रियपाटवं शारीरं बलं वा तद्रूपाय वर्चसे पवस्व। ध्रुवम्। आयुर्निर्दुष्टजीवनं तद्रूपाय वर्चसे पवस्व॥ पूतभृदाधवनीयौ युगपदवेक्षते। हे पूतभृदा-

ध्विनौयौ ! सर्वाभ्यो मम प्रजाभ्यः प्रजार्थं यद्वर्चस्तेजस्तदर्थं युवां पवेथाम् किम्भूतौ युवाम् वर्चो दत्तस्तौ वर्चोदसौ सर्वत्र ददातेरसुन्प्रत्ययः॥ यद्वात्र प्राणायेत्यादिचतुर्थीनां षष्ठ्या विपरिणामः प्राणव्यानादीनां यद्वर्चस्तदर्थं पवस्वेत्यर्थः यद्वा यस्त्वं प्राणाय वर्चोदाः स मे वर्चसे ब्रह्मवर्चसाय पवस्व एवं सर्वत्र॥ २८॥

कोऽसि कतमोऽसि कस्यासि को नामासि। यस्य ते नामामन्महि यं त्वा सोमेनातीतृपाम। भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्याᳬ सुवीरो वीरैः सुपोषः पोषैः॥ २९॥

का० [८, ७, १४] कोऽसीति द्रोणकलशमिति। द्रोणकलशमवेक्षते॥ प्राजापत्या वर्धमानोष्णिक्। यस्याः प्रथमः पादः षडक्षरो द्वितीयः सप्ताक्षरस्तृतीयोऽष्टाक्षरश्चतुर्थो नवाक्षरः सा त्रिंशद्वर्णा वर्धमानोष्णिक्। अध्वर्युः प्रजापतिं द्रोणकलशमाह हे द्रोणकलश ! त्वं कः प्रजापतिरसि कतमोऽतिशयेन प्रजापतिरसि तथा कस्य प्रजापतेरसि को नाम प्रजापतिनामासि प्रजापतेरनन्यभूतोऽसीत्यर्थः। किञ्च वयं यस्य ते तव नाम अमन्महि विजानीमः मन ज्ञाने च पुनर्यं द्रोणकलशरूपं त्वां वयं सोमेन अतीतृपाम तर्पितवन्तः स त्वमस्मान् विदितनाम्नः कुरु तर्पय च कामैरिति शेषः॥ का० [८, ७, १५] भूर्भुवः स्वरिति जपतीति॥ हे भूर्भुवः स्वः अग्निवायुसूर्याः ! प्रजाभिः अहं सुप्रजाः शोभनप्रजायुक्तः स्यां भवेयम् वीरैः पुत्रैः सुवीरः स्यां पोषैः धनादिपुष्टिभिः सुपोषः शोभनपोषो भवेयम्॥ २९॥

उपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वा। उपयाम॰ गृहीतोऽसि माधवाय त्वा। उपयामगृहीतोऽसि शुक्राय त्वा। उपयामगृहीतोऽसि शुचये त्वा। उपयामगृहीतोऽसि नभसे त्वा। उपयामगृहीतोऽसि नभस्याय त्वा। उपयामगृहीतोऽसीषे त्वा। उपयामगृहीतोऽस्यूर्जे त्वा। उपयामगृहीतोऽसि सहसे त्वा। उपयामगृहीतोऽसि सहस्याय त्वा। उपयामगृहीतोऽसि तपसे त्वा। उपयामगृहीतोऽसि तपस्याय त्वा। उपयामगृहीतोऽस्यꣳहसस्पतये त्वा॥ ३०॥

का॰ [८, १३, १—४] ऋतुग्रहैश्चरतो द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वेति द्वादश प्रतिमन्त्रमध्वर्युः पूर्वः पूर्वो मन्त्र उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति। अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारावृतुग्रहैर्द्वादशभिरनुतिष्ठतः। उपयामित्यादयो द्वादश मन्त्राः तत्र षट्सु मन्त्रयुग्मेषु पूर्वः पूर्वो मन्त्रोऽध्वर्योः उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति मन्त्रविवेकः॥ द्वादश लिङ्गोक्तानि। हे ऋतुग्रह! त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि मधवे मधुनाम्ने चैत्रमासाय त्वां गृह्णामीति शेषः। माधवाय वैशाखाय त्वां गृह्णामि। मधुमाधवौ वासन्तौ मधुप्रमुखमन्नं वसन्ते प्रपद्यते॥ शुक्राय ज्यैष्ठाय त्वां गृह्णामि। शुचये आषाढमासाभिमानिदेवार्थं त्वां गृह्णामि। शुक्रशुची ग्रीष्ममासौ शुच

त्विषण इत्यस्य धातोः। नभसे श्रावणमासाय सोम! त्वां गृह्णामि। नभस्याय भाद्रपदमासाभिमानिने त्वां गृह्णामि। नभोनभस्यौ वार्षिकौ मासौ मेघबाहुल्यान्न भात्यत्र सूर्य्य इति नभा नभस्यश्च॥ इषे आश्विनमासाय त्वां गृह्णामि ऊर्जे कार्त्तिकमासाय त्वां गृह्णामि इषमन्नम् ऊर्जं तदुपसेचनं दध्यादि तदत्र प्रचुरं भवति मतुपो लोपादभेदोपचाराद्वा ऊर्ज्जशब्देन शारदौ मासावुच्येते॥ सहसे मार्गशीर्षमासाय। सहस्याय पुष्यमासाय सहःसहस्यौ हैमन्तिकौ मासौ सहतेः प्रसहनार्थस्य प्रयोगः प्रसहनमभिभवनम् यतो हेमन्तः शीतेन नरानभिभवति॥ तपसे माघमासाय। तपस्याय फाल्गुनाय तपस्तपस्यौ शैशिरौ मासौ तपति सूर्य्यो यत्रात्यन्तं स तपास्तपस्यश्च॥ का० [८, १३, १८] त्रयोदशं गृह्णीयादिच्छन्नुपयामगृहीतोऽस्यंहसस्पतये त्वेति। इच्छन्नध्वर्युस्त्रयोदशमंहस्पत्यं गृह्णीयात् ऐच्छिको विकल्पः। हे ग्रह! त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि तादृशं त्वामंहसः पतयेऽधिकमासाधिष्ठात्रे गृह्णामीति शेषः। अंहः पापं तस्य पतिः। मलमासत्वादयं द्वादशस्वपि पतति यद्वांहतेर्गतिकर्मणोऽसुन्प्रत्ययान्तस्य रूपमंह इति अंहनमंहो गतिस्तस्य पतिः त्रयोदशो मासः आदित्यगतिवशेन जायते॥ ३०॥

इन्द्राग्नी आगतꣳसुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यम्। अस्य पातं धियेषिता उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वा। एष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वा॥ ३१॥

का० [८, १३, २०] ऐन्द्राग्नं गृह्णाति। प्रतिप्रस्थाते-

न्द्राग्निदेवताकं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ ऐन्द्राग्नी गायत्री विश्वामित्रदृष्टा हे इन्द्राग्नी! युवां सुतमभिषुतं सोमं प्रति आगतमा गच्छतम् गच्छतेर्व्यत्ययेन शपो लुक् अनुदात्तेति [पा० ६,४,३७] मलोपश्च। किम्भूतं सोमम् गीर्भिर्नभो वरेण्यम् गीर्भिः त्रयीलक्षणाभिर्वाग्भिः नभ इवादित्य इव वरेण्यो वरणीयः प्रार्थनीयस्तम् नभ आदित्यो भवति नेता भासां ज्योतिषां प्रभवोऽपीति [निरु० २, २२] यास्कोक्तेर्नभ आदित्यः लुप्तोपमानम् यद्वा गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः सुतमिति शेषः नभो नभःस्थितैः स्वर्गस्थैर्देवैर्वरेण्यं प्रार्थनीयम् नभःशब्देन लक्षणया नभःस्था देवा उच्यन्ते। किञ्च हे इन्द्राग्नी! युवामस्य सोमस्य सम्बन्धिनं स्वमंशं पातं पिबतम्। पिबादेशाभावश्छान्दसः। किम्भूतौ युवां धियेषिता धिया यजमानबुद्ध्या इषितौ प्रेषितौ प्रार्थितौ॥ एवं देवावुक्त्वा सोममाह हे सोम! उपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि हे ग्रह! इन्द्राग्निभ्यामर्थे त्वां गृह्णामीति शेषः॥ एष त इति सादनम्। एष तव योनिः स्थानम् इन्द्राग्निभ्यामर्थे त्वां सादयामि॥ ३१॥

आ घा ये अग्निमिन्धते स्तृणन्ति बर्हिरानुषक्। येषामिन्द्रो युवा सखा॥ उपयामगृहीतोऽस्यग्नीन्द्राभ्यां त्वा। एष ते योनिरग्नीन्द्राभ्यां त्वा॥ ३२॥

अग्नीन्द्रदेवत्या गायत्री त्रिशोकदृष्टा अस्या विनियोगः कात्यायनेन नोक्तः। ऐन्द्राग्नग्रहे एव विकल्पः शाखान्तरे॥) ये यजमाना अग्निमा इन्धते आदीपयन्ति इष्टिपशुसोमचातुर्मास्यैर्यजन्तीत्यर्थः। घेत्यनर्थको निपातः। तस्य संहि-

ऋचि तुनुघेत्यादिना [पा० ६, ३, १३३] दीर्घः । ये चानुषक् आनुपूर्व्येण क्रमेण बर्हिः स्तृणन्ति आच्छादयन्ति अनुषज्यते अनु क्रमेणासज्यते स्तीर्यत इत्यनुषक् कर्मणि क्विप् अकारस्य संहितायां दीर्घः । आनुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं भवतीति [निरु० ६, १४] यास्कोक्तेरानुषक्शब्दे नानुपूर्वमुच्यते । किञ्च येषां यज्वनां युवा जरामृत्युरहित इन्द्रः सखा मित्रवदुपकारकः ॥ हे सोम ! तेषां यज्ञे उपयामेन ग्रहेण त्वं स्वीकृतोऽसि अग्नीन्द्रदेवार्थं त्वां गृह्णामि ॥ सादयति हे सोम ! एष ते योनिः अग्नीन्द्राभ्यामर्थे त्वां सादयामि ॥ ३२ ॥

ओमा॑सश्चर्षणीधृतो॒ विश्वे॑ देवास॒ आग॑त । दा॒श्वाꣳसो॑ दा॒शुषः॑ सु॒तम् । उ॒प॒या॒मगृ॑हीतो॒ऽसि॒ विश्वे॑भ्यस्त्वा दे॒वेभ्यः॑ । ए॒ष ते॒ योनि॒र्विश्वे॑भ्यस्त्वा दे॒वेभ्यः॑ ॥ ३३ ॥

का० [८, १४, १] वैश्वदेवं गृह्णाति शुक्रपात्रेण द्रोणकलशादन्वारब्धे ओमास इति । अध्वर्यौ यज्वना संस्पृष्टेऽस्पृष्टे वा सति द्रोणकलशाच्छुक्रपात्रेण वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णीयात् । वैश्वदेवी गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा । हे विश्वे देवासः ! विश्वेदेवाः ! यूयमागत आगच्छत । किम्भूता यूयम् ओमासः ओमाः अवन्तीत्योमा रक्षितारः अवितारो वावनीया वेति [निरु० १२, ४०] यास्कोक्तेः । तर्पयितारस्तर्पणीया वा । अवतेर्मक्प्रत्ययः सम्प्रसारणं च । तथा चर्षणीधृतः चर्षणयो मनुष्यास्तान् धरन्ति पुष्णन्ति तैर्वा ध्रियन्ते ते चर्षणीधृतः चर्षणिशब्दस्य संहितायां दीर्घः अनिष्टनिरसनं रक्षणम् इष्ट-

प्रापणं पोषणमित्यवनधरणयोर्भेदः। तथा सुतमभिषुतं सोमं दाशुषः दत्तवतो यजमानस्य दाश्वांसः फलं दत्तवन्तः कामान् पूरयन्त इत्यर्थः। यद्वा सुतं सोमं पातुमिति शेषः दाश्वानित्यादिना [पा० ६, १, १२] निपातः॥ हे सोम! त्वमुपयामेन स्वीकृतोऽसि विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामीति शेषः॥ सादयति एष ते योनिः विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां सादयामि॥ ३३॥

विश्वे॑ देवास॒ आग॑त शृणु॒ता म॑ इ॒मꣳ हव॑म्। एदं ब॒र्हिर्निषी॑दत। उ॒प॒या॒मगृ॑हीतो॒ऽसि विश्वे॑भ्यस्त्वा दे॒वेभ्यः॑। ए॒ष ते॒ योनि॒र्विश्वे॑भ्यस्त्वा दे॒वेभ्यः॑॥ ३४॥

वैश्वदेवी गायत्री गृत्समददृष्टा वैश्वदेवग्रहग्रहणा एव विकल्पेनाम्नाता। हे विश्वे देवासः! यूयमागत अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छत आगत्य च मे ममेमं हवमाह्वानं शृणुत श्रुत्वा इदं मदीयं बर्हिः आनिषीदत बर्हिष उपर्युपविशत। उपयामेति पूर्ववत्॥ ३४॥

इन्द्र॑ मरुत्व इ॒ह पा॑हि॒ सोमं॒ यथा॑ शार्या॒ते अपि॑बः सु॒तस्य॑। तव॒ प्रणी॑ती॒ तव॑ शूर॒ शर्म॒न्नावि॑वासन्ति क॒वयः॑ सुय॒ज्ञाः॥ उ॒प॒या॒मगृ॑हीतो॒ऽसीन्द्रा॑य त्वा म॒रुत्व॑ते। ए॒ष ते॒ योनि॒रिन्द्रा॑य त्वा म॒रुत्व॑ते॥ ३५॥

एते प्रातःसवनग्रहाः पूर्णाः। अथ माध्यन्दिनसवनग्रहा उच्यन्ते। माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीया गृह्यन्त इति तित्ति-

रिवचनात् । तत्र त्रयो मरुत्वतीयास्तत्र प्रथममाह । का० [१०, १, १४] मरुत्वतीयमृतुपात्रेणेन्द्र मरुत्व इति । ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयं ग्रहं गृह्णीयात् । ऐन्द्रामरुतीयतस्त्रिष्टुभो विश्वामित्रदृष्टाः । मरुतो देवा विद्यन्ते यस्य स मरुत्वान् तस्य सम्बोधनं हे मरुत्वः ! मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसीति [पा० ८, ३, १] रुत्वम् । मरुद्भिः सहित हे इन्द्र ! इहास्मदीये यज्ञे सोमं पाहि पिब । कथं पातव्यस्तत्राह यथा शार्य्याते शार्य्यातिर्नाम कश्चिद्राजा तस्य सम्बन्धिनि यज्ञे सुतस्याभिषुतस्य सोमस्यांशमपिबः पीतवानसि तद्वदिह पिब । शर्यातो ह वा इदं मानवो ग्रामेण चचारेति श्रुतिः [४, १, ५, २] किञ्च हे शूर ! वीर ! तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेनानुज्ञया सुयज्ञाः कल्याणयज्ञाः कवयः क्रान्तदर्शनास्तव शर्मन् सुखनिमित्ते शर्मणि यज्ञगृहे वा आविवासन्ति त्वां परिचरन्ति विवासतिः परिचर्य्यार्थः ॥ उपयामेन सोम ! त्वं गृहीतोऽसि मरुत्वत इन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥ सादयति एष ते योनिः मरुत्वते इन्द्राय त्वां सादयामि ॥ ३५ ॥

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यᳪ शासमिन्द्रम् । विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रᳪ सहोदामिह तᳪ हुवेम ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वते । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते । उपयामगृहीतोऽसि मरुतां त्वौजसे ॥ ३६ ॥

द्वितीयं मरुत्वतीयमाह । का० [१०, ३, ६] वचिना मरुत्वतीयग्रहणं मरुत्वन्तमिति । रिक्तेन पात्रेण सप्तमरुत्व-

तीयग्रहणम् । इहास्मिन्नस्मदीये यज्ञे तमिन्द्रं वयं हुवे आह्वयामः । ह्वेञः अपि व्यत्ययेन सम्प्रसारणम् । किम्भूतमिन्द्रं मरुत्वन्तं मरुद्गणोपेतम् । वृषभं जलस्य वर्षितारम् । वावृधानं संहितायां दीर्घः वर्धते :कामान्वर्धयति वा वव्रधानस्तम् बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७६] वर्धतेः शानचि जुहोत्यादित्वेन श्लुः श्लाविति [पा० ६, १, १०] द्वित्वम् । अकवारिं कुत्सिता अरयो यस्य स कवारिः न कवारिरकवारिस्तं यस्य शत्रवोऽप्यकुत्सिता बलादयः । यद्वा अकुत्सितमियर्ति ऐश्वर्यं प्राप्नोतीत्यकवारिस्तम् उत्कृष्टैश्वर्यम् । दिव्यं दिवि भवं द्युलोकस्थम् । शासं शास्तीति शासः पचाद्यच् शासितारं दुष्टानां यद्वा शासनं शासस्तद्वन्तम् अर्शआदित्वादच् प्रशासनवन्तम् । विश्वासाहं विश्वं पालयितुं सहते स विश्वसाट् तम् अनलसमित्यर्थः । भजसहवहामिति विण् यद्वा सहतिरभिभवार्थः स्वधर्मच्युतस्य विश्वस्य सर्वस्याभिभवितारम् । नूतनाय अवसे नवीनाय पालनाय इदानीन्तनयजमानरक्षणाय उग्रमुद्गूर्णवन्तम् । सहोदां सहो बलं ददाति सहोदास्तं क्विप् बलप्रदम् ॥ उपयाम एष ते एतद्यजुर्द्वयं व्याख्यातम् ॥ तृतीयं मरुत्वतीयमाह । का० [१०, ३, ३] ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि मरुतां त्वौजस इति । कुत्सहमरुत्वतीयोऽयम् ॥ मरुत्वद्देवत्यं यजुः । हे मरुत्वतीय ग्रह ! मरुतां देवानामोजसे बलाय त्वा त्वां गृह्णामीति शेषः । ओज इति बलनाम [निघ० २, ९, १] स त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि स्वबलं निधायेन्द्रं प्रत्यागता मरुतोऽनेन ग्रहेण गृहीतेन सबला जाता इति भावः ॥ ३६ ॥

स॒जोषा॑ इन्द्र॒ सग॑णो म॒रुद्भिः॒ सोमं॑ पिब

-वृत्रहा शूर विद्वान्। जहि शत्रूँ २॥ रप मृधो नुदस्वाथाभयं कृणुहि विश्वतो नः॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वते। एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते॥ ३७॥

सजोषा इन्द्रेति [३७] मरुत्वां इन्द्रेति [३८] ऋग्द्वयस्य सोपयामस्य मरुत्वतीयग्रहणे एव विनियोगः वाचःस्तोमि वाचस्तोमाश्चत्वार इति कात्यायनोक्तेः [१२, ६, २४] मरुत्वां इन्द्रेति मरुत्वतीयमित्याश्वलायनोक्तेश्च॥ हे इन्द्र! हे शूर वीर! त्वं सोमं पिब किम्भूतस्त्वं सजोषाः जुषी प्रीतिसेवनयोः जोषणं जोषः प्रीतिः असुन्प्रत्ययः तेन सह वर्त्तमानः सन्तुष्टः मरुद्भिः कृत्वा सगणः सपरिवारः मरुद्गणसहित इत्यर्थः॥ वृत्रहा वृत्रं दैत्यं हन्तीति अनेन सोमपानेन वृत्रं हनिष्यसीत्यर्थः॥ विद्वानेतमर्थं जानानः ततः सोमं पीत्वा शत्रून् वृत्रादीन् जहि मारय किञ्च मृधः सङ्ग्रामान् अपनुदस्व। नुद प्रेरणे। युद्धं निवर्त्तयेत्यर्थः। दीर्घादटि समानपद इति [पा० ८, ३, ९] शत्रूनिति नस्य रुत्वं पूर्वस्य सानुनासिकत्वम्॥ यद्वा मृधः इति पञ्चम्येकवचनं मृधः सङ्ग्रामात् अपनुदस्व शत्रूनित्यस्यानुषङ्गः ये हतावशिष्टाः शत्रवस्तान् सङ्ग्रामात् पलायनार्थं प्रेरयस्व प्राणदानं कुर्वित्यर्थः। एवं रिपुनाशं कृत्वाथानन्तरं नोऽस्माकं विश्वतः सर्वतः अभयं कृणुहि कुरु कृञ् करणे स्वादिः॥ उपयामेति व्याख्याते॥ शत्रूनपेत्यत्र दीर्घादटि समानपद इति [पा० ८, ३, ९] नस्य रुत्वम् अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति [पा० ८, ३, २] तत्पूर्वस्य ऊकारस्यानुनासिकत्वम्॥ ३७॥

मरुत्वाꣳ २॥ इन्द्र वृषभो रणाय पिबा सोम- मनुष्वधं मदाय। आसिञ्चस्व जठरे मध्व ऊर्मिं त्वꣳ राजासि प्रतिपत्सुतानाम्॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वते। एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते॥ ३८॥

हे इन्द्र! त्वं सोमं पिब द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घः। किमर्थं मदाय हर्षाय रणाय सङ्ग्रामाय च मदे सतीन्द्रो योद्धा भवति। किम्भूतस्त्वम् मरुत्वान् मरुतोऽस्य सन्तीति मरुद्गणसंयुक्तः। वृषभः वर्षिता जलानाम्। किम्भूतं सोमम् अनुष्वधम् अनु पश्चात् स्वधा तानि पुरोडाशधानामन्यदधिपयस्यालक्षणानि यस्य सोऽनुष्वधस्तं पूर्वपदादिति [पा० ८, ३, १०६] षत्वम्। कथं पिबेत्यत्राह मध्वः मधुना मधुस्वादोपेतस्य ऊर्मिं कल्लोलं जठरे उदरे आसिञ्चस्व। अनित्यमागमशासनमिति मध्व इत्यत्र नुमभावः। सोमपाने हेतुमाह हे इन्द्र! त्वं प्रतिपत्सुतानां प्रतिपत् प्रभृतिषु तिथिषु अभिषुतानां सोमानां राजासि ईश्वरोऽसि किमुत चतुर्दश्यन्तेऽभिषुतानाम् त्वदर्थमेव सर्वासु तिथिषु सोमाऽभिषूयत इत्यभिप्रायः। छन्दोगानां सवने प्रतिपद्विद्येत इति प्रतिपद्ग्रहणम्॥ उपयाम एष ते इति व्याख्याते॥ ३८॥

महाꣳ २॥ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिः। अस्मद्र्यग्वावृधे वीर्यायोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत्॥ उपयाम-

गृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वा। एष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ ३९ ॥

का० [१०. ३. १०] माहेन्द्रं गृह्णाति वैश्वदेववन्महाँ३ इन्द्र इति। यथा वैश्वदेवग्रहं शुक्रपात्रेण गृहीतस्तथा माहेन्द्रं ग्रहं तेनैव गृह्णीयात्॥ माहेन्द्री त्रिष्टुप् भरद्वाजदृष्टा तृतीयपादो नवाक्षरः। इन्द्रो वीर्याय वीरकर्मणे वावृधे वव्रधे वर्धते। छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति [पा० ३. ४. ६] वर्त्तमाने लिट् संहितायामभ्यासदीर्घः। किंभूत इन्द्रः महान् महाप्रभवः तथापि नृवत् मनुष्यवत् आहूयमान आगच्छति यद्वा नृवत् मनुष्यवत् आचर्षणिप्राः आ समन्ताच्चर्षणीन्मनुष्यान् प्राति अभीष्टकामैः पूरयतीत्याचर्षणिप्राः। प्रा पूरणे क्विप्। यथा राजा अमात्यादिमनुष्यः सेवकानभीष्टकामैः पूरयति तद्वत्। उतापि च द्विबर्हाः बृहि वृद्धौ बर्हणं बर्हः बृहेः असुन्प्रत्ययः द्वयोः प्रकृतिविकृतिरूपयोः सोमयागयोर्बर्हो यस्य स द्विबर्हाः यद्वा द्वयोः स्थानयोर्बर्हाः वृद्धः परिवृद्धः प्रभुः मध्यमे स्थाने उत्तमे च। तथा सहोभिः बलैः अमिनः अमितः उपमारहितः अतोलितबल इत्यर्थः। अमिनोऽमितमात्रो महान् भवत्यभ्यमितो वेति यास्कोक्तेः [निरु० ६, १६] यद्वा सहोभिः शतबलैरमितः अप्रक्षिप्तो अनुपहिंसित इत्यर्थः। डु मिञ् प्रक्षेपे। मिञ् हिंसायाम्। इत्यस्य वा प्रयोगः। पूर्वपक्षे माने सर्वत्र निष्ठानत्वमार्षम्। तथा अस्मद्र्यक् अस्मान् प्रत्यञ्चतीत्यस्मद्र्यक् अस्मदभिमुखः अस्मच्छब्दे उपपदेऽञ्चतेः क्विप् विष्वग्देवयोश्चेत्यादिना [पा० ६, ३, ९२] क्विबन्तेऽञ्चतौ परेऽस्मच्छब्दस्य टेरद्र्यादेशः उगिदचामिति [पा० ७, १, ७०] प्राप्तस्य नुमोऽभावश्छान्दसः। स वर्द्धमान इन्द्र ईदृशो भूत्

भवतु । लोडर्थे लुङ् अडभावश्छान्दसः । कीदृशः उरुः यशसा विपुलः पृथुः बलेन विस्तृतः कर्तृभिर्यजमानैः सुकृतः साधुकृतः सत्कृतः पूजित इत्यर्थः ॥ हे ग्रह ! त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥ सादयति एष ते योनिः महेन्द्राय त्वा सादयामि ॥ ३९ ॥

म॒हाँ२॥ इन्द्रो॒ य ओज॑सा प॒र्जन्यो॑ वृष्टि॒माँ२॥ इ॑व । स्तोमै॑र्व॒त्सस्य॑ वावृधे । उ॒प॒या॒मगृ॑हीतोऽसि मह॒न्द्राय॑ त्वा । ए॒ष ते॒ योनि॑र्मह॒न्द्राय॑ त्वा ॥ ४० ॥

माहेन्द्री गायत्री वत्सदृष्टा । माहेन्द्रग्रहण एव विकल्पेन विनियुक्ता । य इन्द्रः वत्सस्य वसनशीलस्य वत्सस्थानीयस्य वा यजमानस्य स्तोमैः स्तोत्रैर्वावृधे ववृधे वर्धते । कीदृश इन्द्रः ओजसा तेजसा महान् । क इव वृष्टिमान् वृष्टियुक्तः पर्जन्य इव यथा वर्षन्मेघो धाराबलेन महान् वर्धते ॥ उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ४० ॥

उदु॒ त्यं जा॒तवे॑दसं दे॒वं व॑हन्ति के॒तवः॑ । दृ॒शे विश्वा॑य॒ सूर्य॑ स्वाहा॑ ॥ ४१ ॥

का० [१०, २, ४, ५] शालाद्वार्य्ये दाक्षिणहोमो वासःप्रबद्धं हिरण्यं ध्रुवन्यामवधाय चतुर्गृहीतमुदु त्यमिति । वस्त्रबद्धं स्वर्णं जुह्वां निधाय शालाद्वार्य्येऽग्नौ चतुर्गृहीताज्येन दाक्षिणसंज्ञो होमः कार्य्यः ॥ सौरी गायत्री प्रस्कण्वदृष्टा तृतीयः पादः सप्तार्णः । उ निपातः पादपूरणः त्यमिति त्यच्छब्दश्छान्दसः तच्छब्दार्थे । केतवो रश्मयः त्यं तं प्रसिद्धं सूर्यं देवमुद्वहन्ति । देवो दानाद्योतनाद्वेति यास्कः [निरु ७,

२०]। किम्भूतं सूर्य्यं जातवेदसं जातं वेदो ज्ञानं धनं वा यस्मात्तम्। किमर्थमुद्दहन्ति विश्वाय दृशे षष्ठ्यर्थे चतुर्थी विश्वस्य दर्शनाय जगद्द्रष्टुमित्यर्थः। दृशे विख्ये चेति [पा० ३, ४, ११] तुमर्थे निपातः। तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४१ ॥

चि॒त्रं दे॒वाना॒मुद॑गा॒दनी॑कं॒ चक्षु॑र्मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्या॒ग्नेः। आप्रा॒ द्यावा॑पृथि॒वी अ॒न्तरि॑क्ष॒ꣳ सूर्य॑ आ॒त्मा जग॑तस्त॒स्थुष॑श्च॒ स्वाहा॑ ॥ ४२ ॥

का० [१०, २, ६] चित्रं देवानामिति द्वितीयामिति। चतुर्गृहीतेन शालाद्वार्ये द्वितीयामाहुतिं जुहोति। सौरी त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा। परापररूपेण स्थितः सूर्य्योऽत्र स्तूयते सूर्य्यः चित्रमाश्चर्य्यं यथा तथा उदगात् उदयं प्राप्त उद्गच्छति वा लडर्थे लुङ् उदयन्नेव स्वतेजसा नैशं तमो हन्ति अन्येषां ज्योतींष्यादत्त इत्याश्चर्य्यम्। किम्भूतः सूर्य्यः देवानाम् दीव्यन्ति द्योतन्ते इति देवाः किरणास्तेषामनीकं मुखमाश्रय इत्यर्थः यद्वानीकं समूहः किरणपुञ्ज इत्यर्थः तथा मित्रस्य वरुणस्य अग्नेः चक्षुः नेत्रवत्प्रकाशः इत्यर्थः मित्रादय उपलक्षकाः सर्वस्य सदेवमनुष्यस्य विश्वस्य रूपाणि सूर्य्योदयेऽभिव्यज्यन्ते यतो मित्रादीनां चक्षुः स सूर्य्य उद्गतः सन् द्यावापृथिवी दिवं भूमिं चान्तरिक्षं चाप्राः आपूरितवान् आपूरयति वा स्वतेजसेति शेषः। एवमपररूपेण स्तुत्वा पररूपेण स्तौति। किम्भूतः सूर्य्यः जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च जगत आत्मान्तर्यामी। यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्रजापतिस्तद्ब्रह्मेति श्रुतेः सूर्य्योऽद्वैतमनेनोच्यते इति भावः। तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४२ ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम स्वाहा ॥ ४३ ॥

अयं नो अग्निर्वरिवस्कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् । अयं वाजाञ्जयतु वाजसातावयꣳ शत्रून् जयतु जर्हृषाणः स्वाहा ॥४४॥

का० [१०, २, ७] आग्नीध्रीयेऽग्ने नयेति । आग्नीध्रीयेऽग्नौ सकृद्गृहीतमाज्यं जुहोति ॥ का० [१०, २, ८] अयं न इत्यपरामिति द्वितीयामाहुतिमाग्नीध्रीये जुहोति ॥ इमे द्वे ऋचौ पञ्चमेऽध्याये [३६ अध्या० ३७ क०] व्याख्याते ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

रूपेण वो रूपमभ्यागां तुथो वो विश्ववेदा विभजतु । ऋतस्य पथा प्रेत चन्द्रदक्षिणाः । वि स्वः पश्य व्यन्तरिक्षम् । यतस्व सदस्यैः ॥ ४५ ॥

का० [१०, २, १०] सहिरण्यो यजमानः शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभिमन्त्रयते दक्षिणा बहिर्वेदि तिष्ठन्तीर्दक्षिणतो रूपेण व इति । दक्षिणा गाः अभिमन्त्रयते ॥ नष्टरूपानुष्टुप् दक्षिणादेवत्या नववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपेति लक्षणात् अत्र द्वितीय एकादशार्णस्तृतीयो द्वादशार्णस्तेन पूर्णैव । पूर्वं पशवः स्वदानमसहमाना रूपान्तराणि जगृहुः देवाः स्वैः रूपैस्तानुपागतास्ततस्ते स्वैः रूपैराजग्मुरिति [४, ३, ४, १४] मन्त्रस्य निदानम् । हे दक्षिणारूपा गाः रूपेण मूर्त्या वो युष्माकं

अहमभ्यागामभ्यागतोऽस्मि अतो भवतीभिरागन्तव्यं सर्वं हि स्वरूपमागच्छन्तीति भावः। किञ्च तुथो ब्रह्मरूपः प्रजापतिर्वो युष्मान् विभजतु यथायोग्यमृत्विग्भ्यो विभज्य ददातु ब्रह्म वै तुथ इति [४, ३, ४, १५] श्रुतेः। किम्भूतस्तुथः विश्ववेदाः वेदनं वेदो ज्ञानं विश्वं सर्वं वेदो यस्य स विश्ववेदाः सर्वज्ञः। किञ्च यूयमेतज्ज्ञात्वा ऋतस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण प्रेत प्रगच्छत। किम्भूता यूयं चन्द्रदक्षिणाः चन्द्रमिति हिरण्यनाम [निघ० १, २] चन्द्रं सुवर्णं यजमानहस्तस्थं द्वितीयं दक्षिणा यासां ताश्चन्द्रद्वितीयदक्षिणा इति प्राप्ते शाकपार्थिवादित्वाद्द्वितीयपदलोपः [पा० २, १, ६८ वा० १]। का० [१०, २, १७] सदो गच्छति वि स्वरिति॥ दक्षिणादैवत्यम्। हे दक्षिणाः! अहं स्वः स्वर्गं देवयानमार्गं विपश्य विपश्यामि विलोकयामि अन्तरिक्षं पितृयानमार्गं च विपश्यामि भवतीभिः सोपानभूताभिरिति भावः। व्यत्ययो बहुलमिति [पा० ६, १, ८५] उत्तमपुरुषस्थाने पश्येति मध्यमः पुरुषः श्रुत्या तथा व्याख्यानत्वात्॥ का० [१०, २, १८] प्रेक्षते यतस्व सदस्यानिति सदस्यान्। यजमान ऋत्विजः प्रेक्षते। दक्षिणादैवतम्। हे दक्षिणे! त्वं यतस्व यत्नं कुरु यथा सदस्यैः ऋत्विग्भिः पूर्तिरप्यतिरिच्यस इति शेषः। तथा त्वया यतितव्यं यथा ऋत्विजो धनैः सम्पूर्याधिका भवेति भावः॥ ४५॥

ब्राह्मणमद्य विदेयं पितृमन्तं पैतृमत्यमृषिमार्षेयꣳ सुधातुदक्षिणम्। अस्मद्राता देवत्रा गच्छत प्रदातारमाविशत॥ ४६॥

का० [१०, २, १९] ब्राह्मणमद्येत्याग्नीध्रगमनमिति।

माग्नीध्रमृत्विजं स्वस्थानस्थं प्रति यजमानो गच्छति॥ ब्राह्मणदेवत्यम्। अहमद्यास्मिन् दिने ईदृशं ब्राह्मणं विदेयं लभेय विद्लृ लाभे। किम्भूतं पितृमन्तम् प्रशस्तः पितास्यास्तीति पितृमान् तम् पित्रा विना न कश्चिज्जायतेऽतोऽत्र प्राशस्त्यार्थे मतुप् विशिष्टजनकोत्पन्नमित्यर्थः। तथा पैतृमत्यम् पितुरिमे पैतरः तद्धितप्रत्ययलोपेऽपि छान्दसी वृद्धिः मता एव मत्याः स्वार्थे यत् पैतरः पितामहादयो मताः सम्मता जगन्मान्या यस्य स पैतृमत्यस्तम् यद्वा पितरः पूर्वजाः मताः सम्मताः श्रोत्रिया यस्य स पितृमतः पितृमत एव पैतृमत्यः यद्वा प्रशस्तजनकोत्पन्नः पितृमान् इत्युक्तं तदपत्यं पैतृमत्यः सर्वथा यस्य पितामहादयः श्रोत्रियाः स पैतृमत्य इत्यर्थः। तथा ऋषिं मन्त्राणां व्याख्यातारम्। तथा आर्षेयम् ऋषिषु विख्यात आर्षेयस्तम् जात्या प्रवरैर्ज्ञानेन सुज्ञातमित्यर्थः। तथा सुधातुदक्षिणम् शोभनो धातुः सुवर्णं दक्षिणा यस्य स सुधातुस्तम्॥ का० [१०, २, २०] उपविश्य हिरण्यमस्मै ददात्यस्मद्राता इति। अस्मै आग्नीध्राय॥ दक्षिणादेवत्यम्। हे दक्षिणाः! यूयमस्मद्राताः। रा दाने अस्माभिः राता दत्ताः सत्यो देवता देवान् प्रति गच्छत। तानेत्य तेषां तृप्तिं कृत्वा ततः दातारं प्राविशत यज्ञफलं साधयन्त्यो यजमानं प्राविशतेत्यर्थः॥ ४६॥

अग्नये॑ त्वा मह्य॒ं वरु॑णो ददातु॒ सोऽमृ॒त॒त्वम॑शीयायु॑र्दा॒त्र ए॑धि॒ मयो॒ मह्य॑ं प्रतिग्र॒ही॒त्रे। रु॒द्राय॑ त्वा मह्य॒ं वरु॑णो ददातु॒ सो॒ऽमृ॒त॒त्वम॑शीय प्रा॒णो दा॒त्र ए॑धि॒ वयो॒ मह्य॑ं

प्रतिग्रहीत्रे । बृहस्पतये त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमशीय त्वग्दात्र एधि मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे । यमाय त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमशीय हयो दात्र एधि वयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे ॥ ४७ ॥

का० [१०, २, २८] अग्नये त्वेति हिरण्यं प्रतिगृह्णीत इति। अध्वर्युप्रतिप्रस्थाताराविति शेषः। हिरण्यदैवतम्। हे हिरण्य ! वरुणोऽग्नयेऽग्निरूपापन्नाय मह्यं त्वा त्वां ददातु पूर्वं वरुणेन कनकाद्यग्न्यादिभ्यो दत्तमतस्तेन तेनात्मना प्रतिगृह्णानो विप्रो न नश्यतीति देवतादेशः। अनेन विधिना गृह्णानः सोऽहममृतत्वमारोग्यमशीय व्याप्नुयाम् हे हिरण्य ! त्वं दात्रे आयुर्जीवनमेधि भव प्रतिग्रहीत्रे प्रतिग्रहकर्त्रे मह्यं मयः सुखमेधि दातायुष्मान् भवतु अहं सुखी स्यामिति भावः॥ का० [१०, २, २९] रुद्राय त्वेति गामिति। गां प्रतिगृह्णीतः॥ गोदेवत्यम्। हे गौः ! रुद्ररूपाय मह्यं वरुणः त्वां ददातु सोऽहममृतत्वं प्राप्नुयाम् हे गौः ! त्वं दात्रे यजमानाय प्राणः प्राणरूपा एधि मह्यं प्रतिग्रहीत्रे वयोऽन्नं पशुर्वा भव। दुग्धदध्यादिरूपेणान्नं सन्ततिद्वारा पशुश्च भवेत्यर्थः। का० [१०, २, ३०] बृहस्पतये त्वेति वास इति। वस्त्रं गृह्णीतः॥ वासोदैवत्यम्। हे वासः ! बृहस्पतिरूपाय मह्यं वरुणः त्वां ददातु सोऽहममृतत्वमशीय त्वञ्च दात्रे त्वगेधि त्वगिन्द्रियसुखकारी भव प्रतिग्रहीत्रे मह्यं मयः सुखं च भव॥ का० [१०, २, ३१] यमाय त्वेत्यश्वमिति। हयं गृह्णीतः॥ अश्वदैवतम्। हे अश्व !

नरूपाय मह्यं वहथ: त्वां ददातु स यमरूपोऽहमस्मं त्वत्सा-
ऽमृतत्वं व्याप्नुयाम् हे अम्ब ! त्वं दात्रे ह्ययोऽस्मो भव मह्यं
तेऽग्रहीत्रे वयोऽत्वं तद्दाता पशवी सन्ततिदारा भव ॥ ४७ ॥

को॑ऽदात् कस्मा॑ अदात् कामो॑ऽदात्कामा॑-
याऽदात् । कामो॒ दाता कामः॑ प्रतिग्रहीता
कामैतत्ते ॥ ४८ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
सप्तमोऽध्यायः ॥

का० [१०, २, ३२] कोऽदादित्यन्यदिति । अन्यमन्यौ-
दनतिलादि गृह्णीतः ॥ कामदैवत्यम् । दातुर्दानाभिमाना-
भावाय स्वस्य च प्रतिग्रहजदोषाभावाय च देहेन्द्रियात्म-
सङ्घाते कामं विविनक्ति । को नरोऽदाद्दत्तवान् कस्मै नरा-
यादात् । प्रश्नद्वयस्योत्तरमाह । कामोऽदात्कामायैवादात्
न त्वं दाताहं प्रतिग्रहीता त्वत्कामाभिमानी देवो मत्कामा-
भिमानिनेऽदात् । एवं च काम एव दाता काम एव प्रति-
ग्रहीता नान्यः । हे काम ! एतद्द्रव्यं ते तव दातृप्रतिग्रही-
तृत्वात् ॥ ४८ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
उपांश्वादिग्रहादानान्तः सप्तमोऽध्याय ईरितः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

उपयामगृहीतोऽसि । आदित्येभ्यस्त्वा ।

विष्ण॑ उरुगायै॒ष ते॒ सोम॒स्तꣳ र॑क्षस्व॒ मा त्वा॑ दभन् ॥ १ ॥

सप्तमेऽध्याये उपांशुग्रहादिसवनद्वयगता मन्त्रा दक्षिणादानान्ता उक्ताः अष्टमे तृतीयसवनगता आदित्यग्रहादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ तत्र का० [८, ८, १५] प्रतिप्रस्थातादित्यपात्रेण द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसीति गृहीत्वा द्विदेवत्यानतु जुहोत्युत्तरार्धे इति । द्विदेवत्यैः सह होमाय प्रतिप्रस्थातादित्यग्रहपात्रेण द्रोणकलशात्सोमं गृह्णाति ॥ सोमदेवत्यम् । हे सोम ! उपयामेन पात्रेण त्वं गृहीतोऽसि मया ॥ का० [८, ८, २०] शेषꣳशेषमादित्यस्थाल्यामासिञ्चत्यादित्येभ्यस्त्वेति । द्विदेवत्यानतु हुत्वा हुतशेषमादित्यस्थाल्यां क्षिपेत् ॥ सोमदेवत्यम् । हे सोम ! आदित्येभ्योऽर्थाय त्वा त्वां सिञ्चामीति शेषः ॥ का० [८, ८, २१] समासिच्य तेनापिदधाति विष्ण उरुगायेति । संस्रवमासिच्य तेनादित्यपात्रेण स्थालीं पिदधाति ॥ विष्णुदेवतम् । हे विष्णो यज्ञपुरुष ! हे उरुगाय ! उरुभिर्बहुभिर्गीयते स्तूयत इत्युरुगायस्तत्सम्बोधनम् एष सोमस्ते तवार्पितः तं सोमं रक्षस्व गोपाय । आत्मनेपदमार्षम् सोम ! रक्षणे प्रवृत्तं त्वा त्वां मा दभन् मा दभ्नुयुः मा हन्युः रक्षांसीति शेषः दभ्नोतिर्हिंसाकर्मा ॥ १ ॥

क॒दा च॒न स्त॒रीर॑सि॒ नेन्द्र॑ सश्चसि दा॒शुषे॑ । उपो॒पेन्नु म॑घव॒न् भूय॒ इन्नु ते॒ दानं॑ दे॒वस्य॑ पृच्यते । आदित्येभ्य॑स्त्वा ॥ २ ॥

का० [१०, ४, ४] आदित्यग्रहं गृह्णाति सꣳस्रवेभ्यः कदाचनेति । होमशेषाः संस्रवास्तेभ्यः सकाशात् ॥ आदि-

त्यदेवत्ये बृहत्यौ यजुरन्ते आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः। तृतीयौ द्वादशार्णस्त्रयोऽन्येऽष्टार्णाः। सा बृहती तृतीयेऽध्याये इन्द्रदुपस्थानमध्ये [३ अध्या० ३४ क०] इन्द्रदेवत्या प्रथमोक्ता व्याख्याता च इह त्वादित्यदेवत्या यजुरन्ता चेति विशेषः। हे इन्द्र! त्वं कदाचन कदाचिदपि स्तरीर्हिंसको नासि किन्तु दाशुषे षष्ठार्थे चतुर्थी हविर्दत्तवतो यजमानस्य हविः सश्चसि सेवसे। कुत्र उप उप इत् नु यजमानस्यात्यन्तसमीप एव हे मघवन् धनवन्निन्द्र! भूय इत् नु पुनरेव च देवस्य ते तव दानं दीयत इति दानम् तव देयं हविः पृच्यते त्वया सम्बध्यते। यजमानेन दत्तं हविस्त्वयाङ्गीक्रियत इत्यर्थः॥ हे ग्रह! आदित्येभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामीति शेषः॥ अत्रेन्द्रनामभिरप्यादित्य एव स्तूयते॥ २॥

कदाच॒न प्रयु॑च्छस्यु॒भे निपा॑सि॒ जन्म॑नी। तुरी॑यादित्य॒ सव॑नं त॒ इन्द्रि॒यमात॑स्थाव॒मृतं॑ दि॒वि। आ॒दि॒त्येभ्य॑स्त्वा॥ ३॥

का० [१०, ४, ५] अपगृह्य पुनः कदाचनेति। धारातो विच्छिद्य पूतभृतः सकाशादात्मसमीपं नीत्वा तथैव पुनरादित्यग्रहं गृह्णीयात्॥ कदाशब्दः कालवाची चनेति निपातः पुनरर्थे। हे आदित्य! त्वं कदाचन प्रयुच्छसि कस्मिन् काले पुनः प्रमाद्यसि। युच्छ प्रमादे न प्रमाद्यसीति काकुः। उदयतापपाकप्रकाशैः प्राणिनोऽनुगृह्णन् कदाचिदालस्यं करोषीति भावः। यद्वा कदा च नेति पदत्रयम् चकारोऽप्यर्थे कदापि न प्रयुच्छसि स्वकर्मणि। किञ्च उभे जन्मनी देवमनुष्यसम्बन्धिनी निपासि नितरां पालयसि। किञ्च तुरीय सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] विभक्तिलोपः। ते तव तुरीयं

स्विम सूर्थं मायातीतं शुद्धं सवनं सुवति स्वकार्ये जगत्प्रेरयति सवनं नन्द्यादित्वात् ल्युप्रत्ययः जगत्प्रवर्त्तकम् अमृतमनश्वरं विज्ञानानन्दस्वभावं यदिन्द्रियं वीर्यं तद्दिवि द्युलोके मण्डलान्तरे आतस्थौ आभिमुख्येन स्थितम् तदुक्तं पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि। एवमादित्यः परापररूपेणास्यामृचि स्तुतः॥ यद्वास्या ऋचोऽर्थान्तरम् प्रशब्दो निषेधे चनशब्दोऽप्यर्थे। हे आदित्य! त्वं कदाचन कदापि प्रयुच्छसि न प्रमाद्यसि किन्तु उभे वर्त्तमानभाविनी जन्मनी निपासि रक्षसि। तृतीयमित्यर्थं व्यत्ययेन तुरीयशब्दः प्रयुक्तः हे आदित्य! ते तव यत् तृतीयं सवनं तस्मिन् दिवि द्युलोकसमाने सवने इन्द्रियमिन्द्रियवृद्धिकरणममृतं सुधासमं हविः आतस्थौ समन्तात् स्थितम्॥ हे आदित्यग्रह! आदित्येभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामीति शेषः॥ ३॥

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवता मृडयन्तः। आ वोऽर्वाची सुमतिर्ववृत्याद् ᳪहोश्चिद्या वरिवोवित्तरासत्। आदित्येभ्यस्त्वा॥ ४॥

का० [१०, ४, ६,] दध्ना श्रीणात्येनं पश्चिमेऽन्ते मध्ये वा यज्ञो देवानामिति। एनमादित्यग्रहं दध्ना मिश्रीकुर्यात्॥ आदित्यदेवत्या यजुरन्ता त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः। यज्ञो देवानामादित्यानां सुम्नं सुखं कर्तुं प्रत्येति प्रत्यागच्छति अतो हे आदित्यासः आदित्याः! यूयं मृडयन्तः सुखयन्तः सुखकर्तारोऽस्माकं भवत। अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] संहितायां दीर्घः। किञ्च वो युष्माकं

या सुमतिः शोभनबुद्धिर्भक्तानुग्रहपरा सा अर्वाची अस्मदभिमुखी आववृत्यात् आवर्त्तताम् । बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७६] वर्ततेर्लिङि जुहोत्यादित्वाच्छ्लुपः श्लुर्हित्वं च । किञ्च अंहोश्चित् अंहुः पापकारी चित् अप्यर्थे अंहोर्हननशीलस्य पापिनोऽपि या सुमतिर्वरिवोवित्तरा वरिवो धनं विन्दति लभत इति वरिवोवित् अत्यन्तं वरिवोवित् वरिवोवित्तमः पापिनो या सुमतिर्धनलब्ध्री असत् भवेत् सा सुमतिरस्मदभिमुखी आववृत्यादिति सम्बन्धः । हे सोम ! आदित्येभ्यो देवेभ्यस्त्वां दध्ना मिश्रयामीति शेषः ॥ ४ ॥

विव॑स्वन्नादित्यै॒ष ते॑ सोमपी॒थस्तस्मि॑न्मत्स्व । अद॑स्मै नरो॒ वच॑से दधातन॒ यदा॑शी॒र्दा दम्प॑ती वा॒मम॑श्नु॒तः । पुम॑ान् पु॒त्रो जा॑यते वि॒न्दते॒ वसु॒धा॑ वि॒श्वाहा॑रप एधते गृ॒हे ॥ ५ ॥

का० [१०, ४, ७,] उपांशुसवनेन मिश्रयति विवस्वन्नादित्येति । पाषाणेन दधि सोमं च मिश्रयेत् ॥ आदित्यदेवत्यम् । तमांसि विवासयति नाशयति विवस्वान् यद्वा विशिष्टं वसु धनमस्येति विवस्वान् मतौ टिलोपश्छान्दसः तत्सम्बोधनं हे विवस्वन् ! हे आदित्य ! एष पात्रस्थस्ते तव सोमपीथः पातुं योग्यः पीथः पाथश्चासौ सोमश्च सोमपीथः पातव्यः सोमः आहिताग्न्यादित्वात्पीथशब्दस्य परत्वम् [पा० २, २, ३७] । तस्मिन् पातव्ये सोमे त्वं मत्स्व मद तृप्तो तृप्तिं कुरु बहुलं छन्दसीत्यदादित्वाच्छपो लुक् [पा० २, ४, ७३] ॥ का० [१०, ५, ४] अदस्मै नर इत्येनमवेक्षते पत्नीति । पत्नी एनं पूतभृतं पश्येत् ॥ आशीर्देवत्या जगती नरदेवत्या वा द्वादशाक्ष-

चतुःपादा जगती। पत्नी वदति। हे नरो नेतारः! ऋत्विग्यजमानाः आशीर्दाः आशिषो ददति ते आशीर्दाः सुन्नोपस्कान्दम: आशिषः दातारो यूयमस्मै वचसे आशीर्वचनाय श्रद्दधातन। श्रदिति सत्यनामसु [निघ० ३, १०, २] पठितम्। तप्तनप्तनथनाश्चेति [पा० ७, १, ४५] मध्यमबहुवचनस्य तनादेशः श्रद्धां कुरुत आस्तिक्यबुद्धिं कुरुतेत्यर्थः मदुक्तमाशीर्वचनं भवद्भिः श्रद्धया धारितं तथैव स्यादिति भावः। किं तदाशीर्वचनमत आह यत् दम्पती जायापती पत्नीयजमानौ वामं वननीयं सम्भजनीयं यज्ञफलमश्नुतः प्राप्नुतः। किञ्च इहैव पुमान् पुंस्त्वधर्मसम्पन्नः पुत्रः जायते किञ्च स च पुत्रो वसु धनं विन्दते लभते। अध अथेत्यर्थः। निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] संहितायां दीर्घः अथानन्तरं विश्वाहा विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग [पा० २, ३, ५] इति द्वितीया। राजाहःसखिभ्यष्टजिति [पा० ५, ४, ९१] प्राप्तस्य टच्प्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वाच्छान्दसो वाभावः। अनन्तरं धने लब्धे सति विश्वाहा सर्वदा अरपः पापरहितः सन् गृहे स्वसदने एधते वर्धते नास्ति रपो यस्यासावरपः रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति यास्कः [निरु०४, २१]॥ आशीर्दा आशिषो दातारो इति दम्पतिविशेषणं वा विभक्तेराकारः। दम्पती यज्ञफलं प्राप्नुताम् तयोः पुत्रो जायताम् स च धनं लब्ध्वा निष्पापः स्वगृहे वर्धतामिति आशीर्वचने श्रद्धां कुरुतेति सर्वार्थः॥ ५॥

वाममद्य सवितर्वाममु श्वो दिवे-दिवे वाममस्मभ्यꣳ सावीः। वामस्य हि क्षयस्य देव भूरेरया धिया वामभाजः स्याम॥ ६॥

का० [१०, ५, १३] भक्षयित्वेडामुपांश्वन्तर्यामपात्रयोरन्यतरेण सावित्रग्रहणं वाममद्येति । सवनीयपुरोडाशेडां भक्षयित्वा सवनीयसम्बन्धि कर्म समाप्य उपांश्वन्तर्यामयोरन्यतरेण सावित्रं गृह्णाति ॥ कण्डिकाद्वयात्मको मन्त्रः । सवितृदेवत्या त्रिष्टुब्भरद्वाजदृष्टा । हे सवितः ! सर्वस्य प्रेरयितर्देव ! अद्यास्मिन् दिने अस्मभ्यमस्मदर्थे वामं वननीयं कर्मफलं सावीः प्रेरय देहीत्यर्थः । षू प्रेरणे लुङ् अडभावश्छान्दसः । वाममु श्वः उ अप्यर्थे श्वोऽपि समनन्तरदिनेऽपि वामं सावीः । दिवे-दिवे तत ऊर्ध्वं दिने दिनेऽस्मभ्यं वामं सावीः । हि यस्मादयानया नलोपश्छान्दसः धिया अस्माकं बुद्ध्या वयं वामभाजः स्याम भवेम वामं वननीयं यज्ञकर्म भजन्ति वामभाजः यज्ञानुष्ठातारो भवेम । किमर्थम् वामस्य सम्भजनीयस्य भूरेः विस्तीर्णस्य बहुकालीनस्य क्षयस्य स्वर्गनिवासस्य सिद्धय इति शेषः क्षयो निवास इत्याद्युदात्तत्वात् [पा० ६, १, २०१] क्षयशब्दो निवासार्थः । दिवे-दिवे इत्यह्नो नामसु [निघ० १, ९, ११] पाठितम् । यद्वोत्तरार्धस्यायमर्थः हे देव ! वामस्य वननीयस्य भूरेः धनपूर्णस्य क्षयस्य निवासस्य दाता भवेति शेषः । धीरिति कर्मनाम [निघ० २, १, २१] अनया धिया सोमाख्येन कर्मणा वयं वामभाजोऽभिलषितभागिनो भवेम ॥ ६ ॥

उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोऽसि चनोधाश्चनोधा असि चनो मयि धेहि । जिन्व यज्ञं जिन्व यज्ञपतिं भगाय देवाय त्वा सवित्रे ॥ ७ ॥

सावित्रम् । हे सोम ! त्वमुपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि

हे ग्रह ! त्वं सावित्रः सवितृदेवत्योऽसि चन इत्यन्ननाम [निरु० ,१६] चनोऽन्नं धत्त इति चनोधाः अन्नस्य धारयिता। अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति यास्कोक्तेः [निरु० १०, ४२] यतस्त्वमत्यन्तं चनोधा असि अतश्चनोऽन्नं मयि धेहि स्थापय। किञ्च यज्ञं जिन्व प्रीणय जिन्वतिः प्रीतिकर्मा यज्ञपतिं यजमानं च जिन्व तर्पय भगाय ऐश्वर्यादिगुणयुक्ताय सवित्रे सर्वप्राणिनां प्रसवादिकर्त्रे देवाय त्वां गृह्णामीति शेषः भगमस्यास्तीति भगः अर्शआदित्वादच् ॥ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणेति ॥ ७ ॥

उपयामगृहीतोऽसि सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानो बृहदुक्षाय नमः। विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः। एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ ८ ॥

का० [१०, ६, २] अभिषुतेन महावैश्वदेवग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि सुशर्मासीति। अभिषुतेनैव सावित्रग्रहपात्रेण पूतभृतः सकाशान्महावैश्वदेवग्रहस्य ग्रहणं करोत्यध्वर्युः। वैश्वदेवम्। हे वैश्वदेव ग्रह ! त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि यतः सुशर्मासि शोभनं शर्म सुखमाश्रयो वा यस्य स सुशर्मा। तथा सुप्रतिष्ठानः सुष्ठु प्रतिष्ठानं पात्रे स्थितिर्यस्य तादृशोऽसि। विशेषणद्वयेन प्राणरूपोऽसीत्यर्थः। प्राणो वै सुशर्मा सुप्रतिष्ठान इति श्रुतेः [४, ४, १, १४] ग्रहस्यान्नरूपत्वादन्नस्य च प्राणहेतुत्वाद् ग्रहस्य प्राणत्वम्। यस्मादीदृशोऽसि तस्माद् बृहदुक्षाय बृहन्महांश्चासौ उक्षा सेक्ता च बृहदुक्षः तस्मै महते सेक्त्रे जगदुत्पादयित्रे प्रजापतये नमोऽन्नं भवितुमर्हसीति शेषः। नम इत्यन्ननाम [निघ० २,

७, २२] प्रजापतिर्वै बृहदुक्थ इति श्रुतेः [४, ४, १, १४] बृहदुक्थशब्देन प्रजापतिः॥ विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामि। सादयति एष ते व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य देव सोम त इन्दो रिन्द्रियावतः पत्नीवतो ग्रहाँ२॥ ऋध्यासम्। अहं परस्ताद्हमवस्ताद्यदन्तरिक्षं तदु मे पिताभूत्। अहꣳ सूर्यमुभयतो ददर्शाहं देवानां परमं गुहा यत् ॥ ९ ॥

का० [१०, ६, १६] उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्येति प्रतिप्रस्थाता पात्नीवतं गृह्णातीति। उपांश्वन्तर्यामपात्रयोरेकतरेण प्रतिप्रस्थाता पात्नीवतं ग्रहं गृह्णाति॥ सोमदेवतम्। हे देव दीप्यमान! हे सोम! त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि अतस्ते तव सम्बन्धिनोऽन्यान् ग्रहानुपांशुप्रभृतीनहमृध्यासं समर्धयेयम्। किम्भूतस्य ते बृहस्पतिसुतस्य बृहतो महतो यज्ञकर्मणः पतिर्बृहस्पतिर्यजमानस्तेन सुतस्याभिषुतस्य यद्वा बृहस्पतयो ब्राह्मणा ऋत्विजस्तैरभिषुतस्य। तथा इन्दोः उन्दी क्लेदे उनत्तीतीन्दुस्तस्य क्लेदनरूपस्य रसरूपस्येत्यर्थः। तथा इन्द्रियावतः इन्द्रियं वीर्यमस्यास्तीतीन्द्रियवान् तस्य संहितायां दीर्घः। तथा पत्नीवतः पत्नीसंयुक्तस्य॥ का० [१०, ६, १७] प्रचरणीशेषेण श्रीणात्येनमहं परस्तादिति। प्रचरणीशिष्टेनाज्येन पात्नीवतग्रहं मिश्रयेत्॥ प्रजापतिरूपात्मदेवत्या त्रिष्टुप्। अत्र मन्त्रद्रष्टा स्वस्य सर्वगतपरमात्मरूपत्वमभिप्रेत्य वदति। अहं परमात्मरूपः सन् परस्तात् उपरि द्युलोकादौ तथाहमवस्तात् अधस्तनभूलोकादौ च तिष्ठामीति शेषः।

यदन्तरिक्षं मध्यवर्त्तिलोकरूपमस्ति तदु तदेव मे देहधारिणो मम पिताभूत् पितृवत् पालकं भवति। अहं परमात्मरूपः उभयतः उपरिष्टादधस्ताच्च स्थित्वा सूर्यं ददर्श पश्यामि। देवानामिन्द्रादीनां यत्परमं गुहा अत्यन्तं गोप्यं हृदयेऽस्ति तद्देवाहमस्मि ॥ ९ ॥

अग्ना३इ पत्नीवन् सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहा। प्रजापतिर्वृषासि रेतोधा रेतो मयि धेहि प्रजापतेस्ते वृष्णो रेतोधसो रेतोधामशीय ॥ १० ॥

का० [१०, ६, १८] अग्ना३इ पत्नीवन्नित्युत्तरार्धे जुहोतीति। पात्नीवतं ग्रहमग्नेरुत्तरभागे जुहोति ॥ अग्निर्देवत्यम्। एचाऽप्रगृह्यस्येत्यादिना [पा० ८, २, १०७] अग्नेशब्दगतस्य एकारस्य आ इ इत्यादेशो आकारस्य प्लुतत्वम्। हे अग्ने! हे पत्नीवन् पत्नीयुक्त! त्वष्ट्रा देवेन सजूः समानप्रीतिः सन् त्वं सोमं पिब स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ का० [१०, ७, ३] पत्नीं सदः प्रवेश्यापरेणोत्तरत उपविष्टामुद्गाता समीक्षयति प्रजापतिर्वृषासीति। नेष्टा पश्चिमद्वारेण पत्नीं सदः प्रवेश्योद्गातुरुत्तरतः स्थितामुद्गातारं पश्येति प्रेषयेत् सा च तं पश्येत् ॥ हे उद्गातः! प्रजापतिः प्रजानां पालकस्त्वं वृषासि सेक्ता भवसि रेतोधा रेतसो वीर्यस्य धारयिता चासि। एवम्भूतस्त्वं रेतो वीर्यं मयि धेहि स्थापय ततो वृष्णो वीर्यसेक्तुः रेतोधसो वीर्यस्य धारयितुः प्रजापतेस्ते तवानुग्रहात् रेतोधां रेतसो धारयितारं प्रजोत्पादनसमर्थं पुत्रमशीय प्राप्नुयाम् अश्नोतेर्व्यत्ययेनादादित्वं लिङ्युत्तमैकवचने ॥ १० ॥

उपयामगृहीतोऽसि हरिरसि हारियोजनो हरिभ्यां त्वा। हर्योर्धाना स्थ सहसोमा इन्द्राय ॥ ११ ॥

का० [१०, ८, १] द्रोणकलशे हारियोजनग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि हरिरसीति। आग्रयणादिति शेषः॥ ऋक्सामदेवत्यम्। हे ग्रह! त्वं हरिर्हरितवर्णोऽसि हरी रश्मिर्हरिः सोमो हरिर्हरितवर्णवानित्यभिधानात्। उपयामेन गृहीतश्चासि। किम्भूतस्त्वम् हारियोजनः हरी इन्द्राश्वौ योजयतीति हरियोजन इन्द्रस्तस्यायं हारियोजन इन्द्रसम्बन्धी तं त्वा त्वां हरिभ्यामृक्साममन्त्राभ्यां गृह्णामीति शेषः। ऋक्सामे वै हरी ऋक्सामाभ्याᳬ ह्येनं गृह्णातीति श्रुतेः [४, ४, ३, ६]॥ का० [१०, ८, २] धानास्वावपति हर्योर्धाना इति। हारियोजने भ्रष्टयवान्विदध्यात्॥ धानादेवत्यम्। सहसोमाः सोमेन सहिता धाना भ्रष्टयवा यूयमिन्द्राय इन्द्रस्य हर्योः हरितवर्णयोरश्वयोः स्थ भवथ इन्द्राश्वसम्बन्धिनो यूयमित्यर्थः॥ ११ ॥

यस्ते अश्वसनिर्भक्षो यो गोसनिस्तस्य त इष्टयजुष स्तुतस्तोमस्य शस्तोक्थस्योपहूतस्योपहूतो भक्षयामि ॥ १२ ॥

का० [१०,८, ५] यस्ते अश्वसनिरिति प्राणभक्षं भक्षयित्वोत्तरवेदौ निवपन्तीति। सर्वर्त्विजो धाना आदाय मन्त्रेणावघ्रायोत्तरवेदौ क्षिपन्ति॥ भक्षद्रव्यदेवत्यम्। हे धानासहित सोम भक्षद्रव्य! यस्ते तव भक्षो भक्षणमश्वसनिः। षणु दाने अश्वान् सनोतीत्यश्वसनिः अश्वानां दाता यश्च ते

भक्षो गाः सनोति गवां दाता तस्य तादृशस्य ते तव तादृशं भक्षमुपहूतोऽनुज्ञातोऽहं भक्षयामि। कीदृशस्य ते इष्टयजुषः इष्टानि यजूंषि यस्य स इष्टयजुस्तस्य। तथा स्तुतस्तोमस्य उद्गातृभिः स्तुताः स्तोमाः स्तोत्राणि यस्य स स्तुतस्तोमस्तस्य। तथा शस्तोक्थस्य होतृभिः शस्तानि उक्थानि शस्त्राणि यस्य स शस्तोक्थस्तस्य। तथा उपहूतस्याभ्यनुज्ञातस्य तदेतानि भवन्तीत्यर्थः॥ १२॥

देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि। मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि। पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि। आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि। एनस-एनसोऽवयजनमसि। यच्चाहमेनो विद्वांश्चकार यच्चाविद्वांस्तस्य सर्वस्यैनसोऽवयजनमसि॥ १३॥

का० [१०, ८, ६] शाकलाधानं देवकृतस्येति प्रतिमन्त्रमिति। षट् षण्णु शाकलानि सर्वेऽग्नौ निदध्युः॥ षड्यजूंष्यग्निदेवत्यानि। हे शाकल! त्वं देवकृतस्य देवविषये विहितस्य एनसो यजनाभावादिलक्षणस्य पापस्य त्वमवयजनमसि नाशकं भवसि अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः अवयजतीत्यवयजनम्॥ मनुष्यकृतस्य मनुष्येषु कृतस्य द्रोहनिन्दादेरेनसोऽवयजनमसि। पितृकृतस्य पितृषु कृतस्यैनसः श्राद्धाकरणादेर्नाशनमसि॥ आत्मविषये कृतस्य पापस्यात्मनिन्दादेर्नाशनमसि॥ एनसएनसः यावन्ति पापानि तावतां सर्वेषां नाशनमसि॥ किञ्च विद्वान् जानानो ज्ञानपूर्वकं यदेनः पापमहं चकार कृतवान्

अविद्वान् अज्ञानपूर्वं च यदहमेनश्चकार तस्य सर्वस्यैनसः ज्ञानाज्ञानपूर्वस्य पापस्य त्वमवयजनं नाशनमसि ॥ १३ ॥

सं वर्च॑सा पय॑सा सं त॒नूभि॒रग॑न्महि॒ मन॑सा॒ सꣳ शि॒वेन॑। त्वष्टा॑ सु॒दत्रो॒ वि द॑धातु॒ रायो॑ऽनु॑माष्टु त॒न्वो॒ यद्विलि॑ष्टम् ॥ १४ ॥

का० [१०, ८, ७] अपरेण चात्वालं यथास्वं चमसान् पूर्णपात्राणवमृशन्ति हरितकुशानवधाय सं वर्चसेति। पूर्णपात्रानुदकपूर्णानित्यर्थः॥ त्वाष्ट्री त्रिष्टुप्। व्याख्यातापि [२अध्य० २४क०] व्याख्यायते। वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन वयं समगन्महि सङ्गता भवाम गच्छतेर्लिङि मन्त्रादित्वाच्छपो लुकि उत्तमबहुवचने मो नो धातोरिति [पा० ८, २, ६४] मस्य नकारः। पयसा क्षीरादिरसेन समगन्महीत्यनुवर्त्तते। तनूभिरनुष्ठानक्षमैः शरीरावयवैः समगन्महि। शिवेन समीचीनेन कर्मश्रद्धायुक्तेन मनसा समगन्महि। किञ्च सुदत्रः शोभनदानः त्वष्टा देवो रायो धनानि विदधातु। तन्वः शरीरस्यास्मदीयस्य यद्विलिष्टं विश्लिष्टम्। लिश अल्पीभावे निष्ठान्तः विशेषेण न्यूनमङ्गं तदनुमार्ष्टु न्यूनत्वपरिहारेणानुकूलं कृत्वा शोधयतु ॥ १४ ॥

समि॑न्द्र णो॒ मन॑सा नेषि॒ गोभिः॒ सꣳ सू॒रिभि॑र्मघव॒न् सꣳ स्व॒स्त्या। सं ब्रह्म॑णा दे॒वकृ॑त॒ं यदस्ति॒ सं दे॒वाना॑ꣳ सुम॒तौ य॒ज्ञिया॑नाꣳ स्वाहा॑ ॥ १५ ॥

का० [१०, ८, ११] समिन्द्र ण इति नव समिष्टयजूꣳषि

जुहोति प्रतिमन्त्रमिति । नवभिर्मन्त्रैः समिष्टयजुःसंज्ञा नवाहुतीर्जुहुयात् ॥ तत्राद्यः । विश्वेदेवदेवता त्रिष्टुप् । अत्रिदृष्टा । समित्युपसर्गो नेषीत्यनेन सम्बध्यते न इत्यस्य षत्वम् हे मघवन् धनवन् ! हे इन्द्र ! मनसानुग्रहयुक्तेन नोऽस्मान् त्वं सं नेषि संनयसि संयोजयसि । गोभिः वाग्भिर्गवादिपशुभिर्वा संनेषि । व्यत्ययेन शपो लुङि लटि मध्यमैकवचने नेषीति रूपम् । सूरिभिः पण्डितैर्होत्रादिभिः संयोजयसि स्वस्त्या क्षेमेण च संनेषि । ब्रह्मणार्थज्ञानसहितेन वेदेन संनेषि । देवकृतं देवार्थं कृतं कर्म यदस्ति यज्ञाख्यं देवैः कृतं दृष्टं वा यत्कर्म तेन संनेषि । तथा यज्ञियानां यज्ञसम्बन्धिनां देवानां सुमतौ सुमत्यानुग्रहबुद्ध्या संयोजयसि सुपां सुपो भवन्तीति [पा० ७, १, ३८, वा० १] तृतीयार्थे सप्तमी । यस्त्वमस्मानेवं मनआदिभिः संयोजयसि तस्मै स्वाहा एतद्धविः सुहुतमस्तु ॥ १५ ॥

सं वर्च॑सा पय॑सा सं त॒नूभि॒रग॑न्महि॒ मन॑सा॒ स॒ꣳ शि॒वेन॑ । त्वष्टा॑ सु॒दत्रो॒ वि द॑धातु॒ रायोऽनु॑मार्ष्टु त॒न्वो॒ यद्विलि॑ष्टम् ॥ १६ ॥

अथ द्वितीयः । त्वाष्ट्री त्रिष्टुप् प्रजापतिदृष्टा । व्याख्याता [१४ क० ॥ १६ ॥

धा॒ता रा॒तिः स॑वि॒तेदं जु॑षन्तां प्र॒जाप॑ति॒र्नि॑धि॒पा दे॒वो अ॒ग्निः । त्वष्टा॒ विष्णु॑: प्र॒जया॑ स॒ꣳर॒रा॒णा यज॑मानाय॒ द्रवि॑णं दधात॒ स्वाहा॑ ॥ १७ ॥

अथ तृतीयः । धातृसवितृप्रजापतिदेवाग्नित्वष्टृविष्णुदे-

वत्या त्रिष्टुप्। धाता सविता प्रजापतिः अग्निः त्वष्टा विष्णुः एते षट् देवा इदमस्मद्धविः समिष्टयजुर्लक्षणं जुषन्तां सेवन्ताम्। किम्भूतो धाता रातिः राति प्रयच्छतीति रातिः दानशीलः। क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति [पा० ३, ३, १७४] कर्त्तरि क्तिच्प्रत्ययः चित्वादन्तोदात्तः। किम्भूतः प्रजापतिः निधिपाः निधीन् पातीति निधिपाः महापद्मशङ्खपद्मादिनिधीनां नवानां पालयिता। किम्भूतोऽग्निः देवः दीप्यमानः। किञ्च ते एते देवाः प्रजया यजमानसम्बन्धिन्या सन्तत्या सह संरराणाः सम्यग्रममाणाः सन्तः यजमानाय द्रविणं धनं दधात दधतु ददतु व्यत्ययेन प्रथमपुरुषस्थाने मध्यमः पुरुषः तप्तनप्तनथनाश्चेति [पा० ७, १, ४५] तबादेशः तस्य तेना लोपाभावः। स्वाहा एतेभ्यः सुहुतमस्तु ॥ १७ ॥

सुगा वो॑ दे॒वाः सद॑ना अकर्म॒ य आ॑ज॒ग्मेदꣳ सव॑नं जुषा॒णाः। भर॑माणा॒ वह॑मानाः ह॒वीꣳष्य॒स्मे ध॑त्त वसवो॒ वसू॑नि॒ स्वाहा॑ ॥१८॥

अथ चतुर्थः। देवदेवत्या त्रिष्टुप् तुर्यः पादो दशार्णः। हे देवाः! ये यूयमिदं सवनं यज्ञं जुषाणाः सेवमानाः सन्तः आजग्म आगताः गमेर्लिटि मध्यमबहुवचनम् तेषां वो युष्माकं सदना सदनानि स्थानानि सुगा सुगानि सुखेन गम्यन्ते येषु तानि सुगानि सुगमनीयानि वयमकर्म अकार्ष्म कृतवन्तः। सुदुरोरधिकरण इति [पा० ३, २, ४८ वा० ३] सूपपसर्गे गमेर्डप्रत्यये सुगेति रूपं विभक्तेराकारः। करोतेश्छान्दसे लुङि उत्तमबहुवचने अकर्मेति रूपम्। किञ्च हे वसवः! वासयन्तीति वसवो वासयितारो निवासहेतवो देवाः! अस्मे अस्मासु यूयं वसूनि धनानि धत्त स्थापयत। किम्भूता यूयं यज्ञसमाप्तौ

हवींषि भरमाणा ये रथिनस्ते ... पशु बिभ्रतः रथहीना वहमानाः स्कन्धेषु हवींषि वहन्तः यद्वा भरमाणाः पुष्णन्तः वहमानाः रथादिभिर्नयन्तः तेभ्यो युष्मभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १८ ॥

याँ२॥ऽआवह उशतो देव देवांस्तान् प्रेर्ऽय स्वे अग्ने सधस्थे। जक्षिवाᳬंसः पपिवाᳬंसश्च विश्वेऽसु घर्मᳬं स्वरातिष्ठतानु स्वाहा ॥ १९ ॥

अथ पञ्चमो मन्त्रः। आग्नेयी त्रिष्टुप् इदानीं देवान् विसृजति। हे अग्ने! हे देव दीप्यमान! उशतो हवींषि कामयमानान् यान् देवान् त्वमावहः आहूतवानसि तान् देवान् स्वे स्वकीये सधस्थे सहनिवासस्थाने प्रेरय प्रस्थापय सह तिष्ठन्ति यस्मिन् तत्सधस्थम् सधमादस्थयोश्छन्दसीति [पा॰ ६, ३, ९६] स्थे परे सहस्य सधादेशः। किमुक्त्वा प्रेरयामीति चेत् अत आह हे देवाः! विश्वे सर्वे यूयं जक्षिवांसः घस्लृ अदने क्वसुश्चेति [पा॰ ३, २, १०७ [क्वसुः वस्वेकाजाद्घसामिति [पा॰ ७, २, ६७] इडागमः सवनीयपशुपुरोडाशान् भक्षितवन्तः। तथा पपिवांसः सोमपानं कृतवन्तश्चेदानीं यज्ञसमाप्तौ असु हिरण्यगर्भप्राणलक्षणं वायु वायुमण्डलमित्यर्थः घर्ममादित्यमण्डलं वा स्वः द्युलोकं वा अन्वातिष्ठत आश्रयत यस्य यस्य यत्र गृहाः सन्ति तांस्तानन्वातिष्ठतेत्यर्थः। छन्दसि परेऽपीति [पा॰ १, ४, ८१] अनोः क्रियापदात्परत्वम्। स्वाहा सुहुतमस्तु हविः ॥ १९]

वयᳬं हि त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्नग्ने

होतारमवृणीमहीह । ऋधगया ऋधगुता-शमिष्ठाः प्रजानन्यज्ञमुपयाहि विद्वान् स्वाहा ॥ २० ॥

अथ षष्ठः । आग्नेयो त्रिष्टुप् इदानीमग्निं विसृजति । हे अग्ने ! हि यस्मात्कारणादिहास्मिन् दिने स्थाने वा अस्मिन् यज्ञे प्रयति प्रवर्त्तमाने सति होतारं देवानामाह्वातारं होम निष्पादकं वा त्वा त्वां वयमवृणीमहि वृतवन्तः अग्निर्वै दैव्यो होतेति श्रुतेः तस्मात्कारणादृतस्त्वमृधक् समृद्धं यथा भवति तथा अयाः यद्वा ऋध्नोतीति ऋधक् ऋध्नुवन् यज्ञं समर्धयन् सन् अयाः अयाक्षीः इष्टवानसि यज्ञं कारितवानसीत्यर्थः । यजतेश्लिलोपे यकारस्य छान्दसं रुत्वम् । उतापि च ऋधक् ऋध्नुवन्नेव अशमिष्ठाः यज्ञप्रायश्चित्तं शमितवानसि विघ्नशान्तिं वा अकार्षीः । स त्वमिदानीं यज्ञं प्रजानन् यज्ञं समाप्तमवगच्छन् उपयाहि स्वगृहं गच्छ किम्भूतस्त्वं विद्वान् पण्डितः स्वाधिकारं जानन्नित्यर्थः स्वाहा तुभ्यं सुहुतमस्तु ॥ २० ॥

देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुमित । मनसस्पत इमं देव यज्ञꣳ स्वाहा वाते धाः ॥ २१ ॥

अथ सप्तमः । वातदेवत्या विराट् मनसस्पतिदृष्टा । व्याख्यातापि [२ अध्या० २१ क०] उच्यते । कै गै शब्दे गीयते नानाविधैर्वैदिकशब्दैः प्रतिपाद्यत इति गातुर्यज्ञस्तं विदन्ति जानन्तीति गातुविदः तादृशा हे देवाः ! गातुं वित्त्वा अस्मदीयो यज्ञः प्रवृत्त इति विदित्वा गातुमित यज्ञं गच्छत यद्वा गातुं वित्त्वा यज्ञं समाप्तं विदित्वा गातुमित गाङ् गतौ

गायते गम्यते यत्र स गातुर्मार्गस्तं गच्छत यज्ञं समाप्तं मत्वा यज्ञेन तुष्टाः सन्तः स्वकीयं मार्गं गच्छत। एवं देवा नुक्त्वा प्रजापतिमाह हे मनसस्पते! अस्मदीयस्य मनसो यष्टुं प्रेरणेन पालक परमेश्वर हे देव! इममनुष्ठितं यज्ञं स्वाहा त्वय्यस्ते दधामि त्वं च वाते धाः वायुरूपे देवे यज्ञं धेहि स्थापय ॥ २१ ॥

यज्ञ॑ यज्ञं ग॑च्छ यज्ञप॑तिं गच्छ॒ स्वां योनि॑ं गच्छ॒ स्वाहा॑। ए॒ष ते॑ य॒ज्ञो य॑ज्ञपते स॒हसू॑-क्तवाक॒ः सर्व॑वीरस्तज्जु॑षस्व॒ स्वाहा॑ ॥ २२ ॥

अथाष्टमः। यज्ञदेवतं यजुः। यज्ञं विसृजति। हे यज्ञ! त्वं यज्ञं गच्छ स्वप्रतिष्ठार्थं यज्ञनामकं विष्णुं गच्छ यज्ञपतिं यजमानं गच्छ फलप्रदानेन यजमानं प्राप्नुहीत्यर्थः स्वां योनिं गच्छ स्वनिष्पत्त्यर्थं स्वां योनिं स्वकारणभूतां वायोः क्रियाशक्तिं गच्छ द्रव्यं देवता च यज्ञस्य योनिः सर्वात्मा त्वमिति भावः। स्वाहा सुहुतमस्तु॥ अथ नवमः समिष्ट-यजुर्मन्त्रः। यज्ञपतिदेवतम्। हे यज्ञपते यजमान! एषो ऽनुष्ठीयमानो यज्ञस्ते तव त्वदीयोऽस्ति। कीदृशः सहसूक्त-वाकः सूक्तवाकैः स्तोत्रैः सहितः। तथा सर्ववीरः सर्वे वीरा यस्मिन् स तथा सोमः पशुः सवनीयचरुपुरोडाशा वीरा उच्यन्ते तैः सहितः स ईदृशस्तं यज्ञं जुषस्व फलभोगेन सेवस्व। स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २२ ॥

माहि॑र्भू॒र्मा पृदा॑कुः। उ॒रु॑ꣳ हि राजा॒ वरु॑णश्च॒कार॒ सूर्य्या॑य॒ पन्था॒मन्वे॑त॒वा उ॑। अ॒पदे॒ पादा॒ प्रति॑धातवेऽकरु॒ताप॑वक्ता हृ॑दया-

विधंश्वित्। नमो वरुणायाभिष्ठितो वरुणस्य पाशः॥ २३॥

का० [१०, ८, १३] कृष्णविषाणामेखले चात्वाले प्रास्यति माहिर्भूरिति। यजमानहस्तस्थं मृगशृङ्गं मध्ये बद्धा मेखला चेत्युभे विस्त्रंस्य चात्वाले क्षिपेत्॥ रज्जुर्देवतम् हे रज्जो! त्वमहिः सर्पो मा भूः पृदाकुः अजगरः सर्पविशेषः सोऽपि मा भूः॥ का० [१०, ८, १५] उरुᳪ हीति वाचयतीति। अवभृथाय जिगमिषुरध्वर्युश्चात्वालसमीपस्थं प्राङ्-मुखं यजमानं वाचयेत्॥ वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् शुनःशेपदृष्टा। उ-शब्दोऽवधारणे। वरुण एव राजा सूर्याय अन्वेतवै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सूर्यस्यान्वेतुमनुक्रमेणान्वहं गन्तुं हि यस्मात् उरुं विस्तीर्णं पन्थां पन्थानं मार्गं चकार क अपदे नास्ति पदं यस्मिन् यत्र दत्तं पदं प्रतिमुद्रितं न भवति तस्मिन्नन्तरिक्षे मार्गं कृतवानित्यर्थः। तस्मादस्माकमपि अपदे अन्तरिक्षे पादा प्रतिधातवे पादौ निक्षेप्तुं विभक्तेराकारः मार्गं कः करोतु स्वर्गगमनाय मार्गं करोत्वित्यर्थः करोतेरदादित्वेन लङि शपो लुक् अडभाव आर्षः। किञ्च यो वरुणः उतापि च हृदयाविधश्चिदपवक्ता हृदयं विध्यति मर्मोच्चारणेन पीडयति हृदयवित् नहिवृतिवृषीत्यादिना [पा० ६, ३, ११६] क्विबन्ते विधौ परे हृदयस्य दीर्घः तस्य हृदयाविधः पिशुनस्यापि अपवदिता चिच्छब्दोऽप्यर्थे निन्दकस्यापि तिरस्कर्त्ता किमुतान्येषां पापकारिणामित्यर्थः। ईदृशो वरुणोऽवभृथाय मार्गं ददात्वित्यर्थः। अन्वेतवै प्रतिधातवे अनुपूर्वादिणः प्रतिपूर्वाद्दधातेश्च तुमर्थे सेसेनित्यादिना [पा० ३, ४, ९] क्रमात्तवेतवैतवेप्रत्ययौ॥ का० [१०, ८, २१] नमो वरुणायेति वाचयत्यपोऽवक्रमय-

मिति । अवभृथस्नानार्थमपः प्रवेशयन् यजमानं वाचयेत् ॥ वारुणं यजुः । वरुणस्य पाशोऽभिष्ठितः आक्रान्तस्तस्माद्वन्धनद्यमस्तस्मै वरुणाय नमो नमस्कारोऽस्त्विति शेषः ॥२३॥

अग्नेरनीकमप आविवेशापां नपात् प्रतिरक्षन्नसुर्य्यम् । दमे-दमे समिधं यक्ष्यग्ने प्रति ते जिह्वा घृतमुच्चरण्यत् स्वाहा ॥ २४ ॥

का० [१०, ८, २२] प्रास्य समिधं चतुर्गृहीतेनाभिजुहोति अग्नेरनीकमिति । अप्सु समिधं प्रक्षिप्य चतुर्गृहीतेनाज्येन तदुपरि जुहुयात् ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । अग्नेरनीकमिति परोक्षलिङ्गं समिधं यक्ष्यग्न इति प्रत्यक्षलिङ्गमेकस्मिन् वाक्ये त्वमङ्गमनो यच्छब्दाध्याहारेण याज्यम् । हे अग्ने ! यस्य तवाग्नेः अङ्गनशीलस्य सतोऽपाम्पात्सं सम्मनीकं मुखमप उदकान्याविवेश आभिमुख्येन प्रविवेश हे अग्ने ! स त्वं दमे-दमे तत्तद्यजमानगृहे असुर्यमसुरैः कृतं यज्ञविघ्नं प्रतिरक्षन्निवर्त्तयन् सन् समिधं समिन्धनसाधनं घृतं यक्षि यज सङ्गतं कुरु यजतिः सङ्गतिकरणार्थः शपो लुकि लटि रूपम् घृतमात्मसङ्गतं कुर्वित्यर्थः । तनोऽनन्तरं ते तव जिह्वा ज्वाला घृतं प्रति उच्चरण्यत् उच्चरतु उद्गच्छतु । स्वाहा सुहुतमस्तु । दमे-दमे इति वीप्साऽवभृथविषया तत्र हि नानावभृथान्यहानि भवन्ति । उत्पूर्वाच्चरतेर्लोडर्थेऽन्यत्प्रत्यय औणादिकः ॥ २४ ॥

समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तः सं त्वा विशन्त्वोषधीरुतापः । यज्ञस्य त्वा यज्ञपते सूक्तोक्तौ नमोवाके विधेम यत् स्वाहा ॥ २५ ॥

का० [१०, ८, १] समुद्रे त इति ऋजीषकुम्भं प्लावयतीति। गतसारः सोम ऋजीषस्तेन पूर्णं कुम्भमप्सु क्षिपेत्॥ सोमदेवत्या विराट् दशाक्षरचतुःपादा। अप्सु वर्त्तमानो यज्ञकृष्टो हृदयेन सम्बध्यते हे सोम! यत्ते तव हृदयं समुद्रे ऽप्सु समुद्रसमानासु अप्सु बहूलोदकेषु अन्तर्मध्ये तिष्ठति वर्त्तत इति वा शेषः। तत्र त्वां गमयामीति शेषः तत्रस्थं त्वा त्वामोषधीरोषधयः संविशन्तु उत अपि च आपो जलानि त्वां संविशन्तु। किञ्च हे यज्ञपते यज्ञस्य पालक सोम! यज्ञस्य सूक्तोक्तौ शोभनवचनोच्चारणे नमोवाके नमसो वाके नमस्कारवचने च त्वा त्वां विधेम स्थापयामः। विधतिः स्थापनार्थः। स्वाहा सुहुतमस्तु॥ २५॥

देवी॑राप ए॒ष वो॒ गर्भ॒स्तꣳ सुप्री॑त॒ꣳ सुभृ॑तं बिभृत। देव॑ सोमै॒ष ते॑ लो॒कस्तस्मि॒ञ्छं॑ च॒ वक्ष्व॒ परि॑ च वक्ष्व॥ २६॥

का० [१०, ८, २] देवीराप इति विसृज्योपतिष्ठत इति। ऋजीषकुम्भं मुक्त्वोपस्थानं कुर्यात्॥ अष्टत्रिंशदक्षरत्वात्पङ्क्तिर्बृहतो वा पूर्वार्धमब्देवतमुत्तरार्धं सोमदेवतम्। हे देवीर्देव्यः! हे आपः! वो युष्माकमेष सोमो गर्भस्थानीयः तं तादृशं सोमं यूयं बिभृत धारयत। किम्भूतं तं सुप्रीतं शोभनप्रीतियुक्तं साधुतर्पितं वा तथा सुभृतं सुपुष्टम्। इदानीं सोमं वदति हे सोम! हे देव दीप्यमान! ते तव एष जललक्षणो लोकः स्थानं तस्मिन्नवस्थितः सन् त्वं शं वक्ष्व वह शं सुखं प्रतिप्रापय परिवक्ष्व च परिवह निवर्त्तय अस्मत्तः सर्वा आर्त्तीरिति शेषः। तस्मिन्नः शन्धेधि सर्वाभ्यश्च न आर्त्तिभ्यो गोपा-

येति श्रुतिः [४, ४, ५, २१] वहतेर्लोट् मध्यमैकवचने तहि अपि लुप्ते रूपं वक्ष्वेति ॥ २६ ॥

अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः। अव देवैर्देवकृतमेनोऽयासिषमव मर्त्यैर्मर्त्यकृतं पुरुराव्णो देव रिषस्पाहि ॥ देवानाᳬ समिदसि ॥ २७ ॥

का० [१०, ८, ३] अवभृथेति मज्जयतीति। ऋजीषकुम्भं जले प्रवेशयेत् ॥ यज्ञदेवनम्। अवाचीनानि पात्राणि जलमध्ये स्त्रियन्ते यस्मिन् यज्ञविशेषे सोऽवभृथः तत्सम्बोधनं हे अवभृथ! त्वं निचुम्पुण नितरां मन्दं गच्छ। चुपि मन्दायां गताविति धातोः। यद्यपि त्वं निचेरुरसि नितरां चरणशीलोऽसि तथाप्यत्र निचुम्पुण नितरां मन्दं गच्छ। किं प्रयोजनमिति चेत् उच्यते देवैर्द्योतनात्मकैरस्मदीयैरिन्द्रियैर्देवकृतं देवेषु हविः स्वामिषु कृतमेनः पापं यदस्ति तदवयासिषं जले अवनीतवानस्मि। देवः सुरं धने राज्ञि देवमाख्यातमिन्द्रियमित्यभिधानात्। तथा मर्त्यैर्मनुष्यैरस्मत्सहायभूतैर्ऋत्विग्भिर्मर्त्यकृतं मर्त्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमवज्ञारूपं यदेनोऽस्ति तदप्यहमवायासिषमित्यनुवर्त्तते इदमस्माभिः परित्यक्तमेनो यथा त्वां न प्राप्नोति तथा हे यज्ञ! मन्दं गच्छेति भावः। किञ्च हे देवावभृथाख्य यज्ञ! रिषः बधात् पाहि अस्मान् पालय। रिष बधे क्विप्। किम्भूताद्रिषः पुरुराव्णः पुरु बहु विरुद्धं फलं राति ददातीति पुरुरावा। रा दाने आतो मनिन्नित्यादिना [पा० ३, २, ७४] वनिप्। विरुद्धफलदायी बधः त्वत्प्रसादादस्माकं मा भूदित्यर्थः॥ का० [५,५,३५]

आहवनीये समिदाधानं देवानाᳪ समिदसीति। स्नानानन्तरमाहवनीयमेत्य तस्मिन् समिधं दध्यात्॥ अग्निदैवतं यजुः। देवानां सम्बन्धिनी समित् इन्धनमसि। यद्वा। देवभूतानामस्माकं समिन्धनं भवसि॥ २७॥

एज॑तु दश॑मास्यो गर्भो॑ ज॒राय॑णा स॒ह। यथा॒यं वा॒युरेज॑ति॒ यथा॑ समु॒द्र एज॑ति। ए॒वायं दश॑मास्यो॒ अस्र॑ज्ज॒राय॑णा स॒ह॥ २८॥

इतः परमनुबन्ध्यायां गर्भिण्यां प्रायश्चित्तं कथ्यते॥

का० [२५, १०, ७] निरूह्यमाणमभिमन्त्रयत एजतु दशमास्य इति। यद्यनूबन्ध्या वशा गर्भिणी स्यात्तदा विशसने मातुः सकाशात् पृथक् क्रियमाणं गर्भमभिमन्त्रयेत। अवसानत्रययुक्ता गर्भदेवत्या महापङ्क्तिः अष्टाक्षराः षट् पादा यस्याः सा महापङ्क्तिः। गर्भः जरायुणा सह एजतु। एज् कम्पने। जरायुगर्भवेष्टनं तेन सह कम्पतां चलतु। किम्भूतो गर्भः दशमास्यः दश मासा जाता यस्य सः दशमासकालावच्छिन्न इव चलत्वित्यर्थः। कथं चलतु तत्राह यथा येन प्रकारेणायं वायुरेजति चलति यथा च समुद्र एजति एतौ हि सदा कम्पनशीलौ। एवेति निपात एवमर्थे एवमयं दशमास्यः सम्पूर्णावयवो गर्भो जरायुणा सह अस्रत् स्रंसताम् निर्गच्छतु यद्यप्ययं गर्भो दशमास्यो नास्ति तथापि सम्पूर्णस्येव निर्गमनमाशास्यते। तमेतदप्यदशमास्यं सन्तं ब्रह्मणैव यजुषा दशमास्यं करोतीति श्रुतेः [४, ५, २, ४]। स्रंस अधःपतने व्यत्ययेन परस्मैपदे शपो लुकि च कृते हल्ङ्याब्भ्य इति [पा० ६, १, ६८] तिपि लुप्ते वावसान इति [पा०

८, ४, ५६] सस्य दत्वे अनिदितामिति [पा० ६, ४, २४] नलोपे अडागमे च अस्रदिति रूपम् ॥ २८ ॥

यस्यै ते यज्ञियो गर्भो यस्यै योनिर्हिरण्ययी । अङ्गान्यह्रुता यस्य तं मात्रा सम॑जीगमꣳ स्वाहा ॥ २९ ॥

का० [२५, १०, ११] अवदानान्यनुजुहोति यस्मै त इति । वशावदानानि हुत्वा गर्भरसं जुहुयात् ॥ वशादेवत्यानुष्टुप् हे वशे ! यस्यास्ते तव गर्भो यज्ञियः यज्ञार्हः यस्यै यस्याश्च तव योनिर्हिरण्ययी सुवर्णमयी ऋत्व्यत्यादिना [पा० ६, ४, १७५] इति निपातः सुवर्णमयी ... क्रियत इत्यर्थः । तादृशीं त्वां गर्भञ्च सङ्गमयामीति शेषः । यस्य गर्भस्याङ्गान्यह्रुता । ह्रु कौटिल्ये ह्रु ह्वरेश्छन्दसीति [पा० ७, २, ३१] ह्रुरादेशो निष्ठायामकुटिलानि अखण्डितानि तं गर्भं मात्रा जनन्यानुबन्ध्या-लक्षणया समजीगमं सङ्गमयामि । गमेर्ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् स्वाहेति होमार्थः ॥ २९ ॥

पुरु॒द॒स्मो विषु॑रूप॒ इन्दु॑र॒न्तर्म॑हि॒मान॑मानञ्ज॒ धीरः॑ । एक॑पदीं द्वि॒पदीं॑ त्रि॒पदीं॒ चतु॑ष्पदीम॒ष्टाप॑दीं॒ भुव॒नानु॑ प्रथन्ता॒ꣳ स्वाहा॑ ॥ ३० ॥

का० [२५, १०, १५] स्विष्टकृतमनुजुहोति पुरुदस्म इति । प्रचरण्यां स्रुचि प्रतिप्रस्थाता मध्ये गर्भरसमवदाया-ध्वर्युणा स्विष्टकृद्धोमे कृते सति जुहुयात् ॥ गर्भदेवत्यं यजुः इन्दुरूपेण गर्भः सूयते । इन्दुः क्लेदनरूपः सोमसदृशो गर्भो महिमानं महत्त्वमानञ्ज व्यक्तीकरोतु । अञ्जतेर्व्यक्तीकरणार्थस्य

न्निटि रूपम् तस्मान्नुड्द्विहल इति [पा० ७, ४, ७१] नुडागमः। विशेषणैर्महिमानमाह कीदृश इन्दुः पुरुदस्मः पुरु दस्म यस्य बहुदानयुक्तः विषुरूपः बहुरूपः अन्तरुदरे स्थितः धीरो मेधावी एवम्भूतं महिमानमानञ्जेत्यर्थः। एवं महिमवतो गर्भस्य मातरमनूवस्थ्यां भुवना भुवनानि भूतजातानि अनु प्रथन्तां प्रख्यातां कुर्वन्तु। विशेषणैः प्रख्यातिमाह कीदृशीम् एकपदीमेकं पदं यस्यास्तां वपयैकपदयुताम् द्विपदीं वपया अङ्गैश्च द्विपदयुताम् त्रिपदीं त्रीणि पदानि यस्यास्तामुपयड्ढामैस्त्रिपदीम् चतुष्पदीं पत्नीसंयाजैश्चतुर्भिः पादैर्वा चतुःपादयुताम् अष्टापदीं स्वपादैर्गर्भपादैश्चाष्टपादयुताम् एवम्भूतां वशां गणयित्वा भूतान्यनुप्रथन्तामिति सम्बन्धः। स्वाहा सुहुतमस्तु॥ ३०॥

मरु॑तो॒ यस्य॒ हि क्षये॑ पा॒था दि॒वो वि॑महसः। स सु॑गो॒पात॑मो॒ जनः॑॥ ३१॥

का० [२५, १०, १८] समिष्टयजुरन्ते शामित्र एव जुहुयात्तिष्ठन्मरुत इत्यस्वाहाकृत्येति। समिष्टयजुर्होमान्ते शामित्राग्नावेव स्वाहान्तेन मन्त्रेणोष्णोपवेष्टितं गर्भं जुहोति मन्त्रान्ते स्वाहाकारमनुच्चार्य जुहुयादित्यर्थः॥ मरुद्देवत्या गायत्री गोतमदृष्टा। हे दिवो विमहसः विशिष्टं महो येषां ते द्युलोकसम्बन्धिना विशिष्टेन महसा तेजसा युक्ता यद्वा विशिष्टं महन्ति पूजयन्ति ते विमहसः द्युलोकस्य पूजयितारो हे मरुतः! यस्य यजमानस्य क्षये यज्ञगृहे यूयं पाथ सोमपानं कुरुथ पा पाने शपो लुक् पिबादेशाभावश्च छान्दसः संहितायां दीर्घः द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] सूत्रेण। हि निश्चितं स जनः यजमानाख्यः सुगोपातमः

गोपायतीति गोपा रक्षकः अत्यन्तं शोभनो गोपा यस्य स सुगोपातमः युष्मद्रक्षितानां भयं नास्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

म॒ही द्यौः पृ॑थि॒वी च॑ न इ॒मं य॒ज्ञं मि॑मि॒क्षताम्। पि॒पृ॒तां नो॒ भरी॑मभिः ॥ ३२ ॥

का० [२५, १०, १८] मही द्यौरित्यङ्गारैरभ्यूहतीति। आमिक्षे क्षिप्तं गर्भमङ्गारैश्छादयेत् ॥ द्यावापृथिवीदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा ॥ मही महती द्यौः द्युलोकः पृथिवी भूलोकश्च नोऽस्माकमिमं यज्ञं मिमिक्षताम्। मिह सेचने सनन्तः सेक्तुमिच्छतां स्वैः-स्वैर्भागैः पूरयतामित्यर्थः। भरीमभिः भरणैर्हिरण्यपशुधान्यादिभिः स्वैः-स्वैर्भागैर्नोऽस्मदीयं गृहं पिपृतां पूरयताम् ॥ ३२ ॥

इत्यग्निष्टोममन्त्राः समाप्ताः ॥

आ ति॑ष्ठ वृत्रह॒न्रथं॑ यु॒क्ता ते॒ ब्रह्म॑णा॒ हरी॑। अ॒र्वा॒ची॒नꣳ सु ते॒ मनो॒ ग्रावा॑ कृणोतु व॒ग्नुना॑ ॥ उ॒प॒या॒मगृ॑हीतो॒ऽसीन्द्रा॑य त्वा षो॒ड॒शिने॑। ए॒ष ते॒ योनि॒रिन्द्रा॑य त्वा षो॒ड॒शिने॑ ॥ ३३ ॥

अथ षोडशी अग्ने पवस्वेत्यस्मात्प्राक् [३७ कं०] ॥ का० [१२, ५, २] प्रातःसवनेऽतिग्राह्यान् गृहीत्वा षोडशिनं खादिरेण चतुःस्रक्तिनातिष्ठ युक्ष्वा हीति वेति। प्रातःसवने आग्रयणग्रहणानन्तरमाग्नेयमतिग्राह्यमादाय चतुःकोणेन खादिरेणोलूखलेनातिष्ठ युक्ष्वा हीति मन्त्रयोरन्यतरेण सोपयामेन षोडशिग्रहं गृह्णीयात् ॥ इन्द्रदेवत्यानुष्टुब्गतोतमदृष्टा। हे वृत्रहन्निन्द्र! ते तव हरी हरितवर्णावश्वौ ब्रह्मणा वयोलक्षणेन इन्द्रागच्छेत्यादिमन्त्रेण युक्ता रथे संयुक्तौ अतस्त्वं

रथमातिष्ठ आरोह । इन्द्राह्वानं श्रुत्वाश्वनियोजनकालः प्राप्त इति मत्वाश्वौ स्वयमेव रथे युञ्जाते इति युक्ता इत्युक्तम् । किञ्च ग्रावा सोमाभिषवपाषाणः ते तव रथाङ्गरूढस्य मनोऽर्वाचीनमस्मदभिमुखं सु कृणोतु सुतरां करोतु केन वग्नुना । वग्नुरिति वाङ्नामसु [निघ० १, ११, २५] पठितम् । वाचा श्रवणीयेन सोमाभिषवशब्देन ॥ हे सोम ! त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि षोडशिने षोडशं स्तोत्रमस्यास्तीति षोडशी तस्मै इन्द्राय त्वा त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ सादयति हे ग्रह ! एष ते योनिः स्थानं षोडशिन इन्द्राय त्वां सादयामीति शेषः ॥ ३३ ॥

युक्ष्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा । अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिने । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥ ३४ ॥

द्वितीयो ग्रहणमन्त्रः । इन्द्रदेवत्यानुष्टुब्मधुच्छन्दोदृष्टा । हे इन्द्र ! हि निश्चितं हरी हरितवर्णौ त्वदीयावश्वौ युक्ष्व रथेन संयोजय कीदृशौ हरी केशिना प्रलम्बकेसरौ तथा वृषणा । वृष सेचने । वृषणौ वर्षितारौ सेक्तारौ तरुणौ वा । अपूर्वस्य निगम इति [पा० ६, ४, ८] दीर्घाभावः तथा कक्ष्यप्रा कक्षे भवः कक्ष्यः मध्यसन्नाहरज्जुः कक्ष्यं मध्यबन्धनं प्रातः पूरयतस्तौ कक्ष्यप्रौ स्थूलावयवावित्यर्थः । अथानन्तरं रथारोहणानन्तरं हे इन्द्र ! सोमपाः सोमपानं कुर्वन्नोऽस्मदीयानां गिरामृग्यजुःसामलक्षणानां वाचामुपश्रुतिमुपश्रवणं चर गच्छ प्राप्नुहि अस्मद्गिरः शृण्वित्यर्थः ।

वाचं श्रुत्वास्मद्गृहमागच्छेत्यर्थः । उपयाम एष ते एतं व्याख्याते । अथेत्यत्र संहितायां दीर्घः ॥ ३४ ॥

इन्द्रमिद्धरी वहतोऽप्रतिधृष्टशवसम् । ऋषीणां च स्तुतीरुप यज्ञं च मानुषाणाम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिने । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥ ३५ ॥

षोडशिग्रहे तृतीयो मन्त्रविकल्पः आग्रयणादिन्द्रमिद्धरी इति गृहीत्वेति कठसूत्रोक्तेः इन्द्रदेवत्यानुष्टुब्गोतमदृष्टा । इत् एवार्थे हरी हरितवर्णावश्वौ ऋषीणां स्तुतीरुप वसिष्ठादीनां मुनीनां स्तुतिसमीप इन्द्रमित् इन्द्रमेव वहतः प्रापयतः । च पुनः मानुषाणां यजमानानां यज्ञमुप यज्ञसमीपे च हरी इन्द्रं वहतः । किंभूतमिन्द्रम् अप्रतिधृष्टशवसम् प्रतिधर्षयितुं परा भवितुं शक्यं प्रतिधृष्टं न प्रतिधृष्टमप्रतिधृष्टं शवो बलं यस्य सोऽप्रतिधृष्टशवास्तम् ॥ उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ३५ ॥

यस्मान्न जातः परो अन्यो अस्ति य आविवेश भुवनानि विश्वा । प्रजापतिः प्रजया सꣳरराणस्त्रीणि ज्योतीꣳषि सचते स षोडशी ॥ ३६ ॥

का० [१२, ५, १८] उपस्थायैनं यस्मान्न जात इति । षोडशिग्रहमुपतिष्ठेत् । इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् विवस्वद्दृष्टा । परब्रह्मरूपेण षोडशी स्तूयते यस्मात् पुरुषादन्यः व्यतिरिक्तः परः उत्कृष्टो देवादिर्जातः सम्भूतो नास्ति न विद्यते यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि आविवेश

अन्तर्यामिरूपेण प्रविष्टवान् सः प्रजापति स्त्वोत्पन्नप्रजापालक-स्त्रीणि ज्योतींषि अग्निवायुसूर्य्यलक्षणानि तेजांसि विषयप्रका-पकानि सचते सेवते स्वतेजसा तज्ज्योतिषामुज्जीवनं करोतीत्यर्थः। येन सूर्य्यस्तपति तेजसेद्ध इत्यादिश्रुतेः। यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्। यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकमिति स्मृतेश्च [भग० गी० १५, १२] किम्भूतः प्रजापतिः प्रजया संरराणः प्रजारूपेण सम्यग्रममाणः। तथा षोडशी षोडशकलात्मकलिङ्गशरीरोपहितः स एव सर्वव्यवहाराश्रय इत्यर्थः यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्नित्यादिश्रुतेः॥ ३६॥

इन्द्रश्च सम्राड्वरुणश्च राजा तौ ते भक्षं चक्रतुरग्र एतम्। तयोरहमनु भक्षं भक्षयामि वाग्देवी जुषाणा सोमस्य तृप्यतु। सह प्राणेन स्वाहा॥ ३७॥

का० इन्द्रश्च सम्राडिति भक्षणमिति। षोड़शिग्रहं भक्षयेत्॥ इन्द्रवरुणदेवत्या षाडशिदेवत्या वा त्रिष्टुब्यजुरन्ता अन्त्यपादौ द्वादशार्णौ सह प्राणेनेति यजुः विवस्वद्दृष्टा। हे षोडशिग्रह! तौ देवौ इन्द्रावरुणौ ते तव एतं सोममग्रे प्रथमं भक्षं चक्रतुः। तौ कौ इन्द्रो वरुणश्च चकारौ समुच्चये किम्भूत इन्द्रः सम्राट् परमैश्वर्य्ययुक्तः वाजपेययाजीत्यर्थः। किम्भूतो वरुणः राजा राजसूययाजी राजा वै राजसूयेनेष्ट्वा भवति सम्राड्वाजपेयेनेति श्रुतेः [५, १, १, १३]। तयोरिन्द्रावरुणयोः सम्बन्धिनं भक्षमनु पश्चात् अहम् भक्षयामि सोमं पिबामि। जुषाणा मदीयेन भक्षेण सेवमाना वाग्देवी श्रुतिमुपश्रपणेन प्राणदेवतया सह सोमस्य तृप्यतु सोमेन तृप्ता

भवतु त्वस्यर्थानां करणे षष्ठी वेति सोमशब्दात् षष्ठी। स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ३७ ॥

इति षोडशियागः सम्पूर्णः ॥

अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्य्यम्। दधद्रयिं मयि पोषम्॥ उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा वर्चसे। एष ते योनिरग्नये त्वा वर्चसे। अग्ने वर्चस्विन्वर्चस्वांस्त्वं देवेष्वसि वर्चस्वानहं मनुष्येषु भूयासम् ॥ ३८ ॥

अथ द्वादशाहमन्त्राः॥ का० [१२, ३, १—२] पृष्ठ्यः षडहस्तत्रातिग्राह्यग्रहणं तत्रैव पूर्वेऽग्ने पवस्वोत्तिष्ठन्नदृश्रमित्यन्वहमेकैकम् [६क०] अग्ने वर्चस्विन्निन्द्रौजिष्ठ सूर्य्य भ्राजिष्ठेति भक्षणं यजमानैरिति। अस्ति कश्चित् पृष्ठ्यः षडहाख्यः क्रतुः सतु षड्भिरहोभिर्निष्पाद्यः तत्र पूर्वस्मिन्नहस्त्रये क्रमेणाग्ने पवस्वेत्यादिभिर्मन्त्रैरतिग्राह्यान् ग्रहान् गृह्णीयात्तथैवाग्ने वर्चस्विन्नित्यादिभिर्मन्त्रैस्तत्तद्ग्रहशेषं भक्षयेत्॥ तत्र प्रथमो यथा। अग्ने पवस्व। अग्निदेवत्या गायत्री वैखानसदृष्टा आद्यौ समार्णौ पादौ एषा यजुरन्ता उपयाम एष त इति द्वे यजुषी। हे अग्ने! त्वमस्मे अस्मासु सुवीर्य्यं शोभनं वीर्य्यं यस्मिंस्तादृशं शोभनसामर्थ्यार्पितं वर्चो ब्रह्मवर्चसं पवस्व पव गत्यर्थः अन्तर्भूतण्यर्थः गमय प्रापय। सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३८] विभक्तेः शेआदेशे अस्मे इति रूपम्। किम्भूतस्त्वं स्वपाः। अप इति कर्मनाम [निघ २, १, १] शोभनान्यपांसि यस्य स स्वपाः सुकर्मा। एवमृत्विग्भिः सह संप्रार्थ्य स्वयं याचते मयि यजमाने रयिं धनं दधत् धारयन्

स्थापयन् सन् पोषं पुष्टिं पुत्रपश्वादिवृद्धिं पवस्व प्रवर्तं सम्बन्धः ॥ उपयामगृहीतोऽसीत्युपयामो ग्रहः हे सोम ! तेन गृहीतोऽसि हे ग्रह ! वर्चसे वर्चस्विने तेजस्विनेऽग्नये त्वा गृह्णामीति शेषः । सादयति एष खरप्रदेशस्तव योनिः स्था वर्चस्विनेऽग्नये त्वां सादयामीति शेषः । भक्षणमन्त्रः । वर्चस्विन् विशिष्टतेजोयुक्त ! हे अग्ने ! त्वं देवेषु इन्द्रादिषु मध्ये वर्चस्वानतिदीप्तिमानसि अतस्त्वत्प्रसादादहमपि मनुष्येषु मध्ये वर्चस्वान् ब्रह्मवर्चससम्पन्नो भूयासं भवेयम् ॥ ३८ ॥

उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वी शिप्रे अवेपयः । सोममिन्द्र चमूसुतम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वौजसे । एष ते योनिरिन्द्राय त्वौजसे । इन्द्रौजिष्ठौजिष्ठस्त्वं देवेष्वस्योजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम् ॥ ३९ ॥

द्वितीयोऽतिग्राह्यग्रहणमन्त्रः । इन्द्रदेवत्या गायत्री कुत्सदृष्टा यजुरन्ता । हे इन्द्र ! त्वमोजसा बलेन सह उत्तिष्ठन् स्थानादुद्गच्छन् सन् शिप्रे हनू नासिके वा अवेपयः टुवेपृ कम्पने कम्पितवानसि किं कृत्वा सोमं पीत्वी पीत्वा स्नात्व्यादयश्चेति [पा० ७, १ ४९] निपातः । किम्भूतं सोमं चमूसुतं चम्वामधिषवणचर्मणि सुतमभिषुतम् सोमपानं कृत्वातिहर्षवशात्त्वाहे कम्पितवानित्यर्थः ॥ हे ग्रह ! त्वमुपयामगृहीतोऽसि ओजसे बलवते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिः ओजस इन्द्राय सादयामि ॥ भक्षणमन्त्रः । हे इन्द्र ! हे ओजिष्ठ ! ओजो बलमस्यास्तीत्योजस्वी । अस्मायेत्यादिना [पा० ५, २, १२१] विनिप्रत्ययः अत्यन्तमोजस्वी ओजिष्ठः

ति । अतिशायने तमबिष्ठनाविति [पा० ५, ३, ५५] इष्ठन्प्रत्ययः।
विन्मतोर्लुगिति [पा० ५, ३, ६५] इष्ठनि परे विनिलोपः टिलो-
पश्च तत्सम्बोधनमोजिष्ठ अतिबलयुक्त। त्वं यथा देवेष्वोजि-
ष्ठोऽसि एवं मनुष्येषु मध्येऽहमोजिष्ठोऽतिबलो भूयासम्
॥ ३८ ॥

अदृश्रमस्य केतवो वि रश्मयो जनाँ २॥
अनु। भ्राजन्तो अग्नयो यथा। उपयामगृ-
हीतोऽसि सूर्य्याय त्वा भ्राजाय। एष ते योनिः
सूर्य्याय त्वा भ्राजाय। सूर्य्य भ्राजिष्ठ भ्राजिष्ठ स्त्वं
देवेष्वसि भ्राजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम् ॥४०॥

तृतीयोऽतिग्राह्यमन्त्रः। सूर्य्यदेवत्या गायत्री प्रस्कण्वदृष्टा
यजुरन्ता। दृशेर्लुङि इरितो वेति [पा० ३, १, ५७] च्लेर-
ङादेशे ऋदृशोऽङि गुण इति [पा० २, ४, १६] उत्तमैक-
वचने अदर्शमिति प्राप्ते झोऽन्त रुडुक्तेर्विभाषा बहुलं छन्द-
सीति [पा० ७, १, ६—८] दृशेरुत्तरस्य मिवादेशस्यामो
रुडागमो धातोर्गुणाभावश्छान्दसः अदृश्रमिति रूपम् कर्मणि
लङि प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने द्रष्टव्यमदृश्यन्तेत्यर्थः। वीत्यु-
पसर्गोऽदृश्रमित्यनेन सम्बध्यते। केतुरिति प्रज्ञानामसु [निघ०
३, ९, १] पठितम्। अस्य सूर्य्यस्य केतवः प्रज्ञाहेतवः सर्व
पदार्थज्ञानकृतो रश्मयः किरणा जनाननु सर्वप्राणिनोऽनुगता
वि अदृश्रम् विशेषेणादृश्यन्त सूर्य्यकराः सर्वजनानुगता
व्यापका दृश्यन्त इत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः भ्राजन्तो ज्वलन्तो-
ऽग्नयो वह्नयो यथा जनानुगता दृश्यन्ते तद्वत्। हे ग्रह!
त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि भ्राजते दीप्यतेऽसौ भ्राजस्तस्मै

सूर्याय त्वा गृह्णामि । सादयति एष तव योनिः भ्राजाय दीप्ताय सूर्याय त्वां सादयामि ॥ द्वितीयातिग्राह्यभक्षणमन्त्रः । अत्यन्तं भ्राजो भ्राजिष्ठः हे भ्राजिष्ठ अतिदीप्त हे सूर्य ! त्वं यथा देवेषु भ्राजिष्ठोऽसि तथाहमपि मनुष्येषु भ्राजिष्ठोऽति दीप्तिमान् भूयासम् ॥ ४० ॥

इति द्वादशाहः सम्पूर्णः ॥

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजाय । एष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजाय ॥ ४१ ॥

का० [१३, २, ११] उदु त्यमिति ग्रहग्रहणमिति । गवामयनाख्यस्य संवत्सरसत्रस्य विषुवन्नामके मध्यमेऽहनि सौर्यपशूपालम्भादूर्ध्वमतिग्राह्यग्रहणं कार्यम् ॥ सौरी गायत्री देवदृष्टा पुनर्व्याख्यायते [७ अध्या० ४१ क०] त्यं तं प्रसिद्धं जातवेदसं जातानां प्रजानां ज्ञातारं जातप्रज्ञं वा देवं देवनशीलं सूर्यं केतवः प्रज्ञाहेतवः किरणा उ आशु उद्वहन्ति उदयाचलादुन्नमयन्ति । किमर्थं विश्वाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । विश्वस्य दृशे दर्शनाय सर्वं जगद्द्रष्टुमित्यर्थः । उपयाम एष ते व्याख्याते ॥ ४१ ॥

आजिघ्र कलशं मह्या त्वा विशन्त्विन्दवः । पुनरूर्जा निवर्तस्व सा नः सहस्रं धुक्ष्वोरुधारा पयस्वती पुनर्माविशताद्रयिः ॥ ४२ ॥

का० [१३, ४, १८] हविर्धानाग्न्योरन्तरे द्रोणकलशमेनामाघ्रापयत्याजिघ्रेति । गर्गत्रिरात्रादावहीने त्रिसुत्ये

गोसहस्रं दक्षिणास्ति तत्र सहस्रसंख्यापूरणी रोहिणी धेनुस्तां हविर्धानाग्नीध्रयोर्मध्यस्थां द्रोणकलशमाघ्रापयेत् ॥ गोदेवत्या महापङ्क्तिः कुसुरुबिन्दुदृष्टा अष्टार्णषट्पादा महीति गोनाम [निघ० २, ११, ५] । हे महि ! हे धेनो ! त्वं कलशं द्रोणकलशाख्यं पात्रमाजिघ्र आभिमुख्येन घ्राणं कुरु । किञ्च हे धेनो ! इन्दवः सोमाः त्वा त्वामाविशन्तु द्रोणकलशस्थाः सोमास्त्वां प्रविशन्तु । किञ्च ऊर्जा विशिष्टरसेन पयोभूतेन सह पुनः अस्मान् प्रति निवर्त्तस्व । या त्वमेवं मया स्तुता सा त्वं नोऽस्माकं सहस्रं धुक्ष्व सहस्रसङ्ख्यं धनं देहि यद्वा गवां सहस्रं यदस्माभिर्दत्तं तन्नोऽस्मभ्यं धुक्ष्व पुनर्देहि दुहतिर्दानार्थः । किञ्च त्वत्प्रसादादुरुधारा बहुपयोयुक्ता पयस्वती धेनुर्मा मां पुनराविशतात् आगच्छत्वित्यर्थः । तथा रयिः धनमपि सा मामाविशतात् ॥ ४२ ॥

इडे॒ रन्ते॒ हव्ये॒ काम्ये॒ चन्द्रे॒ ज्योतेऽदिते॒ सर॑स्वति॒ महि॒ विश्रु॑ति । ए॒ता ते॑ अघ्न्ये॒ नामा॑नि दे॒वेभ्यो॑ मा सु॒कृतं॑ ब्रूतात् ॥ ४३ ॥

का० [१३, ४, २०] इडे रन्त इति दक्षिणेऽस्याः कर्णे यजमानो जपतीति । पूर्वोक्ताया धेनोर्दक्षिणकर्णे यजमानो जपेत् ॥ गोदेवत्या प्रस्तारपङ्क्तिः कुसुरुबिन्दुदृष्टा यस्या आद्यौ पादौ द्वादशार्णौ अन्त्यावष्टार्णौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः । इड्यते स्तूयते इति इडा । सर्वोर्दहिता तत्तुल्या । रमयतीति रन्ता । हूयते यद्दुग्धं यज्ञेष्विति हव्या हूयते आह्वयते सर्वैरिति वा हव्या । काम्यत इति काम्या मनुष्याणाᳯ ह्येतासु कामाः प्रविष्टा इति श्रुतेः । चन्दयत्याह्लादयतीति चन्द्रा । द्युत दीप्तौ द्योतयति प्रकाशयतीति ज्योता दकारस्य जः । अदितिरदीनाऽ-

वज्रपिहिता। सरस्वती सरतीति सरः क्षीरं तद्वती सर इत्यु दकनाम। सर्तेरिति [निरु० ८, २६] यास्कोक्तेः। उदक-शब्देनात्र क्षीरमुच्यते। मही महती। विविधं श्रूयते स्तूयत इति विश्रुतिः। न हन्तुं योग्या अघ्न्या अहन्तव्या। तासां सम्बोधनानि हे धेनो! एवम्भूते ते तव एता एतानि अतिशयगुणयुक्तानि नामानि एतैर्नामभिरभिहिता सती देवेभ्यः सुकृतं सुष्ठु करोतीति सुकृत् तं सुकृतं शोभनकर्म-कारिणं मां त्वं ब्रूतात् ब्रूहि वद अयं यजमानः पुण्यकर्तेति देवेभ्यो वदेत्यर्थः॥ ४३॥

वि न॑ इन्द्र मृधो॑ जहि नी॒चा य॑च्छ पृत-न्य॒तः। हो अ॒स्माँ २॥ अ॑भि॒दास॒त्यध॑रं गमया॒ तमः॑। उ॒प॒या॒मगृ॑हीतो॒ऽसीन्द्रा॑य त्वा वि॒मृधे॑। ए॒ष ते॒ योनि॒रिन्द्रा॑य त्वा वि॒मृधे॑॥ ४४॥

का० [१३, २, १७] ग्रहं गृह्णाति वि न इन्द्र वाचस्पतिं विश्वकर्माणमिति वेति। गवानयनस्यापास्ये महाव्रतेऽहनि प्राजापत्यपशूपालम्भादूर्ध्वमैन्द्रग्रहग्रहणे मन्त्रद्वयम्॥ तत्राद्यः इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् शासदृष्टा। हे इन्द्र! नोऽस्माकं मृधः शत्रून् संग्रामान् वा विजहि विशेषेण नाशय। किञ्च पृतन्यतः नीचा यच्छ। पृतनां संग्रामं सेनां वा इच्छन्ति ते पृतन्यन्ति पृतन्यन्तीति पृतन्यन्तस्तान् सुप आत्मनः क्यजिति [पा० ३, १, ८] पृतनाशब्दात् क्यचि प्रत्यये कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोप इति [पा० ७, ४, ३९] टिलोपे शतृप्रत्यये च रूपम्। पृत-न्यतः सेनामिच्छतः शत्रूनीचान् न्यग्भूतान् यच्छ नियच्छ युद्धादुपरतान् कुर्वित्यर्थः। किञ्च यश्चास्मोऽस्मानभिदासति।

टसु उपचये । उपचयति तं शत्रुमधमं निकृष्टं तमो नरकं गमय प्रापय संहितायां दीर्घः ॥ हे ग्रह ! त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि विशिष्टो मृत् संग्रामो यस्य तस्मै विमृधे विशिष्टसंग्रामवते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष तव योनिः विमृद्गुणविशिष्टायेन्द्राय त्वां सादयामि ॥ ४४ ॥

वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये मनोजुवं वाजे अद्या हुवेम । स नो विश्वानि हवनानि जोषद्विश्वशम्भूरवसे साधुकर्मा ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ॥ ४५ ॥

अथ द्वितीयः । विश्वकर्मदेवता त्रिष्टुप् शासदृष्टा ईदृशमिन्द्रं वाजे सङ्ग्रामे संग्रामनीयलक्षणान्नविषये अद्यास्मिन् दिने वयं हुवेम आह्वयाम किमर्थमूतये अवनाय रक्षणाय । किम्भूतं विश्वकर्माणं विश्वानि समस्तानि जगदुत्पत्त्यादीनि कर्माणि यस्य तम् । तथा वाचस्पतिं वाचां पालयितारं वाचोऽधिपतिं तस्मादाहुरिन्द्रो वागिति श्रुतेः । तथा मनोजुवं जुरिति जवनाम मनसा जूरिव जव इव जवो यस्य स मनोजूस्तम् । स ईदृश इन्द्रो नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि हवनानि आह्वानानि अवसेऽस्मद्यागासमृद्ध्यै रक्षणाय वा जोषत् जुषताम् अस्मदाह्वानं साधु साध्विति सेवताम् । लेटोऽडाटावित्यडागमे [पा० ३, ४, ९४] इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९७] तिप इलोपे जोषदिति रूपम् । किम्भूतः सः विश्वशम्भुः विश्वस्य शं सुखं भवत्यस्मादिति विश्वशम्भुः साधुकर्मा शोभनकर्मकर्त्ता ॥ हे ग्रह ! उपयामगृहीतोऽसि विश्व-

वस्वभिहिता । सरस्वती सरतीति सरः क्षीरं तद्वती सर इत्यु दकनाम । सर्तेरिति [निरु० ८, २६] यास्कोक्तेः । उदक-शब्देनात्र क्षीरमुच्यते । मही महती । विविधं श्रूयते स्तूयत इति विश्रुतिः । न हन्तुं योग्या अघ्न्या अहन्तव्या । तासां सम्बोधनानि हे धेनो ! एवम्भूते ते तव एता एतानि अतिशयगुणयुक्तानि नामानि एतैर्नामभिरभिहिता सती देवेभ्यः सुकृतं सुष्ठु करोतीति सुकृत् तं सुकृतं शोभनकर्म-कारिणं मां त्वं ब्रूतात् ब्रूहि वद अयं यजमानः पुण्यकर्तेति देवेभ्यो वदेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृत-न्यतः । यो अस्माँ २॥ अभिदासत्यधरं गमया तमः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विमृधे । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विमृधे ॥ ४४ ॥

का० [१३, २, १७] ग्रहं गृह्णाति वि न इन्द्र वाचस्पतिं विश्वकर्मन्निति वेति । गवानयनस्यापान्त्ये महाव्रतेऽहनि प्राजापत्यपशुपालम्भादूर्ध्वमैन्द्रग्रहग्रहणे मन्त्रत्रयम् ॥ तत्राद्यः । इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् शासदृष्टा । हे इन्द्र ! नोऽस्माकं मृधः शत्रून् संग्रामान् वा विजहि विशेषेण नाशय । किञ्च पृतन्यतः नीचा यच्छ । पृतनां संग्रामं सेनां वा इच्छन्ति ते पृतन्यन्ति पृतन्यन्तीति पृतन्यन्तस्तान् सुप आत्मनः क्यजिति [पा० ३, १, ८] पृतनाशब्दात् क्यचि प्रत्यये कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोप इति [पा० ७, ४, ३९] टिलोपे शतृप्रत्यये च रूपम् । पृत-न्यतः सेनामिच्छतः शत्रून्नीचान् न्यग्भूतान् यच्छ नियच्छ युद्धादुपरतान् कुर्वित्यर्थः । किञ्च यस्त्वस्योऽस्मानभिदासति ।

दस्व उपचये । उपचयति तं अवमधरं निकृष्टं तमो नरकं गमय प्रापय संहितायां दीर्घः ॥ हे ग्रह ! त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि विशिष्टो मृत् संग्रामो यस्य तस्मै विमृधे विशिष्टसंग्रामवते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष तव योनिः विमृद्गुणविशिष्टायेन्द्राय त्वां सादयामि ॥ ४४ ॥

वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये मनोजुवं वाजे अद्या हुवेम । स नो विश्वानि हवनानि जोषद्विश्वशम्भूरवसे साधुकर्मा ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ॥ ४५ ॥

अथ द्वितीयः । विश्वकर्मदेवता त्रिष्टुप् शासदृष्टा ईदृशमिन्द्रं वाजे सङ्ग्रामे यज्ञनिमित्तविषये अद्यास्मिन् दिने वयं हुवेम आह्वयाम किमर्थमूतये अवनाय रक्षणाय । किम्भूतं विश्वकर्माणं विश्वानि समस्तानि जगदुत्पत्त्यादीनि कर्माणि यस्य तम् । तथा वाचस्पतिं वाचां पालयितारं वाचोऽधिपतिं तस्मादाहुरिन्द्रो वागिति श्रुतेः । तथा मनोजुवं जुरिति जवनाम मनसा जूरिव जव इव जवो यस्य स मनोजूस्तम् । स ईदृश इन्द्रो नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि हवनानि आह्वानानि अवसेऽस्मद्यागान्नसमृद्धेः रक्षणाय वा जोषत् जुषताम् अस्मदाह्वानं साधु साध्विति सेवताम् । लेटोऽडाटावित्यडागमे [पा० ३, ४, ९४] इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९७] तिप इल्लोपे जोषदिति रूपम् । किम्भूतः सः विश्वशम्भूः विश्वस्य शं सुखं भवत्यस्मादिति विश्वशम्भूः साधु कर्मा शोभनकर्मकर्त्ता ॥ हे ग्रह ! उपयामगृहीतोऽसि विश्व-

कर्मणे सर्वकर्त्रे इन्द्राय त्वां गृह्णामि। सादयति एष ते योनिः विश्वकर्मणे इन्द्राय त्वां सादयामि ॥ ४५ ॥

विश्वकर्मन् हविषा वर्धनेन त्रातारमिन्द्रमकृणोरवध्यम्। तस्मै विशः समनमन्त पूर्वीरयमुग्रो विहव्यो यथासत्। उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे। एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ॥ ४६ ॥

तृतीयो मन्त्रविकल्पः। इन्द्रविश्वकर्मदेवत्या त्रिष्टुप् शासदृष्टा। हे विश्वकर्मन्! वर्धनेन वर्धमानेन वर्धयित्रा वा हविषा त्वमिन्द्रं त्रातारं जगतो रक्षकमवध्यं हन्तुमशक्यमप्रतिभटं चाकृणोः कृतवानसि। तस्मै तादृशायेन्द्राय पूर्वीर्विशः प्रजाः पूर्वे वसिष्ठादयो मनुष्याः समनमन्त सम्यङ्नताः यथा पञ्चम्यर्थे थाल्प्रत्ययः यथा यतः कारणात् अयमिन्द्रः उग्र उद्गूर्णवज्रो विहव्यो विविधेषु कार्येषु आह्वयत इति विहव्यश्च असदभूत् तस्माद्विशस्तस्मै नता इत्यर्थः। विश्वकर्मन्! त्वद्धविःसामर्थ्यादिन्द्रस्यायं प्रभाव इति भावः॥ उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ४६ ॥

उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा गायत्रच्छन्दसं गृह्णामि। इन्द्राय त्वा त्रिष्टुप्छन्दसं गृह्णामि। विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जगच्छन्दसं गृह्णामि। अनुष्टुप्तेऽभिगरः ॥ ४७ ॥

का० [१२, ५, १३—१५] अदाभ्यं गृह्णात्यासिच्य निग्राभ्याः पात्रे तस्मिंस्तूष्णीं त्रीनंशूनवधायाग्नये त्वा

गायत्रच्छन्दसमिति प्रतिमन्त्रमुपयाम: सर्वत्राविशेषादिति । यस्मिन्नौदुम्बरे पात्रे अंशुग्रहोतस्तस्मिन् होतृचमसस्था निग्राभ्यामंत्रा अप आनीय तस्मिंस्तिस्र: सोमलता: प्रक्षिप्याग्नये त्वेत्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रै: क्रमेणादाभ्यं ग्रहं गृह्णाति मन्त्रै: । सोमलताप्रक्षेपो वेति केचित् उपयामगृहीतोऽसीत्येतत्त्रिष्वपि मन्त्रेष्वादावनुषञ्जनीयं सर्वशेषत्वादाम्नानस्येति सूत्रार्थ: ॥ तत्र प्रथमो मन्त्र: । अदाभ्यदेवत्यानि त्रीणि यजूंषि देवदृष्टानि । हे सोम ! त्वमुपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि । हे ग्रह ! गायत्री छन्दो यस्य ग्रहस्य तं गायत्रीच्छन्दसं त्वामग्नयेऽग्निप्रीत्यर्थं गृह्णामि ॥ द्वितीयो मन्त्र: । उपयामेन गृहीतोऽसि हे ग्रह ! त्रिष्टुप् छन्दो यस्य तादृशं त्वामिन्द्राय गृह्णामि ॥ तृतीयो मन्त्र: । उपयाम० जगती छन्दो यस्य तादृशं त्वां हे ग्रह ! विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय गृह्णामि । एवं सवनदेवताभ्यो वारत्रयं ग्रहणम् ॥ का० [१२, ५, १७] अनुष्टुभ इत्युक्त्वेति ! एनं मन्त्रं पठेत् । अदाभ्यदेवत्यं देवदृष्टम् । एवं स्वच्छन्दसं सोमं गृहीत्वाग्र तमाह हे सोम ! अनुष्टुप् छन्दस्ते तवाभिगर: अभिष्टव इत्यर्थ: । गृ स्तुतौ यद्वा ऊर्ध्वं सवनेभ्यस्तदानुष्टुभमिति श्रुते: [११, ५, ८, ७] ॥ ४७ ॥

व्रेशी॑नां त्वा पत्म॒न्नाधू॑नोमि कुकू॒नना॑नां त्वा पत्म॒न्नाधू॑नोमि भ॒न्दना॑नां त्वा पत्म॒न्नाधू॑नोमि म॒दिन्त॑मानां त्वा पत्म॒न्नाधू॑नोमि म॒धुन्त॑मानां त्वा पत्म॒न्नाधू॑नोमि शु॒क्रं त्वा शु॒क्र आधू॑नोम्यह्नो॑ रू॒पे सूर्य॑स्य र॒श्मिषु॑ ॥ ४८ ॥

का० [१२ ५, १७] धूनात्यंशुभिर्व्रेशीनां त्वेति गच्छ-

आहवनीयमिति। आहवनीयसमीपं गच्छन्नंशुभिरदाभ्यग्रहस्थानि जलानि चालयेत्॥ एतदादीनि विश्वेषां देवानामित्यन्तानि [५०, क०] सोमदेवत्यानि देवदृष्टानि। हे सोम! व्रेशीनाम् व्रजतो मेघस्योदरे शेरते ता व्रेश्यो मेघोदरस्था आपस्तासां पत्मन् पतने निमित्ते वृष्टिनिष्पत्त्यर्थं त्वा त्वामाधूनोमि कम्पयामि। कुकूननानाम्। केङ् शब्दे अत्यर्थं कुवन्त्यः शब्दं कुर्वाणा नमन्ति प्रह्वीभवन्तीति कुकूननाः मेघस्था आपस्तासां पतने त्वां कम्पयामि। भन्दनानाम्। भदि कल्याणे सुखे च भन्दन्तीति भन्दनाः कल्याणकारिण्यः सुखयित्र्यो वा मेघ्या आपः अन्यत्पूर्ववत्। मदिन्तमानाम् मादयन्तीति मदिन्यः अत्यर्थं मदिन्यो मदिन्तमाः तमपि पुंवद्भावः नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति [पा० ८, २, ७] नलोपः नाद्घस्येति [पा० ८, २ १७] छान्दसो नुडागमः। अत्यन्तं तर्पयन्त्यो मेघ्या आपः। मधुन्तमानाम् अत्यन्तमधुस्वादोपेता मधुन्तमाः एवंविधानामपां पतने त्वां धूनोमि। किञ्च शुक्रं शुद्धमक्लिष्टकर्माणं त्वां शुक्रे शुद्धे अक्लिष्टकर्मणि निग्राम्यालक्षणे जले त्वामाधूनोमि। किञ्च अह्नो दिवसस्य रूपे सूर्यस्य रश्मिषु हे सोम! त्वामाधूनोमि॥ ४८॥

ककुभꣳ रूपं वृषभस्य रोचते बृहच्छुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः सोमः सोमस्य पुरोगाः। यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै त्वा गृह्णामि॥ तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा॥ ४९॥

हे सोम! वृषभस्य श्रेष्ठस्य तव ककुभं महत् आदित्य

नक्षत्राणां रूपं रोचते दीप्यते ककुभमिति महन्नामसु पठितम् [निघ० ३, ३, १९] बृहत् महान् शुक्रः शुद्ध आदित्यः शुक्रस्य शुद्धस्य सोमस्य तव पुरोगाः पुरोगामी । सोम एव सोमस्य पुरोगाः पुरोगामी भवितुमर्हति । हे सोम ! ते त्वदीयमदाभ्यमनुपहिंसितं जागृवि जागरणशीलं यन्नामास्ति तस्मै त्वां गृह्णामि ॥ का० [१२, ५, १७,] तस्मै त इति जुहोतीति । अदाभ्यं जुहोति । सोमाय हे सोम ! तस्मै तादृशाय ते तुभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु तत्सोममेवैतत्सोमाय जुहोतीति श्रुतेः [११, ५, ८, ११] ॥ ४९ ॥

उशिक्त्वं देव सोमाग्नेः प्रियं पाथोऽपीहि । वशी त्वं देव सोमेन्द्रस्य प्रियं पाथोऽपीहि । अस्मत्सखा त्वं देव सोम विश्वेषां देवानां प्रियं पाथोऽपीहि ॥ ५० ॥

का० [१२,५, १८] अंशून् सोमे निदधात्युशिक्त्वमिति प्रति मन्त्रमिति मन्त्रत्रयेणाल्पत्वस्थानंशून् सोमे क्षिपेत । मन्त्रार्थः । हे देव । दीप्यमान हे सोम । उशिक कामयमानस्त्वमग्नेः प्रियं पाथोऽन्नमपीहि अभिगच्छ ॥ द्वितीयः । हे देव सोम । वशी कान्तस्त्वमिन्द्रस्य प्रियमन्नं प्राप्नुहि ॥ अथ तृतीयो मन्त्रः । हे देव सोम ! अस्मत्सखा अस्माकं मित्रभूतस्त्वं विश्वेषां देवानां प्रियमभिलषितमन्नं प्राप्नुहि अग्नेः प्रातःसवनमिन्द्रस्य माध्यन्दिनं सवनं विश्वे देवास्तृतीयं सवनमिति श्रुतेः सवनदेवेभ्योऽर्पणम् ॥ ५० ॥

इह रतिरिह रमध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहा । उपसृजन्धरुणं मात्रे धरुणो मातरं

धयन् रायस्पोषमस्मासु दीधरत् स्वाहा ॥ ५१ ॥

अथ सत्त्रोत्थानमन्त्रा देवदृष्टाः ॥ का० [१२, ४, १०] शालाद्वार्येऽन्वारब्धे ष्विह रतिरिति जुहोतीति । सर्वेषु दीक्षितेष्वध्वर्युस्पृष्टेष्विदानीन्तनगार्हपत्ये घृतं जुहुयात् ॥ पशुदेवतं यजुः । हे गावः ! युष्मदीया रतिः रमणमिह यजमानेष्वस्तु इहैव यूयं रमध्वं युष्माकमिह यजमानेषु धृतिः सन्तोषोऽस्तु स्वधृतिः स्वकीयानामपि धृतिरिहैवास्तु स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ का० [१२, ४, ११] अपरामुपसृजन्निति । शालाद्वार्ये एव द्वितीयाहुतिः ॥ उष्णिक् आद्यावष्टाक्षरौ तृतीयो द्वादशार्णः सोष्णिक् । धारयतीति धरुणोऽग्निरस्मासु रायस्पोषं रायो धनस्य पशुपुत्रसुवर्णादेः पुष्टिं दीधरत् धारयतु धारयतेर्लुङि रूपमडभाव आर्षः । किम्भूतो मात्रे धरुणः धरुणम् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । मातुः पृथिव्या धारयितारमग्निमुपसृजन् समीपं प्रापयन् तथा मातरं पृथिवीं धयन् पिबन् तत्रोत्पन्नं हविर्भक्षयन्नित्यर्थः । स्वाहेति होमार्थः ॥ ५१ ॥

सत्रस्य ऋद्धिरस्यगन्म ज्योतिरमृता अभूम । दिवं पृथिव्या अध्यारुहामाविदाम देवान्स्वर्ज्योतिः ॥ ५२ ॥

का० [१२, ४, १२] सत्रस्यर्द्धिं गायन्ति सत्रस्य ऋद्धिरिति । सर्वे दीक्षिता उत्तरहविर्धानापरकूवरीमालभ्य सत्रर्धिसंज्ञकं साम गायन्ति ॥ स्तुवतो यजमानानामात्मस्तुतिः सप्तैकादशनवार्णपादा । हे सोम ! सत्रस्य ऋद्धिः समृद्धिः त्वमसि अतो वयं यजमाना ज्योतिरादित्यलक्षणमगन्म

प्राप्ताः ततः अमृता अमरणधर्मा अभूम भूताः पृथिव्याः सकाशाद्दिवं द्युलोकमध्यारुहाम अध्यारूढाः द्युलोकारूढाः ततो देवानिन्द्रादीनविदाम जानीमः पश्याम इत्यर्थः । वेत्तेर्व्यत्ययेन तुदादित्वे लङि रूपम् ज्योतिर्ज्योतीरूपं स्वः स्वर्गं चाविदाम ॥ ५२ ॥

युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादप तन्तमिद्धतं वज्रेण तन्तमिद्धतम् । दूरे चत्ताय छन्त्सद्गहनं यदिनक्षत् । अस्माकꣳ शत्रून् परि शूर विश्वतो दर्मा दर्षीष्ट विश्वतः । भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्याम सुवीरा वीरैः सुपोषाः पोषैः ॥ ५३ ॥

का० [१२, ४, १४] युवं तमिति दक्षिणस्याधोऽक्षं प्राञ्चो निःक्रामन्तीति । सर्वे यजमाना दक्षिणहविर्धानाक्षाधोमार्गेण प्राङ्मुखाः निःसरन्ति । इन्द्रदेवत्यात्यष्टिरवसानत्रयोपेता षट्षष्ठ्यक्षरत्वात् द्वयना आद्योऽर्धर्चं इन्द्रपर्वतदेवत्यः । हे पुरोयुधा पुरोयुधौ ! पुरोऽग्रे युध्येते तौ पुरोयुधौ इगुपधेति [पा० ३, १, १३५] कप्रत्ययः शत्रूणां पुरतो युद्धस्य कर्त्तारौ हे इन्द्रापर्वता हे इन्द्रपर्वतौ ! युवं युवां तं शत्रुमपहतं विनाशयतम् आदरे वीप्सा तं तम् इदंर्थार्थे तं तमेव शत्रुमपहतं तत्तत्समानमेव सर्वमपि शत्रुं विनाशयतम् तत्रापि विशिष्टं वज्रेण वज्राख्येनायुधेन तं-तमित् तं तमेव शत्रुं विनाशयतम् । तदो वीप्साश्रवणाद्यदोऽपि वीप्सा यो यः शत्रुर्नोऽस्मान् पृतन्यात् पृतनां सेनां कुर्यात् योधयेदित्यर्थः ॥ इदानीमिन्द्रः प्रत्यक्षो वज्रस्य कर्त्तृत्वं चोच्यते हे शूर इन्द्र ! त्वदीया

वज्रो यद्यदा गहनमत्यन्तगम्भीरं वनं जलं वा प्रति दूं च्त्ताय चततिर्गतिकर्मा वनेऽतिदूरगताय शत्रवे क्रन्दः क्रन्दतिः कामनार्थः शत्रुं प्राप्तुं कामयते तदा तमपि दूरगत मिनक्षत् प्राप्नुयात् इनक्षतिर्व्याप्तिकर्मा [निघ० २, १८, २ वनं दूरगतमपि इन्क्षन् गृह्णात्येवेत्यर्थः। ततो दर्मा दार यतीति दर्मा दृ विदारे अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३ २, ७५] मनिन्प्रत्ययः विदारणशीलो वज्रः अस्माकमस्मदो यान् विश्वतः सर्वतः स्थितान् विश्वतः सर्वान् शत्रून् पि दर्षीष्ट परितो विदारयतु दीर्य्यतेराशीर्लिङि तङि रूपम् का० [१२, ४, २८] पृथक्कामेषु भूर्भुव इति। नानाकामेषु यजमानेषु सर्वे वाग्विसर्जनं कुर्युः। हे भूर्भुवः स्वः अग्नि वायुसूर्य्या वयं प्रजाभिः सुप्रजाः स्याम वीरैः पुत्रैः सुवीरा स्याम पोषैः पुष्टिभिः सुपोषाः स्याम भवेम। एकवचनान्तो- ऽयं व्याख्यातः [३, ३७, ७, २८] अत्र तु बहुवचनान्तो मन्त्रः ॥ ५३ ॥

सत्रोत्थानं समाप्तम् ॥

प॒र॒मे॒ष्ठ्य॒भिधी॑तः। प्र॒जाप॑तिर्वा॒चि व्याहृ॑- तायाम्। अन्धो॒ अच्छे॑तः। स॒वि॒ता स॒न्याम्। वि॒श्वक॑र्मा दी॒क्षाया॑म्। पू॒षा सो॑म॒क्रय॑ण्याम् ॥५४॥

का० [२५, ६, १–६] परमेष्ठ्यादींश्चतुस्त्रिंशतं जुहोति घर्मदुग्घ्वाले चादोहे चादोह्या दोहस्थानेऽन्यस्याः शालाया वा पुरस्तात् प्राच्याः पुच्छकाण्डादुत्तिरोऽस्थनि हुत्वा दोहयेत् पृषदाज्यस्कन्दने चेक इति। मृण्मयघर्मपात्रभेदे भिन्नमभि मृश्य परमेष्ठिने स्वाहा प्रजापतये स्वाहेत्यादीन् सलिलाय

स्वाहेत्यन्तांश्चतुस्त्रिंशद्धोमान् जुहोति घर्मदुघो गोर्मरणे तत्स्थाने उदङ्मुख्याः स्थितायाः पत्नीशालापूर्वभागे प्राङ्मुख्या वा पुच्छाद्दक्षिणेऽस्थनि परमेष्ठिने स्वाहेति चतुस्त्रिंशतमाज्याहुतीर्हुत्वा तां दोहयेत् स्थालीस्थस्य स्रुक्स्थस्य वा पृषदाज्यस्य वा भ्रंशे एके आचार्याः परमेष्ठ्यादीन् जुह्वतीति सूत्रार्थः ॥ परमेष्ठ्यादयो देवा यज्ञस्य शरीराणि तस्मात्तत्तदवस्थायां होमे यज्ञश्चिकित्सितः प्रतिसंहितो भवति । तथा च श्रुतिः [१२, ५, १, १—२] सोमो वै राजा यज्ञः प्रजापतिस्तस्यैतास्तन्वो या एता देवता या एता आहुतीर्जुहोति स यद्यत्रास्यार्च्छेत्तत्प्रति देवतां मन्येत तामनुसमीक्ष्य जुहुयाद्यदि दीक्षोपसत्स्वाहवनीये यदि प्रसुत आग्नीध्रे विवा एतद्यज्ञस्य पर्व स्रꣳसते यद्ध्वलति सा यैव तर्हि तत्र देवता भवति तयैवैतद्देवतया यज्ञं भिषज्यति तया देवतया यज्ञं प्रतिसन्दधातीति । अथ मन्त्रार्थः । आध्यायाद्दमिष्ठ ऋषिः । यदा सोमो यजमानेनाभिधीतः सङ्कल्पितो भवति मनसाभिध्यातस्तदा परमेष्ठी भवति । अयमर्थः । मनसा ध्यातः सोमो यदि नोपनमेत् तदा परमेष्ठिने स्वाहेति जुहुयादिति । तथा च श्रुतिः [१२, ५, १, ३] स यद्येनं मनसाभिध्यातो यज्ञो नोपनमेत् परमेष्ठिने स्वाहेति जुहुयात्परमेष्ठी हि स तर्हि भवत्यपपाप्मानꣳ हत उपैनं यज्ञो नमतीति । वाचि व्याहृतायां सोमेन यक्ष्ये इति वचस्युच्चारिते सति सोमः प्रजापतिनामको भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ प्रजापतये स्वाहेति जुहुयादित्यर्थः ॥ यदा सोमः अच्छाभिमुख्येन इतः प्राप्तस्तदा अन्धो भवति । सोमं प्रति गतौ किञ्चिन्निमित्तं चेत्तदा अन्धसे स्वाहेति जुहुयात् ॥ मन्थां सोमस्य मन्थक्रौ सत्यां सोमः सवितृनामको भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ सवित्रे स्वाहेति जुहु-

यात्। अथ यदि स्नातः किञ्चिदापद्येत सवित्रे स्वाहेति जुहु-यादिति श्रुतेः [१२ ५, १, ६] दीचायां सत्यां सोमो विश्व-कर्मेत्युच्यते तदा विश्वकर्मणे स्वाहेति जुहुयात्। सोमः क्रीयतेऽनया सा सोमक्रयणी गौस्तस्यामानीतायां सत्यां सोमः पूषा भवति। तदा निमित्ते पूष्णे स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५४ ॥

इन्द्रश्च मरुतश्च क्रयायोपोत्थितः। असुरः पण्यमानः मित्रः क्रीतः। विष्णुः शिपिविष्ट ऊरावासन्नः। विष्णुर्नरन्धिषः प्रोह्यमाणः ॥ ५५ ॥

क्रयाय द्रव्यदानेनात्मसात्करणायोपोत्थितः उपस्थापितः सोम इन्द्रो मरुन्नामकश्च भवति तदा इन्द्राय मरुद्भ्यश्च स्वाहेति जु०। क्रीयमाणः सोमोऽसुरो भवति असुराय स्वाहेति तदा जु०। यजमानेन क्रीतः सोमो मित्रो भवति तदा मित्राय स्वाहेति जु० ॥ ऊरौ यजमानोत्सङ्गे आसन्नः स्थितः सोमः शिपिविष्टो विष्णुर्भवति। शिपिषु प्राणिषु यज्ञेषु वा विष्टः प्रविष्ट एतद्गुणको विष्णुरित्यर्थः। तदा प्रायश्चित्तापत्तौ विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहेति जु० ॥ प्रोह्यमाणः शकटेनोह्य-मानः सोमो विष्णुर्नरन्धिषो भवति नरो धीयन्ते आरोप्यन्ते यस्मिन् स नरन्धिः संसारः तं स्यति नाशयति नरन्धिषः जगत्संहर्तृविशिष्टो विष्णुः यद्वा रध हिंसायाम् रध्यति हिनस्ति रन्धिषः हन्ता न रन्धिषः नरन्धिषः जगत्पालको वा विष्णुः। तदा विष्णवे नरन्धिषाय स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५५ ॥

सोम आगतः। वरुण आसन्द्यामासन्नः।

अग्निराग्नीध्रे । इन्द्रो हविर्धाने । अथर्वोपावक्रियमाणः ॥ ५६ ॥

शकटादागतोऽवरूढः सोमनामको भवति तदा सोमाय स्वाहेति जुहुयात् ॥ आसन्द्यां मञ्चिकायामुपविष्टः सोमो वरुणो भवति तदा वरुणाय स्वाहेति जु० ॥ आग्नीध्रे वर्त्तमानः सोमोऽग्निर्भवति तदाग्नये स्वाहेति जु० ॥ हविर्धाने वर्त्तमानः सोम इन्द्रो भवति तदेन्द्राय स्वाहेति जु० ॥ हृदे त्वा मनसे त्वेति मन्त्रेण [२७ अध्या० १८] कण्डनार्थमुपावक्रियमाणः आनीयमानः सोमोऽथर्वनामको भवति तदाथर्वणे स्वाहेति जु० ॥ ५६ ॥

विश्वे देवा अꣳशुषु न्युप्तः । विष्णुराप्रीतपा आप्याय्यमानः । यमः सूयमानः । विष्णुः सम्भ्रियमाणः । वायुः पूयमानः । शुक्रः पूतः । शुक्रः क्षीरश्रीः । मन्थी सक्तुश्रीः ॥ ५७ ॥

अंशुषु सोमखण्डेषु न्युप्तः कण्डनं कृत्वारोपितः सोमो विश्वदेवनामको भवति तदा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहुयात् ॥ अꣳशुरꣳशुष्ट इत्यादिमन्त्रेण [५ अध्या० ७ क०] आप्याय्यमानः वर्ध्यमानः सोम आप्रीतपा विष्णुर्भवति । आ समन्तात् प्रीतान् स्वस्मिन् प्रीतिमतो भक्तान् पाति रक्षतीत्याप्रीतपाः तद्गुणविशिष्टः । तदा विष्णवे आप्रीतपाय स्वाहेति जु० ॥ अभिषूयमाणः सोमो यमो भवति तदा यमाय स्वा० ॥ सम्यग्भ्रियमाणः पुष्यमाणः सोमो विष्णुर्भवति तदा विष्णवे स्वा० ॥ दशापवित्रेण पूयमानः सोमो वायुर्भवति तदा वायवे स्वा० ॥ पूतः सोमः शुक्रो भवति तदा शुक्राय स्वा० ।

क्षीरेण दुग्धेन श्रीयते मिश्रीक्रियत इति क्षीरश्रीः तदा शुक्र एव सोमो भवति तदापि शुक्राय स्वा०॥ सक्तुभिर्मिश्रितः सोमो मन्थी भवति तदा मन्थिने स्वा०॥ ५७॥

विश्वे देवाश्चमसेषून्नीतः। असुर्होमायोद्यतः। रुद्रो हूयमानः। वातोऽभ्यावृत्तः। नृचक्षाः प्रतिख्यातः। भक्षो भक्ष्यमाणः। पितरो नाराशꣳसाः सन्नः॥ ५८॥

चमसेषु ग्रहपात्रेषून्नीतो गृहीतः सोमो विश्वदेवसंज्ञो भवति तदा विश्वेभ्यो देवेभ्य स्वाहेति जुहुयात्॥ होमार्थमुद्यतः सोमोऽसुसंज्ञो भवति तदा असवे स्वा०॥ हूयमानः सोमो रुद्रो भवति तदा रुद्राय स्वा०। अभ्यावृत्तः होमशेषभूतः सदः प्रति भक्षणार्थमानीतः सोमो वातो भवति तदा वाताय स्वा०॥ प्रतिख्यातः ब्रह्मन्नुपह्वयस्वेत्यादिना भक्षणार्थं पृष्टः सोमो नृचक्षा भवति नॄन् मनुष्यान् चष्टे शुभाशुभकारिणः पश्यतीति नृचक्षाः तदा नृचक्षसे स्वा०॥ भक्ष्यमाणः पीयमानः सोमो भक्षो भवति तदा भक्षाय स्वा०॥ भक्षयित्वा सन्नः स्वखरेषु सादितः सोमो नाराशंसाः पितरो भवन्ति नरो अस्मिन्नासीना शंसन्तीति नराशंसो यज्ञस्तत्र हिता योग्या वा नाराशंसा नाराशंसगुणविशिष्टाः पितरः तदा निमित्तापत्तौ पितृभ्यो नाराशंसेभ्यः स्वा०॥ ५८॥

सिन्धुरवभृथायोद्यतः। समुद्रोऽभ्यवह्रियमाणः। सलिलः प्रप्लुतः। ययोरोजसा स्कभिता रजाꣳसि वीर्य्येभिर्वीरतमा शविष्ठा। या पत्येते

अप्रतीता सहोभिर्विष्णू अगन् वरुणा पूर्वहूतौ ॥ ५९ ॥

अवभृथार्थंमृद्यत: सोम: सिन्धुर्भवति तदा सिन्धवे स्वाहेति जुहुयात्। जलमभिमुखं नीयमान: सोम: समुद्रो भवति तदा समुद्राय स्वा० प्रप्लुतोऽप्सु निमग्न: सोम: सलिलो भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ सलिलाय स्वा० ॥ एता-भिर्यज्ञाहुतिभिर्यज्ञ: चिकित्सित:। प्रतिसंहितश्च भवतीत्यर्थ:। तथा च श्रुति: [१२, ५, १, ३७] ता वा एतास्त्रयस्त्रिंशत-माज्याहुतीर्जुहोति त्रयस्त्रिंशद्वै देवा: प्रजापतिस्त्रयस्त्रिंश एतद् सर्वदेवत्येन भिषज्यति सर्वदेवत्यं प्रतिसन्दधातीति॥ का० [२५, २, ८] ययोरोजसेति चोदकेनोपसिञ्चेदिति। अभिमर्शनेन विकल्प:। स्कन्नं रसरूपं सोमं जलेन सिञ्चेत् कात्याहुतिहोमं वाचनं च कृत्वेति सूत्रार्थः॥ विष्णु-वरुणदेवत्या त्रिष्टुप्। पूर्वार्धे यच्छब्दोपादानात्तच्छब्दा-ध्याहार: तौ विष्णू तौ वरुणा वरुणौ। एकत्र विष्णुशब्दस्यै-कशेषोऽन्यत्र वरुणशब्दस्य। तुल्यकार्यत्वादुभावपि विष्णू उभावपि वरुणौ कर्मभूतौ प्रति अगन् गतं स्कन्नं यज्ञसाधन-मिति शेष:। कदा पूर्वहूतौ पूर्वस्मिन्नाह्वाने यावत् प्रधानं हूयते तावदेव विष्णुं वरुणं च प्रति स्कन्नं हविर्गतमित्यर्थ:। विशेषणं वा पूर्वं हूयेते तौ पूर्वहूतौ विष्णुवरुणौ प्रति हवि-र्गतमिति सम्बन्ध:। तौ कौ ययोर्विष्णुवरुणयोरोजसा बलेन रजांसि लोका: स्कभिता स्तम्भितानि। लोका रजांस्युच्यन्त इति यास्क: [निरु० ४, १९] स्कभ्नाति: स्तम्भनार्थ:। किञ्च या यौ विष्णुवरुणौ पत्यते ईशाते ऐश्वर्यं कुर्वाते जगतामीश्वरावित्यर्थ:। पत ऐश्वर्ये दिवादिरात्मनेपदी यद्वा

पत्येते परसैन्येषु श्येनाविव पततः। किम्भूतौ वीर्येभिर्वीर्यैर्बलैर्वीरतमा अत्यन्तं वीरौ। तथा शविष्ठा। शव इति बलनाम [निघ० २, ८, ३] अत्यन्तं बलवन्तौ अतिशवस्विनौ शविष्ठौ विन्मतोर्लुगिति [पा० ५, ३, ६५] विनिलोपे इष्ठनि टिलोपे शविष्ठाविति रूपम्। तथा सहोभिर्बलैरप्रतीता अप्रतिगतौ न केनापि सम्मुखं गन्तुं शक्यौ अनन्ययाध्याविव्यर्थः न प्रतीयेते तावप्रतीतौ। एवंविधौ विष्णुवरुणौ प्रति स्रुवं हविर्गतमित्यर्थः॥ ५८॥

दे॒वान् दिव॑मगन् य॒ज्ञस्ततो॑ मा॒ द्रवि॑णमष्टु॒ मनु॒ष्या॒नन्तरि॑क्षमगन् य॒ज्ञस्ततो॑ मा द्रवि॑णमष्टु॒ पि॒तॄन् पृ॑थि॒वीम॑गन् य॒ज्ञस्ततो॑ मा॒ द्रवि॑णमष्टु॒ यं कं च॑ लो॒कमग॑न् य॒ज्ञस्ततो॑ मे भ॒द्रम॑भूत् ॥ ६०॥

का० [२५, २, ८] देवान् दिवमिति सोमे। सोमे स्रुवे देवान् दिवमित्यभिमर्शनम्॥ अत्यष्टिर्यज्ञदेवत्या यजमानाशीः। अयं यज्ञो देवान् वाय्वादीन् प्राप्य दिवं द्युलोकमगन् अगच्छत् ततो द्युलोकस्थात् यज्ञात् द्रविणं विशिष्टभोगसाधनरूपं धनं यज्ञफलभूतं मा मामष्टु व्याप्नोतु अश्नोतेः पदविकरणयोर्व्यत्ययः। अनेन सुकृतिनामारोहक्रममभिधायेदानीमवरोहक्रममाह। ततो द्युलोकादवरोहणकाले यज्ञो मनुष्यान् मनुष्यलोकमागच्छन् अन्तरिक्षलोकमगन् गतः तत्र स्थितात् यज्ञात् द्रविणं यज्ञफलं मामष्टु व्याप्नोतु। दक्षिणायने गमनागमनमाह अयं यज्ञो धूमादिमार्गेण पितॄन् प्राप्य पृथिवीं भूलोक-

मगन् तत्र स्थिताद् यज्ञाद् द्रविणं मामष्टु व्याप्नोतु। किं बहुना यं कञ्च यं कमपि लोकं यज्ञोऽगन् गतस्तस्माद् यज्ञात् मे मम भद्रं कल्याणमभूद्भूयादिति यजमानेनाशास्यते ॥ ६० ॥

चतु॑स्त्रिꣳशत्तन्त॑वो ये वि॑तत्नि॒रे य इ॒मं य॒ज्ञꣳ स्व॒धया॒ दद॑न्ते। तेषां॑ छि॒न्नꣳ सम्वे॒तद्द॑धामि॒ स्वाहा॑ घ॒र्मो अप्ये॑तु दे॒वान् ॥ ६१ ॥

घर्मदेवत्या पङ्क्तिस्त्रिष्टुब् वा द्वाचत्वारिंशदक्षरत्वात्। कात्यायनेनास्या विनियोगो नोक्तः। महावीरभेदे घृतहोमः शाखान्तरे। तन्त्विति प्रायश्चित्तशमनेन यज्ञं विस्तारयन्तीति तन्तवो देवाश्चतुस्त्रिंशत्संख्याका ये परमेष्ठ्यादय इमं यज्ञं वितत्निरे वितेनिरे वितन्वन्ति तनोतेर्लिटि तङि प्रथमबहुवचने लिटि धातोरनभ्यासस्येति [पा० ६, १, ८] द्वित्वे तनिपत्योश्छन्दसीत्युपधालोपे [पा० ६, ४, ९९] तत्निरे इति रूपम्। ये चेमं यज्ञं स्वधयान्नेन ददन्ते धारयन्ति दद दानधारणयोः तेषां यज्ञं वितन्वतां देवानां यत् छिन्नं तदेतत् सर्वं सन्दधामि। उकारः पादपूरणः। स्वाहा सुहुतमस्त्वनेन घृतहोमेन महावीरः संहितो भवत्वित्यर्थः। घर्मो महावीरः संहितः सन्देवानप्येतु देवान् प्रति गच्छतु ॥ ६१ ॥

य॒ज्ञस्य॒ दोहो॒ वित॑तः पुरु॒त्रा सो अ॑ष्ट॒धा दिव॑म॒न्वात॑तान। स य॑ज्ञ धुक्ष्व॒ महि॑ मे प्र॒जाया॒ꣳ रा॒यस्पोषं॒ विश्व॒माय॑रशीय॒ स्वाहा॑ ॥ ६२ ॥

का० [२५, ६, ७] सोमेज्योपपाते चैकैकां यथाकालꣳ

हुत्वा यज्ञस्य दोह इति वाचयतीति। सोमयागे यज्ञाङ्ग-विनाशे परमेष्ठ्यादिचतुस्त्रिंशदाहुतीनां मध्ये यथाकालमथ यदि पश्यमान इत्यादिश्रुत्युक्ते [१२, ५, १, १०] काले एकैकामाहुतिं हुत्वा यजमानं वाचयेत् ॥ यज्ञदेवत्या त्रिष्टुप् पूर्वार्धः परोऽक्षो द्वितीयः प्रत्यक्षोऽतो यच्छब्दाध्याहारे सा योजना। हे यज्ञ! स त्वं मे मम प्रजायां सन्ततौ महि महिमानं धुक्ष्व क्षर देहीत्यर्थः। यद्वा महि महान्तं पूर्वोक्तं दोहं धुक्ष्व अहं च त्वत्प्रसादाद्रायो धनस्य पोषं पुष्टिं विश्वं सर्वमायुश्चाशीय व्याप्नुयाम्। स कः यस्य यज्ञस्य यजनीयस्य तव दोह आहुतिपरिणामः स प्रसिद्धो यज्ञफलरूपः पुरुत्रा बहुधा विततः प्रसृतः सन् दिग्भेदेनाष्टधा भिद्यमानो द्युलोकमन्वाततान व्याप भूमिमन्तरिक्षं च व्याप्य स्वर्गं व्यापेत्यर्थः। ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तो भूतग्रामो यज्ञपरिणाम इति भावः ॥ ६२ ॥

आप॑वस्व॒ हिर॑ण्यव॒दश्व॑वत्सोम वी॒रव॑त्।
वाजं॒ गोम॑न्त॒मा भ॑र॒ स्वाहा॑ ॥ ६३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

का० [२५, ६, ९] आपवस्व हिरण्यवदित्युद्गातृहोमो ध्वाङ्क्षारोहणे यूपस्येति। पशौ सोमे च यूपस्य काकारोहणे उद्गात्रा होमः कार्यः सोमदेवत्या गायत्री कश्यपदृष्टा। हे सोम! त्वमापवस्व आगच्छ तव क्रियाविशेषणानि कथं हिरण्यवत् कनकयुक्तमश्ववदश्वयुक्तं वीरवद् वीरयुक्तं यथा तथा पाहीत्यर्थः। स्वर्णाश्ववीरानस्मभ्यं देहीत्यर्थः। किञ्च हे सोम

गोमन्तं धेनुयुक्तं वाजमन्नमाभर आहर अन्नं धेनूंश्च देहीत्यर्थः । स्वाहा सुहुतमस्तु ह्यग्रहोभिश्छन्दसीति [पा० ८, २, ३२ वा० १] भकारः ॥ ६३ ॥

प्रायश्चित्तानि समाप्तानि ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
ग्रहग्रहान्निमित्तात्तोऽष्टमोऽध्यायः समीरितः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

देव॑ सवितः॒ प्रसु॑व य॒ज्ञं प्रसु॑व य॒ज्ञप॑तिं॒ भगा॑य । दि॒व्यो ग॑न्ध॒र्वः के॑त॒पूः केतं॑ नः पुनातु वा॒चस्पति॒र्वाजं॑ नः स्वदतु॒ स्वाहा॑ ॥ १ ॥

चतुर्थाध्यायमारभ्याष्टमान्तमध्यायपञ्चके अग्निष्टोमम न्त्रास्तदीयप्रासङ्गिका मन्त्राश्चोक्ताः । नवमेऽध्याये वाजपेय मन्त्रा उच्यन्ते चतुस्त्रिंशत्कण्डिकापर्यन्तम् । तेषां बृहस्पति न्द्रावृषी ॥ तत्र का० [१४, १, ११] देव सवितरिति जुहोति यजत्यादिष्विति । वाजपेयाङ्गभूतानां यज्ञानां दीक्षणीया प्रायणीयादीनामादिषु सकृद्गृहीतमाज्यं जुहोति । सवितृ देवत्या त्रिष्टुप् । हे सवितः सर्वस्य प्रेरकान्तर्यामिन् ! हे देव दीप्यमान ! यज्ञं वाजपेयलक्षणं यागं प्रसुव अभ्यनुजानीहि प्रवर्तयेत्यर्थः । यज्ञपतिं यजमानं भगाय भजनीयायानुष्ठानफ लायैश्वर्याय प्रसुव प्रेरय । एवं मण्डलाधिष्ठातारं पुरुषमुक्त्वे दानीं मण्डलं प्रत्याह त्वत्प्रसादाद्दिवि भवो दिव्यो गन्धर्वो गवां रश्मीनां धारयिता केतपूः केतशब्देनान्नमुच्यते केतमन्नं पुना तीति केतपूः अन्नस्य पावयिता सूर्यमण्डलरूपो देवो नोऽस्माकं

केतमन्नं पुनातु शोधयतु । किञ्च त्वत्प्रमादाद्वाचस्पतिः प्रजापतिर्नोऽस्माकं वाजमन्नं हविर्लक्षणं स्वदतु आस्वादयतु स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १ ॥

ध्रुवसदं त्वा नृषदं मनःसदम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामि । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ अप्सुषदं त्वा घृतसदं व्योमसदम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामि । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ पृथिविसदं त्वान्तरिक्षसदं दिविसदं देवसदं नाकसदम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामि । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ २ ॥

का० [१४. १. २३, २. १] प्रातःसवनेऽतिग्राह्यान् गृहीत्वा षोडशिनं पञ्चैन्द्रान् ध्रुवसदमिति प्रतिमन्त्रमिति । प्रातःसवन आग्रयणानन्तरं त्रीनतिग्राह्यानादाय षोडशिनं चादाय पञ्चैन्द्रदेवत्यान् ग्रहान् गृह्णीयात् ॥ त्रीणि यजूंष्यैन्द्रदेवत्यानि । हे सोम ! त्वम् उपयामयतत्युपयामो ग्रहस्तेन गृहीतोऽसि । इन्द्राय जुष्टं प्रियं त्वा त्वां गृह्णामि किम्भूतं त्वां ध्रुवसदं ध्रुवे स्थिरेऽस्मिन् लोके सं दनोति ध्रुवसत्तम् नृषु मनुष्येषु सीदतीति नृषत्तम् मनसि सीदतीति मनःसत्तम् । सोमाहुतिपरिणामभूतो रस एषु लोकेष्वावर्त्तमानः सोमाध्यामत्र उच्यते ॥ मादयति हे ग्रह ! एष खरप्रदेशस्तव स्थानम् । इन्द्राय प्रियतमं त्वां साद-

यामीति शेषः ॥ अथ द्वितीयम् । अप्सु षदमुदकमदं द्युते सीद-तीति व्योम्नि अन्तरिक्षे सीदतीति । शेषो व्याख्यातः ॥ अथ तृतीयम् । पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि स्वर्गे देवेषु नास्ति अकं दुःखं यस्मिन् तस्मिन्नाके सुखान्विते स्वर्गविशेषे सीदतीति तादृशम् । शेषमृजु ॥ २ ॥

अपाᳬ रसमुद्वयसᳬ सूर्य्ये सन्तᳬ समाहितम् । अपाᳬ रसस्य यो रसस्तं वो गृह्णाम्युत्तमम् ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामि । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थम् । रसदेवत्यानुष्टुप् । सूर्य्ये समाहितं समारोपितं स्थापितं सन्तमपामुदकानां रसं सारं वायुमहं गृह्णामि एष वा अपाᳬरसो योऽयं पवत इति श्रुतेः [५, १, २, ६] । किम्भूतं रसमुद्वयसमुन्नतं वयोऽन्नं यस्माद्वायोः स उद्वयास्तम् वायुनैव धान्यानि निष्पद्यन्ते । किञ्च अपां रसस्य वायोर्यो रसः सारः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः स हि यजनीककाम्याग्निवायुसूर्य्यर्ग्यजुःसामादिरूपः हे देवाः ! वो युष्मदर्थं तं प्रजापतिमहं गृह्णामि किम्भूतमुत्तमम् उत्कृष्टतमम् । वःशब्दोऽनर्थको वा सोमरूपेण वायुं तदभिमानिनं प्रजापतिं च गृह्णामीत्यर्थः । उपयामेति व्याख्यातम् । एष त इति सादनम् ॥ ३ ॥

ग्रहा ऊर्जाहुतयो व्यन्तो विप्राय मतिम् तेषां विशिप्रियाणां वोऽहमिषमूर्जᳬ समग्रभम् ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामि। एष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम्। सम्पृचौ स्थः सं मा भद्रेण पृङ्क्तम्। विपृचौ स्थो वि मा पाप्मना पृङ्क्तम् ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमम्। ग्रहदेवत्यानुष्टुप्‌ हे ग्रहास्तेषां वो युष्माकं सम्बन्धिनमिषमन्नमूर्जं रसं चाहं समग्रभं समग्रहं सम्यग्गृह्णामि। किम्भूतानां विशिप्रियाणाम् शिप्रे हनू नासिके वा इह तु हनू शिप्रयोर्हन्वोः कर्म शिप्रियं हनुचलनम् विगतं शिप्रियं येषु ग्रहेषु ते विशिप्रियाः सम्यगभिषुताः सुपूताश्च तत्र हि हन्वोर्व्यापारो नास्ति सुपेयत्वात्। तेषां केषां ये यूयमूर्जाहुतयः ऊर्जमन्नरसमाह्वयन्ति ये गैर्वा ते ऊर्जाहुतयः। तथा विप्राय मेधाविने इन्द्राय मतिं विशिष्टबुद्धिं व्यन्तः जानन्तो गमयन्तो वा वीत्यस्य गतिकर्मणो धातोः शतृप्रत्यये रूपम् ॥ उपयाम० एष ते इति व्याख्याते ॥ का० [१४, २, ७] ऊपर्युपर्येत्तमध्वर्युपर्यधारयत्यधोऽधोनेष्टा सम्पृचाविति। अध्वर्युः सोमग्रहमत्रोपरि धारयति नेष्टा सुराग्रहमत्राधस्तात् सहैव धारणं मन्त्रपाठश्च ॥ ग्रहदेवते यजुषी। हे सोमसुराग्रहौ! यौ युवां सम्पृचौ स्थः सम्पृक्तौ भवथः। पृचौ सम्पर्के क्विप्। तौ युवां मा मां भद्रेण भन्दनीयेन कल्याणेन सम्पृङ्क्तं संसृजतं संयोजयतम् ॥ का० [१४, २, ८] विपृचावित्याहरत इति। अध्वर्युनेष्टारौ स्वं स्वं ग्रहं स्वमसोपमानयतः। हे ग्रहौ! यतो युवां विपृचौ वियुक्तौ स्थः ततो मा मां पाप्मना विपृङ्क्तं वियोजयतम् ॥ ४ ॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वाजसास्त्वयायं वाजं

मेत् । वाज॑स्य॒ नु प्र॑स॒वे मा॒तर॑ म॒हीमदि॑तिं॒ नाम॒ वच॑सा करामहे । यस्या॑मि॒दं विश्व॒ं भुव॑नमावि॒वेश॒ तस्यां नो दे॒वः स॑वि॒ता धर्म॑ साविषत् ॥ ५ ॥

का० [१४, ३, १] मरुत्वतीयान्त इन्द्रस्य वज्र इति रथावहरणमिति ॥ महामरुत्वतीयान्ते माहेन्द्रात् पूर्वं रथवाहनाच्छकटाद्रथमवतारयति ॥ रथदेवत्यं यजुः । हे रथ ! त्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि । इन्द्रेण यदा वृत्राय वज्रं प्रहृतं तत्त्रिधा जातं तस्यैको भागो रथ इतोन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहारेत्यादिश्रुत्या [१, २, ४, १] उक्तम् । किम्भूतस्त्वं वाजसाः वाजमन्नं सनोति ददातीति वाजसाः षणु दाने विट्प्रत्ययः विड्वनोरनुनासिकस्यादित्याकारः [पा० ६, ४, ४१] । किञ्च अयं यजमानस्त्वया वज्रीभूतेन सहायेन वाजमन्नं सेत् सनोतेः सिनोतेर्वा रूपम् अन्नं सनुयात्सम्भजेत् यद्वा सिनुयाद्बध्नीयात् बह्वन्नवान् भूयादित्यर्थः ॥ का० [१४, ३, २] चात्वालमावर्त्तयति वाजस्येति धूर्गृहीतमिति । अवतारितं रथं धुरि गृहीत्वा चात्वालाद्दक्षिणेनानीय वेद्यां स्थापयेत् ॥ पृथिवीदेवत्यातिजगती अन्त्यः पादः सवितृदेवत्यः । नु एवार्थे । वाजस्यान्नस्य प्रसवेऽनुज्ञायामेव वर्त्तमाना वयं यां भूमिं नाम प्रसिद्धं यथा तथा वचसा वेदवाक्येन एवंविधामनुकूलां करामहे कृतवन्तः कुर्महे वा करोतेः शपि रूपम् । किम्भूतां भूमिं मातरं जगन्निर्मात्रीं महीं महतीं महनीयां वा अदितिमदीनामखण्डितां वा । किञ्च इदं विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातं यस्यां भूमावाविवेश आविष्टम् । सविता देवस्तस्यां

भूमावेव नोऽस्माकं धर्म धारणमवस्थानं साविषत् प्रसुवतां प्रेरयतु। षू प्रेरणे इति धातोर्णिजन्तस्य लेटि साविषदिति रूपम् सिब्बहुलं लेटि [पा० ३, १, ३४] लेटोऽडाटौ [पा० ३, ४, ९४] इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९७] सूत्रैः ॥ ५ ॥

अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तिष्वश्वा भवत वाजिनः। देवीरापो यो व ऊर्मिः प्रतूर्तिः ककुन्मान्वाजसास्तेनायं वाजꣳसेत् ॥६॥

का० [१४, ३, ३, ५] अश्वान् प्रोक्षत्यपोऽवनीयमानान् स्नातान्वागतानप्स्वन्तरिति देवीराप इति वा समुच्चयो वेति। स्नानार्थमपो नीयमानान् स्नात्वागतान्वाश्वानप्स्वन्तरिति देवीराप इति मन्त्रेण वोभाभ्यां वा प्रोक्षेत् ॥ अश्वदेवत्यावसानरहिता पुरउष्णिक् अस्याः पाद आद्यो द्वादशाक्षरो द्वावष्टाक्षरौ। अप्सु उदकेषु अन्तर्मध्ये अमृतमवस्थितमप्सु भेषजमारोग्यपुष्टिकरमौषधं चावस्थितम्। हे अश्वाः! यूयं तत्रामृतभेषजयुतास्वप्सु वाजिनोऽन्नवन्तो भवत उतापि च अपां प्रशस्तिषु प्रशस्तेषु भागेषु यूयं भवत ॥ द्वितीयः प्रोक्षणमन्त्रः अब्देवत्यं यजुः। हे देवीः देव्यो दीप्यमाना आपः! वो युष्माकं य ऊर्मिः कल्लोलस्तेन सिक्तोऽयमश्वो वाजमन्नं सेत् समुयाद् बध्नीयाद्वा। किम्भूत ऊर्मिः प्रतूर्तिः प्रकृष्टा तूर्तिर्वेगो यस्य प्रत्वरणशीलः। तथा ककुन्मान् ककुच्छब्देन वृषभस्कन्धे उन्नतप्रदेश उच्यते सादृश्ये मतुप् तत्सामान्यादुदकनिचयैः संयुक्तो बहुलोदकसङ्घातवान् ककुन्मानित्युच्यते। तथा वाजसाः अन्नस्य दाता ॥ ६ ॥

वातो॑ वा॒ मनो॑ वा ग॒न्धर्वाः॑ स॒प्तवि॑ꣳशतिः । ते अग्रे॒ऽश्व॑मयुञ्जं॒स्ते अ॑स्मिञ्ज॒वमाद॑धुः ॥ ७ ॥

का० [१४, ३, ६] दक्षिणं युनक्ति वातो वेति । दक्षिणमश्वं रथे याजयेत् ॥ अश्वदेवत्या उष्णिक् । वाशब्दो समुच्चयार्थौ । वातो वायुर्मन इन्द्रियं सप्तविंशतिर्नक्षत्राणि गन्धर्वा गोर्भूमेर्धर्तारः ते वातादयोऽग्रे पूर्वमश्वमयुञ्जन् रथे योजितवन्तः ते च वातादयोऽस्मिन्नश्वे जवं वेगमादधुः स्थापितवन्तः ॥ ७ ॥

वात॑रꣳहा भव वाजिन् यु॒ज्यमा॑न॒ इन्द्र॑स्येव॒ दक्षि॑णः श्रि॒येधि॑ । युञ्जन्तु॑ त्वा म॒रुतो॑ विश्व॒वे॑दस॒ आ ते॒ त्वष्टा प॒त्सु ज॒वं द॑धातु ॥ ८ ॥

का० [१४, ३, ७] उत्तरं वातरꣳहा इति । उत्तरमश्वं युनक्ति ॥ अश्वदेवत्या त्रिष्टुप् । हे वाजिन् वेगवन्नश्व ! युज्यमानः सन् त्वं वातरंहा वातवद्वेगयुक्तो भव वातस्येव रंहो यस्य । किञ्च दक्षिणो दक्षिणभागे स्थितस्त्वमिन्द्रस्याश्व इव श्रिया शोभया युक्त एधि भव । किञ्च विश्ववेदसः सर्वज्ञाः सर्वधना वा मरुतो हे अश्व ! त्वां युञ्जन्तु रथे नियोजयन्तु । किञ्च त्वष्टा देवः हे अश्व ! ते तव पत्सु पादेषु जवं वेगमादधातु स्थापयतु ॥ ८ ॥

ज॒वो यस्ते॑ वाजि॒न्निहि॑तो॒ गुहा॒ यः श्ये॒ने परी॑त्तो॒ अच॑रच्च॒ वाते॑ । तेन॑ नो वाजिन् बल॑वान् बले॑न वाज॒जिच्च॒ भव॒ सम॑ने च पारयि॒ष्णुः ॥

वाजिनो वाजजितो वाजꣳ सरिष्यन्तो बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रत ॥ ९ ॥

का० [१४, ३, ८] दक्षिणाप्रष्टिं जवो यस्त इति। दक्षिणायां धुरि प्रकृष्टं देशमश्नुत इति दक्षिणाप्रष्टिस्तादृशं तृतीयमश्वं युनक्ति॥ अश्वदेवत्या जगती। हे वाजिन्नश्व! यस्ते तव जवो वेगः गुहा गुहायां हृदयप्रदेशे निहितोऽवस्थापितः। सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] गुहाशब्दात् ङेर्लुक्। श्येने श्येनाख्ये पक्षिणि यो जवः परीत्तः त्वयैव परिदत्तः सन् अचरत् चरति प्रवर्तते यश्च ते जवः परिदत्तः सन् वाते अचरत् वायौ चरति। परिपूर्वाद्दातेर्निष्ठायामच उपसर्गात्त इति [पा० ७, ४, ४७] तादेशे दस्तीति [पा० ६, ३, १२४] दादेशे तकारे परे इगन्तोपसर्गस्य दीर्घे परीत्त इति। हे वाजिन्! तेन त्रिविधेन बलेन वेगलक्षणेन बलवान् वेगवान् सन् नोऽस्माकं वाजजित् अन्नस्य जेता भव। च पुनः समने सङ्गामे पारयिष्णुः पारयिता च भव पारप्रापको भव। पार तीर कर्मसमाप्तावित्यस्माच्चुरादिणिजन्तात् णेश्छन्दसीति [पा० ३, २, १३७] इष्णु प्रत्ययः॥ का० [१४, ३, १०] बार्हस्पत्यमेनानाघ्रापयति वाजिन इति। बार्हस्पत्यं चरुमश्वानाघ्रापयेत्॥ अश्वदेवत्यं यजुः। वाजजितोऽन्नस्य जेतारो वाजमन्नं प्रति सरिष्यन्तो गमिष्यन्तो हे वाजिनो अश्वाः! यूयं बृहस्पतेर्भागं चरुमवजिघ्रत आघ्राणं कुरुत॥ ९॥

देवस्याहꣳ सवितुः सवे सत्यसवसो बृहस्पतेरुत्तमं नाकꣳ रुहेयम्। देवस्याहꣳसवितुः सवे सत्यसवस इन्द्रस्योत्तमं नाकꣳ रुहेयम्।

देवस्याहꣳ सवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पतेरुत्तमं नाकमरुहम्। देवस्याहꣳ सवितुः सवे सत्यप्रसवस इन्द्रस्योत्तमं नाकमरुहम्॥ १०॥

का० [१४, ३, १२] देवस्याहमिति ब्रह्मा रथचक्रमारोहत्युत्करे नाभिमात्रे स्थाणौ स्थितमिति। उत्करप्रदेशे निखातस्य नाभिमात्रकाष्ठस्याग्रे स्थितं रथचक्रं ब्रह्मारोहेत्॥ ब्राह्मणकर्तृके वाजपेये लिङ्गोक्तदेवतम्। सत्यसवसः सत्याभ्यनुज्ञस्य सवितुर्देवस्य सवेऽनुज्ञायां वर्त्तमानोऽहं बृहस्पतेः सम्बन्धिनमुत्तममुत्कृष्टं नाकं स्वर्गं रुहेयमारोहामि। क्षत्रियवाजपेये चक्रारोहमन्त्रः। तत्र इन्द्रस्य नाकं रुहेयमिति विशेषः॥ का० [१४, ४, ८] आगतेषु ब्रह्मावरोहति देवस्याहमिति। यजमानादीनां सप्तदशरथेषु सप्तदशशरप्रक्षेपप्रदेशे निखातामौदुम्बरीं शाखां प्रदक्षिणीकृत्य देवयजनदेशमागतेषु सत्सु ब्रह्मा रथचक्रादवरोहति। विप्रयज्ञे पूर्वेणान्येन क्षत्रे उत्तरेण॥ सत्यं प्रकृष्टं च सवो यस्येति सत्यप्रसवाः। अत्र प्रशब्दः प्रकर्षव्यातकः। अरुहमिति भूतकालः नाकमारूढवानस्मीत्यर्थः। शेषं पूर्ववत्॥ १०॥

बृहस्पते वाजं जय बृहस्पतये वाचं वदत बृहस्पतिं वाजं जापयत। इन्द्र वाजं जयेन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयत॥ ११॥

का० [१४, ३, १५] बृहस्पते वाजमित्येकं दुन्दुभिमाहन्ति तूष्णीमितरानिति। अनुवेद्यच्छ्रितस्थागवारोपितसप्तदशदुन्दुभीनां मध्ये एकं मन्त्रेणाहन्ति षोडश तूष्णीम्॥ यजुः विप्रयज्ञे मन्त्रः। हे दुन्दुभयः! यूयं बृहस्पतये इति वाचं वदत किम्

यत् हे बृहस्पते! त्वं वाजमन्नं जय। किञ्च हे दुन्दुभयः! यूयमेव बृहस्पतिं वाजमन्नं जापयत बृहस्पतिनान्नजयं कारयतेत्यर्थः। जि जये इत्यस्य हेतुमण्णिचि क्रीङ्जीनां णाविति [पा० ६, १, ४८] धातोराकारे कृते अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुग्णाविति [पा० ७, ३, ३६] पुगागमे लोण्मध्यमबहुवचने जापयतेति रूपम्॥ चतयन्त्रे दुन्दुभिवादनमन्त्रः। हे दुन्दुभयः! यूयमिन्द्रायेति वाचं वदत यत् हे इन्द्र! त्वं वाजं जय। इन्द्रं वाजं यूयं जापयतेति पूर्ववत् ॥ ११ ॥

एषा वः सा सत्या संवागभूद्यया बृहस्पतिं वाजमजीजपताजीजपत बृहस्पतिं वाजं वनस्पतयो विमुच्यध्वम्। एषा वः सा सत्या संवागभूद्ययेन्द्रं वाजमजीजपताजीजपतेन्द्रं वाजं वनस्पतयो विमुच्यध्वम् ॥ १२ ॥

का० [१४, ४, ९—१०] एषा व इति मन्त्रावृत्तमवहरते णामितरानिति। सप्तदशदुन्दुभीनां मध्ये मन्त्रवादितं मन्त्रेणावतारयति षोडश तूष्णीं स्थाणुभ्यः॥ पूर्वो मन्त्रो विप्रयज्ञे उत्तरः क्षात्रे। हे दुन्दुभयः! वो युष्माकमेषा वाक् सत्या समभूत् तथ्या जाता यया वाचा बृहस्पतिं वाजमजीजपत। पुनर्बृहस्पतिं वाजमजीजपत अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति [निरु० १०, ४२] यास्कोक्तेर्भूयानर्थो ग्राह्यः अत्यन्तं बृहस्पतिमन्नजयं कारितवन्तो यूयं यया वाचा सा सत्या जातेत्यर्थः। जयतेर्णिजन्तस्य लुङि मध्यमबहुवचनेऽजीजपतेति रूपम्। हे वनस्पतयो वनस्पतिविकारा दुन्दुभयः! यूयं विमु-

च्यध्वं कृतज्ञत्या: सन्तो विमोचनं कुरुत ॥ चात्वे यज्ञे उत्तरो मन्त्र:। यथा वाचा इन्द्रं वाजमजीजपत सा सत्याभूदतो यूयं विमुच्यध्वं तुभ्यम् ॥ १२ ॥

देवस्याहꣳ सवितु: सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पतेर्वाजजितो वाजं जेषम्। वाजिनो वाजजितोऽध्वन स्कभ्नुवन्तो योजना मिमाना: काष्ठां गच्छत ॥ १३ ॥

का० [१४, ३, १८] देवस्याहमिति यजुर्युक्तमारोहति यजमान:। मन्त्रयुक्तं रथं यजमान आरोहेत् ॥ सत्यप्रसवस: सत्याभ्यनुज्ञस्य सवितुर्देवस्य सवेऽनुज्ञायां वर्तमानोऽहं वाजजितोऽन्नजेतुर्बृहस्पते: सम्बन्धिनं वाजमन्नं जेषं जयेयं जयतेर्लेटि उत्तमैकवचने लेटोऽडाटावित्यडागमे [पा० ३, ४, ९४] सिब्बहुलं लेटीति [पा० ३, १, ३४] सिप्प्रत्यय इतश्च लोप: परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९७] सिप इकारलोपे गुणे च जेषमिति रूपम्। यद्वा लुङि अडि उत्तमैकवचनेऽडभावे ॥ का० [१४ ३, २२] वाजिन इति वाचयतीति ॥ हे वाजिनोऽश्वा: ! यूयं काष्ठां गच्छत आज्यन्तं प्राप्नुत उत्कर्षं गच्छतेत्यर्थ:। आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते। क्रान्त्वा स्थिता भवतीति [निरु० २, १८] यास्कोक्ते:। काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिगाल्यभिधानाच्च [अमर० ३, ३, ४६]। किम्भूता यूयं वाजजित: अन्नस्य जेतार:। तथा अध्वनो मार्गान् स्कभ्नुवन्त: रुन्धन्त: चोभयन्त स ह्यश्वस्वभाव:। तथा योजना योजनानि मिमाना: अतिशीघ्रतया परिच्छिन्दन्त: ॥ १३ ॥

एष स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवा-

यां बद्धो अपिकक्ष आसनि। क्रतुं दधिक्रा अनु स॒ꣳसनिष्यदत्पथामङ्काꣳस्यन्वापनीफणत् स्वाहा ॥ १४ ॥

का० [१४, ४, ३—४] एष स्य इति प्रत्यृचं जुहोत्यनुमन्त्रयते वेति। ऋग्द्वयेनाज्यं जुहोत्यश्वाननुमन्त्रयते वा। हे अश्वदेवत्ये जगत्यौ दधिक्रावदृष्टे। त्यच्छब्दस्तच्छब्दपर्यायश्छान्दसः स्यः एष वाजी सोऽयमश्वः क्षिपणिम्। क्षिप्यते प्रेर्यतेऽनया सा क्षिपणिस्तां कशां कशाघातमनु तुरण्यति तूर्णमध्वानमश्नुते। यद्वा क्षिपणिं तुरण्यति कशां त्वरयति कशायास्त्वरया शीघ्रं धावतीत्यर्थः। किम्भूतोऽश्वः ग्रीवायामपिकक्षे आसनि आस्ये च बद्धः तत्तदुचितरज्जुविशेषैः। पद्दन्न इत्यादिना [पा० ६, १, ६३] आस्यशब्दस्यासनादेशः सप्तम्याम्। ग्रीवायामुरोबन्धेण बद्धः। कक्षयाः समीपे अपिकक्षं पर्याणदेशस्तत्र सन्नाहरज्ज्वा बद्धः। आस्ये मुखे कविकया बद्धः। तथा दधिक्राः दधाति अश्ववारमिति दधिः आदृगमेति [पा० ३, २, १७१] किप्रत्ययः दधिः सन् क्रमतेऽध्वानमिति दधिक्राः विटि क्रमतेराकारः यद्वा दधीन् धारकान् मार्गावरोधानद्रिपाषाणगर्त्तकण्टकादीनप्यतिक्रामतीति दधिक्राः। तथा क्रतुं सादिनोऽभिप्रायमनु संसनिष्यदत् सम्यगनु सन्दधानः सादिसङ्कल्पानुसारेण गच्छन् दाधर्तिदर्धर्तीत्यादिना [पा० ७, ४, ६५] स्यन्दतेर्यङ्लुकि निपातोऽयम्। तथा पथां मार्गाणामङ्कांसि लक्षणानि कुटिलानि निम्नोन्नतानि अन्वापनिफणत् अतिशीघ्रं प्राप्नुवन् समत्वमापादयन्नित्यर्थः। अन्वाङ्पूर्वस्य फणतेर्गत्यर्थस्य

यङ्लुकि निपातः पूर्ववत् । एवंविधोऽश्वस्तुरण्यतीति सम्बन्धः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १४ ॥

उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पर्णं न वेरनु-वाति प्रगर्धिनः । श्येनस्येव ध्रजतो अङ्कसं परि दधिक्राव्णः सहोर्जा तरित्रतः स्वाहा ॥१५॥

उत स्म अपि च अस्याश्वस्य अङ्कसं शृङ्गारचिह्नं वस्त्रचामरादिकं परि सर्वस्मिन्नपि देहे वर्त्तमानं सत् अनुवाति गच्छन्तमश्वमनु उत्क्षिप्तत्वेन दृश्यमानं गच्छति । कस्य किमिव वेः पक्षिणः पर्णं न पक्ष इव यथा त्वरया गच्छतः पक्षिणः पक्ष उत्क्षिप्तो गच्छन्नवलोक्यते तथा धावतोऽश्वस्याङ्कसरूपं वस्त्रचामरादिकं निस्पष्टमवलोक्यत इत्यर्थः । किम्भूतस्याश्वस्य द्रवतो गच्छतः तथा तुरण्यतस्त्वरयतः प्रगर्धिनः प्रगृध्यतीति प्रगर्धी अवधिं प्राप्तुं काङ्क्षतः । पक्षिमात्रस्य पर्णमङ्कसदृष्टान्तत्वेनाभिहितम् शीघ्रधावने श्येनदृष्टान्त उच्यते । श्येनस्येव ध्रजतो गच्छतो वेगेन ध्रज गतौ दधिक्राव्णः दधीन् क्रमते दधिक्रावा, धारकपर्वताद्यतिक्रामिणः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५] क्रमतेर्वनिपि विड्वनोरिति [पा० ६, ४, ४१] आकारः । ऊर्जा बलेन सह तरित्रतः मार्गं भृशं तरतः यङ्लुकि निपातोऽयम् । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १५ ॥

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः ॥ १६ ॥

का० [१४, ४, ५] उत्तरेण तृचेन चेति। शं न इति ऋक्त्रयेणाज्यहोमोऽश्वाभिमन्त्रणं वा॥ अश्वदैवत्या विराड्भिष्टुद्दृष्टा दशाक्षरचतुःपादा। देवानां कर्म देवतातिः सर्वदेवात्तातिलिति [पा० ४, ४, १४२] देवशब्दात् कर्मणि तातिल्प्रत्ययः। लितीति [पा० ६, १, १९३] प्रत्ययात् पूर्वस्य वकारस्योदात्तत्वम्। तस्य सप्तम्यां सुपां सुलुगित्यादिना [पा० ७, १, ३९] ङेराकारः। देवताता देवतातौ यज्ञे हविषु आह्वानेषु सत्सु वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं शं सुखकरा भवन्तु। किम्भूताः मितद्रवः मितं परिमितं द्रवन्ति गच्छन्तीति मितद्रवः क्विपि तुगभावः आर्षः। स्वर्काः शोभनोऽर्को येषां ते सुरुचः स्वन्ना वा। तथा अहिं सर्पं वृकमरण्यश्वानं रक्षांसि राक्षसान् च जम्भयन्तो नाशयन्तः। किञ्च तेऽश्वा अस्मत्सकाशात्सनेमि क्षिप्रममीवा व्याधीन् युयवन् पृथक्कुर्वन्तु। यु पृथग्भावे अस्य लेटि लङि रूपम् गुणाडभावावार्षौ। सनेमीति पुराणनाम [निघ० ३, २७ ४] इह तु क्षिप्रवाचकः॥ १६॥

ते नो॒ अर्व॑न्तो हवन॒श्रुतो॒ हवं॒ विश्वे॑ शृ॒ण्वन्तु वा॒जिनो॑ मि॒तद्र॑वः। स॒ह॒स्र॒सा मे॒ध॒सा॑ता सनि॒ष्यवो॑ म॒हो ये धनं॑ समि॒थेषु॑ जभ्रि॒रे॥ १७॥

अश्वदैवत्या जगती नाभानेदिष्ठदृष्टा। विश्वे सर्वे ते वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं हवमाह्वानं शृण्वन्तु। किम्भूताः अर्वन्तः इयर्ति कुटिलं गच्छन्तीत्यर्वन्तः। ऋ गतावित्यस्माद्वनिप् अर्वणस्त्रसावनञ इति [पा० ६, ४, १२७] इति

वन्तादेशे रूपम् । श्रवनश्रुतः श्रवनमाह्वानं शृणवन्तीति श्रवनश्रुतः । मितद्रवः यथामार्गे चित्तानुकूल्येन परिमितगामिनः । सहस्रसाः सहस्रस्यानेकजननृप्तिजनकस्य सनिताऽरस्राणि: सनितारो दातारः । मेधसाता सनिष्यवः मेधो यज्ञः सन्यते सम्भज्यते यत्र सा मेधसातिः संग्रामात्मा एकीकारस्तस्यां सनिष्यवः सम्भक्तारः पूरयितारः । ते के येऽश्वाः सम्प्रेषु सङ्ग्रामेषु महः महत् पूज्यं वा धनं जभ्रिरे अग्रिरे आहृतवन्तः ॥ १७ ॥

वाजे-वाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः । अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः ॥ १८ ॥

अश्वदेवत्या त्रिष्टुब्वसिष्ठदृष्टा । हे वाजिनोऽश्वाः ! वाजे वाजे सर्वस्मिन्नन्ने उपस्थिते सति धनेषु चोपस्थितेषु सत्सु नोऽस्मानवत पालयत । किम्भूता यूयम् विप्रा मेधाविनः परिष्टकारिणः अमृता अमरणधर्माणः ऋतज्ञाः सत्यज्ञाः यज्ञज्ञा वा । किञ्च अस्य मध्वः पिबत कर्मणि षष्ठी इदं मधु धावनात् पूर्वं पश्चाच्चावघ्रायमाणं नैवारचरुलक्षणं मधुरं हविः पिबत पीत्वा च मादयध्वं तृप्ता भवत ततस्तृप्ताः सन्तो देवयानैर्देवाधिष्ठितैः पथिभिर्मार्गैर्यात गच्छत ॥ १८ ॥

आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादेमे द्यावापृथिवी विश्वरूपे । आ मा गन्तां पितरा मातरा चा मा सोमो अमृतत्वेन गम्यात् ॥
वाजिनो वाजजितो वाजꣳ ससृवाꣳसो बृह-

स्पते॑ भा॒गमव॑जिघ्रत निमृ॒जा॒नाः॥ १९॥

का० [१४, ४, ११] अवरुह्य नैवारमालभते तीर्थे स्थितमा मा वाजस्येति। यजमानो रथादवतीर्य चात्वालोत्करान्तरे स्थितं नैवारं चरुं स्पृशति॥ प्रजापतिदेवत्या त्रिष्टुब्वर्षिदृष्टा। वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पत्तिर्मा मामाजगम्यात् आगच्छतु। गच्छतेर्व्यत्ययेन श्लादित्वे लिङि रूपम्। आ इमे विश्वरूपे सर्वरूपात्मिके इमे द्यावापृथिव्यौ मां प्रत्यागच्छेताम्। पितरा मातरा पितरामातरा च छन्दसीति [पा० ६, ३, ३३] द्विरूपैकशेषो निपात्यते। अस्मदीयः पिता माता च मा मां प्रति आगन्तामागच्छताम्। व्यत्ययेनादादित्वे लोटि रूपम्। सोमश्चामृतत्वेन सहितो मा मामागम्यात्। चतुर्थ्यर्थे तृतीया। अमृतत्वाय मम देवत्वजन्मने सोमो मां प्रत्यागच्छेत् लिङि रूपम्॥ का० [१४, ४, १२] यजुर्युक्तानाघ्रापयति वाजिन इति। मन्त्रेण युक्तानश्वान्नैवारचरुमाघ्रापयेत्॥ अश्वदेवत्यं यजुः। हे वाजिनोऽश्वाः! यूयं बृहस्पतेः सम्बन्धिनं भागं चरुमवजिघ्रत आघ्राणं कुरुत। किम्भूताः वाजजितः वाजस्यान्नस्य जेतारः। वाजमन्नं जेतुं सस्वांसः सृतवन्तो गतवन्तः सृतेः क्वसुप्रत्यये रूपम्। निमृजानाः मृजूष शुद्धौ शानच्प्रत्ययः शोधयन्तः चरुमेनं यजमानं वा पुनन्त इत्यर्थः॥ १९॥

आ॒पये॑ । स्वाहा॑ । स्वा॒पये॒ स्वाहा॑ । अ॒पि॒जा॒य॒ स्वाहा॑ । क्रत॑वे॒ स्वाहा॑ । वस॑वे॒ स्वाहा॑ । अ॒हर्प॑तये॒ स्वाहा॑ । अह्ने॑ मु॒ग्धाय॒ स्वाहा॑ । मु॒ग्धाय॑ वैन॒ꣳशि॒नाय॒ स्वाहा॑ । वि॒न॒ꣳशिन॑

आन्त्यायनाय स्वाहा। अन्त्याय भौवनाय स्वाहा। भुवनस्य पतये स्वाहा। अधिपतये स्वाहा॥ २०॥

का० [१४, ५, १] द्वादश स्रुवाहुतीर्जुहोत्यापये स्वाहेति प्रतिमन्त्रं वाचयति वेति॥ प्राजापत्यानि द्वादश यजूंषि। संवत्सराभिमानी प्रजापतिः स्तूयते तस्यैवैतानि नामानि। आप्नोतीत्यापिस्तस्मै सुहुतमस्तु। शोभनमाप्नोतीति स्वापिः तस्मै। अपि जायते पुनः पुनरुत्पद्यते इत्यपिजस्तस्मै स्वाहा। क्रतुः सङ्कल्पो भोगादिविषया यज्ञा वा तस्मै। वसवे निवासहेतवे। अह्नां दिवसानां पतिरहर्पतिस्तस्मै। अतश्चत्वारि नामान्युभयविशेषणविशिष्टानि। मुह वैचित्ये मुह्यतीति मुग्धस्तस्मै अह्ने विनाशाय। विनश्यन्तीति विनंशिनः विनाशशीलाः पदार्थाः। सर्वजनगोर्भवनाति [पा० ७, १, ६०] छान्दसत्वाद्भवतः नुमागमः। विनंशिषु भवो वैनंशिनस्तस्मै मुग्धाय मोहकाय स्वाहा। अन्ते भव आन्त्यस्तदयनं च तदयनं च अन्त्यायनमन्त्यस्थानं तत्र भव आन्त्यायनस्तस्मै विनंशिने विनाशशीलाय स्वाहा। अन्ते भवोऽन्त्यः भुवने भवो भौवनस्तदुभयविशिष्टाय स्वाहा। भुवनस्य पतये जगतः पालयित्रे। अधिपतये सर्वलोकानां स्वामिने स्वाहा सुहुतमस्तु॥ २०॥

आयुर्यज्ञेन कल्पताम्। प्राणो यज्ञेन कल्पताम्। चक्षुर्यज्ञेन कल्पताम्। श्रोत्रं यज्ञेन कल्पताम्। पृष्ठं यज्ञेन कल्पताम्। यज्ञो यज्ञेन कल्पताम्। प्रजापतेः प्रजा अभूम। स्वर्देवा

अगन्म। अ॒मृता॑ अभूम॥ २१॥

का० [१४, ५, २] षट्चोत्तराः। षट् आयुर्यज्ञेनेत्या-द्याश्वशब्दाज्जुहोति वाचयति वा॥ प्राजापत्यानि षड्यजूंषि। मदीयमायुर्यज्ञेन वाजपेयाख्येन कल्पतां क्लृप्तं भवतु। मुख-नासिकाप्रभवः पञ्चवृत्तिकः प्राणवायुरप्यनेन यज्ञेन क्लृप्तो भवतु। चक्षुरिन्द्रियं यज्ञेन क्लृप्तं भवतु। श्रोत्रेन्द्रियं यज्ञेन क्लृप्तमस्तु। पृष्ठं रथन्तरादिकं शरीरस्य पृष्ठं वा यज्ञेन कल्प-ताम्। यज्ञेन मदीयेन वाजपेयाख्येन यज्ञो यज्ञाधिष्ठाता विष्णुः कल्पताम्॥ का० [१४,५,६] प्रजापतेरित्यारोहत इति। पत्नीयजमानौ निश्रेण्या यूपमारोहतः॥ यजमानदेवत्यानि त्रीणि यजूंषि। वयं प्रजापतेः सम्बन्धिन्यः प्रजा अभूम अप-त्यानि जातानि॥ का० [१४, ५, ७] स्वरिति गोधूम माल-भत इति। गोधूमपिष्टनिर्मितं चषालं यजमानः स्पृशेत्॥ हे देवाः! वयं स्वः स्वर्गमगन्म प्राप्ताः॥ का० [१४, ५, ८] शिरसा यूपमुज्जिहीतेऽमृता इति। यूपादूर्ध्वं शिरः करोति॥ वयममृता मरणधर्मरहिता अभूम सम्भूताः॥ २१॥

अ॒स्मे वो॑ अस्त्विन्द्रि॒यम॒स्मे नृ॒म्णमु॒त क्रतु॑-र॒स्मे वर्चा॑ᳩसि सन्तु वः। नमो॑ मा॒त्रे पृ॑थि॒व्यै नमो॑ मा॒त्रे पृ॑थि॒व्यै। इ॒यं ते॒ राट्। य॒न्तासि॒ यम॑नो ध्रु॒वोऽसि ध॒रुणः कृ॒ष्यै त्वा॒ क्षेमा॑य त्वा र॒य्यै त्वा॒ पोषा॑य त्वा॥ २२॥

का० [१४, ५, ९] अस्मे व इति दिशो वीक्षत इति। यूपारूढ एव यजमानो दिशः पश्यति॥ दिग्देवत्यम् हे दिशः! वो युष्मत्सम्बन्धि इन्द्रियं वीर्यमस्मे अस्मास्वस्तु। नृम्णं

धनं युष्मत्सम्बन्धि अस्मे अस्मास्वस्तु । उत अपि च क्रतुः कर्म युष्मत्सम्बन्धि अस्मास्वस्तु । वो युष्माकं वर्चांसि तेजांसि अस्मे अस्मासु सन्तु भवन्तु । अस्माकं सम्बन्धि युष्मत्सामर्थ्यमस्त्विति भावः ॥ का० [१४, ५, १२] नमो मात इति भूमिमवेक्षत इति । यूपारूढ एव यजमानो भूमिं पश्यति ॥ पृथिवीदेवत्यम् । मात्रे मातृरूपायै पृथिव्यै नमो नमस्कारोऽस्तु । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति [निरु० १०, ४२] द्विरुक्तिः ॥ का० [१४, ५, १३] उत्तरवेदिमपरेणौदुम्बरीमासन्दीं वस्तचर्मणास्तृणातीयं त इति ॥ आसन्दीदेवत्यम् । हे आसन्दि ! ते तव इयं राट् इदं राज्यं राजनं राट् सम्पदादित्वाद्भावे स्त्रियां क्विप् अभिषिञ्चामि त्वमिति भावः ॥ का० [१४, ५, १४] तस्यामस्यामुपवेशयति यन्तासीति । आसन्द्यां यजमानमुपवेशयेत् ॥ यजमानदेवत्यम् । हे यजमान ! त्वं यन्ता सर्वस्य नियन्तासि यमनः स्वर्गं संयमनकर्ता भवसि अनवच्छिन्नं तव यमनमिति भावः । तथा ध्रुवः स्थिरोऽसि धरुणो धारकोऽसि । कृष्यै कर्षणाय कृषिसिद्ध्यर्थं त्वा त्वामुपवेशयामीति सर्वत्र शेषः । क्षेमाय लब्धपरिपालनाय त्वामुप० । रय्यै धनाय त्वामुप० । पोषाय पशुपुत्रादिपुष्ट्यै त्वामुप० ॥ २२ ॥

वाज॑स्ये॒मं प्र॑स॒वः सु॑षुवे॒ऽग्रे॒ सोम॒ꣳ राजा॑नमोष॑धीष्व॒प्सु । ता अ॒स्मभ्य॒ं मधु॑मतीर्भवन्तु व॒यꣳ रा॒ष्ट्रे जा॑गृयाम पु॒रोहि॑ताः स्वाहा॑ ॥२३॥

का० [१४, ५, २१] स्रुवेण सप्त ताञ्जुहोति वाजस्येममिति प्रतिमन्त्रमिति । औदुम्बरपात्रे एकीकृताद् दुग्धव्रीह्यादिधान्यात् स्रुवेणाहवनीये सप्त मन्त्रैर्जुहोति ॥ तिस्रस्त्रिष्टुभः

प्रजापतिर्देवत्या:। प्रसूतेऽसौ प्रसवः पचादित्वादच् वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पादकः प्रजापतिः अग्रे सृष्ट्यादौ ओषधीषु अप्सु च वर्त्तमानमिमं सोमं वल्लीरूपं राजानं दीप्तिमन्तं पदार्थं सुषुवे उत्पादयामास ता इत्थम्भूताः सोमस्य जनयित्र्य ओषधय आपश्चास्मभ्यमस्मदर्थं मधुमतीर्मधुमत्यो रसवत्यो माधुर्य्योपेता भवन्तु भोगयोग्या भवन्तु वयं च ताभिरभिषिक्ता राष्ट्रे स्वकीये देशे जागृयाम अप्रमत्ता भवाम। पुरोहिताः यागानुष्ठानादौ पुरोगामिनः प्रधाना इत्यर्थः स्वाहा सुहुतमस्तु॥ २३॥

वाज॑स्ये॒मां प्र॑स॒वः शि॑श्रिये॒ दिव॑मि॒मा च॒ विश्वा॒ भुव॑नानि स॒म्राट्। अदि॑त्सन्तं दापयति प्रजा॒नन् स नो॑ र॒यिं सर्व॑वीरं॒ निय॑च्छतु॒ स्वाहा॑॥ २४॥

वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पादक ईश्वर इमां पृथिवीं दिवं द्युलोकं च इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि च शिश्रिये आश्रितवान् स च सम्राट् सर्वेषां भुवनानां राजा भूत्वा अदित्सन्तं हविर्दातुमनिच्छन्तं मां प्रजानन् अवगच्छन् मदीयबुद्धिप्रेरणेन हविर्दापयति ततो नोऽस्मभ्यं सर्ववीरं सर्वैः पुत्रभृत्यादिभिर्युक्तं रयिं धनं नियच्छतु नियमनेन ददातु दाण् दाने पाघ्राध्मेत्यादिना [पा० ७, ३, ७८] यच्छादेशः। स्वाहा सुहुतमस्तु॥ २४॥

वाज॑स्य॒ नु प्र॑स॒व आब॑भूवे॒मा च॒ विश्वा॒ भुव॑नानि स॒र्वतः॑। सने॑मि॒ रा॒जा परि॑याति

विद्वान् प्रजां पुष्टिं वर्धयमानो अस्मे स्वाहा ॥ २५ ॥

नु इति विस्मये वाजस्य प्रसवः प्रजापतिः इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतानि सर्वतोऽवस्थितानि हिरण्यगर्भादिस्तम्बपर्यन्तानि आबभूव सम्भावितवानुत्पादितवानित्यर्थः। सनेमीति पुराणनाम [निघ० ३, २७, ४] सनेमि चिरन्तनो राजा दीप्तः सन् परियाति सर्वतः स्वेच्छया गच्छति। किम्भूतः विद्वान् स्वाधिकारं जानन् तथा अस्मे अस्माकं प्रजां पुत्रादिसन्ततिं पुष्टिं धनपोषं च वर्धयमानः वर्धयन् स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २५ ॥

सोमꣳ राजानमवसेऽग्निमन्वारभामहे। आदित्यान् विष्णुꣳ सूर्यं ब्रह्माणञ्च बृहस्पतिꣳ स्वाहा ॥ २६ ॥

तिस्रोऽनुष्टुभस्तापसदृष्टाः प्रथमा सोमाग्न्यादित्यविष्णुसूर्यब्रह्मबृहस्पतिदेवत्या। अवसे रक्षणार्थं तर्पणाय वा सोमं राजानमग्निं वैश्वानरमादित्यान् द्वादशविष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं बृहस्पतिं चान्वारभामहे अन्वारम्भणमाह्वानं कुर्महे स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २६ ॥

अर्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय। वाचं विष्णुꣳसरस्वतीꣳ सवितारञ्च वाजिनꣳ स्वाहा ॥ २७ ॥

अर्यमबृहस्पतीन्द्रवाग्विष्णुसरस्वतीसवितृदेवत्या। ईश्वर! त्वमर्यमादीन् देवान् दानाय धनप्रदानार्थं चोदय

प्रेरय बृहस्पतिमिन्द्रं देवेशं वाचं वागधिष्ठात्रीं सरस्वतीं विष्णुं सवितारं सर्वस्य प्रसवकर्त्तारं सूर्य्यम्। वाजिनमन्नवन्तमिति सर्वेषां विशेषणं वाजिनं देवाश्वं वा। स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २७ ॥

अग्ने अच्छावदेह नः प्रति नः सुमना भव। प्र नो यच्छ सहस्रजित्त्वᳬ हि धनदा असि स्वाहा ॥ २८ ॥

अग्निदेवत्या। हे अग्ने! इहास्मिन् कर्मणि नोऽस्माकमच्छावद आभिमुख्येन ब्रूहि हितमिति शेषः। निपातस्य चेति [पा० ६, ३. १३६] संहितायां दीर्घोऽच्छशब्दस्य। किञ्च नोऽस्मान् प्रति सुमनाः करुणार्द्रचित्तो भव हे सहस्रजित् सहस्रस्य बहुनो वसुनो जेतः! सहस्राणां योधानां वा जेतः! हि यस्मात् त्वं स्वभावतो धनदा धनस्य दातासि अतस्त्वं नोऽस्मभ्यं प्रयच्छ धनं देहि स्वाहा ॥ २८ ॥

प्र नो यच्छत्वर्य्यमा प्र पूषा प्र बृहस्पतिः। प्र वाग्देवी ददातु नः स्वाहा ॥ २९ ॥

गायत्री अर्यमपूषबृहस्पतिवाग्देवत्या। अर्यमा सूर्य्यविशेषो नोऽस्मभ्यं प्रयच्छतु अभीष्टं ददातु पूषा प्रयच्छतु उपसर्गावृत्त्या क्रियापदावृत्तिः बृहस्पतिः प्रयच्छतु देवी दीप्यमाना वाक् नोऽस्मभ्यं ददातु स्वाहा ॥ २९ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्। सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्य-

न्त्रिये दधामि बृहस्पतेष्ट्वा साम्राज्येनाभिषि-
ञ्चाम्यसौ ॥ ३० ॥

का० [१४, ५, २२] शेषेणाभिषिञ्चति यजमानं देवस्य त्वेति। होमद्रव्यशेषेण यजमानं शिरसि सिञ्चेत् ॥ यजमानदेवत्यम् सवितुर्देवस्य प्रसवे वर्त्तमानोऽहमश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वा त्वां वाचो वाण्या यन्तुर्यन्त्र्याः। पुंस्त्वमार्षम्। नियमनकर्त्र्याः। सरस्वत्यै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सरस्वत्याः यन्त्रिये नियमने ऐश्वर्ये दधामि स्थापयामि। किञ्च बृहस्पतेः साम्राज्येन सम्राड्भावेन त्वा त्वामभिषिञ्चामि असाविति तन्नामग्रहणम् ॥ ३० ॥

अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुदजयत्तमुज्जेषम्। अश्विनौ द्व्यक्षरेण द्विपदो मनुष्यानुदजयतां तानुज्जेषम्। विष्णुस्त्र्यक्षरेण त्रींल्लोकानुदजयत्तानुज्जेषम्। सोमश्चतुरक्षरेण चतुष्पदः पशूनुदजयत्तानुज्जेषम् ॥ ३१ ॥

का० [१४, ५, २६] अग्निरेकाक्षरेणेत्यनुवाकं द्वादशवत् कृत्वेति। चतुःकण्डिकात्मकमनुवाकं द्वादशवत् द्वादश स्रुवाहुतीर्जुहोत्यापयं स्वाहेति प्रतिमन्त्रं वाचयति वेति यत्पूर्वमुक्तं [१४, ५, १] तद्वत् कृत्वेत्यर्थः तैनैतैर्मन्त्रैर्जुहोति सप्तदश मन्त्रान् वाचयति वेत्यर्थः॥ एते मन्त्रा उज्जितिसंज्ञाः। सप्तदश यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि। ओ श्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामहे इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कारः एष सप्तदशाक्षरात्मकः प्रजा-

पतिरधियज्ञं समासव्यासाभ्यामुज्जीयते॥ अग्निरेकाक्षरेण छन्दसा प्राणं पञ्चवृत्तिकमुदजयत् उत्कृष्टं जितवान् तथाहमपि तादृशं तं प्राणमुज्जेषमुत्कृष्टं जयेयं वशीकुर्य्यामित्यर्थः॥ अश्विनौ देवौ द्व्यक्षरेण अक्षरद्वयात्मकेन छन्दसा द्विपदः पादद्वयोपेतान्मनुष्यानुदजयतां जितवन्तौ तथाहमपि तेनैव द्व्यक्षरेण छन्दसा तान् तादृशान्मनुष्यानुज्जेषमधिकं जयेयम्॥ विष्णुस्त्र्यक्षरेणाक्षरत्रयात्मकेन छन्दसा त्रीन् भूरादीन् लोकानुदजयत् अहमपि तान् लोकानुज्जेषम्॥ सोमोऽक्षरचतुष्टयात्मकेन छन्दसा चतुःपदः पादचतुष्टयोपेतान् पशूनुदजयत् अहमपि तेन तान् पशूनुज्जेषम्॥ ३१॥

पूषा पञ्चाक्षरेण पञ्च दिश उदजयत्ता उज्जेषम्। सविता षडक्षरेण षडृतूनुदजयत्तानुज्जेषम्। मरुतः सप्ताक्षरेण सप्त ग्राम्यान् पशूनुदजयँस्तानुज्जेषम्। बृहस्पतिरष्टाक्षरेण गायत्रीमुदजयत्तामुज्जेषम्॥ ३२॥

पूषा देवः पञ्चाक्षरेण छन्दसा पञ्चसंख्याः पूर्वाद्यास्तत्स्रोऽवान्तरदिशं चेति पञ्च दिश उदजयत् अहमपि ता दिशो जयेयम्॥ सविता सर्वस्य प्रेरको देवः षडक्षरेण छन्दसा षट्संख्यानृतूनुदजयत् तानृतूनहमुज्जेषम्॥ मरुतो देवाः सप्ताक्षरेण छन्दसा सप्तसंख्यान् ग्राम्यान् पशून् गवादीनुदजयन् अहं तान् ग्राम्यान् पशून् जयेयम्॥ बृहस्पतिरष्टाक्षरात्मकेन छन्दसा गायत्रीच्छन्दोऽभिमानिनीं देवतामुदजयत् तां तादृशीं गायत्रीं जयेयम्॥ ३२॥

मित्रो नवाक्षरेण त्रिवृत॑ स्तोममुदजयत्तमुज्जेषम् । वरुणो दशाक्षरेण विराजमुदजयत्तामुज्जेषम् । इन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयत्तामुज्जेषम् । विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण जगतीमुदजय॑स्तामुज्जेषम् ॥ ३३ ॥

मित्रो देवो नवाक्षरेण छन्दसा त्रिवृतं स्तोममुदजयत्तं तादृशं स्तोममहं जयेयम् ॥ वरुणो देवो दशाक्षरेण छन्दसा विराजम् दशाक्षरा विराडिति श्रुतिप्रसिद्धां तदभिमानिनीं देवतामुदजयत्तां विराजमहमप्युज्जेषम् ॥ इन्द्रो देव एकादशाक्षरेण छन्दसा त्रिष्टुप्छन्दोऽभिमानिनीं देवतामुदजयत् तां त्रिष्टुभमहमुज्जेषम् । विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण छन्दसा जगत्यभिमानिदेवतामुदजयन् अहमपि तां जगतीं जयेयम् ॥ ३३ ॥

वसवस्त्रयोदशाक्षरेण त्रयोदश॑ स्तोममुदजय॑स्तमुज्जेषम् । रुद्राश्चतुर्दशाक्षरेण चतुर्दश॑ स्तोममुदजय॑स्तमुज्जेषम् । आदित्याः पञ्चदशाक्षरेण पञ्चदश॑ स्तोममुदजय॑स्तमुज्जेषम् । अदितिः षोडशाक्षरेण षोडश॑ स्तोममुदजयत्तमुज्जेषम् । प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण सप्तदश॑ स्तोममुदजयत्तमुज्जेषम् ॥ ३४ ॥

वसवस्त्रयोदशाक्षरेण छन्दसा त्रयोदशं स्तोममुदजयन् तं स्तोमं जयेयम् ॥ रुद्रा देवाश्चतुर्दशाक्षरेण छन्दसा चतु-

दशं स्तोममुदजयन् तं स्तोममहमपि जयेयम्॥ आदित्याः देवाः पञ्चदशाक्षरेण छन्दसा पञ्चदशं स्तोममुदजयन् तं स्तोमं जयेयम्॥ अदितिर्देवमाता षोडशाक्षरेण छन्दसा षोडशं स्तोममुदजयत् तेनाहमपि तं स्तोममुज्जेषम्॥ प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण छन्दसा सप्तदशाख्यं स्तोममुदजयत् तं स्तोमं तेन छन्दसाहमपि जयेयम्॥ एतान्मन्त्रान् जपित्वैर्जुहुयाद्वा॥ ३४॥

इति वाजपेयमन्त्राः समाप्ताः॥

एष ते निर्ऋते भागस्तं जुषस्व स्वाहा। अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पुरःसद्भ्यः स्वाहा। यमनेत्रेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणासद्भ्यः स्वाहा। विश्वदेवनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पश्चात्सद्भ्यः स्वाहा। मित्रावरुणनेत्रेभ्यो वा मरुन्नेत्रेभ्यो वा देवेभ्य उत्तरासद्भ्यः स्वाहा। सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्य उपरिसद्भ्यो दुवस्वद्भ्यः स्वाहा॥ ३५॥

अथ राजसूयमन्त्राः। तेषां वरुण ऋषिः॥ का० [१५. १. ८--१०] अष्टाकपालोऽनुमत्यै शम्यायाः पश्चाद्धविष्मन्तः स्रुवे कृत्वा दक्षिणाग्न्युल्मुकमादाय दक्षिणा गत्वा स्वयम्प्रदीर्णे इरिणे वाग्ना जुहोत्येष ते निर्ऋत इति। फाल्गुनाद्यदशम्यामनुमत्यै अष्टाकपालः पुरोडाशो भवति तदर्थं गृहीतहविषः पेषणकाले दृषदधस्तान्निहितशम्यापश्चाद्भागे यत्र पतितं यद्वकिञ्चित्तण्डुलपिष्टरूपं तत् स्रुवे निधाय दक्षिणाग्नेरुल्मुकमादाय दक्षिणस्यां दिशि गत्वा स्वयंस्फुटिते भूभागे

ऊषरे वोल्मीकाग्निं संस्थाप्य तदर्विजुहोतीति सूत्रार्थः॥ पृथि वोदेवत्यम्। निर्ऋतिरत्र पृथिवी हे निर्ऋते पृथिवि! एष पिष्टरूपस्ते तव भागः तं भागं त्वं जुषस्व सेवस्व स्वाहा सुहुत मस्तु॥ का० [१५, १, २०] पञ्चवातीयमाहवनीयं प्रतिदिशं व्यूह्य मध्ये च स्रुवेणाग्निषु जुहोत्यग्निनेत्रेभ्य इति प्रतिमन्त्र; मिति। एवं पञ्चधिष्ण्याः कृत्वा पञ्चवातीयाख्यं कर्म विधेयम् तत्राहवनीयं प्रागादिदिक्षु कृत्वा मध्ये चावशिष्य स्रुवेणाज्यं पञ्चस्वग्निषु यथालिङ्गं जुहोति॥ अध्यायसमाप्तिपर्यन्तं देवा ऋषयः। दश यजूंषि देवदेवत्यानि। अग्निर्नेता येषां ते अग्निनेत्रास्तेभ्यः। पुरः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि सीदन्तीति पुरःसदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु॥ अथ दक्षिणे जुहोति। यमनेत्रेभ्यः यमो नेता येषां तेभ्यः। दक्षिणस्यां सीद न्तीति दक्षिणासदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा॥ अथ पश्चाज्जुहोति। विश्वदेवनेत्रेभ्यः विश्वे देवा नेतारो येषां तेभ्यः। पश्चात्सीद न्तीति पश्चात्सदस्तेभ्यः स्वाहा॥ अथोत्तरार्धे जुहोति। मित्रावरुणनेत्रेभ्यः मित्रावरुणौ नेतारौ येषां ते मित्रावरुण नेत्राः। वा यद्वा मरुतो नेतारो येषां ते मरुन्नेत्राः। उत्तरस्यां सीदन्तीत्युत्तरासदः उत्तरभागाश्रितास्तेभ्यः देवेभ्यः स्वाहा। अत्र मित्रावरुणनेत्रेभ्यो देवेभ्य उत्तरासद्भ्यः मरुन्नेत्रेभ्यो देवेभ्य उत्तरासद्भ्य इति मन्त्रयोर्विकल्पः॥ मध्ये जुहोति। सोमनेत्रेभ्यः सोमो नेता येषां तेभ्यः। उपरि सीदन्ति तिष्ठन्ती त्युपरिसदस्त। दुवस्वन्तः परिचर्यावन्तः यद्वात्र दुवःशब्देन हव्यं तद्येषामस्ति ते दुवस्वन्तस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा॥ ३५॥

ये दे॒वा अ॒ग्निने॑त्राः पु॒रः॒सद॒स्तेभ्यः॒ स्वाहा॑।

ये दे॒वा य॒मने॑त्रा द॒क्षि॒णा॒सद॒स्तेभ्यः॒ स्वाहा॑।

ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सदस्तेभ्यः स्वाहा। ये देवा मित्रावरुणनेत्रा वा मरुन्नेत्रा वोत्तरासदस्तेभ्यः स्वाहा। ये देवाः सोमनेत्रा उपरिसदो दुवस्वन्तस्तेभ्यः स्वाहा॥ ३६॥

का० [१५, १, २१] उत्तराः समस्य वै देवा इति प्रतिमन्त्रमिति। पञ्चधा विभक्तमाहवनीयमेकीकृत्य ये देवा इति पञ्च मन्त्रैः प्रत्येकं जुहुयादिति शेषः॥ ये देवा अग्निनेत्राः पुरःसदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा। ये देवा यमनेत्राः पूर्ववद्व्याख्या। ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सदः। ये देवा मित्रावरुणनेत्राः ये देवा मरुन्नेत्रा इति मन्त्रयोर्विकल्पः। ये देवा सोमनेत्राः उपरिसदः उपरि स्थिता दुवस्वन्तो हव्यवन्तस्तेभ्यः स्वाहा॥ ३६॥

अग्ने सहस्व पृतना अभिमातीरपास्य। दुष्टरस्तरन्नरातीर्वर्चो धा यज्ञवाहसि॥ ३७॥

का० [१५, २, ५] अग्ने सहस्वेत्युल्मुकादानमिति। अपामार्गतण्डुलहोमार्थं दक्षिणाग्नेरुल्मुकमादद्यात्॥ अग्निदेवत्यानुष्टुब्देवश्रवोदेववातदृष्टा। हे अग्ने! त्वं पृतनाः शत्रुसेनाः सहस्व अभिभव। तथा अभिमातीः सपत्नोऽभिमातिरुच्यते स्त्रीत्वमार्षम् अभिमातीन् शत्रून् अपास्य अपक्षिप निवर्त्तय। असु क्षेपणे अस्य लोटि रूपम्। किञ्च यज्ञं वहतीति यज्ञवाहास्तस्मिन् यज्ञवाहसि यज्ञनिर्वाहके यजमाने वर्चोऽन्नं धाः धेहि। दधातेर्लुङि रूपम् बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः [पा० ६, ४, ७५]। किम्भूतस्त्वं दुष्टरः दुस्तरः केनापि तर्त्तुमशक्यः अशक्यप्रतिक्रियो दुर्निवार इत्यर्थः।

ऽरातीः शत्रून् तरन् तिरस्कुर्वन् विनाशयन्नित्यर्थः ॥ ३७ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्। उपाᳬशोर्वीर्य्येण जुहोमि हतᳬरक्षः स्वाहा। रक्षसां त्वा वधाय। अवधिष्म रक्षोऽवधिष्मामुमसौ हतः ॥ ३८ ॥

का० [१५, २, ६] देवस्य त्वेति जुहोतीति। प्रागुदग्वा गत्वा गृहीतमुलूकं संस्थाप्य स्रुवेणापामार्गतण्डुलान् जुहुयात् ॥ देवस्य त्वा व्याख्यातम् ॥ उपांशोः। त्रीणि यजूंषि रक्षोघ्नदेवत्यानि। उपांशुर्नाम प्रथमो ग्रहस्तस्य वीर्येण सामर्थ्येनाहं जुहोमि अत एव रक्षो राक्षसजातिर्हतं निहतम् स्वाहा सुहुतं हविरस्तु ॥ का० [१५, २, ७] रक्षसां त्वेति स्रुवमस्यति तां दिशं यस्यां जुहोतीति। यस्यां दिशि होमं कुर्य्यात्तां दिशं प्रति स्रुवं प्रक्षिपेत् ॥ रक्षसां राक्षसानां वधाय नाशार्थं त्वा त्वां प्रास्यामीति शेषः ॥ का० [१५, २, ७] अवधिष्म इत्याद्यन्त्यनपेक्षमिति। अध्वर्य्वादयः पश्चादनवलोकयन्तो देवयजनं प्रत्यागच्छन्ति ॥ रक्षो राक्षसजातिं वयमवधिष्म हतवन्तः जातावेकवचनम्। अमुमिति शत्रुनाम ग्रहणम् असाविति च अमुं देवदत्तं वयमवधिष्म असौ देवदत्तो हतो मारितोऽस्माभिः ॥ ३८ ॥

सविता त्वा सवानाᳬ सुवतामग्निर्गृहपतीनाᳬ सोमो वनस्पतीनाम्। बृहस्पतिर्वाच इन्द्रो ज्यैष्ठाय रुद्रः पशुभ्यो मित्रः सत्यो वरुणो धर्मपतीनाम् ॥ ३९ ॥

का० [१५, ४, १३—१५] उत्तमेन चरित्वा सविता त्वेत्याह यजमानबाहुं दक्षिणं गृहीत्वा नामास्य गृह्णाति मन्त्रे यथाख्यानं मातापित्रोश्च यस्याश्च जाते राजा भवतीति। अष्टौ देवसूहवींषि। तत्रान्तिमेन वरुणाय धर्मपतय इति वारुणेन चरुणा चरित्वा यजमानान्तिके गत्वा स्रुचौ सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणं तद्बाहुमादाय सविता त्वेति कण्डिकाद्वयरूपं मन्त्रमाह मन्त्रे यथाख्यानं यजमानस्य तन्मातापित्रोर्यस्या जनपदजाते राजा भवति तस्याश्च नामानि गृह्णातीति सूत्रार्थः॥ अतिजगती यजमानदेवत्या। सविता सवानां प्रसवानामाज्ञानामाधिपत्ये हे यजमान! त्वा त्वां सुवतां प्रेरयतु सर्वेषामाज्ञादानेऽधिकारी भवेत्यर्थः। अग्निर्गृहपतीनां गृहस्थानामाधिपत्ये त्वां सुवताम्। सोमो वनस्पतीनां वृक्षाणामाधिपत्ये त्वां सुवतां वृक्षाः सर्वे तवोपकारका भवन्त्वित्यर्थः। बृहस्पतिर्वागर्थं त्वां सुवतां पाण्डित्याय प्रेरयतु यद्वा-षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वाच आधिपत्ये सुवताम्। इन्द्रो देवो ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठभावाय त्वां सुवताम्। रुद्रः पशुभ्यः पश्वर्थं पश्वाधिपत्ये वा त्वां सुवताम्। मित्रो देवः सत्यः सुपां सुलुगित्यादिना [पा० ७, १, ३९] चतुर्थ्याः सुश्चादेशः सत्याय सत्यवाक्याय सत्यं वदितुं त्वां सुवताम्। वरुणो धर्मपतीनां धर्मेश्वराणां धर्मशीलानामाधिपत्ये त्वां सुवताम्। सवित्रादयोऽष्टौ देवसूहविषां देवतास्त्वां। नानाधिपत्यानि ददत्विति वाक्यार्थः॥ ३९॥

इमं दे॑वा असपत्नꣳ सु॑वध्वं मह॒ते क्ष॒त्राय॑ मह॒ते ज्यै॑ष्ठ्या॒य मह॒ते जान॑राज्या॒येन्द्र॑स्येन्द्रि॒याय॑। इ॒मम॒मुष्य॑ पु॒त्रम॒मुष्यै॑ पु॒त्रम॒स्यै वि॒श

एष वो॑ऽमी राजा सोमो॒ऽस्माकं॑ ब्राह्म॒णाना॑ᳫ राजा॑ ॥ ४० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अन्त्यष्टिर्यजमानदेवत्या। हे देवाः सवित्रादयः! इममसुकसंज्ञं यजमानमसपत्नं सपत्नरहितं कृत्वा सुवध्वं प्रेरयध्वम्। किमर्थं महते चत्राय महत्यै चत्रपदव्यै। महते ज्येष्ठ्याय ज्येष्ठभावाय। महते जानराज्याय जनानामिदं जानं जानं च तद्राज्यं च जानराज्यं जनानामाधिपत्यायेत्यर्थः। इन्द्रस्यात्मन इन्द्रियाय वीर्याय आत्मज्ञानसामर्थ्याय इमं यजमानं सुवध्वमित्यर्थः। किम्भूतमिमम् अमुष्य पुत्रम्। अमुष्येति षष्ठ्यन्तं यजमानपितुर्नाम ग्राह्यम्। तथा अमुष्यै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी अमुष्याः देव्याः पुत्रम्। अमुष्या इति यजमानमातुर्नामग्रहः। अस्यै विशे अस्याः कौरव्याः विशः प्रजाया अधिपतिमिति शेषः। अस्यै इति षष्ठ्यन्तं जातिनाम ग्राह्यम्। अमो इति प्रथमान्तं देशनाम ग्राह्यम् अमी हे कुरवः पञ्चालाः! वो युष्माकमेष खदिरवर्मा राजास्तु। अस्माकं ब्राह्मणानां तु सोमश्चन्द्रो वल्लीरूपो वा सोमो राजा प्रभुरस्तु ॥ ४० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।

वाजपेयो राजसूयारम्भास्तो नवमोऽगमत् ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अपो देवा मधुमतीरगृभ्णन्नूर्जस्वती राजस्वश्चितानाः । याभिर्मित्रावरुणावभ्यषिञ्चन् याभिरिन्द्रमनयन्नत्यरातीः ॥ १ ॥

नवमेऽध्याये वाजपेयो राजसूयसम्बन्धि किञ्चदपि कर्मोक्तं दशमेऽभिषेकार्थजलादानादिराजसूयशेषश्चरकसौत्रामणो चोच्यते ॥ तत्र का० [१५, ४, २०—२२] इडान्तेऽपो गृह्णाति यूपमुत्तरेण नैमित्तिकारसम्भवान्नेतराः पृथक् पात्रेष्वौदुम्बरेषु [१५, ४, २३] सारस्वतीर्गृह्णात्यपो देवा इति । इडाग्रहणं कार्य्यशेषोपलक्षणं देवसूहविषां भागपरिहरणान्ते कृते अभिषेकार्था वक्ष्यमाणा अपो वक्ष्यमाणप्रकारेणौदुम्बरवृक्षपात्रेषु पृथग्गृह्णाति । तत्र विशेषः । निमित्तवशात् प्राप्या नैमित्तिक्यः यथान्तरिक्षात् प्रतिगृह्यातपवर्षाः प्रुष्वाः गोरुल्व्या इत्याद्याः ता राजसूयारम्भात् प्रागेव सम्पाद्य तदानीं यूपमुत्तरेण गृह्णीयात् कुतः असम्भवात् तदानीमातपवर्षणादेर्निमित्तस्याभावात् इतरा अनैमित्तिकीरपो गत्वा तदानीमेव गृह्णीयात् । तत्र मन्त्रानाह अपो देवा इति सरस्वतीनदीसम्बन्धिनीरप आदौ गृह्णाति ॥ चरकसौत्रामण्याः प्राग्वरुण ऋषिः । अब्देवत्या त्रिष्टुप् । देवा इन्द्रादयो या अपोऽगृभ्णन् गृहीतवन्तः । किम्भूता अपः मधुमतीः मधुरस्वादोपेताः । तथा ऊर्जस्वतीः ऊर्जो विद्यते यासु विशिष्टान्नरसवतीः । राजस्वः राज्ञः सूयन्ते जनयन्तीति राजस्वः नृपोत्पादिकाः । चितानाः चेतयमानाः सदेवतत्वात् परिदृष्टकारिणीः । पुनस्ता एव विशिनष्टि याभिरद्भिर्देवा मित्रावरुणौ अभ्यषिञ्चन्

मित्रावरुणयोरभिषेकं कृतवन्तः। याभिरद्भिर्देवा इन्द्रं देव-मरातीः ग्रवून् अत्यनयन् अतीत्य नीतवन्तः इन्द्रं ग्रवून-त्यक्रामयन्नित्यर्थः छन्दसि परेऽपीति [पा० १, ४, ८१] अतेरुपसर्गस्य क्रियापदात् परत्वम्। ता अपो गृह्णामीति शेषः ॥ १ ॥

वृषा॑ ऊ॒र्मिर॑सि राष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रं मे॑ देहि॒ स्वाहा॑। वृषा॑ ऊ॒र्मिर॑सि राष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रम॒मुष्मै॑ देहि। वृ॒ष॒से॒नो॑ऽसि राष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रं मे॑ देहि॒ स्वाहा॑। वृ॒ष॒से॒नो॑ऽसि राष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रम॒मुष्मै॑ देहि ॥ २ ॥

का० [१५, ४, २४] जुहोत्युत्तरासु चतुर्गृहीतं वृषा-ऊर्म्यादिभिः स्वाहाकारान्तैः पूर्वैः पूर्वैः प्रतिमन्त्रमुत्तरैरुत्तरै-र्गृह्णाति [१५, ४, २३] अवगूढात्पशोः पुरुषाद्वा पूर्वापरा ऊर्मी इति। सारस्वतीरादायोत्तरासु षोडशस्वप्सु वृषा ऊर्मि-रित्यादिभिः स्वाहान्तैः पूर्वपूर्वमन्त्रैश्चतुर्गृहीताज्यानि गृह्य-माणासु जुहुयात् उत्तरैः स्वाहाहीनैर्मन्त्रैस्ताः क्रमेण गृह्णाति उत्तरमन्त्रेषु अमुष्मै इति पदस्थाने चतुर्थ्यन्तं यजमाननाम ग्राह्यम् वृषा ऊर्मिरित्यादयो विश्वभृत स्थेत्यन्ता मन्त्राः संहि-तायां द्विशः पठितास्तेषां पूर्वैः पूर्वैः स्वाहान्तैस्तेनाज्यहोमः उत्तरोत्तरैः स्वाहाहीनैस्तेनापामादानम् तत्र गत्वा जले प्रविष्टात्पशोर्नराद्वा यौ पूर्वापरौ कल्लोलौ तौ हृत्वा गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ वृषा ऊर्मिरसीत्यादीनि आपः स्वराज इत्यन्तानि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि। हे कल्लोल ! त्वं वृष्णो वर्षितुः सेक्तुः पशोर्नरस्य वा सम्बन्धी ऊर्मिः कल्लोलोऽसि। राष्ट्रदाः राष्ट्रं

जनपदं ददातीति राष्ट्रदाः स्वभावत एव देशप्रदो भवसि अतो राष्ट्रं मे मह्यं देहि स्वाहा हविर्दत्तमस्तु। एवं हुत्वाथ गृह्णाति वृष्ण ऊर्मिरसि राष्ट्रदा अतोऽमुष्मै यजमानाय राष्ट्रं जनपदं देहि अमुष्मै इति चतुर्थ्यन्तं यजमाननाम ग्राह्यम्। एवमपरितना अपि मन्त्रा व्याख्येयाः। अपरोर्मिं गृह्णाति वृषसेनोऽसि वृषा सेचनसमर्था सेना जलराशिरूपा यस्य स वृषसेनः। व्याख्यातमन्यत्॥ २॥

अर्थेत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा। अर्थेत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त। ओजस्वती स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा। आपः परिवाहिणी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा। आपः परिवाहिणी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त। अपां पतिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा। अपां पतिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि। अपां गर्भोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा। अपां गर्भोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि॥३॥

का० [१५, ४, २४] स्यन्दमाना इति। नद्यादिप्रवाहस्था अपो गृह्णाति॥ अर्थेतः अर्थं प्रयोजनमुद्दिश्य नद्यादेः सकाशाद् यज्ञदेशं यन्ति गच्छन्तीत्यर्थेतः इणः क्विपि तुगागमः तथाविधा यूयं राष्ट्रदा देशदातारः स्थ भवथ मे राष्ट्रं दत्त यच्छत दत्तेति बहुवचनम् अन्यद्व्याख्यातम्॥ का० [१५, ४, २५] प्रतिलोमाः। वहन्तीनां याः प्रतिगच्छन्ति तासु होमा-

दानि ॥ हे आपः ! यूयमोजस्वती: ओजसा बलेन युक्ता भवथ ॥ का० [१५, ४, २६] अपयतीरिति । वहन्तीनामपां मध्यात् मार्गान्तरेण गत्वा पुनस्तत्र मिलन्ति ता अपयत्य-स्तासु होमादानं ॥ हे आपः ! यूयं परिवाहिणी: स्थ परि सर्वतो वहन्तीति परिवाहिण्यः: सर्वतो वहनशीला भवथ. उक्तमन्यत् ॥ का० [१५, ४, २७] नदीपतिमिति । समुद्र-स्यापां होमादानं ॥ अपां जलानां पति: स्वामी पालको-ऽसि ॥ का० [१५, ४, २८] निवेष्या इति । निवेष्य आव-र्त्तस्तद्भवा निवेष्या: नद्यादौ यत्राम्भोभ्रमस्तत्र होमादाने । हे जलभ्रम ! त्वमपां गर्भो मध्यवर्ती भवसि ॥ ३ ॥

सूर्य्यत्वचस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे: दत्त स्वाहा । सूर्य्यत्वचस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । सूर्य्यवर्चस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा । सूर्य्यवर्चस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । मान्दा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा । मान्दा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । व्रजक्षित स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा । व्रजक्षित स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । वाशा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा । वाशा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । शविष्ठा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा । शविष्ठा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । शक्वरी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे

दत्त स्वाहा । शक्वरी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । जनभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा । जनभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । विश्वभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा । विश्वभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । आपः स्वराज स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त । मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्तां महि क्षत्रं क्षत्रियाय वन्वानाः । अनाधृष्टाः सीदत सहौजसो महि क्षत्रं क्षत्रियाय दधतीः ॥ ४ ॥

का० [१५, ४, ३०] स्यन्दमानानां स्थावराः प्रत्यातपा इति । बहूदपां मध्ये याः स्थिराः सदा घर्मे वर्त्तमानास्तासु होमादाने ॥ हे आपः ! यूयं सूर्य्यत्वचसो भवथ सूर्य्यस्येव त्वचस्त्वक् यासां ताः सूर्यत्वचसः सदातापे वर्तमानत्वात् त्वचःशब्दः सान्तस्त्वग्वाची ॥ का० [१५, ४, ३१] अन्तरिक्षात्प्रतिगृह्यातपवर्ष्या इति । आतपे वर्षति सति गगनादपआदायादौ सम्पादिताः सन्ति यूपमुत्तरेण तासु होमादाने ॥ सूर्यस्येव वर्चस्तेजो यासां ताः सूर्यवर्चसः तादृश्यो भवथ ॥ का० [१५, ४, ३२] सरस्या इति । तड़ागभवास्वप्सु होमादाने ॥ हे आपः ! यूयं मान्दाः स्थ । मन्दतेर्मोदनार्थस्य रूपं मदन्ते मोदन्ते भूतानि यत्र बहूदकत्वात्ता मान्दाः भवथः ॥ का० [१५, ४, ३२] कूप्या इति । कूपे भवाः कूप्यास्तत्र होमादाने ॥ हे आपः ! यूयं व्रजक्षितो भवथ । व्रज इति मेघनामसु [निघ० १, १०, ११] पठितम् अत्र तूदकधारण-

सामर्थ्यात् कूप उच्यते। व्रजे कूपे क्षियन्ति निवसन्ति व्रजक्षित:॥ का० [१५, ४, ३२] प्रुष्वा इति। प्रुष सेचने प्रुष्णन्ति औषधी: सिञ्चन्तीति प्रुष्वा: अवश्यायरूपा: तृणाग्रेषु स्थितास्तासु वस्त्रक्षेपेण ता आप्ता: सन्ति ता यूयमुत्तरेण हुत्वा ग्राह्या:॥ वाशा: स्थ। वश कान्तौ उश्यन्ते जनै: काम्यन्तेऽन्ननिष्पत्तिहेतुत्वाद्वाशा यूयं भवथ॥ का० [१५, ४, ३२] मध्विति। मधुनि होमादाने॥ हे मधुरूपा! आप:! यूयं शविष्ठा:। शव इति बलनाम [निघ० २, ९, ३] बलिष्ठा बलदातारो भवथ। त्रिदोषबलशमनत्वाद्बलकरं मधु॥ का० [१५, ४, ३२] गोल्व्या इति। उल्वं गर्भवेष्टनं तत्र भवा उल्व्या: प्रसूयमानधेनुगर्भवेष्टनोत्थजलं पूर्वं गृहीतमस्ति यूयमुत्तरेण तत्र होमादाने॥ शक्वरी:। शक्ल शक्तौ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५] वनिप्प्रत्यय: वनो र चेति [पा० ४, १, ७,] ङीप् रेफश्च शक्नुवन्ति वाहदोहनादिभिर्जगदुद्धर्तुमिति। शक्वर्यो गावस्तत्सम्बन्धिन्यो यूयं भवथ॥ का० [१५, ४, ३२] पय इति। दुग्धस्य होमपूर्वं ग्रहणम्। हे आप:! यूयं जनभृतो भवथ बालभावे जनान् जन्तून् बिभ्रति पुष्णन्तीति जनभृत:॥ का० [५, ४, ३२] घृतमिति। घृते होमादाने॥ हे घृतरूपा आप:! यूयं विश्वभृत: विश्वं सर्वं जगद्देवादिकं बिभ्रति विश्वभृतो भवथ राष्ट्रदा:॥ एवं सारस्वत्यादयो घृतान्ता: सप्तदशाप उक्ता:॥ का० [१५, ४, ३५] आप: स्वराज इति मरीचीर्गृहीत्वा गृहीत्वाञ्जलिना सर्वासु सृजतीति। रविकरतप्ता आपो मरीचयस्ता अञ्जलिनादाय पूर्वगृहीतास्वप्सु योजयेत् प्रतिग्रहणमन्त्र: संसर्गस्तूष्णीम्॥ नात्र होम: षोडशाहुतीर्जुहोति हयीषु न जुहोति सारस्वतीषु च मरीचिष चेति श्रुते: [५,

३, ४, २३]। हे आपः! मरीचिरूपा यूयं स्वराजः स्थ स्वेनैव राजन्ते ताः स्वराजः अनन्याश्रितराज्या भवथ राष्ट्रदाः अतोऽमुष्मै यजमानाय राष्ट्रं देशं दत्त॥ का० [१५, ४, २६] औदुम्बरे पात्रे समासिञ्चत्येना मधुमतीरिति। एनाः सारस्वत्याद्या अप उदुम्बरकाष्ठपात्रे एकीकरोति मन्त्रावृत्तिः॥ अब्दैवत्यं यजुः। मधुमतीः मधुरसवत्य एता आपो मधुमतीभिर्मधुरस्वादोपेताभिरद्भिः पृच्यन्तां संसृज्यन्ताम्। किम्भूता एताः महि महत् क्षत्रं बलं क्षत्रियाय राज्ञे यजमानाय वन्वानाः सम्भजमानाः ददत्य इत्यर्थः वनोतिः सम्भजनार्थः॥ का० [१५, ४, २७] मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरस्तान्निदधात्यनाधृष्टा सीदतेति। औदुम्बरे पात्रे एकीकृतास्ता अपो मैत्रावरुणधिष्ण्याग्रे सदसि सादयति॥ अब्दैवत्यम्। हे आपो! यूयं सीदत तिष्ठत। किम्भूता यूयम् अनाधृष्टाः अपराभूता रक्षोभिः। सहौजसः ओजसा सहिताः। बलयुक्ताः। तथा महि महत् क्षत्रं बलं क्षत्रियाय राज्ञे दधतीः दधत्यः स्थापयन्त्यः॥ ४॥

सोम॑स्य॒ त्विषि॑रसि॒ तवे॑व मे॒ त्विषि॑र्भूयात्। अ॒ग्नये॒ स्वाहा॑। सोमा॑य॒ स्वाहा॑। स॒वि॒त्रे स्वाहा॑। सर॑स्वत्यै॒ स्वाहा॑। पू॒ष्णे स्वाहा॑। बृह॒स्पत॑ये॒ स्वाहा॑। इन्द्रा॑य॒ स्वाहा॑। घोषा॑य॒ स्वाहा॑। श्लोका॑य॒ स्वाहा॑। अꣳशा॑य॒ स्वाहा॑। भगा॑य॒ स्वाहा॑। अ॒र्य॒म्णे स्वाहा॑॥ ५॥

का० [१५, ५, १] व्याघ्रचर्मास्तृणाति सोमस्य त्विषिरिति। मैत्रावरुणधिष्ण्याग्रासादितपात्राग्रादिपात्रचतुष्टयस्य पुर-

स्ताहयाग्रचर्मास्तृणाति॥ चर्मदेवत्यम्। हे चर्म! त्वं सोमस्य त्विषिर्दीप्तिरसि भवसि अतस्तवेव त्वत्सदृशी मे मम त्विषिः कान्तिर्भूयात् यत्र वै सोम इन्द्रमत्यपवत स यत्तत: शार्दूल: समभवत्तेन सोमस्य त्विषिरिति श्रुते: [५, ३, ५ ३]॥ का० [१५, ५, ३] पार्थानामग्नये स्वाहेति षट् जुहोति प्रतिमन्त्रम् [१५, ५, ३४] पार्थानामिन्द्राय स्वाहेति षट् जुहोति प्रतिमन्त्रमिति। पार्थसंज्ञानां द्वादश मन्त्राणां मध्ये अग्नय इत्यादीनि षट् पार्थान्यभिषेकादौ जुहोति इन्द्राये-त्यादि षट् अभिषेकान्ते सक्नदुगृहीताज्यै:॥ लिङ्गोक्तानि द्वादश यजूंषि। अङ्गतीत्यग्नि:। सुनोति सोम:। सूते सुवति प्रेरयति वा सविता। सर: शब्दप्रवाहो यस्या: सा सरस्वती। पुष्णाति पूषा। बृहतां साम्नां पतिर्बृहस्पति:। इन्दति ईष्टे इन्द्र:। घुष्यति शब्दं करोति घोष:। श्लोक्यते कीर्त्यते जनैरिति श्लोक:। अंशयति विभाजयति पुण्यपापे तत्फलदानेनेति अंश:। अंश विभाजने धातु:। भज्यते सेव्यते स भग:। इयर्त्ति व्याप्नोति विश्वमित्यर्यमा॥ एतेभ्य: सुहुतमस्तु॥ ५॥

पवित्रे॑ स्थो वैष्णव्यौ॑। सवितुर्व॑: प्रसव उत्पु॑नाम्यच्छिद्रे॑ण पवित्रे॑ण सूर्य्य॑स्य र॒श्मिभि॑:। अनि॑भृष्टमसि वाचो बन्धु॑स्तपोजा: सोम॑स्य दात्रम॑सि स्वाहा॑ राज॒स्व॑:॥ ६॥

का० [१५, ५, ४] पवित्रे कृत्वा हिरण्यमेनयो: प्रव-यतीति। प्रकृतिवत् पवित्रे स्थ इति पवित्रे कृत्वा तयो: स्वर्णं बध्नाति॥ पवित्रे स्थ: व्याख्यातम् [१ अध्या० १२ कं०]॥ का० [१५, ५, ५] ताभ्यामुत्पुनात्यप: सवितुर्व इति।

मुद्दिरण्याभ्यां दर्भपवित्राभ्यां मैत्रावरुणधिष्ण्याग्रासादिता औदुम्बरपात्रस्था: अभिषेकार्था अप उत्पुनाति सवितुरित्यादिना राजस्व इत्यन्तेन मन्त्रेण॥ अब्देवत्यम्। सवितु: सर्वप्रेरकस्य परमेश्वरस्य प्रसवेऽनुज्ञायां स्थितोऽहम् अच्छिद्रेण छिद्ररहितेन समीचीनेन पवित्रेण सूर्यस्य किरणैश्चोत्पुनामि हे आप:! वो युष्मान् उत्पवनं करोमि॥ अनिभृष्टमसि। आपोऽत्राभिधेया: अतोऽत्रैकवचनान्ता मन्त्रावयवा: श्रुत्या बहुवचनान्ता व्याख्याता: अत: श्रुत्यनुसारेण व्याख्यायते हे आप:! यूयमनिभृष्टा: स्थ। भ्रस्ज पाके अयं धातुर्धृष्यर्थे व्याख्यात: अनिधृष्टा: न नितरां धृष्टा: अपराभूता रक्षोभि:। वाचो बन्धु: वाण्या बन्धुभूता: यावद्वै प्राणेष्वापो भवन्ति तावद्वाचा वदतीति श्रुते: [५, ३, ५, १६] आपोमयी वागिति सामश्रुतेश्च। तथा तपोजा: तप:शब्देनात्राग्निरुच्यते तपसोऽग्नेर्जातास्तपोजा:। अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्रमभ्राद्वृष्टिरग्नेर्वा एता जायन्ते तस्मादाह तपोजा इति श्रुते: [५, ३, ५, १७] वायोरग्निरग्नेराप इति श्रुत्यन्तरात् [तैत्तिरी० आरण्य० ८, १]। सोमस्य दात्रमसि सोमस्य दात्र्यो दानकर्त्र्यो भवथ यदा वा एनमेताभिरभिषुण्वन्त्यथाहुतिर्भवतीति श्रुते: [५, ३, ५, १८] सोमदात्र्य आप:। स्वाहा राजस्व: स्वाहाकारेण पूता: सत्य: राजस्वो जनस्य राजानं सुवते जनयन्तीति राजस्वो राजजनिका भवथ॥ ६॥

सधमादो द्युम्निनीराप एता अनाधृष्टा अपस्यो वसाना:। पस्त्यासु चक्रे वरुण: सधस्थमपाᳬ शिशुर्मातृतमास्वन्त:॥ ७॥

का० [१५, ५, ६] अभिषेचनीयेष्वेना व्यानयति सध- माद इति । उत्पूता अभिषेकार्था आपोऽभिषेकार्थेषु पाला- शोदु- ... थेषु पात्रेषु पूर्वासादितेषु चतुर्धा विभज्य निनयति ॥ वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् । या एता आपो वर्तन्ते कीदृश्यः सधमादः सह एकस्मिन् पात्रे माद्यन्ति हृष्यन्ति मादयन्ते प्रीणन्ति वा ताः सधमादः सहपूर्वान्मादयतेः क्विप् सध मादस्थयोश्छन्दसीति [पा० ६, ३, ८६] सहस्य सधादेशः । द्युम्निनीः द्युम्नं वीर्यमस्ति यासां ता द्युम्निन्यः पूर्वसवर्णदीर्घः । द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति यास्कः [निरु० ५, ५] । अनाधृष्टाः रक्षोभिरनभिभूताः । अपस्यः । अप इति कर्मनाम [निघ० २, १, १] अपसि कर्मणि साध्व्यः अपस्याः । तत्र साधुरिति [पा० ४, ४, ९८] यत् सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] जसः सुरा देशः । वसानाः वस आच्छादने वसते आच्छादयन्ति पात्रा- णीति वसानाः । या एवंविधा आपस्तासु अन्तर्मध्ये वरुणो देवः सधस्थं सहस्थानं चक्रे कृतवान् सह स्थीयते यस्मिन् तत् सधस्थम् । किम्भूतो वरुणः अपां शिशुः बालकः अपां वा एष शिशुर्भवति यो राजसूयेन यजत इति श्रुतेः [५, ३, ५, १९] वरुणो राजसूययाजित्वादपां शिशुः । किम्भूतास्वप्सु पस्त्यासु । पस्त्यमिति गृहनामसु [निघ० ३, ४, ६] पठितम् गृहरूपासु सर्वेषामाधारत्वात् तथा मातृतमासु अतिशयेन जगन्निर्मात्रीषु ॥ ७ ॥

क्षत्रस्योल्बमसि । क्षत्रस्य जरायुसि । क्षत्र- स्य योनिरसि । क्षत्रस्य नाभिरसि । इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमसि । मित्रस्यासि वरुणस्यासि । त्वयायं

त्रत्रं वर्धेत्। तृवासि। कुजासि। उृमासि। प्रातैनं प्राञ्चम्। प्रातैनं प्रत्यञ्चम्। प्रातैनं तिर्य्यञ्चं दिग्भ्यः पात॥ ८॥

का० [१५, ५, १५] ताप्यंप्रभृतीनि चत्रस्येति प्रतिमन्त्रम् [१५, ५, ७] ताप्यं परिधापयतीति। ताप्यपाण्डुधीवासोष्णीषाणि क्रमेण चतुर्भिर्यजुर्भिः परिधत्ते ताप्यं चौमं वल्कलं घृताक्तवस्त्रं वा॥ ताप्यदैवतम् हे ताप्य! त्वं चत्रस्य यजमानस्य उल्वं गर्भाधारभूतमुदकमसि। यजमानो गर्भस्थानीयः॥ का० [१५, ५, १२] पाण्डुं निवस्त इति। रक्तकम्बलं परिधत्ते॥ पाण्डुदैवतम्। चत्रस्य गर्भस्थानीयस्य यजमानस्य जरायु गर्भवेष्टनचर्म हे पाण्डु। त्वमसि॥ का० [१५, ५, १३] अधीवासं प्रतिमुञ्चेति। कञ्चुकं गले बध्नाति॥ अधीवासदैवतम्। हे अधीवास! त्वं चत्रस्य योनिरसि गर्भसम्भवस्थानं योनिः॥ का० [१५, ५, १३—१४] उष्णीषꣳ संवेष्ट्य निवीतेऽवगूहते नाभिदेशे परिहरते वेति। शिरोवेष्टनं शिरसि संवेष्ट्य तत्प्रान्तौ परिहितवासोनीव्यां गोपयति नाभिदेशे वेष्टयति वा॥ उष्णीषदैवतम्। हे उष्णीष! त्वं चत्रस्य नाभिर्गर्भबन्धनस्थानमसि नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्त इत्याहुः [निरु० ४, २१]॥ का० [१५, ५, १७] इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमिति धनुरातनोतीति। अध्वर्युर्धनुरधिज्यं करोति। धनुर्दैवतम्। हे धनुः! त्वमिन्द्रस्य सम्बन्धि वार्त्रघ्नं वृत्रोऽनेन हन्यत इति वार्त्रघ्नं वृत्रनाशकं धनुरसि तदातनोमीति शेषः॥ का० [१५, ५, १८] मित्रस्य वरुणस्येत्यस्य बाहू विमार्ष्टीति। मित्रस्य वरुणस्येति मन्त्राभ्यामस्य धनुषो बाहू प्रान्तौ करेण प्रत्येकं विमार्ष्टि॥ बाहुदैवते यजुषी। हे दचि-

पक्कोटे! त्वं मित्रसम्बन्धो भवसि हे वामबाहो। त्वं वरुणसम्बन्धो भवसि॥ का० [१५, ५, १८] धनुः प्रयच्छति त्वयायमिति। यजमानाय धनुर्ददाति॥ धनुर्दैवतम्। हे धनुः! अयं यजमानस्त्वया धनुषा कृत्वा वृत्रं शत्रुं वधेत् हन्यात्॥ [का० १५, ५, २०] दृवासीति प्रतिमन्त्रमादाय तिस्र इषूः प्रयच्छति पातैनमिति प्रतिमन्त्रमिति। दृवासीत्यादिमन्त्रत्रयेण बाणत्रयमादाय पातैनमित्यादिमन्त्रत्रयेण प्रत्येकं यजमानाय ददाति॥ षड्यजूंषि इषुदेवत्यानि। हे इषो! त्वं दृयासि दृ विदारणे दृणाति शत्रून् विदारयति दृवा। हे इषो! त्वं रुजासि रुजो भङ्गे रुजति शत्रून् भनक्ति रुजा। हे इषो! त्वं क्षुमासि क्षुमायी विधूनने क्षुमायति शत्रून् कम्पयति क्षुमा॥ यजमानाय ददाति। हे इषवः! प्राञ्चं प्रागञ्चनं पूर्वदिश्यवस्थितमेनं यजमानं यूयं पात पालयत। प्रत्यञ्चं प्रत्यगञ्चनं पश्चिमदिश्यवस्थितमेनं यजमानं पात। तिर्यञ्चं तिर्यगञ्चनमितस्ततोऽवस्थितमेनं यजमानं पात। दिग्भ्योऽन्याभ्योऽपि दिग्भ्यः सकाशादेनं पात रक्षत ॥ ८ ॥

आविर्मर्या॑ः। आवि॑त्तो अ॒ग्निर्गृ॒हप॑तिः। आवि॑त्त॒ इन्द्रो॑ वृ॒द्धश्र॑वाः। आवि॑त्तौ मि॒त्रावरु॑णौ धृ॒तव्र॑तौ। आवि॑त्तः पू॒षा वि॒श्ववे॑दाः। आवि॑त्ते द्यावा॑पृथि॒वी वि॒श्वश॑म्भुवौ। आवि॒त्तादि॑तिरु॒रुश॑र्मा ॥ ९ ॥

का० [१५, ५, २१] आविर्मर्या इति वाचयतीति। इषुसमर्पणानन्तरमाविर्मर्या इत्यादीन् सप्त मन्त्रानावित्

संज्ञान् यजमानं वाचयति॥ प्रजापतिर्देवतम्। मर्या इति मनुष्यनामसु [निघ० २, ३, ११] पठितम्। हे मर्या मनुष्या ऋत्विजो यूयमाविः प्रकटा भवथेति शेषः। सम्यक्कर्मानुतिष्ठतेत्यर्थः। यद्वा हे मर्त्या ऋत्विजोऽयं यजमानः आविः प्रकटो युष्मत्समक्षं कथ्यते इति शेषः॥ आवित्तो अग्निर्गृहपतिः। श्रुत्युक्तैर्विभक्तिव्यत्ययैर्व्याख्यायते [५, ३, ५, ३१—३७]। गृहपालकायाग्नयेऽयं यजमान आवित्तः आवेदितः ज्ञापितः। प्रथमान्तं पदद्वयं प्रतिमन्त्रं चतुर्थ्यर्थे॥ वृद्धं श्रवो धनं कीर्तिर्वा यस्य स वृद्धश्रवाः तस्मै इन्द्रायायं यजमान आवित्तः॥ व्रतमिति कर्मनाम [निघ० २, १, ७] धृतं व्रतं कर्म याभ्यां तौ धृतव्रतौ। ताभ्यां धारितकर्मभ्यां मित्रावरुणाभ्यामावित्तौ। आवित्तः आवेदितः॥ विश्ववेदसे सर्वज्ञाय पूष्णेऽयमावित्तः॥ विश्वस्य सर्वस्य शं सुखं भवति याभ्यां तौ विश्वशम्भुवौ ताभ्यां द्यावापृथिवीभ्यामावित्ते वचनलिङ्गव्यत्ययः आवित्तः॥ उरु महत् शर्म शरणं सुखं वा यस्याः सा उरुशर्मा तस्यै अदितये आवित्ता आवित्तोऽयं यजमानः॥ यद्वा यथाश्रुतमेव व्याख्या गृहपतिरग्निरावित्त आवेदितो यजमानमिति शेषः। एवमग्रेऽपि॥ ९॥

अवे॑ष्टा दन्दशूका॒ः। प्राचीमारो॑ह गाय॒त्री त्वा॑वतु रथन्त॒रꣳ साम॑ त्रि॒वृत्स्तोमो॑ वस॒न्त ऋ॒तुर्ब्रह्म॒ द्रवि॑णम्॥ १०॥

का० [१५, ५, २२] अवेष्टा इति लोहायसमाविध्यति केशवास्ये सदोऽन्त उपविष्टायेति। सदःसमीपोपविष्टस्य दीर्घकेशनरस्य मुखे ताम्रं क्षिपति॥ मृत्युनाशनं यजुः। अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः। दन्दशूका अत्यर्थं दशनशीला

मृत्युहेतवः सर्पसदृशा यज्ञविघ्नकारिणो [illegible]क्षसादयोऽविष्टा नाशिता भवन्त्विति शेषः । तथा मृत्युर्यो वधस्तमेवैतदतिनयतीति श्रुतिः [५, ४, १, १] ॥ का० [१५, ५, २३] सुन्वन्त-माक्रमयन् दिशः प्राचीमारोहेति वाचयति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गमिति । यजमानं यथालिङ्गं प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं दिश आक्रमयन् वाचयति ॥ पञ्च यजूंषि यजमानदेवत्यानि । हे यजमान ! त्वं प्राचीं दिशमारोह आक्रमस्व तथाविधं त्वां छन्दसां मध्ये गायत्री छन्दोऽवतु रक्षतु । साम्नां मध्ये अभि त्वा शूर नोनुम इत्यस्यामृच्युत्पन्नं रथन्तरं साम [छ० संहि० १, ३, १, ५, १—२, १, १, ११, १] त्वां रक्षतु । स्तोमानां मध्ये त्रिवृत्स्तोमोऽवतु । ऋतूनां मध्ये वसन्त ऋतुरवतु । ब्रह्म ब्राह्मणजातिस्त्वदीयं द्रविणं धनं रक्षतु यद्वा धनरूपा ब्राह्मणजातिस्त्वामवतु ब्राह्मणादीनां धनसाधनत्वाद्धनत्व-मुच्यते । त्रिवृत्स्तोमस्य स्वरूपं सामब्राह्मणे [पञ्चविंशब्रा० २, १] आम्नातम् । तिसृभ्यो हिङ्करोति स प्रथमया तिसृभ्यो हिङ्करोति स मध्यमया तिसृभ्यो हिङ्करोति स उत्तमयोद्यती त्रिवृतो विष्टुतिरिति । अस्यायमर्थः । उपास्मै गायते-त्यादीनि तृचात्मकानि त्रीणि सूक्तानि सन्ति [ऋ० संहि० अष्ट० ६, ७, ३६ म० ८, १, ५] तेषु तिसृभिरृग्भिर्गायेत् । काभिस्तिसृभिः ॥ प्रथमया । त्रिष्वपि सूक्तेषु या प्रथमा तया स उद्गाता गायेत् तथा सति तिसृभिर्गीतं भवति सोऽयं प्रथमपर्यायः । द्वितीये पर्याये सूक्तत्रयगतयोत्तमया गायेत् । अनेन प्रकारेण त्रिवृत्स्तोमसम्बन्धिनी विशिष्टा स्तुतिः सम्पद्यते सेयं स्तुतिरुद्यतीति नाम्ना सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

दक्षिणामारोह त्रिष्टुप्त्वावतु बृहत्साम पञ्चदश स्तोमो ग्रीष्म ऋतुः क्षत्रं द्रविणम् ॥११॥

अथ द्वितीयो मन्त्रः। हे यजमान! त्वं दक्षिणां दिशमाक्रम। त्रिष्टुप् छन्दः। त्वामिद्धि हवामहे इत्यस्यामृच्युत्पन्नं बृहत्साम [छ० संहि० १, ३, १, १, ५, २—२, २, १, १२, १]। पञ्चदश स्तोमः। ग्रीष्म ऋतुः। द्रविणरूपं क्षत्रं क्षत्रियजातिः एते त्वामवन्तु क्षत्रं तव द्रविणमवत्विति वा। पञ्चदशस्तोमस्त्वेवमाम्नातः [पञ्चविं० ब्रा० २, ४] पञ्चभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स एकया स तिसृभिः पञ्चपञ्चिनो पञ्चदशस्य विष्टुतिरिति। पूर्वोक्तस्त्रिवृत्स्तोम एक एव सूक्तत्रयनिष्पाद्यः। अन्येतु स्तोमा एकेनैव तृचात्मकेन सूक्तेन निष्पाद्यन्ते। तत्रायं क्रमः। प्रथमपर्याये आवृत्तिः पञ्चभिस्तत्रादौ तिसृभिरृग्भिर्गायेत् इतरे द्वे सकृत्सकृद्गायेत्। द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृत् मध्यमां तिसृभिः तृतीयां सकृत्। तृतीयपर्याये आद्ये द्वे सकृत् तृतीयां तिसृभिरिति पञ्चदशस्तोमसम्बन्धिनी विष्टुतिः पञ्चपञ्चिनीत्यभिधीयत इत्यर्थः॥ ११ ॥

प्रतीचीमारोह जगती त्वावतु वैरूपꣳ साम सप्तदश स्तोमो वर्षा ऋतुर्विड्द्रविणम्

अथ तृतीयो मन्त्रः। हे यजमान! त्वं प्रतीचीं दिशमारोह। जगती छन्दः त्वामवतु। यद्याव इन्द्र ते शतमित्यस्यामृच्युत्पन्नं वैरूपं साम [छ० संहि० १, ३, २, ४,

६—२, २, २, ११, १]। सप्तदश स्तोमः। वर्षा ऋतुः। विट् वैश्यजातिलक्षणं द्रविणम्। एते त्वामवन्तु। यद्वा वैश्यजातिस्ते द्रविणमवतु॥ सप्तदशस्तोमस्त्वेवमाम्नातः [पञ्चवि० ब्राह्म० २, ७] पञ्चभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिर्दशसप्ता सप्तदशस्य विष्टुतिरिति। प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेत् मध्यमोत्तमे सकृत्। द्वितीयपर्याये प्रथमोत्तमे सकृन्मध्यमां त्रिर्गायेत्। तृतीयपर्याये प्रथमां सकृद्गायेन्मध्यमोत्तमे त्रिरिति सप्तदशस्तोमस्य विविधा स्तुतिर्दशसप्तेत्यभिधीयत इत्यर्थः॥ १२॥

उदी॑चीमारो॑हानुष्टु॒प्त्वा॑वतु वैरा॒जꣳ सा॒मै॑कवि॒ꣳश स्तोमः॑ श॒रदृतुः फल॒ं द्रवि॑णम् ॥ १३ ॥

अथ चतुर्थो मन्त्रः। हे यजमान! त्वमुदीचीं दिशमारोह। अनुष्टुप् छन्दः। पिबा सोममिन्द्रः मन्दतु त्वा एतस्यामृच्युत्पन्नं वैराजं साम [छ० संहि० ४, ५, १, १, ८]। एकविंशः स्तोमः। शरदृतुः। फलं यज्ञफललक्षणं द्रविणं धनम्। एते त्वामवन्तु॥ एकविंशस्तोमस्त्वेवमाम्नातः [पञ्चवि० ब्रा० २, १४] सप्तभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः सप्तभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स तिसृभिः सप्तसप्तस्वित्येकविंशस्य विष्टुतिरिति। प्रथमपर्याये प्रथममध्यमे त्रिर्गायेदुत्तमां सकृत् द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृद्गायेन्मध्यमोत्तमे त्रिः तृतीयपर्याये मध्यमां सकृद्गायेत्

प्रथमोत्तमे त्रिरित्येकविंशस्तोमस्य विष्टुतिः सप्तसप्तिनोत्यच्यत इत्यर्थः॥ १३॥

ऊर्ध्वामारोह पङ्क्तिस्त्वावतु शाक्वररैवते सामनी त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशौ स्तोमौ हेमन्तशिशिरावृतू वर्चो द्रविणम्। प्रत्यस्तं नमुचेः शिरः॥ १४॥

अथ पञ्चमो मन्त्रः। हे यजमान! ऊर्ध्वां दिशमारोह। पङ्क्तिः छन्दः। प्रो ष्वस्मै पुरोरथमित्येतस्यामृच्युत्पन्नं शाक्वरं साम [छ० संहि० २, ८, १, १४, १] रेवतीर्नः सधमाद इत्येतस्यामृच्युत्पन्नं साम रैवतम् [छ० संहि० १, २, २, १, ८—२, ४, १, १४, १]। त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ। हेमन्तशिशिरावृतू। वर्चस्तेजो ब्रह्मवर्चसं वा द्रविणम्। एते त्वामवन्तु। यद्वा वर्चस्तेजोऽभिमानी देवस्ते धनं रक्षतु॥ त्रिणव स्तोम एवमाम्नातः [प० ब्रा० ३, १] नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स पञ्चभिः स एकया नवभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स पञ्चभिर्नवभ्यो हिङ्करोति स पञ्चभिः स एकया स तिसृभिर्नवभ्यो वै त्रिणव इति। प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेन्मध्यमां पञ्चकृत्वः उत्तमां सकृत् द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृद्गायेन्मध्यमां त्रिरुत्तमां पञ्चकृत्वः तृतीयपर्याये प्रथमां पञ्चकृत्वो मध्यमां सकृदुत्तमां त्रिर्गायेत् सोऽयं त्रिरावृत्तनवसंख्योपेतत्वात्त्रिणवनामको वज्रसमानः स्तोमः॥ त्रयस्त्रिंशः स्तोम एवमाम्नातः [प० ब्रा० ३, ३] एकादशभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स सप्तभिः एकयैकादशभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स सप्तभिरेकादशभ्यो हिङ्करोति स सप्तभिः स एकया स तिसृभिरन्तो वै त्रयस्त्रिंश इति। प्रथमपर्याये

प्रथमां त्रिर्गायेन्मध्यमां सप्तकृत्व उत्तमां सकृत् द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृन्मध्यमां त्रिरुत्तमां सप्तकृत्वः तृतीयपर्याये प्रथमां सप्तकृत्वो मध्यमां सकृदुत्तमां त्रिर्गायेत् सोऽयं त्रयस्त्रिंश· स्तोमः सर्वेषां स्तोमानामन्तः॥ का० [१५, ५, २४] आक्रम्य पादेन सीसं निरस्यति प्रत्यस्तमिति। व्याघ्रचर्मपश्चाद्भागे निहितं सीसमाक्रम्य पादेन क्षिपेत्॥ असुरदेवत्यम्। नमुचेरसुरस्य शिरो मस्तकं प्रत्यस्तम्। असु क्षेपणे प्रतिष्ठा क्षिप्तं सीसरूपेण॥ १४॥

सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भूयात्। मृत्योः पाहि। ओजोऽसि सहोऽस्यमृतमसि॥ १५॥

का० [१५, ५, २५] व्याघ्रचर्मारोहयति सोमस्य त्विषिरिति। अभिषेकार्थं राजानं व्याघ्रचर्मणि स्थापयेत्॥ चर्मदेवत्यम् व्याख्यातम् [क० ५]॥ का० [१५, ५, २६] रुक्ममधःपदं कुरुते मृत्योरिति। पादतले हिरण्यं कुर्यात्॥ रुक्मदेवतम्। हे सुवर्ण! मृत्योः सकाशान्मां पाहि पालय॥ का० [१५, ५, २७] शिरसि च नवतृण्णं शततृण्णं वौजोऽसीति। नवच्छिद्रं शतच्छिद्रं वा सौवर्णमण्डलं यजमानशिरसि कुर्यात्॥ रुक्मदेवतम्। हे हिरण्य! त्वमोजोऽसि असुं जेष्यामीति मनोवृत्तिरोजः तद्रूपं त्वमसि। शारीरबलं सहस्तद्रूपमसि। अमृतं विनाशरहितं त्वमसि॥ १५॥

हिरण्यरूपा उषसो विरोक उभाविन्द्रा उदिथः सूर्यश्च। आरोहतं वरुण मित्र गर्त्तं

ततश्चक्षाथामदितिं दितिं च ॥ मित्रोऽसि वरुणोऽसि ॥ १६ ॥

का० [१५, ५, २८] बाहू उद्गृह्णाति हिरण्यरूपा इति ; यजमानबाहू ऊर्ध्वौ करोति ॥ मित्रावरुणदेवत्या त्रिष्टुप् यजु रन्ता मित्रोऽसीति यजुः । हे वरुण यज्ञ नियामक दक्षिणबाहो । हे मित्र सखिवत्पालक वामबाहो ! तौ युवां गर्त्तं पुरुषमारोहतमारोहणं कुरुतम् । बाहू वै मित्रावरुणौ पुरुषो गर्त्त इति [५, ४, १, १५] श्रुतिरध्यात्मविषयं व्याचष्टे । पुरुषारोहणानन्तरमदितिमखण्डितां स्वमेनां दितिं खण्डितां परमेनां चक्षाथां कृमेणानुग्रहदृष्ट्या समीक्षेथाम् । तौ कौ ? युवामुभौ द्वौ उभौ विरोके काले: समागौ उदिथः उदयं कुरुथः । एतेर्लिटि मध्यमद्विवचने इथ इति रूपम् । उदयादयानन्तरं स्वस्वव्यापारे प्रवर्त्तेथे इत्यर्थः । यदि वा उदिति ययोर्युवयोः कार्यसम्पादनायेत्यर्थः । किम्भूतौ युवां हिरण्यरूपौ हिरण्यवद्रूपं ययोस्तौ सुवर्णखचितकटकाद्यलङ्कारेण हिरण्यवद्भासमानौ । तथा इन्द्रौ सामर्थ्योपेतौ ॥ एवमध्यात्ममर्थः । अधिदैवं त्वयमर्थः ॥ हे वरुण ! हे मित्र मित्रावरुणौ देवविशेषौ ! युवां गर्त्तं रथोपरिभागं गर्त्तसदृशमारोहतम् । परबाणेभ्यो रक्षितुं चर्मकीलकादिभिराच्छादितो रथस्योपरिभागो गर्त्तसदृशो भवति । रथोऽपि गर्त्त उच्यते गृणातेः स्तुतिकर्मण इति [निरु० ३, ५] यास्कोक्तेर्गर्त्तो रथः । यौ युवामुषसो विरोके उषःकालानन्तरम् उदिथः उद्गच्छथः सूर्यस्तदा उदेति । किम्भूतौ हिरण्यरूपौ अतितेजस्विनौ । इन्द्रौ परमेश्वरौ । ततो रथारोहणान-

न्तरमदितिं दितिं च युवां चक्षाथाम् अदितिमदीनं विहितानुष्ठातारं दितिं दीनं नास्तिकवृत्तं च पश्यतम् अयं पापी अयं पुण्यवानिति युवां पश्यतमित्यर्थः । अमुमर्थं श्रुतिराह [५, ४, १, १५] ततः पश्यतᳪ स्वं चारणं चेत्येतदाहेति ॥ का० [१५, ५, २८] मित्रोऽसि वरुणोऽसीति वा । अनेन मन्त्रेण वा बाहू उद्गृह्णाति । हे वामबाहो ! मित्रोऽसि हे दक्षिणबाहो त्वं वरुणोऽसि ॥ १६ ॥

सोमस्य त्वा द्युम्नेनाभिषिञ्चाम्यग्नेर्भ्राजसा सूर्यस्य वर्चसेन्द्रस्येन्द्रियेण । क्षत्राणां क्षत्रपतिरेध्यति दिद्यून् पाहि ॥ १७ ॥

का० [१५, ५, ३० – ३३] स्थितं प्राङ्मुखमभिषिञ्चति पुरोहितोऽध्वर्युर्वा पुरस्तात्पालाशेन प्रथमं पश्चादितर इतरेण स्वस्तृतीयेन मित्रया राजन्यो वैश्यश्चतुर्थेन सोमस्य त्वा द्युम्नेनेति प्रतिमन्त्रमभिषिञ्चामीति सर्वत्र सामान्यात् क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधीति चैतत्समुच्येत च प्रत्येकं विकल्पादिति । अस्यार्थः । रुक्मसहितव्याघ्रचर्मणि प्राङ्मुखमवस्थितं राजानं पुरोहितादयः पुरस्तादवस्थायाभिषिञ्चेयुः । पालाशोदुम्बरन्यग्रोधाश्वत्थानि चतुर्विधान्यभिषेकजलपात्राणि स्थापितानि । तत्र पालाशपात्रेण पुरोहिताध्वर्य्वोरन्यतरः प्रथममभिषिञ्चेत् । इतरे स्वादयः पश्चादवस्थिता अभिषिञ्चेयुः तानेवाह । स्वो राज्ञो भ्राता द्वितीयेनौदुम्बरपात्रेण मित्रभूतः कश्चित् क्षत्रियस्तृतीयेन वटपात्रेण वैश्यश्चतुर्थेनाश्वत्थपात्रेणाभिषिञ्चति । चतुर्णामभिषेक्तॄणां क्रमेण सोमस्याग्नेः सूर्यस्येन्द्रस्येते चत्वारो मन्त्राः । अभिषिञ्चामीति पदमग्निमेषु त्रिषु

मन्त्रेष्वनुवर्त्तते। चत्राणामित्यवयवोऽपि प्रथमादिमन्त्रेषु योज्यः। इममसुष्येति मन्त्रं प्रथमः पुरोहितोऽध्वर्युर्वा देवसूहविःष्विव नामग्रहणयुक्तं पठति। प्रथमग्रहणादन्येषामिममसुष्येति मन्त्रशेषो न भवति ब्राह्मणानाꣳराजेति मन्त्रलिङ्गादिति सूत्रार्थः॥ चतुर्णां मन्त्राणां यजमानो देवता। हे यजमान! सोमस्य द्युम्नेन चन्द्रस्य यशसा त्वा त्वामभिषिञ्चामि तेनाभिषिक्तः सन् चत्राणां चत्रपतिरेधि चत्रियाणां सर्वेषां मध्ये चत्रपतिः चत्रियेश्वरः एधि भव अति दिद्यून् पाहि। दो अवखण्डने द्यन्ति खण्डयन्ति दिद्यवो बाणाः। इषवो वै दिद्यव इषुवधमेवैनमेतदतिनयतीति श्रुतेः [५, ४, २, २] ताननतिक्रम्य शत्रुप्रयुक्तानिष्वादीनपसार्य इमं यजमानं हे सोम! त्वं पाहि पालय॥ १७॥

इमं देवा असपत्नꣳ सुवध्वं महते चत्राय महते ज्यैष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय। इममसुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विश एष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानाꣳ राजा॥ १८॥

इमं देवाः। व्याख्यातापि व्याख्यायते। हे देवाः सोमादयः! दशरथस्य पुत्रं कौशल्यायाः पुत्रं कोशलायै विशे प्रजायै तिष्ठन्तमिमं राममसपत्नं शत्रुरहितं कृत्वा महते चत्राय महते ज्येष्ठत्वाय महते जानराज्यायेन्द्रस्यैश्वर्याय यूयं सुवध्वं प्रेरयध्वम्। हे अमी कोशलाः! एष रामो वो युष्माकं राजा अस्माकं ब्राह्मणानां तु सोमो राजा। एतावन्तं मन्त्रं पठित्वा पुरोहितोऽध्वर्युर्वाभिषिञ्चेत्॥ राजभ्रातुर्मन्त्रमाह। अग्नेर्भ्रा-

जसाभिषिञ्चामि चत्राणामित्यादि इन्द्रस्येन्द्रियायेत्यन्तो मन्त्रः। हे यजमान! अग्नेर्वैश्वानरस्य भ्राजसा तेजसा त्वामभिषिञ्चामि चत्राणामित्यादेः पूर्ववद्व्याख्या॥ राजमित्रमन्त्रमाह। सूर्य्यस्य वर्चसाभिषिञ्चामि चत्राणामित्यादि पूर्ववत्। हे यजमान! सूर्यस्य तेजसा त्वामभिषिञ्चामि। अन्यत् पूर्ववत्॥ वैश्यमन्त्रमाह। इन्द्रस्येन्द्रियेणाभिषिञ्चामि चत्राणामित्यादि पूर्ववत्॥ हे यजमान! इन्द्रस्य वीर्य्येण त्वामभिषिञ्चामि चत्राणामित्यादि पूर्ववत्॥ श्रुत्या तु द्युम्नादि शब्दैर्वीर्य्याण्येव व्याख्यातानि॥ १८॥

प्र पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठान्नावश्चरन्ति स्वसिच इयानाः। ता आववृत्रन्नधरागुदक्ता अहिं बुध्न्यमनु रीयमाणाः॥ विष्णोर्विक्रमणमसि। विष्णोर्विक्रान्तमसि। विष्णोः क्रान्तमसि॥१९॥

का० [१५, ६, ८] कण्डूयन्याभिषेकेण प्रतिलिम्पते प्र पर्वतस्येति। यजमानः कृष्णविषाणया कृत्वाभिषेकोदकेन स्वाङ्गलग्नेन स्वाङ्गं लिम्पति॥ अब्देवत्या त्रिष्टुप्। प्रत्युपसर्गं चरन्तीति पदेन सम्बध्यते। नावः प्रचरन्ति। नयन्ते स्तुयन्ते स्तोत्रशस्त्रमन्त्रैरिति नावः। यद्वा नुदन्ति प्रेरयन्ति फलप्राप्त्यै ता नावः। आहुतिपरिणामभूता आपः प्रचरन्ति गच्छन्ति आदित्यमण्डलं प्रति। ग्लानुदिभ्यां डौरिति [उणा० २ ६४] नुदतेर्डौप्रत्ययः। किं कृत्वा वृषभस्य वर्षितुरग्नेः पृष्ठात् पृष्ठप्रदेशात् उत्थायेति शेषः। किंभूतस्य वृषभस्य पर्वतस्य पर्वाणि पौर्णमास्यमावास्याचातुर्मास्यादीनि विद्यन्ते यस्य स पर्वतस्तस्य पर्वमरुद्भ्यां त इति तप्रत्ययः। किंभूता नावः

स्वसिचः स्वेनैवात्मनैव सिञ्चन्ति विश्वमभिषिञ्चन्ति स्वसिचः। तथा इयानाः यन्तीत्येवंशीलाः। इयानाः इण्शीङ्भ्यां क्रीत्यवयोवचनशक्तिषु चानशिति [पा० ३, २, १२८] चानश्प्रत्ययः चित्त्वादन्तोदात्तं पदम्। गमनशीलाः ता हि आदित्यमण्डलं प्राप्य मध्यस्थानमागच्छन्ति मध्यस्थानात् पृथिवीम्। तदुक्तम्। अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति [मनुः ३, ७६]। ता आहुतिपरिणामभूता आप आदित्यमण्डलं प्राप्याधराक् आववृत्रन् अधस्तादावर्त्तन्ते वृतेर्णिजन्ताल्लुङि रगागमश्छान्दसः। किम्भूतास्ताः उदग्राः ऊर्ध्वमग्राः। अग्रु गतिपूजनयोः। ऊर्ध्वं गताः सत्यः अहिं मेघमनु रीयमाणाः मेघमनुसरन्त्यः रीयतिर्गत्यर्थः। किम्भूतमहिं बुध्न्यं बुध्नमन्तरिक्षं तत्र भवो बुध्न्यः अन्तरिक्षे वर्त्तमानम्॥ यद्वायमर्थः। पर्वतशब्देनादित्य उच्यते वृषभस्य वर्षितुः पर्वतस्यादित्यस्य पृष्ठादियानाः निर्गच्छन्त्यो नावः स्तुत्या आपः प्रचरन्ति सर्वतो गच्छन्ति किम्भूताः स्वसिचः स्वयं सेक्त्र्यः आदित्योपरिष्टादापो नाव्या उच्यन्ते। तथा च श्रुतिः [१०, ५, ६, १४] नाव्या आप एव यजुष्मत्य इष्टका इत्युपक्रम्य षष्टिश्च वै त्रीणि च शतान्यादित्यं नाव्या अभिचरन्तीत्याह। ता उदग्रा व्यग्राः सत्यः बुध्न्यमन्तरिक्षस्थमहिं मेघमनुरीयमाणा अनुप्रविश्य गच्छन्त्यः सत्यः प्रावृट्काले अधराक् अधस्ताद्भूमिं प्रति आववृत्रन् आवर्त्तन्ते आगच्छन्ति॥ यद्वायमर्थ ऋचोऽस्याः वृषभस्य वर्षणसमर्थस्य पर्वतस्य हिमवद्विन्ध्यादेः पृष्ठादियाना गच्छन्त्यो वहन्त्यो नावो नीतार्यो महानद्यो गङ्गाद्याः प्रचरन्ति स्वसिचः स्वमात्मीयं यजमानक्षेत्रं सिञ्चन्ति ताः ता एव नावोऽधराक् अधस्तात्

आवध्नन् राजसूययाजिनोऽर्थायावर्त्तन्ते। किम्भूताः उदकाः अभिषेकपात्रेषु उत्क्षिप्ताः प्रक्षिप्ताः। तथा बुध्न्ये बुध्नशब्देन मूलमुच्यते तत्र भवं बुध्न्यं प्रधानमित्यर्थः। अहिमहन्तारं शत्रूणां यजमानमनु रोयमाणाः यजमानं प्रति सिच्यमानाः॥ का० [१५, ६, ८] चर्मणि त्रिविक्रमयति विष्णोरिति प्रतिमन्त्रमिति। अध्वर्युर्यजमानेन व्याघ्रचर्मणि त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिवारं पादप्रक्षेपं कारयेत्॥ त्रीणि यजूंषि यजमानदेवत्यानि। हे मदीय प्रथम प्रक्रम! त्वं विष्णोर्व्यापनशीलस्य यज्ञपुरुषस्य जगदीश्वरस्य त्रिविक्रमावतारस्य विक्रमणं प्रथमपादप्रक्षेपेण जितो भूलोकोऽसि। हे द्वितीय प्रक्रम! त्वं विष्णोः विक्रान्तं द्वितीयपादप्रक्षेपेण जितमन्तरिक्षमसि। हे तृतीय प्रक्रम! त्वं विष्णोः क्रान्तं तृतीयपादप्रक्षेपेण जितं त्रिविष्टपमसि। इदं मन्त्रत्रयं लोकत्रयजये हेतुभूतं तित्तिरिराह विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णुरेव भूत्वेमांल्लोकानभिजयतीति। इमे वै लोका विष्णोर्विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तमिति श्रुतेः [५, ४, २, ६]॥ १८॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परि ता बभूव। यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु। अयममुष्य पितासावस्य पिता। वयꣳ स्याम पतयो रयीणाꣳ स्वाहा। रुद्र यत्ते क्रिवि परं नाम तस्मिन् हुतमस्यमेष्टमसि स्वाहा॥ २०॥

का० [१५,६, ११] शालाद्वार्ये जुहोति पुत्रेऽन्वारब्धे प्रजापत इति। ततः सदसः शालायामागत्य पुत्रेऽन्वारब्धे

शालाद्वार्येऽग्नौ जुहोति॥ प्रजापतिदेवत्या त्रिष्टुब्यजुर्मध्या तृतीयचतुर्थपादमध्येऽयममुष्येतियजुर्युक्ता। हे प्रजापते! त्वत्त्वत्तः अन्यो देवताविशेषः तानि एतानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि नानाजातीयानि वर्तमानभूतभविष्यत्कालविषयाणि न परिबभूव परिभवितुं समर्थो नाभूत्। परिभवः सृष्टेरप्युपलक्षणम् त्वदन्यो देव एतानि भूतानि स्रष्टुं संहर्तुं चाप्यशक्त इत्यर्थः। अतो वयं यत्कामास्ते जुहुमः यः कामो येषां ते यत्कामाः येन कामेन त्वां जुहुमः तत्कामरूपं फलं नोऽस्माकमस्तु॥ यजुर्व्याख्यायते। अयममुष्य पितेति पुत्रं पितीकृत्य तयोर्नाम गृह्णाति अयं रामोऽमुष्य दशरथस्य पिता। असावस्य पितेति यथायथमेव नामग्रहः यथा असौ दशरथोऽस्य रामस्य पितेति॥ सर्वथा सपुत्रा वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम॥ का० [१५, ६, १२] आग्नीध्रीये पालाशेन शेषान् जुहोति रुद्र यत्त इत्युत्तरार्धं इति। पालाशेनाभिषेकपात्रेणाभिषेकोदकशेषानाग्नीध्रीयाग्ने रुत्तरभागे जुहोति॥ रुद्रदेवत्यम्। हे रुद्र! यत्ते तव क्रिवि कर्तृ हिंसितृ वा परमुत्कृष्टं नामास्ति। क्रिवि हिंसाकरणयोः [धा० १५, ८८] इप्रत्ययः। एवं रुद्रं सम्बोध्य होमद्रव्यमाह। हे हविः! तस्मिन् रुद्रनाम्नि त्वं हुतमसि अमेष्टं चासि अमाशब्दो गृहवाची [निघ० ३, ४, ११] मदीये गृहे इष्टं दत्तमसि स्वाहा सुहुतमस्तु॥ २०॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसि। मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मि। अव्यथायै त्वा स्वधायै त्वारिष्टो अर्जुनः। मरुतां प्रसवेन जय। आपाम मनसा। समिन्द्रियेण॥ २१॥

का० [१५, ६, १५] वाजपेयवद्रथमवहृत्यं दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ युनक्ति पूर्ववन्मित्रावरुणयोरिति चतुर्भिरिति। वाजपेये इव रथवाहणाद्रथमिन्द्रस्य वज्रोऽसीति मन्त्रेण भूमाववतार्य मित्रावरुणयोरिति मन्त्रेण चतुर्भिरश्वैर्वाजपेयवदेव युनक्ति प्रत्यश्वं मन्त्रः इन्द्रस्य वज्रोऽसोत्येव मन्त्रो न वाजपेयसम्बन्धो सर्वः तावन्मात्रस्यैवात्र पाठात् पूर्ववदिति सूचोतं दक्षिणश्रोणिदेशे वेद्यामानीय युनक्ति पूर्वं दक्षिणं तत उत्तरं ततो दक्षिणाप्रष्टिं ततः सव्याप्रष्टिम् अनिर्देशात्त्वयार्णां योजने प्राप्ते चतुर्भिरित्युक्तमिति सूत्रार्थः॥ रथदेवत्यम्। हे रथ! त्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि॥ युनक्ति। रथदेवत्यम्। प्रशास्तोः मित्रावरुणयोः देवयोः प्रशिषा प्रशासनेन हे रथ! त्वां युनज्मि योजयामि॥ का० [१५, ६, १७] अव्ययार्ये त्वेति सुन्वन्नारोहतीति यजमानशालालदेशस्थः रथमारोहति॥ रथदेवत्यम्। अरिष्टोऽनुपहिंसितः अर्जुनोऽर्जुनतुल्य इन्द्र इत्यर्थः। अर्जुनो ह वै नामेन्द्र इति श्रुतेः [५, ४, ३, ७] एवम्भूतोऽहं हे रथ! त्वामव्यथायै। व्यथ भयचलनयोः। अभयाय अचलनाय वा। स्वधायै अन्नरसाय च त्वामधितिष्ठामि॥ का० [१५, ६, १८] मरुतामिति दक्षिणधुर्यं प्राजतीति। यजमानेन सहारूढो यन्ता दक्षिणाश्वं कशया प्रेरयेत्॥ धुर्यदैवतम्। हे धुर्य! मरुतां देवानां प्रसवेनाज्ञया त्वं जय शत्रूनिति शेषः॥ का० [१५, ६, १९] गवां मध्ये स्थापयत्यापामेति। पूर्वमेवाहवनीयोत्तरतः स्थापितानां गवां मध्ये तं रथं स्थापयेत्॥ यजमानदेवत्यम्। वयं मनसा सह आपाम प्राप्तवन्तो यदुपक्रान्तं तत्कर्म॥ का० [१५, ६, २०] धनुरार्त्न्योपस्पृशति गां यजमानः समिन्द्रियेणेति।

अनुःकोत्या गां स्पृशेत्॥ यजमानदेवत्यम्। वयमिन्द्रियेण वीर्येण सङ्गताः स्मः ॥ २१ ॥

मा तं इन्द्र ते वयं तुराषाडयुक्तासो अब्रह्मता विदसाम। तिष्ठा रथमधि यं वज्रहस्ता रश्मीन् देव यमसे स्वश्वान् ॥ २२ ॥

का० [१५, ६, २२] तावद्गयो वा गोस्वामिने दत्त्वा पूर्वेण यूपं परीत्यान्तःपात्यदेशे स्थापयति मा त इति। स्थापितगवां पतये स्वभ्राते तावत् शतमधिकं वान्यद्दत्त्वा यूपात् पूर्वदिशि परीत्यान्तःपात्यदेशे रथं स्थापयेत्॥ इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् संवरणदृष्टा। हे वज्रहस्त! वज्रं हस्ते यस्य तत्सम्बुद्धिः हे देव दीप्यमान! त्वं यं रथमधि तिष्ठ लडर्थे लोट् अधितिष्ठसि। द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] दीर्घः। यस्य च रश्मीन् प्रग्रहानायमसे आयच्छसि। किम्भूतान् रश्मीन् स्वश्वान् शोभना अश्वा येषु तान्। हे तुराषाट्! तूर्णं सहते शत्रूनभिभवतीति तुराषाट् हे इन्द्र ऐश्वर्ययुक्त! ते त्वदीया वयं ते तव तस्मिन् रथे अयुक्ताः तस्माद्भिन्नाः सन्तो मा विदसाम दस उपक्षये विविधमुपक्षीणा मा भवाम। तत्र दृष्टान्तः अब्रह्मता लुप्तोपमानम् अब्रह्मतेव ब्रह्म विज्ञानानन्दस्वभावमनश्वरम् तस्य भावो ब्रह्मतान ब्रह्मता अब्रह्मता यथा ब्रह्मभावादन्यद्वस्तु विदस्येदेवं वयं मा विदस्येमहीत्यर्थः ॥ २२ ॥

अग्नये गृहपतये स्वाहा। सोमाय वनस्पतये स्वाहा। मरुतामोजसे स्वाहा। इन्द्र-

स्वेन्द्रियाय स्वाहा । पृथिवि मातर्मा मा हिꣳसीर्मो अहं त्वाम् ॥ २३ ॥

का० [१५, ६ २३] अग्नये गृहपतय इति चत्वारि रथविमोचनीयानि जुहोति प्रतिमन्त्रमिति । रथविमोचनीयसंज्ञास्वतस्र आहुतीर्जुहोति ॥ चत्वारि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । गृहाश्रमपालकायाग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु । वनस्पतिरूपिणे सोमाय हविर्दत्तमस्तु । इन्द्रस्येन्द्रसम्बन्धिने इन्द्रियाय वीर्याय स्वाहा । मरुतां सम्बन्धिने ओजसे बलाय हविर्दत्तमस्तु ॥ का० [१५, ६, २४] भूमिमवेक्षते पृथिवि मातरिति । रथस्थ एव यजमानो भूमिं पश्येत् ॥ भूमिदेवत्यम् हे मातर्जगन्निर्मात्रि ! हे पृथिवि भूमे ! त्वं मा मां मा हिंसीः हिंसां मा कार्षीः अहमपि त्वां पृथिवीं मो मा उ हिंसिषम् ॥ २३ ॥

हꣳसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥२४॥

का० [१५, ६, २५] अवरोहति हꣳसः शुचिषदिति । यजमानो रथादवरोहति ॥ सप्रपञ्चपरब्रह्माभिधायिनी सूर्य्यदेवत्यातिजगती वामदेवदृष्टा । इन्त्यहङ्कारमिति हंसो भगवानादित्य एवंविधः त्वं प्रत्यवतरसीति वाक्यशेषः । किम्भूतो हंसः शुचिषत् शुचौ दीप्तौ सीदतीति शुचिषत् आदित्यरूपेण । तथा वसुर्वासयिता नराणां प्रवर्त्तकः अन्तरिक्षे सीदतीत्यन्तरिक्षसत् वायुरूपेण । होता आह्वाता देवानाम् वेदौ सीदतीति वेदिषत् अग्निरूपेण । अतिथिः

सर्वेषां पूज्यः । दुरोणे यज्ञगृहे सीदतीति दुरोणसत् आह-वनीयादिरूपेण । नृषु मनुष्येषु प्राणभावेन सीदतीति नृषत् । वरेषु उत्कृष्टेषु स्थानेषु सीदति वरसत् । ऋते यज्ञे सीदतीति ऋतसत् । व्योम्नि आकाशे मण्डलरूपेण सीदतीति व्योमसत् । एवं सर्वत्रस्थितत्वेन स्तुत्वा सर्वोत्पत्तिद्वारेण स्तौति यः अब्जाः अप्सु उदकेषु जायते मत्स्यादि-रूपेणेत्यब्जाः । गवि पृथिव्यां जायते चतुर्विधभूतग्रामरूपेणेति गोजाः । ऋते सत्ये जायते ऋतजाः । अद्रौ पाषाणे अग्निरूपेण जायत इत्यद्रिजाः । अद्रिर्मेघो वा [निघ० १, १०, १] अद्रौ मेघे जलरूपेण जायत इति वा । ऋतम् ऋ गतौ सर्वत्र गतम् । बृहत् महत्परिवृढमपर्य्यन्तम् पर-ब्रह्मरूपो यो हंसस्तं प्रति रथादवतरामीति भावः ॥ यद्वा हंसशब्देन रथ उच्यते हन्ति पृथिवीमिति हंसः रथः बृहत् महत् प्रौढमृतं यज्ञं सम्पादयत्विति शेषः । किम्भूतो हंसः शुचिषत् शुचौ देवयजने रथवाहने वा सीदतीति । वसुः स्वस्योपरि यजमानं वासयतीति । अन्तरिक्षसत् वृक्षगुल्मा-द्यनवरुद्धेऽन्तरिक्षे सीदतीति । होता होतृसमानः तदेव कथमित्यत आह वेदिषत् वेद्यां सीदतीति । अतिथिः अतिथिवत् पूज्यः । दुरोणसत् दुरोणे यज्ञगृहे सीदतीति । नृषत् नृषु वाहकत्वेन सीदतीति । वरसत् वरे श्रेष्ठे राज-गृहे सीदतीति । ऋतसत् ऋते यज्ञे वाजपेयादौ सीदतीति । व्योमसत् सूर्य्यं वोढुं व्योमन्याकाशे सीदतीति । अब्जाः अप्सु योनिर्वा अश्व इति श्रुतेरश्वेोर जातेरश्वरूपेत्वादब्जाः । गोजाः गोशब्दवाच्याद्दृष्याज्जायत इति गोजाः । इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत् स त्रेधा व्यभवत्तस्य स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयमिति तैत्तिरीयश्रुतेः । ऋतजाः ऋतं यज्ञमुद्दिश्य

जातत्वादृतजाः। अद्रिजाः अद्रिभ्यः पाषाणसदृशकाष्ठेभ्यो जातत्वादद्रिजाः॥ २४॥

इयदस्यायुरस्यायुर्मयि धेहि युङ्ङसि वर्चोऽसि वर्चो मयि धेहि। ऊर्गस्यूर्जं मयि धेहि। इन्द्रस्य वां वीर्य्यकृतो बाहू अभ्युपावहरामि॥ २५॥

का० [१५, ६, २८] उपस्पृशति शतमानावियदसीति। शालादक्षिणभागे स्थापितस्य रथवाहनस्य दक्षिणचक्रे बद्धौ शतमानौ शतरक्तिकानिर्मितौ सौवर्णौ मणी यजमानः स्पृशति॥ हे द्वादशाक्षरे यजुषी शतमानदेवत्ये। हे रुक्म! त्वमियदसि एतावत्परिमाणं शतरक्तिकापरिमितमसि आयुरसि जीवनमसि तस्मादायुः शताब्दपरिमितं मयि धेहि यो हि यदात्मकः स तद्दातुमुत्सहते यतस्त्वं शतमानमसि ततः शताब्दपरिमितमायुर्मयि रोपय। युङ्ङसि युनक्ति यज्ञं सम्भारनिचयेन दक्षिणादानेन वेति युङ् वर्चस्तेजस्वी भवसि अतो मे मम वर्चः तेजो धेहि॥ का० [१५, ६, ३०] तौ ब्रह्मणे दत्त्वोर्गसीति शाखामुपस्पृशतीति। तौ शतमानौ ब्रह्मणे दत्त्वा पूर्वोक्तरथवाहने पर्यौपगूहितामौदुम्बरीं शाखामुपस्पृशेत्॥ शाखादेवत्यम्। हे औदुम्बरि शाखे! त्वमूर्गसि अन्नरूपा भवसि तत अर्जमन्नं मयि धेहि स्थापय॥ का० [१५, ६, ३१] इन्द्रस्य वामित्यवहरति बाहू पयस्यायां व्याघ्रचर्मदेशे स्थितायामिति। अध्वर्युर्यजमानबाहू व्याघ्रचर्मस्थापितायां मैत्रावरुण्यां पयस्यायां नीचौ करोति॥ बाहुदेवत्यम्। वीर्यकृतो वीर्यकारिणः इन्द्रस्य परमैश्वर्य-

युक्तस्य यजमानस्य सम्बन्धिनौ हे बाहू! अहं वां युवामुपावहरामि मैत्रावरुणोपयस्थां प्रति नीचौ करोमि ॥ २५ ॥

स्योनासि सुषदासि। क्षत्रस्य योनिरसि। स्योनामासीद सुषदामासीद क्षत्रस्य योनिमासीद ॥ २६ ॥

का० [१५, ६, ३३—७, १] प्राक् स्विष्टकृतः खादिरीमासन्दीं रज्जूतां व्याघ्रचर्मदेशे निदधाति स्योनासीतीति। पयस्यायाः स्विष्टकृद्धोमात्प्राक् रज्जुभिर्व्युतां खादिरीं मञ्चिकां व्याघ्रचर्मदेशे मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरो निदधाति॥ आसन्दीदेवत्यम्। हे आसन्दि! त्वं स्योना सुखरूपासि सुखकारी भवसि। सुषदासि सुखेन सीदन्ति यस्यां सा सुषदा सुखेनोपवेष्टुं योग्यासि॥ का० [१५, ७, २] अधीवासमस्यामास्तृणाति क्षत्रस्य योनिरिति। आसन्द्यां वस्त्रमाच्छादयति॥ अधीवासदेवतम्। हे अधीवास! त्वं क्षत्रस्य क्षत्रियस्य योनिर्मातृवद्धारकत्वेन कारणमसि॥ का० [१५, ७, ३] सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति स्योनामासीदेति। आसन्द्यां यजमानं स्थापयेत्॥ यजमानदेवत्यम्। हे यजमान! स्योनां सुखकरीमासन्दीमासीद आरोह सुषदां सुखोपवेशनयोग्यामासीद क्षत्रस्य योनिं स्थानमासन्दीमासीद ॥ २६ ॥

निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा। साम्राज्याय सुक्रतुः ॥ २७ ॥

का० [१७, ४, ७,] निषसादेत्युरोऽस्यालभत इति। अध्वर्युर्यजमानहृदयं स्पृशति॥ वरुणदेवत्या गायत्री शुनःशेपदृष्टा अष्टषट्सप्तवर्णपादत्वाद्वर्धमाना गायत्री। असौ

यजमानः पस्त्यासु विक्षु प्रजासु आ निषसाद । विशो वै पस्त्या इति श्रुतेः [५, ४, ४, ५] आधिपत्येनोपविवेश यदासन्द्यां निषण्णः स प्रजास्वेव निषण्ण इत्यर्थः । व्यवहिताश्चेति [पा० १, ४, ८२] आङ उपसर्गस्य क्रियापदेन व्यवधानम् । किम्भूतो यजमानः धृतव्रतः धृतं व्रतं यज्ञलक्षणं कर्म येन स्वीकृतयज्ञः । वरुणः वारयत्यनिष्टमिति वरुणः । तथा सुक्रतुः शोभनसङ्कल्पः शोभनप्रज्ञो वा । किमर्थं निषसाद साम्राज्याय सम्राजो भावः साम्राज्यम् सम्राड्भावाय राज्यायेति श्रुतेः [५, ४, ४, ५] ॥ २७ ॥

अभिभूरस्येतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्ताम् । ब्रह्मंस्त्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसवः । वरुणोऽसि सत्यौजाः । इन्द्रोऽसि विशौजाः । रुद्रोऽसि सुशेवः । बहुकार श्रेयस्कर भूयस्कर । इन्द्रस्य वज्रोऽसि तेन मे रध्य ॥ २८ ॥

का० [१५, ७, ५] अभिभूरित्यस्मै पञ्चाक्षान् पाणावाधायेति । यजमानहस्ते द्यूतसाधनभूतान् पञ्चाक्षान् सौवर्णकपर्दान्निदध्यात् ॥ अक्षा यजमानो वा देवता । चतुर्णामक्षाणां कृतसंज्ञा पञ्चमस्य कलिरिति यदा पञ्चाप्यक्षा एकरूपा पतन्ति उत्ताना अवाञ्चो वा तदा देवितुर्जयः तत्र कलिः सर्वानक्षानभिभवति तं प्रत्युच्यते तत्सम्बन्धेन यजमानं प्रति वा । हे अक्ष ! यद्वा हे यजमान ! त्वमभिभूरसि अभिभविता अभितो व्याप्तासि । एताः कपर्दिकोपलक्षिताः पञ्च दिशः पूर्वादयश्चतस्र ऊर्ध्वा चेति पञ्च दिशः ते त्वदर्थं कल्पन्तां त्वत्प्रयोजनसमर्था भवन्तु । कलेः सर्वाक्षाभिभावकत्वात्तु त्वतो-

ऽपि जयापेक्षित्वात् पश्चाद्व्यापकत्वमिति भावः॥ का० [१५, ७, १—८] वरं दत्त्वा ब्रह्मन्नित्यामन्त्रयते पञ्चकृत्वः प्रत्याह व्यत्यासं सविता वरुण इन्द्रो रुद्र इति त्वं ब्रह्मासीत्यादिभि-रादिनवाक्यमिति। यजमानो राज्यं मेऽस्त्वित्यादि द्रव्यं सम्प्रार्थ्य पञ्चवारं ब्रह्मन्निति मन्त्रेण ब्रह्माणमामन्त्रयते एव-मामन्त्रितो ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासीत्यादिभिः सवितासि वरुणो-ऽसि इन्द्रोऽसि रुद्रोऽसीत्येतैर्मन्त्रैर्व्यत्यासं यजमानं प्रत्याह तेन चतुर्णामपि मन्त्राणामादौ त्वं ब्रह्मासीति प्रयोगः। व्यत्यास-मित्यादौ यजमानो ब्रह्मन्नित्यामन्त्रयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसव इति प्रत्याह। पुनर्यजमानो ब्रह्मन्निति ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि वरुणोऽसि सत्यौजा इति प्रत्याह। पुनर्यजमानो ब्रह्मन्निति ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि विशौजा इत्याह। पुनर्यज-मानो ब्रह्मन्निति ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि रुद्रोऽसि सुशेव इत्याह। अन्त्यं च पञ्चमं प्रतिवचनमादि-नैव त्वं ब्रह्मासीत्येतावतैव कार्यं ब्रह्मणेति सूत्रार्थः॥ ब्रह्मन्। ब्रह्मदैवतम्। यजमानः प्रथमं ब्रह्माणमामन्त्रयते हे ब्रह्मन्! ऋत्विक् त्वामामन्त्रय इति शेषः॥ त्वं ब्रह्मासि। पञ्च यजूंषि यजमानदैवत्यानि। ब्रह्मामन्त्रितो यजमानं प्रत्याह हे यजमान! त्वं ब्रह्मासि महान् भवसि सविता प्रेरक-श्चासि सत्यप्रसवः सत्यः प्रसवोऽनुज्ञा यस्य॥ द्वितीयं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि वरुणोऽनिष्टनिवारकोऽसि सत्यौजाः सत्यमोजो यस्य अमोघवीर्योऽसि सत्ये वा ओजो यस्य॥ तृतीयं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि ऐश्वर्यवानसि विशौजाः विक्षु प्रजास्वो-जस्तेजो यस्य विडोजा इति प्राप्ते विशौजा इति छान्दस-मत एव पदकारो नावग्रहं चकार॥ चतुर्थं प्रत्याह त्वं

ब्रह्मासि रुद्रोऽसि हे राजन्! त्वं रुद्ररूपोऽसि शत्रूणां रोदनाद्द्रावणाच्च सुशेवः शेव इति सुखनाम [निघ० ३, ६] शोभनं शेवः सुखं यस्मात् शोभनं सुखयिता । त्वं ब्रह्मासीत्येतावदेव पञ्चमं प्रतिवचनम् । का० [१५, ७, १०] बहुकारेति च ह्वयत्येवं नामानमिति । यजमानं बहुकारेत्यादिसुमङ्गलनामानं नरमाकारयति ॥ लिङ्गोक्तदेवतम् । हे बहुकार! बहु कार्यं करोति बहुकारः श्रेयःकरोति श्रेयस्करः भूयो बहुतरं करोति भूयस्करः तेषां सम्बोधनानि हे बहुकारेत्यादिकल्याणनामन् त्वामाह्वय इति शेषः ॥ का० [१५, ७, ११] स्फ्यमस्मै प्रयच्छति पुरोहितोऽध्वर्युर्वेन्द्रस्य वज्र इति । अस्मै यजमानाय स्फ्यं ददाति द्यूतभूमिकरणाय । स्फ्यदेवतम् । हे स्फ्य इन्द्रस्य वज्रस्त्वमसि इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहारेत्यादि तस्य स्फ्यस्तृतीयमिति श्रुतेः [१, २, ४, १] । तेन हेतुना मे मम यजमानं रध्य रध्यतिर्वशगमने वशवर्त्तिनं कुरु । यो वै राजा ब्राह्मणादबलीयानमित्रेभ्यो वै स बलीयान् भवतीति श्रुतेः] ५, ४, ४, १५] । यद्वा तेन मे रध्य यस्मात्त्वं वज्ररूपस्तेन कारणेन मम रध्य द्यूतभूमौ परिलेखनरूपं कार्यं साधय ॥ २८ ॥

अ॒ग्निः पृ॒थुर्धर्म॑ण॒स्पति॑र्जु॒षा॒णो अ॒ग्निः पृ॒थुर्धर्म॑ण॒स्पति॒राज्य॑स्य वे॒तु स्वाहा॑ । स्वाहा॑कृता॒ः सूर्य॑स्य र॒श्मिभि॑र्यतध्वꣳ स॒जा॒ता॒नां॑ म॒ध्य॒मे॒ष्ठ्या॑य ॥ २९ ॥

का० [१५, ७, १६] द्यूतभूमौ हिरण्यं निधायाभिजुहोति चतुर्गृहीतेनाग्निः पृथुरिति । एवं कृतायां द्यूतभूमौ कनकं

निधाय तदुपरि चतुर्गृहीताज्यं जुहुयात्॥ अग्निदेवत्यम्। अग्निः आज्यस्य वेतु कर्मणि अष्टो घृतं पिबतु स्वाहा सुहुतमस्तु। किम्भूतोऽग्निः पृथुः देवानां प्रथमत्वाद्विशालः। तथा धर्मणः पतिः धारणं धर्म जगतो धारणस्य धर्मस्य वा स्वामी। जुषाणः प्रीयमाणः हूयमानं हविः सेवमानो वा। अग्निः पृथुधर्मणस्पतिरिति पुनःपाठ आदरार्थः॥ का० [१५, ७, १६] अद्धानिवपति स्वाहाकृता इति। पूर्वोक्तपञ्चाद्धान्भूतभूमौ क्षिपति॥ अक्षदेवत्यम्। हे अक्षाः! यूयं स्वाहाकृताः स्वाहाकारपूर्विकयाहुत्या तर्पिताः सन्तः सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैर्यतध्वं स्पर्धां कुरुत सजातानां समानजन्मनां भ्रातॄणां क्षत्रियाणां मध्यमेष्ठ्याय मध्यमप्रदेशे यजमानावस्थानाय च यतध्वं यत्नं कुरुत यजमानं सर्वक्षत्रियश्रेष्ठं कुरुतेत्यर्थः। मध्ये भवो मध्यमः मध्यमे प्रदेशे तिष्ठतीति मध्यमेष्ठः तस्य भावो मध्यमेष्ठ्यं तस्मै॥ २९॥

सविता प्रसवित्रा सरस्वत्या वाचा त्वष्टा रूपैः पूष्णा पशुभिरिन्द्रेणास्मे बृहस्पतिना ब्रह्मणा वरुणेनौजसाग्निना तेजसा सोमेन राज्ञा विष्णुना दशम्या देवतया प्रसूतः प्रसर्पामि॥ ३०॥

का० [१५, ८, १५—१६] पितामहदशगणएँसोमपानाएँसंख्याय सर्पणएँ सवित्रेति वानुवाकमुक्त्वेति। पित्रादयः पूर्वजाः पितामहशब्देनोच्यन्ते। ऋत्विजोऽन्ये विप्राश्च मिलिताः शतसंख्याः सन्तो दशपेययागे सोत्येऽहनि प्रतिसवनं सर्पणात्प्राक् स्वं स्वं सोमयाजिनां पित्रादीनां दशानां

गणं गणयित्वा अमुकः प्रथमः सोमपः असौ द्वितीयोऽसौ तृतीय इत्यादिदशमपर्यन्तान् सोमयाजिनो गणयित्वा विभूरसीत्यादिसर्पणं धिष्ण्योपस्थानं कुर्वन्ति सर्पणं भक्षणकाले सदःप्रवेशो वा। पक्षान्तरमाह सवित्रेति। यद्वा सवित्रा प्रसवित्रेत्येककण्डिकात्मकमनुवाकं पठित्वा शतं विप्राः सर्पणं कुर्वन्ति। दशानां सोमयाजिनामसम्भवादयमेव पक्षः श्रेयानिति सूत्रार्थः॥ सवित्रादिदेवत्यात्यष्टिः। एताभिर्दशभिर्देवताभिः प्रसूत आज्ञप्तोऽहं प्रसर्पामि सर्पणं करोमि। प्रत्येकपाठादेकवचनं सर्पामीति। काभिर्दशभिः प्रसूत इत्यत आह प्रसवित्रा अभ्यनुज्ञानकारिणा सवित्रा सूर्य्येण। वाचा वाग्रूपया सरस्वत्या। रूपै रूपलक्षितेन त्वष्ट्रा देवेन त्वष्टा रूपाणामधिपतिरित्युक्तेः। पशुभिरुपलक्षितेन पूष्णा देवेन। अस्मे अनेन इन्द्रेण विभक्तेः शे-आदेशः [पा० ७, १, १९]। ब्रह्मणा देवयाजी ब्रह्मत्वकर्त्रा बृहस्पतिना। ओजसा ओजस्विना वरुणेन। तेजसा तेजस्विना अग्निना। राज्ञा ओषधिविप्राधिपेन दीप्यमानेन वा सोमेन चन्द्रेण। दशम्या दशसंख्यापूरिकया विष्णुना देवतया यज्ञाधिष्ठात्रा विष्णुरूपेण देवेन। एतैराज्ञप्तः प्रसर्पामीत्यर्थः॥ ३०॥

इति राजसूयः समाप्तः॥

अश्विभ्यां पच्यस्व। सरस्वत्यै पच्यस्व। इन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्व। वायुः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्क्सोमो अतिस्रुतः। इन्द्रस्य युज्यः सखा॥ ३१॥

अथ राजसूयगतचरकसौत्रामणीमन्त्रा उच्यन्ते॥ राज-

सूयप्रान्ते विहिता सौत्रामणी चरकसौत्रामणीत्युच्यते तन्म-न्त्राणामश्विनावृषी॥ का० [१५, ८ २५] पक्तौदनं विरू-ढांश्चूर्णीकृत्याश्विभ्यां पच्यस्वेति सꣳसृजतीति। विरूढा जाता-ङ्कुरा अजाताङ्कुराश्च व्रीहयः सोमे बद्धाः सन्ति तन्मध्ये अजा-ताङ्कुराणां व्रीहीणामोदनं पक्त्वा विरूढान् व्रीहींश्चूर्णीकृत्यौ-दनेन मिश्रयति॥ त्रीणि यजूंषि सुरादेवत्यानि। हे सुरे! त्वमश्विभ्यां पच्यस्व अश्विनोरर्थाय पाकं कुरु पाको नाम विपरिणामश्रेष्ठता। सरस्वत्यै देव्यै पच्यस्व। सुष्ठु त्रायत इति सुत्रामा तस्मै सुत्राम्णे शोभनत्राणकर्त्रे सुत्रातव्याय वा इन्द्राय पच्यस्व यतः सौत्रामण्येन्द्रस्य भेषज्यं कर्त्तव्यमस्ति॥ का० [१५, १०, १०] वपामार्जनान्ते कुशैः परिस्रुतं पुनाति वायुः पूत इति। पशूनां वपामार्जनान्ते कर्मणि कृते दर्भैः सुरां कस्मिंश्चित्पात्रे पुनाति॥ सोमदेवत्या गायत्री। वायुः सुपां सुलुगित्यादिना [पा० ७, १, ३८] तृतीयैकवचनस्य सु आदेशः सोमो वायुः वायुना पूतः शोधितः पवित्रेण कुशमयेन पूतः सन् प्रत्यङ् नीचैरधोमुखः सन् अतिस्रुत अतिक्रम्य गतः। किम्भूतः इन्द्रस्य युज्यो योगार्हः सखा सखिभूतः। सोमः पूर्वं पूतिगन्धोऽभूत्ततो देवैर्वायुरुक्तस्त्वं सोमꣳ सुगन्धं कुर्विति ततो वायुना सोमो दुर्गन्धमपहृत्य सुगन्धः कृत इति [१२, ७, ३] श्रुत्योक्तम् तदयं मन्त्रो वदतीत्यर्थः॥ ३१॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनु-पूर्वं वियूय। इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमउक्तिं यजन्ति॥ उपयामगृहीतो-

ऽस्य॒श्विभ्यां॑ त्वा॒ सर॑स्वत्यै॒ त्वेन्द्रा॑य त्वा सु॒त्राम्णे॑ ॥ ३२ ॥

का० [१५, १०, १२] ग्रहं गृह्णाति कुविदङ्गेति त्रीन् वा प्रतिदैवतमेतयैवेति। पूतायां सुरायां बदरीफलचूर्णं प्रक्षिप्य कुविदङ्गेत्येकं ग्रहं वैकङ्कतपात्रेण गृह्णाति। यद्वा कुविदङ्गेत्यृचैव त्रीन् ग्रहान् प्रतिदैवतं गृह्णाति। यथा। कुविदङ्ग० उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वेति प्रथमम्। कुविदङ्ग० उपयामगृहीतोऽसि सरस्वत्यै त्वेति द्वितीयम्। कुविदङ्ग० उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा सुत्राम्ण इति तृतीयम्। त्र्यृचं काक्षीवतसुकीर्त्तिदृष्टम्। आद्या सोमदेवत्याऽनिरुक्ता त्रिष्टुप्। कुविदिति बहुनाम [निघ० ३, १, १२] अङ्गेति क्षिप्रनाम [निरु० ५, १७] चिदिति वितर्के। हे सोम! यथा यवमन्तः। यवा विद्यन्ते येषां ते यवमन्तः। मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य इति [पा० ८, २, ९] यवादीनां निषेधान्मतोर्मकारस्य वकाराभावः। बहुयवसम्पन्नाः कृषीवलाः। कुवित् बहुलं यवं सर्वं यवमयं सस्यं चित् विचार्य अनुपूर्वमानुपूर्व्येण वियूय पृथक्कृत्य अङ्ग क्षिप्रं दान्ति लुनन्ति। दाप् लवने लट्। तथा एषां यजमानानां सम्बन्धीनि भोजनानि भोज्यानि वस्तूनि इह इह अस्मिन्नेव यजमाने कृणुहि कुरु। एषां केषां ये यजमाना बर्हिष उपरि स्थिता नमउक्तिं यजन्ति नम इत्यन्ननाम [निघ० २, ७, २२] उक्तिर्वचनम्। हविर्लक्षणमन्नमादाय उक्तिं याज्यामभिधाय यजन्ति यागं कुर्वन्ति। हे सोम! त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि अश्विभ्यां त्वा त्वां गृह्णामि सरस्वत्यै त्वां गृह्णामि सुत्राम्णे रक्षकायेन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥ ३२ ॥

युवꣳ सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा।
विपिपाना शुभस्पती इन्द्रं कर्मस्वावतम्
॥ ३३ ॥

का० [१५, ६, ८] ग्रहाणां युवꣳसुरामं पुत्रमिवेति। युवं सुरामं पुत्रमिवेति द्वे ऋचौ सुराग्रहाणां याज्यानुवाक्ये प्रथमानुवाक्या पुत्रमिवेति याज्या॥ अनुष्टुप् अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या। हे अश्विना अश्विनौ! युवं युवां कर्मसु निमित्तेषु इन्द्रमावतमपालयतं स्वकर्मचममकुरुतमित्यर्थः। अवतेर्लङि मध्यमद्विवचनम्। किम्भूतौ युवाम् असुर एव आसुरस्तस्मिन्नमुचौ नमुचिसंज्ञे आसुरे असुरे दैत्ये स्थितं सुरामं सुष्ठु रमयतीति सुरामं सुष्ठु रमणीयं सोमं सचा सह एकीभूय विपिपाना विपिपानौ विविधं पिबन्तौ विविधं पिबतस्तौ विपिपानौ पिबतेर्व्यत्ययेन ह्वादित्वे शानच्प्रत्यये रूपम्। तदर्थे श्रुताविंतिहासः [१२, ७, ३, १] नमुचिर्नामासुर इन्द्रस्य सखासीत् स विश्वस्तस्येन्द्रस्य वीर्य्यं सुरया सोमेन सह पपौ तत इन्द्रोऽश्विनौ सरस्वतीं चोवाचाहं नमुचिना पीतवीर्योऽस्मि ततोऽश्विनौ सरस्वतीचापां फेनरूपं वज्रमिन्द्राय ददुः तेनेन्द्रो नमुचेः शिरश्चिच्छेद ततो लोहितमिश्रः ससुरः सोमस्तदुदरादश्विभ्यां पीत्वा शुद्ध इन्द्रायार्पित इति तदर्पणेनेन्द्रमश्विनावरक्षतामित्यर्थः। पुनः कीदृशौ शुभः पती शोभनं शुप् शुभ दीप्तावित्यस्मात् सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् तस्य शुभः शोभनस्य कर्मणः पती पालकौ षष्ठ्याः पतिपुत्रेत्यादिना [पा० ८, ३, ५३] पतिशब्दे परे विसर्गस्य सकारः॥३३॥

पुत्रमिव पितरावश्विनोभेन्द्रावथुः काव्यै-

दं॒स॑नाभिः॒ यत् सु॒राम॒ व्यपि॑बः॒ शची॑भिः॒ सर॑स्वती त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥ ३४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

त्रिष्टुप् अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या हे इन्द्रोभा अश्विना उभौ अश्विनौ ! त्वामावथुः अवतेर्लिटि मध्यमद्विवचनं पुरुषव्यत्ययः आवतुः पालितवन्तौ । कैः काव्यैः कवीनां मन्त्रद्रष्टॄणां सम्बन्धिभिर्मन्त्रैः कवीनामिमे काव्यास्तैः । तथा दंसनाभिः दंस इति कर्मनाम [निघ० २, १, ३] दंससः करणं दंसना तत्करोति तदाचष्ट इति [पा० ३, १, २६ वा० १, २] णिचि जाते ण्यासश्रन्थो युजिति [पा० ३, ३, १०७] युच्प्रत्यये दंसनेति रूपम् । दृष्टान्तमाह पुत्रमिव पितरौ यथा मातापितरौ पुत्रं पालयतस्तथाश्विनौ त्वामावतुः अश्विनाविन्द्रस्य रक्षणं कृतवन्ताविति कथमवगम्यते तत्राह यदिति, यद्यस्मात्कारणात् हे इन्द्र ! त्वं शचीभिः कर्मभिर्नमुचिवधादिकर्माणि कृत्वेत्यर्थः सुरामं सुष्ठु रमणीयं सोमं व्यपिबः विशेषेण पीतवानसि पिबतेर्लङि मध्यमैकवचने रूपम् । हे मघवन् धनवन्निन्द्र ! यस्माच्च सरस्वती देवी त्वा त्वामभिष्णक् उपसेवते त्वत्कृतसोमपानेन सरस्वतीकृतत्वत्सेवनेन च अश्विनौ त्वामावतुरिति ज्ञायत इत्यर्थः । भिष्णज् उपसेवायां कण्ड्वादिः अस्माल्लङि कण्ड्वादिभ्यो यगिति [पा० ३, १, २७] प्राप्तस्य यको व्यत्ययेन लुक् हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हलिति [पा० ६, १, ६८] तिपो लुक् लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इति [पा० ६,

४, ७१] अडागमः वावसान इति [पा० ८, ४, ५६] जकारस्य ककारः अभिषागिति रूपम् ॥ ३४ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
अगमद्दशमोऽध्यायो राजसूयान्तवर्णनः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ॥

युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्वाय सविता धियम् ।
अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत् ॥ १ ॥

रमाकान्तं नमस्कृत्य गणेशं शारदां गुरुम् । मन्त्रैकादशाध्याये मन्त्रदीपो वितन्यते ॥ एकादशमारभ्याष्टादशाध्यायपर्य्यन्तमग्निचयनमन्त्राः ॥ तेषां प्रजापतिर्ऋषिः ... ऋषयो वा ॥ सोऽग्निः पञ्चचितियुक्तः प्रथमचितिमन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिः द्वितीयचितेर्देवा ऋषयः तृतीयचितेरिन्द्राग्निविश्वकर्माण ऋषयः चतुर्थचितेर्ऋषय एवार्षेयः पञ्चमचितिमन्त्राणां परमेष्ठी ऋषिः । तथा च श्रुतिः [६, २, ३, १०] प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत् प्रजापतिरेव तस्या आर्षेयं देवा द्वितीयां चितिमपश्यन् देवा एव तस्या आर्षेयमिन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च तृतीयां चितिमपश्यंस्त एव तस्या आर्षेयमृषयश्चतुर्थीं चितिमपश्यन्नृषय एव तस्या आर्षेयं परमेष्ठी पञ्चमीं चितिमपश्यत् परमेष्ठ्येव तस्या आर्षेयमिति ॥ चयनं कर्तुमिच्छन् फाल्गुनकृष्णप्रतिपदि पौर्णमासेष्टिं कृत्वा पुरुषाश्वगोऽव्यजानालभ्याजेन यागं कृत्वा पशूनां शिरांसि घृताक्तानि प्रथमचितावुपधानार्थं क्वचित् संस्थाप्य तेषां कब-

न्यान्यजशेषं च मृद्युक्ते तडागादिजले प्रास्येत् उखार्थमिष्टकार्थं मृदं च जलं च तत एवादेयम् ततः फाल्गुनकृष्णाष्टम्यामुखासम्भरणम् तदर्थमाहवनीयदक्षिणाग्नी उद्धृत्याहवनीयात् प्राक् कृते चतुष्कोणे गर्ते ततस्तडागान्मृत्पिण्डमानीय भूसमं स्थापयेत् पिण्डाहवनीयान्तराले सच्छिद्रां वल्मीकमृदं निदध्यात् आहवनीयाद्दक्षिणदेशेऽखगर्दभाजाः प्राङ्मुखाः प्रागपरा मुञ्चरमनाबद्धाः स्थाप्याः आहवनीयोत्तरे वेणव्युभयतस्तोद्दणा कल्माषो हिरण्मयो वाभ्रिः स्थाप्या ततः कर्माह का० [१६, २, ७] अष्टागृहीतं जुहोति सन्ततमुद्द्रवन् युञ्जान इति । अस्यार्थः । गार्हपत्ये घृतं संस्कृत्य जुहूं स्रुवं च संमृज्य स्रुच्यष्टागृहीतमाज्यमाहवनीये परिस्तरणसमिदाधानपूर्वकं सन्ततमविच्छिन्नधारया स्रुचमूर्ध्वां कुर्वन्नध्वर्युर्जुहोति युञ्जान इत्याद्यष्टकण्डिकाभिः मान्तत्यं चाष्टर्चान्ते स्वाहाकारपर्यन्तम् ॥ आद्यानुष्टुप् तृतीयः समाक्षरः । अष्टानां सवितापि ऋषिः देवोऽपि सविता । अथ मन्त्रार्थः । सविता सर्वस्य प्रेरकः प्रजापतिः अग्नेर्ज्योतिः चीयमानस्य वह्नेः ;स्वन्धि तेजः निचाय्य पञ्चपशुषु प्रविष्टं निश्चित्योपलभ्य यद्वा सफलानां कर्मणां साधनभूतं निश्चित्य पृथिव्याः पशुशरीरान्वितायाः भूमेः सकाशादध्याभरत् अध्याहृतवान् इष्टकाः कृत्वाग्निं चितवानित्यर्थः । सवितृशब्देन श्रुतौ प्रजापतिरुक्तः प्रजापतिर्वै युञ्जान इति [६, ३, १, १२] श्रुतेः । किम्भूतः प्रथममग्न्यारम्भे मनो युञ्जानः समादधानः युङ्क्तेऽसौ युञ्जानः किं कृत्वा धियो बुद्धीरिष्टकादिविषयाणि ज्ञानानि तत्वाय तनित्वा विस्तार्य मनसा पर्यालोच्य बुद्धावधार्येत्यर्थः । तनु विस्तारे समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इति [पा० ३, ४, २१] क्त्वाप्रत्ययः अनित्यमागमशासनमितीडागमाभावः अनुदात्तो-

पदेशेत्यादिना [पा० ६, ४, ३७] नलोपः क्त्वो यगिति [पा० ७, १, ४७] क्त्वाप्रत्ययान्तस्य यगागमः ॥ १ ॥

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे। स्वर्ग्याय शक्त्या ॥ २ ॥

गायत्री तृतीयः पादः पञ्चार्णस्तेन गङ्कुमती तदुक्तं पिङ्गलेन एकस्मिन् पञ्चके छन्दः गङ्कुमतीति। सवितुर्देवस्य प्रजापतेः सवे प्रसवे आज्ञायां वर्तमाना वयं यजमाना युक्तेनेन्द्रियेभ्यो नियमितेनैकाग्रेण मनसा स्वर्ग्याय स्वर्गसाधकाय कर्मणे शक्त्या स्वसामर्थ्येन प्रयत्नं कुर्म्म इति शेषः॥ २ ॥

युक्ताय सविता देवान् स्वर्यतो धिया दिवम्। बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान् ॥ ३ ॥

अनुष्टुप् द्वितीयः सप्तार्णस्तेनैकोना सविता तान् प्रसिद्धान् देवान् प्रसुवति। षू प्रेरणे तुदादिः लेटोऽडाटाविव्यडागमः प्रसौति अभ्यनुजानाति प्रेरयतीत्यर्थः। किं कृत्वा युक्ताय युक्त्वा क्त्वो यक् अग्निकर्मणि संयोज्य। किम्भूतान् देवान् धिया बुद्ध्या कर्मणा वा अन्येन दिवं दीव्यति प्रकाशत इति दिवम् इगुपधेति [पा० ३, १, १३५] कप्रत्ययः द्योतनं स्वः स्वर्गं यतो गच्छतः इणः शतन्तस्य यत इति रूपम्। पुनः कीदृशान् बृहत् महत् ज्योतिः आदित्यलक्षणमात्मत्वेन करिष्यतः संस्कुर्वतः। कीदृशः सविता सविता प्रेरयिता अन्येन कर्मणा स्वर्गं गच्छतो देवानग्निकर्मणि सविता प्रेरयिता सविता प्रजापतिः तान् देवानिन्द्रियविशेषान् युक्त्वा विषयेभ्यो नियम्य प्रसुवति प्रकर्षेणाग्निकर्मणि प्रेरयति

कीदृशान् स्वर्यतः स्वर्गप्राप्तेर उद्यतान् तथा बृहत् प्रौढं ज्योतिः चीयमानस्याग्नेस्तेजः धिया दिवं करिष्यतः तत्तदिष्टकादिविषयया प्रज्ञया द्योतमानं कर्त्तुमुद्यतान् ॥ ३ ॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः । वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥ ४ ॥

जगती व्याख्यातापि [५ अध्या० १४ कं०] विशेषतो व्याख्यायते । विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य विशेषेण प्राति पूरयति दक्षिणान्नदानादिनेति विप्रस्तस्य सम्बन्धिनो विप्रा ऋत्विजो मनो युञ्जते प्रथमं स्वकीयं मनो विषयेभ्यो निवर्त्त्य समाहितं कुर्वते । उत अपि च धियः इष्टकादिविषयाणि ज्ञानानि युञ्जते सम्पादयन्ति । कीदृशस्य विप्रस्य बृहतः प्रभोः अग्निचयनाद्योगेनाभिवृद्धस्य । तथा विपश्चितः विदुषः प्रयोगाभिज्ञस्य । विप्राः कीदृशाः होत्राः होमशीलाः जुह्वतीति होत्राः त्रप्रत्ययः कर्म्मण्यान्तस्वररहिता इत्यर्थः । तन्विदमृत्विग्यजमानादिकं कुतो जातं तत्राह एक इत् एक एव सविता विदधे सर्वमिदं निर्मितवान् कीदृशः वयुनावित् वयुनानि प्रज्ञानानि वेत्तीति वयुनवित् अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] दीर्घः विपश्चित् ऋत्विग्यजमानाभिप्रायज्ञः । कथमेक एव सर्वमिदं कृतवानित्यत आह यतः सवितुर्देवस्य परिष्टुतिर्मही परितः सर्ववेदेषु श्रूयमाणा स्तुतिर्महतो ह्यचिन्त्यः सवितुर्महिमेत्यर्थः ॥ ४ ॥

युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिर्वि श्लोक एतु पथ्येव सूरेः । शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा

श्रा ये धामानि दिव्यानि तस्थुः ॥ ५ ॥

त्रिष्टप् आद्यद्वितीयतुर्याणां व्यूहेन पूरणम्। पत्नीयजमानौ वामिति पदेनोच्यते। हे पत्नीयजमानौ! वां युवयोरर्थे नमोभिरन्नैः इदानीं हुतैर्घृतैः सहितं पूर्व्यं पुरातनैर्महर्षिभिरनुष्ठितं ब्रह्म परिवृढमग्निचयनाख्यं कर्माहं युजे युनज्मि सम्पादयामि व्यत्ययेन तुदादित्वाच्छः यद्वा ब्रह्मशब्देन प्राणाः सप्त ऋषयो ब्राह्मणाश्चोच्यन्ते वामर्थे पूर्व्यं पुरातनं ब्रह्म ब्राह्मणजातिं नमोभिरन्नैर्युजे योजयामि अन्नैर्विप्रांस्तर्पयामीत्यर्थः। किमर्थमिति चेत् सूरेः पण्डितस्य यजमानस्य श्लोकः कीर्त्तिर्व्येतु विविधं गच्छतु लोकद्वयं व्याप्नोतु व्यवहिताश्चेति [पा० १, ४, ८२] वि एतु अनयोर्व्यवधानम्। तत्र दृष्टान्तः पथ्या इव पथोऽनपेता पथ्या यज्ञभागप्रवृत्ता आहुतिर्यथा लोकद्वयं व्याप्नोति एवं यजमानस्य श्लोक उभयलोकसञ्चारी भवत्विति भावः। किञ्च अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य प्रजापतेः पुत्रा विश्वे सर्वे देवा यजमानस्य श्लोकं शृण्वन्तु। के। ये दिव्यानि दिवि भवानि धामानि स्थानानि आतस्थुः अधिष्ठितवन्तः ते सर्वेऽस्य कीर्त्तिं शृण्वन्त्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

यस्य॑ प्र॒याण॒मन्व॒न्यड्डद्य॒युर्दे॒वा दे॒वस्य॑ महि॒मान॒मोज॑सा। यः पार्थि॑वानि वि॒म॒मे स एत॑शो रजा॑ꣳसि दे॒वः स॑वि॒ता म॑हित्व॒ना ॥ ६ ॥

सावित्री जगती प्रथमस्य व्यूहेन पूरणम्। अन्ये देवा यस्य सवितुः प्रयाणं प्रवृत्तिमनुययुरित् अवश्यमनुगच्छन्त्येव यत्प्रवृत्तिमनुवर्त्तन्त इत्यर्थः अन्ये देवा यस्य देवस्य महिमानं महत्त्वञ्च ओजसा बलेनानुययुः यश्च सविता पार्थिवानि

रजांसि विममे पृथिवीप्रभृतींस्तान् लोकान्निर्ममीते। लोका रजांस्युच्यन्त इति यास्कः [निरु० ४, १८]। स देवः महित्वना स्वकीयेन महाभाग्येन एतशः एतज्जगच्चयं स्थावरजङ्गमं प्राणभावेन शेते व्याप्नोतीत्येतशः महेर्महता भावो महित्वं तेन। भावे छान्दसस्त्वन्प्रत्ययः। यद्वा एतश इत्यश्वनामसु [निघ० १, १४, १०] पठितम्। स देव एतशः अश्वरूपेण सर्वं जगदवष्टभ्य स्थितः। उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिर इति श्रुतेः [१०, ६, ४, १]। सुपादश्वं वसवो निरतष्टेति वक्ष्यमाणत्वाच्च [२८ अध्या० १३ क०] ॥ ६ ॥

देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय। दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचं नः स्वदतु ॥ ७ ॥

त्रिष्टुप् व्याख्यातापि [८ अध्या० १ क०] कथ्यते। हे देव सवितः ! यज्ञं प्रसुव प्रकर्षेण प्रेरय यज्ञपतिं यजमानं च भगाय सौभाग्याय प्रसुव। किञ्च दिव्यो दिवि भवः स्वर्गस्थः केतपूः केतं परचित्ते वर्त्तमानं ज्ञानं पुनाति शोधयतीति केतपूः ईदृशो गन्धर्वः गां वाचं धारयतीति गन्धर्वः सविता नोऽस्माकं केतं चित्तवर्त्ति ज्ञानं पुनातु ब्रह्मविवर्जनेन शोधयतु। वाचः वाण्याः पतिः सविता नोऽस्मदीयां वाचं स्वदतु स्वादयतु अस्मदुक्ता वागस्मै रोचतामित्यर्थः ॥ ७ ॥

इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्रणय देवाव्यꣳ सखिविदꣳ सत्राजितं धनजितꣳ स्वर्जितम्। ऋचा स्तोमꣳ समर्धय गायत्रेण रथन्तरं बृहद्गायत्रवर्त्तनि स्वाहा ॥ ८ ॥

अवसानपर्य्यन्तं यजुः तस्य प्राजापत्या जगती छन्दः। हे सवितर्देव! नोऽस्माकमिमं यज्ञं प्रणय प्रापय। कीदृशं यज्ञं देवाव्यं देवा अश्नन्ते तर्प्यन्ते यस्मिन्नसौ देवावीः तम् अव प्रीणनादौ अस्मादौणादिक ईप्रत्ययः। तथा सखिविदं सखायं स्वनिष्पादकं यजमानं वेत्तीति तम् विद ज्ञाने सखीन्नृत्विजो विन्दते प्राप्नोतीति वा सखिवित्तम् विदॢ लाभे सखायो विद्यन्ते यस्मिन्निति वा विद सत्तायाम्। सत्राजितं सत्राणि द्वादशाहादीनि जयति वशीकरोतीति सत्रजित्तम् तानि हि चाध्यमानमग्निमपेक्षन्ते यद्वा सत्राशब्दः सत्यवाची [निघ० ३, १०, ३] सत्रा सत्यं ब्रह्म जयतीति। धनजितं धनं गवादिफलरूपेण यो जयति सम्पादयतीति धनजित्। स्वर्जितं स्वः स्वर्गं जयति फलत्वेन सम्पादयति स स्वर्जित्तम्॥ किञ्च ऋचा स्तोमम् गायत्री अवसानरहिता यजुरन्ता स्वाहेति यजुः। हे सवितः! ऋचा स्तोत्रहेतुमामाधारभूतया ऋचा सह स्तोमं त्रिवृदादिकं समर्धय समृद्धं कुरु गायत्रेण साम्ना सह रथन्तरं साम समर्धय बृहत् साम च समर्धय कीदृशं बृहत् गायत्रवर्तनि गायत्रं सामैव वर्तनि मार्गो यस्य तत् बृहत्साम्ना गायत्रं साम वर्त्मभूतमित्यर्थः॥ ८॥

दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वे॒ऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम्। आद॑दे गाय॒त्रेण॒ छन्द॑साङ्गि॒रस्व॒त्पृ॑थि॒व्याः स॒धस्था॑द॒ग्निं पु॑री॒ष्य॑मङ्गि॒रस्व॒दाभ॑र॒ त्रैष्टु॑भेन॒ छन्द॑साङ्गि॒रस्व॑त्॥ ९॥

का० [१६, २, ८] देवस्य त्वेत्यभ्रिमादाय हस्त आधायेत्येनामभिमन्त्रयते। मन्त्रार्थः देवस्य त्वेति कण्डिकाद्वयात्म-

कमन्त्रेण वैणवीमभ्रिमादाय हस्त आधायेति ऋचा [क॰ ११] एनामभ्रिमभिमन्त्रयते॥ देवस्य त्वा प्रजापतिः साध्या वा ऋषयः सावित्रं यजुः। व्याख्यातम्॥ आददे अभ्रिर्देवता अतिधृतिश्छन्दः। हे अभ्रे! सवितुर्देवस्य प्रसवे प्रेरणे सति अश्विनोः सम्बन्धिभ्यां मणिबन्धपर्यन्ताभ्यां बाहुभ्यां पूष्णः सम्बन्धिभ्यां साङ्गुलिभ्यां हस्ताभ्यां साधनभूताभ्यां गायत्रेण छन्दसा सहायभूतेन युक्तः सन् त्वा त्वामाददे गृह्णामि। तत्र दृष्टान्तः अङ्गिरस्वत् अङ्गिरोभिस्तुल्यमङ्गिरोवदिति प्राप्ते अयस्मयादीनि छन्दसीति [पा॰ १, ४, २०] भसंज्ञाया-मङ्गिरस्वदिति रुत्वाभावः अङ्गिरस ऋषयः पूर्वं यथा त्वा-मगृह्णन् तद्वत्। हे अभ्रे! त्वं गृहीता सती पृथिव्याः सधस्थात् सहस्थानादुत्सङ्गात् अग्निमाभर आहर हृग्रहोर्भश्छन्दसीति [पा॰ ८, २, ३२ वा॰] हस्य भः। त्रैष्टुभेन छन्दसा कृत्वा अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसो यथाग्निमाजह्रुः पुनरङ्गिरस्वदिति दृष्टान्तोऽर्थातिशयार्थः अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति यास्कोक्तेः [निरु॰ १०, ४२]। किम्भूतमग्निं पुरीष्यं पशवो वै पुरीषमिति श्रुतिः [६, ३, १, ३८] पुरीषेभ्यः पशुभ्यो हितः पुरीष्यस्तं पशव्यम् यद्वा पुरीषशब्देन पांशुरूपा शुष्का मृदु-च्यते तदर्हतीति पुरीष्योऽग्निः मृदमादायोखां कृत्वा तस्या-मग्निः स्थाप्यते यतोऽतो मृदग्न्योरभेदोपचारेण मृदाहरणमेव-वाग्न्याहरणमित्यभिप्रायेण पुरीष्यमग्निमाहरेत्युच्यते अयं चोपचारोऽग्निचयनप्रकरणे सर्वत्रानुवर्तिष्यते॥ ८॥

अभ्रि॑रसि॒ नार्य॑सि॒ त्वया॑ व॒यम॒ग्नि॑ᳫ् श॑केम॒ खनि॑तु॒ᳫ् स॒धस्थ॒ आ जाग॑तेन॒ छन्द॑सा-ङ्गिर॒स्वत्॥ १०॥

त्वमभ्रिरसि उखां निर्मातुं मृत्खननहेतुभूतकाष्ठविशेषोऽसि नारी असि स्त्रीरूपा चासि यद्वा न विद्यते अरिः शत्रुर्यस्याः सा नारी ईप् छान्दसः खननकाले अश्मादिना तव कुण्ठीभावो नास्तीत्यर्थः। किञ्च त्वया युक्ता वयं सधस्थे पृथिव्या उत्सङ्गे वर्त्तमानमग्निं जागतेन छन्दसा खनितुं शकेम शक्ता भवेम शक्नोतेर्व्यत्ययेन शप् अङ्गिरस्वदिति दृष्टान्तः पूर्ववत्॥ १०॥

हस्त॑ आधाय॑ सवि॒ता बिभ्र॒दभ्रि॑ꣳ हिर॒ण्ययी॑म्। अ॒ग्नेर्ज्योति॒र्नि॒चाय्य॑ पृथि॒व्या अध्याभ॑रत्। आनु॑ष्टुभेन॒ छन्द॑साङ्गिर॒स्वत्॥ ११॥

अनुष्टुबन्त्यजुरन्ता आनुष्टुभेनेत्यादि यजुः तस्य यजुषस्त्रिष्टुप्छन्दः। तृतीयतुर्थपादयोर्व्यूहेन पूर्तिः। अभ्रिदेवत्या। सविता प्रेरकः प्रजापतिर्हस्ते हिरण्ययीं स्वर्णरूपामभ्रिमाधाय स्थापयित्वा बिभ्रत् तामेव धारयन् सन् अग्नेः सम्बन्धि ज्योतिर्निचाय्य निश्चित्य दृष्ट्वा पृथिव्या अधि भूमेः सकाशात् आनुष्टुभेन छन्दसा आभरत् आहृतवान् अङ्गिरस्वदिति पूर्ववत्॥ ११॥

प्रतू॒र्त्तं वा॑जि॒न्नाद्र॑व॒ वरि॑ष्ठा॒मनु॑ सं॒वत॑म्। दि॒वि ते॒ जन्म॑ पर॒मम॒न्तरि॑क्षे॒ तव॒ नाभिः॑ पृथि॒व्यामधि॒ योनि॒रित्॥ १२॥

का० [१६, २, १०] अश्वप्रभृतींश्च प्रत्यृचं प्रतूर्तं युञ्जाथां योगे योग इति। ऋक्त्रयेण प्रत्यृचमश्वगर्दभाजानभि मन्त्रयतेऽभ्रिहस्त उपविष्ट एव॥ अश्वदेवत्या आस्तार-

पङ्क्तिः नाभानेदिष्ठदृष्टा यस्या अन्त्यौ द्वादशकावाद्यावष्टकौ सास्तारपङ्क्तिः। वन सम्भक्तौ संवन्यते सम्यग्भज्यते सृद्ग्रह-णार्थं। सिव्यस इति संवत् सम्पूर्वस्य वनतेः क्विप्येतद्रूपम् मृत्खननयोग्या भूमिः संवत् सा च पाषाणाद्यभावेनाति-प्रशस्तत्वाद्वरिष्ठेत्युच्यते। हे वाजिन्! शीघ्रगामिन्नश्व! वरिष्ठा-मुत्कृष्टां संवतं भूमिमनुलक्ष्य प्रतूर्तं शीघ्रमाद्रव आगच्छ नसत्तनिषत्तेत्यादिना [पा० ८. २. ६१] क्तान्तो निपात-स्त्वरतेः। तं तवाश्वस्य दिवि द्युलोके परममुत्कृष्टं जन्मादित्य-रूपेण भविष्यति आगतस्य सतः यद्वा ते जन्म दिवि रोहितादिदेवाश्वरूपेण प्रसिद्धम्। अन्तरिक्षे तव नाभिः उदरम् यद्वा नियुत्रामकवायुश्वा अन्तरिक्षे सञ्चरन्ति तद्रूपेणास्यान्तरिक्षवर्त्तित्वम् नाभिशब्देन प्रकृष्टं शरीर-मुपलक्ष्यते। पृथिव्या अधि उपरि तव योनिः स्थानमित् एव पादावेवेत्यर्थः भूमौ ते निवासस्थानं प्रत्यक्षं दृश्यते। विराड्रूपेणाश्वः स्तूयते एवंमहिमा त्वं शीघ्रमागच्छेत्यर्थः ॥ १२ ॥

युञ्जाथाᳬ रासभं युवमस्मिन् यामे वृष-ण्वसू। अग्निं भरन्तमस्मयुम् ॥ १३ ॥

गर्दभदेवत्या गायत्री कुश्रिदृष्टा। गर्दभं मन्त्रयते। अध्व-र्युयजमानावुच्येते। वृषा सेक्ता गर्दभो वसु धनं ययोस्तौ वृष-ण्वसू वर्षतीति वृषा कनिन्यु इत्यादिना [उण० १, १५५] वर्षतेरौणादिकः कनिन्प्रत्ययः यद्वा यागनिष्पादनद्वारा वृष फलाभिवर्षकं वसु धनं ययोस्तौ नलोपाभाव आर्षः तयोः सम्बोधनं हे वृषण्वसू! अध्वर्युयजमानौ यजमानदम्पती वा युवं युवां रासभं गर्दभं युञ्जाथां बध्नीतम् युजेर्लोटि आत्मनेपदे

मध्यमद्विवचनं युञ्जाथामिति । क्व अस्मिन् यामे असिन्नग्निक्रमणे यद्वा यामो मृद्वहनरूपो नियमविशेषस्तस्मिन्निमित्तभूते सति । कीदृशं रासभम् अग्निं भरन्तं वोढुं समर्थमित्यर्थः । तथा अस्मयुमस्मान् कामयमानमस्मद्धितैषिणमित्यर्थः । इदंयुरिदं कामयमान इति यास्कः [निरु० ६, ३१] अस्मानिच्छतीत्यस्मयुः सुप आत्मनः क्यजिति [पा० ३. १, ८] क्यच्प्रत्ययः अस्मदष्टेरत्वं छान्दसम् क्याच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०] उप्रत्ययः ॥ १३ ॥

योगे॑-योगे त॒वस्त॑रं॒ वाजे॑-वाजे हवामहे ।
सखा॑य॒ इन्द्र॑मू॒तये॑ ॥ १४ ॥

अजदेवत्या गायत्री शुनःशेपदृष्टा । अजं मन्त्रयते । सखायः परस्परसख्यं प्राप्ता ऋत्विग्यजमाना वयमिन्द्रमिन्द्रियवन्तं वीर्य्यवन्त मिन्द्रियप्रदं वा अज मूतये अवनाय रक्षणाय हवामहे आह्वयामः ह्वः शपि सम्प्रसारणम् । क्व सति वाजे-वाजे तत्तदन्ने मनुष्याणां देवानां च दातव्ये सति तत्तदन्नप्राप्तिनिमित्तं वा । किम्भूतमजं योगे-योगे तवस्तरं युज्यतेऽनुष्ठीयत इति योगः कर्म तस्मिन् तत्तत्कर्मणि तवस्तरं बलवत्तरमुत्साहवन्तम् । तव इति बलनाम [निघ० २, ९, ४] तवो बलमस्यास्तीति तवस्वी अस्मायेत्यादिना [पा० ५, २, १२१] विन् अत्यन्तं तवस्वी तवस्तरस्तम् अतिशये तरप् विन्मतोर्लुगिति [पा० ५, ३, ६५] तरपि विनो लुक् ॥ १४ ॥

प्रतूर्व॒न्नेह्य॑व॒क्राम॒न्नश॑स्ती रु॒द्रस्य॒ गाण॑पत्यं

मयोभूरेहि । उर्वन्तरिक्षं वीहि । स्वस्तिगव्यूतिरभयानि कृण्वन् पूष्णा सयुजा सह ॥१५॥

का० [१६, २, ११] अनुपस्पृशन्नुत्क्रामयत्येनान् प्राचः प्रतिमन्त्रं प्रतूर्वन्नुर्वन्तरिक्षं पृथिव्याः सधस्थादिति । स्पर्शम् कुर्वन्नश्वादीन् भयं दर्शयन् प्राचो गमयति ॥ विराड्रूपा त्रिष्टुप् यजुर्मध्या उर्वन्तरिक्षं वीहीत्येतावद्यजुः । त्रय एकादशाक्षराश्चतुर्थोऽष्टाक्षरः पादो यस्याः सा विराड्रूपा अत्र द्वितीयो द्वादशार्णस्तेनैकाधिका । ऋचो मध्ये यजुः । अस्याः पूर्वार्धस्याश्वो देवता । हे अश्व ! त्वमेहि आगच्छ किं कुर्वन् प्रतूर्वन् तूर्वतिर्वधकर्मा शत्रून् हिंसन् । अशस्तीः भ्रातृव्यैः क्रियमाणा अपकीर्तीरवक्रामन् पादैरवष्टभ्नयन्निवारयन्नित्यर्थः । आगमने को गुण इति चेत् मयोभूः मयः सुखं भावयतीति मयोभूः अस्माकं सुखं भावयन् सन् रुद्रस्य क्रूरदेवस्य गणवतो गाणपत्यं गणपतित्वमेहि आ समन्तात् प्राप्नुहि अत्रागमने गणपतित्वं लप्स्यस इति भावः ॥ उर्वन्तरिक्षम् यजुःसहितोत्तरार्धस्य रासभोत्क्रमणे विनियोगः । हे गर्दभ ! अभयानि कृण्वन् ऋत्विग्यजमानानां व्याघ्रादिभ्यो भयपरिहारं कुर्वन् सयुजा समानयोगिन्या पूष्णा पृथिव्या सह उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षं वीहि विशेषेण प्राप्नुहि । इयं वै पृथिवी पूषेति श्रुतेः [६, ३, २, ८] । सह युङ्क्ते सा सयुक् तया । किंभूतस्त्वं स्वस्तिगव्यूतिः स्वस्तीत्यविनाशनाम [निरु० ३, २१] स्वस्ति विनाशरहितो गव्यूतिर्मार्गो यस्य । भयवर्जितप्रभूतयवसोदकमार्गः सन्नागच्छेत्यर्थः । नैकोऽध्वानं प्रपद्येतेति न्यायात् पूष्णा सहेत्युक्तिः ॥ १५ ॥

पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्व-

अश्वदेवत्यानुष्टुप् हे वाजिन् अश्व! पृथिवीं भूमिमाक्रम्याधिष्ठाय पादस्पर्शेन परीक्ष्य दृष्ट्वा दीप्त्या कृत्वा त्वमग्निमिच्छ अग्नेरन्वेषणं कुरु अग्निहेतुं मृदं निश्चिन्त्वित्यर्थः। किञ्च भूम्या वृत्त्वाय वृतु वर्त्तने क्त्वाप्रत्ययः क्त्वो यक् अत्र स्पर्शनार्थः धातूनामनेकार्थत्वात् भूमेः प्रदेशं स्पृष्ट्वा नोऽस्माकं त्वं ब्रूहि अयं प्रदेशो अग्निहेतुमृद्योग्य इति कथय यतो यस्मात् प्रदेशादयं तमग्निं खनेम खननेन सम्पादयाम यद्वा यतः प्रदेशात्सादृशी मृत् प्राप्यते तं प्रदेशं वयं खनेम विदारयाम ॥ १९ ॥

द्यौस्ते॑ पृ॒ष्ठं पृ॑थि॒वी स॒धस्थ॑मा॒त्मान्तरि॑क्ष॑ᳫं स॒मु॒द्रो योनिः। वि॒ख्याय॒ चक्षु॑षा त्वम॒भि ति॑ष्ठ पृतन्य॒तः ॥ २० ॥

का० [१६. २, १९] द्यौस्त इति पृष्ठ्योपरि पाणिं धारयन्ननुपस्पृशन्निति। पिण्डोपरि पदं दृष्ट्वास्पृशन्नस्पृशंस्तु तत्रध्वर्युर्दक्षिणकरमश्वपृष्ठे धारयन् मन्त्रं पठतीति सूत्रार्थः॥ आर्षी बृहती अश्वदेवत्या। हे अश्व! द्यौः द्युलोकस्ते तव पृष्ठं पृथिवी भूलोकस्तव सधस्थं सहस्थानं पादाः अन्तरिक्षमन्तरिक्षलोकस्तवात्मा शरीरान्तर्वर्ती जीवात्मा समुद्र उदकं तव योनिः उत्पत्तिस्थानमप्सुयोनिर्वा अश्व इति श्रुतेः। एवं स्तूयमानस्त्वं चक्षुषा विख्याय उखायोग्यां मृदं विलोक्य पृतन्यतः संग्रामं कर्त्तुमिच्छतः शत्रून् राक्षसादीन्भूम्यां मृदि गूढं स्थितानभितिष्ठ पादैराक्रम्य विनाशय। पृतनामिच्छन्ति सुप आत्मनः क्यच् [पा० ३, १, ८] कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोप इति [पा० ७, ४, ३९] क्यचि परे पृतनाशब्दस्यान्तलोपः ततः शतृप्रत्ययः ॥ २० ॥

उत्क्राम महते सौभगायास्मादास्थानाद् द्रविणोदा वाजिन् । वयꣳ स्याम सुमतौ पृथिव्या अग्निं खनन्त उपस्थे अस्याः ॥ २१ ॥

का० [१६, २, १८] उत्क्रामेत्युत्क्रमयतीति । मृत्पिण्डादश्वमुत्तारयतीत्यर्थः ॥ विराडश्वदेवत्या दशार्णचतुष्पादा विराट् पङ्क्तिः द्वितीय एकादशस्तेनैकाधिका ; हे वाजिन् ! महते सौभगाय महाभाग्याभिवृद्धयेऽस्मात् आस्थानात् खननप्रदेशाद् यत्र त्वं तिष्ठसि तस्मादुत्क्राम भगशब्द ऐश्वर्यवाची शोभनं भगमैश्वर्यं यस्य स सुभगस्तस्य भावः सौभगं तस्मै । कीदृशस्त्वं द्रविणोदाः द्रविणो धनं ददातीति द्रविणसशब्दः सान्तः त्वयि उत्क्रान्ते वयं पृथिव्याः भूमेः सुमतौ शोभनमतौ सानुग्रहे चित्ते स्याम भवेम । कीदृशा वयम् अस्याः पृथिव्या उपस्थे उत्सङ्गे उपरिभागे अग्निमग्न्यर्थं मृत्पिण्डं खनन्तः खनितुमुद्योगं कुर्वन्तः ॥ २१ ॥

उदक्रमीद् द्रविणोदा वाज्यर्वाकः सुलोकꣳ सुकृतं पृथिव्याम् । ततः खनेम सुप्रतीकमग्निꣳ स्वो रुहाणा अधि नाकमुत्तमम् ॥ २२ ॥

का० [१६,२,२०] उदक्रमीदित्यभिमन्त्रयते । पिण्डादुत्तारिताश्वं मन्त्रयते ॥ आश्वी त्रिष्टुप् । अर्वा अरणशीलः चञ्चलो द्रविणोदाः धनदाता वाजी अश्वः यत्प्रदेशादुदक्रमीत् उत्क्रान्तवान् पृथिव्यां तं सुलोकं शोभनं लोकं प्रदेशं सुकृतं पुण्यवन्तं अकः कृतवान् करोतेर्लुङि बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७३] शपो लुकि गुणे तिल्लोपे रूपम् । ततः प्रदेशाद्वयमग्निमग्निहेतुं मृदं खनेम कीदृशमग्निं सुप्रतीकं शोभनं

न्नताकं सुखं यस्य तं कीदृशा वयं स्वः स्वर्गमधिरुहाणा अधिरोहन्तः अधिरोहणकामा एतत्कर्म कुर्म इति भावः । अधीत्युपरिभावे ऐश्वर्ये वा । किम्भूतं स्वः नाकं नास्त्यकं यत्र तं कं सुखमकं दुःखं तद्रहितं तथा उत्तममुत्कृष्टम् ॥ २२ ॥

आ त्वा॑ जिघर्मि॒ मन॑सा घृ॒तेन॑ प्रतिक्षि॒यन्तं॒ भुव॑नानि॒ विश्वा॑ । पृथुं॑ ति॒र॒श्चा॑ वय॑सा बृ॒हन्तं॒ व्यचि॑ष्ठ॒मन्नै॑ रभ॒सं दृशा॑नम् ॥ २३ ॥

का० [१६.२.२२] उपविश्य मृदमभिजुहोत्या त्वा जिघर्मीति व्यतिषक्ताभ्यामृग्भ्यास्राहुती स्रुवेणाश्वपदे । अस्यार्थः । आज्यं संस्कृत्य पिण्डसमीपे उपविश्य मृदमभि अश्वपदे मृत्पिण्डोपरिस्थिताश्वपदमुद्रायामा त्वा आ विश्वत इति ऋग्भ्यां व्यतिषक्ताभ्यां स्रुवेणाहुती द्वे जुहोति व्यतिषङ्गश्चैवम् आ त्वा जिघर्मीति पूर्वस्याः पूर्वार्धं मर्यश्रीरित्युत्तरस्या उत्तरार्धं पठित्वैकाहुतिः आ विश्वत इत्युत्तरस्याः पूर्वार्धं पृथुं तिरश्चेति पूर्वस्या उत्तरार्द्धं च पठित्वा द्वितीयाहुतिरिति ॥ गृत्समददृष्टे अग्न्यौ द्वे त्रिष्टुभौ । हे अग्ने ! मनसा श्रद्धायुक्तेन चित्तेन घृतेनाज्येन कृत्वा त्वामाजिघर्मि आसिञ्चामि दीपयामि वा घृ क्षरणदीप्त्योः ह्वादिः । कीदृशं त्वां विश्वानि भुवनानि प्रतिक्षियन्तं सर्वाणि भूतानि प्रत्येकं निवसन्तं क्षि निवासगत्योः तुदादिकादस्माच्छतृप्रत्ययः । तिरश्चा पृथुं तिरोऽञ्चतीति तिर्यक् तेन तिर्यगञ्चनेन ज्योतिषा पृथुं विस्तीर्णं वयसा धूमेन बृहन्तं महान्तम् । इतो वा अयमूर्ध्वं रेतः सिञ्चति धूमएष सामुत्र वृष्टिर्भवतीति श्रुतेः । यद्वा तिरश्चा तिर्यक्प्रमाणेन पृथुं विस्तृतमिति बहुदेशव्यापिः

वयमः वयउपलक्षितेन कालेन बृहन्तमिति बहुकालव्याप्तिः देशकालानवच्छिन्नमित्यर्थः। तथा व्यचिष्ठं व्यचनं व्यचोऽवकाशः सोऽस्यास्तीति व्यचवान् अतिशयेन व्यचवान् व्यचिष्ठः अतिशायने तमबिष्ठनाविति [पा० ५, ३, ५५] इष्ठन् विन्मतोर्लुगिति [पा० ५, ३, ६५] इष्ठनि परे मतुपो लुक्। अन्नैः रभसं रभ शाभस्य घृताद्यन्नैः सोत्साहम् अनेकान्नैर्हुतैरप्यस्य शक्तिक्षयो नास्तीति भावः। तथा दृशानं दर्शनीयं दृश्यमानं वा अन्य देवा अदृश्या अयं तु दृश्यत इति भावः दृशेः शानन् प्रत्ययः॥ २३॥

आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्म्यरक्षसा मनसा तज्जुषेत। मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृशे तन्वा जर्भुराणः॥२४॥

अहमग्निमाजिघर्मि समन्तात्सिञ्चामि दीपयामि च। किम्भूतं विश्वतः प्रत्यञ्चं सर्वतः प्रत्यगात्मतया प्रतीयमानम्। सोऽग्निररक्षसा ... अक्रुध्यमानेन प्रसन्नेन मनसा चित्तेन तत ... जुषतां सेवतां ... लिङ्। कीदृशोऽग्निः ... मनुष्यैः श्रीयते ... श्रयते इति मर्यश्रीः ... यणीयः। स्पृहयद्वर्णः ... वर्णो ... समानैः स्पृहणीयरूप इत्य... अभिमृश्यत इत्यभि... अभिमृश्यते नाभिमृट् तस्य ... मृशे चतुर्थी तृतीया... विशेषणं नाभिमृशा अभिमर्श... कर्तुमयोग्यया दाह... ईदृश्या तन्वा शरीरेण ज्वालालक्षणेन जर्भुराणः जृम्भत... जर्भुराणः जृभी गात्रविनामे इतस्ततश्च गच्छन् जृभेर्यङ्... उराणप्रत्ययः। ईदृशमग्निमाजिघर्मीति योज्यम्॥ २४॥

परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत्। दधद्रत्नानि दाशुषे ॥ २५ ॥

का० [१६, २, २३] अभ्र्या पिण्डं त्रिः परिलिखति परि वाजपतिरिति बहिर्बहिरुत्तरयोत्तरयेति। अस्यार्थः। अभ्र्या वारत्रयं मृत्पिण्डं परिलिखति परया परया बहिर्बहिःप्रदेशे यथा तथा। परि वाजपतिरिति प्रथमं लिखति परि त्वेति तद्बहिर्द्वितीयं त्वमग्न इति तद्बहिस्तृतीयमित्यर्थः॥ आग्नेयी गायत्री सामकदृष्टा। अयमग्निर्हव्यानि नानादेवत्यानि हवींषि पर्यक्रमीत् परिक्रान्तवान् परिक्रमणं भक्षणार्थं स्वीकरणमित्यर्थः। कीदृशोऽग्निः वाजपतिः वाजस्यान्नस्य पतिः पालयिता कविः क्रान्तदर्शनः। किं कुर्वन् हव्यानि पर्यक्रमीत् दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि दधत् प्रयच्छन् दाशृ दाने अस्य धातोर्दाश्वान्सह्वानित्यादिना [पा० ६, १, १२] क्वसुप्रत्ययान्तो निपातः दाशति स्म दत्ते स्म इति दाश्वान् तस्मै दाशुषे। दधाति दत्त इति दधत् धाधातुर्दानेऽपि डुधाञ् विधारणे पुष्टौ दान इति कल्पद्रुमोक्तेः॥ २५॥

परि त्वाग्ने पुरं वयं विप्रꣳ सहस्य धीमहि। धृषद्वर्णं दिवेदिवे हन्तारं भङ्गुरावताम् ॥ २६ ॥

आग्नेय्यनुष्टुप्पायुदृष्टा। परीत्युपसर्गस्य धीमहीत्यनेन सम्बन्धः। सहस्य सहसि बले भवः सहस्यः बलेन मथ्यमानस्य जायमानत्वात् तत्सम्बोधनं हे सहस्य! हे अग्ने! वयं त्वा त्वां परिधीमहि सर्वतो ध्यायामः ध्यायतेः सम्प्रसारणं छान्दस-

मित्युक्तम्। कीदृशं त्वां पुरं पुरीरूपेण स्थितम् आग्नेय्यादिपुराणां रक्षकत्वात् यद्वा पिपर्त्ति पालयतीति पूस्तम् पॄ पालनपूरणयोः क्विप् उदोष्ठ्यपूर्वस्येति [पा० ७, १, १०२] उदादेशे पूरिति रूपम्। तथा विप्रं मेधाविनं ब्राह्मणजातिं वा। धृषद्वर्णं ञिधृषा प्रागल्भ्ये अतो व्यत्ययेन तौदादिकः शतृप्रत्ययः धृष्णोति धृषन् प्रगल्भो वर्णो यस्य तम् असह्यरूपमित्यर्थः। दिवे दिवे प्रतिदिनं भङ्गुरावतां हन्तारं भङ्गुरं भञ्जनीयं पापं तद्येषामस्ति ते भङ्गुरवन्तो विघातका राक्षसादयः यद्वा भङ्गुरमनवस्थितं मनो येषां ते भङ्गुरवन्तोऽनवस्थितचित्तवृत्तयस्तेषां विनाशयितारम्। भङ्गुरावतामिति संहितायां दीर्घः॥ २६॥

त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि। त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः॥ २७॥

आग्नेयी त्रिष्टुब्गृत्समददृष्टा प्रथमान्त्यावेकादशार्णौ द्वितीयतृतीयौ दशार्णौ पादौ यदा तदा पङ्क्तिरेव तृतीयचतुर्थौ दशार्णौ यदा तदा विराट्स्थाना त्रिष्टुप् द्वौ वा वैराजौ नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्थानेत्युक्तेः। अथ मन्त्रार्थः। हे नृपते नृणां पालक! हे अग्ने! त्वं द्युभिरहोभिर्निमित्तभूतैर्मथ्यमानो जायसे प्रतिदिनं मथ्यस इत्यर्थः यद्वा द्युभिः स्वर्गैः निमित्तभूतैस्तत्र तत्र यागशालासु जायसे त्वमाशुशुक्षणिः आर्द्रां भूमिं शीघ्रमेव शोषयित्वा यद्वा आशु क्षिप्रं शुचा दीप्त्या क्षणोति हन्ति तमः सनोति सम्भजते वा आशुशुक्षणिः। त्वमद्भ्यो वर्षधाराभ्यो विद्युदात्मना जायते त्वमश्मनः परि पाषाणस्योपरि पाषाणान्तरसङ्घट्टनेन जायसे त्वं वनस्पतिभ्यो

ऽरणिकाष्ठेभ्यो जायसे त्व मोषधिभ्यो वंशादिभ्यो जायसे वंशादयसङ्घर्षणेन त्वं नृणां मनुष्याणामग्निहोत्रिणां गृहे जायसे पुत्रो ह्येष सन् स पुनः पिता भवतीति श्रुतेः । किम्भूतस्त्वं शुचिः शुद्धिहेतुः पुनःपाकान्महीमयमिति स्मृतेः ॥ २७ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत् खनामि । ज्योतिष्मन्तं त्वाग्ने सुप्रतीकमजस्रेण भानुना दीद्यतम् । शिवं प्रजाभ्योऽहिꣳसन्तं पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत् खनामः ॥ २८ ॥

का० [१६, २, २३] अभ्र्या पिण्डं खनति देवस्य त्वेति । अभ्र्या कृत्वा पिण्डं परितः खनति कणिकया ॥ देवस्य त्वा व्याख्यातम् । पृथिव्याः आग्नेयं यजुः अत्यष्टिच्छन्दः । अहं पृथिव्याः सधस्थादुपरिप्रदेशात् पुरीष्यं पशव्यमग्निमङ्गिरस इव खनामि । कीदृशमग्निं ज्योतिष्मन्तं ज्वालायुक्तम् । हे अग्ने ! ईदृशं त्वां पृथिव्याः सहस्थानात् अङ्गिरस इव वयं खनामः । कीदृशं सुप्रतीकं सुमुखम् । अजस्रेणानुपक्षीणेन निरन्तरं वर्त्तमानेन भानुना रश्मिना दीद्यतं दीप्यमानं छान्दसो धातुः । प्रजाभ्यः प्रजोपकारार्थं शिवं शान्तमत एवाहिंसन्तं हिंसामकुर्वन्तम् । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ २८ ॥

अपां पृष्ठमसि योनिरग्नेः समुद्रमभितः पिन्वमानम् । वर्धमानो महाꣳ॥२॥ आ च पुष्करे दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथस्व ॥ २९ ॥

का० [१६, २, २४] कृष्णाजिनमास्तीर्य्योत्तरतस्तस्मिन् पुष्करपर्णमपां पृष्ठमिति । अस्यार्थः । मृत्पिण्डोत्तर-भागे प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रापां पृष्ठमिति पादत्रयात्मकमन्त्रेण कमलिनीपत्रमास्तृणाति ॥ पुष्करपर्णदेवत्या स्वराट्पङ्क्तिः आद्यौ दशकावन्त्यावेकादश-काविति द्व्यक्षराधिका पङ्क्तिः स्वराट्पङ्क्तिः द्वाभ्यां विराङित्युक्तेः । अथ मन्त्रार्थः । हे पुष्करपर्ण ! त्वमपां जलानां पृष्ठमसि उपर्यवस्थानात् अग्नेः अग्न्यर्थस्य पिण्डस्य योनिः कारणमसि समुद्रमभितः उदकस्य परितः पिन्वमानं प्रीति-करं यद्वा पिन्वमानमिति समुद्रविशेषणम् पिन्वमानं सिञ्चन्तं समुद्रमुदकमभितः वर्धमानं सत् महत् प्रभूतं भवेति शेषः । वर्धमानो महानिति लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । पुष्करे जले आ मोद च यद्वा पुष्करे आ समन्तात् महत् प्रभूतं सत् वर्धमानं हर्षयुक्तं त्वमसि ॥ का० [१६, २, २५] त्रिमात्र्योनद्दिव इति । एतत् पुष्करपर्णं विपुलं करोति ॥ हे पुष्करपर्ण ! दिवो मात्रया द्युलोकस्य परिमाणेन वरिमृणा उरुत्वेन त्वं प्रथस्व विस्तृतं भव उरोर्भावो वरिमा तेन प्रथ्वादिभ्य-स्त्वादिना [पा० ६, ४, १५७], उरोर्वरादेश इमनि ॥ २९ ॥

शर्म॑ च स्थो॒ वर्म॑ च स्थोऽच्छि॑द्रे बहु॒ले उ॒भे । व्यच॑स्वती॒ सं॑वसाथां भृ॒तम॒ग्निं पु॑री॒-ष्य॑म् ॥ ३० ॥

का० [१६, २, २६] आलभत उभे शर्म च स्थ इति । ऋग्द्वयेन कृष्णाजिनपुष्करपर्णे सहैव स्पृशेदिति सूत्रार्थः ॥ कृष्णाजिनपुष्करपर्णदेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ । हे कृष्णाजिनपुष्कर-

पर्णे ! उभे युवां शं च स्थः अग्नेः सुखकारिणौ अपि भवथः वर्म च स्थः कवचवद्रक्षके अपि भवथः चौ समुच्चये। कीदृशे युवामच्छिद्रे छिद्ररहिते सकले बहुले विस्तीर्णे व्यचस्वती व्यचनं व्यचः असुन्प्रत्ययः तद्वती अवकाशवती। तथाविधे युवां पुरीष्यं पशव्यमग्निं संवसाथां सम्यगाच्छादयतम्। वस आच्छादने अदादिः आच्छाद्य चाग्निं भृतं विभृतं धारयतं बिभर्तेः बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७३] शपो लुक् ॥ ३० ॥

सं॒वसा॑थाᳪ स्व॒र्विदा॑ स॒मीची॒ उर॑सा॒ त्मना॑। अ॒ग्निम॒न्तर्भ॑रि॒ष्यन्ती॒ ज्योति॑ष्मन्त॒मज॑स्र॒मित् ॥ ३१ ॥

हे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे ! ज्योतिष्मन्तं तेजस्विनमजस्रमित् निरन्तरमेवाग्निमन्तरुदरे भरिष्यन्ती धारयिष्यन्ती युवामुरसात्मना उरोरूपेण भवदीयशरीरेणाग्निं संवसाथां सम्यगाच्छादयतम्। कीदृशे युवाम् स्वर्विदा विभक्तेराकारः स्वर्वित्त इति स्वर्विदौ यज्ञसूर्यदेवाद्वर्वाचौ स्वःशब्दः स्वर्गलाभसाधने इत्यर्थः। तथा समीची सम्यगञ्चने सङ्गते एकचित्ते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

पु॒री॒ष्यो॒ऽसि वि॒श्वभ॑रा॒ अथ॑र्वा त्वा प्रथ॒मो निर॑मन्थदग्ने। त्वाम॑ग्ने॒ पुष्क॑रा॒दध्यथ॑र्वा॒ निर॑मन्थत। मू॒र्ध्नो विश्व॑स्य वा॒घतः॑ ॥ ३२ ॥

का० [१६, २, २७] पिण्डं पुरीष्योऽसीति ॥ प्रतिष्ठागायत्री अष्टौ सप्त षट् चेति प्रतिष्ठेति पिङ्गलोक्तेः। अग्निर्देवत्या। हे अग्ने ! त्वं पुरीष्यः पशव्योऽसि विश्वभरा असि

विश्वं सर्वं जगद् बिभर्ति धारयति पुष्णाति वा विश्वभरा: असुन्प्रत्यय:। हे अग्ने ! प्रथम: इतरेभ्य: पूर्वभावी अथर्वाख्य ऋषि: प्राणो वा त्वा त्वां निरमन्थत् नि:शेषेण मथितवान्॥ का० [१६, २, २८, ३, १] पाणिभ्यां परिगृह्णात्येनं दक्षिणोत्तराभ्यां दक्षिण: साभ्रिस्त्वामग्न इति षड्भि: सर्वं सकृद्धृत्वा पुष्करपर्णे निदधातीति। दक्षिणेनाभ्रिं धृत्वोभाभ्यां कराभ्यां मवं पिण्डं त्वामग्न इति षडृचेन सकृद्गृहीत्वा पुष्करपर्णे स्थापयतीति सूत्रार्थ:॥ अग्निदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यो भरद्वाजदृष्टा:। हे अग्ने ! अथर्वा प्राण: पुष्करादधि उदकात्सकाशात्त्वां निरमन्थत नि:शेषेण मथितवान् आपो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वेति श्रुते: [६, ४, २, २]। वाघत इति ऋत्विङ्नामसु [निघ० ३, १८, ३] पठितम्। विश्वस्य सर्वस्य जगत: सम्बन्धिनो वाघत: ऋत्विजस्त्वां मूर्ध्नोऽर्थाद्दरण: शिरसो निरमन्थन्तेति व्यत्यय:। यद्वा विश्वस्येति षष्ठ्येकवचनं प्रथमाबहुवचनार्थे विश्वे सर्वे वाघत इत्यर्थ:॥ यद्वा ऋचोऽयमर्थ: हे अग्ने ! अथर्वाख्य ऋषि: पुष्करादधि पद्मपत्रस्योपरि त्वां निरमन्थत। कीदृशात् पुष्करात् मूर्ध्न: उत्तमाङ्गवत्प्रशस्तात् विश्वस्य वाघत: सर्वजगतो वाहकात् पुष्करपर्णमग्निमन्थनयज्ञनिष्पादनद्वारेण सर्वं जगन्निर्वहति॥ ३२॥

तमु॑ त्वा द॒ध्यङ्ङृषि॑: पु॒त्र ई॑धे॒ अथ॑र्वण:।
वृ॒त्र॒हणं॑ पुरन्द॒रम्॥ ३३॥

हे अग्ने ! अथर्वण: ऋषे: पुत्र: दध्यङ्नामक ऋषि: तमु त्वा उ एवार्थे तमेव त्वाम् ईधे प्रज्वालितवान्। कीदृशं त्वां वृत्रहणं वृत्रस्य पाप्मनो हन्तारं ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु हन इति [पा० ३, २, ८७] क्विप्। पुरन्दरं रुद्ररूपेणासुरसम्बन्धिनां

त्रयाणां पुराणां विदारयितारम्। वाचंयमपुरन्दरौ चेति [पा० ६, ३, ६९] खचि निपातः ॥ ३३ ॥

तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम्। धनंजयꣳ रणे-रणे ॥ ३४ ॥

पथि वर्तमानः पाथ्यः सन्मार्गवर्ती यद्वा पाथसि अन्तरिक्षे हृदयाकाशे भवः पाथ्यः पाथोनदीभ्यां ड्यणिति [पा० ४, ४, १११] पाथःशब्दात् ड्यण्प्रत्ययः टिलोपः। वृषा सेक्ता मनः हे अग्ने ! त्वा त्वां समीधे सन्दीपयति मनसा हि ब्रह्म पश्या उपलभ्यते अतः पाथ्यः। मनसैवानुद्रष्टव्यमिति श्रुतेः मनसैवाभिलष्य स्त्रियाꣳ रेतः सिञ्चतीति वृषा हि मनः। मनो वै पाथ्यो वृषेति श्रुतेः [६, ४, २, ४]। कीदृशं त्वां दस्युहन्तमम् दस्यून् हन्तीति दस्युहा अतिशयेन दस्युहा दस्युहन्तमस्तम् नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति [पा० ८, २, ७] नलोपे दस्युहतम इति प्राप्ते नाद्घस्येति [पा० ८, २, १७] तमपो नुडागमः अतिशयेन शत्रूणां हन्तारम्। रणे रणे धनञ्जयं तेषु तेषु संग्रामेषु धनस्य जेतारम् ॥ ३४ ॥

सीद होतः स्व उ लोके चिकित्वान् सादया यज्ञꣳसुकृतस्य योनौ। देवावीर्देवान् हविषा यजास्यग्ने बृहद्यजमाने वयो धाः ॥ ३५ ॥

आग्नेयी त्रिष्टुप् देवश्रवोदेववाताभ्यां दृष्टा। हे होतः देवानामाह्वातः ! हे अग्ने ! स्वे उ लोके उ एवार्थे स्वकीये एव स्थाने कृष्णाजिनाख्ये त्वं सीद उपविश। कीदृशस्त्वं चिकित्वान् चेतनवान् स्वाधिकारं जानन् किञ्च सुकृतस्य साधुकृतस्य कर्मणो यज्ञस्य योनौ स्थाने कृष्णाजिने यज्ञं सादय

स्थापय । अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] संहितायां क्रियापदस्य दीर्घः । यस्मै क्रियमाणेऽवघातपेषण सोमनिधानादीनि कृष्णाजिन एव भवन्तीति कृष्णाजिनं सुकृतस्य योनिः कृष्णाजिनं वै सुकृतस्य योनिरिति श्रुतेः [६, ४, २, ६] हे अग्ने ! यतो देवावीः देवानवति प्रीणातीति देवावीः त्वं हविषा हव्येन कृत्वा देवान् यजासि यजसि लेटोऽडाटावित्याडागमः [पा० ३, ४, ९४] पूजयसि अतो यजमाने बृहन्महदय आयुरन्नं वा धाः धेहि दधातेर्लुङि मध्यमैकवचने अधा इति प्राप्ते बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्य-डभावः [पा० ६, ४, ७५] ॥ ३५ ॥

नि होता॑ होतृ॒षद॑ने॒ विदा॑नस्त्वे॒षो दी॑दि॒-
वाँ२॥ अ॑सदत् सु॒दक्षः॑ । अद॑ब्धव्रतप्रमति॒र्व॑-
सि॑ष्ठः सहस्रम्भ॒रः शुचि॑जिह्वो अ॒ग्निः ॥ ३६ ॥

आग्नेयी त्रिष्टुप् गृत्समददृष्टा । नीत्युपसर्गोऽसददित्य-नेन सम्बध्यते । अग्निः होतृषदने न्यसीदत् होता यस्मिन् सीदति तद्धोतृषदनम् होमनिष्पादकयोग्यस्थाने उत्तरवेदि-रूपे सम्यगुपविष्टवान् । कीदृशोऽग्निः होता देवाना माह्वाता । विदानः स्वाधिकारं जानन् । त्वेषः त्विष दीप्तौ पचाद्यच् त्वेषतीति त्वेषः दीप्तिमान् । दीदिवान् दीव्यतीति दीदिवान् दिवु क्रीडादौ अस्मात् क्वसुः तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६, १, ७] अभ्यासदीर्घः लोपो व्योर्वलीति [पा० ६, १, ६६] वलोपः होतृधिष्ण्यादौ गमनवान् । सुदक्षः साधु कुशलः क्षिप्रकारी । अदब्ध व्रतप्रमतिः दम्भु वधे अदब्धमनुपहतं व्रतं कर्म यस्य सोऽद-ब्धव्रतः प्रकृष्टा मतिर्बुद्धिर्यस्य स प्रमतिः अदब्धव्रतश्चासौ

प्रमतिश्चेति सः। तथा वसिष्ठः वसति स्वस्थान इति वस्ता अत्यन्तं वस्ता वसिष्ठः वस्तृतमः तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा० ६, ४, १५४] इष्ठनि परे तृचा लोपः। सहस्रम्भरः सहस्रं सर्वजनं बिभर्त्ति पुष्णाति सहस्रम्भरः। शुचिजिह्वः शुचिः शुद्धा होमयोग्या जिह्वा ज्वाला यस्य सः नानादेवत्यानि हवींष्यभ्यवहरन्नप्युच्छिष्टं न करोतीति भावः॥ ३६॥

सꣳसीदस्व महाँ२॥ असि शोचस्व देववीतमः। वि धूममग्ने अरुषं मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतम्॥ ३७॥

आग्नेयी बृहती प्रस्कण्वदृष्टा तृतीयो द्वादशार्णोऽन्येऽष्टार्णाः। मेध्यशब्दस्य छान्दसो विप्रकर्षः हे मियेध्य! हे मेध्य। यज्ञिय! यज्ञार्ह! हे प्रशस्त! उत्कृष्ट! हे अग्ने त्वं संसीदस्व पुष्करपर्णे सम्यगुपविश। यस्त्वं महानसि अनेकक्रतुहेतुत्वात् स त्वं शोचस्व शुच दीप्तौ दीप्यस्व। कीदृशस्त्वं देववीतमः देवान् वेति तर्पयति देववीः वी कान्त्यादौ क्विप् अतिशयेन देववीः देववीतमः। किञ्च दर्शतं दर्शनीयमरुषमरोचनं धूमं विसृज विमुञ्च वील्युपसर्गः सृजेत्यनेन सम्बध्यते इतो वा अयमूर्ध्वꣳ रेतः सिञ्चति धूमꣳ सामुत्र वृष्टिर्भवतीति श्रुतिः॥ ३८॥

अपो देवीरुपसृज मधुमतीरयक्ष्माय प्रजाभ्यः। तासामास्थानादुज्जिहतामोषधयः सुपिप्पलाः॥ ३८॥

का० [१६, ३, २] अपः अग्नेरवनयत्यपो देवी रिति। मृत्पिण्डगर्ते जलं सिञ्चति॥ [illegible] सारिणी सिन्धु-

द्योपहृष्टा द्वितीयो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णा यस्याः सा न्यङ्कुसारिणी। पूर्वोऽवोऽग्ने इति सम्बोधनमध्याह्रियते द्यावध्वर्योर्वा सम्बोध्यते हे अग्ने! यद्वा हे द्यौः! यद्वा हे अध्वर्यो! देवीः देवनशीला अपः उपसृज अस्मिन् खननप्रदेशे आसिञ्च। कीदृशीरपः मधुमतीः रसवतीः आरोग्यदात्रीः। किमर्थं प्रजाभ्यः अयक्ष्माय पञ्चमी षष्ठ्यर्थे यक्ष्मणोऽभावोऽयक्ष्मं तस्मै प्रजानामारोग्याय। तासां सिक्तानामपां स्थानात् सुक्षेत्ररूपादस्मात् खननप्रदेशात् ओषधयः आ समन्तादुज्जिहताम् उद्गच्छन्तु। कीदृश्य ओषधयः सुपिप्पलाः शोभनं पिप्पलं फलं यासां ताः॥ ३८॥

सं ते॒ वा॒युर्मा॑त॒रिश्वा॑ दधातूत्ता॒नाया॒ हृद॑यं॒ यद्विक॑स्तम्। यो दे॒वानां॒ चर॑सि प्रा॒णथे॑न॒ कस्मै॑ देव॒ वष॑डस्तु॒ तुभ्य॑म्॥ ३९॥

का० [१६, ३, ३] सं त इति खातमपश्चिपति। पिण्डगर्त्ते वायुं प्रशंसति॥ त्रिष्टुप् अर्द्धं पृथिवीदेवत्यमर्द्धं वायुदेवत्यम्। हे पृथिवि! उत्तानायाः ऊर्ध्वाभिमुखेनावस्थितायास्ते तव यद्धृदयं हृदयसदृशं खननस्थानं विकस्तं पिण्डोद्घाटरूपेण विकसितम् इडभाव आर्षः [पा० ७, २, ३४] तत् स्थानं वायुः सन्दधातु पूर्वोक्तेन जलप्रक्षेपेण तृणादिपूरणेन च वायुर्यथा पूर्वं तथा सम्यक्करोतु। कीदृशो वायुः मातरिश्वा मातर्यन्तरिक्षे सर्वप्राणिनामवच्छेदकारिणि श्वयति गच्छति मातरिश्वा। एवं पृथिवीमुक्त्वा वायुमाह हे देव! द्योतनादिगुणयुक्त! वायो! यस्त्वं देवानामग्न्यादीनां प्राणथेन प्राणभावेन चरसि प्राणानां भावः प्राणथम् भावे छान्दसस्थल्प्रत्ययः

कस्मै प्रजापतिरूपाय तुभ्यमियं पृथिवी वषडस्तु वषट्कृता भवतु नो ह्यैतावत्यन्याहुतिरस्ति यथैषेति [६, ४, ३, ४] श्रुतेः ॥ ३८ ॥

सुजातो ज्योतिषा सह शर्म वरूथमासदत् स्वः। वासो अग्ने विश्वरूपꣳ संव्ययस्व विभावसो ॥ ४० ॥

का० [१६, ३, ५] आस्तीर्णयोरन्तानुदगृह्णाति सुजात इति। अस्यार्थः। आस्तीर्णयोः कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोः प्रान्तानूर्ध्वमादत्त इति ॥ अग्निदेवत्यानुष्टुप् द्वितीयो नवार्णः सुजातः सुष्ठुत्पन्नोऽयमग्निः ज्योतिषा स्वकीयेन तेजसा सह शर्म सुखं यथा भवति तथा स्वः स्वर्गसदृशं वरूथं वरणीयं गृहं कृष्णाजिननिर्मितमासदत् आसीदतु प्राप्नोतु ॥ का० [१६, ३, ६] विवृता मुञ्जयोक्त्रेणोपनह्यति वासो अग्न इति। उदगृहीतान् कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोरन्तान् मुञ्जयोक्त्रेण बध्नात्युत्तरार्धेनेति सूत्रार्थः॥ हे विभावसो! विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य स विभावसुः तत्संबोधनं हे विभावसो! हे अग्ने! विश्वरूपं बहुप्रकाररूपं विचित्रं वासः वस्त्रं कृष्णाजिनरूपं संव्ययस्व सम्यक् परिधत्स्व व्येञ् संवरणे अस्य रूपम् ॥ ४० ॥

उदु तिष्ठ स्वध्वरावा नो देव्या धिया। दृशे च भासा बृहता सुशुक्वनिराग्ने याहि सुशस्तिभिः ॥ ४१ ॥

का० [१६, ३, ७] उत्तिष्ठति पिण्डमादायोदु तिष्ठेति।

तं पिण्डं गृह्णीत्वोत्तिष्ठेदिति सूत्रार्थः॥ अग्निदेवत्या पथ्या बृहती विश्वमनोदृष्टा तृतीयो द्वादशार्णः अन्ये अष्टार्णाः। हे स्वध्वर! शोभनोऽध्वरो यज्ञो येन सुष्ठु यागनिर्वाहक! हे अग्ने! उत्तिष्ठ उ उत्तिष्ठैव उत्थाय च देव्या देवनस्वभावया धिया क्रीडापरया बुद्ध्या नोऽस्मानव पालय द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घः। किञ्च हे अग्ने! सुशस्तिभिः शोभनकीर्त्तिभिः सह यद्वा साधुशिष्टै-रश्वैः कृत्वा आयाहि आगच्छ। किं कर्तुम् बृहता भासा प्रौढेन तेजसा दृशे सर्वान् प्राणिनो द्रष्टुम् दृशे विख्ये चेति [पा० ३, ४, ११] पश्यतेस्तुमर्थो निपातः। कीदृशस्त्वं सुशु-क्वनिः साधु शुचो रश्मीन् वनति सम्भजति सुशुक्वनिः रश्मि-प्रसारक इत्यर्थः। आ अग्ने याहीति पदच्छेदः॥ ४१॥

ऊर्ध्व ऊ षु णं ऊतये तिष्ठा देवो न सविता। ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदञ्जिभि-र्वाघद्भिर्विह्वयामहे॥ ४२॥

का० [१६, ३, ८] ऊर्ध्वबाहुः प्राञ्चं प्रगृह्णात्यूर्ध्व ऊ षु ण इति। प्रसारितबाहुः प्राञ्चं पिण्डं गृह्णाति॥ अग्नि-देवत्योपरिष्टाद् बृहती कण्वदृष्टा चतुर्थः पादो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णाः सोपरिष्टाद् बृहती। हे अग्ने! नोऽस्माकमू-तये रक्षणाय ऊर्ध्व उ सु तिष्ठ ऊर्ध्व एव सुतरामवस्थितो भव द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] दीर्घस्तिष्ठा इत्यत्र नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति [पा० ८, ४, २७] न इत्यस्य णत्वम्। क इव देवो न सविता न इवार्थे सविता देव इव यथा सविता देव ऊर्ध्वः सन्नस्मानवति तद्वत् स त्वमूर्ध्वः सन् वाजस्य सनिता अन्नस्य दाता भवेति शेषः षणु दाने यद्यस्मा-

त्कारणात् अञ्जिभिर्मन्त्राभिव्यञ्जकैर्वाघद्भिः हव्यवाहकैर्ऋत्विग्भिः सह त्वा विह्वयामहे विविधमाह्वयामः तस्मादूर्ध्व एव तिष्ठेति पूर्वत्रान्वयः। अञ्जन्ति व्यक्तीकुर्वन्तीत्यञ्जिनस्तैः यद्वा अञ्जिभिः द्रव्याणां व्यञ्जकैः रश्मिभिः सहितं त्वां विह्वयामहे। कीदृशैरञ्जिभिः वाघद्भिः हविषां वोढृभिः ॥ ४२ ॥

स जातो गर्भो असि रोदस्योरग्ने चारुर्विभृत ओषधीषु। चित्रः शिशुः परि तमाᳬस्यक्तून् प्र मातृभ्यो अधि कनिक्रदद्गाः ॥ ४३ ॥

का० [१६, ३, ८] अवहृत्यापरिनाभि धारयन्नश्वप्रभृतीनभिमन्त्रयते स जात स्थिरो भव शिवो भवेति। पिण्डं नीचैरवतार्य नाभ्युपरि हस्ताभ्यां धारयन्नश्वगर्दभाजान् स जात इत्यावृत्क्रमेण प्रतिमन्त्रं मन्त्रयते एकैकं पश्यन्नेकैकं मन्त्रं जपतीति सूत्रार्थः॥ अश्वदेवत्या त्रिष्टुप् त्रितदृष्टा। अश्वमग्नीकृत्य स्तौति हे अग्ने ! स त्वं रोदस्योः द्यावापृथिव्योर्गर्भः सन्निदानीं जातोऽसि। कीदृशस्त्वं चारुः शोभनः पूज्यः। ओषधीषु पुरोडाशादिलक्षणासु दातव्यासु विभृतः विहृतः। चित्रः नानावर्णाभिर्ज्वालाभिर्विचित्ररूपः। इदानीमुत्पन्नत्वात् शिशुः शंसनीयो वा। अक्तूनिति लिङ्गव्यत्ययः अक्तूनि तमांसि रात्र्युपलक्षितानि अन्धकाराणि परि परिहरन् मातृभ्यो अधि ओषधिवनस्पतिभ्यः सकाशात् कनिक्रदत् अत्यन्तं शब्दं कुर्वन् प्रगाः प्रकर्षेण गच्छ इणो गा लुङीति [पा० २, ४, ४५] गादेशः अडभावश्छान्दसः छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति [पा० ३, ४, ६] सर्वकाले लुङ् प्रेत्युपसर्गो गा इत्यनेन सम्बध्यते। दाधर्त्तिदर्धर्तीत्यादिना [पा० ७, ४, ६५] कनिक्रददिति यङ्लुगन्तो निपातः॥ ४३ ॥

स्थि॒रो भ॑व वी॒ड्व॑ङ्ग आ॒शुर्भ॑व वा॒ज्य॑र्वन्।
पृ॒थुर्भ॑व सु॒षद॒स्त्वम॒ग्नेः पु॑रीष॒वाह॑णः ॥ ४४ ॥

रासभदेवत्यानुष्टुबुष्णिग्वा। इयर्ति प्रति पदार्थं गच्छतीत्यर्वा रासभः हे अर्वन् गमनकुशल! स्थिरः चलनरहितः सन् त्वं वीड्वङ्गः दृढकायो भव वीडुशब्दो दृढार्थः वीडून्यङ्गानि यस्य सः। आशुः वेगवान् सन् वाजी अन्नहेतुर्भव। पृथुः विस्तीर्णः सन् अग्नेः सुषदः सुखासनः स्वाश्रेयो भव सुखेन सद्यते स्थीयते यस्मिन् स सुषदः। कीदृशस्त्वं पुरीषवाहणः पुरीषशब्देन पांशुरूपा मृदुच्यते तां वहतीति पुरीषं पशव्यं यवसं वहतीति वा पुरीषवाहणः कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युडिति [पा० ३, २, ६५] ञ्युट्प्रत्ययः ॥ ४४ ॥

शि॒वो भ॑व प्र॒जाभ्यो॒ मानु॑षीभ्य॒स्त्वम॑ङ्गिरः।
मा द्यावा॑पृथि॒वी अ॒भि शो॑ची॒र्मान्तरि॑क्षं॒ मा वन॒स्पती॑न् ॥ ४५ ॥

अजदेवत्या पथ्या बृहती। अङ्गिरोभिरृषिभिः पूर्वं सम्पादितत्वात् अङ्गमोत्रवाद्वा अङ्गिरा अग्निः तत्सम्बोधनं हे अङ्गिरः! अग्निरूप अज! मानुषीभ्यः मनोः सम्बन्धिभ्यः प्रजाभ्योऽर्थे त्वं शिवः शान्तो भव अङ्गिरा वा अग्निराग्नेयोऽज इति श्रुतेः [६, ४, ४, ४]। किञ्च द्यावापृथिवी मा अभिशोचीः मा सन्तापय तथान्तरिक्षं माभिशोचीः तथा वनस्पतीन्माभिशोचीः ॥ ४५ ॥

प्रैतु॑ वा॒जी कनि॑क्रद॒न्नान॑द॒द्रास॑भ॒ः पत्वा॑।
भर॑न्न॒ग्निं पु॑री॒ष्यं॑ मा पा॒द्यायु॑षः पु॒रा। वृषा-

ग्निं वृषणं भरन्नपां गर्भꣳ समुद्रियम्॥
अग्न आयाहि वीतये॥ ४६॥

का० [१६, ३, १०] धारयत्येषामुपरि पिण्डमनुपस्पृशन् प्रैतु वाजी वृषाग्निमित्यश्वखरयोरिति। अश्वादीनामुपरि पिण्डं धारयति तानस्पृशन् प्रैतु वाजीत्यश्वोपरि वृषाग्निमिति खरोपरीति सूत्रार्थः॥ महापङ्क्तिस्त्र्यवसाना अष्टार्णषट्पादा महापङ्क्तिः आद्यावर्धर्चाविश्वदेवत्यौ तृतीयोऽर्धर्चो रासभदेवत्यः तृतीयतुर्यौ पादौ व्यूह्यौ। वाजी अश्वः। प्रैतु प्रकर्षेण गच्छतु किं कुर्वन् कनिक्रदत् अत्यर्थं हेषितशब्दं कुर्वन् यङ्लुगन्तम्। रासभस्य प्रैतु यवसवाहनार्थम्। किं कुर्वन् नानदत् सोपहासमुच्यते गर्दभरटितेन सर्वा दिशो नादयन् यङ्लुगन्तम्। कीदृशो रासभः पत्वा पतनशीलः पत्लृ गतावित्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५] क्वनिप्। अश्वमन्त्रे रासभोपादानं रासभोपहासार्थम्। तथा च श्रुतिः [६, ४, ४, ७] यदश्वस्य यजुषि रासभं निराह तद्रासभे शुचं दधातीति। किञ्च अयमश्वं पुरीष्यं पशव्यमग्निं भरन् धारयन् आयुषः पुरा कर्मणः पूर्वं मा पादि मा विनश्यतु कर्मसमाप्तिपर्यन्तं जीवत्वित्यर्थः। आयुःशब्देन स्तुत्या कर्मोक्तम् यज्ञसम्बन्धेनैवाश्वादीनां स्तुतिः क्रियते॥ अथ रासभमन्त्रः वृषा सेक्ता रासभः अग्निं भरन् धारयन् सन् प्रैतु इति शेषः। कीदृशमग्निम् वृषणं सेक्तारं फलाभिवर्षणसमर्थम् आहुतिपरिणामेनेति भावः। अपां गर्भम् जलमध्येऽवस्थानादेवमुच्यते मेघस्थानां जलानां मध्ये विद्युद्रूपं वा। समुद्रियं समुद्रे वडवाग्निरूपेणोत्पन्नं यद्वा समुद्रे अग्निचयने भवः समुद्रियः तम् त्रयो ह वै समुद्रा अग्निर्य-

ज्येष्ठां महाव्रतं साम्नां महदुक्थमृचामिति श्रुतेः॥ का० [१६, ३, ११] अग्ने पायाहीत्याहृत्य खराच्छागस्यर्तं सत्यमित्या निधानात्। अग्ने इति मन्त्रेण रासभात् पिण्डमाहृत्य ऋतं सत्यमिति मन्त्रेणाजस्योपरि पिण्डं धारयेत् परिश्रुते निधानपर्यन्तमिति सूत्रार्थः। एकपदा गायत्री अग्निदेवत्या। हे अग्ने ! वीतये हविर्भक्षणाय आयाहि आगच्छ॥ ४६॥

ऋतꣳ सत्यमृतꣳ सत्यम्। अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्भरामः। ओषधयः प्रतिमोदध्वमग्निमेतꣳ शिवमायन्तमभ्यत्र युष्माः। व्यस्यन् विश्वा अनिरा अमीवा निषीदन्नो अप दुर्मतिं जहि॥ ४७॥

अग्निदेवत्यं यजुः प्राजापत्या गायत्री। ऋतसत्यशब्दाभ्यामादित्याग्नी विवक्षितौ ऋतमादित्यः सत्यमग्निः ताद्दृगुभयरूपमग्निमध्याहरामीति शेषः। ऋतं सत्यमिति पुनर्वचनमादरार्थम्॥ का० [१६, ३, १३] अनड्वापुरुषमीक्षते पूर्ववदग्निं पुरीष्यमिति। देवपितृकार्यविमुखाऽनड्वापुरुषस्तमध्वर्युरीक्षते अग्निपु ज्वलत्स्वाहवनीयान्ते स्थित इति पूर्ववत् पदेन लभ्यत इति सूत्रार्थः॥ आग्नेयं यजुः सामगायत्री। पशव्यमग्निमङ्गिरसो मुनय इव भरामः हरामः॥ का० [१६, ३, १४] उत्तरत आहवनीयस्योद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे परिश्रुते प्राग्द्वारे पिण्डं निदधात्योषधय इति। उखासम्भरणार्थमुद्धृतस्याहवनीयस्योत्तरे पूर्वमेव कृते परिश्रुते आच्छादितप्रदेशे ओषधय इति मन्त्राभ्यां

पिण्डं स्थापयति। कीदृशे परिवृते उद्धते ...तोल्लेखने अवोक्षिते सिक्ते प्राग्दिशि द्वारं यस्य तादृशे सिकताव्याप्ते एतादृशे इति सूत्रार्थः॥ त्रिष्टुबनुष्टुभावोषधिदेवत्ये व्यस्यन्निल्वर्द्दर्च...िनदेवतः। हे ओषधयः! यूयमेतमग्निं प्रति मोदध्वमभ्युत्थानादिभिः प्रतिहर्षयत। कीदृशमग्निं शिवं शान्तम्। अतास्मिन् प्रदेशे स्थिताः यूयाः युष्मानभिमुखीकृत्य आगन्तमा...च्छन्तम्। एवमर्द्धर्चेनौषधीरुक्त्वाथाग्निमाह हे अग्ने! त्वमत्र निषीदन्निविशमानः सन्नाऽस्माकं दुर्मतिं दुर्बुद्धिं नास्ति दत्तं नास्ति हुतमित्येवमादिकामपजहि अपनय। किं कुर्वन् विश्वाः सर्वा अनिराः ईताः अमीवा व्याधींश्च व्यस्यन्निरस्यन् नास्ति इरा अन्नं यासिन्ता अनिराः इरेत्यन्ननाम [निघ० २, ७, १२] अतिबुभुक्षाद्याः॥ ४७॥

ओष॑धयः॒ प्रति॑गृभ्णीत॒ पुष्प॑वतीः सुपिप्प॒लाः। अ॒यं वो॒ गर्भ॑ ऋ॒त्वियः॑ प्र॒त्नꣳ स॒धस्थ॒मास॑दत्॥ ४८॥

हे ओषधयः! एतमग्निं प्रतिगृभ्णीत गृह्णीत स्वीकुरुत। यूयं कीदृश्यः पुष्पवतीः वा छन्दसीति [पा० ६, १, १०६] पूर्वसवर्णदीर्घः पुष्पवत्यः प्रशस्तपुष्पोपेताः। सुपिप्पलाः शोभनं पिप्पलं यासां ताः। किञ्च ऋत्वियः ऋतव्यः ऋतुः प्राप्तमस्य छन्दसि घस् इति [पा० ५, १, १०६] कालप्राप्ता घस्प्रत्ययः ऋतुकालीनः प्राप्तकालः वो युष्माकं गर्भो भूत्वायमग्निः प्रत्नं पुरातनं सधस्थं सहस्थानं गर्भयोग्यस्थानमासदत् आसीदति॥ ४८॥

वि पाज॑सा पृ॒थुना॒ शोशु॑चानो॒ बाध॑स्व

द्विषो रक्षसो अमीवाः । सुशर्मणो बृहतः शर्मणि स्यामग्नेरह२ सुहवस्य प्रणीतौ ॥ ४९ ॥

का० [१६, ३, १५] वि पाजसेति प्रमुच्यैनमजलोमान्यादाय प्राग्दीचः पशूनुत्सृजति । वि पाजसेति मन्त्रेणैनं पिण्डं कृष्णाजिनखण्डं विस्रंस्य कागरोमाणि गृहीत्वाश्वादीनैशानीं दिशं प्रत्युत्सृजतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निर्देवत्या त्रिष्टुबुत्कीलदृष्टा पाल्युत्सर्गे वाधत्वेनेन मन्त्रेण्यते हे अग्ने । द्विषः शत्रून् रक्षसः राक्षसान् अमीवाः व्याधींश्च त्वं विबाधस्व विशेषेण निवर्तय । कीदृशस्त्वं पृथुना विस्तीर्णेन पाजसा बलेन शोशुचानः अत्यन्तं दीप्यमानः पाज इति बलनाम [निघ० २, ९, २] शोचतेर्यङ्लुगन्ताच्छानच्प्रत्ययः । एवं प्रत्युक्त्वा । आशिषमाह अग्ने प्रणीतौ प्रणयने अभ्यनुज्ञायां परिचर्यायां संग्रामेऽहं शर्मणि शरणे गृहे वा स्यां भवेयं सुखं प्राप्नुयामित्यर्थः । कीदृशस्याग्नेः सुशर्मणः साधुशरणस्य शोभनं शर्म सुखं यस्मात् स सुशर्मा तस्य । बृहतः प्रौढस्य । सुहवस्य सुखनाह्वातुं शक्यस्य । अस्मादिति उत्तमैकवचने छन्दसि रूपम् ॥ ४९ ॥

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे ॥ ५० ॥

का० [१६, ३, १७] आपो हि ष्ठेति पर्णकषायपक्वमुदकमासिञ्चति पिण्डे । पलाशत्वक्क्वथितं जलं पिण्डे ऋक्त्रयेण क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ अब्दैवतास्तिस्रो गायत्र्यः सिन्धुद्वीपदृष्टाः । हिशब्दः एवार्थः प्रसिद्धार्थो यस्मादर्थो वा । हे आपः ! या यूयमेव मयोभुवः सुखस्य भावयित्र्यः

स्थ भवथ मयः सुखं भावयन्ति प्रापयन्ति ता मयोभुवः यस्मा-त्कारणान्मयोभुवः स्थेति वा स्नानपानादिहेतुत्वेन सुखो-त्पादकत्वमपां प्रसिद्धम् तास्तादृश्यो यूयं नोऽस्मानूर्जे रसाय भवदीयरसानुभवार्थं दधातन स्थापयत तप्तनप्तनथनाश्चेति [पा० ७, १, ४५] लोण्मध्यमबहुवचनस्य तनबादेशे दधात-नेति रूपम्। यथा वयं सर्वस्य भोग्यस्य रसस्य भोक्तारो भवेम तथास्मान् कुरुतेति भावः। किञ्च महे महते रणाय रमणी-याय चक्षसे दर्शनाय चास्मान् दधातनेत्यनुवर्त्तते महद्रमणीयं दर्शनं ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणं तदस्माकं कुरुत अस्मान् ब्रह्म-साक्षात्कारयोग्यान् कुरुतेति भावः ऐहिकपारलौकिकसुखं दद-तेत्यृचो भावः। मह पूजायां मह्यते पूज्यत इति मट् क्विप्-प्रत्ययः तस्मै महे। रण शब्दे रण्यते स्तूयते सर्वैरिति रणम् तस्मै रणाय। चष्टे पश्यति सर्वं येन इति चक्षः चक्षेरसुन्-प्रत्ययः तस्मै चक्षसे। यस्मिन् ज्ञाते सर्वं विज्ञातं स्यादिति छान्दोग्यश्रुतेः॥ ५०॥

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः।
उशतीरिव मातरः॥ ५१॥

हे आपः! वो युष्माकं यः शिवतमः शान्ततमः सुखैकहेतू रसोऽस्ति इहास्मिन् कर्मणि इह लोके वा स्थितानोऽस्मान् तस्य रसस्य भाजयत भागिनः कुरुत तं रसं प्रापयतेति भावः कर्मणि षष्ठी। तत्र दृष्टान्तः उशतीर्मातर इव उशन्ति ता उशत्यः वा छन्दसीति [पा० ६, १, १०६] दीर्घः। वश कान्ती इत्यस्माच्छतृप्रत्ययान्तादुगितश्चेति [पा० ४, १, ६] ङीप्। उशत्यः कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वकीयस्तन्य-रसं बालं पाययन्ति तद्वत्॥ ५१॥

तस्मा॒ अरं॑ गमाम वो॒ यस्य॒ क्षया॑य॒ जिन्व॑थ। आपो॑ ज॒नय॑था च नः॥ ५२॥

अलमिति प्राप्ते लकारस्य रेफश्छान्दसः। हे आपः! वो युष्मत्सम्बन्धिनस्तस्य पर्याप्तिं वयं गमाम गच्छेम पर्याप्तिर्नाम रसविषये वैतृष्ण्यं सदातृप्तिर्वा तस्मै इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे। यस्य क्षयाय जिन्वथ क्षयो निवास इत्याद्युदात्तत्वात् [पा० ६, १, २०१] क्षयशब्देन निवासः क्षयायेति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे यस्येत्यनेन सामानाधिकरण्यात् क्षयस्य निवासस्य जगतामाधारभूतस्य यस्याहुतिपरिणामभूतस्य रसस्यैकदेशेन यूयं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं जगत् जिन्वथ तर्पयथ जिन्वतिः प्रीतिकर्मा पश्चाद्दुतिपरिणामक्रमेणेति भावः। किञ्च हे आपः! नोऽस्मान् तत्र भोक्तृत्वेन जनयथ उत्पादयत आशिषि लोट् तद्रसभोक्तृनस्मान् कुरुतेत्याजानदेवत्वमाशास्यत इति भावः अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] संहितायां दीर्घः॥ यद्वास्या ऋचोऽयमर्थः यस्य क्षयाय क्षयेन निवासेन यूयं जिन्वथ प्रीता भवथ तस्मै रसाय तद्रसाप्तये वो युष्मानरमत्यर्थं वयं गमाम प्राप्नुमः। किञ्च हे आपः! यूयं नोऽस्मान् जनयथ प्रजोत्पादनसमर्थान् कुरुथ गच्छतेर्लुङि उत्तमबहुवचनेऽगमामेति रूपम् अडभाव आर्षः बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७३] शपो लुकि लोटि वा रूपम्॥ ५२॥

मि॒त्रः स॒ꣳसृज्य॑ पृथि॒वीं भूमिं॑ च॒ ज्योति॑षा स॒ह। सुजा॑तं जा॒तवे॑दसमय॒क्ष्माय॑ त्वा॒ सꣳसृ॑जामि प्र॒जाभ्यः॑॥ ५३॥

का० [१६, ३, १८] अजलोमभिः सꣳसृजति मित्र

सꣳसृज्येति। आजान्यानि पूर्वं लोमानि गृहीतानि तैः पिण्डं मिश्रयतीति सूत्रार्थः॥ मित्रदेवत्योपरिष्टाद्बृहती त्रयोऽष्टार्णाश्चतुर्थो द्वादशार्णः। मित्रः आदित्यो देवः पृथिवीं द्युलोकं भूमिं चेमां मृत्पिण्डरूपां ज्योतिषाजलोमभिः सह संसृज्य एकीकृत्य मह्यमध्वर्यवे प्रयच्छत्विति शेषः। पृथिवीशब्दो द्युलोकान्तरिक्षवाची इह द्युलोकवाची गृह्यते अजस्याग्नेयत्वाज्ज्योतिःशब्देनाजलोमान्युच्यन्ते। अहमपि सुजातं शोभनोत्पन्नं जातवेदसं जातप्रज्ञानमजलोमाख्यमग्निं त्वा त्वां संसृजामि पिण्डेन योजयामि किमर्थं प्रजाभ्यः चतुर्थी षष्ठ्यर्थे प्रजानामयक्ष्माय यक्ष्मणो रोगस्याभावोऽयक्ष्मं तस्मै रोगाभावाय॥ ५३॥

रु॒द्राः स॒ꣳसृज्य॑ पृथि॒वीं बृ॒हज्ज्योति॑ः समी॑धिरे। तेषां॑ भा॒नुरज॑स्र॒ इच्छु॒क्रो दे॒वेषु॑ रोचते॥ ५४॥

का० [१६, ३, १८] शर्करायोरसाश्मचूर्णैश्च रुद्राः सꣳसृज्येति। सूक्ष्मसिकतालोहकिट्टपाषाणचूर्णैः पिण्डं मिश्रयतीति सूत्रार्थः॥ रुद्रदेवत्यानुष्टुप्। ये रुद्राः पृथिवीं पार्थिवं पिण्डं संसृज्य शर्करायोरसाश्मचूर्णैः संयोज्य बृहज्ज्योतिः प्रौढमग्निं समीधिरे सम्यक् दीपितवन्तः उखास्थमग्निं सम्यक् पालितवन्तः। तेषां फलमाह। तेषां रुद्राणां शुक्रः शुद्धो देदीप्यमानोऽजस्रः अनुपक्षीण एव देवेषु मध्ये भानुः दीप्तिः रोचते प्रकाशते इत् एवार्थः॥ ५४॥

स॒ꣳसृ॑ष्टां वसु॑भी रु॒द्रैर्धीरै॑ः कर्म॒ण्यां

मृदम् । हस्ताभ्यां मृद्वीं कृत्वा सिनीवाली कृणोतु ताम् ॥ ५५ ॥

का० [१६, २, २०] सꣳसृष्टामिति संयौति । ऋत्वग्नयेण मृत्पिण्डे सम्यक् मिश्रयति ॥ हे सिनीवालीदेवत्ये तृतीयादितिदेवत्या तिस्रोऽनुष्टुभः । सिनीवाली चन्द्रकलायुक्तामावास्याभिमानिनी देवता मृदं हस्ताभ्यां मृद्वीं कोमलां कृत्वा पुनस्तां मृदं कर्मण्यामुखाकर्मयोग्यां कृणोतु कर्म सम्पद्यते यया सा कर्मण्या ताम् । कीदृशीं मृदं धीरैः बुद्धिमद्भिर्वसुभिः रुद्रैश्च संसृष्टां सेवितां शर्करादिभिः संयोजितां वा धीरस्ति येषां ते धीराः मत्वर्थे रः ॥ ५५ ॥

सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीरा स्वौपशा । सा तुभ्यमदिते मह्योखां दधातु हस्तयोः ॥ ५६ ॥

अदितिरदीना देवमातेति यास्कः [निरु० ४, २२] हे अदिते ! अदीने देवमातः ! हे महि ! महति ! सा पूर्वमन्त्रोक्ता सिनीवाली तुभ्यं तव हस्तयोः उखामादधातु स्थापयतु । कीदृशी सा सुकपर्दा कपर्दोऽत्र स्त्रीणामुचितः केशबन्धविशेषः शोभनः कपर्दो यस्याः सा सुकपर्दा । सुकुरीरा स्त्रीभिः शृङ्गारार्थं शिरसि धार्यमाणं कनकाभरणं कुरीरं शोभनः कुरीरो यस्याः सा सुकुरीरा सुमुकुटा । स्वौपशा सम्यक् उपशेते शयनं कुरुते यैरवयवविशेषैस्ते सर्वेऽप्युपशाः तेषां समूह औपशः शोभनः शयनविदग्धो विलासचतुर औपशोऽवयवसमूहो यस्याः सा ॥ ५६ ॥

उखां कृणोतु शक्त्या बाहुभ्यामदितिर्धिया । माता पुत्रं यथोपस्थे साग्निं बिभर्तु

गर्भ॒मा ॥ म॒खस्य॒ शिरो॑ऽसि ॥ ५७ ॥

अदितिः शक्त्या सामर्थ्येन धिया बुद्ध्या च बाहुभ्यां हस्ताभ्यामुखां कृणोतु करोतु। सा उखा कृता सती गर्भे मध्यभागे आ समन्तात् अग्निं बिभर्तु धारयतु। तत्र दृष्टान्तः यथा माता जननी उपस्थे उत्सङ्गे पुत्रं बिभर्ति तद्वत् ॥ का० [१६. ३. २३] यजमान उखां करोति मृदमादाय मखस्य शिर इति। यजमानपत्न्या तत्पिण्डान्मृदमादाय द्वादशाङ्गुलित्रिस्थानलिखिताषाढ़संज्ञकेष्टकायां कृतायां यजमानः पिण्डान्मृदमादाय स्वयमेवोखां करोति एकपशुपक्षे प्रादेशायामविस्तारोर्ध्वां चतुरस्रां पञ्चपशुपक्षे त्रिभागोनत्रयोविंशत्यङ्गुलायामविस्तारामूर्ध्वां प्रादेशेनैवेति सूत्रार्थः ॥ मृत्पिण्डदेवत्यं यजुः यजुर्गायत्रीच्छन्दः। हे मृत्पिण्ड! त्वं यज्ञस्य शिरोऽसि आहवनीयो यज्ञस्य शिरस्तदुद्धरणादिहापि लक्षणया शिरःशब्दः ॥ ५७ ॥

वस॑वस्त्वा कृण्वन्तु गाय॒त्रेण॒ छन्द॑साङ्गि॒रस्व॒द्ध्रु॒वासि॑ पृथि॒व्य॒सि। धार॒या मयि॑ प्र॒जाꣳ रा॒यस्पोषं॑ गौप॒त्यꣳ सु॒वीर्य॑ꣳ सजा॒तान्यज॑मानाय ॥ रु॒द्रास्त्वा॑ कृण्वन्तु त्रैष्टु॑भेन॒ छन्द॑साङ्गि॒रस्व॒द्ध्रु॒वास्य॒न्तरि॑क्षमसि। धार॒या मयि॑ प्र॒जाꣳ रा॒यस्पोषं॑ गौप॒त्यꣳ सु॒वीर्य॑ꣳ स॒जा॒तान्यज॑मानाय। आ॒दि॒त्यास्त्वा॑ कृण्वन्तु जाग॑तेन॒ छन्द॑साङ्गि॒रस्व॒द्ध्रु॒वासि॒ द्यौर॑सि। धार॒या मयि॑

प्र॒जा॑ᳪ रा॒यस्पोषं॒ गौप॒त्यᳪ सु॒वीर्य॑ᳪ सजा॒ता-न्यज॑मानाय ॥ विश्वे॑ त्वा दे॒वा वै॑श्वान॒राः कृ॑ण्व॒न्त्वानु॑ष्टुभे॒न छन्द॑साङ्गिर॒स्वद्ध्रु॒वासि॒ दिशो॑ऽसि । धा॒रया॒ मयि॒ प्र॒जाᳪ रा॒यस्पोषं॒ गौप॒त्यᳪ सु॒वीर्य्य॑ᳪ सजा॒तान्यज॑मानाय ॥ ५८ ॥

का० [१६, ३, २३] वसवस्त्वेति प्रथयति । यजमानमात्रां मृदमुखातलाय प्रादेशमात्रविपुलां करोतीति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्यम् ब्राह्मी अनुष्टुप् । हे उखे ! वसवः देवविशेषाः गायत्रेण छन्दसा कृत्वा अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव त्वा त्वां कृण्वन्तु कुर्वन्तु यथाङ्गिरोभिर्मुनिभिः कृता तद्वत् यतस्त्वं कृता सती ध्रुवा स्थिरासि पृथिवी चासि अतस्त्वां वच्मि । यजमानायेति चतुर्थी सप्तम्यर्थे मयीति सामानाधिकरण्यात् हे उखे ! मयि यजमाने प्रजां पुत्रादिकां धारय स्थापय रायः पोषं धनस्य पुष्टिं च धारय गौपत्यं गोपतित्वं धनस्वामित्वं मयि धारय सुवीर्यं शोभनं वीर्यं वीरकर्म मयि स्थापय सजातान् समानोदरोत्पन्नान् भ्रातॄन्मयि धारय ॥ का० [१६, ३, २७] अन्तानुन्नीय सर्वतः प्रथमं धातुमादधाति रुद्रास्त्वेति । प्रथनानन्तरं प्रथिततलस्य प्रान्तान् सर्वानूर्ध्वं नीत्वा प्रथमां पिण्डिकामन्तैः संयोजयतीति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्यम् आर्च्यनुष्टुप् । हे उखे ! रुद्राः त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वां कुर्वन्तु त्वमन्तरिक्षरूपासीति विशेषः । शेषं पूर्ववत् ॥ का० [१६, ३, २८] संलिप्य मध्यं कृत्वोत्तरमादित्यास्त्वेति । तामुखां शिथिलमृदा लिप्त्वा वारिणा मृदुं कृत्वोत्तरं धातुं द्वितीयपिण्डिकां पूर्वोपरि योजयतीति सूत्रार्थः । उखादेवत्यम्

ब्राह्मी अनुष्टुप्। आदित्याः देवा जागतेन छन्दसा त्वां कुर्वन्तु त्वं ध्रोरूपासीति विशेषः। शेषा व्याख्या प्राची॥ का० [१६, ३, २८] विश्वे त्वेति समीकरोति। पूर्वोक्तसमानां करोतीति सूत्रार्थः॥ आर्षम् ब्राह्मी बृहती। विश्वैर्नरैर्नीयन्ते विश्वान्नरान्नयन्ति वा विश्वेषां नराणां सम्बन्धिनो वा विश्वेभ्यो नरेभ्यो हिता वा वैश्वानराः एवम्भूता विश्वे देवाः हे उखे! त्वां कुर्वन्तु आनुष्टुभेन छन्दसा कृत्वा त्वं च दिशो दिग्रूपासि। शेषं पूर्वतुल्यम्॥ ५८॥

अदि॑त्यै रास्ना॒सि। अदि॑तिष्टे॒ बिलं॑ गृभ्णातु। कृ॒त्वाय॒ सा म॒हीमु॒खां मृ॒न्मयीं॒ योनि॑म॒ग्नये॑। पु॒त्रेभ्यः॒ प्राय॑च्छ॒ददि॑तिः श्र॒पया॒निति॑॥ ५९॥

का० [१६, ३, ३०] विहृतीय उत्तरे वर्त्मिणं सर्वतः करोत्यदित्यै रास्नेति। उखाध्यमानं त्रेधा विभज्यापरि तृतीयभागे सर्वत्र मृन्मयीं मेखलां करोति तलान्मेखलान्तमपि प्रतिदिशं चतुर्भागयं स्तनयुक्ताः कुर्यादिति सूत्रार्थः॥ रास्नादेवत्यम् यजुर्गायत्री। हे रस्ने! त्वमदित्यै अदितिरूपायाः उखायाः रास्ना काञ्चीगुणस्थानीयासि॥ का० [१६, ४, ३] बिलं गृह्णात्वदितिष्ट इति। उखाया मुखमालभते॥ उखादेवत्यम् यजुर्बृहती। हे उखे! अदितिः देवमाता ते तव बिलं मध्यं गृभ्णातु गृह्णातु॥ का० [१६, ४, ४] कृत्वायेति निदधाति। एवमुखां निष्पाद्य भूमौ स्थापयतीति सूत्रार्थः॥ अदितिदेवत्या उष्णिगनुष्टुब्वा उष्णिक्पक्षे तृतीय पादश्चतुर्दशार्णस्तेन द्व्यधिका अनुष्टुप्पक्षे तृतीयः षडर्णो

व्यूह्य:। सा पूर्वोक्ता अदिति: उखां कृत्वाय ज्ञो यक् कृत्वा निष्पाद्य पुत्रेभ्यो देवेभ्य: इति वदन्तो प्रायच्छत् इति किम् अपयान् अपयन्तु आ पाकं णिजन्त:। हे पुत्रा:! इमामुखां भवन्त: अपयन्तु पचन्तु इतश्च लोप: परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९७] अन्तीत्यस्येकारलोपे संयोगान्तलोपे च लेटोऽडाटा-वित्यडागमे [पा० ३, ४, ९४] अपयानिति रूपम्। कीदृशो-मुखां महीं महतीं विमानां मृन्मयीं गर्भार्थंभूताम् अग्नये अग्न्यर्थंमुत्पत्तिं योनिं स्थानभूताम्॥ ५९॥

वसवस्त्वा धूपयन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिर॒स्वत्। रु॒द्रास्त्वा धूपयन्तु त्रैष्टु॑भेन छन्दसाङ्गिर॒स्वत्। आ॒दि॒त्यास्त्वा धूपयन्तु जाग॑तेन छन्दसाङ्गिर॒स्वत्। विश्वे॑ त्वा दे॒वा वैश्वान॒रा धूपयन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिर॒स्वत्। इन्द्र॒स्त्वा धूपयतु। वरु॑णस्त्वा धूपयतु। विष्णु॑स्त्वा धूपयतु॥ ६०॥

का० [१६, ४, ८] सप्तभिरश्वशकृद्भिरुखां धूपयति दक्षिणाग्न्याहितैरेकैकेन वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम्। दक्षिणाग्नौ प्रदीप्तै: सप्तभिरश्वलिण्डैरुखां प्रतिमन्त्रं धूपयेदध्वर्यु: धूमाय-मानमेकैकमश्वलिण्डमादायैकैकेन मन्त्रेणाश्वानां मध्ये बहिश्च भ्रामयेदिति सूत्रार्थ:॥ सप्त मन्त्रा उखाधूपनमन्त्रा: तत्राद्यानि त्रीणि ऋग्गायत्र्य: तुर्यं ब्राह्मी जगती पञ्चमादीनि प्राजापत्यानि पष्ठं यजुरनुष्टुप्। हे उखे! अष्टौ वसव: गायत्रेण छन्दसा अङ्गिरस इव त्वां धूपयन्तु अश्वशकृज्जन्येन धूपेन संस्कुर्वन्तु। रुद्रा: एकादश त्रैष्टुभेन छन्दसा अङ्गिरस इव त्वां धू०।

आदित्या जागतेन छन्दसा। वैश्वानराः सर्वहिता विश्वे देवाः आनुष्टुभेन छन्दसा। इन्द्रस्त्वां धूपयतु वरुणो विष्णुश्च। शेषं पूर्ववत् सुगमम् ॥ ६० ॥

अदि॑तिष्ट्वा दे॒वी वि॒श्वदे॑व्यावती पृथि॒व्याः स॒धस्थे॑ अङ्गिर॒स्वत् खनत्ववट। दे॒वानां॑ त्वा॒ पत्नी॑र्दे॒वीर्वि॒श्वदे॑व्यावतीः पृथि॒व्याः स॒धस्थे॑ अङ्गिर॒स्वद्द॑धतूखे। धि॒षणा॑स्त्वा दे॒वीर्वि॒श्वदे॑व्यावतीः पृथि॒व्याः स॒धस्थे॑ अङ्गिर॒स्वद॒भीन्धतामुखे। वरू॒त्रीष्ट्वा दे॒वीर्वि॒श्वदे॑व्यावतीः पृथि॒व्याः स॒धस्थे॑ अङ्गिर॒स्वच्छ्र॑पयन्तूखे। ग्नास्त्वा॑ दे॒वीर्वि॒श्वदे॑व्यावतीः पृथि॒व्याः स॒धस्थे॑ अङ्गिर॒स्वत्प॑चन्तूखे। जन॑य॒स्त्वाच्छि॑न्नपत्रा दे॒वीर्वि॒श्वदे॑व्यावतीः पृथि॒व्याः स॒धस्थे॑ अङ्गिर॒स्वत्प॑चन्तूखे ॥ ६१ ॥

का० [१६, ४, ८] अभ्रया श्वभ्रं चतुरस्रं खनत्यदितिष्टेति। अषाढोखाविश्वज्योतिषां पाकाय चतुरस्रं गर्तमभ्रया खनतीति सूत्रार्थः॥ अवटदेवत्यम् प्राजापत्या त्रिष्टुप्। हे अवट गर्त्त! अदितिर्देवी पृथिव्याः सधस्थे सहस्थाने उपरिभागे त्वा त्वां खनतु अङ्गिरस इव यथाङ्गिरोभिस्त्वं खातस्तद्वत्। कीदृश्यदितिः विश्वदेव्यावती विश्वेषां देवानां समूहो विश्वदेव्यम् तद्विद्यते यस्याः सा विश्वदेव्यवती मन्त्रे सोमाश्वेत्यादिना [पा० ६, ३, १३१] दीर्घः सर्वैर्देवैः सहिता।

विश्वेषु देवेषु भाधवो विश्वदेव्याः तेऽस्यां सन्तीति वा॥ का० [१६, ४, ११] देवानां त्वेत्युखां न्युब्जाम्। अधोमुखामुखामाषाढोत्तरतो गर्त्ते स्थापयतीति सूत्रार्थः॥ पञ्च यजूंष्युखादेवत्यानि द्वे प्राजापत्ये त्रिष्टुभौ। विश्वदेव्यवतीः विश्वैः देवैः सहिताः देवानां पत्नीः देवीः देवपत्न्यो देव्यो दीप्यमाना ओषधयः पृथिव्याः सधस्थे उपरि अङ्गिरस इव हे उखे! त्वा त्वां दधतु स्थापयन्तु देवपत्नीशब्देनौषधयः श्रुत्योक्ताः तथाच श्रुतिः [६, ५, ४, ४] ओषधयो वै देवानां पत्न्य इति॥ का० [१६, ४, १२] अपर्णेनावच्छाद्य दक्षिणाग्न्याग्निना दीपयति धिषणास्त्वेति। उखास्थापनानन्तरं विश्वज्योतिषस्तूष्णीं श्वभ्रेऽवधाय अपर्णैः सर्वमाच्छाद्य दक्षिणाग्नेरानीतेन वह्निनोखां दीपयतीति सूत्रार्थः॥ विश्वदेवयुक्ता धिषणाः वागभिमानिन्यो देव्यः पृथिव्याः उपरि अङ्गिरस इव हे उखे! त्वामभीन्धतां समन्ताद्दीपयन्तु॥ का० [१६, ४, १४] वरुत्रीष्ट्वेतीक्षमाणो जपति। सामर्थ्यादुखोपरिस्थअपर्णे छिद्रं कृत्वा तेनोखां पश्यन् त्रीणि यजूंषि जपतीति सूत्रार्थः॥ ऋग्बृहती। विश्वदेवयुता वरुत्रयो देव्योऽहोरात्राभिमानिन्यो देवताः पृथिव्या उपरि अङ्गिरस इव हे उखे! त्वां श्रपयन्तु पच्यमानतां सम्पादयन्तु अहोरात्राणि वै वरुत्रयोऽहोरात्रैर्हीदᳫं सर्वं वृतमिति [६, ५, ४, ६] श्रुतेर्वरुत्रिशब्देनाहोरात्राणि॥ ग्नास्त्वा। सामजगती। छन्दाᳫंसि ह वै ग्नाश्छन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छन्तीति [६,५, ४, ७] श्रुतेर्ग्नाशब्देन छन्दांसि। विश्वदेवयुता ग्ना देव्यश्छन्दोऽभिमानिन्यो देवताः पृथिव्या उपरि हे उखे! अङ्गिरस इव त्वां पचन्तु॥ जनयस्त्वा। ऋक्पङ्क्तिः। नक्षत्राणि वै जनय इति [६, ५, ४, ८] श्रुतेर्जनयो नक्षत्राभिमानिन्यो देवताः

हे उखे! त्वां पचन्तु कीदृश्यो जनयः अच्छिद्रपत्राः अच्छिद्रं पत्रं पतनं यासां ताः सन्ततयायिन्यः। शिष्टं स्पष्टम्॥ ६१॥

मि॒त्रस्य॑ चर्षणी॒धृतोऽवो॑ दे॒वस्य॑ सान॒सि। द्यु॒म्नं चि॒त्रश्र॑वस्तमम्॥ ६२॥

का० [१६, ४, १५] आचरति मित्रस्येति। पाकान्तं अपण क्षिपतीति सूत्रार्थः॥ मित्रदेवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा। मित्रस्यादित्यस्य अवो रक्षणं द्युम्नं यशोऽन्नं वा वयं स्म इति शेषः याचेमहीति वा। कीदृशस्य मित्रस्य चर्षणीधृतः चर्षणयो मनुष्यास्तान् धरतीति चर्षणिधृत् तस्य संहितायां दीर्घः मनुष्याणां धारयितुः। देवस्य दीप्यमानस्य। कीदृशमवः सानसि सनातनं सानसीति पुराणनाम [निघ० ३, २७, ४] फलदानशीलं वा षणु दान इत्यस्य प्रयोगः। कीदृशं द्युम्नं चित्रश्रवस्तमं चित्रं विचित्रमनेकैः श्रूयते तच्चित्रश्रवः श्रु श्रवणेऽस्मात्कर्मण्यसुन् अतिशयेन चित्रश्रव इति चित्रश्रवस्तममत्यन्तं श्रवणीयं यशः प्रार्थयामीति भावः॥ ६२॥

दे॒वस्त्वा॑ सवि॒तोद्व॑पतु सु॒पा॒णिः स्व॑ङ्गु॒रिः सु॑बा॒हुरु॒त शक्त्या॑। अव्य॑थमाना पृथि॒व्यामा॒शा दिश॒ आपृ॑ण॥ ६३॥

का० [१६, ४, १८—१९] उद्वपति अपणं देवस्त्वेति। भस्मीभूतं अपणमुखायाः पराकरोतीति सूत्रार्थः॥ सवितृदेवत्या बृहती। हे उखे! सविता देवः शक्त्या स्वसामर्थ्येन उत अपि बुद्ध्या च त्वा त्वामुद्वपतु अपणाच्छादनात् प्रकाशीकरोतु उतशब्दाद् बुद्धिरध्याहार्या। कीदृशः सविता सुपाणिः

शोभनौ पाणी हस्तौ यस्य स सुपाणिः। स्वङ्गुरिः शोभना अङ्गुलयः करस्था यस्य स स्वङ्गुलिः लकारस्य रेफश्छान्दसः। सुबाहुः शोभनौ बाहू भुजौ यस्य स सुबाहुः मणिबन्धादुपरिभागो बाहुः अधोभागः पाणिः॥ का० [१६, ४, १८—२०] उखामुत्तानां करोत्यव्यथमानेति। अपाममपाकत्यावाटौं बहिर्निष्काश्योखामुत्तानामूर्ध्वमुखीं करोतीति सूत्रार्थः॥ हे उखे! सविता उद्दुप्ता सती अव्यथमाना अचलन्ती व्यथामनाप्नुवन्ती पृथिव्यां स्थिता सती त्वमाशाः प्राच्यादिदिशः दिश आग्नेय्यादिविदिशश्च आपृण आपूरय आहुतिरसेनेति शेषः॥ ६३॥

उत्थाय॑ बृह॒ती भ॒वोदु॑ तिष्ठ ध्रु॒वा त्वम्। मित्रै॒तां त॒ उ॒खां परि॑ददा॒म्यभि॑त्त्या ए॒षा मा भे॑दि॥ ६४॥

का० [१६, ४, २१—२२] उत्थाकृत्युत्थायेति परिगृह्य। हस्ताभ्यामुखामादाय पाकादूर्ध्वं निष्काशयतीति सूत्रार्थः॥ बृहती पूर्वार्धर्चं उखादेवत्यः उत्तरार्धो मित्रदेवत्यः। हे उखे! त्वमुत्थायैतस्मादवटाद्बहिरागत्य बृहती महती भव तत उत्तिष्ठ स्वकर्मणि प्रवर्त्तस्व यतः त्वं ध्रुवा स्थिरासि स्वभावतः। उकारः पादपूरणः॥ का० [१६, ४, २२] पात्रे करोति मित्रैतां त इति। हस्तगृहीतामुखामुत्तरतः पूर्वस्थापिते कस्मिंश्चित्पात्रे स्थापयतीति सूत्रार्थः॥ ततो विश्वज्योतिषां तूष्णीमुद्वपनम्। हे मित्र सर्वप्राणिहितकारिन् देव! एतामुखां ते तव परिददामि परित्राणाय प्रयच्छामि किमर्थमभित्त्यै भेदनं भित्तिः न भित्तिरभित्तिस्तस्यै अभेद-

नाय। एषा चोखा त्वया गृहीता सती मा भेदि मा भिद्यतां विदीर्णा मास्तु ॥ ६४ ॥

वसवस्त्वाच्छृन्दन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वत्। रुद्रास्त्वाच्छृन्दन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत्। आदित्यास्त्वाच्छृन्दन्तु जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वत्। विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा आच्छृन्दन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ६५ ॥

का० [१६, ४, २३] अजापयसावसिञ्चति वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रमिति। चतुर्मन्त्रैश्चतुर्वारमजादुग्धमुखायामवनयतीति सूत्रार्थः॥ उखादैवत्यानि चत्वारि आद्या ऋग्गायत्री। हे उखे! वसवः गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस इव त्वा त्वामाच्छृन्दन्तु समन्तात्सिञ्चन्तु। उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः रुधादिः अत्र सेचनार्थः॥ रुद्राः। प्राजापत्यानुष्टुप्। रुद्रास्त्वा छन्दसा त्रैष्टुभेन आच्छृन्दन्तु॥ आदित्याः। ऋग्गायत्री। आदित्याः जगतीच्छन्दसा त्वां छृन्दन्तु॥ विश्वे। सामजगती। वैश्वानरा सर्वहिता विश्वे देवा अनुष्टुप्छन्दसा त्वां छृन्दन्तु। शेषं स्पष्टम् ॥ ६५ ॥

आकूतिमग्निं प्रयुजꣳ स्वाहा। मनो मेधामग्निं प्रयुजꣳ स्वाहा। चित्तं विज्ञातमग्निं प्रयुजꣳ स्वाहा। वाचो विधृतिमग्निं प्रयुजꣳ स्वाहा। प्रजापतये मनवे स्वाहा। अग्नये वैश्वानराय स्वाहा ॥ ६६ ॥

का० [१६, ४, ३०] प्राकृतान्यौदग्रभणानि हुत्वा सप्ताश्वि-

कान्याकूतिमिति प्रतिमन्त्रम् । एवमुखासम्भरणं समाप्यान्या अपोष्टकाः कृत्वा फाल्गुनामावास्यायां दीक्षां कृत्वोदग्रभणहोमकाले प्राकृतानि सोमयागे कर्त्तव्यानि आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेत्यादीनि [४ अध्या० ७ क०] पञ्चौदग्रभणानि हुत्वाग्निचयनसम्बन्धीनि सप्तौदग्रभणानि प्रतिमन्त्रं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ सप्तौदग्रभणसंज्ञानि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । आकूत्यै यजुःपङ्क्तिः । आकूतिरस्मदीयः सङ्कल्पोऽग्निचयनानुष्ठानविषयः तां प्रति प्रयुङ्क्ते प्रेरयतीति प्रयुक् तं सङ्कल्पप्रेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहा सुहुतमस्तु आकूतिरेवाग्निरिति मामानाधिकरण्यं वा ॥ मनः । यजुस्त्रिष्टुप् । अनुष्ठेयस्मरणसाधनं मनः श्रुतयोर्मन्त्रतन्त्रयोर्धारणशक्तिर्मेधा तदुभयं प्रति प्रयुजं प्रेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहा ॥ चित्तम् । यजुर्जगती । अविज्ञातस्यानुष्ठानस्य ज्ञानसाधनं चित्तं तेन चित्तेनावगत मनुष्ठानं विज्ञातम् तदुभयं प्रति प्रेरकमग्निमुद्दिश्य सुहुतमस्तु ॥ वाचः । यजुर्जगती । वाचो मन्त्रपाठरूपाया विधृतिं विधारणं प्रति प्रयुजं प्रेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहा सुहुतमिदमस्तु ॥ प्रजापतये । यजुःपङ्क्तिः । मनवे मन्वन्तरकारिणे प्रजापतये प्रजानां पालकाय० स्वाहा ॥ विश्वेषां नराणामनुग्राहकाय विश्वानरपुत्राय, वाग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ६६ ॥

विश्वो॑ दे॒वस्य॑ ने॒तुर्मर्त्तो॑ वृणीत स॒ख्यम् ।
विश्वो॑ रा॒य इ॑षुध्यति द्यु॒म्नं वृ॑णीत पु॒ष्यसे॒ स्वाहा॑ ॥ ६७ ॥

ऋष्याद्युक्तं व्याख्याता च [४ अध्या० ८ क०] । विश्वो मर्त्तो सर्वो मनुष्यो नेतुः फलप्रापकस्य देवस्य दानादिगुण-

युक्तस्य सवितुः सख्यं सखिभावं कुर्वीत वृणुते प्रार्थयते। विश्वः सर्वो जनः राये धनाय इषुध्यति देवं प्रार्थयते। याच्ञाकर्मसु [निघ० ३, १९, १४] पठितः। किञ्च पुष्यसे पोष्टुं पोषणाय द्युम्नं यशोऽन्नं वा वृणीत सर्वो जनः प्रार्थयते स्वाहा तस्मै प्रेरकाय सुहुतमस्तु ॥ ६७ ॥

मा सु भित्था मा सु रिषोऽम्ब धृष्णु वीरयस्व सु। अग्निश्चेदं करिष्यथः ॥ ६८ ॥

क०सू० [१६, ४, २१] दण्डोच्छ्रयणान्तं कृत्वाध्वर्युयजमानयोरन्यतर उखामाहवनीयेऽधिश्रयति मुञ्जकुलायशणकुलायावस्तीर्णामन्तरेशणां मा सु भित्था इति तिष्ठन्नुदङ् प्राङ्। औदुग्रभणहोमानन्तरं दीक्षणीयाशेषं समाप्य कृष्णाजिनदीक्षादि दण्डोच्छ्रयणान्तं प्राकृतं कर्म कृत्वाध्वर्युर्यजमानो वेशामाभिमुखः प्राग्वा तिष्ठन्नुगद्वयेन समिद्धे आहवनीये उखामारोपयति। कोहघोमुखां मुञ्जतृणनिर्मितं पक्षिनीडं मुञ्जकुलायः शणनिर्मितं तच्छणकुलायस्ताभ्यां मध्ये छादितामादौ शणकुलायेन ततोऽन्येनेति सूत्रार्थः॥ उखादेवत्ये द्वे गायत्रीत्रिष्टुभौ प्रथमायास्तृतीयपादोऽग्निदेवतः। हे अम्ब मातः! उखे! त्वं सुतरां मा भित्थाः भिन्ना विदीर्णा मा भव इदमभिन्नत्वं सुष्ठु विधेयम्। तथा मा सुतरां रिषः रिषतिर्हिंसाकर्मा मा हिंसिता भव मा विनश्यस्व इदमस्फुटनं सुष्ठु विधेयम् सर्वात्मना द्वैधीभावो भेदः लेशस्य पृथग्भावः स्फुटनं तदुभयं तव मा भूदित्यर्थः। किञ्च हे उखे! धृष्णु प्रगल्भं यथा सुतरां वीरयस्व अग्निधारणलक्षणं वीरकर्म कुरु। किञ्च अग्निश्चकारात् त्वं चेदमस्मदीयं कर्म प्रासमाप्तेः करिष्यथः॥ ६८ ॥

दृꣳहस्व देवि पृथिवि स्वस्तय आसुरी माया स्वधया कृतासि। जुष्टं देवेभ्य इदमस्तु हव्यमरिष्टा त्वमुदिहि यज्ञे अस्मिन्॥ ६८॥

कार्ये कारणोपचारो वर्णनार्थः हे पृथिवि देवि! मृन्मयत्वात् पृथिवीत्वं मन्त्रैर्निष्पादितत्वाद्देवतात्वम् तथाविधे हे उखे! स्वस्तये यजमानस्य क्षेमाय दृंहस्व दृढा भव। कस्मात्त्वमिदमुच्यसे स्वधयानेन निमित्तेन त्वमासुरी माया प्राणसम्बन्धिनी प्रज्ञा कृतासि असूनां प्राणानामियमासुरी यद्वा असुरसम्बन्धिनी माया अचिन्त्यरचनारूपं चित्रं वस्तु भूत्वा यद्वत् प्रतिभाति तद्वत् त्वमपि स्तनरचनायुक्ता निष्पन्नासीत्यर्थः। किञ्च हे उखे! इदं हव्यमस्येऽग्नौ होष्यमाणं देवेभ्यो जुष्टं प्रियमस्तु त्वत्प्रसादाद्देवेभ्यो रोचतामित्यर्थः। त्वमपि अरिष्टा अनवखण्डिता सती अस्मिन् यज्ञे वर्तमाने उदिहि उद्गच्छ उद्गता भव॥ ६८॥

द्र्वन्न सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः। सहसस्पुत्रो अद्भुतः॥ ७०॥

का० [१६, ४, ३३] अग्नावारूढे त्रयोदशाष्टां प्रादेशमात्रीः समिध आदधाति। [३५ क०] घृतोन्नां कार्मुकीं द्रुन्न इति। अभितापादुखायां वह्नौ जाते प्रादेशमितास्त्रयोदशसंख्याकाः समिधो जुहोति ताः क्रमेणाह घृतक्तिनां क्रमुकसमिधमादौ क्रमुको धमनः इति सूत्रार्थः॥ अग्निदेवत्या गायत्री सोमाहुतिदृष्टा। ईदृशोऽग्निः कार्मुकीं समिधं भक्षयत्विति शेषः। कीदृशः द्रुन्नः पलाशिद्रुद्रुमागमा इति [अमर० २, ४, ५] कोशोक्तेर्द्रुर्वो वृक्षा एवान्नमदनीयं यस्य

स द्रुन्नः। सर्पिरासुतिः सर्पिर्घृतमासुतिरासवस्थानीयं मादकं यस्य सः यद्वा सर्पिराहारत्वेन सूयते प्रक्षिप्यते यस्मिन् सर्पिरासुतिः। प्रत्नः पुरातनः। होता देवानामाह्वाता। वरेण्यः वरणीयः। सहसो बलस्य पुत्रः मन्थनहेतुना बलेनोत्पद्यमानत्वात्। अद्भुतः आश्चर्यरूपः अनन्यसदृश इत्यर्थः ॥ ७० ॥

परस्या अधि संवतोऽवराँ २॥ अभ्यातर। यत्राहमस्मि ताँ २॥ अव ॥ ७१ ॥

का० [१६, ४, ३६] वैकङ्कतीं परस्या इति। विकङ्कततरुसमिधं जुहोतीति सूत्रार्थः॥ आग्नेयी गायत्री विरूपदृष्टा। इत अध्यायान्तमाग्नेय्यः। संवत् इति संग्रामनामसु [निघ० २, १७] पठितम्। संपूर्वस्य वनुतेर्गत्यर्थस्य क्विप् संवन्वते संगच्छन्ते योधा यत्र सा संवत् परस्याः शत्रुसम्बन्धिन्याः संवतः संग्रामात् अवरानस्मदीयान् जनानभ्यातर अभिमुखमागच्छ दुःखात्तारयेत्यर्थः। किञ्च यत्र जनपदे अहमस्मि भवामि तानव पालय तर्पय वा ॥ ७१ ॥

परमस्याः परावतो रोहिदश्व इहागहि। पुरीष्यः पुरुप्रियोऽग्ने त्वं तरा मृधः ॥ ७२ ॥

का० [१६, ४, ३७] औदुम्बरीं परमस्या इति। उदुम्बरतरुसमिधं तृतीयामादधातीति सूत्रार्थः॥ अनुष्टुब्वारुणिदृष्टा। हे अग्ने ! परमस्याः परावतोऽत्यन्तदूरदेशादिहास्मिन् कर्मणि त्वमागहि आगच्छ गच्छतेः शपि लुप्ते अनुदात्तोपदेशे मलोपे आगहीति रूपम्। परावत इति दूरनामसु [निघ० ३, २६, ५] पठितम्। परमाशब्दस्य

सर्वनामत्वमार्षम् परमा उत्कृष्टातिशयिता या परावत् अतिदूरमित्यर्थः। आगत्य च मृधः संग्रामान् तर अतिलङ्घ्य शत्रून् विनाशयेत्यर्थः द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५ । दीर्घः। कोट्टशस्त्वं रोहिदश्वः रोहितोऽग्ने हरित आदित्यस्येति निघण्टूक्तो [१, १५] रोहितोऽग्ने रश्वाः रोहितः तत्संज्ञा अश्वा यस्य स रोहिदश्वः। पुरीष्यः पशव्यः पुरुप्रियः पुरूणां बहूनां प्रियो वल्लभः ॥ ७२ ॥

यदग्ने कानि-कानि चिदा ते दारूणि आदध्मसि। सर्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविष्ठ्य ॥ ७३ ॥

का० [१६, ४, ३८] अपरशुवृक्णां यदग्न इति। कुठारं विना छिन्नां वातादिना भग्नां यज्ञियतरुसमिधं चतुर्थीमादधातीति सूत्रार्थः॥ द्वे अनुष्टुभौ जमदग्निदृष्टे। अतिशयेन युवा यविष्ठः यविष्ठ एव यविष्ठ्यः स्वार्थे यत्प्रत्ययः हे यविष्ठ्य ! हे युवतम ! हे अग्ने ! कानि कानि चित् यानि कानि दारूणि काष्ठानि ते तव सप्तम्यर्थे षष्ठी त्वयि यत् आदध्मसि आदध्मः आरोपयामः इदन्तो मसि तत्सर्वं काष्ठजातं ते त्वदर्थं घृतं घृतवत् प्रियमस्तु तद्दारुजातं त्वं जुषस्व सेवस्व ॥ ७३ ॥

यदत्त्युपजिह्विका यद्वम्रो अतिसर्पति। सर्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविष्ठ्य ॥ ७४ ॥

का० [१६, ४, ३९] अधःशयां यदत्तीति। अधो नीचे देशे शेते तां भूलग्नां समिधं पञ्चमीमादधाति॥ उपजिह्विका उपदीपिका पिपीलिकासदृशः क्षुद्रजीवः यद्दारु अत्ति

भक्षयति अधःशयत्वादेव। वम्रो वल्मीकस्य यद्वाक् अतिसर्पति अतिव्याप्नोति अतीत्यानुवर्त्तते तत्सर्वं ते घृतमस्तु इति पूर्ववत्॥ ७४॥

अहरहरप्रयावं भरन्तोऽश्वायेव तिष्ठते घासमस्मै। रायस्पोषेण समिषा मदन्तोऽग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषाम॥ ७५॥

का० [१६, ४, ४०] पालाशीः प्रत्यृचमहरहरिति। अष्टभिः प्रत्यृचमष्टौ पालाशीः प्रादेशमिताः समिध उख्येऽग्नावादधातीति सूत्रार्थः॥ हे त्रिष्टुभौ नाभानेदिष्टदृष्टे। हे अग्ने! तव प्रतिवेशाः प्रातिवेशिकाः प्रत्यासन्नाः त्वदाश्रयाः सन्तो वयं मा रिषाम मा हिंसनं प्राप्नुमः मा विनश्येमेत्यर्थः। किं कुर्वन्तः अहरहः प्रत्यहं सन्ततमप्रयावमप्रमत्तं यथा तथा अस्मै अग्नये घासं समिद्रूपं भक्ष्यं भरन्तः सम्पादयन्तः प्रयवणं प्रयावः यु मिश्रणे घञ्प्रत्ययः नास्ति प्रयावः प्रमादो यस्यां क्रियायाम्। तत्र दृष्टान्तः अश्वायेव तिष्ठते वाजिशालायामवस्थितायाश्वाय यथा प्रत्यहमप्रमादेन घासं यच्छन्ति तद्वत्। पुनः किं कुर्वतः रायः पोषेण धनस्य पुष्ट्या दक्षिणालक्षणेन इषा अन्नेन च सम्मदन्तः हर्षं कुर्वन्तः त्वामुत्साहयन्त इत्यर्थः॥ ७५॥

नाभा पृथिव्याः समिधाने अग्नौ रायस्पोषाय बृहते हवामहे। इरम्मदं बृहदुक्थं यजत्रं जेतारमग्निं पृतनासु सासहिम्॥ ७६॥

एषा ह नाभिः पृथिव्यै यत्रैष एतत्समिध्यत इति [६, ६, ३, ८] श्रुतेः पृथिव्या नाभा नाभौ विभक्तेराकारः पृथिवी-

रूपाया उखाया मध्ये समिधाने दीप्यमाने अग्नौ आहवनीयाख्ये अग्निं तदभिमानिनं देवं वयं हवामहे आह्वयामः किमर्थं हूयते रायः पोषाय प्रौढाय धनपोषणाय। कीदृशमग्निम् इरंमदम् इरया अन्नेन माद्यति तृप्यति तुष्यतीति इरम्मदस्तम् उग्रम्पश्येत्यादिना [पा० ३, २, ३७] खश्नि निपातः। बृहदुक्थं बृहन्ति महान्ति उक्थानि शस्त्राणि यस्य तम्। यजत्रं यजनीयम्। पृतनासु संग्रामेषु जेतारं जयशीलम्। सासहिं सहतेऽभिभवतीति सासहिस्तं सोढारमस्मच्छत्रूणामभिभवितारम्। अग्नावित्याहवनीयविषयोऽग्निशब्दः जेतारमग्निमित्यधिष्ठातृग्निविषयः॥ ७६॥

या॒: सेना॑ अ॒भीत्व॑रीराव्या॒धिनी॒रुग॑णा उ॒त।
ये स्ते॒ना ये च॒ तस्क॑रा॒स्ताँस्ते॑ अ॒ग्नेऽपि॑दधा॒म्या॒स्ये॑॥ ७७॥

षडनुष्टुभः। याः काश्चित् परकीयाः सेनाः अभीत्वरीरभीत्वर्यः अभियायिन्यः अस्मदाभिमुख्येनागमनशीलाः अभियन्ति ता अभीत्वर्यः इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरबिति [पा० ३, २, १६३] क्वरप् ह्रस्वस्य पितीति [पा० ६, १, ७१] तुक् टिड्ढाणञ्द्वयसजित्यादिना [पा० ४, १, १५] ङीप्। उतशब्दोऽप्यर्थे उतापि च याः सेनाः आव्याधिनीः आ समन्ताद्विध्यन्ति ताः सर्वतोऽस्मांस्ताडयन्त्यः। उगणाः उद्गूर्णगणाः पृषोदरादिपाठान्मध्यमपदलोपः उद्यतायुधगणोपेता बहुस्तोमा इत्यर्थः। ये च स्तेनाः गुप्तचराः ये च तस्कराः प्रकटचोराः तस्करस्तत्करोति यत् पापकमिति नैरुक्ताः [निरु० ३, १४]। हे अग्ने! तान् पूर्वोक्तान् सेनादीन् ते तव आस्ये मुखे अपिदधामि प्रक्षिपामि भक्षणाय दुष्टान् सर्वान् भक्षयेत्यर्थः॥ ७७॥

दꣳष्ट्राभ्यां मलिम्लूञ्जम्भ्यैस्तस्कराँ२॥ उत। हनुभ्याꣳ स्तेनान् भगवस्तांस्त्वं खाद सुखादितान् ॥ ७८ ॥

गुप्ताः प्रकटाश्चेति द्विविधाश्चोराः प्रकटा अपि पुनर्द्विविधाः अरण्ये मार्गे च प्रहृत्य प्रत्यक्षमेव पलायमानाः प्रकटाः ततोऽप्यतिप्रकटा निर्भया ग्रामेष्वेवागत्य बन्दीकाराः ते अत्र मलिम्लुच उच्यन्ते मलं पापाधिकमेषामस्तीति मलिनः तथाविधा भूत्वा म्लोचन्ति जने वने वा अदृश्या भवन्तीति मलिम्लुचः। दन्तपङ्क्तिमध्ये याभ्यां तीक्ष्णदन्ताभ्यां क्रमुकादिकं भक्ष्यते ते दंष्ट्रे राक्षसोमंत्रे। ततः पुरोवर्तिनो बहिर्दृश्यमाना दन्ता जम्भ्याः जम्भावर्तिमाश्रिता जम्भ्याः। दन्तलीने तु हनू। दंष्ट्राभ्यां मलिम्लून् पीडयित्वा जम्भैस्तस्करानपि पीडयित्वा हनुभ्यां स्तेनान् पीडयित्वा हे भगवः भगवन्महदैश्वर्ययुक्त पूजनीय ! तान् सर्वान् पूर्वोक्तान् सुखादितान् सुष्ठु खादितान् भक्षितान् पुनर्जीवनरहिता यथा भवन्ति तथा खाद भक्षय। सुखादितानपेतान् कृत्वेति वा ॥ ७८ ॥

ये जनेषु मलिम्लव स्तेनासस्तस्करा वने। ये कक्षेष्वघायवस्ताँस्ते दधामि जम्भयोः ॥७९॥

जनेषु ग्रामवर्तिषु ये मलिम्लुचः पूर्वोक्ता बन्दीकाराः ये च वने स्तेनासः स्तेनाः आज्जसेरसुक् [पा० ७, १, ५०] गुप्तचोराः तस्कराः प्रकटचोराः ये च कक्षेषु नदीपर्वतगह्वरेषु अघायवः परेषां पापाभिलाषुकाः हे अग्ने ! तान् चतुर्विधान् ते तव जम्भयोः दंष्ट्रयोर्दधामि स्थापयामि भक्षणायेत्यर्थः।

अर्थं परस्येच्छन्ति ते अघायवः छन्दसि परेच्छायामिति वक्त-व्यमिति अघशब्दात् क्यच् क्याच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०] उप्रत्ययः ॥ ७८ ॥

योऽअस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नो द्वेषते जनः । निन्द्राद्योऽअस्मान् धिप्साच्च सर्वं तं भस्मसा कुरु ॥ ८० ॥

पूर्वं चोरभेदा दर्शिताः इदानीं शत्रुभेदा उच्यन्ते । ते चतु-र्विधाः अरातयो द्वेषिणो निन्दका जिघांसवश्चेति तत्र दातव्य-त्वेन प्राप्तं धनं यो न ददाति सोऽरातिः कार्यविघातं यः करोति स द्वेषी वाग्दौर्जन्यमात्रं यः करोति स निन्दकः हन्तुकामश्चतुर्थः तान् अग्नये समर्पयति । यो नरः अस्मभ्य-मस्मदर्थं अरातीयात् अरातीयति अरातिरिवाचरति अरा-तित्वमिच्छति आचारे इच्छायां वा क्यच्प्रत्ययः । यश्च जनो नोऽस्मान् द्वेषते कार्यनाशेनाप्रीतिमुत्पादयति द्विष अप्रीतौ बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७३] शपो लुगभावः । योऽप्यन्योऽस्मान्निन्दात् निन्दति वाचा दुःखं ददाति । यश्चा-परोऽस्मान् धिप्सात् धिप्सति दम्भितुमिच्छति जिघांसति दम्भेः सनन्तस्य दम्भ इच्चेति [पा० ७, ४, ५६] अभ्यासलोप इका-रश्च । इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९७] इकारलोपः लेटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ९४] आडागमो-ऽरातीयादित्यादिषु त्रिष्वपि । हे अग्ने ! तं सर्वं जनं चतु-र्विधं भस्मसा कुरु चूर्णीकुरु अर्वित्वा भक्षयेत्यर्थः भस्मसाशब्दो डाजन्तो निपातः चर्वणजन्यशब्दानुकरणवाची ॥ ८० ॥

सꣳशितं मे ब्रह्म सꣳशितं वीर्य्यं बलम् ।

सꣳशितं क्षत्रं जिष्णु यस्याहमस्मि पुरोहितः ॥ ८१ ॥

का० [१६, ४, ४९—४२] उपोत्तमां क्षत्रियस्येच्छयुत्तमां पुरोहितस्य। क्षत्रिययजमानस्य द्वादशीं संशितमित्येतामिच्छया दधाति पुरोहितयजमानस्यान्त्यामुदेषामित्येतामिच्छया दधाति एकादश नित्याः सर्वासामृचामन्ते स्वाहाकारश्चेति सूत्रार्थः॥ मे मदीयं ब्रह्म ब्राह्मण्यं संशितं सम्यक् तीक्ष्णीकृतं शास्त्रीयमार्गवर्ति कृतमित्यर्थः शो तनूकरणे क्तान्तः। वीर्यमिन्द्रियशक्तिः बलं शरीरशक्तिः तदुभयं संशितं स्वकार्यक्षमं कृतम्। तथा यस्य क्षत्रस्याहं पुरोहितोऽस्मि भवामि तन्मदीयं क्षत्रं क्षत्रजातं जिष्णु जयनशीलं यथा भवति तथा संशितं तीव्रं कृतम्॥ १८॥

उदे॑षां बाहू अ॑तिर॒मुद्वर्चो॒ अथो॒ बल॑म्। क्षि॒णोमि॒ ब्रह्म॑णा॒मित्रा॒नुन्न॑यामि॒ स्वाँ २॥ अह॒म् ॥ ८२ ॥

एषां स्वकीयानां राजब्राह्मणादीनां मध्ये एकैकस्य बाहू भुजौ उदतिरमुत्कर्षेण वर्धितवानस्मि तिरतिर्वृद्ध्यर्थः लौकिकोक्तिरियं लोके हि योऽन्यस्मादुत्कृष्टो भवति जना एवं वदन्ति अयं स्वहस्तमुपरि कृतवानिति। वर्चः कान्तिः तामप्युदतिरम् अथो अपि च बलं शरीरशक्तिमुदतिरम्। ब्रह्मणा मन्त्रसामर्थ्येन अमित्रान् शत्रून् क्षिणोमि क्षीणान् करोमि। स्वाम् स्वकीयान् पुरुषान् पुत्रपौत्रादीनहमुन्नयामि उत्कर्षं प्रापयामि। एवं त्रयोदश समिन्मन्त्रा उक्ताः॥ ८२॥

अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्यनमीवस्य शुष्मिणः। प्र-प्र दातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥ ८३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

का० [१६, ६, ८] न्यज्य समिधं व्रते प्रत्ते प्रत्तेऽन्नपत इत्याधानम्। अध्वर्युणा व्रतपयसि दत्ते तत्र समिधमभ्यज्य दीक्षित उच्छ्येऽग्नावादध्यात् प्रत्ते इति वीप्सा प्रतिव्रतं समिदाधानप्राप्त्यर्था इति सूत्रार्थः॥ आग्नेयी उपरिष्टाद् बृहती अष्टार्णत्रिपादा चतुर्थी द्वादशार्णः। हे अन्नपते! अन्नस्य पालक अग्ने! नोऽस्मभ्यमन्नस्य देहि कर्मणि षष्ठी अन्नं प्रयच्छ यद्वान्नस्य स्वमंशं देहि। कीदृशस्यान्नस्य अनमीवस्य नास्ति अमीवा व्याधिर्येन तदनमीवम् तस्य। शुष्मिणः शुष्ममिति बलनाम [निघ० २, ८, ११] शुष्मं बलं विद्यते यस्मात् शुष्मि तस्य। रोगनाशकं बलहेत्वन्नं प्रयच्छेत्यर्थः। किञ्च दातारं प्रतारिषः अन्नस्य दातारं प्रकर्षेण वर्धय प्रसमुपोदः पादपूरण इति [पा० ८, १, ६] पादपूर्त्यै प्रोपसर्गस्य द्वित्वम् अतिशयार्थं वोपसर्गाभ्यासः अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति यास्कोक्तेः [निरु० १०, ४२]। तॄ प्लवनतरणयोः लेटो मध्यमैकवचनं सिब्बहुलं लेटीति [पा० ३, १, ३४] सिप्प्रत्ययः आर्धधातुकस्येतीट् [पा० ७, २, ३५] छान्दसो धातोर्वृद्धिः लेटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ९४] अडागमः इतश्च लोप इति [पा० ३, ४, ९७] लेट इकारलोपे रुत्वविसर्गौ तारिषः इति रूपम्। किञ्च नोऽस्माकं द्विपदे मनुष्ये पुत्रादौ

चतुष्पदे गवादौ च ऊर्जमन्नं धेहि धारय यद्वा द्वौ पादौ यस्य स द्विपात्तस्मै द्विपदे चत्वारः पादा यस्य स चतुष्पात् तस्मै पादः पत् [पा० ६, ४, १३०] पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्य इति [पा० ५, ४, १३८] अन्त्यलोपे पदादेशः द्विपदे मनुष्याय चतुष्पदे गवादये अन्नं धेहि देहि जातावेकवचनम् सर्वेभ्यो नरपशुभ्योऽन्नं देहीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।

उखादिसमिदाध्यन्तोऽध्याय एकादशोऽगमत् ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः।

दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौद् दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः। अग्निरमृतो अभवद्वयोभिर्यदेनं द्यौरजनयत् सुरेताः ॥ १ ॥

एकादशाध्याये उखासम्भरणादिमन्त्रा उक्ताः द्वादशेऽध्याये उखाधारणादिमन्त्रा उच्यन्ते। तत्र का० [१६, ५, १] यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्चते परिमण्डलमेकविंशतिपिण्डं कृष्णाजिननिष्यूतं लोमसु शुक्लकृष्णेषु शणसूत्रे त्रिवृत्यौत्तमुपरि अभि बहिष्पिण्डं दृशानो रुक्म इति। समिदाधानान्ते ऐशान्यां तिष्ठन् यजमानो ग्रीवायां रुक्मं स्वर्णनिर्मितं फलकाकारमाभरणविशेषं बध्नाति। कीदृशं वर्तुलम् एकविंशतिः पिण्डा यत्र। शणकदलतुल्याः स्वरूपाद्बहिर्भूता उन्नतबिम्बाः पिण्डा उच्यन्ते। कृष्णाजिनखण्डे श्वेतकृष्णरोमस्थाने स्यूतम् त्रिगुणशणसूत्रे प्रोतम् नाभेरूर्ध्वं वर्तमानम् पिण्डा बहिर्भ-

वन्ति तथा धार्यमिति सूत्रार्थः॥ रुक्मदेवत्या त्रिष्टुप् वत्सप्रीदृष्टा आदित्याध्यासेन रुक्मः स्तूयते। रुक्म आभरणविशेषः उर्व्या महत्या दीप्त्या व्यद्यौत् विद्योतते द्युत द्योतने व्यत्ययेन अपि लुप्ते वृद्धौ लङि रूपम्। कीदृशो रुक्मः दृशानो दृश्यमानः शानचि शपो लुक् प्रत्यक्षमुपलभ्यमानः। श्रियै जनेभ्यः श्रियं दातुम्। दुर्मर्षं दुर्मर्षमनवखण्डितं केनाप्यतिरस्कार्यं वा आयुः जीवनं रुचानः रोचत इति रुचानो वाञ्छन् रोचतेः शानचि बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७३] शपो लुक्। सोऽयमग्निर्वयोभिरन्नैः पशुपुरोडाशप्रभृतिभिरमृतोऽमरणधर्मा अभवत्। यद्यस्मात् कारणात् द्यौर्द्युलोकवासी देवगण एनमग्निमजनयत् जनितवती। कीदृशी द्यौः सुरेताः शोभनं रेतोऽग्निरूपं यस्याः सा तस्मादमृतत्वं युक्तम् ॥ १ ॥

नक्तोषासा समनसा विरूपे धापयेते शिशुमेकꣳ समीची। द्यावाक्षामा रुक्मो अन्तर्विभाति देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाः ॥ २ ॥

का० [१६, ५, ३] परिमण्डलाभ्यामिण्ड्वाभ्यामुखां परिगृह्णाति नक्तोषासेति वर्तुलाभ्यामुखाधारणसाधनरूपाभ्यामिण्ड्वाभ्यामुखां गृह्णातीति सूत्रार्थः। अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा अर्धमुखाग्रहणे विनियुक्तम्। नक्तोषासा नक्तं च उषाश्च नक्तोषसौ विभक्तेराकारः संहितायां दीर्घः नक्तं रात्रिः उषा अहः नक्तोषसौ रात्रिदिवसौ एकमग्निं धापयेते पाययेते सायम्प्रातरग्निहोत्रादिकर्मभिः तर्पयेते इत्यर्थः। तत्र लुप्तोपमानम् शिशुं बालं मातापितराविव॥

सुपर्णोऽसि गरुत्मान् दिवं गच्छ स्वः पत ॥ ४ ॥

का० [१६, ५, ७] मशिक्यं प्राचं प्रगृह्णाति सुपर्णोऽसीति पिण्डवत् । शिक्यसहितमुख्याग्निं प्राच्यामूर्ध्वं धारयति पिण्डवदित्यूर्ध्वबाहुः अनेनोख्याग्नेरभिमन्त्रणमप्युक्तं कैश्चिदिति सूत्रार्थः ॥ गरुत्मद्देवत्या विषमन्त्री चतुरवसाना कृतिः । हे अग्ने ! त्वं सुपर्णः शोभनं पर्णं पतनं यस्य स पक्षिरूपोऽसि पक्ष्याकारेण चितत्वात् तत्र दृष्टान्तः गरुत्मान् गरुडो यथा पक्षिराजस्तद्वत् । तस्यावयवाः कथ्यन्ते त्रिवृत् ते तव शिरः त्रिवृत् स्तोमस्तव शिरःस्थानीयः । गायत्रं चक्षुः यद्गायत्राख्यं साम तत्तव चक्षुः नेत्रस्थानीयम् । बृहद्रथन्तरे पक्षौ बृहद्रथन्तराख्ये सामनी तव पक्षस्थानीये । स्तोम आत्मा पञ्चदश स्तोमस्तवात्मा अन्तःकरणस्थानीयः । छन्दांसि अङ्गानि गायत्र्यादीनि एकविंशतिच्छन्दांसि तव हृदयाद्यङ्गस्थानीयानि । यजूंषि नाम इषे त्वेत्यादीनि यजूंषि तव नामस्थानीयानि । वामदेव्यं साम ते तव तनूः शरीरस्थानीयम् । यज्ञायज्ञियाख्यं साम तव पुच्छं पुच्छस्थानीयम् । धिष्ण्याः शफाः होत्रादिधिष्ण्यस्थिता अग्नयस्तव शफाः खुरस्थानीयाः । हे अग्ने ! एवम्भूतस्त्वं यतो गरुत्मान् गरुड इव सुपर्णः पक्षिरूपोऽसि अतो दिवमाकाशं प्रति गच्छ तत्रापि स्वः पत स्वः स्वर्गलोकं प्राप्नुहि ॥ ४ ॥

विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहा गायत्रं छन्द आरोह पृथिवीमनु विक्रमस्व । विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा त्रैष्टुभं छन्द आरोहान्तरिक्षमनु विक्रमस्व । विष्णोः क्रमोऽस्यरा-

तीयतो हन्ता आगतं छन्द आरोह दिव-मनु विक्रमस्व। विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्तानुष्टुभं छन्द आरोह दिशोऽनु विक्रमस्व ॥ ५ ॥

का० [१६, ५, ११] विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णोरिति प्रतिमन्त्रमम्नुग्रहग्रहणं च तस्मिंस्तस्मिन्। विष्णुक्रमसंज्ञान् पादन्यासान् करोति तस्मिंस्तस्मिन् क्रमणे उख्यस्याग्नेरूर्ध्वं ग्रहणं कार्यमिति सूत्रार्थः॥ चत्वारि यजूंष्युख्याग्निदेवत्यानि ऋगबृहतीच्छन्दस्कानि त्रीणि चतुर्थं प्राजापत्या बृहती। विष्णुशब्देनाग्निरुच्यते स यः स विष्णुर्यज्ञः सः स यः स यज्ञोऽयमेव स योऽयमग्निरुखायामिति श्रुतेः [६, ७, २, ११]। हे प्रथम पादविन्यास। त्वं विष्णोः यज्ञस्याग्नेः क्रमोऽसि सपत्नहा सपत्नान् शत्रून् हन्तीति शत्रुघातकस्त्वं अतो गायत्रं छन्दः आरोह अनुग्राहकत्वेन स्वीकुरु ततः पृथिवीमनु विक्रमस्व भूदेवतारूपमिमं प्रदेशं विशेषेण प्राप्नुहि। एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योज्यम्। हे द्वितीय पादन्यास। त्वं विष्णोः क्रमोऽसि अभिमातिहा अभिमातिर्घातकः पाप्मा वा तं हन्तीति त्रैष्टुभं छन्दः स्वीकुरु अन्तरिक्षं प्रदेशं व्याप्नुहि। हे तृतीय पादन्यास! विष्णोः क्रमोऽसि अरातीयतो हन्ता रातिर्दानं न रातिररातिर्दानाभावस्तमात्मन इच्छतीत्यरातीयन् तस्य हन्ता विनाशकः जागतं छन्दः आरोह दिवं द्युलोकमनु विक्रमस्व द्युलोकं व्याप्नुहि। हे चतुर्थ पादन्यास! त्वं विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्ता शत्रुत्वमिच्छति शत्रूयति शत्रूयतीति शत्रूयन् तस्य हन्ता-

च्छत्प्रत्यय उभयत्र तस्य हन्ता आनुष्टुभं छन्द आरोह । अत्र चतुर्ष्वपि पादन्यासेषु यजमान आत्मानं विष्णुत्वेन भावयेत् चतुर्णां प्रक्रमाणां प्रदेशान् पृथिव्यादिलोकरूपत्वेन भावयेत् ॥ का० [१६, ५, १३] दिशो वीक्षते दिशोऽनु विक्रमस्वेति । सर्वा दिशः पश्यतीत्यर्थः ॥ यजुरुष्णिक् । हे अग्ने ! त्वं दिशोऽनु विक्रमस्व प्राच्यादिदिशो व्याप्नुहि ॥ ५ ॥

अक्र॑न्दद॒ग्नि स्त॒नय॑न्निव॒ द्यौः क्षामा॒ रेरि॑हद्वी॒रुधः॑ सम॒ञ्जन् । स॒द्यो ज॑ज्ञा॒नो वि हीमि॒द्धो अख्य॒दा रोद॑सी भा॒नुना॑ भात्य॒न्तः ॥ ६ ॥

का० [१६, ५, १४] पिण्डवत् प्रागुदञ्चं प्रगृह्णात्यक्रन्ददग्निरिति । ऊर्ध्वबाहुः प्रागूर्ध्वमग्निं गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् वत्सप्रीदृष्टा । अग्निरक्रन्दत् छन्दसि लुङ्लङ्लिटः [पा० ३, ४, ६] क्रन्दति विस्फूर्जति । कीदृशः द्यौरिव स्तनयन् द्योशब्देनात्र पर्जन्य उक्तः द्यौर्मेघ इव स्तनयन् गर्जयन् शब्दं कुर्वाणः स्तन गद देवशब्दे चुरादिरदन्तः । मेघसाधर्म्यमाह क्षामा रेरिहत् सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] विभक्तिलोपः क्षामेति पृथिवीनामसु [निघ० १, १, ३] पठितं क्षामां पृथिवीं रेरिहत् लिह आस्वादने यङ्लुगन्ताच्छत्प्रत्ययः रेफश्छान्दसः अत्यन्तं लेढीति लेलिहत् नाभ्यस्ताच्छतुरिति [पा० ७, १, ७८] नुमभावः भूमिमति आस्वादयन् व्याप्नुवन् यथा मेघो जलभावं गच्छन्नित्यर्थः भूमिं लेढि । वीरुधः समञ्जन् स्वकीयज्वालासमूहेन ओषधीर्व्याप्नुवन् । अन्यदप्युच्यते हि यस्मात् जज्ञानः उत्पद्यमानः सन् सद्यः तदानीमेव इद्धः दीप्तश्च

सन् व्यख्यत् विख्याति अन्तर्भूतणिजन्तो ऽयं यः स्तुत्या तथा व्याख्यातत्वात् विख्यापयति इदं सर्वं विविधं प्रकाशयति। अन्यच्च योऽग्निः रोदसी द्यावापृथिव्योः अन्तर्मध्ये भानुना रश्मिना स्वयमाभाति समन्तात्प्रकाशते यथा पर्जन्यो भानुना विद्युद्रूपेण द्यावापृथिव्योरन्तर्भाति एवमग्निः पर्जन्यवत् स्तूयते। ईम् निपातः पादपूरणे ॥ ६ ॥

अग्ने॑ऽभ्यावर्तिन्न॒भि मा॒ निव॑र्त्त॒स्वायु॑षा॒ वर्च॑सा प्र॒जया॒ धने॑न। स॒न्या मे॒धया॑ र॒य्या पोषे॑ण ॥ ७ ॥

का० [१६, ५, १५] अवहरत्यग्नेऽभ्यावर्त्तिन्निति। ऋक्चतुष्टयेन चतुर्वारमुख्याग्निमात्मसमीपमानयतीति सूत्रार्थः॥ अग्निदेवत्योऽर्ध्वबृहती द्वादशार्णत्रिपादा। अभि आभिमुख्ये-नावर्त्तितुं शीलमस्यास्तीत्यभ्यावर्त्ती तत्सम्बोधनम् अस्मदभि-मुखागमनशील! आयुरादिभिः सह मा मामभि मां प्रति निवर्तस्व शीघ्रमागच्छ आयुषा जीवनेन वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन प्रजया पुत्रादिकया धनेन वसुना सन्या इष्टलाभेन मेधया धारणावत्या बुद्ध्या रय्या सुवर्णालङ्कारैः पोषेण आयुरादीनां पुष्ट्या ॥ ७ ॥

अग्ने॒ अङ्गिरः श॒तं ते॑ सन्त्वा॒वृतः॑ स॒हस्र॑ त उ॒पावृ॑तः। अधा॒ पोष॑स्य॒ पोषे॑ण॒ पुन॑र्नो न॒ष्टमाकृ॑धि॒ पुन॑र्नो र॒यिमाकृ॑धि ॥ ८ ॥

आग्नेयी महाबृहती एकः पादो द्वादशार्णश्चत्वारोऽष्टार्णाः। हे अङ्गिरः! अङ्गिनां रसभूत! अङ्गसौष्ठवयुक्त! हे अग्ने! ते तव शतमावृतः सन्तु शतसंख्याका आवृत्ति-

शतायः सन्तु। तथा ते तव सहस्रमुपावृतः सन्तु सहस्रसंख्याका उपावृत्तिशतायः सन्तु स्वस्यैवावर्त्तनमावृत् त्वत्तोपवर्त्तिनां पुरुषाणां द्रव्यविशेषाणां चावर्त्तनमुपावृत्तिः चस्मात् स्नेहातिशयेन त्वमपि पुनःपुनरावर्तस्व त्वदीयाः पुरुषास्त्वदीयानि च द्रव्याणि पुनःपुनरावर्तन्तामित्यर्थः। अधेत्यव्ययमथार्थम् निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] संहितायां दीर्घः। अथापि शतसहस्रसंख्यानामावृत्त्युपावृत्तिशतीनां यः पोषः समृद्धिस्तस्यापि पोषस्यान्यः पोषोऽयुतलक्षादिसंख्याकाभिवृद्धिस्तादृशेन पोषेण नोऽस्मदीयं नष्टं धनं पुनर्भूयोऽपि आकृधि आवृत्तं कुरु आगमय पुनः भूयोऽपि नोऽस्मदीयं पूर्वमसम्पादितं धनमाकृधि सर्वतः सम्पादितं कुरु करोतिर्गतिकर्मा श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति [पा० ६, ४, १०२] हेर्धिः व्यत्यये शपो लुक्॥ ८॥

पुनरूर्जा निवर्त्तस्व पुनरग्न इषायुषा।
पुनर्नः पाह्यꣳहसः॥ ९॥

आग्नेय्यौ द्वे गायत्र्यौ। हे अग्ने! त्वमूर्जा क्षीरादिरसेन सह निवर्त्तस्व पुनरत्रागच्छ इषा अन्नेन आयुषा जीवेन च सह पुनरागच्छ आगतस्त्वं नोऽस्मान् पुनः कृतादंहसः पापात् पाहि रक्ष॥ ८॥

सह रय्या निवर्त्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया।
विश्वप्स्न्या विश्वतस्परि॥ १०॥

हे अग्ने! रय्या धनेन सह निवर्त्तस्व किञ्च धारया जलधारया वृष्टिरूपया विश्वतः परि सर्वेषां तृणधान्यलतापादपानामुपरि पिन्वस्व सिञ्च पिन्वतिः सेचनार्थः। कीदृश्या

धारया विश्वप्स्न्या या भक्षणे विश्वैः प्सायते भक्ष्यते पीयत इति विश्वप्स्नो तया । यद्वा विश्वप्स्न्या सर्वजनोपभोग्यया धारया धनधारया सर्वतः परि सर्वतोऽधिगतैरर्थैः पूर्यमाणया पिन्वस्व सिञ्च अनवच्छिन्नधनदानेन पुनःपुनराप्याययेत्यर्थः ॥ १० ॥

आ त्वा॑हार्षम॒न्तर॑भूर्ध्रु॒वस्ति॒ष्ठावि॑चाचलिः ।
विश॑स्त्वा॒ सर्वा॑ वाञ्छन्तु॒ मा त्वद्रा॒ष्ट्रमधि॑भ्रशत्
॥ ११ ॥

का० [१६, ५, १६] उपरिनाभि धारयन्ना त्वाहार्षमित्यभिमन्त्रयते । नाभेरुपर्युख्याग्निं धारयंस्तमभिमन्त्रयत इति सूत्रार्थः ॥ आग्नेय्यनुष्टुब् ध्रुवदृष्टा । हे अग्ने ! अहं त्वामाहार्षमाहृतवानस्मि आङ्पूर्वस्य हरतेर्लङि उत्तमैकवचनम् । त्वं च अन्तरभूः उखामध्येऽवस्थितोऽसि । अविचाचलिरत्यन्तं चलनरहितो ध्रुवः स्थिरः सन् तिष्ठ विचलतीति विचाचलिः यङ्लुगन्तादिन् । किञ्च सर्वा विशः प्रजाः त्वा त्वां वाञ्छन्तु । यद्वा सर्वा विशः सर्वाण्यन्नानि त्वां वाञ्छन्तु अन्नानि तवोपतिष्ठन्तु अन्नं वै विश इति, श्रुतेः [१६, ७, ३, ७] । इदं राष्ट्रं त्वत् त्वत्तः सकाशान्मा अधि भ्रशत् अयं जनपदस्त्वत्तो नापभ्रश्यतु शून्यो मा भूत् अस्मिन् राज्ये स्थित्वा सर्वाः प्रजाः पाहीत्यर्थः । यद्वा श्रीर्वै राष्ट्रं मा त्वच्छ्रीरधिभ्रशदिति श्रुतेः [६, ७, ३, ७] श्रीः त्वत्तो मा भ्रश्यतु भ्रंशु अधःपतने पुषादित्वाच्लेरङ् न माङ्योग इति [पा० ६, ४, ७४] अडभावः ॥ ११ ॥

उदु॑त्त॒मं व॑रुण॒ पाश॑म॒स्मदवा॑ध॒मं वि म॑ध्य॒-

मं श्र॑थाय। अथा॑ व॒यमा॑दित्य व्र॒ते तवाना॑गसो॒ अदि॑तये स्याम॥ १२॥

का० [१६, ५, १७] पाश उन्मुच्योदुत्तममिति। रुक्म-पाशग्रिक्यपाशौ गलादूर्ध्वमार्गेण निष्काशयतीति सूत्रार्थः॥ वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् शुनःशेपदृष्टा। उदित्युपसर्गोऽव वि एतावपि श्रथयेत्यनेन सम्बध्यन्ते। हे वरुण! उत्तममुत्तमाङ्गे शिरसि स्थापितं त्वदीयं पाशमस्मत् अस्मत्तः सकाशात् उत् श्रथय उत्कृष्य विनाशय अधममधमाङ्गे पादप्रदेशे स्थापितं त्वत्पाशमवश्रथय अवकृष्यास्मत्तो विनाशय मध्यमं मध्यम-प्रदेशे स्थितं पाशं विश्रथय विच्छेदय श्रथ बधेमित्वाष्चिचि कृत्वः लोटि मध्यमैकवचने रूपम् श्रथायेति संहितायां दीर्घ-श्छान्दसः। यद्वा श्रथ क्र्यादिः लोटि मध्यमैकवचने छन्दसि शायजपीति [पा० ३, १, ८४] श्राप्रत्ययस्य शायजादेशे श्रथायेति रूपम्। अथ पाशत्रयविनाशानन्तरं हे आदित्य अदितिपुत्र! वरुण अनागसः अनपराधा निष्पापास्तव व्रते कर्मणि वर्त्तमानाः सन्तो वयमदितये अदीनतायै स्याम अखण्डितत्वाय योग्या भवेम। निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] दीर्घः अथा इत्यत्र॥ १२॥

अग्ने॑ बृ॒हन्नु॒षसा॑मू॒र्ध्वो अ॑स्थान्निर्ज॒गन्वान्त॑मसो॒ ज्योति॒षागा॑त्। अ॒ग्निर्भा॒नुना॒ रुश॑ता॒ स्वङ्ग॒ आ जा॒तो विश्वा॒ सद्मा॑न्यप्राः॥ १३॥

का० [१६, ५, १७] पिण्डवत्प्राग्दक्षिणा अग्ने बृहन्निति। पूर्वमन्त्रेण पाशावुन्मुच्योर्ध्वं बाहुरास्ते यौ दिशं प्रत्युद्याम्य मूर्ध्नं धारयतीति सूत्रार्थः॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप्

विनष्टा। आदित्यात्मनाम्नः स्तुतिः क्रियते। ब्रहन् प्रभावात्महानयमग्निरुषसामग्रे प्रात:कालानां मुखे ऊर्ध्वो ग्रस्थात् ऊर्ध्वः स्थितः यद्वाग्निहोत्रादौ बोध्यमान उत्तिष्ठति ऊर्ध्वो अस्थादित्यत्र प्रकृत्यान्तःपादमव्यपर इति [पा० ६, १, ११५] एङः पदान्तादतीति [६, १, १०९] सूत्रप्राप्तमन्व्यभावः। यत्र तमसो रात्रिलक्षणाद्विनिर्गत्याविर्गतः सन् ज्योतिषाद्दर्लक्षणेन सह आ अगात् इहागतः सोऽग्निर्जात उत्पन्नमात्र एव विश्वा विश्वानि सर्वाणि सद्मानि स्थानानि सर्वान् लोकान् आ अप्राः स्वतेजसा सर्वत्र पूरितवान् प्रा पूरणे लङ् पुरुषव्यत्ययः इमे वै लोका विश्वा सद्मानीति श्रुतिः [६, ७, ३, १७]। कीदृशः रुशता रुश हिंसायाम् रुशतीति रुशन् तेन रुशता तमो हिंसता भानुना रश्मिना स्वङ्गः शोभनान्यङ्गानि यस्य शोभनशरीरः॥ १३॥

ह॒ꣳसः शु॑चि॒षद्व॒सु॑र॒न्तरि॑क्ष॒सद्धोता॑ वेदि॒षद॑ति॑थिर्दुरोण॒सत्। नृ॒षद्व॑र॒सदृ॑त॒सद्व्यो॑म॒सद॒ब्जा गो॒जा ऋ॑त॒जा अ॑द्रि॒जा ऋ॒तम्। बृ॒हत्॥ १४॥

का० [१६, ५, १८] अवहरति हꣳसः शुचिषदिति। उख्याग्निमवतारयति॥ जगती अग्निप्रोक्षणे इयमुक्ता यजुरन्ता। राजसूयप्रकरणे इयमतिजगत्युक्ता इह तु जगती अन्ते बृहदिति यजुः तद्विनियोगमाह का० [१६, ५, १९] आसन्द्यां करोति बृहदिति। बृहदिति यजुषा उख्याग्निमासन्द्यां स्थापयतीति सूत्रार्थः॥ हंस इति मन्त्रस्तु व्याख्यातः [१०, २४]॥ १४॥

सीद त्वं मातुरस्या उपस्थे विश्वान्यग्ने वयुनानि विद्वान्। मैनां तपसा मार्चिषाभिशोचीरन्तरस्याᳪं शुक्रज्योतिर्विभाहि ॥ १५ ॥

का० [१६, ५, २०] उपतिष्ठते सीद त्वमिति। आसन्दीनिधानानन्तरमुख्याग्निमुपतिष्ठते ऋचां त्रयेणेति सूत्रार्थः ॥ अग्निर्देवत्या त्रिष्टुप्। हे अग्ने! त्वं मातुः मातृसमाया अस्या उखाया उपस्थे उत्सङ्गे सीद उपविश। कीदृशस्त्वं विश्वानि वयुनानि सर्वान् ज्ञानोपायान् विद्वान् जानन् सर्वपदार्थतत्त्ववेदी सन्नित्यर्थः। किञ्च एनामुखां तपसा सन्तापेन माभिशोचीः मा सन्तापय अर्चिषा ज्वालया च माभिशोचीर्मा दीपय तपः कार्यमर्चिः कारणं कार्येण भूयांस्तापो भवति कारणेन त्वीषत् तदुभयं मा कुर्वित्यर्थः अस्यामुखाया- मन्तर्मध्ये शुक्रज्योतिः निर्मलप्रकाशः सन् विभाहि विशेषेण दीप्यस्व ॥ १५ ॥

अन्तरग्ने रुचा त्वमुखायाः सदने स्वे। तस्यास्त्वᳪं हरसा तपन् जातवेदः शिवो भव ॥ १६ ॥

अग्निर्देवत्ये द्वे अनुष्टुभौ। हे अग्ने! त्वमुखाया अन्तः मध्ये स्वे सदने स्वकीये स्थाने रुचा दीप्त्या युक्तः सन् सीदेति शेषः। किञ्च जातं जातं विन्दतीति जातवेदा तस्य सम्बोधनम्। हे जातवेदः! सर्वज्ञ! जातं वेदो ज्ञानं यस्येति वा जातविज्ञान! तस्या उखायाः शिवः कल्याणकारो शान्तो भव किं कुर्वन् हरसा ज्योतिषा तपन् प्रतपन् सन् ॥ १६ ॥

शिवो भूत्वा मह्यमग्ने अथो सीद शिव-

स्त्वम् । शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिमिहासदः ॥ १७ ॥

हे अग्ने ! मह्यं मदर्थं शिवः शान्तो भूत्वा अथो अनन्तरं शिवः सीद सर्वात्मना शान्तः समुपविश । सर्वा दिशः शिवाः शान्ताः कृत्वा इहास्यामुखायां स्वं योनिं स्वकीयं स्थानमासदः आसीद आगत्योपविश छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति [पा० ३, ४, ६] लोडर्थे लुङ् ॥ १७ ॥

दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद् द्वितीयं परि जातवेदाः । तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः ॥ १८ ॥

का० [१६, ५, २१—२२] वात्सप्रेण च दिवस्परीत्येकादशभिरनुवाकेनैके । दिवस्परीत्येकादशर्चेन वात्सप्रेणोख्यमग्निमुपतिष्ठते एके आचार्या अनुवाकेन द्वाशर्चेन वदन्तीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या द्वादश त्रिष्टुभो भलन्दनपुत्रवत्सप्रीदृष्टाः । अग्निः प्रथमं दिवः परि दिवः सकाशात् जज्ञे जातः प्राणो वै दिवः प्राणाद् वा एष प्रथम मजायतेति श्रुतिः [६, ७, ४, ३] । जातवेदाः अग्निः द्वितीयं द्वितीयवारमस्मत्परि अस्मत्तः सकाशात् ब्राह्मणो जज्ञे जातः यदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयदिति श्रुतेः [६, ७, ४, ३] स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजतेति च श्रुतेः स पुरुषविध इत्यर्थः । नृषु मनो यस्य स नृमणा पूर्वपदाच्चेति [पा० ८, ४, ३] णत्वम् । नृमणाः प्रजापतिः अजस्रमनुपक्षीणमग्निमप्सु जलेष्वन्तर्व्यवस्थितं तृतीयं तृतीयवारमजनयत् यदेनमदस्तृतीयमद्भ्योऽजनयत् । अथ यो गर्भोऽन्तरासीत्सोऽग्निरसृज्यत । प्रजापतिर्वै

नृमणा अजस्त्रोऽग्निरित्यादि श्रुतयः [६, ७, ४, ३]। एवं बहुजन्माग्निः स्वाधीः शोभना आहिता धीर्बुद्धिर्यस्य स यजमान एनं बहुजन्मानमग्निमिन्धानो दीपयन् जरते जनयति धातोरर्थान्तरे वृत्तिः॥ यद्वायमर्थः अग्निः प्रथमं दिवः परि द्युलोकस्योपरि जज्ञे सूर्यरूपेणोत्पन्नः। अस्मत् परि अस्मदीयमनुष्यलोकस्योपरि जातवेदाः द्वितीयं जज्ञे प्रसिद्धवह्निरूपेण द्वितीयं जन्म प्राप्तवान्। अप्सु समुद्रे तृतीयं जज्ञे वडवानलरूपेण तृतीयवारमुत्पन्नः। अजस्रं त्रिष्वपि जन्मसु नृमणा नृषु मनो यस्य यजमानेष्वनुग्रहबुद्धियुक्तः एनमीदृश मग्निमिन्धानः पुरोडाशादिना दीपयन् स्वाधीः स्वायत्तचित्तो यजमानो जरते जीर्यते जरापर्यन्तं परिचरतीत्यर्थः॥ १८॥

विद्मा ते॑ अग्ने त्रे॒धा त्र॒याणि॑ विद्मा ते॒ धाम॒ विभृ॑ता पुरु॒त्रा। वि॒द्मा ते॒ नाम॑ पर॒मं गुहा॒ यद्वि॒द्मा तमुत्सं॒ यत॑ आज॒गन्थ॑॥ १९॥

हे अग्ने! यानि पूर्वस्मिन् मन्त्रे दिवस्परीत्यादिना त्रेधा स्वरूपाण्युक्तानि आदित्याग्निवडवानलरूपाणि तानि त्रयाणि त्रिसंख्याकानि ते तव सम्बन्धीनि रूपाणि वयं विद्म जानीमः द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घः विदो लटो वेति [पा० ३, ४, ८३] मसो मादेशः। यद्वा त्रेधा विभक्तानि त्रयाणि त्रीणि ते तव रूपाणि अग्निवायुसूर्याख्यानि वयं विद्म। किञ्च ते तव सम्बन्धीनि पुरुत्रा बहुषु प्रदेशेषु गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनाग्नीध्रीयरूपेषु विभृता विहृतानि धाम धामानि स्थानानि अपि वयं विद्म विभृतेति विभक्तेराकारः धामेत्यत्र विभक्तिलोपः। किञ्च ते तव परमुत्कृष्टं गुहा सप्तमीलोपः गुहायां यद्र-

वस्थितं गोप्यं यविष्ठ इत्यादि मन्त्रप्रसिद्धं नाम यदस्ति तदपि विद्म। किञ्च यत उत्मात् अन्नूपात् स्थानात्त्वमाजगन्थ वैद्युतरूपेणागतोऽसि तमुत्समुत्स्यन्दन जलरूपं स्थानं वयं विद्म। गमेर्लिट्॥ १९॥

समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वन्तर्नृचक्षा ईधे दिवो अग्न ऊधन्। तृतीये त्वा रजसि तस्थिवाꣳसमपामुपस्थे महिषा अवर्धन्॥ २०॥

हे अग्ने! नृषु मनो यस्यासौ नृमणाः प्रजापतिः समुद्रे वडवानलरूपेण तस्थिवांसं वर्त्तमानं त्वा त्वामीधे दीपयाञ्चकार इन्धिभवतिभ्यां चेति [पा० १, २, ६] किस्त्वामलोपः। नृचक्षाः नृषु पठत्सु पुरुषेषु चष्टे मन्त्रान् विस्पष्टं वक्तीति नृचक्षाः प्रजापतिः अप्सु वृष्टिरूपासु अन्तर्मध्ये विद्युद्रूपेण स्थितं त्वामीधे दीपितवान्। तथा दिवः द्युलोकस्य ऊधन् ऊधःस्थानीये तृतीये समुद्रान्तरिक्षापेक्षया तृतीयस्थाने रजसि रञ्जनात्मके तेजोमण्डले आदित्यात्मना तस्थिवांसं त्वां नृचक्षा एव ईधे। किञ्च महिषाः महान्तः प्राणा अपामुपस्थे उत्सङ्गे नाव्यानामपां मध्ये स्थितं त्वामवर्धन् छन्दस्युभयथेति [पा० ३, ४, ११७] शप आर्धधातुकत्वाण्णिलोपः। प्राणा वै महिषा इति [६, ७, ४, ५]॥ श्रुतिः॥ २०॥

अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन्। सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः॥ २१॥

व्याख्याता [६ का०]॥ २१॥

श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां मनीषाणां प्रार्पणः सोमगोपाः। वसुः सूनुः सहसो अप्सु राजा विभात्यग्र उषसामिधानः॥ २२॥

एवंविधोऽग्निर्विभाति विशेषेण भासते। कीदृशः श्रीणां गवाश्वादिसम्पदामुदारः अत्यर्थं दाता उदारो दातृमहतोरिति कोशः [मेदिनी० रान्तव० ११८] रयीणां धनानां धरुणो धारयिता। मनीषाणां मनसा इषितानामभिलषितानां प्रार्पणः प्रकर्षेणार्पयिता। सोमगोपाः सोमं गोपायतीति यजमानकर्त्तृकसोमयागस्य रक्षिता। वसुः सर्वस्य निवासहेतुः वासयतीति वसुः यद्वा वसुः धनरूपः यथान्यानि शयनासनरथादिधनान्युपकुर्वन्ति तथायमपि तापपाकप्रकाशैर्जनानामुपकर्त्ता अतो वसुः। सहसः सूनुः बलस्य मन्थनवेगरूपस्य पुत्रः यतो मथ्यमानो जायतेऽत एवमुच्यते। अप्सु राजा जलेऽवस्थितो वरुणात्मना राजा यद्वा अप्सु वृष्टिरूपासु राजा विद्युद्रूपेण दीप्यमानः। उषसामग्रे प्रातःकाले इधानः आदित्यात्मना दीप्यमानः उषःकालेऽग्निहोत्रहोमायाग्नयः प्रादुष्क्रियन्ते तदभिप्रायेणोच्यते प्रातर्दीप्यमान इति॥ २२॥

विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भ आ रोदसी अपृणाज्जायमानः। वीडुं चिदद्रिमभिनत् परायन् जना यदग्निमयजन्त पञ्च॥ २३॥

सोऽग्निर्जायमानः उत्पद्यमानः सूर्यात्मना प्रकटीभवन् रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ अपृणात् सर्वतस्तेजसा पूरयति। कीदृशः विश्वस्य केतुः प्राणिजातस्य विज्ञानभूतोऽग्न्यात्मना। भुवनस्य गर्भः भूतजातस्य गर्भवदन्तरवस्थितो वाय्वात्मना स

हि प्राणभावेन भूतानामन्तः सञ्चरति । किञ्च यः परायन् इन्दुरूपेण परा परतो गच्छन् वीडुं चित् विडुशब्दो दृढार्थः चिदप्यर्थः दृढमपि अद्रिमदारयितव्यं मेघमभिनत् भिनत्ति विदारयति । यत् विभक्तिलोपः यमग्निं पञ्च जना अयजन्त यजन्ते विप्राद्यास्तत्वारो निषादश्चेति पञ्च यद्वा चत्वारो महर्त्विजो यजमानश्च ॥ २३ ॥

उशिक् पावको अरतिः सुमेधा मर्त्येष्वग्निरमृतो निधायि । इयर्त्ति धूममरुषं भरिभ्रदुच्छुक्रेण शोचिषा द्यामिनक्षन् ॥ २४ ॥

योऽग्निर्मर्त्येषु मरणधर्मेषु मनुष्येषु निधायि निहितः देवैरिति शेषः बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः [पा० ६, ४, ७५] । स अरुषमरोषं चक्षुराद्युपद्रवरहितमरोचनं वा धूममुदियर्त्ति उद्गमयति व्यवहिताश्चेति [पा० १, ४, ८२ उपसर्गक्रिययोर्व्यवधानम् इतो वा अयमूर्ध्वं रेतः सिञ्चति धूमं सामुत्र वृष्टिर्भवतीति श्रुतेः । कीदृशोऽग्निः उशिक् उश्यते काम्यते लोकैरित्युशिक् कान्तः वशेरौणादिक इक प्रत्ययः । पावकः पावयिता पुनातीति अरतिः अलमतिः पर्याप्तमतिः यद्वा दुष्टेष्वरतिः प्रीतिरहितः ।, सुमेधाः शोभना सेवकाभिप्रायधारणसमर्था मेधा बुद्धिर्यस्य शोभनो मेधो यज्ञो यस्येति वा । अमृतोऽमरणधर्मा । भरिभ्रत् बिभ्रत् जगद्धारयन् दाधर्तीत्यादिना [पा० ७, ४, ६५] निपातः । शुक्रेण शोचिषा निर्मलेन तेजसा प्रभारूपेण द्यामाकाशमिनक्षन् व्याप्नुवन् नक्षत्रग्रहतारासम्बन्धितेजसा द्युलोकं व्याप्नुवन्नित्यर्थः इतः प्रदानाद्धि देव उपजीवन्तीति श्रुतेः ॥ २४ ॥

दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौद्दुर्मर्षमायुः

श्रिये रु॒क्मो वा॑नः। [illegible]तो॑ अभव॒द्वयो॑भि॒-
र्यदे॑न॒ं द्यौरज॑नयत् सु॒रेता॑: ॥ २५ ॥

व्याख्याता [१ का०] ॥ २५ ॥

यस्ते॑ अ॒द्य कृ॒णव॑द्भद्रशोचेऽपू॒पं दे॑व घृ॒तव॑-
न्तमग्ने। प्र तं न॑य प्रत॒रं वस्यो॒ अच्छा॑भि
सु॒म्नं दे॒वभ॑क्तं यविष्ठ ॥ २६ ॥

भद्रा कल्याणकारिणी शोचिर्दीप्तिर्यस्य तत्सम्बोधने हे भद्रशोचे! हे देव अग्ने! अद्य प्रतिपदि यः पुमान् ते तव अपूपं पुरोडाशं घृतवन्तं घृतयुक्तमुपस्तरणाभिघारणोपेतं कृणवत् कृणोति करोति कृञ् करणे स्वादिः इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९७] तिप इकारलोपे लेटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ९४] अडागमे नोर्गुणे कृणवदिति रूपम् स आज्यस्योपस्तीर्य द्विर्हविषोऽवदायाथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयतीत्येतच्छ्रुत्यभिप्रायम् [१, ७, २, १०]। हे यविष्ठ युवतम यद्वा मिश्रयितृतम! तं यजमानं प्रतरमतिशयेन प्रकृष्टं प्रतरम् अमु च छन्दसीति [पा० ५, ४, १२] अव्ययात् परात् घादमुप्रत्ययः प्रकृष्टतरम् वस्यः स्थानमुत्तमलोकं प्रनय प्रापय। अच्छाभिमुख्येन सुम्नं सुखं चाभिनय सर्वतः प्रापय। कीदृशं सुम्नम् देवभक्तं देवैः भक्तं सेवितं देवयोग्यं सुखं प्रापयेत्यर्थः। वसति यत्र तद्वसु तृन्प्रत्ययः अतिशयेन वस्तृ वसीयः तुश्छन्दसीति [पा० ५, ३, ५९] ईयसुन् तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा० ६, ४, १५४] तृचो लोपः छान्दसे ईलोपे वस्य इति सिध्यति स लोकमागच्छत्यमोकमश्विमं तस्मिन् वसति शाश्वतीः समा इति [[illegible]० मा० ४, १५] श्रुतेः।

प्लुतत्वान्तःपादमव्यपर इति [पा० ६, १, ११५] वक्तो ग्रग्ने-त्यत्र सन्ध्यभावः ॥ २६ ॥

आ तं भ॑ज सौश्रवसेष्व॑ग्न उ॒क्थ उ॑क्थ॒ आभ॑ज श॒स्यमा॑ने। प्रि॒यः सूर्य्ये॑ प्रि॒यो अ॒ग्ना भ॑वात्यु॒ज्जा॒तेन॑ भि॒नद॒दुज्जनि॑त्वैः॥ २७॥

शोभनं श्रवः कीर्तिः सुश्रवः सुश्रवसः सम्बन्धीनि कीर्त्ति-हेतुभूतानि कर्माणि सौश्रवसानि तेषु यज्ञकर्मसु हे अग्ने! त्वं तं यजमानमाभज सेवस्व निरन्तरं कर्मानुष्ठायिनं कुर्वित्यर्थः। उक्थे उक्थे निष्कैवल्यप्रगाथादिरूपे च शस्यमाने तत्तच्छस्त्रे सति तमाभज सर्वतः सेवस्व कर्मणि शस्ते च प्रेरयेत्यर्थः। एवं त्वया सेवितोऽयं यजमानः सूर्ये सूर्यस्य प्रियो भवाति भवतु लिङर्थे लेट् लेटोऽडाटौ [पा० ३, ४, ९४]। अग्ना अग्नेश्च प्रियोऽस्तु ङसो डादेशः। तथा जातेनोत्पन्नेन पुत्रेण उद्भिनत् उद्भेदमुदयं वृद्धिमाप्नोतु इलोपेऽडागमे चोद्भिनददितिरूपम्। तथा जनित्वैः जनिष्यमाणैश्च पौत्रादि-भिरुद्भिनदत् जनिष्यन्ते ते जनित्वाः तैः भविष्यदर्थे औणा-दिक इत्वप्रत्ययः॥ २७॥

त्वाम॑ग्ने॒ यज॑माना॒ अनु॒ द्यून्विश्वा॒ वसु॑ दधिरे॒ वार्य्या॑णि। त्वया॑ स॒ह द्रवि॑णमि॒च्छमा॑ना व्र॒जं गोम॑न्तमु॒शिजो॒ विव॑व्रुः॥ २८॥

हे अग्ने! यजमानास्त्वामनु वर्तमानाः त्वां सेवमानाः सन्तः द्यून् द्युशब्दो दिनवाची कालाध्वनोरिति [पा० २, ३, ५] द्वितीया दिनेषु सर्वदा वार्याणि वरणीयानि प्रार्थ्यानि

विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसु वसूनि धनानि गोभूहिरण्या-दीनि दधिरे धारयन्ति यथेष्टं धनं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः वसु अत्र सुब्लोपः। किञ्च त्वया सह स्थिताः त्वां भजन्तस्ते यज-माना द्रविणं यज्ञफलमिच्छमाना इच्छन्तः उशिजः मेधाविनो ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः सन्तो गोमन्तं गावो रश्मयोऽस्य सन्तीति गोमान् तं रविमण्डलमध्यगं व्रजं व्रजन्त्यनेन मुक्ता-तिन इति व्रजस्तं देवयानमार्गं विवव्रुः बिभिदुः रविमण्डले मार्गं कृतवन्त इत्यर्थः तदुक्तम् ते य एव मेतद्विदुरित्युपक्रम्य देवलोकादादित्यमिति ॥ २८ ॥

अस्ताव्यग्निर्नराᳫ सुशेवो वैश्वानर ऋषि-भिः सोमगोपाः। अद्वेषे द्यावापृथिवी हुवेम देवा धत्त रयिमस्मे सुवीरम् ॥ २९ ॥

ऋषिभिः यजमानऽर्त्विग्भिः अग्निरस्तावि स्तुतः कर्मणि चिण्। कीदृशोऽग्निः नरां नराणां सुशेवः शोभनं सुखयिता नुडागमाभावे गुणे च नरामिति रूपम् शोभनं शेवः सुखं यस्मात्। वैश्वानरः विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितः जठराग्नि-रूपेण। सोमं गोपायतीति सोमगोपाः सोमस्य रक्षिता। अद्वेषे पादौ लिङ्गोक्तदेवौ। यतोऽग्निः स्तुतः अतोऽद्वेषे द्वेषर-हिते द्यावापृथिवी रोदसी वयं हुवेम आह्वयामः तदाश्रित-कर्मार्थे। हे देवा अग्न्यादयः! अस्मे अस्मासु सुवीरं शोभन-पुत्रयुतं रयिं धनं यूयं धत्त स्थापयत ॥ २९ ॥

समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिम्। आस्मिन् हव्या जुहोतन ॥ ३० ॥

अथ वनीवाहनम् ॥ का० [१६, ६, १५] प्रागतः कृत्वो-

स्यस्योत्तरत: समिदाधानं समिधाग्निमिति। उख्याग्ने रु-त्तरदिग्भि प्रागीषं शकटं संस्थाप्य यजमान उख्येऽग्नौ वनीवा-हने समिधमाधत्त इति सूत्रार्थ:॥ विरूपाक्षदृष्टाग्नेयी गायत्री व्याख्याताप्युच्यते [३अध्या० १क०]। हे ऋत्विग्य-जमाना:! समिधा कृत्वाग्निं दुवस्यत परिचरत घृतैर्बोधयतातिथिमेन-मग्निं बोधयत। अस्मिन्नग्नौ हव्या हवींषि आजुहोतन साक-ल्येन जुहुत॥ ३०॥

उदु त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्ति-भि:। स नो भव शिवस्त्वं सुप्रतीको विभा-वसु:॥ ३१॥

का० [१६, ६, १६] आसन्दीमुख्योदु त्वेति दक्षिण-तोऽनसि करोति। समिदाधानानन्तरमुदु त्वेति मन्त्रेणा-सन्दीसहितमुख्याग्निमूर्ध्वं कृत्वा दक्षिणे स्थितो यजमान: शकटे तं स्थापयतीति सूत्रार्थ:॥ तापसदृष्टाग्नेय्यनुष्टुप्। हे अग्ने! विश्वे सर्वे देवा: प्राणरूपा: चित्तिभि: उद्यमनप्रबो-धाभिर्धीवृत्तिभि: त्वा त्वामुद्भरन्तु ऊर्ध्वं धारयन्तु भूज: अप् उ पादपूरण: हे अग्ने! स उद्धार्यमाणस्त्वं नोऽस्माकं शिव: कल्याणकृद्भव। किम्भूत: सुप्रतीक: शोभनं प्रतीकं मुखं यस्य। विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य स:॥ ३१॥

प्रेदग्ने ज्योतिष्मान् याहि शिवेभिरर्चि-भिष्ट्वम्। बृहद्भिर्भानुभिर्भासन्मा हिंसीस्तन्वा प्रजा:॥ ३२॥

का० [१६, ६, १८ अनडुाहौ युक्त्वा प्रेदग्न इति प्राङ् यात्वा यथार्थम्। शकटे तूष्णीं वृषौ संयोज्य प्रेदिति मन्त्रेण

प्राचीं गत्वा यथार्थं प्रयोजनवन्तं देशं गच्छेदित्यर्थः॥ अग्निदेवत्यानुष्टुप्। हे अग्ने! शिवेभिरर्चिभिः शान्ताभिर्ज्वालाभिर्ज्योतिष्मान् प्रकाशयुक्तस्त्वं प्रयाहि गच्छ। इत्पादपूरणः। किञ्च बृहद्भिर्भानुभिः प्रौढैः रश्मिभिः भासन् भासयन् जगदवभासयन् तन्वा स्वकीयेन दारुकेन शरीरेण प्रजाः पुत्रादिका मा हिंसीः मा नाशय॥ ३२॥

अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन्। सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः॥३३॥

का० [१६, ६, २०] अग्ने शब्दे त्यक्रन्ददग्निरिति जपति। अग्ने शब्दं कुर्वति जपेत्॥ व्याख्याता [६ क०]॥ ३३॥

प्र-प्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे वि यत् सूर्यो न रोचते बृहद्भाः। अभि यः पूरुं पृतनासु तस्थौ दीदाय दैव्यो अतिथिः शिवो नः॥ ३४॥

का० [१६, ६, २१] वासेऽवहरत्युद्धतावोक्षित उत्तरतः समिदाधानं प्रप्रेति। वासे स्थितो क्रियमाणे उत्तरदिशि उद्धतावोक्षिते प्रदेशेऽग्निमवहरत्युत्तारयति ततोऽग्नौ समिदाधानम्॥ वसिष्ठदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप्। प्रमसुपोदः पादपूरण इति [पा० ८, १, ६] प्रोपसर्गस्य द्वित्वम् अयमग्निः बिभर्ति हवींषि भरतस्तस्य भरतस्य यजमानस्य शृण्वे शृणुते आह्वानमिति शेषः यजमानकृतमाह्वानं शृणोतीत्यर्थः पुरुषव्यत्ययः। यत् योऽग्निः सूर्यो न सूर्य इव भाः भासत इति भाः सूर्यवद्भासमानः सन् बृहद्यया तथा रोचते अत्यन्तं दीप्यते। योऽग्निः पृतनासु संग्रामेषु पूरुं राक्षसमभितस्थौ

सम्मुखं तिष्ठति। दैव्यो देवसम्बन्धी अतिथिः सोऽस्माकं शिवः मङ्गलरूपः सोऽग्निर्दीदाय दीप्यते दीङ् क्षये धातूनामनेकार्थत्वादत्र दीप्त्यर्थः लिटि रूपम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६, १, ७] अभ्यासदीर्घः छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति [पा० ३, ४, ६] वर्तमाने लिट् ॥ ३४ ॥

आपो॑ देवीः प्रति॑गृभ्णीत॒ भस्मै॒तत् स्यो॒ने कृ॑णुध्व॒ᳪ सु॒रभा उ॑ लो॒के। तस्मै॑ नमन्तां॒ जन॑यः सु॒पत्नी॑र्मा॒तेव॑ पु॒त्रं बि॑भृता॒प्स्वे॑नत् ॥ ३५ ॥

का० [१६, ६, २६] पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया। वनीवाहनानन्तरं तडागादिजलस्थानं गत्वा वटादिपत्रपुटेन सायं प्रातरुखायाः सकाशादुद्धृतं यद्भस्मास्ति तदेकया ऋचा जले क्षिपेदिति सूत्रार्थः॥ अग्न्देवत्या त्रिष्टुप्। हे आपो देवीः देव्यः दीप्यमानाः! भस्म यूयं प्रतिगृभ्णीत स्वागतादिभिः प्रतिगृह्णीत। किञ्च स्योने सुखावहे सुरभौ पुष्पधूपादिभिः शोभनगन्धयुते लोके स्थाने एतद्भस्म कृणुध्वं कुरुध्वं कृञ् कृतौ स्वादिः उ पादपूरणः। किञ्च शोभनः पतिर्वरुणो यासां ताः सुपत्न्यः आपो वरुणस्य पत्नय आसन्निति श्रुत्यन्तरात्। जनयन्त्यग्निमुत्पादयन्ति वृत्रात्पत्त्यादिद्वारेति जनयः सुपत्नीर्जनयो भवत्यस्तस्मै भस्मरूपायाग्नये नमन्तां प्रह्वीभवन्तु। किञ्च हे आपः! एनत् भस्म अप्सु स्वात्मनि यूयं बिभृत धारयत माता पुत्रमिव यथा माता पुत्रं स्वात्मनि धारयति तद्वत् पालयत ॥ ३५ ॥

अ॒प्स्व॑ग्ने॒ सधि॒ष्टव॒ सौष॑धीरनु॑ रुध्यसे। गर्भे॒ सन् जा॑यसे॒ पुनः॑ ॥ ३६ ॥

का० [१६, ६, २७] ततो द्वाभ्याम्। ततोऽनन्तरं पठिताभ्यां द्वाभ्यामप्स्वग्ने गर्भो अस्योत्येताभ्यामृग्भ्यां पत्रपुटेन द्वितीयवारमुख्याग्निभस्माप्सु प्रास्यति॥ विरूपदृष्टाग्ने यो गायत्री। पूर्वमन्त्रे च भस्मातिथित्वेन संस्तुत्य द्वाभ्यामग्नेः सर्वव्यापकत्वं वदन् भस्माभ्यवहरणमपकुरुते। हे अग्ने! अप्सु जलेषु तव सधिः स्थानं स त्वमोषधीः यवाद्या अनु रुध्यसे ओषधिपरिणाममनु विपरिणमसे सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति [पा० ६, १, १३४] स इत्यस्य विसर्गलोपे सन्धिः यद्वा ओषधीः स्वीकरोषि जठराग्निरूपेण। किञ्च गर्भे अरण्योर्मध्ये स्थितः सन् पुनः पुनर्जायसे॥ ३६॥

गर्भो अस्योषधीनां गर्भो वनस्पतीनाम्।
गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भो अपामसि॥३७॥

तिस्रोऽनुष्टुभोऽग्निदेवत्याः। हे अग्ने! त्वमोषधीनां गर्भोऽसि भेषजरूपैरोषधिविशेषैरुत्पद्यमानत्वात्। हे अग्ने! त्वं वनस्पतीनां तरूणां गर्भोऽसि अरणिभ्यो जायमानत्वात् विश्वस्य भूतस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य गर्भोऽसि जठराग्निरूपेण विद्यमानत्वात् अपां गर्भोऽसि वाडववैद्युतादिरूपत्वात्॥ ३७॥

प्रसद्य भस्मना योनिमपश्च पृथिवीमग्ने।
सꣳसृज्य मातृभिष्ट्वं ज्योतिष्मान् पुनरासदः
॥ ३८॥

का० [१६, ६, २८] अनामिकया प्रास्तादादत्ते प्रसद्येति। अप्सु क्षिप्तात् भस्मनः सकाशादनामिकया भस्म गृह्णाति प्रसद्येति चतसृभिः॥ हे अग्ने! त्वं भस्मना कृत्वा योनिं कारणभूतां पृथिवीं योनिभूता अपश्च प्रसद्य प्राप्य

मांसभिरद्भिः संसृज्यैकीभूय ज्योतिष्मान् तेजस्वी सम्पन्नः सन् पुनरासदः स्वस्थानमुखामासीद ॥ ३८ ॥

पुन॑रा॒सद्य॒ सद॑नम॒पश्च॑ पृथि॒वीम॑ग्ने। शेषे॑ मा॒तुर्यथो॒पस्थे॒ऽन्तर॑स्या॒ᳪ शि॒वत॑मः ॥ ३९ ॥

हे अग्ने ! अपश्च पृथिवीं च सदनमासद्य जलभूमिरूपं स्थानं प्राप्य पुनरपि अस्यामुखायामन्तर्मध्ये त्वं शेषे स्वपिषि मातुरुपस्थे उत्सङ्गे यथा शिशुः शेते। किम्भूतस्त्वं शिवतमः कल्याणतमः ॥ ३९ ॥

पुन॑रू॒र्जा निव॑र्त्तस्व॒ पुन॑रग्न इ॒षायु॑षा। पुन॑र्नः पा॒ह्यᳪहसः ॥ ४० ॥

स॒ह र॒य्या निव॑र्त॒स्वाग्ने॒ पिन्व॑स्व॒ धार॑या। वि॒श्वप्स्न्या॑ वि॒श्वत॒स्परि॑ ॥ ४१ ॥

इे व्याख्याते [८क०] ॥ ४० ॥ [१०क०] ॥ ४१ ॥

बोधा॑ मे अ॒स्य वच॑सो यविष्ठ॒ मᳪहि॑ष्ठस्य॒ प्रभृ॑तस्य स्वधावः। पीय॑ति त्वो॒ अनु॑ त्वो गृणाति व॒न्दारु॑ष्टे त॒न्वं॑ वन्दे अग्ने ॥ ४२ ॥

का० [१६, ६, ३०] भस्मोखायामुपतिष्ठते बोधा म इति। तडागादागत्यानामिकया गृहीतं भस्म तूष्णीमुखायां प्रास्य बोधा म इति तृचेनोख्याग्निमुपतिष्ठते॥ दीर्घतमो-दृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप्। स्वधान्नमस्यास्तीति स्वधावान् तत्सम्बोधने स्वधावः मतुवसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसीति [पा० ८, ३, १] रुत्वम्। हे अन्नवन्! हे यविष्ठ! युवतम अग्ने! मे मम वचसो बोध बुध्यस्व अभिप्रायमिति शेषः। यद्वा कर्मणि षष्ठी मद्वचनं जानी-

ष्ठीत्यर्थः। किञ्च तस्य भूयिष्ठस्य वचसः मंहिष्ठस्य भूयिष्ठस्य अतिशयेन बहु मंहिष्ठं तस्य। तथा प्रभृतस्य प्रहृतस्य श्रोत्रपथं प्रापितस्य आदरोक्तस्येत्यर्थः। किञ्च त्वशब्द एकशब्दार्थः सर्वादिः पीयतिराक्रोशतिकर्मा हे अग्ने! त्वः एकः पुरुषः पीयति आक्रोशति निन्दति त्वः एकः त्वामनुगृणाति त्वां स्तौति कश्चित् स्तौति कश्चिन्निन्दतीति लोकस्वभावः। एवं सति हे अग्ने! अहं तु ते तव तन्वं तनूं शरीरं वन्दे स्तौमि नमामि च वदि अभिवादनस्तुत्योः। कीदृशोऽहम् वन्दारुः वन्दनशीलः शृवन्द्योरारुरिति [पा० ३, २, १७३] आरु-प्रत्ययः शीलार्थः ॥ ४२ ॥

स बो॑धि सू॒रिर्म॒घवा॒वसु॑पते॒ वसु॑दावन् ।
यु॒यो॒ध्य॒स्मद्द्वेषा॑ᳬसि ॥ वि॒श्वक॑र्मणे॒ स्वाहा॑ ॥४३॥

सोमाहुतिदृष्टाग्न्येयी यजुरन्ता गायत्री। विश्वकर्मणे स्वाहेति यजुः। हे वसुपते! धनपते! हे वसुदावन्! वसु ददातीति वसुदावा आतो मनिन्निति [पा०, ३, २, ७४] क्वनिप् तत्सम्बुद्धौ हे वसुदावन्! धनस्य दातः! स त्वं बोधि अस्मदभिप्रायं बुध्यस्व बुध्यतेः शपि लुप्ते हुझल्भ्यो हेर्धिरिति [पा० ६, ४, १०१] धिः गुणान्त्यलोपौ छान्दसौ। कीदृशस्त्वं सूरिः विद्वान् मघवा धनवान् मघं धनमस्यास्तीति। सन्तुष्टः सन् द्वेषांसि दौर्भाग्यानि अस्मद्युयोधि अस्मत्तः पृथक्कुरु। का० [१६, ७, १] प्रायश्चित्तिᳬ समिधोऽपहत्याज्यं विश्वकर्मण इति जुहोति। स्रुवस्थानीयया समिधा घृतमादायो-ख्येऽग्नौ जुहोति तत्कर्मणः प्रायश्चित्तिरिति संज्ञेति सूत्रार्थः॥ यजुः। जगत्सृष्टिस्थित्यादिकर्मकर्त्रे तुभ्यं स्वाहा सुहुत-मस्तु ॥ ४३ ॥

पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः समिन्धतां पुनर्ब्रह्माणो वसुनीथ यज्ञैः । घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥ ४४ ॥

का० [१६, ७, २] उत्थायादधाति समिधं पुनस्त्वेति । घृतहोमानन्तरमुत्थाय तामेव समिधमुख्येऽग्नावादधाति ॥ आग्नेयी त्रिष्टुप् आद्यपादश्चतुर्दशार्णस्तृतीयो दशकस्तेन द्व्यधिका । हे अग्ने ! आदित्याः रुद्राः वसवश्च त्वा त्वां पुनः समिन्धतामुपशान्तं दीपयन्तु । हे वसुनीथ ! वसु धनं तन्निमित्ता नीथा स्तुतिर्यस्य यद्वा वसूनि नयतीति वसुनीथः तत्सम्बुद्धौ हे धननेतः ! ब्रह्माणः ब्राह्मणा ऋत्विग्यजमाना यज्ञैः कृत्वा त्वां पुनः समिन्धतां त्वं च तन्वं स्वशरीरं घृतेनास्मद्दत्तेन वर्धयस्व त्वयि वृद्धे सति यजमानस्य कामाः सत्याः सन्तु ॥ ४४ ॥

अपेत वीत वि च सर्पतातो येऽत्र स्थ पुराणा ये च नूतनाः । अदाद्यमोऽवसानं पृथिव्या अक्रन्निमं पितरो लोकमस्मै ॥ ४५ ॥

अथ गार्हपत्यचयनमुच्यते ॥ का० [१७, १, ३] पलाशशाखया गार्हपत्यं व्युदूहत्यपेत वो तेति पुच्छः प्रतिदिशं पुरस्तात् प्रथमम् । अत्र भाविन्यावृत्त्या शालाद्वार्यो गार्हपत्यशब्देनोच्यते तदर्था चितिश्चितेः स्थानमपि गार्हपत्य एव । पलाशशाखया गार्हपत्यचितेः स्थानं व्युदूहति ऊषिरत्र प्रेरणे तत्र पतितं तृणादिकं स्थानाद्बहिः क्षिपतीत्यर्थः अपेत वीति ऋचः पुच्छः पादैः प्रतिदिशमादौ प्राच्यामपेत वीति येऽत्र

स्येति दक्षिणे अदादिति पश्चादक्रन्नित्युत्तरे इति सूत्रार्थः॥ लिङ्गोक्तबहुदेवत्या त्रिष्टुप् अर्द्धर्चेन तत्स्थानसर्पिण उच्यन्ते पादेन यमः पादेन पितरः। यमस्य सर्वभूम्यधिपतित्वात्तद्भृत्याः सर्वत्र चरन्ति तान् प्रत्युच्यते। हे यमभृत्याः! ये पुराणाः चिरन्तना ये च नूतनाः इदानीन्तना यूयमत्र स्थाने स्थ भवथ ते सर्वे यूयमतः स्थानादपेत अपगच्छत वीत विगच्छत अतिदूरं गच्छत विसर्पत च अतः स्थानादपेत्य सङ्घातं विहाय विविधं गच्छत। कस्माद्वयमपसर्पामेत्यत आह अवस्यति स्थापयत्यस्मिन्निति अवसानं पृथिव्या अवसानं स्थानमिदं यमो देवोऽस्मै यजमानायादात् दत्तवान्। पितरश्चेमं लोकं स्थानमस्मै यजमानायाक्रन् कृतवन्तः करोतेः अपि लुमे लङि रूपम् यमेन पितृभिश्च एतच्चयनस्थानस्य यजमानाय दत्तत्वाद् यूयमपसर्पतेत्यर्थः॥ ४५॥

स॒ञ्ज्ञान॑मसि। का॒म॒धर॑णम्। मयि॑ ते का॒म॒धर॑णं भूयात्। अ॒ग्नेर्भस्मा॑स्य॒ग्नेः पुरी॑षमसि। चि॒त स्थ परि॒चित॑ ऊ॒र्ध्व॒चितः॑ श्रयध्वम्॥ ४६॥

का० [१७, १, ४] उदीचीᳮ शाखामुदस्योषान्निवपति संज्ञानमिति। यया व्युदूहनं कृतं तां शाखामुदक् क्षिप्त्वा गार्हपत्यचितिस्थाने क्षारमृदो निदधाति॥ ऊषदेवत्यं यजुः हे ऊषस्वरूप! त्वं संज्ञानमसि पशूनां सम्यक् ज्ञानसाधनमसि पशवो हि ऊषदेशं ज्ञात्वा लिहन्ति। तथा कामधरणम् कामान्मनोरथान् धरति सम्पादयतीति कामधरणं यज्ञद्वारा कामसम्पादकत्वात्। अतस्ते तव कामधरणं कामसम्पादनसामर्थ्यं मयि भूयात् अस्तु। यद्वा श्रुत्यनुसारेण

व्याख्यानं ते तव कामधरणं पशव: मयि भूयात् भूयासु: यतस्त्वं कामधरणं पशुरूपं संज्ञानं सम्यक् ज्ञापकमसि उत्ब-सम्भवात् पशवो वा उषा: पशव: कामधरणं मयि ते पशवो भूयासुरिति [७, १, १, ८] श्रुते: उत्बाभिप्रायमेकवचनमुल्ब-स्योषोत्पन्नत्वात्॥ का० [१७, १, ६] सिकतास्वाग्नेर्भस्मे-त्युषवत्। उषवत्सिकता निवपति॥ सिकतादैवत्यं यजु:। हे सिकतास्वरूप! त्वमग्नेर्भस्म भासकमसि सिकतारूपोऽग्नि-रत्युग्रो भवति। अग्नेस्त्व पुरीषं पूरणमसि पूरयतीति पुरीषं पिपर्तेरीषक्प्रत्यये औणादिके उदोष्ठ्यपूर्वस्येति [पा० ७, १, १०२] उदादेश:। भस्माभिप्रायमेकवचनम्। न वा अग्नि: स्वं भस्मातिदहति। अग्ने रेतद्वैश्वानरस्य रेतो यत्सिकता इति च [७, १, १, ९—१०] श्रुति:॥ का० [१७, १, ७] परिश्रिद्भि: परिश्रयति पूर्ववदेकविंशत्या चित: स्थेति। एकविंशतिपरिश्रिद्भिर्गार्हपत्यस्थानं वेष्टयति पूर्ववदिति प्रद-क्षिणमूर्ध्वास्ता: खननीया इति॥ परिश्रिद्दैवत्यं यजु: हे परिश्रित: शर्करा! यूयं चित: स्थ चीयन्ते भूमौ प्रक्षिप्यन्ते इति चित: भूमौ क्षिप्ता भवथ परिचित: स्थ परित: सर्वत: स्थापिता भवथ ऊर्ध्वं चीयन्त इति ऊर्ध्वचित: ऊर्ध्वं स्थापिता: सत्यो यूयं श्रयध्वमिदं गार्हपत्यायतनं सेवध्वम्॥ ४६॥

अ॒यꣳ सो अ॒ग्निर्यस्मि॑न्त्सोम॒मिन्द्र॑: सु॒तं द॒धे ज॒ठरे॑ वावशा॒न:। स॒ह॒स्रियं॒ वाज॒मत्यं॒ न सप्ति॑ꣳ सस॒वान्त्सन्त्स्तू॑यसे जातवेद:॥ ४७॥

का० [१७, १, ८] मध्येऽर्धेष्टकतीयतस्रो दक्षिणोत्तरा: प्राची-रुपदधाति दक्षिणत उदङ्ङयꣳ सो अग्निरिति प्रत्यृचम्। ततोऽध्वर्युर्मण्डलाद्दक्षिणे उदङ्मुख उपविश्य मध्ये चतस्रोऽर्ध-

बृहतीसंज्ञा इष्टकाः प्राचीः प्राग्लक्षणा दक्षिणोत्तरपङ्क्त्यो-त्तरमारभ्योपदधाति अध्यात्मं चयनमित्युक्तेः। ऋक्चतुष्के-णैकैकाम्। ह्रस्वदीर्घास्तदर्धायामाः पद्या लोकद्वयव्यापिन्य इष्टका अर्धबृहत्य उच्यन्त इति सूत्रार्थः॥ पञ्च ऋचो विश्वा-मित्रदृष्टा आग्नेय्यस्त्रिष्टुभस्तुर्य्यनुष्टुप्। इष्टकोपधानं कुर्वन्न-भिनयेन दर्शयति अयं गार्हपत्यः सः अग्निरिष्टकाभिश्चीयत इति शेषः। यस्मिन्नग्नौ चिते सति इन्द्रः सुतमभिषुतं सोमं जठरे स्वोदरे दधे धारयति वर्तमाने लिट्। किम्भूत इन्द्रः वावशानः वष्टीति वावशानः बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७६] शपः श्लौ सति द्विलेऽभ्यासदीर्घे शानचि रूपम् कामय-मानः। कीदृशं सोमं सहस्रियं सहस्रार्हम्। वाजमन्नं बहूनां तृप्तिकरमित्यर्थः। अत्यं न नकारः सम्प्रत्यर्थः भक्षणादेव मदकरम्। सप्तिं सरणं तृप्तिकरम्। अग्नौ न केवल-मिन्द्र एव सोमं जठरे धत्ते किन्तु हे जातवेदः! जातं वेदो धनं यस्मात् हे अग्ने! त्वमपि ससवान् हवींषि सम्भजमानः सन् ऋत्विग्यजमानैः स्तूयसे षण सम्भक्तौ क्वसुप्रत्ययः। उत्तरा-र्द्धस्यायं वार्थः हे जातवेदः! सप्तिं सरणं गमनकुशलमत्यं न अश्वमिव सहस्रियं सहस्रसंख्याकेन धनेन सम्मितं वाजमन्नं ससवान् दत्तवान् सन् यजमानैस्त्वं स्तूयसे सहस्रेण सम्मितौ घ इति [पा० ४, ४, १३५] घप्रत्ययः षणु दाने क्वसुः सस-वान्॥ ४७॥

अग्ने यत्ते दिवि वर्चः पृथिव्यां यदोषधी-ष्वप्स्वा यजत्र। येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षाः॥ ४८॥

हे आयजत्र! मर्यादया यजनीय! हे अग्ने! ते तव यत्

दिवि द्युलोके वर्चो दीप्तिरर्करूपं वर्तते यच्च पृथिव्यामग्निरूपं यच्च ओषधीष्वन्तः स्थितं यच्चाप्सु जलेषु अन्तः स्थितं यच्च वर्चसा उरु विस्तीर्णमन्तरिक्ष माततन्थ आतनोषि विस्तारयसि बभूथाततन्थेति [पा० ७, २, ६४] इडभावः । स भानुः दीप्तिः त्वेषः त्वेषयति प्रकाशयति सकलं विश्वमिति त्वेषः त्विष दीप्तौ पचादित्वादच् अर्णवः अर्णांसि उदकानि सन्ति यत्रेत्यर्थः अर्णसो वः सलोपश्च यद्वा अरणवान् गमनवान् प्रसरणशीलः । नृचक्षाः नॄन्चष्ट इति नृणां शुभाशुभकर्मद्रष्टा । ईदृशो यस्ते भानुस्तमेवेष्टकारूपमुपदधामीति शेषः । अनेन त्रिस्थानोऽग्निः स्तुतः ॥ ४८ ॥

अग्ने दिवो अर्णमच्छाजिगास्यच्छा देवाँ२॥ ऊचिषे धिष्ण्या ये । या रोचने परस्तात् सूर्य्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आपः ॥ ४९ ॥

हे अग्ने ! दिवो द्युलोकस्य सम्बन्धि अर्णमुदकं त्वमच्छजिगासि आभिमुख्येन गच्छसि गा स्तुतिगत्योर्ह्लादिः अभ्यासेत्वं छान्दसम् अच्छाभिराप्तुमिति शाकपूणिः [निरु० ५, २१] निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] अच्छेत्यस्य संहितायां दीर्घःआपो वा अस्य दिवोऽर्णस्ता एप धमिनाच्छेतीति [७, १, १, २४] श्रुतिः । किञ्च ये देवा धिष्ण्याः ऊचिषे ऊचिरे उच्यन्ते धियो बुद्धीरिन्द्रियाणि इष्णन्ति प्रेरयन्ति धिष्ण्याः प्राणरूपा देवाः तान् देवांश्च त्वमच्छजिगासि अभिगच्छसि । ऊचिषे ब्रूञः कर्मणि लिट् पुरुषवचनयोर्व्यत्ययः । प्राणा वै देवा धिष्ण्यास्ते हि सर्वा धिय इष्णन्तीति [७, १, १, २४] श्रुतेः । किञ्च

रोचने दीप्तिरूपे मण्डले वर्त्तमानस्य सूर्यस्य परस्तादुपरिष्टाद्या आप उप उपतिष्ठन्ते अवस्ताद्रवेरधस्ताच्च या आप उपतिष्ठन्ते ता अपश्च त्वमभिजिगासीत्यन्वयः त्वमेवैतैः रूपैः परिणमसीति भावः ॥ ४९ ॥

पुरीष्यासो अग्नयः प्रावणेभिः सजोषसः। जुषन्तां यज्ञमद्रुहोऽनमीवा इषो महीः ॥ ५० ॥

अनुष्टुप्। बहुवचनमिष्टकापेक्षम् अग्नयः एते इष्टकारूपा यज्ञमस्मदीयमिमं यागं जुषन्तां सेवन्ताम् अनमीवा नास्ति अमीवा व्याधिरशनायाबुभुक्षारूपो याभिस्ता अनमीवा क्षुधातृष्णानिवर्त्तिकाः महीः महतीः बहुला इषः अन्नभक्षोऽग्नयो जुषन्ताम्। कीदृशा अग्नयः पुरीष्यासः पुरीषेभ्यः पशुभ्यो हिताः पुरीष्याः आज्जसेरसुक्। तथा प्रावणेभिः प्रवणैः प्रकर्षेण वनन्ति सम्भजन्ति विषयानिति प्रवणानि मनांसि तैः सजोषसः समानप्रीतयः मनसा प्रीतियुक्ता इत्यर्थः अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] संहितायां प्रावणेति दीर्घः बहुलं छन्दसीत्यैत्वम्। तथा अद्रुहः न द्रुह्यन्तीत्यद्रुहः अहिंसितारः परस्परं प्रीतियुताः ॥ ५० ॥

इडामग्ने पुरुदंससं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध। स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ५१ ॥

का० [१७, १, ११] इडामग्न इति पश्चिमे प्रतिमन्त्रमुत्तरतः। इडामग्न इति ऋग्द्वयेन प्रतिमन्त्रं पश्चिमे द्वे [illegible] मध्ये तिरश्ची उदग्वंशे उपदध्यात् उत्तरतोऽव-

स्थितो दक्षिणामुखः इडामिति दक्षिणाम् अयं त इत्युत्तरामिति सूत्रार्थः ॥ द्वे आग्नेय्यौ त्रिष्टुबनुष्टुभौ। हे अग्ने! हवमानाय यजमानाय इड़ामन्नं साध साधय सम्पादय छन्दस्युभयथेति [पा० ३, ४, ११७] शप आर्धधातुकत्वाट्टि-लोपः। ह्वयति आह्वयति देवान् जुहोति वा हवमानः तस्मै। यत्तु श्रुत्योक्तं पशवो वा इडेति [७, १, १, २७] तदन्नोत्पादकत्वात्। किम्भूतामिडां पुरुदंसं दंस इति कर्मनामसु [निघ० २, १, ३] पठितम्। पुरूणि बहूनि दंसांसि कर्माणि यया सा पुरुदंसाः तां पुरुदंससमिति प्राप्ते टिलोपश्छान्दसः। बहुकर्मसाधनभूतमन्नं देहीत्यर्थः। तथा शश्वत्तममत्यन्तमविच्छेदेन वर्त्तमानमनपायिनं गोः सनिं धेनुसम्बन्धि दानं पयोदधिघृतादिकं सर्वदा देहीत्यर्थः। किञ्च नोऽस्माकं यजमानानां सूनुः पुत्रः स्यादस्तु। कीदृशः सूनुः तनयः औरसः पुत्रस्य सूनुशब्देनोक्तत्वाद्दत्तपुत्रादिव्यावृत्त्यै तनयशब्दः यद्वा तनोत्यग्निहोत्रादिकर्माणीति तनयः। तथा विजावा विविधं जायते पुत्रादिद्वारेति विजावा प्रजावान् विड्वनोरनुनासिकस्यादिति [पा० ६, ४, ४१] धातोराकारः। हे अग्ने! ते तव सान्नगोपुत्रदानविषया सुमतिः शोभना बुद्धिरनुग्रहरूपा अस्मे अस्मासु भूतु भवतु यजमानेभ्यस्त्वयान्नादि देयमिति भावः व्यत्ययेन शपो लुक् अस्मे विभक्तेः शेआदेशो त्यदाद्यत्वम् ॥ ५१ ॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः। तं जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्धया रयिम् ॥ ५२ ॥

व्याख्याता [३ अध्या० १४ क०] ॥ ५२ ॥

चिद॑सि तया॑ देवत॑याङ्गिर॒स्वद्ध्रु॒वा सी॑द । प॒रि॒चिद॑सि तया॑ देवत॑याङ्गिर॒स्वद् ध्रु॒वा सी॑द ॥ ५३ ॥

का० [१७, १, १२] चिदसीति पूर्वे दक्षिणतः प्रतिमन्त्रम् । तदुत्तरतोऽपरमार्गेण दक्षिणां गत्वा चिदसीति प्रतिमन्त्रं पूर्वे तिरश्चौ उदग्लक्षणे दक्षिणे स्थित उदङ्मुख उपदधाति चिदसीत्युत्तरां परिचिदसीति दक्षिणाम् ॥ इष्टकादैवत्ये द्वे यजुषी । चीयत इति चित् । हे इष्टके ! त्वं चिता स्थापितासि यद्वा चिनोति भोगान् सम्पादयतीति चित् त्वं भोगसम्पादिकासि । तया प्रसिद्धया देवतया वाग्रूपया सादिता सती अङ्गिरस्वत्प्राणवत् प्राणा यथा सर्वाङ्गेषु स्थितास्तथा ध्रुवा स्थिरा सती त्वं सीद निविशस्व तया देवतयेति वाग्वै सा देवताङ्गिरस्वदिति प्राणो वा अङ्गिरा इति श्रुतेः ॥ द्वितीयामुपदधाति । परिचित् परितः सर्वतः चीयते परितो भोगांश्चिनोतीति वा त्वं परिचिदसि । तया देवतयेति व्याख्यातम् ॥ ५३ ॥

लो॒कं पृ॑ण छि॒द्रं पृ॑णाथो॑ सीद ध्रु॒वा त्वम् । इ॒न्द्रा॒ग्नी त्वा॒ बृह॒स्पति॑र॒स्मिन् योना॑वसीषदन् ॥ ५४ ॥

का० [१७, १, १७] तिसृषु लोकम्पृणासु मन्त्रो दशसु च द्वयोर्वा दशस्वेकस्यां च । आदौ तिसृषु लोकम्पृणेष्टकासु तूष्णीमुपहितासु लोकं पृणेत्यभिमन्त्रणम् ततो दशसु मन्त्रः यद्वादौ द्वयोर्लोकम्पृणयोर्मन्त्रस्ततो दशसु तत एकस्याम् एवमेकविंशतीष्टका गार्हपत्ये स्युरिति सूत्रार्थः ॥ लोकम्पृणादे-

वत्यानुष्टुप्। हे लोकम्पृणेष्टके! त्वं लोकं पृण गार्हपत्यचयनदेशे पूर्वेष्टकाभिरनाक्रान्तं स्थानं पूरय। तथा छिद्रं पृण-किञ्चिदपि छिद्रं यथा न दृश्यते तथा संश्लिष्टा भवेत्यर्थः पृण तृप्तौ तुदादिः। अथो अपि च ध्रुवा दृढा सती त्वं सीद तिष्ठ। किञ्च इन्द्राग्नी बृहस्पतिश्चैते देवा अस्मिन् योनौ स्थाने त्वा त्वामसीषदन् सादितवन्तः सदेस्लुङ् न हि मानुषोऽध्वर्युस्त्वां ..यितुं शक्य इति भावः॥ ५४॥

ता अस्य सूददोहसः सोमंꣳ श्रीणन्ति पृश्नयः। जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वा रोचने दिवः॥ ५५॥

का० [१६, ७, १४] नित्ये सादनसूददोहसा उपधानादुत्तरे तया देवतया ता अस्येति। तया देवतयेति सादनम् ता अस्येति सूददोहसाधिवदनम् एते नित्ये सर्वत्रेति सूत्रार्थः॥ इन्द्रपुत्रप्रियमेधदृष्टाब्देवत्यानुष्टुप्। दिवो द्युलोकसम्बन्धिनो दिवश्च्युता वा सूददोहसः सूदाश्च दोहसश्च ते सूददोहसः सूदेन जलेन सहिता दोहसोऽन्नानि अन्नयुक्ता आपः ताः प्रसिद्धा अस्य विशो यज्ञस्य सम्बन्धिनं सोममाश्रीणन्ति सम्यग्मिश्रयन्ति पक्वं कुर्वन्ति वा श्री पाके क्र्यादिः आपो वै सूदाऽन्नं दोहः [८, ७, ३, २१] यज्ञो वै विश इति च [८, ७, ३, २१] श्रुतिः। कीदृश्यः सूददोहसः पृश्नयः नानाविधाः यद्वा अन्नं वै पृश्नीति [८, ७, ३, २१] श्रुतेरन्नरूपाः अन्नत्वागत्य व्रीह्यादिधान्यनिष्पादका इत्यर्थः। कदा श्रीणन्ति देवानां जन्मन् जन्मनि संवत्सरे संवत्सरो वै देवानां जन्मेति [८, ७, ३, २१] श्रुतेः। संवत्सरे संवत्सरे सोमयागस्तदभिप्रायमेतत्। सवनानि वै त्रीणि रोचनानीति [८, ७,

२, २१] श्रुतिः। यज्ञपरिणामभूता अन्नोत्पादिका आपो दिवः सकाशादस्मिन् लोके पतित्वौषधिवनस्पत्यन्नभूताः सत्यः सोमस्योपस्कारं कुर्वन्तीति भावः॥ ५५॥

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् समुद्रव्यचसं गिरः। रथीतमꣳ रथीनां वाजानाꣳ सत्पतिं पतिम्॥ ५६॥

का० [१७, १, १८] चात्वालदेशात् पुरीषं निवपतीन्द्रं विश्वा इति। चात्वालस्थानात् मृदमानीय गार्हपत्यचितेरुपरि क्षिपति॥ इन्द्रदेवत्या मधुच्छन्दः सुतजेतृदृष्टानुष्टुप्। विश्वाः सर्वा गिरः स्तुतयः ऋग्यजुःसामरूपा इन्द्रमवीवृधन् वर्धयन्ति। कीदृशमिन्द्रं समुद्रव्यचसं समुद्रवद् व्यचो व्याप्तिर्यस्य तं समुद्रवद् व्यापकं विविधाञ्चनं नानागतिमित्यर्थः अत्रो-ध्वगतिं वा। रथीनां रथयुक्तानां सर्वेषां मध्ये रथीतममत्यन्तं रथयुतं रथयुद्धे लब्धातिशयमित्यर्थः। ईद्रथिन इति [पा० ८, २, १७ वा० १] घे परे रथिन ईदादेशः। तथा वाजानामन्नानां पतिं स्वामिनं सत्पतिं स्वधर्मवर्तिनां च प्रतिपालकम्॥ ५६॥

समितꣳ सङ्कल्पेथाꣳ सम्प्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ। इषमूर्जमभि संवसानौ॥ ५७॥

का० [१७, १, १९] समंबिलां कृत्वोख्यं निवपति समितमिति। समं बिलं यस्याः सा समंबिला विभक्त्यलुक् छान्दसः गार्हपत्यचितिं मृत्पूरणेन परिक्षिप्तसमां कृत्वा

तन्मध्ये नोचैरुख्याग्निं स्थापयति चतुर्मन्त्रैः ॥ चतस्रो ह्यग्निदेवत्याः । समितम् उष्णिगेकाधिका अनियताक्षरपादत्वेऽप्यष्टाविंशत्यक्षरत्वात् । हे चित्योख्याग्नी ! युवां समितं सङ्गच्छतम् । इण् गतौ सङ्गतौ भवतं सङ्कल्पेथां च एकसङ्कल्पौ भवतम् । यद्वा सङ्कल्पनं यज्ञनिष्पादनं कुरुतम् । कीदृशौ युवाम् अग्नियौ सम्प्रीणीतस्तौ इगुपधेति [पा० ३, १, १३५] कः सम्यक् परस्परं प्रीतियुक्तौ । रोचिष्णू दीप्यमानौ अलङ्कृञित्यादिना [पा० ३, २, १३६] इष्णुच् । सुमनस्यमानौ शोभनं मनः कुरुतस्तौ सुमनस्येते । सुमनस्येते तौ सुमनस्यमानौ सुब्धातुः क्यङन्ताच्छानच् परस्परं शोभनं चित्तवन्तौ । इषमन्नमूर्जमुपसेचनं घृतादि चाभिसंवसानौ अभ्यवहरन्तौ भुञ्जाना अभितः सम्यक् सम्पादयन्तौ वा वस्तेरर्थान्तरे वृत्तिः ॥ ५७ ॥

सं वां मनांᳫंसि सं व्रता समु चित्तान्याकरम् । अग्ने पुरीष्याधिपा भव त्वं न इषमूर्जं यजमानाय धेहि ॥ ५८ ॥

उपरिष्टाद् बृहती अष्टमनवत्रयोदशाक्षरपादत्वादेकाधिका । हे पूर्वोक्तावग्नी ! वां युवयोर्मनांसि बहुवचनत्वादनेकमुख्याणि हृदयानहं समाकरं सर्वतः सङ्गतान् करोमि करोतेर्लुङ्युत्तमबहुवचने अपि अकरमिति रूपम् । तथा व्रता व्रतानि कर्माणि समाकरम् । व्रतमिति कर्मनाम [निघ० २, १, ७] । तथा चित्तानि च मनोगतसंस्कारान् समाकरम् । उकारः समुच्चयार्थः । एवं मनःकर्मसंस्कारैरेकीभूतैरेकीभूतमग्निं प्रार्थये हे पुरीष्य ! पशव्य ! हे अग्ने ! त्वं नोऽस्मा-

कम् अधिपातीति अधिपाः पालको भव इषमन्नमूर्जं तदुपसेचनं दध्यादि च यजमानाय धेहि देहि ॥ ५८ ॥

अग्ने त्वं पुरीष्यो रयिमान् पुष्टिमाँ२ ॥ असि। शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिमिहासदः ॥ ५९ ॥

उष्ण्याग्निदेवत्योष्णिक् आर्ष्येकाधिका अनियताक्षरपादत्वात्। हे अग्ने! त्वं पुरीष्यः पशव्योऽसि रयिमान् धनवान् पुष्टिमान् पोषयुक्तश्चासि अतः सर्वाः दिशः शिवाः शान्ताः कृत्वा इहास्मिंश्चयने स्वं योनिं स्वकीयं स्थानमासदः प्राप्नुहि ॥ ५९ ॥

भवतं नः समनसौ सचेतसावरेपसौ। मा यज्ञꣳ हिꣳसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भवतमद्य नः ॥ ६० ॥

आर्षी पङ्क्तिः अनियताक्षरपादत्वात् द्व्यग्निदेवत्या। पुनर्व्याख्यायते [५ अध्या० ३का०]। हे जातवेदसौ अग्नी! यज्ञमस्मदीयं कर्म युवां मा हिंसिष्टं मा विनाशयतम् यज्ञपतिं यजमानं च मा हिंसिष्टम् अद्यास्मिन् कर्मदिने नोऽस्मभ्यं शिवौ शान्तौ युवां भवतम्। किञ्च युवां नोऽस्मदर्थं समनसौ सचेतसौ अरेपसौ च भवतम्। मनसा सहितौ समानचित्तौ। अन्यविषयं मनो हित्वास्मदनुग्रहाभिमुखत्वं समनस्त्वम्। अस्मदनुग्रहेऽन्योन्यविप्रतिपत्तिराहित्यं सचेतस्त्वम्। अरेपसौ निष्पापौ अस्माकं प्रामादिकापराधसत्त्वे कोपाभावो निष्पापत्वम् ईदृशावस्मभ्यं भवतमित्यर्थः ॥ ६० ॥

मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमग्निꣳ स्वे

योनावभारूखा। तां विश्वैर्देवैर्ऋतुभिः संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुञ्चतु॥ ६१॥

का० [१७, १, २१] सिकताभिः समंविलां कृत्वा मातेव पुत्रमिति शिक्याद्विमुच्याम्निवन्निधायामिन्द्रति पयोमध्ये तूष्णीम्। शून्यामुखां सिकताभिः सम्पूर्य मातेवेति मन्त्रेण शिक्यात् पृथक् कृत्वाम्निवदिति स्थापितामग्नेः कृतेऽग्निमात्रे गार्हपत्यचितिरूपर्येवोखां निधाय तन्मध्ये तूष्णीं दृष्वं सिञ्चेदिति सूत्रार्थः॥ उखादेवत्या त्रिष्टुप् तृतीया नवकः चतुर्थी द्वादशकः। पृथिवी भूरूपा मृण्मयी या उखा पुरीष्यं पशव्यमग्निं स्वे योनौ स्वकीयगर्भस्थाने अभाः अभार्षीत् धृतवती भृञो लुङि बहुलं छन्दसीति | पा० ७, ३, ८७ | ईडागमाभावे सिचो विसर्गे तिपि लुप्ते रूपम्। माता पुत्रमिव यथा माता पुत्रमुत्सङ्गे बिभर्ति। प्रजापतिः कालकृत्यां तामुखा विमुञ्चतु शिक्यपाशाद्विमुक्तां करोतु। कीदृशः प्रजापतिः विश्वैर्देवैर्ऋतुभिश्च संविदानः संवित्त इति एकमत्यं गतः अस्मो महत्कर्माखया कृतमिति संवादं कुर्वन्। विश्वकर्मा विश्वं सृष्टिरूपं कर्म यस्यासौ विश्वकर्मा॥ ६१॥

असुन्वन्तमयजमानमिच्छ स्तेनस्येत्यामन्विहि तस्करस्य। अन्यमस्मदिच्छ सा त इत्या नमो देवि निर्ऋते तुभ्यमस्तु॥ ६२॥

का० [१७, १, २३] नैर्ऋतीः कृष्णास्तुषपक्वास्तिस्रोऽलक्षणाः पादमात्रीर्हविष्यशमशेऽमवद्देशे दक्षिणोत्तराः कृत्वा दक्षिणामुखोऽनुपस्पृशन्नसुन्वन्तमिति प्रत्यृचं पराचीः। ततोऽध्वर्युः राजसूये हविष्यसशोमे याद्दशो देशस्ताद्दशे

स्वयं प्रदरो वा इरिणे वा असुन्वन्तमिति प्रत्यृचं तिस्रो नैर्ऋतीसंज्ञा इष्टका दक्षिणोत्तराः कृत्वा ततस्ता अस्पृशन्नुपदधाति। कोष्ठशीः पाकेन कृष्णवर्णाः तुषैरेव पक्वाः लक्षणहीनाः पद्याः पराचीः अनात्मसंमुखीः। स्वयं दक्षिणामुख्यः पूर्वमुत्तरां निधाय ततो दक्षिणे द्वे इति सूत्रार्थः॥ तिस्रो निर्ऋतिदेवत्यास्त्रिष्टुभः। हे निर्ऋते! असुन्वन्तं सोमयागमकुर्वाणम् अयजमानमन्यैर्हविर्यज्ञैः यजनमकुर्वाणं च त्वमिच्छ प्रतिगच्छ तं गृहाणेत्यर्थः। किञ्च स्तेना गुप्तचोरः तस्करः प्रकटचोरः तयोरित्यां गतिमन्विहि अनुगच्छ पृष्ठतो गत्वा तावपि गृहाणेत्यर्थः। सर्वथा सोमं सुन्वद्भ्यो हविर्यज्ञैश्च यजद्भ्योऽस्मदन्यमिच्छ न त्वस्मानिच्छ। सा दुष्टनिष्ठा ते तवेत्या गतिश्चर्या हे देवि निर्ऋते! एवम्भूतायै तुभ्यं नमोऽस्तु॥ ६२॥

नमः सु ते निर्ऋते तिग्मतेजोऽयस्मयं विचृता बन्धमेतम्। यमेन त्वं यम्या संविदानोत्तमे नाके अधिरोहयैनम्॥ ६३॥

निर्ऋतिः कृच्छ्रापत्तिः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिरित्यभिधानात् [अमर० १, २, १३] भूमिर्वा निर्ऋतिर्दिगभिमानिनी देवता वा। अलक्ष्म्यां दिक्पतौ चापि निर्ऋतिर्निरुपद्रवे इति [हेम० नाना० ३, २७२] कोशात्। तिग्मं तीक्ष्णं दुःसहं तेजो यस्याः सा तिग्मतेजाः तस्याः सम्बोधने हे तिग्मतेजः! हे निर्ऋते! ते तुभ्यं सुः सुतरां नमोऽस्तु। अयस्मयम् अयोमयम् अयस्मयादीनि छन्दसीति [पा० १, ४, २०] सत्वम्। लोहपाशवद्दृढमेतं बन्धं लोकत्वेन अत्यन्तनिरूपमयानं त्वं विचृत विच्छिन्धि नाशय चृती हिंसा तुदादिः इगुपधोऽतस्त्रिक

इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घः । किञ्च यमेन अग्निना यम्या पृथिव्या च संविदाना ऐकमत्यं गता. सती उत्तमे उत्कृष्टे नाके सर्वसुखोपेते दुःखमात्रहीने स्वर्गे एनं यजमानमधिरोहय स्थापय ॥ ६३ ॥

यस्यास्ते घोर आसन् जुहोम्येषां बन्धानाम-मवसर्जनाय । यां त्वा जना भूमिरिति प्रम-न्दते निर्ऋतिं त्वाहं परिवेद विश्वतः ॥ ६४ ॥

हे घोरे विषमशीले क्रूररूपे निर्ऋतिदेवि ! यस्याः ते तव आसन् आस्ये मुखे अहं जुहोमि आहुतिवदिष्टकामुपद धामि । किमर्थम् एषां बन्धानां यजमानस्य स्वर्गाप्तिप्रति-बन्धकानां पापानामवसर्जनाय । किञ्च जना जन्तुमात्रा या त्वा त्वां भूमिरिति प्रमन्दते स्तौति शास्त्रानभिज्ञत्वात् । मदिङ् स्वपने जाड्ये मदे मोदे स्तुतौ गताविति धातुः । त्वं तु निर्ऋतिः । अहं तु शास्त्रज्ञतया तादृशीं त्वा त्वां विश्वतः सर्वथापि निर्ऋतिमेव परिवेद सम्यग्जानामि । निर्ऋति-शब्दस्यायमर्थः सर्वदेवसाधारणाद्देवयजनाद्विष्कृष्य स्वतन्त्र-देशे विदोषादो ऋतिः प्राप्तिर्यस्याः सा निर्ऋतिरिति । इदं प्रकारद्वयं वेदेति विश्वत इत्युक्तम् ॥ ६४ ॥

यं ते देवी निर्ऋतिराबबन्ध पाशं ग्रीवा-स्वविचृत्यम् । तं ते विष्याम्यायुषो न मध्या-दथैतं पितुमद्धि प्रसूतः ॥ नमो भूत्यै येदं चकार ॥ ६५ ॥

का० [१७, २, ४] शिक्यरुक्मपाशेष्टकामन्दीः परेत्यास्यति

यं त इति। शिक्यं रुक्मपाशं इण्डु आसन्दीं च नैर्ऋतीष्टकातः पश्चात् क्षिपति॥ यजमानदेवत्या त्रिष्टुप्। यजमानं प्रत्युच्यते। हे यजमान! निर्ऋतिर्देवी ते तव ग्रीवासु कण्ठावयवेषु यं पाशं शिक्यरूपमाबबन्ध आ समन्ताद्बद्धवती कीदृशं पाशम्-अविचृत्यं चृतो छेदने अच्छेद्यं दृढं तं ग्रीवस्थं ते तव पाश-मनेन मन्त्रेणाहं विष्यामि विमुञ्चामि स्यतिरुपसृष्टो विमो-चनार्थः। कस्मात् स्थानाद्विमुञ्चामि आयुषोऽग्नेर्मध्याद्गार्हप-त्यचितिस्थानात् न सम्प्रति इदानीमेव पाशं दूरीकरो-मीत्यर्थः। नकारः सम्प्रत्यर्थः अग्निर्वा आयुस्तस्यैतन्मध्यं तच्चितो गार्हपत्यो भवत्यचित आहवनीय इति [७, २, १, १५] श्रुतेरायुःशब्देनात्राग्निरुच्यते। अथ पाशविमोकानन्तरं प्रसूतः निर्ऋत्यानुज्ञातः सन् अग्निरूपमाश्रित्य हे यजमान! एतं पितुमन्नमद्धि भक्षय॥ का० [१७, २, ४] उदपात्रं निषिच्यान्तरात्मेष्टकमुत्तिष्ठन्ति नमो भूत्या इति। शिक्या-दिनिरसनानन्तरमात्मनो नैर्ऋतीष्टकानां च मध्ये जलपूर्णं चमसं तूष्णीं निनीय ब्रह्मयजमानाध्वर्यवो नम इति मन्त्रे-णोत्तिष्ठन्ति नैर्ऋतीसमीपादिति सूत्रार्थः॥ भूतिदेवत्यैकपदा विराट्। या देवी इदमग्निलक्षणं कर्म चकार कृतवती तस्यै भूत्यै श्रीरूपिण्यै देव्यै नमो नमस्कारोऽस्तु॥ ६५॥

निवेशनः सङ्गमनो वसूनां विश्वा रूपा-भिचष्टे शचीभिः। देव इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ समरे पथीनाम्॥ ६६॥

का० [१७, २, ६) अनपेक्षमेत्य शालाद्वार्योपस्थानं निवेशन इति। ब्रह्मयजमानाध्वर्यवो नैर्ऋत्यपधानदेशात्

पश्चादपश्यन्तः शालां गच्छन्ति अध्वर्युरेत्य शालाद्वारि भवं गार्हपत्याचितिरूपमग्निमुपतिष्ठते ॥ विश्वावसुगन्धर्वदृष्टेन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप्। अयमग्निः विश्वा विश्वानि रूपा रूपाणि अभिचष्टे पश्यति आहवनीयातिप्रणीताग्नीध्रधिष्ण्यादीनि सर्वाणि रूपाणि सर्वतः पश्यति। कीदृशानि रूपाणि शचीभिः स्वैः स्वैः कर्मभिर्युक्तानीति शेषः। कीदृशोऽग्निः निवेशनः निवेशयति यजमानं स्वगृहे स्थापयतीति निवेशनः। तथा वसूनां धनानां सङ्गमनः सङ्गमयति प्रापयतीति सङ्गमनः प्रजापशुरूपधनप्रापकः। सत्यधर्मा सत्योऽवश्यम्भाविफलोपेतो धर्मोऽग्निहोत्रादिलक्षणो यस्यासौ सत्यधर्मा। क इव सविता देव इव यथा सविता सूर्यो देवः सर्वाणि रूपाणि अभिचष्टे। यश्चाग्निः पथीनां विभक्तिव्यत्ययः पथिभिः परिपन्थिभिः सह समरे संग्रामे इन्द्रो न इन्द्र इव तस्थौ स्थितवान् यथेन्द्रो युद्धे तिष्ठति तद्वत् तं वयं स्तुम इति शेषः। पथिन्शब्दस्य परिपन्थिवाचकत्वाद्भस्य टेरिति [पा० ७, १, ८८] टिलोपाभावे छान्दसे दीर्घे पथीनामिति रूपम् ॥ ६६ ॥

सीरा॑ युञ्जन्ति क॒वयो॑ यु॒गा वित॑न्वते॒ पृथ॑क्। धीरा॑ दे॒वेषु॑ सुम्न॒या ॥ ६७ ॥

का० [१७, २, ११] दक्षिणामग्निश्रोणिमपरेण तिष्ठन् युज्यमानमभिमन्त्रयते सीरा युञ्जन्तीति। चितेर्दक्षिणश्रोणेः पश्चिमे तिष्ठन्नध्वर्युः प्रतिप्रस्थातोत्तरांसपूर्वं षड्भिर्वा द्वादशभिश्चतुर्विंशत्या वा वृषैर्युज्यमानमौदुम्बरं हलं द्वाभ्यामभिमन्त्रयते ॥ सीरदेवत्ये सोमपुत्रबुधदृष्टे द्वे गायत्रीत्रिष्टुभौ। धीराः धीमन्तोऽग्निक्षेत्रविदः कवयः कृषिकर्माभिज्ञाः सीरा सीराणि हलानि युञ्जन्ति वृषैर्योजयन्ति युगा युगानि पृथक्

माना वितन्वते विस्तारयन्ति। किं कर्त्तुम् देवेषु सुम्नया सुम्न-मिति सुखनाम [निघ० ३, ६, १] ततो द्वितीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३८] याादेशः सुम्नं सुखं कर्त्तुमिति शेषः। देवानां सुम्नं कर्त्तुं युञ्जन्तीत्यर्थः। चतुर्थ्या यादेशो वा देवानां सुम्नाय युञ्जन्ति। सीरकविपदयोर्बहुत्वं पूजार्थं तयो-रेकत्वात् युगानि बहूनि सन्ति॥ ६७॥

युनक्त सीरा वि युगा तनुध्वं कृते योनौ वपतेह बीजम्। गिरा च श्रुष्टिः सभरा असन्नो नेदीय इत् सृण्यः पक्कमेयात्॥ ६८॥

हे कर्षकाः! सीरा सीराणि हलानि युनक्त युङ्क्त योज-यत। तप्तनप्तनथनाश्चेति [पा० ७, १, ४५] थस्य तबादेशे श्नसोरल्लोपाभावे [पा० ६, ४, १११] युनक्तेति रूपम्। युगा युगानि वितनुध्वं शम्यायोक्त्रादिभिर्विस्तारयत। ततः कृते कर्षणेन संस्कृते इह अस्मिन योनौ क्षेत्रे बीजं व्रीह्यादिकं यूयं वपत। कया। गिरा या ओषधीरित्यादिकया [७५ क०] वेदमन्त्रवाचा चकारात्क्रमेण च। किञ्च नाम्ने गौरव्व(श्रुष्टि-रिति [७, २, २, ५] श्रुतेः श्रुष्टिः अन्नजातिर्व्रीह्यादिका सभरा असत् भरणं भरः पुष्टिः भृञोऽसुन्प्रत्ययः भरसा फल-पुष्ट्या सह वर्त्तमाना सभरा पुष्टा अस्तु। इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९७] इकारलोपेऽडागमेऽसदिति रूपम्। पक्कं धान्यं नेदीय इत् अतिशयेनान्तिकं नेदीयः अन्तिकबाढयोर्नेदसाधाविति [पा० ५, ३, ६३] अन्तिकस्येयसुनि प्रत्यये नेदादेशः इत् एवार्थे नेदीय इत् अन्तिकतममेवात्यल्पकालमेव पक्कं धान्यं सृण्यः सृण्या इवि

शब्दोऽत्र दात्रार्थः सुखा लवनसाधनेन दात्रेण सुम्नमिति शेषः। दात्रेव छिन्नं सत् नः अस्मान् प्रति मा इयात् भाग- च्छतु अल्पकालेन पक्वमस्मद्गृहमागच्छत्वित्यर्थः॥ ६८॥

शुनं सु फाला विकृषन्तु भूमिं शुनं कीनाशा अभियन्तु वाहैः। शुनासीरा हविषा तोशमाना सुपिप्पला ओषधीः कर्तनास्मे ॥ ६९॥

का॰ [१७, २, १२] आत्मनि कृषत्यनुपरिश्रिच्छुनं सु फाला इति प्रत्यृचम्। चितिस्थाने परिश्रित्समीपे चतुर्ऋ- ग्भिर्दक्षिणपश्चिमोत्तरपूर्वेषु चतस्रः सीताः कृषति॥ कुमार- हारितदृष्टाः सीतादेवत्याश्चतस्रः द्वे त्रिष्टुभौ तृतीया पङ्क्तिः चतुर्थ्यनुष्टुप्। सु शोभनाः फालाः सीराग्रस्था लोहविशेषाः शुनं सुखं यथा तथा भूमिं विकृषन्तु विलिखन्तु। शुनमिति सुखनाम [निघ॰ ३, ६, ११]। फालः सीरोपकरणोत्- कृष्टयोः फालसंयुक्तं इति कोशः। कीनाशा हलिनः शुनं सुखेन वाहैः वृषभैः सह अभियन्तु अभिगच्छन्तु। हे शुना- सीरा शुनासीरौ हे वाय्वादित्यौ। अस्मे अस्माकमोषधीः व्रीह्या- दिकाः सुपिप्पलाः शोभनफलाः युवां कर्तन कुरुत। कुरुत- मिति वचनव्यत्ययः तस्य तनबादेशे अपि लुप्ते गुणे कृते कर्तनेति रूपम्। कीनाशः कर्षके क्षुद्रे कृतान्तोपांशुघाति- नोरिति कोशः। शुनश्च सीरश्च शुनासीरौ देवताद्वन्द्वे चेति [पा॰ ६, ३, २६] पूर्वपददीर्घः शुनो वायुः सीर आदित्यः। शुनो वायुः स ह्यन्तरिक्षे सीर आदित्यः सरणादिति यास्कोक्तेः [निरु॰ ९, ४०]। तौ हृष्टौ शुनासीरौ हविषा

जलेन तोषमाणा तोषतिर्बधकर्मा भूमिं घ्नन्तो जलेन भूमिं सिञ्चन्तो सन्तावोषधीः सफलाः कुरुतमिति भावः। पिप्पलं फलम् ॥ ६९ ॥

घृतेन सीता मधुना समज्यतां विश्वैर्देवै-रनुमता मरुद्भिः। ऊर्जस्वती पयसा पिन्व-मानास्मान् सीते पयसाभ्यावत्रत्स्व ॥ ७० ॥

सीता लाङ्गलपद्धतिर्मधुना मधुरेण घृतेनोदकेन समज्यतां संसिच्यतां सिक्ता भवतु। कीदृशी सीता विश्वैर्देवैर्मरुद्भि-श्चानुमता अनुज्ञाता अङ्गीकृता वा। एवं परोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह हे सीते! ऊर्जस्वती अन्नवती सा त्वं पयसा पयोदधिघृतादिभिः पिन्वमाना दिशः पूरयन्ती सती पयसा दुग्धादिभिः सह अभ्यावत्रत्स्व अस्मदभिमुखमावृत्ता भव अस्माकमनुकूला भवेत्यर्थः। वृतेर्बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७६,] शपः श्लौ सति लोटि ववृत्स्वेति रूपम् ॥ ७० ॥

लाङ्गलं पवीरवत् सुशेवꣳ सोमपित्सरु। तदुद्वपति गामविं प्रफर्व्यं च पीवरीं प्रस्था-वद्रथवाहनम् ॥ ७१ ॥

तत् पूर्वोक्तं लाङ्गलं हलं गां धेनुमविं छागविशेषं रथवाहनं रथवाहकमश्वादिकं च उद्वपति उद्गमयति प्रापयति। रथं वाहयति प्रापयतीति रथवाहनम्। कृषिसम्पत्तावेव गवा-दिकं यजमानस्य सुलभमिति भावः। अत एव लाङ्गलं गवादिप्रापकम्। कीदृशं लाङ्गलं पवीरवत् पविर्धारास्या-स्तीति पवीरं फालः रो मत्वर्थः पवीरमस्यास्तीति पवीरवत्

फालसंयुक्तम्। तथा सुशेवं शेवमिति सुखनाम [निघ० ३, ६, १७,] शोभनं सुखकरं शोभनं शेवं यस्मात्। तथा सोमपित्सरु सोमं पिबतीति सोमपा यजमानः तस्मिन् सोमपि यजमाननिमित्तं त्सरति भूमिं खनतीति सोमपित्सरु यद्वा सोमपि यजमाने त्सरति नाशयति पापमिति सोमपित्सरु। त्सर छद्मगताविति धातोरुप्रत्ययः शोलार्थः हलदन्तात्सप्तम्या इति [पा० ६, ३, ८] विभक्तेरलुक् श्चातो धातोरिति [पा० ६, ४, १४०] श्चालोपे हलन्तत्वात्। यद्वा सोमः पीयतेऽनेनेति सोमपित्समम: तस्य त्सरु निष्पादकं न हि लाङ्गलकर्म विना सोमसमम: स्युः। ईदृशं लाङ्गलं गवादि गमयतीत्यर्थः। कोदृशीं गामविं च प्रफर्व्यं फर्वतिर्गतिकर्मा प्रकर्षेण फर्वति गच्छति प्रफर्वी तां प्रफर्व्यं वा छन्दसीति [पा० ६, १, १०६] श्रमि पूर्वरूपाभावे यणादेशः युवतित्वादतिवेगवतीमित्यर्थः। तथा पीवरीं स्थूलां पुष्टाङ्गीम्। कोदृशं रथवाहनं प्रस्थावत् प्रस्था प्रस्थानं गतिरस्यास्तीति प्रस्थावत् प्रयाणसमर्थमुत्कृष्टजवोपेतमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

कामं कामदुघे धुक्ष्व मित्राय वरुणाय च। इन्द्रायाश्विभ्यां पूष्णे प्रजाभ्य ओषधीभ्यः ॥ ७२ ॥

कामान् मनोरथान् दुग्धे पूरयति कामदुघा। दुहः कब्घश्चेति [पा० ३, २, ७०] कप्प्रत्ययो घान्तादेशश्च तस्याः सम्बुद्धो हे कामदुघे लाङ्गलपद्धते! मित्रादिपूषान्तदेवानामर्थे प्रजार्थमोषधिनिष्पत्त्यर्थं च काममपेक्षितं भोगं धुक्ष्व सम्पादय ॥ ७२ ॥

विमुच्यध्वमघ्न्या देवयाना अगन्म तमस-

स्पारमस्य । ज्योतिरापाम ॥ ७३ ॥

का० [१७, २, २०—२१] अनडुहो विमुच्य विमुच्यध्व-मिति पशुवदुत्सृज्य दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे ददाति । वृषान् हलाद्वियोज्य पशुवदित्यैशानीं दिशं प्रति विसृजत्यध्वर्युः यज-मानस्य सुत्यायां सर्वोरांस्तानध्वर्यवे ददातीति सूत्रार्थः । विमोचने मन्त्रः वृषदेवत्यार्षी गायत्री पादानियमात् । हे देवयानाः ! देवतार्थकर्मकारिणः ! देवार्थं यानं कृष्याद्युद्यमो येषां ते यद्वा देवयानमार्गहेतुभूताः कर्मद्वारा तत्प्रापकाः । हे अघ्न्याः ! अहन्तव्या गावो बलीवर्दा यूयं विमुच्यध्वम् मुचेः कर्मकर्त्तरि यक् लोटि जगत्स्थितिहेतुं कृषिमेवं निष्पाद्य कृतकृत्याः सन्तो युगात् पृथग्भवतेत्यर्थः । अस्य तमसः क्षुत्पि-पासाद्युद्भूतस्य दुःखस्य पारं समाप्तिं वयमगन्म प्राप्ताः गच्छ-तेर्लङि अपि लुप्ते रूपम् । तदुक्तं [बृहदार० मा० ३, २, १] योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतीति । दुःख-पारमेव स्पष्टयति । वयं ज्योतिरापाम परमात्मलक्षणं यज्ञरूपं वा तेजः प्राप्ताः । आप्नोतेर्लुङि पुषादीत्यादिना [पा० ३, १, ५५] अङ्प्रत्ययः ॥ ७३ ॥

सजूरब्दो अयवोभिः सजूरुषा अरुणीभिः सजोषसावश्विना दᳪसोभिः सजूः सूर एत-शेन सजूर्वैश्वानर इडया घृतेन स्वाहा ॥ ७४ ॥

का० [१७, ३, ३] पञ्चगृहीतेनोदगग्रमभिजुहोति सजूरब्द इति । तदानीं संस्कृतेन जुह्वा पञ्चगृहीतेनाग्नेः काष्ठामध्यस्थापितकुशस्तम्बे स्रुचमूर्ध्वां कुर्वन् जुहोति ॥ लिङ्गोक्तदेवतं यजुर्ब्राह्म्यनुष्टुप्छन्दस्कम् । अब्दः अपो ददाति

ददातीत्यब्दः संवत्सरः उषाः प्रातरधिष्ठात्री देवता अश्विना अश्विनौ देवभिषजौ सूरः सूर्यः वैश्वानरः अग्निश्च एभ्योऽब्दादिदेवेभ्यो घृतेन स्वाहा इदं हुतं तेभ्यः सुहुतमस्तु। तेषां प्रत्येकं विशेषणानि। कीदृशोऽब्दः अयवोभिः सजूः यवाश्चायवाश्चार्धमासा मासाश्चोच्यन्ते जोषणं जुट् प्रीतिः सह जुषा वर्त्तते समाना जुट् वा यस्य सजूः जुषतेः सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् मासार्धमासैः प्रीतियुक्त इत्यर्थः। कीदृश्युषाः अरुणीभिः अरुणवर्णाभिः गोभिः सजूः प्रीतियुता। कीदृशावश्विनौ दंसोभिः कर्मभिश्चिकित्सादिभिः सजोषसौ प्रीतौ। कीदृशः सूरः एतशेनाश्वेन सजूः तुष्टः। कीदृशोऽग्निः इडया पृथिव्या सजूः प्रीतः तदधिष्ठातृत्वात् आग्नेयी हि पृथिवी इडाशब्देन गौर्भूमिर्वा नोच्यते ॥ ७४ ॥

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा। मनै नु बभ्रूणामहꣳ शतं धामानि सप्त च ॥ ७५ ॥

का० [१७, ३, ८] या ओषधीरिति तृचेर्वपत्युदपात्रवत्। पञ्चभिस्तृचैश्चमसेन सर्वौषधिं वपति उदपात्रवदिति चतुश्चत्वारिंशत्तास्तु यथा क्रमम्॥ अथर्वपुत्रभिषगृष्टा ओषधिदेवत्या यो अस्मानभिदासतीत्यन्ताः [१०१] सप्तविंशतिरनुष्टुभः सुवन्तु मेत्याद्या [८०] द्वादश बन्धुदृष्टाः क्वापि कर्मण्यनियुक्ताः। पादानां न्यूनाधिक्ये व्यूहाधिक्ये कार्ये। युगशब्दः कालवाची त्रयाणां युगानां समाहारस्त्रियुगं त्रिकालं वसन्ते प्रावृषि शरदि च। पुरा सृष्ट्यादौ या ओषधीः ओषधयः पूर्वाः प्रथमा भाविनीभ्यः ओषधीभ्यः आद्याः जाता उत्पन्नाः। किमर्थं देवेभ्यः ऋतुभ्यः। ऋतवो वै देवा इति [७, २, ४,

२६] श्रुतेः ऋतव ओषधियुताः कर्तव्या एतदर्थम् । बभ्रूणां जगज्जनभरणसमर्थानां पाकेन पिङ्गलवर्णानां वा तासामोषधीनां शतं सप्त च धामानि अहं मने नु मन्य एव जाने मन्यतेर्लिटि आत्मनेपदे उत्तमैकवचने शपि एत ऐ इति [पा० ३, ४, ९३] रूपम् । संवत्सरादलक्षितमेकैकं स्थानं शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेः शतं धामानि वर्षात्मकानि शिरःस्थानि मुखहृङ्नासाख्यानि सप्त स्थानानि चय एवेमे सप्त शीर्षन् प्राणास्तानितदाहेति श्रुतेः [७, २, ४, २६] नराणां शतवर्षपर्यन्तमिन्द्रियाणामोषधिभिस्तर्प्यमाणत्वादोषधीनां तत्स्थानत्वम् । यद्वा शतं धामानि स्थानभेदान् जातिभेदानसंख्यान् विशेषतश्च सप्त भेदान् ग्राम्यानारण्यांश्च व्रीह्यादीन्नीवारादींश्चाहं जाने ॥ ७५ ॥

शतं वो अम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः । अधा शतक्रत्वो यूयमिमं मे अगदं कृत ॥ ७६ ॥

हे अम्ब ! मातृस्थाना ओषधयः वो युष्माकं धामानि जातिभेदाः क्षेत्राणि वा जन्मानि वा शतं सन्ति उत अपि च वो युष्माकं रुहः रोहन्तीति रुहः प्ररोहा अङ्कुराः सहस्रं सन्ति शतसहस्रपदाभ्यामपरिमितत्वमुच्यते । अध अथ निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] संहितायां दीर्घः शतं क्रतवः कर्माणि याभिस्ताः शतक्रतवः जसि चेति [पा० ७, ३, १०९] प्राप्तगुणस्याभावे छान्दसो यणादेशः अथेदं स्तुति हे शतक्रत्वो ! यूयं मे मम इमं यजमानमगदं चतुर्मासादिवर्जमिरोगरहितं कृत कुरुत करोतेः शपो लुक् ॥ ७६ ॥

ओषधीः प्रतिमोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः।
अश्वा इव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्णवः॥ ७७॥

हे ओषधीः! हे ओषधयः! यूयं प्रतिमोदध्वं हृष्टा भवत। कीदृश्यो यूयं पुष्पवतीः पुष्पैरुपेताः। प्रसूवरीः फलप्रसवत्यः प्रसुवते जनयन्ति फलानीति प्रसूवरीः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५] सूतेर्वनिपि प्रत्यये वनो र चेति ङीप् [पा० ४, १, ७] रान्तादेशश्च। अश्वा इव सजित्वरीः सह जयन्ति तच्छीलाः इण्नशजीति (पा० ३, २, १६३] क्वरप् टिड्ढाणञ्जिति [पा० ४, १, १५] ङीप्। यथाश्वाः संग्रामे जयशीलाः तद्वत् फलपर्यन्तत्वाज्जयशीलाः। वा छन्दसीति [पा० ६, १, १०६] सर्वत्र पूर्वसवर्णदीर्घः। वीरुधः विविधं रुन्धन्ति निवारयन्ति व्याधिमिति वीरुधः नहिवृतिवृषीत्यादिना [पा० ६, ३, ११६] उपसर्गदीर्घः यद्वा विविधं रोहन्ति प्ररोहन्ति वीरुधः विरुहः क्वौ धान्तादेशो वेर्दीर्घः इति धान्तादेश उपसर्गदीर्घश्च। पारयिष्णवः पार तीर कर्मसमाप्तौ चुरादिरदन्तो धातुः पारयन्ति फलपाकान्तत्वं परित्यज्य बहुकालं कर्मपरायणशीलाः पारयिष्णवः णेश्छन्दसीति [पा० ३, २, १३७] इष्णुच्प्रत्ययः॥ ७७॥

ओषधीरिति मातरस्तद्वो देवीरुपब्रुवे।
सनेयमश्वं गां वास आत्मानं तव पूरुष॥७८॥

हे ओषधीः ओषधयः! हे मातरः जगन्निर्मात्र्यः! भोजनदानव्याध्यपगमादिभिरुपकर्त्र्यः हे देवीः देव्यः! वो युष्मान् प्रति इति अमुना वक्ष्यमाणविधिना तत् प्रसिद्धं मदभीष्टमुपब्रुवे वच्मि प्रार्थयामि। इति किम् तदाह हे पुरुष! यज्ञपुरुष! तव प्रसादादश्वं हयं गां धेनुं वासो वस्त्रमात्मानं

शरीरमहं सनेयं सम्भजेयम्। वन षन सम्भक्तौ लिङ् यज्ञपुरुषं प्रति मया यदश्वादिकं प्रार्थ्यते तदोषधिभिरनुमन्तव्यमित्योषधिप्रार्थनमिति भावः॥ ७८॥

अश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता। गोभाज इत् किलासथ यत् सनवथ पूरुषम्॥ ७९॥

हे ओषधयः! वो युष्माकमश्वत्थे आश्वत्थ्यामुपभृति स्रुचि निषदनं स्थानं भवति हविषां तत्र स्थापनात् किञ्च वो युष्माकं पर्णे पलाशे पर्णमय्यां जुह्वां वसतिः स्थितिः कृता अध्वर्युणा होमार्थं जुह्वां स्थापनात् अश्वत्थपर्णशब्दाभ्यां तद्धितप्रत्ययलोपश्छान्दसः। अथापि तद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्तीति यास्कोक्तेः [निरु० २, ५]। हविर्भूता ओषधयः प्रार्थ्यन्ते। किलेति विद्याप्रकर्षे। इत् एवार्थे। हे हविर्भूता ओषधयः! यूयमग्नौ हुताः सत्यो गोभाजः असथ भवथ गामादित्यं भजन्तीति गोभाजः। अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठत इति स्मृतेः॥ यद्वा अश्वत्थे वो निषदनमश्वत्थे फलिते सर्वौषधीनां फलवत्त्वात् पर्णे वो वसतिः कृता पलाशे च फलिते व्रीह्यादीनां फलितत्वात्। अतएव यूयममूः सत्यो गोभाजो भूमिभाज एव किलासथ भवथ। गौर्नादित्ये बलीवर्दे मन्त्रभेदर्षिभेदयोः। स्त्रियां स्याद्दिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपीति काशात्। किमर्थमिदमित्यत आह यत् यस्मात्कारणात् पुरुषं यजमानं ययं सनवथ सेवध्वमन्नदानेन पोषयथ तस्मादश्वत्थादिस्थानमित्यर्थः। अश्वत्थे पलाशे च वः स्थानम् देवाधिष्ठानादश्वत्थो लोके नतिप्रदक्षिणादिना पूज्यते पलाशश्चैवमादिरूपेण। एवमश्वत्थादिरूपेण यूयं भूभाजः स्थ

शेषं पूर्ववत् । अस्तेः अपि असथेति रूपं लटि समवतिः परिचर्यार्थः ॥ ७९ ॥

यत्रौषधीः समग्मत राजानः समिताविव । विप्रः स उच्यते भिषग्रक्षोहामीवचातनः ॥ ८० ॥

हे ओषधीः ओषधयः ! यत्र विप्रे भैषज्यकर्तरि ब्राह्मणे यूयं समग्मत सङ्गच्छत रोगं जेतुम् के इव राजान इव यथा राजानः समितौ युद्धे शत्रून् जेतुं समागच्छन्ति । गमेर्लुङि मध्यमबहुवचने पुषादीत्यङि [पा० ३, १, ५५] गमहनेति [पा० ६, ४, ९८] उपधालोपे छान्दसेऽग्मतेति रूपम् । स भवदाश्रितो विप्रः भिषग्वैद्य उच्यते कथ्यते । कीदृशो विप्रः रक्षोहा रक्षांसि हन्तीति रक्षोघ्नं पुरोडाशं कृत्वा रक्षसां हन्ता रक्षःकृतोपद्रवनाशकः । तथा अमीवचातनः अमीवान् रोगान् चातयति नाशयति अमीवचातनः ओषधदाने रोगनाशकः । चातयतिर्नाशनार्थः धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ ८० ॥

अश्वावतीᳪ सोमावतीमूर्जयन्तीमुदोजसम् । आवित्सि सर्वा ओषधीरस्मा अरिष्टतातये ॥ ८१ ॥

अस्मै अस्य यजमानस्य अरिष्टतातये रिषतिर्विनाशार्थः रेषणं रिष्टम् भावे क्तः न रिष्टमरिष्टमनाशो मङ्गलमित्यर्थः तस्य करणमरिष्टतातिः शिवशमरिष्टस्य करे इति [पा० ४, ४, १४३] तातिप्रत्ययः । यद्वा तननं तातिर्विस्तारः तस्मै यजमानस्य शुभकरणाय सर्वा ओषधीरहमा अविस्सि समन्तादेद्मि जानामि विदेर्लुङि आत्मनेपदे उत्तमैकवचने इडभावे

अविव्यतीति रूपम्। अस्मै यजमानार्थं वेत्तीति वा। तद्विशेषणम् अरिष्टं शुभं करोति तनोति वारिष्टतातिस्ताम्। सर्वाः कां इत्यत आह अश्ववतीमश्वा अस्यां सन्तीत्यश्ववती ताम् अश्वसम्पादिनीं काञ्चित् ओषधिसमृद्धौ सत्यां धनद्वारेणाश्वलाभात्। अन्यां सोमवतीं सोमयागोऽस्यामस्तीति सोमवती तां सोमसम्पादिनीं मन्त्रे सोमाश्वेत्यादिना [पा० ६, ३, १३१] अश्वसोमयोर्दीर्घः। ऊर्जयन्तीमूर्ज बलप्राणनयोः बलसम्पादिनीं जीवयन्तीं वा ऊर्जयतीति। उदोजसमुद्गतमोजो यस्याः सा उदोजास्तां तेजःसम्पादिनीम्। एवं नानाकार्यकारिणीः सर्वा ओषधीः जानामीत्यर्थः। यद्वा अश्वावतीमित्यादीनि बहुवचनान्तानि कार्याणि ओषधीरित्यस्य विशेषणत्वात्॥ ८१॥

उच्छुष्मा॒ ओष॑धीनां॒ गावो॒ गो॒ष्ठादि॑वेरते।
धनं॑ऽ सनि॒ष्यन्ती॑नामा॒त्मानं॒ तव॑ पूरुष॥ ८२॥

हे पूरुष! यज्ञपुरुष! तवात्मानं त्वदीयं शरीरं प्रति धनं सनिष्यन्तीनाम् षणु दाने हवीरूपं धनं दातुमिच्छन्तीनामोषधीनां शुष्मा बलानि सामर्थ्यानि उदीरते उद्गच्छन्ति प्रकाशीभवन्ति गावो गोष्ठादिव यथा गोष्ठात् स्वस्थानाद् गावोऽरण्यदेशं प्रति उद्गच्छन्ति तद्वत्। ईर कम्पे अदादिः॥ ८२॥

इष्कृ॑ति॒र्नाम॑ वो मा॒ताथो॑ यू॒यऽ स्थ॒ निष्कृ॑तीः। सीराः॑ पत॒त्रिणी॑ स्थ॒न यदा॒मय॑ति॒ निष्कृ॑थ॥ ८३॥

हे ओषधयः! वो युष्माकमिष्कृतिर्नाम निष्कृतिनाम्नी

माता जननो। निष्करोति व्याधिं नाशयति निष्कृतिः। निशब्दो बहुलमिति [३, १, १७] प्रातिशाख्यसूत्रेणोपसर्गैकदेशनकारलोपः। अथो अपि च यूयमपि निष्कृतीः निष्कृतयः स्थ व्याधिनिष्क्रमणकारिण्यो भवथ निष्कृतिमातृकत्वात्। किञ्च सीरा सह इरया अन्नेन वर्त्तन्त इति सीराः सहस्य सादेशे टिलोप इकारदीर्घश्च छान्दसः। यद्वा सीराः क्षुधादीनामपसारयित्र्यः। यद्वा सीरं हलं निष्पादकत्वेन यासु ताः सीराः। पतत्रिणीः पतत्रं पतनं गमनं विद्यते यासां ताः पतत्रिण्यः प्रसरणशीलाश्च स्थन भवथ वा छन्दसीति [पा० ६, १, १०६] दीर्घः तप्तनप्तनथनाश्चेत्यादिना [पा० ७, १, ४५] थस्य थनादेशः। यत् यस्मात् आमयति अम रोगे चुरादिः शत्रन्तः रुजति आमयाविनि नरे स्थितं रोगं निष्कृथ नाशयथ। यद्वा यत् क्षुधादिकं रोगवद् बाधते तद्यूयं निष्कृथ करोतेः शपि लुप्ते लटि रूपम् ॥ ८३ ॥

अति॒ विश्वाः॑ परि॒ष्ठा स्ते॒न इ॑व व्र॒जम॑क्रमुः। ओष॑धीः॒ प्राचु॑च्यवु॒र्यत्किञ्च॑ त॒न्वो॒ रपः॑ ॥ ८४ ॥

परि सर्वतो रोगानधिष्ठाय तिष्ठन्तीति परिष्ठाः रोगनाशिका विश्वाः सर्वाः ओषधीः ओषधयो यदा अत्यक्रमुः आक्रमन्ते भक्षिताः सत्यो देहं व्याप्नुवन्ति क्रमतेर्लङि अम उश् छान्दसः। तत्र दृष्टान्तः स्तेन इव व्रजम् यथा रात्रौ स्तेनश्चौरो गोष्ठमाक्रमते गोशालायां गामपहर्तुं सर्वत्र गच्छति तद्वत् यदौषधयो रोगमपहर्तुं देहमाक्रमन्ते तदा तन्वः शरीरस्य यत् किञ्च यत् किमपि रपः पापं शिरोव्यथा- ज्वरातिसारादिरूपं पापफलं यत् किञ्चिदस्ति तत्सर्वं प्राचु-

च्यवुः प्रच्यावयन्ति नाशयन्ति च्यु गतौ लुङि णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्त्तरि चङ् इति [पा० ३, १, ४८] चङ्प्रत्यये रूपम्। रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति यास्कः [निरु० ४, २१]॥ ८४॥

यदि॒मा वा॒जय॑न्न॒हमोष॑धी॒र्हस्त॑ आद॒धे।
आ॒त्मा यक्ष्म॑स्य नश्यति पु॒रा जी॑व॒गृभो॑ यथा॥ ८५॥

यत् यदा इमा ओषधीः वाजयन् पूजयन् मानयन् सन् अहं हस्ते स्वकरे आदधे स्थापयामि तदेव यक्ष्मस्य व्याधेरात्मा स्वरूपं पुरा भक्षणात्प्रागेव नश्यति किं पुनर्भक्षणेनेति भावः। तत्र दृष्टान्तः जीवगृभो यथा जीवन् सन्नेव यो हिंसार्थं गृह्यते आघातस्थानं नीयते स जीवगृप् तस्य जीवगृभो बधात् प्रागेवातिविषात् मृतोऽहमिति मन्यमानस्य मनुष्यस्यात्मा यथा नश्यति नष्टप्रायो भवति तथौषधौ हस्ते धृतायां व्याधेरात्मा नश्यतीत्यर्थः॥ ८५॥

यस्यौ॑षधीः प्र॒सर्प॒थाङ्ग॑मङ्गं॒ परु॑ष्परुः।
तत॒ो यक्ष्मं॒ वि बा॑धध्व उ॒ग्रो म॑ध्यम॒शीरि॑व॥ ८६॥

हे ओषधीः ओषधयः! यस्य रोगिणः अङ्गमङ्गं प्रत्यङ्गं सर्वाण्यङ्गानि परुष्परुः परुःशब्दः पर्ववचनः प्रतिपरुः सर्वाणि पर्वाणि यस्यौन् यूयं प्रसर्पथ प्रगच्छथ व्याप्नुथ ततोऽङ्गपर्वसमुदायात् यक्ष्मं रोगं यूयं विबाधध्वे निवर्तयथ व्याधिनाशं कुरुध्वे। तत्र दृष्टान्तः उग्रो मध्यमशीरिव मध्ये देहमध्ये भवं मध्यमं मर्मभागं शृणाति हिनस्ति मध्यमशीः शॄ हिंसायां क्विप् ऋत इद्धातोरिति [पा० ७, १, १००] इदादेशः उरण् रपर इति

[पा० १, १, ५१] रेफः मर्मघातकः उग्र उत्कृष्टो बहुगोधा-ङ्गुलित्राण उद्गूर्णास्त्रः क्षत्रियो यथा शत्रुं बाधते। यद्वा उग्रो रुद्रो मध्यमेन त्रिशूलमध्यभागेन शृणातीति मध्यमशीः यथा युगान्ते जगद्बाधते तद्वद् यूयमपि रोगिणो देहं प्रविष्टा आधिं विबाधध्व इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

साकं यक्ष्म प्र पत चाषेण किकिदीविना।
साकं वातस्य ध्राज्या साकं नश्य निहाकया
॥ ८७ ॥

हे यक्ष्म रोग! त्वं चाषेण पक्षिणा साकं सह प्रपत प्रकर्षेण गच्छ। किम्भूतेन चाषेण किकिदीविना किकीति शब्दानुकरणं किकीतिशब्देन दीव्यति क्रीडतीति किकिदी विस्तेन। चापस्तवोचितः मार्थः। वातस्य ध्राज्या गत्या साकं प्रपत वातगतिवत् पलायस्वेत्यर्थः। किञ्च निहाकया साकं नश्य नष्टो भव निहन्ति कायमिति निहाका निर्ऋतिः कृच्छ्रापत्तिस्तया सह नश्य। यद्वा शब्दानुकरणमिदं हा कष्टं कया ओषध्या निहतोऽहमिति शब्दं कुर्वन् हे यक्ष्म! त्वं नश्य॥ अर्थान्तरं वा कफावरुद्धकण्ठोत्थध्वनेरनुकरणार्थः किकिशब्दः किकिना कण्ठध्वनिना दीव्यतीति किकिदीविः श्लेष्मरोगः। चष बधे चषति व्याकुलं कृत्वा हन्ति चाषः पित्तरोगः। वातस्य ध्राजिर्वातरोगः। हे यक्ष्म रोगराज! त्वं कफपित्तवातरोगैः सह प्रपत गच्छ। यया पीडया कया रुजा निहतोऽस्मि हा कष्टमिति शब्दं करोति सा निहाका सर्वाङ्गवेदना तया साकं हे यक्ष्म! त्वं नश्य॥ ८७॥

अन्या वो अन्यामवत्वन्यान्यस्या उपा᳚वत।

ताः सर्वाः संविदाना इदं मे प्रावता वचः ॥८८

हे ओषधयः! वो युष्माकं मध्ये अन्या काचिदोषधि व्यक्तिरन्यामोषधिव्यक्तिमवतु तथा रचिता अन्यापि अन्यस्य रचिकाया उपावत उपावतु उप समीपमागत्य पालयत् पुरुषवचनव्यत्ययः अन्यान्यस्याः प्रभावमवतु वा। ताः सर्वा स्तथाविधा ओषधयो यूयं संविदानाः परस्परैकमत्यं गता सत्यो मे ममेदं वचो वाक्यं प्रार्थनारूपं प्रावत प्रकर्षेण रक्षत ॥ ८८ ॥

याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः। बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वꣳहसः ॥ ८९ ॥

या ओषधयः फलिनीः फलिन्यः फलयुक्ताः याश्चाफला फलरहिताः याश्चापुष्पाः पुष्परहिताः याश्च पुष्पिणीः पुष्पिण्यः पुष्पयुक्ताः ताः सर्वा ओषधयो बृहस्पतिप्रसूता बृहस्पतिप्रेरिताः सत्यो नोऽस्मानंहसः पापाद्रोगरूपात् मुञ्चन्तु पृथक् कुर्वन्तु ॥ ८९ ॥

मुञ्चन्तु मा शपथ्यादथो वरुण्यादुत। अथो यमस्य पड्वीशात्सर्वस्माद्देवकिल्विषात् ॥ ९० ॥

एवमोषधिवापार्थानि पञ्च त्र्यचानि समाप्तानि। अथानारभ्याधीताः ॥ शपथनिमित्तात्किल्बिषात् पापादोषधयो मा मां मुञ्चन्तु पृथक् कुर्वन्तु। अथो अपि च वरुण्यात् वरुणे भवं वरुण्यं तस्माद्वरुणापराधनिमित्तात् पापाच्च

मुञ्चन्तु उतापि च यमस्य सम्बन्धिनः पड्वीशात् पड्वीशशब्दो बन्धनवाची यमबन्धननिमित्तात् पापान्मां मुञ्चन्तु । अथो अपि च सर्वस्माद् देवकिल्बिषाद् देवापराधनिमित्तात् पापान्मां मुञ्चन्तु ॥ ९० ॥

अवपतन्तीरवदन्दिव ओषधयस्परि । यं जीवमश्नवामहै न स रिष्याति पूरुषः ॥ ९१ ॥

दिवः परि द्युलोकात्सकाशादवपतन्तीरवपतन्त्योऽधस्ताद्भूमौ गच्छन्त्यः ओषधयः अवदन् परस्परं वदनमुक्तवत्यः । किम् तदाह जीवतीति जीवस्तं यं जीवमनुत्क्रान्तप्राणं पुरुषं वयमश्नवामहै अशूङ् व्याप्तौ लोट् व्याप्नुमः स पुरुषो न रिष्यति न नश्यति रिष्यतीत्यत्र लेटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ९४] आडागमः पूरुष इति छान्दसो दीर्घः सर्वत्र ॥९१॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्बह्वीः शतविचक्षणाः तासामसि त्वमुत्तमारं कामाय शꣳ हृदे ॥ ९२ ॥

सोमो राजा यासां ताः सोमराज्ञ्यः बह्वीः बह्व्योऽनन्ताः शतविचक्षणाः शतमसंख्यं विचक्षणाश्चतुराः बहुवीर्या वा शतं विचक्षणाः स्तोतारो यासामिति वा एवम्भूता या ओषधीः ओषधयः सन्ति तासामोषधीनां मध्ये हे ओषधे ! त्वमुत्तमा उत्कृष्टा यतोऽसि भवसि अतः कामायेप्सिताय अरमलं पर्याप्ता भव हृदे हृदयाय शं सुखकारिणी भव ॥ ९२ ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्ठिताः पृथिवी-

मनु । बृहस्पतिप्रसूता अस्यै सन्दत्त वीर्य्यम्
॥ ९३ ॥

सोमराज्ञो या ओषधयः पृथिवीमनु विष्ठिताः विविधं स्थिताः बृहस्पतिप्रसूताः बृहस्पतिना प्रेरिताः ता ओषधयोऽस्यै ओषध्यै मदग्रहीतायै वीर्यं सन्दत्त सामर्थ्यं प्रयच्छत इयं बहुवीर्य्या भवत्विति भावः ॥ ९३ ॥

याश्चेदमुपशृण्वन्ति याश्च दूरं परागताः ।
सर्वाः सङ्गत्य वीरुधोऽस्यै सन्दत्त वीर्य्यम् ॥ ९४ ॥

या ओषधय इदं मद्वचनं प्रार्थनारूपमुप समीपस्थाः शृण्वन्ति याश्चान्याः दूरं परागताः दूरे व्यवस्थिता व्यवहिताः सत्यः ईषत् शृगवन्ति हे वीरुधः विविधरोहणा ओषधयः ! ताः सर्वाः समीपदूरस्थाः सङ्गत्य सङ्गता भूत्वा अस्यै ओषध्यै यूयं वीर्य्यं सन्दत्त प्रयच्छत ॥ ९४ ॥

मा वो रिषत् खनिता यस्मै चाहं खनामि वः । द्विपाच्चतुष्पादस्माकꣳ सर्वमस्त्वनातुरम् ॥ ९५ ॥

हे ओषधः ! वो युष्माकं खनिता चिकित्सायै युष्मन्मूलं ग्रहीतुं खननकर्त्ता मा रिषत् मा विनश्यतु यस्मै च रुग्णाय चिकित्सार्थं वो युष्मानहं खनामि युष्मन्मूलमादातुं खननं करोमि स च मा रिषत्। किम्बहुनास्माकं सम्बन्धि द्विपात् स्त्रीपुंसं चतुष्पाद्गवादि प्राणिजातं सर्वमनातुरं रोगरहितमस्तु। द्वौ पादौ यस्य चत्वारः पादा यस्य संख्यासुपूर्वस्येति [पा० ५, ४, १४०] पादशब्दस्यान्त्यलोपः ॥ ९५ ॥

ओषधयः समवदन्त सोमेन सह राज्ञा ।
यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तꣳ राजन् पारयामसि
॥ ९६ ॥

राज्ञा स्वस्वामिना सोमेन सह ओषधयः देवताः सम-वदन्त संवादं कृतवत्यः । कथं संवादस्तमाह ब्राह्मणो यस्मै रुग्णाय कृणोति अस्मन्मूलादिना चिकित्सां करोति कृ कृतौ स्वादिः हे राजन् स्वामिन् सोम ! तं रुग्णं नरं वयं पारया-मसि पारयामः इदन्तो मसि सोमसंवादो व्याधिनाशाद्दा-र्व्यार्थः ॥ ९६ ॥

नाशयित्री बलासस्यार्शस उपचितामसि ।
अथो शतस्य यक्ष्माणां पाकारोरसि नाशनी
॥ ९७ ॥

हे ओषधे ! त्वं बलासस्य क्षयव्याधेर्नाशयित्री नाशकर्त्री असि भवसि बलमस्यति क्षिपति बलासः क्षयः । अर्शसो गुदव्याधेश्च नाशिकासि । उपचिताम् उपचिन्वन्ति शरीरं वर्धयन्तीत्युपचितः क्विप् श्वयथुगण्डमालापदादयः तेषां च नाशि-कासि । अथो अपि च शतस्य यक्ष्माणां बहूनां व्याधीनां पाकारोः मुखपाकक्षतादेश्च नाशनी नाशकर्त्री त्वं भवसि । पाको मुखपाकः अरुः क्षतमुच्यते पाकेनारुः पाकारुस्तस्य यद्वा पाकोऽन्नपाकस्तस्यारुर्व्यथा मन्दाग्नित्वं तस्य नाशनी त्वमसि ॥ ९७ ॥

त्वां गन्धर्वा अखनँस्त्वामिन्द्रस्त्वां बृहस्प-

तिः । त्वामोषधे सोमो राजा विद्वान् यक्ष्मादमुच्यत ॥ ९८ ॥

हे ओषधयः ! गन्धर्वाः देवविशेषाः त्वामखनन् स्वेष्टकार्यसिद्ध्यर्थं खननमकुर्वन् इन्द्रश्च त्वामखनत् बृहस्पतिश्च त्वामखनत् हे ओषधे ! सोमो राजा त्वां च विद्वान् त्वत्सामर्थ्यं जानन् सन् त्वामुपयुज्य यक्ष्मात् महाव्याधेरमुच्यत मुक्तोऽभवत् ॥ ९८ ॥

सहस्व मे अरातीः सहस्व पृतनायतः । सहस्व सर्वं पाप्मानꣳ सहमानास्योषधे ॥ ९९ ॥

हे ओषधे ! यतः त्वं सहमानासि शत्रूनभिभवन्ती भवसि अतो मे आरतीः अदानशीलाः शत्रुसेनाः सहस्व अभिभव । नास्ति रातिर्दानं यासां ता अरातयस्ताः । पृतनायतः संग्रामकामांश्च सहस्व पृतनां संग्रामं कामयन्ते ते पृतनायन्तस्तान् सुप आत्मनः क्यजिति [पा० ३, १, ८] क्यजन्ताच्छतृप्रत्ययः किञ्च सर्वं पाप्मानमशुभं सहस्व सहतिरभिभवार्थः ॥ ९९ ॥

दीर्घायुस्त ओषधे खनिता यस्मै च त्वा खनाम्यहम् । अथो त्वं दीर्घायुर्भूत्वा शतवल्शा विरोहतात् ॥ १०० ॥

हे ओषधे ! ते तव खनिता खननकर्त्ता दीर्घायुर्भूयादिति शेषः । यस्मै चातुराय नरायाहं त्वां खनामि सोऽपि दीर्घायुरस्तु । अथो अपि च त्वं दीर्घायुरखण्डितजीवना भूत्वा शतवल्शा बह्वङ्कुरा सती विरोहताद्विरोह बह्वङ्कुरात् प्ररोह तुह्योस्तातङ् इति [पा० ७, १, ३५] तातङ् । वल्शशब्दोऽङ्कुरवाची शतं वल्शाः यस्याः सा शतवल्शा ॥ १०० ॥

त्वमु॑त्तमास्यो॑षधे तव॑ वृक्षा उप॑स्तयः । उप॑स्तिरस्तु सो॒ऽस्माकं॒ यो अ॒स्माँ२॥ अ॒भि॒दास॑ति ॥ १०१ ॥

हे ओषधे ! त्वमुत्तमा उत्कृष्टासि भवसि वृक्षाः शालतालतमालादयस्तवोपस्तयः सन्तु स्त्यै शब्दसङ्घातयोः उपस्त्यायन्ति उपकारायोपद्रवनिराकरणाय च समीपे संहतास्तिष्ठन्तीत्युपस्तयः वृक्षाः त्वां सेवन्तामित्यर्थः । किञ्च यो नरोऽस्मानभिदासति अभिहन्ति स नरोऽस्माकमुपस्तिः समीपस्थ उपासकोऽस्तु दासतिर्हिंसाकर्मा ॥ १०१ ॥

अनारभ्याधीताः समाप्ताः ॥

मा मा॑ हिꣳसीज्जनि॒ता यः पृ॑थि॒व्या यो वा॒ दिव॑ꣳ स॒त्यध॑र्मा व्यान॑ट् । यश्चा॒पश्च॒न्द्राः प्र॑थ॒मो ज॒जान॒ कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ १०२ ॥

का० [१७, ३, ११] लोगेष्टकाः स्फ्येनाहृत्य वहिर्वेदेरन्तकान्तेषूपदधाति तिस्रस्मा मा हिꣳसीदिति प्रत्यृचं प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथमम् । ततोऽध्वर्युः स्फ्येन वेदिवहिःप्रदेशाल्लोगेष्टकाश्चतुरो गृहीत्वा वेद्याः प्रथमानानां चतस्रो दक्षिणोत्तरपूर्वापरमध्यसूत्रप्रान्तेषु पृथगादि तिस्रन् मन्त्रचतुष्टयेनोपदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हिरण्यगर्भदृष्टा कदेवत्या त्रिष्टुप् । यः प्रजापतिः पृथिव्या भूमेर्जनिता जनयिता उत्पादकः जनिता मन्त्र इति [पा० ६, ४, ५३] णिचो लोपः । वा चार्थे यो वा यश्च दिवं व्यानट् द्युलोकमसृजत् । व्यानट् इति व्याप्तिकर्मा [निघ० २, १८, ४] श्रुतौ तु सृजत्यर्थे

व्याख्यातः यो वा दिवᳪ सत्यधर्मा सृजतीति श्रुतेः [७, ३, १, २०]। यश्च चन्द्राः आह्लादिका जगत्कारणभूता अपो जलानि प्रथमः आदिभूतः सन् जजानोत्पादितवान् तद्द्वारा मनुष्या-नुत्पादितवानित्यर्थः। यतः श्रुतौ आपश्चन्द्रा इति मनुष्या व्याख्याताः मनुष्या एव हि यज्ञेनाप्नुवन्ति चन्द्रलोकं पितृ-मार्गानुसारिणः मनुष्या वा आपश्चन्द्रा इति श्रुतेः [७, ३, १, २०] कारणे कार्योपचारात्। कीदृशः प्रथमः शरीरी सत्य-धर्मा सत्यं धरतीति सत्यस्य धारयिता स प्रजापतिर्मां मा हिंसीत् मा हन्तु यतः कस्मै काय प्रजापतये हविषा हविः वयं विधेम दद्मः। हविर्दानाय्मा हन्तु। कशब्दस्य सर्वनाम-त्वाभावात् स्मैआदेशः छान्दसः। हविषा इति विभक्तिव्य-त्ययः। विधतिर्धातुर्दानार्थः॥ १०२॥

अ॒भ्याव॑र्त्तस्व पृथिवि य॒ज्ञेन॒ पय॑सा स॒ह।
व॒पां ते॑ अ॒ग्निरि॑षि॒तो अ॑रोहत्॥ १०३॥

अग्निदेवत्या उष्णिक्। हे पृथिवि! यज्ञेनास्मच्चिकीर्षि-तेन पयसा तत्फलभूतेन दुग्धादिभोगेन च सह अभ्यावर्तस्व आभिमुख्येनागच्छ। कथमागन्तव्यमत आह इषितः प्रजा-पतिप्रेषितोऽग्निः ते तव वपां त्वचं पृष्ठं वपासदृशमिमं प्रदेशमरोहत् आरोहतु। अनयर्चा दक्षिणे लोगेष्टकोपधा-नम्॥ १०३॥

अग्ने॒ यत्ते॑ शु॒क्रं यच्च॒न्द्रं यत् पू॒तं यच्च॑
य॒ज्ञियम्। तद्दे॒वेभ्यो॑ भरामसि॥ १०४॥

अग्निदेवत्या गायत्री पश्चाल्लोगेष्टकोपधाने विनियुक्ता। हे अग्ने! यत्ते तवाङ्गं शुक्रं शुक्लं दीप्तिमत् यच्चान्यदङ्गं

चन्द्रमाह्लादकरं यदन्यत् पूतं पवित्रं यच्चान्यदङ्गं यच्छिन्नं यच्चाहं तत्सर्वं श्लाघ्यरूपं देवेभ्यो देवानामर्थे भरामसि भरामः सम्पादयामः ॥ १०४ ॥

इषमूर्जमहमित आदंमृतस्य योनिं महिषस्य धाराम् । आ मा गोषु विशत्वा तनूषु जहामि सेदिमनिराममीवाम् ॥ १०५ ॥

आग्नीर्देवी त्रिष्टुप् पादत्रयस्योत्तरतो लोगेष्टकोपधाने विनियोगः । इषमन्नमूर्जं तदुपसेचनं दधिपयोघृतादिकमृतस्य सत्यस्य योनिं स्थानं विद्यात्रयम् महिषस्य महत इच्छावतोऽग्नेर्धारां धारणामाहुतिं वा इतोऽस्मात् प्रदेशाद्दीच्या दिशः सकाशादहमादमद्मि भक्षयामि स्वीकरोमीत्यर्थः । अद भक्षणे लङ् । किञ्च एतत्सर्वमिडादिकं मा मामाविशतु आगत्य प्रविशतु तनूषु मदीयपुत्रादिशरीरेषु गोषु मदीयधेन्वादिपशुषु चाविशतु ॥ का० [१७, ३, १३] उत्तरस्याः सिकताः प्रमार्ष्टि जहामि सेदिमिति । उत्तरलोगेष्टकातः सिकताः पातयति ॥ नास्ति इरान्नं यस्यां तामनिरामन्नरहिताममीवां व्याधियुतां सेदिमवसादमहं जहामि त्यजामि अन्नाभावरोगदुःखानि मे मा सन्त्वित्यर्थः ॥ १०५ ॥

अग्ने तव श्रवो वयो महि भ्राजन्ते अर्चयो विभावसो । बृहद्भानो शवसा वाजमुक्थ्यं दधासि दाशुषे कवे ॥ १०६ ॥

का० [१७, ३, १५] अग्ने तवेति सिकता न्युप्य छादयत्यात्मानम् । षड्चेनोत्तरवेदौ सिकताः प्रक्षिप्य ताभिः पुच्छपक्षं विनात्मानं छादयेत् ॥ पावकाग्निदृष्टं षड्चमग्नि

देवत्यम्। आद्ये द्वे विष्टारपङ्क्तौ यस्या द्वितीयतृतीयपादौ द्वादशार्णौ आद्यतुर्यावष्टकौ सा विष्टारपङ्क्तिः। हे अग्ने! हे विभावसो! विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य तत्सम्बोधनं हे कान्तिधन! तव वयो धूमः अर्चयो दीप्तयश्च भ्राजन्ते दीप्यन्ते वीयते भक्ष्यते प्राणिभिरिति वयोऽन्नम्। वी कान्त्यसनखादनः व्याप्तिषु धूमस्याहुतिपरिणामद्वारेणान्नहेतुत्वाद् वयोऽत्र धूम उच्यते। कीदृशं वयः अवः आवयति द्युलोके कृतं कर्मेति अवः धूमदर्शनाद् देवानां कर्मज्ञानम्। तथा महि महत् नभोगामित्वात् धूमो वा अस्य अवोः वयः स ह्येन-ममुष्मिंल्लोके आवयतीति श्रुतेः [७, ३, १, २९]। किञ्च बृहन्तो महान्तो भानवो रश्मयो यस्य तत्सम्बुद्धौ हे बृहद्भानो! हे कवे! क्रान्तदर्शिन् विद्वन् यजमानाभिप्रायज्ञ! दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय शवसा बलेन सह वाजमन्नं त्वं दधासि ददासि। कीदृशं वाजम् उक्थ्यम् उक्थः शस्त्राद्यु-पेतो यज्ञस्तद्योग्यं यज्ञपर्याप्तमन्नं ददासीत्यर्थः॥ १०६॥

पा॒व॒कव॑र्चाः शु॒क्रव॑र्चा॒ अनू॑नवर्चा॒ उदि॑य-र्षि भा॒नुना॑। पु॒त्रो मा॒तरा॑ वि॒चर॒न्नुपा॑वसि पृ॒णक्षि॒ रोद॑सी उ॒भे॥ १०७॥

हे अग्ने! त्वं भानुना दीप्त्या उदियर्षि उद्गच्छसि उत्कर्षं प्राप्नोषीत्यर्थः। कीदृशस्त्वं पावकवर्चाः पावकं शोधकं वर्चो दीप्तिशक्तिर्यस्य सः। शुक्रवर्चाः शुक्लं शुक्रं निर्मलं वर्चो यस्य। अनूनवर्चाः अनूनमहीनं वर्चो यस्य पूर्णशक्तिः। किञ्च हे अग्ने! त्वं विचरन् सर्वतः प्रचरन् सन् उपावसि उप सङ्गम्य पालयसि सदेवमनुष्यं जगद्रक्षसि। तत्र दृष्टान्तः

पुत्रो मातरा यथा पुत्रश्चरमे वयसि मातरा मातापितरौ उपावति तद्वत् पितरामातरा च छन्दसीति [पा० ६, ३, ३३] निपातः। किञ्च उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ पृणक्षि पूरयसि हविषा द्यां वृष्ट्या भूमिं पूरयसीत्यर्थः। इमे वै द्यावापृथिवी रोदसी ते एष उभे पृणक्ति धूमेनामूं वृष्ट्येमामिति [७, ३, १, ३०] श्रुतेः। तं त्वां स्तुम इति वाक्यशेषः॥ १०७॥

ऊर्जो॑ नपाज्जातवेदः सुश॒स्तिभि॒र्मन्द॑स्व धी॒तिभि॑र्हि॒तः। त्वे इषः॒ सन्द॑धु॒र्भूरि॑वर्पसश्चि॒त्रोत॑यो वा॒मजा॑ताः॥ १०८॥

तिस्रः सतोबृहत्यः। यस्या आद्यतृतीयौ द्वादशकौ द्वितीयतुर्यावष्टकौ सा सतोबृहती। ऊर्क् जलं नपात्पौत्रः हे ऊर्जो नपादपां पौत्र! अद्भ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते तेभ्योऽग्निर्जायत इत्यपां पौत्रत्वमग्नेः। यद्वा ऊर्जोऽन्नस्य नपात् न पातयति नाशयति नपात् पतेर्णिजन्तात् क्विप् हे अन्नस्याविनाशक! हे जातवेदः जातप्रज्ञान! धीतिभिः कर्मभिर्निमित्तभूतैर्हितः स्थापितः सन् सुशस्तिभिः शोभनाभिः शस्तिभिः स्तुतिभिः कृत्वा त्वं मन्दस्व मोदस्व हृष्टो भव। मदिङ् स्वपने जाड्ये मदे मोदे स्तुतौ गताविति धातुः। किमिति हर्षः कार्यस्तत्राह यजमानाः त्वे त्वयि इषो हविर्लक्षणान्यन्नानि सन्दधुः जुहुवुः हविःप्राप्त्या हर्षः कार्य इत्यर्थः। कीदृशा यजमानाः भूरिवर्पसः वर्प इति रूपनाम [निघ० ३, ७] भूरीणि वर्पांसि येषां ते नानारूपाः। चित्रोतयः चित्रा विचित्रा नानाविधा ऊतयो रक्षा अवनानि अन्नानि तर्पणानि वा त्वत्कृतानि येषां ते त्वया

तर्पिता इत्यर्थः । वामजाताः वामं वननीयं सम्भजनीयं जातं जन्म येषां ते विशिष्टदेशजातिकुलोत्पन्ना इत्यर्थः ॥ १०८ ॥

इ॒र॒ज्यन्न॑ग्ने प्रथयस्व ज॒न्तुभि॑र॒स्मे रायो॑ अमर्त्य । स द॑र्श॒तस्य॒ वपु॑षो॒ वि रा॑जसि पृ॒णक्षि॑ सान॒सिं क्रतु॑म् ॥ १०९ ॥

हे अमरणधर्मन् । हे अग्ने ! रायो धनानि अस्मे अस्मासु त्वं प्रथयस्व विस्तारय । कोदृशस्त्वं जन्तुभिः प्राणिभिर्हविःप्रदैरध्वर्युप्रभृतिभिः इरज्यन् दीप्यमानः । किञ्च यस्त्वमीदृशो धनदायिता स त्वं दर्शतस्य दर्शनीयस्य वपुषः चित्याग्निरूपस्य शरीरस्य मध्ये विराजसि विशेषेण दीप्यसे विभक्तिव्यत्ययो वा दर्शतेन वपुषा ज्वालालक्षणेन शरीरेण विराजसि । सानसिं चिरन्तनं क्रतुं सङ्कल्पं पृणक्षि पूरयसि सर्वेष्टं ददासीत्यर्थः ॥ १०९ ॥

इ॒ष्क॒र्तार॑मध्व॒रस्य॒ प्रचे॑तसं॒ क्षय॑न्त॒ꣳ राध॑सो म॒हः । रा॒तिं वा॒मस्य॑ सु॒भगां॑ म॒हीमिषं॒ दधा॑सि सान॒सिꣳ र॒यिम् ॥ ११० ॥

हे अग्ने ! अध्वरस्य यज्ञस्य इष्कर्त्तारं निस उपसर्गस्य नलोपश्छान्दसः [८३] निष्कर्तारं निश्चयेन कर्तारं यज्ञनिष्पादकं प्रचेतसं प्रकृष्टचित्तयुक्तं क्षयन्तं क्षि निवासगत्योः विशिष्टस्थाने निवसन्तमीदृशं यजमानं प्रति वामस्य वननीयस्य महो महतो राधसो धनस्य रातिं दानं त्वं दधासि ददासि । किञ्च सुभगां सुष्ठु भजनीयां महीं महतीमिषमन्नं च ददासि । सानसिं पुराणं रयिं धनमक्षय्यमाणविषयं निधानलक्षणं च दधासि निधिं प्रयच्छसीत्यर्थः ॥ ११० ॥

ऋत॒वा॑नं महि॒षं वि॒श्वद॑र्शतम॒ग्निꣳ सु॒म्नाय॑ दधिरे पु॒रो जना॑: । श्रुत्क॑र्णꣳ स॒प्रथ॑स्तमं त्वा गि॒रा दैव्यं॒ मानु॑षा यु॒गा ॥ १११ ॥

उपरिष्टाज्ज्योतिः । यस्यास्त्रयः पादा द्वादशाक्षराश्चतुर्थोऽष्टाक्षरः सोपरिष्टाज्ज्योतिः । मानुषा विभक्तेराकारः मनुष्या जना मनुष्यजातियुक्ता जनास्तव ऋत्विग्यजमानाः युगा विभक्तेराकारः युगशब्दः कालवाची युगैः कालैः पौर्णमास्यमावास्यादिभिर्निमित्तैः गिरा वेदवाचा कृत्वा सुम्नाय यज्ञाय त्वा त्वामग्निं पुरोऽग्रतः पूर्वभागे आहवनीयरूपेण दधिरे स्थापितवन्तः । किम्भूतं त्वामृतवानमृतमस्यास्तीति ऋतवा तं मत्वर्थे छान्दसो दीर्घः छन्दसीवनिपौ वाच्यौ वंश्च मतुप् चेति [पा० ५, २, १०९ वा० २] अस्त्यर्थे वनप्रत्ययः । महिषं महान्तं विश्वदर्शतं सर्वस्य दर्शनीयं श्रुत्कर्णं शृणुत इति श्रुतौ क्विप् श्रुतौ कर्णौ यस्य तम् यद्विज्ञाप्यते तत्सत्यमेव कर्णाभ्यां श्रुत्वा सम्पादयतीत्यर्थः । सप्रथस्तमं प्रथनं प्रथः कीर्तिः । प्रथ प्रख्याने असुन्प्रत्ययः प्रथसा सह वर्तमानः सप्रथाः अतिशयेन सप्रथाः सप्रथस्तमस्तमतिकीर्तिमन्तम् । दैव्यं देव एव दैव्यस्तं स्वार्थे यत् यद्वा देवेभ्यो हितम् ॥ १११ ॥

आप्या॑यस्व॒ समे॑तु ते वि॒श्वत॑: सोम॒ वृष्ण्य॑म् । भवा॒ वाज॑स्य संग॒थे ॥ ११२ ॥

का० [१७, ३, १६] आप्यायस्वेति सिकतास्वश्ममयूख्याम् । आकाशे विस्तारिताः सिकताः स्पृशति ऋग्द्वयेन ॥ गोतमदृष्टाः सोमदेवत्यास्तिस्रो गायत्रीत्रिष्टुबुष्णिक्छन्दस्काः आप्यायस्व मदिन्तमेति [११४] तृतीयस्य । विनियोगः सूत्रे

नास्ति। हे सोम! विश्वतः सर्वस्मात् वृष्ण्यं वीर्यं सर्वभूतोत्पत्तिलक्षणोजं ते तव समेतु समागच्छतु तेन च वीर्येण त्वमाप्यायस्व सर्वतो वर्धस्व। किञ्च वाजस्यान्नस्य संगथे सङ्गमननिमित्तं भवान्नमस्मासु सङ्गमयेत्यर्थः॥ ११२॥

सं ते पयाᳬसि समु यन्तु वाजाः सं वृष्ण्यान्यभिमातिषाहः। आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि श्रवाᳬस्युत्तमानि धिष्व॥११३॥

हे सोम! पयांसि पातव्या रसाः ते तव संयन्तु सङ्गच्छन्तामुत अपि च वाजा अन्नानि संयन्तु वृष्ण्यानि रेतांसि ते संयन्तु। कीदृशस्य ते अभिमातिषाहः अभिमातिं पाप्मानं सहतेऽभिभवतीत्यभिमातिसाट् तस्याभिमातिसाहः षत्वं छान्दसम्। हे सोम! पयोऽन्नवृष्ण्यैराप्यायमानः वर्धमानः सन् अमृताय अमरणधर्मिण्यै प्रजात्यै पुत्रादिलब्ध्यै यजमानस्य भवेति शेषः। अमृतशब्देन श्रुत्या प्रजातिर्व्याख्याता। तथा च श्रुतिः [७, ३, १, ४६] प्रजात्यां तदमृतं दधाति तस्मात्प्रजातिरमृतेति। किञ्च दिवि द्युलोके उत्तमानि उत्कृष्टानि श्रवांसि अन्नानि आहुतिपरिणामजनितानि धिष्व धारय सम्पादय लोकद्वयभोगं सम्पादयेत्यर्थः। धि धारणे तुदादिः विकरणव्यत्यय आत्मनेपदं च छान्दसं बहुलं छन्दसीत्युक्ते [पा० २, ४, ७३] सुधितवसुधितेति [पा० ७, ४, ४५] सूत्रेण दधातेर्निपातो वा धत्स्वेत्यर्थे॥ ११३॥

आप्यायस्व मदिन्तम सोम विश्वेभिरᳬशुभिः। भवा नः सप्रथस्तमः सखा वृधे॥११४॥

हे मदिन्तम! मदयति तर्पयतीति मदी ग्रहादित्वाणिः-

णिप्रत्ययः [पा० ३, १, १३४]। यद्वा मदस्तृप्तिरस्यास्तीति मदी अत इनिठनाविति [पा० ५, २, ११५] इन् अतिशयेन मदी मदिन्तमः नाद्धस्येति [पा० ८, २, १७] नाम्रात्परस्य तमपो नुडागमः। ईदृश हे सोम! विश्वेभिर्विश्वैः सर्वैरंशुभिः सूक्ष्मांशैः आप्यायस्व प्रवृद्धो भव वृद्धः सन्नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय सखा सहायो भव द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घः। कीदृशस्त्वं सप्रथस्तमः अत्यन्तं सप्रथाः सकीर्तिः सप्रथस्तमः ॥ ११४ ॥

आ ते वत्सो मनो यमत्परमाच्चित्सधस्थात्। अग्ने त्वांकामया गिरा ॥ ११५ ॥

का० [१७, ३, २०—२१] श्वेतेऽश्वे पुरस्तात्तिष्ठति श्वेताभावेऽश्वेतेऽश्वाभावेऽनड्डुह्यग्निभ्यः प्रक्रियमाणेभ्योऽनुवाचयति। श्वेतवर्णेऽश्वे ऽन्यवर्णे तदभावे वृषे वा तिष्ठति सति अग्निभ्यः प्रक्रियमाणेभ्योऽनुब्रूहीति प्रेषितो होताऽऽते वत्स इति तृचमनुवक्तीति सूत्रार्थः॥ अग्निदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः आद्यावत्सारदृष्टा द्वितीया विरूपदृष्टा तृतीया प्रजापतिदृष्टैव। हे अग्ने! ते तव वत्सः पयोव्रतत्वाद्वत्ससमस्त्वत्प्रियो यजमानः परमाच्चित् चिदप्यर्थे उत्कृष्टादपि सधस्थात्सहस्थानात् द्युलोकात् मन आहृत्येति शेषः। आयमत् आयच्छति गृह्णाति मनोनिग्रहं करोतीत्यर्थः। इतश्च लोप इति [पा० ३, ४, ९७] इकारलोपे यमदिति रूपम्। इषुगमियमां छ इति [पा० ७, ३, ७८] छत्वाभावश्छान्दसः। कया गिरा वेदवाचा मन आहृत्येत्यर्थः। कीदृश्या गिरा त्वाङ्कामया त्वां कामयते स्तोतुमिच्छतीति त्वाङ्कामा तया अलुक्। देवैः सह

तिष्ठति यस्मिन्नग्निः तत्सधस्थं द्युलोकः सध माद इति [पा० ६, ३, ९६] सहस्य सधादेशः ॥ ११५ ॥

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम विश्वाः सुक्षितयः पृथक्। अग्ने कामाय येमिरे ॥११६ ॥

हे अङ्गिरस्तम! अङ्ग्यते ज्ञायते येनेत्यङ्गम् अङ्गम् अङ्ग् प्रापणे क्विप् अन् अङ्गं गिरति अत्तीत्यङ्गिराः अतिशयेनाङ्गिरा अङ्गिरस्तमः हे अग्ने! पृथक् नानाभूताः विश्वाः सर्वाः ताः प्रसिद्धाः सुतयः कामायाभिलाषपूरणाय तुभ्यं त्वयि येमिरे नियम्यन्ते यजमानैरिति शेषः कर्मणि लिट्। कीदृश्यः सुक्षितयः शोभनाः क्षितयो निवासा याभ्यस्ताः स्वर्गादिशुभस्थानप्रदा इत्यर्थः। यजमाना इष्टकामपूर्त्यै द्युलोकाप्त्यै च मन्त्रैस्त्वामेव स्तुवन्तीति भावः ॥ ११६ ॥

अग्निः प्रियेषु धामसु कामो भूतस्य भव्यस्य। सम्राडेको विराजति ॥ ११७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अग्निः प्रियेषु अभिरुचितेषु धामसु स्थानेषु धिष्ण्येषु एकोऽसहायभूतः सन् विराजति विशेषेण दीप्यते। कीदृशोऽग्निः भूतस्योत्पन्नस्य भव्यस्य भविष्यतश्च जनस्य कामः कामपूरकः। सम्राट् सम्यक् राजमानः शोभमानः भूतस्य भव्यस्य सम्राडीश्वर इति वा। काम्यते सर्वैर्यष्टुमिष्यत इति काम इति वा ॥ ११७ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।
इष्कादिकाचमान्तोऽयं द्वादशोऽध्याय ईरितः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

मयि गृह्णाम्यग्रे अग्निꣳ रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्य्याय । मामु देवताः सच-न्ताम् ॥ १ ॥

द्वादशेऽध्याये उखाधारणगार्हपत्यचयनक्षेत्रकर्षणौषधव-पनादिमन्त्रा उक्तास्त्रयोदशे पुष्करपर्णाद्युपधानमन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० [१७, ३, २७] उत्तरवेदिमपरेण तिष्ठन् यजमानो मयि गृह्णामीति जपति । उत्तरवेदेः पश्चात्तिष्ठन् यजमानो जुहोति ॥ अग्निदेवत्या ककुप् यस्या मध्यपादो द्वादशक आद्यतृतीया-वष्टकौ सा ककुप् अत्र मध्यश्चतुर्दशकस्तेन द्व्यधिका । अहं यजमानोऽग्रे प्रथमं मयि आत्मनि अग्निं गृह्णामि धारयामि ततोऽग्निं चिनोमीति शेषः । किमर्थं रायो धनस्य पोषाय पुष्ट्यर्थम् । सुप्रजास्त्वाय शोभना प्रजा यस्य स सुप्रजाः सुप्र-जसो भावः सुप्रजस्त्वम् तस्मै दीर्घश्छान्दसः शोभनपुत्रादिनि-ष्पत्त्यै । सुवीर्याय शोभनसामर्थ्याय वीर्यं शक्तिः । किञ्च उका-रोऽप्यर्थे देवता अपि मां सचन्तां सेवन्तां सङ्गच्छन्ताम् उ एवार्थे वा देवता मामेव सचन्ताम् ॥ १ ॥

अपां पृष्ठमसि योनिरग्नेः समुद्रमभितः पिन्वमानम् । वर्धमानो महाँ २॥ आ च पुष्करे दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथस्व ॥ २ ॥

का० [१७, ४, १] पुष्करपर्णमुपदधाति स्तम्बे पूर्व-वत् । ततोऽध्वर्युः कुशस्तम्बोपरि कमलिनीपत्रमुपदधाति पूर्ववदित्युखासम्भरणवत् तेनापां पृष्ठमिति मन्त्रेण पुष्कर-

इत्यन्तेनोपधानं दिवो मात्रयेति तस्य मार्जनमिति सूत्रार्थः॥ व्याख्यातः [११, २८]॥ २॥

ब्रह्म॑ जज्ञा॒नं प्र॑थ॒मं पु॒रस्ता॒द्वि सी॑म॒तः सु॒रुचो॑ वे॒न आ॑वः। स बु॒ध्न्या॒ उप॒मा अ॑स्य वि॒ष्ठाः स॒तश्च॒ योनि॒मस॑तश्च॒ विवः॑॥ ३॥

का० [१७, ३, २८] तस्मिन् रुक्ममधःपिण्डं ब्रह्म जज्ञानमिति। तस्मिन् पुष्करपर्णे पूर्वं कण्ठधृतं रुक्ममधःपिण्डमुपदधाति॥ आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप्। वीत्युपसर्गं आव इति क्रियापदेन सम्बध्यते व्यवहिताश्चेति [पा० १, ४, ८२] पाणिनिस्मरणात्। ब्रह्म बृहत् रुक्मरूपोऽयमादित्यः सीमतः सीमानं मर्यादां भूगोलमध्यभागमारभ्य सुरुचः सुष्ठु रोचन्ते शोभन्ते तान् सुरोचनानिमान् लोकान् वि आवः विवृतानकरोत् स्वप्रकाशेन। कीदृशं ब्रह्म प्रथममादौ पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि जज्ञानं जायमानं दृश्यमानं जनैः शानचि शपः श्लौ सति जज्ञानमिति रूपम्। किञ्च वेनः कामनीयो मेधावी वा स आदित्यः बुध्न्या बुध्नमन्तरिक्षं तत्र भवा बुध्न्या दिशः विवः विवृणोति। सतो विद्यमानस्य मूर्तस्य घटपटादेर्योनिं स्थानमसतोऽमूर्तस्य वाय्वादेश्च योनिं प्रभवं विवः प्रकाशयति वृणोतेः शपि लुप्ते लङि गुणे च व इति रूपमड़भाव आर्षः बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीति [पा० ६, ४, ७५] वचनात्। कीदृशीर्बुध्न्याः उपमाः उप समीपे मान्ति भूतानि यासु ता उपमाः सावकाशा इत्यर्थः। अत एवास्य जगतो विष्ठाः विविधस्थानभूताः विविधं तिष्ठन्ति यासु ताः अम्बाम्बगोभूमीत्यादिना [पा० ८, ३, ९७] षत्वम्। आदित्य एव लोकान् दिशो भूतानि चाभिव्यनक्तीत्यर्थः॥ ३॥

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ४ ॥

का० [१७, ४, ३] उत्तानं प्राञ्चं हिरण्यपुरुषं तस्मिन् हिरण्यगर्भ इति । तस्मिन् रुक्मे प्राञ्चमुत्तानं हिरण्यं पुरुषाकारमृग्द्वयेनोपदधाति ॥ हिरण्यगर्भदृष्टा प्रजापतिदेवत्या त्रिष्टुप् । हिरण्ये हिरण्यपुरुषरूपे ब्रह्माण्डे गर्भरूपेणावस्थितः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः भूतस्य प्राणिजातस्याग्रे समवर्त्तत प्राणिजातोत्पत्तेः पुरा स्वयं शरीरधारी बभूव । स च जातः उत्पन्नमात्र एक एवोत्पत्स्यमानस्य सर्वस्य जगतः पतिरीश्वर आसीत् । स एव पृथिवीमन्तरिक्षं द्यां द्युलोकमुतापि चेमां भूमिं लोकत्रयं दाधार धारयति तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६, १३, ७] अभ्यासदीर्घः । पृथिवी-भूः स्वयम्भूरित्यन्तरिक्षनामसु [निघ० १, ३] पठितत्वात् पृथिवीशब्देनान्तरिक्षलोकोऽत्रोच्यते । कस्मै काय प्रजापतये देवाय वयं हविषा विधेम हविर्दद्मः विभक्तिव्यत्ययः ॥ ४ ॥

द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमञ्च योनिमनु यश्च पूर्वः । समानं योनिमनु सञ्चरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः ॥ ५ ॥

देवश्रवोदृष्टादित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । यः पूर्वः प्रथमो मुख्यो द्रप्स आदित्यः पृथिवीमन्तरिक्षमनुचस्कन्द अनुस्कन्दति गच्छति सिञ्चतीत्यर्थः मनुष्यादिधारणाय । द्यां द्युलोकं चानुसिञ्चति आहुतिपरिणामभूतेन रसेन देवादिधारणाय ।

य इमं योनिं स्थानं भूलोकमनुस्कन्दति आगच्छति आहुतिग्रहणाय। एवं समानं योनिं सर्वेषां तुल्यं स्थानं लोकत्रयमनु सञ्चरन्तं द्रप्समादित्यं सप्त होत्रा अनु जुहोमि विभक्तिव्यत्ययः सप्तसु होत्रासु दिक्षु स्थापयामि हिरण्यपुरुषरूपेण सर्वदिक्षु सूर्य्यमेव स्थापयामीत्यर्थः। असौ वा आदित्यो द्रप्सो दिशः सप्त होत्रा अमुमादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयतीति [७, ४, १, २०] श्रुतेः। पूर्वादि चतस्रो दिशः अध एका उपर्य्येका मध्ये चैकेति सप्त दिशो ज्ञेयाः॥ ५॥

नमो॑ऽस्तु स॒र्पेभ्यो॒ ये के च॑ पृथि॒वीमनु॑।
ये अ॒न्तरि॑क्षे॒ ये दि॒वि तेभ्य॑ः स॒र्पेभ्यो॒ नम॑ः॥६॥

का० [१७, ४, ६] उपतिष्ठते यजमानो नमोऽस्त्विति। यजमानो हिरण्यपुरुषं पश्यन्नृक्त्रयं पठेत्॥ सर्पदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः। ये के च ये केचित् सर्पन्ति सर्पा लोकाः पृथिवीमनुगताः तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु। अन्तरिक्षे लोके ये वर्त्तमानाः सर्पाः ये च दिवि द्युलोके ये वर्त्तमानाः सर्पास्तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु। इमे वै लोकाः सर्पा इति [७, ४, १, २५] श्रुतेः सर्पशब्देन लोका उच्यन्ते॥६॥

या इष॑वो यातु॒धाना॑नां॒ ये वा॒ वन॒स्पती॑ १ँ॥-
रनु॑। ये वा॑व॒टेषु॒ शेर॑ते॒ तेभ्य॑ः स॒र्पेभ्यो॒ नम॑ः॥७॥

यातुं यातनां दुःखं दधति ते यातुधाना रक्षःप्रभृतयस्तेषां याः सर्पजातय इषवो बाणरूपेण वर्त्तन्ते ये वान्ये वनस्पतीन् चन्दनादिवृक्षाननुवेष्ट्य स्थिताः ये वा ये चान्ये अवटेषु बिलेषु शेरते स्वपन्ति तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु॥ ७॥

ये वा॒मी रो॑च॒ने दि॒वो ये वा॒ सूर्य॑स्य

र॒श्मिषु॑। येषा॑म॒प्सु सद॑स्कृ॒तं तेभ्य॑ः स॒र्पेभ्यो॒ नम॑ः ॥ ८ ॥

दिवो द्युलोकस्य रोचने दीप्तस्थाने ये वामी सर्पा अस्माभिरदृश्यमानाः सन्ति रोचनो ह नामैष लोको यत्रैष एतत्तपतीति श्रुतिः। तथा सूर्य्यस्य रश्मिषु किरणेषु ये च सर्पा वसन्ति। येषां सर्पाणामप्सु जलेषु सदः स्थानं कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ ८ ॥

कृ॒णु॒ष्व पाज॒ः प्रसि॑तिं॒ न पृ॒थ्वीं या॒हि राज॒॑वाम॑वाँ २॥ इभे॑न। । तृ॒ष्वीमनु॒ प्रसि॑तिं द्रूणा॒नोऽस्ता॑सि॒ विध्य॑ र॒क्षस॒स्तपि॑ष्ठैः ॥ ९ ॥

का० [१७, ४, ७] उपविश्य पञ्चगृहीतं जुहोति पुरुषे कृणुष्व पाज इति प्रत्यृचं प्रतिदिशं परिसर्पम्। आज्यं संस्कृत्य पञ्चगृहीतमादायात्मानमाकृष्य पुरुषान्तिके उपविश्य प्रतिदिशं परिसृप्य परिसृप्य पुरुषोपरि पञ्चाग्निं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ वामदेवदृष्टा रक्षोघ्नाः प्रतिसराः अग्निदेवत्याः पञ्च त्रिष्टुभः। हे अग्ने! पाजः बलं कृणुष्व कुरुष्व पाज इति बलनामसु [निघ० २, ९, २] पठितम्। तत्र दृष्टान्तः पृथ्वीं विशालां प्रसितिं न प्रसितिमिव। प्रसितिर्जालं प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वेति [निरु० ६, १२] यास्कोक्तेः। षिञ् बन्धने प्रकर्षेण सीयन्ते बध्यन्ते पक्षिणो यया सा प्रसितिः ताम् नकार इवार्थः पक्षिग्रहणाय प्रसारितं जालमिव शत्रुग्रहणाय बलं प्रसारयेत्यर्थः। ततो राजेव नृप इवामवान् सहायवानिभेन गजेन याहि शत्रून् प्रति गच्छ। अम् गतौ भजने शब्दे अमन्ति भजन्ति स्वामिन इत्यमाः

सेवकास्तेऽस्य सन्तीत्यसवान् पचाद्यजन्तादसशब्दान्मतुप्-प्रत्ययः । हे अग्ने ! अस्ता शत्रूणां क्षेप्तासि अतो रक्षसः राक्षसान् विध्य ताडय । व्यध ताडने दिवादित्वाच्छ्यन् ग्रहादित्वात्सम्प्रसारणम् । कैः तपिष्ठैः तापकतमैरायुधैः तपन्ति सन्तापयन्तीति तपूंषि अतितपूंषि तपिष्ठानि तैः तुरिष्ठेमेयः-स्विति [पा० ६, ४, १५४] इष्ठनि परे तृचो लोपः । कीदृशस्त्वं तृष्वीं प्रसितिं विभक्तिव्यत्ययः तृष्वया क्षिप्रया प्रसित्या जालेन अनु द्रूणानः शत्रून्मारयन् द्रू हिंसायां क्र्यादिः शानच्-प्रत्ययः द्रूणोतेऽसौ द्रूणानः ॥ ९ ॥

तव॑ भ्र॒मास॑ आशु॒या प॑त॒न्त्यनु॑स्पृश धृष॒ता शोशु॑चानः । तपू॑ᳫँष्यग्ने जु॒ह्वा प॑त॒ङ्गानस॑न्दितो॒ विसृ॑ज॒ विष्व॑गु॒ल्काः ॥ १० ॥

हे अग्ने ! तव ये भ्रमासः भ्रमा वातोद्भूता ज्वालासमूहाः पतन्ति इतस्ततो गच्छन्ति कीदृशा भ्रमाः आशुया आशवः शीघ्रगमनाः आशुशब्दात् परस्य जसः सुपां सुलुगित्यादिना यादेशः । तैर्भ्रमैः तपूंषि तपन्ति सन्तापयन्ति तानि तपूंषि तापयितॄणि रक्षांसि पतङ्गान् पतन्तः सन्तो गच्छन्तीति पतङ्गाः पिशाचास्तांश्चानुस्पृश ज्वालाभिस्तान् दहेत्यर्थः । कीदृशस्त्वं धृषता धृष्णोतीति धृषन् तेन धृषता प्रगल्भेन धृष्टेन ज्वालौघेन शोशुचानः देदीप्यमानः अत्यन्तं शोचते शोशुच्यत इति शोशुचानः शुच दीप्तावित्यस्माद्यङ्न्ताच्छानच्प्रत्ययः । तथा जुह्वा स्रुचा हूयमान इति शेषः । असन्दितः अखण्डितः । ईदृशः सन् विष्वक् सर्वत्र तिर्यगूर्ध्वमधश्च उल्काः ज्वाला विसृज रक्षोघाताय मुञ्चेत्यर्थः । १० ॥

प्रति स्पशो विसृज तूर्णितमो भवा पायुर्विशो अस्या अदब्धः। यो नो दूरे अघशꣳसो यो अन्त्यग्ने माकिष्टे व्यथिरादधर्षीत्॥ ११॥

नोऽस्माकं दूरे योऽघशंसः अघं पापं शंसतीच्छतीति अघशंसः अस्मद्द्रोही यो दूरे वसति यश्चान्ति समीपे अघशंसः हे अग्ने! तं प्रति स्पशः स्पश बन्धने स्पशयन्ति बध्नन्तीति स्पशो बन्धनकृतः प्रणिधीन् विसृज प्रेरय। अस्या अस्मदीयायाः विशः प्रजायाः पायुः पातीति पायुः पालको भव। कीदृशस्त्वं तूर्णितमः तूर्णं वेगोऽस्यास्तीति तूर्णी अत्यन्तं तूर्णी तूर्णितमः वेगवत्तरः। अदब्धः अनुपहिंसितः। हे अग्ने! एवमनुग्रहं प्रवृत्तस्य ते तव मा किः मा कश्चित् व्यथिः व्यथयतीति व्यथिः व्यथकः शत्रुरादधर्षीत् धार्ष्ट्यं मा करोतु। दूरसमीपस्थानस्मच्छत्रून् प्रति त्वरितो बन्धकान् प्रेरय केनाप्यहिंसितोऽस्मत्प्रजापालको भव राक्षसाश्च त्वां प्रति धृष्टा मा सन्त्वित्यर्थः। धृष् धातोर्लुङि द्वित्वमडभावश्च मायोगात्॥ ११॥

उदग्ने तिष्ठ प्रत्यातनुष्व न्यमित्राँ२॥ ओषतात्तिग्महेते। यो नो अरातिꣳ समिधान चक्रे नीचा तं धक्ष्यतसं न शुष्कम्॥ १२॥

हे अग्ने! त्वमुत्तिष्ठ ततः प्रत्यातनुष्व ज्वाला विस्तारय तिग्मा हेतयो यस्य स तिग्महेतिः तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः तत्सम्बोधनं हे तिग्महेते! उत्साहवदायुध! अमित्राञ्छत्रून् त्वं न्योषतात् नितरां दह। उष दाहे तुह्योस्तातङ्ङिति [पा० ७, १, ३५] तातङादेशः! हे समिधान! समिन्धे दीप्यतेऽसौ समिधानः तत्सम्बुद्धौ हे समिधान! दीप्यमान!

नोऽस्माकं योऽरातिं चक्रे करोति दानं प्रतिषेधति तं नीचा नीचैः कृत्वा धक्षि दह। दह भस्मीकरणे बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७३] शपि लुप्ते लटि मध्यमैकवचने धक्षीति रूपम्। तत्र दृष्टान्तः शुष्कमतसं न न इवार्थः अतसो वृक्षः शुष्कं वृक्षमिवादातारं निर्दहेत्यर्थः॥ १२॥

ऊर्ध्वो भव प्रतिविध्याध्यस्मदाविष्कृणुष्व दैव्यान्यग्ने। अव स्थिरा तनुहि यातुजूनां जामिमजामिं प्रमृणीहि शत्रून्॥ अग्नेष्ट्वा तेजसा सादयामि॥ १३॥

हे अग्ने! ऊर्ध्वो भव उद्युक्तो भव अस्मदधि अस्माकमुपरि वर्त्तमानान् शत्रून् प्रतिविध्य प्रतिताडय। दैव्यानि देवसम्बन्धीनि कर्माणि आविः कृणुष्व प्रकटय। किञ्च यातुजूनां यातुधानानां स्थिरा स्थिराणि धनूंषि अवतनुहि अवतारय। किञ्च जाम्यजामिशब्दौ पुनरुक्तापुनरुक्तवचनौ जामिमजामिं पुनरुक्तमपुनरुक्तं कृत्वा पुनः पुनस्ताडितमताडितं वा शत्रून् प्रमृणीहि मृणातिर्मारणार्थः रिपून् मारय॥ का० [१७, ४, १२] घृतपूर्णामग्ने ष्टेति। कार्ष्मर्यमयीं पादमात्रदीर्घां षडङ्गुलविपुलां घृतपूर्णां प्राग्दण्डां स्रुचमग्नेष्टेति यजुषाग्निर्मूर्धेति ऋचा चोपदधाति॥ आग्नेयं यजुः। हे स्रुक्! अग्नेः सम्बन्धिना तेजसा त्वा त्वां सादयामि॥१३॥

अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्। अपाᳬरेताᳬसि जिन्वति॥ इन्द्रस्य त्वौजसा सादयामि॥ १४॥

अग्निर्मूर्धेति व्याख्याता [३, १२] ॥ का० [१७, ४, १३] एवमौदुम्बरीमुत्तरतो दधिपूर्णामिन्द्रस्य त्वेति । एवंविधामेवौदुम्बरीं दधिपूर्णां स्रुचमुत्तरे उपदधाति ॥ इन्द्रस्य त्वेति यजुषा भुव इति ऋचा च ॥ इन्द्रदेवत्यं यजुः । हे स्रुक् ! इन्द्रस्यौजसा तेजसा त्वां सादयामि स्थापयामि ॥ १४ ॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्भिः सचसे शिवाभिः । दिवि मूर्धानं दधिषे स्वर्षां जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहम् ॥ १५ ॥

त्रिशिरोदृष्टाग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । हे अग्ने ! त्वं यदा हव्यवाहं हव्यं वहतीति हव्यवाट् तां हविषो वोढ्रीं जिह्वां ज्वालां चकृषे करोषि लडर्थे लिट् । तदा यज्ञस्य द्रव्यदेवतात्यागात्मनो नेता भुवः भवसि रजसः यज्ञपरिणामरूपोदकस्य च नेता भवसि जगद्रक्षार्थम् भवतेर्लेटि मध्यमैकवचने सिपि इतश्च लोप इति [पा० ३, ४, ९७] इकारलोपे लेटोऽडाटावित्यडागमे [पा० ३, ४, ९४] अचि श्नु धात्विति [पा० ६, ४, ७७] उवङादेशे च कृते भुव इति रूपम् । कुत्र नेता भवसीत्यत आह यत्र यस्मिन् स्थाने शिवाभिर्मङ्गलरूपाभिर्नियुद्भिरश्वाभिः त्वं सचसे सम्बन्धं प्राप्नोषि । नियुतो वायोरित्युक्तेर्नियुतो नाम वायोरश्वाः [निघ० १, १५, १०] ताभिर्यैर्युज्यते वायुना चान्तरिक्षं लक्ष्यते । यत्र च दिवि मूर्धानमादित्यं दधिषे धारयसि लिडर्थे । किम्भूतं मूर्धानं स्वर्षां स्वः स्वर्गं सनोति ददाति स्वर्षाः । षणु दाने विट्प्रत्ययः विड्वनोरनुनासिकस्यादिति [पा० ६, ४, ४१] नकारस्याकारः । यद्वा स्वः स्वर्गे स्यति तिष्ठतीति स्वर्षाः तम् षोऽन्तकर्मणि क्विप् । अन्तरिक्षे द्युलोके च यज्ञस्य रजसश्च नेता भवसीत्यर्थः । यत्रेत्यस्य संहितायां

निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] दीर्घः यस्य तवैतत्कर्म तं त्वां स्रुग्रूपेण सादयामीति शेषः ॥ १५ ॥

ध्रुवासि धरुणास्तृता विश्वकर्मणा। मा त्वा समुद्र उद्वधीन्मा सुपर्णोऽव्यथमाना पृथिवीं दृꣳह ॥ १६ ॥

का० [१७, ४, १५] स्वयमातृण्णां पुरुषे शर्करां छिद्रां ध्रुवासीति। पुरुषोपरि ध्रुवेत्यादिकखिलकाचतुष्टयेन स्वयमातृण्णामुपदधाति कादृशीं शर्करां पाषाणमयीं छिद्रां स्वाभाविकच्छिद्रयुतां मच्छिद्राश्ममयीष्टकैव स्वयमातृण्णोच्यत इति सूत्रार्थः॥ ऊर्ध्वबृहती। द्वादशाक्षरत्रिपादोर्ध्वबृहती अत्र प्रथमस्त्रयोदशार्णस्तृतीयो दशार्णः। हे स्वयमातृण्णे! त्वं ध्रुवा स्थिरासि। कीदृशी त्वं धरुणा भूमिरूपेण विश्वस्य धारयित्री। विश्वं करोतीति विश्वकर्मा तेन सर्वस्य कर्त्रा प्रजापतिना आस्तृता उपहिता। समुद्रो रुक्मः त्वा त्वां मा उद्वधीत् मा हन्तु। सुपर्णः पुरुषश्च त्वां मोद्वधीत्। रुक्मो वै समुद्रः पुरुषः सुपर्ण इति [७, ४, २, ५] श्रुतेः समुद्रसुपर्णशब्दाभ्यां रुक्मपुरुषावुच्येते। त्वं चाव्यथमाना अचलन्ती सती पृथिवीं दृꣳह भूमिं दृढीकुरु ॥ १६ ॥

प्रजापतिष्ट्वा सादयत्वपां पृष्ठे समुद्रस्येमन्। व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं प्रथस्व पृथिव्यसि ॥ १७ ॥

अनुष्टुप्। हे स्वयमातृण्णे! प्रजापतिः त्वा त्वां सादयतु स्थापयतु क्व अपां जलानां पृष्ठे उपरि। समुद्रस्य जलसङ्घा-

तस्य एमन् एमनि अवस्थाने सादयतु। इणो धातोर्मनिन्-प्रत्यये एमन्निति रूपम् सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] सप्तम्या लुक्। किम्भूतां त्वां व्यचस्वतीं व्यचनं व्यचस्तदस्या अस्तीति व्यचस्वती तामभिव्यक्तियुताम्। प्रथस्वतीं प्रथनं प्रथः पृथुत्वं तदस्या अस्तीति प्रथस्वती तां विस्तारयुक्ताम्। त्वमपि प्रजापतिमादिता मतो प्रथस्व अस्याश्चितेः प्रथनं कुरु यतस्त्वं पृथिव्यसि पृथिव्युत्पन्नत्वात्॥ १७॥

भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री। पृथिवीं यच्छ पृथिवीं दृꣳह पृथिवीं मा हिꣳसीः॥ १८॥

प्रस्तारपङ्क्तिः। आद्यौ चेत्प्रस्तारपङ्क्तिरित्युक्तेर्यत्राद्यौ द्वादशकावन्त्यावष्टकौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः। अत्र त्वाद्य एकादशको द्वितीयस्तयोदशकस्तृतीयतुर्यौ पञ्चकौ पञ्चमः षडक्षरः एवं पञ्च पादाः। हे स्वयमातृण्णे! त्वं भूः सुखानां भावयित्र्यसि। भूमिः पृथिव्यसि भूम्यभिमानिनी देवतासीत्यर्थः। अदितिर्देवमातासि। विश्वधायाः विश्वं दधाति पुष्णातीति विश्वधायाः विश्वं निहितमस्यामिति वा। विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य भूतग्रामस्य धर्त्री धारयित्री तादृशी त्वं पृथिवीं यच्छ नियतां कुरु पृथिवीं दृंह दृढीकुरु पृथिवीं मा हिंसीः पृथिव्या हिंसां मा कुरु॥ १८॥

विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय। अग्निष्ट्वाभिपातु मह्या स्वस्त्या छर्दिषा शन्तमेन तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद॥ १९॥

यजुः एकाधिकानुष्टुप्। हे स्वयमातृण्णे ! विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्राणापानव्यानोदानाख्यवायुवृत्तिलाभाय प्रतिष्ठायै कीर्त्यै चरित्राय शास्त्रीयाचरणाय च। प्राणिनामेतत्सर्वसिद्ध्यर्थं त्वां सादयामीति शेषः। किञ्च मह्या महत्या स्वस्त्या योगक्षेमसम्पत्त्या शन्तमेनात्यन्तं सुखकारिणा छर्दिषा गृहेण चाग्निस्त्वा त्वामभिपातु सर्वतो रक्षतु। तया देवतयानुगृहीता त्वं ध्रुवा स्थिरा सती सीदोपविश अङ्गिरस्वदङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा त्वं स्थिरस्थिता तद्वदिहोपविश ॥ १९ ॥

काण्डात्काण्डात् प्ररोहन्ती परुषःपरुषस्परि। एवा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च ॥ २० ॥

का० [१७, ४, १८] मूलाग्रवतीं दूर्वां तस्यां पुरस्ताद्भूमिप्राप्तां काण्डात्काण्डादिति। तस्यां स्वयमातृण्णायां काण्डादिति ऋग्द्वयेन पुरस्ताद्भूमिगताग्रं मूलाग्रयुतां दूर्वामुपदधाति॥ अग्निदृष्टे दूर्वेष्टकादेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ। मूलैर्भूसम्बद्धं पर्व काण्डं भूम्यसम्बद्धं परुः। हे दूर्वे दूर्वेष्टके ! काण्डात्काण्डात् प्रतिकाण्डं परुषःपरुषः प्रतिपरुः भूमिसम्बद्धासम्बद्धेभ्यः सर्वपर्वभ्यः सकाशाद्यथा त्वं परि समन्तात् प्ररोहन्ती अङ्कुरवती वर्त्तसे। नित्यवीप्सयोरिति [पा० ८, १, ४] वीप्सार्थे काण्डपरुषोर्द्वित्वम्। एवेत्यव्ययमेवमित्यर्थे निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] संहितायां दीर्घः। हे दूर्वे ! एवं स्वाङ्कुरविस्तारवत् सहस्रेण शतेन च सहस्रशतशब्दाव संख्यार्थौ असंख्यैः पुत्रपौत्रनप्त्रादिभिर्नोऽस्मान् प्रतनु विस्तारय॥ २० ॥

या श॒तेन॑ प्रत॒नोषि॑ स॒हस्रे॑ण वि॒रोह॑सि।
तस्या॑स्ते देवीष्टके वि॒धेम॑ ह॒विषा॑ व॒यम् ॥२१॥

हे देवि दीप्यमाने! हे इष्टके! या त्वं शतेन काण्डानां प्रतनोषि विस्तारयसि सहस्रेण चाङ्कुराणां विरोहसि विविधं प्ररूढा भवसि वयं हविषा सह ते स्थानं विधेम परिचरेम ॥ २१ ॥

यास्ते॑ अग्ने॒ सूर्य्ये॒ रुचो॒ दिव॑मात॒न्वन्ति॑ र॒श्मिभिः॑। ताभि॑र्नो॒ अ॒द्य सर्वा॑भी रु॒चे जना॑य नस्कृधि ॥ २२ ॥

का० [१७, ४, २०] यास्त इति द्वियजुषं द्वितीये। दूर्वेष्टकापुरस्ताद् द्वितीये पद्मान्तेके यास्त इति ऋग्द्वयेन द्वियजुःमंज्ञां पद्येष्टकामुपदधाति इति सूत्रार्थः॥ इन्द्राग्नि-दृष्ट अग्निदेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ। हे अग्ने! याः ते तव रुचः दीप्तयः सूर्ये सूर्यमण्डले वर्तमानाः सत्यः दिवं द्युलोकमातन्वन्ति प्रकाशयन्ति रश्मिभिः स्वरूपभूतैः किरणैः। ताभिः सर्वाभिः रुग्भिः नोऽस्मान् रुचे रोचनाय शोभायै अद्यास्मि-न्नपि कृधि कुरु। जनाय पुत्रपौत्रादिकाय च कुरु। द्युलोक-प्रकाशिकाः सर्वा कान्तीः पुत्रांश्चास्मभ्यं देहीत्यर्थः। यद्वा विभक्तिव्यत्ययः नोऽस्माकं जनाय जनं पुत्रादिकं ताभिः रुग्भिः रुचे शोभायै कुरु जगत्प्रसिद्धं पुत्रादिकं देहीत्यर्थः॥ २२ ॥

या वो॑ दे॒वाः सूर्य्ये॒ रुचो॒ गोष्वश्वे॑षु॒ या रुच॑ः। इन्द्रा॑ग्नी॒ ताभि॒ः सर्वा॑भी॒ रुच॑ नो॑ धत्त बृहस्पते ॥ २३ ॥

हे देवाः! हे इन्द्राग्नी! हे बृहस्पते! वो युष्माकं सम्बन्धिन्यो या रुचः दीप्तयः सूर्ये सूर्यमण्डले सन्ति गोषु धेनुषु अश्वेषु तुरगेषु च या युष्माकं रुचः सन्ति ताभिः सर्वाभिः रुग्भिः कृत्वा नोऽस्मभ्यं रुचं धत्त दत्त तत्समप्रभानस्मान् कुरुतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

विराड्ज्योतिरधारयत् ॥ स्वराड्ज्योतिरधारयत् ॥ प्रजापतिष्ट्वा सादयतु पृष्ठे पृथिव्या ज्योतिष्मतीम्। विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ। अग्निष्टेऽधिपतिस्तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ २४ ॥

का० [१७, ४, २२] विराट् स्वराडिति रेतःसिचौ प्रतिमन्त्रम्। द्वियजुषः पूर्वं अव्यवहिते रेतःसिचौ द्वे पद्येष्टके प्राग्लक्षणे अनूकमभितो विराट् स्वराडिति प्रतिमन्त्रमुपदधाति विराडित्युत्तरां स्वराडिति दक्षिणामिति सूत्रार्थः॥ द्वे यजुषी इदंलोकादोलोकदेवत्ये क्रमात् यजुरनुष्टुभौ। विशेषेण राजत इति विराट् अयं लोको ज्योतिरग्निलक्षणमधारयत् धारयति। स्वेनैव राजत इति स्वराट् असौ लोको ज्योतिरादित्यलक्षणमधारयत् धारयति। विराडयं लोकः स इममग्निं ज्योतिर्धारयत्यसौ वै लोकः स्वराट् सोऽमुमादित्यं ज्योतिर्धारयतीति [७, ४, २, २३] श्रुतेः॥ का० [१७, ४, २३] प्रजापतिरिति विश्वज्योतिषम्। रेतःसिग्भ्यां पुरो यजमानकृतां प्रथमां विश्वज्योतिः संज्ञामिष्टकां पद्यां प्राग्लक्षणामुत्तमस्वोऽनूकं उपदधाति॥ विश्वज्योतिर्देवतं यजुः प्रकृतीच्छन्दस्कम्। पृथिव्याः पृष्ठे उपरि ज्योतिष्मतीं

ज्योतिषोपेतां त्वा त्वामिष्टकां प्रजापतिः सादय स्थापयतु किमर्थं विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणायापानाय व्यानाय प्राणादिसम्पत्त्यर्थम् । किञ्च हे इष्टके ! त्वं विश्वं सर्वं ज्योतिर्यच्छ नियच्छ देहि वा अग्निस्ते तवाधिपतिः स्वामी तया देवतयाग्निलक्षणया ध्रुवा स्थिरा सती सीद उपविश अङ्गिरस्वदङ्गिरसां चयने यथा स्थिरा सीद तद्वदत्रापीत्यर्थः ॥ २४ ॥

मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू अग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः । ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे वासन्तिकावृतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ २५ ॥

का० [१७, ४, २४] ऋतव्ये मधुश्च माधवश्चेति । विश्वज्योतिषः पुरो द्वे पद्ये प्राग्लक्षणे ऋतव्येष्टके अनूकमभित उदक्सूत्र उपदधाति ॥ ऋतुदेवतं यजुः अष्टोत्तरशताक्षरत्वाच्छन्दो नास्ति । मधुश्चैत्रो मासः माधवो वैशाखः तावुभौ वासन्तिकौ वसन्तसम्बन्धिनौ ऋतू अवयवौ यद्वा मधुमाधवौ वसन्त एव वासन्तिक ऋतुः द्विवचनमेकवचनार्थम् । हे तादृश वसन्ताख्य ऋतो ! त्वं चीयमानस्याग्नेरन्तःश्लेषोऽसि अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः सन् श्लेषकोऽसि यथा कुड्यस्यान्तर्दार्ढ्याय काष्ठपाषाणादयः श्लिष्यन्ते तद्वत् । ममाग्निं चिन्वतो यजमानस्य ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठत्वायोत्कर्षाय इमे द्याव्यापृथिवी द्यावापृथिव्यौ कल्पेतां स्वोचितमुपकारं सम्पादयेताम् । यद्वा ममेति

तवस्थाने व्यत्ययः। द्यावाभूमी तवोत्कर्षाय कल्पेताम् आपश्चौषधयश्च तव ज्यैष्ठ्याय कल्पन्ताम् समानं व्रतं कर्म येषां ते सव्रताः एकस्मिन् चयनाख्यकर्मण्यवस्थिताः पृथक् नानाभूताः अग्नयः स्वयमातृण्णाद्या इष्टकाः तव ज्यैष्ठ्याय कल्पन्ताम् अग्नयो ह्येते पृथग्यदेता इष्टका इति श्रुतेरग्निशब्देनेष्टका उच्यन्ते। किञ्च इमे द्यावापृथिवी अन्तरा अनयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्त्तमानाः समनसः एकमनस्का ये अग्नयः अन्यैरपि चिताः तेऽपि वासन्तिकावृतू वसन्तमृतुमभिकल्पमाना सम्पादयन्तः सन्तः अभिसंविशन्तु एतत्कर्माश्रयन्तु। तत्र दृष्टान्तः इन्द्रमिव देवाः यथा देवा इन्द्रं परिचरणायाभिसंविशन्ति एवमन्येष्टका वसन्तं परिचरणायाभिसंविशन्तु॥ सादयति तया देवतया सादिते हे ऋतव्येष्टके! युवामङ्गिरसां कर्मणेव ध्रुवे स्थिरे सत्यौ सीदतमुपविशतम्॥ २५॥

अषाढासि सहमाना सहस्वारातीः सहस्व पृतनायतः। सहस्रवीर्य्यासि सा मा जिन्व॥२६॥

का० [१७, ४, २५] अषाढासीत्यषाढाम्। अषाढासंज्ञकामिष्टकां पत्नीकृतां पद्यां प्राग्लक्षणामृतव्याभ्यां पूर्वां संलग्नामनूके उपदधाति॥ सवितृदृष्टेष्टकादेवत्या विराडनुष्टुप्। हे इष्टके! त्वमषाढासि शत्रून् सहते इत्यषाढा। तथा च श्रुतिः [७, ४, २, ३३] ते देवा एतामिष्टकामपश्यन्नषाढामिमामेव तामुपादधत तामुपधायासुरान् सपत्नान् भ्रातृव्यानस्मात्सर्वस्मादसहन्त तस्मादषाढेति। कीदृशी त्वं सहमाना सहते इति सहमाना अभिभवनशीला स्वभावतः अतोऽरातीः अदानशीलाः प्रजाः सहस्वाभिभवत। पृतनां संग्राममिच्छन्ति ते

पृतनायन्तीति पृतनायन्तः क्यजन्ताच्छतृप्रत्ययः तान् पृतनायतः संग्राममिच्छन् शत्रून् सहस्व । किञ्च त्वं सहस्रवीर्या बहुसामर्थ्या यासि सा मा मां जिन्व प्रीणीहि ॥ २६ ॥

मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः ।
माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॥ २७ ॥

का० [१७, ४, २७] कूर्मं दधिमधुघृतैरनक्ति मधु वाता इति । मिश्रितैर्दधिमधुघृतैर्ऋक्त्रयेण कच्छपमनक्ति ॥ गोतमदृष्टा विश्वेदेवदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः ऋतं यज्ञमिच्छतीति ऋतयन् तस्मै ऋतयते यजमानाय वाता वायवो मधु मधुमन्तो रसवन्तो वान्त्विति शेषः । ऋतयतीत्यत्र क्यचि चेति [पा० ७, ४, ३३] प्राप्तस्येत्वस्य न छन्दस्यपुत्रस्येति [पा० ७, ४, ३५] अभावः अश्वाघस्यादिति [पा० ७, ४, ३७] अश्वाघयोरेव क्यच्यात्वविधानादकृत्सार्वधातुकयोः [पा० ७, ४, २५] इत्यात्वमपि न । संहितायां तु छान्दसो दीर्घः । मधु मधुमानित्यग्रे [२८] मतुप्प्रत्ययदर्शनात् सर्वत्र मधुशब्दाग्रे मतुल्लोपः । सिन्धवः स्यन्दमाना नद्यः समुद्रा वा मधु मधुवत् रसवत् उदकं क्षरन्ति स्रवन्त्वित्यर्थः । तिङां तिङ इति [पा० ७, १, ३९ वा० ३] लोटो लडादेशः । ओषधीः ओषधयः नोऽस्माकं माध्वीः मधुररसोपेताः सन्तु ॥ २७ ॥

मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवꣳरजः ।
मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥ २८ ॥

नक्तं रात्रिर्नोऽस्माकं मधु मधुमत् मधुररसोपेतमानन्दकरमस्तु । उतापि च उषसो दिवसा अपि मधुमन्तः सन्तु । पार्थिवं रजः पृथिवीलोको मातृभूतो मधुमत् मधुररसोपेत

मस्तु। पिता पितृभूतो द्यौः द्युलोको मधु मधुमान् मधुररसोपेतोऽस्तु ॥ २८ ॥

मधु॑मान्नो॒ वन॒स्पति॒र्मधु॑माँ२॥ अस्तु॒ सूर्य॑ः। माध्वी॒र्गावो॑ भवन्तु नः ॥ २९ ॥

वनस्पतिरश्वत्थादिर्नोऽस्माकं मधुमान् रसवान् यज्ञसाधनभूतोऽस्तु सूर्यो मधुमान् सन्तापराहित्यलक्षणमाधुर्यरसोपेतोऽस्तु गावः यज्ञसाधनभूता रश्मयः नोऽस्माकं माध्वीः मधुमत्यो रसवत्यो भवन्तु रसो वै मध्विति [७, ५, १, ४] श्रुतिः। वातादीनि रसवन्त्यस्माकं भाग्यानि भवन्त्विति सर्वोऽर्थः ॥ २९ ॥

अ॒पां गम्भ॑न्त्सीद॒ मा त्वा॒ सूर्यो॑ऽभि॒ताप्सी॒न्माग्निर्वै॑श्वान॒रः। अच्छि॑न्नपत्राः प्र॒जा अनु॒वीक्षस्वानु॑ त्वा दि॒व्या वृष्टि॑ः सचताम् ॥ ३० ॥

का० [१७, ४, २८, ५, १] अरत्निमात्रेऽषाढां दक्षिणेनावकासूपरिष्टाच्च पुरुषमभिमुखमपां गम्भन्निति तिसृभिः। अषाढादक्षिणदेशे हस्तमात्रे पद्यालोकद्वयमन्तराले मुक्त्वा तृतीये पद्यालोके पूर्वमेव स्थापितास्ववकासु शेवालेषु पुरुषसम्मुखमृक्त्रयेण कूर्ममुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ स्वराट् पङ्क्तिः दशाक्षरचतुष्पादा तृतीयो द्वादशाक्षरः कूर्मदेवत्या। कूर्मः प्रजापतिरादित्यो वा। तृतीया द्यावापृथिवीया। हे कूर्म! अपां जलानां गम्भन् गम्भनि गम्भीरे स्थाने रविमण्डले त्वं सीद उपविश। एतद्वापां गम्भिष्ठं यत्रैष एतत्तपतीति [७, ५, १, ८] श्रुतेः। तत्रोपविष्टं त्वा त्वां सूर्यो माभिताप्सीत् अभितो मा सन्तापयतु। वैश्वानरः सर्वनरहितोऽग्निश्च मा सन्तापयतु। त्वं चात्र स्थितः सन् प्रजा इष्टका-

रूपा अनुवीचस्व निरन्तरं पश्य। कीदृशी: प्रजा: अच्छिन्न-पत्रा: अच्छिन्नान्यनवखण्डितानि पत्राणि अवयवा यासां ता: अखण्डिता इष्टका: कुर्वित्यर्थ:। इमा वै सर्वा: प्रजा या इमा इष्टकास्ता अरिष्टा अनार्त्ता अनुवीचस्वेति [७, ५, ७, ८] श्रुते:। किञ्च दिव्या दिवि भवा वृष्टि: त्वा त्वामनु सचतां सेवतामुदकेन नित्यं सिक्ता भवेत्यर्थ:॥ ३०॥

त्रीन् समुद्रान् समसृपत् स्वर्गानपां पति-र्वृषभ इष्टकानाम्। पुरीषं वसान: सुकृतस्य लोके तत्र गच्छ यत्र पूर्वे परेता:॥ ३१॥

का० [१७, ५, २] घट्टयति मध्यमयेति। तिसृणां मध्यमया त्रीन् समुद्रानिति ऋचा हस्तस्थमेव कूर्मं कम्पयतीति सूत्रार्थ:। कूर्मदेवत्या त्रिष्टुप्। हे कूर्म! यो भवान् त्रीन् समुद्रान् लोकान् समसृपत् सम्यक् प्राप्तो भवति। सृप्लृ-गतौ पुषादीत्यादिना [पा० ३, १, ५८] च्लेरङ्। समुद्र-वन्ति स्वकारणात्समुद्गच्छन्तीति समुद्रा लोकास्तान् कीदृशान् स्वर्गान् भोगसाधनभूतान्। कीदृशो भवान् अपां पति: जलेश: इष्टकानां वृषभ: वर्षिता। किञ्च यत्र यस्मिन् स्थाने पूर्वे पुरातना: कूर्मा: अन्वेष्वग्निषूपहिता: परेता: परागता: सुकृतस्य शोभनकृतस्याग्नेस्तत्र तस्मिन् लोके स्थाने त्वं गच्छ। किं कुर्वन् पुरीषं हुतान् पशून् वसान: आच्छादयन्॥ ३१॥

मही द्यौ: पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमि-क्षताम्। पिपृतां नो भरीमभि:॥ ३२॥

व्याख्याता [८, ३२] ३२॥

विष्णो: कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्प-

शे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ३३ ॥

का० [१७, ५, ३] उलूखलमुसले स्वयमातृस्याउत्तरगारत्निमात्रे औदुम्बरे प्रादेशमात्रे चतुरस्रमुलूखलं मध्यसंगृहीतमूर्ध्वं वृत्तं दक्षिणमुलूखलाद्दक्षिणाः कर्माणीति । चतुष्कोणं मध्यसङ्कुचितं खातहीनमुदुम्बरतरुजमूर्ध्वं मुलूखलम् वृत्तं मुसलम् ते उभे स्वयमातृस्योत्तरे देशे तन्मध्याद्धस्तमात्रे तृतीये लोके विष्णोरिति मन्त्रेण सहैवोपदधातीति सूत्रार्थः ॥ व्याख्याता [६, ४] ॥ ३३ ॥

ध्रुवासि धरुणेतो जज्ञे प्रथममेभ्यो योनिभ्यो अधि जातवेदाः । स गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभा च देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ ३४ ॥

का० [१७, ५, ४] उलूखल उखां कृत्वोपशयां पिष्ट्वा न्युप्य पुरस्ताद् ध्रुवासीत्युखाम् । पूर्वमुलूखलोपर्युखां तूष्णीं कृत्वा तत उपशयां मृदं पिष्टोखापुरस्ताद्भूमौ प्रक्षिप्य ततोखां मन्त्रद्वयेनोपदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्या त्रिष्टुप् । हे उखे ! धरुणा जगतो धारयित्री त्वं ध्रुवा स्थिरासि । अथाग्निजनकत्वेनोखा स्तूयते । योऽग्निरितोऽस्याः उखायाः सकाशात् प्रथममादौ जातवेदाः जातप्रज्ञानोऽग्निरधिजज्ञे तत एभ्यो योनिभ्यः स्वकारणेभ्योऽरण्यादिभ्योऽधिजज्ञे जायते । सोऽग्निः प्रजानन् स्वाधिकारं प्रकर्षेण जानानः सन् गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभेति छन्दस्त्रयेण देवेभ्यो देवार्थं हव्यमस्मद्धविर्वहतु ॥ ३४ ॥

इषे राये रमस्व सहसे द्युम्न ऊर्जे अप-

त्वाय । सम्राडसि स्वराडसि सारस्वतौ त्वोत्सौ प्रावताम् ॥ ३५ ॥

उखादेवत्या बृहती । हे उखे ! त्वं रमस्व अत्र क्रीडां कुरु किमर्थम् इषे अन्नार्थं राये धनार्थं सहसे बलाय द्युम्ने द्युम्नाय यशोऽर्थम् । द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति [निरु० ५, ५] यास्कः । ऊर्जे उपसेचनाय पयोदधिघृतादिकाय अपत्याय पुत्रपौत्रादिकाय । रमस्वेति सर्वत्र सम्बन्धः । किञ्च सम्यग्राजत इति सम्राडसि स्वेनैव राजत इति स्वराडसि । एवम्भूतां त्वां सारस्वतौ सरस्वतीसम्बन्धिनौ उत्सौ उत्स्यन्दनौ कूपौ प्रवाहौ वा त्वा त्वां प्रावतां प्रकर्षेण पालयताम् । तौ चोत्सौ मनोवाचौ । शास्त्रज्ञानाय कूप इवोत्स्यन्दतीति मनः कूपः तत्प्रतिपादनं कुर्वन्ती वागपि कूपः । मनो वै सरस्वान्वाक् सरस्वत्येतौ सारस्वतावुत्साविति [७, ५, १, ३१] श्रुतेः । यद्वा सारस्वतौ उत्सौ ऋग्वेदसामवेदौ त्वां रक्षताम् । तथाच तित्तिरिश्रुतिः ऋक्साम वै सारस्वतावुत्साविति ॥ ३५ ॥

अग्ने युक्ष्वा हि ये तवाश्वासो देव साधवः । अरं वहन्ति मन्यवे ॥ ३६ ॥

का० [१७, ५, ५] अग्ने युक्ष्वा हीति प्रत्यृचꣳ स्रुवाहुती जुहोत्युखायाम् । ऋग्द्वयेनोखामध्ये द्वे आहुती जुहोति ॥ अग्निदेवत्ये द्वे गायत्र्यौ आद्या भरद्वाजदृष्टा द्वितीया विरूपदृष्टा । हे देव दीप्यमान ! हे अग्ने ! ये साधवः दान्तास्ते तवाश्वासः हया अरमलमत्यर्थं मन्यवे यज्ञाय वहन्ति प्रापयन्ति देवानिति शेषः तानश्वान् युक्ष्व हि योजय । हि पादपूरणः ॥ ३६ ॥

युक्ष्वा हि देवहूतमाँ २॥ अश्वाँ अग्ने रथीरिव। नि होता पूर्व्यः सदः॥ ३७॥

अग्ने! त्वमश्वान् युक्ष्व योजय हिशब्दः प्रसिद्धौ। कीदृशान् देवहूतमान् देवानाह्वयन्तीति देवहुवः अतिशयेन देवहुवो देवहूतमाः तान् देवानामतिशयेनाह्वातॄन्। द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां युक्ष्वेत्यस्य दीर्घः। दृष्टान्तमाह रथीरिव रथीः रथस्वामी यथाश्वान् योजयति तद्वत्। रथोऽस्यास्तीति रथीः ईर् मत्वर्थे। किञ्च त्वं पूर्व्यः पूर्वभवः पुरातनो होता मानुषाद्धोतुः प्रथमोऽग्र्यो भूत्वा निसदः अस्मिन् यागे होतृषदने निषीद। छन्दसीति [पा० ३, ४, ६] लोडर्थे लुङ्। देवहूतमानश्वानित्यत्रातोऽटि नित्यमिति [पा० ८, ३, ३] आकारस्यानुनासिकत्वम् दीर्घादटीति [पा० ८, ३, ९] नस्य रुः॥ ३७॥

सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः। घृतस्य धारा अभिचाकशीमि हिरण्ययो वेतसो मध्ये अग्नेः॥ ३८॥

का० [१७, ५, ७] मुखे करोति सम्यक् स्रवन्तीति। सम्यगिति मन्त्रेण पञ्चपशूनां मुखे एकैकं हिरण्यशकलं क्षिपतीति सूत्रार्थः॥ लिङ्गोक्तदेवता त्रिष्टुप्। हिरण्मयपुरुषोद्देशेनायं मन्त्रः। अग्नेर्मध्ये चितिमध्ये हिरण्ययो वेतसः पुरुषो यो निहितोऽस्ति तं प्रति धेना अन्नानि सम्यक् स्रवन्ति क्षरन्ति हूयमानानि हवींषि तं प्रति गच्छन्तीत्यर्थः। अन्नं वै धेना इति [७, ५, २, ११] श्रुतेः। कीदृश्यो धेनाः मनसा पूयमानाः पवित्रीक्रियमाणाः कीदृशेन मनसा अन्त-

हृदा हृदयान्तर्वर्त्तमानेन हृत्प्रतिष्ठितेन विषयव्यावृत्तेनाव्याकुलेनेत्यर्थः । श्रद्धायुक्तेन मनसा दत्ता इत्यर्थः । अन्तहृदयेन मनसा सताद्य पूतं य ऋजुरिति [७, ५, २, ११] श्रुतेः । तत्र दृष्टान्तः सरिता न नकार इवार्थः सरित इव यथा नद्यः समुद्रं प्रति स्रवन्ति गच्छन्ति तद्वत् । न केवलं धेनाः स्रवन्ति घृतस्य धारा अपि स्रवन्ति । ताश्च धेना घृतधाराश्च हिरण्मयं पुरुषं प्रति स्रवन्तीरहमभिचाकशीमि पश्यामि । चाकशीतिः पश्यतिकर्मा यङ्लुगन्तः ॥ ३८ ॥

ऋचे त्वा रुचे त्वा भासे त्वा ज्योतिषे त्वा । अभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमग्नेर्वैश्वानरस्य च ॥ ३९ ॥

हिरण्यशकलदेवत्यार्षी बृहती पादार्णनियमाभावात् ॥ का० [१७, ५, ८] नासिकयोर्ऋचे त्वेति । मन्त्राभ्यां पशूनां नसोः शकलप्रासनमित्यर्थः ॥ हे हिरण्यशकल ! ऋचे ऋग्वेदाय तदुक्तहौत्रादिसिद्धये त्वा त्वां वामनसि प्रास्यामि । रुचे दीप्तये शोभाप्राप्त्यै त्वां दक्षिणनसि प्रास्यामि । शिरांऽसि प्रत्यश्नोति का० [१७, ५, १३] आदौ वामनसि ततो दक्षिणे ॥ का० [१७, ५ १०] अक्ष्णोर्भासे त्वेति । भासे त्वेति मन्त्राभ्यां नेत्रयोस्तद्वद्धिरण्यशकलप्रासनम् । भासे कान्त्यै त्वां वामनेत्रे प्रास्यामि । ज्योतिषे तेजसे तत्प्राप्त्यै त्वां दक्षनेत्रे प्रास्यामि ॥ का० [१७, ५, ११] श्रोत्रयोरभूदिदमिति । कर्णयोः प्रास्यति अभूदिदमग्निर्ज्योतिषेति मन्त्राभ्याम् ॥ इदं श्रोत्रं विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य वैश्वानरस्य विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो

हितस्याग्नेश्च वाजिनं वाचो श्राष्ट अभूत् सर्वप्राणिशब्दा वक्रेश्च शब्दोऽपि श्रोत्रेणैव श्रायतेऽतः श्रोत्रे हिरण्यं प्रास्यामीति शेषः। वाचमेति जानाति वाजिनम्। वाच्पूर्वादेते रौणादिको नक्प्रत्ययः छान्दसः कुत्वाभावः झलां जशोऽन्त इति [पा० ८, २, ३९] जश्त्वम्। अयमग्निर्वैश्वानर इत्युपक्रम्य तस्यैष घोषो भवति यमेतत् कर्णावपिधाय शृणोतीति श्रुत्यनुवादकोऽयं मन्त्रः। यद्वायमर्थः इदं श्रोत्रेऽस्यमानं हिरण्यं विश्वस्य भुवनस्य वैश्वानरस्याग्नेश्च वाजिनं वीर्यं तेजोजनकमभूत् भवति अतोऽस्यामीति॥ ३९॥

अ॒ग्निर्ज्योति॑षा॒ ज्योति॑ष्मान् रु॒क्मो वर्च॑सा॒ वर्च॑स्वान्। स॒ह॒स्र॒दा अ॑सि स॒हस्रा॑य त्वा॥४०॥

हिरण्यशकलदेवत्योष्णिक् द्वौ पादावष्टार्णौ तृतीयो द्वादशको व्यूहेन। दक्षिणश्रोत्रे शकलं प्रास्यति। अयमग्निः ज्योतिषा पशुश्रोत्रस्थितहिरण्यतेजसा ज्योतिष्मान् तेजस्वी अस्तु रुक्मो रोचमानोऽग्निर्वर्चसा हिरण्यकान्त्या वर्चस्वान् कान्तिमानस्तु बाह्यप्रभा ज्योतिः शरीरगतकान्तिर्वर्च इति ज्योतिर्वर्चसोर्भेदः। यद्वा श्रोत्रमेव हिरण्यज्योतिषाग्निरिव ज्योतिष्मदस्तु हिरण्यवर्चसा च वर्चस्वदस्तु रुक्म इव सुवर्णपुरुष इव उभयत्रेवाध्याहारेण लिङ्गव्यत्ययेन च योजनेत्यर्थः॥ का० [१७, ५, १४] सहस्रदा इति पुरुषशिर उदग्दक्ष मध्ये। पुरुषशिर आदायोखामध्ये वक्ष्यमाणमन्त्रेणोपदधातीति सूत्रार्थः॥ हे पुरुष! त्वं सहस्रदाः सहस्रसंख्यस्य दातासि अतः सहस्राय सहस्रधनलाभाय त्वा त्वामुपदधामीति शेषः। आदौ पुरुषशिरसि शकलप्रासनं ततोऽश्वगोऽव्यजानां क्रमेण। एकपशुपक्षे

मुखादिषु प्रत्येकं सप्त-सप्त पञ्चकृत्व एकैकमित्यन्ये [का० १७, ५, ११। शतपथ० ७, ५, २, १०] ॥ ४० ॥

आदित्यं गर्भं पयसा समङ्धि सहस्रस्य प्रतिमां विश्वरूपम्। परिवृङ्धि हरसा माभिमंस्थाः शतायुषं कृणुहि चीयमानः ॥ ४१ ॥

का० [१७, ५, १७] आदित्यं गर्भमिति प्रतिमन्त्रं क्रमेण। पुरुषादीनां शिरसि पञ्चमन्त्रक्रमेणैकैकमुपदधा-तीत्यर्थः॥ पञ्च ऋचोऽग्निदेवत्यास्त्रिष्टुभः। आदौ पुरुष-शिर उपदधाति साध्यं। हे पुरुषशिरः! त्वमादित्यं चित्याग्निं पयसा समङ्धि संयोजय। अञ्जर्लोटि मध्यमैकवचनं रूपम्। पयसि स्थाप्य संयोजयेत्यर्थः। आदत्ते पशूनादित्यवदाष्टे वा सर्वपशूनामित्यादित्यादिभिः। कीदृशमादित्यं गर्भं गृह्णाति पशूनिति गर्भः पशूनादत्ते ...छन्दसि तम्। सहस्रस्य प्रतिमा बहुधनस्य प्रतिमाभूतं बहुधनप्रदमित्यर्थः। विश्वरूपं सर्वरूपादित्यत्वात् सर्वरूपप्रकाशकमित्यर्थः। सर्वाणि रूपाणि यस्य। किञ्च हरसा सर्ववाग्यविहारक-मग्नेर्ज्योतिर्हरस्तेनाग्निर्तेजसा यजमानं परिवृङ्धि परि-वर्जय। वृजी वर्जने रुधादिः लोट्। मा अभिमंस्थाः यज-मानं मा हिंसीः। मन्यतेर्लुङ् अभिपूर्वो मन्यतिर्हिंसार्थः। किञ्च चीयमानः उपधीयमानः सन् यजमानं शतायुषं शताब्दजीविनं कृणुहि कुरु ॥ ४१ ॥

वातस्य जूतिं वरुणस्य नाभिमश्वं जज्ञानं सरिरस्य मध्ये। शिशुं नदीनां हरिमद्रिबुध्नमग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन् ॥४२॥

अश्वशिर ईशाने उपदधाति। हे अग्ने चित्याग्ने! त्वमश्वमिमं मा हिंसीः ज्वालया मा दह। कीदृशं वातस्य जूतिं जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा वायोर्गतिस्वरूपं वायुवच्छीघ्रगतिमित्यर्थः। वायोः प्रीतिं प्रेमपात्रं वरुणस्य नाभिं जलेशस्य नाभिमिव नाभिः अन्तरं यथा नरेण स्वनाभिर्वस्त्रावरणादिना पाल्यते तद्वद्वरुणेनातिप्रियत्वात्पाल्यम्। यतः सरिरस्य सलिलस्य जलस्य मध्ये समुद्रे जज्ञानं जायमानं। जन् जनने श्लादिः शानच् गमहनेत्युपधालोपः [पा० ६, ४, ९८] अप्सुयोनिर्वा अश्व इति श्रुत्यन्तरात् अतएव नदीनां शिशुं बालं नदीपतिः समुद्रः पिता अतएव नदीनां मातृत्वात्तच्छिशुम्। हरिं हरितवर्णं यद्वारूढं नरं हरतीति हरिस्तम्। अद्रिबुध्नमद्रिर्गिरिः बुध्नं मूलं कारणं यासां ता अद्रिबुध्ना आपस्तज्जातमद्रिबुध्नमपत्यप्रत्ययलोपः। यद्वा बुध्नपदे नकारः। उपजनश्छान्दसः! अद्रिबुद्धमद्रिभिर्बुद्धं ज्ञातम् पथि तत् खुरैः क्षुण्णानद्रीन् पाषाणान् दृष्ट्वा नरैर्ज्ञातं यदत्राश्वो गत इति उत्कृष्टमित्यर्थः। परमे व्योमन् एषु लोकेषु निषीदत्वमिति शेषः। इमे वै लोकाः परमं व्योमेति [७, ५, २, १८ श्रुतेः। यद्वा विविधमोम अवनं रक्षणम् परममुत्कृष्टं यद्वोम नानोपद्रवेभ्यः पालनं तत्र स्थापितमिति शेषः ॥ ४२ ॥

अजस्रमिन्दुमरुषं भुरण्युमग्निमीडे पूर्वचित्तिं नमोभिः। स पर्वभिर्ऋतुशः कल्पमानो गां मा हिंसीरदितिं विराजम् ॥ ४३ ॥

गोशिर आग्नेय्यामुपदधाति। [illegible] ईडे स्तौमि ईड स्तुतौ। कीदृशमजस्रम[illegible] इन्दुमिदि पर-

मैश्वर्ये इन्दतीतीन्दुः ऐश्वर्यापितं यद्वा उन्दी क्लेदे उनत्ति क्लेदयति जनमनांसीतीन्दुः उन्देरिश्चादेरिति [उणा॰ १, १२] कुप्रत्ययादौकारौ । अरुषं रोषरहितं यद्वा अरुर्मर्म मर्मस्थानीयं रहस्यम् आराध्यमित्यर्थः । पूर्वचित्तिं पूर्वैर्महर्षिभिः चित्तिं चेतव्यम् । नमोभिरन्नैर्भुरण्युं भर्तारं सर्वेषां पोष्टारम् । हे अग्ने ! एवं स्तूयमानः स त्वं गामुपधीयमानां मा हिंसीः मा जहि । कीदृशीमदितिमखण्डितामदीनां वा विराजं विविधं राजमानाम् दुग्धदानाद् गोर्विराट् तस्यै शृतं तस्यै शर इति [३, ३, ३. २] दशवीर्याभिप्रायं विराट्त्वम् । कीदृशः त्वं पर्वभिः पक्षिष्टकाभिरमावास्यादिपर्वभिर्वा ऋतुशः ऋतौ ऋतौ कल्पमानः कर्माणि सम्पादयन् ॥ ४३ ॥

वरू॒त्रीं त्वष्टु॒र्वरु॑णस्य॒ नाभि॒मविं॑ जज्ञा॒नाᳶ रज॑सः॒ पर॑स्मात् । म॒हीᳶ सा॑ह॒स्रीमसु॑रस्य मा॒यामग्ने मा हिᳶसीः पर॒मे व्यो॑मन् ॥ ४४ ॥

वायव्येऽविशिर उपदधाति । हे अग्ने परमे व्योमन् ! उत्कृष्टे रक्षणस्थाने स्थापितामविं मा हिंसीः । कीदृशीं त्वष्टुः रूपाणां निर्मातुर्देवस्यानुग्रहाद्वरूत्रीं वृणोति कम्बलादिना छादयति लोकानिति वरूत्री ताम् । वरुणस्य नाभिं नाभिस्थानीयां नाभिवद्रक्षणीयाम् वारुणी त्वाष्ट्री चाविः । परस्माद्रजसः दिवृपात्नाकाज्जज्ञानं जायमानम् । द्यौर्वै परमᳶ रजो दिशो वै आर्त दिशः परमᳶ रज इति [७, ५, २, २०] श्रुतेः । यद्वा परस्माद्रजसः प्रजापतेः रजोगुणाज्जायमानाम् । महीं महतीम् । साहस्रीं सहस्रमूल्याहीं सहस्रोपकारक्षमां वा । असुरस्य मायामसवः प्राणा विद्यन्ते यस्य

सोऽसुरः मत्वर्थे रः प्राणवती मायां प्रज्ञां मोक्षति ज्ञायतेऽनया माया प्रज्ञा प्राणिनां प्रज्ञाप्रदामित्यर्थः ॥ ४४ ॥

यो अ॒ग्निर॒ग्नेरध्यजा॑यत॒ शोका॑त् पृथि॒व्या उ॒त वा॑ दि॒वस्परि॑। येन॑ प्र॒जा वि॒श्वक॑र्मा ज॒जान॒ तम॑ग्ने॒ हेडः॒ परि॑ ते वृणक्तु॒ ॥ ४५ ॥

नैर्ऋत्येऽजमुपदधाति। योऽग्निरग्निरूपोऽजोऽग्नेः प्रजापतेः शोकादध्यजायत स्वतपःसन्तापादुत्पन्नः। अत्राग्निः प्रजापतिः। उत वा अपि च दिवः शोकात् पृथिव्याश्च शोकाद्योऽजः पर्यजायत उत्पन्नः। अग्निपृथिव्यादिवां शोकादजोत्पत्तिः श्रुतोक्ता। यदि प्रजापतेः शोकादजायत तद्दिवश्च पृथिव्यै च शोकादजायतेति [७, ५, २, २१] विश्वकर्मा स एव प्रजापतिर्येनाजेन प्रजा जजान उत्पादितवान्। अजस्य प्रजोत्पत्तिः श्रुत्युक्ता। वाग्वा अजो वाचो वै प्रजा विश्वकर्मा जजानेति [७, ५, २, २१] हे अग्ने चित्य! ते तव हेडः क्रोधः तमजं परिवृणक्तु परित्यजतु त्वयाजः कार्यो न कार्य इत्यर्थः॥ माधवस्तु पृथिव्या उपरि स्थितात् वा अद्य दिवः परि द्युलोकोपरि स्थितात् शोकात् प्रज्वलिताद्दीप्तियुक्तादग्नेः प्रजापतेः सकाशाद्योऽग्निरूपोऽजोऽध्यजायत विश्वकर्मा येनाजेन प्रजाः पशून् जजान। अजस्य पशुसाधनत्वं तैत्तिरीयश्रुत्योक्तम्। ततोऽजस्तूपरः समभवत्तमाग्नेय्यै देवतायाः आलभत ततो वै प्रजाः पशूनसृजतेति। शेषं पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

चि॒त्रं दे॒वाना॒मुद॑गा॒दनी॑कं॒ चक्षु॑र्मि॒त्रस्य॒

वरु॑णस्या॒ग्नेः । आप्रा द्यावा॑पृथि॒वी अ॒न्तरि॑क्ष॒ꣳ सूर्य्य॑ आ॒त्मा जग॑तस्त॒स्थुष॑श्च ॥ ४६ ॥

का [१७, ५, १८] चित्रं देवानामित्यर्धर्चशः स्रुवाहुती मध्यमे । अर्धर्चद्वयेन पुरुषशिरस्याहुतिद्वयं जुहोतीत्यर्थः ॥ व्याख्याता [७, ४२] ॥ ४६ ॥

इ॒मं मा हि॑ꣳसीर्द्वि॒पादं॑ प॒शुꣳ स॑हस्रा॒क्षो मे॒धाय॑ ची॒यमा॑नः । म॒युं प॒शुं मेध॑मग्ने जुषस्व॒ तेन॑ चिन्वा॒नस्त॒न्वो॑ निषी॑द ॥ म॒युं ते॒ शुग॑च्छतु॒ यं द्वि॒ष्मस्तं ते॒ शुग॑च्छतु ॥ ४७ ॥

का० [१७, ५, १९] वह्निर्वेद्युदङ्तिष्ठन्नुपतिष्ठत उत्सर्गैरिमं मा हिꣳसीरिति प्रतिमन्त्रम् । अग्ने दक्षिणे वेदेर्बहिर्दक्षिणे उदङ्मुखस्तिष्ठन्निमं मेत्युत्सर्गसंज्ञैः पञ्चमन्त्रैः पुरुषादिशिरांस्युपतिष्ठतेऽध्वर्युः एकपशुपक्षे तमेव पञ्चभिरित्यर्थः ॥ अग्निदेवत्याः पञ्च त्रिष्टुभः आद्ययोरन्ते द्वे यजुषी तिसृणामन्ते त्रीणि त्रीणि यजूंषि । हे अग्ने ! सहस्राक्षः सहस्रमक्षीणि यस्य सः हिरण्यशकलरूपसहस्रनेत्रो मेधाय यज्ञाय चीयमानः चयनेन संस्क्रियमाणः सन् त्वमिमं द्विपादं पशुं पुरुषरूपं मा हिंसीः मा दह । हिरण्यशकलैर्वा एष सहस्राक्षः द्विपाद्वा एष पशुर्यत् पुरुष इति च [७, ५, २, ३८] श्रुतेः । यदि वादनेच्छा तर्हि मेधं शुद्धं मयुं पशुं तुरङ्गवदनं किम्पुरुषं पशुं जुषस्व सेवस्व भक्षयेत्यर्थः । किम्पुरुषो वै मयुरिति [७, ५, २, ३२] श्रुतेः । मयुं कृष्णमृगं वा जुषस्व मयुर्मृगेऽश्ववदन इति कोशोक्तेः । तेन मयुभक्षणेन तन्वः ज्वालारूपास्तनूः चिन्वानः पोषयन्निह निषीद द्वितीयार्थे तन्व

इति प्रथमा। इतो यजुः ते तव शुक् शोकः सन्तापो मयुं किन्नरं मृगं वा ऋच्छतु प्राप्नोतु। किञ्च यं पुरुषं प्रति वयं द्विष्मः द्वेषं कुर्मः ते तव शुक् तमृच्छतु ॥ ४७ ॥

इमं मा हिꣳसीरेकशफं पशुं कनिक्रदं वाजिनं वाजिनेषु। गौरमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद ॥ गौरं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ ४८ ॥

अथाश्वस्य। हे अग्ने! इममेकशफमेकखुरं पशुमश्वं मा हिंसीः। एकशफो वा एष पशुर्यदश्व इति [७, ५, २, ३३] श्रुतेः। कीदृशं कनिक्रदमत्यन्तं क्रन्दितारं ह्रेषमाणम्। क्रन्देर्दाधर्तीत्यादिना [पा० ७, ४, ६५] यङ्लुकि निपातः। वाजो वेगो विद्यते येषां ते वाजिनः वेगवन्तः। मत्वर्थे इनुप्रत्ययः। तेषु मध्ये वाजिनं वेगवन्तम्। ते तुभ्यमारण्यं वनस्थं गौरं गौरवर्णं मृगं दिशामि ददामि तेन तन्वः चिन्वानो निषीदेति पूर्ववत्। ते तव शुग्गौरं गच्छतु ॥ ४८ ॥

इमꣳ साहस्रꣳ शतधारमुत्सं व्यच्यमानꣳ सरिरस्य मध्ये। घृतं दुहानामदितिं जनायाग्ने मा हिꣳसीः परमे व्योमन् ॥ गवयमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद। गवयं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ ४९ ॥

अथ गोः। अत्र विशेषणद्वयं स्त्रीलिङ्गं शेषाणि पुंलि-

ङ्गानि व्यत्ययेन उभाभ्यां गौरेव स्तूयते। हे अग्ने! परमे व्योमन् उत्कृष्टे स्थाने स्थितमिमं गोरूपं पशुं त्वं मा हिंसीः। कीदृशं साहस्रं सहस्रमूल्यार्हं सहस्रोपकारक्षमं वा। शतधारं शतसंख्याकक्षारधारायुतमत एवोत्सम् उत्सः कूपः तत्सदृशम् उत्स इवोत्समस्तं बहुस्रोतसमित्यर्थः। सरिरस्य मध्ये एषु लोकेष्वन्तः अच्यमानं जनैर्विविधमच्यमानमुपजीव्यमानम्। इमे वै लोकाः सरिरमिति [७, ५, २, ३४] श्रुतेः। जनाय सर्वलोकाय घृतं दुहानां घृतकारणं क्षीरं क्षरन्तीम्। अदितिमखण्डिताम्। ते तवारण्यं गवयं गोसदृशं पशुविशेषमनुदिशामि। शिष्टमुक्तम् ॥ ४८ ॥

इ॒मम्ू॑र्णा॒युं वरु॑णस्य॒ नाभि॒ं त्वच॑ं प॒शूनां॑ द्वि॒पदां॒ चतु॑ष्पदाम्। त्वष्टुः॑ प्र॒जानां॑ प्रथ॒मं ज॒नित्र॒मग्ने॒ मा हि॑ꣳसीः पर॒मे व्यो॑मन् ॥ उष्ट्र॑मार॒ण्यमनु॑ ते दिशामि॒ तेन॑ चिन्वा॒नस्त॒न्वो॒ निषी॑द। उष्ट्रं॑ ते॒ शुगृ॑च्छतु॒ यं द्वि॒ष्मस्तं॑ ते॒ शुगृ॑च्छतु ॥ ५० ॥

अथाविः। हे अग्ने! परमे व्योमन् स्थाने स्थितमिममविं मा हिंसीः। कीदृशमूर्णायुमूर्णावन्तमूर्णाया युम्। वरुणस्य नाभिं नाभिस्थानीयं प्रियमपत्यमित्यर्थः। द्विपदां नराणां चतुष्पदां गवादीनामुभयरूपाणां पशूनां त्वचम् त्वचमिव त्वचम् त्वग्रक्षकं कम्बलैः छादकत्वात् मनुष्याः शीतनिवृत्त्यै कम्बलं दधते अश्वगोखराद्या अपि मार्दवाय पृष्ठे कम्बलैराच्छाद्यन्ते। तथा त्वष्टुः प्रजापतेः प्रजानां मध्ये प्रथमं जनित्रं प्रथमोत्पन्नम्। एतच्च त्वष्टा प्रथमꣳ रूपं विश्व-

कारेति [७, ५, २, ३५] श्रुतेः। उष्ट्रं प्रसिद्धं ते ददामि। स्पष्टमन्यत् ॥ ५० ॥

अ॒जो ह्य॒ग्नेरज॑निष्ट॒ शोका॒त्सो अ॑पश्यज्ज॒नि॒तार॒मग्रे॑। तेन॑ दे॒वा दे॒वता॒मग्र॑माय॒ँस्तेन॒ रोह॑माय॒न्नुप॒ मेध्या॑सः॥ श॒र॒भमा॑र॒ण्यमनु॑ ते दिशामि॒ तेन॑ चिन्वा॒नस्त॒न्वो॒ निषी॑द। श॒र॒भं ते॒ शुग॑च्छतु॒ यं द्वि॒ष्मस्तं ते॒ शुग॑च्छतु ॥ ५१ ॥

अथाजस्य। हि पादपूरणः। योऽजोऽग्नेः प्रजापतेः शोकात् सन्तापादजनिष्ट उत्पन्नः शोकाद्दीप्यमानादग्नेः प्रजापतेरजनिष्टेति वा। यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत तदग्नेः शोकादजायतेति [७, ५, २, ३६] श्रुतेः। आत्मनो वपामुदखिदत्तामग्नौ प्रगृह्णात्ततोऽजस्तूपरः समभवदिति तैत्तिरीयेऽपि। स उत्पन्नोऽजोऽग्रे प्रथममुत्पन्नं नरमेव जनितारं स्वोत्पादकं प्रजापतिमपश्यद् दृष्टवान्। किञ्च एवं प्रशस्तोऽजस्ततो देवा इदानीन्तना अग्रं पूर्वजन्मनि तेनाजेन कर्म कृत्वेति शेषः देवतां देवभावमायन् प्राप्ताः तस्य भावस्तत्तलौ। किञ्च मेध्यासः मेध्या यज्ञयोग्या यजमाना रोहं रोहणीयं स्वर्गं तेनाजेनोपायन् उपगच्छन्ति। छन्दसि परेऽपि [पा० १, ४, ८१]। शरभोऽष्टापदो मृगविशेषः सिंहघाती। शेषमुक्तम् ॥ ५१ ॥

त्वं य॑विष्ठ दा॒शुषो॒ नॄँः पा॑हि शृणु॒धी गिरः॑। रक्षा॑ तो॒कमु॒त त्मना॑ ॥ ५२ ॥

का० [१७. ६, १] एत्य च त्वं यविष्ठेति चित्योपस्थानम्। अग्निर्वेदेरागत्याग्निसमीपेऽर्धचित्यमुपतिष्ठते॥ उशनोदृष्टाग्निरुक्ताग्नेयी गायत्री। हे यविष्ठ युवतम! यद्वा मिश्रयितृतम! गिरोऽस्मदीयाः स्तुतिवाचः शृणुधि शृणु श्रुशृणिवत्यादिना [पा० ६, ४, १०२] हेर्धिः अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] संहितायां दीर्घः। गिरः श्रुत्वा दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानान् नॄन् मनुष्यान् पाहि रक्ष दाशुष इति षष्ठी वा यजमानस्य नॄन् पाहीति। दाश्वान् साह्वान्मीढ्वांश्चेति [पा० ६, १, १२] निपातः। किञ्च उतापि च त्मना आत्मना तोकं यजमानापत्यं रक्ष द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घः। मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन इति [पा० ६, ४, १४१] आकारलोपः। तोकमपत्यमुतात्मानं च रक्षेति विभक्तिव्यत्ययो वा॥ ५२॥

अ॒पां त्वेम॑न् सादयामि। अ॒पां त्वोद्म॑न् सादयामि। अ॒पां त्वा॒ भस्म॑न् सादयामि। अ॒पां त्वा॒ ज्योति॑षि सादयामि। अ॒पां त्वाय॑ने सादयामि। अ॒र्ण॒वे त्वा॒ सद॑ने सादयामि। स॒मु॒द्रे त्वा॒ सद॑ने सादयामि। स॒रि॒रे त्वा॒ सद॑ने सादयामि। अ॒पां त्वा॒ क्षये॑ सादयामि। अ॒पां त्वा॒ सधि॑षि सादयामि। अ॒पां त्वा॒ सद॑ने सादयामि। अ॒पां त्वा॒ स॒धस्थे॑ सादयामि। अ॒पां त्वा॒ योनौ॑ सादयामि। अ॒पां त्वा॒ पुरी॑षे सादयामि। अ॒पां त्वा॒ पाथ॑सि सादयामि।

गायत्रेण त्वा छन्दसा सादयामि। त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा सादयामि। जागतेन त्वा छन्दसा सादयामि। आनुष्टुभेन त्वा छन्दसा सादयामि। पाङ्क्तेन त्वा छन्दसा सादयामि ॥५३॥

का० [१७, ६, २] अपरेण स्वयमातृण्णामित्यापस्याः पञ्चपञ्चानूकान्तेष्वपां त्वेमन्निति प्रतिमन्त्रम्। तीर्थेनाग्निमारुह्य स्वयमातृण्णामपरेण पूर्वानूकान्तमित्य चतुर्ष्वप्यनूकान्तेष्वपां त्वेमन्निति प्रतिमन्त्रं पञ्चपञ्चापस्यासंज्ञा इष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः॥ विंशतिरिष्टकादेवत्यानि यजूंषि पञ्चाऽऽपस्यादेवत्यानि पञ्च छन्दस्यादेवत्यानि। हे इष्टके अपस्ये! अपामिमन् एमनि वायौ त्वा त्वां सादयामि स्थापयामि। इण् गतौ मनिन्प्रत्ययः सप्तम्या लुक्। त्वा इत्यस्य पररूपम् [पा० ६, १, ८४ वा ६] अत्रापामिमन्नित्यादीनां श्रुत्युक्तोऽर्थो ग्राह्यः। वायुर्वा अपामिम वायौ त्वाऽऽ सादयामीति [७, ५, २, ४६] श्रुतेः॥ अपामोद्मन् आद्मनि ओषधिषु त्वां सादयामि। उन्दी क्लेदे मन्नलोपश्च गुणः सप्तम्या लुक्। ओषधयो वा अपामोद्म [७, ५, २, ४७] एवमग्रेऽपि तुल्यम्॥ भस्मन् भस्मनि भस भर्त्सनदीप्त्योः मन्। अभ्रे अभ्रं वा अपां भस्म [७, ५, २, ४८]॥ अपां ज्योतिषि विद्युति। विद्युद्वा अपां ज्योतिः [७, ५, २, ४९]॥ अपामयने भूमौ। इयं पृथिव्यपामयनम् [७, ५, २, ५०]॥ अर्णवे सदने स्थाने प्राणरूपे सा०। प्राणो वा अर्णवः [७, ५, २, ५१]॥ समुद्रे सदने सा०। मनो वै समुद्रः [७, ५, २, ५२] सरिरे सदने वाचि सा०। वाग्वै सरिरम् [७, ५, २, ५३]॥ अपां क्षये

चक्षुषि त्वां सा० । चक्षुर्वा अपां क्षयो निवासः [७, ५, २, ५४] ॥ अपां सधिषि श्रोत्रे त्वां सा० । श्रोत्रं वा अपाᳪ सधिः [७, ५, २, ५५] ॥ अपां सदने दिवि त्वां सा० । द्यौर्वा अपाᳪ सदनम् [७, ५, २, ५६] ॥ अपां सधस्थे अन्तरिक्षे त्वां सा० । अन्तरिक्षं वा अपाᳪ सधस्थम् [७, ५, २, ५७] ॥ अपां योनौ समुद्रे त्वां सा० । समुद्रो वा अपां योनिः [७, ५, २, ५८] ॥ अपां पुरीषे सिकतासु त्वां सा० । सिकता वा अपां पुरीषम् [७, ५, २, ५९] ॥ अपां पाथसि अन्ने त्वां सा० । अन्नं वा अपां पाथः [७, ५, २, ६०] ॥ पञ्च छन्दस्या उपदधाति पञ्चयजुर्भिः । गायत्रेण गायत्रेव गायत्रं तेन छन्दसा त्वामुपदधामि । त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वां सा० । जागतेन छन्दसा त्वां सा० । आनुष्टुभेन छन्दसा त्वां सा० । पाङ्क्तेन छन्दसा त्वां सा० ॥ ५३ ॥

अ॒यं पु॒रो भुवः॑ । तस्य॑ प्रा॒णो भौ॑वाय॒नः । व॒स॒न्तः प्रा॑णाय॒नः । गा॒य॒त्री वा॑स॒न्ती । गा॒य॒त्र्यै गा॑य॒त्रम् । गा॒य॒त्राद॑ु॒पा॒ᳪ॒शुः । उ॒पा॒ᳪ॒शोस्त्रि॒वृत् । त्रि॒वृतो॑ रथन्त॒रम् । वसि॑ष्ठ॒ ऋषिः॑ । प्र॒जाप॑तिगृहीतया त्वया॑ प्रा॒णं गृ॑ह्णामि प्र॒जाभ्यः॑ ॥ ५४ ॥

का० [१७, ६, ३] व्याघारणवत्प्राणभृतः कर्णसहिता दश-दशायं पुर इति प्रतिमन्त्रम् । प्राणभृत्संज्ञका इष्टका व्याघारणवद्दक्षिणे अंसे उत्तरस्यां श्रोण्यां दक्षिणस्यां श्रोण्यामुत्तरे अंसे कर्णसहिता मध्यया संलग्नाः स्वयमातृण्णापर्यन्तं दश दशोपदधातीति सूत्रार्थः ॥ पञ्चाशद्यजूंषि प्राणभृदिष्टका-

देवत्यानि प्रतिकण्डिकं दश-दश। प्रथमं दशकं दक्षिणे पक्षे। कदाचिद्दाग्यात् प्रजापतेः प्राणा देवा भूत्वोत्क्रान्ताः तदा तान् प्रजापतिरूचे किमित्युत्क्रम्यते मामुपगच्छतेति ततः प्राणास्तमूचुर्वयमन्नं विना स्थातुं न शक्नुमस्तदन्नं त्वया सृज्यते चेत्तिष्ठामस्ततः प्रजापतिनोक्तं वयमुभयेऽन्नं सृजामेति तथेत्युक्त्वा प्राणाः प्रजापतिश्चैतदन्नमसृजंस्तेन प्राणान् पुष्णन्तोति इष्टकानां प्राणभृत्संज्ञेत्युक्तं श्रुत्या प्रजापतेर्विस्रस्तात् प्राणा उदक्रामन्नित्यादिकया [८, १, १, ३]। अथ मन्त्रव्याख्या। योऽयं पुरो भुवस्याग्निर्वर्त्तते हे इष्टके! त्वं तद्रूपासि प्राण एवाग्निर्भूत्वा पुरस्तिष्ठति अतोऽग्निरूपां त्वामुपदधामीति शेषः एवमग्रेऽपि। पुरस्तादुपधीयते प्रागुद्धियेत प्राङुपचर्यत इति पुरोऽग्निः। भवति सर्वरूपेणेति भवत्यस्मात् सर्वमिति वा भुवोऽग्निः तद्रूपेष्टका ध्येयेति भावः। तदुक्तं श्रुत्या [८, १, १, ४] अयं पुरो भुव इत्यग्निर्वै पुरस्तायत्तमाह पुर इति प्राञ्चᳪ ह्यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्त्यथ यद्भुव इत्याहाग्निर्वै भुवोऽग्नेर्हीदᳪ सर्वं भवति प्राणो ह्यग्निर्भूत्वा पुरस्तात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति॥ प्राणस्तस्याग्नेरपत्यमिति शेषः अतएव भौवायनः भुवस्याग्नेरपत्यं भौवायनः। नडादित्वात् फक्। इष्टके! प्राणरूपां त्वां सा०। प्राणं तस्माद्रूपादग्नेर्निरमिमीतेति [८, १, १, ५] श्रुतेः॥ प्राणस्यापत्यं प्राणायनः फक् यो वसन्त ऋतुस्तद्रूपां सा०। वसन्तमृतुं प्राणान्निरमिमीतेति [८, १, १, ५] श्रुतेः॥ वसन्तस्यापत्यं वासन्ती तस्यापत्यमिति [पा० ४, १, ८२] अण् टिड्ढाणञित्यादिना [पा० ४, १, १५] ङीप्। या गायत्री छन्दस्तद्रूपां सा०। गायत्रीं छन्दो वसन्तादृतोर्निरमिमीतेति [८, १, १, ५] श्रुतेः॥ गायत्र्या गायत्रं चतुर्थी पञ्चम्यर्थे

गायत्र्याः सकाशाद्गायत्रं सामोत्पन्नं तद्रूपां सा०। गायत्र्यै छन्दसो गायत्रꣳ साम निरमिमीतेति [८, १, १, ५] श्रुतेः॥ गायत्रात्साम्नो य उपांशुग्रहो निर्मितस्तद्रूपां सा०। गायत्रात्साम्न उपाꣳशुं ग्रहं निरमिमीतेति [८, १, १, ५] श्रुतेः॥ उपांशुग्रहान्निर्मितो यस्त्रिवृत्स्तोमस्तद्रूपां सा०। उपाꣳशोर्ग्रहात्त्रिवृतꣳ स्तोमं निरमिमीतेति [८, १, १, ५] श्रुतेः॥ त्रिवृतः स्तोमान्निर्मितं यद्रथन्तरं पृष्ठं तद्रूपां सा०। त्रिवृतः स्तोमाद्रथन्तरं पृष्ठं निरमिमीतेति [८, १, १, ५] श्रुतेः॥ प्रमत्यधितिष्ठति सर्वजन्तूनिति वस्ता अतिशयेन वस्ता वसिष्ठः तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा० ६, ४, १५४] इष्ठनि तृचो लोपः सर्वाधार ऋषिः प्राणो प्राणस्तद्रूपां सा०। प्राणो वै वसिष्ठ ऋषिर्यद्वै नु श्रेष्ठस्तेन वसिष्ठोऽथो यद्वस्तृतमो वसति तेनो एव वसिष्ठ इति [८, १, १, ६] श्रुतेः॥ प्रजापतिगृहीतया गृह्णातिः इत्यर्थः प्रजापतिना सृष्टया त्वदिष्टकया स्थापितया प्रजाभ्यः सर्वप्रजार्थं प्राणं गृह्णामि प्रजानां प्राणमिदं त्वामुपदधामीत्यर्थः। अयं पुर इत्यादिदशमन्त्रैः प्राणमेवैकं प्रजाभ्यः गृह्णाति। ये नानाकामाः प्राणे तांस्तद्दधाति सकृत्सादयत्येकं तत्प्राणं करोतीति [८, १, १, ६] श्रुतेः॥ ५४॥

अ॒यं द॑क्षि॒णा वि॒श्वक॑र्मा। तस्य॒ मनो॑ वैश्वकर्म॒णम्। ग्री॒ष्मो मा॑न॒सः। त्रि॒ष्टुब्ग्रै॒ष्मी॑। त्रि॒ष्टुभः॑ स्वा॒रम्। स्वा॒राद॑न्तर्या॒मः। अ॒न्त॒र्या॒मात् प॑ञ्चद॒शः। प॒ञ्च॒द॒शाद् बृ॒हत्। भ॒रद्वा॑ज॒ ऋषिः॑। प्र॒जाप॑तिगृहीतया॒ त्वया॒ मनो॑ गृह्णामि प्र॒जाभ्यः॑॥ ५५॥

एभिर्मन्त्रैस्तृतीयं दशकं दक्षिणश्रोणेरारभ्योपधेयम्। विश्वं करोति सर्वं सृजतीति विश्वकर्मा वायुरयं दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि आर्यावर्ताद्‌गुयो वाति तद्रूपां त्वां सा०। अयं वै वायुर्विश्वकर्मा योऽयं पवते एष हीदꣳ सर्वं करोति। तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादेष दक्षिणैव भूयिष्ठं वाति तद्रूपमुपदधातीति [८, १, १, ७, श्रुतेः॥ तस्य विश्वकर्मणोऽपत्यं मनोऽत एव वैश्वकर्मणं विश्वकर्मण इदम्। तस्येदमिति [पा० ४, ३, १२०] अण् इन्नण्यनपत्य इति [पा० ६, ४, १६४] प्रकृत्या। मनोरूपां सा०। मनस्तस्माद्रूपाद्वायोर्निरमिमीतेति [८, १, १, ८] श्रुतेः॥ मनसोऽपत्यं ग्रीष्मऋतुस्तद्रूपां सा०। ग्रीष्मऋतुं मनसो निरमिमीतेति [८, १, १, ८] श्रुतेः॥ ग्रीष्मस्येयं ग्रैष्मी ग्रीष्मोत्पन्ना त्रिष्टुप् छन्दस्तद्रूपां सा। त्रिष्टुभं छन्दो ग्रीष्मादृतोर्निरमिमीतेति [८, १, १, ८] श्रुतेः॥ त्रिष्टुभ उत्पन्नं यत् स्वारं साम तद्रूपां सा०। त्रिष्टुभश्छन्दसः स्वारꣳ साम निरमिमीतेति [८, १, १, ८] श्रुतेः॥ स्वरात् साम्न उत्पन्नो योऽन्तर्यामो ग्रहस्तद्रूपां सा०। स्वारात् साम्नोऽन्तर्यामं ग्रहं निरमिमीतेति [८, १, १, ८] श्रुतेः॥ अन्तर्यामादुत्पन्नो यः पञ्चदश स्तोमस्तद्रूपां सा०। अन्तर्यामाद् ग्रहात् पञ्चदशꣳस्तोमं निरमिमीतेति [८, १, १, ८] श्रुतेः॥ पञ्चदशात् स्तोमादुत्पन्नं यद् बृहत् पृष्ठं तद्रूपां सा०। पञ्चदशात् स्तोमाद् बृहत्पृष्ठं निर० [८, १, १, ८]॥ भरद्वाज ऋषिः बिभर्तीति भरन् वाजमन्नं यः स भरद्वाजोऽन्नधर्त्ता मनः मनसि स्वस्थे सत्यादनेच्छोत्पत्तेः ऋषिः सचेतनो मनोरूपस्तद्रूपां सा०। मनो वै भरद्वाज ऋषिः अन्नं वाजो यो वै मनो बिभर्त्ति सोऽन्नं वाजं भरति तस्मान्मनो भरद्वाज ऋषिरिति [८, १, १, ९] श्रुतेः॥ प्रजा-

पतिगृहीतया धात्वेष्टया त्वयेष्टकया त्वा प्रजाभ्यो मनो गृह्णामि एभिरिदंग्रमन्त्रैर्मन एव गृह्णामीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

अ॒यं प॒श्चाद् वि॒श्वव्य॑चा॒ः। तस्य॒ चक्षु॑र्वैश्वव्य॒चसम्। व॒र्षाश्चा॑क्षु॒ष्यः॑। जग॑ती वा॒र्षी। जग॑त्या॒ ऋक्स॑मम्। ऋक्स॑मा॒च्छुक्रः। शु॒क्रात्स॑प्त॒दशः। स॒प्त॒द॒शाद्वै॑रू॒पम्। ज॒मद॑ग्नि॒र्ऋषिः॑। प्र॒जाप॑तिगृहीतया॒ त्वया॒ चक्षु॑र्गृह्णामि प्र॒जाभ्यः॑ ॥ ५६ ॥

अयं पश्चादित्यादिमन्त्रैर्द्वितीयं दशकमुत्तरश्रोणेरारभ्योपदधाति। पश्चात् प्रतीचीं दिशमञ्चति गच्छतीति पश्चात् प्रतीचीगमनशीलो विश्वं विचति उदितः सन् प्रकाशयतीति विश्वव्यचा आदित्योऽयं प्रसिद्धस्तद्रूपां मा०। असौ वा आदित्यो विश्वव्यचा यदा ह्येवैष उदेत्यथेदꣳ सर्वं व्यचो भवति तद्यत्तमाह पश्चादिति तस्मादेतं प्रत्यञ्चमेव यन्तं पश्यन्तीति [८, १, २, १] श्रुतेः॥ तस्यादित्यस्य सम्बन्धि चक्षुरत एव वैश्वव्यचसं विश्वव्यचसो रवेरुत्पन्नं तद्रूपां मा०,। चक्षुस्तस्माद्रूपादादित्यान्निरमिमीतेति [८, १, २, २] श्रुतेः॥ चाक्षुष्यः चक्षुष उत्पन्नः वर्षा ऋतुस्तद्रूपां मा०। गर्गादित्वाद्यञ् वर्षा ऋतुं चक्षुषो निरमिमीतेति [८, १, २, २] श्रुतेः॥ वर्षाभ्य उत्पन्नं जगतीच्छन्दस्तद्रूपां मा०। जगतीं छन्दो वर्षाभ्य ऋतोर्निरमि० ॥ जगतीच्छन्दस उत्पन्नमृक्समसंज्ञं यत्साम तद्रूपां मा०। जगत्यै छन्दस ऋक्समꣳ साम निरमि० ॥ ऋक्समादुत्पन्नो यः शुक्रग्रहस्तद्रूपां मा०। ऋक्समात्साम्नः शक्रं ग्रहं निरमि० ॥ शुक्रादुत्पन्नो यः

सप्तदश स्तोमस्तद्रूपां त्वां सा०। शुक्राद् ग्रहात्सप्तदशꣳ स्तोमं निरमि०॥ सप्तदशात् स्तोमादनन्तरं यद्वै रूपं पृष्ठं तद्रूपां सा०। सप्तदशात् स्तोमाद्वै रूपं पृष्ठं निरमि०॥ जमदग्निर्ऋषिः जमति जगत् पश्यतीति जमन् अङ्गति सर्वत्र गच्छतीत्यग्निः ऋषति जानाति ऋषिः ईदृशं यच्चक्षुस्तद्रूपां सा०। चक्षुर्वै जमदग्निर्ऋषिर्यदेनेन जगत् पश्यत्यथो मनुते तस्माच्चक्षुर्जमदग्निर्ऋषिरिति [८, १, २, ३] श्रुतेः॥ प्रजापतिसृष्टया त्वयेष्टकया प्रजार्थं चक्षुर्गृह्णामि दशमन्त्रैश्चक्षुरेव गृह्णामि। सकलादयत्येतच्चक्षुः करोतीति [८, १, २, ३] श्रुतेः॥ ५६॥

इ॒दमु॑त्त॒रात् स्वः॑। तस्य॒ श्रोत्र॑ꣳ सौ॒वम्। श॒रच्छ्रौ॒त्री। अ॒नु॒ष्टुप् श॒र॒दी। अ॒नु॒ष्टुभ॑ ए॒डम्। ए॒डान्म॒न्थी। म॒न्थिन॑ एक॒वि॒ꣳशः। ए॒क॒वि॒ꣳशाद्वै॑रा॒जम्। वि॒श्वामि॑त्र॒ ऋषिः॑। प्र॒जाप॑तिगृहीतया त्वया॒ श्रोत्रं॑ गृह्णा॒मि प्र॒जाभ्यः॑॥५७॥

दशमन्त्रैश्चतुर्थं दशकमुत्तरांसादारभ्योपदधाति॥ उत्तरस्या मुत्तरात् उत्तराधरदक्षिणादातिरिति [पा० ५, ३, ३४] आप्रत्ययः सर्वस्मादुत्तरभागस्था दिशः यदिदं स्वः स्वर्गो लोकः तां दिक्स्वर्गरूपां त्वां सा०। क्रियाव्ययविशेषणानां नपुंसकत्वमेकत्वं चेति वचनादिदमुत्तरादित्युक्तम्। दिशो वा उत्तरात्तद्यत्ता आहोत्तरादित्युत्तरा ह्यस्मात्सर्वस्माद्दिशोऽथ यत् स्वरित्याह स्वर्गो हि लोको दिशः श्रोत्रꣳ ह दिशो भूत्वोत्तरं तस्थौ तदेतद्रूपमुपदधातीति [८, १, २, ४] श्रुतेः॥ तस्य स्वर्गस्य सम्बन्धि श्रोत्रं कीदृशं सौवम् स्वः इदं सौवं तस्ये-

टमिति [पा० ४, ३, १२०] अण् द्वारादित्वादैचागमः [पा० ७, ३, ४] अव्ययानां भमात्रे टिलोपः श्रोत्ररूपां त्वां सा० । श्रोत्रं तस्माद्रूपाद्दिग्भ्यो निरमिमीतेति [८, १, २, ५] श्रुतेः ॥ श्रोत्रादुत्पन्ना या शरत्तद्रूपां सा० । शरदमृतुᳯ श्रोत्रान्निरमिमीतेति [८, १, २, ५] श्रुतेः ॥ शरद उत्पन्नं यदनुष्टुप्छन्दस्तद्रूपां सा० । अनुष्टुभं छन्दः शरद ऋतोर्निरमि० ॥ अनुष्टुभ उत्पन्नं यदैडं साम तद्रूपां सा० । अनुष्टुभश्छन्दस ऐडᳯ साम निरमि० ॥ ऐडात् साम्न उत्पन्नो यो मन्थी ग्रहस्तद्रूपां सा० । ऐडात् साम्नो मन्थिनं ग्रहं निरमि० ॥ मन्थिग्रहादुत्पन्ना य एकविंश स्तोमस्तद्रूपां सा० । मन्थिनो ग्रहादेकविंशᳯ स्तोमं निरमि० । एकविंशस्तोमादुत्पन्नं यद्वैराजं पृष्ठं तद्रूपां सा० । एकविᳯशात् स्तोमाद्वैराजं पृष्ठं निरमि० ॥ विश्वामित्र ऋषिः विश्वं सर्वं मित्रं येन मित्रे चर्षाविति [पा० ६, ३, १३०] दीर्घः ताहृश ऋषिः श्रोत्रं अन्नयान्यवाक्यश्रवणात्सर्वमित्रं भवति विश्वामित्रर्षिरूपं यत् श्रोत्रं तद्रूपां सा० । श्रोत्रं वै विश्वामित्र ऋषिर्यदेनेन सर्वतः शृणोत्यथो यदस्मै सर्वतो मित्रं भवति तस्माच्छ्रोत्रं विश्वामित्र ऋषिरिति [८, १, २, ६] श्रुतेः प्रजापतिसृष्ट्या त्वयेष्टकया प्रजाभ्यः श्रोत्रं गृह्णामीति दशमन्त्रैः श्रोत्रमेव सादयति ये नानाकामाः श्रोत्रे तां स्तद्दधाति सकृत्सादयत्येकं तच्छ्रोत्रं करोतीति [८, १, २, ६] श्रुतेः ५७ ॥

इयमुपरि मतिः । तस्यै वाङ्मात्या । हे मन्तो वाच्यः । पङ्क्तिर्हैमन्ती । पङ्क्त्यै निधनवत् । निधनवत आग्रयणः । आग्रयणात्त्रि-णवत्रयस्त्रिᳯशौ । त्रिणवत्रयस्त्रिᳯशाभ्याᳯ

शाक्वररैवते। विश्वकर्म ऋषिः। प्रजापति-
गृहीतया त्वया वाचं गृह्णामि प्रजाभ्यः।
लोकं पृण छिद्रं पृणाथो सीद ध्रुवा त्वम्।
इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन्योनावसीषदन्।
ता अस्य सूद दोहसः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः।
जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वा रोचने दिवः। इन्द्रं
विश्वा अवीवृधत् समुद्र व्यचसं गिरः। रथी-
तमं रथीनां वाजानां सत्पतिम्पतिम् ॥५८॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

दशमन्त्रैः पञ्चमं दशकं रेतःसिग्भ्यामुत्तरां प्रथमां कृत्वा प्रादक्षिण्येनोपधेयम्। उपर्युपरिष्टादिति [पा० ५, ३, ३१] निपातः उपरि ऊर्ध्वदेशस्थश्चन्द्र इयं मतिः वाक् मन्यते ज्ञायते यया सा मतिः वागेव चन्द्रो भूत्वोपरि यस्तिष्ठति तद्रूपां सा०। चन्द्रमा वा उपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि चन्द्रमा अथ यन्मतिरित्याह वाग्वै मतिर्वाचा हीदं सर्वं मनुते वाग्घि चन्द्रमा भूत्वोपरिष्टात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति [८, १. ८, ७] श्रुतेः॥ तस्यै चन्द्ररूपायास्तस्या मतेरुत्पन्नत्वात् एव मात्या मतेरियं मात्या या वाक् तद्रूपां सा०। वाचं तस्मा-द्रूपाच्चन्द्रमसो निरमिमीतेति [८, १, २, ८] श्रुतेः॥ वाचो-ऽपत्यं वाच्यः वाच उत्पन्नो यो हेमन्तस्तद्रूपां सा०। हेम न्तमृतुं वाचो निरमि०॥ हेमन्तस्येयं हैमन्ती या पङ्क्ति-श्छन्दस्तद्रूपां सा०। पङ्क्तिं छन्दो हेमन्ताहतोर्निरमि०॥

पङ्क्तेरुत्पन्नं यन्निधनवत्संज्ञं साम तद्रूपां सा०। पङ्क्त्यं चतुर्थी पञ्चम्यर्थे। पङ्क्त्या छन्दसा निधनवत्साम निरमि०॥ निधनवतः साम्न उत्पन्ना य आग्रयणो ग्रहस्तद्रूपां सा०॥ निधनवतः साम्न आग्रयणं ग्रहं निरमि०॥ आग्रयणादुत्पन्नो यौ त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ द्वौ स्तोमौ तद्रूपां सा०। आग्रयणाद् ग्रहात्त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशौ स्तोमौ निरमि०॥ त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्यामुत्पन्नं ये द्वे शाक्वररैवते पृष्ठे त्वां तद्रूपां सा०। त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशाभ्याꣳ स्तोमाभ्याꣳ शाक्वररैवते पृष्ठे निरमि०॥ विश्वकर्मा विश्वं सर्वं करोतीति विश्वकर्मा ऋषिः वागेव वाचा हि सर्वं कुरुते वाग्रूपां त्वां सा०। वाग्वै विश्वकर्मऋषिर्वाचा हीदꣳ सर्वं कृतं तस्माद्वाग्विश्वकर्मऋषिरिति [८, १, २, ८,] श्रुतेः॥ प्रजापतिसृष्टया त्वयेष्टकया प्रजाभ्यः वाचं गृह्णामि एभिर्मन्त्रैर्वाचमेव गृह्णाति। सर्वस्मादयत्येकां तद्वाचं करोतीति [८, १, २, ८] श्रुतेः॥ अथ पञ्चकण्डिकासु प्राणमनश्चक्षुःश्रोत्रवाचां प्रजाभ्यो ग्रहणमित्यस्यायद्वयम्। प्रजाभ्य इति चतुर्थीपक्षे प्रजार्थं प्राणादीनां ग्रहणं पश्चाद्यदिष्टकाख्यापनं प्रजानां यजमानापत्यपश्वादीनां प्राणादयः पुष्टा भवन्त्वित्यर्थः। प्रजाभ्य इति पञ्चमीपक्षे प्रजाभ्यो नानालोकेभ्यः सकाशात् प्राणादीन् गृह्णामि सहगतान् करोमीति प्राणभृतामुपधानेन सर्वाः प्रजा सहगता भवन्त्वित्यर्थः॥ का० [१७, ६, ५] लोकम्पृणा दक्षिणाꣳसादध्या मध्यात्। आत्मनो दक्षिणांसादारभ्या मध्यात् अधि स्वयमातृणायाः लोकम्पृणा उपदधाति ताम लोकं पृणेत्यभिमन्त्रणम्। ता अस्येति सूददोहःसंज्ञमन्त्रेणाधिवदनम् स्पृष्ट्वा पठनमिति सूत्रार्थः॥ का० [१७, ६, ८] मध्ये पुरीषं निवपति पूर्ववत्। स्वयमातृण्णोपरीन्द्रं विश्वेति मन्त्रेण सूत-

क्षेपः । तिस्रः ऋचः प्रतीकोक्ताः पूर्वमुक्तत्वात् [१२ अ० ५४—५५—५६ क०] ॥ ५८ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
पुष्कराद्यादि चित्यन्तो रामेन्द्वध्याय ईरितः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवासि ध्रुवं योनिमासीद साधुया । उख्यस्य केतुं प्रथमं जुषाणा । अश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ १ ॥

त्रयोदशेऽध्याये प्रथमा चितिरुक्ता सा भूलोकरूपा । अयं वै लोकः प्रथमा चितिरिति [८, २, १, १] श्रुतेः । चतुर्दशेऽध्याये द्वितीयादिचितित्रयं वक्ष्यते भूमेरूर्ध्वमन्तरिक्षादर्वाग्भागो द्वितीया चितिः । एतां द्वितीयां चितिमपश्यन् यदूर्ध्वं पृथिव्या अर्वाचीनमन्तरिक्षात्तेषामेष लोकः इति [८, २, १, २,] श्रुतेः । देवैरश्विनौ प्रार्थितौ यद्युवां भिषजौ ततो द्वितीयां चितिमुपधत्तमिति ताभ्यामुक्तं चित्युपधाने किमावयोः फलमिति देवैरुक्तं युवां चित्युपधाने देवानामध्वर्यू भविष्यथ इति ततस्ताभ्यां द्वितीया चितिरुपहितेति श्रुत्या तेऽश्विनावब्रुवन्नित्यादिकयोक्तम् [८, २, १, ३] । तत्रादौ पञ्चाश्विन्य इष्टकाः ॥ द्वितीयचितिमन्त्रा देवदेवत्याः ॥ का० [१७, ८, १५] आश्विनीर्ध्रुवक्षितिरिति प्रतिमन्त्रम् । पञ्चकक्षिकाभिराश्विनीसंज्ञा इष्टका रेतःसिग्वेलायामुपदधाति प्रतीष्टकं नित्यं इति सूत्रार्थः ॥ पञ्चाश्विनीदेवत्याः प्रथमा विराट् चतस्रस्त्रिष्टुभो यजुरन्ताः । अश्विनावध्वर्यू इत्यादि

यजुः। आदित्यास्त्वार्षी त्रिष्टुबेकाधिका पादानियमात्। हे इष्टके! यतस्त्वं ध्रुवा स्थिरासि अतो ध्रुवं स्थिरं योनिं स्थानं रेतःसिग्वेलाख्यस्थानमासीद अधितिष्ठ। कीदृशं साधुया साधु श्रेष्ठं सुपां सुलुगित्यमो याडेशः। कीदृशी त्वं ध्रुवक्षितिः ध्रुवा स्थिरा क्षितिर्निवासो यस्याः सा। ध्रुवा अचला योनिः कारणं यस्याः सा। तथा उख्यस्याग्नेः प्रथममाद्यं केतुं स्थानं प्रथमचितिरूपं जुषाणा सेवमाना। अथ वा अग्निरुख्यस्तस्यैष प्रथमः केतुर्यत् प्रथमा चितिस्तां जुषाणेति [८, २, १, ४] श्रुतेः॥ इतः परं यजुः किञ्च अश्विना देवानामध्वर्यू इह रेतःसिग्वेलायां हे इष्टके! त्वा त्वां सादयतामुपधत्ताम्। केचिदिदं यजुश्चतुर्थपादेन परिकल्प्य त्रिष्टुभं वदन्ति॥ १॥

कुलायिनी घृतवती पुरन्धिः स्योने सीद सदने पृथिव्याः। अभि त्वा रुद्रा वसवो गृणन्त्विमा ब्रह्म पीपिहि सौभगायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा॥ २॥

हे इष्टके! पृथिव्याः सदने प्रथमचितिरूपे स्योने स्थाने सुखरूपे त्वं सीद तिष्ठ। पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्यै शिवे स्योने सीद सदने इति [८, २, १, ५] श्रुतेः। कीदृशी त्वं कुलायिनी कुलायो नीडमस्त्रियाम् कुलायो नीडं गृहमस्या अस्तीति गृहाकारा। रेतःसिग्वेलायामिष्टकोपचिता सा गृहाकारा भवति। कुलायमिव वै द्वितीया चितिरिति [८, २, १, ५] श्रुतेः। अत सादृश्यार्थ इनिः। तथा घृतवती होष्यमाणाज्ययुता वसोर्धारा यत्र होष्यते। पुरन्धिः पुरं बहु इष्टकाजातं दधातीति पुरु बहुधा धीयते स्थाप्यते

इति वा। किञ्च रुद्रा वसवश्चोपलक्षणं सर्वे देवाः त्वा त्वामभिगृणन्तु स्तुवन्तु। किञ्च सौभगाय ऐश्वर्याय इमा इमानि ब्रह्म ब्रह्माणि मन्त्रान् पीपिहि आप्यायस्व मन्त्रान् प्राप्नुहि अस्मन्मन्त्रोपहिता सौभाग्याय भवेति भावः। इमेति सुप आकारः। ब्रह्मेति सुपो लोपः। पि गतौ तुदादिः बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७६] शपः श्लुः श्लाविति [पा० ६, १, १०] द्वित्वं तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६, १, ७] अभ्यासदीर्घः॥ अश्विनेत्यादि पूर्ववत्॥ २॥

स्वैर्दक्षैर्दक्षपितेह सीद देवानाᳮ सुम्ने बृहते रणाय। पितेवैधि सूनव आ सुशेवा स्वावेशा तन्वा संविशस्वाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा॥ ३॥

हे इष्टके! त्वमिह द्वितीयायां चितौ सीद तिष्ठ स्वैर्दक्षैः वीर्यैः सामर्थ्यैः सह दक्षशब्दोऽत्र वीर्यार्थः। स्वेन वीर्येणेह सीदेति [८, २, १, ६] श्रुतेः। कीदृशी दक्षपिता दक्षं वीर्यं पातीति वीर्यस्य पालयित्री। किमर्थं स्थातव्यं तत्राह रणाय रमणीयाय बृहते सुम्ने सुम्नाय सुखाय सप्तमी चतुर्थ्यर्थे। देवानाᳮ सुम्नाय महते रणायेति [८, २, १, ६,] श्रुतेः। देवाः सुखिनो भवन्त्विति तिष्ठेत्यर्थः। किञ्च आ समन्ताद्भावेन सुशेवा शोभनं शेवं सुखं यस्यास्तादृशी सर्वदा सुखयित्री एधि भव घ्वसोरेद्धाविति [पा० ६, ४, ११९] एकारः। तत्र दृष्टान्तः पिता सूनव इव यथा पिता जनकः सूनवे पुत्राय सुशेवः सुखयिता भवति तद्वत्। किञ्च स्वावेशा सुखेनाविशति स्वावेशा प्रथमा तृतीयार्थे स्वावेशया सुख-

प्रवेशवत्या तन्वा शरीरेण संविशस्व अवस्थानं कुरु। स्वावेशेनात्मना संविशस्वेति [८, २, १, ६] श्रुतेः॥ अश्विनेत्युक्तम्॥ ३॥

पृथिव्याः पुरीषमस्यप्सो नाम तां त्वा विश्वे अभिगृणन्तु देवाः। स्तोमपृष्ठा घृतवतीह सीद प्रजावदस्मे द्रविणायजस्व॥ अश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा॥ ४॥

हे इष्टके! त्वं पृथिव्याः प्रथमचितेः पुरीषं पूरकं वस्त्वसि। पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्या एतत्पुरीषमिव यद् द्वितीयेति [८, २, १, ७] श्रुतेः। पृणाति पूरयति पुरीषम्। शृपृभ्यां किदिति [उणा० ४, २७] पृणातेरीषन्प्रत्ययः किच्च किस्वादुदोष्ठ्यपूर्वस्येति [पा० ७, १, १०२] उदादेशो रपरत्वं च नित्त्वादाद्युदात्तः। अपः सनोति ददातीत्यप्सो नामापां कारणीभूतो रसश्च त्वमसि। तां तादृशीं प्रथमचितिपूरिकां जलदरसभूतां त्वा त्वां विश्वे सर्वे देवा अभिगृणन्तु सर्वतः स्तुवन्तु। किञ्च स्तोमपृष्ठाः स्तोमास्त्रिवृदादयः पृष्ठानि रथन्तरादीनि पठ्यमानानि यस्यां सा; तादृशी स्तोमपृष्ठवती। घृतवती हाव्यमानाज्ययुता सतीह द्वितीयचितौ सीद तिष्ठ। ततः प्रजावत् पुत्रपौत्रादिप्रजायुक्तं द्रविणा द्रविणं धनमस्मे अस्मभ्यमायजस्व समन्तात् देहि यजतिरिह दानार्थः। अस्मे इति सुपां सुलुगिति विभक्तेः शेआदेशः॥ व्याख्यातमन्यत् ॥ ४॥

आदित्यास्त्वा पृष्ठे सादयाम्यन्तरिक्षस्य धर्त्रीं विष्टम्भनीं दिशामधिपत्नीं भुवनानां ऊर्मि

द्रप्सा अपामसि विश्वकर्मा त ऋषिरश्विना-ध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ ५ ॥

हे इष्टके! अदित्याः प्रथमचितिरूपायाः पृथिव्याः पृष्ठ उपरि त्वा त्वां सादयामि स्थापयामि। किम्भूतां त्वां अन्तरिक्षस्य भुवर्लोकस्य धर्त्रीं धारयित्रीम्। दिशां पूर्वादीनां विष्टम्भनीं संस्तम्भनकर्त्रीं भुवनानां भूतजातानामधिपत्नीं स्वामिनीम्। किञ्च त्वमपां द्रप्सः रस ऊर्मिरसि रसरूपः कल्लोलस्त्वमसि। विश्वकर्मा प्रजापतिस्ते तव ऋषिः द्रष्टा॥ तं त्वामश्विनौ सादयतामित्युक्तम् ॥ ५ ॥

शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतू अग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः। ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे ग्रैष्मावृतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ ६ ॥

का० [१७, ८, १६] शुक्रश्च शुचिश्चेत्यृतव्ये पूर्वयोरुपरि। प्रथमचित्युपहितयोः स्वयमातृण्णयोरुपरि हे ऋतव्ये पश्चात् प्राग्लक्षणे अनूकमभित उदङ्मुखः उपदधाति शुक्रश्च शुचिश्चेति प्रत्येकमुपधाय। ग्रैष्मावृतू इति मन्त्रशेषो हे अप्यालभ्य पठ्य इति सूत्रार्थः॥ उत्कृतिश्छन्दः। शुक्रो ज्येष्ठमासः शुचिराषाढः तौ ग्रैष्मावृतू ग्रीष्मसम्बन्धिनौ ऋत्ववयवौ। अन्यद् व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

सजूरृतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्देवैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ सजूरृतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्वसुभिः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ सजूरृतुभिः सजूर्विधाभिः सजू रुद्रैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ सजूरृतुभिः सजूर्विधाभिः सजूरादित्यैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ सजूरृतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्विश्वैर्देवैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ ७ ॥

का० [१७, ८, १७] वैश्वदेवीः सजूरृतुभिरिति प्रतिमन्त्रम्। पञ्च मन्त्रैः पञ्च वैश्वदेवीसंज्ञा इष्टकाः पूर्वादिषूपदधातीत्यर्थः॥ विश्वदेवदृष्टानि विश्वदेवदेवत्यानि पञ्च यजूंषि। हे इष्टके! देवानामध्वर्यू अश्विना अश्विनौ तां त्वा त्वामिह स्थाने द्वितीयचितौ सादयताम्। किमर्थं वैश्वानराय विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितायाग्नयेऽग्निदमये अग्नये त्वेति त्वाशब्दो या इति प्रथमार्थे प्रातिपदिकसुपोर्व्यत्ययः तां कां या त्वमृतुभिः सजूः जोषणं जुट् प्रीतिः जुषी प्रीतिसेवनयोः सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् समाना जूः प्रीतिर्यस्याः सा सजूः समानस्य

छन्दस्यमूर्द्धेति [पा० ६, ३, ८४] समानस्य सादेशः वसन्ता दिभिर्या त्वं प्रीतिमती । तथाविधाभिः या त्वं सजूः अभि विदधति सृजन्ति जगदिति विधा आपस्ताभिः । आपो वै विधा अद्भिर्हीदं सर्वं विहितमिति [८, २, २, ८] श्रुतिः । अप एव ससर्जादाविति [मनुः १, ८] स्मृतेश्च । तथा देवैरिन्द्रादिभिश्च सजूः । तथा वयो बाल्यादि नह्यन्ति बध्नन्ति ते वयोनाधाः प्राणा देवा दीप्यमानास्तैश्च सजूः । प्राणा वै वयोनाधाः प्राणैर्हीदं सर्वं वयुनं नद्धमिति [८, २, २, ८] श्रुतिः । यद्वा वयोनाधैर्देवैश्छन्दोभिः सजूः । अथा छन्दांसि वै देवा वयोनाधाश्छन्दोभिर्हीदं सर्वं वयुनं नद्धमिति [८, २, २, ८] श्रुतेः । एवमुत्तरमन्त्रेष्वपि । यद्वा ऋतुदेवप्रा णान् जनयित्वा तैः सजूः सयुग्भूत्वा प्रजापतिर्यथा त्वामुप हितवानेवमहमप्यग्नये त्वामुपदधामीति शेषः । अग्निर्वै चेह त्वां प्रादुर्भावम् ऋतून् प्राजनयदृतुभिर्व सयुग्भूत्वेति [८, २, २, ८] श्रुतेः ॥ उत्तरचतुर्मन्त्रेषु वसुभिः रुद्रैः आदित्यै र्विश्वैर्देवैः सजूरिति विशेषः । शेषं पूर्वतुल्यम् ॥ ७ ॥

प्राणं मे पाहि । अपानं मे पाहि । व्यानं मे पाहि । चक्षुर्मे उर्व्या विभाहि । श्रोत्रं मे श्लोकय । अपः पिन्व । ओषधीर्जिन्व । द्विपा- द्व । चतुष्पात्पाहि । दिवो वृष्टिमेरय ॥ ८ ॥

का० [१७, ८, २०] प्राणभृतः प्राणं म इति । पञ्चय जुर्भिः प्राणभृत्संज्ञका इष्टकाः पूर्वादिषूपदधाति ॥ पञ्च वायुदेवत्यानि यजूंषि । प्राणो वै वायुर्वायुमेवास्मिन्नेतद्दधा- तीति [८, २, ३, २] श्रुतिः ॥ हे इष्टके त्वं मे मम प्राणं

प्राणरूपं वायुं पाहि पालय ॥ एवमपानं मम पाहि। व्यानं आयुश्च मे मम पाहि। उर्व्या विस्तीर्णया दृष्ट्या मे चक्षुर्विभाहि विशेषेण प्रकाशय दर्शनसमर्थं कुर्वित्यर्थः। मम श्रोत्रं कर्णेन्द्रियं श्लोकय सङ्घातं शक्तं कुरु। श्लोक सङ्घाते [धातु० ४, ३] वहुशब्दश्रवणसमर्थं कुर्वित्यर्थः ॥ का० [१७, ८, २१ अपः पिन्वेत्याद्याः। पञ्चमन्त्रैरपस्यासंज्ञा इष्टका उपदधाति ॥ अन्द्रेत्यादि पञ्च यजूंषि। हे इष्टके त्वमपो जलानि पिन्व सिञ्च पिन्वतिः सेचनार्थः। ओषधीर्जिन्व प्रीणय जिन्वतिः प्रीतिकर्मा। द्विपान्मनुष्यजातं रक्ष च। चतुष्पात् पश्वजातं पाहि पालय। दिवः स्वर्लोकाद् वृष्टिमेरय आ समन्तात् प्रवर्तय ॥ ८ ॥

मूर्धा वयः प्रजापतिश्छन्दः। क्षत्रं वयो मयन्दं छन्दः। विष्टम्भो वयोऽधिपतिश्छन्दः। विश्वकर्मा वयः परमेष्ठी छन्दः। बस्तो वयो विवलं छन्दः। वृष्णिर्वयो विशालं छन्दः। पुरुषो वयस्तन्द्रं छन्दः। व्याघ्रो वयोऽनाधृष्टं छन्दः। सिंहो वयश्छदिश्छन्दः। पष्ठवाड्वयो बृहती छन्दः। उक्षा वयः ककुप्छन्दः। ऋषभो वयः सतोबृहती छन्दः ॥ ९ ॥

का० [१७, ८, २२] वयस्याः पञ्चानूकान्तेषु मूर्धा वय इति प्रतिमन्त्रं चतस्रः पुरस्तात्। दक्षिणोत्तरपश्चिमेष्वनूकान्तेषु पञ्च पञ्च पूर्वं तु चतस्रो वयस्यासंज्ञका इष्टका उपदधात्येकोनविंशतिमन्त्रैरित्यर्थः ॥ एकोनविंशतिर्यजूंषि

लिङ्गोक्तदेवतानि। वयःशब्दोपेतमन्त्रैकपधेया इष्टकाः। अत्र श्रुत्युक्तं निदानम्। पुरा सृष्टवतः प्रजापतेर्व्याकुलात् सकाशात् सृष्टाः पशवश्छन्दोरूपमास्थाय निरगच्छन् ततः प्रजापतिरपि गायत्र्यादिच्छन्दोरूपं स्वीकृत्य पशुसम्बन्धिन्या तत्तद्वयोऽवस्थया तान् पशूनाप्नोत् तदभिधायका मन्त्राः। प्रजापतेर्विस्रस्तात् पशव उदक्रामँश्छन्दाᳪसि भूत्वा तान् गायत्री छन्दो भूत्वा वयमाप्नोदिति [८, २, ३, ९] श्रुतेः। तत्रादौ चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रजापतेरष्टावयवात्मकं गायत्रीरूपं परिकल्पाते। मूर्द्धा प्रधानः प्रजापतिश्छन्दो गायत्रीरूपा भूत्वा वयः विभक्तिव्यत्ययः वयसा कृत्वा पशूनाप्नोदिति शेषः। तद्रूपां त्वामिष्टके उपदधामीति सर्वत्र शेषः। अनेन मन्त्रेण प्रजापतेर्द्वाववयवौ कल्पितौ। प्रजापतिर्वै मूर्द्धा स वयोऽभवत् प्रजापतिश्छन्द इति प्रजापतिरेव छन्दोऽभवदिति [८, २, ३, १०] श्रुतेः॥ क्षतात्त्रायत इति क्षत्त्रं तादृशं वयः शरीरावस्था प्रजापतिरभवत् मयं सुखं ददातीति मयन्दमनिरुक्तं छन्दोऽभवत्। क्षत्त्रं वय इति प्रजापतिर्वै क्षत्त्रᳪ स वयोऽभवन्मयन्दं छन्द इति। यद्वा अनिरुक्तं तन्मयन्दमनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिरेव छन्दोऽभवदिति [८, २, ३, ११] श्रुतेः॥ अधिपतिः अधिकं पालकः विष्टभ्नाति जनत् स्तम्भयतीति विष्टम्भः ईदृशः प्रजापतिः वयस्तत्पशुवयोऽवस्थावान् छन्दसाभवत्। प्रजापतिर्वै विष्टम्भः स वयोऽभवदधिपतिश्छन्द इति प्रजापतिर्वा अधिपतिः प्रजापतिरेव छन्दोऽभवदिति [१२] श्रुतेः॥ परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी विश्वकर्मा सर्वस्रष्टा प्रजापतिर्वयश्छन्दश्चाभवत्। प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा स वयोऽभवत् परमेष्ठी छन्द इत्यापो वै प्रजापतिः परमेष्ठी ता हि परमे स्थाने तिष्ठन्ति प्रजापतिरेव परमेष्ठी छन्दोऽभवदिति

[१३] श्रुतेः ॥ एवं प्रतिमन्त्रं द्वौ-द्वाववयवावित्यष्टावयवः प्रजापतिर्गायत्रीरूपः परिकल्पितः तथा चाष्टसंख्योपेतत्वात् सर्वच्छन्दःप्रकृतिभूतं गायत्री छन्दो भूत्वा वयसा तृतीयाया लुक् वयाऽवस्थया वक्ष्यमाणान् पञ्चदश पशून् प्रजापतिरग्टह्णात्। तानि वा एतानि चत्वारि वयाᳬसि चत्वारि छन्दाᳬसि तदष्टावष्टाक्षरा गायत्र्येषा वै सा गायत्री या तद्भूत्वा प्रजापतिरेतान् पशून् वयसाप्नोदिति [८, २, ३, १४] श्रुतेः ॥ वस्तः अजः। द्वितीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति सु-आदेशः। वय इति तृतीयालुक्। विवलं विविधं वरमुत्कृष्टं छन्दः एकपदाख्यं छन्दो भूत्वात्क्रान्तं वस्तं पशुं वयसा तत्तद्वयोऽवस्थया जग्राह। एवमुत्तरमन्त्रेष्वपि विभक्तिपरिणामं कृत्वा तत्तच्छन्दोरूपमास्थाय प्रजापतिस्तत्तद्वयसा तं तं पशुं ग्टहीतवानिति योज्यम् विशेषस्तु वक्ष्यते। वस्तो वय इति वस्तं वयसाप्नोद्विवलं छन्द इत्येकपदा विवलं छन्द एकपदा ह भूत्वाजा उच्चक्रमुरिति [८, २, ४, १] श्रुतेः ॥ विशालं द्विपदागायत्रीरूपं छन्दो भूत्वा वृष्णिं सेचनसमर्थं मेषं वयसा जग्राह। वृष्णिं वयसाप्नोद्विशालं छन्दः इति। द्विपदा वै विशालं छन्दो द्विपदा ह भूत्वा वय उच्चक्रमुरिति.[८, २, ४, २] श्रुतेः ॥ तन्द्रं पङ्क्तिच्छन्दो भूत्वात्क्रान्तं पुरुषं पशुं वयसाप्नोत्। पुरुषं वयसाप्नोत्तन्द्रं छन्द इति पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्दः पङ्क्तिर्ह भूत्वा पुरुषा उच्चक्रमुरिति [८, २, ४, ३] श्रुतेः ॥ अनाधृष्टं विराट्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं व्याघ्रं पशुं वयसाग्रहीत्। व्याघ्रं वयसाप्नोदनाधृष्टं छन्द इति विराड्वा अनाधृष्टं छन्दोऽन्नं वै विराडन्नमनाधृष्टं विराड्भूत्वा व्याघ्रा उच्च० [४]॥ छादयतीति छदिरतिच्छन्दाः छन्दो भूत्वात्क्रान्तं सिंहं पशुं वयसाग्रहीत्। सिᳬहं वयसाप्नोच्छदि-

श्छन्द इत्यतिच्छन्दा वै छदिश्छन्दः सा हि सर्वाणि छन्दाꣳसि छादयत्यतिच्छन्दा ह भूत्वा सिꣳहा उच्च० [५]॥ अथातो निरुक्तानेव पशूनिरुक्तानि छन्दाꣳस्युपदधातीति [५] श्रुतेः स्पष्टानि छन्दांसि दशोच्यन्ते। पष्ठं पृष्ठभागे वहतीति पष्ठवाट् पञ्चवर्षः पशुः बृहती छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं पष्ठवाहं पशुं वयसाग्रहीत्। पष्ठवाहं वयसाप्राद् बृहतीच्छन्द इति बृहती ह भूत्वा पष्ठवाह उच्च० [६]॥ उक्षा सेचनसमर्थः पशुः आद्यन्तावष्टाक्षरौ पादौ मध्यमो द्वादशाक्षरः सा ककुप् ककुप्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तमुक्षाणं पशुं वयसाग्रहीत्। उक्षाणं वयसाप्नोत्ककुप्छन्द इति ककुब्भूत्वोक्षाण उच्च० [७]॥ ऋषभः सेचनसमर्थोऽनड्वान्। द्वादशाक्षरत्रिपादा सतोबृहती सा भूत्वोत्क्रान्तमृषभं वयसाग्रहीत्। ऋषभं वयसाप्नोत्सतोबृहती छन्द इति सतोबृहती भूत्वर्षभा उच्च० [८]॥ ९॥

अनड्वान् वयः पङ्क्तिश्छन्दः। धेनुर्वयो जगतीछन्दः। त्र्यविर्वयस्त्रिष्टुप्छन्दः। दित्यवाड्वयो विराट् छन्दः। पञ्चाविर्वयो गायत्री छन्दः। त्रिवत्सो वय उष्णिक् छन्दः। तुर्यवाड्वयोऽनुष्टुप् छन्दः। लोकं पृण छिद्रं पृणाथो सीद ध्रुवा त्वम्। इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन् योनावसीषदन्। ता अस्य सूददोहसः सोमꣳ श्रीणन्ति पृश्नयः। जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वारोचने दिवः। इन्द्रं विश्वा अवी-

वृधत् समुद्र व्यचसं गिरः । रथीतमꣳ रथीनां वाजानाꣳ सत्पतिम्पतिम् ॥ १० ॥

अनः शकटं वहतीत्यनड्वान् बलीवर्दः पङ्क्तिश्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तमनड्वाहं पशुं वयसाग्रहीत्। अनड्वाहं वयसाप्रीत् पङ्क्तिश्छन्द इति पङ्क्तिर्ह भूत्वानड्वाह उच्च० [८]॥ धेनुः नवप्रसूता सवत्सा गौः जगती छन्दो भूत्वोत्क्रान्तां धेनुं वयसाग्रहीत्। धेनुं वयसाप्रीज्जगती छन्द इति जगती ह भूत्वा धेनव उच्च० [१०]॥ षण्मासात्मकः कालोऽविः तिस्रोऽवयोऽस्य त्र्यविः अष्टादशमासः पशुः त्रिष्टुप्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं त्र्यविं पशुं वयसाग्रहीत्! त्र्यविं वयसाप्रात्त्रिष्टुप् छन्द इति त्रिष्टुब् ह भूत्वा त्र्यय उच्च० [११]॥ दोऽवखण्डने क्तिन्प्रत्ययः दितिं खण्डनमर्हति दित्यं धान्यं वहति दित्यवाट् यद्वा द्विवर्षः पशुर्दित्यवाट् विराट्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं दित्यवाहं पशुं वयसाग्रहीत् दित्यवाहं वयसाप्रीद्विराट् छन्द इति विराड् भूत्वा दित्यवाह उच्च० [१२]॥ पञ्चाविः पञ्चावयो यस्य सः सार्धद्विवर्षः पशुः गायत्री भूत्वोत्क्रान्तं पञ्चाविं पशुमग्रहीत्। पञ्चाविं वयसाप्रीद्गायत्री छन्द इति गायत्री ह भूत्वा पञ्चावय उच्च० [१३]॥ त्रिवत्सः त्रयो वत्साः वत्सराः यस्य सः त्रिवत्सः पशुः उष्णिक् छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं त्रिवत्सं जग्राह। त्रिवत्सं वयसाप्रीदुष्णिक् छन्द इत्युष्णिगघ भूत्वा त्रिवत्सा उच्च० [१४]॥ तुर्यवाट् तुर्यं चतुर्थं वर्षं वहतीति चतुर्वर्षः पशुः अनुष्टुप् छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं तुर्यवाहं पशुं प्रजापतिर्वयसाग्रहीत्। तुर्यवाहं वयसाप्रीदनुष्टुप् छन्द इत्यनुष्टुब् ह भूत्वा तुर्यवाह उच्चक्रमुरिति [८, २, ४, १५] श्रुतेः ॥ एवं श्रुत्यनुसारेण मन्त्रा व्याख्याताः ॥ का० [१७, ८, २४

दक्षिणश्रोणेरधि लोकम्पृणा पूर्ववत्। दक्षिणश्रोणिमारभ्य लोकम्पृणा उपदधाति [१२, ५४—५५—५६] पुरीषनिर्वापः सप्तर्चोपस्थानं चेति सूत्रार्थः॥ इति द्वितीया चितिः सम्पूर्णा ॥ १० ॥

इन्द्राग्नी अव्यथमानामिष्टकां दृꣳहतं युवम्। पृष्ठेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षञ्च विबाधसे॥ ११ ॥

अथ तृतीया चितिः। इन्द्राग्नी विश्वकर्मा च तन्मन्त्राणामृषिः। का० [१७, ८, २५] तृतीयायाꣳ स्वयमातृण्णामिन्द्राग्नी इति मध्ये। तृतीयायां चितावात्मनो मध्ये स्वयमातृण्णामुपदधाति॥ अनुष्टुप् पूर्वार्धर्च इन्द्राग्निदैवत्यः उत्तरः स्वयमातृण्णादैवतः। हे इन्द्राग्नी युवं युवामव्यथमानामचलन्तीं भङ्गरहितामिष्टकां स्वयमातृण्णाख्यां दृढीकुरुतम्। एवमिन्द्राग्नी प्रत्युक्त्वा इष्टकामाह। हे स्वयमातृण्णे! पृष्ठेन स्वोपरिभागेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च त्वं विबाधसे अभिभवसि लोकत्रयमत्येषि॥ ११ ॥

विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीमन्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षं दृꣳहान्तरिक्षं मा हिꣳसीः॥ विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय॥ वायुष्ट्वाभिपातु मह्या स्वस्त्या छर्दिषा शन्तमेन तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ १२ ॥

वायुदेवत्यं विकृतिच्छन्दस्कं यजुः स्वयमातृण्णोपधाने एव विनियुक्तम् । हे स्वयमातृण्णे ! विश्वकर्मा प्रजापतिरन्तरिक्षस्य पृष्ठे उपरि त्वा त्वां सादयतु स्थापयतु । किम्भूतां त्वां व्यच-स्वतीमभिव्यक्तियुक्तां प्रथस्वतीं प्रथनं प्रथो विस्तारस्तद्युक्ताम् । हे इष्टके ! त्वमन्तरिक्षं यच्छ गन्धर्वाप्सरोगणादिधारकत्वया नियमय । अन्तरिक्षं दृंह परोपद्रवाभावेन दृढीकुरु । तदन्त-रिक्षं मा हिंसीः । किमर्थं विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणापानव्यानो-दानाख्यवायुवृत्तिलाभाय प्रतिष्ठायै स्वरूपस्थित्यै चरित्राय शास्त्रीयाचरणाय । प्राणिनामेतत् सर्वं लोकदार्ढ्ये सति भवतीति जन्मनियमनादि प्रार्थ्यत इति भावः । किञ्च मह्या महत्त्वा स्वस्त्या योगक्षेमसम्पत्त्या शन्तमेनातिशुभकारिणा छर्दिषा तेजोविशेषेण च कृत्वा वायुः त्वा त्वामभिपातु सर्वतो रक्षतु । तवाधिष्ठात्री या देवता तया देवतयानुगृहीता ध्रुवा स्थिरा सती सीदोपविश अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा त्वं ध्रुवा स्थिता तद्वत् ॥ १२ ॥

राज्ञ्यसि प्राची दिक् । विराडसि दक्षिणा दिक् । सम्राडसि प्रतीची दिक् । स्वराडस्युदीची दिक् । अधिपत्न्यसि बृहती दिक् ॥१३॥

का० [१७, ८, २६] अनन्तरं पञ्च दिश्या वैश्वदेवोवद्रा-ज्ञ्यसीति प्रतिमन्त्रम् । वैश्वदेवावदिति प्रतिदिशं रेतःसि-ग्वेलायामनन्तरं पञ्च दिश्यासंज्ञका इष्टका उपदधाति पञ्चमीं दक्षिणामुत्तरेणेति सूत्रार्थः ॥ दिक्शब्दोपेतत्वादेतासां दिश्या इष्टकाः । दिग्देवत्यानि पञ्च यजूंषि । हे इष्टके ! त्वं राज्ञी राजमाना सती प्राची दिक् पूर्वा दिग्भवसि गाय-त्रीरूपासि । विराट् विविधं राजमाना दक्षिणा दिक्

भसि त्रिष्टुब्रूपासि॥ सम्राट् सम्यग्राजमाना प्रतीची दिक् जगत्यसि॥ स्वराट् परनिरपेक्षं स्वयमेव राजमाना सती उदीची दिगनुष्टुबसि। अधिकं पातीत्यधिपत्नी बृहती प्रौढोर्ध्वा दिक् पङ्क्तिरसि॥ दिक्छन्दोरूपां तां त्वां सादयामीति सर्वत्र शेषः। छन्दाᳬसि वै दिशो गायत्री वै प्राची दिक् त्रिष्टुब्दक्षिणा जगती प्रतीच्यनुष्टुबुदीची पङ्क्तिरूर्ध्वेति श्रुतेः [८, ३, १, १४]॥ १३॥

विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीम्॥ विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ॥ वायुष्टेऽधिपतिस्तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद॥ १४॥

का० [१७, ८, ३] विश्वकर्मेति विश्वज्योतिषमुपरि पूर्वस्याः। प्रथमोपहिताया विश्वज्योतिष उपरि विश्वज्योतिषमिष्टकामुपदधाति॥ वायुदेवत्यं शक्करीच्छन्दस्कं यजुः। हे इष्टके! ज्योतिष्मतीं वायुरूपां त्वां विश्वकर्मान्तरिक्षस्य पृष्ठे त्वां सादयतु। अन्तरिक्षस्य पृष्ठे ह्ययं ज्योतिष्मान् वायुरिति [८, ३, २, २ श्रुतेः॥ किञ्च सर्वप्राणादिलाभाय त्वं सर्वं ज्योतिर्यच्छ प्रयच्छ। वायुः तवाधिपतिः तया देवतया ध्रुवा सती सीद अङ्गिरसां चिताविव॥ १४॥

नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू अग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यै-

ष्ठ्याय सव्रताः । ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे वार्षिकावृतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ १५ ॥

का० [१७, ८, ४] ऋतव्ये नभश्च नभस्यश्चेति । पूर्वतं-व्ययोरुपरि द्वे ऋतव्ये उपदधाति ॥ ऋतुदेवत्यमुत्कृतिच्छ-न्दस्कं यजुः । नभः श्रावणः नभस्यो भाद्रपदः । शेषं व्याख्या-तम् [१३, अ० २५ क०] ॥ १५ ॥

इषश्चोर्जश्च शारदावृतू अग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः । ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे शारदावृतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ १६ ॥

का० [१७, ८, ५] इषश्चोर्जश्चेत्यपरे । अपरे ऋतव्ये पूर्वयोरुपरि दधाति । ऋतव्यमुत्कृतियजुः । इषः आश्विनः ऊर्जः कार्त्तिकः शरदवयवौ । शिष्टं प्रोक्तम् [१३ अ० २५ क०] ॥ १६ ॥

आयुर्मे पाहि । प्राणं मे पाहि । अपानं मे पाहि । व्यानं मे पाहि । चक्षुर्मे पाहि । श्रोत्रं मे पाहि । वाचं मे पिन्व । मनो मे

जिन्व। आत्मानं मे पाहि। ज्योतिर्मे यच्छ ॥ १७ ॥

का० [१७, ८, ६] पूर्वार्धे प्राणभृतो दशायुर्मे इति प्रतिमन्त्रम्। आत्मनः पूर्वभागे प्राणभृत्संज्ञा दशेष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः॥ दश यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि। हे इष्टके! मे ममायुः त्वं पाहि रक्ष एवं प्राणमपानं व्यानं चक्षुः श्रोत्रं मे रक्ष मे वाचं पिन्व सिञ्च कामैः पूरय मे मनो जिन्व प्रीणय ममात्मानं जीवं पाहि मह्यं ज्योतिस्तेजो यच्छ॥ १७॥

मा छन्दः। प्रमा छन्दः। प्रतिमा छन्दः। अस्रीवयश्छन्दः। पङ्क्तिश्छन्दः। उष्णिक् छन्दः। बृहती छन्दः। अनुष्टुप् छन्दः। विराट् छन्दः। गायत्री छन्दः। त्रिष्टुप् छन्दः। जगती छन्दः॥ १८॥

का० [१७, ८, ८] छन्दस्या द्वादश-द्वादशाप्ययेषु मा छन्द इति। अप्ययेषु पक्षपुच्छात्मसन्धिषु त्रिषु द्वादश-द्वादश छन्दस्यासंज्ञा इष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः॥ षट्त्रिंशद्यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि। मीयत इति मा मितश्छादनाच्छन्दोऽयं लोकः हे इष्टके! त्वं तद्रूपासि। अयं वै लोको मायं लोको मित इवेति [८, ३, ३, ५] श्रुतेः। अस्माल्लोकात् प्रमीयत इति प्रमान्तरिक्षलोकरूपासि। अन्तरिक्षलोको वै प्रमान्तरिक्षलोको ह्यस्माल्लोकात् प्रमित इवेति [८, ३, ३, ५] श्रुतेः॥ प्रतिमा द्यौः सा ह्यन्तरिक्षे प्रतिमिता। असौ वै लोकः प्रतिमैष ह्यन्तरिक्षलोके प्रतिमित इवेति [८, ३, ३, ५] श्रुतेः॥ अस्रीवयः अस्यते क्षिप्यत

इत्यस्मि भसि पतनशीलं वयोऽवं यस्मात्तदस्त्विवय: दीर्घाच्छ्वान्दस: अस्तीवय: लोकत्रयरूपं छादनाच्छन्दस्तद्रूपासि। यदेषु लोकेष्वन्नं तदस्तीवयोऽथो यदेभ्यो लोकेभ्योऽन्नꣳ स्रवति तदस्तीवय इति [८, ३, ३, ५] श्रुते: ॥ इत: स्पष्टान्येव छन्दांसि पङ्क्त्यादीन्यष्टौ अथो निरुक्तान्येव छन्दाꣳस्युपदधातीति [८, ३, ३, ५] श्रुते: ॥ इष्टके! त्वं पङ्क्त्युष्णिगबृहत्यनुष्टुब्विराड्गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीच्छन्दोरूपासीत्यर्थ: ॥ १८ ॥

पृथिवी छन्दः। अन्तरिक्षं छन्दः। द्यौश्छन्दः। समाश्छन्दः। नक्षत्राणि छन्दः। वाक् छन्दः। मनश्छन्दः। कृषिश्छन्दः। हिरण्यं छन्दः गौश्छन्दः। अजा छन्दः। अश्वश्छन्दः ॥ १९ ॥

पृथिव्यादिदेवत्यानि यानि छन्दांसि तद्रूपासि। समाः संवत्सराः। स्पष्टमन्यत्। यान्येतद्देवत्यानि छन्दाꣳसि तान्येवैतदुपदधातीति [८, ३, ३, ६] श्रुते: ॥ १९ ॥

अग्निर्देवता। वातो देवता। सूर्यो देवता। चन्द्रमा देवता। वसवो देवता। रुद्रा देवता। आदित्या देवता। मरुतो देवता। विश्वे देवा देवता। बृहस्पतिर्देवता। इन्द्रो देवता। वरुणो देवता ॥ २० ॥

इष्टके! त्वमग्न्यादिदेवतारूपासि तामुपदधामीति सर्वत्र शेष:। अग्न्यादीनां देवतात्वं प्रसिद्धम्। अग्निर्देवता यात्

देवतेत्येता वै देवताश्छन्दाꣳसि तान्येवैतदुपदधातीति [८, ३, ३, ६] श्रुतिः ॥ २० ॥

मूर्धासि राड्ध्रुवासि धरुणा धर्त्र्यसि धरणी। आयुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा ॥ २१ ॥

का० [१७, ८, १०—१३] वालखिल्याः सप्त पुरस्तात् प्राणभृद्भ्यो वापरा द्वादशभ्योऽपरास्तु मूर्धासि राडिति प्रतिमन्त्रम्। प्रागुक्तदशप्राणभृद्भ्यः पूर्वा अपरा वा सप्त वालखिल्यासंज्ञा इष्टका उपदधाति मूर्धासीत्यादिसप्तमन्त्रैः। तुर्विशेषे। अपराः सप्त वालखिल्यास्तु द्वादशच्छन्दस्याभ्योऽपरा एवोपधेयाः यन्त्रीति सप्तमन्त्रैः। वालमात्रेणापि खिलाः अभिन्ना इति वालखिल्याः प्राणास्ते च चतुर्दश सप्त पुरो हस्तौ बाहू शिरो ग्रीवा नाभेरूर्ध्वभागश्चेति ऊरू जानुनी पादौ नाभिरधोभागश्चेति सप्त पश्चादधोभागे एतेष्वङ्गेषु प्राणानां विद्यमानत्वात्तानेवोपदधाति। तथा च श्रुतिः [८, ३, ४, १, ४, ५]। प्राणा वै वालखिल्याः प्राणानेवैतदुपदधाति ता यद्वालखिल्या नाम यद्वा उर्वरयोरसम्भिन्नं भवति खिल इति वै तदाचक्षते वालमात्राद् हेमे प्राणा असम्भिन्नास्ते यद्वालमात्रादसम्भिन्नास्तस्माद्वालखिल्याः ॥ १ ॥ सप्त वा इमे पुरस्तात् प्राणाश्चत्वारि दोर्बाहवाणि शिरो ग्रीवा यदूर्ध्वं नाभेस्तत्सप्तममङ्गेऽङ्गे हि प्राणाः ॥ ४ ॥ सप्त वा इमे पश्चात् प्राणाश्चत्वार्यूर्वष्ठीवानि द्वे प्रतिष्ठे यदवाङ्नाभेस्तत्सप्तममङ्गेऽङ्गे हि प्राणा एते वै सप्त पश्चात्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधातीति ॥ ५ ॥ इति सूत्रार्थः ॥ मूर्धासि अनुष्टुप् यन्त्री परोष्णिक्। ऋग्द्वये चतुर्दश यजूंषि वालखिल्यदेवत्यानि।

हे इष्टके! त्वं मूर्धा मूर्धवदुत्तमा राट् राजमाना चासि। हे इष्टके! त्वं ध्रुवा स्थिरा धरुणा धारणहेतुश्चासि। हे इष्टके! त्वं धर्त्री धारणं कुर्वती धरणी भूमिरूपा चासि। एवमिष्टकात्रयस्य त्रिलोकरूपत्वम्। तदुक्तं श्रुत्या [८, ३, ४, ८] मूर्धासि राडितीमं लोकमरोहन् ध्रुवासि धरुणेत्यन्तरिक्षलोकं धर्त्र्यसि धरणीत्यमुं लोकमिति॥ आयुषे त्वा आयुर्वृद्ध्यर्थं त्वामुपदधामि। वर्चसे कान्त्यर्थं त्वामुपदधामि। कृष्यै शस्यनिष्पत्त्यै त्वामु०। क्षेमाय सम्पादितधनरक्षणाय त्वामु०। इष्टकाचतुष्टयस्य पशुसंस्तवः आयुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वेति चत्वारश्चतुष्पादाः पशव इति [८, ३, ४, ८] श्रुतेः॥ २१॥

यन्त्री राड्यन्त्र्यसि यमनी ध्रुवासि धरित्री। इषे त्वोर्जे त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वा॥ लोकं पृण छिद्रं पृणाथो सीद ध्रुवा त्वम्। इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन् योनावसीषदन्। ता अस्य सूददोहसः सोमꣳ श्रीणन्ति पृश्नयः। जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वा रोचने दिवः। इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् समुद्रव्यचसं गिरः। रथीतमꣳ रथीनां वाजानाꣳ सत्पतिं पतिम् ॥ २२॥

हे इष्टके! त्वं यन्त्री नियमोपेता राट् राजमाना चासि। तथा यन्त्री स्वयमपि सती यमनी सर्वेषां नियमकारिण्यसि। ध्रुवा स्थिरा सती धरित्री भूमिरूपा चासि। तिसृणां त्रिलोक-

संस्तवः यन्त्री राडित्यमुं लोकमरोहन् यन्त्रासि यमनीत्यन्त-रिक्षलोकं ध्रुवासि धरित्रीतीमं लोकमिति [८, ३, ४, १०] श्रुतेः॥ इष्टके! इषेऽन्नाय त्वामुपदधामि। ऊर्जे बलाय त्वामु०। रय्यै धनाय त्वामु०। पोषाय धनपुष्ट्यै त्वामु०। इषे त्वोर्जे त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वेति चतस्रश्चतुष्पादाः पशव इति [८, ३, ४, १०] श्रुतेश्चतसृणां पशुसंस्तवः॥ का० [१७, ८, १५] उत्तरश्रोणेरधि लोकम्पृणाः पूर्ववत्। उत्तरश्रोणेरा-रभ्य प्रथमचितिवदेव लोकम्पृणा उपदधाति। ततः पुरीष-निर्वापोपस्थाने॥ २२॥

इति तृतीया चितिः।

आ॒शुस्त्रि॒वृत्। भा॒न्तः प॑ञ्चद॒शः। व्यो॑मा सप्तद॒शः। ध॒रुणं एकवि॒ꣳशः। प्रतू॑र्त्तिरष्टाद॒शः। तपो॑ नवद॒शः। अ॒भीवर्त्तः स॑वि॒ꣳशः। वर्चो॑ द्वावि॒ꣳशः। स॒म्भर॑णस्त्रयोवि॒ꣳशः। योनि॑श्चतु-वि॒ꣳशः। गर्भाः पञ्चवि॒ꣳशः। ओज॑स्त्रिण॒वः। क्रतु॑रेकत्रि॒ꣳशः। प्र॒ति॒ष्ठा त्र॑यस्त्रि॒ꣳशः। ब्र॒ध्नस्य॑ वि॒ष्टप॑ चतुस्त्रि॒ꣳशः। नाकः षट्त्रि॒ꣳशः। वि॒व॒र्त्तोऽष्टाचत्वारि॒ꣳशः। ध॒र्त्रं च॑तु॒ष्टोमः॥२३॥

का० [१७, १०, ७] उत्तरां पूर्वयोराशुस्त्रिवृदिति। पूर्वानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये उत्तरां जङ्घामात्री-मुदङ्मुखउपदधातीति सूत्रार्थः॥ अस्यां कण्डिकायामष्टादश यजूंषि चतुर्णां स्तृत्यमोहिन्युपधाने विनियोगः प्रतूर्तिरित्या-दीनां चतुर्दशार्धपद्योपधानेयोगः। हे इष्टके! त्वं वह्नि त्रिवृत्-

स्तोमरूपासि साम्नामावृत्तिविशेषाः स्तोमाः तेषां विशेषणान्याशुरित्यादीनि। कीदृशस्त्रिवृत् आशुः। अशू व्याप्तौ अश्नुते व्याप्नोति सर्वान् स्तोमानित्याशुः। तद्रूपां त्वामुपदधामीति सर्वत्र शेषः। स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमाः प्राणा उ वै ब्रह्म ब्रह्मैवैतदुपदधातीति [८, ४, १, ३] श्रुतिः। यद्वा आशुः वायुः त्रिवृत् त्रिषु लोकेषु वर्तत इति त्रिवृत् क्विप्। सर्वभूतव्यापकत्वादाशुर्वायुस्तद्रूपासि। एवं श्रुत्यनुसारेण सर्वत्र व्याख्यायते। तथा च श्रुतिः [८, ४, १, ९] स पुरस्तादुपदधात्याशुस्त्रिवृदिति य एव त्रिवृत्स्तोमस्तमुपदधाति तद्यत्तमाहाशुरित्येष हि स्तोमानामाशिष्ठोऽथो वायुर्वा आशुस्त्रिवृत् स एष त्रिषु लोकेषु वर्त्तते तद्यत्तमाहाशुरित्येष हि सर्वेषां भूतानामाशिष्ठो वायुर्ह भूत्वा पुरस्तात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति ॥ का० [१७, १०, ८] दक्षिणां दक्षिणयोर्भान्तः पञ्चदश इति। दक्षिणानुक्रान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरपद्ययोर्मध्ये भान्त इति मन्त्रेण दक्षिणां पद्यां प्रत्यञ्च एव उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ भान्तः वज्ररूपो यः पञ्चदशः स्तोमः यद्वा भान्तः चन्द्रः पञ्चदशाहानि पूर्यमाणत्वात्पञ्चदशाहं चीयमाणत्वात् पञ्चदशः। भा कान्तिरेवान्तः स्वरूपं यस्य तद्रूपासि। य एव पञ्चदश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह भान्त इति वज्रो वै भान्तो वज्रः पञ्चदशोऽथो चन्द्रमा वै भान्तः पञ्चदशः स पञ्चदशाहान्यापूर्यते पञ्चदशापक्षीयते तद्यत्तमाह भान्त इति भाति हि चन्द्रमाश्चन्द्रमा ह भूत्वा दक्षिणतस्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति [८, ४, १, १०] श्रुतिः ॥ का० [१७, १०, १०] दक्षिणामुत्तरयोर्व्योमा सप्तदश इति। उत्तरानुक्रान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरपद्ययोर्मध्ये दक्षिणां पद्यां व्योमेति प्रत्यञ्च एव उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ विविधमवतीति व्योमा

प्रजापतिः सप्तदशः स्तोमः। संवत्सरो वा व्योमा सप्तदशः द्वादशमासपञ्चर्तुरूपसप्तदशावयवत्वात् तद्रूपासि। य एव सप्तदश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह व्योमेति प्रजापतिर्वै व्योमा प्रजापतिः सप्तदशोऽथो संवत्सरो वा व्योमा सप्तदशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्तद्यत्तमाह व्योमेति व्योमा हि संवत्सरः संवत्सरो ह भूत्वोत्तरतस्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति [८, ४, १, ११] श्रुतेः॥ का० [१७, १० ८] दक्षिणामपरयोर्धरुण एकविꣳश इति। अपरानूकास्यविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये दक्षिणां जङ्घामात्रीं धरुण इति दक्षिणामुख उपदधातीति सूत्रार्थः॥ धरुणो धारकः प्रतिष्ठाभूत एकविंशः स्तोमः यद्वा धरुण आदित्यः स एकविंशावयवत्वादेकविंशः द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवः त्रयो लोका आदित्य इत्यवयवास्तद्रूपासि। य एवैकविꣳश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह धरुण इति प्रतिष्ठा वै धरुणः प्रतिष्ठैकविꣳशोऽथोऽसौ वा आदित्यो धरुण एकविꣳशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्तव इमे लोका असावेवादित्या धरुण एकविꣳशस्तद्यत्तमाह धरुण इति यदा ह्येवैषोऽस्तमेत्यथेदꣳ सर्वं ध्रियत आदित्यो ह भूत्वा पश्चात्तस्थौ तदेव रूपमुपदधातीति [८, १, १, १२] श्रुतेः॥ का० [१७, १० ११] चतुर्दश प्रतिमन्त्रं प्रतूर्तिरष्टादश इति। चतस्र उपधाय चतुर्दशार्धपद्या उदङ्मुख उपदधाति चतुर्दशमन्त्रैरिति सूत्रार्थः॥ अतः परं संवत्सररूपाण्युपदधाति। प्रकृष्टा तूर्तिस्त्वरा यस्य स प्रतूर्तिः अष्टादशः स्तोमः यद्वा संवत्सरः प्रतूर्तिरष्टादशावयवः द्वादश मासाः पञ्चर्तवः संवत्सरश्चेत्यवयवाः। य एवाष्टादश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव प्रतूर्त्तिरष्टादशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवः संवत्सर एव प्रतूर्तिरष्टादशस्तद्यत्तमाह प्रतूर्त्तिरिति

संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि प्रतिरति तदेव तद्रूपमुपदधातीति [८, ४, १, १३] श्रुतेः॥ तपोरूपो नवदशः स्तोमः यद्वा संवत्सरस्तपः शीतोष्णवर्षैस्तपतीति स नवदशः द्वादश मासाः षडृतवः संवत्सर इति तद्रूपासि। य एव नवदश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव तपो नवदशस्तस्य द्वादश मासाः षडृतवः संवत्सर एव तपो नवदशस्तद्यत्तमाह तप इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि तपति तदेव तद्रूपमुपद० [१४]॥ अभिवर्त्तते आवर्त्तत इत्यभीवर्त्तः समावृत्तिरूपः सविंशः स्तोमः यद्वा अभिवर्त्तयत्यावर्त्तयति सर्वाणि भूतानीत्यभीवर्त्तः संवत्सरः। उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति [पा० ६, ३, १२२] दीर्घः। द्वादशमाससप्तर्तुसंवत्सररूपविंशतिसंख्यया सहितः सविंशः। य एव सविꣳशस्तोमस्तं तदुपदधातीत्यथो संवत्सरो वा अभीवर्त्तः सविꣳशस्तस्य द्वादश मासाः सप्तर्त्तवः संवत्सर एवाभीवर्त्तः सविꣳशस्तद्यत्तमाहाभीवर्त्त इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतान्यभिवर्त्तते तदेतद्रूप० [१५]। वर्चः बलविशेषप्रदो द्वाविꣳशः स्तोमः यद्वा वर्चः संवत्सरः वर्चस्वितमः द्वादश मासाः सप्तर्तवः द्वे अहोरात्रे संवत्सरश्चेति द्वाविंशतिसंख्योपेतत्वाद् द्वाविंशः तद्रूपासि। य एव द्वाविꣳश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव वर्चो द्वाविꣳशस्तस्य द्वादश मासाः सप्तर्त्तवो द्वे अहोरात्रे संवत्सर एव वर्चो द्वाविꣳशस्तद्यत्तमाह वर्च इति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां वर्चस्वितमस्तदेतद्रूप० [१६]॥ सम्भरणः सम्यक् पोषकस्त्रयोविंशः स्तोमस्त्वमसि यद्वा सम्भरत्युत्पादयति संहरति विनाशयति वा सम्भरणः संवत्सरः त्रयोदश मासाः सप्तर्त्तवो द्वे अहोरात्रे एकः संवत्सर इति त्रयोविंशावयवः तद्रूपासि। य एव त्रयोविꣳशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो

संवत्सरो वाव सम्भरणस्त्रयोविंशस्तस्य त्रयोदश मासाः सप्तर्तवो द्वे अहोरात्रे संवत्सर एव सम्भरणस्त्रयोविंशस्तद्यत्तमाह सम्भरण इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि सम्भृतस्तदेव तद्रूप० [१७]॥ योनिः प्रजोत्पादकश्चतुर्विंशः स्तोमोऽसि यद्वा योनिः सर्वस्थानभूतः संवत्सरश्चतुर्विंशतिपक्षात्मकस्तद्रूपोऽसि। य एव चतुर्विंशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव योनिश्चतुर्विंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासास्तद्यत्तमाह योनिरिति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां योनिस्तदेव तद्रूप० [१८]॥ गर्भाः व्यत्ययेन बहुत्वं मासगर्भः पञ्चविंश स्तोमोऽसि यद्वा गर्भः संवत्सरो भूतोत्पादकत्वाच्चतुर्विंशतिः पक्षा एकः संवत्सर इति अधिकमासो भूत्वा ऋतुषु गर्भो भवतीति वा गर्भः। य एव पञ्चविंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव गर्भाः पञ्चविंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सर एव गर्भाः पञ्चविंशस्तद्यत्तमाह गर्भा इति संवत्सरो ह त्रयोदशो मासो गर्भो भूत्वर्तून् प्रविशति तदेव तद्रूप० [१९]। ओजः मत्वर्थलोपः ओजस्वी तेजस्वी वज्रो वा ओजः तद्रूपस्त्रिणवः स्तोमोऽसि यद्वा ओजः संवत्सरश्चतुर्विंशतिपक्षाहोरात्रसंवत्सरात्मकत्वात् त्रिणवः त्रिगुणा नव यत्र। य एव त्रिणव स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाहौज इति वज्रो वा ओजो वज्रस्त्रिणवोऽथो संवत्सरो वा ओजस्त्रिणवस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासा द्वे अहोरात्रे संवत्सर एवौजस्त्रिणवस्तद्यत्तमाहौज इति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानामोजस्वितमस्तदेव तद्रूप० [२०]॥ क्रतुर्यज्ञोपयोगी एकत्रिंशः स्तोमोऽसि यद्वा संवत्सर एव करोतीति क्रतुः पक्षर्तुसंवत्सरात्मकत्वादेकत्रिंशः। य एवैकत्रिंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव क्रतुरेकत्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः

षडृतवः संवत्सर एव ऋतुरेकविꣳशस्तद्यत्तमाह ऋतुरिति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि करोतीति [८, ४, १, २१] श्रुतिः॥ प्रतिष्ठा स्थितिहेतुस्त्रयस्त्रिꣳशः स्तोमोऽसि यद्वा संवत्सरः प्रतिष्ठा संवत्सरे सर्वस्य प्रतिष्ठितत्वात् चतुर्विंशत्यर्धमासत्वेऽहोरात्रसंवत्सरात्मकत्वात्त्रयस्त्रिंशः। य एव त्रयस्त्रिꣳशः स्तोमस्तं तद्रूपदधात्यथो संवत्सरो वाव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिꣳशस्तस्य चतुर्विꣳशतिरर्धमासाः षडृतवो द्वे अहोरात्रे संवत्सर एव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिꣳशस्तद्यत्तमाह प्रतिष्ठेति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तद्देतद्रूप० [२२]॥ ब्रध्नः सूर्यः। असौ वा आदित्यो ब्रध्न इति श्रुतेः। विष्टपं निवासस्थानं भुवनं विष्टपं लोक इति कोशात् ब्रध्नस्य विष्टपं स्वाराज्यं स्वतन्त्रत्वं तद्रूपस्तत्प्रदो चतुस्त्रिꣳशः स्तोमस्तद्रूपासि। यद्वा संवत्सरो ब्रध्नस्य विष्टपं रविणैव कालनिर्माणत्वात् चतुर्विंशतिपक्षसप्तर्त्वहोरात्रसंवत्सरात्मकत्वाच्चतुस्त्रिंशः। य एव चतुस्त्रिꣳशः स्तोमस्तं तद्रूपदधात्यथो संवत्सरो वाव ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिꣳशस्तस्य चतुर्विꣳशतिरर्धमासाः सप्तर्तवो द्वे अहोरात्रे संवत्सर एव ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिꣳशस्तद्यत्तमाह ब्रध्नस्य विष्टपमिति स्वाराज्यं वै ब्रध्नस्य विष्टपं तद्देतद्रूप० [२३]॥ नाकः स्वर्गप्रदः षट्त्रिंशः स्तोमोऽसि संवत्सरो वा नाकः कम्यत इति कं सुखं न कमकं दुःखं तन्नास्ति यत्र स नाकः षट्त्रिंशः पक्षमासात्मकत्वात्। य एव षट्त्रिꣳशः स्तोमस्तं तद्रूपदधात्यथो संवत्सरो वाव नाकः षट्त्रिꣳशस्तस्य चतुर्विꣳशतिरर्धमासा द्वादश मासास्तद्यत्तमाह नाक इति न हि तत्र गताय कस्मै च नाकं भवत्यथो संवत्सरो वाव नाकः संवत्सरः स्वर्गो लोकस्तद्देव तद्रूप० [२४]॥ विवर्त्यन्ते आवर्त्यन्ते मासानि यत्रेति विवर्तः अष्टाचत्वारिंशः स्तोमस्तद्रूपासि यद्वा विविधं वर्त्तन्ते

भूतानि यत्रेति विवर्तः संवत्सरः अधिमासत्वेन षड्विंशतिः, पक्षाः सप्तर्तवः त्रयोदश मासाः द्वे अहोरात्रे इत्यष्टाचत्वारिंशः य एवाष्टाचत्वारिꣳशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव विवर्तोऽष्टाचत्वारिꣳशस्तस्य षड्विꣳशतिरर्द्धमासास्त्रयोदश मासाः सप्तर्तवो द्वे अहोरात्रे तद्यत्तमाह विवर्त्त इति संवत्सराद्धि सर्वाणि भूतानि विवर्तन्ते तदेतद्रूप० [२५]॥ धर्त्रं धारकश्चतुरुत्तरस्तोमश्चतुष्टोमः मध्यपदलोपी समासः त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशानां समूहस्तद्रूपासि। वायुर्वा धर्त्रं जगदाधारत्वात् चतुर्दिग्भिः स्तूयमानत्वाच्चतुष्टोमः। य एव चतुष्टोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह धर्त्रमिति प्रतिष्ठा वै धर्त्रं प्रतिष्ठा चतुष्टोमोऽथो वायुर्वाव धर्त्रं चतुष्टोमः स आभिश्चतसृभिर्दिग्भिः स्तुते वायुर्वै सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेतद्रूपमुपदधातीति [८, ४, १, २६] श्रुतेः॥ आदावन्ते च वायूपधानेन वायुना सर्वभूतानि वशीकरोतीति भावः। तदुक्तं श्रुत्या [८, ४, १, २६] स वै वायुमेव प्रथममुपदधाति वायुमुत्तमं वायुनैव तदेतानि सर्वाणि भूतान्युभयतः परिगृह्णातीति॥ एतैरष्टादशमन्त्रैः स्तोमवादिभिः स्तोमरूपत्वं नीता अष्टादशेष्टका उपधेया इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अ॒ग्नेर्भा॒गो॑ऽसि दी॒क्षाया॒ आधि॑पत्यं॒ ब्रह्म॑ स्पृ॒तं त्रि॒वृत् स्तोमः॑। इन्द्र॑स्य भा॒गो॑ऽसि॒ विष्णो॒राधि॑पत्यं क्ष॒त्रꣳ स्पृ॒तं प॑ञ्चद॒शः स्तोमः॑। नृ॒च॒क्षसां॑ भा॒गो॑ऽसि धा॒तुराधि॑पत्यं ज॒नित्रꣳ स्पृ॒-

बꣳ सप्तदश: स्तोमः। मित्रस्य भागोऽसि वरुणस्याधिपत्यं दिवो वृष्टिर्वात स्पृत एकविꣳश: स्तोमः॥ २४॥

का० [१७. १०, १२] दक्षिणां पूर्वयोरग्नेर्भाग इति। पूर्वानूक्रान्तं विहितयाजञ्चमात्रामध्ये दक्षिणामुपदधात्युदङ्मुखः उत्तरा पूर्वमुपहिता॥ दश यजूंषि चतुर्भिर्मृत्युमोहिन्यूपधानं षड्भिः षट्पद्योपधानं दशेष्टकाः स्पृत्संज्ञाश्च। तत्रार्थवादः श्रुत्युक्तः। उत्पन्न सृष्ट्यादौ प्रजापतिना सर्वाणि भूतानि स्रष्टुं गर्भे कृतानि गर्भस्थान्येव भूतानि पाप्मा मृत्युरग्रहीत् ततः प्रजापतिर्देवानुवाच युष्माभिः सहाहमिमानि भूतानि पापरूपान्मृत्योर्मोचयामीति देवैरुक्तं तत्रास्माकं को लाभः प्रजापतिनोक्तं वृणुत तैः कैश्चिदुक्तमस्माकं भागोऽस्तु अन्यैरुक्तमस्माकमाधिपत्यमस्त्विति तथेत्युक्त्वा केभ्यो भागमपरेभ्य आधिपत्यं दत्त्वा तैः सह भूतानि मृत्योरस्पृणोत्ततः स्पृत इष्टका इति। तथा च श्रुतिः [८, ४, २, १, २] अथ स्पृत उपदधात्येतद्वै प्रजापतिरेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते सर्वाणि भूतानि गर्भ्यं भवन्त्यान्यस्य गर्भएव सन्ति पाप्मा मृत्युरगृह्णात्॥ १॥ स देवानब्रवीद्युष्माभिः सहेमानि सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योः स्पृणवानीति किं नस्ततो भविष्यतीति वृणीध्वमित्यब्रवीत्तं भागो नोऽस्त्वित्येकेऽब्रुवन्नाधिपत्यं नोऽस्त्वित्येके स भागमेकेभ्यः कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योरस्पृणोद्यदस्पृणोत्तस्मात् स्पृतस्तथैवैतद्यजमानो भागमेकेभ्यः कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योः स्पृणोतीति॥ अथ मन्त्रार्थः। हे इष्टके! या त्वमग्नेर्भागो विभागोऽसि यस्यां च त्वयि दीक्षाया आध

आधिपत्यं स्वामित्वं यया च त्वया त्रिवृत्स्तोमः विभक्ति-व्यत्ययः त्रिवृता स्तोमेन ब्रह्म ब्राह्मण्यं स्पृतं पाप्मनो मृत्यो रवनातं रक्षितं यस्यां त्वयि त्रिवृत्स्तोम इति वा तां त्वाम् पदधामीति शेषः। एवं सर्वत्र व्याख्येयम्। स्पृ प्रीतिरक्षा-प्राणनेषु स्वादिः। वाग्वै दोक्षेति [८, ४, २, ३] श्रुतेः॥ का० [१७, १०, १५] उत्तरामुत्तरयोरिन्द्रस्य भाग इति। उदगनूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोः पद्ययोर्मध्ये उत्तरामु पदधाति दक्षिणा तूपहितेति सूत्रार्थः॥ हे इष्टके! त्वमि-न्द्रस्य भागोऽसि यस्यां त्वयि विष्णोराधिपत्यं पञ्चदशेन क्षत्रं क्षत्रजातिः स्पृतं मृत्योर्मोचितम् इन्द्राय भागं कृत्वा विष्णव आधिपत्यमकरोदिति [८, ४, २, ४] श्रुतेः॥ का० [१७, १०, १४] उत्तरां दक्षिणयानूचक्षमां भाग इति। दक्षिणा-नूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोः पद्ययोरुत्तरां निदधाति दक्षिणोपहिता॥ नॄन् शुभाशुभकर्तॄन् चक्षते जानन्ति ते नृचक्षसो देवास्तेषां भागोऽसि त्वयि धातुराधिपत्यं त्वया सप्तदशस्तोमेन जनित्रं वैश्यजातिः स्पृतम्। देवा वै नृच-क्षसो देवेभ्यो भागं कृत्वा धात्र आधिपत्यमकरोद्विड्वै जनित्र-मिति [८, ४, २, ५] श्रुतेः॥ का० [१७, १०, १३] उत्तरा-मपरयोर्मित्रस्य भाग इति। अपरानूकान्तविहितयोर्दक्षि-णोत्तरयोर्जङ्घामात्रयोर्मध्ये उत्तरां जङ्घामात्रीं दक्षिणामुख उपदधाति दक्षिणा तूपहितेति सूत्रार्थः॥ हे इष्टके! त्वं मित्रस्य प्राणस्य भागोऽसि त्वयि वरुणस्यापानस्याधिपत्यं यया त्वयैकविंशेन स्तोमेन दिवः सम्बन्धिनो वृष्टिर्वातश्च स्पृत स्तां सादयामि। प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणः प्राणाय भागं कृत्वापानायाधिपत्यमकरोदिति [८, ४, २, ६] श्रुतेः ॥ २४ ॥

वसू॒नां भा॒गो॑ऽसि रु॒द्राणा॒माधि॑पत्यं॒ चतु॑ष्पात् स्पृ॒तं च॑तुर्वि॒ꣳश स्तोम॑: । आ॒दि॒त्यानां॑ भा॒गो॑ऽसि म॒रुता॒माधि॑पत्यं॒ गर्भा॑ स्पृ॒ताः प॑ञ्चवि॒ꣳशः स्तोम॑: । अदि॑त्यै भा॒गो॑ऽसि पू॒ष्ण आधि॑पत्यमोज॑ स्पृ॒तं त्रि॑ण॒व स्तोम॑: । दे॒वस्य॑ सवि॒तुर्भा॒गो॑ऽसि बृह॒स्पते॒राधि॑पत्यꣳ स॒मीची॒र्दिश॑: स्पृ॒ताश्च॑तुष्टो॒म स्तोम॑: ॥ २५ ॥

का१ [१७, १०, १६] षट् प्रतिमन्त्रं वसूनां भाग इति । चतुर्दशभ्योऽपरा: पञ्चमन्त्रैः षट् पद्या उपदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ इष्टके त्वं वसूनां भागोऽसि त्वयि रुद्राणामाधिपत्यं त्वया चतुर्विंशेन स्तोमेन प्रजानां चतुष्पात् गवाश्वादिकं स्पृतं पापान्मोचितम् । वसुभ्यो भागं कृत्वा रुद्रेभ्य आधिपत्यमकरोदिति [८, ४, २, ७] श्रुतेः ॥ आदित्यानां या त्वं भागोऽसि त्वयि मरुतामाधिपत्यं त्वया पञ्चविंशेन स्तोमेन प्रजानां गर्भाः मृत्योः रक्षिताः । आदित्येभ्यो भागं कृत्वा मरुद्भ्य आधिपत्यमकरोदिति [८, ४, २, ८] श्रुतेः । त्वमदित्यै अदित्या भूमेर्भागोऽसि पूष्ण आधिपत्यं त्वयि त्वया त्रिणवेन स्तोमेन प्रजानामोजः बलमष्टमो धातुर्वा स्पृतम् इयं वा अदितिरस्यै भागं कृत्वा पूष्ण आधिपत्य० [९]॥ त्वं देवस्य सवितुर्भागोऽसि त्वयि बृहस्पतेराधिपत्यं त्वया चतुष्टोमेन स्तोमेन समीचीः सम्यच्यः सम्यगञ्चन्ति जना यासु ता दिशः स्पृताः । देवाय सवित्रे भागं कृत्वा बृहस्पतय आधिप० [१०]॥ २५ ॥

यवानां भागोऽस्य यवानामाधिपत्यं प्रजाः स्पृताश्चतुश्चत्वारिꣳश स्तोमः। ऋभूणां भागोऽसि विश्वेषां देवानामाधिपत्यं भूतꣳ स्पृतं त्रयस्त्रिꣳशः स्तोमः॥ २६॥

यवानां पूर्वपक्षाणां त्वं भागोऽसि अयवानामपरपक्षाणां त्वय्याधिपत्यं चतुश्चत्वारिंशेन स्तोमेन त्वया प्रजाः स्पृताः रक्षिताः। पूर्वपक्षा वै यवा अपरपक्षा अयवास्ते हीदꣳ सर्वं युवते चायुवते च पूर्वपक्षेभ्यो भागं कृत्वापरपक्षेभ्य आधिप० [११]॥ ऋभूणां देवविशेषाणां त्वं भागोऽसि त्वयि विश्वेषां देवानामाधिपत्यं त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन त्वया भूतं प्राणिमात्रमनुक्तं स्पृतं पाप्मनो मृत्योः रक्षितम् तथा यजमानोऽपि सर्वभूतानि मृत्योः स्पृणोति। ऋभुभ्यो भागं कृत्वा विश्वेभ्यो देवेभ्य आधिपत्यमकरोदिति [८, ४, २, १२] श्रुतेः॥ २६॥

सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतू अग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः। ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे हैमन्तिकावृतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम्॥ २७॥

का० [१७, १०, १८] ऋतव्ये सहश्च सहस्यश्चेति। अनु-

ऋममिता इह पद्ये उपदधाति॥ ऋतुदेवत्यं यजुः। सहो मार्गशीर्षः सहस्यः पौषः एतौ हैमन्तिकौ हेमन्तावयवौ। शिष्टं पूर्वतुल्यम् [१३ अ० २५]॥ २७॥

एकयास्तुवत प्रजा अधीयन्त प्रजापतिरधिपतिरासीत्। तिसृभिरस्तुवत ब्रह्मासृज्यत ब्रह्मणस्पतिरधिपतिरासीत्। पञ्चभिरस्तुवत भूतान्यसृज्यन्त भूतानां पतिरधिपतिरासीत् सप्तभिरस्तुवत सप्त ऋषयोऽसृज्यन्त धाताधिपतिरासीत्॥ २८॥

का० [१७, १२, १८] रेतःसिग्वेलायां च सप्तदशः सर्वतो नव दक्षिणानूकं सृष्टीरेकयास्तुवतेति प्रतिमन्त्रम्। सर्वासु दिक्षु रेतःसिग्वेलायां सृष्टिसंज्ञाः सप्तदशेष्टका उपदधाति तन्मध्ये प्रागनूकं दक्षिणेन नव अर्थादष्टावुत्तरेणेति सूत्रार्थः॥ सप्तदश यजूंषि सृष्टोष्टकादेवत्यानि। अत्र निदानम् प्रजापतिर्भूतानि मृत्योरेवं मुक्त्वा प्रजाः सृजेय प्रजायेयेति विचिन्त्य प्राणाधिष्ठातृदेवान् दिगादीनूचे युष्माभिः सह परमात्मानं स्तुत्वेमाः प्रजा जनयामीति देवा ऊचुः केन स्तोष्यामः स ऊचे मया युष्माभिश्चेति तथेत्युक्त्वा प्राणैः प्रजापतिना चास्तुवतेति तथा च श्रुतिः [८, ४, ३, १, २] तद्वै प्रजापतिः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योर्मुक्त्वाकामयत प्रजाः सृजेय प्रजायेयेति॥ १॥ स प्राणानब्रवीद्युष्माभिः सहेमाः प्रजाः प्रजनयानीति ते वै केन स्तोष्यामह इति मया चैव युष्माभिश्चेति तथेति ते प्राणैरेव प्रजापतिना चास्तुवतेति॥ प्रजापतिरेकया वाचा स्वात्मानमस्तुवत स्तुतवान् वचनव्यत्ययः। वाग्वा

एका वाचेव तदस्तुवतेति [८, ४, ३, ३] श्रुतेः। प्रजा अधीयन्त उदपाद्यन्त प्रजापत्यर्थमस्याप्यन्तेति वा। सृष्टानां प्रजानां प्रजापतिरेवाधिपतिरासीत् स्वाम्यभूत्। एवं षोडश मन्त्रा व्याख्येयाः॥ तिसृभिः प्राणोदानव्यानैरस्तौत् ब्रह्म ब्राह्मणजातिः सृष्टा ब्रह्मणस्पतिर्ब्राह्मणजातेः स्वाम्यभूत्। त्रयो वै प्राणाः प्राणोदानव्यानाꣳ रिति [८, ४, ३, ४] श्रुतेः॥ पञ्चभिः प्राणैरस्तुवत पञ्च भूतानि सृष्टानि भूतानां पतिर्देवस्तेषां स्वाम्यभूत् य एवेमे मनःपञ्चमाः प्राणास्तैरेव तदस्तुवतेति [८, ४, ३, ५] श्रुतेः॥ सप्तभिः श्रोत्रचक्षुर्नासावाग्रूपैः सप्तशीर्षण्यप्राणैरस्तुवत ततः सप्त ऋषयो सृष्टाः धाता जगत्स्रष्टाख्यो देवः स्वाम्यभूत्। य एवेमे सप्त शीर्षन् प्राणास्तैरेवेति [८, ४, ३, ६] श्रुतेः॥ २८॥

नवभिरस्तुवत पितरोऽसृज्यन्तादितिरधिपत्न्यासीत्। एकादशभिरस्तुवत ऋतवोऽसृज्यन्तार्त्तवा अधिपतय आसन्। त्रयोदशभिरस्तुवत मासा असृज्यन्त संवत्सरोऽधिपतिरासीत्। पञ्चदशभिरस्तुवत क्षत्रमसृज्यतेन्द्रोऽधिपतिरासीत्। सप्तदशभिरस्तुवत ग्राम्याः पशवोऽसृज्यन्त बृहस्पतिरधिपतिरासीत् ॥२९॥

नवभिः सप्त शिरःप्राणा द्वावध इति नवप्राणैः प्रजापतिरस्तौत् ततः पितरः अग्निष्वात्तादयः सृष्टाः अदितिः अखण्डिता प्रजापतिशक्तिः सृष्टानां पितॄणामधिपत्नी स्वामित्व-

नाधिकं पालयितासीत् नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्नवाञ्चौ द्वौ तैरिति [८, ४, ३, ७] श्रुतेः ॥ एकादशभिः दश प्राणा आत्मैकादशस्तैरस्तुवत । ऋतवः वसन्ताद्याः सृष्टाः आर्तवाः ऋतुपालका देवविशेषाः स्वामिनोऽभुवन् दश प्राणा आत्मैकादश इति [८, ४, ३, ८] श्रुतेः ॥ त्रयोदशभिः दश प्राणाः द्वौ पादौ एक आत्मेति तैरस्तौत् ततो मासाः चैत्रादयः सृष्टाः मासाभिमान्ययनद्वयात्मकः संवत्सरः तेषामधिपतिरासीत् । दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठे आत्मा त्रयोदश इति [९] श्रुतेः ॥ पञ्चदशभिः दश हस्ताङ्गुलयः करौ बाहू नाभेरूर्ध्वभागश्च तैरस्तुवत ततः क्षत्रं क्षत्रियजातिः सृष्टा इन्द्रः ऐश्वर्यशाली तदभिमानी देवः स्वाम्यभूत् । दश हस्त्या अङ्गुलयश्चत्वारि दोर्बाहवाणि यदूर्ध्वं नाभेस्तत्पञ्चदशमिति [१०] श्रुतेः ॥ सप्तदशभिः दश पादाङ्गुलयः ऊरू जानुनी पादौ नाभेरधोभागश्चेति तैरस्तौत् तदा ग्राम्याः पशवः गवादयः सृष्टाः बृहस्पतिस्तेषां स्वाम्यभूत् । दश पाद्या अङ्गुलयश्चत्वार्यूर्वष्ठीवानि द्वे प्रतिष्ठे यदवाङ्नाभेस्तत्सप्तदशमिति [११] श्रुतेः ॥ २८ ॥

नवदशभिरस्तुवत शूद्रार्यावसृज्येतामहोरात्रे अधिपत्नी आस्ताम् । एकविꣳशत्यास्तुवतैकशफाः पशवोऽसृज्यन्त वरुणोऽधिपतिरासीत् । त्रयोविꣳशत्यास्तुवत क्षुद्राः पशवोऽसृज्यन्त पूषाधिपतिरासीत् । पञ्चविꣳशत्यास्तुवतारण्याः पशवोऽसृज्यन्त वायुरधिपतिरासीत् । सप्तविꣳशत्यास्तुवत द्यावापृथिवी व्यैतां वसवो

रुद्रा आदित्या अनुव्यायँस्त एवाधिपतय आ-
सन् ॥ ३० ॥

नवदशभिः दश हस्ताङ्गुलयः ऊर्ध्वाधःस्थच्छिद्ररूपा नव प्राणास्तैरस्तौत्। ततः शूद्रार्यौ शूद्रवैश्यावसृज्येतां सृष्टौ॥ अर्यः स्वामिवैश्ययोः। अहोरात्रे तयोः स्वामित्वेनास्ताम्। दश हस्त्या अङ्गुलयो नव प्राणा इति [८, ४, ३, १२] श्रुतेः॥ एकविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः आत्मा चेति एकविंशत्यास्तौत्। ततः एकशफाः पशवोऽश्वादयः सृष्टाः एकं शफं खुरः प्रतिपादं येषां ते एकशफाः। शफं क्लीबे खुरः पुमानित्यमरः [२, ८, ४९]। वरुणस्तेषामधिपतिरासीत्। दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या आत्मैकविंशश इति [१३] श्रुतेः॥ त्रयोविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः पादावात्मा चेति तैः स्तुते क्षुद्राः पशवोऽजादयः सृष्टाः तेषां पूषा स्वाम्यभूत्। दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या द्वे प्रतिष्ठे आत्मा त्रयोविंशश इति [१४] श्रुतेः॥ पञ्चविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः करौ पादावात्मेति तैरस्तुवत तदारण्या वनस्थाः पशवः कृष्णमृगादयः सृष्टास्तेषां वायुः स्वाम्यभूत्। दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्यास्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चविंशश इति [१५] श्रुतेः॥ सप्तविंशत्या करपादाङ्गुलयः द्वौ भुजावूरू चात्मेति तैरस्तुवत ततो द्यावापृथिवी द्युभूलोकौ व्यैतां विशेषेणागच्छतामित्यर्थः। विपूर्वादिण् गताविति धातोर्लङि प्रथमद्विवचनम्। वसवोऽष्टौ रुद्रा एकादश आदित्या द्वादशानुव्यायन् अन्वगच्छन् अनुगताः त एव स्वामिनोऽभूवन्। दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्यास्चत्वार्यङ्गानि द्वे प्रतिष्ठे आत्मा-सप्तविंश इति [१६] श्रुतेः॥ ३०॥

नवविंꣳशत्यास्तुवत वनस्पतयोऽसृज्यन्त सोमोऽधिपतिरासीत्। एकत्रिꣳशतास्तुवत प्रजा असृज्यन्त यवाश्चायवाश्चाधिपतय आसन्। त्रयस्त्रिꣳशतास्तुवत भूतान्यशाम्यन् प्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासीत्। लोकं पृण छिद्रं पृणाथो सीद ध्रुवा त्वम्। इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन् योनावसीषदन्। ता अस्य सूददोहसः सोमꣳ श्रीणन्ति पृश्नयः। जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वा रोचने दिवः। इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् समुद्रव्यचसं गिरः। रथीतमꣳ रथीनां वाजानाꣳ सत्पतिम्पतिम्॥ ३१॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां चतुर्दशोऽध्यायः।

नवविंशत्या करपादाङ्गुलयो नव छिद्ररूपाः प्राणास्तैरस्तुवत ततो वनस्पतयोऽश्वत्थवटाद्याः सृष्टाः तेषां स्वामी सोमोऽभूत्। दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या नव प्राणा इति [८, ४, ३, १७॥ श्रुतेः॥ एकत्रिंशता करपादाङ्गुलयः दशेन्द्रियाणि आत्मेति तैरस्तौत् ततः प्रजाः सृष्टाः यवाः पूर्वपक्षा अयवाः अपरपक्षास्तासां प्रजानां स्वामिनोऽभूवन् दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा आत्मैकत्रिꣳश इति [१८] श्रुतेः। पूर्वपक्षापरपक्षा एवात्राधिपतय आसन्निति [१८] च॥ त्रयस्त्रिंशता अङ्गुलयः इन्द्रियाणि पादौ आत्मेति तैरस्तुवत

स्तौति स्म प्रजापतिर्देवैः सह। ततो भूतानि अशाम्यन् सर्वे प्राणिनः शान्ताः सुखिनोऽभूवन्। परमे सत्यलोके तिष्ठतीति परमेष्ठी प्रजापतिः प्रजापालकः सर्वेषां भूतानामधिपतिः स्वाम्यासीत्। दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठे आत्मा त्रयस्त्रिंशश इति [१८] श्रुतेः॥ अत्र या येष्टका येन मन्त्रेणोपधेया सा सा तत्तन्मन्त्रोक्तदेवतारूपेण ध्यातव्येत्यर्थः॥ का० [१७, १०, १८] उत्तरांसादधि लोकस्पृणाः पूर्ववत्। उत्तरांसादारभ्य प्रथमचितिवल्लोकम्पृणा उपदधातीति सूत्रार्थः॥ ततः पुरीषनिर्वापः सप्तर्चोपस्थानं च बोध्यम्। तन्मन्त्रप्रतीकानि लोकम्पृण ता अस्य इन्द्रं विश्वा इति तास्तिस्रोऽपि व्याख्याताः [१२, १४—१६]॥३१॥

इति चतुर्थी चितिः पूर्णा॥

इति श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।
वेदचन्द्रमितोऽध्यायो वर्ण्यं द्वित्रिचतुश्चितिः॥ १४॥

पञ्चदशोऽध्यायः।

अग्ने जातान् प्रणुद नः सपत्नान् प्रत्यजातान्नुद जातवेदः। अधि नो ब्रूहि सुमना अहेडँस्तव स्याम शर्मँस्त्रिवरूथ उद्भौ॥ १॥

चतुर्दशेऽध्याये द्वितीयतृतीयचतुर्थचितिमन्त्रा उक्ता पञ्चदशे पञ्चमचितिमन्त्रा वाच्याः॥ का० [१७, ११, १—३] पञ्चम्यामन्तेष्वाश्विनीवदसपत्ना अग्ने जातानिति प्रतिमन्त्रम्। पञ्चम्यां चितावाश्विनीवत् असपत्नासंज्ञा इष्टकाः अन्तेषूपद-

धाति अग्ने जातान् सहसा जातान् षोडशी चतुश्चत्वारिंशः अग्ने: पुरीषम् इति पञ्चमन्त्रैः प्रत्येकमिति सूत्रार्थः ॥ पञ्चमचितिमन्त्राणां परमेष्ठी ऋषिः। तत्र द्वे अग्निदेवत्ये त्रिष्टुभौ। हे अग्ने! जातान् पूर्वमुत्पन्नानोऽस्माकं सपत्नान् शत्रून् त्वं प्रणुद प्रकर्षेण नाशय। किञ्च हे जातवेदः! जातप्रज्ञान। अजाताननुत्पन्नांश्च शत्रून् प्रतिनुद निवर्तय उत्पत्तिप्रतिबन्धं कुर्वित्यर्थः। उपसर्गव्यवधानमार्षम्। किञ्च नोऽस्माकमधिब्रूहि अधिवद उपदिश यज्ञसम्बन्धि-नोमितिकर्त्तव्यतामिति शेषः। किं कुर्वन् अहेडन् अक्रु-ध्यन्। सुमनाः शोभनमनस्कः सन्नुपदिशेत्यर्थः। किञ्च अग्ने! तव त्वत्सम्बन्धिनि त्रिवरूथे वरूथं गृहं त्रयाणां वरूथानां समाहारं यज्ञगृहत्रये सदोहविर्धानाग्नीध्ररूपे वयं स्याम भवेम सदा यज्ञान् कुर्म इत्यर्थः। कीदृशे त्रिवरूथे शर्मन् शर्मणि सुखाश्रये। तथा उद्भौ द्विपदचतु-ष्पदधनधान्यादिभिरुद्भवति समृध्यत इत्युद्भिः तस्मिन् भव-तेर्डिप्रत्ययः॥ अनेन मन्त्रेण पुरस्तादिष्टकामुपदधाति ॥ १ ॥

सह॑सा जा॒तान् प्रणु॑दा नः स॒पत्ना॒न् प्रत्यजा॑तान् जातवेदो नुदस्व। अधि॑ नो ब्रूहि सुमन॒स्यमा॑नो व॒यꣳस्या॑म॒ प्रणु॑दा नः स॒पत्ना॑न् ॥ २ ॥

अथ पश्चादुपदधाति। सहसा बलेन जातानुत्पन्नान्नो-ऽस्माकं सपत्नान् प्रणुद नाशय। हे जातवेदः! अजातान् उत्पत्स्यमानानपि प्रतिनुदस्व। आत्मनेपदमार्षम्। किञ्च सुमनस्यमानोऽस्मासु शुभचित्तः सन्नोऽस्मानधिब्रूहि यज्ञेभ्यो-

ऽधिकान् वद। वयमपि तत्प्रसादादधिकाः स्याम भवेम। नोऽस्माकं सपत्नान् प्रणुद पुनर्बहिरादरार्थो। शोभनं मनो यस्य सुमनाः असुमनाः सुमना भवति सुमनस्यमानः भृशादिभ्य इति [पा० ३, १, १२] क्यङ् ततः शानच्॥ २॥

षोडशी स्तोम ओजो द्रविणम्। चतुश्चत्वारिꣳश स्तोमो वर्चो द्रविणम्। अग्नेः पुरीषमस्यप्सो नाम तां त्वा विश्वे अभिगृणन्तु देवाः। स्तोमपृष्ठा घृतवतीह सीद प्रजावदस्मे द्रविणायजस्व॥ ३॥

अथ दक्षिणतः। इष्टकादेवत्यं यजुः। पञ्चदशकलस्य पक्षस्य भर्ता य आदित्यरूपः स्तोमः षोडशावृत्त्युपेतो वा यः स्तोमः यश्च ओजो बलरूपं द्रविणं धनम् हे इष्टके! त्वं तदुभयरूपासि तां त्वामुपदधामि॥ अथोत्तरतः। इष्टकादेवत्यं यजुः। चतुश्चत्वारिंशदावृत्त्या सम्पन्नो यः स्तोमस्त्रिष्टुब्रूपो वा यश्च बलरूपं धनम् तदुभयरूपां त्वामुपदधामि॥ अथ मध्ये पञ्चमी। त्रिष्टुप्। प्सा भक्षणे न प्साति भक्षयति विनाशयतीत्यप्सो रक्षको नाम योऽग्निस्तस्याग्नेश्चन्द्ररूपस्य पञ्चदशकलस्य पुरीषमसि पूरयित्री भवसि हे इष्टके! या त्वं तां त्वां विश्वे देवा अभिगृणन्तु स्तुवन्तु स्तोमैः पृष्ठैश्च युता शोभ्यमानाघृतयुता च सती सा त्वमिह चतुर्थ्यां चितौ सीद उपविश अस्मे अस्मासु प्रजावत्पुत्रयुतं द्रविणा द्रविणं यजस्व देहि॥ ३॥

एवश्छन्दः। वरिवश्छन्दः। शम्भूश्छन्दः। परिभूश्छन्दः। आच्छच्छन्दः। मन-

श्छन्दः। व्यच॒श्छन्दः। सिन्धु॒श्छन्दः। स॒मु॒द्रश्छन्दः। स॒रि॒रं छन्दः। क॒कुप् छन्दः। त्रि॒क॒कुप छन्दः। का॒व्यं छन्दः। अ॒ङ्कु॒पं छन्दः। अ॒क्ष॒र॑पङ्क्ति॒श्छन्दः। प॒दप॑ङ्क्ति॒श्छन्दः। वि॒ष्टा॒रप॑ङ्क्ति॒श्छन्दः। क्षु॒रो भ्रज॒श्छन्दः॥ ४॥

का० [१७, ११, ५] विराजो दश-दश प्रतिदिशं पुरस्तात् प्रथममेवश्छन्द इति प्रतिमन्त्रम्। प्रतिदिशं दश दश विराट्संज्ञा इष्टका उपदधाति तास्त्वारिंशत्यथा एवेति सूत्रार्थः॥ चत्वारिंशद्यजूंषि इष्टकादेवत्यानि। एति गच्छति सर्वो जन्तुसमूहो यस्मिन्नित्येव पृथिवीलोकः स एव छन्दोरूपेण स्थितत्वात् छादकत्वाद्वा छन्दः हे इष्टके! त्वं तद्रूपासि तां त्वामुपदधामि। एवमुत्तरमन्त्रेषु व्याख्या श्रुत्युक्ता ज्ञेया। अयं वै लोक एवश्छन्द इति [८, ५, २, ३] श्रुतेः॥ वरिवः प्रभामण्डलेन व्रियत आव्रियत इति वरिवोऽन्तरिक्षं तदेव छन्दः। अन्तरिक्षं वै वरिवश्छन्द इति [८, ५, २, ३] श्रुतेः॥ शम्भूः शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भूः द्युलोकः। द्यौर्वै शम्भूश्छन्द इति [३] श्रुतेः॥ परितो भवति व्याप्य वर्त्तत इति परिभूर्दिग्वाचकः शब्दः। दिशो वै परिभूश्छन्द इति [३] श्रुतेः॥ आच्छत्। आच्छादयति स्वरसेन सर्वं शरीरमित्याच्छत् अन्नम्। अन्नं वा आच्छच्छन्द इति [३] श्रुतेः॥ मनः प्रथमसृष्टं प्रजापत्यात्मकं यन्मनः तदेव छन्दः तद्रूपासि। प्रजापतिर्वै मनश्छन्द इति [३] श्रुतेः॥ व्यचः व्यचतिर्व्याप्तिकर्मा विचति व्याप्नोति सर्वं जगदिति व्यचः। आदित्यः। असौ वा आदित्यो व्यचश्छन्द इति [३] श्रुतेः॥ सिन्धुः। स्यन्दति

नाडीभिः शरीरं व्याप्नोति सिन्धुः प्राणवायुः। प्राणो वै सिन्धु-श्छन्द इति [८, ५, २, ४] श्रुतेः॥ समुद्रम्। समुद्रवन्त्यस्मा-द्विकल्पसमूहा इति समुद्रं मनः यद्वा समुद्रसाम्याद् गाम्भी-र्येण समुद्रं मनः। मनो वै समुद्र इति [४] श्रुतेः॥ सरिरं सलिलं रलयोरैक्यं सरति वदनगह्वरान्निर्गच्छतीति सरिरं वाक्। वाग्वै सरिरं छन्द इति [४] श्रुतेः॥ ककुप् कं सुखं शरीरे स्कुभ्नाति धारयतीति ककुप् कं सुखं कोपयति दीपयतीति वा कुप् दीप्तौ चुरादिः क्विप् पूर्वत्र पक्षे सलोपश्छा-न्दसः ककुप् प्राणः। प्राणो वै ककुप् छन्द इति [४] श्रुतेः॥ त्रिककुप् त्रेधा कं पीतमुदकं स्कुभ्नातीति त्रिककुप् उदानः। उदानो वै त्रिककुप् छन्द इति [४] श्रुतेः। काव्यम् कवेः परमात्मन इदं काव्यं वेदत्रयीरूपः शब्दः। त्रयी विद्या काव्यं छन्द इति [४] श्रुतेः॥ अङ्कुपम् अङ्क कुटिलगतौ अङ्केन कुटिलगत्या आप्नोतीत्यङ्कुपमुदकम्। आपो वा अङ्कुपं छन्द इति [४] श्रुतेः॥ अक्षरपङ्क्तिः न क्षरतीत्यक्षरा नाशर-हिता पङ्क्तिरावलिर्यस्याः साक्षरपङ्क्तिर्द्यौः। असौ वै लोको-ऽक्षरपङ्क्तिश्छन्द इति [४] श्रुतेः॥ पदपङ्क्तिः पदानां चरणन्यासानां पङ्क्तयो यस्मिन् सा पदपङ्क्तिर्भूर्लोकः। अयं वै लोकः पदपङ्क्तिश्छन्द इति [४] श्रुतेः॥ विष्टार-पङ्क्तिः विस्तारा विस्तर्यन्त इति विस्तारा विस्तारिता प्रसारिता वस्तूनां पङ्क्तयो यत्रेति विष्टारपङ्क्तिर्दिक्। दिशो वै विष्टारपङ्क्तिश्छन्द इति [४] श्रुतेः॥ क्षुरः क्षुर विलेखनखननयोः क्षुरति विलिखति व्याप्नोति सर्वमिति क्षुरः तीव्रः। भ्राजते दीप्यत इति भ्रजः ह्रस्वश्छान्दसः क्षुरो भ्रज आदित्यः। असौ वा आदित्यः क्षुरो भ्रजश्छन्द इति [८, ५, २, ४] श्रुतेः॥ ४॥

आच्छच्छन्दः । प्रच्छच्छन्दः । संयच्छन्दः । वियच्छन्दः । बृहच्छन्दः । रथन्तरं छन्दः । निकायश्छन्दः । विवधश्छन्दः । गिरश्छन्दः । भ्रजश्छन्दः । सꣳस्तुप् छन्दः । अनुष्टुप् छन्दः । एवश्छन्दः । वरिवश्छन्दः । वयश्छन्दः । वयस्कृच्छन्दः । विष्पर्धाश्छन्दः । विशालं छन्दः । छदिश्छन्दः । दूरोहणं छन्दः । तन्द्रं छन्दः । अङ्काङ्कं छन्दः ॥ ५ ॥

आच्छत् आच्छादयति शरीरमित्याच्छदन्नम्। प्रच्छत् प्रच्छादयतीति प्रच्छदन्नम्। अन्नं वा आच्छच्छन्दोऽन्नं प्रच्छच्छन्द इति [४] श्रुतेः॥ संयत् संयच्छति व्यापारान्निवर्त्तयति जन्तूनिति संयत् रात्रिः। रात्रिर्वै संयच्छन्द इति [८, ५, २, ५] श्रुतेः॥ वियत् विशेषेण यच्छन्ति गच्छन्ति व्यापारायेतस्ततो जना यत्रेति वियद्दिनम्। अहर्वै वियच्छन्द इति [५] श्रुतेः॥ बृहत् विस्तीर्णं स्वः। असौ वै लोको बृहच्छन्द [५] इति श्रुतेः॥ रथन्तरम् रथैः तीर्यते गम्यते यत्रेति रथन्तरं भूमण्डलम्। अयं वै लोको रथन्तरं छन्द इति [५] श्रुतेः॥ निकायः नितरां कायति शब्दं करोति वृक्षादीनुन्मूलयन्निति निकायो वायुः कै शब्दे। वायुर्वै निकायश्छन्द इति [५] श्रुतेः॥ विवधः विविधं बध्यन्ते हन्यन्ते पापफलानि भोज्यन्ते भूतप्रेतादिरूपेण प्राणिनो यत्रेति विवधोऽन्तरिक्षम्। अन्तरिक्षं वै विवधश्छन्द इति [५] श्रुतेः॥ गिरः गीर्यते भक्ष्यत इति गिरो-

ऽन्नम्। अन्नं वै गिर इति [५] श्रुतेः॥ भ्रजः भ्राजते दीप्यत इति भ्रजोऽग्निः। अग्निर्वै भ्रजश्छन्द इति [५] श्रुतेः। संस्तुप् अनुष्टुप् सम्यक् स्तुभ्यते रुध्यते वशीक्रियते अनु निरन्तरं स्तुभ्यतेऽनया सा संस्तुप् अनुष्टुप् वाक्। वागेव सꣳस्तुप् छन्दो वागनुष्टुप् छन्द इति [५] श्रुतेः॥ एवः वरिवः इति पदद्वयं व्याख्यातम्॥ वयः बाल्यादिवयोहेतुभूतमन्नम्। अन्नं वै वयश्छन्द इति [६] श्रुतेः॥ वयस्कृत् वयांसि बाल्यादीनि करोतीति वयस्कृत् जठराग्निः। अग्निर्वै वयस्कृच्छन्द इति [६] श्रुतेः॥ विष्पर्धाः विविधं स्पर्धन्ते ऐश्वर्याधिक्यदर्शनेन जना यत्रेति विष्पर्धाः स्वर्गः। स्पर्धं सङ्घर्षमसुन्। असौ वै लोको विष्पर्धाश्छन्दः इति [६] श्रुतेः॥ विशालम् विविधं शालन्ते शोभन्ते जना यत्रेति विशालं भूतलम्। अयं वै लोको विशालं छन्द इति [६] श्रुतेः॥ छदिः छाद्यतेऽर्करश्मिभिरिति छदिरन्तरिक्षम्। अन्तरिक्षं वै छदिश्छन्द इति [६] श्रुतेः॥ दूरोहणम् दुःखेन रोढुमारोहणं कर्तुं शक्यं निष्कामज्योतिष्टोमादियज्ञप्रयासजातज्ञानसाध्यत्वादिति दुरोहणं रविः। असौ वा आदित्यो दूरोहणं छन्द इति [६] श्रुतेः॥ तन्द्रम् तन्द्रि सादे मोहे तन्द्रति मोदति स्थानसङ्कोचेनेति तन्द्रं श्रेणी। पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्द इति [६] श्रुतेः॥ अङ्काङ्कम् अङ्के स्थले अङ्कानि गर्त्तपाषाणादिचिह्नानि यत्रेत्यङ्काङ्कं जलम्। आपो वा अङ्काङ्कं छन्द इति [६] श्रुतेः॥ अत्रेष्टकानां भूर्लोकादिरूपेण स्तुतिरिति भावः॥ ५॥

र॒श्मिना॑ स॒त्याय॑ स॒त्यं जि॑न्व। प्रेति॑ना ध॒र्म॑णा ध॒र्मं जि॑न्व। अन्वि॑त्या दि॒वा दिवं॑

जिन्व। सुन्धिनान्तरिक्षेणान्तरिक्षं जिन्व। प्रतिधिना पृथिव्या पृथिवीं जिन्व। विष्टम्भेन वृष्ट्या वृष्टिं जिन्व। प्रवयाह्नाहर्जिन्व। अनुया रात्र्या रात्रीं जिन्व। उशिजा वसुभ्यो वसून् जिन्व। प्रकेतेनादित्येभ्य आदित्यान् जिन्व ॥६॥

का० [१७, ११, ८—१०] सर्वत: आषाढ़ावेलायाᳩ स्तोमभागा रश्मिना सत्यायेति प्रतिमन्त्रं पञ्चदश दक्षिणेनानूकम्। आषाढ़ावेलायां सर्वदिक्षु स्तोमभागासंज्ञा इष्टका उपदधाति रश्मिनेत्याद्येकोनत्रिंशन्मन्त्र: तन्मध्ये पञ्चदश प्रागनूकं दक्षिणेन अपराश्चतुर्दश प्रागनूकमुत्तरेणोपधेया इति सूत्रार्थ:॥ एकानत्रिंशद्यजूंषीष्टकादेवत्यानि। इमे मन्त्रा: श्रुत्या त्रिधा व्याख्याता: कण्डिकाद्वयपर्यन्तममुनोपहिता सत्यदा जिन्वेति प्रथम: असौऽस्यमुष्मै त्वामुपदधामीति द्वितीय: अधिपतिनोर्जर्जं जिन्वेति तृतीय: प्रकार:। तथा च श्रुति: [८, ५, ३, ३] अमुनादो जिन्वादोऽस्यमुष्मै त्वाधिपतिनोर्जर्जं जिन्वेति त्रेधा विहितास्त्रेधा विहितᳩ ह्यन्नमिति॥ अथ वाक्यार्थ:। हे इष्टके! त्वं रश्मिनानेन सत्यायोपहिता सती सत्यं सत्यवचो जिन्व तर्पय तेजोवृद्धिप्रदत्वादन्नं रश्मि: रश्मिरन्नमिति [८, ५, ३, ३,] श्रुते: ॥ प्रकर्षेण देहे इतिर्गतिर्यस्येति प्रेतिरन्नम् तेन। धर्मणा विभक्तिव्यत्यय: धर्मणे धर्मायोपहिता सती धर्मं जिन्व प्रीणय प्रेतिरन्नमिति [६] श्रुते:। सर्वमन्त्रेषु द्वितीयं पदं चतुर्थ्यन्तं कार्य्यम्॥ अन्वेति देहमनुगच्छतीत्यन्वितिरन्नम् तया दिवा दिवेऽर्थायोपहिता सती दिवं द्युलोकं जिन्व। अन्वितिरन्नमिति [२] श्रुते:॥ सन्धिना

सम्यग्वस्त्रादिकं धीयतेऽस्मिन्निति सन्धिरन्नं तेन अन्तरिक्षेण अन्तरिक्षार्थमुपहितान्तरिक्षं जिन्व ॥ प्रतिधीयतेऽस्मिन्निति प्रतिधिरन्नं तेन पृथिव्यै उपहिता सती पृथिवीं जिन्व ॥ विष्टम्भेन देहं विष्टम्भयतीति विष्टम्भोऽन्नं तेन वृष्ट्यै उपहिता वृष्टिं जिन्व ॥ प्रवया प्रकर्षेण वाति देहं गच्छतीति प्रवान्नम् तेनाह्ने उपहिताहर्दिनं जिन्व ॥ अनुया देहान्तर्गतद्वासप्ततिनाडीभिरनुयाति आप्नाति देहमित्यनुयान्नं तया । तृतीयैकवचने आतोधातोरित्यालोपः [पा० ६, ४, १४०] । रात्र्यै उपहिता रात्रीं जिन्व ॥ उशिजा वश कान्तौ उश्यते सर्वैः काम्यत इत्युशिगन्नम् तेन वसुभ्योऽर्थायोपहिता वसून् जिन्व ॥ प्रकेतेन प्रकर्षेण कं सुखमीयतेऽनेनेति प्रकेतमन्नं तेनादित्येभ्योऽर्थायोपहितादित्यान् जिन्व ॥ ६ ॥

तन्तु॑ना रा॒यस्पोषे॑ण रा॒यस्पोषं॑ जिन्व । स॒ꣳस॒र्पेण॑ श्रु॒ताय॑ श्रु॒तं जि॑न्व । ऐ॒डेनौष॑धीभि॒रोष॑धीर्जिन्व । उ॒त्त॒मेन॑ त॒नूभि॑स्त॒नूर्जि॑न्व । व॒यो॒ध॒सा॒धी॑ते॒ना॒धी॑तं जि॑न्व । अ॒भि॒जि॒ता तेज॑सा॒ तेजो॑ जिन्व ॥ ७ ॥

तन्तुना तन्यते विस्तार्यते इति तन्तुरन्नं तेन । रायस्पोषेण धनपुष्ट्यै उपहिता रायस्पोषं जिन्व ॥ संसर्पेण सम्यक् सर्पति प्रसरति देहे इति संसर्पोऽन्नम् तेन श्रुताय शास्त्रायोपहिता श्रुतं जिन्व ॥ इडान्नम् इडैवैडम् स्वार्थेऽण् तेनौषधीभिः ओषध्यर्थमुपहिता ओषधीर्जिन्व ॥ उत्तमेन उद्गतं तमो यस्मात् यद्योत्तमेनोत्कृष्टान्नेन तनूभिः शरीरार्थमुपहिता

तनूः शरीराणि जिन्व ॥ वयोधसा वयो दधाति पुष्णाति वयोधा यत्नं तेनाधीतेनाध्ययनाशेपहिताधीतं जिन्व ॥ अभि सर्वतो जीयते येनेत्यभिजित्सर्वजयहेतुरन्नं तेन तेजसा तेजोऽयंमुपहिता तेजो जिन्व ॥ ७ ॥

प्रतिपर्दसि प्रतिपदे त्वा । अनुपर्दस्यनु-पदे त्वा । सम्पर्दसि सम्पदे त्वा । तेजोऽसि तेजसे त्वा ॥ ८ ॥

अदेोऽस्यमुष्मे त्वेति व्याख्यातमन्नानाह । प्रतिपद्यते । जीवनमनेनेति प्रतिपदन्नम् हे इष्टके ! त्वं प्रतिपदन्नरूपासि प्रतिपदेऽन्नाय त्वामुपदधामीति शेषः । एवं सर्वत्र ॥ प्रतिदिनमनुपद्यतेऽनुपदन्नमसि अनुपदेऽन्नाय त्वामुपदधामि ॥ हे इष्टके ! त्वं सम्पदन्नमसि सम्पदेऽर्थाय त्वामुपदधामि ॥ तेजसः कारणत्वात्तेजोऽन्नम् तेजसे त्वामुपदधामि ॥ ८ ॥

त्रिवृदसि त्रिवृते त्वा । प्रवृदसि प्रवृते त्वा । विवृदसि विवृते त्वा । सवृदसि सवृते त्वा । आक्रमोऽस्याक्रमाय त्वा । संक्रमोऽसि संक्रमाय त्वा । उत्क्रमोऽस्युत्क्रमाय त्वा । उत्क्रान्तिरस्युत्क्रान्त्यै त्वा । अधिपतिनोर्जोर्जं जिन्व ॥ ९ ॥

क्षयिवृष्टिबीजरूपेण त्रिगुणत्वात्त्रिधा वर्त्तत इति त्रिवृदन्नं तद्रूपां त्वां त्रिवृते उपदधामि ॥ प्रवृणोति भूतानीति प्रवृदन्नं यतस्त्वं प्रवृदसि अतः प्रवृतेऽर्थाय त्वामुपदधामि ॥ विशेषेण वर्त्तते भूतेषु इति विवृदन्नं त्वं विवृदसि विवृते-

ऽर्थाय त्वामुपदधामि॥ सह वर्त्तते सहृदसि सहृतेऽर्थाय त्वामुपद०॥ आक्रामति पराभवति शुधामित्याक्रमोऽर्थ त्वमाक्रमोऽसि आक्रमाय त्वामुप०॥ हे इष्टे संक्रामतीति संक्रमोऽग्नं त्वं संक्रमोऽसि संक्रमाय त्वामुप०॥ सन्तानोत्पत्त्यै बीजरूपेण परिणम्योत्क्रामतीत्युत्क्रमोऽन्नं त्वं तद्रूपासि उत्क्रमाय त्वामुप० उत्कृष्टा क्रान्तिर्गमनं यस्येत्युत्क्रान्तिरन्नम् हे इष्टके! त्वमुत्क्रान्तिरसि उत्क्रान्त्यै अर्थाय त्वामुपदधामि॥ अथ तृतीयो व्याख्याभेदः। अधिकं पातीत्यधिपतिः अधिकपालकेन ऊर्जा अन्नरसेन ऊर्जमन्नरसं जिन्व तर्पय॥ एवं मन्त्रेष्वभिधेयानुसारेण व्युत्पत्तिः कार्य्या॥ ८॥

राज्ञ्यसि प्राची दिग्वसवस्ते देवा अधिपतयोऽग्निर्हेतीनां प्रतिधर्ता त्रिवृत्त्वा स्तोमः पृथिव्याᳶ श्रयत्वाज्यमुक्थमव्यथायै स्तभ्नातु रथन्तरᳶ साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु विधर्त्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानञ्च सादयन्तु॥ १०॥

का० [१७, १२, १] नाकसदोऽनूकेषु पूर्व वर्जमृतव्यावेलायामाश्विनीवद्राज्ञ्यसीति प्रतिमन्त्रम्। पूर्वानूके स्थानाभावात् पूर्वानूकवर्ज त्रिदिक्ष्वनूकेषु ऋतव्यावेलायामनूकोपरि राज्ञीत्यादिपञ्चकण्डिकाभिराश्विनीवन्नाकसत्संज्ञेष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः॥ पुरस्तादुपदधाति। राज्ञ्यसि। पञ्च

यजूंषि त्रिष्टोमदेवतानि । हे इष्टके ! राज्ञी राजमाना प्राची पूर्वा दिक् त्वमसि । वसवोऽष्टौ देवास्ते तवाधिपतयोऽधिकं पालयितार: । अग्निर्हेतीनामुपद्रवकारिणीनां पराङ्मुखानां प्रतिधर्ता निराकर्ता । किञ्च त्रिवृत्स्तोम: त्वा त्वां पृथिव्यां श्रयतु उत्थापयतु । आज्यमाज्यनामकमुक्थं शस्त्रं प्र वो देवायाग्नये इत्यादिकम् [ऐतरेयब्रा० २, ४०] अव्यथायै न व्यथा अव्यथा तस्यै चलनाभावाय त्वां स्तभ्नातु दृढीकरोतु । रथन्तरं साम अन्तरिक्षे लोके प्रतिष्ठित्यै प्रतिष्ठानाय त्वां स्तभ्नातु । प्रथमजा: प्रथमोत्पन्ना ऋषय: प्राणा देवेषु द्युलोकमध्ये दिव: आकाशस्य मात्रया परिमाणेन वरिम्णा उरुत्वेन त्वां प्रथन्तु प्रथयन्तु । छन्दस्युभयथेति [पा० ३, ४, ११७] शप आर्धधातुकत्वाणिलोप: । प्राणा: वा ऋषय: प्रथमजा इति [८, ६, १, ५] श्रुते: आकाशस्य यादृशं विशालत्वं तादृग्विशालां त्वां कुर्वन्त्वित्यर्थ: ॥ विधर्ता इष्टकानिष्पादयिता च पुनरयमधिपतिरिष्टकापालकश्च त्वां प्रथयताम् यद्वा विधर्ता विशेषेण धारयिता वागभिमानी देव: अयमधिपति: प्रधानभूतो देवो मनोऽभिमानी तौ च त्वां प्रथयताम् । विधर्त्ता चायमधिपतिश्चेति वाक् च वै मनश्च तौ हीदꣳ सर्वं विधारयत इति [८, ६, १, ५] श्रुते: । किञ्च ते सर्वे यथोक्ता वस्वादय: संविदाना: ऐकमत्येनावस्थिता: सन्तो नाकस्य पृष्ठे न अकं दु:खं नाकं सुखं तस्य पृष्ठे स्वरूपे सुखरूपे स्वर्गे लोके यजमानम् इष्टके चकारात्त्वां च सादयन्तु ॥ स्तोमा: सामानि च राजसूयप्रकरणे दशमेऽध्याये प्राचीमारोहेत्यादिकण्डिकासु [१० अ० १०—१४क०] व्याख्यातानि ॥ १० ॥

विराडसि दक्षिणा दिग्रुद्रास्ते देवा अधि-

पतय इन्द्रो हेतीनां प्रतिधर्ता पञ्चदश स्त्वा स्तोमः पृथिव्याᳬ श्रयतु प्रउगमुक्थमव्यथायै स्तभ्नातु बृहत्साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु विधर्त्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानञ्च सादयन्तु ॥ ११ ॥

अथ दक्षिणतः। चतसृषु कणिकासु देवाः हेतीनां प्रतिधर्तारः स्तोमाः उक्थानि सामानि चान्यानि समानमन्यत्। वायुरग्रेगा इति [२७ अध्या० ३१ का०] प्रउगं शस्त्रम् ॥ ११ ॥

सम्राडसि प्रतीची दिगादित्यास्ते देवा अधिपतयो वरुणो हेतीनां प्रतिधर्त्ता सप्तदश स्त्वा स्तोमः पृथिव्याᳬ श्रयतु मरुत्वतीयमुक्थमव्यथायै स्तभ्नातु वैरूपᳬ साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु विधर्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानञ्च सादयन्तु ॥ १२ ॥

अथ पश्चात्। सम्यग्राजते सम्राट्। आ त्वा रथं यथोतये इति [ऋक्सं० म० ८, ७, ८, १] मरुत्वतीयं शस्त्रम् ॥ १२ ॥

स्वराडस्युदीची दिङ्मरुतस्ते देवा अधिपतयः सोमो हेतीनां प्रतिधर्त्तैकविंशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याᳮ श्रयतु निष्केवल्यमुक्थमव्यथायै स्तभ्नातु वैराजᳮ साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु विधर्त्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानञ्च सादयन्तु ॥ १३ ॥

अथोत्तरतः। स्वेनैव राजते स्वराट्। अभि त्वा शूर नोनुम इत्यादिकं [ऋक्स० मा० ७, २, १५, २२] निष्केवल्यं शस्त्रम् ॥ १३ ॥

अधिपत्न्यसि बृहती दिग्विश्वे ते देवा अधिपतयो बृहस्पतिर्हेतीनां प्रतिधर्त्ता त्रिणवत्रयस्त्रिᳮशौ त्वा स्तोमौ पृथिव्याᳮ श्रयतां वैश्वदेवाग्निमारुते उक्थे अव्यथायै स्तभ्नीताᳮ शाक्वररैवते सामनी प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु विधर्त्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानञ्च सादयन्तु ॥ १४ ॥

अथ मध्ये। हे इष्टके! अधिकं पालयित्री बृहती

प्रोढ़ोर्ध्वा दिगसि। त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ त्वां पृथिव्यां श्रयताम्। वैश्वदेवाग्निमारुते शस्त्रे अव्यथनाय स्तभ्नीताम्। शाक्वररैवते सामनी चान्तरिक्षे स्थित्यै त्वां स्तभ्नीताम्। द्विवचने विशेषः। तत्सवितुर्वृणीमहे इत्यादि [ऋक्स० म० ५, ६, १०, १] वैश्वदेवं शस्त्रम्। वैश्वानराय पृथुपाजसे इत्यादिकमग्निमारुतं शस्त्रम् [ऋक्स० म० ३, १, १३, १]॥ उक्तमन्यत्॥ १४॥

अयं पुरो हरिकेशः सूर्यरश्मिस्तस्य रथगृत्सश्च रथौजाश्च सेनानीग्रामण्यौ॥ पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसौ दङ्क्ष्णवः पशवो हेतिः पौरुषेयो वधः प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः॥ १५॥

का० [१७, १२, २—३] पुरोवमोप्योपधयं पुर इति पञ्चचूडाः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गम्॥ नाकसत्सु तूष्णीं चात्वालमृदं प्रक्षिप्य नाकसदामुपरि सर्वदिक्षु यथालिङ्गं लिङ्गानतिक्रमेण यल्लिङ्गको मन्त्रस्तद्दिशि तन्मन्त्रेण पञ्चचूडासंज्ञकाः पञ्चेष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः॥ पञ्च यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि। योऽयं पुरोऽग्निः इष्टकारूपः पुरस्तादुपधीयमानत्वात् पुरोऽग्निः। अग्निर्वै पुरस्तद्यत्तमाह पुर इति प्राञ्चं ह्यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्तीति [८, ६, १, १६] श्रुतेः। कीदृशः। हरिकेशः हरयो हरितवर्णाः कनकवर्णाः केशाः केशसमाः ज्वाला यस्य हरिः पिङ्गे हरिद्वर्णे इत्यभिधा-

नात्। सूर्यरश्मिः सूर्यस्येव रश्मयः किरणा यस्य। सूर्यस्येव ह्यग्ने रश्मय इति [८, ६, १, १६] श्रुतेः॥ तस्याग्ने रथगृत्सः रथौजाः च सेनानीग्रामण्यौ रथे गृत्सो मेधावी कुशलो रथगृत्सः गृत्सो मेधावी गृणातेः स्तुतिकर्मण इति यास्कोक्तेः [निरु० ८, ५]। सेनां नयतीति सेनानीः। यौ समुच्चयार्थौ। रथे ओजस्तेजो यस्य स रथौजाः रथयुद्धकुशल इत्यर्थः। स ग्रामं नयतीति ग्रामणीः। एतद्नामकौ सेनानीग्रामण्यौ परिचारकौ तौ च वासन्तिकावृतू इत्यर्थः। वासन्तिकौ तावृतू इति [१६] श्रुतेः॥ तथा पुञ्जिकस्थला क्रतुस्थला चेत्यप्सरसौ दिगुपदिशरूपे यस्य परिचारिके। पुञ्जिकस्य पुञ्जीकृतस्य रूपलावण्यसौभाग्यादिगुणसमूहस्य स्थलाधारभूता पुञ्जिकस्थला। क्रतूनां सङ्कल्पानां रूपादिज्ञानानां स्थला स्थानभूता क्रतुस्थला। पुञ्जिकस्य क्रतूनां च स्थलं यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा। पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसाविति दिक् चोपदिशा चेति ह स्माह माहित्थिरिति [१६] श्रुतेः॥ दङ्क्ष्णवो दशनशीलाः पशवः व्याघ्रादयो हेतिरायुधं वध्यः॥ पौरुषेयः पुरुषसम्बन्धी वधः हननं वधः प्रहेतिः प्रकृष्टमायुधं यस्मिंस्तस्मिन् युद्धे रावणसेनेव परस्परं रिपवो घ्नन्ति स पौरुषेयो वधः। यदन्योऽन्यं घ्नन्ति स पौरुषेयो वधः प्रहेतिरिति [१६] श्रुतेः॥ यस्माग्नेरियं सामग्री हे इष्टके! त्वं तदग्निस्वरूपासीत्यर्थः। योऽयमग्निर्यौ च तस्य सेनानीग्रामण्यौ ये चाप्सरसौ ये च हेतिप्रहेती तेभ्यः सर्वेभ्यः सर्वदा नमो नमस्कारोऽस्तु ते सर्वे नोऽस्मान् मृडयन्तु सुखयन्तु ते नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु यं नरं वयं द्विष्मः यस्यानिष्टं चिन्तयामः यश्च नरो नोऽस्मान् द्वेष्टि अस्मास्वप्रीतिं करोति तं नरमेषां पूर्वोक्तानां जम्भे दंष्ट्राकराले मुखे वयं दध्मः प्रक्षिपामः अभिः

नाशने जम्भयति नाशयति जम्भा दंष्ट्रा यस्मिन्नस्तीति जग मुखम् ॥ १५ ॥

अयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य रथस्वनश्च रथेचित्रश्च सेनानीग्रामण्यौ ॥ मेनका च सहजन्या चाप्सरसौ यातुधाना हेती रक्षांऽसि प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ १६ ॥

अथ दक्षिणतः। दक्षिणस्यां दिशीति दक्षिणा दक्षिणादाजिति [पा० ५, ३, ३६] सप्तम्यन्ताद्दक्षिणशब्दादाच् प्रत्ययः दक्षिणा दक्षिणतः अयं विश्वकर्मा विश्वं सर्वं कर्म यस्य विश्वं करोतीति वा विश्वकर्मा वायुः। अयं वै वायुर्विश्वकर्मा योऽयं पवत एष हीदं सर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादेष दक्षिणैव भूयिष्ठं वातीति [८, ६, १, १७] श्रुतेः ॥ तस्य वायोः रथस्वनः सेनानीः रथे स्थितः स्वनति शूरशब्दं करोतीति रथस्वनः। रथे स्थितः चित्र आश्चर्यकारी रथेचित्रो ग्रामणीः हलदन्तादिति [पा० ६, ३, ८] सप्तम्या अलुक् तौ ग्रैष्मावृतू ग्रैष्मौ तावृतू इति [१७] श्रुतेः ॥ मानयन्त्येनां मेनका। जनैः सर्वैः सह स्थिता सहजन्या। अप्सरसो हि सर्वसाधारणाः एते अप्सरसौ ॥ यातुधाना राक्षसामवान्तरजातिभेदो बोध्यः हेतिप्रहेती अप्यायुधविशेषौ। क्रूरा यातुधानास्तौ स्यहेतिरूपाः अतिक्रूराणि रक्षांस्यतितीव्रप्रहेतिस्वरूपाणि ॥ हे दृष्टके! यस्य वायोरिदं सर्वं त्वं तद्रूपासि ॥ [illegible]त् ॥ १६ ॥

अ॒यं प॒श्चाद्वि॒श्वव्य॑चा॒स्तस्य॒ रथ॑प्रोत॒श्चास॑मरथश्च सेनानीग्राम॒ण्यौ॑ । प्र॒म्लोच॑न्ती चानु॒म्लोच॑न्ती चाप्स॒रसौ॑ व्या॒घ्रा हे॒तिः स॒र्पाः प्रहे॑ति॒स्तेभ्यो॒ नमो॑ अस्तु॒ ते नो॑ऽवन्तु॒ ते नो॑ मृडयन्तु॒ ते यं द्वि॒ष्मो यश्च॑ नो॒ द्वेष्टि॒ तमे॑षां॒ जम्भे॑ दध्मः ॥ १७ ॥

अथ पश्चात् । अवरस्मिन् प्रदेशे इत्यर्थे पश्चादिति [पा० ५, ३, ३२] सूत्रेण निपातः । पश्चात् पश्चिमदेशेऽयं विश्वव्यचाः आदित्यः विश्वं सर्वमुदयेन विचति प्रकाशयति व्याप्नोति वा विश्वव्यचाः असुन् पश्चिमायां स्पष्टं दृश्यत इति पश्चात् । असौ वा आदित्यो विश्वव्यचाः । यदा ह्येवैष उदेत्यथेदᳪ सर्वं व्यचो भवति तद्यत्तमाह पश्चादिति तस्मादेतं प्रत्यञ्चमेव यन्तं पश्यन्तीति [८, ६, १, १८] श्रुतेः ॥ तस्यादित्यस्य रथे स्थितः प्रोत इव स्थिरो रथेप्रोतः सेनानीः । असमोऽन्यै रथैरतुल्यो रथो यस्य सोऽसमरथो नाम ग्रामणीः तौ च वार्षिकावृतू । वार्षिकौ तावृतू इति [१८] श्रुतेः ॥ प्रम्लोचति नरं प्रत्याक्रमानं दर्शयतीति प्रम्लोचन्ती ॥ अनु वारं वारं म्लोचन्तीत्यनुम्लोचन्तीत्यप्सरसौ ॥ व्याघ्राः प्रसिद्धाः यस्य हेतिः सर्पाः प्रहेतिर्यस्य तद्रूपाणि ॥ उक्तमन्यत् ॥१७॥

अ॒यमु॑त्त॒रात् सं॒यद्व॑सु॒स्तस्य॒ तार्क्ष्य॑श्चारि॑ष्टनेमिश्च सेनानीग्राम॒ण्यौ॑ ॥ [illegible]॑ च घृ॒ताचौ॑ चाप्स॒रसा॑वापो॑ हे॒तिर्वातः॒ प्रहे॑ति॒स्तेभ्यो॒ नमो॑ अस्तु॒ ते नो॑ऽवन्तु॒ ते नो॑ मृडयन्तु॒ ते यं

द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ १८

अथोत्तरतः। उत्तरस्मिन्नित्युत्तरात् उत्तराधरेत्यादिन [पा० ५, ३, ३४] आत्प्रत्ययः अयमुत्तरतः संयद्वसुः यज्ञ सम्यक् यन्ति गच्छन्ति वसुने धनाय यं प्रति जनाः स संयद्वसुः यज्ञं गतिभ्यो हि दानमावश्यकम् यज्ञस्योत्तरोपचारत्वादुत्तरात् तथा च श्रुतिः [८, ६, १, १८]। यज्ञो वा उत्तरात्तद्यत्तमाह त्तरादित्युत्तरत उपचारो हि यज्ञोऽथ यत्संयद्वसुरित्याह यज्ञ हि संयन्तीतीदं वस्विति॥ तौक्ष्याऽन्तरिक्षे क्षिपति पक्षाविति तार्क्ष्यः अरिष्टानुपहिंसिता नेमिरायुधं यस्य सोऽरिष्टनेमि एतन्नामकौ सेनानीग्रामण्यौ तौ शारदावृतू। शारदौ तावृत् इति [१८] श्रुतेः॥ विश्वाची घृताची चाप्सरसौ ते च दिशः पदिशे। विश्वं सर्वं प्रत्यञ्चतीति विश्वाची सर्वसाधारणत्वात्। घृतमञ्चति भुङ्क्ते घृताची घृतं ह्यप्सरसामन्नम्। घृतस्य स्तोक सकृदङ्ग आश्नामीत्युर्वशीवचनात्॥ आपोऽपां समूहा इति तस्य समूह इत्यण् [पा० ४, २, ३७] वातः वायुः प्रहेतिः॥ तेभ्य इत्याद्युक्तम् ॥१८॥

अयमुपर्यर्वाग्वसुस्तस्य सेनजिच्च सुषेणश्च सेनानीग्रामण्यौ॥ उर्वशी च पूर्वचित्तिश्चाप्सरसाववस्फूर्जन् हेतिर्विद्युत्प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ १९ ॥

अथ मध्ये। उपरि ऊर्ध्वदेशेऽयमर्वाग्वसुः पर्जन्यः उपर्युपरिष्टादिति [पा० ५, ३, ३१] निपात ऊर्ध्वप्रदेशे इत्यर्थे

अर्वागधोमुखं यद्वसु धनं जलरूपं यस्मात्सोऽर्वाग्वसुः अधो जलं प्रजाभ्यो ददातीत्यर्थः। तथा च श्रुतिः [८, ६, १, २०] पर्जन्यो वा उपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि पर्जन्योऽथ यदर्वाग्वसुरित्याहातो ह्यर्वाग्वसु वृष्टिरन्नं प्रजाभ्यः प्रदीयत इति॥ तस्य पर्जन्यस्य सेनां जयतीति सेनजित् शोभना सेना यस्येति सुषेणः पूर्वपदादिति [पा० ८, ३, १०६] षत्वम् ततो णत्वम् तौ सेनानीग्रामण्यौ तौ हैमन्तिकावृतू हैमन्तिकौ तावृतू इति [२०] श्रुतेः॥ उरुः पृथुः कामो वशो यस्याः सोर्वशी। रूपातिशयात् पूर्वमेव पुंसां चित्तमुपैतीति पूर्वचित्तिः। एते दिगुपदिगूपे अप्सरसौ॥ स्फूर्जा वज्रनिर्घोषे अवस्फूर्जतीत्यवस्फूर्जन् भयहेतुशब्दं कुर्वन् हेतिः। विद्युच्चपला प्रहेतिः॥ शिष्टं व्याख्यातम् ॥१८॥

अ॒ग्निर्मू॒र्धा दि॒वः क॒कुत्प॑तिः पृथि॒व्या अ॒यम्॥ अ॒पाᳫं रेता॑ᳫंसि जिन्वति॥ २०॥

का० [१७, १२, ५] छन्दस्याग्निस्तोऽनूकान्तेषु पुरस्ताद्गायत्रीरग्निर्मूर्धेति प्रत्यृचम्। वक्ष्यमाणा गायत्र्याद्याश्छन्दस्या एकैकस्मिन् स्थाने तिस्र उपदधाति तासां मध्यमा पश्चानूकतामभितो द्वे अर्द्धपक्षे अत्र पूर्वदिश्यनूकास्ते तिस्रो गायत्रीरग्निर्मूर्धेति प्रत्यृचम् एवं वक्ष्यमाणा अपीति सूत्रार्थः॥ तिस्र ऋचोऽग्निदेवत्या गायत्र्यः। आद्या व्याख्याता [३ अध्या० १२ क०] ॥ २०॥

अ॒यम॒ग्निः स॑ह॒स्रिणो॒ वाज॑स्य श॒तिन॒स्पतिः। मू॒र्धा क॒वी र॑यी॒णाम्॥ २१॥

अयमग्निरीदृशस्त्वं स्तुम इति शेषः। कीदृशः सहस्र

संख्या अस्यास्तीति सहस्री तस्य। शतिनः शतसंख्यावतो वाज स्यान्नस्य पतिः स्वामी अनेकान्नप्रद इत्यर्थः। तथा रयीणां धनानां मूर्धा शिरोवदुत्तमः अग्निर्हि सर्वधनानां प्रधानधनं दृष्टादृष्टसाधनत्वात् कविः क्रान्तदर्शनः ॥२१॥

त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत।
मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥ २२ ॥

व्याख्यातैकादशे द्वाविंशत्तमकण्डिकायाम् ॥ २२ ॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्भिः सचसे शिवाभिः। दिवि मूर्धानं दधिषे स्वर्षां जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहम् ॥ २३ ॥

का० [१७, १२, ७] पुरस्तात्त्रिष्टुभो रेतःसिग्वेलायां भुवो यज्ञस्येति। पूर्वदिशि रेतःसिग्वेलायां त्रिष्टुप्संज्ञा इष्टका उपदधाति तृचेन तिस्रः त्रिष्टुप्छन्दस्काभिरृग्भिरुपधेया इष्टकास्त्रिष्टुभः एवमग्रेऽपि तिस्रस्त्रिष्टुभ आग्नेय्यः। प्रथमा व्याख्याता त्रयोदशेऽध्याये [१३, १५] ॥२३॥

अबोध्यग्निः समिधा जनानां प्रति धेनुमिवायतीमुषासम्। यह्वा इव प्र वयामुज्जिहानाः प्र भानवः सिस्रते नाकमच्छ ॥ २४ ॥

जनानां ज्ञानश्रद्धाद्विजतर्पणसत्यादिसम्पन्नानामग्निहोत्रिणां समिधा समिन्धनेनाग्निः प्रत्यबोधि प्रतिबुध्यते कर्मणि स्वमधिकारं जानातीत्यर्थः। दीपजनेत्यादिना [पा० ३, १, ६१] लुङि कर्तरि चिण्। तत्र दृष्टान्तः। आयतीमागच्छन्तीं धेनुं यथा वत्सः प्रतिबुध्यते यथा चोषसमागच्छन्तीं

प्रति मनुष्याः प्रतिबुध्यन्ते ॥ दीप्तस्य तस्याग्ने र्भानवो रश्मयो नाकमच्छ स्वर्गमभितः प्रसिस्रते प्रसरन्ति । अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः [निरु० ५, २८] । दृष्टान्तमाह । यह्व इति महन्नाम [निघ० ३, ३, १३] । यह्वाः महान्तो जातपक्षाः पक्षिणो वयां वृक्षशाखां प्रोज्जिहानाः प्रोद्गच्छन्तो नाकमाकाशं प्रति प्रसरन्ति तद्वत् ॥ ऋचोऽर्थान्तरं वा । जनानामृत्विजां सम्बन्धिन्या समिधाग्निरबोधि प्रतिबोधितः प्रज्वलितः आयतीमुषसं प्रातःकालं प्रति धेनुं यथा प्रतिबोधयन्ति उत्थापयन्ति । तस्य भानवः प्रोज्जिहाना नाकमभि प्रसिस्रते । दृष्टान्तः । वयां पक्षिणां मध्ये यह्वाः महान्तः पक्षिणो यथा प्रोद्गच्छन्तः प्रसरन्ति । विः पक्षी तस्यामि छान्दसे गुणे वयामिति रूपम् । एकः प्रशब्दः उज्जिहाना इत्यत्र सम्बध्यते द्वितीयः सिस्रते इत्यत्र । सृ गतौ ह्वादिः लट् । ओहाङ् गतौ शानच् जिहानाः । उषासमिति संहितायां दीर्घः ॥ २४ ॥

अवो॑चाम क॒वये॒ मेध्या॑य॒ वचो॑ व॒न्दारु॑ वृष॒भाय॒ वृष्णे॑ । गवि॑ष्ठिरो॒ नम॑सा॒ स्तोम॑म॒ग्नौ दि॒वीव॑ रु॒क्मम॑ु॒रु॒व्यञ्च॑मश्रेत् ॥ २५ ॥

उद्गातारो वदन्ति । वयं कवये क्रान्तदर्शिनेऽग्नये वचोऽवोचाम स्तुतिरूपं वाक्यमुक्तवन्तः । कीदृशाय कवये । मेध्याय मेधे यज्ञे योग्याय । वृषभाय श्रेष्ठाय कामानां वर्षयित्रे । वृष्णे सेक्त्रे यूने परिणामरहिताय । कीदृशं वचः वन्दारु वन्दनशीलं स्तुतितत्परम् । शृवन्द्योरारुः [पा० ३, २, १७३] इदानीं गविष्ठिरः गवि वाचि स्थिरोऽप्रच्याव्यो होता नमसान्नेन युतं स्तोमं स्तुतिमग्नौ आहवनीये अश्रेत् ।

भन्तर्भूतण्यर्थः अयतिः लङ्वर्थे छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति [पा० ३, ४, ६] वचनात् बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७३] शपो लुक् गुणः। होताग्नौ स्तोममापयिष्यति भासञ्जयिष्यति याज्यानुवाक्याभिरन्नमग्निसम्बद्धं करिष्यतीत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः। दिवीव रुक्ममुत्प्रेक्षते दिवि द्युलोके रुक्मं रोचमानमादित्यम् सन्ध्यावन्दनसूर्योपस्थानादिषु विप्रयुक्ताः उरवो बहवो व्यचाः सुतयो गतयो वा यस्येति तमिवेत्युत्प्रेक्षा। स्तोमः सूर्येणोपमीयते। गवियुधिभ्यां स्थिर इति [पा० ८, ३, ९५] षत्वम् ॥ २५ ॥

अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यः। यमप्नवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभ्वं विशे-विशे ॥ २६ ॥

का० [१७, १२, ८] जगतीश्च पश्चादयमिहेति। तिसृभिः पश्चाद्रेतः सिग्वेलायां तिस्रो जगतीसंज्ञका दक्षिणामुख उपदधातीति सूत्रार्थः॥ तिस्रो जगत्य आग्नेय्यः। आद्या व्याख्याता [३अध्या० १५क०]॥ २६ ॥

जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरग्निः सुदक्षः सुविताय नव्यसे। घृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशा द्युमद्विभाति भरतेभ्यः शुचिः ॥२७॥

योऽग्निर्भरतेभ्यः ऋत्विग्भ्यः सकाशादजनिष्ट जातः तैर्मथितत्वात्तेभ्यो जात इत्युच्यते। भरता इति ऋत्विङ्नामसु पठितम् [निघ० ३, १८, १]। किमर्थं जातः। नव्यसे नवीयसे नवतराय सुविताय सूताय प्रसूताय कर्मणे यागाय सूतेरिडागम आर्षः अभिनवं नवीयस्तस्मै ईकारलोप आर्षः। सोऽ-

ग्निर्दिविस्पृशा द्युलोकस्पर्शिना बृहता ज्वालासमूहेन द्युमत् कान्तिमत्यया तथा विभाति विविधं दीप्यते। कीदृशोऽग्निः। जनस्य यजमानस्य गोपाः। गोपायति रक्षतीति गोपाः क्विप् लोपो व्योर्वलि [पा० ६, १, ६६] यलोपः। जागृविः जागरणशीलः कर्मणि सावधानः। सुदक्षः शोभनो दक्ष उत्साहो यस्य अतिकुशलो वा। घृतप्रतीकः घृतं प्रतीकं मुखे यस्य। शुचिः शुद्धः बहूनि हवींषि भक्षयन्नपि उच्छिष्टो न स्यात् शोधको वा ॥ २७ ॥

त्वाम॑ग्ने॒ अङ्गि॑रसो॒ गुहा॑ हि॒तमन्व॑विन्दञ्छिश्रिया॒णं वने॑वने। स जा॑यसे म॒थ्यमा॑नः सहो॑ म॒हत्त्वामा॑हुः॒ सह॑सस्पु॒त्रम॑ङ्गिरः ॥ २८ ॥

हे अग्ने ! अङ्गिरसः अङ्गिरोवंशोद्भवा ऋषयस्त्वामन्वविन्दन् लेभिरे अन्विष्य प्रापुरित्यर्थः। किम्भूतं त्वां गुहा गुहायां निगूढ़े प्रदेशे हितं स्थितमप्सु प्रविष्टमित्यर्थः। अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत्सोऽप आविशदित्यादि श्रुतेः। सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] गुहाशब्दात्सप्तमीलोपः। हे अग्ने ! पुनर्नष्टं त्वां वनेवने शिश्रियाणं नानावनस्पतिषु श्रितमङ्गिरसोऽन्वविन्दन्। नित्यवीप्सयोरिति [पा० ८, १, ४] वनेपदस्य द्वित्वम्। श्रयतेः शानचि बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७६] शपः श्लुः द्वित्वं च। यं त्वामङ्गिरसोऽलभन्त स त्वं जायसेऽधुनाप्यरणिभ्य उत्पद्यसे। कीदृशः। महत्सहः महता बहुना सहसा बलेन मथ्यमानः। महत्सहःशब्दाभ्यां तृतीयालोपः। मथ्यमानो जायस इत्यर्थः। हे अङ्गिरः ! अग्ने ! अत एव सहसो बलस्य पुत्रं त्वामाहुः वदन्ति मुनयः बलेन मथ्यमानाज्जायमानत्वाद् बलपुत्रं वदन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

सखायः सं वः सम्यञ्चमिष स्तोमं चाग्नये। वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नप्त्रे सहस्वते ॥ २९ ॥

का० [१७, १२, ९] अपरास्ताभ्योऽनुष्टुभः सखायः समिति। जगतीभ्योऽपरास्तिस्रोऽनुष्टुप्संज्ञा इष्टकाः प्राङ्मुख उपदधाति सखाय इत्यृक्त्रयेणेति सूत्रार्थः॥ तिस्रोऽनुष्टुभः। ऋत्विजः प्रति यजमानो ब्रूते हे सखायः! ऋत्विजः सम्यञ्चं समीचीनमिषं हविर्लक्षणमन्नं समीचीनं स्तोमं चाग्नये वः यूयं सम्पादयत अग्न्यर्थं हविः कुरुत त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमं च वदतेत्यर्थः। व्यत्ययेन प्रथमास्थाने द्वितीयाबहुवचनं कृत्वा वसादेशे व इति। समित्युपसर्गस्यापेक्षितः क्रियाशेषोऽध्याहर्तव्यः। कीदृशायाग्नये क्षितीनां मनुष्याणां वर्षिष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धतमाय। प्रियस्थिरेत्यादिना [पा० ६, ४, १५७] वृद्धस्य वर्षादेश इष्ठनि। क्षियन्ति निवसन्ति भूमाविति क्षितयो नराः कर्तरि क्तिन्। सर्वपूज्यायेत्यर्थः। तथा ऊर्जो जलस्य नप्त्रे पौत्राय। अद्भ्यो वनस्पतयो जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रोऽग्निः। तथा सहस्वते बलवते सहो बलमस्यास्तीति ॥ २९ ॥

संसमिद्युवसे वृषन्नग्ने विश्वान्यर्य आ। इडस्पदे समिध्यसे स नो वसून्याभर ॥ ३० ॥

हे वृषन्! वर्षितः सेक्तः! हे अग्ने! अर्यः स्वामी त्वं विश्वानि सर्वाणि फलानि आ समन्तात्संयुवसे संयौषि यजमानेन सङ्गमयसि। यौतेर्विकरणपदव्यत्ययः। अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति [पा० ३, १, १०३] निपातः। इडः इडायाः

गोः पृथिव्या वा पदे स्थाने उत्तरवेद्यां समिध्यसे कर्माग्नि दीप्यसे स इहेड्राख्ं गोऽस्मभ्यं वसूनि धनानि आभर आहर देहीत्यर्थः हरतेर्भकारः ॥ ३० ॥

त्वां चित्रश्रवस्तम हवन्ते विक्षु जन्तवः।
शोचिष्केशं पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोढवे ॥ ३१ ॥

चित्रं नानाविधं श्रवो धनं कीर्तिर्वा यस्य स चित्रश्रवाः अतिशयेन चित्रश्रवाश्चित्रश्रवस्तमस्तत्सम्बुद्धिः। हे पुरुप्रिय! पुरूणां बहूनां यजमानानां प्रियः यद्वा पुरवः प्रिया यस्य पुरु बहु हविः प्रियं यस्येति वा हे पुरुप्रिय! हे अग्ने! विक्षु प्रजासु ऋत्विग्यजमानाः त्वां हवन्ते आह्वयन्ति। ह्वेञ् आह्वाने ह्वः सम्प्रसारणमिति [पा० ६, १, ३२] अपि सम्प्रसारणं गुणश्च। किं कर्तुम्। हव्याय वोढवे। विभक्तिव्यत्ययः। हव्यं वोढुं प्राप्तुम्। तुमर्थे सेसेनिति [पा० ३, ४, ९] तुमर्थे तवेप्रत्ययः ॥ ३१ ॥

एना वो अग्निं नमसोर्जो नपातमाहुवे।
प्रियं चेतिष्ठमरतिꣳ स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम् ॥ ३२ ॥

विश्वस्य दूतममृतं विश्वस्य दूतममृतम्।
स योजते अरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवत् स्वाहुतः ॥ ३३ ॥

स दुद्रवत् स्वाहुतः स दुद्रवत् स्वाहुतः।

सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसू॑नां दे॒वꣳ राधो॒ जना॑नाम् ॥ ३४ ॥

का० [१७, १२, १०] आषाढ़वेलायाः पुरस्ताद् बृहतीरेना व इति। आषाढ़वेलायाः पुरस्तात्तिस्रो बृहतीष्टका एना व इति तिसृभिरुपदधातीत्यर्थः॥ तिस्रो बृहत्यः प्रगाथः ऋग्द्वयग्रन्थनेन ऋक्त्रयसम्पादनं प्रगाथः तत्र बृहतीसतोबृहतीभ्यां तिस्रो बृहत्यः कृताः यस्यास्तृतीयो द्वादशाक्षरोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णाः सा बृहती एना वोऽग्निं नमसोर्जो नपातमाहुवे। प्रियं चेतिष्ठमरतिꣳ स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतमिति॥ यस्याः प्रथमद्वितीयौ द्वादशार्णौ तृतीयतुर्यावष्टार्णौ सा सतोबृहती स याजते अरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवत् स्वाहुतः। सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवꣳ राधो जनानामिति॥ तत्र बृहत्यास्तुरीयं पादं द्विरावर्त्य सतोबृहत्याः पूर्वार्धेन सह द्वितीया बृहती कृता सतोबृहत्या द्वितीयपादं द्विरावर्त्य तस्या एवोत्तरार्धेन सह तृतीया बृहती कृता एवं तिस्रो बृहत्यः संहितायां पठिताः तत्रावर्तितपादानामर्थान्तराभावाद् द्वे ऋचौ व्याख्यायेते॥ एना वः। विभक्तेराकारः। हे ऋत्विग्यजमानाः! वो युष्माकं सम्बन्धिना एना एनेन नमसान्नेन हविर्लक्षणेनाग्निमहमाहुवे आह्वयामि। वो युष्माकमेनमग्निं नमसाहुव इति वा। कीदृशमग्निमूर्जो नपातमपां पौत्रम् प्रियं यजमानानां प्रीतिहेतुम् चेतिष्ठमतिशयेन चेतयितारम् तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा० ६. ४, १५४] इष्ठनि परे तृचो लोपः। अरतिमलमतिं पर्याप्तमतिं यद्वा रतिरुपरमस्तद्रहितम् सदोद्यमयुतमित्यर्थः। स्वध्वरं शोभना अध्वरा यज्ञा यस्य तम्। विश्वस्य दूतं सर्वस्य

यजमानजनस्य सर्वस्य जगतो वा दूतवत्कार्यकारिणम् सर्वस्य हि गृहे दाहपाकादिकार्यकरत्वात्। अमृतं मरणरहितम्॥ अथ मनोभृहतो व्याख्यायते। स योजति। यमग्निमाह्नः-शासि सोऽग्निः अरुषा अरुषो रोषरहितौ साधू विश्वभोजसा विश्वं भुञ्जते तौ विश्वभाजसौ सर्वस्य भाक्तारौ हितौयाद्विवचनस्याने आकारः भुजेरसुन् एवंविधावश्वौ रथे योजते युनक्ति विशेषणाभ्यां विशेष्यमश्वपदं रथपदं चाध्याहार्यम्। स एवाग्निः रथारूढः सन् स्वाहुतः शोभनप्रकारेणाहुतः सन् दद्रवत् द्रवति गच्छति द्रुगतौ णिश्रिद्रुस्रुभ्य इति [पा० ३, १, ४८] लुङि चङ् द्वित्वम् अडभावगुणाभावावार्षौ। कुत्र गच्छतीत्यत आह सुब्रह्मेति वसूनामिति वसुशब्दो रुद्रादित्ययोरुपलक्षकः वसूनां रुद्राणामादित्यानां मवनत्रयदेवानां यत्र यज्ञः यत्र च जनानां यजमानानां देवं दीप्यमानं राधो धनं हविर्लक्षणं चास्ति तत्राग्निर्गच्छतीति। सुब्रह्मा ब्रह्मपदं सर्वर्त्विगुपलक्षणं शोभनो ब्रह्मा ऋत्विग्यत्र शुभर्त्विग्युक्तः। सुशमी शमीति कर्मनाम [निघ० २, १, २३]। शोभनानि कर्माणि यत्रेति सुशमी शोभनकर्मवान्। अग्निराहुतो रथेऽश्वाविनियुज्य यज्ञे हविर्भोक्तुमाक्षागच्छतीति सर्वार्थः॥ ३२॥ ३३॥ ३४॥

अग्ने॒ वाज॑स्य॒ गोम॑त॒ ईशा॑नः सहसो यहो।
अ॒स्मे धे॑हि जातवेदो॒ महि॒ श्रवः॥ ३५॥

का० [१७, १२, १३] अपरा गायत्रीभ्य उष्णिहोऽग्ने वाजस्येति। गायत्रीभ्योऽपरास्तिस्र उष्णिक्संज्ञा इष्टका अग्न इति ऋक्त्रयेणोपदधातीति सूत्रार्थः॥ तिस्र उष्णिहः हे अग्ने! हे सहसो! यहो बलस्य पुत्र! सह इति बल-

नाम [निघ० २, ८, १७]। यहुरिति पुत्रनाम [निघ० २. २, ११] मन्थनाज्जायमानत्वाद्बलस्य पुत्रत्वम् सहस्पुत्रमित्युक्तं च। हे जातवेदः उत्पन्नज्ञान! अस्मे अस्मभ्यं महि महत् श्रवः धनं धेहि देहि। कीदृशस्त्वं गोमतः धेनुयुक्तस्य वाजस्यान्नस्येशानः ईश्वरः अतएव धनं गाश्च देहीत्यर्थः॥ २५॥

स इ॒धा॒नो वसु॑ष्क॒विर॒ग्निरी॒डेन्यो॑ गि॒रा। रे॒वद॒स्मभ्यं॑ पुर्वणीक दीदिहि॥ ३६॥

हे पुर्वणीक! पुरु बहु अनीकं मुखं यस्य तत्सम्बुद्धिः सर्वदाहकत्वात्। यतो ह्येव कुतश्चाग्नावभ्यादधाति तत एव प्रदहतीति श्रुतेः। हे बहुमुखाग्ने! अस्मभ्यमस्मदर्थे रेवत् रयिमत् धनवद् यथा तथा स त्वं दीदिहि दीप्यस्व। दिवेः श्पः श्लुः द्वित्वम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६, १, ७] अभ्यासदीर्घः लोपो व्योर्वलीति [पा० ६, १, ६६] वलोपः। रयिर्विद्यते यत्र कर्मणि रेवत् रयेर्मताविति [पा० ६, १, ३७ वा० ४। सम्प्रसारणम्। तथा त्वया हविर्ग्राह्यं यथास्माकं धनाभिभवतीत्यर्थः। स पूर्वोक्तः, कीदृशस्त्वमिधानः दीप्यमानः। वसुः निवासहेतुः। कविः क्रान्तदर्शी। अग्निः अग्रे नयतीत्यग्रणीः प्रथमं यज्ञप्रवर्त्तक इत्यर्थः। गिरा त्रयीलक्षणया वाचा ईडेन्यः ईडितुं योग्यः स्तुत्यः औणादिक एन्यः ॥ ३६ ॥

क्ष॒पो रा॑जन्नु॒त त्मनाग्ने॒ वस्तो॑रु॒तोषसः॑। स ति॑ग्मजम्भ र॒क्षसो॑ दह॒ प्रति॑॥ ३७॥

हे राजन् दीप्यमान! हे तिग्मजम्भ! तिग्मा तीक्ष्णा जम्भा दंष्ट्रा यस्य यद्वा तिग्ममिति वज्रनाम [निघ० २, २०, १२] हे वज्रदंष्ट्र अग्ने! वस्तोः अयःसम्बन्धिन उतापि उषसः

उषःकालसम्बन्धिनो रक्षसो रक्षांसि राक्षसान् स त्वं प्रतिदह प्रत्येकं भस्मीकुरु लिङ्गव्यत्ययेन रक्षःशब्दस्य पुंस्त्वम् छन्दसि परेऽपीति [पा० १, ४, ८१] प्रत्युपसर्गस्य क्रियापदात् परत्वम् । कीदृशस्त्वम् त्मना उप आत्मनापि स्वभावतोऽपि क्षपः क्षपयतीति क्षपः क्षप क्षेपे चुरादिः पचाद्यच् स्वभावतो रक्षसां क्षपयिता । मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन इति [पा० १४१] आत्मन आकारलोपस्तृतीयैकवचने ॥ ३७ ॥

भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा रातिः सुभग भद्रो अध्वरः । भद्रा उत प्रशस्तयः ॥ ३८ ॥

भद्रा उत प्रशस्तयो भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये । येना समत्सु सासहः ॥ ३९ ॥

येना समत्सु सासहोऽव स्थिरा तनुहि भूरि शर्धताम् । वनेमा ते अभिष्टिभिः ॥ ४० ॥

का० [१७, १२, ११] भद्रा न इति ककुभस्ताभ्य । बृहतीभ्यः पुरस्तात्तिस्रः ककुभिष्टका भद्रो न इत्यृक्त्रयेणोपदधातीति सूत्रार्थः ॥ प्रगाथः ककुप्सतोबृहतीभ्यां तिस्रः ककुभः पादानुस्या कृताः आवृत्तस्य नार्थान्तरम् । भद्रो नोऽग्निरा० प्रशस्तय इति ककुप् मध्यः पादो द्वादशक आद्यन्तौयावष्टकाविति तल्लक्षणम् । भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये येना समत्सु सासहोऽव स्थिरा तनुहि भूरि शर्धतां वनेमा ते अभिष्टिभिरिति सतोबृहती आद्यतृतीयौ द्वादशकौ द्वितीयतुर्यावष्टकाविति तल्लक्षणम् ॥ तत्र ककुब् व्याख्यायते । यजमानस्त्विमग्निं सम्बोध्य प्रार्थयते । हे सुभग ! शोभनभग ! शोभनं भगमैश्वर्यं यस्य । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञान

वैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणेत्युक्तेः। हे षड्विधैश्वर्ययुक्त! आहुत: ऋत्विग्भिराहुतोऽग्निर्नोऽस्माकं भद्र: भन्दनीय: कल्याणो भवत्विति शेषः। किञ्च रातिः त्वदीयं दानं भद्रास्तु कल्याणकार्यस्तु। अध्वरः यज्ञो भद्रः श्रेयस्कार्यस्तु। उतापि च प्रशस्तयः कीर्तयो भद्रा सुखदायिन्यः सन्तु॥ अथ द्वितीया। हे अग्ने! येन मनसा समत्सु संग्रामेषु त्वं ससह: अभिभवसि शत्रून् षह मर्षणे छन्दस्यभिभवे च लङ् द्वित्वाडभावौ छान्दसौ संहितायामभ्यासदीर्घः। तन्मनः वृत्रतूर्ये पापनाशाय भद्रं कल्याणं कुरुष्व तूर्यतिर्वधकर्मा। वृत्रः पापम् पाप्मा वै वृत्र इति श्रुतेः। किञ्च भूरि बहु शर्धतां बलं कुर्वतां सम्बन्धीनि स्थिरा स्थिराणि धनूंषि अवतनुहि अवतारय ज्यारहितानि कुरु। शर्ध इति बल-नाम [निघ० २, ८, ७] शर्धं बलं कुर्वन्ति शर्धन्ति सुपः क्विप् ततः शतृप्रत्ययः शर्धन्तीति शर्धन्तस्तेषाम्। किञ्च ते तवाभिष्टिभिर्मार्गैर्वयं वनेम सम्भजेम भोग्यानि वसूनि सेवे-महि। वनेमा येनेति पदयोः संहितायां दीर्घः॥ ३८॥ ३९॥ ॥ ४०॥

अ॒ग्निं तं म॑न्ये॒ यो वसु॒रस्तं॒ यं यन्ति॑ धे॒नवः॑। अस्त॒मर्व॑न्त आ॒शवोऽस्तं॒ नित्या॑सो वा॒जिन॒ इष॑ꣳ स्तो॒तृभ्य॒ आभ॑र॥ ४१॥

का० [१७, १२, १४] अनूकान्ते दक्षिणे पङ्क्तीरग्निं तमिति। दक्षिणेऽनूकान्ते तिस्रः पङ्क्तिसंज्ञा इष्टका अग्निन्तमिति तिसृभिरुपदधातीति सूत्रार्थः॥ तिस्रः पंक्तयः यस्य द्वौ पादावष्टकौ सा पंक्तिः। यो वसुः तापपाकप्रकाशै-रुपकुर्वन् धनुरूपो वसुरित्युच्यते वसुर्वासयिता वा यः तमग्निं

मन्ये जानामि। धेनवो गावो यमग्निमुद्धतं ज्ञात्वा अस्तं गृहं यन्ति गच्छन्ति दोहकालेऽस्माकं होमार्थं प्राप्त इति। आशवः शीघ्रगामिनोऽर्वन्तोऽश्वा यं दृष्ट्वास्तं यजमानगृहं यन्ति गच्छन्ति। नित्यासः नित्याः शाश्वताः सर्वकालभाविनो वाजिनो बलवन्तोऽश्वाः सैन्धवाश्वाभिप्रायेण पुनर्वचनम् यं दृष्ट्वास्तं यन्ति। यमुपास्य गवाश्वादिकं लभ्यते इत्यर्थः तादृश हे अग्ने! स्तोतृभ्यः स्तुतिकारिभ्यो यजमानेभ्य इषमन्नमाभर आहर देहि ॥ ४१ ॥

सो अ॒ग्निर्यो वसु॑र्गृ॒णे सं यमा॒यन्ति॑ धे॒नवः॑। समर्व॑न्तो रघु॒द्रुवः॒ सꣳ सु॑जा॒तासः॑ सूर॒य इषꣳ॑ स्तो॒तृभ्य॒ आभ॑र ॥ ४२ ॥

योऽग्निर्वसुर्वासयिता स अग्निः विभक्तिव्यत्ययः तमग्निं गृणे स्तौमि गॄ शब्दे क्र्यादिः लटि तङ्युत्तमैकवचनम् क्र्यादित्वाद्ध्रस्वः [पा० ७, ३, ८०]। यद्वा सोऽग्निः गृणे स्तूयतेऽस्माभिः कर्तृप्रत्ययस्य कर्मत्वं विधेयम्। धेनवो यमग्निं समायन्ति समागच्छन्ति। अर्वन्तोऽश्वा, यं समायन्ति कीदृशा अर्वन्तः रघुद्रुवः रलयोरैक्यम् लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् लघु शीघ्रं द्रुवन्ति गच्छन्ति लघुद्रुवः द्रु वधगत्योः स्वादिः क्र्यादिश्च क्विप्। सूरयः विद्वांसो योग्या ऋत्विजो यं समायन्ति यदुपासकं सर्वं भजन्ते इत्यर्थः। कीदृशाः सूरयः सुजातासः शोभनं जातं जन्म येषां ते सुजातासः सुजाताः आज्जसेरसुक् इति [पा० ७, १, ५०] असुक् तादृश हे अग्ने! त्वं स्तोतृभ्य इषमन्नमाभर ॥ ४२ ॥

उ॒भे सु॑श्चन्द्र स॒र्पिषो॒ दर्वी॑ श्रीणीष आ॒स-

नि । उतो न उत्पुपूर्या उक्थेषु शवसस्पत इषꣳ स्तोतृभ्य आभर ॥ ४३ ॥

चन्द्रे सु शकारेणेति संहितायां चन्द्रे परे सुशब्दस्य शागमः हे सुचन्द्र ! चन्द्रमिति हिरण्यनाम [निघ० १, २, २] शोभनं चन्द्रं हिरण्यं यस्मात् यद्वा शोभनश्चन्द्रः इव चन्द्रो धनदाता शोभने चन्द्रे धनप्राप्तिर्भवतीति ज्योतिःशास्त्रे उक्तम् । यद्वा शोभनं चन्दत्याह्लादयति सुचन्द्रः हे सुचन्द्र ! आसनि आस्ये मुखे सर्पिषः पानायेति शेषः घृतस्य पानाय उभे दर्वी दर्व्याकारौ हस्तौ श्रीणीषे आश्रयसि सेवसे श्रो पाके क्र्यादिः अत्राश्रयार्थः । उतो अपिच हे शवसः पते ! बलस्याधिपते ! उक्थेषु शास्त्रवत्सु यज्ञेषु नोऽस्मानुत्पुपूर्याः उत्कर्षेण पूरय धनैरिति शेषः । स्तोतृभ्य इषमन्नमाहर ॥ ४३ ॥

अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रꣳ हृदिस्पृशम् । ऋध्यामा त ओहैः ॥ ४४ ॥

का० [१७, १२ १५] उत्तरे पदपंक्ती अग्ने तमिति । उत्तरानुक्रान्ते तिस्रः पदपंक्त्योष्टका अग्ने तमिति तिसृभिरुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रः पदपंक्तयः । यस्याः पञ्चाक्षराश्चत्वारः पादा एकः षडर्णः सा पदपंक्तिः । यद्वा त्रयः पञ्चार्णाश्चतुर्थश्चतुरर्णः पञ्चमः षडर्ण इति । पञ्चकाश्चत्वारः षट्कश्चैकश्चतुर्थश्चतुष्कोवा पदपंक्तिरित्युक्तः । तत्राद्यायाश्चतुर्थश्चतुष्कः । हे अग्ने ! ते तव तं क्रतुं तावकम्मसिद्धं यज्ञमद्यास्मिन् दिने वयमृध्याम समर्धयाम । समृद्धङ्करवामेत्यर्थः । आशिषि लोट् । संहितायां दीर्घः । कैः स्तोमैः स्तुतिभिः सामसमूहैः । कीदृशैः स्तोमैः । ओहैः । वहे रूपं

वहन्ति फलं प्रापयन्तीत्योहा: तैः वहन्ति प्रतिपादयन्ति त्वत्कर्मरूपनामानीति वा । तत्रैको दृष्टान्त: । अश्वं न स्तोमैः । न इवार्थे । यथा स्तोमैः स्तुतिभिरश्वमाश्वमेधिकं विप्राः समर्द्धयन्ति । द्वितीयो दृष्टान्त: । क्रतुं न हृदिस्पृशम् हृदि स्पृशति हृदिस्पृक् । हलदन्तादित्यलुक् [पा० ६, ३, ९] अतिप्रियं चिरं मनसि स्थितं भद्रं कल्याणं क्रतुं सङ्कल्पं यथा समर्द्धयन्ति । क्रतुर्यज्ञः सङ्कल्पश्चेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरस्य सम्बन्धः । चिराभिलषितं यथा सन्तः सम्पादयन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अधा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः । रथीर्ऋतस्य बृहतो बभूथ ॥ ४५ ॥

अथेत्यर्थेऽधेत्यव्ययम् । निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] संहितायां दीर्घः । हि पादपूरणः । हे अग्ने ! अथ समनन्तरमेव क्रतोः अस्मद्यज्ञस्य रथीः सारथिरिव बभूथ भव बभूथाततन्थेत्यादिना [पा० ७, २, ६४] इडभावः । रथाऽस्यास्तीति रथीः सारथीरथादीरन्नीरचाविल्यस्त्यर्थे ईरच् प्रत्ययः । सारथिर्यथा रथनिर्वाहं करोति तथा यज्ञनिर्वाहका भवेत्यर्थः । कीदृशस्य क्रतोः भद्रस्य कल्याणरूपस्य । दक्षस्य समृद्धस्य स्वफलदानसमर्थस्येति वा । साधोः साध्यते निष्पाद्यत इति साधुस्तस्यानिगग्ययुक्तस्येत्यर्थः । ऋतस्य अमोघफलस्य । बृहतः महतो प्रौढस्य ॥ ४५ ॥

एभिर्नो अर्कैर्भवा नो अर्वाङ् स्वर्ण ज्योतिः । अग्ने विश्वेभिः सुमना अनीकैः ॥४६॥

हे अग्ने ! विश्वेभिः विश्वैः सर्वैरनीकैः मुखैः ज्वाला नोऽ

स्मान् प्रति अर्वाङ् अभिमुखो भव। अवरं समीपदेशमञ्च-तीत्यर्वाङ्। अनुग्रहाणेत्यर्थः। कीदृशः एभिरस्मत्पठितैर्वर्चैर्वर्चनीयैर्मन्त्रैः कृत्वा सुमनाः शोभनमनस्कः। प्रसन्नः सन्नस्मत्संमुखो भवेत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः स्वः न ज्योतिः स्वःशब्देन सूर्यः न इवार्थे यथा स्वरादित्यरूपं ज्योतिः अर्कैः स्तुतमुदयादारभ्य सर्वप्राणिसंमुखं भवति। द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] भवेत्यस्य दीर्घः॥ ४६ ॥

अ॒ग्निᳪ होता॑रं मन्ये॒ दास्व॑न्तं॒ वसु॑ᳪ सू॒नुᳪ सह॑सो जा॒तवे॑दसं॒ विप्रं॒ न जा॒तवे॑दसम्॥ य ऊ॒र्ध्वया॑ स्वध्व॒रो दे॒वो दे॒वाच्या॑ कृ॒पा॥ घृ॒तस्य॒ विभ्रा॑ष्टि॒मनु॑ वष्टि शो॒चिषा॒जुह्वा॑नस्य स॒र्पिषः॑॥ ४७ ॥

का० [१७, १२, १६] पुरीषवत्याः पूर्वामतिच्छन्दसं प्राच्यौ पुरीषसहिते भद्रा रातिर्वृत्रतूर्येऽवस्थिराग्निᳪ होतारमिति। अग्नेः पुरीषमसीति पुरीषशब्दवता मन्त्रेणोपहिता पञ्चम्यमपत्नी पुरीषवती [१५, ३] तस्याः पूर्वामतिच्छन्दसमिष्टका मुपदधाति भद्रा रातिः वृत्रतूर्ये अवस्थिरेति ककुभां [१५, ३८—४०] चतुश्चतुरक्षरसहितयाग्निᳪ होतारमित्यृचा। पुरीषवत्यतिच्छन्दइष्टके प्रागलक्षणे पुरीषयुक्ते च भवतः अनयोरन्तः पुरीषावापः कार्य इति सूत्रार्थः॥ अतिच्छन्दाः अवसानत्रिकोपेता। छन्दांसि गायत्र्यादीनि समातिक्रान्तातिच्छन्दाः। चतुःषष्ठ्यक्षरत्वादष्टिः। ककुभामक्षरैः महातिधृतिः॥ यो देवः दानादिगुणयुक्तोऽग्निरूर्ध्वयोन्नतया देवाच्या देवान् प्रत्यञ्चति गच्छति देवाचो

तया देवान् प्रति गतया कृपा कृप्यत इति कृप् तया कृपया समर्थया शोचिषा ज्वालया घृतस्य विभ्राष्टिं विभ्रंशपातमनुवष्टि अन्विच्छति । शोचिःशब्दस्य स्त्रीत्वमार्षम् । किम्भूतस्य घृतस्य आजुह्वानस्य समन्ताद्धूयमानस्य सर्पिषः सर्पतीति सर्पिस्तस्य अग्न्याङ्गेषु प्रसरणशीलस्य । य एतादृशः तमग्निं मन्ये जानामि । कीदृशं होतारं देवानामाह्वातारम् दाश्वन्तं दाशृ दाने दातारम् वसुं वासयितारम् सहसो बलस्य सूनुं पुत्रं बलेन मथ्यमानत्वात् जातवेदसमुत्पन्नप्रज्ञम् न इवार्थे जातवेदसं जातसर्वशास्त्रज्ञानं विप्रं ब्राह्मणमिव स्थितम् ॥ ४७ ॥

अग्ने॒ त्वं नो॒ अन्त॑म उ॒त त्रा॒ता शि॒वो भ॑व वरू॒थ्यः॑ ॥ वसु॑र॒ग्निर्वसु॑श्रवा॒ अच्छा॑ नक्षि द्यु॒मत्त॑मꣳ र॒यिं दाः॑ ॥ तं त्वा॑ शोचिष्ठ दीदिवः सु॒म्नाय॑ नू॒नमी॑महे॒ सखि॑भ्यः ॥ ४८ ॥

का० [१७. १२. १७] अग्ने त्वमित्यनूकान्तेऽपरे द्विपदाः । अग्ने ! त्वम् वसुरग्निः तं त्वा इति तिसृभिरपरेऽनूकान्ते द्विपदेष्टका उपदधातीत्यर्थः ॥ तिस्रो द्विपदा आग्नेय्यः ॥ व्याख्याताः [३, २५—२६] ॥ ४८ ॥

येन॒ ऋष॑य॒स्तप॑सा स॒त्रमाय॒न्निन्धा॑ना अ॒ग्निꣳ स्व॒राभ॑रन्तः । तस्मि॑न्न॒हं निद॑धे॒ नाके॑ अ॒ग्निं यमा॒हुर्मन॑वः स्ती॒र्णब॑र्हिषम् ॥ ४९ ॥

का० [१७, १२, १८] पुनश्चितिं चोपरि तदृचेन ऋषय इति प्रत्यृचम् । मध्योपहितस्याष्टेष्टकस्य गार्हपत्यस्योपरि गार्हपत्यवदेव पुनश्चितिमुपदधाति येनेत्यष्टर्चेन प्रत्यृचमित्यर्थः ॥ आग्नेय्योऽष्टौ षट् त्रिष्टुभः द्वे अनुष्टुभौ । ऋषयः

मुनयो येन तपसा चित्तैकाग्र्येण सत्रं यज्ञमायन्नागताः यज्ञं कर्तुमुद्यता इत्यर्थः । कीदृशाः अग्निमिन्धानाः दीपयन्तः । तथा स्वः स्वर्गलोकमाभरन्तः आहरन्तः स्वीकुर्वाणाः । मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तप इत्युक्तेः । तस्मिन् तपसि सति नाके स्वर्गलोकनिमित्तमग्निमहं निदधे स्थापयामि । मनवः मननप्रधाना विद्वांसो यमग्निं स्तीर्णबर्हिषमाहुर्वदन्ति स्तीर्णमाच्छादितं बर्हिर्यत्र तम् बर्हिर्यज्ञसाधनोपलक्षकम् यज्ञसाधनसहितमित्यर्थः । ये विद्वाꣳसस्ते मनव इति [८, ६, ३, १८] श्रुतेः ॥ ४८ ॥

तं पत्नी॑भिरनु॑गच्छेम देवाः पु॒त्रैर्भ्रातृ॑भि-रु॒त वा॒ हिर॑ण्यैः । नाकं॑ गृभ्णा॒नाः सु॑कृ॒तस्य॑ लो॒के तृ॒तीये॑ पृ॒ष्ठे अधि॑ रोच॒ने दि॒वः ॥ ५० ॥

हे देवाः दीप्यमाना ऋत्विजः ! पत्नीभिः कलत्रैः सह पुत्रैरुत पुत्रैरपि सह भ्रातृभिर्वा भ्रातृभिश्च हिरण्यैः सुवर्णादिद्रव्यैश्च सह तमग्निमनुगच्छेम वयमनुसरेम सेवेमेत्यर्थः । कीदृशा वयम् तृतीये भूमिमारभ्य त्रिसंख्यापूरके दिवः पृष्ठे रविमण्डले नाकं दुःखहीनं स्थानमधिगृभ्णाना अधिकं सुखस्थानं स्वीकुर्वन्तः । कीदृशे दिवः पृष्ठे सुकृतस्य लोके शुभकर्मणः फलभूते रोचने दीप्यमाने । एतद्वै तृतीयं पृष्ठꣳ रोचनं दिवो यत्रैष एतत्तपतीति [८, ६, ३, १९] श्रुतेः ॥ ५० ॥

आ वा॒चो मध्य॑मरुहद्भु॒र॒ण्युर॒यम॒ग्निः सत्प॑-ति॒श्चेकि॑तानः । पृ॒ष्ठे पृ॑थि॒व्या निहि॑तो॒ दवि-

द्युतदधस्पदं कृणुतां ये पृतन्यवः ॥ ५१ ॥

अयमग्निः वाचो मध्यं चयनस्थानमारूढत् चयनोपर्यारूढः । एतद्ध वाचो मध्यं यत्रैष एतच्चीयत इति [८, ६, ३, २०] श्रुतेः । सोऽयमग्निः ये पृतन्यवः युद्धेच्छवः पाप्मानस्तानधस्पदं कृणुतां पादयोरधःकरोतु पादयोरधोऽधस्पदम् । कस्कादित्वात्सः [पा० ८, ३, ४८] । पृतनां सेनां युद्धं वा इच्छन्ति पृतन्यन्ति सुप आत्मनः क्यच् [पा० ३, १, ८] कव्यध्वरेत्यादिना [पा० ७, ४, ३९] पृतनायाष्टिलोपः ततः क्याच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०] उप्रत्ययः । अधस्पदं कुरुताए सर्वान् पाप्मन इति [२०] श्रुतेः । कीदृगोऽग्निः भुरण्युः जगद्भर्ता । भुरण्युरिति भर्तेत्येतदिति [२०] श्रुतेः । सत्पतिः सतां पालकः । चेकितानः चेतयमानः । पृथिव्याः पृष्ठे भूम्युपरि निहितः स्थापितः । दविद्युतदत्यन्तं द्योतमानः दधर्तीत्यादिना [पा० ७, ४, ६५] यङ्लुकि शत्रन्तो निपातः ॥ ५१ ॥

अयमग्निर्वीरतमो वयोधाः सहस्रियो द्योततामप्रयुच्छन् । विभ्राजमानः सरिरस्य मध्य उप प्रयाहि दिव्यानि धाम ॥ ५२ ॥

अयमग्निर्द्योततां दीप्यतां दिव्यानि धाम धामानि स्थानानि उप प्रयाहि उपप्रयातु च स्वर्गं लोकं गच्छतु पुरुषव्यत्ययः । उपप्रयाहि दिव्यानि धामेत्युपप्रयाहि स्वर्गं लोकमित्येतदिति [८, ६, ३, २१] श्रुतेः । कीदृगोऽग्निः वीरतमः अतिशयेन वीरः शूरः वयोधा वयोऽन्नं हविर्लक्षणं दधातीति वयोधाः । सहस्रियः इष्टकानां सहस्रेण संमितः

महस्रेण संमितौ घ इति [पा० ४, ४, १३५] घप्रत्ययः। अप्रयुच्छन् कर्मण्यप्रमाद्यन् सरिरस्य मध्ये लोकत्रयान्तर्विभ्राजमानः दीप्यमानः। इमे वै लोकाः सरिरमिति [२१] श्रुतेः॥ ५२॥

सम्प्रच्यवध्वमुप सम्प्रयाताग्ने पथो देवयानान् कृणुध्वम्। पुनः कृण्वाना पितरा युवानान्वाताꣳसीत्त्वयि तन्तुमेतम्॥ ५३॥

सम्बद्दृग्दृष्टोनाह। हे ऋषयः! एनमग्निं यूयं सम्प्रच्यवध्वमग्निं प्रत्यागच्छत उप सम्प्रयात च आगत्य सम्यक् प्राप्नुत। सम्प्रच्यवध्वमुप सम्प्रयातेत्यमूनेतदृषीनाह। समेनं प्रच्यवध्वमुप चनꣳ सम्प्रयातेति [८, ६, ३, २२] श्रुतेः। एवमृषीनुक्त्वाग्निमाह हे अग्ने! देवयानान् पथः कृणुध्वं कुरु वचनव्यत्ययः। देवा यायन्ते प्राप्यन्ते यैस्ते देवयानास्तान् करणाधिकरणयोश्चेति [पा० ३, ३, ११७] ल्युट् देवलोकप्राप्तिहेतून्मार्गान् कुर्वित्यर्थः। हे अग्ने! यत ऋषय एतं तन्तुं यज्ञं त्वयि अन्वातांसीत् अतानिषुः अनुक्रमेण विस्तारितवन्तः वचनव्यत्ययः। कीदृशा ऋषयः पुनः भूयः पितरा वाङ्मनसे युवाना तरुणौ अयातयामावन्योऽन्यसङ्गतौ कृण्वानाः कुर्वाणाः। स्वादेः कृञः शानच्। विभक्तेराकारः। संयताभ्यां वाङ्मनसाभ्यामेव यज्ञसाधनात् ते संयते कुर्वाणाः जितेन्द्रिया इत्यर्थः। पुनः कुर्वाणाः पितरा युवानेति वाक् चैव मनश्च पितरा युवानेति [२२] श्रुतेः॥ ५३॥

उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूर्ते सꣳसृजेथामयञ्च। अस्मिन् सधस्थे अध्युत्त-

रस्मिन् विश्वे देवा यजमानश्च सीदत ॥ ५४ ॥

हे अग्ने ! त्वमुद्बुध्यस्व उद्बुद्धो भव सावधानो भव । एवं यजमानं प्रतिजागृहि प्रतिदिनं यजमानं जागरूकं सावधानं कुरु । तत इष्टापूर्ते श्रौतस्मार्ते कर्मणी संसृजेथां यजमानेन सह संसृष्टे भवतां त्वत्प्रसादात् अयं च यजमान इष्टापूर्ताभ्यां संसृज्यताम् एवमन्वयः । किञ्च हे विश्वे देवाः ! यूयम् कृतेष्टपूर्ता निष्पापो यजमानश्च सधस्थे देवैः सहस्थितियोग्ये अस्मिन्नुत्तरस्मिन् सर्वोत्कृष्टे त्रिनाके द्युलोके सीदत तिष्ठत अधि अधिकं चिरं तिष्ठतेत्यर्थः । द्यौर्वा उत्तरं सधस्थमिति [८, ६, ३, २३] श्रुतेः । विश्वेदेवैः सालोक्यं यजमानस्य प्रार्थ्यत इति भावः ॥ ५४ ॥

येन वहसि सहस्रं येनाग्ने सर्ववेदसम् ।
तेनेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ ५५ ॥

हे अग्ने ! येन सामर्थ्येन सहस्रं सहस्रदक्षिणाकं यज्ञं त्वं वहसि प्रापयसि येन च सर्ववेदसं सर्वं वेदो धनं दक्षिणा यत्र तं सर्वस्वदक्षिणाकं यज्ञं वहसि तेन सामर्थ्येन नोऽस्माकमिमं यज्ञं देवेषु गन्तवे देवान् प्रति गन्तुं स्वः स्वर्गं नय प्रापय । तुमर्थे गमेः तवेप्रत्ययः । यज्ञे स्वर्गं गतेऽस्माकमपि तत्र गमनं स्यात् । सोऽस्यैष यज्ञो देवलोकमेवाभिप्रैति तदनूची दक्षिणा यां ददाति प्रैति [१२] दक्षिणामन्वारभ्य यजमान इति श्रुतेः अतो यज्ञस्य स्वर्गगमनं प्रार्थ्यते ॥ ५५ ॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्धया रयिम् ॥ ५६ ॥

इयं व्याख्याता [३. १४, १२, ५२] ॥ ५६ ॥

तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतू अग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः। ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे शैशिरावृतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ ५७ ॥

एवं पुनश्चित्युपधानमुक्त्वा पञ्चमचितिशेषभूतेष्टकोपधाने मन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० [१७, १२, २२] ऋतव्ये तपश्च तपस्यश्चेति। ऋतव्ये द्वे पश्चेष्टके उपदधाति ॥ ऋतुदेवत्यं यजुः उत्कृतिच्छन्दः। तपो माघः तपस्यः फाल्गुनः शैशिरौ ऋतू शिशिरर्तोरवयवौ। शिष्टं व्याख्यातम् [१३, २५] ॥ ५७ ॥

परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवस्पृष्ठे ज्योतिष्मतीम् ॥ विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय ॥ सूर्यस्तेऽधिपतिस्तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद ॥ ५८ ॥

का० [१७, १२, २३] विश्वज्योतिषं परमेष्ठी त्वेति ॥ यजमानकृतां पश्चां विश्वज्योतिषं तृतीयोपहितायाः विश्वज्योतिष उपर्युपदधातीति सूत्रार्थः ॥ सूर्यदेवत्यं यजुः ब्राह्मीच्छन्दः। परमेष्ठी त्वां दिवः पृष्ठे उपरि सादयतु।

सूर्यस्ते तवाधिपतिः पालक इति विशेषः । अन्यद्व्याख्यातम् [१४अध्या० १४कं०] ॥ ५८ ॥

लोकं पृण छिद्रं पृणाथो सीद ध्रुवा त्वम् । इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन् योना-वसीषदन् ॥ ५९ ॥

ता अस्य सूददोहसः सोमꣳ श्रीणन्ति पृश्नयः । जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वा रोचने दिवः ॥ ६० ॥

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् समुद्रव्यचसं गिरः । रथीतमꣳ रथीनां वाजानाꣳ सत्पतिं पतिम् ॥ ६१ ॥

का० [१७, १२, २४] दक्षिणाꣳसमात्प्रत्यगरत्निमात्रा दधि लोकम्पृणाः पूर्ववत् । आत्मनो दक्षिणादाग्नेय्यकोणा दपरस्यां दिश्यरत्निमात्रादधि प्रत्यग्लोकद्वयं परित्यज्य तृतीय लोकादारभ्य प्रथमचितिवल्लोकम्पृणा उपदधातीति सूत्रार्थः । तिस्रोऽपि द्वादशे [१२, ५४—५६] व्याख्याताः ॥ ५९—६१ ॥

प्रोथदश्वो न यवसेऽविष्यन्यदा महः संव-रणाद् व्यस्थात् । आदस्य वातो अनु वाति शोचिरध स्म ते व्रजनं कृष्णमस्ति ॥ ६२ ॥

का० [१७, १२, २५] प्रच्छाद्य पुरीषेण विकर्णीस्वयमातृण्णे शर्करे सꣳस्पृष्टे छिद्रे प्रोथदश्व इत्यृचा । विकर्णीं पञ्चमीं चितिं पुरीषेण पूर्ववत् प्रच्छाद्य शर्करामय्यौ …

संलग्ने सच्छिद्रे विकर्णीस्वयमातृण्णासंज्ञे इष्टके उपधेये। तयोर्मध्ये उत्तरदिशग्रनुकरेखामध्ये प्रोथदश्व इति विकर्णीष्टकामुपदधातीति सूत्रार्थः॥ वसिष्ठदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप्। मथ्यमानोऽग्निः कथ्यते।। यदा यस्मिन् काले मन्त्रः मन्त्रतः संवरणात् संव्रियतेऽस्मिन्नग्निरिति संवरणमरणिकाष्ठं तस्मात् व्यस्थात् वितिष्ठते प्रकाशो भवति तदा प्रोथत् प्रोथयति शब्दायते प्रोथतिः शब्दार्थः इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९७] तिप इकारलोपः। तत्र दृष्टान्तः अश्वो न। न इवार्थे अश्व इव यथा यवसे अविष्यन् यवसं घासं भक्षयिष्यन् अश्वः प्रोथति। आत् अस्य अनन्तरं वह्निज्वलनशब्दानन्तरं वातो वायुरस्याग्नेरनुवाति अग्निमनुलक्ष्य प्रसरति वायुरग्न्योः सख्यादिति भावः। कीदृशो वायुः शोचिः शोचयति ज्वलयति शोचिः। अग्नेः सन्दीपनः शोचिरिति ज्वलन्नामसु [निघ० १, १७, ६] पठितम्। यद्वास्य शोचिर्ज्वालामनुलक्ष्य वातो वाति। अधेति निपातोऽथार्थः। अध वातेनाग्नौ ज्वलिते सति ते एतस्याग्नेः व्रजनं व्रजत्यनेनेति व्रजनं गमनस्थानं कृष्णमस्ति श्यामं भवति कृष्णवर्त्मा हुताशन इत्युक्तेः। स्मेति निपातः पादपूरणः। शुल्या ते इति पदमेतस्येति व्याख्यातं परोक्षत्वान्मन्त्रस्य। अथैतस्य व्रजनं कृष्णं भवतीति [८, ७, ३, १२] श्रुतेः। अविष्यन्नित्यत्तिकर्मसु [निघ० २, ८, ६] पठितम्॥ ६२॥

आयोष्ट्वा सदने सादयाम्यवतश्छायायां समुद्रस्य हृदये। रश्मीवतीं भास्वतीमा या द्यां भास्या पृथिवीमोर्वन्तरिक्षम्॥ ६३॥

का० [१७, १२, २५] आयोष्ट्वेति स्वयमातृणाम् । आयोरिति कण्डिकाद्वयेन विकर्णीदक्षिणां स्वयमातृणामुपदधातीत्यर्थः ॥ आयो: परमेष्ठीति द्वे यजुषी स्वयमातृणादेवत्ये आद्यं ब्राह्मयुष्णिक् द्वितीयमाकृतिच्छन्दः हे स्वयमातृण्णे ! आयो: आदित्यस्य सदने स्थाने तां त्वा त्वां सादयामि स्थापयामि । एति निरन्तरं गच्छतीत्यायुरादित्यः । कीदृशस्यायोः अवतः जगत्पालयितुः दीप्यमानस्य वा । तथा समुद्रस्य समुनत्तीति समुद्रस्तस्य आदित्यो वृष्ट्या जगदार्द्रीकुर्वन् समुद्र उच्यते । किम्भूते सदने छायायामाश्रयभूते हृदये प्रधानभूते । कीदृशीं त्वां रश्मिवतीं किरणयुतामत एव भास्वतीं शोभमानाम् । तां काम् या त्वं द्यां द्युलोकमाभासि प्रकाशयसि पृथिवीमाभासि उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षं चाभासि । रश्मिपदस्य संहितायां दीर्घः ॥ ६३ ॥

परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवस्पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं दिवं यच्छ दिवं दृꣳह दिवं मा हिꣳसीः ॥ विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय ॥ सूर्यस्त्वाभिपातु मह्या स्वस्त्या छर्दिषा शन्तमेन तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ ६४ ॥

व्याख्यातम् [१४, १२, १५, ५८] ॥ ६४ ॥

सहस्रस्य प्रमासि । सहस्रस्य प्रतिमासि । सहस्रस्योन्मासि । साहस्रोऽसि । सहस्राय त्वा ॥ ६५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

का० [१७, १२, २७] तिष्ठन्नग्निं प्रोक्षति हिरण्यशकलसहस्रेण शते द्वे द्वे प्रकिरति सहस्रस्येति प्रतिमन्त्रम्। इष्टकाचितं सपक्षपुच्छमग्निं पश्चादुत्तरपूर्वदक्षिणपश्चिमेषु शतद्वयं द्वयं मोदकस्तिष्ठन् प्रकिरतीत्यर्थः॥ पञ्चाग्नेयानि यजूंषि। हे अग्ने! सहस्रस्येष्टकानां प्रमा प्रमाणं त्वमसि। सहस्रस्य प्रतिमा प्रतिनिधिरसि। सहस्रस्योन्मोन्मानं तुलासि। साहस्रः सहस्रार्होऽसि। सहस्रायानन्तफलाप्त्यै त्वा त्वां प्रोक्षामि॥ ६५॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे।
अस्मिन् पञ्चदशाध्याये कथिता पञ्चमी चितिः॥ १५॥

षोडशोऽध्यायः।

नम॑स्ते रुद्र मन्यव॑ उतो त॒ इष॑वे॒ नम॑:।
बा॒हुभ्या॑मु॒त ते॒ नम॑:॥ १॥

पञ्चदशे अध्याये चयनमन्त्रान् समाप्य षोडशे शतरुद्रियाख्यहोममन्त्रा उच्यन्ते॥ का० [१८, १, १—५] शतरुद्रियहोम उत्तरपक्षस्यापरस्याꣳ स्रक्त्यां परिश्रितस्वर्कपर्णेनार्ककाष्ठेन शातयन् सन्ततं जर्तिलमिश्रान् गवेधुकासक्तूनजाक्षीरमेके तिष्ठन्नुदङ्मस्त इत्यध्यायेन त्रनुवाकान्ते स्वाहाकारा जानुमात्रे पश्चान्ते च नाभिमात्रे प्राक् च प्रत्यवरोहेभ्यो मुखमात्रे प्रतिलोमं प्रत्यवरोहान् जुहोति प्रमाणेषु नमोऽस्त्विति

प्रतिमन्त्रम् ॥ अस्यार्थः । हिरण्यशकलैरग्निप्रोक्षणानन्तरं शतरुद्रियसंज्ञो होमः । तस्याहवनीये प्राप्तावपवादमाह । उत्तरपक्षपश्चिमकोणे याः परिश्रितो जङ्घामात्रादयः पूर्वं निखातास्तासु होमः । तत्र विधिः । जर्तिलैरारण्यतिलैर्मिश्रान् गवेधुकासक्तून्‌ अर्कपत्रेण जुहोति । किं कुर्वन् । अर्ककाष्ठेन सन्ततं धारयन् परिश्रित्सु पातयन् अर्कपत्रं दक्षकरेणादायार्ककाष्ठं वामेनादाय तेन पातनीयम् । सक्तुस्थाने अजादुग्धमिति केचित् । उदङ्मुखो नमस्त इत्यध्यायेन । तत्रानुवाकत्रयान्तेऽर्भकेभ्यश्च वो नमः इत्यत्र [२६क०] जानुमात्रे परिश्रिति स्वाहाकारो विधेयः । पञ्चानुवाकान्ते सुधन्वने चेत्यत्र [३६क०] नाभिमात्रे परिश्रिति स्वाहाकारः । नमोऽस्तु रुद्रेभ्य इति [६३क०] प्रत्यवरोहमन्त्राः तेभ्यः प्राक् मुखमात्रपरिश्रिति स्वाहाकारः । नमोऽस्त्विति कण्डिकात्रयेण प्रतिलोमं होमः ये दिवीति [६४क०] मुखमात्रे । येऽन्तरिक्षमिति [६५क०] नाभिमात्रे । ये पृथिव्यामिति [६६क०] जानुमात्रे । इति सूत्रार्थः ॥ नमस्ते । षोडशऽर्चोऽनुवाकः एकरुद्रदेवत्यः आद्या गायत्री तिस्रोऽनुष्टुभः तिस्रः पंक्तयः सप्तानुष्टुभः द्वे जगत्यौ ।, अध्यायस्य परमेष्ठिदेवप्रजापतय ऋषयः मा न इति द्वयोः [१५–१६ क०] कुत्सोऽपि ऋषिः ॥ हे रुद्र ! रुत् दुःखं द्रावयति रुद्रः यद्वा रु गतौ ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः रवणं रुत् ज्ञानं राति ददाति रुद्रः ज्ञानम् भावे क्विप् तुगागमः रुत् ज्ञानप्रदः यद्वा पापिनो नरान् दुःखभोगेन रोदयति रुद्रः । हे रुद्र ! ते तव मन्यवे क्रोधाय नमः नमो नमस्कारोऽस्तु उतो अपि च ते तवेषवे बाणाय नमः उतापि च ते तव बाहुभ्यां नमः । तव क्रोधबाणहस्ता अस्मदरिष्वेव प्रसरन्तु मास्मास्वित्यर्थः ॥ १ ॥

या ते रुद्र शि॒वा त॒नूरघो॒राऽपा॑पकाशिनी।
तया॑ नस्त॒न्वा॒ शन्त॑मया॒ गिरि॑शन्ता॒भिचा॑कशीहि ॥ २ ॥

हे रुद्र! या ते तवेदृशी तनूः शरीरं हे गिरिशन्त! तया तन्वा नोऽस्मानभिचाकशीहि अभिपश्य। चाकशीतिः पश्यतिकर्मा [निघ० ३, ११, ८]। कीदृशी तनूः शिवा शान्ता मङ्गलरूपा। यतोऽघोरा अविषमा सौम्या अतएवापापकाशिनी पापमसुखं काशयति प्रकाशयति पापकाशिनी न पापकाशिनी अपापकाशिनी या पुण्यफलमेव ददाति न पापफलमित्यर्थः। गिरौ कैलाशे स्थितः शं सुखं प्राणिनां तनोति विस्तारयति गिरिशन्तः गिरि वाचि स्थितः शं तनोतीति वा गिरौ मेघे स्थितो वृष्टिद्वारेण शं तनोतीति वा गिरौ शेते गिरिशः अमति गच्छति जानातीत्यन्तः सर्वज्ञः अम गतौ भजने शब्दे कर्त्तरि क्तः गिरिशश्चासावन्तश्च गिरिशन्तस्तत्सम्बुद्धिः शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् [पा० ६, १, ९४ वा० २]। कीदृश्या तन्वा शन्तमया सुखतमया ॥ २ ॥

यामिषुं॑ गिरिशन्त॒ हस्ते॒ बिभ॒र्ष्यस्त॑वे। शि॒वां गि॑रित्र॒ तां कु॑रु॒ मा हि॑ꣳसीः॒ पुरु॑षं॒ जग॑त् ॥३॥

हे गिरिशन्त! त्वं यामिषुं बाणं हस्ते बिभर्षि धारयसि किं कर्तुम् अस्तवे असु क्षपणे तुमर्थे तवेप्रत्ययः असितुं शत्रून् क्षेप्तुमित्यर्थः। हे गिरित्र! गिरौ कैलाशे स्थितो भूतानि त्रायत इति गिरित्रः तामिषुं शिवां कल्याणकारिणीं कुरु। किञ्च पुरुषं पुत्रपौत्रादिकं जगत् जङ्गममन्यदपि गवाश्वादिकं मा हिंसीः मा बधीः ॥ ३ ॥

शिवेन वचसा त्वा गिरिशाच्छा वदामसि । यथा नः सर्वमिज्जगदयक्ष्मꣳ सुमना असत् ॥ ४ ॥

गिरौ कैलासे शेते गिरिशः हे गिरिश ! शिवेन वचसा मङ्गलेन स्तुतिरूपेण वचनेन त्वा अच्छ त्वां प्राप्तुं वयं वदामसि वदामः प्रार्थयामहे । अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः [निरु० ५, २८] संहितायां निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] दीर्घः । इदन्तो मसि [पा० ७, १, ४६] । किं वदाम इत्यत आह नोऽस्माकं सर्वमित् सर्वमेव जगत् जङ्गमं नराः पश्वादि यथा येन प्रकारेण अयक्ष्मं नीरोगं सुमनाः शोभनमनस्कं च असत् भवति तथा कुर्विति शेषः । सुमनःशब्दे पुंस्त्वमार्षं जगद्विशेषणत्वात् । असदित्यत्र लेटोऽडाटाविति अट् [पा० ३, ४, ९४] इत्याटः ॥ ४ ॥

अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक् । अहींश्च सर्वाञ्जम्भयन्त्सर्वाश्च यातुधान्योऽधराचीः परासुव ॥ ५ ॥

रुद्रो मामध्यवोचत् अधिवक्तु मां सर्वाधिकं वदतु तेनोक्ते मम सर्वाधिक्यं भवत्वित्यर्थः । कीदृशः अधिवक्ता अधिकवदनशीलः प्रथमः सर्वेषां मुख्यः पूज्यत्वात् । दैव्यः देवेभ्यो हितः । भिषक् रोगनाशकः स्मरणेनैव रोगनाशादुपक्रम । एवं परोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह हे रुद्र ! सर्वा यातुधान्यः यातुधानीः राक्षसीः त्वं परासुव पराक्षिप अस्मभ्यो दूरीकुरु । किं कुर्वन् सर्वानहीन् सर्पव्याघ्रादीन् जम्भयन् विनाशयन् । कीदृशीर्यातुधान्यः अधराचीः

अधरेऽधोदेशेऽवन्ति ता अधराच्यः ताः अधोऽधोगमनशीलाः। चौ समुच्चये सर्पनागराक्षसीक्षेपौ सदैव कुर्वित्यर्थः॥ ५॥

असौ यस्ताम्रो अरुण उत बभ्रुः सुमङ्गलः। ये चैनꣳ रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशोऽवैषाꣳ हेड ईमहे॥ ६॥

आदित्यरूपेणात्र रुद्रः स्तूयते। योऽसौ प्रत्यक्षो रुद्रो रविरूपः च पुनर्ये रुद्रा एनमभितो दिक्षु प्राच्यादिषु श्रिताः किरणरूपेण सहस्रशोऽसंख्याः एषां हेडः क्रोधमस्मदपराधजं वयमव ईमहे निवारयामः भक्त्या निराकुर्मः। हेड इति क्रोधनाम [निघ० २, १३, १]। अभिसर्वतसोरिति [पा० २, ३, २ वा० १, २] द्वितीया। कीदृशोऽसौ ताम्रः उदयेऽत्यन्तं रक्तः। अरुणः रक्तोऽस्तकाले। उतापि च बभ्रुः पिङ्गलवर्णोऽन्यदा। सुमङ्गलः शोभनानि मङ्गलानि यस्य मङ्गलरूपः रव्युदये सर्वमङ्गलप्रवर्तनात्॥ ६॥

असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः। उतैनं गोपा अदृश्रन्नदृश्रन्नुदहार्यः स दृष्टो मृडयाति नः॥ ७॥

योऽसावादित्यरूपोऽवसर्पति उदयास्तमयौ कुर्वन्निरन्तरं गच्छति। एनं गोपा उत गोपाला अपि वेदोक्तसंस्कारहीनाः अदृश्रन् पश्यन्ति। उदहार्यः उदकं हरन्ति ता उदहार्यः मन्थोदनेत्यादिना [पा० ६, ३, ६०] उदकस्योदादेशः जलहारिण्यो योषितोऽप्येनमदृश्रन् पश्यन्ति। आगोपालाङ्गनादिप्रसिद्ध इत्यर्थः। दृशेर्लुङि इरितो वेति [पा० ३, १, ५७] चेरङ् ऋगागमश्छान्दसः। कीदृशः नीलग्रीवः विल-

धारणेन नीला ग्रीवा कण्ठो यस्य असमये नीलकण्ठ इव लक्ष्य:। विलोहित: विशेषेण रक्त:। स रुद्रो दृष्ट: सन्नो-ऽस्मान्मृडयाति सुखयतु असौ मण्डलवर्ती रुद्र एव तपतीति ख्यात: सुखं करोत्वित्यर्थ:॥ ७॥

नमो॑ऽस्तु॒ नील॑ग्रीवाय सहस्रा॒क्षाय॑ मी॒ढु॒षे॑। अथो॑ ये अ॒स्य सत्वा॑नो॒ऽहं तेभ्यो॑ऽकर॒ं नमः॑॥ ८॥

नीलग्रीवाय नीलकण्ठाय रुद्राय नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु। कीदृशाय सहस्राक्षाय सहस्रमक्षीणि यस्य इन्द्रस्वरू-पिणे। मीढुषे मिमेहेति मीढ्वान् तस्मै मिहि सेचने दाश्वान्-साह्वान्मीढ्वांश्चेति [पा० ६, १, १२] क्वसन्तो निपात: सेक्त्रे वृष्टिकर्त्रे पर्जन्यरूपायेत्यर्थ: तरुणाय वा। अथो अपि चास्य रुद्रस्य ये सत्वान: प्राणिनो भृत्यास्तेभ्योऽहं नमो नमस्कार-मकरं करोमि कृञ् कृतौ अप् लङि उत्तमैकवचनम्॥ ८॥

प्रमु॑ञ्च॒ धन्व॑न॒स्त्वमु॒भयो॒रार्त्न्यो॒र्ज्याम्। याश्च॑ ते॒ हस्त॒ इष॑व॒: परा॒ ता भ॑गवो॒ वप॥ ९॥

हे भगव:! भगं षड्विधमैश्वर्यमस्यास्तीति भगवान्। मतुवसो रु: सम्बुद्धौ छन्दसीति [पा० ८, ३, १] रुत्वम्। ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशस: श्रिय:। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणेत्युक्ते:। हे भगवन्! धन्वन: धनुष उभयो-रार्त्न्यो: द्वयो: कोट्यो: स्थितां ज्यां मौर्वीं त्वं प्रमुञ्च दूरीकुरु याश्च ते तव हस्ते इषव: बाणा: ता इषू: परावप पराक्षिप ॥ ९॥

विज्यं॒ धनु॑: कप॒र्दिनो॒ विश॑ल्यो॒ बाण॑वाँ

२॥ उत। अनेशन्नस्य या इषव आभुरस्य निषङ्गधिः॥ १०॥

कपर्दो जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी रुद्रस्तस्य धनुः विज्यं मौर्वीरहितमस्तु विगता ज्या यस्य तत्। उतापि बाणवान् बाणा अस्मिन् सन्तीति बाणवान् इषुधिः विशल्यो विफलोऽस्तु बाणाग्रगतो लोहभागः शल्यम् इषुधिर्निरग्रबाणोऽस्तु। अस्य रुद्रस्य या इषवः ता अनेशन् नश्यन्तु णश अदर्शने नशेरत एत्वम् अङि वेत्येत्वम् पुषादित्वात् च्लेरङ्। अस्य रुद्रस्य निषङ्गधिः निषज्यत इति निषङ्गः खड्गः स धीयतेऽस्मिन्निति निषङ्गधिः कोशः स आभुः रिक्तः खड्गरहितोऽस्तु। रुद्र अस्मान् प्रति न्यस्तसर्वशस्त्रोऽस्त्वित्यर्थः॥ १०॥

या ते हेतिर्मीढुष्टम हस्ते बभूव ते धनुः। तयास्मान् विश्वतस्त्वमयक्ष्मया परि भुज॥ ११॥

अतिशयेन मीढ्वान्मीढुष्टमः तसौ मत्वर्थे इति [पा० १, ४, १८] भसंज्ञायां वसोः सम्प्रसारणम् [पा० ६, ४, १३१] षत्वष्टुत्वे हे मीढुष्टम सेक्तृतम वर्षुक। ते तव हस्ते या धनुः हेतिः धनूरूपमायुधं बभूव अस्ति एकं ते पदं पादपूरणाय। तया धनूरूपया हेत्या विश्वतः सर्वतोऽस्मान् परिभुज परिपालय भुजेर्विकरणव्यत्यये शप्रत्ययः। कीदृश्या तया अयक्ष्मया नास्ति यक्ष्मा रोगो यस्यास्तया निरुपद्रवया दृढया पशुपद्रव-कारिण्या वा॥ ११॥

परि ते धन्वनो हेतिरस्मान् वृणक्तु विश्व-

तः। अथो य इषुधिस्तवारे अस्मन्निधेहि तम् ॥ १२ ॥

हे रुद्र! ते तव धन्वनो हेतिः धनुःसम्बन्धि आयुधं विश्वतः सर्वतोऽस्मान् परिवृणक्तु त्यजतु मा हन्स्त्वित्यर्थः। वृजी वर्जने रुधादित्वात् श्नम्। अथो अपि च यस्तव इषुधिस्तमस्मत्सकाशात् आरे दूरे निधेहि अस्मत्तो दूरे स्थापय ॥ १२ ॥

अवतत्य धनुष्ट्वꣳ सहस्राक्ष शतेषुधे। निशीर्य शल्यानां मुखा शिवो नः सुमना भव ॥ १३ ॥

सहस्रमक्षीणि यस्य शतमिषुधयो यस्य हे सहस्राक्ष! हे शतेषुधे! त्वं नोऽस्मान् प्रति शिवः शान्तः सुमनाः शोभनचित्तश्च भव अनुग्रहपरो भवेत्यर्थः। किं कृत्वा धनुरवतत्य अपज्याकं कृत्वा शल्यानां मुखा मुखानि बाणफलाग्राणि निशीर्य शीर्णानि कृत्वा शॄ हिंसायाम् समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ऋत इद्धातो [पा० ७, १, १००] ॥ १३ ॥

नमस्त आयुधायानाताय धृष्णवे। उभाभ्यामुत ते नमो बाहुभ्यां तव धन्वने ॥ १४ ॥

हे रुद्र! ते तवायुधाय नमोऽस्तु बाणाय नतिरस्तु। कीदृशाय अनाततय धनुष्यनारोपिताय। धृष्णवे धर्षणशीलाय। धृषेः क्नु प्रत्ययः। रिपून् हन्तुं प्रगल्भाय। उतापि च ते तवाभाभ्यां बाहुभ्यां नमः। तव धन्वने धनुषेऽपि नमोऽस्तु तस्यापि विशेषणम् अनाततय अवतारितमौर्वीकाय ॥ १४ ॥

मा नो॑ म॒हान्त॑मु॒त मा नो॑ अर्भ॒कं मा न॒ उक्ष॑न्तमु॒त मा न॑ उक्षि॒तम्। मा नो॑ वधीः पि॒तरं॒ मोत मा॒तरं॑ मा नः॑ प्रि॒यास्त॒न्वो॑ रुद्र रीरिषः ॥ १५ ॥

हे रुद्र! नोऽस्माकं महान्तं वृद्धं गुरुपितृव्यादिकं मा वधीः मा हिंसीः उतापि नोऽस्माकमर्भकं बालं मा वधीः नोऽस्माकमुक्षन्तं सिञ्चन्तं तरुणं मा वधीः उतापि नोऽस्माकमुक्षितं सिक्तं गर्भस्थं च मा वधीः नः पितरं जनकं मा वधीः उतापि नो मातरं जननीं मा वधीः महान्तमित्यनेन सिद्धयोर्मातापित्रोः पुनरादानमादरार्थम्। नोऽस्माकं प्रियाः वल्लभाः तन्वः तनूः शरीराणि पुत्रपौत्ररूपाणि मा रीरिषः मा हिंसीः रिषतिर्हिंसाकर्मा ॥ १५ ॥

मा न॑स्तो॒के तन॑ये॒ मा न॒ आयु॑षि॒ मा नो॒ गोषु॒ मा नो॒ अश्वे॑षु रीरिषः। मा नो॑ वी॒रान् रु॑द्र भा॒मिनो॑ वधीर्ह॒विष्म॑न्तः॒ सद॒मित्त्वा॑ हवामहे ॥ १६ ॥

हे रुद्र! नोऽस्माकं तोके पुत्रे तनये पौत्रे मा रीरिषः मा हिंसीः न आयुषि जीवने मा हिंसीः नो गोषु धेनुषु मा रीरिषः नोऽश्वेषु तुरगेषु मा रीरिषः विभक्तिव्यत्ययो वा तोकं तनयमायुर्गा अश्वांश्च मा हिंसीः। भाम क्रोधे। भामिनः क्रोधयुतानपि नोऽस्माकं वीरान् भृत्यांश्च मा वधीः। क उपकार इति चेत् हविष्मन्तः हविर्युक्ताः सदमित् सदैव त्वां वयं हवामहे यागायाह्वयामः त्वदेकशरणा वयमिति भावः ॥ १६ ॥

नमो हिरण्यबाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नमो नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः पशूनां पतये नमो नमः शष्पिञ्जराय त्विषीमते पथीनां पतये नमो नमो हरिकेशायोपवीतिने पुष्टानां पतये नमः ॥ १७ ॥

नमो हिरण्यबाहव इत्युत्तरं द्रापे इति [४७क०] ऋक्पर्यन्तं सर्वाणि यजूंषि । तत्र नमो हिरण्यबाहव इत्यादीनां धनुष्कृद्भ्यश्च वो नम इत्यन्तानां [४६क०] चत्वारिंशदधिकद्विशतसंख्याकानां यजुषां तावन्तो रुद्रा देवताः नमो वः किरिकेभ्य इत्यादिचतुर्णां [४६ क०] अग्निवायुसूर्य्या देवताः रुद्राणां प्रधानभूताः ॥ छन्दांसि तु । चतुरक्षरं दैवी बृहती पञ्चाक्षरं दैवी पङ्क्तिः षडक्षरं यजुर्गायत्री सप्ताक्षरं यजुरुष्णिक् अष्टाक्षरं यजुरनुष्टुप् नवाक्षरं यजुर्बृहती दशाक्षरं यजुः पङ्क्तिः एकादशाक्षरं यजुस्त्रिष्टुप् द्वादशाक्षरं यजुर्जगती चतुर्दशाक्षरं साम्नोष्णिगेकमेव किरिकेभ्य इति । एतान्येवात्र छन्दांसि ॥ तद्रुद्रमध्ये केचनोभयतो नमस्काराः । पदद्वयात्पूर्वमेव पदोच्चारणात्पश्चाच्च नमःपदं येषां ते उभयतोनमस्काराः हिरण्यबाहवे इत्यादि श्वपतिभ्यश्च नम इत्यन्ताः । [२८क०] ततोऽन्यतरतो नमस्काराः अन्यतरत आदावेव पदद्वयस्य नमस्कारो येषां ते नमो भवायेत्यादि [२८ क०] प्रखिदते चेत्यन्ताः [४६ क०] । इषुमद्भ्य इत्यादि [२२ क०] श्वपतिभ्यश्च इत्यन्ताः [२८ क०] प्रत्ययाः व इति युष्मच्छब्दयोगात् । इषुकृद्भ्य इति [४६ क०] उभयतो नमस्काराः सभाभ्य इति [२४ क०] जातसंज्ञा रुद्राः । उभयतो नमस्काराः

शान्ततमाः अन्यतरतो नमस्कारा घोरतराः ॥ तेषां मन्त्राणामर्थ उच्यते एकैकस्यां कण्डिकायामष्टावष्टौ रुद्राः । हिरण्यमाभरणरूपं बाहोर्यस्य स हिरण्यबाहुः स च सेनां नयतीति सेनानीः तस्मै रुद्राय नमः ॥ दिशां पतये पालकाय रुद्राय नमः ॥ हरयो हरितवर्णाः केशाः पर्णरूपा येषां ते हरिकेशास्तेभ्यो वृक्षेभ्यो वृक्षरूपरुद्रेभ्यो नमः ॥ पशूनां जीवानां पतये पालकाय रुद्राय नमः ॥ शष्पिञ्जराय शष्पं बालतृणं तद्वत्पिञ्जराय पीतरक्तवर्णाय टिलोपश्छान्दसः । त्विषिर्दीप्तिरस्यास्ति त्विषिमान् संहितायां त्विषिशब्दस्य दीर्घः । ईदृशाय रुद्राय नमः ॥ पथीनां मार्गाणां पालकाय नमः पथिशब्दो मार्गवाची उत्तरदक्षिणतृतीया मार्गाः श्रुतावुक्ताः ॥ हरिकेशाय नीलवर्णकेशाय जरारहितायोपवीतिने मङ्गलार्थयज्ञोपवीतधारिणे रुद्राय नमः ॥ पुष्टानां गुणपूर्णानां नराणां पतये स्वामिने नमः ॥ १७ ॥

नमो॑ बभ्लु॒शाय॑ व्या॒धिनेऽन्ना॑नां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ भ॒वस्य॑ हे॒त्यै जग॑तां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ रु॒द्राया॑तता॒यिने॒ क्षेत्रा॑णां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमः॑ सू॒तायाह॑न्त्यै॒ वना॑नां॒ पत॑ये॒ नमः॑ ॥ १८ ॥

बभ्लुशः कपिलवर्णः यद्वा बिभर्त्ति रुद्रमिति बभ्लुर्वृषभस्तस्मिन् शेते स बभ्लुशः । विध्यति शत्रूनिति व्याधी तस्मै रुद्राय नमः ॥ अन्नानां पालकाय नमः ॥ भवस्य संसारस्य हेत्यै आयुधाय संसारनिवर्त्तकाय रुद्राय नमः ॥ जगतां पालकाय रुद्राय नमः ॥ आततेन विस्तृतेन धनुषा सह एति गच्छति आततायी उद्यतायुधस्तस्मै रुद्राय नमः ॥ क्षेत्राणां देशानां पालकाय नमः ॥ न हन्तीत्यहन्ति तस्मै

महन्त्ये सूताय सारथये तद्रूपाय रुद्राय नमः। सारथिर्मे हन्ति॥ वनानां पालकाय नमः॥ १८॥

नमो रोहिताय स्थपतये वृक्षाणां पतये नमो नमो भुवन्तये वारिवस्कृतायौषधीनां पतये नमो नमो मन्त्रिणे वाणिजाय कक्षाणां पतये नमो नम उच्चैर्घोषायाक्रन्दयते पत्तीनां पतये नमः॥ १९॥

रोहितो लोहितवर्णः स्थपतिर्गृहादिकर्ता विश्वकर्मरूपेण तस्मै नमः॥ वृक्षाणां पालकाय नमः॥ भुवं तनोतीति भुवन्तिर्भूमण्डलविस्तारकः। वरिवो धनं करोतीति वरिवस्कृत् स एव वारिवस्कृतः स्वार्थेऽण् स्वानभोग्यकराय नमः॥ ओषधीनां ग्राम्यारण्यानां पालकाय नमः॥ आलोचनकुशलो मन्त्री वणिगेव वाणिजः व्यापारकर्ता तद्रूपाय नमः॥ वनगता गुल्मवीरुधादयः कक्षास्तेषां पालकाय नमः॥ उच्चैर्घोषो ध्वनिर्यस्य स उच्चैर्घोषः आक्रन्दयति रोदयतीत्याक्रन्दयन् युद्धे महाशब्दाय रिपुरोदकाय नमः॥ पत्तीनां सेनाविशेषाणां पदातीनां वा पालकाय नमः। एको रथो गजश्चाश्वास्त्रयः पञ्च पदातयः। एष सेनाविशेषोऽयं पत्तिरित्यभिधीयत इति व्यासोक्तेः [महाभार० १, २८९]॥ १९॥

नमः कृत्स्नायतया धावते सत्वनां पतये नमो नमः सहमानाय निव्याधिन आव्याधिनीनां पतये नमो नमो निषङ्गिणे ककुभाय स्तेनानां पतये नमो नमो निचेरवे परिच-

णायार॒ण्याना॒ं पत॑य॒ नम॑ः ॥ २० ॥

कृत्स्नं समग्रमायतं विस्तृतम् अर्थाद्धनुः यस्य स कृत्स्ना-यतस्तस्य भावः कृत्स्नायतता तया आकर्णपूर्णधनुष्ट्वेन धावते युद्धे शीघ्रं गच्छते रुद्राय नमः शीघ्रगतौ सरतेर्धावादेशः तलोपश्छान्दसः यद्वा कृत्स्नः सर्वं आयो लाभो यस्य कृत्-स्नायस्तस्य भावः कृत्स्नायता तया धावते सर्वलाभप्रापकत्वेन धावते यत्र गच्छति तत्र सर्वेष्टं लाभं प्राप्नोतीत्यर्थः॥ सत्वन्-शब्दः प्राणिवाची सत्वानः सात्विकाः शरणागताः प्राणिनस्तेषां पालकाय नमः॥ सहतेऽरीनभिभवतीति सहमानः नितरां विध्यति हन्ति शत्रूनिति निव्याधी तस्मै नमः॥ आ सम-न्ताद्विध्यन्तीत्याव्याधिन्यः शूरसेनास्तासां पालकाय नमः॥ निषङ्गः खड्गः साऽस्यास्तीति निषङ्गी ककुभो महान् तस्मै रुद्राय नमः। ककुभ इति महन्नामसु [निघ० ३, ३, १८] पठितम्॥ स्तेना गुप्तचोरास्तेषां पालकाय नमः॥ अपहार बुद्ध्या निरन्तरं चरतीति निचेरुः परित आपणवाटिकादौ हरणेच्छया चरतीति परिचरः तस्मै नमः॥ अरण्यानां वनानां पतये नमः॥ रुद्रो लीलया चोरादिरूपं धत्ते यद्वा रुद्रस्य जगदात्मकत्वाच्चोरादयो रुद्रा एव ज्ञेयाः यद्वा स्तेनादि-शरीरे जीवेश्वररूपेण रुद्रो द्विधा तिष्ठति तत्र जीवरूपं स्तेनादिशब्दवाच्यं तदीश्वररुद्ररूपं लक्षयति यथा शाखाग्रं चन्द्रस्य लक्षकम् किं बहुना स्तुत्यार्थविवक्षया मन्त्रेषु लौकिकाः शब्दाः प्रयुक्ताः॥ २०॥

नमो॒ वञ्च॑ते परि॒वञ्च॑ते स्ताय॒ूनां पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ निष॒ङ्गिण॑ इषुधि॒मते॒ तस्क॑राणा॒ं

पतये नमो नमः सृकायिभ्यो जिघांसद्भ्यो मुष्णतां पतये नमो नमोऽसिमद्भ्यो नक्तं चरद्भ्यो विकृन्तानां पतये नमः ॥ २१ ॥

वञ्चति प्रतारयति वञ्चन् परि सर्वतो वञ्चति परिवञ्चन् तस्मै नमः। स्वामिन आप्तो भूत्वा व्यवहारे कुत्रचित्तदीयं धनमपह्नुते तद्वञ्चनम् सर्वव्यवहारे धनापह्नवः परिवञ्चनम् ॥ गुप्तचोरा द्विविधाः। रात्रौ गृहे खातादिना द्रव्यहर्तारः। ज्ञाता एवाहर्निशमज्ञाता हर्तारश्च। पूर्वे स्तेनाः उत्तरे स्तायवः तेषां पतये नमः॥ निषङ्गः खड्गो बाणो वा सोऽस्यास्तीति निषङ्गी इषुधिर्बाणाधारोऽस्यास्तीतीषुधिमान् तद्रूपाय नमः॥ तस्कराः प्रकटचोरास्तेषां पतये नमः॥ सृक इति वज्रनाम [निघ० २, २०, ६] सृकेन वज्रेण सह यन्ति गच्छन्तीत्येवंशीलाः सृकायिनः अतएव शत्रून् हन्तुमिच्छन्ति जिघांसन्ति जिघांसन्तीति जिघांसन्तः हन्तेः सन्नन्ताच्छतृप्रत्ययः तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः॥ क्षेत्रादिषु धान्यापहर्तारो मुष्णन्तस्तेषां पालकाय नमः॥ असयः खड्गाः सन्ति येषां तेऽसिमन्तः नक्तं रात्रौ चरन्ति ते नक्तंचरन्तः खड्गं धृत्वा रात्रौ वीथीनिर्गतप्राणिघातकास्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः॥ विकृन्तन्ति छिन्दन्ति ते विकृन्ताः छित्त्वापहरन्तस्तेषां पतये नमः॥ २१ ॥

नम उष्णीषिणे गिरिचराय कुलुञ्चानां पतये नमो नमः इषुमद्भ्यो धन्वायिभ्यश्च वो नमो नम आतन्वानेभ्यः प्रतिदधानेभ्यश्च वो

नमो नम आयच्छद्भ्योऽस्यद्भ्यश्च वो नमः ॥२२॥

उष्णीषं शिरोवेष्टनमस्यास्तीत्युष्णीषी उष्णीषेण शिरः प्रावृत्य ग्रामेऽपहर्तुं प्रवृत्तः गिरौ चरति गिरिचरः अरण्यानां वस्त्राद्यपहर्तुं पर्वतादिविषमस्थानचारी तद्रूपाय रुद्राय नमः ॥ कुं भूमिं क्षेत्रगृहादिरूपां लुञ्चन्ति हरन्ति कुलुञ्चाः कुत्सितं लुञ्चन्ति वा तेषां पालकाय नमः ॥ इषवो विद्यन्ते येषां ते इषुमन्तः जनान् भीषयितुं बाणधारिणस्तेभ्यो नमः धन्वना धनुषा सह यन्ति गच्छन्ति धन्वायिनः हे रुद्राः! धनुर्धारिभ्यो वो युष्मभ्यं नमः। चकारो मन्त्रभेदज्ञापनार्थः एवमग्रेऽपि ॥ आतन्वन्त्यारोपयन्ति ज्यां धनुषीत्यातन्वाना-स्तद्रूपेभ्यो नम ॥ प्रतिदधते सन्दधते बाणं धनुषीति सन्दधानास्तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः ॥ आयच्छन्त्याकर्षन्ति धनूंषि ते आयच्छन्तः तेभ्यो नमः ॥ अस्यन्ति क्षिपन्ति बाणानित्य-स्यन्तस्तेभ्यो नमः। असु क्षेपणे दिवादिः ॥ २२ ॥

नमो विसृजद्भ्यो विध्यद्भ्यश्च वो नमो नमः स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यश्च वो नमो नमः शयानेभ्य आसीनेभ्यश्च वो नमो नमस्तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्च वो नमः ॥ २३ ॥

विसृजन्ति विमुञ्चन्ति बाणानरिष्विति विसृजन्तः तेभ्यो नमः ॥ विध्यन्ति ताडयन्ति शत्रूनिति विध्यन्तस्तेभ्यो वो नमः मुक्तस्य बाणस्य लक्ष्ये प्रवेशो वेधः ॥ स्वपन्ति ते स्वपन्तः स्वप्नावस्थामनुभवन्तस्तेभ्यो नमः ॥ जाग्रति ते जाग्रतः जाग्रदवस्थावन्तस्तेभ्यो वो नमः ॥ शेरते ते शयानाः सुषुप्त्य-वस्थावन्तस्तेभ्यो नमः ॥ आसते ते आसीना उपविशन्तस्तेभ्यश्च

वो नमः ॥ तिष्ठन्ति ते तिष्ठन्तो गतिनिवृत्तास्तेभ्यो नमः ॥ धावन्ति ते धावन्तो वेगवद्गतयस्तेभ्यो वो नमः ॥ २३ ॥

नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वो नमो नमोऽश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च वो नमो नम आव्याधिनीभ्यो विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमो नम उगणाभ्यस्तृꣳहतीभ्यश्च वो नमः ॥ २४ ॥

अथ जातसंज्ञा रुद्रा रुद्रलोके सन्ति ते कथ्यन्ते रुद्राद्वैत-प्रतिपादनाय । अथो एवꣳ हैतानि रुद्राणां जातानीति [८, १, १, १८,] श्रुतेः । सभारूपेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः सभादिषु रुद्रदृष्टिः कर्त्तव्येति तात्पर्य्यम् ॥ सभायाः पतिभ्यो वो नमः ॥ अश्वास्तुरगास्तेभ्यो नमः ॥ अश्वानां पतिभ्यो वो नमः ॥ आ समन्ताद्विध्यन्तीत्याव्याधिन्यो देव्यः सेना वा ताभ्यो नमः ॥ विशेषेण विध्यन्ति विविध्यन्त्यस्ताभ्यो वो नमः ॥ उत्कृष्टा गणा भृत्यसमूहा यासां ता उगणाः उपसर्गान्त्यलोपः पृषोदरादित्वात् [पा० ६, ३, १०९] ब्राह्म्याद्या मातरस्ताभ्यो नमः ॥ तृंहन्ति घ्नन्ति तृंहत्यः तृहि हिंसायां हन्तुं समर्था दुर्गादयस्ताभ्यो वो नमः ॥ २४ ॥

नमो गणेभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमो नमो व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च वो नमो नमो गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्च वो नमो नमो विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च वो नमः ॥ २५ ॥

देवानुचरा भूतविशेषा गणास्तेभ्यो नमः ॥ गणानां पालका गणपतयस्तेभ्यो वो नमः ॥ व्राता नानाजातीयानां

सङ्घास्तेभ्यो नमः॥ व्रातपालका व्रातपतयस्तेभ्यो वो नमः॥ गच्छन्ति वाञ्छन्ति गृत्सा विषयलम्पटाः गृत्सा मेधाविनो वा तेभ्यो नमः॥ गृत्सपतयस्तत्पालकास्तेभ्यो वो नमः॥ विकृतं रूपं येषां ते विरूपा नग्नमुण्डजटिलादयस्तेभ्यो नमः। विश्वं सर्वं नानाविधं रूपं येषां ते विश्वरूपास्तुरङ्गवदनहयग्रीवादयस्तेभ्यो वो नमः॥ २५॥

नमः सेनाभ्यः सेनानिभ्यश्च वो नमो नमो रथिभ्यो अरथेभ्यश्च वो नमो नमः क्षत्तृभ्यः संग्रहीतृभ्यश्च वो नमो नमो महद्भ्यो अर्भकेभ्यश्च वो नमः॥ २६॥

सेनारूपेभ्यो नमः॥ सेनां नयन्ति ते सेनान्यः सेनापतयस्तद्रूपेभ्यो वो नमः। कृत्स्नश्छान्दसः॥ रथाः सन्ति येषां ते रथिनः तेभ्यो नमः॥ नास्ति रथो येषां ते अरथास्तेभ्यो वो नमः। क्षि निवासगत्योः तुदादिः क्षियन्ति निवसन्ति रथेष्विति क्षत्तारः यद्वा क्षिप् प्रेरणे क्षिपन्ति प्रेरयन्ति सारथीनिति क्षत्तारः रथाधिष्ठातारः नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृभ्रातृजामातृपितृदुहितृ इत्यौणादिकसूत्रेण तृच्प्रत्ययान्तो निपातः तेभ्यो नमः॥ संगृह्णन्त्यश्वानिति संग्रहीतारः सारथयः ण्वुल्तृचाविति [पा० ३, १, १३३] तृच्। तेभ्यो नमः॥ महान्तो जातिविद्यादिभिरुत्कृष्टास्तेभ्यो नमः॥ अर्भकाः प्रमाणादिभिरल्पाः तेभ्यो नमः॥ २६॥

नमस्तक्षभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमो नमः कुलालेभ्यः कर्मारेभ्यश्च वो नमो नमो निषा-

ट्टेभ्यः पुञ्जिष्टेभ्यश्च वो नमो नमः श्ववनिभ्यो मृगयुभ्यश्च वो नमः ॥ २७ ॥

तक्षाणः शिल्पजातयस्तेभ्यो नमः ॥ रथं कुर्वन्तीति रथकाराः सूत्रधारविशेषास्तेभ्यो वो नमः ॥ कुलालाः कुम्भकारास्तेभ्यो नमः ॥ कर्मारा लोहकारास्तेभ्यो वो नमोऽस्तु ॥ निषादा गिरिचरा मांसाशिनो भिल्लास्तेभ्यो नमः ॥ पुञ्जिष्टाः पक्षिपुञ्जघातकाः पुल्कसादयस्तेभ्यो वो नमः ॥ शुनो नयन्ति ते श्वन्यः श्वकण्ठबद्धरज्जुधारकाः श्वगणिनः नयतेर्क्विप्स्व धार्षः तेभ्यो नमः ॥ मृगान् कामयन्ते ते मृगयवः । इदंयुरिदंकामयमान इति यास्कोक्तेः [निरु० ६, ३१] सुप आत्मनः क्यजिति [पा० ३, १, ८] क्यच् क्यचि चेति [पा० ७, ४, ३३] प्राप्तस्येत्वस्य न छन्दस्यपुत्रस्येति [पा० ७, ४, ३५] निषेधः । मृगयवो लुब्धकास्तेभ्यो वो नमः ॥ २७ ॥

नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वो नमो नमो भवाय च रुद्राय च नमः शर्वाय च पशुपतये च नमो नीलग्रीवाय च शितिकण्ठाय च ॥२८॥

श्वानः कुक्कुरास्तद्रूपेभ्यो नमः ॥ शुनां पतयः श्वपतयः श्वपाकास्तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । श्वपतयः किरातवेषस्य रुद्रस्यानुचराः ॥ नम इषुमद्भ्यो धन्वायिभ्य इत्यारभ्य [२२कं०] ये वःशब्दास्ते पूजावाचका वा न युष्मदादेशाः ॥ इत्युभयतोनमस्कारमन्त्राः समाप्ताः । अथ नमस्कारोपक्रमा नाम मन्त्रा उच्यन्ते ॥ भवन्त्युत्पद्यन्ते जन्तवोऽस्मादिति भवस्तस्मै नमः ॥ रुत् दुःखं द्रावयति नाशयति रुद्रस्तस्मै

नमः ॥ शृणाति हिनस्ति पापमिति शर्वस्तस्मै नमः पशून् अज्ञान् पाति रक्षतीति पशुपतिस्तस्मै नमः ॥ विषभक्षणेन नीला नीलवर्णा ग्रीवा कण्ठैकदेशो यस्य स नीलग्रीवस्तस्मै नमः ॥ शितिः श्वेतः कण्ठः नीलातिरिक्तभागो यस्य स शितिकण्ठस्तस्मै नमः । शिती धवलमेचकौ ॥ २८ ॥

नमः कपर्दिने च व्युप्तकेशाय च नमः सहस्राक्षाय च शतधन्वने च नमो गिरिशयाय च शिपिविष्टाय च नमो मीढुष्टमाय चेषुमते च ॥ २९ ॥

कपर्दो जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी तस्मै नमः ॥ पाशुपतादिवेषेण ॥ चकाराः सर्वे समुच्चयार्था ज्ञेयाः । व्युप्ताः मुण्डिताः केशा यस्य स व्युप्तकेशस्तस्मै नमः । यत्यादिरूपेण मुण्डितत्वम् ॥ सहस्रमक्षीणि यस्य सहस्राक्षस्तस्मै इन्द्ररूपाय नमः ॥ शतं धनूंषि यस्य शतधन्वा धनुषश्चेत्यनङ् [पा० ५, ४, १३२] तस्मै बहुधनुर्धारिणे नमः ॥ गिरौ कैलासे शेतेऽसौ गिरिशयस्तस्मै नमः ॥ शिपिविष्टाय विष्णुरूपाय विष्णुः शिपिविष्ट इति श्रुतेः यद्वा शिपिषु पशुषु विष्टः प्रविष्टः पशवो वै शिपिरिति श्रुतेः सर्वप्राणिष्वन्तर्यामितया स्थित इत्यर्थः यद्वा यज्ञो वै शिपिः यज्ञेऽधिदेवतात्वेन प्रविष्टः शिपिरादित्यो वा मण्डलाधिष्ठातेत्यर्थः तस्मै नमः । शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टो भवतीति यास्कोक्तेः [निरु० ५, ८] ॥ अतिशयेन मीढ्वान् मेघरूपेण सेक्ता मीढुष्टमः तस्मै नमः ॥ इषवो बाणाः सन्त्यस्येतीषुमान् तस्मै नमः ॥ २९ ॥

नमो॑ ह्रस्वाय॑ च वाम॒नाय॑ च॒ नमो॑ बृह॒ते च॒ वर्षी॑यसे च॒ नमो॑ वृ॒द्धाय॑ च स॒वृधे॑ च॒ नमोऽग्र्या॑य च प्रथ॒माय॑ च ॥ ३० ॥

रूपतो नमस्काराः॥ ह्रस्वोऽल्पशरीरस्तस्मै नमः॥ वामनः सङ्कुचितावयवस्तस्मै नमः॥ बृहन् प्रौढाङ्गस्तस्मै नमः॥ वर्षीयानतिशयेन वृद्धः प्रस्थस्फेत्यादिना [पा० ६, ४, १५७] वर्षादेशः तस्मै नमः॥ वृद्धो वयसाधिक तस्मै नमः॥ वर्धन्ते विद्याविनयादिगुणैस्ते वृधः पण्डिताः क्विप् तैः सह वर्त्तत इति सवृत् तस्मै नमः॥ जगतामग्रे भवोऽग्र्यस्तस्मै नमः॥ अग्राद्यत्॥ सर्वत्र मुख्यः प्रथमस्तस्मै नमः॥ ३०॥

नम॑ आ॒शवे॑ चाजि॒राय॑ च॒ नमः॒ शीघ्र्या॑य च॒ शीभ्या॑य च॒ नम॒ ऊर्म्या॑य चावस्व॒न्या॑य च॒ नमो॑ नादे॒याय॑ च॒ द्वीप्या॑य च ॥ ३१ ॥

अश्नुते जगद्व्याप्नोतीत्याशुस्तस्मै नमः। अजति गच्छतीत्यजिरो गतिशीलस्तस्मै नमः। शीघ्रे वेगवद्वस्तुनि भवः शीघ्र्यः। तत्र भव इति [पा० ४, ३, ५३] यत्सर्वत्र॥ शीभृ कत्थने शीभते कथ्यते इति शीभ आत्मश्लाघो पचाद्यच् तत्र भवः शीभ्यः शीभो जलप्रवाहो वा शीभः क्षिप्रो वा तत्र भवाय नमः॥ ऊर्मिषु कल्लोलेषु भव ऊर्म्यः तस्मै नमः॥ अवगतः स्वनो यस्मात्तदवस्वनं स्थिरजलम् यद्वा अव नीचैर्गतादौ स्वनोऽवस्वनस्तत्र भवाय॥ नद्यां भवो नादेयस्तस्मै नमः। स्त्रीभ्यो ढक् [पा० ४, १, १२०]॥ द्वीपे जलान्तर्वर्त्तिनिर्जलभूमौ भवो द्वीप्यस्तस्मै नमः॥ ३१ ॥

नमो॑ ज्ये॒ष्ठाय॑ च कनि॒ष्ठाय॑ च॒ नमः॑

पूर्वजाय चापरजाय च नमो मध्यमाय चापगल्भाय च नमो जघन्याय च बुध्न्याय च ॥३२

वयोऽवस्थाविशेषाभिधायकाः षट् नमस्काराः॥ अत्यन्तप्रशस्यो ज्येष्ठस्तस्मै नमः। ज्य चेति [पा० ५, ३, ६१] प्रशस्यशब्दस्येष्ठनि ज्यादेशः॥ अत्यन्तं युवाल्पो वा कनिष्ठस्तस्मै नमः। युवाल्पयोः कनन्यतरस्यामिति [पा० ५, ३, ६४] कनादेशः॥ पूर्वं जगदादौ हिरण्यगर्भरूपेणोत्पन्नः पूर्वजस्तस्मै नमः॥ अपरस्मिन् काले प्रलये कालाग्निरूपेण जातोऽपरजस्तस्मै नमः॥ मध्ये सृष्टिसंहारान्तर्देवतिर्यगादिरूपेण भवो मध्यमस्तस्मै नमः मध्याम्मः॥ गल्भ धार्ष्ट्ये गल्भनं गल्भो धार्ष्ट्यम् अपगतो गल्भो यस्मात्सोऽपगल्भोऽप्रगल्भोऽव्युत्पन्नेन्द्रियस्तद्रूपाय नमः। एकगर्भान्तरितोऽपगल्भो वा॥ जघनं गवादीनां पश्चाद्भागस्तत्र भवो जघन्यस्तस्मै नमः॥ बुध्ने वृक्षादिमूले भवो बुध्न्यस्तस्मै नमः ॥ ३२ ॥

नमः सोभ्याय च प्रतिसर्याय च नमो याम्याय च क्षेम्याय च नमः श्लोक्याय चावसान्याय च नम उर्वर्याय च खल्याय च ॥३३॥

सोभं गन्धर्वनगरं तत्र भवः सोभ्यः यद्वा उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितः सोभो मनुष्यलोकः। पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यां मनुष्यलोकमित्याथर्वणश्रुतेः [प्रश्नोपनिष० २, १]। तत्र भवः सोभ्यस्तस्मै नमः॥ प्रतिसरो विवाहोचितं हस्तसूत्रमभिचारो वा तत्र भवः प्रतिसर्यः तस्मै नमः॥ आहुः प्रतिसरं हस्तसूत्रे माल्यस्य मण्डने। व्रण-

शृङ्गी चमूपृष्ठे नियोज्यारचके कर्णे। मन्त्रभेदेऽपीति विश्वः॥ यमे भवो याम्यः पापिनां नरकाविदात। तस्मै नमः॥ क्षेमे कुशले भवः क्षेम्यस्तस्मै नमः॥ श्लोका वैदिकमन्त्रा यशो वा तत्र भवः श्लोक्यस्तस्मै नमः॥ अवसानं समाप्तिर्वेदान्तो वा तत्र भवोऽवसान्यस्तस्मै नमः॥ उर्वरा सर्वशस्याढ्या भूः. तत्र धान्यरूपेण भव-उर्वर्यस्तस्मै नमः॥ खलो धान्यविवेचनदेशः तत्र भवः खल्यस्तस्मै नमः। खलः कल्के भुवि धाने क्रूरे कर्णे. जयेऽधमे इत्युक्तः॥ ३३॥

नमो वन्याय च कक्ष्याय च नमः श्रवाय च प्रतिश्रवाय च नम आशुषेणाय चाशुरथाय च नमः शूराय चावभेदिने च॥ ३४॥

वने वृक्षादिरूपेण भवो वन्यस्तस्मै नमः। वनं वृक्षौघो जलं वा। वनं प्रस्रवणे गेहे प्रवासेऽम्भसि कानने॥ कक्षं तृणं वल्ली वा तत्र भवः कक्ष्यस्तस्मै नमः। कक्षो वीरुधि दोर्मूले कच्छे शुष्कवने तृणे॥ श्रूयत इति श्रवः शब्दस्तद्रूपाय नमः॥ प्रतिश्रवः प्रतिशब्दस्तद्रूपाय नमः॥ आशुः शीघ्रा सेना स आशुषेणः तस्मै नमः॥ आशु शीघ्रो रथो यस्यासावाशुरथस्तस्मै नमः॥ शूराय युद्धवीराय नमः॥ अवभिनत्ति रिपूञ्छ्रीचैर्विदारयतीत्यवभेदी तस्मै नमः॥ ३४॥

नमो बिल्मिने च कवचिने च नमो वर्मिणे च वरूथिने च नमः श्रुताय च श्रुतसेनाय च नमो दुन्दुभ्याय चाहनन्याय च॥३५॥

बिल्मं शिरस्त्राणमस्यास्ति बिल्मी तस्मै नमः॥ पटस्यूतं कर्पासगर्भं देहरक्षकं कवचं तदस्यास्तीति कवची तस्मै नमः॥

लोहमयं शरीररक्षकं वर्म तदस्यास्तीति वर्मी तस्मै नमः ॥ गजोपरिस्थो गजाकारः कोष्ठो वरूथः रथगुप्तिर्वा सोऽस्यास्ति वरूथी तस्मै नमः । वरूथं तु तनुत्राणे रथगोपनवेश्मनोः ॥ श्रुताय प्रसिद्धाय नमः । श्रुता प्रसिद्धा सेना यस्य स श्रुतसेनः तस्मै ॥ दुन्दुभौ भेर्यां भवो दुन्दुभ्यः तस्मै । दुन्दुभिस्तु भेर्यां दितिसुते विषे ॥ आहन्यते ताड्यतेऽनेनेत्याहननं वाद्यसाधनं दण्डादि तत्र भव आहनन्यः तस्मै ॥ ३५ ॥

नमो धृष्णवे च प्रमृशाय च नमो निषङ्गिणे चेषुधिमते च नमस्तीक्ष्णेषवे चायुधिने च नमः स्वायुधाय च सुधन्वने च ॥ ३६ ॥

धृष्णोतीत्येवंशीलो धृष्णुः प्रगल्भः त० ॥ प्रमृशति विचारयति प्रमृशः पण्डितः त० । इगुपधेति [पा० ३, १, १३५] कः निषङ्गिणे खड्गयुताय नमः ॥ इषुधिमते तूणयुताय नमः ॥ तीक्ष्णा असह्या इषवो बाणा यस्य स तीक्ष्णेषुः त० ॥ आयुधान्यन्यान्यपि सन्ति आयुधी त० ॥ शोभनमायुधं त्रिशूलं यस्य स स्वायुधः त० ॥ शोभनं धनुः पिनाकं यस्य स सुधन्वा त० ॥ ३६ ॥

नमः स्रुत्याय च पथ्याय च नमः काट्याय च नीप्याय च नमः कुल्याय च सरस्याय च नमो नादेयाय च वैशन्ताय च ॥ ३७ ॥

स्रुतिः क्षुद्रः प्रवाहः क्षुद्रमार्गो वा तत्र भवः स्रुत्यः त० ॥ पन्था रथाश्वादियोग्यो मार्गस्तत्र भवः पथ्यः त० ॥ कुत्सितमटति जनो यत्रेति [illegible] विषममार्गः तत्र भवः काट्यः त० । काटः कूपप्रदेशो [illegible] नीचैः पतन्त्यापो यत्रेति नीपा

गिर्यधोभागः । ऋक्पूरब्धूःपथामिति [पा० ५, ४, ७४] अप्रत्ययः द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईदिति [पा० ६, ३, ९७] अपशब्दस्येकारः तत्र भवो नीप्यः त० ॥ कुल्या कृत्रिमा सरित्तत्र भवः कुल्यः कुलेषु देहेषु वान्तर्यामिरूपेण भवः कुल्यः त० । कुलं देहेऽन्वये गणे ॥ सरसि भवः सरस्यः त० ॥ नद्यां भवो नादेयः तस्मै नदीजलरूपाय नमः ॥ वैशन्तोऽल्पसरः तत्र भवो वैशन्तः त० ॥ ३७ ॥

नमः कूप्याय चावट्याय च नमो वीध्र्याय चातप्याय च नमो मेघ्याय च विद्युत्याय च नमो वर्ष्याय चावर्ष्याय च ॥ ३८ ॥

कूपे भवः कूप्यः त० ॥ अवटो गर्तस्तत्र भवोऽवट्यः त० ॥ इन्धी दीप्तौ विशेषेण इध्रं वीध्रं निर्मलं शरदभ्रं तत्र भवो वीध्र्यः यद्वा विगत इध्रो दीप्तिर्यस्मात्स वीध्रो घनागमः तत्र भवाय नमः ॥ आतपे भव आतप्यः त० ॥ मेघे भवो मेघ्यः त० ॥ विद्युति भवो विद्युत्यः त० ॥ वर्षे वृष्ट्यां भवो वर्ष्यः त० ॥ अवर्षे वृष्टिप्रतिबन्धे भवोऽवर्ष्यः त० ॥ ३८ ॥

नमो वात्याय च रेष्म्याय च नमो वास्तव्याय च वास्तुपाय च नमः सोमाय च रुद्राय च नमस्ताम्राय चारुणाय च ॥ ३९ ॥

वाते भवो वात्यः त० ॥ रिष्यन्ते नश्यन्ति भूतान्यत्रेति रेष्मा प्रलयकालः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५] मनिन् । तत्र भवो रेष्म्यः प्रलयेऽपि विद्यमानायेत्यर्थः ॥ वास्तुनि गृहभुवि भवो वास्तव्यः त० । वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ वास्तु गृहभुवं पाति वास्तुपः त० ॥ उमया सहितः सोमः त० ।

यत् दुःखं द्रावयति रुद्रो दुःखनाशकः त० ॥ ताम्रो रक्तवर्णः उदयद्रविरूपेण त० ॥ अरुण ईषद्रक्त उदयोत्तरकालीनार्करूपेण ॥ ३८ ॥

नमः शङ्गवे च पशुपतये च नम उग्राय च भीमाय च नमोऽग्रेवधाय च दूरेवधाय च नमो हन्त्रे च हनीयसे च नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यो नमस्ताराय ॥ ४० ॥

शं सुखं गमयति प्रापयति शङ्गुः शं सुखरूपा गावो वाचो वेदरूपा यस्येति वा त० ॥ पशूनां प्राणिनां पतिः पालकः त० ॥ उग्र उद्गूर्णायुधः शत्रून् हन्तुं त० ॥ भीम शत्रुभयोत्पादकः ॥ अग्रे पुरो वर्त्तमानो हन्तीत्यग्रेवधः त० ॥ दूरे वर्त्तमानो हन्तीति दूरेवधः त० ॥ हन्तीति हन्ता त०। लोके यो हन्ति तद्रूपेण रुद्र एव हन्तीत्यर्थः ॥ अतिशयेन हन्ता हनीयान् त०। तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा० ६. ५, १५४] तृचो लोपः प्रलये सर्वहन्तेत्यर्थः ॥ हरयो हरिताः केशाः पत्ररूपा येषां तेभ्यो वृक्षेभ्यः कल्पतरुरूपेभ्यो नमः ॥ तारयति संसारमिति तारः त० ॥ ४० ॥

नमः शम्भवाय च मयोभवाय च नमः शङ्कराय च मयस्कराय च नमः शिवाय च शिवतराय च ॥ ४१ ॥

शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भवः यद्वा शं सुखरूपश्चासौ भवः संसाररूपश्च मुक्तिरूपो भवरूपश्च त० ॥ मयः सुखं भवत्यस्मान्मयोभवः संसारसुखप्रदः त० ॥ शं लौकिकसुखं

करोति शङ्करः त० ॥ मयो मोक्षसुखं करोति मयस्करः त० । स्रक्चन्दनादिरूपेण लौकिकसुखकारित्वम् शास्त्रादिरूपेण ज्ञानप्रदत्वान्मोक्षसुखकारित्वमित्यर्थः । एताभ्यां पदाभ्यां साक्षात्सुखकारित्वम् पूर्वपदाभ्यां तद्द्वारा कारयितृत्वमिति विवेकः ॥ शिवः कल्याणरूपो निष्पापः त० ॥ शिवतरो-ऽत्यन्तं शिवो भक्तानपि निष्पापान् करोति त० ॥ अस्यां कण्डिकायां षड् यजूंषि पूर्वस्यां दशोक्तेः ॥ ४१ ॥

नमः पार्य्याय चावार्य्याय च नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च नमस्तीर्थ्याय च कूल्याय च नमः शष्प्याय च फेन्याय च ॥ ४२ ॥

पारे संसाराब्धेः परतीरे जीवन्मुक्तरूपेण भवः पार्यः त० ॥ अवारे अर्वाक्तीरे संसारमध्ये संसारित्वेन भवोऽवार्यः त० । पारावारे परार्वाची तीरे पात्रं यदन्तरमिति कोषः ॥ प्रकर्षेण मन्त्रजपादिना पापतरणहेतुः प्रतरणः त० ॥ उत्कृष्टेन तत्त्वज्ञानेन संसारोत्तरणहेतुरुत्तरणः त० ॥ तीर्थे प्रयागादौ भवः तीर्थ्यः त० ॥ कूले तटे भवः कूल्यः त० ॥ शष्पं बालतृणं गङ्गातीरोत्पन्नं कुशाङ्कुरादि तत्र भवः शष्प्यः त० ॥ फेने डिण्डिरे भवः फेन्यः त० ॥ ४२ ॥

नमः सिकत्याय च प्रवाह्याय च नमः किंशिलाय च क्षयणाय च नमः कपर्दिने च पुलस्तये च नमः इरिण्याय च प्रपथ्याय च ॥ ४३ ॥

सिकतासु भवः सिकत्यः त० ॥ प्रवाहे स्रोतसि भवः प्रवाह्यः त० ॥ कुत्सिताः क्षुद्राः शिलाः शर्कराकपाः पाषाणा

यत्र प्रदेशे स किंशिलः तद्रूपाय नमः॥ क्षियन्ति निवसन्त्यापो यत्र स क्षयणः स्थिरजलप्रदेशः त०॥ कपर्दो जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी त०॥ पुरोऽग्रे तिष्ठति पुलस्तिः। यस्य तत्वं छान्दसं रस्य लत्वं च। यद्वा पूषु शरीरेषु अस्तिः सत्ता यस्य स पुलस्तिः सर्वान्तर्यामी त०॥ इरिणमूषरं विटणदेशस्तत्र भव इरिण्यः त०॥ प्रकृष्टः पन्थाः प्रपन्थो बहुसेवितो मार्गस्तत्र भवः प्रपथ्यः त०॥ ४३॥

नमो व्रज्याय च गोष्ठ्याय च नमस्तल्प्याय च गेह्याय च नमो हृदय्याय च निवेष्प्याय च नमः काट्याय च गह्वरेष्ठाय च॥ ४४॥

व्रजे गोसमूहे भवो व्रज्यः तस्मै। गोष्ठाध्वनिवहा व्रजाः॥ गावस्तिष्ठन्ति यत्रेति तद्गोष्ठं तत्र भवो गोष्ठ्यस्तस्मै॥ तल्पं शय्या तत्र भवस्तल्प्यस्तस्मै॥ गेहे गृहे भवो गेह्यस्तस्मै॥ हृदये भवो हृदय्यो जीवस्तस्मै। निवेष्प आवर्तो नीहारजलं वा तत्र भवो निवेष्यः त०॥ कुत्सितमटन्ति गच्छन्ति जना यत्र स काटो दुर्गारण्यदेशः काटः कूपो वा तत्र भवः काट्यः त०॥ गह्वरे विषमे गिरिगुहादौ गम्भीरे जले वा तिष्ठति गह्वरेष्ठः त०। गह्वरं बिलदम्भयोः॥ ४४॥

नमः शुष्क्याय च हरित्याय च नमः पाᳫँसव्याय च रजस्याय च नमो लोप्याय चोलप्याय च नम ऊर्व्याय च सूर्व्याय च॥ ४५॥

शुष्के काष्ठादौ भवः शुष्क्यः त०॥ हरिते आर्द्रे काष्ठादौ भवः हरित्यः त०॥ पांसुषु धूलिषु भवः पांसव्यः त०।

श्रोगुणः ॥ रजसि गुणे परागे वा भवो रजस्यः त० । रजो रेणुपरागयोः स्त्रोपुष्पे गुणभेदे च ॥ लुप्यते नश्यति गमनादि यत्रेति लोपोऽगम्यप्रदेशस्तत्र भवो लोप्यः त० । लोपः संहारो वा ॥ उलपा बल्वजादितृणविशेषास्तत्र भव उलप्यः त० । उलपम् गुल्मिनीतृणभेदयाः ॥ उर्व्यां भूमौ भव उर्व्यः त० । दीर्घ आर्षः । ऊर्वो वडवानलो वा ॥ शोभनं ऊर्वः कल्पानलस्तत्र भवः सूर्व्यः तस्मै ॥ ४५ ॥

नमः पर्णाय च पर्णशदाय च नम उद्गुरमाणाय चाभिघ्नते च नम आखिदते च प्रखिदते च नम इषुकृद्भ्यो धनुष्कृद्भ्यश्च वो नमो नमो वः किरिकेभ्यो देवानाᳬ हृदयेभ्यो नमो विचिन्वत्केभ्यो नमो विक्षिणत्केभ्यो नम आनिर्हतेभ्यः ॥ ४६ ॥

तरूणां पत्ररूपाय नमः ॥ शदॢ शातने शदनं शदः शातनम् यद्वा पर्णानि शीर्यन्ते शात्यन्ते पक्कानि पतन्ति यत्र स पर्णशदः पतितपर्णस्थितिदेशस्तद्रूपाय नमः ॥ गुरी उद्यमे तुदादिभ्यः शः उद्गुरते उद्यमं करोति उद्गुरमाण उद्यमी तस्मै ॥ अभिघ्नन्ति शत्रूनित्यभिघ्नन् तस्मै ॥ आ समन्तात् खिद्यते दैन्यं करोत्यभक्तानामित्याखिदन् तस्मै ॥ प्रकर्षेण खेदयति पापिन इति प्रखिदन् तस्मै ॥ इषून् वाणान् कुर्वन्ति ते इषुकृतस्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः ॥ धनूंषि चापानि कुर्वन्ति ते धनुष्कृतः तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । युष्मदादेशयोगात् प्रत्यक्षा एते रुद्राः ॥ तिस्रोऽशीतयो रुद्राणां समाप्ताः । एवं चत्वारिंशदधिकशतद्वयमन्त्रैः रुद्रस्य सर्वात्मत्व-

युक्ताम् ॥ अथ रुद्रेषु प्रधानभूतानामग्निवायुसूर्याणां सम्बन्धीनि चत्वारि यजूंष्युच्यन्ते। चतुर्णामादौ नमःशब्दाश्चत्वार्येव यजूंषि आद्यं चतुर्दशाक्षरं त्रीणि सप्ताक्षराणि तानि व्याहृतिसंज्ञानि॥ नमो व इति। देवानां हृदयेभ्यो रुद्राणां हृदयवत्प्रधानभूतेभ्योऽग्निवायुसूर्येभ्यो वो युष्मभ्यं नमः। देवानां हृदयेभ्य इत्यग्निर्वायुरादित्य एतानि ह तानि देवानाꣳ हृदयानीति [८, १, १, २३] श्रुतेः। हृदयानीव हृदयानि यथाङ्गानां हृदयं प्रधानमेवमेते रुद्राणां प्रधाना इत्यर्थः। शोट्टभ्यस्तेभ्यः किरिकेभ्यः। वृष्ट्यादिद्वारा जगत् कुर्वन्ति किरिकास्तेभ्यः एते हीदꣳ सर्वं कुर्वन्तीति [८, १, १, २३] श्रुतेः॥ विचिन्वन्ति पृथक् कुर्वन्ति धर्मिष्ठं पापिष्ठं चेति विचिन्वत्कास्तेभ्योऽग्न्यादिभ्यो नमः॥ विविधं चिण्वन्ति हिंसन्ति पापमिति विचिण्वत्कास्तेभ्योऽग्न्यादिभ्यो नमः। आ समन्तान्निर्हता निर्गताः सर्गादौ लोकेभ्य इत्यानिर्हतास्तेभ्यो रुद्रावतारेभ्योऽग्निवायुसूर्येभ्यो नमः। हन्तिर्गत्यर्थः। तेभ्यस्त्रयेभ्यस्त्रीणि ज्योतीꣳष्यजायन्ताग्निर्योऽयं पवते सूर्य इति श्रुतेः॥ ४६॥

द्रापे॒ अन्ध॑सस्पते॒ दरि॑द्र॒ नील॑लोहित।
आसां प्र॒जाना॑मे॒षां प॑शू॒नां मा भे॒र्मा रो॒ङ्मो
च॑ नः॒ किञ्च॒नाम॑मत् ॥ ४७॥

सप्त ऋच एकरुद्रदेवत्याः। आद्योपरिष्टाद् बृहती सप्ताष्टदशद्वादशार्णपादा। हे द्रापे! द्रा कुत्सायां द्रापयति कुत्सितां गतिं पापिनः प्रापयतीति द्रापिः॥ हे अन्धसः सोमस्य पते! पालक! अन्धसस्पत इति सोमस्य पत इत्येतदिति [८, १, १, २४] श्रुतेः। हे दरिद्र! निष्परिग्रह!

अद्वितीयत्वादिति भावः। हे नीललोहित! कण्ठे नीलोऽन्यत्र लोहितः हे शिव! नोऽस्माकमासां प्रजानां पुत्रादीनामेषां पशूनां गवादीनां त्वं मा भेः भयं मा कुरु बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७३] शपो लुक्। मा रीरुषः रुजो भङ्गे प्रजापशूनां भङ्गं मा कार्षीः कर्मणि षष्ठी। च पुनर्नोऽस्माकं किञ्चन किमपि द्विपदचतुष्पदादिकं मो मा आममत् रुग्णं मा कार्षीत् यद्वा रुग्णं मास्तु। अम रोगे लुङि धातोरमागम आर्षः॥ ४७॥

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्रभरामहे मतीः। यथा शमसद् द्विपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामे अस्मिन्ननातुरम्॥ ४८॥

कुत्सदृष्टा जगती। वयमिमा अस्मदीया मतीः बुद्धीः रुद्राय शङ्कराय प्रभरामहे प्रहरामहे समर्पयामो रुद्रं स्मराम इत्यर्थः। हृग्रहोर्भः। कीदृशाय तवसे महते बलवते वा उभयत्र तवःशब्दः पठितः [निघ० २, ८, ३, ३। कपर्दिने जटिलाय। क्षयद्वीराय क्षयन्तो निवसन्तो वीराः शूरा यत्र स क्षयद्वीरः तस्मै शूराश्रयेत्यर्थः। क्षयन्तो नश्यन्तो वीरा रिपवो यस्मादिति वा। द्विपदे पुत्रादये चतुष्पदे गवादिपशवे समसौ वा द्विपदचतुष्पदविषये यथा येन प्रकारेण शं सुखम् असत् भवति अस्मिन् ग्रामे अस्मिन् वासस्थाने विश्वं सर्वं प्राणिजातं पुष्टं समृद्धमनातुरं निरुपद्रवं स्वस्थं च यथा असत् तथा मतिं धियं समर्पयाम इत्यर्थः॥ ४८॥

या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहा

भेषजी। शिवा रुतस्य भेषजी तया नो मृड जीवसे ॥ ४९ ॥

अनुष्टुप्। हे रुद्र! या ते तव ईदृशी तनूः शरीरं तया तन्वा नोऽस्मान् जीवसे जीवितुं मृड सुखय। कीदृशी शिवा शान्ता अघोरा। विश्वाहा विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति [पा० २, ३, ५] द्वितीया तस्या आकारः सर्वेष्वहःसु सर्वदा शिवा कल्याणकारिणी भेषजी औषधरूपा संसारव्याधिनिवर्त्तिका। रुतस्य शारीरव्याधेः शिवा समीचीना भेषजी निवर्तिकौषधिः ॥ ४९ ॥

परि नो रुद्रस्य हेतिर्वृणक्तु परि त्वेषस्य दुर्मतिरघायोः। अव स्थिरा मघवद्भ्यस्तनुष्व मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृड ॥ ५० ॥

त्रिष्टुप्। रुद्रस्य शिवस्य हेतिरायुधं नोऽस्मान् परिवृणक्तु परितो वर्जयतु अस्मान् मा हन्त्वित्यर्थः। त्वेषस्य क्रुद्धस्य अघायोः दुर्मतिर्दुष्टमतिर्द्रोहबुद्धिरस्मान् परिवृणक्तु। त्वेषति क्रोधेन ज्वलति त्वेषस्तस्य पचाद्यच्। अघं पापं परस्येच्छति अघायुः सुप आत्मनः क्यजित्यत्र [पा० ३, १, ८] परेच्छायामपि वाच्यमिति क्यच्। क्यचि चेतीत्वे [पा० ७, ४, ३३] प्राप्ते अश्वाघस्यादिति [पा० ७, ४, ३७] आकारः क्याच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०] उप्रत्ययः। मेहति सिञ्चतीति मीढ्वान् हे मीढ्वः कामाभिवर्षुक! स्थिरा स्थिराणि दृढानि धनूंषि त्वमवतनुष्व अवतारय ज्यारहितानि कुरु। किमर्थं मघवद्भ्यः। मघमिति धननाम। मघं हविर्लक्षणं धनं विद्यते येषां ते मघवन्तो यजमानास्तदर्थं यजमानानां भय-

निवृत्तये इत्यर्थः। किञ्च तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय च मृड पुत्रं पौत्रञ्च सुखय। कर्मणि चतुर्थ्यौ ॥ ५० ॥

मीढुष्टम शिवतम शिवो नः सुमना भव।
परमे वृक्ष आयुधं निधाय कृत्तिं वसान आचर
पिनाकं बिभ्रदागहि ॥ ५१ ॥

इयमेकोना यवमध्या त्रिष्टुप् तृतीय एकादशार्णः चत्वारोऽन्येऽष्टार्णाः पञ्चपादा। अतिशयेन मीढ्वान् मीढुष्टमः। अत्यन्तं शिवः शिवतमः। हे मीढुष्टम! अतिशयेन कामसेक्तः! हे शिवतम! अत्यन्तं कल्याणकर्त्तः! नोऽस्मान् प्रति शिवः शान्तः सुमनाः हृष्टचित्तश्च भव। किञ्च परमे दूरस्थे उन्नते वा वृक्षे वटादौ आयुधं त्रिशूलादिकं निधाय संस्थाप्य कृत्तिं चर्म वसानः परिदधानः सन् आचर आगच्छ तपश्चरेति वा। आगच्छन्नपि पिनाकं धनुर्बिभ्रत् धारयन्सन् आगहि आगच्छ। ज्याशरहीनं धनुर्मात्रं शोभार्थं धारयन्नागच्छेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

विकिरिद्र विलोहित नमस्ते अस्तु भगवः।
यास्ते सहस्रꣳ हेतयोऽन्यमस्मन्निवपन्तु ताः
॥ ५२ ॥

हे अनुष्टुभौ। [illegible] घातायुपद्रवं द्रावयति नाशयति विकिरिद्रः हे विकिरिद्र! हे विलोहित! विगतं लोहितं कल्मषं यस्मात् स विलोहितः हे शुद्धस्वरूप। भगवः! भगवन्! ते तुभ्यं नमोऽस्तु। हे रुद्र! ते तव याः सहस्रं हेतयोऽसंख्यान्यायुधानि ताः हेतयोऽस्मदन्यमस्मद्व्यतिरिक्तं निवपन्तु घ्नन्तु ॥ ५२ ॥

सहस्राणि सहस्रशो बाह्वोस्तव हेतयः।
तासामीशानो भगवः पराचीना मुखा कृधि ॥ ५३ ॥

हे भगवः ! भगवन् ! षड्गुणैश्वर्यसम्पन्न ! तव बाह्वोर्हस्तयोः याः सहस्राणि सहस्रशः हेतयः सन्ति तासां हेतीनां मुखा मुखानि शल्यानि पराचीना असमन्तः पराङ्मुखानि त्वं कृधि कुरु करोतेः अपि लुप्तं श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसीति [पा० ६, ४, १०२] हेर्धिः। कीदृशस्त्वम् ईशानः ईष्टे इतीशानः जगन्नाथः। सहस्राणि सहस्रसंख्यानि धनुः खड्गः शूलं वर्मेत्यादिभेदेन सहस्रसंख्यत्वम्। सहस्रं सहस्रमिति सहस्रशः संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति [पा० ५, ४, ४३] शस्प्रत्ययः धनुरादीनां प्रत्येकं सहस्रसंख्यत्वमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम्। तेषाᳲ सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५४ ॥

बहुरुद्रदेवत्या दशानुष्टुभोऽवतानसंज्ञाः। भूमिस्था रुद्रा उच्यन्ते। असंख्याता असंख्यातानि सहस्राणि अमिता ये रुद्रा भूम्यामधि भूमेरुपरि स्थिताः। तेषां रुद्राणां धन्वानि धनूंषि सहस्रयोजने सहस्रं योजनानि यस्मिंस्तादृशे पथि सहस्रयोजनव्यवहिते मार्गे वयमवतन्मसि अवतन्मः अव तारयामः अपज्यानि कृत्वास्मत्तो दूरं क्षिपाम इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

अस्मिन्महत्यर्णवेऽन्तरिक्षे भवा अधि। तेषाᳲ सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५५ ॥

अन्तरिक्षस्था रुद्रा उच्यन्ते अभिरन्तरिक्षे अधिश्रित्य ये भवा रुद्राः स्थिताः तेषां धन्वान्यवतन्मसीति पूर्ववत् । कोट्टशेऽन्तरिक्षे महति विशाले । अर्णवे अर्णांसि जलानि विद्यन्ते यत्र तदर्णवम् मेघाधारत्वात् । अर्णसो लोपश्चेति [पा० ५, २, १०८, २] वप्रत्ययोऽन्त्यलोपश्च ॥ ५५ ॥

नील॑ग्रीवाः शिति॒कण्ठा॒ दिव॑ꣳ रु॒द्रा उप॑श्रिताः । तेषा॑ꣳ स॒हस्रयोज॒नेऽव॒ धन्वा॑नि तन्मसि ॥ ५६ ॥

द्युस्था रुद्रा उच्यन्ते ये रुद्रा दिवं द्युलोकमुपश्रिताः स्वर्गस्थास्तेषामिति पूर्ववत् । कोट्टशाः नीलग्रीवाः नीला श्यामा ग्रीवा येषां ते । शितिः श्वेतः कण्ठो येषां ते । विषग्रासात्कियान् कण्ठभागः कृष्णः कियान् श्वेत इत्यर्थः ॥५६॥

नील॑ग्रीवाः शिति॒कण्ठा॑ः श॒र्वा अ॒धः क्ष॑माच॒राः । तेषा॑ꣳ स॒हस्रयोज॒नेऽव॒ धन्वा॑नि तन्मसि ॥ ५७ ॥

पातालस्था रुद्रा उच्यन्ते । अधोभागे ये शर्वा रुद्राः क्षमाचराः क्षमायां भुवोऽधोभागे चरन्ति गच्छन्ति ते क्षमाचराः पाताले वर्त्तमानाः तेषामित्युक्तम् । नीलग्रीवाः शितिकण्ठा इति पूर्ववद्विशेषणे ॥ ५७ ॥

ये वृ॒क्षेषु॑ श॒ष्पिञ्ज॑रा नील॑ग्रीवा॒ विलो॑हिताः । तेषा॑ꣳ स॒हस्रयोज॒नेऽव॒ धन्वा॑नि तन्मसि ॥ ५८ ॥

ये रुद्रा वृक्षेषु अश्वत्थादिषु स्थिताः । कोट्टशाः शष्पि-

श्चराः शष्पं बालतृणं तद्वत्पिञ्जरा हरितवर्णाः। नीलग्रीवा नीला ग्रीवा येषां ते कण्ठे नीलवर्णाः। तथा केचन विलो हिताः विशेषेण रक्तवर्णाः यद्वा विगतं लोहितं रुधिरं येषां ते लोहितपदं मांसादीनामुपलक्षणम् विगतलोहितादिधातवः तेजोमयशरीरा इत्यर्थः। तेषामित्याद्युक्तम् ॥ ५८ ॥

ये भूतानामधिपतयो विशिखासः कपर्दिनः। तेषाᳬ सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५९ ॥

ये ईदृशा रुद्रास्तेषां धन्वानीति पूर्ववत्। कीदृशाः भूतानां देवविशेषाणामधिपतयः अन्तर्हितशरीराः सन्तो मनुष्योपद्रवकरा भूतास्तेषां पालकाः। तत्र केचिद्विशिखासः विगता शिखा येषां ते शिखाशब्दः केशोपलक्षकः मुण्डित मुण्डा इत्यर्थः। अन्ये कपर्दिनः जटाजूटयुताः ॥ ५९ ॥

ये पथां पथिरक्षस ऐलबृदा आयुर्युधः। तेषाᳬ सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ६० ॥

ये चेदृशा रुद्रास्तेषामित्युक्तम्। कीदृशाः पथां लौकिक वैदिकमार्गाणामधिपतय इति पूर्वऽर्चोऽनुषङ्गः। तथा पथि रक्षसः पथो मार्गास्तानेवान्यानपि रक्षन्ति पालयन्ति ते पथिरक्षसः। ऐलबृदाः इलानामन्नानां समूह ऐलमन्नसमूहः यद्वा इला पृथ्वी तस्या इदमैलमन्नं तद्बिभ्रति ते ऐलभृतः त एव परोक्षवृत्त्या ऐलाबृदा पच्यन्ते अन्नैर्जन्तूनां पोषका इत्यर्थः। आयुर्युधः आयुषा जीवनेन युध्यन्ते ते यावज्जीवयुद्धकराः यद्वा आयुर्जीवनं पणीकृत्य युध्यन्ते ते आयुर्युधः ॥ ६० ॥

ये तीर्थानि प्रचरन्ति सृकाहस्ता निषङ्गिणः । तेषाᳪ सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ६१ ॥

ये रुद्रास्तीर्थानि प्रयागकाश्यादीनि प्रचरन्ति गच्छन्ति । कीदृशाः सृकाहस्ताः सृकेत्यायुधनाम सृका आयुधानि हस्ते येषां ते । निषङ्गिणः निषङ्गाः खड्गा विद्यन्ते येषां ते । सृकाहस्तत्वेऽपि निषङ्गित्वोक्तिः खड्गप्राधान्याय ॥ ६१ ॥

येऽन्नेषु विविध्यन्ति पात्रेषु पिबतो जनान् । तेषाᳪ सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ६२ ॥

ये रुद्रा अन्नेषु भुज्यमानेषु स्थिताः सन्तो जनान् विविध्यन्ति विशेषेण ताडयन्ति धातुवैषम्यं कृत्वा रोगानुत्पादयन्तीत्यर्थः । तथा पात्रेषु पात्रस्थक्षीरोदकादिषु स्थिताः सन्तः पिबतो क्षीरादिपानं कुर्वतो जनान् विविध्यन्ति अन्नोदकभोक्तारो व्याधिभिः पीडनीया इति तेषामधिकार इति भावः । तेषामिति पूर्ववत् ॥ ६२ ॥

य एतावन्तश्च भूयाᳪसश्च दिशो रुद्रा वितस्थिरे । तेषाᳪ सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ६३ ॥

ये रुद्रा एतावन्तः एतत्प्रमाणं येषां ते अतिशयेन बहवो भूयांसः तेभ्योऽतिबहवश्च ये रुद्रा दिशो दश वितस्थिरे आश्रिताः दश दिशो व्याप्य स्थिताः तेषां धनूंषि अवतन्म इति पूर्ववत् ॥ ६३ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्षमिषवः। तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः। तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ ६४ ॥

कण्डिकात्रयात्मिकानि त्रीणि यजूंषि प्रत्यवरोहसंज्ञानि धृतिच्छन्दस्कानि बहुरुद्रदेवत्यानि। त्रिलोकस्था रुद्रा उच्यन्ते। दिवि द्युलोके ये रुद्राः वर्तन्ते येषां च रुद्राणां वर्षं वृष्टिरिव इषवः बाणाः आयुधस्थानीया वृष्टिः अतिवृष्ट्यादीतिभिः प्राणिनो घ्नन्ति तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमो नमस्कारोऽस्तु ॥ तेभ्यो रुद्रेभ्यो दशसंख्याकाः प्राचीः प्रागभिमुखा अङ्गुलीः कुर्वे इति शेषः प्राङ्मुखाञ्जलिकरणे प्राच्यो दशाङ्गुलयो भवन्ति। दक्षिणाः दक्षिणाभिमुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे। प्रतीचीः प्रत्यङ्मुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे। उदीचीरुदङ्मुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे। ऊर्ध्वाः उपरि दशाङ्गुलीः कुर्वे। अञ्जलिं बध्वा सर्वदिक्षु नमस्करोमीत्यर्थः॥ तेभ्या रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु अञ्जलिपूर्वं नतिरस्तु। दश वा अञ्जलेरङ्गुलयो दिशि दिश्येवैभ्य एतदञ्जलिं करोतीति [९, १, १, ३९] श्रुतेः। ते रुद्रा नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु ते रुद्रा नोऽस्मान् मृडयन्तु सुखयन्तु। किञ्च ते रुद्रा यं पुरुषं द्विषन्तीति शेषः वयञ्च यं द्विष्मो यस्य द्वेषं कुर्मः च पुनर्यो नरो नोऽस्मान् द्वेष्टि तं पुरुषमेषां पूर्वोक्तानां रुद्राणां जम्भे दंष्ट्राकराले मुखे दध्मः स्थापयामः अस्मद्द्विषमस्मद्द्वेष्यञ्च नरं रुद्राः पूर्वोक्ता भक्षयन्त्वित्यर्थः अस्मांस्त्रावन्तु च ॥ ६४ ॥

नमो॑ऽस्तु रु॒द्रेभ्यो॒ ये॑ऽन्तरि॑क्षे॒ येषां॒ वात॒ इष॑वः ॥ तेभ्यो॒ दश॒ प्राची॒र्दश॒ दक्षि॑णा॒ दश॑ प्र॒तीची॒र्दशोदी॑ची॒र्दशो॒र्ध्वाः । तेभ्यो॒ नमो॑ अस्तु॒ ते नो॑ऽवन्तु॒ ते नो॑ मृडयन्तु॒ ते यं द्वि॒ष्मो यश्च॑ नो॒ द्वेष्टि॒ तमे॑षां॒ जम्भे॑ दध्मः ॥ ६५ ॥

ये अन्तरिक्षे रुद्रा वर्त्तन्ते तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । येषां रुद्राणां वात इषवः वायुरायुधस्थानीयः कुवातेनान्नं विनाश्य वातरोगं वोत्पाद्य जनान् घ्नन्ति । तेभ्योऽन्तरिक्षस्थेभ्यो वातेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । शिष्टं व्याख्यातम् ॥ ६५ ॥

नमो॑ऽस्तु रु॒द्रेभ्यो॒ ये पृ॑थि॒व्यां येषा॒मन्न॒मिष॑वः । तेभ्यो॒ दश॒ प्राची॒र्दश॒ दक्षि॑णा॒ दश॑ प्र॒तीची॒र्दशोदी॑ची॒र्दशो॒र्ध्वाः । तेभ्यो॒ नमो॑ अस्तु॒ ते नो॑ऽवन्तु॒ ते नो॑ मृडयन्तु॒ ते यं द्वि॒ष्मो यश्च॑ नो॒ द्वेष्टि॒ तमे॑षां॒ जम्भे॑ दध्मः ॥ ६६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

ये पृथिव्यां रुद्रा वर्त्तन्ते येषामन्नमिषवः अन्नमदनीयं वस्तु आयुधम् अयथान्नभक्षणे कदन्नभक्षणे चौर्य्ये वा प्रवर्त्त्य रोगमुत्पाद्य जनान् घ्नन्ति तेभ्यः पृथिवीस्थेभ्योऽन्नायुधेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । तेऽस्मानवन्त्वित्यादि पूर्ववत् ॥ एते प्रत्यव

रोहमन्त्राः । अथ प्रत्यवरोहान् जुहोतीति [८, १, १, ३२] व्यवहाराय संज्ञाकरणम् ॥ ६६ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

शतरुद्रियहोमोऽयं षोडशोऽध्याय ईरितः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अश्म॒न्नूर्जं॒ पर्व॑ते शिश्रिया॒णाम॒द्भ्य ओष॑धी-भ्यो॒ वन॒स्पति॑भ्यो॒ऽअधि॒ सम्भृ॑तं॒ पयः॑ । तां न॒ इष॒मूर्जं॒ धत्त मरुतः सꣳररा॒णाः ॥ अश्म॑ँस्ते॒ क्षुत् । मयि॑ त॒ ऊर्क् । यं द्वि॒ष्मस्तं॑ ते॒ शुग॑-च्छतु ॥ १ ॥

षोडशेऽध्याये शतरुद्रियहोम उक्तः सप्तदशे चित्यपरिषेकादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० [१८, २, १] चित्यं परिषिञ्चत्यग्न दक्षिणं निकक्षेऽद्रिं कृत्वाश्मन्नूर्जमित्यद्रेरधि । पक्षस्यापरसन्धिः कक्षस्तस्य समीपं निकक्षं दक्षिणपक्षापरसन्धिसमीप आत्मभागेऽश्मानं निधायोदकुम्भमादायाद्रेरारभ्य सपक्षपुच्छमग्निं प्रदक्षिणं जलधारया समन्तादग्नौ सिञ्चतीत्यर्थः ॥ यजुर्मरुद्देवत्यम् आर्षी त्रिष्टुप् । हे मरुतः ! तां प्रसिद्धामिषमन्नमूर्जं रसं च नोऽस्मभ्यं धत्त दत्त यूयम् । किम्भूता यूयं संरराणाः सम्यक् रान्ति ददति ते संरराणाः सम्यग्दातारः । रा दाने बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७६] जुहोत्यादिभ्यः श्लुः द्वित्वं च शानचि परे । कीदृशीमिषमूर्जम् अश्मन् अश्मनि पाषाणे पर्वते विन्ध्यहिमवदादौ शिश्रियाणां श्रयतीति शिश्रियाणा ताम् श्रयतेः शानचि जुहोत्यादित्वाद् द्वित्वम् । तथा ऊर्जं

सारभूतां बलहेतुम्। यद्वा पर्वाणि विद्यन्ते यस्मिन् स पर्वत: पर्वमरुद्भ्यां तन्प्रत्यय: अश्नातीत्यश्मा अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति [पा० ३, २, ७५] अश्नातेर्मनिन् अशनवति पर्ववति मेघे ऊर्जं जलं शिश्रियाणामाश्रितां वृष्टिसम्पाद्यामित्यर्थ:। तथा अद्भ्य: जलेभ्य: ओषधिभ्यो यवादिभ्यो वनस्पतिभ्योऽश्वत्थादिभ्य: सकाशादधिसम्भृतमधिकं सम्पादितं गाहारेण पयो दुग्धं च शिश्रियाणाम् गौरप: पीत्वौषधिवनस्पतीन् भक्षयित्वा पयो दोग्धि। तां द्विरूपां मेघोत्थजलरूपां गोसमुत्थां पयारूपां चेषमूर्जं दत्तेत्यर्थ:। मरुतो वै वर्षस्येशत इति [८, १, २, ५] श्रुते:॥ का० [१८, २, २] अश्मँस्ते क्षुदित्यद्रौ कुम्भं कृत्वा मयि त ऊर्गित्यादायैवं द्विरपरम्। सेकान्तेऽश्मनि कुम्भमश्मँस्ते क्षुदिति निधाय मयि त इति पुनरादाय पुनर्द्विवारं परिषिञ्चेदित्यर्थ:॥ अश्मा देवता देवो रुद्रो। अश्नातीत्यश्मा। हे अश्मन् सर्वभक्षक अग्ने! ते तव क्षुत् क्षुधा अस्तु बहुहविषां भोज्यत्वात्॥ का० [१८, २, ३] कुम्भमादत्ते। आशीर्देवता देवो रुद्रो हे अश्मन् ते तव ऊर्क् सारभागो मयि अस्त्विति शेष:॥ का० [१८, २, ४] कुम्भोऽद्रिं कृत्वा दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ ‘प्राङ् तिष्ठन् दक्षिणस्यां निरस्यति यं द्विष्म इति। तं पाषाणं कुम्भं कृत्वा दक्षिणवेदिश्रोणौ पूर्वामुखस्तिष्ठन् दक्षिणस्यां दिशि साश्मानं घटं निरस्यतीत्यर्थ:॥ यजुर्रुद्रो शुक् देवता। हे अग्ने! ते तव शुक् शोकस्तं नरमृच्छतु गच्छतु तं कं वयं यं नरं द्विष्म: अस्मद्द्वेषविषयं तव शोको गच्छतु॥ १॥

इमा मे अग्न इष्टका धेनव: सन्त्वेका च दश च दश च शतञ्च शतञ्च सहस्रञ्च

स॒हस्र॑ञ्चा॒युत॑ञ्च॒ चा॒युत॑ञ्च नि॒युत॑ञ्च नि॒युत॑
प्र॒युत॒ञ्चार्बु॑दञ्च॒ न्य॒र्बु॑दञ्च समु॒द्रश्च॒ मध्यं॑ चान्त॑
परा॒र्धश्चै॒ता मे॑ अग्न॒ इष्ट॑का धे॒नवः॑ सन्त्वमु
त्रा॒मुष्मिं॑ल्लो॒के ॥ २ ॥

का० [१८, २, ८] अनपेक्षमित्योदङ् प्राङ् तिष्ठन्नात्मन
उपरि प्रापणान्ते जपतीमा म इति। कुम्भनिरसनानन्तर-
मपश्यन्नेत्य दक्षिणवेदिश्रोणिसमीपे ईशानाभिमुखस्तिष्ठन्ना
त्मन उपरि हस्तौ प्रसार्य यावत् स्प्रष्टुं शक्नोति तावत् स्पृष्ट्वेमा
म इति कण्डिकाद्वयं स्वरेण जपतीत्यर्थः। विकृतिरग्नि-
देवत्या। हे अग्ने! या इष्टकाः पञ्चसु चितिषूपहिताः
इमा इष्टकाः मे मह्यं मदर्थं धेनवोऽभिमतफलदोग्ध्र्यः सन्तु
त्वत्प्रसादात् अस्मिन् लोके इति शेषः। तासां संख्यामाह
एकेत्यादि अत्रैकादिपरार्धपर्यन्तैः शब्दैरुत्तरोत्तरं दशदश-
गुणिता संख्योच्यते। एका एकत्वसंख्याविशिष्टा सा दश
गुणिता दशसंख्यामापद्यते सा दशगुणिता शतं भवति पूर्व-
संख्यासहितोत्तरसंख्याग्रहणमाधिक्याय शतं दशगुणितं सहस्रं
भवति सहस्रं दशगुणितमयुतं भवति अयुतं दशगुणितं नियुतं
भवति नियुतं लक्षम् नियुतं दशगुणितं प्रयुतं भवति प्रयुतं
लक्षदशकं प्रयुतग्रहणं कोटेरुपलक्षकम् प्रयुतं दशगुणं कोटिः
कोटिर्दशगुणा अर्बुदम् अर्बुदं दशगुणं न्यर्बुदम् न्यर्बुदशब्देनाब्ज-
संख्या ज्ञेया एतेषां ग्रहणमब्जसमुद्रान्तर्वर्त्तिनीनां खर्वनिखर्व-
महापद्मशङ्कुसंज्ञानां संख्यानामुपलक्षकम् तेनाब्जं दशगुणं खर्वं
खर्वं दशगुणं निखर्वं निखर्वं दशगुणं महापद्मं महापद्मं दशगुणं
शङ्कुः शङ्कुर्दशगुणः समुद्रः समुद्रः दशगुणो मध्यं मध्यं दशगुणं

मन्त: अन्त: दशगुण: परार्ध:। चकारा इतरेतरसमुच्चयार्था:। एवमेकाद्यष्टादशसंख्यासंज्ञासम्मिता इष्टका एता हे अग्ने! मे धेनव: सन्त्विति पूर्वोक्तस्य निगमनम्। एतच्चेनुभवनं कृत्वा-र्थ्यते तदाह अमुत्र अन्यजन्मनि तथान्यस्मिन् लोके स्वर्गे सर्वत्र इष्टदा: सन्त्वित्यर्थ:। यद्यपि नियतसंख्ययेष्टकाश्चीयन्ते तथापि मन्त्रसामर्थ्याद्वर्धमाना एकादिपरार्धान्तसंख्या भव-न्तीति भाव: ॥ २ ॥

ऋ॒तव॑ स्थ ऋता॒वृध॑ ऋतु॒ष्ठा स्थ॑ ऋता॒वृध॑:। घृत॒श्चुतो॑ मधु॒श्चुतो॑ वि॒राजो॒ नाम॑ काम॒दुघा॒ अक्षी॑यमाणा: ॥ ३ ॥

बृहती पङ्क्तिर्वा अष्टत्रिंशदक्षरत्वाद्विकल्प:। अग्नि-देवत्या इष्टकादेवत्या वा। हे इष्टका:! या यूयमेवंविधा: स्थ भवथ ता मे धेनव: सन्त्विति पूर्वेण सम्बन्ध:। कीदृश्य: ऋतव: वसन्तादिरूपा:। ऋतावृध: ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्ध-यन्ति ऋतवृध: संहितायां पूर्वपददीर्घ:। ऋतुष्ठा: ऋतुषु वसन्तादिषु तिष्ठन्ति तान्। स्थशब्दस्य पुनरुक्ति: पाद-पूरणा। ऋतावृध इति पुनर्वचनमादरार्थम्। घृतश्चुत: श्चुतिर् क्षरणे घृतं श्चोतन्ति ता घृतश्चुत: घृतस्राविण्य:। मधुश्चुत: मधु श्चोतन्ति ता मधुस्राविण्य:। नामेति प्रसिद्धौ। विराज: विशेषेण राजन्ते दीप्यन्ते ता विराज: दशलोकस्पृणाभिप्रायमेतत्। कामदुघा: यत्काम्यं तस्य दोग्ध्र्य: पूरयित्र्य: दुह: कब्घश्चेति [पा० ३, २, ७०] कप्। अक्षीयमाणा: न क्षीयन्ते ता: क्षयरहिता: ॥ ३ ॥

स॒मु॒द्रस्य॑ त्वाव॑क॒याग्ने॒ परि॑ व्ययामसि।

पावको अस्मभ्यं शिवो भव ॥ ४ ॥

का० [१८, २, १०] मण्डूकावकावेतसशाखा वेषां बद्धावकर्षति मन्त्रकृष्टवत्समुद्रस्य त्वेति प्रत्यृचम्। मण्डूक शैवलवेतसतरुशाखा वंशे बद्ध्वा तं हस्तेनादायाग्निचित्रं प्रत्यृच कर्षति तेनेत्यर्थः ॥ आद्यया दक्षिणश्रोणेरारभ्य दक्षिणांस यावत् कर्षति ॥ हे गायत्र्यावग्निदेवत्ये अस्यो दशकः हे अग्ने ! समुद्रस्य समुन्दति क्लिन्नं करोति समुद्रो जल तस्यावकया शैवालेन त्वा त्वां परिव्ययामसि परितो वेष्टयाम इदन्तो मसि उपरिभागे सर्वत्र विकर्षाम इत्यर्थः। त्व चास्मभ्यं पावकः शोधकः शिवः शान्तस्व भव ॥ ४ ॥

हिमस्य त्वा जरायुणाग्ने परिव्ययामसि। पावको अस्मभ्यं शिवो भव ॥ ५ ॥

दक्षिणश्रोण्याद्युत्तरश्रोण्यन्तं कर्षति। हिमस्य शैत्यस्य जरायुवदुत्पत्तिस्थानीयेन शैवालेन हे अग्ने ! त्वा त्वां परि-व्ययामसि संवरणं कुर्मः त्वमस्मभ्यं पावकः शिवस्त्वेत्युक्तम् ॥ ५ ॥

उप ज्मन्नुप वेतसेऽवतर नदीष्वा। अग्ने पित्तमपामसि। मण्डूकि ताभिरागहि सेमं नो यज्ञं पावकवर्णं शिवं कृधि ॥ ६ ॥

उत्तरश्रोणेरुत्तरांसपर्यन्तं कर्षति। जगती त्रिष्टुब्वा चतुश्चत्वारिंशदक्षरत्वात्त्रिष्टुबेव नदीषु आ सा इममिति व्यूह-द्वयेन व्यूना जगती भवति। हे अग्ने ! ज्मन् ज्मा पृथिवी सप्तम्या लुक् ज्मनि पृथिव्यामुपावतर आगच्छ। तथा वेतसे वञ्जुलशाखायामुपावतर नदीषु आ आ उपसर्ग अध्यर्थे नदी-ष्वधि अर्वकासु उपावतर नदीशब्देन लक्षणयावका उच्यन्ते

तत्प्रभवत्वात्। मण्डूकावकावेतसशाखा: कर्षं था थें वेणो बद्धा: सन्ति तदर्थं मन्त्रो वदति। कस्मात्त्वमस्माभि: प्रार्थ्यसे इत्यत आह हे अग्ने ! त्वमपां पित्तं तेजोऽसि यो यस्यावयव: स तं न हिनस्ति तद्धर्मा च भवति। एवमग्निं सम्बोध्य मण्डूकीमाह हे मण्डूकि ! मण्डूको भेकस्तस्य स्त्री मण्डूकी तत्सम्बुद्धौ हे मण्डूकि ! ताभि: पूर्वोक्ताभिरद्भि: सह आगहि आगच्छ अपि लोपे मलोप:। यासामग्नि: पित्तं यत्र त्वमुत्पन्ना या त्वमग्ने: शान्त्यै इतस्ततो नीयसे सा त्वमिमं यज्ञमस्माभि: क्रियमाणं चयनलक्षणं पावकवर्णमग्निसमानतेजसं शिवं फलप्रदत्वेन शान्तं च कृधि कुरु ॥ ६ ॥

अपामिदं न्ययन७ समुद्रस्य निवेशनम्। अन्याँस्ते अस्मत्तपन्तु हेतय: पावको अस्मभ्य७ शिवो भव ॥ ७ ॥

उत्तरांसादद्विचिर्षांसं कषति। आग्नेयी बृहती। इदं चित्याग्निस्थानं मण्डूकावकावेतसलक्षणं वा अपां न्ययनम् नितरामीयते प्राप्यते येन तन्न्ययनम् उदकप्राप्तिसाधनम् यागद्वारा ह्याप: प्राप्यन्ते अपां बाहुल्यात्समुद्रस्य निवेशनम् निविशन्त्यस्मिन्निति निवेशनं गृहस्थानीयम् तद्रूप हे अग्ने ! ते तव हेतयो ज्वाला अस्मत्सकाशादन्यान् अस्मद्विरोधिन: पुरुषान् तपन्तु क्लेशयन्तु अस्मभ्यमस्मदर्थं पावक: शोधक: शिव: शान्तश्च भव ॥ ७ ॥

अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया। आ देवान् वक्षि यक्षि च ॥ ८ ॥

का॰ [१८, २, ११] पक्षपुच्छानि चाभ्यामग्ने पावक

रोचिषेति। पञ्चपुच्छानि प्रान्तादारभ्याभ्यात्ममात्मसंमुख
सन्धिपर्यन्तं कर्षति प्रत्यृचमग्न इति दक्षिणं पक्षं स न इति
पुच्छं पावकयेत्युत्तरं पक्षमित्यर्थः॥ आग्नेयी गायत्री वसु-
युद्दृष्टा। हे अग्ने! हे पावक शोधक! हे देव! रोचिष-
रोचनेन ज्वालासमूहेनाह्वनीयात्मना स्थित इति शेषः।
मन्द्रया मदनीयया जिह्वया होतृवाग्रूपेणावस्थित इति शेषः।
देवानावक्षि आवह यक्षि यज च द्वावग्नेरधिकारौ होत्रमाह-
वनीयरूपेण हविर्ग्रहणं चात एव स्तूयते। वहतेर्यजेश्च
लोण्मध्यमैकवचने अपि लुप्ते ढत्वगत्वादिके कृते वक्षि यक्षीति
रूपम्॥ ८॥

स नः पावक दीदिवोऽग्ने वाँ २॥ इहा-
वह। उप यज्ञᳶ हविश्च नः॥ ९॥

गायत्र्याग्नेयी मेधातिथिदृष्टा हे पावक! पावयितः!
हे दीदिवः! दिदेवेति दीदिवान् तत्सम्बुद्धौ हे दीदिवः!
दीप्तिमन्! दिवु क्रीडादिषु क्वसुप्रत्ययः द्वित्वम् तुजादीनामिति
[पा० ६, १, ७] अभ्यासदीर्घः लोपो व्यर्वलीति [पा० ६,
१, ६६] वलोपः। हे अग्ने! देवानिह नोऽस्माकं यज्ञे
आवह आनय यज्ञमुप यज्ञसमीपे नोऽस्माकं हविश्च देवान्प्र-
वह प्रापय॥ ९॥

पावकया यश्चितयन्त्या कृपा क्षामन्रुरुच
उषसो न भानुना। तूर्वन्न यामन्नेतशस्य नू
रण आ यो घृणे न ततृषाणो अजरः॥ १०॥

जगती भरद्वाजदृष्टा। योऽग्निः क्षामन् क्षामणि पृथिव्या
रुरुचे रोचते शोभते। कया कृपा कृपू सामर्थ्ये कल्पनं कृ

क्षिप् तया कल्पनया सामर्थ्येन दीप्त्या वा। क्षामेति पृथिवी नाम [निघ० १, १, ६]। किञ्च तया क्षपा पावकया पावयतीति पावका तया पावयित्र्या। चितयन्त्या चेतयन्त्या शुद्धा चित्तं करोति चितयन्ती तया हृदयकारिण्या। रोचसे हृष्टान्तः उपमो न भानुना न इवार्थे यथा उषसः काला: भानुना स्वप्रकाशेन रोचन्ते तद्वत्। किञ्च यमाग्निः घृणिः। घृणिरिति दीप्तिनाम [निघ० १, १७, ११]। सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] विभक्तेः शे आदेशः घृणिना दीप्त्या आ समन्तात् नु निश्चितं कृणुचे इत्यनुषङ्गः नकारस्यार्थः। किं कुर्वन् एतशस्य एतोश्वेतशः गमनकुशलस्याश्वस्य यामन् यामनि नियामके रणे युद्धे तूर्वन् तूर्वे हिंसायां परबलानि हिंसन् न इवार्थे शत्रून् हिंसन्निव रोचसे यद्वा यामनशब्द कर्मवाचकः नु अनर्थकम् यामनि कर्मणि तूर्वन् त्वरमाण इव एतशस्याश्वस्य रणे रमणीये पदे आहितोऽध्वर्युणा। तथा तत्तृषाणः तृष्यतीति ततृषाणः त्रितृषा पिपासायाम् बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७६] शपादित्वाच्छानचि श्लुहित्वे पूर्णाहुतिं पिपासुः। अजरः जरारहितः। य ईदृशोऽग्निस्तं क्षपाम इत्यर्थः॥ १०॥

नम॑स्ते॒ हर॑से शो॒चिषे॒ नम॑स्ते अस्त्व॒र्चिषे॑। अ॒न्याँस्ते॑ अ॒स्मत्त॑पन्तु हे॒तयः॑ पा॒व॒को अ॒स्मभ्य॑ᳪ शि॒वो भ॑व॥ ११॥

का० [१८, ३, ५] उभयमादाय चित्यारोहणं नमस्त इति। हिरण्यशकलवन्ति स्रुक्स्थाज्यम् दधिमधुघृतकुशमुष्टियुतं पात्री एतद्द्वयमादायाध्वर्युश्चित्यामग्निमारोहति सह यजमानो तु पश्चाद्दक्षिणत उपविशत इत्यर्थः। आग्नेयी

बृहती लोपमुद्राऽऽदृष्टा। हे अग्ने! ते तव शोचिषे शोचन-हेतवे तेजसे नमोऽस्तु। कीदृशाय शोचिषे हरसे हरति सर्वरसानिति हरः तस्मै हरतेरसुन्प्रत्ययः। ते तव अर्चिषे पदार्थप्रकाशकाय तेजसे नमोऽस्तु। अन्यदुक्तम् ॥ ११ ॥

नृषदे वेट्। अप्सुषदे वेट्। बर्हिषदे वेट्। वनसदे वेट्। स्वर्विदे वेट्॥ १२॥

का० [१८, ३, ६] स्वयमातृण्णायां पञ्चगृहीतं जुहोति नाभिवद्धिरण्यादर्शनं च नृषदे वेडिति प्रतिमन्त्रम्। आरुह्य स्वयमातृण्णायां पञ्चगृहीतं जुहोति पञ्चमन्त्रैः नाभिवदिति दक्षिणांसश्रोणिद्वयोत्तरांसमध्येषु तत्र हिरण्यं पश्यन्नित्यन्ति-तदत्र नेत्यर्थः॥ पञ्चाग्नेयानि यजूंषि दैवी बृहती देव्यः पङ्क्तयः अन्त्या दैवी बृहती। नृषु मनुष्येषु जठराग्निरूपेण तिष्ठतीति नृषत् प्राणस्तस्मै वेट् हविर्दत्तम् वेट्शब्दः स्वाहाकारार्थः। प्रत्यक्षं वै तद्यत् स्वाहाकारः प्रत्यक्षᳪ सोत्तरवेदिर्वेट्कारेणेमां परोक्षं वै तद्यद्वेट्कार इति [८, २, १, ७] श्रुतेः। तथा नृषदे वेडिति। प्राणो वै नृषन्मनुष्या नरस्तद्योऽयं मनुष्येषु प्राणोऽग्निस्तमेतत् प्रीणातीति [८, २, १, ८]॥ अप्सु उदकेषु और्वरूपेण सीदतीत्यप्सुषत्। योऽप्स्वग्निस्तमेतत् प्रीणातीति [८] श्रुतेः॥ बर्हिषि यज्ञे आहवनीयादिरूपेण सीदतीति बर्हिषत् बर्हिषु ओषधीषु तिष्ठतीति वा तस्मै वेडस्तु। बर्हिषदे वेडिति य ओषधिष्वग्निस्तमेतत् प्रीणातीति [८] श्रुतेः॥ वनं वृक्षसमूहस्तत्र दावाग्निरूपेण सीदतीति वनसत्तस्मै वेट्। वनसदे वेडिति यो वनस्पतिष्वग्निस्तमे० ॥ स्वः स्वर्गे आदित्यरूपेण विद्यते स्ववित्

विद्यतिः मोदत्यर्थः यद्वा स्वरादित्यं विन्दते स्वविंत्तस्मै वषडस्तु ॥ १२ ॥

ये देवा देवानां यज्ञिया यज्ञियानाᳬ संवत्सरीणमुप भागमासते। अहुतादो हविषो यज्ञे अस्मिन् स्वयं पिबन्तु मधुनो घृतस्य ॥१३॥

का० [१८, ३, ७] समासिक्तान् कुम्भैः प्रोक्षति सपरिश्रित्कं वाक्येन च ये देवा इति। पात्रां सिक्तान् दधिमधुघृतान् कुम्भैः परिश्रित्सहितं सपक्षपुच्छमग्निं मध्ये वहिश्च प्रोक्षति ऋग्द्वयेनेत्यर्थः॥ जगत्यौ प्राणदेवत्ये। ते प्राणरूपा देवा अस्मिन् यज्ञे चयनलक्षणे मधुनो घृतस्य चर्थादिदध्नश्च हविषो मधुघृतदधिरूपस्य हविषा भागं स्वगं पिबन्तु स्वाहाकारसमर्पणेन विना स्वयमेव स्वीकुर्वन्त्वित्यर्थः। कीदृशास्ते आहुतादः अहुतमदन्ति ते अहुतादः अन्ये देवा अग्निहुतामाहुतिमदन्ति प्राणास्तु साक्षादन्नमदन्ति अत एवाहुतादः। ते के संवत्सरीणं भागमुपासते संवत्सरेण निर्वृत्तः संवत्सरीणः संपरिपूर्वात् ख च [पा० ४, १, ९२] संपूर्वाद्वत्सराच्चिर्वृत्तार्थे खप्रत्ययः संवत्सरं हि भूत्वाग्निश्चीयत इत्यभिप्रायः। कीदृशाः यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानां मध्ये यज्ञियाः यज्ञयोग्याः देवाः दीप्यमानाः। द्विविधा देवाः हविर्भुज इन्द्रवरुणादयः शरीरनिर्वाहकाः प्राणापानादयश्च दीव्यन्तीति व्युत्पत्त्या उभयेऽप्येते यज्ञियाः तत्रेन्द्रादयो यज्ञे पूज्यत्वाद् यज्ञियाः प्राणादयस्तु यज्ञेन पूजकत्वाद् यज्ञियाः॥ १३ ॥

ये देवा देवेष्वधि देवत्वमायन्ये ब्रह्मणः पुरएतारो अस्य। येभ्यो न ऋते पवते धाम

किञ्चन न ते दिवो न पृथिव्या अधि स्नुषु ॥ १४ ॥

ये देवाः प्राणा देवेष्विन्द्रादिषु अधिष्ठातृत्वेन देवत्वमायन प्राप्ताः इन्द्रादीनामपि प्राणा देवाः। ये अस्य ब्रह्मणः जीवस्य पुरएतारः पुरोऽग्रे यन्तीति पुरएतारः इण् गतावित्यस्मात् गत्वृत्तृचाविति [पा० ३, १, १३३] तृच्प्रत्ययः। प्राणा हि प्राणिनां पुरःसराः अयमग्निर्ब्रह्म तस्मै ते पुरएतार इति [८, २, १, १५] श्रुतेः। प्राणैर्विना चीयमानोऽग्निर्निर्वोढुं न शक्यते। किञ्च येभ्य ऋते यान् प्राणान् विना किञ्चन धाम किमपि शरीरं न पवते पवङ् गतौ न चेष्टते। इत्यम्भूता ये प्राणा देवास्ते पुनः क्रामति सर्वाङ्ग न न इति ते प्राणरूपा देवा न दिवः षष्ठी सप्तम्यर्थे दिवि स्वर्गे न सन्ति पृथिव्याः पृथिव्यां भूमावपि न नैव। ते दिवि न पृथिव्यां यदेव प्राणा भृत्तस्मिंस्ते इति [८, २, १, १५] श्रुतेः। यद्वा दिवः प्रदेशेषु न पृथिव्याः प्रदेशेषु न। किं तर्हि स्नुषु अधि स्नु प्रस्रवणे स्रवन्ति सरन्ति स्नूनि स्रोतांसि चक्षुरादीनि प्राणायतनानि तेषु अधिश्रित्य वर्तन्ते तेषूपलभ्यन्ते तेषां स्नुः विशिष्टः प्रदेश ॥ १४ ॥

प्राणदा अपानदा व्यानदा वर्चोदा वरिवोदाः। अन्याँस्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यꣳ शिवो भव ॥ १५ ॥

का० [१८, ३, ८] प्राणदा इत्यवरोहति। प्रोक्षणामन्त्रमग्नेरवतरतीत्यर्थः। अग्निदेवत्या बृहती पङ्क्तिर्वा अष्टत्रिंशदक्षरत्वाद् विकल्पः। हे अग्ने ! ते तव हेतयो ज्वाला

अस्मदन्यान् तपन्तु त्वं चास्माकं पावक: शिवश्च भव । कीदृ-शस्त्वं प्राणदा: प्राणान् यजमानाय ददातीति प्राणदा: अपानं ददातीत्यपानदा: व्यानं सर्वशरीरसञ्चारिवायुं ददातीति व्यानदा: वर्चो बलं ददातीति वर्चोदा: वरिवो धनं ददातीति वरिवोदा: ॥ १५ ॥

अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यासद्विश्वं न्यत्रि-णम् । अग्निर्नो वनते रयिम् ॥ १६ ॥

का० [१८, ३, १२] पञ्चगृहीतं जुहोत्यग्निस्तिग्मेने-त्यृचा । शालायामागत्य पञ्चगृहीतमाज्यं शालाद्वार्येऽग्नौ जुहोति ॥ आग्नेयी गायत्री भरद्वाजदृष्टा । अग्नि: विश्वं सर्वमत्रिणं राक्षसं नियासत् नितरां क्षीणं करोतु यास उप-क्षये लेट् इतश्च लोप: परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९७] इकारलोप: अत्र भदनं भक्षणमस्यास्तीत्यत्री भक्षकस्तम् । केन तिग्मेन शोचिषा तीक्ष्णेन तेजसा तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मण इति [निरु० १०, ६] यास्क: । किञ्च अग्निर्नोऽस्मभ्यं रयिं धनं वनते ददातु वनतिर्दानार्थ: ॥ १६ ॥

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदृषिर्होता न्यसीदत् पिता न: । स आशिषा द्रविणमि-च्छमान: प्रथमच्छदवराँ २॥ आविवेश ॥ १७ ॥

का० [१८, ३, १२] षोडशगृहीतार्धमनुवाकशेषेण । पञ्चगृहीतहोमानन्तरं षोडशगृहीतमाज्यं जुह्वां कृत्वा तस्या-र्धमनुवाकशेषेण शालाद्वार्ये एव जुहोति । अनुवाकशेषश्च य इमा विश्वेत्यारभ्य विश्वव्यो यथासदित्यन्तोऽष्टर्च इत्यर्थ: । भुवनपुत्रविश्वकर्मदृष्टा विश्वकर्मदेवत्या: षोडश त्रिष्टुभ: । प्रजा:

संहरन्तं सृजन्तं विश्वकर्माणं पश्यनृषिः कथयति। यो विश्वकर्मा इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि जुह्वत् संहरन् सन् न्यसीदत् निषण्णः स्वयं स्थितवान्। कीदृशः ऋषिः अतीन्द्रियद्रष्टा सर्वज्ञः। होता संहाररूपस्य होमस्य कर्त्ता। सोऽस्माकं प्राणिनां पिता जनकः प्रलयकाले सर्वलोकान् संहृत्य यः परमेश्वरः स्वयमेक एवासीदित्यर्थः। तथा चोपनिषदः। आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषत् सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्याद्याः। स तादृशः परमेश्वरः आशिषाभिलाषेण बहुः स्यां प्रजायेयेत्येवंरूपेण पुनःसिसृक्षारूपेण द्रविणमिच्छमानः जगद्रूपं धनमपेक्षमाणः अवरानभिव्यक्तोपाधीनाविवेश जीवरूपेण प्रविष्टः। कीदृशः प्रथमच्छत् प्रथममेकमद्वितीयं स्वरूपं छादयतीति प्रथमच्छत् छादयतेः क्विपि ह्रस्वः उत्कृष्टं रूपमावृण्वन् सन् प्रविष्टः। इच्छमान इतीवेरात्मनेपदमार्षम् सोऽकामयत बहुः स्यां प्रजायेय स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदꣳसर्वमसृजत यदिदं किञ्च तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यादिश्रुतेः॥ १७॥

किꣳस्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमत्स्वित्कथासीत्। यतो भूमिं जनयन् विश्वकर्मा विद्यामौर्णोन्महिना विश्वचक्षाः॥ १८॥

अथेश्वरो यथा जगत्सृजति तत्प्रश्नोत्तराभ्यामाह। लोके हि घटादि चिकीर्षुः कुलालो गृहादिकं स्थानमधिष्ठाय मृद्रूपेणारम्भकद्रव्येण च चक्राद्युपकरणैर्घटादि निष्पादयति ईश्वरस्य तदुच्यते। स्विदिति वितर्के द्यावाभूमी सृजतो विश्वकर्मणोऽधिष्ठानं किमासीत् अधितिष्ठत्यस्मिन्नित्यधिष्ठानं

निवासस्थानम् अव्यतना निरधिष्ठाना: किमपि न कुर्वन्ति। स्विदिति वितर्के आरम्भणं कतमत् किमासीत् आरभ्यतेऽनेनेत्यारम्भणमुपादानकारणं मृदिव घटानाम्। कथा क्रिया च किम्प्रकारासीत् निमित्तकारणमपि किमासीदित्यर्थ:। या हेतौ च छन्दसीति [पा० ५, ३, २०] किम: थाप्रत्यय: दण्डचक्रसलिलसूत्रादिभिर्घटादयो निष्पाद्यन्ते तत्स्थानीयं किमासीत्। यतो यस्मिन् काले विश्वकर्मा भूमिं द्यां स्वर्गं च जनयन् सन् महिना महिम्ना स्वसामर्थ्येन वि और्णोत् सृष्टे द्यावापृथिवी आच्छादितवान् ऊर्णु आच्छादने लङ् उपसर्गव्यवधानमार्षम् व्यवहिताश्चेति [पा० १, ४, ८२] वचनात्। कीदृश: विश्वं चक्षा: विश्वं चष्टे स विश्वचक्षा: सर्वद्रष्टा अतीतानागतवर्तमानकालानां युगपद्द्रष्टा अनन्यशक्तिरित्यर्थ: ॥ १८ ॥

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात्। सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एक: ॥ १९ ॥

उत्तरमाह। एकोऽसहायो देव: विश्वकर्मा, द्यावाभूमी जनयन् सन् बाहुभ्यां बाहुस्थानीयाभ्यां धर्माधर्माभ्यां सन्धमति धमतिर्गत्यर्थ: सङ्गच्छते संयोगं प्राप्नोति पतत्रै: पतनशीलै: अनित्यै: पञ्चभूतैश्च सङ्गच्छते धर्माधर्मरूपैर्निमित्तै: पञ्चभूतरूपैरुपादानैश्च साधनान्तरं विनैव सर्वं सृजतीत्यर्थ: यद्वा धर्माधर्माभ्यां भूतैश्च सन्धमति सङ्गमयति जीवान् पित्रजन्तत्वं ज्ञेयम्। कीदृश: विश्वतश्चक्षु: विश्वत: सर्वतश्चक्षूंषि यस्य स:। विश्वतोमुख: विश्वतो मुखानि यस्य। विश्वतोबाहु: विश्वतो बाहवो भुजा यस्य ॥ उतापि च विश्वत: पादा

यस्य सः पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्य इति [पा० ५, ४, १३८] पादस्यान्त्यलोपः। परमेश्वरस्य सर्वप्राण्यात्मकत्वाद्यस्य यस्य प्राणिनो ये चक्षुरादयस्ते तदुपाधिकस्य परमेश्वरस्यैवेति सर्वत्र चक्षुरादयः सम्पद्यन्त इत्यर्थः॥ १९॥

किᳬ स्विद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः। मनीषिणो मनसा-पृच्छतेदु तद्यदध्यतिष्ठद् भुवनानि धारयन्॥२०॥

पुनरपि प्रश्नः। स्विदिति वितर्के तद्वनं किमास बभूव उ अपि च स वृक्षः आस यतो वनाद् वृक्षाच्च विश्वकर्मा द्यावा पृथिवी निष्टतक्षुः निस्ततक्ष निस्तक्ष्यालङ्कृतवान् वचनव्यत्ययः न हि तादृशं वनं वृक्षो वा सम्भवति। लोके हि गृहादिनिर्माणमिच्छन् कस्मिंश्चिद्वने कश्चिद् वृक्षं छित्त्वा तक्षणादिना स्तम्भादिकं करोति इह तन्नास्तीत्यर्थः। किञ्च हे मनीषिणः! विद्वांसः! मनसा पर्यालोच्य तत् इत् उ तदपि यूयं पृच्छत तत्किम् भुवनानि धारयन् सन् विश्वकर्मा यदध्यतिष्ठत् यत् स्थानमधिष्ठितवान् तदपि पृच्छत। कुम्भकारादिर्गृहादिकमधिष्ठाय घटादि करोति तदधिष्ठानमपि पृच्छत ऊर्णनाभिवदयमात्मारम्भण इति भावः॥ २०॥

या ते धामानि परमाणि यावमा या मध्यमा विश्वकर्मन्नुतेमा। शिक्षा सखिभ्यो हविषि स्वधावः स्वयं यजस्व तन्वं वृधानः॥२१॥

हे विश्वकर्मन्! हे स्वधावः! स्वधान्नमस्यास्तीति स्वधावान् तत्सम्बुद्धौ हे स्वधावः! मतुवसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसीति [८, ३, १] रुः हे हविर्लक्षणान्नवन्! ते तव यानि परमाणि उत्कृष्टानि

धामानि या यानि अवमा अवमानि कनीयांसि धामानि उतापि च यानि मध्यमा धामानि इमानि इमा इमानि पूर्वोक्तानि त्रिविधानि धामानि सखिभ्यो यजमानेभ्यः शिक्ष देहि द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां शिक्षपदस्य दीर्घः। क उपकार इति चेत् हविषि यजमानसम्बन्धिन्युपस्थिते सति तन्वं स्वशरीरं वृधानः वर्धयन् सन् स्वयं यजस्व। वयं यजाम इति कथं वक्तुं शक्यम् मनुष्यः कस्त्वां यष्टुं समर्थोऽत एवं ब्रवीमि स्वयं यजस्व। वर्धतेः शानचि व्यत्ययेन शपो लुक् वृधानः। तन्वमित्यत्र वा छन्दसीति [पा० ६, १, १०६] पूर्वरूपाभावे यणादेशः॥ २१॥

विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुत द्याम्। मुह्यन्त्वन्ये अभितः सपत्ना इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु॥ २२॥

हे विश्वकर्मन्! हविषा मदत्तेन वावृधानः वर्धमानो जातहर्षः सन् मम यज्ञे पृथिवीं पृथिव्याश्रितानि भूतानि उतापि च द्यां द्युलोकाश्रितानि भूतानि स्वयं यजस्व मदनुग्रहाय। किञ्च त्वत्प्रसादादन्येऽभितः स्थिताः सपत्नाः शत्रवो मुह्यन्तु मोहं प्राप्नुवन्तु किञ्च इह यज्ञे मघवा इन्द्रोऽस्माकं सूरिः पण्डित आत्मज्ञानोपदेशकोऽस्तु॥ २२॥

वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये मनोजुवं वाजे अद्या हुवेम। स नो विश्वानि हवनानि जोषद्विश्वशम्भूरवसे साधुकर्मा॥ २३॥

विश्वकर्मन् हविषा वर्धनेन त्रातारमि-

न्द्रमक्लणोरबध्यम्। तस्मै विशः समनमन्त पूर्वीरयमुग्रो विहव्यो यथासत्॥ २४॥

द्वे ऋचो व्याख्याते [८ अध्या० ४५, ४६ क०] ॥ २३॥ २४॥

चक्षुषः पिता मनसा हि धीरो घृतमेने अजनन्नम्नमाने। यदेदन्ता अददृहन्त पूर्व आदिद्द्यावापृथिवी अप्रथेताम्॥ २५॥

का० [१८, ४, १२] चक्षुषः पितेत्यपरमनुवाकेन। अष्टर्चेन षोडशगृहीतस्यापरमर्धं जुहातीत्यर्थः॥ यदा इत् यदैव पूर्वे वसिष्ठादयो मुनयः अन्ताः विभक्तिव्यत्ययः अन्तान् द्यावाभूम्योरन्तप्रदेशानददृहन्त दृढीकृतवन्त दृंहतेर्लङि रूपम्। आत् इत् आत् अनन्तरवाची इदेवार्थे अनन्तरमेव द्यावाभूमिदार्ढ्यानन्तरमेव द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अप्रथेतां पृथू अभूताम्। तदा द्यावापृथिवीप्रथनानन्तरं चक्षुषः पिता चक्षुरादीन्द्रियाणां पालको विश्वकर्मा मनसा धीरः सन् हि निश्चितमेने एते द्यावापृथिव्यौ प्रति घृतमुदकमजनदजनयत् छन्दस्युभयथेति [पा० ३, ४, ११७] आर्धधातुकत्वाच्छपि णिचो लोपः रोदस्योर्दार्ढ्यं वृष्टिं कुरुत इत्यर्थः। किं कुर्वन् नम्नमाने नममाने द्यावापृथिव्यौ स्तम्भयन्निति शेषः जगदनुग्रहाय रोदसी स्तम्भयन्नित्यर्थः। नमतेः शानचि नुगागमश्छान्दसः॥ २५॥

विश्वकर्मा विमना आद्विहाया धाता विधाता परमोत संदृक्। तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति यत्रा सप्त ऋषीन् पर एकमाहुः॥ २६॥

यत्र यस्मिन् लोके सप्तऋषीन् सप्त च ते ऋषयश्च सप्तऋषयः ऋत्यक इति [पा० ६, १, १२८] सन्ध्यभावः । तान् परः विभक्तः सुः परेण विश्वकर्मणा सह एकमाहुः एकीभूतान् बुधा वदन्ति । यत्र लोके सप्तर्षयो विश्वकर्मणा सहैकत्वं प्राप्ताः तत्र लोके तेषां पुंसामिष्टानि अभिलषितानि वस्तूनि इषा अन्नेन आहुतिरसभूतेन सह सम्मदन्ति सम्मोदन्ते सम्यक् मोदयुक्तानि पुष्टानि भवन्ति ते विश्वकर्मलोके इष्टभोगान् प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तेषां केषाम् विश्वकर्मा येषां संदृक् सम्यक् पश्यतीति संदृक् सम्यग्द्रष्टा विश्वकर्मदृष्टाः सुखिनो भवन्तीत्यर्थः । कीदृशो विश्वकर्मा विमनाः विशिष्टं मनो यस्य स तथा विभूतमनाः सर्वकर्मस्विन्त्यर्थः । आत् अपि च विहायाः नभोवद्व्यापकः यद्वा विशेषेण जहाति त्यजति विहायाः संहर्त्ता । धाता धारयिता पोष्टा स्थितिकर्त्ता । विधाता उत्पादकः । उत अपि परमः सर्वेभ्य उत्कृष्टः विभक्तोराकारः । एवंविधो विश्वकर्मा येषां द्रष्टा ते मुच्यन्ते भक्तानेव पश्यति तस्माद्भक्तिः कार्येत्यर्थः ॥ २६ ॥

यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा । यो देवानां नामधा एक एव तꣳ सम्प्रश्नं भुवना यन्त्यन्या ॥२७॥

यो विश्वकर्मा नोऽस्माकं पिता पालकः जनिता जनयिता उत्पादकः जनिता मन्त्रे इति [पा० ६, ४, ५३] निपातः । यो विधाता विशेषेण धारकः सेतुः यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि धामानि स्थानानि भुवनानि भूतजातानि च वेद जानाति । यश्च एकोऽद्वितीय एव सन् देवानां बहूनां नामधाः नामानि दधाति करोतीति नामधाः नाम च पितेव

करोति। तस्मादन्या अन्यानि भुवना भुवनानि भूतजातानि सम्प्रश्नं सम्यक् प्रश्नो यस्यां क्रियायां यथा तथा तं विश्वकर्माणं यन्ति गच्छन्ति प्रलयकाले एकत्वं प्राप्नुवन्ति। यद्वा सम्प्रश्नं सम्यक् प्रष्टुं स्वाधिकारप्रश्नं कर्त्तुं भुवनानि यं यन्ति स एव स्वाधिकारेषु नियुङ्क्ते इति भावः॥ २७॥

त आयजन्त द्रविणꣳ समस्मा ऋषयः पूर्वे जरितारो न भूना। असूर्ते सूर्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि॥ २८॥

ते पूर्वे ऋषयो विश्वकर्मसृष्टा वसिष्ठाद्या अस्मै भूतग्रामाय द्रविणं धनं जललक्षणं समायजन्त सम्यक् आभिमुख्येन ददुः द्रविणं भोगजातं वा। यजतिर्दानार्थः। कथं ददुः न भूना न भूम्ना न बाहुल्येन मलोपश्छान्दसः किन्तु युक्त्या कामिवर्षित्वेनेत्यर्थः। कीदृशाः जरितारः स्तोतारः। ते के ये ऋषय इमानि भूतानि समकृण्वन् स्वादेः करोतेर्लङ् ये वसिष्ठादयो तानि सृजन्ति त एव उदकदानेन जीवयन्तीत्यर्थः। कीदृशाः असूर्ते असुभिः सप्तदशावयवैर्लिङ्गशरीरैरीरिता असूर्त्ताः असुपूर्वस्य ईर गतावित्यस्य छान्दस इडभावो निष्ठायाम् ईकारस्य पूर्वसवर्णदीर्घः जस एकारः। तथा रजसि अन्तरिक्षलोके निषत्ते निषत्ताः निषण्णाः स्थिताः जस एकारः। लोका रजांस्युच्यन्त इति [निरु० ४, १९] यास्कः। कीदृशे रजसि सूर्ते सुष्ठु ईरिते प्रेरिते विस्तीर्णे सुपूर्वस्य ईरधातोर्निष्ठायां पूर्ववत्। नसत्तनिषत्तेत्यादिना [पा० ८, २, ६१] निपातः॥ २८॥

परो दिवा पर एना पृथिव्याः परो देवेभि

रसु॑ रै॒रयदस्ति॑ । कᳪ स्वि॒द्गर्भं॑ प्रथ॒मं द॑ध्र॒ आपो॒ यत्र॑ दे॒वाः स॒मप॑श्यन्त॒ पूर्वे॑ ॥ २८ ॥

प्रश्नोत्तररूपा मन्त्राः । ब्रह्मविषयप्रश्नः । विभक्तिव्यत्ययबाहुल्यमत्र मन्त्रे । यत् अस्ति इदोति शेषः यदीश्वरतत्त्वं हृत्पुण्डरीके अस्ति तत् दिवा परः द्युलोकादपि दूरे तिष्ठति दिवो दुर्ज्ञेयत्वात् । परस्शब्दः सान्तो दूरवाची । एना पृथिव्या अस्याः पृथिव्याः परः पृथिव्याः अपि दूरे । देवेभिरसुरैः देवेभ्योऽसुरेभ्यश्च परो दूरे दूरत्वं विलक्षणत्वम् मनोऽगम्यत्वाद् गुरुशास्त्रविमुखैर्न ज्ञायत इत्यर्थः । किञ्च स्विदिति वितर्के आपः प्रथमं कं गर्भं दध्रे दधिरे अधारयन् भाषो लिटि तङि प्रथमबहुवचनस्य लिटस्तझयोरेशिरेजिति [पा० ३, ४, ८१] इरेचि कृते तस्य इरयो रे इति [पा० ६, ४, ७६] रे आदेशे तस्य स्थानिवत्त्वादातो लोप इति लेत्यालोपे [पा० ६, ४, ६४] दध्रे इति रूपम् । पूर्वे देवाः प्रथमोत्पन्ना देवाः वसिष्ठादयो यत्र गर्भे समपश्यन्त दृष्टवः जगदिति शेषः । यदा स्थूलोऽप्ययं जगदाधारो गर्भरूपो न ज्ञायते तदात्यन्तसूक्ष्मं तत्त्वं न ज्ञायत इति किमु वक्तव्यमिति भावः ॥२८॥

तमिद्गर्भं॑ प्रथ॒मं द॑ध्र॒ आपो॒ यत्र॑ दे॒वाः स॒मग॑च्छन्त॒ विश्वे॑ । अ॒जस्य॒ नाभा॒वध्येक॒मर्पि॑त॒ं यस्मि॑न् विश्वा॑नि॒ भुव॑नानि त॒स्थुः ॥ ३० ॥

प्रत्युत्तरमाह । आपः प्रथमं तमित् तमेव गर्भं दध्रे दधिरे यत्र कारणभूते गर्भे विश्वे सर्वे देवाः समगच्छन्त सङ्गताः सम्भूय वर्तन्ते । ननु तस्य गर्भस्य को वाधार इत्याह । अजस्य जन्मरहितस्य परमेश्वरस्य नाभावधि नाभि-

स्थानीयस्य स्वरूपमध्ये एकमविभक्तमनन्यभूतं किञ्चिद्बीजं गर्भरूपमर्पितं स्थापितं तस्मिन् बीजे विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि तस्थुः स्थितानि तद्बीजमर्पितम्। तथा च स्मृतिः [मनु० १, ८, ९]। अप एव ससर्जादौ तासु बीजमथाक्षिपत्। तदण्डमभवद्धैमं सूर्यकोटिसमप्रभमिति। स एव सर्वाश्रयो न तु तस्याप्यन्य आश्रया इति भाव.॥ ३०॥

न तं वि॑दाथ॒ य इ॒मा ज॒जाना॒न्यद्यु॒ष्माक॒मन्त॑रं बभूव। नी॒हा॒रेण॒ प्रावृ॑ता॒ जल्प्या॑ चासु॒तृप॑ उक्थ॒शास॑श्चरन्ति॥ ३१॥

इदानीमुपदिशति। यो विश्वकर्मा इमा इमानि भूतजातानि जजान उत्पादितवान् तं विश्वकर्माणं हे जीवाः! यूयं न विदाथ न जानीथ लेटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ९४] आडागमः। ननु देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमिति वयमात्मानं जानीम इति चेत् न न ह्यहम्प्रत्ययगम्यं जैवं रूपं परमेश्वरतत्त्वम् किन्तु युष्माकमहम्प्रत्ययगम्यानां जीवानामन्तरमभ्यन्तरं वास्तवस्वरूपमन्यत् अहम्प्रत्ययादतिरिक्तं सर्वावदानं वेद्यमीश्वरतत्त्वं बभूव भवति विद्यते। जीवरूपवत्तदपि कुतो न विद्म इति चेत् भवन्त ईदृशाः चरन्ति प्रवर्तन्तेऽतो न जानीथ। कीदृशाः नीहारेण प्रावृताः नीहारसदृशेनाज्ञानेनावृतत्वान्न जानीथ यथा नीहारो नात्यन्तमसन् दृष्टेरावरकत्वात् नाप्यत्यन्तं सन् काष्ठाश्मादिवद्रोधयितुमयोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसत् ईश्वरतत्त्वावरकत्वात् नापि सत् बोधमात्रनिवर्त्यत्वात् ईदृशेनानिर्वचनीयेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः। न केवलं नीहारेण जल्प्या च प्रावृताः जल्पनं जल्पिस्तया देवोऽहं नरोऽहं

ममेदं गृहं क्षेत्रमित्याद्यनृतजल्पनेन व्याप्ताश्च। किञ्च असुतृपः असुषु असून् वा तृप्यन्ति असुतृपः केनापि प्रकारेण प्राणान् भृत्वा तावतैव तृप्यन्ति न तु परमेश्वरतत्त्वं विचारयितुं प्रवर्त्तन्ते। न केवलमैहिकभोगेन तृप्तिः किन्तु उक्थशासः परलोकभोगान् सम्पादयितुं यज्ञेषु उक्थानि शंसन्ति उक्थशासः शस्त्रस्तोतारः शसेः क्विप्यनिदितामिति [पा० ६, ४, २४] नलोपः संहितायां दीर्घः ऐहिकामुष्मिकभोगप्रवृत्तानामज्ञानमिथ्याज्ञानपराधीनानां भवतां नास्ति तत्त्वज्ञानमित्यर्थः॥ ३१ ॥

विश्वकर्मा ह्यजनिष्ट देव आदिद्गन्धर्वो अभवद् द्वितीयः। तृतीयः पिता जनितौषधीनामपां गर्भं व्यदधात् पुरुत्रा ॥ ३२ ॥

ब्रह्माण्डमध्यगतानामुत्पत्तिरुच्यते। ब्रह्माण्डमध्ये प्रथमं विश्वकर्मा देवतिर्यगादिजगद्वृन्दकर्त्ता सत्यलोकवासी चतुर्मुखो देवः अजनिष्ट आदित्यान्तरपुरुषरूपेण जातः। आत् इत् अनन्तरमेव तदपेक्षया द्वितीयो गन्धर्वः अभवत् उत्पन्नः गां वाचं पृथिवीं वा धरति गन्धर्वोऽग्निः गानाद्वा गन्धर्वः अथो एवाहुरग्निरेवास्यै पृथिव्यै पृष्ठे सर्वः कृत्स्नो मन्यमानोऽगायदित्यादिश्रुतेः। पिता पालयिता ओषधीनां जनिता उत्पादकः पर्जन्यः। पूर्वोक्तद्वयापेक्षया तृतीयोऽभवत् स पर्जन्य उत्पन्नः सन्नपामाहुतिपरिणामभूतानां गर्भं व्यदधात् धारयति करोति वा। कीदृशं गर्भं पुरुत्रा पुरून् बहून् त्रायते रक्षति पुरुत्राः बहूनां रक्षकम् विभक्त्याकारः बहुप्रकारं वा॥ वैश्वकर्मणाद्याः समासः॥ ३२ ॥

आशुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः

क्षोभणश्चर्षणीनाम्। सङ्क्रन्दनोऽनिमिष एकवीरः शतꣳ सेना अजयत् साकमिन्द्रः॥ ३३॥

का० [११, १, ८—१०] आहवनीये प्रणीयमानेऽप्रतिरथस्य द्वादश ब्रुवन्नग्नौ सर्वत्रैके। अग्नौ चयने इध्मादीप्याहवनीये चित्यां प्रति नीयमाने ब्रह्माप्रतिरथसूक्तस्य द्वादश ऋचो जपन् दक्षिणतोऽनुगच्छतीति सूत्रार्थः॥ अप्रतिरथदृष्टा इन्द्रदेवत्या द्वादश त्रिष्टुभः। इन्द्रः शतं सेनाः शतसंख्याकाः शत्रुसेनाः साकं सहैव एकप्रयत्नेनैवाजयत् जयति। कीदृश इन्द्रः आशुः अश्नुते व्याप्नोति आशुः शीघ्रगामी उण् प्रत्ययः। शिशानः शो तनूकरणे बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७६] जुहोत्यादित्वाच्छानचि द्वित्वम्। श्यति वज्रं तीक्ष्णीकरोति शिशानः। वृषभो न वृषभ इव भीमः भयङ्करः। घनाघनः शत्रूणामतिशयेन घातकः हन हननेति वक्ता वा वृष्टिकर्तृमेघरूपो वा कर्षुकाब्दा घनाघन इत्यभिधानात् चर्षणीनां मनुष्याणां क्षोभणः क्षोभयतीति क्षोभणः क्षोभहेतुः चालकः। संक्रन्दनः सम्यक् क्रन्दनं परभयहेतुध्वनिर्यस्य यद्वा समाह्वाता शत्रूणाम्। अनिमिषः नास्ति निमेषो यस्य सः देवत्वात् यद्वा कदाचिदपि निमेषं न करोति अत्यन्तसावधान इत्यर्थः। एकवीर एकश्चासौ वीरश्च अन्यनिरपेक्षं शत्रूनेक एव जेतुं समर्थः॥ ३३॥

सङ्क्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुना युत्कारेण दुश्च्यवनेन धृष्णुना। तदिन्द्रेण जयत तत्सहध्वं युधो नर इषुहस्तेन वृष्णा॥ ३४॥

युध्यन्ते ते युधः क्विप पादादावामन्त्रितस्येति आद्युदात्तः

हे युधो नरो योद्धारो मनुष्याः! इन्द्रेण कृत्वा यूयं तत् परबलं जयत वशीकुरुत वशीकृत्य च तत् सहध्वम् अभिभवत विनाशयतेत्यर्थः। कीदृशेनेन्द्रेण संक्रन्दनेन शब्दकारिणा। अनिमिषेण एकचित्तेन। जिष्णुना जयनशीलेन। युत्कारेण युधं करोतीति युत्कारस्तेन कर्मण्यण् युद्धकारिणा। दुश्च्यवनेन दुःखेन च्यावयितुं शक्यः दुश्च्यवनस्तेन अजय्येन। धृष्णुना प्रगल्भेन भीतिरहितेन इषुहस्तेन इषवो हस्ते यस्य तेन वाणाद्यायुधोपेतेन। वृष्णा वर्षतीति वृषा तेन कामानां वर्षुकेण ॥ ३४ ॥

स इषुहस्तैः स निषङ्गिभिर्वशी सꣳस्रष्टा स युध इन्द्रो गणेन। सꣳसृष्टजित् सोमपा बाहुशर्ध्युग्रधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता ॥ ३५ ॥

स इन्द्रोऽस्मानवत्विति शेषः। संस्रष्टा गवु तृन्‌चाविति [पा० ३, १, १३३] तृच्प्रत्ययः युद्धाय संसर्गकर्त्ता। वशी वशयति रिपूनिति वशी यद्वा कान्तः जनप्रियः स्वतन्त्रो वा निग्रहानुग्रहसमर्थो वा ईश्वरो वा।, गणेन रिपुसमूहेनापि सह युधः युध्यतेऽसौ युधः युद्धकर्त्ता इगुपधज्ञेति [पा० ३, १, १३५] कप्रत्ययः। संसृष्टजित् संसृष्टान् युद्धाय मिलितान् रिपून् जयति संसृष्टजित्। सोमपाः सोमं पिबतीति यजमानानां यागेषु सोमपानकर्त्ता। बाहुशर्धी बाह्वोः शर्धं बलमस्यास्ति बाहुशर्धी बाहुबलोपेतः संयोगितनिरपेक्ष इत्यर्थः। शर्ध इति बलनाम [निघ० २, ८, ७] उग्रधन्वा उग्रमुत्कृष्टं धनुर्यस्य सः धनुषश्चेत्यनङादेशः [पा० ५, ४, १३१] प्रतिहिताभिरस्ता स्वेन धनुषा प्रेरिताभिरिषुभिरस्ता

क्षेप्ता असु क्षेपणे तृन् आद्युदात्तत्वात् अस्यतीत्येवंशील: रिपुनाशयितेत्यर्थ: सशब्दावृत्ति: पादपूरणार्था ॥ ३५ ॥

बृहस्पते परि दीया रथेन रक्षोहामित्रानपबाधमान:। प्रभञ्जन् सेना: प्रमृणो युधा जयन्नस्माकमेध्यविता रथानाम् ॥ ३६ ॥

बृहस्पतिरिन्द्र: वाग्वै बृहती तस्या एष पति: व्याकरणकर्तृत्वादिन्द्रस्य वाक्पतित्वमिन्द्रस्य पुरोहितत्वेन वा बृहस्पतिरेव स्तूयते। हे बृहस्पते! त्वं रथेन परिदीय सर्वतो गच्छ दीयतिर्गत्यर्थ: गत्वा चास्माकं रथानामस्मदीयस्यन्दनानामविता रक्षक एधि भव। कीदृशस्त्वम् रक्षोहा रक्षांसि हन्तीति रक्षोहा क्विप् रक्षसां हन्ता। अमित्रान् शत्रूनपबाधमान: पीडयन्। सेना: परकीया: प्रभञ्जन् प्रकर्षेण भग्ना: कुर्वन्। युधा युद्धेन प्रमृणो जयन् मृणातिर्हिंसाकर्मा तस्य क्विपि द्वितीयाबहुवचनम् प्रमृणो हिंसकान् जयन् पराभवन् ॥ ३६ ॥

बलविज्ञाय स्थविर: प्रवीर: सहस्वान् वाजी सहमान उग्र:। अभिवीरो अभिसत्वा सहोजा जैत्रमिन्द्र रथमातिष्ठ गोवित् ॥ ३७ ॥

हे इन्द्र! त्वं जैत्रं जयनशीलं रथमातिष्ठ आरोह। कीदृशस्त्वं बलविज्ञाय: बलं परकीयं विशेषेण जानाति बलविज्ञाय: कर्मण्यण् आतो युक् चिण्कृतो: [पा० ७, ३, ३३] यद्वा बलेन कृत्वा विज्ञायते कारणे घञ्। स्थविर: पुरातन: सर्वानुशासक:। प्रवीर: प्रकृष्टो वीर: शूर:। सहस्वान् सहो बलमस्यास्तीति सहस्वान्। वाजोऽस्यास्तीति वाजी अन्न-

वान्। सहमानः शत्रूनभिभवन्। उग्रः युद्धेषु क्रूरः। अभिवीरः अभितो वीराः शूराः यस्य सः। अभिसत्वा अभितः सत्वानः परिचारकाः प्राणिनो यस्य सोऽभिसत्वा। सहसो बलाज्जातः सहोजाः न ह्यन्यस्माज्जात ईदृग्बलः स्यात्। गां स्तुतिगिरं वेत्ति गोवित्॥ ३७॥

गोत्रभिदं गोविदं वज्रबाहुं जयन्तमज्म प्रमृणन्तमोजसा। इमꣳ सजाता अनु वीरयध्वमिन्द्रꣳ सखायो अनु सꣳरभध्वम्॥ ३८॥

हे सजाताः! समानं जातं जन्म येषां ते समानजन्मानः सखायो देवाः! इममिन्द्रमनु वीरयध्वम् शूर वीर विक्रान्तौ अदन्तस्चुरादिः लोट् वीरकर्म कुर्वाणमनुगम्य वीरकर्मणा प्रोत्साहयत। अनु संरभध्वम् संरम्भं वेगं कुर्वाणमनु संरम्भं कुरुत। कीदृशमिन्द्रम् गोत्रभिदं गोत्रमसुरकुलं भिनत्ति गोत्रभित्तम् यद्वा गा अपः त्रायते गात्रो मेघः तस्य भेत्तारम्। गोविदम् गां वाचं वेत्तीति गोवित् तम् पण्डितम्। वज्रबाहुं वज्रं बाहौ यस्य तम् अज्म संग्रामं जयन्तम्। अज्मेति युद्धनाम [निघ० २, १७, ४३] अजतेगत्यर्थस्य। ओजसा बलेन प्रमृणन्तं शत्रून् हिंसन्तम् मृणातिर्हिंसाकर्मा॥ ३८॥

अभि गोत्राणि सहसा गाहमानोऽदयो वीरः शतमन्युरिन्द्रः। दुश्च्यवनः पृतनाषाडयुध्योऽस्माकꣳ सेना अवतु प्र युत्सु॥ ३९॥

इन्द्रः युत्सु युद्धेषु अस्माकं सेनाः प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु छन्दसि परेऽपीति [पा १, ४, ८१] उपसर्गस्य क्रियापदात्

परप्रयोगः। कीदृश इन्द्रः गोत्राणि असुरकुलानि मेघवृन्दानि वा अभिगाहमानः सर्वतो विलोडयन्। अदयः दयारहितः। वीरः विक्रान्तः। शतमन्युः शतमसंख्यो मन्युः क्रोधो यस्य शतयज्ञो वा। दुश्च्यवनः अप्रच्याव्यः। पृतनां संग्रामं सहते अभिभवतीति पृतनाषाट्। अयुध्यः योद्धुमशक्यः नास्ति युध्यः प्रतियोधास्येति वा ॥ ३९ ॥

इन्द्र आसां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः। देवसेनानामभिभञ्जतीनां जयन्तीनां मरुतो यन्त्वग्रम् ॥ ४० ॥

इन्द्रः बृहस्पतिश्च आसां देवसेनानां नेता प्रणेता भवत्विति शेषः। यज्ञः यज्ञपुरुषो विष्णुर्दक्षिणा दक्षिणत एतु गच्छतु दक्षिणादाच्प्रत्ययः सोमः पुरोऽग्रे एतु। मरुतो गणदेवा अग्रं सेनाग्रभागं यन्तु गच्छन्तु। कीदृशीनां देवसेनानाम् अभिभञ्जतीनां भञ्जो आमर्दने शत्रून् मर्दयन्तीनाम्। तथा जयन्तीनां विजयमानानाम् ॥ ४० ॥

इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञ आदित्यानां मरुताᳪ शर्ध उग्रम्। महामनसां भुवनच्यवानां घोषो देवानां जयतामुदस्थात् ॥ ४१ ॥

वृष्णः कामवर्षितुरिन्द्रस्य राज्ञो वरुणस्यादित्यानां द्वादशानां मरुतां चैषां देवानामुग्रमुत्कृष्टं शर्धो बलं गजतुरगरथपत्त्यात्मकसैन्यं घोषो जितं जितमिति शब्दश्च उदस्थात् उत्थितः। जितं जितमिति वदविन्द्रादिसैन्यमुत्थितमित्यर्थः। कीदृशानां देवानां महामनसां महन्मनो येषां ते महामनसस्तेषाम् युद्धे स्थिरचित्तानाम्। तथा भुवनच्यवानां भुवनं

शोकं च्यावयन्ति ते भुवनच्यवास्तेषां भुवनच्यावनसमर्थानाम् । जयतां विजयमानानाम् ॥ ४१ ॥

उद्धर्षय मघवन्नायुधान्युत्सत्वनां मामकानां मनांऽसि । उद्वृत्रहन् वाजिनां वाजिनान्युद्रथानां जयतां यन्तु घोषाः ॥ ४२ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र ! आयुधानि उद्धर्षय उद्भूतहर्षाणि कुरु मामकानां मदीयानां सत्वनां प्राणिनां मनांसि च उद्धर्षय हर्षयुक्तान् कुरु । हे वृत्रहन् ! वैरिघातिन् ! वाजिनामश्वानां वाजिनानि शीघ्रगमनानि उद्धर्षय उत्कृष्टानि कुरु । किञ्च जयतां विजयमानानां रथानां घोषाः शब्दा उद्यन्तु उत्क्रामन्तु रथाः सशब्दाः प्रसरन्तु ॥ ४२ ॥

अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता जयन्तु । अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्माँ २॥ उ देवा अवता हवेषु ॥ ४३ ॥

ध्वजेषु समृतेषु ऋ गतौ सङ्गतेषु शत्रुध्वजैः संयुक्तेषु सत्सु इन्द्रः अस्माकं रक्षिता भवत्विति शेषः तदानीमस्माकं या इषवोऽस्मदीयैः प्रयुक्तास्ता जयन्तु. परसैन्यानि घ्नन्तु । अस्माकं ये वीराः शूरास्ते उत्तरे परकीयभटेभ्य उत्कृष्टा भवन्तु उ अपि च हे देवाः ! हवेषु अस्मान् यूयमवत रक्षत अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] दीर्घः ॥४३॥

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्वे परेहि । अभि प्रेहि निर्दह हृत्सु शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् ॥ ४४ ॥

अप्वा देवता सा व्याधिर्भयं वा तस्मादेतया विद्धोऽपचीयते तस्मादप्वा अपपूर्वाद्वातेरन्तर्भूतण्यर्थात् अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति [पा० ३, २, १०१] डप्रत्ययः अपशब्दान्त्याकारलोपश्छान्दसः ततष्टाप् अपवाति अपगमयति सुखं प्राणांश्चेत्यप्वा। ऐन्द्रोऽभिरूपा द्वादश भवन्तीति [८, २, ३, ६] श्रुतेरियमपीन्द्रसेनासम्बन्धिनी। हे अप्वे! अमीषां शत्रूणां चित्तं चित्तानि प्रतिलोभयन्ती मोहयन्ती अङ्गानि शत्रुगात्राणि गृह्णाना ततः परेहि अङ्गान्यादाय परागच्छ पुनरन्यान् रिपून् गृहीतुमभि शत्रुसङ्घं प्रेहि प्रगच्छ तेषां हृत्सु हृदयानि शोकैर्धनपुत्रनाशादिनिमित्तैर्निर्दह विभक्तिव्यत्ययः। किञ्च अमित्राः शत्रवोऽन्धेन तमसा गाढान्धकारेण सचन्तां सङ्गच्छन्तां षच् सम्बन्धे लोट्॥ द्वादशैन्द्र्यः समाप्ताः ॥ ४४ ॥

अवसृष्टा परापत शरव्ये ब्रह्मसꣳशिते।
गच्छामित्रान् प्रपद्यस्व मामीषां कं चनोच्छिषः ॥ ४५ ॥

इत ऋक्चतुष्टयस्य विनियोगः कात्यायने नोक्तः। इयमिषुदेवत्यानुष्टुप्। हिंसिका शरमयी हेतिः शरव्या ब्रह्मणा मन्त्रेण संशिता तीक्ष्णीकृता ब्रह्मसंशिता तादृशि! हे शरव्ये! त्वमवसृष्टास्माभिर्मुक्ता सती परापत सहसा परसैन्ये पतिता भव। पतित्वा चामित्रान् शत्रून् गच्छ प्राप्नुहि प्राप्य च प्रपद्यस्व शत्रुशरीरेषु प्रविश प्रविश्य चामीषां शत्रूणां मध्ये कञ्चन पुरुषं मा उच्छिषः अवशिष्टं मा कुरु सर्वानपि जहीत्यर्थः शिष्लृ विशेषणे पुषादीत्यादिना [पा० ३, १, ५५] च्लेरङ्॥ ४५ ॥

प्रेता जयता नर इन्द्रो वः शर्म यच्छतु।
उग्रा वः सन्तु बाहवोऽनाधृष्या यथासथ ॥ ४६ ॥

योद्धृदेवत्यानुष्टुप् योद्धॄन् स्तौति। हे नरोऽस्मदीया योद्धारः! यूयं प्रेत परसैन्यं प्रति प्रकर्षेण गच्छत ततो जयत विजयं प्राप्नुत द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५.] प्रेतेत्यत्र दीर्घः अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] जयतेत्यत्र दीर्घः। इन्द्रो वो युष्मभ्यं शर्म जयोत्थं सुखं यच्छतु ददातु दाण दाने पाघ्रेत्यादिना [पा० ७, ३, ७८] यच्छादेशः। किञ्च यथा यूयमनाधृष्या असथ केनाप्यतिरस्कार्या भवथ। तथा वो युष्माकं बाहवो भुजदण्डा उग्रा उद्गूर्णायुधाः सन्तु। असथेत्यत्र लेटोऽडाटाविति [पा० ३, ३, ८४] अडागमः॥ ४६ ॥

असौ या सेना मरुतः परेषामभ्यैति न ओजसा स्पर्धमाना। तां गूहत तमसापव्रतेन यथामी अन्यो अन्यं न जानन् ॥ ४७ ॥

मरुद्देवत्या त्रिष्टुप् हे मरुतः! या प्रसिद्धा असौ परेषां शत्रूणां सेना नोऽस्मानभि आ एति अभ्यागच्छति। कीदृशी ओजसा बलेन स्पर्धमाना स्पर्धां कुर्वाणा तां सेनां तमसा अन्धकारेण यूयं गूहत संवृतां कुरुत। तथा गूहत यथा अमी सैनिका अन्योऽन्यं न जानन् परस्परं न जानीयुस्तथा गूहत। कीदृशेन तमसा अपव्रतेन अपगतं व्रतं कर्म यस्मात् तेन येन व्याप्तानां कर्म नश्यति तादृशेन तमसा गूहतेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

अवसृष्टा परा पत शरव्ये ब्रह्मसंशिते।

इव। तत्र॒ इन्द्रो॒ बृह॒स्पति॒रदि॑ति॒: शर्म॑ यच्छतु विश्वाहा॒ शर्म॑ यच्छतु ॥ ४८ ॥

इन्द्रबृहस्पत्यदितिदेवत्या पङ्क्तिरष्टाक्षरपञ्चपादा। यत्र यस्मिन् युद्धे बाणाः शत्रुप्रयुक्ताः सम्पतन्ति इतश्चेतश्च सम्भूय पतन्ति। तत्र दृष्टान्तः कुमारा विशिखा इव विगता शिखा येषां ते विशिखाः 'शिखारहिता मुण्डितमुण्डाः' विकीर्णकवचा वा अतिबालाश्चपलाः सन्तो यथा इतस्ततो गच्छन्ति तद्वत्। तत् तत्र युद्धे इन्द्रः नोऽस्मभ्यं शर्म विजयोत्थं सुखं यच्छतु ददातु। कीदृश इन्द्रो बृहस्पतिः बृहतां मन्त्राणां पतिः पालकः विजयोचितमन्त्रज्ञः। अदितिः नास्ति दितिः खण्डनं यस्य अखण्डितशक्तिः। विश्वाहा विश्वान् सर्वान् शत्रून् आ समन्ताद्धन्तीति विश्वाहा स शर्म यच्छतु इति पुनरुक्तिरादरार्था। यद्वा तत्र इन्द्रः बृहस्पतिरिन्द्रगुरुः अदितिरिन्द्रमाता च विश्वाहा सर्वाण्यहानि सर्वदा शर्म यच्छतु विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा विभक्तेराकारः अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ ४८ ॥

मर्मा॑णि ते॒ वर्म॑णा छादयामि॒ सोम॑स्त्वा॒ राजा॒मृते॒नानु॑ वस्ताम्। उ॒रोर्वरी॑यो॒ वरु॑णस्ते कृणोतु॒ जय॑न्त्‌ं त्वानु॑ दे॒वा म॑दन्तु ॥ ४९ ॥

का० [१२, २, १०] मर्माणि त इति कवचं प्रयच्छति। महाव्रते यागेऽध्वर्युः क्षत्रियाय सन्नाहं परिधानाय प्रयच्छतीत्यर्थः॥ सोमवरुणदेवत्या त्रिष्टुप्। हे यजमान! ते तव मर्माणि जीवस्थानानि वर्मणा कवचेनाहं छादयामि आच्छादयामि। राजा विप्रादीनामधिपः सोमोऽमृतेन नास्ति मृतं

मरणं येन तेन मरणनिवारकेणानेन वर्मणा त्वा त्वामनुव-स्तामन्वाच्छादयतु वस आच्छादनेऽदादिः लोट् । तथा वरुणः ते तव वर्म उरोः पृथोरपि वरीयः उरुतरः प्रथीयः कृणोतु अत्यन्तमुरु वरीयः ईयसुनि प्रियस्फेत्यादिना [पा० ६, ४, १५७] उरोर्वरादेशः । किञ्च देवाः जयन्तं विजयं प्राप्नुवन्तं त्वा त्वामनुमदन्तु अनुकूला भूत्वा हृष्यन्तु उत्साहयन्तु वा ॥ ४९ ॥

उदे॑नमुत्त॒रं न॑याग्ने॑ घृ॒तेना॑हुत । रा॒य-स्पोषे॑ण॒ सꣳसृ॑ज प्र॒जया॑ च ब॒हुं कृ॑धि ॥ ५० ॥

का० [१८, ३, १४] आर्द्रौदुम्बरीघृतोषितास्तिस्र उदे-नमित्यादधाति प्रत्यृचम् । अशुष्का उदुम्बरतरुत्था रात्रौ घृते स्थिताः प्रादेशमात्रीस्तिस्रः समिध ऋक्त्रयेण शालाद्वार्ये जुहोति ततोऽग्निप्रणयनमित्यर्थः ॥ तिस्रोऽनुष्टुभः प्रथमाग्नि-देवत्या द्वितीयेन्द्रदेवत्या तृतीया लिङ्गोक्तदेवता । हे घृतेना हुत ! आज्येन सर्वतो हूयमान ! हे अग्ने ! एनं यजमान-मुत्तरं नय अतिशयेन उत् उत्तराम् तरबन्तादाम्प्रत्ययः । उत्कृष्टत्वमैश्वर्यं प्रापय ऐश्वर्यमेवाह रायस्पोषेण धनसमृद्ध्या संसृज संयोजय प्रजया सन्तत्या पुत्रपौत्रादिकया च बहुं कृधि भूयांसं कुरु बहुकुटुम्बं कुर्वित्यर्थः ॥ ५० ॥

इन्द्रे॒मं प्र॑त॒रं न॑य सजा॒ताना॑मसद्व॒शी । समे॑नं॒ वर्च॑सा सृज दे॒वानां॑ भाग॒दा अ॑सत्

॥ ५१ ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त ! इमं यजमानं प्रतरं नय अति-प्रकर्षः प्रतराम् प्रकृष्टमैश्वर्यं प्रापय । तदेव दर्शयति सजा-

तानां समानजातीयानां :वशी असत् वशयति वशी नियमन-समर्थो भवतु। किञ्च एनं यजमानं वर्चसा संसृज तेजस्विनं कुरु। अयं यजमानो देवानां भागदा असत् भागं ददाति भागदाः यज्ञेषु देवानां भागप्रदाता भवतु ॥ ५१ ॥

यस्य कुर्मो गृहे हविस्तमग्ने वर्धया त्वम्।
तस्मै देवा अधिब्रुवन्नयं च ब्रह्मणस्पतिः ॥५२॥

वयमृत्विजो यस्य यजमानस्य गृहे हविः कुर्मः पुरोडाशप्रधानं कर्म कुर्मः हे अग्ने ! तं यजमानं त्वं वर्धय !:देवास्तस्मै तं यजमानमधिब्रुवन् अधिकं ब्रुवन्तु सर्वेभ्योऽधिकोऽयमिति। अयं यजमानस्य ब्रह्मणो वैदिककर्मणः पतिः पालको भवतु। यद्वा देवा अयं ब्रह्मणस्पतिरग्निश्च इममधिब्रुवन्। तस्मै द्वितीयार्थे चतुर्थी ॥ ५२ ॥

उदु त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिः। स नो भव शिवस्त्वꣳ सुप्रतीको विभावसुः ॥ ५३ ॥

का० [१८, ३, १८] त्रिरुक्तायामुद्यम्योदु त्वेति। होत्रा प्रथमायामृचि त्रिः पठितायां सत्यां प्रतिप्रस्थाता उदु त्वेति मन्त्रेण प्रदीप्तमिध्मं शालाद्वार्यादूर्ध्वमुत्पाटयतीत्यर्थः ॥ व्याख्याता [१२, २१] ॥ ५३ ॥

पञ्च दिशो दैवीर्यज्ञमवन्तु देवीरपामतिं दुर्मतिं बाधमानाः। रायस्पोषे यज्ञपतिमाभजन्ती रायस्पोषे अधि यज्ञो अस्थात् ॥५४॥

का० [१८, ३, १८] चित्यं प्रतिगच्छन्ति पञ्च दिश

इति । ततो ब्रह्महोत्रध्वर्युप्रतिप्रस्थातृयजमानाः पञ्च दिश इत्याद्यृक्पञ्चकेन चित्यं प्रति गच्छन्ति । सर्वेषां मन्त्रपाठ इति कर्कः अध्वर्युरेवेति हरिस्वामिन इत्यर्थः ॥ यज्ञाग्नि-साधनवादिन्यः पञ्च ऋचः आद्ये द्वे त्रिष्टुभौ प्रथमा दिग्दे-वत्या । पञ्च दिशः प्राचीदक्षिणाप्रतीच्युदीचीमध्याख्या देवीः देव्यो यज्ञमस्मदीयमवन्तु । कीदृश्यो दिशः देवीः देव्यः देवानामिन्द्रयमवरुणसोमब्रह्मणां सम्बन्धिन्यो देव्यः । तथा अमतिमस्मदीयशत्रुमान्यं दुर्मतिं दुष्टां मतिं पापविषयां बुद्धिमपबाधमाना: विनाशयन्त्यः । तथा रायस्पोषे धनपुष्टौ यज्ञपतिं यजमानमाभजन्तीः आभजन्त्य भागिनं कुर्वन्त्यः । किञ्च यज्ञोऽस्मदीयो रायो धनस्य पोषे पुष्टौ अधि अध्यात् अधिकं तिष्ठतु समृद्धोऽस्तु ॥ ५४ ॥

समिद्धे अ॒ग्नावधि॑ मामहा॒न उ॒क्थप॑त्र॒ ईड्यो॑ गृभी॒तः । त॒प्तं घ॒र्मं प॑रि॒गृह्या॑यजन्तो॒र्जा यद्य॒ज्ञमय॑जन्त दे॒वाः ॥ ५५ ॥

आग्नेयी । दीव्यन्ति व्यवहरन्ति ब्रह्मत्वहौत्राध्वर्यवादि-कर्मभिः प्रचरन्तीति देवा ऋत्विजो यत् यदा तप्तं घर्मं ज्वलितं प्रवर्ग्यं परिगृह्य परितः परीशासाभ्यामादायायजन्त यजन्ते । यदा च ऊर्जा हविर्लक्षणेनान्नेनायजन्त यजन्ते । यदो अध्-यात्तच्छ--ध्याहारः तदा अग्नौ समिद्धे सति दीप्यमाने सति उक्थपत्रः यज्ञो गृभीतः गृहीतः धारितः । गृभीत इति धारित इत्येतदिति [८, २, ३, ८] श्रुतेः । उक्थानि शस्त्राणि पत्रं वाहनं यस्य स उक्थपत्रः शस्त्रैरेव यज्ञो वाह्यते । कीदृश उक्थपत्रः ईड्यः ईडितुं योग्यः स्तुत्यः । अधिमाम-हानः महति पूजयति देवानिति मामहानः महतेर्विकरण-

व्यत्ययेन जुहोत्यादिभ्यः श्लुः श्लाविति [पा० ६, १, १०] द्वित्वम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६, १, ७] अभ्यासदीर्घः यद्वा अधिको मामहानो यजमानो यत्र यज्ञे। यजमानो वै मामहान इति [८, २, ३, ८] श्रुतेः॥ ५५॥

दैव्याय धर्त्रे जोष्ट्रे देवश्रीः श्रीमनाः शतपयाः। परिगृह्य देवा यज्ञमायन् देवा देवेभ्यो अध्वर्यन्तो अस्थुः॥ ५६॥

बृहती पङ्क्तिर्वाष्टत्रिंशदक्षरत्वात्। अग्निदेवत्या। एवंविधाय अग्नये यज्ञो भवतीति शेषः। कीदृशाय दैव्याय देवानां हितो दैव्यस्तस्मै। धरतीति धर्ता तस्मै यागद्वारा जगतो धारयित्रे। जोषते जोष्टा सेविता तस्मै अस्मद्दत्तहविषः सेवित्रे। कीदृशो यज्ञः देवश्रीः देवान् श्रयति हविर्दानेन सेवते देवश्रीः। श्रीमनाः श्रयते सेवते इन्द्रादीन् श्रीर्यजमानस्तस्मिन्मनोऽनुग्रहरूपं यस्य स श्रीमनाः यद्वा श्रीर्मनसि यस्य यद्वा भक्तेभ्यः श्रियं दातुं मनो यस्य। शतपयाः शतसंख्याकानि पयःप्रभृतीनि हवींषि यस्य सः। देवा ऋत्विज ईदृशं यज्ञाग्निं परिगृह्य यज्ञं प्रति आयन् प्राप्नुवन्ति। किंच देवा दीप्यमाना ऋत्विजो देवेभ्योऽर्थाय अध्वर्यन्तः सन्तः अस्थुः अध्वरं कर्तुमिच्छन्तस्तिष्ठन्ति अध्वरमिच्छति अध्वर्यति सुप आत्मनः क्यच् कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोप इति [पा० ७, ४, ३९] अध्वरान्तलोपः॥ ५६॥

वीतꣳ हविः शमितꣳ शमिता यजध्यै तुरीयो यज्ञो यत्र हव्यमेति। ततो वाका आशिषो नो जुषन्ताम्॥ ५७॥

हविर्यज्ञदेवत्या बृहती । यज्ञो यत्र यस्मिन् काले हव्यं होतुं योग्यं हविः एति प्राप्नोति ततो यज्ञाद्दुष्टिता वाचा वाक्यानि ऋग्यजुःसामलक्षणानि आशिषोऽभीष्टार्थशंसनानि च नोऽस्मान् जुषन्ताम् सेवन्तां यज्ञफलान्यस्मानालिङ्गन्त्वि-त्यर्थः । कीदृशं हविः वीतं देवानामिष्टम् ! इष्टᳪ स्विष्ट-मित्येतदिति [८, २, ३, ११] श्रुतिः । तथा शमिता सुपां सु इति [पा० ७, १, ३९] तृतीयैकवचनस्य सु आदेशः शमित्रा यजध्यै यष्टुं शमितं संस्कृतम् तुमर्थे से इत्यादिना [पा० ३, ४, ९] यजेस्तुमर्थे शध्यै प्रत्ययः । कीदृशो यज्ञः तुरीयः चतुर्थः आदौ यजुर्जपः ततो होत्रा ऋचां पठनम् ब्रह्मणोऽप्र-तिरथजपः एवञ्च तुरीयो होमः । तथा च श्रुतिः [८, २, ३, ११] अध्वर्युः पुरस्ताद्यजूᳪषि जपति होता पश्चादृचोऽन्वाह ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपत्येष एव तुरीयो यज्ञ इति । यद्वा आदावध्वर्युणाश्रावणम् तत आग्नीध्रेण प्रत्याश्रावणम् । यजेति ततोऽध्वर्योः प्रैषः ततो होतुर्वषट्कारः इति यज्ञश्चतुर्धा कल्प्यते ॥ ५७ ॥

सूर्य॑रश्मि॒र्हरि॑केशः पु॒रस्ता॑त् सवि॒ता ज्योति॒रुद॒याँ २॥ अज॑स्रम् । तस्य॑ पू॒षा प्र॑स॒वे या॑ति वि॒द्वान् स॒म्पश्य॒न् विश्वा॒ भुव॑नानि गो॒पाः ॥ ५८ ॥

अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । ज्योतिर्ज्योतीरूपोऽग्निः अजस्रं निरन्तरं प्रत्यहं पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि आहवनीयरूपेण होमार्थमुदयान् उद्गच्छति उत्पूर्वस्य यातेर्लिङि प्रथमबहु-वचने नो र आदेशाभावे रूपम् वचनव्यत्ययः छन्दसि लुङ-

सुङ्लिट इति [पा० ३, ४, ६] लङ्। कीदृशोऽग्निः सूर्यरश्मिः सूर्यस्येव रश्मयः किरणा यस्य सः यद्वा सूर्यश्चासौ रश्मिश्च सूर्यरूपस्तद्रश्मिरूपश्चेत्यर्थः। हरिकेशः। हरति दारिद्र्यमिति हरि हिरण्यम् हिरण्यवर्णाः केशाः केशस्थानीया ज्वाला यस्य सः। सविता सौति सविता प्राणिनां तत्तद्व्यापारेषु प्रेरकः। तस्येदृशस्याग्नेः प्रसवे आज्ञायां पूषा पोषकः सूर्यः याति उदयास्तमयनद्वारेणाटति। कीदृशः पूषा विद्वान् स्वाधिकारमहोरात्रप्रवर्तनात्मकं जानन्। विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातानि सम्पश्यन् सर्वान् लोकान् सम्यगवलोकयन्। गोपाः गोपायतीति गोपाः रक्षकः धर्मस्य ॥ ५८ ॥

विमान एष दिवो मध्य आस्त आपप्रिवान् रोदसी अन्तरिक्षम्। स विश्वाचीरभिचष्टे घृताचीरन्तरा पूर्वमपरं च केतुम् ॥ ५९ ॥

का० [१८, ३, १९] आग्नीध्रदेशादक्षिणं पृश्न्या सहितं पृश्न्यश्मानमुपदधाति विमान इति। अध्वर्युराग्नीध्रस्थानाद्दक्षिणदिशि पृश्न्या संलग्नं पृश्निं तनुं वृत्तं चित्रवर्णं वा पाषाणं विमान इति ऋग्द्वयेनोपदध्यादित्यर्थः॥ विश्वावसुदृष्टा आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप् आदित्याध्यासेनाश्मा स्तूयते। एषोऽश्मादित्यरूपेण दिवोऽन्तरिक्षस्य मध्ये आस्ते तिष्ठति। असौ वा आदित्योऽश्मा पृश्निरमुमेवैतदादित्यमुपदधातीति [९, २, ३, १४] श्रुतेः। आहवनीयो द्युलोकः गार्हपत्यो भूलोकः तयोर्मध्ये आग्नीध्रमन्तरिक्षस्थानीयं तत्र स्थितत्वाद्दिवो मध्ये आस्ते। तथा च श्रुतिः [९, २, ३, १४, १५]। अन्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं चोपदधात्ययं वै लोको गार्हपत्यो द्यौराहवनीय एतं तदिमौ लोकावन्तरेण दधाति तस्मादेव इमौ

लोकावन्तरेण तपति ॥ १४ ॥ आभ्रोभ्रवेलायामन्तरिक्षं वा आभ्रोभ्रमेतं तदन्तरिक्षे दधातीति ॥ कीदृश एषः विमानः विविधं मिमीत इति विमानः जगन्निर्माणसमर्थः । तथा रोदसी द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षमापप्रिवान् तेजसा सर्वतः पूरितवान् प्रा पूरणे क्वसुप्रत्ययः । स तथा स्तूयमान आदित्य-रूपोऽग्निः विश्वाचीः वेदीः घृताचीः स्रुचश्चाभिचष्टे पश्यति यष्टकर्तृ मनुगृह्णीतुं कर्म पश्यतीत्यर्थः । विश्वं हविरश्चितं स्थापितं यस्यामिति विश्वाची वेदिः घृतमश्चितं यस्यामिति घृताची स्रुक् । तथाच श्रुतिः [८, २, ३, १७] स विश्वा-चीरभिचष्टे घृताचीरिति स्रुचश्चैतद्वेदीश्चाहेति । तथा पूर्व-मिमं लोकमपरममुं लोकं च अन्तरा मध्ये स्थितानां जनानां केतुं चित्तं चाभिचष्टे सर्वजनाभिप्रायज्ञ इत्यर्थः । यद्वा विश्वाचीर्विश्वव्यापिनीर्दिशोऽभिचष्टे सर्वतः प्रकाशयति । यथा घृताचीर्घृतप्राप्तिहेतुभूता धेनूश्चाभिचष्टे । तथान्तरा ब्रह्माण्डमध्ये पूर्वमपरं च केतुमुदयास्तमयमध्यवर्त्तिनं बोध-मभिचष्टे ॥ ५९ ॥

उ॒क्षा स॑मु॒द्रो अ॑रु॒णः सु॑प॒र्णः पूर्व॑स्य॒ योनि॑म्
पि॒तुरा वि॑वेश । मध्ये॑ दि॒वो निहि॑तः॒ पृश्नि॒रश्मा॑
वि च॑क्रमे॒ रज॑सस्पा॒त्यन्तौ॑ ॥ ६० ॥

अप्रतिरथदृष्टादित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । य आदित्यः पूर्वस्य पूर्व-दिशि स्थितस्य पितुर्द्युलोकस्य योनिं स्थानमाविवेश आविशति द्यौः पितेत्युक्तेः पितृशब्देन द्युलोकः उदयसमये द्युलोकाज्जा-यमान उपलभ्यते सूर्य इति द्युलोकपूर्वभागः सूर्यस्य पितृभूत उच्यते । किंभूतो यः उक्षा वृष्टिद्वारा सेक्ता । समुद्रः समु-नत्ति क्लेदयति समुद्रः उदयकालेऽवश्यायपतनेन क्लेदन-

कर्त्ता। अरुणः उदयकाले अरुणवर्णः। सुपर्णः शोभनं पर्णं पतनं गमनं यस्य स सुपर्णः। यश्च दिवो मध्ये निहितोऽवस्थितः। पृश्निर्विचित्रवर्णः नानारश्मिसङ्कुलः। अश्मा अश्नुते व्याप्नोति नभ इत्यश्मा व्यापकः। एवंविधः सन् विचक्रमे विक्रमते नभः। यश्च विक्रममाणो रजसः रञ्जनस्य लोकत्रयस्य अन्तौ वचनव्यत्ययः अन्तान् पर्यन्तान् पाति रक्षति। यो ह्यन्तान् पाति स मध्यं पात्येवेत्यर्थः॥ अथाश्मपक्षे व्याख्यानम्। अयं पृश्निर्विचित्रवर्णोऽश्मा पाषाणः पितुः कर्मपालकस्य पूर्वस्य पूर्वदिग्वर्त्तिन आहवनीयस्य योनिं कारणभूतमाग्नीध्रमाविवेश प्रविष्टवान् यदाहवनीयमुद्धरेदाग्नीध्रादुद्धरेदित्याहवनीययोनित्वमाग्नीध्रस्याम्नातमन्यत्र। अयमश्मा दिवो मध्ये आग्नीध्रस्थानीयस्यान्तरिक्षस्य मध्ये निहितः स्थापितः सन् रजसो रञ्जनीयस्य जगतः अन्तौ उत्पत्तिप्रलयरूपकोटिद्वयं विचक्रमे पाति रक्षति च परमेश्वररूपेण। कीदृशोऽश्मा उक्षा सेक्ता यागद्वारेण फलाभिवर्षक इत्यर्थः। समुद्रः बहुफलप्रदत्वात्समुद्रसदृश इत्यर्थः। अरुणः पूर्वमग्ने सूर्य्यश्चास्यात् सूर्य्यसदृशः। सुपर्णः स्वर्गं प्रत्युद्गमनहेतुत्वात् पक्षिसदृशः॥ ६०॥

इन्द्रं॒ विश्वा॑ अवीवृधन् समु॒द्रव्य॑चस॒ङ्गिर॑ः।
र॒थीत॑मꣳ र॒थीनां॒ वाजा॑नाꣳ॒ सत्प॑तिं॒ पति॑म्
॥ ६१॥

का० [१८, ३, २१] निधायैनमतिक्रामन्तीन्द्रं विश्वा इति। एनं प्रस्तराश्मानं क्वचिद् गुप्ते देशे स्थापयित्वा सर्वे चयनं प्रति गच्छन्ति इन्द्रं विश्वा इत्याद्यृक्चतुष्टयेनेत्यर्थः व्याख्याता [१२, ५६]॥ ६१॥

दे॒व॒हूर्य॒ज्ञ आ च॑ वक्षत् सु॒म्न॒हूर्य॒ज्ञ आ च॑ वक्षत्। यक्ष॑द॒ग्निर्दे॒वो दे॒वाँ२॥ आ च॑ वक्षत् ॥ ६२ ॥

विधृतिदृष्टा यज्ञदेवत्यानुष्टुप्। देवानाह्वयतीति देवहूः देवानामाह्वाता यज्ञो देवानावक्षत् आवहतु चकारः समुच्चये यजतु च। सुम्नं सुखं सम्यक्नम्नं वास्त्यमाह्वयति सुम्नहूः सुखकरो यज्ञो देवानावक्षत् आवहतु। अग्निर्देवश्च देवाना-वक्षत् आवहतु यक्षत् यजतु च। वक्षत् यक्षत् वहतियजत्योश्च सिब्बहुलं लेटीति [पा० ३, १, ३४] सिप्प्रत्ययो लेटोऽडा-टावित्यडागमः [पा० ३, ४, ९४] इतश्च लोपः इति [पा० ३, ४, ९७] तिप इकारलोपः ॥ ६२ ॥

वाज॑स्य मा प्रस॒व उ॑द्ग्रा॒भेणोद॑ग्रभीत्। अधा॑ स॒पत्ना॒निन्द्रो॑ मे नि॒ग्रा॒भेणाध॑राँ२॥ अकः ॥ ६३ ॥

इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् वाजस्यान्नस्य प्रसवः प्रसूतिः उत्पत्तिः अनुज्ञा वा उद्ग्राभेण इत्यृचोर्भन्दसि उद्ग्राभेण उद्ग्रह-णेन अहं विप्रेभ्यः दीयत इत्युद्ग्रहणं दानं तेन मा मामुदग्र-भीत् उदग्रहीत् उद्गृह्णातु। अध अथ निग्राभेण निग्राहेण नीचैर्ग्रहणेन नीचैर्हस्तं कृत्वा भिक्षादिः प्रार्थ्यते याचिष्णुतया अनाशामेन वा इन्द्रो मे मम सपत्नान् न्यूनदानधमान् तिरस्कृतान् अकः करोतु मां दातारं करोतु शत्रून् भिक्षून् करोत्वित्यर्थः। करोतेर्लङि बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७३] शपि लुप्ते गुणे तिपि लुप्ते अक इति रूपम् ॥ ६३ ॥

उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन्। अधा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूचीनान् व्यस्यताम् ॥ ६४ ॥

इन्द्राग्निदेवत्यानुष्टुप्। देवा उद्ग्राभमुद्ग्राहमभ्युदयमुत्कर्षं निग्राभं निग्राहं शत्रुविषयमपकर्षं ब्रह्म तयोःकारणं यज्ञविषयमवीवृधन् वर्धयन्तु। अध अथानन्तरं मे मम सपत्नान् शत्रून् विषूचीनान् विष्वगञ्चनाशनामागतीन् कृत्वा इन्द्राग्नी द्वौ व्यस्यतां विनाशयेतामपुनरागमनाय क्षिपतामित्यर्थः ॥६४॥

क्रमध्वमग्निना नाकमुख्यं हस्तेषु बिभ्रतः। दिवस्पृष्ठं स्वर्गत्वा मिश्रा देवेभिराध्वम् ॥ ६५ ॥

का० [१८, ४, १] क्रमध्वमग्निनेति चित्यमारोहन्ति। ते ऋत्विजः क्रमध्वमिति पञ्चभिस्तीर्थेन चित्याग्निमारोहन्तीत्यर्थः॥ आग्नेय्यनुष्टुप्। हे ऋत्विग्यजमानाः! यूयमग्निना चित्येन सह नाकं स्वर्गलोकं क्रमध्वमाक्रमत स्वर्गो वै लोको नाक इति [८, २, ३, २४] श्रुतेः। किम्भूता यूयम् उखायां संस्कृतमुख्यमग्निं हस्तेषु बिभ्रतः धारयन्तः। यद्वा उख्यमग्निं हस्तेषु बिभ्रतः सन्तोऽग्निनानेकचित्याग्निना सह क्रमध्वम् चित्युपरि पादान् कुरुत आरोहध्वमित्यर्थः। ततो दिवोऽन्तरिक्षस्य पृष्ठं स्वः स्वर्गं गत्वा देवेभिर्देवैः मिश्राः संयुताः सन्तः आध्वं तिष्ठत आस उपवेशने लोट मध्यमबहुवचनं अपो लोपः धि चेति [पा० ८, २, २५] सलोपः ॥ ६५ ॥

प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वान्-ग्नेरग्ने पुरो अग्निर्भवेह। विश्वा आशा दीद्यानो वि-भाह्यूर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥ ६६ ॥

आग्नेयी त्रिष्टुप् हे अग्ने! इदानीमानीत उख्य वक्ष्ये! प्राचीं प्रदिशं प्रागाख्यां प्रकृष्टां दिशमनु लक्षीकृत्य त्वं प्रेहि प्रकर्षेण गच्छ। कीदृशस्त्वम् विद्वान् स्वाधिकारं जानानः। गत्वा च हे अग्ने! इहाग्निन् प्रदेशे अग्नेः इष्टकाग्निप्रादि-तस्य चितिरूपस्याग्नेः पुरोऽग्निर्भव पुरः अग्रे अञ्चति गच्छ-तीति पुरोऽग्निः पुरोगन्ता मुख्यो भव प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे इति [पा० ६, १, ११५] सन्ध्यभावः। किञ्च विश्वाः सर्वाः आशा दिशो दीद्यानः दीपयन् प्रकाशयन् सन् त्वं विभाहि विशेषेण दीप्यस्व। ततो नोऽस्माकं द्विपदे [illegible]दकाय चतु-ष्पदे गवादिकाय ऊर्जमन्नं धेहि सम्पादय ॥ ६६ ॥

पृथिव्या अहमुदन्तरिक्षमारुहमन्तरिक्षा-द्दिवमारुहम्। दिवो नाकस्य पृष्ठात् स्वर्ज्योति-रगामहम् ॥ ६७ ॥

आग्नेयी पिपीलिकमध्या बृहती आद्यन्तौ वयो-दशार्णौ द्वितीयोऽष्टकः सा पिपीलिकमध्या बृहती त्रयोदशि-नोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्येति वचनात् अत्राद्यस्त्रयोदशः द्वितीयो नवकः तृतीयश्चतुर्दशक इति षट्त्रिंशदक्षरत्वात् बृहती त्रिपादनिष्टमध्या पिपीलिकमध्येति वचनात्पिपीलि-कमध्या च। यजमान आह अहं पृथिव्या उत् उद्गतः सन् अन्तरिक्षमा[illegible]ऽस्मि। तस्मादन्तरिक्षादुद्गतो दिव-मारूढं द्युलोकमारूढोऽस्मि। दिवो द्युलोकस्य यो नाको

दुःखरहितः प्रदेशः तस्य पृष्ठादुपरिभागात् स्वः ज्योतिः स्वर्गलोकस्थं ज्योतिरादित्यमण्डलम् अगां गतोऽस्मि प्राप्तवानस्मीत्यर्थः इणो गा लुङीति [पा० २, ४, ४५] गादेशः ॥ ६७ ॥

स्वर्यन्तो नापेक्षन्त आ द्याᳬ रोहन्ति रोदसी। यज्ञं ये विश्वतोधारᳬ सुविद्वाᳬसो वितेनिरे ॥ ६८ ॥

आग्नेयी अनुष्टुप् सुष्ठु विदन्ति जानन्ति ते सुविद्वांसः ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः ये सुविद्वांसो यज्ञं वितेनिरे वितन्वन्ति अनुतिष्ठन्ति। कीदृशं यज्ञं विश्वतोधारं विश्वतो धारा यस्य तम् आ...ति... यज्ञस्य धाराः वेदमातृकापूर्णाहुतिवसोर्धारावाजप्रसवीयानि वा यज्ञस्य धारा यद्वा विश्वस्य जगतो धारयितारम्। ते यज्ञकर्त्तारः स्वः स्वर्यन्तो गच्छन्तो नापेक्षन्ते पुनरपावृत्तापेक्षां न कुर्वते ज्ञानकृत्त्वात्। द्यां स्वर्गं आरोहन्ति कीदृशीं द्यां रोदसी सर्वान् जरामृत्युशोकादीन् या रोदसी ताम् धस्य दादेशश्छान्दसः पूर्वसवर्णदीर्घः दिवो विशेषणं न तु द्यावापृथिव्योरभिधा दिव इत्युपादानात्। यद्वा ये यजमानाः सुविद्वांसः सुकर्मप्रकारं जानन्तः विश्वतोधारं अमवरवहे, यज्ञं वितन्वन्ति विशेषेण कुर्वन्ति ते यजमाना द्यामन्तरिक्षमारोहन्ति तथा रोदसी द्यावाभूमी आरोहन्ति ततः स्वर्यन्तः स्वर्गमादित्यमण्डलं प्राप्नुवन्तोऽन्यत्किमपि स्थानं नापेक्षन्ते ॥ ६८ ॥

अग्ने प्रेहि प्रथमो देवयतां चक्षुर्देवानामुत मर्त्यानाम्। इयक्षमाणा भृगुभिः सजोषाः स्वर्यन्तु यजमानाः स्वस्ति ॥ ६९ ॥

भाम्नेयो त्रिष्टुप् हे अग्ने ! त्वं देवयतां देवानिच्छतां यजमानानां प्रथमः प्रेहि पुरतः प्रकर्षेण गच्छ देवानिच्छन्ति देवयन्ति देवयन्तीति देवयन्तः तेषाम् सुप आत्मनः क्यजिति [पा० ३, १, ८] क्यजन्ताच्छतृप्रत्ययः क्यचि चेतीत्वे [पा० ७, ४, ३३] प्राप्ते न छन्दस्यपुत्रस्येति [पा० ७, ४, ३५] तदभावः। कथं मयाग्रतो गन्तव्यं तत्राह यतस्त्वं देवानामुतापि च मर्त्यानां मनुष्याणां चक्षुःस्थानीयः। लोकेऽपि गच्छतः पुरुषस्य दृष्टिः पुरतो याति। किञ्च यक्ष्मिच्छन्ति इयक्षमाणाः अभ्यासे यलोपश्छान्दसः इयक्षमाणा यष्टुमिच्छन्तो यजमानाः स्वस्ति यथा तथा अविनाशेन स्वः स्वर्गं यन्तु प्राप्नुवन्तु। कीदृशाः भृगुभिः भृगुगोत्रविप्रैः सजोषाः समानो जोषः प्रीतिर्येषां ते। भृगुग्रहणमनूचानब्राह्मणोपलक्षणम् उत्तमविप्रैः प्रीतिमन्तः ॥ ६९ ॥

नक्तोषासा समनसा विरूपे धापयेते शिशुमेकꣳ समीची। द्यावाक्षामा रुक्मो अन्तर्विभाति देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाः ॥ ७० ॥

का० [१८, ४, २] स्वयमातृण्णामध्यग्निं धारयंश्छुक्लवत्सापयसाभिजुहोति कृष्णाया दोहनेन स्वयमातृण्णामवसिच्य नक्तोषासेति। अध्वर्युः स्वयमातृण्णेष्टकोपरि समीपे प्रतिष्ठाना तमग्निं धारयन् कृष्णवर्णायाः श्वेतवत्सायाः गोर्दुग्धेन दोहनेन मृण्मयदोहनपात्रेण जुहूस्थानीयेन स्वयमातृण्णां सिञ्चन्निवस्येऽग्नौ जुहोति नक्तोषासेत्यृग्द्वयेनेत्यर्थः ॥ व्याख्याता द्वादशे [१२, २] ॥ ७० ॥

अग्ने सहस्राक्ष शतमूर्धञ्छतं ते प्राणाः

सहस्त्रं व्यानाः। त्वᳪ साहस्रस्य राय ईशिषे तस्मै ते विधेम वाजाय स्वाहा ॥ ७१ ॥

आग्नेयी विराट्पङ्क्तिः दशाक्षरचतुःपादा। हे अग्ने सहस्राक्ष! सहस्रमक्षीणि यस्य तत्सम्बुद्धिः हिरण्यशकलान्येव नेत्राणि। तथाच श्रुतिः [८, २, ३, ३२] हिरण्यशकलैर्वा एष सहस्राक्ष इति। हे शतमूर्धन्! शतं मूर्धानो यस्य। यदद: शतशीर्षा रुद्रोऽसृज्यतेति [८, २, ३, ३२] श्रुतेः। यस्य तव शतं प्राणाः सहस्रं व्यानाः शतसहस्रशब्दावपरिमितवचनौ। यस्त्वं साहस्रस्य सहस्रपरिमितस्य रायः धनस्य ईशिषे प्रभुर्भवसि सहस्रादण्प्रत्ययः। तस्मै तादृशाय ते तुभ्यं वयं वाजाय विधेम वाजमन्नं हवीरूपं दद्मः वाजमिति विभक्तिव्यत्ययः। विधतिर्दानकर्मा। स्वाहा एतद्धविः सुहुतमस्तु ॥ ७१ ॥

सुपर्णोऽसि गरुत्मान् पृष्ठे पृथिव्याः सीद। भासान्तरिक्षमापृण ज्योतिषा दिवमुत्तभान तेजसा दिश उदृᳪह ॥ ७२ ॥

का० [१८, ४, ४] तस्यामग्निं निदधाति सुपर्णोऽसीति वषट्कारेण। स्वयमातृण्णायां सुपर्णोऽसीति ऋग्द्वयेन वषट्कारेण चाग्निं स्थापयतीत्यर्थः ॥ अग्निदेवत्या पङ्क्तिः। हे अग्ने! त्वं सुपर्णोऽसि सुपर्णपक्ष्याकारो गरुडसमानोऽसि। गरुत्मान् गरुत् गरणं गलनं भक्षणमस्यास्तीति गरुत्मान् अशनायावानित्यर्थः। अतः पृथिव्याः पृष्ठे उपरि सीद उपविश। भासा स्वप्रकाशेन अन्तरिक्षमापृण सर्वतः पूरय। ज्योतिषा स्वसामर्थ्येन दिवं द्युलोकमुत्तभान ऊर्ध्वं स्तम्भितं कुरु स्तम्भे-

इत्वः श्नः शानज्झाविति [पा० ३, १, ८३] श्नाप्रत्ययस्य शानजादेशः । तथा तेजसा स्वेन दिश उद्दृंह उत्कर्षेण दृढीकुरु दीपय वा ॥ ७२ ॥

आजुह्वानः सुप्रतीकः पुरस्तादग्ने स्वं योनिमासीद साधुया । अस्मिन् सधस्थे अध्युत्तरस्मिन् विश्वे देवा यजमानश्च सीदत ॥ ७३ ॥

अग्नेयी त्रिष्टुप् । हे अग्ने ! त्वमाजुह्वानः आहूयमानः सन् सुप्रतीकः शोभनं प्रतीकं मुखं यस्य सुमुखः सन् पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि साधुया साधु समीचीनं विभक्तेर्यादेशः स्वं योनिं स्थानमासीद अधितिष्ठ । हे विश्वे देवाः ! यूयं यजमानश्च अस्मिन् पुरोवर्तिनि अध्युत्तरस्मिन् अधिकमुत्कृष्टे सधस्थे अग्निना सह स्थातुं योग्यस्थाने सीदत यज्ञाख्ये स्वर्गे उपविशत । द्यौर्वा उत्तरं सधस्थमिति [८, २, ३, २५] श्रुतेः ॥ ७३ ॥

ताᳬ सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामाहं वृणे सुमतिं विश्वजन्याम् । यामस्य कण्वो अदुहत् प्रपीनाᳬ सहस्रधारां पयसा महीं गाम् ॥ ७४ ॥

का० [१८, ४, ६] समिदाधानᳬ शमिलीवैकङ्कत्यौदुम्बर्यस्ताᳬ सवितुरिति प्रत्यृचम् । अग्निनिधानानन्तरमध्वर्युस्तत्रांग्नौ समित्त्रयमादधाति तां सवितुरिति शमीमयीं विधेमेति वैकङ्कतीं प्रेद्धो अग्न इत्यौदुम्बरीमित्यर्थः । कण्वदृष्टा सावित्री त्रिष्टुप् । वरेण्यस्य वरणीयस्य सवितुः सम्बन्धिनीं तां सुमतिं शोभनबुद्धिमहमाहृणे आभिमुख्येन वृणोमि सेवे-

रोमि। कीदृशीं सुमतिं चित्रां चायनीयां स्वापेक्षितबहुविधफलदानसमर्थाम् विश्वजन्यां सर्वजनेभ्यो हितां यद्वा विश्वजन्यमुत्पाद्यं यस्याः सा विश्वजन्या ताम् जगदुत्पादनसमर्थाम्। तां कां कण्वो मुनिरस्य सवितुर्यां सुमतिमेव गां धेनुमदुहत् अनुग्रहकारिणीं बुद्धिं दुग्धवान् कीदृशीं प्रपीनां प्रकर्षेण पीनां पयसा पूरिताम् सहस्रधारां सहस्रं धारा यस्यास्ताम् सहस्रक्षीरधारायुक्ताम् यद्वा बहुनः कुटुम्बस्य धारयित्रीम्। पयसा दुग्धेन महीं महतीं बहुदुग्धामित्यर्थः सर्वसिद्धिदात्रीम्। रवेर्मतिर्या कण्वेन दुग्धा तामहं वृणे इति सर्वार्थः॥ ७४॥

विधेम ते परमे जन्मन्नग्ने विधेम स्तोमैरवरे सधस्थे। यस्माद्योनेरुदारिथा यजे तं प्र त्वे हवींषि जुहुरे समिद्धे॥ ७५॥

गृत्समददृष्टा त्रिस्थानाग्निदेवत्या त्रिष्टुप्। हे अग्ने! परमे जन्मन् परमे जन्मनि दिवि आदित्यात्मना स्थिताय ते तुभ्यं वयं विधेम हविर्दद्मः। द्यौर्वा अस्य परमं जन्मेति [९, २, ३, ३९] श्रुतेः। अवरे सधस्थे दिवोऽवाचीने सहस्थानेऽन्तरिक्षे स्थिताय विद्युद्रूपाय ते स्तोमैः स्तोत्रैर्वयं विधेम परिचरेम। अन्तरिक्षं वा अवरꣳ सधस्थमिति [९, २, ३, ३९] श्रुतेः। हे अग्ने! यस्माद्योनेः इष्टकाचितिरूपात् स्थानात् त्वमुदारिथ उद्गतोऽसि ऋ गतौ लिट् संहितायां दीर्घः तं योनिमहं यजे पूजयामि। ततः समिद्धे सम्यक् प्रज्वलिते त्वे त्वयि हवींषि प्रजुहुरे प्रजुहुविरे प्रजुह्वति ऋत्विजः इरयो रे इति [पा० ६, ४, ७६] इरेप्रत्ययस्य रे-आदेशः।

एव वा अस्य यो योनिरिति [८, २, ३, २८] श्रुतेः । एव चित्योऽग्निः ॥ ७५ ॥

प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो नोऽजस्रया सूर्म्या यविष्ठ । त्वाᳪ शश्वन्त उपयन्ति वाजाः ॥ ७६ ॥

वसिष्ठदृष्टाग्निदेवत्या विराडनुष्टुप् दशकास्रयो विराडित्युक्तेः । हे यविष्ठ ! अतियुवा यविष्ठः अतिशायने तमबिष्ठनौ स्थूलदूरयुवेत्यादिना [पा० ६, ४, १५६] वलोपे पूर्वगुणः हे युवतम ! हे अग्ने ! त्वं नोऽस्माकं पुरोऽग्रे दीदिहि दीप्यस्व दीव्यतेर्विकरणव्यत्ययेन जुहोत्यादित्वाच्छ्रुपः श्लौ द्वित्वम् तुजादीनामिति [पा० ६, १, ७] पूर्वदीर्घः । किम्भूतस्त्वम् अजस्रयानुपक्षीणया सूर्म्या समित्याद्धेन प्रेद्धः प्रकर्षेण दीप्तः सूर्मीशब्दः काष्ठवाचकः यद्वा लोहमयी ज्वलन्ती स्थूणा सूर्मी अजस्रया सूर्म्या सूर्मीसमानया ज्वालया दीदिहि । सूर्मीशब्दो ज्वालोपलक्षकः । हे अग्ने ! यतः शश्वन्तो निरन्तरभाविनो वाजाः अन्नानि हवींषि त्वामुपयन्ति प्राप्नुवन्ति अतो दीप्यस्वेत्यर्थः ॥ ७६ ॥

अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रᳪ हृदिस्पृशम् । ऋध्यामा त ओहैः ॥ ७७ ॥

का० [१८, ४, ८] स्रुवाहुती जुहोत्यग्ने तमद्येति प्रत्यृचम् । समिध आधायाग्ने तमिति ऋग्द्वयेन स्रुवेण द्वे हुताहुती तत्राग्नौ जुहोतीत्यर्थः ॥ व्याख्याता [१५, ४४] ॥ ७७ ॥

चित्तिं जुहोमि मनसा घृतेन यथा देवा

दुहागम॑न् वीतिहो॑त्रा ऋतावृधः॑ । पत्ये॑ विश्व॑स्य भूम॑नो जुहोमि॑ विश्वकर्म॑णे विश्वाहाद॑ाभ्यꣳ हविः ॥ ७८ ॥

विश्वकर्मदेवत्यातिजगती । मनसा घृतेन च सह चित्तिं ऋत्विग्यजमानानां चित्तिं जुहोमि अग्निसत्त्वं करोमि अग्नितत्त्वपरिज्ञानार्थं चिन्तनं सन्तानं करोमीत्यर्थः । सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनः निश्चयात्मकं चित्तम् । तथा जुहोमि यथा इह यज्ञे देवा आगमन् आगच्छेयुः पुषादीत्यादिना [पा० ३, १, ५५] गमेर्लुङि च्लेरङ् । कीदृशा देवाः वीतिहोत्राः । होत्रा इति यज्ञनाम [निघ० ३, १७, ८] वीतिरभिलाषो होत्रा येषां ते वीतिहोत्राः कामितयज्ञाः । ऋतावृधः ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ते ऋतवृधः संहितायां दीर्घः । किञ्च विश्वाहा विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा सर्वेष्वहःसु आदभ्यमनुपहतं स्वादु हविः विश्वकर्मणे प्रजापतये जुहोमि । कीदृशाय विश्वकर्मणे भूमनो भूम्नो महतो विश्वस्य जगतः पत्ये स्वामिने भूमन इत्यत्रोपधालोपाभाव आर्षः ॥ ७८ ॥

स॒प्त ते॑ अग्ने स॒मिधः॑ स॒प्त जि॒ह्वाः स॒प्त ऋष॑यः स॒प्त धाम॑ प्रि॒याणि॑ । स॒प्त होत्रा॑ः सप्त॒धा त्वा यजन्ति स॒प्त योनी॒रापृ॑णस्व घृ॒तेन॒ स्वाहा ॥ ७९ ॥

का० [१८, ४, ९,] पूर्णाहुतिश्च सप्त त इति । स्रुवा पूर्णाहुतिं जुहोति घृतपूर्णया स्रुचा आहुतिः पूर्णाहुतिरित्यर्थः ॥ सप्तर्षिदृष्टा अग्नेयी द्व्यधिका त्रिष्टुप् । हे अग्ने !

ते तव सप्त समिधः समिध्यन्ता: प्राणाः शीर्षण्याः सन्ति । प्राणा वै समिधः प्राणा ह्येतꣳसमिन्धत इति [८, २, २, ४४] श्रुतेः किञ्च तव सप्त जिह्वाः सन्ति ज्वालारूपाः सप्त जिह्वाः हिरण्याकृष्णाद्याः आगमोक्ताः यद्वा आथर्वणिकोक्ताः [मुण्डक० १, २] काली कराली च मनोजवा च विलोहिता चापि सधूम्रवर्णा स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवो लेलायमाना इति सप्त जिह्वा इति । तथा सप्त ऋषयः मरीच्यादयस्तव द्रष्टारः सन्ति । तथा सप्त प्रियाणि धाम धामानि छन्दांसि गायत्र्यादीनि तव सन्ति । छन्दाꣳसि वा अस्य सप्त धाम प्रियाणीति [८, २, २, ४४] श्रुतेः । यद्वा धामानि स्थानानि आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निसभ्यावसथ्यप्राजाहिताग्नीध्रीयाणि सोमयागे वह्निधारकाणि सन्ति । किञ्च हे अग्ने ! सप्त होताः होत्रादय ऋत्विजः सप्तधा सप्तप्रकारैरग्निष्टोमादिसप्तसंस्थाभिः त्वा त्वां यजन्ति होता प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टाग्नीध्रोऽच्छावाकश्चेति सप्त होताः अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडश्यतिरात्र आप्तोर्यामो वाजपेयश्चेति सप्तसंस्थाः प्रकाराः । हे अग्ने ! स त्वं सप्त योनीः चितीः घृतेनापृणस्व सप्त योनीरिति चितीरेतदाह [८, २, २, ४४] सप्तचितिकोऽग्निरिति च श्रुतेः । स्वाहा सुहुतमस्तु यद्वा यज्ञो वै स्वाहाकार इति [८, २, २, ४४] श्रुतेः । स्वाहा यज्ञरूपः त्वं सप्त योनीर्घृतेनापृणस्व पूर्य वसो तुदादिः ॥ ७९ ॥

शुक्रज्यो॑तिश्च चि॒त्रज्यो॑तिश्च स॒त्यज्यो॑तिश्च॒ ज्योति॑ष्माँश्च । शु॒क्रश्च॑ ऋत॒पाश्चात्य॑ꣳहाः ॥ ८० ॥

का० [१८, ४, २३, २४] [illegible] प्रचर्य सर्वहुतीन हस्तेन मारुतान् जुहोतीत्युपविश्य वैश्वानरे वा वैश्वानरं पृथुं कृत्वा शुक्रज्योतिरिति प्रतिमन्त्रम् विमुखेनारण्येऽनूच्यम् । वैश्वानरपुरोडाशेन यागं कृत्वोपविश्याहवनीये हस्तेन मारुतान् पुरोडाशान् सर्वहुतान् जुहोति शुक्रज्योतिरित्येकैकमन्त्रेणैकैकम् । यद्वा वैश्वानरपुरोडाशस्योपर्येव मारुतान् जुहोति किं कृत्वा प्रथमकाले वैश्वानरं पुरोडाशं विस्तीर्णं कृत्वा । आरण्येऽनूच्यं सप्तमं पुरोडाशं विमुखेनोयश्च भीमश्चेति वक्ष्यमाणमन्त्रेण जुहोतीत्यर्थः ॥ षट् मरुद्देवत्याः आद्या उष्णिक् एकैकस्यामृचि सप्त सप्त मरुतः । शुक्रज्योतिरित्याद्या एकोनपञ्चाशन्मरुतो यूयमस्माभिर्योऽस्माकं यज्ञे एतन एत आगच्छत इति पञ्चमर्चि अन्वयः तप्तनबित्यादिना [पा० ७, १, ४५] तस्य तनादेशः । तन्नामानि व्याख्यायन्ते शुक्रं शुद्धं शुक्रस्येव वा ज्योतिस्तेजो यस्य स शुक्रज्योतिः । चित्रं दर्शनीयं ज्योतिर्यस्य स चित्रज्योतिः । सत्यं ब्रह्मलक्षणं ज्योतिर्यस्य स सत्यज्योतिः । ज्योतिस्तेजोऽस्यास्तीति ज्योतिष्मान् । शोचते दीप्यते इति शुक्रः । ऋतं सत्यं यज्ञं वा पातीति ऋतपाः । अंहः पापमतीत्य वर्तत इत्यत्यंहाः ॥ चकाराः समुच्चयार्थाः ॥ ८० ॥

ई॒दृङ् चा॑न्या॒दृङ् च॑ स॒दृङ् च॒ प्रति॑सदृङ् च । मि॒तश्च॒ सम्मि॑तश्च॒ सभ॑राः ॥ ८१ ॥

हे गायत्री इमं पुरोडाशं भुक्त्वा पश्यतीति ईदृङ् । अन्यमपि पुरोडाशं पश्यतीति अन्यादृङ् । समानं पश्यतीति सदृङ् । तं तं प्रति समानं पश्यतीति प्रतिसदृङ् । मितो मानं प्राप्तः यद्वा उत्तमाधममध्यमेभ्यो मितः । सम्यक्

एकीभावेन मितो मानं प्राप्तः सम्मितः। सह बिभर्तीति सभराः॥ ८१॥

ऋतस्य॑ स॒त्यस्य॑ ध्रु॒वस्य॑ ध॒रुण॑स्य। ध॒र्त्ता च॑ विध॒र्त्ता च॑ विधा॒रयः॥ ८२॥

ऋतः सत्यरूपः। सति वस्तुनि भवः सत्यः। ध्रुवः स्थिरः। धरुणः धारकः। धारयतीति धर्ता। विशेषेण धारयतीति विधर्ता। विविधं धारयतीति विधारयः॥ ८२॥

ऋ॒तजि॑च्च स॒त्यजि॑च्च सेन॒जिच्च॑ सु॒षेण॑श्च। अन्ति॑मित्रश्च दू॒रे अ॑मित्रश्च ग॒णः॥ ८३॥

उष्णिक्। ऋतं यज्ञं जयतीति ऋतजित्। सत्यं याताथ्यं जयतीति सत्यजित्। सेनां शत्रुसैन्यं जयतीति सेनजित् ह्रस्व आर्षः। शोभना सेना यस्य सुषेणः। अन्ति समीपे मित्राणि यस्य सः अन्तिमित्रः। दूरे अमित्राः शत्रवो यस्य स दूरे अमित्रः प्रकृत्यान्तःपादमिति [पा० ६, १, ११५] सप्तम्यभावः हलन्तात्सप्तम्या इति [पा० ६, ३, ८] विभक्त्यलोपः। गणयति सर्वमिति गणः॥ ८३॥

ई॒दृक्षा॑स एता॒दृक्षा॑स ऊ षु णः॑ स॒दृक्षा॑स॒ प्रति॑सदृक्षास॒ एत॑न। मि॒तास॑श्च॒ सम्मि॑तासो नो अ॒द्य सभ॑रसो मरुतो य॒ज्ञे अ॒स्मिन्॥ ८४॥

हे मरुतः! यूयमेते कीदृशाः ईदृक्षासः इदंदर्शनाः। एतादृक्षासः एतद्दर्शनाः। उ सु नः एतत्पदत्रयं पादपूर्तये। सदृक्षासः समानदर्शनाः। प्रतिसदृक्षासः प्रत्येकं समानदर्शनाः। मितासः मिताः प्रमाणतः। सम्मितासः सङ्गत्य

मिताः। सभरसः समानमलङ्कारादिकं बिभ्रति ते सभरसः भरसा आदरेण सह वर्त्तमाना इति वा॥ बहुवचनमादरार्थम्॥ ८४॥

स्वतवाँश्च प्रघासी च सान्तपनश्च गृहमेधी च। क्रीडी च शाकी चोज्जेषी॥ ८५॥

गायत्री उष्णिग्वा षड्विंशत्यक्षरत्वाद्विकल्पः। आद्याः पञ्च चातुर्मास्यदेवताः। स्वं स्वकीयं तवो बलं यस्य स स्वतवान् स्वाधीनबलयुक्तः। प्रकर्षेण घसति अत्ति प्रघासी पुरोडाशभक्षणशीलः। सन्तपनः सूर्यस्तत्सम्बन्धी सान्तपनः। गृहमेधोऽस्यास्तीति गृहमेधी गृहधर्मवान्। क्रीडतीत्येवंशीलः क्रीडी सदा क्रीडनशीलः। शक्नोतीति शाकी शक्तः। उज्जयतीति उज्जेषी उत्कृष्टजयनशीलः। एते मरुतो यूयमत्र यज्ञे एतनेति पूर्वेणान्वयः॥ ८५॥

[उग्रश्च भीमश्च ध्वान्तश्च धुनिश्च। सासह्वाँश्चाभियुग्वा च विक्षिपः स्वाहा॥]

इन्द्रं दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानोऽभवन् यथेन्द्रं दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानोऽभवन्। एवमिमं यजमानं दैवीश्च विशो मानुषीश्चानुवर्त्मानो भवन्तु॥ ८६॥

खिलमन्त्रोऽपि प्रसङ्गाद् व्याख्यायते। उग्र उत्कृष्टः। बिभेत्यस्मादसौ भीमः भीमादयोऽपादाने इति [पा० ३, ४, ७४] निपातः। ध्वान्तयति शत्रूनन्धीकरोति ध्वान्तः ध्वान्तशब्दात्तत्करोतीति णिजन्तात्पचाद्यच्। धूनयति कम्प-

यति यवूनिति श्रुतिः। यवतेऽभिभवते यवूनिति सासहानाम् सहेः क्वसुः अभ्यासदीर्घः। अभियुनक्ति अभियुग्वा अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५] इति अभिपूर्वाद्युजेः क्वनिप् भक्तानां सुखयोक्ता। विक्षिपति प्रेरयति यवूनिति विक्षिपः शत्रुक्षेप्ता। चकाराः समुच्चयार्थाः। स्वाहा एतेभ्यो मरुद्भ्यः सुहुताः पुरोडाशाः सन्तु॥ का० [१८, ४, २५] इन्द्रं दैवीरिति जपति। कर्मापवर्गान्ते यजुर्जपतीत्यर्थः। मरुद्देवत्यं यजुः प्रकृती षट्पञ्चाशदक्षरत्वात्। दैवीः देव्यः देवानामिमा देवसम्बन्धिन्यो विशः प्रजाः मरुतो मरुद्रूपा इन्द्रमनुवर्त्मानोऽभवन् अनु पश्चाद्वर्त्म वर्त्तनं यासां ताः इन्द्रानुगामिन्योऽभवन्निति स्वरूपाख्यानम्। दैवीर्विशो मरुतः यथा इन्द्रमनुवर्त्मानः इन्द्रमनुसृत्य वर्त्तमाना अभवन् उपमानमेतत् दैवीर्मानुषीश्च देवसम्बन्धिन्यो मनुष्यसम्बन्धिन्यश्च विशः एवमिन्द्रवत् इमं यजमानमनुवर्त्मानः अनुसृत्य वर्त्तमाना भवन्त्विति प्रार्थना॥ ८६॥

इमꣳ स्तनमूर्जस्वन्तं धयापां प्रपीनमग्ने सरिरस्य मध्ये। उत्सं जुषस्व मधुमन्तमर्वन् समुद्रियꣳ सदनमाविशस्व॥ ८७॥

का० [१८, ४, २६] इमꣳ स्तनमिति वाचयति वा। इमं स्तनमिति मन्त्रगणमध्यायसमाप्तिपर्यन्तं यजमानेनाध्वर्युर्वाचयति स्वयं जपति वेत्यर्थः॥ त्रयोदशर्चं आग्नेयस्त्रि[illegible]ोऽनुवाको यज्ञस्तुतिर्वसोर्धाराभिवादिनो घृतस्तुतिर्वा। हे अग्ने ! सरिरस्य लोकस्य मध्ये वर्त्तमानः त्वमिमं [illegible]क्तं स्तनं स्रुचः पतन्तीं घृतधारां वा त्वं धय पिब धेट् पाने लोट्। इमे वै लोकाः सरिरमिति [७, ५, २, १४]

श्रुतेः। सरिरशब्देन लोका उच्यन्ते। वसोर्धारा स्रुचा छोत्यते सा स्रुगव रूपककल्पनया स्तन उच्यते कीदृशं स्तनम् ऊर्जस्वन्तमूर्जो रसोऽस्यास्ति ऊर्जस्वान् तम् विशिष्टरसवन्तम्। तथा अपां प्रपीनम् अप्शब्देन लक्षणया घृतमुच्यते अद्भिः घृतैः प्रपीनं पूर्णां तृप्त्यर्थानां करणे षष्ठीति तृतीयार्थे अपामिति षष्ठी। प्राप्याय्यते पूर्यते प्रपीनम् ओप्यायी वृद्धौ प्यायः पीति [पा० ६, १, २८] च। हे अर्वन् ईयर्तीति। अर्वा सर्वतो गन्तः! उत्समुत्स्यन्दनं स्रुग्रूपं स्तनं जुषस्व सेवस्व। कीदृशमुत्सम् मधुमन्तं मधुस्वादेन घृतेन युक्तम् किञ्च समुद्रियं समुद्रसम्बन्धि चयनयागसम्बन्धि सदनं गृहमाविशस्व तृप्तः सन् यज्ञगृहं सेवस्व तयो ह वै समुद्रा अग्निर्यजुषां महाव्रतꣳ साम्नां महदुक्थमृचामित्यभिप्रायः। समुद्रशब्दः समुद्राभ्राद्घ इति [पा० ४, ४, ११८] घप्रत्ययः तस्येयादेशः ॥ ८७ ॥

घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृतम्वस्य धाम। अनुष्वधमावह मादयस्व स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि हव्यम् ॥ ८८ ॥

गृत्समददृष्टा। अहं घृतं मिमिक्षे सेक्तुमिच्छामि अग्निमुखे मेढुमिच्छति मिमिक्षते मिह सेचने सनन्ताल्लट् उत्तमैकवचनम्। यतोऽस्याग्नेर्घृतं योनिरुत्पत्तिस्थानम्। अग्निर्यस्यै योनेरसृज्यत तस्यै घृतमुल्बमासीदिति श्रुतेः। गर्भाधारोदकमुल्बम्। योऽग्निर्घृते श्रितः घृतमाश्रितः। अस्याग्नेर्घृतमिव धाम स्थानं तेजस्करम्। वा उ अवधारणे। अतो हे अध्वर्यो! अनुष्वधं स्वधामन्नमुपलक्ष्य तमग्निमावह पूर्वमन्नमुपकल्प्य पश्चादाह्वय आह्वय च मादयस्व तर्पय तर्प-

यित्वा चैव ब्रूहि हे वृषभ कामानामभिवर्षुक ! स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण हुतं हव्यं त्वं वक्षि वह देवान् प्रापय वहतेः अपि लुप्ते ढत्वकत्वादौ कृते वक्षीति रूपम् । यद्वा यं प्रत्यहं मिमिक्षे यस्य घृतं योनिर्यो घृते श्रितः यस्य च घृतं धाम स त्वमनुष्वधं देवानावह मादय हव्यं च वक्षि इत्याग्नि प्रत्येवोक्तिः यतो वह्नेः कर्मद्वयं देवानामावाहनं हविर्वहनञ्च ॥ ८८ ॥

स॒मु॒द्राद॒र्मिर्मधु॑माँ॒२॥ उदा॑र॒दुपा॒ꣳशुना॒ सम॑मृत॒त्वमा॑नट् । घृ॒तस्य॒ नाम॒ गुह्यं॒ यदस्ति॒ जि॒ह्वा दे॒वाना॑म॒मृत॑स्य॒ नाभिः॑ ॥ ८९ ॥

वामदेवदृष्टा । अत्रार्धाध्यामेन घृतं स्तूयते प्राणाध्यासेन चाग्निः । समुद्रात् घृतमयात् मधुमान् रसवानूर्मिः कल्लोल उदारत् उदगच्छत् ऋ गतौ च्लेरङ् ऋदृशोऽङि गुणः [पा० ७, ४, १६] अक्षीणत्वाद् घृतस्य समुद्रेणोपमानम् अन्नदेवताभिप्रायं वा सा ह्यक्षीणैव । उद्गत्य च स ऊर्मिः अंशुना प्राणेन जगत्-प्राणभूतेनाग्निना सं सङ्गत्यैकीभूय अमृतत्वममरणधर्मित्व-मुपानट् उपव्याप्नोतु नश अदर्शने लुङि मन्त्रे घसेत्यादिना [पा० २, ४, ८०] च्लेर्लुक् हल्ङ्याविति [पा० ६, १, ६८] तिपो लोपः विश्वाङुपसर्गाभ्यां व्याप्त्यर्थः । प्राणस्थान्नं च एकीभूयामृतत्वं प्राप्नुत इत्यर्थः । तस्य घृतस्य गुह्यमविज्ञातं नामाविद्वद्भिरज्ञेयं श्रुतिमन्त्रपठितं यदस्ति तत्कथ्यत इति शेषः । किं तदाह देवानां जिह्वा अत्यभिलाषाद्देवानां जिह्वोत्थाननिमित्तम् अग्नेर्जिह्वासीत्युक्तेः । यदा वा एत-दग्नौ जुह्वत्यथाग्निर्जिह्वा इवोत्तिष्ठन्तीति श्रुतेः । यच्च सर्व-प्रकाशं नाम तदप्युच्यते अमृतस्य नाभिः अमरणधर्मस्य न[illegible]

बन्धनम् यो हि घृतमश्नाति स दीर्घायुर्भवति॥ यद्वा ऋगर्धेन मन्त्रः स्तूयते अर्धेन घृतम्। समुद्रात् आग्निकायजुःसमुद्रादस्माद्यज्ञात् य ऊर्मिः शब्दसङ्घातो नामाख्यातोपसर्गनिपातरूप उपमोत्प्रेक्षारूपकाद्यलङ्काररूप मधुमान् रसवान् वाक्यार्थगुणैर्युक्त उदारत् मुखादुदगात् स एव उपांशुना सवनेन क्रियमाणः सन्नमृतत्वमाप्नोत् तदेतद्यजुरुपांशुसवनित्वमिति श्रुतेः। अतोऽग्निचिद्भिः स ऊर्मिः प्रकाशनीयः। घृतस्य गुह्यं नाम यदस्ति तदपि देवानां जिह्वोत्थाननिमित्तं किं पुनर्होमः अथास्य घृतकीर्तावेवाग्निर्वैश्वानरो मुखादुज्जज्वालेति [१, ४, १, १३] श्रुतेः। अमृतस्य नाभिः नहनं यजमानानाममृतत्वप्रापकं घृतं यजनेनेत्यर्थः। अतोऽग्निचिद्भिरिज्यते स्तूयते च घृतमिति भावः ॥ ८९ ॥

वयं नाम प्रब्रवामा घृतस्यास्मिन् यज्ञे धारयामा नमोभिः। उप ब्रह्मा शृणवच्छस्यमानं चतुःशृङ्गोऽवमीद् गौर एतत् ॥ ९० ॥

यतो घृतनामोच्चारणमपि देवानां प्रियमतो वयं घृतस्य नाम प्रब्रवाम अस्मिन् यज्ञे घृतनाम स्तुमः। नमोभिरन्नैः धारयाम यज्ञमिति शेषः। किञ्च ब्रह्मा ऋत्विक् शस्यमानं स्तूयमानमेतद् घृतनाम उपशृणवत् उपशृणोतु लेटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, [illegible]] अडागमः। यथा गौरः गौरवर्णः शृङ्गो यज्ञः एतत् [illegible]फलरूपमवमीद्गिरति यज्ञपरिणामाभिप्रायम्। कीदृशो गौरः चतुःशृङ्गः चत्वार ऋत्विजः शृङ्गभूता यस्य सः ॥ ९० ॥

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे

सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ२॥ आविवेश ॥ ९१ ॥

यज्ञपुरुषदेवत्य ऋषभो मन्त्रः । चतुःशृङ्गोऽवमोदित्युक्ता चतुःशृङ्गं यज्ञं वृषभरूपेण प्रतिपादयितुमाह । यो वृषभः कामानां वर्षिता रोरवीति रु शब्दे यङ्लुगन्तम् अत्यर्थं शब्दं करोति सोऽयं महो देवः महति पूजयति मह्यते वा जनैरिति महो महान् देवः ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां प्राणिनामुपजीव्यो ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणां विदुषां शरीरभूतो मर्त्यान् मनुष्यानाविवेश आविशति मनुष्यान् व्याप्य तिष्ठति । यस्य वृषभस्य यज्ञस्य चत्वारि शृङ्गा शृङ्गाणि ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्युलक्षणानि त्रयः पादाः ऋग्यजुःसामरूपाः द्वे शीर्षे शिरसी हविर्धानप्रवर्ग्याख्ये शिर एवास्य हविर्धानं ग्रीवा वै यज्ञस्योपसदः शिरः प्रवर्ग्य इति श्रुतेः । अस्य वृषभस्य सप्त हस्तासः सप्त होतारो हस्ताः हस्ता इव व्याप्रियन्ते सप्त छन्दांसि वा हस्ताः । यश्च त्रिधा त्रिप्रकारैर्बद्धः प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवनतृतीयसवनैर्बद्धः ॥ यद्वा चत्वारो वेदाः शृङ्गाणि त्रयः पादाः सवनानि द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये सप्त हस्तासः छन्दांसि त्रिधा बद्धः मन्त्रब्राह्मणकल्पैर्बद्धः ॥ शब्दगामी वा व्याख्येयः चत्वारि शृङ्गाणि नामाख्यातोपसर्गनिपाताः त्रयः पादाः प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषोत्तमपुरुषाः त्रयः काला वा द्वे शीर्षे कार्यताव्यङ्ग्यते सप्त हस्ताः विभक्तिरूपाः त्रिधा बद्धः एकवचनद्विवचनबहुवचनैर्बद्धः । वृषभ इवायमन्यशास्त्राणि अधः कृत्वा रोरवीति सोऽयं महान् देवो मर्त्यानाविवेश आविशति प्रतिपादयति मनुष्येष्विति मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति न्यायात् ॥ ९१ ॥

त्रिधा हितं पणिभिर्गुह्यमानं गवि देवासो घृतमन्वविन्दन् । इन्द्र एकꣳ सूर्य एकं जजान वेनादेकꣳ स्वधया निष्टतक्षुः ॥ ९२ ॥

त्रिधा त्रिप्रकारैरेषु लोकेषु हितं स्थापितं घृतं यज्ञपरिणामभूतं पणिभिरसुरैर्गुह्यमानं गुप्यमानं सत् देवासो गवि अन्वविन्दन् धेनौ आनुपूर्व्याल्लब्धवन्तः । तस्य एकं भागमिन्द्रो जजान जनयति ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतस्ते अन्तरिक्षमाविशत इत्यादिश्रुतिरिन्द्रस्य जनकत्वं दर्शयति । सूर्य्य एकं भागं जजान जनी प्रादुर्भावे लिट् परस्मैपदमार्षम् ते तत उत्क्रामतस्ते दिवमाविशत इत्यादिश्रुतिः सूर्य्यस्य घृतभागजनकत्वं दर्शयति । वेनाद् यज्ञसाधनभूतादग्नेः एकं स्वधया अन्नेन तैताहुतिलक्षणेन निष्टतक्षुः निष्कर्षितवन्तो द्विजातयः यस्ततः पुत्रो जायते स लोकप्रत्युत्थायीत्येतदुक्तं भवति ॥ ९२ ॥

एता अर्षन्ति हृद्यात्समुद्राच्छतव्रजा रिपुणा नावचक्षे । घृतस्य धारा अभिचाकशीमि हिरण्ययो वेतसो मध्य आसाम् ॥ ९३ ॥

एता वाच अर्षन्ति उद्गच्छन्ति कस्मात् हृद्यात् समुद्रात् अन्तोदकप्लुतात् देवतायाथात्म्यचिन्तनसन्तानरूपात्समुद्रात् निगमनिरुक्तनिघण्टुव्याकरणशिक्षाच्छन्दोभिः पावनैः पूतात् । कीदृश्यो वाचः शतव्रजाः शतं व्रजं व्रजा गतयो यासां ताः बहुगतयः बह्वर्था इत्यर्थः । याश्च अर्षन्त्यो रिपुणा कुताकिकब्रन्दशत्रुणा न अवचक्षे न अवचक्ष्यन्ते पुरुषवचनव्यत्ययः नापवदितुं खण्डयितुं शक्यन्ते ता घृतस्य धारा इवाभिचाक-

शोमि लुप्तोपमानम् अहं पश्यामि। आसां वाचां मध्ये यो हिरण्ययो हिरण्मयो दीप्यमानो वेतसोऽग्निः तं चाभिचाकशीमि अग्निर्हि वाचामधिष्ठात्री देवता॥ यद्वा घृतधारा एवोच्यन्ते या एता हृद्यात्समुद्रात् घृतधारा अर्षन्ति गच्छन्ति हृदयेन सङ्कल्प्य यजनाद्धृदयादुद्गतिरुच्यते। शतव्रजा नानागतयः याश्च रिपुणा नावचक्षे यज्ञपरिपन्थिना द्रष्टुं न शक्यन्ते ता घृतधाराः पश्यामि। यश्चायं हिरण्ययो वेतसोऽग्निराहवनीय आसां धाराणां मध्ये स्थितस्तञ्च पश्यामि द्रव्यदेवतांश्च याथात्म्येनाहं पश्यामीत्यर्थः॥ ९३॥

सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः। एते अर्षन्त्यूर्मयो घृतस्य मृगा इव क्षिपणोरीषमाणाः॥ ९४॥

या धेनाः वाचः सरितो न सरित इव नद्य इवानवच्छिन्नप्रवाहाः सम्यक् स्रवन्ति प्रसरन्ति। धेना इति वाङ्नामसु [निघ० १, ११, ३९] पठितम्। कीदृश्यो धेनाः अन्तः हृदा मनसा पूयमानाः शरीरान्तर्व्यवस्थितेन हृदा पावनस्थानीयेन मनसा च पूयमानाः शब्ददोषेभ्यो विविच्यमानाः। ता अग्निमेव स्तुवन्तीति शेषः। ये च एते घृतस्य ऊर्मयः कल्लोलाः अर्षन्ति स्रुक्परिभ्रष्टाः गच्छन्ति ऋष गतौ तेऽप्यग्निं तर्पयन्तीति शेषः। तत्र दृष्टान्तः क्षिपणोः क्षिपति हिनस्ति क्षिपणुर्व्याधः क्षिपणोरीषमाणाः पलायमाना मृगा इव। व्याधाद्भीता मृगा इव ये घृतोर्मयो गच्छन्ति तेऽग्निं तर्पयन्तीत्यर्थः। स्तुतिर्द्रव्यं चाग्न्यर्थमेवेति भावः॥ ९४॥

सिन्धोरिव प्राध्वने शूघनासो वातप्रमियः

पतयन्ति यह्वाः। घृतस्य धारा अरुषो न वाजी काष्ठा भिन्दन्नूर्मिभिः पिन्वमानः॥ ९५॥

घृतस्य धाराः पतयन्ति स्रुग्मुखात्पतन्ति पत ऐश्वर्ये गतौ च चुरादिरदन्तः। कीदृश्यो धाराः यह्वाः महत्यः। यह्व इति महन्नामसु [निघ० ३, ३, १३] पठितम्। तत्र दृष्टान्तद्वयम् प्राध्वने सिन्धोर्वातप्रमिय इव प्रगतोऽध्वनः प्राध्वनः विषमप्रदेशः वातेन प्रमीयन्ते नश्यन्ति वातप्रमियस्तरङ्गाः मीङ् हिंसायां दिवादिः अस्मात् क्विप् यथा सिन्धोर्नद्याः वातप्रमियः तरङ्गाः प्राध्वने विषमप्रदेशे पतन्ति तद्वत्। कीदृशा वातप्रमियः शूघनासः। शु इति क्षिप्रनाम [निघ० २, १५, १५]। हन्तेर्गत्यर्थस्य घनमिति रूपं शु क्षिप्रं घनं गमनं येषां ते शूघनाः शीघ्रगमनाः आज्जसेरसुक्। अन्यो दृष्टान्तः वाजी न न इवार्थे वाजीव यथा वाजी अश्वः पतति। कीदृशो वाजी अरुषः रुष क्रोधे रोषति क्रुध्यति रुषः इगुपधेति [पा० ३, १, १३५] कप्रत्ययः न रुषः अरोषणः जात्यादिभिरुत्कृष्ट इत्यर्थः। तथा काष्ठाः आज्यन्तान् संग्रामप्रदेशान् भिन्द विदारयन् ऊर्मिभिः काष्ठाभेदनोत्थश्रमस्वेदोदकैः पिन्वमानः भूमिं सिञ्चन् पिवि सेचने शानच् इदित्वान्नुम् स वाजी यथा प्रतिलाभान्यश्नाति एवं पतन्तीर्घृतधारा अग्निरश्नातीत्यर्थः ॥ ९५॥

अभिप्रवन्त समनेव योषाः कल्याण्यः स्मयमानासो अग्निम्। घृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः॥ ९६॥

घृतस्य धाराः अग्निमभिप्रवन्त प्रुङ्गतौ अग्निं प्रतिगच्छन्ति लङ् अडभाव आर्षः। तत्र दृष्टान्तः योषा इव यथा योषाः

स्त्रिय: पतिं प्रतिप्रवन्ते । कीदृश्यो योषा: समना समानं मनो यासां ता: समनस: विभक्तेर्डादेश: कल्याण्य: रूपयौवनसम्पन्ना: स्मयमाना: ईषद्धसन्त्य: ष्मिङ् ईषद्धसने । ता धारा अग्निं नसन्त हरन्ति नस हरणे लङ् अडभाव आर्ष: नसतिराप्नोतिकर्मा वा अग्निं व्याप्नुवन्ति । कीदृश्यो धारा: समिध: समिन्धते दीपयन्त्यग्निमिति समिध: । किञ्च जातवेदा: जातप्रज्ञानोऽग्निर्जुषाण: प्रीतियुक्त: सन् ता घृतधारा हर्यति प्राप्नाति हर्य क्लमे गतौ हर्यति: प्रेप्साकर्मा वा ता धारा प्रेप्सति कामयते नास्य ग्रहणशक्तिपरिहरणमस्तीति भाव: ॥ ८६ ॥

कन्या इव वहतुमेतवा उ अञ्ज्यञ्जाना अभिचाकशीमि । यत्र सोम: सूयते यत्र यज्ञो घृतस्य धारा अभि तत् पवन्ते ॥ ८७ ॥

घृतस्य धारा: तत्तत्र अभिपवन्ते अभिगच्छन्ति पव गतौ । तत्र कुत्र यत्र स्थाने सोम: लताविशेष: । सूयते अभिषूयते यत्र च यज्ञ: सौत्रामण्याख्य: क्रियते तत्र गच्छन्तीर्घृतस्य धारा अभिचाकशीमि पश्यामि । तत्र गमने दृष्टान्त: कन्या वहतुमिव वहति परिणयति वहतुर्भर्ता यथा वहतुं पतिमेतवै प्राप्तुं कन्या अभिप्रवन्ते इण् गतौ तुमर्थे तवैप्रत्यय: । कीदृश्य: कन्या: अञ्जि भगमञ्जाना व्यक्तं योग्यं कुर्वाणा: अज्यते व्यक्तीक्रियते स्त्रीपुंव्यक्तिर्येन तत् तदञ्जाना: कन्या यथा पतिं गच्छन्ति तथा: यज्ञं घृतधारा गच्छन्ति ता यज्ञसहिता घृतधारा: पश्यामीत्यर्थ: ॥ ८७ ॥

अभ्यर्षत सुष्टुतिं गव्यमाजिमस्मासु भद्रा

द्रविणानि धत्त। इमं यज्ञं नयत देवता नो घृतस्य धारा मधुमत् पवन्ते ॥ ९८ ॥

हे देवाः! यूयं सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिमाजिं यज्ञञ्च अभ्यर्षत अभ्यागच्छत अज्यते प्राप्यते स्वर्गो येन स आजिर्यज्ञः। कीदृश-माजिं गव्यं गव्यं घृतं विद्यते यस्मिन् स गव्यस्तम् घृतयुतम् अर्शआदित्वादच्प्रत्ययः। आगत्य चास्मासु भद्रा भद्राणि कल्याणानि द्रविणानि धनानि धत्त स्थापयत दत्त वा डुधाञ् धारणपोषणयोः दाने चेति वचनात्। किञ्च नोऽस्माकमिमं यज्ञं सौत्रामणीं देवता देवतासु देवलोके नयत प्रापयत देव-ताशब्दात् सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] विभक्तिलोपः। किञ्च यास्तैना घृतस्य धारा मधुमत् रसवत् यथा तथा पवन्ते प्रसरन्ति ता अपि देवतासु नयत यज्ञे यज्ञद्रव्ये स्वर्गं गते यजमानो गच्छत्येवेत्यर्थः ॥ ९८ ॥

धामन्ते विश्वं भुवनमधि श्रितमन्तः स-मुद्रे हृद्यन्तरायुषि। अपामनीके समिथे य आभृतस्तमश्याम मधुमन्तं त ऊर्मिम् ॥९९॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं निखिलं जगदाहुतिपरिणामभूतं मन्यमानो मुनिराह। हे अग्ने! विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातं ते तव धामन् धाम्नि विभूत्यामधिश्रितम् आश्रितं स्थितं त्वन्म-हिमोत्थमित्यर्थः। यच्चान्तः समुद्रे समुद्रमध्ये तथा हृदि हृन्मध्ये तथा अन्तरायुषि आयुर्मध्ये ब्रह्मणो जीवनपर्यन्तं यद्भूतजातं तदपि ते धामनि श्रितं धामन्निति विभक्तिलोपः।

अतोऽहं प्रार्थये मधुमन्तं रसवन्तं तमूर्मिं घृतकल्लोलं ते त्वदीयं वयमश्याम भक्षयामो व्याप्नुयामो वा तं कम् अपामनीके मुखे वर्तमानो य ऊर्मिः समिथे पणिभिः सह युद्धे आभृतः आहृत आनीतः त्रिधा हितं पणिभिर्गुह्यमानमिति [९२ क०] उक्तत्वात्। अश्यामेति अश्नातेरश्नुतेर्वा विकरणव्यत्ययेन श्यनि प्रत्यये लोटि रूपम्। हविः परिणामिनो रसस्य वयं भोक्तारो भवेमेति भावः देवत्वं प्राप्नुयामेति वक्रोक्त्या प्रार्थ्यते ॥ यद्वास्या ऋचोऽर्थान्तरमुच्यते। हे अग्ने! इदं विश्वं भुवनं तव धाम्नि अधिश्रितं तत्ते धाम कुत्र कुत्रेति तदुच्यते अन्तः समुद्रे अन्तरिक्षमध्ये सूर्यरूपेण। समुद्र इत्यन्तरिक्षनाम [निघ० १, ३, ७५] हृदि अन्तः सर्वप्राणिनां हृदये जठराग्निरूपेण आयुषि अन्ने सर्वप्राण्याहारत्वेन अपामनीके उदकानां सङ्घाते वैद्युताग्निरूपेण समिथे सङ्ग्रामे शौर्याग्निरूपेण एवं सर्वेषु स्थानेषु आभृतः स्थापितो यस्तव धामरूप ऊर्मिः घृतरूप उदकरूपो वा तं तव रसं मधुमन्तं माधुर्योपेतं वयमश्याम प्राप्नुयाम सर्वरसभोक्तारः स्यामेति भावः ॥ ९९ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।
सेकादिजपपर्यन्तोऽध्यायः सप्तदशोऽगमत् ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः।

वाजश्च मे प्रसवश्च मे प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च मे धीतिश्च मे क्रतुश्च मे स्वरश्च मे श्लोकश्च मे श्रवश्च मे श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च मे स्वश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १ ॥

सप्तदशेऽध्याये चित्यारोहणादिमन्त्रा उक्ताः इदानीमष्टादशेऽध्याये वसोर्धारादिमन्त्रा उच्यन्ते॥ का० [१८, ५, १] वसोर्धारां जुहोत्यौदुम्बर्या पञ्चगृहीतᳪ सन्ततं यजमानोऽरण्येऽनूच्येऽग्निप्राप्ते वाजश्च म इत्यष्टानुवाकेन। अस्यार्थः। ततो यजमान आज्यं संस्कृत्यार्थपरिमाणया महत्यौदुम्बर्या स्रुचा महता स्रुवेण पञ्चवारं गृहीतमाज्यमरण्येऽनूच्ये पुरोडाशेऽधिकरणे तदुपरि सन्ततमविच्छिन्नधारं यथा तथा वसोर्धारासंज्ञामाहुतिं जुहोति। घृतेऽग्निप्राप्ते सति वाजश्चेत्यादिहोममन्त्रारम्भः कार्योऽष्टाभिरनुवाकैर्वाजश्चेत्यादिविट्स्वाहान्तैकोनत्रिंशत्कण्डिकात्मकैः वाजश्च मे। चकाराः समुच्चयार्थाः। यज्ञेनानेन मया कृतेन वाजादयः पदार्थाः कल्पन्तां कृप्ताः सम्पन्ना भवन्तु न यज्ञो वाजादीनां दातास्मभ्यं भवत्वित्यर्थः। अथो इदञ्च मे देहीदञ्च म इति [८, ३, २, ५] श्रुतेः। यद्वा वाजादयः पदार्था मे मम यज्ञेन कल्पन्तां विभक्तिव्यत्ययः यज्ञेऽग्निं तर्पयन्तु अभिषिञ्चन्तु वा अनेन च त्वा प्रीणास्यनेन च त्वाभिषिञ्चामीत्यादिश्रुतिः [८, ३, ३, ५]। द्वौ द्वौ कामावनुपक्षयाय संयुञ्ज्याच्चकारेण कन्याकुमाराविव। तथाच श्रुतिः [८, ३, २, ६] द्वौ द्वौ कामावभिरूपौ संयुनक्त्यव्यवच्छेदाय यथा व्योकसौ संयुञ्ज्यादिति। अथ पदार्था व्याख्यायन्ते। वाजश्चेत्यादियजुषां देवा ऋषयः। अग्निर्देवता। छन्दांसि पिङ्गलोक्तान्यक्षरसंख्यया ज्ञेयानि। एतैर्यजुर्भिर्यजमानोऽग्नेः कामान् याचते वाजो मेऽस्त्वित्यादि॥ नवैकाधिकानि चतुःशतं यजूंषि कामास्तु पञ्चदशोत्तरं शतम्। तद्यथा। वाजश्चेत्याद्यासु ज्यैष्ठ्यञ्च मे [४] वसु च मे [१५] इति कण्डिकाद्वयवर्जितासु एकोनविंशतिकण्डिकासु त्रयोदश त्रयोदश यजूंषि सन्ति ज्यैष्ठ्यञ्च म इत्यस्यां

[४] पञ्चदश वसु च म इत्यस्यां [१५] नव। अग्निश्च मे घर्मश्च म इत्यस्यां [२२] द्वादश कामास्तु त्रयोदश अङ्गुलयः शक्करयो दिशश्च म इत्येकं यजुः कामास्त्वत्र त्रयः। व्रतञ्च म इत्यस्यां [२३] षट् कामास्तु दश अहोरात्रे ऊर्वष्ठीवे बृहद्रथन्तरे च म इत्येकं यजुः षट्कामाः। एका च म इत्यस्यां [२४] त्रयस्त्रिंशत्। चतस्रश्च मे [२५] अत्र त्रयोविंशतिः। त्र्यविश्च मे [२६] अत्रैकादश। पष्ठवाट् च मे [२७] इत्यत्र नव। वाजाय स्वाहेति [२८] अत्र चतुर्दश। आयुर्यज्ञेनेति [२९] अत्रैकविंशतिः कल्पन्तामन्तानि १२ स्तोमश्चेति षट् १८ स्वर्देवाः १९ प्रजापतेः २० वेट् स्वाहा २१। एवमेकाधिका चतुःशती॥ अथ यजुषामर्थाः। वाजोऽन्नम् चशब्दाः समुच्चयार्थाः। प्रसवोऽन्नदानाभ्यनुज्ञा दीयतां भुज्यतामिति। प्रयतिः शुद्धिः। प्रसितिः बन्धनमन्नविषयौत्सुक्यम्। धीतिः ध्यानम् ध्यै चिन्तायां छान्दसं सम्प्रसारणम्। क्रतुः सङ्कल्पो यज्ञो वा। स्वरः साधुशब्दः। श्लोकः पद्यबन्धः स्तुतिर्वा। श्रवः वेदमन्त्राः श्रवणसामर्थ्यं वा। श्रुतिः ब्राह्मणं श्रवणसामर्थ्यं वा। ज्योतिः प्रकाशः। स्वः स्वर्गः। एते मे मम यज्ञेन कल्पन्ताम्। कल्पन्तामिति कश्चिदकान्तस्य समुदायापेक्षया बहुत्वम्। मेपदानामावृत्ति प्रत्येकं प्रार्थ्यर्था। एवं सर्वत्र॥ १॥

प्राणश्च मेऽपानश्च मे व्यानश्च मेऽसुश्च मे चित्तञ्च म आधीतञ्च मे वाक् च मे मनश्च मे चक्षुश्च मे श्रोत्रञ्च मे दक्षश्च मे बलञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्॥ २॥

प्राणः ऊर्ध्वसञ्चारी शरीरवायुः। अपानः अधोवृत्तिर्वायुः। व्यानः सर्वशरीरचरः। असुः प्रवृत्तिमान् वायुः। चित्तं मानसः सङ्कल्पः। आधीतं बाह्यविषयज्ञानम्। वाक् वागिन्द्रियम्। मनः प्रसिद्धम्। चक्षुरिन्द्रियम्। श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियम्। दक्षः ज्ञानेन्द्रियकौशलम्। बलं कर्मेन्द्रियकौशलम्। एतानि यज्ञेन मे कल्पन्ताम् ॥ २ ॥

ओज॑श्च म॒ सह॑श्च म॒ आ॒त्मा च॑ मे त॒नूश्च॑ मे॒ शर्म॑ च मे॒ वर्म॑ च मे॒ऽङ्गा॑नि च मे॒ऽस्थी॑नि च मे॒ परू॑ᳪषि च मे॒ शरी॑राणि च म॒ आयु॑श्च मे ज॒रा च॑ मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ ३ ॥

ओजो बलहेतुरष्टमो धातुः सहः शारीरं बलं सपत्नाभिभवितृत्वं वा। आत्मा परमात्मा। तनूः रम्यं वपुः। शर्म सुखम्। वर्म कवचम्। अङ्गानि हस्ताद्यवयवाः। अस्थीनि शरीरगतानि। परूंषि अङ्गुल्यादिपर्वाणि। शरीराणि पूर्वानुक्ताः शरीरावयवाः। आयुर्जीवनम्। जरा वार्धकान्तमायुः। एते यज्ञेन सम्पद्यन्ताम् ॥ ३ ॥

ज्यै॒ष्ठ्यञ्च म॒ आधि॑पत्यञ्च मे म॒न्युश्च॑ मे॒ भाम॑श्च मे॒ऽम॑श्च मे॒ऽम्भ॑श्च मे जे॒मा च॑ मे महि॒मा च॑ मे वरि॒मा च॑ मे प्रथि॒मा च॑ मे वर्षि॒मा च॑ मे द्राघि॒मा च॑ मे वृ॒द्धञ्च॑ मे वृद्धि॑श्च मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ ४ ॥

ज्येष्ठस्य भावो ज्यैष्ठ्यं प्रशस्तत्वम्। अधिपतेर्भाव आधिपत्यम् स्वामित्वम्। मन्युः मानसः कोपः। भामोऽधिक्षे-

पादिलिङ्गको वाह्यः कोपः। न मीयत इत्यमः अपरिमेयत्व-मन्यैरियत्तया परिच्छेत्तुमशक्यत्वम्। अम्भः शीतमधुरं जलम्। जेमा जयस्य भावो जयसामर्थ्यम्। महतो भावो महिमा महत्त्वं सम्पत्त्यादिना। उरोर्भावो वरिमा प्रजादिविशालता। पृथोर्भावः प्रथिमा गृहक्षेत्रादिविस्तारः। वृद्धस्य भावो वर्षिमा दीर्घजीवित्वम्। दीर्घस्य भावो द्राघिमा अविच्छिन्नवंशत्वम्। वृद्धं प्रभूतमन्नधनादि। वृद्धिः विद्यादिगुणोत्कर्षः। एते मे कल्पन्ताम् ॥ ४ ॥

स॒त्यञ्च॑ मे श्र॒द्धा च॑ मे॒ जग॑च्च मे॒ धन॑ञ्च मे॒ विश्व॑ञ्च मे॒ मह॑श्च मे॒ क्री॒ड़ा च॑ मे॒ मोद॑श्च मे जा॒तञ्च॑ मे॒ ज॒नि॒ष्यमा॑णञ्च मे॒ सू॒क्तञ्च॑ मे॒ सु॒कृ॒तञ्च॑ मे॒ य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

सत्यं यथार्थभावित्वम्। श्रद्धा परलोकविश्वासः। जगत् जङ्गमं गवादि। धनं कनकादि। विश्वं स्थावरम्। महो दीप्तिः। क्रीडा अक्षद्यूतादिः। मोदः क्रीडादर्शनजो हर्षः। जातं पुत्रोत्पन्नमपत्यम्। जनिष्यमाणं भविष्यदपत्यम्। सूक्तमृक्समूहः। सुकृतमृक्पाठजन्यं शुभादृष्टम्। एते कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

ऋ॒तञ्च॑ मे॒ऽमृत॑ञ्च मे॒ऽय॒क्ष्मञ्च॒ मे॒ऽना॑मयच्च मे॒ जी॒वातु॑श्च मे॒ दी॒र्घा॒यु॒त्वञ्च॑ मे॒ऽन॒मि॒त्रञ्च॒ मे॒ऽभ॑यञ्च मे॒ सु॒खञ्च॑ मे॒ शय॑नञ्च मे॒ सू॒षाश्च॑ मे॒ सु॒दिन॑ञ्च मे॒ य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ ६ ॥

ऋतं यज्ञादिकर्म। अमृतं तत्फलभूतं स्वर्गादि। यक्ष्मणोऽभावोऽयक्ष्मं धातुक्षयादिरोगाभावः। अनामयत् आमयति पीडयतीत्यामयत् न आमयत् अनामयत् सामान्यव्याध्यादिराहित्यम्। जीवयतीति जीवातुः व्याधिनाशकमौषधम्। दीर्घायुषो भावो दीर्घायुत्वं बहुकालमायुः पृषोदरादित्वात्सलोपः आयुरुदन्तो वा। अमित्राणामभावोऽनमित्रं शत्रुराहित्यम्। भयाभावोऽभयं भीतिराहित्यम्। सुखमानन्दः। शयनं संस्कृता शय्या। सुषाः शोभन उषाः स्नानसन्ध्यादियुक्तः प्रातःकालः। सुदिनं यज्ञदानाध्ययनादियुक्तं सर्वं दिनम्। एते मे यज्ञेन सिध्यन्तु ॥ ६ ॥

यन्ता च मे धर्त्ता च मे क्षेमश्च मे धृतिश्च मे विश्वञ्च मे महश्च मे संविच्च मे ज्ञात्रञ्च मे सूश्च मे प्रसूश्च मे सीरञ्च मे लयश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ७ ॥

यन्ताश्वादेर्नियन्ता। धर्त्ता पोषकः पित्रादिः। क्षेमः विद्यमानधनस्य रक्षणशक्तिः। धृतिः धैर्य्यमापत्स्वपि स्थिरचित्तत्वम्। विश्वं सर्वानुकूल्यम्। महः पूजा। संविद् वेदशास्त्रादिज्ञानम्। ज्ञातुर्भावो ज्ञात्रम् विज्ञानसामर्थ्यम्। सूः पुत्रादिप्रेरणसामर्थ्यम्। प्रसूः पुत्रोत्पत्त्यादिसामर्थ्यम्। सीरं हलादि कृषिकृतधान्यनिष्पत्तिः। लयः कृषिप्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥ ७ ॥

ऋतञ्च मे मयश्च मे प्रियञ्च मेऽनुकामश्च मे कामश्च मे सौमनसश्च मे भगश्च मे द्रवि-

शञ्च मे भद्रञ्च मे श्रेयश्च मे वसीयश्च मे यशश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

शमैहिकं सुखम् । मयः आमुष्मिकं सुखम् । प्रियं प्रीत्युत्पादकं वस्तु । आनुकाम्यत इत्यनुकामः अनुकूलयत्नसाध्यः पदार्थः । कामः विषयभोगजनितं सुखम् । सुमनसो भावः सौमनसः मनःस्वास्थ्यकरो बन्धुवर्गः । भगः सौभाग्यम् । द्रविणं धनम् । भद्रमैहिकं कल्याणम् । श्रेयः पारलौकिकम् । वसतीति वस्तृ अतिशयेन वस्तृ वसीयः तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा० ६, ४, १५४] तृचो लोपः निवासयोग्यो वसुमान् गृहादिः । यशः कीर्त्तिः । एते कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

ऊर्क् च मे सूनृता च मे पयश्च मे रसश्च मे घृतञ्च मे मधु च मे सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे कृषिश्च मे वृष्टिश्च मे जैत्रञ्च म औद्भिद्यञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥

ऊर्क् अन्नम् । सूनृता प्रिया सत्या वाक् । पयः दुग्धम् । रसः तत्रत्यः सारः । घृतमाज्यम् । मधु क्षौद्रम् । समानाग्धिर्भोजनं सग्धिः अदेः क्तिनि घस्लादेशः घसिभसोर्हलीति [पा० ६, ४, १००] घस उपधालोपे कृते झलो झलीति [पा० ८, २, २६] सलोपे कृते झषस्तथोर्धोऽधः [पा० ८, २, ४०] जश्त्वं सग्धिः बन्धुभिः सह भोजनमित्यर्थः । सपीतिः बन्धुभिः सह पानम् । कृषिः तत्कृतधान्यसिद्धिः । वृष्टिः धान्यनिष्पादिकानुकूला । जेतुर्भावो जैत्रम् जयसामर्थ्यम् । उद्भिदो भाव औद्भिद्यम् चूतादितरोरुत्पत्तिः । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥

रयिश्च मे रायश्च मे पुष्टञ्च मे पुष्टिश्च मे विभु च मे प्रभु च मे पूर्णञ्च मे पूर्णतरञ्च मे कुयवञ्च मेऽक्षितञ्च मेऽन्नञ्च मेऽक्षुच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १० ॥

रयिः सुवर्णम्। रायो मुक्तादिमणयः। पुष्टं धनपोषः। पुष्टिः शरीरपोषकः। विभु व्याप्तिसामर्थ्यम्। प्रभु ऐश्वर्यम्। पूर्णं धनपुत्रादिबाहुल्यम्। अत्यन्तं पूर्णं पूर्णतरं गजतुरगादिबाहुल्यम्। कुयवं कुत्सितधान्यमपि। अक्षितं क्षयहीनं धान्यादि। अन्नमोदनादि। क्षुत् भुक्तान्नपरिपाकः। एते कल्पन्ताम् ॥ १० ॥

वित्तञ्च मे वेद्यञ्च मे भूतञ्च मे भविष्यच्च मे सुगञ्च मे सुपथ्यञ्च मे ऋद्धञ्च म ऋद्धिश्च मे क्लृप्तञ्च मे क्लृप्तिश्च मे मतिश्च मे सुमतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

विद्लृ लाभे पूर्वलब्धं वित्तम्। वेद्यं लब्धव्यम्। भूतं पूर्वसिद्धं क्षेत्रादि। भविष्यत् सम्पत्स्यमानं क्षेत्रादि। सुखेन गम्यते यत्र तत् सुगम् सुदुरोरधिकरणे इति [पा० ३, २, ४८ वा० ३] गमेर्डः सुखगम्यो देशः। सुपथ्यं शोभनं हितम्। ऋद्धं समृद्धं यज्ञफलम् ऋद्धिः यज्ञादिसमृद्धिः। क्लृप्तं कार्यक्षमं द्रव्यादि। क्लृप्तिः स्वकार्यसामर्थ्यम्। मतिः पदार्थमात्रनिश्चयः। सुमतिः दुर्घटकार्यादिषु निश्चयः। एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

व्रीहयश्च मे यवाश्च मे माषाश्च मे तिला-

श्च मे मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे प्रियङ्गवश्च मे-
ऽणवश्च मे श्यामाकाश्च मे नीवाराश्च मे गो-
धूमाश्च मे मसूराश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥१२॥

व्रीहियवमाषतिलमुद्गगोधूममसूराः प्रसिद्धाः । खल्वाः चणकाः लङ्काश्च । प्रियङ्गवः कङ्गवः प्रसिद्धाः । अणवश्चीनकाः । श्यामाकास्तृणधान्यानि ग्राम्याणि कोद्रवत्वेन प्रसिद्धानि । नीवारास्तृणधान्यान्यारण्यानि । एते धान्यविशेषा मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

अश्मा च मे मृत्तिका च मे गिरयश्च मे पर्वताश्च मे सिकताश्च मे वनस्पतयश्च मे हिरण्यञ्च मेऽयश्च मे श्यामञ्च मे लोहञ्च मे सीसञ्च मे त्रपु च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥१३॥

अश्मा पाषाणः । मृत्तिका प्रशस्ता मृत् मृदस्तिकन् । गिरयः चुद्रपर्वताः गोवर्धनार्बुदरैवतिकादयः । पर्वताः महान्तो मन्दरहिमाचलादयः । सिकताः शर्कराः । वनस्पतयः पुष्पं विना फलवन्तः पनसोदुम्बरादयः । हिरण्यं सुवर्णं रजतं वा द्रविणाकुप्ययोर्हिरण्यमित्यभिधानात् । अयो लोहम् । श्यामं ताम्रलोहं कांस्यं रजतं कनकं वा । लोहं कालायसं सर्वतैजसे जोङ्गकेऽपि चेत्यभिधानात् । सीसं प्रसिद्धम् । त्रपु रङ्गम् । एते धातुविशेषेषु मे कल्पन्ताम ॥ १३ ॥

अग्निश्च म आपश्च मे वीरुधश्च म ओष-
धयश्च मे कृष्टपच्याश्च मेऽकृष्टपच्याश्च मे ग्रा-
म्याश्च मे पशव आरण्याश्च मे वित्तं च मे

वित्तिश्च मे भूतं च मे भूतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १४ ॥

अग्निः पृथिवीस्थो वह्निः। आपोऽन्तरिक्षस्थानि जलानि। वीरुधः गुल्माः। ओषधयः फलपाकान्ताः। कृष्टपच्याः कृष्टे पच्यन्त इति कृष्टपच्याः राजसूयसूर्येत्यादिना [पा० ३, १, ११४] क्यबन्तो निपातः भूमिकर्षणबीजवापादिकर्मनिष्पाद्या ओषधयः। तद्विपरीता अकृष्टपच्याः स्वयमेवोत्पद्यमाना नीवारगवेधुकादयः। ग्राम्याः ग्रामे भवाः पशवः गोऽश्वमहिषाजाविगर्दभोष्ट्रादयः। आरण्याः अरण्ये भवाः पशवः हस्तिसिंहशरभमृगगवयमर्कटादयः। वित्तं पूर्वलब्धम्। वित्तिः भाविलाभः। भूतं जातपुत्रादिकम्। भूतिरैश्वर्यं स्वार्जितम्। एतानि यज्ञेन मम सम्पद्यन्ताम् ॥ १४ ॥

वसु च मे वसतिश्च मे कर्म च मे शक्तिश्च मेऽर्थश्च म एमश्च म इत्या च मे गतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥

वसु धनं गवादिकम्। वसतिर्वासस्थानं गृहम्। कर्माग्निहोत्रादि। शक्तिस्तदनुष्ठानसामर्थ्यम्। अर्थोऽभिलषितः पदार्थः। एमः ईयत इत्येमः एतेर्मप्रत्ययः प्राप्तव्योऽर्थः। इत्या भावे क्यप् अयनमिष्टप्राप्त्युपायः। गतिरिष्टप्राप्तिः। एते कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥

अग्निश्च म इन्द्रश्च मे सोमश्च म इन्द्रश्च मे सविता च म इन्द्रश्च मे सरस्वती च म इन्द्रश्च मे पूषा च म इन्द्रश्च मे बृहस्प-

तिश्च म इन्द्रश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

अथार्धैन्द्राणि जुहोति [९, ३, २, ९] अर्धस्येन्द्रदेवत्यत्वादर्धस्य नानादेवत्यत्वात् । अग्निसोमसवितृसरस्वतीपूषबृहस्पतयः प्रसिद्धाः तैः समानभागत्वादिन्द्र एकैकया सह पठ्यते । यास्कात्मा इन्द्रशब्दस्य नानार्थाः कार्याः एवमग्रेऽपि कश्चिद्वादयेत् । एते कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

मित्रश्च म इन्द्रश्च मे वरुणश्च म इन्द्रश्च मे धाता च म इन्द्रश्च मे त्वष्टा च म इन्द्रश्च मे मरुतश्च म इन्द्रश्च मे विश्वे च मे देवा इन्द्रश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

मित्रवरुणधातृत्वष्टृमरुद्विश्वे देवाः प्रसिद्धाः । प्रत्येकमिन्द्रः । एते कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

पृथिवी च म इन्द्रश्च मेऽन्तरिक्षं च म इन्द्रश्च मे द्यौश्च म इन्द्रश्च मे समाश्च म इन्द्रश्च मे नक्षत्राणि च म इन्द्रश्च मे दिशश्च म इन्द्रश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

पृथिव्यन्तरिक्षदिवस्त्रैलोक्यम् । समा वर्षाधिष्ठात्र्यो देवताः । नक्षत्राणि अश्विन्यादीनि । दिशः प्रागाद्याः । एते कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

अꣳशुश्च मे रश्मिश्च मेऽदाभ्यश्च मेऽधिपतिश्च म उपाꣳशुश्च मेऽन्तर्यामश्च म ऐन्द्रवायवश्च मे मैत्रावरुणश्च म आश्विनश्च मे प्रतिप्र-

स्थानश्च मे शुक्रश्च मे मन्थी च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १९ ॥

अथ ग्रहान् जुहोति [९, ३, २, १०] कण्डिकात्रये ग्रहहोममन्त्राः । अंश्वादयः सोमग्रहविशेषाः सोमप्रकरणे प्रसिद्धाः । अदाभ्यस्यैव गृह्यमाणत्वदशायां पृथक्कृत्य ग्रहणं रश्मिशब्देन निर्देशः रश्मीनां तद्ग्रहणे साधनत्वात् अङ्गारूपे सूर्यस्य रश्मिषु इति [८, ४८] मन्त्रलिङ्गात् । अधिपतिशब्देन निग्राह्यो विवक्षितः तस्य ज्येष्ठत्वादाधिपत्यम् ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणामिति श्रुतेः । प्रतिप्रस्थानशब्देन निग्राह्यो विवक्षितः निर्देवत्यैः सह पाठात् । अन्ये प्रसिद्धाः ॥ १९ ॥

आग्रयणश्च मे वैश्वदेवश्च मे ध्रुवश्च मे वैश्वानरश्च म ऐन्द्राग्नश्च मे महावैश्वदेवश्च मे मरुत्वतीयाश्च मे निष्केवल्यश्च मे सावित्रश्च मे सारस्वतश्च मे पात्नीवतश्च मे हारियोजनश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २० ॥

आद्यो वैश्वदेवः प्रातःसवनगतः महावैश्वदेवस्तु तृतीयसवनगतः । ध्रुवाख्यस्यैव ग्रहस्य स्रवणदशायां वैश्वानरसूक्तपाठात्तद्दशापन्नो ध्रुवो वैश्वानरशब्देनोच्यते । मरुत्वतीया इति बहुवचनं त्रित्वात् मरुत्वतीयो महामरुत्वतीयः कण्ठमरुत्वतीयश्चेति । अभिषेचनीये सारस्वतीनामपां ग्रहणमेव सारस्वतो ग्रहः सारस्वतं ग्रहं गृह्णातीति तत्राम्नानात् ॥ २० ॥

स्रुचश्च मे चमसाश्च मे वायव्यानि च

मे द्रोणकलशश्च मे ग्रावाणश्च मेऽधिषवणे च मे पूतभृच्च म आधवनीयश्च मे वेदिश्च मे बर्हिश्च मेऽवभृथश्च मे स्वगाकारश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

स्रुचो जुह्वादयः। चमसानि ग्रहपात्राणि। वायव्यानि पात्रविशेषाः। अधिषवणे काष्ठफलके। पूतभृदाधवनीयौ सोमपात्रविशेषौ। स्वगाकारः शम्युवाकः तेन यथास्वं देवतानां हविरङ्गीकारात्। प्रसिद्धमन्यत्। एते मम यज्ञेन निमित्तेन कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

अग्निश्च मे घर्मश्च मेऽर्कश्च मे सूर्य्यश्च मे प्राणश्च मेऽश्वमेधश्च मे पृथिवी च मेऽदितिश्च मे दितिश्च मे द्यौश्च मेऽङ्गुलयः शक्वरयो दिशश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २२ ॥

कण्डिकाद्वयेन यज्ञक्रतुहोमः। अथैतान् यज्ञक्रतून् जुहोत्यग्निश्च म इति [८, ३, ३, १] अग्निः चीयमानो वह्निरग्निष्टोमो वा। घर्मः प्रवर्ग्यः। इन्द्रायार्कवते पुरोडाशमिति विहितो यागोऽर्कः। सौर्यं चरुमिति विहितः सूर्यः। प्राणो गवामयनम्। अश्वमेधः प्रसिद्धः। पृथिव्यदितिर्दितिर्दिवो देवताविशेषाः। अङ्गुलयः विराट्पुरुषावयवाः। शक्वरयः शक्तयः। दिशः प्राच्याद्याः। एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २२ ॥

व्रतञ्च मे ऋतवश्च मे तपश्च मे संवत्सरश्च

मेऽहोरात्रे ऊर्वष्ठीवे बृहद्रथन्तरे च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २३ ॥

व्रतं नियमः। ऋतवो वसन्तादयः। तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि। संवत्सरः प्रभवादि। अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रे दिननिशे। ऊरू चाष्ठीवन्तौ जानुनी च ऊर्वष्ठीवे अवयवविशेषौ अचतुरेति [पा ५, ४, ७७] निपातः। बृहद्रथन्तरे एतन्नामके सामनी। एतानि कल्पन्ताम् ॥ २३ ॥

एका च मे तिस्रश्च मे तिस्रश्च मे पञ्च च मे पञ्च च मे सप्त च मे सप्त च मे नव च मे नव च म एकादश च म एकादश च मे त्रयोदश च मे त्रयोदश च मे पञ्चदश च मे पञ्चदश च मे सप्तदश च मे सप्तदश च मे नवदश च मे नवदश च म एकविꣳशतिश्च म एकविꣳशतिश्च मे त्रयोविꣳशतिश्च मे त्रयोविꣳशतिश्च मे पञ्चविꣳशतिश्च मे पञ्चविꣳशतिश्च मे सप्तविꣳशतिश्च मे सप्तविꣳशतिश्च मे नवविꣳशतिश्च मे नवविꣳशतिश्च म एकत्रिꣳशच्च म एकत्रिꣳशच्च मे त्रयस्त्रिꣳशच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २४ ॥

अयुग्मस्तोमहोमार्था मन्त्राः। अथायुजस्तोमान् जुहोतीति [८, ३, ३, २] श्रुतेः। एकामादाय द्वितीयां विहाय तृतीयामादाय चतुर्थं विहाय परित्यक्तसमसंख्याकेनात्तवि ष

मसंख्याकेन मन्त्रेणायुग्मान् स्तोमान् जुहुयादित्यर्थः। आद-रातिशयद्योतनार्था सर्वत्र पुनरुक्तिः। अयुग्मस्तोमहोमैः सर्वकामावाप्तिः। तथाच श्रुतिः [८, ३, ३, २] एतद्वै देवाः सर्वान् कामनाप्त्वायुग्भिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमायँस्तथैवैतद्यज-मानः सर्वान् कामानाप्त्वायुग्भिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमेतीत्यादि ॥ २४ ॥

चत॑स्रश्च मे॒ऽष्टौ च॑ मे॒ऽष्टौ च॑ मे॒ द्वाद॑-श च॑ मे॒ द्वाद॑श च॑ मे॒ षोड॑श च॑ मे॒ षोड॑-श च॑ मे॒ विꣳश॒तिश्च॑ मे॒ विꣳश॒तिश्च॑ मे॒ चतु॑-र्विꣳशतिश्च मे॒ चतु॑र्विꣳशतिश्च मे॒ऽष्टावि॑ꣳश-तिश्च मे॒ऽष्टावि॑ꣳशतिश्च मे॒ द्वात्रि॑ꣳशच्च मे॒ द्वात्रि॑ꣳशच्च मे॒ षट्त्रि॑ꣳशच्च मे॒ षट्त्रि॑ꣳशच्च मे॒ चत्वारि॒ꣳशच्च॑ मे॒ चत्वारि॒ꣳशच्च॑ मे॒ चतु॑-श्चत्वारि॒ꣳशच्च मे॒ चतु॑श्चत्वारिꣳशच्च मे॒ऽष्टा-च॑त्वारिꣳशच्च मे॒ य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ २५ ॥

एककण्डिकया युग्मस्तोमान् जुहोति। अथ युग्मतो जुहोति चतस्रश्च म इति [८, ३, ३, ४] प्रथमं चतस्र इत्येतां संख्यामादाय चतुरुत्तरत्वेन स्थितान् युग्मान् स्तोमानष्टाच त्वारिंशत्पर्यन्तान् जुहुयादित्यर्थः। तत्फलं स्वर्गप्राप्तिः एतद्वै छन्दाꣳस्यब्रुवन्यातयामा वा अयुज स्तोमा युग्मभिर्वयꣳस्तोमैः स्वर्गं लोकमयामेति तथैतद्यजमानो युग्मभिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमेतीति [८, ३, ३, ५] श्रुतेः। पूर्वं पूर्वमुत्तरेण सम्ब-ध्नाति वृक्षारोहणवत्। तथाच श्रुतिः [८, ३, ३, ६] पूर्वं

पूर्वमुत्तरेणोत्तरेण संयुनक्ति यथा वृषं रोहमुत्तरामुत्तराम् शाखाम् समालम्भयम् रोहेत्ताद्वदिति। अवोक्ता संख्या संख्येयमिष्टा। एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २५ ॥

त्र्यविश्च मे त्र्यवी च मे दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे पञ्चाविश्च मे पञ्चावी च मे त्रिवत्सश्च मे त्रिवत्सा च मे तुर्यवाट् च मे तुर्यौही च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २६ ॥

कण्डिकाद्वयं वयोहोमे विनियुक्तम्। तथा च श्रुतिः [९, ३, ३, ७] अथ वयाꣳसि जुहोति त्र्यविश्च म इति पशवो वै वयाꣳसि पशुभिरेवैनमेतदन्नेन प्रीणात्यथो पशुभिरेवैनमेतदन्नेनाभिषिञ्चतीति। अविः षण्मासात्मकः कालः त्रयोऽवयो यस्य स त्र्यविः सार्धसंवत्सरो वृषः तादृशी गौस्त्र्यवी। द्विसंवत्सरो वृषो दित्यवाट् तादृशी गौर्दित्यौही। पञ्चावयो यस्य स पञ्चाविः सार्द्धद्विसंवत्सरो वृषः तादृशी गौः पञ्चावी। वत्सो वत्सरः त्रयो वत्सा यस्य स त्रिवत्सः त्रिवर्षो वृषः तादृशी गौस्त्रिवत्सा। तुर्यं वर्षं वहतीति तुर्यवाट् सार्धत्रिवर्षो वृषः तादृशी गौस्तुर्यौही। एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २६ ॥

पष्ठवाट् च मे पष्ठौही च म उक्षा च मे वशा च म ऋषभश्च मे वेहच्च मेऽनड्वाँश्च मे धेनुश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २७ ॥

षष्ठं वर्षचतुष्कं वहतीति षष्ठवाट् चतुर्वर्षो वृषः तादृशी गौः पष्ठौही। उक्षा सेचनक्षमो वृषः। वशा वन्ध्या गौः। अतियुवा वृषः ऋषभः। वेहद्गर्भघातिनी गौः। अनः शकटं

वहतीत्यनड्वान् शकटवहनक्षमो वृषः। वहेः क्विपि सम्प्रसारणमनसो डकारः चतुरनडुहोरामुदात्त इति [पा० ७, १, ९८] आमागमः। धेनुर्नवप्रसूता गौः। एते मम यज्ञेन निमित्तेन कल्पन्तां स्वस्वव्यापारसमर्था भवन्तु यद्वा एते यज्ञेन मम कल्पन्तां मह्यमुपभोगक्षमा भवन्त्वित्यर्थः। एवं पूर्वत्र ॥ २७ ॥

वाजा॑य॒ स्वाहा॑ प्रस॒वाय॒ स्वाहा॑ पि॒जाय॒ स्वाहा॒ क्रत॑वे॒ स्वाहा॒ वस॑वे॒ स्वाहा॑ह॒र्पत॑ये॒ स्वाहाह्ने॑ मु॒ग्धाय॒ स्वाहा॑ मु॒ग्धाय॑ वैनꣳशि॒नाय॒ स्वाहा॑ विन॒ꣳशिन॑ आन्त्याय॒नाय॒ स्वाहान्त्या॑य भौव॒नाय॒ स्वाहा॒ भुव॑नस्य॒ पत॑ये॒ स्वाहाधि॑पतये॒ स्वाहा॑ प्र॒जाप॑तये॒ स्वाहा॑। इ॒यं ते॒ राण्मि॒त्राय॑ य॒न्तासि॒ यम॑न ऊ॒र्जे त्वा॒ वृष्ट्यै॑ त्वा प्र॒जानां॒ त्वाधि॑पत्याय ॥ २८ ॥

अथ नामग्राहहोमः। तथा च श्रुतिः [९, ३, ३, ८] अथ नामग्राहं जुहोति वाजाय स्वाहेत्येतद्वै देवाः सर्वान् कामानाप्त्वाथैतमेव प्रत्यक्षमप्रीणंस्तथैवैतद्यजमानः सर्वान् कामानाप्त्वाथैतमेव प्रत्यक्षं प्रीणातीति। वाजोऽन्नं तस्मै स्वाहेति होममन्त्रः वाजादीनि चैत्रादिमासानां नामानि तन्नाम गृहीत्वा होतव्यमित्यर्थः। अन्नप्राचुर्याच्चैत्रोऽन्नरूपः। प्रसवायानुज्ञारूपाय जलक्रीडादौ अभ्यनुज्ञादानात् प्रसवो वैशाखः। अपिजाय अप्सु जायत इत्यपिजः सप्तम्या अलुक् जलक्रीडारतत्वादपिजो ज्यैष्ठः। क्रतवे यागरूपाय चातुर्मा-

स्यादियागप्राचुर्यात् क्रतुराषाढः। वसवे वासयति वसुः चातुर्मास्ये यात्रानिषेधाद्वसुः श्रावणः। अहर्पतये दिनस्वामिने सूर्यरूपाय तापकत्वाद्भाद्रपदस्याहर्पतित्वम्। मुग्धाय अह्ने तुषारादिना मोहरूपाय दिवसाय तुषारत्वाद्दुग्धात्मुग्ध मह आश्विनः। अमुग्धाय वैनंशिनाय विनश्यतीति विनंशी मस्जिनशोर्झलीति [पा० ७, १, ६०] बाहुलकादझल्यपि नशेर्नुमागमः विनंश्येव वैनंशिनः स्वार्थे अण् अल्पदृष्टिकावत्त्वेन विनाशशीलाय कार्त्तिकाय स्नानदिध्यादिना पापनाशकत्वादमुग्धाय मोहनिवर्तकाय कार्त्तिकाय। अविनंशिने आन्त्यायनाय न विनश्यतीत्यविनंशी तस्मै विनाशरहिताय अन्ते सर्वेषां नाशे भवमन्त्यं तदयनं स्थानं यस्य तन्त्र भव आन्त्यायनस्तस्मै सर्वनाशेऽप्यवशिष्टायाम पदान्तीति विष्णुरूपाय मार्गशीर्षाय। मासानां मार्गशीर्षोऽहमिति स्मृतेः [भगवद्गीता० १०, ३५]। आन्त्याय भौवनाय भुवनान्ते लोके भवः भौवनः अन्ते स्वरूपे भव आन्त्यस्तस्मै लोकस्वरूपाय हिमकालत्वाज्जाठराग्नेर्दीपकत्वेन पुष्टिकारकत्वं पौषस्य। भुवनस्य भूतजातस्य पतये पालकाय माघाय स्नानादिना पुण्यजनकत्वेन पालकत्वं माघस्य। अधिपतये अधिकपालकाय फाल्गुनाय वर्षान्तत्वात्। प्रजापतये एवं द्वादशमासाधिष्ठात्रे प्रजापतिनामकाय देवाय। स्वाहेति होमार्थं सर्वत्र॥ हे अग्ने! इयं ते तव राट् इदं राज्यं यत्र यत्र यागास्तत्रैव तवैव राज्यम्। किञ्च हे अग्ने! त्वं मित्रस्य मित्रभूतयजमानस्य यन्ता नियामकोऽसि षष्ठ्यर्थे चतुर्थी मित्रायेति। कीदृशस्त्वं यमनो यमयतीति यमनः अग्निष्टोमादिकर्मसु सर्वान्नियमयन्। अत ऊर्जे विशिष्टान्नरसाय त्वा त्वामभिषिञ्चामीति शेषः। तथा वृष्ट्यै वर्षणाय त्वामभिषिञ्चामि। अग्नौ

प्रास्ताहुति: सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं तत: प्रजा इति स्मृते: । तत: प्रजानामाधिपत्याय प्रजास्वामित्वार्थं त्वाभिषिञ्चामि वसोर्धारया । तथा च श्रुति: [९, ३, ३, १०—११] प्रजानामाधिपत्यायेत्यन्नं वा ऊर्गन्नं वृष्टिरन्नेनैवैनमेतत् प्रीणाति यद्वाहेयं ते राडित्याह यन्तासि यमन ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाधिपत्यायेतीदं ते राज्यमभिषिक्तोऽसीत्येवैतदाहेति त्वं यन्तासीति ॥ २८ ॥

आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पताꣳ श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां वाग् यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पतां ब्रह्मा यज्ञेन कल्पतां ज्योतिर्यज्ञेन कल्पताꣳ स्वर्यज्ञेन कल्पतां पृष्ठं यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् । स्तोमश्च यजुश्च ऋक् च साम च बृहच्च रथन्तरञ्च । स्वर्देवा अगन्मामृता अभूम प्रजापते: प्रजा अभूम वेट् स्वाहा ॥ २९ ॥

कल्पहोम: कल्पतामिति लिङ्गात् । अथ कल्पान् जुहोतीति [९, ३, ३, १२] श्रुते: । यज्ञेन निमित्तेनायुर्जीवनकाल: कल्पतां साध्यतां प्राप्यताम् । प्राणचक्षु:श्रोत्रवाङ्मनांसि मम यज्ञेन क्लृप्तानि भवन्तु । आत्मा देह: आत्मेन्द्रियमनोयुक्तो भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति स्मृते: । ब्रह्मा वेदो यज्ञेन कल्पताम् । ज्योति: स्वयं प्रकाश: परमात्मा यज्ञेन साध्यताम् पुण्यकर्मानुष्ठानं परमात्मज्ञाने कारणम् । ब्राह्मणा

विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति श्रुतेः [१४, ७, २, २४]। कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति स्मृतेश्च [भगवद्गीता० ३, २०]। स्वः स्वर्गः। पृष्ठं स्तोत्रं स्वर्गस्थानं वा कल्पताम्। यज्ञो यज्ञेनैव क्लृप्तो भवतु नाहं यज्ञक्लृप्तौ समर्थः। यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति [१३ अ० १६ कं०] श्रुतेः। किञ्च स्तोमयजुरृक्सामबृहद्रथन्तराणि च यज्ञेन क्लृप्तानि भवन्त्वित्यनुषङ्गः। स्तोमस्त्रिवृत्पञ्चदशादिः यजुरनियतपादो मन्त्रः ऋक् नियतपादा साम गीतिप्रधानम् बृहद्रथन्तरे तद्विशेषौ॥ वसोर्धारयैवमग्निमभिषिच्यात्मानं यजमानः प्रशंसति वयं यजमाना देवा भूत्वा स्वः स्वर्गमगवन्म गतवन्तः गमेर्लङि शब्लोपे मस्य नत्वे रूपम्। गत्वा चामृता अमरणधर्मिणोऽभूम भूताः भवतेर्लुङि रूपम् ततः प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य प्रजा अभूमेति फलवचनम्। अनेन वसोर्धारायाः सर्वकामप्राप्तिहेतुत्वमुक्तम्। वेट् स्वाहेति वसोर्धाराहोमार्थौ मन्त्र वेडिति वषट्कारः। वषट्कारो हैष परोऽक्षं यद्वेट्कारो वषट्कारेण वा वै स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयत इति [८, ३, २, १४] श्रुतेः॥

वाज॑स्य॒ नु प्र॑स॒वे मा॒तरं॑ म॒हीमदि॑तिं॒ नाम॒ वच॑सा करामहे। यस्या॑मि॒दं विश्वं॒ भुव॑नमावि॒वेश॒ तस्यां॑ नो दे॒वः स॑वि॒ता धर्मं॑ साविषत्॥ ३०॥

का० [१८, ५, ४, ५] वप्रावत्सप्रभृत्य चमसवत्स्रुवेण वाजपेयिकानि वाजस्येममिति आग्निकानि च वाजस्य न्विति।

चेतावपनवत्सर्वौषधमौदुम्बरे चमसे सम्भृत्य तस्मात्सर्वौषधाच्च-मसवत्स्रुवेणेत्यौदुम्बरेण चतुष्कोणपुष्करेण स्रुवेण वाजस्येमं प्रसव इति सप्तमन्त्रैः [९, २३—३०] सप्त वाजपेयसम्बन्धीनि वाजप्रसवीयानि हुत्वा वाजस्य नु प्रसवे इत्यादिमप्तमन्त्रैः प्रति-मन्त्रमाग्निकानि सप्त वाजप्रसवीयानि तस्मादेव सर्वौषधात्ते-नैव स्रुवेण जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ व्याख्याता [९, ५]॥ ३० ॥

विश्वे॑ अ॒द्य म॒रुतो॒ विश्व॑ ऊ॒ती विश्वे॑ भवन्त्व॒-ग्नय॒: समि॑द्धाः । विश्वे॑ नो दे॒वा अव॒सा ग॑मन्तु॒ विश्व॑मस्तु॒ द्रवि॑णं॒ वाजो॑ अ॒स्मे ॥ ३१ ॥

लुशोधानाकदृष्टा वैश्वदेवी त्रिष्टुप् । अद्यास्मिन् दिने विश्वे सर्वे मरुतः सप्तकगणा आगमन्तु आगच्छन्तु छन्दोभावे रूपम् । विश्वे अन्ये च सर्वे गणदेवता वसवो रुद्रा आदित्याश्च ऊती ऊत्या पूर्वसवर्णः अनेन तर्पणेन निमित्तेनागमन्तु तृप्त्यर्थमाग-च्छन्त्वित्यर्थः । विश्वे देवा च गणदेवता नोऽस्माकमवसान्नेन हविषा निमित्तेन हविर्ग्रहणायागमन्तु तदागमनेन च विश्वे सर्वेऽग्नयः गार्हपत्यादयः समिद्धाः सम्यग्दीप्ता भवन्तु तदर्थं होमेनेत्यर्थः । तेषां देवानां तुष्ट्या विश्वं सर्वं द्रविणं धनं गोभूहिरण्यादि वाजोऽन्नं चास्मेऽस्माकमस्तु विभक्तेः शे-आदेशः ॥ ३१ ॥

वाजो॑ नः स॒प्त प्र॒दिश॒श्चत॑स्रो वा प॒राव॑तः । वाजो॑ नो॒ विश्वै॑र्दे॒वैर्धन॑सातावि॒हाव॑तु ॥ ३२ ॥

त्रिस्रोऽन्नदेवत्याः तत्राद्यानुष्टुप् द्वे त्रिष्टुभौ । नोऽस्माकं वाजोऽन्नं सप्त प्रदिशः भूरादिलोकत्रयं प्राच्यादिदिक्चतुष्कम् परावतः दूरस्थाश्चतस्रश्च महर्जनतपःसत्याख्याश्चापूरयत्विति

शेषः वाशब्दश्चार्थः यद्वा अस्माकं वाजोऽन्नं सप्त प्रदिशश्चतस्रो महरादयाश्चावतु प्रीणातु प्रशब्देन प्रकृष्टं लोकत्रयं दिशः प्राच्याद्याः परावच्छब्दो दूरार्थः महरादयो हि लोकत्रयमतीत्य वर्तन्ते अस्मद्दत्तान्नेन सप्त लोका दिक्चतुष्कञ्च तृप्यत्वित्यर्थः । किञ्च धनसातौ धन् सम्भक्तौ क्तिनन्तो निपातः धनस्य सातौ सम्भजनकाले प्राप्त वाजोऽन्नं नोऽस्मान् विश्वैर्देवैः सहावतु पालयतु इहास्मिन् लोके यज्ञे वा यदास्माकं धनेच्छा जायते तदास्माकं देवतर्पणाचमं बह्वन्नमस्त्विति वाक्यार्थः ॥ ३२ ॥

वाजो नो अद्य प्रसुवाति दानं वाजो देवाँ२॥ ऋतुभिः कल्पयाति । वाजो हि मा सर्ववीरं जजान विश्वा आशा वाजपतिर्जयेयम् ॥ ३३ ॥

अद्यास्मिन् दिने वाजोऽन्नमन्नाधिष्ठात्री देवता नोऽस्मान् प्रसुवाति प्रेरयतु अनुजानातु दानार्थमिति शेषः अन्नदानेच्छास्माकं भवत्वित्यर्थः । वाजः ऋतुभिः कालैः सह देवान् कल्पयाति यथास्थानं कल्पयतु लेटोऽडाटौ यस्मिन् काले यो देवो यष्टव्यस्तं तत्र यजत्वित्यर्थः । हि चकारार्थो वाजश्च मा मां सर्ववीरं सर्वे वीराः पुत्रपौत्रादयो यस्य स सर्ववीरस्तादृशं जजान जनयतु छन्दसि लुङ्लङ्लिटः पुत्रादियुतं मां करोत्वित्यर्थः । ततो वाजपतिः समृद्धान्नः सन्नहं विश्वा आशा सर्वा दिशो जयेयमन्नदानेन सर्वा दिशो वशीकुर्यामित्यर्थः ॥ ३३ ॥

वाजः पुरस्तादुत मध्यतो नो वाजो देवान्

हविषा वर्धयाति। वाजो हि मा सर्ववीरं चकार सर्वा आशा वाजपतिर्भवेयम् ॥ ३४ ॥

वाजोऽन्नं नोऽस्माकं पुरस्तादस्तु उतापि च नोऽस्माकं मध्यतो गृहमध्ये च वाजोऽस्तु। नोऽस्माकं वाजो हविषा क्वत्वा देवान् वर्धयाति वर्धयतु पुष्णातु। हि चार्थे। वाजो मां सर्ववीरं पुत्रादियुतं चकार करोतु। वाजपतिरन्नपालकः सन्नहं विश्वा आशाः सर्वा दिशो भवेयम् दिग्रूपता व्यापकता प्रार्थ्यते यद्वा विश्वा आशा भवेयं प्राप्नुयाम् वशीकुर्यामित्यर्थः। भू प्राप्तौ ॥ ३४ ॥

सं मा सृजामि पयसा पृथिव्याः सं मा सृजाम्यद्भिरोषधीभिः। सोऽहं वाजꣳ सनेयमग्ने ॥ ३५ ॥

हे विराजौ। दशकास्त्रयो विराडेकादशका वेत्युक्तेरेकादशाक्षरत्रिपादा विराट् तृतीया व्यूहेन दशकस्तेनैकोना सोऽहमिति तच्छब्दश्रवणाद्यदोऽध्याहारः हे अग्ने! योऽहं पृथिव्याः पयसा पृथिवीसम्बन्धिरसेन मामात्मानं संसृजामि संयोजयामि। अद्भिरोषधीभिश्च मां संसृजामि। सोऽहं संसृष्टपयोऽन्नौषधिशरीरः सन् वाजमन्नं सनेयं सम्भजेयम्। यद्वा व्यत्ययेनास्मच्छब्दस्य युष्मदादेशः। हे अग्ने! योऽहं त्वं पृथिव्याः पयसाद्भिरोषधीभिश्च त्वां संसृजामि होमेन सोऽहं वाजं सनेयम् ॥ ३५ ॥

पयः पृथिव्यां पय ओषधीषु पयो दिव्य-

न्तरि॑क्षे॒ पयो॑ धाः। पय॑स्वतीः प्र॒दिश॑ः सन्तु॒ मह्य॑म् ॥ ३६ ॥

हे अग्ने ! त्वं पृथिव्यां पयो रसं धाः धेहि स्थापय दधातेर्लुङि मध्यमैकवचने रूपम्। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीति [पा० ६, ४, ७५] अडभावः। ओषधीषु च पयो धाः। दिवि स्वर्गे च पयो धाः। अन्तरिक्षे च पयो धाः। किञ्च मह्यं मदर्थं प्रदिशः दिशा विदिशश्च पयस्वतीः पयस्वत्यो रसयुताः सन्तु आहुतिपरिणामेन पृथिव्यादयो ममाभीष्टदा भवन्त्वित्यर्थः ॥ ३६ ॥

दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वे॒ऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम्। सर॑स्वत्यै वा॒चो य॒न्तुर्य॒न्त्रेणा॒ग्नेः साम्रा॑ज्येना॒भिषि॑ञ्चामि ॥ ३७ ॥

का० [१८, ५, ६—८] स्रुवं प्रास्य परिश्रित् स्पृक् कृष्णाजिनमास्तीर्य पुच्छादुत्तरं शेषेऽपः कृत्वाभिषेकसामर्थ्यात् क्षीरोदके वा वाजपेयिकानीति श्रुतेस्तत्राभिषिच्यते ब्रह्मवर्चसकामस्त्वित्यन्वारब्धो देवस्य त्वेति। अस्यार्थः। कर्मापवर्गे औदुम्बरं चतुष्कोणं स्रुवमाहवनीये प्रक्षिप्याग्निपुच्छादुत्तरदिशि परिश्रित्संलग्नं प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्र स्थितो ब्रह्मवर्चसकामो यजमानश्चयनकृतान्वारब्धोऽध्वर्युणा सर्वौषधशेषेणाभिषिच्यते। किं कृत्वा सर्वौषधशेषेऽपो जलानि कृत्वा अभिषेकस्यैव द्रव्यसाध्यत्वात् अयं पूर्वपक्षः। सिद्धान्तमाह क्षीरोदके वेति वा पूर्वपक्षनिरासे शेषे जलसेको न यतस्तत्र क्षीरोदके विद्येते वाजपेयिकानीति [८, २, ४, ७] श्रुतेः। अत्र वाजपेयसम्बन्धीनि वाजप्रसवी-

यानि स्रूयन्ते ततोदकक्षीरे स्त एव औदुम्बरे पात्रेऽप आसिच्य पयश्चेत्युक्तेः [कात्या० १४, ५, १६] अतस्तस्मिन् मिश्रेणैवाभिषेको न जलमेक इत्यर्थः॥ देवस्य त्वा। व्याख्यातम्॥ सरस्वत्यै लिङ्गोक्तदेवतं यजुः। सरस्वत्यै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सरस्वतीसम्बन्धिन्या वाचो वाण्या यन्तुर्नियन्तुः प्रजापतेः यन्त्रेण नियमेन अग्नेश्च साम्राज्येन चक्रवर्त्तित्वेन हे यजमान! त्वामभिषिञ्चामि मत्कृताभिषेकेण वाक्सिद्धिरैश्वर्यं साम्राज्यं च तव सम्पद्यन्तामित्यर्थः॥ ३७॥

ऋ॒ता॒षाडृ॒तधा॑मा॒ग्निर्ग॑न्ध॒र्वस्तस्यौष॑धयोऽप्स॒रसो॒ मुदो॒ नाम॑। स न॑ इ॒दं ब्रह्म॑ क्ष॒त्रं पा॑तु॒ तस्मै॒ स्वाहा॒ वाट् ताभ्यः॒ स्वाहा॑॥ ३८॥

का० [१८, ५, १६] द्वादशगृहीतं विग्राहं जुहोत्यृताषाडिति प्रतिस्वाहाकारं राष्ट्रभृतो वाट्कारान्तः पूर्वः पूर्वो मन्त्रः। आज्याद् द्वादशगृहीतं गृहीत्वा विभज्य द्वादशांशं कृत्वा ऋतेत्यादिद्वादशमन्त्रैः प्रतिस्वाहाकारं राष्ट्रभृत्संज्ञा आहुतीर्जुहोति व्यतिषक्तेषु द्वादशमन्त्रेषु पूर्वो मन्त्रः स्वाहा वाडित्यन्तः उत्तरस्ताभ्यः स्वाहेत्यन्तः ततो मन्त्रे यानि पुंलिङ्गानि स न इदं ब्रह्म क्षत्रादीनि तानि व्यवहितपठितान्यप्यपकृष्य पठित्वा पूर्वो मन्त्रः सम्पाद्यः यानि च स्त्रीलिङ्गानि तस्यौषधयोऽप्सरस इत्यादीनि तान्युत्कृष्योत्तरो मन्त्रः सम्पाद्य इत्यर्थः॥ द्वादश यजूंषि गन्धर्वाप्सरोदेवत्यानि। तत्रायं विभागः। "ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाडिति वाडन्तः पूर्वः पूर्वो मन्त्रः" तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदो नाम ताभ्यः स्वाहेति स्वाहान्त उत्तर उत्तरो मन्त्रः पूर्वो गन्धर्वदेवत्यः उत्तरोऽप्सरोदेवत्यः। एवं पञ्च-

कण्डिकास्वप्यग्रे मन्त्रविभागो ज्ञेयः । तथा च श्रुतिः [९, ४, १, ६] पुꣳसे पूर्वस्मै जुहोत्यथ स्त्रीभ्यः पुमाꣳसं तद्वीर्येणादधात्येकस्मा इव पुꣳसे जुहोति बह्वीभ्य इव स्त्रीभ्यस्तस्मादप्येकस्य पुꣳसो बह्व्यो जाया भवन्त्युभाभ्यां वाट्कारेण च स्वाहाकारेण च पुꣳसे जुहोति स्वाहाकारेणैव स्त्रीभ्यः पुमाꣳसमेव तद्वीर्येणादधातीति ॥ तथा चैवमृताषाट् संहितः सुषुम्णः इषिरः भुज्युः प्रजापतिरिति षण्णां पूर्वमन्त्राणामृताषाडित्यादिनामका गन्धर्वा देवताः तस्यौषधयः तस्य मरीचयः तस्य नक्षत्राणि तस्यापः तस्य दक्षिणाः तस्य ऋक्सामानीति षण्णामुत्तरमन्त्राणामोषध्यादिनामका अप्सरसो देवताः ॥ अथ मन्त्रार्थः । योऽग्निर्गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म ब्राह्मणजातिमिदं क्षत्रं क्षत्रजातिं च पातु रक्षतु । कीदृशो गन्धर्वः ऋताषाट् ऋतं सत्यं सहत इति ऋतषाट् सत्यं सहते असत्ये कुपितो भवतीत्यर्थः सहेः साडः स इति [पा० ८, ३, ५६] षत्वम् पूर्वपदस्य छान्दसो दीर्घः । तथा ऋतधामा ऋतं सत्यमविनश्वरं धाम स्थानं यस्य स ऋतधामा । य ईदृशोऽग्निः तस्मै अग्नये गन्धर्वाय स्वाहा वाट् वषट्कारेण सुहुतमस्त्वित्येको मन्त्रः ॥ तस्याग्नेर्गन्धर्वस्योषधयो व्रीह्याद्या नाम नाम्ना अप्सरसः स्त्रीत्वेन भोग्याः । कीदृश्य ओषधयः मुदः मोदन्ते जना याभिस्ता मुदः ओषधयो वै मुदः ओषधीभिर्हीदꣳ सर्वं मोदत इति [९, ४, १, ७] श्रुतेः । ओषधयोऽग्नेर्भोग्याः । तथा च श्रुतिः [९, ४, १, ७] अग्निर्ह गन्धर्व ओषधीभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेति । ताभ्य ओषधीभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ३८ ॥

सꣳहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वस्तस्य

मरी॑चयोऽअप्स॒रस॑ आयु॒वो नाम॑। स न॑ इ॒दं ब्रह्म॑ क्ष॒त्रं पा॑तु॒ तस्मै॒ स्वाहा॒ वाट् ताभ्यः॒ स्वाहा॑ ॥ ३९ ॥

यः सूर्य्यो गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु। कीदृशः संहितः सन्दधात्यहोरात्रे इति संहितः असौ वा आदित्यः सꣳहित एष ह्यहोरात्रे सन्दधातीति [९, ४, १, ८] श्रुतेः। विश्वसामा विश्वानि सर्वाणि सामानि प्रतिपाद्यत्वेन यस्य स विश्वसामा सर्वसामरूपो वा। विश्वसामेत्येष ह्येव सर्वꣳ सामेति [९, ४, १, ८] श्रुतेः। यदेतदर्चिर्दीप्यते तन्महाव्रतं तानि सामानीति च। तस्मै सूर्याय स्वाहा वाट्॥ तस्य सूर्य्यस्य मरीचयो नामाप्सरसः तेजस्त्वसरेणवः सूर्य्यो ह गन्धर्वो मरीचिभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेति [९, ४, १, ८] श्रुतेः। कीदृश्यो मरीचयः आयुवः आ समन्ताद्युवन्ति मिश्रीभवन्त्यायुवः। आयुवाना इव हि मरीचयः प्लवन्त इति [९, ४, १, ८] श्रुतेः। ताभ्यो मरीचिभ्यः स्वाहा ॥ ३९ ॥

सु॒षु॒म्णः सूर्य्य॑रश्मिश्च॒न्द्रमा॑ ग॒न्ध॒र्वस्तस्य॒ नक्ष॑त्राण्यप्स॒रसो॑ भे॒कुर॑यो॒ नाम॑। स न॑ इ॒दं ब्रह्म॑ क्ष॒त्रं पा॑तु॒ तस्मै॒ स्वाहा॒ वाट् ताभ्यः॒ स्वाहा॑ ॥ ४० ॥

यश्चन्द्रमा गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु। कीदृशः सुषुम्णः शोभनं सुम्नं सुखं यस्मात् सुयज्ञियः यज्ञद्वारा सुखप्रदः याज्ञिकानां चन्द्रलोकप्राप्तिहेतुत्वात्। तथा च

सूर्यरश्मिः सूर्यस्येव रश्मयः किरणा यस्य। सुषुम्ण इति सुयज्ञिय इत्येतत् सूर्यरश्मिरिति सूर्यस्येव हि चन्द्रमसो रश्मय इति [९, ४, १, ९] श्रुतेः। तस्मै चन्द्रमसे स्वाहा वाट्॥ तस्य चन्द्रमसः नक्षत्राणि नाम अप्सरसः कीदृश्यः भेकुरयः भां कान्तिं कुर्वन्तीति भेकुरयः पृषोदरादित्वात् साधुः। चन्द्रमा ह गन्धर्वो नक्षत्रैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम भेकुरयो नामेति भाकुरयो ह नामैते भाꣳ हि नक्षत्राणि कुर्वन्तीति [९, ४, १, ९] श्रुतेः। ताभ्यो नक्षत्राप्सरोभ्यः स्वाहा॥ ४० ॥

इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्वस्तस्यापो अप्सरस ऊर्जो नाम। स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा॥ ४१ ॥

यो वातो वायुर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् सुहुतमस्तु। कीदृशो वातः इषिरः इष गतौ दिवादिः इष्यति गच्छतीति इषिरः औणादिक इरप्रत्ययः शीघ्रगमनः। विश्वव्यचाः विश्वस्मिन् व्यचो गमनं यस्य स विश्वव्यचाः सर्वतोगमनः। इषिर इति क्षिप्र इत्येतद्विश्वव्यचा इत्येष हीदꣳ सर्वं व्यचः करोतीति [९, ४, १, १०] श्रुतेः॥ तस्यापो नामाप्सरसः वातो ह गन्धर्वोऽद्भिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेति [९, ४, १, १०] श्रुतेः। कीदृश्यः ऊर्जः ऊर्जयन्ति जीवयन्ति धान्योत्पादनेनेत्यूर्जः। आपो वा ऊर्जोऽद्भ्यो ह्यूर्ग्जायत इति [९, ४, १, १०] श्रुतेः। ताभ्योऽद्भ्योऽप्सरोभ्यः स्वाहा॥ ४१ ॥

भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा

अप्स॒रसः॑ स्ता॒वा नाम॑। स न॑ इ॒दं ब्रह्म॑ क्ष॒त्रं पा॑तु॒ तस्मै॒ स्वाहा॒ वाट्ता॒भ्यः॒ स्वाहा॑ ॥ ४२ ॥

यो यज्ञो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्। कीदृशो यज्ञः भुज्युः भुनक्ति पालयति भूतानीति भुज्युः। यज्ञो हि सर्वाणि भूतानि भुनक्तीति [९, ४, १, ११] श्रुतेः। सुपर्णः शोभनं पर्णं पतनं स्वर्गगमनं यस्य सः यज्ञे स्वर्गे गते यजमानो गच्छति॥ तस्य यज्ञस्य दक्षिणा नामाप्सरसः। यज्ञो ह गन्धर्वो दक्षिणाभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेति [९, ४, १, ११] श्रुतेः। कीदृश्यः स्तावाः स्तूयते यज्ञो यजमानश्च याभिस्ताः स्तावाः दक्षिणाभिर्हि यज्ञः स्तूयतेऽथो यो वै कश्चन दक्षिणां ददाति स्तूयत एव स इति [९, ४, १, ११] श्रुतेः। ताभ्यो दक्षिणाभ्यः स्वाहा ॥ ४२ ॥

प्र॒जाप॑तिर्वि॒श्वक॑र्मा॒ मनो॑ गन्ध॒र्वस्तस्य॑ ऋक्सा॒मान्य॑प्स॒रस॒ एष्ट॑यो॒ नाम॑। स न॑ इ॒दं ब्रह्म॑ क्ष॒त्रं पा॑तु॒ तस्मै॒ स्वाहा॒ वाट्ता॒भ्यः॒ स्वाहा॑ ॥ ४३ ॥

यो मनोरूपो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु तस्मै मनसे गन्धर्वाय स्वाहा वाट् हविर्दत्तम्। कीदृशो गन्धर्वः प्रजापतिः प्रजायाः पालकः। विश्वकर्मा विश्वं सर्वं करोतीति अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा॰ ३, २, ७५] करोतेर्मनिन्। स हीदꣳ सर्वमकरोदिति [९, ४, १, १२] श्रुतेः॥ तस्य मनसो गन्धर्वस्य ऋक्सामान्यप्सरसः नाम प्रसिद्धम्। कीदृश्यः एष्टयः इष्यते काङ्क्ष्यतेऽभीष्टं याभिस्ता एष्टयः। मनो ह गन्धर्व ऋक्सामैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेष्टयो नामेत्यृक्सामानि

वा एष्टय ऋक्सामैर्ह्योद्यामत इति नोऽस्त्वित्यं नोऽस्त्विति [९, ४, १, १२] श्रुतेः। ताभ्योऽप्सरोभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४३ ॥

स नो भुवनस्य पते प्रजापते यस्य त उपरि गृहा यस्य वेह। अस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्राय महि शर्म यच्छ स्वाहा ॥ ४४ ॥

का० [१८, ५, १७] पञ्चगृहीतं च रथशिरस्यध्याहवनीयं ध्रियमाणे पञ्च कृत्वः स नो भुवनस्येति। राष्ट्रभृद्धोमानन्तरं पूर्वसंस्कृतादेवाज्यात्पञ्च गृहीत्वाहवनीयोपरि प्रतिप्रस्थात्रादिना धार्यमाणे रथशिरसि तदाज्यं पञ्चधा विभज्य पञ्च कृत्वो जुहोति पञ्चवारं मन्त्र इति सूत्रार्थः॥ प्रजापतिदेवत्या प्रस्तारपङ्क्तिः आद्यौ द्वादशकावन्त्यावष्टकौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः तृतीयोऽत्र नवकः। हे भुवनस्य पालक! हे प्रजापते! यस्य ते तवोपरि स्वर्गे गृहाः सन्ति वाथवा यस्य त इह भूलोके गृहाः सन्ति स त्वं नोऽस्माकमस्मै ब्रह्मणे ब्राह्मणायास्मै क्षत्राय क्षत्रियाय च महि महत् शर्म सुखं यच्छ देहि स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४४ ॥

समुद्रोऽसि नभस्वानार्द्रदानुः शम्भूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहा। मारुतोऽसि मरुतां गणः शम्भूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहा। अवस्यूरसि दुवस्वाञ्छम्भूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहा ॥ ४५ ॥

का० [१८, ६, १,] वातहोमान् जुहोत्यञ्जलिनाहृत्य बहिर्वेदेरधो दक्षिणतां धुर्युत्तरत उत्तरस्यां दक्षिणतो दक्षि-

णापृष्टेः समुद्रोऽसीति प्रतिमन्त्रम् । रथहोमानन्तरं तं रथमग्नेरुत्तरतो वेदौ प्राङ्मुखमवस्थाप्य तस्य स्थानत्रये त्रीन् वायुहोमान् जुहोति प्रतिमन्त्रं मन्त्रत्रयेण । रथयुगदक्षिणधुरोऽधो प्रथमम् उत्तरधुरोऽधो द्वितीयम् युगमध्याधस्तृतीयम् । किं कृत्वा बहिर्वेदेरञ्जलिना वा तमानीयेति सूत्रार्थः । वायव्यानि त्रीणि यजूंषि । त्रिलोकस्थो वायुः स्तूयते । हे वायो ! यस्त्वमीदृशोऽसि स त्वं मा मामभिवाहि मदभिमुखमागच्छ स्वाहा सुहुतं तेऽस्तु । वा गतिगन्धनयोः लोट् मध्यमैकवचनम् । कीदृशः समुद्रः सम्यक् उन्दति जलैः क्लिन्नो भवतीति समुद्रः उन्दी क्लेदे रक्प्रत्ययः । नभस्वान् नभांसि नक्षत्राणि विद्यन्ते यत्र सः । आर्द्रदानुः आर्द्रं तृष्यवश्यायादिकं ददातीत्यार्द्रदानुः । शम्भूः शमैहिकं सुखं भावयति प्रापयतीति शम्भूः । मयोभूः मयः पारलौकिकं सुखं भावयतीति मयोभूः स्वर्लोकरूपोऽसि । असौ वै लोकः समुद्र इति [९, ४, २, ५] श्रुतेः । स मामभिवाहि । मरुतां वातानामयं मारुतः । मरुतां शुक्रज्योतिःप्रभृतीनां गणः तन्निवासत्वात् । अन्तरिक्षलोको वै मारुत इति [९, ४, २, ६] श्रुतेः ॥ शम्भूः मयोभूः त्वं मामभिवाहि पूर्ववत् ॥ अथ अवनं रक्षणं सीव्यतीत्यवस्यूः षिवु तन्तुसन्ताने क्विप् च्छ्वोः शूडनुनासिके चेति [पा० ६, ४, १९] ऊठि कृते यणादेशः । अयं वै लोकोऽवस्यूरिति । [९, ४, २, ७] श्रुतेः । भूलोकरूपोऽसि । दुवस्वान् दुवोऽन्नं हविर्लक्षणं विद्यते यस्य सः शम्भूरित्यादि पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

यास्ते॑ अग्ने॒ सूर्ये॒ रुचो॒ दिव॑मात॒न्वन्ति॑ र॒श्मिभिः॑ । ताभि॑र्नो॒ अ॒द्य सर्वा॑भी रु॒चे जना॑य नस्कृधि ॥ ४६ ॥

या वो॑ दे॒वाः सूर्ये॒ रुचो॒ गोष्वश्वे॑षु॒ या रुच॑ः। इन्द्रा॒ग्नी ताभि॒ः सर्वा॑भी॒ रुच॑ नो धत्त बृहस्पते ॥ ४७ ॥

का० [१८, ६, ६] नव जुहोति यास्त इति प्रतिमन्त्रम्। अस्यार्थः। पूर्वसंस्कृताज्यात्सकृत्सकृदादाय नवाहुतीर्जुहोति यास्ते अग्ने या वो देवाः रुचं नः तत् त्वा यामि एतास्वतस्रः स्वर्णेति कण्डिकार्या पञ्चयजुर्भिः पञ्चेति नव॥ द्वे व्याख्याते [१३, २२—२३ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

रुच॑ नो धेहि ब्राह्म॒णेषु॒ रुच॒ꣳ राज॑सु नस्कृधि। रुच॒ꣳ विश्ये॑षु शू॒द्रेषु॒ मयि॑ धेहि रु॒चा रुच॑म् ॥ ४८ ॥

अग्निदेवत्यानुष्टुप् प्रथमो नवकः हे अग्ने! नोऽस्माकं ब्राह्मणेषु अस्मत्सम्बन्धिषु विप्रेषु रुचं दीप्तिं धेहि आरोपय। नोऽस्माकं राजसु क्षत्रियेषु रुचं कृधि कुरु श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीत्यादिना [पा० ६, ४, १०२]] हेर्धित्वम् शपो लुक्। विश्येषु वैश्येषु शूद्रेषु चास्माकीनेषु रुचं कुरु। किञ्च मयि विषये रुचा सह रुचं धेहि अविच्छिन्नां रुचं धेहीत्यर्थः। यद्वा ब्राह्मण राजविट्शूद्रेषु या रुक् तां नोऽस्माकं धेहि देहि। शिष्टं पूर्ववत् ॥ ४८ ॥

तत्त्वा॑ यामि॒ ब्रह्म॑णा॒ वन्द॑मान॒स्तदाशा॑स्ते॒ यज॑मानो ह॒विर्भि॑ः। अहे॑डमानो वरुणे॒ह बोध्युरु॑शꣳस॒ मा न॒ आयु॒ः प्रमो॑षीः ॥ ४९ ॥

वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् शुनःशेपदृष्टा। अत्र द्वौ तच्छब्दौ

वर्तते तत्रैकस्य यच्छब्दपरिणामः कार्यः। हे वरुण! यजमानः हविर्भिः दत्तैः यद्धनपुत्रादिकमाशास्ते इच्छति यत् कामस्तुभ्यं हविर्दत्ते तत् यजमानेष्टं त्वा त्वामहं यामि याचामि तत् त्वया यजमानाय दीयतामित्यर्थः। यामीति याच्ञाकर्मसु [निघ० ३, १९, २] पठितः। अथापि वर्णलोपो भवति तत्त्वा यामीति यास्कोक्तेराकारलोपः। कीदृशोऽहम् ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन वेदेन वन्दमानः त्वां स्तुवानः। किञ्च हे उरुशंस! शंसनं शंसः स्तुतिः शंस स्तुतौ उरुर्महान् शंसः स्तुतिर्यस्य स उरुशंसः तत्सम्बुद्धौ हे बहुस्तुते! इहास्मिन् स्थाने अहेडमानः हेडते क्रुध्यति हेडमानः न हेडमानोऽहेडमानः अक्रुध्यन् सन् त्वं बोधि बुध्यस्व त्वं मत्प्रार्थनां जानीहीत्यर्थः। हुझल्भ्यो हेर्धिः वा छन्दसीति [पा० ३, ४, ८८] हेरपित्त्वाद्गुणः धलोपश्छान्दसः। किञ्च नोऽस्माकमायुर्जीवनं मा प्रमोषीः मा चोरय मुष स्तेये लुङ् न माङ्योग इति [पा० ६, ४, ७४] अडभावः पूर्णमायुश्च देहीत्यर्थः॥ ४९॥

स्वर्ण घर्मः स्वाहा। स्वर्णार्कः स्वाहा। स्वर्ण शुक्रः स्वाहा। स्वर्ण ज्योतिः स्वाहा। स्वर्ण सूर्य्यः स्वाहा॥ ५०॥

पञ्च यजूंष्यग्निदेवत्यानि। सूर्यादिदेववाची स्वःशब्दः। न इवार्थे। अर्काश्वमेधसन्ततिसंज्ञाः पञ्चाहुतयः। तथा च श्रुतिः [९, ४, २, ८] अथार्काश्वमेधयोः सन्ततीर्जुहोतीति। अस्यार्थः। अर्कोऽग्निः अश्वमेधो रविस्तयोः सन्ततयः सन्तन्वन्तीति संयोजयन्तीति सन्ततयस्ताः अग्न्यादित्यैक्यकारिका आहुतय इत्यर्थः। तथा च श्रुतिः [९, ४, २, १८]

अग्निरर्कोऽसावादित्योऽश्वमेधस्तौ सृष्टौ नानेवास्तां तौ देवा एताभिराहुतिभिः समतन्वन् समदधुरिति। तदनुसारेण व्याख्या यथा। न इवार्थे स्वः न स्वरिव अहरिव दिनकरत्वात् सूर्यस्याहरुपमानम् स्वरिव दिनमिव यो घर्मः आदित्यः तं स्वाहा अग्ना जुहोमि तमग्नाविति शेषः पूरणाय: आदित्यमग्नौ स्थापयामि असौ वा आदित्यो घर्मोऽमुं तदादित्यमस्मिन्नग्नौ प्रतिष्ठापयतीति [९, ४, ३, १९] श्रुतेः॥ स्वरिव सूर्य इव योऽर्कोऽग्निस्तमादित्ये जुहोमि स्थापयामि। अयमग्निरर्क इमं तदग्निममुष्मिन्नादित्ये प्रतिष्ठापयतीति [९, ४, ३, २०] श्रुतेः॥ स्वरिव स्वर्देवः नकारो निश्चितार्थः स्वर्नदेव एव यः शुक्र आदित्यस्तमादित्ये एव जुहोमि स्थापयामि। असौ वा आदित्यः शुक्रस्तं पुनरमुत्र दधातीति [९, ४, ३, २१] श्रुतेः। स्वः स्वर्गः स इव ज्योतिरग्निः स्वर्गप्रदत्वादग्नेः स्वर्गोपमानम् तमग्निमग्नावेव जुहोमि स्थापयामि। अयमग्निर्ज्योतिस्तं पुनरिह दधातीति [९, ४, ३, २२] श्रुतेः॥ एवमग्निं सूर्ये सूर्यमग्नौ सूर्ये च सूर्यमग्नावग्निं च सन्धाय किं बहुना तयोः संयोगं कृत्वा सूर्यमुत्तमं करोति स्वर्न सूर्यः स्वाहेति। स्वः न सर्वदेवरूप इव यः सूर्यस्तं स्वाहा उत्तमं करोमि अव्ययानामनेकार्थत्वात् स्वाहाशब्द उत्तमार्थः सर्वे देवाभिन्ना भ्रान्त्या भासन्ते वस्तुतः सूर्य एव नानारूपोऽस्तीतीवशब्दार्थः। असौ वा आदित्यः सूर्योऽमुं तदादित्यमस्य सर्वस्योत्तमं दधाति तस्मादेषोऽस्य सर्वस्योत्तम इति [९, ४, ३, २३] श्रुतेः। एवं पञ्चाहुतिभिरग्न्यर्कयोरैक्यं विधाय सर्वदेवेष्वर्कस्योत्तमत्वं कृतमिति भावः॥ ५०॥

अ॒ग्निं यु॑नज्मि॒ शव॑सा घृ॒तेन॑ दि॒व्यꣳ सु॑प॒

र्णं वयसा बृहन्तम्। तेन वयं गमेम ब्रध्नस्य विष्टप॑ꣳ स्वो रुहाणा अधि नाकमुत्तमम् ॥५१॥

का० [१८, ६, १६] अग्नियोजनं प्रातरनुवाकमुपाक-
[?]र्वन् परिधीनालभ्य यथापूर्वमग्निं युनज्मीति प्रत्यृ-
[?]म्। अस्यार्थः। प्रातरनुवाकोपाकरणात् प्राक् यथापूर्वमित्यु-
[?]धानक्रमेण ऋक्त्रयेण प्रत्येकं परिधीन् स्पृष्ट्वाग्नियोजनं
[?]रोतीति॥ अग्निदेवत्यास्तिस्रः द्वे त्रिष्टुभौ तृतीया पङ्क्तिः।
शवसा बलेन घृतेनाज्येन चाहमग्निं युनज्मि संयोजयामि
युजिर्योगे रुधादिभ्यः श्नम्। कीदृशमग्निम् दिव्यं दिवि भवो
दिव्यस्तम्। सुपर्णं शोभनं पर्णं पतनं यस्य तं सुगमनम्।
वयसा धूमेन बृहन्तं वह्निर्धूमेन महान् भवति। अग्नेर्वै धूमो
जायते धूमादभ्रमभ्राद्वृष्टिरिति [५, ३, ५, १७] श्रुतेः।
किञ्च तेन युक्तेनाग्निना ब्रध्नस्यादित्यस्य विष्टपं लोकं वयं
गमेम गच्छेम। गमेराशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङिति [पा० ३,
१, ८६] अङ्प्रत्यये उत्तमबहुवचने रूपम्। विगतस्तापो
दुःखं यस्य स विष्टपो स्लोकः ततोऽधि उपरि ब्रध्नविष्टपोपरि-
ष्टात् स्वो रुहाणाः स्वर्गं लोकमारोहन्तः सन्त उत्तमं नाकं
दुःखरहितं श्रेष्ठं लोकं गमेमेत्यनुवर्त्तते। रोहतेर्बहुलं छन्द-
सीति शपि लुप्ते शानचि रूपम् रुहाणा इति। नास्त्यकं
दुःखं यत्र स नाकः॥ ५१॥

इमौ ते पक्षावजरौ पतत्रिणौ याभ्याꣳ रक्षाꣳस्यपहꣳस्यग्ने। ताभ्यां पतेम सुकृतामु लोकं यत्र ऋषयो जग्मुः प्रथमजाः पुराणाः ॥ ५२॥

हे अग्ने ! यौ ते तवेमौ पक्षौ उत्तरदक्षिणौ। कीदृशौ अजरौ नास्ति जरा ययोस्तौ सदा नवौ। पतत्रिणौ पतत्रं पतनं ययारस्ति तौ उत्पतनशीलौ। याभ्यां पक्षाभ्यां रक्षांसि राक्षसान् त्वमपहंसि। उ एवेत्यर्थे। ताभ्यां पक्षाभ्यां वयं सुकृतां पुण्यकृतामिव लोकं पतेम उत्पतेम। यत्र सुकृल्लोके प्रथमजाः प्रथमोत्पन्नाः पुराणाः पुरातना ऋषयो मुनयो जग्मुः॥ ५२॥

इन्दुर्दक्षः श्येन ऋतावा हिरण्यपक्षः शकुनो भुरण्युः। महान् सधस्थे ध्रुव आ निषत्तो नमस्ते अस्तु मा मा हिꣳसीः॥ ५३॥

हे अग्ने ! यस्त्वमेतादृशस्तस्मै ते तुभ्यं नमोऽस्तु त्वं मां मा हिंसी हिंसां मा कुरु। कीदृशस्त्वम् इन्दुः इन्दति ईष्टे इन्दुः ईश्वरः इदि परमैश्वर्ये चन्द्रवदाह्लादको वा। दक्षः उत्साहवान् श्येनः श्येनपक्षिवदाकाशचारित्वाच्छ्येनः यद्वा शंसनीयगतिः। ऋतावा ऋतं सत्यं यज्ञ उदकं वास्यास्ति ऋतवा संहितायां दीर्घः। हिरण्यपक्षः सुवर्णशकलैर्हिरण्यरूपौ पक्षौ यस्य। शकुनः पक्ष्याकारः। भुरण्युः बिभर्तीति भुरण्युः भृञ औणादिकः कन्युप्रत्ययः पोषकः। महान् प्रभावेण। ध्रुवः स्थिरः। सधस्थे ब्रह्मणा सह स्थाने आ निषत्तः समन्तान्निषण्णः। सह तिष्ठन्ति यत्रेति सधस्थं सधमादस्थयोश्छन्दसीति [पा० ६, ३, ९६] सधादेशः। नसत्तेत्यादिना [पा० ८, २, ६१] निष्ठायां निपातः॥ ५३॥

दिवो मूर्धासि पृथिव्या नाभिरूर्गपामोषधीनाम्। विश्वायुः शर्म सप्रथा नमस्पथे॥५४॥

का० [१८, ६, १७] आग्निमारुतस्तोत्रस्य पुरस्ताद्विमोचनं परिधिसन्ध्योर्दिवो मूर्धेति प्रत्यृचम्। यज्ञायज्ञियस्तोत्रप्रकरणात् प्राक् दिवो मूर्धेति ऋग्द्वयेन दक्षिणोत्तरयोः परिधिसन्ध्योरुपस्पृश्याग्निविमोचनं करोतीति सूत्रार्थः॥ आग्नयी परोष्णिक् आद्यावष्टकौ तृतीयो द्वादशकः सा त्रिपादा परोष्णिक् अत्राद्यो दशकः द्वितीयः सप्तकः तृतीयो द्वादशकस्तेनैकाधिका। हे अग्ने! यस्त्वमीदृशोऽसि तस्मै पथे मार्गाय स्वर्गमार्गरूपाय नमो नमस्कारोऽस्तु अग्निमुखा हि देवयानपन्थाः श्रुतावुक्ताः। कीदृशस्त्वम् दिवा मूर्धा स्वर्लोकस्योत्तमाङ्गस्थानीयः। पृथिव्या नाभिः मध्यस्थानीयः नह्यतेऽनया सा नाभिः नह्यति बध्नाति जीवनेनेति नाभिः नह्यो भश्चेति [उणा० ४, १२७] इन्प्रत्ययो णिश्च भान्तादेशः निष्वादाद्युदात्तः ञ्नित्यादि नित्यमित्युक्तेः [पा० ६, १, १९७]। पृथ्वी लोकानां जीवनमग्निनिबन्धनमिति भावः। अपां जलानामोषधीनां व्रीह्यादीनाञ्च ऊर्क् रसः सारः। विश्वायुः विश्वं सर्वमायुर्यस्य सः बहुजीवनः यद्वा विश्वेषां सर्वेषां प्राणिनामायुर्जीवनम् तदधि , जीवनत्वात्तेषामिति भावः। शर्म शरणभूतः सर्वेषाम्। सप्रथाः प्रथनं प्रथो विस्तारः प्रथमा सह वर्त्तमानः सप्रथाः तिर्यगूर्ध्वमधश्चानवच्छिन्नप्रभावः। ईदृशायाग्नये नमः॥ ५४॥

विश्वस्य मूर्धन्नधितिष्ठसि श्रितः समुद्रे ते हृदयमप्स्वायुरपो दत्तोदधिं भिन्त। दिवस्पर्जन्यादन्तरिक्षात् पृथिव्यास्ततो नो वृष्ट्याव ॥ ५५॥

आग्नेयी महापङ्क्तिर्जगती आद्यो व्यूहेन षडक्षरः द्वितीयः सप्तकः तृतीयो दशकः चतुर्थोऽष्टकः पञ्चमो नवकः षष्ठो नवकः एवमष्टचत्वारिंशदर्णा महापङ्क्तिः। हे अग्ने! स त्वं नोऽस्मान् वृष्ट्या कृत्वा अव रक्ष वृष्टिं कृत्वा पालयेत्यर्थः। किं कृत्वा दिवो द्युलोकात् पर्जन्यात् मेघात् अन्तरिक्षादाकाशात् पृथिव्याः भूमेः सकाशाद्वान्यत्र वा यत्र जलं ततः प्रदेशाज्जलमादायेति शेषः। यस्त्वं श्रितः इन्द्रियाणि सुषुम्णां नाड़ीमाश्रितः सन् विश्वस्य मूर्धन् मूर्धनि शिरसि अधितिष्ठसि मूर्धन्शब्दात् सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] सप्तम्या लुक् सर्वेषां मूर्ध्नि उपरि रविरूपेण दीप्यसे इत्यर्थः। यस्य ते तव समुद्रे समुनत्त्यार्द्रीभवतीति समुद्रोऽन्तरिक्षं तत्र हृदयं मध्यभागः भुवि पादौ स्वर्लोके शिरोऽन्तरिक्षे मध्यभागः त्रिलोकव्यापीत्यर्थः॥ यस्य ते अप्सु जलेषु आयुः जीवनं जलाधीनं जीवनं तव जलाद् वृक्षा जायन्ते ततोऽग्निरित्यग्नेर्जलाधीनजीवनत्वम्। किं बहुना हे अग्ने! अपो जलानि दत्त देहि उदधिं भिन्त्त भिन्धि। उदकानि दधाति धीयन्ते वात्रेत्युदधिर्मेघः तं विदारय मेघं भिन्धि जलं देहीत्यर्थः। पेषंवासवाहनधिषु चेति [पा० ६, ३, ५८] उदकस्योदादेशः। दत्त भिन्त्तेत्युभयत्र व्यत्ययो बहुलमिति [पा० ३, १, ८५] वचनव्यत्ययः॥ ५५॥

इ॒ष्टो य॒ज्ञो भृग॑ुभिराशी॒र्दा वसु॑भिः।
तस्य॑ न इ॒ष्टस्य॑ प्री॒तस्य॑ द्रवि॑णे॒हाग॑मेः॥ ५६॥

का० [१८, ६, १९] अध्वरसमिष्टयजुरन्त इष्टो यज्ञ इति प्रत्यृचमपरे। समिन्द्रेण इत्यादिनवानामध्वरसमिष्टयजुषा [८, १५] होमान्ते इष्टो यज्ञः इष्टो अग्निरिति द्वाभ्या-

मपरे अग्निके हे समिष्टयजुषी जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ यज्ञदेवत्या उष्णिग्गालवदृष्टा अष्टविंशत्यक्षरत्वात् । अध्वर्युर्द्रव्यं प्रत्याह । हे द्रविण ! द्रव्य ! तस्य यजमानस्य इह सदने त्वमागमेः आगच्छ आङ्पूर्वाद्गमेश्छत्वाभावे लिङि मध्यमैकवचने रूपम् । कीदृशस्य यजमानस्य नोऽस्माकमिष्टस्य वल्लभस्य प्रीतस्य अस्मासु स्निग्धस्य । तस्य कस्य यस्य यजमानस्य यज्ञो भृगुभिः भृगुगोत्रैर्ब्राह्मणैः वसुभिर्वस्वादिदेवैश्च इष्टः सम्पादितः । कीदृशो यज्ञः आशीर्दाः आशिषोऽभिलषितपदार्थान् ददातीत्याशीर्दाः क्विप् । विप्रैर्देवैर्यस्य यज्ञः कृतस्तस्य गृहे त्वं धन सर्वदा तिष्ठेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

इष्टो अग्निराहुतः पिपर्त्तु न इष्टꣳ हविः । स्वगेदं देवेभ्यो नमः ॥ ५७ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री गालवदृष्टा । अग्निर्नोऽस्माकमिष्टमभिलषितं पिपर्त्तु पूरयतु ददात्वित्यर्थः नोऽस्मान् पालयत्विति वा ॥ पृ पालनपूरणयोः लोट् ह्वादित्वाद् द्वित्वम् अर्तिपिपर्त्योश्चेति [पा० ७, ४, ७७] अभ्यासस्येत्वम् । कीदृशोऽग्निः इष्टः कृतयागः । हविः विभक्तिव्यत्ययः । हविषा आहुतः समन्तात्तर्पितः । किञ्च इदं नमः हविः समिष्टयजुर्लक्षणं देवेभ्योऽर्थायास्तु । कीदृशं स्वगा स्वयं गमनशीलं विभक्तेराकारः ॥ ५७ ॥

यदाकूतात् समसुस्रोद्धृदो वा मनसो वा सम्भृतं चक्षुषो वा । तदनु प्रेत सुकृतामु लोकं यत्र ऋषयो जग्मुः प्रथमजाः पुराणाः ॥ ५८ ॥

का० [१८, ६, २२] हृदयशूलान्ते स्रुवाहुतीर्जुहोति यदाकूतादिति प्रत्यृचमष्टौ। आग्निचित्ये मैत्रावरुण्यनूबन्ध्यावश्यमिका भवति तेन तस्या हृदयशूलसम्बन्धिसमिधानान्ते कृते यदाकूतादिति प्रत्यृचमष्टौ स्रुवाहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः॥ अष्टावृच अग्निदेवत्या विश्वकर्मदृष्टाः आद्या जगती त्रयः पादा एकादशार्णाः चतुर्थश्चतुर्दशार्णः। हे ऋत्विजः! यूयं तदनु प्रेत प्रजापतिकृतं कर्मानुगच्छतानुसरत प्रजापतिशरीरादुत्पन्नं यत्कर्म वैदिकं तत् कुरुतेत्यर्थः। तत्र कर्मणि कृते सति सुकृतां पुण्यवतां लोके उ एवार्थे स्वर्गमेव प्रेतेत्यनुषङ्गः। स्वर्गं गच्छत। प्रथमजाः पूर्वोत्पन्नाः पुराणाः पुरापि नवा अजरामरा ऋषयो यत्र लोके जग्मुः। तत्किं कर्म यत्प्रजापतेराकूतादभिप्रायात् हृदो वा हृदस्य बुद्धेः मनसः सङ्कल्पात्मकात् चक्षुषः चक्षुरुपलक्षणम् चक्षुरादीन्द्रियेभ्यश्च समस्रुतोत् संस्रुतं प्रसृतम् ब्रह्मणा यत् सर्वात्मना सृष्टं कर्म तत् कृत्वा स्वर्लोकं गच्छतेत्यर्थः। कीदृशं कर्म सम्भृतं सम्भारैः पुष्टं पूर्णसामग्रीकम्॥ मनःप्रवर्तक आत्मनो धर्म आकूतम्। समस्रुस्रोदिति स्रुगतावित्यस्माल्लङ बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७६] जुहोत्यादित्वात् श्लौ द्वित्वम्॥ ५८॥

एतꣳ स॑धस्थ॒ परि॑ ते ददामि॒ यमा॒वहा॑च्छेव॒धिं जा॒तवे॑दाः। अ॒न्वा॒ग॒न्ता य॒ज्ञप॑तिर्वो॒ अत्र॒ तꣳ स्म॑ जानीत पर॒मे व्यो॑मन्॥ ५९॥

तिस्रस्त्रिष्टुभः। सह तिष्ठन्ति देवा यत्रेति सधस्थः स्वर्गः तं प्रार्थयते। हे सधस्थ! एतं यजमानं ते तव परिददामि जातवेदा अग्निर्यं शेवधिं सुखनिधिमाहुतिपरिणामभूतमावहात् आवहति प्रापयति तं यज्ञफलभूतं च सुखनिधिं तद

परिददामि। उभयं रक्षणार्थं तुभ्यं ददामीत्यर्थः॥ एवं यजमानं यज्ञं च स्वर्गे समर्प्य तत्स्थान् देवानर्थयते अन्विति हे देवाः! यज्ञपतिर्यजमानो वो युष्मानन्वागन्ता कर्मसमाप्तौ भवतः प्रत्यागमिष्यति लुट्। अत्रास्मिन् परमे व्योमन् उत्कृष्टे व्योम्नि आकाशे स्वर्गाख्ये आगतं तं यजमानं यूयं जानीत। स्मेति पादपूरणः। स्वर्गागतः स भवद्भिः सम्भावनीय इत्यर्थः॥ आवहात् वहतेर्लेट् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९७] तिप इलोपः लेटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ९४] अडागमः। शेव इति सुखनाम [निघ० ३, ६, १७] शेवं धीयतेऽस्मिन्निति शेवधिः॥ ५९॥

एतं जानाथ परमे व्योमन् देवाः सधस्था विद रूपमस्य। यदागच्छात् पथिभिर्देवयानैरिष्टापूर्त्ते कृणवाथाविरस्मै॥ ६०॥

सह तिष्ठन्ति सधस्थाः। परमे व्योमन् उत्कृष्टे स्वर्गभूते व्योम्नि सह स्थिता हे देवाः! एतं यजमानं जानाथ जानीत लेटो मध्यमबहुवचने आडागमे रूपम्। किञ्च अस्य यजमानस्य रूपं विद वित्त जानीत प्रत्यभिज्ञानाय वेत्तेर्विकरणव्यत्ययेन शः वचनव्यत्ययश्च। विदितरूपोऽयं यद्यदा देवयानैः पथिभिः स्वर्गमार्गैः आगच्छात् आगच्छति इलोपाडागमौ तदा इष्टापूर्त्ते श्रौतस्मार्तकर्मफले अस्मै यजमानायाविः कृणवाथ प्रकटीकुरुत दत्तेत्यर्थः। देवा यान्ति येषु ते देवयानाः करणाधिकरणयोश्चेति [पा० ३, ३, ११७] ल्युट्। उपभोगस्थानभेदाद्बहुत्वं पूजार्थं वा॥ इष्टं च पूर्तं च इष्टापूर्ते देवसम्बन्धिकर्मत्वाद्देवताद्वन्द्वे चेति [पा० ६, ३, २६] पूर्वपदस्यानङ्

प्रापूर्तं चेति वा। कृणवाथ कृञ् कृतौ स्वादिः आडागमश्च ॥ ६० ॥

उद्बु॑ध्यस्वाग्ने॒ प्रति॑जागृहि॒ त्वमि॑ष्टापू॒र्त्ते सᳬसृ॑जेथाम॒यं च॑। अ॒स्मिन् स॒धस्थे॒ अध्युत्त॑र॒स्मि॒न् विश्वे॑ देवा॒ यज॑मानश्च सीदत ॥ ६१ ॥

येन॒ वह॑सि स॒हस्र॒ं येना॑ग्ने सर्ववेद॒सम्। तेने॒मं य॒ज्ञं नो॑ नय॒ स्व॒र्दे॒वेषु॒ गन्त॑वे ॥ ६२ ॥

उद्बुध्यस्व। त्रिष्टुप्॥ येन वहसि। अनुष्टुप्॥ एते द्वे व्याख्याते [१५, ५४—५५] ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

प्र॒स्त॒रेण॑ परि॒धिना॑ स्रु॒चा वेद्या॑ च ब॒र्हि॒षा। ऋ॒चेमं य॒ज्ञं नो॑ नय॒ स्व॒र्दे॒वेषु॒ गन्त॑वे ॥ ६३ ॥

तिस्रोऽनुष्टुभः। अग्ने नोऽस्माकमिमं यज्ञं स्वः स्वर्गं नय। किं कर्त्तुम् देवेषु गन्तवे देवान् प्रति गन्तुं प्राप्तुम् तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः। कीदृशं प्रस्तरेण स्रुगाधारभूतेन दर्भमुष्टिना परिधिना परिधिभिस्त्रिभिर्बाहुमात्रैः काष्ठैः स्रुचा जुह्वादिकया वेद्या मितया वेदेर्भूम्या वा बर्हिषा दर्भपूलकेन ऋचा ऋगादिभिर्मन्त्रैश्चोपलक्षितमिति शेषः ॥ ६३ ॥

यद्द॒त्तं यत्प॑रा॒दानं॒ यत्पू॒र्त्तं याश्च॒ दक्षि॑णाः। तद॒ग्निर्वै॑श्वकर्म॒णः स्व॒र्दे॒वेषु॑ नो दधत् ॥ ६४ ॥

वैश्वकर्मणः विश्वकर्मा प्रजापतिस्तदीयः विश्वकर्मैव वैश्व-

कर्मणः स्वार्थे तद्धितो वा विश्वकर्मा अग्निः नोऽस्माकं तद्दानं स्वः स्वर्लोके देवेषु मध्ये दधत् दधातु स्थापयतु फलभोगायेत्यर्थः । तत्किम् यद्दत्तं भार्य्यापुत्रजामातृभगिनीतत्पत्यादिभ्यो दत्तम् यच्च परादानं परोपकाराय दयादिनान्धकृपणेभ्यो दत्तम् यच्च पूर्तं स्मृतिविहितं विप्रभोजनकूपारामादि याश्च दक्षिणाः यज्ञसम्बन्धिन्यः । यज्ञे गते यज्ञाङ्गत्वाद् यजमानः स्वर्गत एव ॥ ६४ ॥

यत्र धारा अनपेता मधोर्घृतस्य च याः ।
तदग्निर्वैश्वकर्मणः स्वर्देवेषु नो दधत् ॥ ६५ ॥

वैश्वकर्मणः विश्वकर्माग्निस्तत् तत्र स्वः स्वर्गे देवेषु मध्ये नोऽस्मान् दधत् दधातु स्थापयतु तत्र यत्र देशे मधोर्मधुनो घृतस्य च याश्चान्याः पयोदध्यादीनां धाराः प्रवाहा अनपेता न अपेता उपभुज्यमाना अप्यक्षीणा वर्त्तन्ते ॥ ६५ ॥

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे
चक्षुरमृतं म आसन् । अर्कस्त्रिधातू रजसो
विमानोऽजस्रो घर्मो हविरस्मि नाम ॥ ६६ ॥

अग्न्यद्वैतवादिनी त्रिष्टुप् देवश्रवोदेववातदृष्टा यज्ञेऽविनियुक्ता । अग्निप्रकरणत्वाद् यजमान आत्मानमग्नित्वेन ध्यायति । जन्मना उत्पत्त्यैवाहमग्निरस्मि अग्निरूपोऽस्मि । नाम विभक्तिलोपः नाम्ना हविः पुरोडाशादिकमप्यहमस्मि । कीदृशोऽहं जातं जातं विन्दत इति जातवेदाः उत्पन्नस्य सर्वस्य स्वामीत्यर्थः । अर्कः अर्चनीयो यज्ञोऽप्यहमेव । त्रिधातुः त्रयो धातव ऋग्यजुःसामलक्षणा यस्य । रजसो विमानः

रज उदकं तस्य निर्माता विमिमीत इति विमानः नन्द्यादित्वात्कर्तरि ल्युट्। अजस्रः न जसति चीयत इत्यजस्रः अनुपचीणः जसु उपचये नमिकम्पीत्यादिना [पा० ३, २, १६७] रप्रत्ययः। घर्मः घृ चरणदीप्त्योः जिघर्त्ति घर्मः औणादिको मप्रत्ययः दीप्तः आदित्यरूपः चरणो मेघरूपो वा। एतादृशोऽग्निरहं यतस्ततो घृतं मे मम चक्षुर्नेत्रं घृतद्दोमिनं पश्यामीति भावः अमृतं हविर्मम आसन् आस्ये मुखे पद्दन्न इत्यादिना [पा० ६, १, ६३] आस्यशब्दस्यासन्नादेशः सप्तम्या लुक् मन्मुखे हविर्जुह्वतममृतं करोमीति भावः। एवमात्मन्यग्न्याद्दैतं सम्पाद्यम् ॥ ६६ ॥

ऋचो नामास्मि यजूꣳषि नामास्मि सामानि नामास्मि। ये अग्नयः पाञ्चजन्या अस्यां पृथिव्यामधि। तेषामसि त्वमुत्तमः प्र नो जीवातवे सुव ॥ ६७ ॥

ऋचः। आत्मदेवत्यं यजुः सप्तदशाक्षरम्। यज्ञेऽस्य विनियोगो नास्ति। यजमानोऽनेनात्मनि वेदत्रयात्मकत्वं सम्पादयति। नाम नाम्नाहमृचोऽस्मि ऋग्वेदरूपोऽस्मि यजूंषि नामास्मि यजुर्वेदरूपोऽस्मि सामानि नामास्मि सामवेदो नाम्नास्मि॥ का० [१८, २, २३] चित्रोऽसीति चित्यनाम कृत्वोपतिष्ठते ये अग्नय इति। चित्यस्याग्नेः चित्रोऽसीति नाम विधाय तमुपतिष्ठते कर्मशेषं समाप्येदमुपस्थानं कार्यमुपस्थानानन्तरं समारोपविधानादिति सूत्रार्थः॥ अग्निदेवत्यानुष्टुप् अस्यां पृथिव्यामधि अस्याः पृथिव्याः उपरि ये अग्नयो वर्त्तन्ते। कीदृशाः पाञ्चजन्याः पञ्चजना मनुष्यास्तेभ्यो

हिताः पाञ्चजन्याः यद्वा पञ्च जनाः समूहाः चितिरूपा येषां ते पञ्चजनास्त एव पाञ्चजन्याः स्वार्थे तद्धितः । हे चित्याग्ने ! तेषां पृथिवीस्थानाममीषां त्वमुत्तमोऽसि श्रेष्ठोऽसि अतो नोऽस्मान् जीवातवे चिरजीवनाय प्रसुव प्रेरय चिरं जीवयेत्यर्थः जीवेरातुरिति [उणा० १, ७८] आतुप्रत्ययः व्यवहिताश्चेति [पा० १, ४, ८२] प्रेत्यस्य सुवेत्यनेन व्यवधानम् ॥ ६७ ॥

वार्त्रहत्याय शवसे पृतनाषाह्याय च । इन्द्र त्वावर्त्तयामसि ॥ ६८ ॥

का० [१७, ७, १—२] चितिं पुरीषवतीमुपतिष्ठते वार्त्रहत्यायेति सप्तभिरष्टाभिरेके दशभिर्वा । मृत्पूरणानन्तरमेतां चितिमुपतिष्ठते सप्तभिरष्टाभिरेकेषां मते दशभिर्वेति सूत्रार्थः ॥ आग्नेय्यः सप्त ऋच इन्द्रदृष्टाः आद्ये द्वे वृत्रहेन्द्रदेवत्ये गायत्रीत्रिष्टुभौ विश्वामित्रेणापि दृष्टे । हे इन्द्र ! वयं त्वा त्वामावर्त्तयामसि आवर्त्तयामः इदन्तो मसि उपतिष्ठामहे । किमर्थं शवसे बलाय त्वद्बलवृद्धये इत्यर्थः । कीदृशाय शवसे वार्त्रहत्याय वृत्रस्य दैत्यस्य हत्यायां हनने कुशलं वार्त्रहत्यं वृत्रघातसमर्थमित्यर्थः । च पुनः पृतनाषाह्याय पृतना शत्रुसेना सह्यतेऽभिभूयते येन यत् पृतनासाह्यं तस्मै शत्रुसेनापराभवसमर्थायेत्यर्थः ॥ ६८ ॥

सहदानुं पुरुहूत क्षियन्तमहस्तमिन्द्र सम्पिणक् कुणारुम् । अभि वृत्रं वर्धमानं पियारुमपादमिन्द्र तवसा जघन्थ ॥ ६९ ॥

हे पुरुहूत ! पुरुभिर्बहुभिर्हूतोऽभिहूतः पुरुहूतः हे बहु-

भिराहृत ! हे इन्द्र ! त्वं सहदानुं शत्रुमहस्तं हस्तहीनं कृत्वा सम्पिणक् सम्पिड्ढि चूर्णय । सह इति बलनाम [निघ० २, ८, १७] सहो बलं ददाति सहदानुः पृषोदरादित्वात्सहः-शब्दान्त्यलोपः नुप्रत्ययो ददातेः अयमसमर्थोऽस्ति त्वं तु समर्थ इति यः शत्रुं प्रेयं बलं ददाति स सहदानुः यद्वा सह एकीभूय योद्धुमन्त्वं ददाति सहदानुः शत्रुः । कीदृशं क्षियन्तं क्षियति वसतीति क्षियन् तम् क्षि निवासगत्योः तुदादिः शतृप्रत्ययः निकटे वसन्तम् । कुणारुं क्वणति दुर्वचो वदति कुणारुः तम् क्वण शब्दे औणादिक आरुप्रत्ययः धातोः सम्प्रसारणञ्च । पिष्लृ संचूर्णने लङि मध्यमैकवचनं रुधादित्वात् श्नम् संपूर्वः अडभावस्त्वार्षः षस्य कुत्वमार्षम् । हे इन्द्र ! वृत्रं दैत्यमपादं पादहीनं कृत्वा तवसा बलेन त्वमभिजघन्थ जहि सम्यक् मारय छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति [पा० ३, ४, ६] लोडर्थे लिट् । कीदृशं वृत्रं वर्धमानं जगद् व्याप्नुवन्तम् । पियारुं सुराणां हन्तारं पियतिर्हिंसाकर्मा ॥ ६९ ॥

वि न॑ इन्द्र मृधो॑ जहि नी॒चा य॑च्छ पृत॒न्य॒तः । यो अ॒स्माँ२॥ अ॑भि॒दास॒त्यध॑रं गमया॒ तम॑: ॥ ७० ॥

शासदृष्टानुष्टुप् । व्याख्याता [८, ४४] ॥ ७० ॥

गो न भी॒मः कु॑च॒रो गि॑रि॒ष्ठाः प॑राव॒त आज॑गन्था पर॑स्याः । सृ॒कꣳस॒ꣳशाय॑ प॒विमि॑न्द्र ति॒ग्मं वि॒ शत्रू॑न् ताढि॒ वि मृधो॑ नुदस्व ॥ ७१ ॥

जयदृष्टा त्रिष्टुप् हे इन्द्र ! परस्याः परावतो दूरतराद्देशादाजगन्थ आगच्छ परावच्छब्दो दूरवचनः परस्या दूरदिशोऽपि

परावत: दूरदेशादित्यर्थ: लोडर्थे लिट्। आगत्य च शत्रून् विताढि विशेषेण ताडय। मृधः संग्रामांश्च विनुदस्व विशेषेण प्रेरय दूरीकुरु। किं कृत्वा पविं वज्रं संशाय तीक्ष्णीकृत्य शो तनूकरणे ल्यप्। कीदृशं पविं सृकम् सरति शत्रुशरीरे गच्छतीति सृक: तम् तिग्ममुत्साहवन्तम् तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मण इति [निरु० १०, ६] यास्क:। क इव मृगो न मृग इव यथा मृग: सिंहो दूरादेत्य प्राणिनं हन्ति। कीदृशो भीम: भयङ्कर:। कुचर: कुत्सितं चरति गच्छति कुचर:। गिरिष्ठा: गिरौ तिष्ठति गिरिष्ठा: पर्वताश्रय:। ताड़यतिर्हिंसाकर्मा तस्य हौ परे छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वे [पा० ३, ४, ११७] णिचो लोप: हुझल्भ्यो हेर्धि: ष्टुत्वम् ताढि ॥ ७१ ॥

वैश्वानरो न ऊतय आ प्रयातु परावत:। अग्निर्न: सुष्टुतीरुप ॥ ७२ ॥

वैश्वानरदेवत्या गायत्री। वैश्वानर: अग्निर्नोऽस्माकं सुष्टुती: शोभना: स्तुतीरुप उपश्रोतु परावतो दूरदेशादा प्रयातु आगच्छतु। किमर्थं नोऽस्माकमूतये रक्षणाय अस्मान् रक्षितुमित्यर्थ: ॥ ७२ ॥

पृष्टो दिवि पृष्टो अग्नि: पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीराविवेश। वैश्वानर: सहसा पृष्टो अग्नि: स नो दिवा स रिषस्पातु नक्तम् ॥ ७३ ॥

वैश्वानरदेवत्या त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा। वैश्वानर: सर्वनरेभ्यो हितोऽग्निर्दिवा दिवसे नोऽस्मान् पातु रक्षतु स च नक्तं रात्रौ न: पातु सर्वदास्मान् रक्षत्वित्यर्थ:। स क: योऽग्निर्दिवि

द्युलोके पृष्टः कोऽयमादित्यात्मना तपतीति मुमुक्षुभिः पृष्ट अन्तरिक्षे यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्रजापतिस्तद्ब्रह्मेति श्रुतेः। यश्चाग्निः पृथिव्यामन्तरिक्षलोके पृष्टः कोऽयं विद्युदात्मना स्थित इति जलार्थिभिः पृष्टः अन्तरिक्षनामसु [निघ० १, ३, ८] पृथिवीति पठितम्। यश्च विश्वा ओषधीः सर्वा व्रीह्याद्योषधीः आविवेश प्रविष्टः सन् पृष्टः कोऽयं प्रजानां जीवनहेतुस्तापपाकप्रकाशैरुपकरोति। यश्च सहसा बलेनाध्वर्युणा मथ्यमानः सन् पृष्टः जनैः कोऽयं कथ्यत इति। सोऽयमग्निर्दिवा नक्तं रिषो वधात् पातु रिषतिर्हिंसाकर्मा मास्मान्नाशयत्वित्यर्थः॥ ७३॥

अश्याम तं काममग्ने तवोती अश्याम रयिᳯं रयिवः सुवीरम्। अश्याम वाजमभि वाजयन्तोऽश्याम द्युम्नमजराजरं ते॥ ७४॥

भरद्वाजदृष्टाग्नेयी कामवती त्रिष्टुप्। हे अग्ने! तव ऊती ऊत्या अवनेन पालनेन वयं तं काममभिलाषमश्याम प्राप्नुयाम यमिच्छाम इत्यर्थः। अशूङ् व्याप्तौ विकरणव्यत्ययेन लोटि श्नप्रत्ययः। रयिर्धनमस्यास्तीति रयिवान् तत्सम्बुद्धौ हे रयिवः! धनवन्! सुवीरं रयिं वयमश्याम शोभना वीराः पुत्रा यत्र तं रयिं पुत्रसहितं धनं वयं प्राप्नुयाम। वाजयतिरर्चतिकर्मा [निघ० ३, १४, ३५] वाजयन्तो वह्निमर्चयन्तः सन्तो वयं वाजमन्नमभि अश्याम समन्तात् प्राप्नुयाम। हे अजर! नास्ति जरा यस्य सोऽजरः हे जरारहित! अजरमक्षीणं ते तव द्युम्नं यशो वयमश्याम सर्वदा यशस्विनो भवामेत्यर्थः॥ ७४॥

व॒यं ते॑ अ॒द्य र॑रि॒मा हि काम॑मुत्ता॒नह॑-
स्ता॒ नम॑सोप॒सद्य॑ । यजि॑ष्ठे॒न मन॑सा यक्षि
दे॒वानस्रे॑धता॒ मन्म॑ना॒ विप्रो॑ अग्ने ॥ ७५ ॥

उत्कीलदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् । हे अग्ने ! हि यस्मात्कार-णात् वयं ते तुभ्यमद्यास्मिन् दिने कामं हविः ररिम दद्मः काम्यतेऽइष्यत इति कामं हविः रा दाने लिट् अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] ररिमेत्यस्य संहितायां दीर्घः । किं कृत्वा नमसा उपसद्य नमस्कारेणोपसङ्गम्य नम-स्कृत्य निकटमागत्य हविर्दद्म इत्यर्थः । कीदृशा वयम् उत्तान-हस्ताः । उत्ताना हस्ता येषां ते अबद्धमुष्टिकाः त्यक्तकार्पण्या इत्यर्थः । तथा मनसा उपलक्षिताः सावधाना इत्यर्थः । कीदृशेन मनसा यजिष्ठेन यजतीति यष्टृ अतिशयेन यष्टृ यजिष्ठं तेन तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा० ६, ४, १५४] तृचो लोपः यागतत्-परेणेत्यर्थः । तथा अस्रेधता स्रिध गतौ स्रेधति अन्यत्र गच्छति स्रेधत् न स्रेधदस्रेधत् तेन अनन्यगतेनेत्यर्थः । मन्मना मन्यते देवमहिमानं जानाति मन्म तेन मन्यतेर्मन् प्रत्ययः देव-तायाथात्म्यज्ञेनेत्यर्थः । यत एतादृशेन मनसा वयं हविः ररिम अतो हे अग्ने ! विप्रो मेधावी त्वं देवान् यक्षि यज मद्दत्तेन हविषा देवांस्तर्पयेत्यर्थः यजतेर्बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७३] शपि लुप्ते मध्यमैकवचने षत्वे ष्ट्वे यक्षीति रूपम् । विप्रो अग्ने इत्यत्र प्रकृत्यान्तःपादमव्यपर इति [पा० ६, १, ११५] प्रकृतिभावः ॥ ७५ ॥

धा॒म॒च्छद॒ग्निरिन्द्रो॑ ब्र॒ह्मा दे॒वो बृह॒-

स्पतिः। सचेतसो विश्वे देवा यज्ञं प्रावन्तु न: शुभे ॥ ७६ ॥

विश्वदेवदेवत्यानुष्टुप्। एते देवा नोऽस्माकं यज्ञं प्रावन्तु प्रकर्षेण रक्षन्तु अन्यूनातिरिक्तं कुर्वन्त्वित्यर्थः अन्यूनातिरेक एव कर्मणो रक्षणम्। शुभे इष्टे स्थाने स्वर्गे च यज्ञं स्थापयन्त्विति शेषः यद्वा शुभे स्थाने यज्ञं प्रावन्तु। एते के अग्निः। देव इति सर्वत्र सम्बन्धनीयम्। इन्द्रः। ब्रह्मा चतुर्मुखः। बृहस्पतिर्जीवः। विश्वे देवाश्च। धामानि स्थानानि छादयति आच्छादयति धामच्छत् छादयतेः क्विपि छस्व इति क्विपि णिलोपे धातोर्ह्रस्वः धाम्नां छदनं न्यूनानां पूरणमतिरिक्तानां समीकरणम् इदं सर्वेषां विशेषणम्। तथा सचेतसः चेतसा प्रज्ञया सहिताः सचेतसः समानं चेतो येषामिति वा। समानज्ञाना अग्न्यादयो मद्यज्ञं रक्षन्त्वित्यर्थः॥ ७६ ॥

त्वं यविष्ठ दाशुषो नॄँः पाहि शृणुधी गिरः। रक्षा तोकमुत त्मना ॥ ७७ ॥

इति माध्यंन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायाम्

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

ऋष्यादि प्रागुक्तम् व्याख्याता च [१३, ५२] ॥ ७७ ॥

इति श्रीमहीधरकृते वेददीपेऽष्टादश ईरितः।

वसोर्धारादिकोऽध्यायस्त्वित्युपस्थावसानकः ॥ १८ ॥

स्वा॒द्वीं त्वा॑ स्वा॒दुना॑ ती॒व्रां ती॒व्रेणा॒मृता॑-मृते॑न । मधु॑मती॒ं मधु॑मता सृजामि॒ सꣳ सोमे॑न ॥ सोमो॑ऽसि । अ॒श्विभ्यां॑ पच्यस्व । सर॑स्वत्यै पच्यस्व । इन्द्रा॑य सु॒त्राम्णे॑ पच्यस्व ॥ १ ॥

कृपानाथं रमाकान्तं मत्वा नृहरिमीश्वरम् । एकोनविंशेऽध्याये मन्त्रदीपमथो ब्रुवे ॥ अथ सौत्रामणीमन्त्रास्त्रिभिरध्यायैः ॥ ऋद्धिकामस्याग्निचितो मुखेतरच्छिद्रसोमवामिनो मुखेन सोमवामिनो राज्यच्युतनृपस्य पशुकामस्य च सौत्रामणीयागः ॥ अन्तःपात्यस्थाने गोचर्मणि एतानि स्थापयेत् सोमसुराविक्रयिणः क्लीवाद्वा क्रीत्वा सीसेन शष्पं क्रीत्वा ऊर्णाभिस्तोक्मान् सूत्रेण लाजान् केनचिद्द्रव्येण नग्नहुम् विरूढा व्रीहयः शष्पम् विरूढा यवास्तोक्माः भृष्टव्रीहयो लाजाः सर्जत्वक्त्रिफलाशुण्ठीपुनर्नवाचतुर्जातकपिप्पलीगजपिप्पलीवंशावकाशहच्छत्राचित्रकेन्द्रवारुण्यश्वगन्धा-धान्यक-यवानीजीरकद्वय-हरिद्राद्वयविरूढयवव्रीहय एकीकृता नग्नहुः । शष्पतोक्मलाजनग्नहून्दक्षिणद्वारेणाग्निगृहं नीत्वा· संचूर्ण्य दर्शपौर्णमासधर्मेण व्रीहिश्यामाकयोश्चरू बहुजले पक्त्वा शृतालम्भनानन्तरं तयोश्चर्वोर्निःस्रावमुष्णं पृथक् पात्रयोरादाय शष्पादिचतुर्णां चूर्णैः संसृज्य स्थापयेत् इयं चूर्णाचामरूपं मासराख्यम् । का० [१९, १, २२] ओदनौ चूर्णमासरैः सꣳसृज्य स्वाद्वीं त्वाꣳशुनेति त्रिरात्रं निदधाति । एवमाचामयोश्चूर्णसंसर्गे मासरत्वनिष्पादनानन्तरमोदनौ व्रीहिश्यामाकचरू चतुर्भिश्चूर्णैः संसृज्य स्वाद्वीं त्वेति मन्त्रेण अंशुनेति विंशाध्यायसप्त-

विंशया ऋचा चैकस्मिन् पात्रे चूर्णसंसृष्टावोदनौ मासराभ्यां संसृज्य त्रिरात्रं शालानैरृतकोणे गर्तं कृत्वा तत्र स्थापयेत्। अयमर्थः। चरू उद्वास्य द्वयोः पृथगाचामग्रहणम् ततः शष्पतोक्मलाजचूर्णानां पृथक् त्रिधा कृतानां तृतीयांशं द्वेधा कृत्वा चामयोः क्षिपेत् ततो नग्नहुचूर्णं द्वेधा कृत्वैकमर्धं द्विधा विभज्याचामयोः क्षिपेत्। एवं चूर्णसंसृष्टाचामयोर्मासरसंज्ञा। ततः शष्पतोक्मलाजचूर्णानां द्वितीयं तृतीयांशं द्विधा कृत्वैकैकं भागमोदनयोः क्षिपेत् नग्नहुचूर्णद्वितीयार्धं द्वेधा कृत्वौदनयोः क्षिपेत् तत ओदनावेकपात्रे कृत्वा तत्राचामौ क्षिपेत् ततः स्वाद्वीं त्वा अंशुनेति मन्त्राभ्यां चूर्णमासरैः सहौदनयोराङ्गुलनेन संसर्गः कार्यः ततस्त्रिरात्रनिधानम् शष्पतोक्मलाजचूर्णतृतीयांशानां प्रतिदिनं सुरायां निवापार्थं रक्षणमिति सूत्रार्थः॥ स्वाद्वीं त्वा। सुरासोमदेवत्यानुष्टुप् सुरारूपः सोमो देवता। सौत्रामणीमन्त्राणां प्रजापत्यश्विसरस्वत्य ऋषयः। अथ मन्त्रार्थः। हे सुरे! त्वा त्वां सोमेन संसृजामि संयोजयामि छन्दसि परेऽपीति [पा० १, ४, ८१] समुपसर्गस्य क्रियापदात्परप्रयोगः। कीदृशीं त्वाम् स्वाद्वीम् मिष्टां मिष्टरसाम्। तीव्रां तीव्रशब्दः कटुवचनः कट्वीं शीघ्रमदजनिकामित्यर्थः। अमृताममृततुल्याम्। मधुमतीं मधुरस्वादोपेताम्। कीदृशेन सोमेन स्वादुना मृष्टेन तीव्रेण कटुरसेन अमृतेन सुधातुल्येन मधुमता मधुरस्वादेन॥ सोमोऽसि। चत्वारि यजूंषि सुरादेवत्यानि। पूर्व एव विनियोगः। सोमोऽसि दैव्युष्णिक् अश्विभ्यां यजुर्गायत्री सरस्वत्यै यजुरुष्णिक् इन्द्राय यजुर्बृहती। हे सुरे! त्वं सोमसंसर्गात्सोमः असि अतस्त्वां वदामि अश्विभ्यामर्थाय पच्यस्व विपरिणम पाको विपरिणामः सरस्वत्यै सरस्वत्यर्थं पच्यस्व इन्द्राय च पच्यस्व कीदृशा-

येन्द्राय सुत्रामणे सुष्ठु त्रायते रक्षतीति सुत्रामा तस्मै त्रायते रातो मनिन्निति [पा० ३, २, ७४] मनिन् ॥ १ ॥

परीतो षिञ्चता सुतꣳ सोमो य उत्तमꣳ हविः । दधन्वा यो नर्यो अप्स्वन्तरा सुषाव सोममद्रिभिः ॥ २ ॥

का० [१८, १, २३—२८] एकस्याः पयस्यायाः कृतेनाश्विनेन परिषिञ्चति परीतो षिञ्चतेति शष्पचूर्णानि चावपति सारस्वतेन द्वयोः प्रातस्तोक्मचूर्णानि चैन्द्रेणोत्तमे तिसृणां लाजचूर्णानि च । सायंहोमान्तेऽश्विभ्यामपाकरोमीति करेण गां स्पृष्ट्वा एकां तां दुग्ध्वा तत्पयसाध्वर्युः सुरां सिञ्चति परीत इति मन्त्रेण । रक्षितं शष्पचूर्णानां तृतीयांशं सुराभाण्डे क्षिपेत् । द्वितीयेऽह्नि निशान्ते सरस्वत्या अपाकरोमीति गावौ स्पृष्ट्वा दोहितेन तयोर्दुग्धेन तेनैव मन्त्रेण सुरां सिञ्चति तोक्मचूर्णतृतीयांशक्षेपश्च । तृतीयेऽह्नि रात्रौ इन्द्राय सुत्रामणेऽपाकरोमीति तिस्रो गाः स्पृष्ट्वा ता दुग्ध्वैकीकृततत्पयसा सुरां सिञ्चति तेनैव मन्त्रेण तत्र लाजचूर्णतृतीयांशक्षेपश्चेति सूत्रार्थः ॥ भरद्वाजदृष्टा सोमदेवत्या बृहती । हे ऋत्विजः ! इतो गोः सकाशाद्दोहितेन दुग्धेनेति शेषः सुतमभिषुतं सोमं परिस्रुद्रूपं परिषिञ्चत यूयम् परि इतः सिञ्चतेति पदेषु सत्सु ओकारमितः सिञ्चतौ सोपध इति [प्रतिशा० ३, ३, ८] सूत्रेण सविसर्गस्य तकारस्थाकारस्य ओकारः अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] सिञ्चतपदस्य संहितायां दीर्घः । तं कम् यः सोम उत्तमं हविः सर्वेषां हविषां श्रेष्ठम् यश्च नर्यः नरेभ्यो हितः सन् दधन्वान् यजमानं धारितवान् धन शब्दे क्वसुप्रत्ययः । अप्सु जलेषु अन्तर्मध्ये वर्त्तमानं

यं सोममद्रिभिः ग्रावभिरध्वर्युः आसुषाव अभिषुतवान्। तं सोमं सुरारूपमापन्नं पयसा सिञ्चतेति सम्बन्धः॥ २॥

वायोः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्क्सोमो अतिद्रुतः। इन्द्रस्य युज्यः सखा॥ वायोः पूतः पवित्रेण प्राङ्क्सोमो अतिद्रुतः। इन्द्रस्य युज्यः सखा॥ ३॥

का० [१९, २, ७—९] सते पुनाति गोऽश्ववालवालेन पुनाति ते परिस्रुतमिति [४, क०] वायोः पूतः इति सोमातिपूतस्य प्राङिति तद्वामिनः। वायोः पूत इति कण्डिकायां द्वे ऋचौ पुनाति त इति तृतीयां तासां व्युत्क्रमेण विनियोगमाह पूतां सुरामादाय गोऽश्वकेशनिर्मितेन वालेन पवित्रेण सते पलाशपात्रे पुनाति पुनाति त इति मन्त्रेण सतं वारणमिति केचित् मुखेतरच्छिद्रसोमवामिनो यजमानः सौत्रामण्यां वायोः पूतः पवित्रेण प्रत्यङिति मन्त्रेण सते सुरां पुनाति मुखेन सोमवामिनस्तु वायोः पूतः पवित्रेण प्राङिति मन्त्रेण सते सुरां पुनातीत्यर्थः॥ ऋक्त्रयमाभूतिदृष्टं सोमदेवत्यं गायत्रम्। प्रत्यञ्चति अधो गच्छति प्रत्यङ् अधोमुखोऽतिद्रुतो गुदद्वारा गतः सोमः वायोः पवित्रेण उदरान्तर्वर्त्तिना पूतः शुद्धः। कीदृशः इन्द्रस्य युज्यः सखा योगार्होऽगह्यः सहायः॥ प्राञ्चत्यूर्ध्वं गच्छति प्राङ् मुखतोऽतिद्रुतो निर्गतः सोमो वायोः पवित्रेण हृदयान्तर्वर्त्तिना पूतः स इन्द्रस्य युज्यः योग्यः सखा॥ ३॥

पुनाति ते परिस्रुतꣳ सोमꣳ सूर्यस्य दु[illegible] वारेण शश्वता तना॥४॥

अध्वर्युर्यजमानं प्रत्याचष्टे हे यजमान ! सूर्य्यस्य दुहिता पुत्री श्रद्धा ते तव परिस्नुतं सुरां सोमञ्च पुनाति शोधयति । श्रद्धा व सूर्य्यस्य दुहितेति श्रुतिः । यद्वा लुप्तोपमानम् ते तव परिस्नुतं सोममिव पुनाति सोमवत् पवित्रं करोति । यद्वा सोमं सोमरूपापन्नां परिस्नुतं श्रद्धा पुनाति । केन वारेण वालेन वलयारैक्यम् नोऽश्ववालवालेन । कीदृशेन वारेण शश्वता शाश्वतिकेन अनादिना । तथा तना तनेति धन-नाम [निघ० २, १०, १८] तनेन धनेन धनरूपेण धनोत्-पत्तिनिमित्तभूतेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥

ब्रह्म॑ क्ष॒त्रं प॑वते॒ तेज॑ इन्द्रि॒यꣳ सुर॑या॒ सोम॑ः सु॒त आसु॑तो॒ मदा॑य । शु॒क्रेण॑ देव दे॒वता॑ः पिपृग्धि॒ रसे॒नान्नं॒ यज॑मानाय धेहि ॥ ५ ॥

का० [१८, २, १०] उत्तरस्यां पयो वैतसेऽजाविलोम पवित्रेण ब्रह्म क्षत्रमिति । अजमेषलोमकृतपवित्रेण वैत सपात्रे उत्तरदिशि पयः पुनाति ब्रह्म क्षत्रमिति मन्त्रेणे-त्यर्थः ॥ सुरासोमदेवत्या त्रिष्टुप् आद्यो द्वादशकः द्वितीयस्त्र-योदशार्णः अन्त्यावेकादशार्णौ तेन त्र्यधिका । हे देव सोम ! शुक्रेण शुद्धेन वीर्येण त्वं देवताः अग्न्याद्याः पिपृग्धि प्रीणीहि । पुनः रसेन घृतादिना सहितमन्नं यजमानाय धेहि देहि । यतः सोमो भवान् सुतोऽभिषुतः सन् ब्रह्म ब्राह्मणं क्षत्रं क्षत्रियं तेजः कान्तिमिन्द्रियसामर्थ्यं पवते जनयति पवतिर्जननार्थः यस्मादेव सर्वोत्पत्तेः सोमे उपचर्यते । आसुतः सुरया तीव्री-कृतः सन् भवान् मदाय च भवति । ईदृशसामर्थ्ययुक्तस्त्वं देवान् यजमानं चाभीष्टेन प्रीणीहीत्यर्थः ॥ ५ ॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूय। इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमउक्तिं यजन्ति। उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्ण एष ते योनिस्तेजसे त्वा वीर्य्याय त्वा बलाय त्वा ॥ ६ ॥

का० [१९, २, १२—१३] पयोग्रहान् गृह्णाति कुविदङ्गेति पृथगुपयामयोनी। एवं सुरापयसाः पावनं कृत्वा कुविदङ्गेति मन्त्रेणैव त्रीन् पयोग्रहान् गृह्णाति मन्त्रपाठे उपयामगृहीतोऽसि एष ते योनिरिति द्वे यजुषी सकृत्पठिते त्रिषु ग्रहेषु पृथग्भवतः॥ ततश्चैते मन्त्राः। कुविदङ्गेत्यृचं पठित्वा उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा। ऋग्व्याख्याता [१०, ३२] हे पयोग्रह ! त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि अश्विभ्यामर्थे त्वा त्वां गृह्णामि। सादयति एष ते योनिस्तेजसे त्वा एष ते तव योनिः स्थानम् योनिर्द्वयोरिति योनिशब्द उभयलिङ्गः तेजसे तेजोऽर्थं त्वां सादयामि॥ द्वितीये पयोग्रहे कुविदिति पठित्वा उपयामगृहीतोऽसि सरस्वत्यै त्वा सरस्वत्यर्थं त्वां गृह्णामि। सादयति एष ते योनिर्वीर्याय त्वा वीर्यार्थं त्वां सादयामि॥ तृतीयपयोग्रहे कुविदित्यन्ते उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा सुत्राम्णे सुष्ठु त्रायते रक्षतीति सुत्रामा तस्मै रक्षकायेन्द्राय त्वां गृह्णामि। सादयति एष ते योनिर्बलाय त्वा बलाय बलार्थं त्वां सादयामि। एतेषां क्रमादश्वत्थोदुम्बरन्यग्रोधपात्रैर्ग्रहणम् ॥ ६ ॥

नाना हि वां देवहितꣳ सदस्कृतं मासꣳ-

सृ॑ञ्चाथां पर॒मे व्यो॑मन्। सुर॒ा त्वम॑सि शु॒ष्मि-
णी सोम॑ ए॒ष मा म॑ा हि॒ꣳसी: स्वां योनि॑मा-
वि॒शन्ती॑ ॥ ७ ॥

का० [१८, २, २०] स्थालीभि: सौराम्नाना हि वामिति व्यत्यासम्। नाना होति मन्त्रेण मृण्मयस्थालीभिस्तान् सुराग्रहान् गृह्णाति। व्यत्यासमित्ययमर्थ: आदावाश्विनं पयोग्रहं गृहीत्वासाद्याश्विनसुराग्रहस्य ग्रहणासादने तत: सारस्वतौ पयोग्रहसुराग्रहौ तत ऐन्द्रौ पय:सुराग्रहौ। क्रमेण वा। उपयामयोनी अत्रापि पृथक् प्रथमे नाना हीति पठित्वोपयामगृहीतोऽस्याश्विनं तेज इति ग्रहणमेष ते योनिर्मोदाय त्वेति सादनम् द्वितीये नाना हीत्यन्ते उपयामगृहीतोऽसि सारस्वतं वीर्यमिति ग्रहणमेष ते योनिरानन्दाय त्वेति सादनम् तृतीये नानेत्यन्ते उपयामगृहीतोऽस्यैन्द्रं बलमिति ग्रहणमेष ते योनिर्महसे त्वेति सादनमिति सूत्रार्थ:॥ सुरासोमदेवत्या जगती। हे सुरासोमौ! हि यस्मात्कारणाद्वां युवयो: नाना पृथक् सद: स्थानं कृतम् सुरापयसोर्हि वेदी भवत:। कीदृशं सद: देवहितं देवानां हितं पथ्यम् यद्वा देवै: हितं स्थापितम्। अत: कारणात् परमे उत्कृष्टे व्योमन् व्योम्नि व्योमवद्विशाले हवनस्थाने युवां मा संसृञ्चाथां संसर्गं मा कुरुतम्। आहवनीये पयो हूयते दक्षिणाग्नौ सुरा हूयते अतो न संसर्ग:। सृज विसर्गे लुङ्। एवं द्वौ प्रत्युक्त्वा सुरामाह हे सुरे! त्वं सुरा असि कीदृशी शुष्मिणी शुष्मं बलमस्या अस्तीति बलवती ततस्त्वां पीत्वा मत्तो भवति। एष सोम: शान्त: अत: स्वां योनिमाविशन्ती प्रविशन्ती सती सोमं मा हिंसी: अनुदात्तो माशब्द: पादपूरण:॥ ७॥

उपयामगृहीतोऽस्याश्विनं तेजः सारस्वतं वीर्य्यमैन्द्रं बलम्। एष ते योनिर्मोदाय त्वानन्दाय त्वा महसे त्वा॥ ८॥

आश्विनं तेजः साक्षात्त्वमेव। सारस्वतं सरस्वतीसम्बन्धि वीर्यं सामर्थ्यं च त्वम्। ऐन्द्रमिन्द्रसम्बन्धि बलं च त्वमिति शेषः॥ सादयति। एष ते तव योनिः स्थानं मोदाय प्रमोदाय त्वा त्वां सादयामि। आनन्दाय हर्षाय त्वां सादयामि। महसे महत्त्वाय च सादयामि। प्रत्येकं मन्त्रः॥ ८॥

तेजोऽसि तेजो मयि धेहि। वीर्य्यमसि वीर्य्यं मयि धेहि। बलमसि बलं मयि धेहि। ओजोऽस्योजो मयि धेहि। मन्युरसि मन्युं मयि धेहि। सहोऽसि सहो मयि धेहि॥ ९॥

का० [१९, २, १६] गोधूमकुवलचूर्णानि चावपति तेजोऽसीति। आश्विनग्रहग्रहणानन्तरं सादनात्प्राक् हे दर्भतृणे प्रागग्रे पात्रोपरि कृत्वा गोधूमकुवलयोश्चूर्णानि तत्रैव पयसि क्षिपति कुवलं स्थूलं बदरीफलमित्यर्थः॥ त्रीणि यजूंषि पयोदेवत्यानि आद्यं यजुर्बृहती। हे पयः! त्वं तेजोऽसि अतो मयि तेजो धेहि स्थापय यो यदात्मकः स तत्र नियुज्यत इति न्यायात्॥ का० [१९, २, १७] उपवाकबदरचूर्णानि च वीर्यमसीति। उपवाका इन्द्रयवाः बदरं सूक्ष्मबदरीफलम् तयोश्चूर्णानि सारस्वते पयोग्रहे निवपेदित्यर्थः। यजुःपङ्क्तिः। हे ग्रह! त्वं वीर्यमसि अतो मयि वीर्यं सामर्थ्यं धेहि॥ का० [१९, २, १८] यवकर्कन्धुचूर्णानि च बलमसीति। यवाः प्रसिद्धाः कर्कन्धुः अतिस्थूलं बदरम् तयोश्चूर्णान्यैन्द्रे

पयोग्रहे क्षिपेदित्यर्थः ॥ यजुःपङ्क्तिः । हे ग्रह ! त्वं बलमसि अतो मयि विषये बलं धेहि ॥ का० [१८, २, २२—२३] सुराग्रहाच्छ्रोणात्योजोऽसीति वृकव्याघ्रसिंहलोमभिः प्रतिमन्त्रं मिश्रैरेके यथासंख्यम्। वृकादीनां मिश्रैः केशैरोजोऽसीति प्रतिमन्त्रं सुराग्रहान्मिश्रयेत् ओजोऽसीत्याश्विनं मन्युरसीति सारस्वतं सहोऽसीत्यैन्द्रम् एके वृकादिकेशैर्यथासंख्यं ग्रहं मिश्रयन्ति वृककेशैराश्विनं वैयाघ्रैः सारस्वतं सैंहैरैन्द्रमिति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि यजूंषि सुरादेवत्यानि हे सुरे ! त्वमोजः असि अतो मयि विषये ओजः कान्तिं धेहि स्थापय। त्वं मन्युर्मानसं प्रज्वलनं क्रोधोऽसि मयि मन्युं धेहि। सहोऽसि मयि सहो बलं धेहि ॥ ९ ॥

या व्याघ्रं विषूचिकोभौ वृकं च रक्षति।
श्येनं पतत्रिणꣳ सिꣳहꣳ सेमं पात्वꣳहसः
॥ १० ॥

का० [१८, २, २६] दीक्षावत्पावयतोऽन्तःपात्ये श्येनपत्राभ्यां या व्याघ्रमिति। अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ सहैवान्तःपात्येऽवस्थितं प्राङ्मुखं यजमानं श्येनपिच्छाभ्यां पावयतः दीक्षावदित्येकेन नाभेरूर्ध्वं प्रदक्षिणं द्वितीयेन सकृदवाङ् यद्वोभाभ्यां नाभेरूर्ध्वमधश्च द्विरिति सूत्रार्थः ॥ हैमवर्चिदृष्टा विषूचिकादेवत्यानुष्टुप्। व्याध्यधिष्ठात्री देवतास्ति सा प्रार्थ्यते। विषु सर्वत्र अञ्चति गच्छति विषूची सैव विषूचिका रोगविशेषः केऽण इति [पा० ७, ४, १३] ङीपो ह्रस्वः या विषूचिका व्याघ्रं वृकमेनावुभौ द्वौ परिरक्षति पाति तथा श्येनं पतत्रिणं पक्षिणं सिंहं चोभौ रक्षति न हि तेषामन्नपरि-

आमजनितो दोषः सा विषूचिका इमं यजमानमंहसः व्याधिहेतुभूतात्पापात्पातु रक्षतु ॥ १० ॥

यदापिपेष मातरं पुत्रः प्रमुदितो धयन्।
एतत्तदग्ने अनृणो भवाम्यहतौ पितरौ मया ॥
सम्पृच स्थ सं मा भद्रेण पृङ्क्त। विपृच स्थ वि
मा पाप्मना पृङ्क्त ॥ ११ ॥

का० १९, २, २७] अग्निं प्रेक्षयति यदापिपेषेति। अग्निं प्रेक्षस्वेति प्रैषेणाध्वर्युर्यजमानमग्निं दर्शयति स प्रेषित औत्तरवेदिकमग्निमीक्षत इत्यर्थः॥ अग्निदेवत्या बृहती। पुत्रोऽहं प्रमुदितः प्रहृष्टो धयन् स्तनपानं कुर्वन् सन् यत् मातरं जननीमापिपेष पिष्टवान् पद्भ्यां पीड़ितवान् पिषेर्लिट उत्तमैकवचनम् हे अग्ने! तत् एतत् त्वत्समक्षमहमनृणो भवामि ऋणत्रयरहितोऽस्मि अत एव ब्रवीमि मया पितरौ मातापितरौ अहतौ न पीड़ितौ यः पुत्रः प्रत्युपकर्तुमशक्तः स एव पित्रोर्हन्तेति भावः॥ का० [१९, २, २८] पयोग्रहसम्मर्शनꣳ सम्पृच स्थेति। यजमानः सर्वैव पयोग्रहाणां स्पर्शं करोतीत्यर्थः॥ पयोग्रहदेवत्यम्। यजुस्त्रिष्टुप्। हे पयोग्रहाः! यूयं सम्पृचः स्थ सम्पृञ्चन्ति संयोजयन्तीति सम्पृचः स्वत एव संयोजका भवत अतो मा मां भद्रेण कल्याणेन सम्पृङ्क्त संसृजत कल्याणयुक्तं मां कुरुतेत्यर्थः। सम्पूर्वात् पृचेः क्विप्। पृचे रौधिकाल्लोट् सम्पृङ्क्तः॥ का० [१९, २, २९] विपृच स्थेति सौराणाम्। यजमानं सौरग्रहान् संमृशतीत्यर्थः॥ हे सुराग्रहाः! यूयं विपृचः स्थ विपृञ्चन्तीति विपृचः वियोजका भवत अतो मा मां पाप्मना कल्मषेण विपृङ्क्त निष्पापं कुरुतेत्यर्थः ॥ ११ ॥

देवा यज्ञमतन्वत भेषजं भिषजाश्विना । वाचा सरस्वती भिषगिन्द्रायेन्द्रियाणि दधतः ॥ १२ ॥

देवा यज्ञमित्यादिकण्डिकाविंशतिर्ब्राह्मणरूपास्तो विनियोगाभावः । ब्राह्मणानुवाको विंशतिरनुष्टुभः सौत्रामण्याः सोमसाम्यप्रतिपादिकाः । अत्रेतिहासः । अनुपहूतसोमपानाद् भ्रष्टस्येन्द्रस्य वीर्य्यं नमुचिरसुरोऽपिबत् तत्र देवैरिन्द्रस्य भैषज्यं कृतम् तत्राश्विनौ सरस्वती च भिषजः सौत्रामणी त्वौषधम् । तथा च श्रुतिः [१२, ८, ३, १] त्वष्टा हतपुत्रोऽभिचरणीयमपेन्द्रं सोममाहरत्तस्येन्द्रो यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत्स विष्वङ् व्यार्च्छत्तस्य मुखात् प्राणेभ्यः श्रीयशसान्यूर्ध्वान्युदक्रामँस्तानि पशून् प्राविशँस्तस्मात्पशवो यशो यशो ह भवति य एवं विद्वान् सौत्रामण्याभिषिच्यते ततोऽस्मा एतमश्विनौ च सरस्वती च यज्ञं समभरन् सौत्रामणीं भैषज्याय तयैनमभ्यषिञ्चंस्ततो वै स देवानां श्रेष्ठोऽभवच्छ्रेष्ठः स्वानां भवति य एतयाभिषिच्यत इति ॥ देवा यज्ञं सौत्रामण्याख्यं भेषजमिन्द्रस्यौषधरूपमतन्वत विस्तारयामासुः तदा अश्विना अश्विनौ भिषजा, भिषजौ वैद्यौ आस्तामिति शेषः । सरस्वती च वाचा वयोलक्षणया भिषगासीत् । कीदृशाः सरस्वत्यश्विनाः इन्द्राय इन्द्रियाणि वीर्य्याणि दधतः इन्द्राय सामर्थ्यं ददत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

दीक्षायै रूपं शष्पाणि प्रायणीयस्य तोक्मानि । क्रयस्य रूपं सोमस्य लाजाः सोमांशवो मधु ॥ १३ ॥

इदानीं सौत्रामण्याः सोमसम्पत्तिं निरूपयति। शष्पाणि नवप्ररूढव्रीहिरूपाणि पूर्वोक्तानि दीक्षायै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी दीक्षाया दीक्षणीयेष्टे रूपम् शष्पाणि दीक्षणीयात्वेन ध्येयानि। एवमग्रेऽपि। तोक्मानि नवप्ररूढयवाः प्रायणीयस्य प्रायणीयेष्टे रूपं ध्येयम्। सोमस्य क्रयस्य रूपं लाजाः सोमक्रयोऽस्ति सोमे अत्र लाजास्तस्य रूपम् लाजाः सोमक्रयरूपेण ध्येया इत्यर्थः सोमक्रयस्येति समासे युक्ते तदभावः सोमक्रयपदयोर्व्यत्ययो रूपपदेन व्यवधानं च छान्दसम्। मधु सोमांशवः सोमखण्डास्तद्रूपेण ध्येयम्। यद्वा मधु मधुरस्वादा लाजा एव सोमांशवो ध्येयाः॥ १३॥

आतिथ्यरूपं मासरं महावीरस्य नग्नहुः।
रूपमुपसदामेतत्तिस्रो रात्रीः सुरासुता॥१४॥

किञ्च मासरमातिथ्यरूपमातिथ्येष्टेः स्वरूपं ध्येयम् व्रीहिश्यामाकौदनाचामयोः शष्पतोक्मलाजनग्नहुचूर्णैः संसर्गो मासरं पूर्वमुक्तम्। सर्जत्वगादिषड्विंशतिवस्तून्येकीकृतानि नग्नहुः पूर्वोक्तः स महावीरस्य घर्मस्य रूपं ध्येयम्। या तिस्रो रात्रीः कालाध्वनोरिति [पा० २, ३, ५] द्वितीया त्रिरात्रपर्यन्तं सुरा आसुता अभिषुता पूर्वोक्तं सर्वमेकपात्रे कृत्वा स्वाद्वीं त्वेति मन्त्रेण यन्त्रत्रिरात्रं स्थापनम् एतदुपसदामुपसत्संज्ञानामिष्टीनां रूपम्॥ १४॥

सोमस्य रूपं क्रीतस्य परिस्रुत्परिषिच्यते।
अश्विभ्यां दुग्धं भेषजमिन्द्रायैन्द्रꣳ सरस्वत्या॥ १५॥

यत् अश्विभ्यां सरस्वत्या च ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्यमिन्द्राय भेषजमि-

न्द्रार्थे औषधं दुग्धं पयः अश्विभ्यामपाकरोमीति दुग्धेनैकगोः पयसा सरस्वत्या अपाकरोमीति दुग्धेन गोद्वयपयसा इन्द्रायापाकरोमीति दुग्धेन गोत्रयपयसा दिनत्रये परिस्रुत् सुरा यत् परिषिच्यते तत्क्रीतस्य सोमस्य रूपं ज्ञातव्यम्। एकस्याः पयसापाकृतेनाश्विनेन परिषिञ्चति सारस्वतेन द्वयोः प्रातः ऐन्द्रेणोत्तमे तिसृणामिति [१८, १, २३, २५, २७] कात्यायनेन निर्दिष्टत्वादश्विभ्यां सरस्वत्या च दुग्धमिति निर्देशः॥ १५॥

आसन्दी रूपꣳ राजासन्द्यै वेद्यै कुम्भी सुराधानी। अन्तर उत्तरवेद्या रूपं कारोतरो भिषक्॥ १६॥

राज्ञः सोमस्यासन्दी राजासन्दी तस्यै चतुर्थी षष्ठ्यर्थे आसन्दी यजमानाभिषेकायासन्दी मञ्चिका राजासन्द्याः सोमासन्द्या रूपम् तत्त्वेन ध्येया। सुराधानी सुरा धीयते स्थाप्यते यस्यां सा सुराधानी कुम्भी वेद्यै वेद्याः सौमिक्या वेदेः रूपम्। अन्तरः वेदिद्वयमध्यभाग उत्तरवेद्या रूपम्। कारोतरः सुरापावनचालनी इन्द्रस्य यजमानस्य च भिषक् ज्ञेयः॥ १६॥

वेद्या वेदिः समाप्यते बर्हिषा बर्हिरिन्द्रियम्। यूपेन यूप आप्यते प्रणीतो अग्निरग्निना॥ १७॥

वेद्यात्र वर्त्तमानया वेदिः सौमिकी समाप्यते सम्यक् प्राप्यते तद्रूपा ध्येयेत्यर्थः। बर्हिषान्त्येन बर्हिः सौमिकं समाप्यते। इन्द्रियं वीर्यं चेन्द्रियेणेति शेषः समाप्यते सामर्थ्यं फलदाने उभयोरप्यस्तीत्यर्थः। यूपेनात्येन यूप आप्यते।

अग्निनात्वेन प्रणीतोऽग्निः सौमिक आप्यते प्राप्यते ॥ १७ ॥

ह॒वि॒र्धानं॒ यद॒श्विना॒ग्नीध्रं॒ यत्सर॑स्वती ।
इन्द्रा॑यै॒न्द्रꣳ सद॑स्कृ॒तं प॑त्नी॒शा॒लं गार्ह॑पत्यः ॥ १८ ॥

अत्र सौत्रामण्यां यत् अश्विना अश्विनौ देवते वर्त्तेते तेनाश्विसद्भावेन हविर्धानं सौमिकमाप्यत इत्यनुषङ्गः । अत्र यत्सरस्वती देवतास्ति तेन सरस्वतीसद्भावेन आग्नीध्रं सौमिकमाप्यते । सोमे ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्यं सदः कृतमस्ति । ऐन्द्रं सदः पत्न्याः शाला पत्नीशालम् विभाषा सेनासुरेत्यादिना [पा० २, ४, २५] क्लीवत्वम् । गार्हपत्यश्चेति चयमिन्द्राय यद्धविः क्रियते तेनाप्यते । सौत्रामण्यामिन्द्राय यद्धविस्तत्सौमिकसदःपत्नीशालगार्हपत्यरूपेण ध्येयमित्यर्थः ॥ १८ ॥

प्रै॒षेभिः॑ प्रै॒षाना॑प्नोत्या॒प्रीभि॑रा॒प्रीर्य॒ज्ञस्य॑ ।
प्र॒या॒जेभि॑रनुया॒जान्व॑षट्का॒रेभि॒राहु॑तीः ॥ १९ ॥

प्रैषेभिः प्रैषैः प्रैषानाप्नोति आप्रीभिः प्रयाजयाज्याभिर्यज्ञस्याप्रीराप्नोति । प्रजाजेभिरित्यादिवाक्यचतुष्टयस्योत्तरपदलोपश्छान्दसः प्रयाजेभिः प्रयाजैः प्रयाजानाप्नोति अनुयाजैरनुयाजानाप्नोति वषट्कारेभिर्वषट्कारानाप्नोति आहुतिभिराहुतीराप्नोति । प्रैषादीनामुभयत्र सद्भावात् ॥ १९ ॥

प॒शुभिः॑ प॒शूना॑प्नोति पु॒रो॒डाशै॑र्ह॒वीꣳष्या । छन्दो॑भिः सामिधे॒नीर्या॒ज्या॒भिर्व॑षट्का॒रान् ॥ २० ॥

पशुभिः कृत्वा पशूनाप्नोति पुरोडाशैः पुरोडाशानाप्नोति

हविर्भिरन्यैर्हवींषि आप्नोति छन्दोभिश्छन्दांसि आप्नोति सामिधेनीभिः सामिधेनीराप्नोति याज्याभिर्याज्या आप्नोति वषट्कारैर्वषट्कारानाप्नोति। पश्वादीनामुभयत्र सद्भावात्। अत्राप्युत्तरार्धलोपः पूर्ववत् ॥ २० ॥

धाना: कर॒म्भः सक्तवः परीवा॒पः पयो॒ दधि॑। सोम॑स्य रू॒पꣳ ह॒विष॑ आ॒मिक्षा॑ वाजि॒नं मधु॑ ॥ २१ ॥

धानादयः सोमस्य रूपं ध्येयाः। धानाः भ्रष्टधान्यम् करम्भः उदमन्थः सक्तवः प्रसिद्धाः। परीवापः हविष्पङ्क्तिः परिवापो जलस्थाने पर्युप्त्युपरिवारयोरिति कोशः। पयोदधनी प्रसिद्धे। एतानि सोमरूपम्। आमिक्षा पयस्या मधु मधुरं वाजिनं च हविषो रूपम्। उष्णे दुग्धे दधिक्षिप्ते घनभाग आमिक्षा श्लिष्टं वाजिनम् ॥ २१ ॥

धा॒नाना॑ꣳ रू॒पं कुव॑लं परीवा॒पस्य॑ गो॒धूमा॑:। सक्तू॑नाꣳ रू॒पं बद॑रमुप॒वाका॑: कर॒म्भस्य॑ ॥ २२ ॥

मन्त्रद्वयस्तनमन्त्रे धानादीनां सोमरूपत्वमुक्तम् तेऽत्र कुत्र सन्तीति धानादिसोमहविषां सोमस्य च सम्पत्तिं सौत्रामणीद्रव्यैराह। कुवलं कोमलं बदरीफलं धानानां पूर्वोक्तानां रूपं ध्येयम् कुवलं बदरीफले मुक्ताफलोत्पलयोश्चेति कोशः। गोधूमाः परीवापस्य रूपम् बदरं सर्वं बदरीफलं सक्तूनां रूपम् उपवाकाः यवाः करम्भस्य रूपं ध्येयम् ॥ २२ ॥

पय॑सो रू॒पं यद्यवा॑ द॒ध्नो रू॒पं क॒र्कन्धू॑नि।

सोम॑स्य रू॒पं वा॒जिन॑ᳩ सौ॒म्यस्य॑ रू॒पमा॒मिक्षा॑ ॥ २३ ॥

यत् ये यवाः ते पयसो रूपम् कर्कन्धूनि स्थूलबदराणि दध्नो रूपम् वाजिनं सोमस्य रूपम् आमिक्षा पयस्या सौम्यस्य चरोः रूपं ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

आश्रा॒वयेति॒ स्तो॒त्रियाः॑ प्रत्याश्रा॒वो अनु॑-रूपः। यजेति॒ धाय्यारू॒पं प्र॒गाथा ये॑यजाम॒हाः ॥ २४ ॥

शस्त्रसम्पत्तिमाह ओश्रावयेति शब्दः स्तोत्रियारूपो ज्ञेयः स्तोत्रे प्रथमस्तृचोऽनुवाकः स्तोत्रियाः। प्रत्याश्रावः अस्तु श्रौषडिति शब्दः अनुरूपः उत्तरस्तृचः तद्रूपः। यजेति शब्दो धाय्याया रूपम् निष्केवल्ये स्तोत्रियानुरूपयोरनन्तरं धय्या शस्यते सा यजेति शब्दो ज्ञेयः। येयजामहाः ये यजमह इति शब्दः प्रगाथाः प्रगाथरूपत्वेन ध्येयाः ॥ २४ ॥

अ॒र्ध॒ऋ॒चैरु॒क्थानां॑ᳩ रू॒पं प॒दैरा॑प्नोति नि॒विदः॑। प्र॒ण॒वैः॑ श॒स्त्राणा॑ᳩ रू॒पं पय॑सा सोम॑ आप्यते ॥ २५ ॥

ऋचामर्धानि अर्धऋचास्तैः अर्धर्चादयः पुंसि चेति [पा० ७, ४, ३१] पुंस्त्वम् ऋत्यक इति [पा० ६, १, १२८] ऋकारस्य मल्यभावः अतस्त्यैरर्धर्चैरुक्थानां शस्त्रविशेषाणां रूपमाप्यते प्राप्यते। पदैर्निविदो न्यूङ्खानाप्नोति। प्रणवैः ओङ्कारैः शस्त्राणां रूपमाप्यते। पयसा दुग्धेन सोम आप्यते। अर्धर्चादय उक्थादयो ध्येयाः ॥ २५ ॥

अग्निभ्यां प्रातःसवनमिन्द्रेणैन्द्रं माध्यन्दिनम् । वैश्वदेवꣳ सरस्वत्या तृतीयमाप्तꣳ सवनम् ॥ २६ ॥

सवनसम्पत्तिमाह । अग्निभ्यां देवाभ्यां प्रातःसवनमाप्तं प्राप्तम् इन्द्रेण देवेन ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्यं माध्यन्दिनं सवनं प्राप्तम् सरस्वत्या देवतया कृत्वा वैश्वदेवं विश्वदेवदेवत्यं तृतीयं सवनं प्राप्तम् ॥ २६ ॥

वायव्यैर्वायव्यान्याप्नोति सतेन द्रोणकलशम् । कुम्भीभ्यामम्भृणौ सुते स्थालीभिः स्थालीराप्नोति ॥ २६ ॥

वायव्यानि सोमपात्राणि वायव्यैर्वायव्यानि पात्राणि आप्नोति । वैतसं पात्रं सतः तेन सतेन द्रोणकलशमाप्नोति । कुम्भी सुराधानी तद्द्वयमस्ति कुम्भीभ्यां शतच्छिद्राभ्यां सुराधानीभ्यामम्भृणौ पूतभृदाधवनीयौ सुतेऽभिषुते सोमे यौ स्तस्तावाप्नोति । स्थालीभिः कृत्वा स्थालीराप्नोति उभयत्र स्थालीसद्भावात् ॥ २७ ॥

यजुर्भिराप्यन्ते ग्रहा ग्रहैः स्तोमाश्च विष्टुतीः । छन्दोभिरुक्थाशस्त्राणि साम्नावभृथ आप्यते ॥ २८ ॥

यजुर्भिः यजूंषि आप्यन्ते ग्रहा ग्रहैराप्यन्ते स्तोमैः स्तोमा आप्यन्ते विष्टुतिभिर्विविधस्तुतिभिर्विष्टुतीर्विष्टुतय आप्यन्ते छन्दोभिरुक्थाशस्त्राणि उक्थानि शस्त्राणि चाप्यन्ते । साम्ना सामाप्यते । अवभृथेनावभृथ आप्यते ॥ ८२ ॥

इडाभिर्भक्षानाप्नोति सूक्तवाकेनाशिषः। शंयुना पत्नीसंयाजान् समिष्टयजुषा संस्थाम् ॥ २९ ॥

इडाभिरिडामाप्नोति भक्षैर्भक्षानाप्नोति सूक्तवाकेन सूक्तवाकमाप्नोति आशीर्भिराशिष आप्नोति शंयुना होमविशेषेण शंयुमाप्नोति पत्नीसंयाजैः पत्नीसंयाजानाप्नोति समिष्टयजुषा समिष्टयजुराप्नोति संस्थया संस्थामाप्नोति इडादीनामुभयत्र सद्भावात् ॥ २९ ॥

व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षयाप्नोति दक्षिणाम्। दक्षिणा श्रद्धामाप्नोति श्रद्धया सत्यमाप्यते ॥ ३० ॥

हुतोच्छिष्टभक्षयतूरात्रिमग्निहोत्रं जुहोतीति व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षया दक्षिणामाप्नोति दक्षिणा विभक्तिलोपः दक्षिणया श्रद्धामाप्नोति श्रदिति [निघ० ३, १०, २] सत्यनाम श्रत् सत्यं धीयते यस्यां सा श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः पुण्यवतां मनोविशेषः श्रद्धया सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्माप्यते प्राप्यते श्रद्धां विना ज्ञानाभावात् ॥ ३० ॥

एतावद्रूपं यज्ञस्य यद्देवैर्ब्रह्मणा कृतम्। तदेतत्सर्वमाप्नोति यज्ञे सौत्रामणी सुते ॥३१॥

यज्ञस्य सोमयज्ञस्य एतावत् एतत्परिमाणं रूपम् देवैर्ब्रह्मणा प्रजापतिना च यद्रूपं कृतं दृष्टम्। दर्शनकरणयोः को भेदः सुप्तप्रतिबुद्धन्यायो दर्शनं बुद्धिपूर्वं तु करणम्। सौत्रामणी सप्तम्येकवचनस्य पूर्वसवर्णदीर्घः सौत्रामणी सौत्रामण्यां यज्ञे

सुते सुरा सोमेऽभिषुते सति तदेतत् सोमयागरूपं सर्वमाप्नोति ॥ ३१ ॥

सुरावन्तं बर्हिषदꣳ सुवीरं यज्ञꣳ हिन्वन्ति महिषा नमोभिः । दधानाः सोमं दिवि देवतासु मदेमेन्द्रं यजमानाः स्वर्काः ॥ ३२ ॥

का० [१९, ३, ८] सुरावन्तमिति जुहोति । अध्वर्युस्त्रीनपि पयोग्रहान् सहैव जुहोतीत्यर्थः ॥ एवं सौत्रामण्याः सोमसम्पत्तिमापाद्य प्रकृतमनुसरति । चतस्रस्त्रिष्टुभोऽश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः । महिषा महान्तः ऋत्विजो यज्ञं सौत्रामणीसंज्ञं हिन्वन्ति वर्धयन्ति प्रापयन्ति वा । किम्भूतं यज्ञम् सुरावन्तं सुरा विद्यते यत्र स सुरावान् तम् सुरावान्वा एष बर्हिषद्यज्ञो यत्सौत्रामणीति [१२, ८, १, २] श्रुतेः । सुवीरं शोभना वीरा यत्र शोभनर्त्विजम् । कीदृशा महिषाः नमोभिरन्नैर्नमस्कारैर्वा सह दिवि स्वर्गे वर्तमानासु देवतासु सोमं दधानाः धारयन्तः । तत्र यज्ञे इन्द्रं यजमानाः यजन्तः सन्तो वयं मदेम हृष्येम । किम्भूता वयं स्वर्काः शोभनोऽर्कोऽर्चनं मन्त्रो वा येषां ते स्वर्काः यद्वा शोभनोऽर्कोऽन्नं येषां ते स्वर्का इत्यर्को वै देवानामन्नमन्नं यज्ञो यज्ञेनैवैनमन्नाद्येन समर्धयन्तीति [१२, ८, १, २] श्रुतेः । अर्को देवो भवति यदेनमर्चन्ति अर्को मन्त्रो भवति यदेनेनार्चन्ति अर्कमन्नं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो भवति संवृतः कटुकिम्नेति यास्कः [निरु० ५, ४] महिषशब्दो यद्यपि महन्नामसु पठितस्तथाप्यत्र ऋत्विग्वाचकः महिषा नमोभिरित्यृत्विजो वै महिषा इति [१२, ८, १, २] श्रुतेः ॥ ३२ ॥

यस्ते रसः सम्भृत ओषधीषु सोमस्य शुष्मः सुरया सुतस्य। तेन जिन्व यजमानं मदेन सरस्वतीमश्विनाविन्द्रमग्निम् ॥ ३३ ॥

का० [१९, २, ९] पालाशैः सौरान् मृण्मयमाहुतिमानश इति श्रुतेर्यस्त इति। प्रतिप्रस्थाता पालाशोलूखलैः सुराग्रहान् दक्षिणेऽग्नौ यजति मृण्मयपात्रमाहुतिं न व्याप्नोतीत्यर्थः॥ हे सुरे! ओषधीषु वर्तमानो यस्ते तव रसः सम्भृत एकीकृतः अपाञ्च वा एष ओषधीनाञ्च रसो यत् सुरेति [१२, ८, १ १] श्रुतेः। सुरया सह सुतस्य सोमस्य च यः शुष्मः यद्बलम्। मदयतीति मदस्तेन मदेन मदजनकेन तेन सुरारसेन सोमशुष्मेण च यजमानं सरस्वतीमश्विनौ इन्द्रमग्निं च जिन्व प्रीणीहि ॥ ३३ ॥

यमश्विना नमुचेरासुरादधि सरस्वत्यसुनोदिन्द्रियाय। इमं तꣳ शुक्रं मधुमन्तमिन्दुꣳ सोमꣳ राजानमिह भक्षयामि ॥ ३४ ॥

का० [१९, ३, १०—१२] अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रमश्विनेत्याश्विनं भक्षयन्ति द्विर्द्विरावर्त्तꣳ होतृब्रह्ममैत्रावरुणाः सारस्वतमाश्विनवदैन्द्रं यजमानः। त्रय आवृत्याश्विनं पयोग्रहं क्रमेण द्विर्द्विर्भक्षयन्ति सकृन्मन्त्रः होत्रादयः सारस्वतं पयोग्रहमदन्ति यजमान ऐन्द्रं पयोग्रहमत्तीति सूत्रार्थः॥ नमुचिनेन्द्रस्य वीर्यं पीतम् तस्मिन् हते रुधिरमिश्रं सोमो जातस्तं देवा पपुस्तदभिवादिन्येषा ऋक्। असुरस्यापत्यमासुरस्तस्मादसुरपुत्रान्नमुचेरधि सकाशाद् यं सोममाहरतामिति शेषः। अश्विनौ यमेनं नमुचेरध्याहरता-

मिति [१२, ८, १, ३] श्रुतेः। सरस्वती च यं सोममश्विभ्यामानीतमसुनोत् अभ्यषुणोत् किमर्थमिन्द्रियाय इन्द्रस्य वीर्य्याय भेषज्याय वा। तमश्व्याहृतं सरस्वतीसुतमिमं राजानमिह यज्ञेऽहं भक्षयामि। कीदृशं सोमं शुक्रं शुद्धं लोहितासंसृष्टमत एव मधुमन्तं रसवन्तमिन्दुमिदि परमैश्वर्य्ये परमैश्वर्य्यप्रदम् ॥ ३४ ॥

यदत्र॑ रि॒प्तᳬ र॒सिन॑: सु॒तस्य॒ यदिन्द्रो॒ अपि॑बच्छची॑भिः। अ॒हं तद॑स्य॒ मन॑सा शि॒वेन॒ सोम॒ᳬ राजा॑नमि॒ह भ॑क्षयामि ॥ ३५ ॥

का० [१९, ३, १४] यदत्रेति सौरान् भक्षयन्ति यथाभक्षितं प्राचीनावीतिनो दक्षिणतः। अध्वर्य्वादय आश्विनं होत्रादयः सारस्वतं यजमान ऐन्द्रं सुराग्रहं यदत्रेति मन्त्रेण विहारदक्षिणे स्थिताः प्राचीनावीतिनो भक्षयन्ति आम्नाणमल्पेन मूल्येन भक्षणमित्यर्थः ॥ रसोऽस्त्यस्मिन्निति रसी तस्य रसिनो रसवतः सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य यत् सामान्ये नपुंसकत्वम् यो भागः अत्र सुरायां रिप्तं लिप्तं सोमसम्बन्धि यत् कृत्वा इन्द्रः अपिबत्। सोमं राजानमिति द्वितीये षष्ठ्यर्थे अस्य विशेषणत्वात् अस्य सोमस्य राज्ञः तत् तं सुरानिर्गतं सोमं शिवेन शुद्धेन मनसा इह यज्ञेऽहं भक्षयामि सुरासकाशाच्छुद्धं कृत्वा भक्षयामि। तथा च श्रुतिः [१२, ८, १, ५] अहं तदस्य मनसा शिवेनेत्यशिव इव वा एष भक्षो यत्सुरा ब्राह्मणस्य शिवमेवैनमेतत् कृत्वात्मधत्त इति ॥ ३५ ॥

पि॒तृभ्य॑: स्व॒धायि॒भ्य॑: स्व॒धा नम॑:। पि॒ता-

महेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः। प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः। अक्षन् पितरः। अमीमदन्त पितरः। अतीतृपन्त पितरः। पितरः शुन्धध्वम् ॥ ३६ ॥

का० [१९, ३, १७] अङ्गारेषु वा बर्हिष्परिधि दक्षिणतो जुहोत्याश्विनमुत्तरे मध्यमे सारस्वतमैन्द्रं दक्षिणे पितृभ्य इति प्रतिमन्त्रं सुराग्रहाणां भक्षणम् प्राणम् अन्येन मूल्येन भूपालपानमिति पक्षत्रयमुक्तम् चतुर्थमाह यद्वाहवनीयस्याङ्गारेषु परिधेर्बहिर्दक्षिणादिक्स्थेषु होमशेषान् सुराग्रहान् पितृभ्य इति प्रतिमन्त्रं जुहोति तदेवाह उत्तरेऽङ्गारे आश्विनम् मध्यमे सारस्वतम् दक्षिणे ऐन्द्रं सुराग्रहं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ अपसव्येन कर्म। सप्त यजूंषि पितृदेवत्यानि। पितृभ्यः स्वधासंज्ञकं नमोऽन्नमस्तु स्वधा वै पितृणामन्नमिति श्रुतेः। यद्वा पितृभ्यः स्वधान्नमस्तु तेभ्यो नमो नमस्कारश्चास्तु कीदृशेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधामन्नं प्रति यन्ति गच्छन्तीत्येवंशीलाः स्वधायिनस्तेभ्यः। इण् गताविति धातोः सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्य इति [पा० ३, २, ७८] णिनिप्रत्ययः पितृभ्य इति बहुवचनं पितृव्याद्यपेक्षं पूजार्थं वा। एवं पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्य इति मन्त्रौ व्याख्येयौ ॥ का० [१९,३, १८] अक्षन् पितर इति प्रक्षालनेनोपसिञ्चति। सौरग्रहहोमपात्रक्षालनजलेन यथास्वमङ्गारान् सिञ्चति प्रतिमन्त्रम् ॥ पितरः अक्षन् भक्षितवन्तः घसॢ अदने लुङि रूपम्। पितरोऽमीमदन्त मद तृप्तौ तृप्ताः ॥ अतीतृपन्त तर्पिता अस्माभिः पितरः यद्वास्मानतीतृपन्त तर्पयन्ति तृप्ताः सन्तोऽभीष्टदानेन ॥ का० [१९, ३, २९] पितरः

शुन्धध्वमिति जपति ॥ हे पितरः ! शुन्धध्वं शुद्धाः पाणिप्रक्षालनेन शुद्धा यूयं भवत ॥ ३६ ॥

पुनन्तु मा पितरः सोम्यासः पुनन्तु मा पितामहाः । पुनन्तु प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा ॥ पुनन्तु मा पितामहाः पुनन्तु प्रपितामहाः । पवित्रेण शतायुषा विश्वमायुर्व्यश्नवै ॥ ३७ ॥

का० [१९, ३, २०] कुम्भीमासज्य कुम्भवच्छतवितृण्णां वालपवित्रहिरण्यान्यन्तर्धाय नवर्चं वाचयति पुनन्तु मेति । दक्षिणाहवनीयपार्श्वयोः स्तम्भद्वयोपरि दक्षिणाग्रे वंशं निधाय तत्रस्थे शिक्ये शतच्छिद्रां कुम्भीं निधाय कुम्भीतले वालादीनि निधाय तत्र सुराशेषं सिक्त्वाग्नेरुपरि स्रवन्त्यां सुरायां नवर्चं यजमानं वाचयेत् वालो गोऽश्ववालकृतं सुरागलनम् पवित्रमजाविलोमकृतं पयोगलनम् हिरण्यं शतमानमितम् प्रत्यृचं वाचनमिति सूत्रार्थः ॥ द्वे पितृदेवत्येऽनुष्टुभौ । पितरो मा मां पुनन्तु शोधयन्तु केन पवित्रेण गोऽश्ववालकृतेन कीदृशेन पवित्रेण शतायुषा शतं शतवर्षमितमायुर्यस्मात्तच्छतायुस्तेन येन पूतः शतायुर्भवतीत्यर्थः । पितामहाश्च मां पुनन्तु प्रपितामहाश्च मां पुनन्तु कीदृशः पित्रादयः सोम्यासः सोम्याः सोमं सम्पादयन्ति सोम्याः ॥ आदरार्थं पुनर्वचनम् पितामहाः प्रपितामहाश्च मां पुनन्तु शतायुषा पवित्रेण । एवं पित्रादिभिः पूतोऽहं विश्वं सर्वमायुः व्यश्नवै व्याप्नवै प्राप्नुयाम् अशूङ् व्याप्तौ लोट् ॥ ३७ ॥

अग्न आयूंषि पवस आसुवोर्जमिषं

च नः। आरे बाधस्व दुच्छुनाम् ॥ ३८ ॥

प्रजापतिदृष्टाग्निदेवत्या गायत्री। हे अग्ने! त्वमायूंषि पवसे स्वत एवायुःप्रापकानि कर्माणि पावयसे चेष्टयसे अन्तर्भूतण्यन्तः। अत एव नोऽस्मदर्थमिषं व्रीह्यादिधान्यमूर्जं दध्यादि च आसुव आपय देहीत्यर्थः जीवनहेतुत्वात्। किञ्च आरे दूरेऽपि स्थितानां दुच्छुनाम् दुष्टाश्च ते श्वानश्च दुच्छानः तेषाम् कर्मणि षष्ठी दुष्टान् शुनः सारमेयप्रायान् दुर्जनान् बाधस्व नाशयसि दुर्जने जीवनाशक्तेः ॥ ३८ ॥

पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा धियः। पुनन्तु विश्वा भूतानि जातवेदः पुनीहि मा ॥ ३९ ॥

अनुष्टुप् देवजनधीविश्वभूतजातवेदोदेवत्या। देवानां जना देवजनाः देवानुगामिनो जना मां पुनन्तु मनसा सह धियः बुद्धयः कर्माणि वा मां पुनन्तु विश्वा विश्वानि सर्वाणि भूतानि मां पुनन्तु हे जातवेदः! त्वमपि मां पुनीहि ॥ ३९ ॥

पवित्रेण पुनीहि मा शुक्रेण देव दीद्यत्। अग्ने क्रत्वा क्रतूँ२॥ रनु ॥ ४० ॥

अग्निदेवत्या गायत्री। हे अग्ने! हे देव! शुक्रेण शुक्लेन शुद्धेन पवित्रेण मा मां पुनीहि। किम्भूतस्त्वम् दीद्यत् अति दीप्यतीति दीद्यत् दीप्यमानः दिवेर्यङ्लुगन्तं रूपम्। किञ्च हे अग्ने! क्रतूननु अस्माकं यज्ञाननुलक्ष्य क्रत्वा क्रतुना कर्मणा त्वं पुनीहि यज्ञे मां पुनीहि यद्वा यज्ञान् पुनीहि सम्यक् कारयेत्यर्थः ॥ ४० ॥

यत् ते पवित्रमर्चिष्यग्ने विततमन्तरा ।
ब्रह्म तेन पुनातु मा ॥ ४१ ॥

आग्नेयी गायत्री तृतीयः पादो ब्रह्मदेवत्यः । हे अग्ने ! ते तव अर्चिषि ज्वालायामन्तरा मध्ये यत् ब्रह्म त्रयीरूपं परब्रह्मरूपं वा पवित्रं विततं विस्तृतं प्रसारितं तेन पवित्रेण मा मां भवान् पुनातु ॥ ४१ ॥

पवमानः सो अद्य नः पवित्रेण विचर्षणिः ।
यः पोता स पुनातु मा ॥ ४२ ॥

सोमदेवत्या गायत्री तृतीयः पादो वायुदेवत्यः । स पवमानः पवतेऽसौ पवमानः शोधकः सोमः अद्यास्मिन् दिने पवित्रेण नोऽस्मान् पुनातु कीदृशः सोमः विचर्षणिः विविधं चष्टे विचर्षणिः द्रष्टा कृताकृतस्य: । यद्वा विशिष्टाः चर्षणयो मनुष्याः ऋत्विजो यस्य सः । किञ्च यः पोता पुनाति पवते वा पोता वायुः स मा मां पुनातु ॥ ४२ ॥

उभाभ्यां देव सवितः पवित्रेण सवेन च ।
मां पुनीहि विश्वतः ॥ ४३ ॥

सवितृदेवत्या गायत्री । हे देव ! सवितः ! उभाभ्यां कृत्वा विश्वतः सर्वतो मां पुनीहि उभाभ्यां काभ्याम् पवित्रेण अजाविलोमनिर्मितेन सवेनाभ्यनुज्ञया च त्वदाज्ञया यज्ञसिद्धिरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

वैश्वदेवी पुनती देव्यागाद्यस्यामिमा बह्व्यस्तन्वो वीतपृष्ठाः । तया मदन्तः सधमादेषु वयꣳ स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ४४ ॥

विश्वदेवदेवत्या त्रिष्टुप्। इयं प्रवल्हिका। अज्ञाताभिधेया। ततः काञ्चिद्देवतामुद्दिश्य व्याख्यास्यामः दक्षिणाग्नेरुपरि श्रतात्तस्था कुम्भी क्षरति ताम् सौत्रामणीं वा वाचं वा उखां वा। देवी द्योतमाना सुराकुम्भी आगता कीदृशी वैश्वदेवी विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्यो हिता वैश्वदेवी विश्वेभ्यो देवेभ्य आगता वा पुनती पावनं कुर्वती। यस्यां कुम्भ्यामिमाः प्रत्यक्षतो दृश्यमानाः बह्व्यो बहुसंख्याकाः तन्वः शरीरप्राया धाराः वर्त्तन्ते। कीदृश्यस्तन्वः वीतपृष्ठाः वीतमिष्टं पृष्ठं स्वरूपं यासां ताः कामितशरीराः सुराधाराः सुरैः काम्यन्ते। तया कुम्भ्या सधमादेषु यज्ञस्थानेषु मदन्तो मोदमानाः सन्तो वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम सह माद्यन्ति देवा येषु ते सधमादाः सध मादस्थयोश्छन्दसीति [पा० ६, ३, ९६] सहस्य सधादेशः ॥ ४४ ॥

ये स॑मा॒नाः सम॑नसः पि॒तरो॑ यम॒राज्ये॑।
तेषां॑ लो॒कः स्व॒धा नमो॑ य॒ज्ञो दे॒वेषु॑ कल्पताम्
॥ ४५ ॥

का० [१८, ३, २२] ये समाना इति यजमानो जुहोति। सकृदुद्गृहीतमाज्यं दक्षिणेऽग्नौ प्राचीनावीती दक्षिणामुखो यजमानो जुह्वा जुहोतीत्यर्थः॥ द्वे अनुष्टुभौ। आद्या पितृदेवत्या। यमराज्ये यमस्य राज्यं यस्मिन् तत्र यमलोके ये पितरो वर्त्तन्ते धर्मराजः पितृपतिरिति [अमर० १, १, ५८] अभिधानात्। कीदृशाः पितरः समानाः जातिरूपादिभिस्तुल्याः समनसः समानं मनो येषां ते तुल्यमनस्काः समानस्य छन्दसीति [पा० ६, ३, ८४ [समानस्य सादेशः। तेषां पितॄणां

लोका: विभक्तिव्यत्यय: लोके स्वधा: नम: स्वधाशब्दोपलक्षितं नमोऽन्नमस्तु यद्वान्नं नमस्कारश्चास्तु । यज्ञस्तु देवेषु कल्पतां देवांस्तर्पयितुं समर्थो भवत्वित्यर्थ: ॥ ४५ ॥

ये स॒मा॒ना: सम॑नसो जी॒वा जी॒वे॒षु॑ मा॒म॒का: । तेषा॒ᳩं श्रीर्मयि॑ कल्पताम॒स्मिन् लो॒के श॒त॑ᳩं समा॑: ॥ ४६ ॥

का० [१९, ३, २४] उत्तरे यज्ञोपवीत्युत्तरया । उत्तरे उत्तरवेद्याहवनीये कृतसव्यो यजमान उत्तरयाग्निमया ऋचाज्यं जुहोतीत्यर्थ: ॥ यजमानाशी: श्रीदेवत्या । जीवन्तीति जीवास्तेषु जीवेषु प्राणिषु मध्ये ये समाना: समनस: समनस्का: मामका मदीया जीवा: प्राणिन: । सपिण्डा: ये मे ते मामका: तवकममकावेकवचन इति [पा० ४, ३, ३] अस्मादो ममकादेश: । अस्मिन् लोके भूलोके शतं समा: शतवर्षपर्यन्तं तेषां मामकानां जीवानां श्रीर्मयि कल्पतां तास्त्यक्त्वा मयि क्लृप्ता भवतु मामाश्रयतामित्यर्थ: गोत्रिणो हि पापात्मान: सहजा: शत्रवोऽत एवं प्रार्थ्यते ॥ ४६ ॥

द्वे सृ॒ती अ॑शृणवं पि॒तॄ॒णाम॒हं दे॒वाना॑मु॒त मर्त्या॑नाम् । ताभ्या॑मि॒दं विश्व॒मेज॒त्समे॑ति॒ यद॑न्त॒रा पि॒तर॑ᳪं मा॒तर॑ᳪं च ॥ ४७ ॥

का० [१९, ३, २५] अन्वारब्धेषु पयो जुहोति द्वे स्रुती इति । ऋत्विग्यजमानेषु कृतान्वारम्भेषु अध्वर्यु: पयो जुहोतीत्यर्थ: । देवयानपितृयाणमार्गदेवत्या त्रिष्टुप् । मर्त्यानां मरणधर्मिणां प्राणिनां द्वे स्रुती द्वौ मार्गौ अहमश्रृणवं श्रुतवानस्मि श्रुतित: स एष देवयानो वा पितृयाणो वा पन्था

इति श्रुतेः। के द्वे सृती अत आह देवानां मार्ग एकः उतापि च पितॄणाम् देवमार्गः पितृमार्गश्चेति। पितरं मातरम् द्यौः पिता पृथिवी माता। असौ वै पितेयं मातेति [१२, ८, १, २१] श्रुतेः। पितरं मातरञ्च अन्तरा भूलोकद्युलोकयोर्मध्ये तत् एजत् कम्पमानं क्रियावत् विश्वं सर्वमिदं ताभ्यां सृतिभ्यां देवयानपितृयानाभ्यां समेति सङ्गच्छते ताभ्यां सृतिभ्यां सुहुतमस्तु ॥ ४७ ॥

इदं हविः प्रजननं मे अस्तु दशवीरꣳ सर्वगणꣳ स्वस्तये। आत्मसनि प्रजासनि पशुसनि लोकसन्यभयसनि। अग्निः प्रजां बहुलां मे करोत्वन्नं पयो रेतो अस्मासु धत्त ॥ ४८ ॥

का० [१९, ३, २६] शेषं यजमानो भक्षयतीदꣳ हविरिति। उखास्थितं शेषं पयो यजमानो भक्षयतीत्यर्थः॥ यजमानाशीर्देवत्या त्र्यवसाना अष्टिः एको: व्यूहः। इदं पयोरूपं हविर्मे मम स्वस्तये अविनाशयास्तु। कीदृशं हविः प्रजननं प्रजनयतीति प्रजननं प्रजोत्पादकम्। दशवीरं दश वीराः प्राणा यत्र तत् यत्र पीते दशानां प्राणापानव्यानोदानसमाननागकूर्मकृकरदेवदत्तधनञ्जयसंज्ञानां प्राणानां स्वास्थ्यं भवतीत्यर्थः प्राणा वै दश वीराः प्राणानेवात्मन्धत्त इति [१२, ८, १, २२] श्रुतेः। तथा सर्वगणं सर्वे गणा अङ्गानि यस्मिंस्तत् यत्र पीतेऽङ्गानि स्वस्थानि स्युरित्यर्थः। अङ्गानि वै सर्वे गणा अङ्गान्येवात्मन्धत्त इति [१२, ८, १, २२] श्रुतेः। आत्मसनि आत्मानं सनोति सनति ददाति भजते वा षणु दाने तुदादिः षण

सम्भक्तौ भ्वादिः। एवमग्रेऽपि। प्रजासनि पशुसनि आत्मा-
नमेव सनोति पशून् सनोतीत्यादिश्रुतेः [१२, ८, १, २२]।
लोकसनि लोकमैहिकं सनोति ऐहिकं सुखं ददातीत्यर्थः।
लोकाय वै यजते तमेव जयतीति [२२] श्रुतेः। अभयसनि
अभयं स्वर्गं सनोति स्वर्गो वै लोकोऽभयꣳ स्वर्ग एव लोके-
ऽन्ततः प्रतितिष्ठतीति [२२] श्रुतेः। एवं हविः प्रार्थ्याग्निं
प्रार्थयते अग्निर्मे मम प्रजां बहुलां प्रवृद्धां करोतु। एवमग्नि-
मुक्त्वा ऋत्विज आह हे ऋत्विजः! अस्मासु अन्नं व्रीह्यादि
पयो दुग्धं रेतो वीर्य्यवत्तां यूयं धत्त स्थापयत। तद्य एवेनमेते
याजयन्ति तानेतदाहैतन्मयि सर्वं धत्तेति [२२] श्रुतेः
॥ ४८ ॥

उदी॑रता॒मव॑र॒ उत्प॑रा॑स॒ उन्म॑ध्य॒माः पि॒तर॑ः
सो॒म्यासः॑। असुं॒ य ई॒युर॑वृ॒का ऋ॑त॒ज्ञास्ते
नो॑ऽवन्तु पि॒तरो॒ हवे॑षु ॥ ४९ ॥

का० [१९, ३, २१] सोमवतां बर्हिषदामग्निष्वात्तानाञ्च।
उदीरतामित्यादित्रयोदशर्चोऽनुवाकः तत्र उदीरताम् [४९]
अङ्गिरसः [५०] ये नः [५१] इति ऋक्त्रयस्याग्निष्वात्तानित्य-
न्त्यायाश्च [६१] विनियोगः कल्पकतोक्तः त्वं सोमेति [५२] तृचं
सोमवताम् बर्हिषद इति [५५] तृचं बर्हिषदाम् आयन्तु
न इति [५८] तृचमग्निष्वात्तानाम् पुनन्तु मेति [३९]
नवर्चं वाचनान्तरं त्वं सोमेत्यादि [५२] तन्वं कल्पयाती-
त्यन्तं नवर्चं प्रत्यृचमध्वर्युर्यजमानेन वाचयतीत्यर्थः॥ त्रयो-
दश शङ्खदृष्टाः पितृदेवत्याः एकादशी अग्निष्वात्ताः पितरः
[५९] इयं जगती अन्या द्वादश त्रिष्टुभः। अवरे अस्मिन्

लोकेऽवस्थिताः पितरः उदीरताम् ऊर्ध्वं आमन्ताम् ऊर्ध्वलोकं गच्छन्तु ईर कम्पने अदादिः लोट् । परासः पराः परस्मिन् लोके स्थिताः पितर उदीरतां तस्मादपि स्थानात् परं स्थानं गच्छन्तु । उन्मध्यमाः मध्ये भवा मध्यमाः मध्यमाः पितरः उदीरताम् । कीदृशाः पितरः सोम्यासः सोमं सम्पादयन्ति ते सोम्याः । ये च असुं प्राणमीयुः वातात्मानो वातरूपं प्राप्तास्ते पितरो हवेषु आह्वानेषु नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु । कीदृशाः अवृकाः नास्ति वृकः शत्रुर्येषां ते उदासीनाः ऋतज्ञा सत्यज्ञा यज्ञज्ञा वा स्वाध्यायनिष्ठा वा ॥ ४९ ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः । तेषां वयꣳ सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ५० ॥

ये नोऽस्माकं पितरः तेषां सुमतौ शोभनबुद्धौ वयं स्याम भवेम अस्तेर्लिङ् तेऽस्मासु सुमतिं कुर्वन्त्वित्यर्थः तेषां भद्रे कल्याणकारिणि सौमनसे शोभनमनस्त्वेऽपि वयं स्याम सुमनसो भावः सौमनसम् अस्मासु कल्याणं मनः कुर्वन्त्वित्यर्थः । कीदृशानां तेषां यज्ञियानां यज्ञे हिता यज्ञियाः यज्ञसम्पादिनः । कीदृशाः पितरः अङ्गिरसः अङ्गिरसो बह्न्यपत्यानि अङ्गिरसः बहुत्वे तद्धितलोपः । नवा नूतना ग्वा गतिर्येषां ते नवा नवनीया स्तोतव्या ग्वा येषामिति वा । अथर्वाणः अथर्वणो मुनेर्बह्न्यपत्यानि । भृगवः भृगोरपत्यानि । सोम्यासः सोममर्हतीति य इति [पा० ४, ४, १३७] यः सोमसम्पादिनः ॥ ५० ॥

ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासोऽनूहिरे

सोमपीथं वसिष्ठाः। तेभिर्यमः सꣳरराणो हवीꣳष्युशन्नुशद्भिः प्रतिकाममत्तु ॥ ५१ ॥

नोऽस्माकं ये पूर्वे पितरः सोमपीथं सोमपानमनूहिरे अनुवहन्ति स्म देवान् प्रापितवन्तः। कीदृशाः सोम्यासः सोमसम्पादिनः। वसिष्ठाः वसिष्ठस्य गोत्रापत्यानि। यमः तेभिः तैः पितृभिः संरराणः प्रीयमाणः सन् प्रतिकामं हवींषि अत्तु भक्षयतु रा दाने शानच्प्रत्ययः। कीदृशो यमः उशन् वष्टि कामयते इत्युशन् कामयमानः। कीदृशैः तैः उशद्भिः उशन्ति ते उशन्तः तैः कामयमानैः वश कान्तौ शतृप्रत्ययः ॥ ५१ ॥

त्वꣳ सोम प्रचिकितो मनीषा त्वꣳ रजिष्ठमनु नेषि पन्थाम्। तव प्रणीती पितरो न इन्दो देवेषु रत्नमभजन्त धीराः ॥ ५२ ॥

त्वं मनीषा मनीषया स्वप्रज्ञया रजिष्ठमृजुतमं देवयानं पन्थां पन्थानमनु नेषि अनुनयसि प्रापयसि। मनीषा तृतीयैकवचने पूर्वसवर्णदीर्घः। अत्यन्तमृजुः रजिष्ठः अतिशायने तमबिष्ठनौ [पा० ५, ३, ५५] विभाषर्जोश्छन्दसीति [पा० ६, ४, १६२] ऋकारस्य र इष्ठादिषु। पन्थाम् अयस्मयादीनि छन्दसीति [पा० १, ४, २०] सर्वनामस्थानेऽपि पदसंज्ञायां नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति [पा० ८, २, ७] नलोपे सवर्णदीर्घे पन्थामिति रूपम्। अनुनेषि नयतेः शपि लुप्ते गुणे लटि रूपम्। कीदृशस्त्वम् प्रचिकितः कित् ज्ञाने प्रकर्षेण चिकितः चेतनावान् विशिष्टचैतन्ययुतः। किञ्च हे इन्दो! सोम! नोऽस्माकं पितरः तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेनाभ्यनुज्ञानेन देवेषु विष्टये रत्नं रमणीयं यज्ञफलमभजन्त

सिषेविरे सोमयागेनैव स्वर्गाप्ताः। कीदृशाः पितरः धीराः धीमन्तः यज्ञज्ञानवन्तः॥ ५२॥

त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वे कर्माणि चक्रुः पवमान धीराः। वन्वन्नवातः परिधीँ२॥ रपोर्णु वीरेभिरश्वैर्मघवा भवा नः॥ ५३॥

हे सोम! हे पवमान! शोधक! नोऽस्माकं धीरा धीमन्तः पूर्वे पूर्वजाः पितरः हि यस्मात्कारणात् त्वया कृत्वा कर्माणि यज्ञादीनि चक्रुः अतः प्रार्थये त्वं परिधीनुपद्रवकारिणः अपोर्णुहि अपगमय ऊर्णुञ् आच्छादने लोट् परिदधति सर्वत उपद्रवाय तिष्ठन्ति ते परिधयो यज्ञोपद्रावकाः। कीदृशस्त्वं वन्वन् वनुत इति वन्वन् अस्मत्कर्माणि सम्भजमानः। तथावातः नास्ति वातो यस्य वात उपलक्षणं वाताद्युपद्रवरहितः किञ्च वीरेभिर्वीरैः अश्वैश्च सहितः सन्नोऽस्माकं मघवा धनवान् भव मघं धनमस्यास्तीति मघवा यो यस्य दाता स तदीयधनवानिति लोकप्रसिद्धिः। भवेत्यस्य संहितायां दीर्घः परिधीन् अपेत्यत्र दीर्घादटि समानपाद इति [पा० ८, ३, ६] नकारस्य रुः॥ ५३॥

त्वꣳ सोम पितृभिः संविदानोऽनु द्यावापृथिवी आततन्थ। तस्मै त इन्दो हविषा विधेम वयꣳ स्याम पतयो रयीणाम्॥ ५४॥

हे सोम! त्वं द्यावापृथिवी अन्वाततन्थ विस्तारितवान् तनु विस्तारे लिट् बभुथाततन्थेत्यादिना [पा० ७, २, ६४] निपातः। किम्भूतस्त्वं पितृभिः संविदानः संवित्त इति संविदानः संवादं कुर्वाणः समो गमित्यादिना [पा० १, ३, २९]

आत्मनेपदित्वाच्छानच्। हे इन्दो! तस्मै ते तुभ्यं वयं हविषा विधेम हविर्दद्मः विभक्तिव्यत्ययः विधतिर्दानार्थः हविर्दानेन च वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम ॥ ५४ ॥

बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वागिमा वो हव्या चकृमा जुषध्वम्। त आगतावसा शन्तमेनाथा नः शं योररपो दधात ॥ ५५ ॥

सोमवतां पितॄणां षडृचः समाप्तः अतो बर्हिषदां पितॄणां तृचः॥ बर्हिषदः बर्हिषि दर्भे सीदन्तीति बर्हिषदः पृषोदरादित्वादन्त्यलोपः हे बर्हिषदः पितरः! ते यूयमूत्या अवनेन निमित्तेन अर्वागागत आगच्छत किमर्थमिति चेत् वो युष्माकमिमा इमानि हव्या हव्यानि वयं चकृम करोतेर्लिट् कृतवन्तः तानि यूयं जुषध्वं सेवध्वम्। अथानन्तरं शन्तमेन सुखयितृतमेनावसावनेन तर्पिताः सन्तो नोऽस्माकं शं सुखं रोगशमनं योः भयपृथक्करणमरपः पापाभावं च दधात धत्त स्थापयत तप्तनबिति [पा० ७, १, ४५] तबादेशात् आभ्यस्तयोरात इति [पा० ६, ४, ११२] आल्लोपाभावः। शं योः शमनं च रोगाणां यावनं च भयानामिति [निरु० ४, २१] यास्कः। रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः [निरु० ४, २१] ॥ ५५ ॥

आहं पितॄन् सुविदत्राँ२॥ अवित्सि नपातं च विक्रमणं च विष्णोः। बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भजन्त पित्वस्त इहागमिष्ठाः ॥ ५६ ॥

अहं पितॄन् आ अवित्सि आभिमुख्येन वेद्मि विदितवान्

विदेर्लङि आत्मनेपदे उत्तमैकवचनरूपम्। कीदृशान् पितॄन् सुविदत्रान् सुष्ठु विशेषेण ददतीति सुविदत्राः तान् कल्याणदानान्। किञ्च वेवेष्टि विष्णुः तस्य विष्णोः व्यापनशीलस्य यज्ञस्य यज्ञो वै विष्णुरिति [१, १, २, १] श्रुतेः। तस्य नपातं विक्रमणं च वेद्मि नास्ति पातो यत्र स नपातो देवयानपथः यत्र गतानां पातो नास्ति विविधं क्रमणं गमनागमनं यत्र स विक्रमणः पितृयानपथः यत्र गतानां पुनर्भोगान्ते पतनम् यज्ञसम्बन्धिनौ देवयानपितृयानौ पन्थानौ वेद्मीत्यर्थः उक्तामिनः पितॄंश्च। अतो ब्रवीमि ये बर्हिषदः पितरः स्वधया सवनीयलक्षणेनान्नेन सह सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पित्वः पानं भजन्त भजन्ते सेवन्ते लङ् अडभाव आर्षः ते इह यज्ञे आगमिष्ठाः आगच्छन्तु लोडर्थे लुङ् पुरुषवचनव्यत्ययः ॥ ५६ ॥

उपहूताः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु। त आगमन्तु त इह श्रुवन्त्वधिब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥ ५७ ॥

हे पितरः! इह यज्ञे आगमन्तु आगच्छन्तु व्यत्ययेन शपो लुक् ते श्रुवन्तु अस्मद्वचः शृण्वन्तु श्रुत्वा च अधिब्रुवन्तु पितृभिः पुत्राणां यद्वक्तव्यं तद्वदन्तु ते अस्मानवन्तु। कीदृशाः पितरः प्रियेषु अभिरुचितेषु हविःषु उपहूताः सोम्यासः सोम्याः कीदृशेषु प्रियेषु बर्हिष्येषु बर्हिषि भवानि बर्हिष्याणि तेषु बर्हिषि सादितेषु तथा निधिषु निधिभूतेषु निधिवत् स्थापनीयेषु ॥ ५७ ॥

आयन्तु नः पितरः सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः

पथिभिर्देवयानैः। अस्मिन् यज्ञे स्वधया मद-न्तोऽधिब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥ ५८ ॥

चतस्र ऋचोऽग्निष्वात्तानां पितृणाम् ॥ नोऽस्माकं पितरः देवयानैः पथिभिर्मार्गैः आयन्तु आगच्छन्तु देवैः सह यान्ति पितरो येषु ते देवयाना मार्गाः तैः। कीदृशाः पितरः सोम्यासः सोम्याः सोमपानार्हाः। अग्निष्वात्ताः अग्निना स्वात्ताः स्वादिताः अग्निर्यान् दहन् स्वादयति। श्रौतस्मातकर्मानुष्ठा-यिनः। येषां पुत्रादिभिरेतत् कर्मानुष्ठीयते तदुक्तम् पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्न-स्याप्नाति विष्टपमिति। किञ्च पितर आगत्यास्मिन् यज्ञे स्वध-यान्नेन मदन्तः तृप्यन्तस्तुष्टाः सन्तो नोऽस्मानधिब्रुवन्तु अधि-कान् वदन्तु तद्वाक्यात्तथैव वयमधिकाः स्यामेत्यर्थः ते पितरो-ऽस्मानवन्तु पालयन्तु ॥ ५८ ॥

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत सदः-सदः सदत सुप्रणीतयः। अत्ता हवीꣳषि प्रयतानि बर्हिष्यथा रयिꣳ सर्ववीरं दधातन ॥ ५९ ॥

हे अग्निष्वात्ताः पितरः! इह यज्ञे यूयमागच्छत आगत्य च सदः सदः—प्रतिगृहं सदत उपविशत नित्यवीप्सयोरिति [पा० ८, १, ४] द्वित्वम्। कीदृशा यूयं सुप्रणीतयः शोभना प्रणीतिः प्रणयनं तेषां ते। ततः सदस्सुपविष्टाः सन्तः हवींषि अत्त भक्षयत अत्त लोट् संहितायां दीर्घः। कीदृशानि हवींषि बर्हिषि दर्भे प्रयतानि नियमपूर्वकं स्थापितानि प्रकर्षेण यम्यन्ते नियम्यन्ते तानि प्रयतानि। अथानन्तरं तृप्ताः सन्तः सर्ववीरं रयिं ददातन स्थापयत सर्वे वीराः पुत्रा

यत्र तम् । निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] दीर्घोऽथशब्दस्य तप्तनविति [पा० ७, १, ४५] तनबादेशः ॥ ५८ ॥

ये अ॒ग्नि॒ष्वा॒त्ता ये अन॑ग्निष्वात्ता मध्ये॑ दि॒वः स्व॒धया॑ मा॒दय॑न्ते । तेभ्यः॑ स्व॒राडसु॑नीतिमे॒तां य॑थाव॒शं त॒न्वं॑ कल्पयाति ॥ ६० ॥

ये पितरः अग्निष्वात्ताः अग्निना दग्धाः विधिवदौर्ध्वदेहिकं प्राप्ताः ये चानग्निष्वात्ता न अग्निना स्वादिता अदग्धाः श्मशानकर्म न प्राप्ता सन्तः दिवः स्वर्गस्य मध्ये स्वधयान्नेन स्वकर्मोपार्जितेन मादयन्ते तृप्यन्ति सुखं सेवन्ते । स्वराट् स्वेनैव राजते स्वराट् यमः तेभ्यः पितृभ्योऽर्थे यथावशं वशोऽभिलाषः यथाकाममेतां मनुष्यसम्बन्धिनीं तन्वं शरीरं कल्पयाति कल्पयतु लेट् लेटोऽडाटौ तेभ्यो नरशरीरं यमो ददात्वित्यर्थः । कीदृशीं तन्वमसुनीतिम् असून् प्राणान् नयति प्राप्नोत्यसुनीतिः प्राणयुक्ता चिरकालजीविनीत्यर्थः ते यथा पुनः स्तम्भनं कुर्वन्ति ॥ ६ ॥

अ॒ग्नि॒ष्वा॒त्तानृ॑तु॒मतो॑ हवामहे नाराश॒ꣳसे सो॑मपी॒थं य आ॒शुः । ते नो॒ विप्रा॑सः सु॒हवा॑ भवन्तु व॒यꣳ स्या॑म॒ पत॑यो रयी॒णाम् ॥ ६१ ॥

अग्निष्वात्तान् पितॄन् वयं हवामहे आह्वयामः । कीदृशानृतुमतः ऋतवो विद्यन्ते येषु ते ऋतुमन्तः तानृतुयुक्तानाह्वयामः । ये पितरो नाराशंसे चमसे सोमपीथं सोमपानमाशुः अश्नन्ति स्म अश भोजने लिट् अथ यदि नाराशꣳसेषु सत्र इत्युपक्रम्य पितृभ्यो नाराशꣳसेभ्यः स्वाहेति जुहुयादिति [१२, ६, १, ११] श्रुत्या नाराशंसे चमसे पितृणाम्

भक्त: प्रतिपादित: । ते पितरो नोऽस्माकं सुहवा: स्वाह्वाना भवन्तु अस्मदाहूता: शीघ्रमायान्त्वित्यर्थ: । एवं पितृष्वाहूतेषु वयं रयीणां धनानां पतय: स्वामिन: स्याम भवेम ॥ ६१ ॥

आच्या जानु दक्षिणतो निषद्येमं यज्ञमभिगृणीत विश्वे । मा हिंसिष्ट पितर: केनचिन्नो यद्व आग: पुरुषता कराम ॥ ६२ ॥

कात्यायनेन आच्य जान्वित्यनुवाकस्य विनियोगो नोक्त: उदीरतामित्यनुवाकद्वयस्य आह्नेऽस्नत्सु हिजेषु जपे विनियोग: ॥ दशर्चोऽनुवाक: आद्या नव पितृदेवत्या: । द्वे त्रिष्टुभौ । हे पितर: ! विश्वे सर्वे सोमवन्तो बर्हिषदोऽग्निष्वात्ताश्च यूयमिमं यज्ञं सौत्रामणीमभिगृणीत अभिष्टुत दक्षिणामन्त्रकालकर्तृहविर्यजमानोत्कर्षै: साध्वयं यज्ञ इति स्तुतिं कुरुतेत्यर्थ: । किं कृत्वा जान्वाच्य वामजानु पातयित्वा तथा दक्षिणतो निषद्य दक्षिणाभिमुखा उपविश्य स हि तेषां स्वभाव: अथैनं पितर: प्राचीनावीतिन: सव्यं जान्वाच्योपासीदन्निति श्रुते: । किञ्च हे पितर: ! केनचित् केनाप्यपराधेन नोऽस्मान् मा हिंसिष्ट हिंसां मा कुरुत हिनस्तेर्लुङ् । यत् यस्मात् पुरुषता पुरुषस्य भाव: पुरुषता विभक्तिलोप: पुरुषभावेन चलचित्तत्वेन वो युष्माकमागोऽपराधं वयं कराम कुर्म: करोते: शपि लङि रूपम् अडभाव: । यद्यप्यपराधिनो वयं तथापि मास्मान् बधिष्टेत्यर्थ: ॥ ६२ ॥

आसीनासो अरुणीनामुपस्थे रयिं धत्त दाशुषे मर्त्याय । पुत्रेभ्य: पितरस्तस्य वस्व: प्रयच्छत त इहोर्जं दधात ॥ ६३ ॥

हे पितरः! दाशुषे हविर्दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय यूयं रयिं धनं धत्त दत्त। कीदृशा यूयम् अरुणीनामरुणवर्णानामूर्णानामुपस्थे उपरिभागे आसीनासः आसीनाः उपविष्टाः याभिः कुतपा क्रियन्ते ता ऊर्णा अरुणा भवन्ति कुतपं वासने दद्यादिति स्मृतेः कुतपप्रियाः पितरः। यद्वा अरुणीनामरुणवर्णानां रश्मीनामुपस्थे उत्सङ्गे आसीना आदित्यलोकस्था इत्यर्थः। किञ्च हे पितरः! पुत्रेभ्यो यजमानेभ्यः तस्य वस्वः वसुनो धनस्य प्रयच्छत दत्त कर्मणि षष्ठी यदभीष्टं धनं तद् दत्त। पितृणां पुत्रा एव यजमानाः। ते यूयमिहास्मदीये यज्ञे ऊर्जं रसं दधात स्थापयत॥ ६३॥

यमग्ने कव्यवाहन त्वं चिन्मन्यसे रयिम्।
तं नो गीर्भिः श्रवाय्यं देवत्रा पनया युजम्
॥ ६४॥

हे अनुष्टुभौ। कव्यं पितृभ्यो देयमन्नं वहतीति कव्यवाहनः कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युडिति [पा० ३, २, ६५] ञ्युट् प्रत्ययः। हे कव्यवाहन! हे अग्ने! त्वं चित् त्वमपि यं रयिं हविर्लक्षणं धनं मन्यसे उत्तमं जानासि नोऽस्माकं तं रयिं देवत्रा देवेषु पनय देहि पनतिर्दानकर्म देवमनुष्यपुरुषेत्यादिना [पा० ५, ४, ५६] सप्तम्यर्थे देवात् त्राप्रत्ययः। कीदृशं रयिं गीर्भिः वाग्भिः पुरोऽनुवाक्यायाज्यावषट्कारलक्षणाभिः श्रवाय्यं श्रोतुं योग्यम् श्रुदक्षिस्पृहिगृहिदयिभ्य आय्य इति [उणा० ३, ९५] शृणोतेराय्यप्रत्ययः। तथा युजं युज्यत इति युक् तम् क्विप् चेति [पा० ३, २, ७६] क्विप्प्रत्ययः योग्यम्॥ ६४॥

योऽअग्निः कव्यवाहनः पितॄन्यक्षदृतावृधः । प्रेदु हव्यानि वोचति देवेभ्यश्च पितृभ्यऽआ ॥ ६५ ॥

यः कव्यवाहनोऽग्निः पितॄन्यक्षदिष्टवान् लेटोऽडाटौ सिब्बहुलं लेटि इतो लोपः । कीदृशान् पितॄन् ऋतावृधः ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ते ऋतवृधः संहितायां दीर्घः तान् । सोऽग्निरिदानीं देवेभ्यः पितृभ्यश्च हव्यानि हवींषि प्रवोचति प्रब्रवीतु इमानि देवेभ्य इमानि पितृभ्य इति वदत्वित्यर्थः । इत् उ निपातौ पादपूरणौ । आकारः समुच्चयार्थः । व्यत्ययेन वचेः अपि वच उमिति [पा० ७, ४, २७] छान्दस उमागमः ॥ ६५ ॥

त्वमग्नऽईडितः कव्यवाहनावाड्ढव्यानि सुरभीणि कृत्वी । प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्नद्धि त्वं देव प्रयता हवीꣳषि ॥ ६६ ॥

चतस्रस्त्रिष्टुभः । हे कव्यवाहन ! हे अग्ने ! त्वं हव्यानि हवींषि सुरभीणि कृत्वी सुगन्धानि कृत्वा अवाट् वहसि स्म । वहेर्लुङि इडागमाभावे सिचो लोपे रूपमवाट् । स्नात्व्यादयश्चेति [पा० ७, १, ४९] कृत्वीति निपातः । कीदृशस्त्वम् ईडितः स्तुतः देवैर्ऋत्विग्भिश्च । किञ्च हव्यानि ऊढ्वा स्वधया पितृमन्त्रेण पितृभ्यः त्वं प्रादाः दत्तवानसि ददातेर्लुङि रूपम् । ते च पितरः अक्षन् भक्षयन्ति स्म घसॢ अदने इत्यस्य रूपम् । हे देव ! त्वमपि अद्धि हवींषि भक्षय अद भक्षणे लोट् । कीदृशानि हवींषि प्रयता प्रयतानि शुद्धानि ॥ ६६ ॥

ये चे॒ह पि॒तरो॒ ये च॒ नेह याँश्च॑ वि॒द्म याँ२॥ उ॑ च॒ न प्र॑वि॒द्म। त्वं वे॑त्थ॒ यति॒ ते जा॑तवेदः स्व॒धाभि॑र्य॒ज्ञꣳ सुकृ॑तं जुषस्व ॥ ६७ ॥

ये पितर इह लोके वर्त्तन्ते ये च इह लोके न सन्ति यांश्च पितॄन् वयं विद्म जानीमः उ पादपूरणः यांश्च पितॄन् वयं न प्रविद्म प्रकर्षेण जानीमः। हे जातवेदः! ते पितरो यति यावन्तो वर्तन्ते तान् त्वं वेत्थ जानासि। या संख्या येषां ते यति किमः संख्यापरिमाण इत्यादिना [पा० ५, २, ४१] सूत्रेण यत्तद्भ्यामपि डतिरिति वार्त्तिकेन यत्-शब्दात् डतिप्रत्ययः डति चेति [पा० १, १, २५] तस्य षट्-संज्ञत्वात् षड्भ्यो लुगिति [पा० ७, १, २२] जसो लुक्। यद्वा यतीन् शुचीन् नित्यनैमित्तिकानुष्ठाननिष्पापान् ते तान् त्वं वेत्थ यति विभक्तिलोपः ते इत्यत्र व्यत्ययेन जस्। किञ्च स्वधाभिः पितॄणामन्नैः सुकृतं शोभनं कृतं यज्ञं त्वं जुषस्व सेवस्व ॥ ६७ ॥

इ॒दं पि॒तृभ्यो॒ नमो॑ऽअस्त्व॒द्य ये पूर्वा॑सो॒ य उप॑रास ई॒युः। ये पार्थि॑वे॒ रज॒स्या निष॑त्ता॒ ये वा॑ नू॒नꣳ सु॑वृ॒जना॑सु वि॒क्षु ॥ ६८ ॥

ये पितरः पूर्वासः पूर्वं ईयुः स्वर्गं जग्मुः ये च उपरासः उपराः उपरमन्ते विरमन्ति ते उपरा उपरतव्यापाराः कृत-कृत्याः सन्त ईयुः परं ब्रह्म प्रापुः। ये च पार्थिवे रजसि पृथिव्यां भवं पार्थिवं रजो ज्योतिरग्निः तस्मिन्ना निषत्ताः आभिमुख्ये निषण्णाः नसत्तनिषत्तेत्यादिना [पा० ८, २, ६१] निष्ठायां निपातः। ये वा वा समुच्चयार्थः ये च नूनं निश्चित

विक्षु प्रजासु यजमानलक्षणासु निषण्णाः । कीदृशीषु विक्षु सुवृजनासु शोभनं वृजनं बलं यासां ताः सुवृजनास्तासु धर्मरूपबलयुक्तासु । अद्यास्मिन् दिने तेभ्यश्चतुर्विधेभ्यः स्वर्गब्रह्माग्नियजमानस्थेभ्यः इदं नमोऽन्नमस्तु ॥ ६८ ॥

अधा यथा नः पितरः परासः प्रत्नासो अग्न ऋतमाशुषाणाः । शुचीदयन्दीधितिमुक्थशासः क्षामा भिन्दन्तो अरुणीरपव्रन् ॥ ६९ ॥

हे अग्ने ! नोऽस्माकं पितरः अध अथानन्तरं देहपातोत्तरकालं यथा येन प्रकारेण शुचि सुपो लोपः इदेवार्थे शुचिं निर्मलं दीधितिं रविमण्डलमिव अयन् प्राप्ताः अयगतौ लङ् अडभाव आर्षः । कीदृशाः पितरः परासः परा उत्कृष्टाः प्रत्नासः प्रत्नाः पुराणाः ऋतं यज्ञमाशुषाणाः अश्नुवाना व्याप्नुवन्तः । एवम्भूताः पितरः यथा देवयानं पन्थानं प्राप्ताः तथा वयमपि अरुणीः अरुणवर्णाः सूर्यदीधितिमपव्रन् अपवृणुमः सूर्यरश्मीनपवृत्य देवयानमार्गं प्राप्नुम इत्यर्थः । वृञ् वरणे विकरणव्यत्ययेन शपि लुप्ते लङि रूपम् अडभावः पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः । कीदृशा वयमुक्थशासः यज्ञेषु उक्थानि शास्त्राणि शंसन्ति वदन्ति ते उक्थशसः क्विप् संहितायां दीर्घः । तथा क्षामा क्षामां भूमिं भिन्दन्तः वेदिचात्वालयूपावटोपरवादिखननैर्विदारयन्तः सर्वोपकरणैर्यज्ञं कुर्वन्त इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

उशन्तस्त्वा निधीमह्युशन्तः समिधीमहि । उशन्नुशत आवह पितॄन् हविषे अत्तवे ॥ ७० ॥

अनुष्टुप् । हे अग्ने । उशन्तः कामयमाना वयं तं त्वा निधीमहि स्थापयामः । [illegible] त्वां समिधी-

महि संदीपयामः। त्वं च उशन् कामयमानः सन् उशतः कामयमानान् पितॄनावह आनय किं कर्त्तुं हविषे अत्तवे हविः अत्तु भक्षयितुम् तुमर्थे तवेप्रत्ययः विभक्तिव्यत्ययः॥ ७० ॥

अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्त्तयः। विश्वा यदजय स्पृधः॥ ७१ ॥

इन्द्रो गायत्री अग्रिमानुवाकनिदानभूता॥ हे इन्द्र! यत् यदा त्वं विश्वाः स्पृधः सर्वान् संग्रामानजयो जितवानसि तदा अपां फेनेन जलडिण्डीरेण नमुचेरसुरस्य शिरः उदवर्त्तयः छिन्नवानसि उत्पूर्वो वृतिः छेदार्थः॥ ७१ ॥

सोमो राजामृतꣳ सुत ऋजीषेणाजहान्मृत्युम्। ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानꣳ शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु॥ ७२ ॥

का० [१८, २, २४] सोमो राजेत्यनुवाकेन ग्रहानुपतिष्ठते युगपत्। अष्टर्चेनानुवाकेन समानकालमेव पयोग्रहान् सुराग्रहांश्चाध्वर्युरुपतिष्ठते यद्वा चतुर्भिः पयोग्रहांश्चतुर्भिः सुराग्रहान् ग्रहणानन्तरमेवोपस्थानम् मन्त्रपाठक्रमादत्रालेखोऽत्यर्थः॥ अश्विसरस्वतीन्द्रदृष्टा अष्टौ ऋचः आद्यास्तिस्रो महाबृहत्यः यस्याश्चत्वारः पादा अष्टकाः पञ्चमो द्वादशकः सा महाबृहती। सोमो राजा सुतोऽभिषुतः सन् अमृतममृतरूपो रसरूपो भवति स्थूलस्य सूक्ष्मतापादनममृतीभावः। यत ऋजीषेण ऋजीषं नीरसं सोमलताचूर्णम् तद्रूपेण मृत्युं स्थूलभावमजहात् जहाति। ऋतेन अनेन सत्येन एतत् सत्यम् जातम् यत् अन्धसोऽन्नस्य सोमस्य विपानं विविधपानं शुक्रं शुक्लं शुद्धमत एव इन्द्रियं वीर्यप्रदं भूयस्तु सत्येन्द्र

स्येदृशं भवतु। कीदृशम् इन्द्रियं वीर्य्यवत् अमृतमजरामरत्व-प्रदं मधु मधुरञ्च॥ अपां फेनेनेत्यस्य मन्त्रस्यास्याष्टर्चानुवाकस्य च श्रुत्या सम्बन्ध उक्तः [१२, ७, ३—४] तस्य शीर्ष्णि छिन्ने लोहितमिश्रः सोमोऽतिष्ठत् तस्मादबीभत्सन्त त एतदन्धसा विपानमपश्यन् सोमो राजामृतꣳ सुत इति तेनैनꣳ स्वदयित्वात्मन्नदधतेति। तथा एककारणानि वस्तूनि विविच्यमानानि दृश्यन्ते यथा च पृथग्भूतानि संसृष्टानि पुनर्विविच्यन्ते एवमयमपि लोहितमिश्रः सोमो विविक्तः सोम एवेति सर्वानुवाकार्थः॥ ७२॥

अद्भ्यः क्षीरं व्यपिबत् क्रुङ्ङाङ्गिरसो धिया। ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् ०॥ ७३॥

आङ्गिरसः अङ्गानां रसः प्राणो यथा क्रुङ् हंसो भूत्वा धिया प्रज्ञया अद्भ्यः सकाशात् क्षीरं दुग्धमपिबत् पिबति संसृष्टाभ्यां क्षीरोदकाभ्यां क्षीरमेव हंसः पिबतीति जातिस्वभावः। अनेन सत्येनेदं सत्यं यदन्धसो विपानं शुक्रं भवतु अथेन्द्रस्य पयो वीर्य्यममृतं भवतु॥ ७३॥

सोममद्भ्यो व्यपिबच्छन्दसा हꣳसः शुचिषत्। ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् ॥ ७४॥

हंसः आदित्यः अद्भ्यः सकाशात् छन्दसा वेदेन वेदरूपैः किरणैर्यथा सोमं व्यपिबत् पिबति सोमोदकाभ्यां रविः सोममेव पिबति। ऋतेनेत्युक्तम्। कीदृशः रविः शुचिषत् शुचि निर्मले गगने सीदतीति शुचिषत्॥ ७४॥

अन्नात्परिस्रुतो रसं ब्रह्मणा व्यपिबत् क्षत्रं

पयः सोमं प्रजापतिः। ऋतेन सत्यमिन्द्रियम्० ॥ ७५ ॥

अतिजगती द्वापञ्चाशदक्षरा। प्रजापतिः प्रथमशरीरी परिस्रुतोऽन्नात् सुरारूपादन्नात् रसं ब्रह्मणा गायत्रीलक्षणेन व्यपिबत् विविच्य पीतवान् चत्त्रञ्च व्यपिबत् वशीचकार क्षत्रियस्य पानं वशीकरणम् पयः सोमं च व्यपिबत् अनेन सत्येनेदं सत्यम् ॥ ७५ ॥

रेतो मूत्रं विजहाति योनिं प्रविशदिन्द्रियम्। गर्भो जरायुणावृत उल्वं जहाति जन्मना ॥ ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् ० ॥ ७६ ॥

अतिशक्कर्यौ द्वे षष्ट्यक्षरातिशक्करी। इन्द्रियं पुम्प्रजननं शिश्नं योनिं स्त्रीप्रजननं प्रविशत् सत् रेतो वीर्यं विजहाति त्यजति योनिप्रवेशादन्यत्र मूत्रं विजहाति समानद्वारयोरपि रेतोमूत्रयोर्मूत्रस्थानादन्यत्र रेतोऽवतिष्ठते। जरायुणा गर्भवेष्टनेनावृतः गर्भः जन्मना कृत्वा उल्वं जरायु जहाति। भिन्नस्थानानामेकद्वाराणामाद्यमुदाहरणम् एकस्थानानामेकद्वाराणां द्वितीयम्। ऋतेनेति व्याख्यातम् ॥ ७६ ॥

दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत्सत्यानृते प्रजापतिः। अश्रद्धामनृतेऽदधाच्छ्रद्धाᳫं सत्ये प्रजापतिः ॥ ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् ० ॥ ७७ ॥

प्रजापतिः रूपे रूपवती मूर्त्तिमती सत्यानृते दृष्ट्वा व्याकरोत्। व्याकरणं पृथक्त्वं कृतवान् इदं सत्यमिदमनृतमिति पृथगवास्थापयत्। तदेवाह। अनृते पञ्चधा नास्ति-

श्रद्धामदधात् अस्थापयत् अनृतस्याश्रद्धानिमित्तत्वात्। सत्ये श्रद्धामदधात् सत्यस्य श्रद्धानिमित्तत्वात् श्रद्धास्तिक्यबुद्धिः अनेन ऋतेनेत्युक्तम्॥ ७७॥

वेदे॑न रू॒पे व्य॑पिबत् सुतासु॒तौ प्र॒जाप॑तिः॥ ऋ॒तेन॑ स॒त्यमि॑न्द्रि॒यम्०॥ ७८॥

महाबृहती। प्रजापतिः सुतासुतौ सुतासुतयोः रूपे वेदेन ज्ञानेन त्रय्या विद्यया वा व्यपिबत् विविच्य पीतवान् सुतः सोमः असुतः पयः परिस्रुच्च। ऋतेनेत्युक्तम्॥ ७८॥

दृष्ट्वा प॑रि॒स्रु॒तो रसं॑ शु॒क्रेण॑ शु॒क्रं व्य॑पिबत्। पय॒ः सोमं॑ प्र॒जाप॑तिः॥ ऋ॒तेन॑ स॒त्यमि॑न्द्रि॒यम्०॥ ७९॥

अतिजगती। प्रजापतिः परिस्रुतः सुराया रसं दृष्ट्वा शुक्रेण शुद्धेन मन्त्रेण पयः सोमं च शुक्रं शुक्लं शुद्धं कृत्वा व्यपिबत् वियुज्य पीतवान्। ऋतेनेत्युक्तार्थम्॥ ७९॥

सीसे॑न॒ तन्त्रं॒ मन॑सा म॒नीषिण॑ ऊर्णासू॒त्रेण॑ क॒वयो॑ वयन्ति। अ॒श्विना॑ य॒ज्ञꣳ स॑वि॒ता सर॑स्व॒तीन्द्र॑स्य रू॒पं वरु॑णो भिष॒ज्यन्॥ ८०॥

का० [१९, ४, १२] खुरैर्वसाग्रहान्द्वात्रिꣳशतं जुहोति सीसेनेति प्रत्यृचम्। पञ्चपलो ग्रह इति परिशिष्टोक्तेः ऋषभक्षुराणां महत्त्वात्तत्परिमितैः खुरैः पशूनां वसां गृहीत्वा सीसेनेति प्रतिमन्त्रं द्वात्रिंशत्संख्यान् सुराग्रहान् जुहोति एकेन मन्त्रेण द्वयोर्होम इत्यर्थः॥ अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः षोडश जगत्यः। जगतीभिर्जुहोतीति [१२, ८, २, १३] श्रुतिबलाद्व्यक्षरन्यूनानामपि कासाञ्चिज्जगतीत्वमेव। दशादिभिर्यथा

इन्द्रस्य भैषज्यं कृतं तदनेनानुवाकेन प्रतिपाद्यते। अश्विना अश्विनौ दस्रौ सविता सरस्वती वरुणश्च मनसा विचार्य्य यज्ञं सौत्रामणीं वयन्ति निष्पादयन्ति। केन सीसेन ऊर्णासूत्रेण च सीसेन शष्पक्रयणादूर्णया तोक्मक्रयणात् ताभ्यां यज्ञनिष्पादनमित्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः सीसेन ऊर्णासूत्रेण च तन्त्रमिव यथा कश्चित्सीसेन धातुविशेषेण तन्त्रमङ्गदविशेषं वयति ऊर्णासूत्रेण च तन्त्रं पटं वयति तद्वत् तन्त्रं राष्ट्रे च सिद्धान्ते परच्छन्दाप्रधानयोः अङ्गदे कुटुम्बकृते तन्तुवाने परिच्छद इति कोशात्। कीदृशा अश्व्यादयः मनीषिणः मेधाविनः। कवयः क्रान्तदर्शनाः। इन्द्रस्य रूपं भिषज्यन् भिषज्यन्तः भिषज् रुग्जये कण्ड्वादित्वाद्यक् ततः शतृप्रत्ययः। वचनव्यत्ययः। इन्द्रभैषज्याय यज्ञं वयन्तीत्यर्थः॥ ८०॥

तद॑स्य रू॒पम॒मृत॒ꣳ शची॑भिस्ति॒स्रो द॑धुर्दे॒वताः॑ सꣳररा॒णाः। लोमा॑नि॒ शष्पै॑र्बहु॒धा न तोक्म॑भि॒स्त्वग॑स्य मा॒ꣳसम॑भवन्न ला॒जाः॥ ८१॥

तिस्रो देवताः अश्विसरस्वत्यः संरराणाः सम्यक् रममाणाः सत्यः अस्येन्द्रस्य तदमृतममरणधर्मि रूपं शचीभिः कर्मभिः सन्दधुः कर्माङ्गैः सन्धानं चक्रुः तदेवाह लोमानि इन्द्ररोमाणि शष्पैर्विरूढव्रीहिभिः सन्दधुः अस्येन्द्रस्य त्वक् त्वचं च तोक्मभिः विरूढयवैर्बहुधा सन्दधुः लाजाः न लाजाश्चास्य मांसं समभवत्। अध्यायसमाप्तिपर्य्यन्तं नकाराः सर्वे चकारार्थाः॥ ८१॥

तद॒श्विना॑ भि॒षजा॑ रु॒द्रव॑र्त्तनी॒ सर॑स्वती वय॑ति॒ पेशो॒ अन्त॑रम्। अस्थि॑ म॒ज्जानं॒ मास॑रैः कारोत॒रेण॒ दध॑तो॒ गवां॑ त्व॒चि॥ ८२॥

रुद्रवत् वर्त्तनिर्मार्गो ययोस्तौ रुद्रवर्त्तनी रुगृणवर्त्तनी वा भिषजा भिषजौ वैद्यौ अश्विना अश्विनौ सरस्वती च तदन्तरं शरीरान्तर्वर्त्ति पेश इन्द्रस्य रूपम् वयति वयन्ति सम्बध्नन्ति वचनव्यत्ययः । तदेवाह मासरैः शष्पादिचूर्णचकनिःस्रावैः अस्थि सम्बध्नन्ति कारोतरेण गलनवाससा मज्जानं वयन्ति । कोदृशास्ते गवां त्वचि चर्मणि दधतः सुरां स्थापयन्तु ॥ ८२ ॥

सरस्वती मनसा पेशलं वसु नासत्याभ्यां वयति दर्शतं वपुः । रसं परिस्रुता न रोहितं नग्नहुर्धीरस्तसरं न वेम ॥ ८३ ॥

नासत्याभ्यामश्विभ्यां सहिता, सरस्वती वसु धनं दर्शतं दर्शनीयं वपुश्च वयति पटमिव सृजति इन्द्रस्येति शेषः कीदृशं वसु पेशलं पेशः इति हिरण्यरूपयोर्नाम [निघ० १, २, २, ७,] पेशं लाति गृह्णाति पेशलं हिरण्यवद्रूपवद्वा । मनसा विचार्येति शेषः । परिस्रुता परिस्रुतः सुरायाः रोहितं लोहितं रसं न रसञ्च वयति इन्द्रवपुषो रञ्जनाय अत एव वेदेषु रोहितः इन्द्रः पठ्यते । अथ तदा नग्नहुः किण्वः सुराकन्दः पूर्वोक्तः तसरं वयनसाधनं वेम न वेमा च भवति तसरवेमानौ कुविन्दानां प्रसिद्धौ । कीदृशो नग्नहुः धीरः धियमीरयति प्रेरयतीति धीरः मादक इत्यर्थः विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वचनात् नग्नहोः कर्तृत्वं विवक्षितं ॥ ८३ ॥

पयसा शुक्रममृतं जनित्रꣳ सुरया मूत्राज्जनयन्त रेतः । अपामतिं दुर्मतिं बाधमाना ऊवध्यं वातꣳ सव्वं तदारात् ॥ ८४ ॥

प्रजानन्तावश्विनौ सरस्वती च पयसा दुग्धेन रेतो वीर्यं

जनयन्त उत्पादयन् अश्वभाव आर्षः इन्द्रस्येति शेषः।
कोऽर्थः रेतः शुक्रं शुक्लम् अमृतममथ्नन् जनित्वं जनयतीति
जनित्वं जननशीलम्। आरात् समीपे स्थित्वा तत्प्रसिद्धमू-
वध्यं वातं नाडीगतं सव्यं च सुत्या कृत्वा मूत्रात् मूत्रं चाज-
नयन्त आमाशयगतमन्नमूवध्यम पक्वाशयगतमन्नं सव्यम्।
कोऽर्थः तस्ते अमतिं वध्यभावं दुर्मतिं दुर्बुद्धिञ्च बाधमाना निव-
र्तयन्तः सद्बुद्धिं ददत इत्यर्थः॥ ८४॥

इन्द्रः सुत्रामा हृदयेन सत्यं पुरोडाशेन सविता जजान। यकृत् क्लोमानं वरुणो भिषज्यन्मतस्ने वायव्यैर्न मिनाति पित्तम्॥ ८५॥

सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा इन्द्रः पुरोडाशदेवता इन्द्रस्य
हृदयेन हृदयं ... जनयति। सविता च पुरोडाशेनेन्द्रस्य
सत्यं जजान। वरुणो भिषज्यन् इन्द्रस्य चिकित्सां कुर्वन्
सन् यकृत् कालखण्डं क्लोमानं गलनाडिकाञ्च जजान।
वायव्यैः सौमिकैर्ध्वपात्रैः मतस्ने हृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी-
पित्तं न पित्तञ्च मिनाति निर्मिमीते सृजतीत्यर्थः सौमिका-
न्यूर्ध्वपात्राणि वायव्यसंज्ञानि॥ ८५॥

आन्त्राणि स्थालीर्मधु पिन्वमाना गुदाः पात्राणि सुदुघा न धेनुः। श्येनस्य पत्रं न प्लीहा शचीभिरासन्दी नाभिरुदरं न माता॥ ८६॥

स्थाल्यः स्थाल्यः आन्त्राणि अभवन्। कोऽर्थः स्थाल्यः मधु
पिन्वमानाः मधु सिञ्चन्त्यः। पात्राणि गुदा गुदस्थानान्य-
भवन्। सुदुघा न धेनुः शोभनं दुग्धं वा सुदुघा दोग्ध्री च

धेनुः आदित्येष्टेर्दक्षिणारूपा गुदा एवाभवत्। श्येनस्य पत्रञ्च प्लीहा हृदयवामभागस्थः शिथिलमांसपिण्डः गुल्मसंज्ञोऽभवत्। आसन्दी शचीभिर्नाभिरुदरं चाभवत्। कीदृश्यासन्दी माता जननीस्थानीया आसन्द्यामभिषिच्यमानस्तनो जायत इव। नाभ्यार्थाः ॥ ८६ ॥

कुम्भो वनिष्ठुर्जनिता शचीभिर्यस्मिन्नग्रे योन्यां गर्भो अन्तः। प्लाशिर्व्यक्तः शतधार उत्सो दुहे न कुम्भी स्वधां पितृभ्यः ॥ ८७ ॥

कुम्भः सुराधानकुम्भः शचीभिः कर्मभिः कृत्वा वनिष्ठुः स्थूलान्त्रं जनिता जनयति। यस्मिन् कुम्भे योन्यां कुम्भरूपे योनौ स्थाने अग्रे प्रथममन्तर्मध्ये गर्भः सुरारूप उषितः। शतधार उत्सः कूपतुल्यः कुम्भः म [। सृष्टः प्लाशिः शिश्नोऽभवत्। कुम्भी सुराधानी च पितृभ्यः स्वधां दुहे दुग्धे अर्थं पूरयति लोपस्त आत्मनेपदेष्विति [पा० ७, १, ४१ तलोपः ॥ ८७ ॥

मुखꣳ सदस्य शिर इत्सतेन जिह्वा पवित्रमश्विनासन्त्सरस्वती। चप्यं न पायुर्भिषगस्य वालो वस्तिर्न शेपो हरसा तरस्वी ॥ ८८ ॥

यत् सत् सतः पात्रविशेषो मुखमभूत् सतशब्दस्या-न्तलोपश्छान्दसः सतेन इत् सतेनैवास्य शिरोऽभूत्। पवित्रं जिह्वाभवत्। अश्विना अश्विनौ सरस्वती च आसन् आस्ये-ऽभवन्। चप्यं पायुरिन्द्रियमभूत्। वालो सुरागालनवस्त्रम-भिपक्वेभ्यो वस्तिर्गुदं शेपो शिश्नं चाभूत् वालेन तथा जातम्। कीदृशः शेपः हरसा वीर्येण तरस्वी वेगवान् ॥ ८८ ॥

अश्विभ्यां चक्षुरमृतं ग्रहाभ्यां छागेन तेजो हविषा शृतेन। पक्ष्माणि गोधूमैः कुवलैरुतानि पेशो न शुक्रमसितं वसाते ॥ ८९ ॥

अश्विभ्यामिन्द्रस्य चक्षुः क्रियते ग्रहाभ्यामश्विदेवताभ्यां चक्षुरेवामृतमनश्वरं क्रियते। शृतेन पक्वेन हविषा छागेन छागरूपेण पशुहविषा तेजश्चक्षुःसम्बन्धि क्रियते। गोधूमैः पक्ष्माणि नेत्रलोमानि क्रियन्ते कुवलैर्बदरैः उतानि चक्षुर्निविष्टानि लोमानि क्रियन्ते। शुक्रं शुक्लमसितं कृष्णं च पेशः रूपं शुक्लकृष्णे नेत्रगते रूपे वसाते आच्छादयाते कुर्वीत इत्यर्थः प्रकृतत्वादश्विनौ कर्त्तारौ ॥ ८९ ॥

अविर्न मेषो नसि वीर्य्याय प्राणस्य पन्था अमृतो ग्रहाभ्याम्। सरस्वत्युपवाकैर्व्यानं नस्यानि बर्हिर्बदरैर्जजान ॥ ९० ॥

अविः सारस्वतो मेषश्च नसि इन्द्रस्य नासिकायां वीर्य्यायावस्थितः। ग्रहाभ्यां सारस्वताभ्यां प्राणस्य प्राणवायोः पन्था मार्गोऽमृतः अनश्वरः क्रियते। सरस्वती उपवाकैर्यवाङ्कुरैः कृत्वा व्यानमिन्द्रस्य व्यानवायुं जजान जनयति। बर्हिर्बदरैः सह नस्यानि नासिकाश्रयाणि लोमानि जजान ॥ ९० ॥

इन्द्रस्य रूपमृषभो बलाय कर्णाभ्याᳪं श्रोत्रममृतं ग्रहाभ्याम्। यवा न बर्हिर्भ्रुवि केसराणि कर्कन्धु जज्ञे मधु सारघं मुखात् ॥ ९१ ॥

ऋषभः बलाय सामर्थ्याय इन्द्ररूपं जातं। ग्रहाभ्यामैन्द्राः

श्याममृतं भूतभविष्यद्वर्त्तमानशब्दग्राहि श्रोत्रं श्रोत्रेन्द्रियं कर्णाभ्यामिन्द्रस्य कर्णयोश्चक्रे कर्णशष्कुल्योः श्रोत्रेन्द्रियं स्थापितमित्यर्थः। यवा बर्हिश्च भ्रुवि भ्रुवोः केसराणि लोमान्यभवन् कर्कन्धु बदरं मुखात् सारघं मधु तत्तुल्यं लालाश्लेष्मादि यस्मै सरघा मधुमक्षिका तत्सम्बन्धि सारघम् यथा मधु नानातरुभ्य आनीयते एवं लालादि सर्वाङ्गेभ्यो भवति इति लालादीनां मधुसाम्यम् ॥ ९१ ॥

आ॒त्मन्नु॒पस्थे॒ न वृक॑स्य॒ लोम॒ मुखे॒ श्मश्रू॑णि॒ न व्या॑घ्रलो॒म। केशा॒ न शी॒र्षन्यश॑से श्रि॒यै शिखा॑ सिꣳहस्य॒ लोम॒ त्विषि॑रिन्द्रि॒याणि॑ ॥ ९२ ॥

आत्मन् आत्मनि शरीरे उपस्थे गुह्ये च यानि लोमानि तानि वृकस्य लोमानि लोमेति जातावेकवचनम्। मुखे यानि श्मश्रूणि तानि च व्याघ्रलोम। शीर्षन् शीर्षणि शिरसि च यशसे यशोऽर्थं ये केशाः या च श्रियै शोभायै शिखा या च त्विषिः कान्तिः यानि चेन्द्रियाणि तत्सर्वं सिंहस्य लोम ॥ ९२ ॥

अङ्गा॒न्यात्मन् भि॒षजा॒ तद॒श्विना॒त्मान॒मङ्गैः॒ सम॑धा॒त् सर॑स्वती॒। इन्द्र॑स्य रू॒पꣳ श॒तमा॑न॒मायु॑श्च॒न्द्रेण॒ ज्योति॑र॒मृतं॒ दधा॑नाः ॥ ९३ ॥

भिषजा भिषजौ अश्विना अश्विनौ आत्मन् आत्मनि अङ्गान्यवयवान् समधातां समयोजयताम्। सरस्वती तत् तमात्मानमङ्गैः समधात् संदधे। कीदृशा अश्व्यादयः इन्द्रस्य रूपमायुश्च चन्द्रेणाह्लादकेन ज्योतिर्ज्योतिषा सहामृतमनश्वरं दधानाः सम्पादयन्तः। कीदृशं रूपं शतमानं शतानामनेकेषां प्राणिनां मानं पूजा यस्मिन् तज्जगत्पूज्यमित्यर्थः ॥ ९३ ॥

सर॑स्वती॒ योन्या॒ गर्भ॑म॒न्तर॒श्विभ्या॒ पत्नी॒ सुकृ॑तं बिभर्त्ति। अ॒पाᳪं रसे॑न॒ वरु॑णो॒ न साम्ने॒न्द्रᳪं श्रि॒यै ज॒नय॑न्न॒प्सु राजा॑ ॥ ९४ ॥

सरस्वती अश्विभ्यां पत्नी अश्विनोः पत्नी भूत्वा योन्याम-न्तर्योनिमध्ये गर्भमिन्द्रलक्षणं सुकृतं यथा तथा शोभनं कृतं बिभर्त्ति। अप्सु राजा अपामीश्वरो वरुणः अपां रसेन साम्ना उदकरसभूतेन साम्ना इन्द्रं श्रिये जनयन् सन् बिभर्त्तीत्यनु-षङ्गः। नवार्थः ॥ ९४ ॥

तेजः॑ पशू॒नाᳪं ह॒विरि॑न्द्रि॒यावत्परि॒स्रुता॒ पय॑सा सार॒घं मधु॑। अ॒श्विभ्यां॑ दु॒ग्धं॑ भि॒षजा॒ सर॑स्वत्या सु॒तासु॒ताभ्या॑म॒मृतः॒ सोम॒ इन्दुः॑ ॥९५॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायाम्

ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

भिषजा भिषग्भ्यामश्विभ्यां सरस्वत्या च इन्द्रियावत् इन्द्रियवत् वीर्य्यवत् पशूनां सम्बन्धि हविरादाय परिस्रुता पयसा च सह सारघं मधु चादाय इन्द्रार्थे तेजो दुग्धं स्राવि-तम्। सुतासुताभ्यां परिस्रुत्पयोभ्यां सकाशात् अमृतोऽमृत-रूपः इन्दुरैश्वर्य्यप्रदः सोमश्च दुग्धः ॥ एवं यैः सरस्वत्यश्विभि-रिन्द्राय नानाद्रव्येभ्यो नानारसानादायोपकारः कृतः तेभ्यः सौत्रामणीदृष्टृभ्यो नमः ॥ ९५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।

सुरसौत्रामिषेकान्तोऽध्यायो नवदशोऽगमत् ॥ १९ ॥

क्षत्रस्य योनिरसि क्षत्रस्य नाभिरसि। मा त्वा हिꣳसीन्मा मा हिꣳसीः॥ १॥

का० [१९, ४, ८] सोमासन्दीवदासन्दीं जानुमात्रपदीं वेद्योर्निदधाति क्षत्रस्य योनिरिति। जानुप्रमाणपादामासन्दीं वेद्योर्मध्ये निदधाति सोमासन्दीवदिति मुञ्जरज्जुव्युताम् आसन्द्या द्वौ पादौ दक्षिणवेदौ द्वावुत्तरवेदौ यथा तथेति सूत्रार्थः॥ आसन्दीदेवताका द्विपदा गायत्री। हे आसन्दि! त्वं क्षत्रस्य योनिरुत्पत्तिस्थानमसि। आसन्द्यामभिषिक्तो गुणधर्मानर्हति राजेति भावः। क्षत्रस्य नाभिर्नहन बन्धनं चासि॥ का० [१९, ४, ८] कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति मा त्वेति। अस्यामासन्द्यां कृष्णाजिनं छादयेदित्यर्थः॥ यजुः कृष्णाजिनदेवत्यम् प्राजापत्या गायत्री। यज्ञाध्यासेन कृष्णाजिनं प्रार्थ्यते। हे कृष्णाजिन! आसन्दी त्वा त्वां मा हिंसीः त्वं च मा मां मा हिंसीः मा जहि। यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञस्य चैवात्मनश्चाहिंसायै इति [१२, ८, ३, ९] श्रुतेः॥ १॥

निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा। साम्राज्याय सुक्रतुः। मृत्योः पाहि। विद्योत्पाहि॥ २॥

का० [१९, ४, ९] तस्मिन्नास्ते यजमानो निषसादेति। यजमानः कृष्णाजिने उपविशेत्॥ व्याख्याता [१०, २७]॥ का० [१९, ४, १०—११] पादयो रुक्मा उपास्यति राजतꣳ सव्ये सव्योरिति सौवर्णꣳ शिरस्येवं विद्योद्दिति। आसन्द्युपविष्ट-

यजमानस्य पादयोरधो रुक्मौ मण्डलाकारौ भूषणविशेषौ न्यस्यति राजतं सव्ये मृत्योरिति मन्त्रेण सौवर्णं दक्षे विद्यादिति सौवर्णं रुक्मं शिरसीत्येके जगुरिति सूत्रार्थः॥ रुक्मदेवत्ये यजुषी दैव्यौ बृहत्यौ। हे रुक्म! मृत्योः अकालमरणादस्मां पाहि रक्ष। हे सौवर्ण! रुक्म! विद्योत् विद्युतः मां पाहि विद्योतत इति विद्योत् विच्प्रत्यये गुणः विद्युत्पातादृक्षेत्यर्थः॥ २॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्। अश्विनोर्भैषज्येन तेजसे ब्रह्मवर्चसायाभिषिञ्चामि। सरस्वत्यै भैषज्येन वीर्य्यायान्नाद्यायाभिषिञ्चामि। इन्द्रस्येन्द्रियेण बलाय श्रियै यशसेऽभिषिञ्चामि ॥ ३॥

का० [१८, ४, १४] सर्वसुरभ्युन्मृदितꣳ शेषैरभिषिञ्चत्यामुखादवस्रावयन् प्रतिदिशꣳ सर्वत्र सावित्रमश्विनोः सरस्वत्या इन्द्रस्येति प्रतिमन्त्रम्। वैतसमासन्द्यापितैवसाग्रहशेषैः प्रतिदिशं स्थितोऽध्वर्युरा मुखादवस्रावयन्नासन्दीस्थं यजमानमभिषिञ्चति मन्त्रत्रयेण कीदृशम् सर्वैः सुरभिभिश्चन्दनकर्पूरकस्तूरीकेसरादिभिरुद्वर्त्तितम्। सावित्रं यजुर्देवस्य त्वेति सर्वत्र त्रिष्वपि मन्त्रेष्वन्विति। चतुर्थोऽभिषेक उत्तरे स्थितस्त्रिभिर्मन्त्रैर्मन्त्रव्याहृतिभिरिन्द्रस्येति तृतीयमन्त्रेण वा कुर्य्यादिति सूत्रार्थः॥ देवस्य त्वा। व्याख्यातम्॥ अश्विनोः। त्रीणि लिङ्गोक्तदेवतानि आद्यं प्राजापत्या बृहती द्वे [illegible]गायत्र्यौ। हे यजमान! अश्विनोः भैषज्येन चिकित्सया [illegible]

भिषजः कर्म भैषज्यम् किमर्थं तेजसे कान्त्यै ब्रह्मवर्चसाय सर्वशास्त्रकलितवेदवेदाङ्गजनिता कीर्त्तिर्ब्रह्मवर्चसम् ॥ सरस्वत्यै भैषज्येन षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सरस्वत्या भिषक्कर्मणा च भवन्तं त्वेवमभिषिञ्चामि किमर्थं वीर्य्यायान्नाद्याय वीर्य्यं सामर्थ्यम् अन्नाद्यमन्नभक्षणसामर्थ्यम् तस्मै ॥ इन्द्रस्येन्द्रियेण इन्द्रियपाटवेन सामर्थ्येन च त्वामभिषिञ्चामि किमर्थं बलाय सामर्थ्याय श्रियै सर्वसम्पत्त्यै यशसे कीर्त्यै ॥ ३ ॥

को॑ऽसि कत॒मो॑ऽसि॒ कस्मै॑ त्वा॒ काय॑ त्वा॒ । सुश्लो॑क॒ सुम॑ङ्गल॒ सत्य॑राजन् ॥ ४ ॥

का० [१९, ४, १९] यजमानमालभते कोऽसीति । अध्वर्युर्यजमानं स्पृशति ॥ प्राजापत्या गायत्री उष्णिग्गर्भा षट्सप्तकादष्टोष्णिग्गर्भेति वचनात् । हे यजमान ! त्वं कः प्रजापतिः असि अत्यन्तं कः कतमः श्रेष्ठः प्रजापतिरसि प्रजापतयो बहवः तत्रोत्तमोऽसि । कस्मै प्रजापतिपदप्राप्तये त्वामहमभिषिक्तवानिति शेषः काय प्रजापतिभावाय चाभिषिक्तवान् ॥ का० [१९, ४, २०] सुश्लोकेत्यालब्धो ह्वयति । अध्वर्युणा स्पृष्टो यजमानः सुश्लोकादिसंम्बोधनानाह्वयति ॥ हे सुश्लोक ! एहीति शेषः शोभनः श्लोकः कीर्त्तिर्यस्य । शोभनं मङ्गलमुदयो यस्य स सुमङ्गलः हे सुमङ्गल ! त्वमेहि । हे सत्यराजन् ! एहि सत्योऽविनाशी राजा प्रभुर्यस्य सः ॥ ४ ॥

शिरो॑ मे॒ श्रीर्यशो॒ मुख॒ꣳ त्विषिः॒ केशा॑श्च॒ श्मश्रू॑णि । राजा॑ मे प्रा॒णो अ॒मृत॑ꣳ स॒म्राट् चक्षु॑र्वि॒राट् श्रोत्र॑म् ॥ ५ ॥

का० [१९, ४, २१] अङ्गानि चालभते यथालिङ्गꣳ शिरो

म इति प्रतिमन्त्रम्। यजमानो यथालिङ्गमङ्गान्यालभते॥ इन्द्रशरीरावयवदेवताकं पञ्चर्चं तत्र तृतीया गायत्री अन्या त्र्यवसाना महापङ्क्तिः तिस्रोऽनुष्टुभः। अभिषिक्तो यजमान इन्द्ररूपम् आत्मानं सर्वात्मकं पश्यन्नाह। मे मम शिरः श्रीः शोभाऽस्तु वर्त्तते वा मे मुखं यशोऽस्तु केशाः श्मश्रूणि मुखलोमानि च त्विषिर्दीप्तिरस्तु। राजा दीप्यमानो मे मम प्राणो मुखवायुरमृतमस्तु। चक्षुरिन्द्रियं सम्राट् अस्तु सम्यक् राजते सम्राट्। श्रोत्रमिन्द्रियं विराट् विविधं राजमानमस्तु॥ ५॥

जि॒ह्वा मे॑ भ॒द्रं वाङ्महो॒ मनो॑ म॒न्युः स्व॒राड्भाम॑ः। मोदा॑ः प्र॒मोदा अ॒ङ्गुली॒रङ्गा॑नि मि॒त्रं मे॒ सह॑ः॥ ६॥

मे जिह्वा रसनेन्द्रियं भद्रं कल्याणरूपमस्तु। वाक् वागिन्द्रियं महः मह्यते पूज्यते महः पूज्यमानास्तु महतेरसुन्प्रत्ययः मनो मन्युः क्रोधरूपमस्तु क्रोधफलं ददातु। भामः क्रोधः स्वराट् स्वेनैव राजमानोऽस्तु न तु कृतचिन्तप्रतिबन्ध्यता मित्यर्थः। तदुक्तम्। शक्तिरहितोऽपि कुप्यति मामं चोदयति सेवकजनोऽपि अर्थरहितोऽपि कामी जानाति विधिं विडम्बयितुमिति। अङ्गुलयो मोदाः आनन्दरूपाः सन्तु मोदन्ते ता मोदाः पचाद्यच्। अङ्गानि प्रमोदाः प्रकृष्टहर्षाः सन्तु। मे मम मित्रं सहः अस्तु सहते अभिभवति शत्रुमिति सहः रिपुनाशकमस्तु॥ ६॥

बा॒हू मे॒ बल॑मिन्द्रि॒यꣳ हस्तौ॑ मे॒ कर्म॑ वी॒र्य॑म्। आ॒त्मा क्ष॒त्रमुरो॒ मम॑॥ ७॥

मे बाहू बलमस्तु बलवन्तौ स्तामित्यर्थः इन्द्रियञ्च मे

स्वकार्यक्षममस्तु। मे हस्तौ कर्म चास्तु सत्कर्मकुशलौ सामर्थ्यवन्तौ च स्तामित्यर्थः। मम आत्मा अन्तरात्मा उरो हृदयञ्च वर्म कवचं त्रातात् त्राणकरमस्तु ॥ ७ ॥

पृष्टीर्मे राष्ट्रमुदरमꣳसौ ग्रीवाश्च श्रोणी। ऊरू अरत्नी जानुनी विशो मेऽङ्गानि सर्वतः ॥ ८ ॥

मे मम पृष्टीः पृष्ठप्रदेशो राष्ट्रं देशो देशवत्सर्वाधारमस्तु। मे मम उदरमंसौ स्कन्धौ ग्रीवाः कण्ठदेशाः श्रोणी कटिदेशौ ऊरू सक्थिनी अरत्नी हस्तदेशौ जानुनी च सर्वतोऽन्यान्यङ्गानि च विशः प्रजाः सन्तु प्रजावत् पोष्याः सन्तु ॥ ८ ॥

नाभिर्मे चित्तं विज्ञानं पायुर्मेऽपचितिर्भसत्। आनन्दनन्दावाण्डौ मे भगः सौभाग्यं पसः। जङ्घाभ्यां पद्भ्यां धर्मोऽस्मि विशि राजा प्रतिष्ठितः ॥ ९ ॥

मे नाभिः चित्तं ज्ञानरूपमस्तु। पायुर्मे गुदेन्द्रियं विज्ञानं ज्ञानजनितसंस्काराधारमस्तु। भसत् स्त्रीप्रजननमपचितिः प्रजारूपमस्तु सुभगमस्तु यजमानपत्नीविषयमेतत्। मे आण्डौ वृषणौ आनन्दनन्दौ स्तामानन्देन सम्भोगजनितसुखेन नन्दतस्तौ तत्सुखभोक्तारौ भवतामित्यर्थः। पसः पसते: स्पृशतिकर्मण इति यास्कोक्तेः पसो लिङ्गं भगः सौभाग्यं चास्तु भग ऐश्वर्यं सौभाग्यं सम्पत्तिः सर्वदा भोगासक्तमस्त्वित्यर्थः। जङ्घाभ्यां पद्भ्यां चाहं धर्मोऽस्मि उपलक्षणमेतत् सर्वाङ्गैर्धर्मरूपोऽस्मि धर्मरूपत्वादेव विशि प्रजायां राजा प्रतिष्ठितोऽस्मि धर्मप्रतिष्ठितो हि राजा भवति ॥ ९ ॥

प्रति॑ क्ष॒त्रे प्रति॑तिष्ठामि रा॒ष्ट्रे प्रत्यश्वे॑षु प्रति॑तिष्ठामि॒ गोषु॑। प्रत्यङ्गे॑षु प्र॒ति॑तिष्ठाम्या॒त्मन् प्रति॑ प्रा॒णेषु॑ प्रति॑तिष्ठामि पु॒ष्टे प्रति॒ द्यावा॑पृथि॒व्योः प्रति॑तिष्ठामि य॒ज्ञे ॥ १० ॥

का० [१९, ४, २२] कृष्णाजिनेऽवरोहति प्रति क्षत्र इति। आसन्दीतो यजमानः कृष्णाजिनेऽवतरति॥ विश्वदेवदेवत्यं यजुः अतिशक्वरी। अहं क्षत्रे प्रतितिष्ठामि। क्षत्रियजातौ प्रतिष्ठायुक्तो भवामि। राष्ट्रे देशे अश्वेषु गोषु अङ्गेषु करपाद्यवयवेषु आत्मन् आत्मनि चित्ते प्राणेषु पञ्चसु पुष्टे पुष्टौ समृद्धौ द्यावापृथिव्योः स्वर्गभूलोकयोः यज्ञे ज्योतिष्टोमादौ च प्रतितिष्ठामि। क्रियापदावृत्तिः फलातिशयद्योतनार्था। क्षत्रियदेशयोः प्रतिष्ठा वशीकरणम् गोऽश्वप्रतिष्ठा तत्प्राप्तिः प्राणाङ्गप्रतिष्ठा नीरोगत्वम् आत्मप्रतिष्ठा निराधित्वम् पुष्टप्रतिष्ठा धनसमृद्धिः द्यावापृथिव्योः प्रतिष्ठोभयलोककीर्त्तिः यज्ञे प्रतिष्ठा यज्ञकरणम् यज्ञाविघ्नः पशुमानिराधिव्याधिः श्रीमान् यज्ञकर्त्ता च भवेयमिति भावः॥ १० ॥

त्र॒या दे॒वा एका॑दश त्रयस्त्रि॒ꣳशाः सु॒राध॑सः। बृह॒स्पति॑पुरोहिता दे॒वस्य॑ सवि॒तुः स॒वे। दे॒वा दे॒वैर॑वन्तु मा ॥ ११ ॥

का० [१९, ५, ८] त्रया देवा इति शस्तान्ते जुहोति। शस्त्रसमाप्तौ वषट्कृते त्रया इति कण्डिकात्रयात्मकेन मन्त्रेण त्रयस्त्रिंशं ग्रहमपं जुहोति॥ त्रयाणां विश्वदेवदेवत्या।

पङ्क्तिः । एकादश देवा देवैः वक्ष्यमाणैः सह मा मामवन्तु रक्षन्तु । कीदृशाः त्रयाः त्रयोऽवयवा येषां ते संख्याया अवयवे तयप् [पा० ५, २, ४२] द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वेति [पा० ५, २, ४३] अयजादेशः । एकादश त्रिगुणा इत्यर्थः ते च कतीति स्वयमेवाह त्रयस्त्रिंशाः तिसृभिरधिका त्रिंशत्संख्या येषां ते त्रयस्त्रिंशत्संख्या इत्यर्थः । सुराधसः शोभनं राधो येषां ते राध इति धननाम राध्नुवन्त्यनेनेति [निरु० ४, ४] यास्कोक्तेः । तथा बृहस्पतिपुरोहिताः बृहस्पतिः पुरोहितो येषां ते । तथा सवितुः देवस्य सवे आज्ञायां वर्त्तमानाः देवाः दीप्यमानाः ॥ ११ ॥

प्रथमा द्वितीयैर्द्वितीयास्तृतीयैस्तृतीयाः सत्येन सत्यं यज्ञेन यज्ञो यजुर्भिर्यजूꣳषि सामभिः सामान्यृग्भिर्ऋचः पुरोऽनुवाक्याभिः पुरोऽनुवाक्या याज्याभिर्याज्या वषट्कारैर्वषट्कारा आहुतिभिराहुतयो मे कामान् समर्धयन्तु भूः स्वाहा ॥ १२ ॥

कामवन्तु तदाह । विश्वदेवदेवत्यमाशीर्लिङ्गं यजुः प्रकृतिच्छन्दः । प्रथमा देवा द्वितीयैः सहिता मामवन्तु द्वितीयास्तृतीयैः सहावन्तु तृतीयाः सत्येन सह सत्यं यज्ञेन सह यज्ञो यजुर्भिः सह यजूंषि सामभिः सह सामान्यृग्भिः सह ऋचः पुरोऽनुवाक्याभिः सह पुरोऽनुवाक्या याज्याभिः सह याज्या वषट्कारैः सह वषट्कारा आहुतिभिः सह एवं त्रिप्रकारैरेकादशसंख्यैर्देवैरुत्तरोत्तरं पालिता आहुतयो मे

मम कामानभिलाषान् समर्धयन्तु पूरयन्तु भूः भुवनं भूः हुत-मिदं स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १२ ॥

लोमा॑नि॒ प्रय॑ति॒र्मम॒ त्वङ्म॒ आन॑ति॒राग॑तिः । मा॒ꣳसं म॒ उप॑नति॒र्वस्वस्थि॒ म॒ज्जा म॒ आन॑तिः ॥ १३ ॥

का० [१९, ५, १०] प्रत्यक्षभक्षं यजमानो लोमानि प्रयतिरिति । यजमानो ग्रहशेषं प्रत्यक्षमुपह्वपूर्वकं भक्ष-यति ॥ लोमत्वगादिदेवतानुष्टुप् । मम लोमानि प्रयतिः प्रयतनं प्रयतिः प्रयत्नो वर्त्तते तथोद्यामो यथा लोमस्वपि प्रयत्नः । मे मम त्वङ् आनतिः आगतिश्च आनमन्ति भूतानि यस्यां सा आनतिः आगच्छन्ति भूतानि यां प्रति सा आगतिः मदीयां त्वचं दृष्ट्वा भूतान्यागच्छन्ति नमन्ति चेत्यर्थः । मे मम मांसमुपनतिः उपनमन्ति भूतानि यत्र । ममास्थि वसु धनं धनरूपमेव । मे मज्जा आनतिः आनमन्ति भूतानि यत्र । उपलक्षणमेतत् मम सप्त धातवो जगद्वशीकरणसमर्था इत्यर्थः ॥ १३ ॥

यद्दे॑वा देवहेड॑नं॒ देवा॑सश्चकृ॒मा व॒यम् । अ॒ग्निर्मा॒ तस्मा॒देन॑सो॒ विश्वा॑न् मुञ्च॒त्वꣳह॑सः ॥ १४ ॥

इत उत्तरमवभृथः ॥ का० [१९, ५, ११] मासरकुम्भं प्लावयति यद्देवा इति । अवभृथेष्टिं कृत्वा यद्देवा इत्यादिना वरुण नो मुञ्चेत्यन्तेन [१८] सार्धकण्डिकाचतुष्टयात्मकेन मन्त्रेण मासरकुम्भं जले तारयति ॥ अग्निदेवत्यानुष्टुबेकादशास्ति-स्रोऽनुष्टुभः [illegible]ताः । दीव्यन्ति देवाः दीप्यमाना

हे देवासो देवाः! वयं यद्देवहेडनं देवानां हेडनमपराधं चकृम कृतवन्तः करोतेर्लिट् संहितायां छान्दसो दीर्घः। अग्निस्तस्मादेनसः पापात् मा मां मुञ्चतु पृथक्करोतु विश्वात् विश्वस्मात्सर्वस्मात् अंहसः विघ्नाच्च मुञ्चतु। ङसेः स्मादभाव आर्षः॥१४॥

यदि॒ दिवा॒ यदि॒ नक्त॒मेना॑ᳪसि चकृ॒मा व॒यम्। वा॒युर्मा॒ तस्मा॒देन॑सो॒ विश्वा॑न् मुञ्च॒त्वᳪह॑सः॥ १५॥

यदि चेत् दिवा अहनि यदि नक्तं रात्रौ वयमेनांसि पापानि चकृम। वायुः तस्मादेनसः विश्वस्मादंहसश्च मां मुञ्चतु॥ १५॥

यदि॒ जाग्र॒द्यदि॒ स्वप्न॒ एना॑ᳪसि चकृ॒मा व॒यम्। सूर्य्यो॑ मा॒ तस्मा॒देन॑सो॒ विश्वा॑न् मुञ्च॒त्वᳪह॑सः॥ १६॥

यदि जाग्रत् सप्तम्या लुक् यदि जाग्रति जाग्रदवस्थायाम् यदि स्वप्ने स्वप्नावस्थायामेनांसि वयं चकृम सूर्य्यस्तस्मादेनसः विश्वादंहसश्च मां मुञ्चतु॥ श्रुत्या त्वन्यथा व्याख्यातम्। जाग्रति मनुष्ये यत्पापं कृतं स्वप्ने पितृषु यत् पापं कृतम् तस्मान्मा मुञ्चतु। मनुष्या वै जागरितं पितरः सुप्तं मनुष्यकिल्बिषाच्चैवैनं पितृकिल्बिषाच्च मुञ्चतीति [१२, ९, २, २] श्रुतेः॥ १६॥

यद् ग्रामे॒ यदर॑ण्ये॒ यत्स॒भायां॒ यदि॑न्द्रि॒ये। यच्छू॒द्रे यद॒र्ये॑ यदेन॑श्चकृ॒मा व॒यं यदेक॑स्या॒धि धर्म॑णि॒ तस्या॑व॒यज॑नमसि॥ १७॥

लिङ्गोक्तदेवतं यजुः। ग्रामे अरण्ये वने सभायां पक्षपातादि यदेनः इन्द्रिये इन्द्रियविषये परापवादपरनारीदर्शनादि यत् देवविषये वा शूद्रे अर्ये वैश्ये अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति [पा० ३, १, १०३] निपातः यत् पापं वयं चकृम। आवयोः पत्नीयजमानयोरेकस्य अपि धर्मेपि कर्मेपि अधिकर्मविषये यदेनो धर्मलोपलक्षणम्। तस्यैनसः पापस्यावयजनं नाशनं त्वमसि नाशकोऽसीत्यर्थः। कुम्भं प्रति वचनम्। अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः॥ १७॥

यदापो॑ अ॒घ्न्या इति॒ वरु॑णेति॒ शपा॑महे॒ ततो॑ वरुण नो मुञ्च। अव॑भृथ निचुम्पुण निचे॒रुर॑सि निचुम्पु॒णः। अव॑ दे॒वैर्दे॒वकृ॑त॒मेनो॒ऽयक्ष्यव॒ मर्त्यै॒र्मर्त्य॑कृतं पुरु॒राव्णो॑ देव रि॒षस्पा॑हि॥ १८॥

समु॒द्रे ते॒ हृद॑यम॒प्स्व॒न्तः सं त्वा॑ विश॒न्त्वोष॑धीरु॒तापः॑। सु॒मि॒त्रि॒या न॒ आप॒ ओष॑धयः सन्तु दुर्मि॒त्रियास्तस्मै॑ सन्तु॒ यो॒ऽस्मान् द्वेष्टि॒ यं च॑ व॒यं द्वि॒ष्मः॥ १९॥

यदापः। व्याख्यातम् [६, २२]॥ का० [१९, ५, १४] पूर्ववत्स्नानम्। पूर्ववदिति अवभृथेत्यादि ओषधीरुताप इत्यन्तेन [१९] सुराकुम्भस्य जले मज्जनम्॥ अवभृथ। व्याख्यातं [३, ४८। ८, २५] इयान् विशेषः अयमपि अध्याये भाषितवान्... यजेर्लुङि तङि उत्तमैकवचने रूपम् पूर्वत्र अयाक्षिमिति॥ का० [१९, ५, १५] सुमित्रिया न

इत्यपोऽञ्जलिदानाय दुर्मित्रिया इति द्वेष्यं परिषिञ्चति द्वौ विक्रमा उदङ्गत्वा। यजमानोऽवभृथप्रदेशात् द्वौ विक्रमौ उदीच्यां गत्वा सुमित्रिया इति जलाञ्जलिमादाय यस्यां दिशि रिपुस्तां प्रति सिञ्चतीति सूत्रार्थः॥ सुमित्रिया नः। व्याख्यातम् [६, २२] ॥ १८ ॥ १९ ॥

द्रुपदादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव। पूतं पवित्रेणेवाज्यमापः शुन्धन्तु मैनसः ॥ २० ॥

का० [१९, ५, १६] अवभृथवत् स्नात्वा वासोऽपासनं द्रुपदादिवेति। जलस्थावेव जायापती सौमिकावभृथवत् स्नात्वा कर्मकाले धृतं वासोऽप्सु क्षिपतः॥ अब्दैवत्यानुष्टुप्। आपो जलानि एनसः पापात् मा मां शुन्धन्तु पुनन्तु पापात् पृथक् कुर्वन्तु। तत्र दृष्टान्तत्रयमाह द्रुपदादिवेति पलाशोद्रुद्रुमागमा इत्यभिधानोक्तेः [अमर० २, ४, ५] द्रुस्तरुः तन्मयं पदं द्रुपदं पादुका तस्मात् मुमुचानः पृथग्भवन् यथा पादुकादोषेरसक्तो भवति मुचेर्विकरणव्यत्ययेन शानचि जुहोत्यादित्वाद् द्वित्वे मुमुचान इति रूपम्। यथा च स्विन्नः स्वेदयुतः स्नातः सन् मलात् पृथग्भवति। आज्यमिव यथा पवित्रेण कम्बलमयेन पूतं गालितमाज्यं घृतं कीटेभ्यः पृथग्भवति। तथापो मां शन्धन्तु ॥ २० ॥

उद्वयं तमसस्परि स्वः पश्यन्त उत्तरम्। देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ २१ ॥

का० [१९, ५, १७] सोमवदुत्क्रमणमागमनञ्च। सोमवदिति उद्वयमिति मन्त्रेण जलान्निष्क्रमणम् अपाम सोमम-

भूता अभूमेति अपतां सर्वेषां त्रिपथुदेशमागमनमिति सूत्रार्थः ॥ सूर्यदेवत्यानुष्टुप् प्रस्कण्वदृष्टा। वयं तमसः परि तमसः सकाशात् तमोबहुलादस्माल्लोकात् उदगन्म उद्गता निर्गताः गमेर्लुङि अपि लुप्ते मस्य नः। कीदृशा वयम् उत्तरमुत्कृष्टतरं स्वः स्वर्गं पश्यन्तः ईक्षमाणाः किञ्च देवत्रा देवलोके सूर्यं देवं पश्यन्तः सन्त उत्तमं ज्योतिः आरूपमुदगन्म प्राप्ताः ॥ २१ ॥

अपो अद्यान्वचारिषꣳ रसे॑न॒ सम॑सृक्ष्महि। पय॑स्वानग्न॒ आग॑म॒ं तं मा॒ सꣳसृ॑ज॒ वर्च॑सा प्र॒जया॑ च॒ धने॑न च ॥ २२ ॥

का० [१८, ५, १८] आहवनीयमुपतिष्ठतेऽपो अद्येति। यजमान आहवनीयमुपतिष्ठते ॥ अग्निदेवत्या पङ्क्तिः। हे अग्ने ! तं मां वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन प्रजया पुत्रादिकया धनेन सुवर्णादिकेन च त्वं संसृज संयोजय योऽहमद्य अपः अन्वचारिषम् अवभृथकर्मणा जलमनुचरितवानस्मि प्राप्तोऽस्मि चरतेर्लुङ् यश्चाहं रसेन जलेन समसृक्ष्महि संसृष्टोऽस्मि सृजेर्लुङ् वचनव्यत्ययः यश्चाहं पयस्वानुदकवान् सन् आगमम् आगतवानस्मि गमेर्लुङि पुषादीति [पा० ३, १, ५५] च्लेरङ्। तं मां वर्च आदिभिर्योजय ॥ २२ ॥

एधो॑ऽस्येधिषी॒महि॑। स॒मिद॑सि॒ तेजो॑ऽसि॒ तेजो॒ मयि॑ धेहि। स॒माव॑वर्त्ति पृथि॒वी स॒मुषाः॒ समु॒ सूर्यः॑। समु॒ विश्व॑मि॒दं जग॑त् ॥ वै॒श्वा॒न॒र॒ज्यो॑तिर्भूयासं वि॒भून् कामा॑न् व्य॒श्नवै॒ भूः स्वाहा॑ ॥ २३ ॥

का० [१८, ५, १८] एधोऽसीति समिधमादायाहवनीयेऽभ्यादधाति समिदसीति। यजमानः एधोऽसीति मन्त्रेण समिधं गृहीत्वा समिदसीति मन्त्रेणाग्नौ दधाति॥ समिद्वत्ये यजुषी। हे समित्त्वमेधः! एधयति दीपयतीति एधः दीपिकासि वयं त्वत्प्रसादादेधिषीमहि धनादिभिर्वृद्धिं व्याप्नुयाम एधतेराशीर्लिङ्। हे समित्! त्वं समिदसि समिन्धयति दीपयतीति समित् तेजस्वासि तत्संयोगेनाग्नेर्ज्वलनात् अतो मयि विषये तेजो धेहि धारय॥ का० [१८, ५, २०] जुहोति समाववर्त्तीति। यजमानः सकृद्गृहीतमाज्यं कपिङ्काग्रेण जुहोति॥ समाववर्त्ति आग्नेयी गायत्री वैश्वानरज्योतिरिति यजुः आग्नेयम्। पृथिवी समाववर्त्ति सम्यगावर्त्तते विकरणव्यत्ययेन वृतेः अपः श्लुः नश्यतीत्यर्थः उषाः दिवसोऽपि समाववर्त्ति सूर्यः समाववर्त्ति च एवार्थे विश्वमिदं जगत् समाववर्त्ति। अतोऽहं वैश्वानरज्योतिः भूयासम् विश्वेभ्यो नरेभ्यो हितो वैश्वानरः परमात्मा तद्रूपं ज्योतिर्ब्रह्मैव भूयासम्। विभूमहतोऽपि कामान् मनोरथान् व्यश्नवै प्राप्नुयाम्। भूः स्वाहा भुवनं भूः सत्तामात्रं ब्रह्म तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु भूरित्यव्ययम्॥ २३॥

अभ्यादधामि समिधमग्ने व्रतपते त्वयि। व्रतं च श्रद्धां चोपैमीन्धे त्वा दीक्षितो अहम्॥ २४॥

का० [१८, ६, १२] अभ्यादधामीति प्रत्यृचमाहवनीये तिस्रः समिधोऽभ्यादधाति। सौत्रामण्या दावादित्येष्टिं समाप्य विपर्ययेमाहवनीयदक्षिणाग्नी विहृत्याग्न्याधानं प्रभृत्यं

च आत्मानमनीये यजमानस्त्रिस्रः समिधः प्रत्यृचमादधाति॥ अग्निदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभ आत्मतत्त्वाश्चिदृष्टाः। हे अग्ने! व्रतपते व्रतस्य कर्मणः पालक! अहं समिधं त्वयि अभ्यादधामि जुहोमि तेन समिदाधानेन दीक्षितः सन्नहं व्रतं कर्म श्रद्धां विश्वासं चोपैमि उपगच्छामि त्वा त्वामिन्धे दीपयामि॥ ४४॥

यत्र ब्रह्म च क्षत्रं च सम्यञ्चौ चरतः सह। तं लोकं पुण्यं प्रज्ञेषं यत्र देवाः सहाग्निना॥ २५॥

पुण्यं पवित्रं लोकं प्रज्ञेषं जानीयाम् लोकमप्राप्तानां तल्लोकज्ञानं न भवतीति स्वर्लोकगमनं प्रार्थ्यते। तं कम् यत्र लोके ब्रह्म ब्राह्मणजातिः क्षत्रं क्षत्रियजातिश्च सहावियोगेन चरतस्तिष्ठत इत्यर्थः। कीदृशे ब्रह्मक्षत्रे सम्यञ्चौ लिङ्गव्यत्ययः समीची सम्यक् अञ्चतस्ते। तत्र चाग्निना सह देवाः संचरन्ति। सदा च विप्राः क्षत्रियाश्च यं गच्छन्ति तं देवलोकं प्राप्नुयामित्यर्थः॥ २५॥

यत्रेन्द्रश्च वायुश्च सम्यञ्चौ चरतः सह। तं लोकं पुण्यं प्रज्ञेषं यत्र सेदिर्न विद्यते॥ २६॥

यत्र लोके इन्द्रश्च वायुश्च सम्यञ्चौ सह चरतः यत्र च सेदिः सदनं सेदिः आदृगमिति [पा० ३, २, १७१] वार्त्तिप्रत्ययः लिङ्-आदिद्वित्वाभ्यासलोपौ। [illegible] दुःखं सेदिः स यत्र न विद्यते तं लोकं पुण्यं पवित्रं प्रज्ञेषं [illegible] [illegible] [पा० ३, १, ३४] [illegible]॥ २६॥

अ॒ꣳशुना॑ ते अ॒ꣳशुः पृ॑च्यतां॒ परु॑षा॒ परुः॑ ।
ग॒न्धस्ते॒ सोम॑मवतु॒ मदा॑य॒ रसो॒ अच्यु॑तः ॥ २७ ॥

सुरादेवत्यानुष्टुप् सुरासंसर्जने विनियुक्ता तत्सूक्तं सोमा-मस्यारम्भे [१९, १] लिखितम् । हे सुरे ! ते तव अंशुः भागः सोमस्यांशुना भागेन सह पृच्यतां संयुज्यताम् तव परुः पर्व सोमस्य परुषा पर्वणा सह पृच्यताम् । तव गन्धः अच्युतः अनश्वरो रसश्च सोममवतु आलिङ्गतु किमर्थं मदाय मत्तताये सुरायुक्तः सोमः पीतो मदजनको भवति अत उभयोर्योगोऽस्तु ॥ ४७ ॥

सि॒ञ्चन्ति॒ परि॑षिञ्च॒न्त्युत्सि॑ञ्चन्ति पु॒नन्ति॑ च । सु॒रायै॑ ब॒भ्र्वै मदे॑ कि॒न्त्वो व॑दति कि॒न्त्वः ॥ २८ ॥

सुरादेवत्येन्द्रदेवत्या वानुष्टुप् पूतसुरादाने विनियोग उक्तः [का० १९, २, ६] बभ्र्वै बभ्रुवर्णायै तस्यै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सुराया मदे स्थितः सुरया मत्तः इन्द्रः किंत्वः किंत्व इति वदति त्वं किम् कस्य त्वमित्याद्यन्यतिरस्कारकरं वचो वदति । यां सुरां सिञ्चन्ति पात्रे ऋत्विजः परिषिञ्चन्ति पय-आदिभिः उत्सिञ्चन्ति यहैः गोवालपवित्रहिरण्यादिभिः पुनन्ति च ॥ २८ ॥

धा॒नाव॑न्तं क॒रम्भिण॑मपू॒पव॑न्तमु॒क्थिन॑म् । इन्द्र॑ प्रा॒तर्जु॑षस्व नः ॥ २९ ॥

इन्द्रदेवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा आर्त्वे अवभाकर्मणि धानाहोमे विनियुक्ता प्रातःसवने पुरोडाशपुरोऽनुवाक्यापि ।

हे इन्द्र! त्वं प्रातःकाले नोऽस्माकं पुरोडाशं जुषस्व। कीदृशं धानावन्तं धाना विद्यन्ते यत्र तम् करम्भिणं करम्भोऽस्यास्ति अपूपवन्तमपूपाः सन्ति यत्र उक्थिनमुक्थं शस्त्रं यत्र स्तुतियुक्तम् ॥ २९ ॥

बृहदिन्द्राय गायत मरुतो वृत्रहन्तमम्। येन ज्योतिरजनयन्नृतावृधो देवं देवाय जागृवि ॥ ३० ॥

का० [१९, ५, २] ऐन्द्र्यां बृहत्यां गायति। अध्वर्युप्रेषितो ब्रह्मा इन्द्रदेवतायां बृहत्यां साम गायति॥ इन्द्रदेवत्या बृहती नृमेधपुरुषमेधदृष्टा। हे मरुतः! ऋत्विजः! इन्द्राय इन्द्रार्थं यूयं बृहत्साम गायत सामगानं कुरुत कीदृशं बृहत् वृत्रहन्तमम् वृत्रं पापं प्रति-अतिशयेन हन्ति गच्छति वृत्रमसुरं नाशयति वा नाद्यस्येति [पा० ८, २, १७] नुम्। ऋतं यज्ञं वर्धयन्ति ऋतावृधः देवा ऋत्विजो वा येन सामगानेन देवाय इन्द्राय ज्योतिः तेजः अजनयन्नुदपादयन्। कीदृशं ज्योतिः देवं दीप्यमानम् जागृवि जागर्तीति जागृवि जागरणशीलमविनश्वरमित्यर्थः। सामगानेनेन्द्रस्तेजस्वी जात इत्यर्थः॥ ३०॥

अध्वर्यो अद्रिभिः सुतꣳ सोमं पवित्र आनय। पुनाहीन्द्राय पातवे ॥ ३१ ॥

का० [१९, २, ११] ब्रह्मानुमन्त्रणमध्वर्यो अद्रिभिरिति। ब्रह्मा पयोऽनुमन्त्रयते॥ ऐन्द्री गायत्री। हे अध्वर्यो! त्वं सोमं पवित्रे वस्त्रमये आनय सिञ्च। कीदृशमद्रिभिर्ग्रावभिः सुतमभिषुतम्। ततः पुनाहि पुनीहि शोधय देवा-

भाव आर्षः । किमर्थम् इन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पानार्थम् तुमर्थे तवेप्रत्ययः ॥ ३१ ॥

यो भूतानामधिपतिर्यस्मिंल्लोका अधि श्रिताः । य ईशे महतो महाँस्तेन गृह्णामि त्वामहं मयि गृह्णामि त्वामहम् ॥ ३२ ॥

का० [१८, ४, २४] त्रयस्त्रिꣳशं वसाग्रहं गृह्णाति यो भूतानामिति । प्रागभिषेकात् सोमेन तन्त्रमिति [१८, ८०] षोडश्यग्रिं द्वात्रिंशद्वसाग्रहाः तेषां संस्रवैर्यजमानाभिषेकः कृतः ततोऽध्वर्युर्यो भूतानामिति सार्धकण्डिकात्मकेन मन्त्रेण त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहमार्षभक्षुरेण गृह्णाति ॥ आत्मवादिनो ग्रहदेवत्या कौण्डिन्यदृष्टा पङ्क्तिः । यः परमात्मा भूतानां जरायुजादिभूतानां चतुर्विधानामधिपतिः अधिकं पालकः यस्मिन् आत्मनि लोका भूरादयोऽधिश्रिताः आश्रिताः लोका यदाधारा इत्यर्थः । महान् सर्वोत्कृष्टो यः महतः महत्तत्त्वप्रमुखस्य तत्त्वगणस्य ईशे ईष्टे नियन्ता वर्त्तते लोपस्त आत्मनेपदेष्विति [पा० ७, १, ४१] तलोपे लटि तङि प्रथमैकवचने ईशे इति रूपम् अधीगर्थदयेशामिति [पा० २, ३, ५२] कर्मणि षष्ठी । हे ग्रह ! अहं तेन परमात्मना त्वा त्वां गृह्णामि मयि परमात्मभावमापन्ने मयि विषये अहं त्वां गृह्णामि ॥ ३२ ॥

उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्णे । एष ते योनिरश्विभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्णे ॥ ३३ ॥

उपयाम० यजुः सामत्रिष्टुप् व्याख्यातम् [१०, ३१] ।

एष ते यजुः प्राजापत्या बृहती सादने विनियोगः। ग्रह-
देवते द्वे यजुषी ॥ ३३ ॥

प्राणपा मे अपानपाश्चक्षुष्पाः श्रोत्रपाश्च मे। वाचो मे विश्वभेषजो मनसोऽसि विलायकः॥ ३४ ॥

का० [१९, ५, ९] शेषमृत्विजः प्राणभक्षं भक्षयन्ति। सप्तस्वग्रहहोमानन्तरं शेषमृत्विजः सर्वेऽवजिघ्रन्ति कश्चिद्भक्षयेन॥ ग्रहदेवत्ये द्वे अनुष्टुबुपरिष्टाद्बृहत्यौ। हे ग्रह! त्वं मे प्राणपा असि प्राणान् पाति रक्षति प्राणपाः अपानपाः अपानस्य रक्षकोऽसि चक्षुषी पातीति चक्षुष्पाः मे मम श्रोत्रपाश्चासि श्रोत्रेन्द्रियं पाति। मे वाचो वागिन्द्रियस्य विश्वभेषजः विश्वं सर्वं भेषजमौषधं यस्मात्स वाचः औषधमुच्चारणनिवृत्तिर्जपादौ प्रवृत्तिश्च तत्कर्त्ता। मनसो विलायकश्चासि विलाययति विषयेभ्यो निवर्त्यात्मनि स्थापयति विलायकः आत्मज्ञानप्रदोऽसीत्यर्थः यद्वा लीः श्लेषणे विलाययति चक्षुरादिभिः सह श्लेषयति विलायकः सर्वेन्द्रियैः सह मनः संयोजयसीत्यर्थः॥ ३४ ॥

अश्विनकृतस्य ते सरस्वतिकृतस्येन्द्र सुत्राम्णा कृतस्य। उपहूत उपहूतस्य भक्षयामि ॥ ३५ ॥

हे ग्रह उपहूत! आज्ञप्तोऽहं ते तव त्वां भक्षयामि कर्मणि षष्ठी। कीदृशस्य ते अश्विनकृतस्य करोतिरर्जनार्थः अश्विनावेवाश्विनौ कार्येण द्वन्द्वाभाव आर्षः अश्विनाभ्यां कृतो द्रव्यस्य। [illegible] द्रव्यस्य

इष्टस्य अपोढः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलमिति [पा० ६, ३, ६३] सरस्वतीशब्दस्य ह्रस्वः । सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा तेने-ष्टेष्व आतस्य इष्टस्य । उपहूतस्य ऋत्विग्भिः आतोपहवस्य ॥ ३५ ॥

समिद्ध इन्द्र उषसामनीके पुरोरुचा पूर्वकृद्वावृधानः । त्रिभिर्देवैस्त्रिंशता वज्रबाहुर्जघान वृत्रं वि दुरो ववार ॥ ३६ ॥

माध्वर्यवं समाप्तम् अतः सौत्रामणिकं हौत्रमुच्यते ॥ का० [१९, ६, १२] समिद्ध इन्द्र इत्याप्रियः प्रथमस्य । समिद्ध इत्याद्या एकादश ऋचः प्रथमस्येन्द्रस्य पशोराप्रियः प्रयाजयाज्याः ॥ आङ्गिरसदृष्टा एकादशाप्रियः त्रिष्टुभः तासां क्रमादेता देवता इध्मः तनूनपान्नराशंसो वा इडः बर्हिः द्वारः उषासानक्ता दैव्यौ होतारौ तिस्रो देव्यः त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतयः एता देवताः यथायोगमिन्द्रविशेषणत्वेन व्याख्येयाः अनुवाकेनानेनेन्द्रः स्तूयते । इन्द्रो वृत्रं मेघं दैत्यं वा जघान हतवान् दुरः द्वाराणि च विववार मेघस्य द्वाराणि स्रोतांसि विवृतान्यकरोत् दैत्यपक्षे तत्पुरद्वाराणि शून्यान्यकरोत् द्वारशब्दस्य अन्तलोपे दुर इति रूपम् । कीदृश इन्द्रः समिद्धः सन्दीप्तः [illegible]के मुखे प्रातःकाले पुरोरुचा अग्रे प्रसरन्त्या दीप्त्या पूर्वकृत् पूर्वां दिशं करोतीति आदित्यात्मना पूर्वस्याः कर्ता [illegible] इत्तिमाले पुंवद्भावः । त्रिभिर्देवैः त्रिंशता च त्रयस्त्रिंशद्देवैः सह वावृधानः वर्धमानः हर्षेर्विकारव्यत्ययेन अर्थः तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६, १, ७] अभ्यासदीर्घः शानजागा- । वज्रबाहुः वज्रं बाहौ यस्य वज्रपाणिः ॥ ३६ ॥

नराशꣳसः प्रति शूरो मिमानस्तनूनपात् प्रति यज्ञस्य धाम । गोभिर्वपावान्मधुना समञ्जन् हिरण्यैश्चन्द्री यजति प्रचेताः ॥ ३७ ॥

व्याख्याय नराशंसतनूनपातौ । प्रचेताः प्रकृष्टं चेतो ज्ञानमस्य स प्रचेताः कर्मज्ञाता यजमानस्तमिन्द्रं प्रतियजति प्रत्यक्षं यजति । तं काम् य ईदृश: नराशंसः नरैऋत्विग्भिरा-समन्तात् शस्यते शस्त्रैः स्तूयते स नराशंसः यद्वा नरा अस्मि-न्नासीनाः शंसन्तीति [निरु० ८, ६] यास्कोक्तेर्नराशंसो यज्ञः तद्रूपस्तद्वान् वा । यज्ञस्य धाम स्थानं प्रतिमिमानः मिमीते मिमानः प्रतिगणयन् यज्ञस्थानानि जानन्नित्यर्थः एकः प्रतिमिमान इत्यनेन सम्बध्यतेऽपरो यजतीत्यनेन । तथा शूरः शौर्यवान् । तनूनपात् तनोति विस्तारयति सृष्टिं तनूः प्रजापतिर्मरीचिस्तस्य नपात् पौत्रः काश्यपाख्य इत्यर्थः । यद्वा तनूं शरीरं न पातयति रक्षति जाठराग्निरूपेणेति तनून-पात् अग्निस्तद्रूपः । यद्वा तनोति भोगानिति तनूः गौस्तस्या नपात् पौत्रं घृतम् गोः पयो जायते पयस आज्यमिति घृत-रूपस्तद्वान् वा । गोभिर्वपावान् पशुसम्बन्धिनीभिर्वपावान् वपायुक्तः मधुना मधुस्वादोपेतेन घृतेन समञ्जन् हवींषि भक्षयन् हिरण्यैः पशुवदानभूतैः चन्द्री चन्द्रं सुवर्णमस्या-स्तीति चन्द्री ॥ ३७ ॥

ईडितो देवैर्हरिवाँ॥ अभिष्टिराजुह्वानो हविषा शर्धमानः । पुरन्दरो गोत्रभिद्वज्रबाहुरायातु यज्ञमुप नो जुषाणः ॥ ३८ ॥

पदं विना इन्द्र आयातु आगच्छतु । कीदृशः देवैरीडितः

हर्युजित: सुत:। हरिवान् हरी इन्द्राश्वौ यस्य स इति हरिवान्। अभिष्टि: अभि समन्तादिष्टिर्यागो यस्य इलोपश्छान्दस: यद्वा अभिस्तूयत इत्यभिष्टि: स्तौतेरौणादिको डिप्रत्यय:। आहुवान: आहूयमान: ऋत्विग्भि: हविषा निमित्तेन हविर्निमित्तं द्विजैराहूयमान:। शर्धमान: शर्ध इति [निघ० २, ८, ७] बलनाम अतिबलायमान:। पुरं रिपुनगरं दारयति पुरन्दर:। गोत्रभित् गां भूमिं त्रायन्ते गोत्रा मेघा: तान् वृष्ट्यर्थं भिनत्ति गोत्रभित् गोत्रान् गिरीन् वा भिनत्ति। वज्रबाहु: वज्रहस्त:। नोऽस्माकं यज्ञमुपयुपायः उपवेषमान: ॥ ३८ ॥

ऋ॒वा॒वो॑ ब॒र्हिरिन्द्रो॑ ह॒रि॑वा॒न्न इन्द्र॑: प्रा॒चीन॑ऽ सीदत्प्र॒दिशा॑ पृथि॒व्या:। उ॒रु॒प्र॒था: प्रथ॑मान॑ऽ स्यो॒नमा॑दि॒त्यैर॒क्तं वसु॑भि: स॒जोषा॑: ॥ ३९ ॥

इन्द्रो नोऽस्माकं प्राचीनं प्राग्भवं प्रदेशं सीदत् सीदतु आस्ताम् इतश्च लोप इति [पा० ३, ४, ९७] इलोप:। कीदृश: इन्द्र: हरिवान् हरी अश्वौ तद्युक्त:। पृथिव्या: प्रदिशा द्वितीयार्थे षष्ठी पृथिवीं देवयजनभूमिं प्रदिशन् उपदिशन् प्रदिशति प्रदिशन् सुपां सुलुगित्यादिना [पा० ७, १, ३९] विभक्तेर्डादेश:। उरुप्रथा: प्रथनं प्रथ: ख्याति: उरु विस्तीर्णं प्रथो यस्य स उरुप्रथा:। सजोषा: जोषणं जोष: असुन्प्रत्यय:। जोषसा प्रीत्या सहित: सजोषा: सन्तुष्ट:। अभिगुणाश्च: ईश्वमन: प्रार्थयि अपो वृक्। कीदृशं बर्हि:। प्रथमानं प्रथते तत् प्रथमानं विस्तीर्णम् स्योनं सुखरूपम् आदित्यै: वसुभि: मरुद्भिश्च अक्तं अञ्चितम् बर्हिरञ्जने मन्त्रे

आदित्यादीनामुक्तत्वात्तैरस्मत् सं बर्हिरक्ताम् हविषा घृतं समादित्यैर्वसुभिः सं मरुद्भिरिति [२, २२] उक्तेः ॥ ३९ ॥

इन्द्रं दुरः कवष्यो धावमाना वृषाणं यन्तु जनयः सुपत्नीः। द्वारो देवीरभितो विश्रयन्ताम् सुवीरा वीरं प्रथमाना महोभिः ॥ ४० ॥

दुरो यज्ञगृहद्वार इन्द्रं यन्तु प्राप्नुवन्तु। कीदृशमिन्द्रं वृषाणं वर्षति हव्याः सं वर्षितारम् इन्द्रः क्षथिवो वर्षीयानि-त्युक्तेः। वीरं शूरम्। कीदृश्यो दुरः कवष्यः कु शब्दे कूयन्ते कुवन्ति शब्दयन्ति वा जना यासु ताः कवष्यः ससुषिराः सच्छिद्रा एव शब्दप्रसरात् कौतेरौणादिकोऽषट्प्रत्ययः। तथा धावमानाः धावन्तो धावमानाः आदरयुक्ता इत्यर्थः। तथोपमानं जनयः सुपत्नीः शोभनाः जायाः पत्नीर्यत्र सदाचिकारिण्यो जायाः स्त्रिय इव लुप्तोपमानम् ता यथा धावमानाः यन्ति यान्ति तथा द्वार इन्द्रं यान्तु। किंच इन्द्रं प्राप्य द्वारो देवीः देव्यः अभितः सर्वत्र विश्रयन्तां विवृता भवन्तु। कीदृश्यो द्वारः सुवीराः शोभना वीरा ऋत्विजो यासु ताः सुवीराः ऋत्विग्युताः महोभिस्तेजोभि[illegible]र्बहवः प्रथमानाः विस्तृता भवन्त्यः ॥ ४० ॥

उषासानक्ता बृहती बृहन्तं पयस्वती सुदुघे शूरमिन्द्रम्। तन्तुं ततं पेशसा संवयन्ती देवानां देवं यजतः सुरुक्मे ॥ ४१ ॥

उषासानक्ता इन्द्रं यजतः बृहन्तं कुरुतः हविरिव यज्ञं कुरुतः यजिरत्र करोत्यर्थः। उषा आदित्यप्रभा नक्ता रात्रिः उषाश्च नक्ता च उषासानक्ता समाये शब्दः शब्दयोः

…इत्यर्थः । विभूतमिन्द्रं बृहन्तं महान्तं शूरं विक्रान्तं देवानां देवं सर्वदेवपूज्यम् । कीदृश्यौ उषासानक्ता बृहती बृहत्यौ पयस्वती उदकवत्यौ प्रवश्यायवत्यौ । सुदुघे शोभनं दुग्धः ते दुहः कघ्वचेति [पा॰ ३, २, ७०] कप् घादेशश्च । पेशसा विचित्ररूपेण संवयन्ती संग्रथयन्त्यौ इन्द्रं रूपेण योजयन्त्यौ तत्र दृष्टान्तः तन्तुमिव यथा पटार्थं ततं विस्तीर्णं तन्तुं सूत्रं रूपेण कश्चित् संवयति । तथा सुरुक्मे शोभनं रुक्मं रोचनं कान्तिर्ययोस्ते सुरुक्मे ॥ ४१ ॥

दैव्या मिमाना मनुषः पुरुत्रा होताराविन्द्रं प्रथमा सुवाचा । मूर्धन्यज्ञस्य मधुना दधाना प्राचीनं ज्योतिर्हविषा वृधातः ॥ ४२ ॥

अयं चाग्निरसौ च वायुर्मध्यमस्तौ देवानामिमौ दैव्यौ होतारौ वायुग्नी प्राचीनं प्राच्यां दिशि वर्तमानं ज्योतिराहवनीयाख्यं मधुना मधुरेण हविषा कृत्वा वृधातः वर्धयतः वृधे-र्लेटोऽडाटावित्याट् [पा॰ ३, ४, ९४] । कीदृशौ होतारौ पुरुत्रा बहुधा मिमाना मिमानौ यज्ञं निर्मिमाणौ । मनुषः मानुषाद्धोतुः प्रथमा आद्यौ मनुषः इति प्रथमा पञ्चम्यर्थे । सुवाचा सुवाचौ शोभना वाक् ययोस्तौ । यज्ञस्य मूर्धन् मूर्धनि प्रधानेऽङ्गे इन्द्रं दधाना स्थापयन्तौ सर्वत्र प्रथमाद्विवचनस्या-कारः ॥ ४२ ॥

तिस्रो देवीर्हविषा वर्धमाना इन्द्रं जुषाणा जनयो न पत्नीः । अच्छिन्नं तन्तुं पयसा सरस्वतीडा देवी भारती विश्वतूर्तिः ॥ ४३ ॥

सरस्वती इडा भारती तिस्रो देव्यः पयसा हविषा कृत्वा

तन्तुं यज्ञमच्छिन्नं छिद्रेण विघ्नेन रहितं कुर्वन्त्विति शेषः । वर्धमानाः पुष्टियुक्ताः । पत्नीः पत्न्यः साध्व्यो जनयो जाया इव इन्द्रं जुषाणाः सेवमानाः । देवी दीप्यमानाः विश्वस्मिन् सर्वत्र त्वरते तूर्णं गच्छति विश्वतूर्त्तिः सर्वगामिनीति द्वे विशेषणे तिसृणाम् ॥ ४३ ॥

त्वष्टा दधच्छुष्ममिन्द्राय वृष्णोऽपाकोऽचिष्टुर्यशसे पुरूणि । वृषा यजन् वृषणं भूरिरेता मूर्धन्यज्ञस्य समनक्तु देवान् ॥ ४४ ॥

त्वष्टा यज्ञस्य मूर्धन् मूर्धनि शिरःस्थानीये आहवनीये देवान् समनक्तु भोजयतु अन्तर्भूतण्यर्थोऽनक्तिरत्र भोजनार्थः । कीदृशस्त्वष्टा यशसे यशस्विने वृष्णे सेक्त्रे इन्द्राय पुरूणि वचनव्यत्ययः पुरु बहु शुष्मं बलं दधत् धारयन् । तथा अपाकः पाक इति प्रशस्यनाम [निघ० ३, ८, ८] न विद्यते पाकः प्रशस्यो यस्मात्सोऽपाकः नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वाच्यो वोत्तरलोपश्चेति [पा० २, २, २४, वा० ८] समासः । अचिष्टुः अर्चनशील: सर्वत्र गतः । वृषा वर्षिता वृषणमिन्द्रं यजन् पूजयन् । भूरिरेताः भूरि बहु रेतो वीर्यं यस्य सः सर्वजनक इत्यर्थः त्वष्टा त्वक्षतेः करोत्यर्थस्येति [निरु० ८, १३] यास्कोक्तेः । ईदृशस्त्वष्टा देवान् भोजयत्वित्यर्थः ॥ ४४ ॥

वनस्पतिरवसृष्टो न पाशैस्त्मन्या समञ्जञ्छमिता न देवः । इन्द्रस्य हव्यैर्जठरं पृणानः स्वदाति यज्ञं मधुना घृतेन ॥ ४५ ॥

वनस्पतिर्यूपो देवो मधुना रसेन घृतेन च यज्ञं स्वदाति स्वदतु सेट् आस्वादयतु समनक्तु वा । कीदृशो वनस्पतिः अव-

इष्टो न शमितम इव पाशैः ऋत्वा त्मन्या आत्मनि समञ्जन् अर्थात् पशुम् संयोजयन् आत्मन्शब्दस्य तृतीयाया याद्देशः मन्त्रेष्वाङ्याद्देरात्मन इति [पा० ६, ४, १४१] आलोपः तत्र दृष्टान्तः शमिता न शमिता इव यथा शमिता पाशैः पशुमात्मनि संयोजयति। तथा हव्यैरिन्द्रस्य जठरमुदरं पृणानः पूरयन् पृणातीतिऽसौ पृणानः ॥ ४५ ॥

स्तोकानामिन्दुं प्रति शूर इन्द्रो वृषाय-माणो वृषभस्तुराषाट् । घृतप्रुषा मनसा मोद-मानाः स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ४६ ॥

इन्द्रः स्वाहा देवाः नामैकदेशे नामग्रहणं स्वाहाकृतयो देवाश्च मादयन्तां तृप्यन्तु मद तृप्तौ चुरादिः। किमुद्दिश्य स्तोकानामिन्दुं प्रति स्तोका वपासम्बन्धिनो घृतबिन्दवः तत्सम्बन्धी य इन्दुः सोमः तं प्रति तमुद्दिश्य वपास्तोकेषु सोमत्वमारोप्यते वपास्तोकरूपं सोममुद्दिश्येन्द्रः स्वाहाकृतयश्च तृप्यन्तामित्यर्थः। कीदृश इन्द्रः शूरः शौर्य्यवान् वृषायमाणः वृषवदाचरति वृषायते वृषायतेऽसौ वृषायमाणः शत्रून् प्रतिगर्जन्नित्यर्थः वृषभः वर्षिता तुराषाट् तूर्णं सहते शत्रूनभिभवति तुराषाट् । कीदृशाः स्वाहाकृतयः घृतप्रुषा घृतबिन्दुनापि मनसा मोदमानाः मोदन्ते ते मोदमानाः सन्तुष्टाः। अमृताः अमरणधर्माणः नास्ति मृतं मरणं येषां ते ॥ ४६ ॥

आयात्विन्द्रोऽवस उप न इह स्तुतः सध-मादस्तु शूरः। वावृधानस्तविषीर्यस्य पूर्वीर्द्यौर्न क्षत्रमभिभूति पुष्यात् ॥ ४७ ॥

का० [१९, ६, १९] याज्यानुवाक्याश्च। वपापुरोडा-

शपशुयागानां याज्यानुवाक्याः आयात्विन्द्र इति [४७] वपायाः पुरोऽनुवाक्या आ न इन्द्रो दूरादिति [४८] याज्या आ न इन्द्रो हरिभिरिति [४९] पशुपुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या त्रातारमिन्द्रमिति [५०] याज्या इन्द्रः सुत्रामेति [५१] पशुयागे पुरोऽनुवाक्या तस्य वयमिति [५२] याज्येति सूत्रार्थः॥ सप्त त्रिष्टुभ इन्द्रदेवत्याः। इन्द्रो नोऽस्मानवसे अवितुं रक्षितुमुप आयातु समीपमागच्छतु तुमर्थेऽवसेऽसेन्प्रत्ययः। इहायातः सन् सधमात् अस्तु सह देवैः सार्धं मादयति तृप्यति सधमात् सहभोजनकर्तास्तु मादयतेः क्विप्। कीदृश इन्द्रः शूरः विक्रान्तः स्तुतोऽस्माभिः। वावृधानः वर्धमानः। यस्येन्द्रस्य पूर्वीः तविषीः पूर्व्याः तविष्यः पूर्वाणि कृतानि बलानि वृत्रवधादयः पराक्रमाः द्यौर्न स्वर्ग इव कथ्यन्ते स्वर्गो यथा स्तूयते तथा यस्येन्द्रस्य बलानि स्तूयन्ते तविषीति बलनाम तवतेर्वृद्धिकर्मण इति [निरु० ८, २५] यास्कः। यश्चेन्द्रः क्षत्रमस्मदीयं पुष्यात् पुष्यति लेटोऽडाटौ। कीदृशं क्षत्रम् अभिभूति अभिभवनशीलं शूरम्। स इन्द्र आयात्विति सम्बन्धः॥ ४७॥

आ न॒ इन्द्रो॑ दू॒रादा न॑ आ॒साद॑भिष्टि॒कृद॑वसे यासदु॒ग्रः। ओजि॑ष्ठेभिर्नृ॒पति॒र्वज्र॑बाहुः स॒ङ्गे स॒मत्सु॑ तु॒र्वणिः॑ पृत॒न्यून्॥ ४८॥

इन्द्रो नोऽस्माकं दूराद्दूरप्रदेशात् द्युलोकादेरपि आयासत् आयातु यातेर्लेटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ९४] अटि कृते [illegible] लेटीति [पा० ३, १, ३४] [illegible]। आसा[illegible]निकटप्रदेशादपि आयासत् आसादित्यन्तिकनाम [निघ० २,

१३] दूरात्समीपात्त्वागच्छत्वित्यर्थः । किं कर्तुमवसे अवितुमस्माकं रक्षणं कर्तुम् । कीदृश इन्द्रः अभिष्टिकृत् अभिष्टिमभिलाषं करोतीत्यभिष्टिकृत् मनोरथप्रदः । उग्रः उत्कृष्टः । ओजिष्ठेभिः तेजस्वितमैर्मरुद्भिर्युक्त इति शेषः ओजो विद्यते येषां ते ओजस्विनः अत्यन्तमोजस्विन ओजिष्ठाः विन्मतोर्लुक् तैः । नृपतिः नृणां पालकः । वज्रबाहुः वज्रं बाहौ यस्य सः । तथा सङ्गे समत्सु सङ्गः समदिति द्वे संग्रामनामनी [निघ० २, १७] सङ्गे एकस्मिन् संग्रामे समत्सु बहुष्वपि संग्रामेषु युगपदुत्थितेषु सत्सु पृतन्यून् मन्यून् तुर्वणिः तुर्वी हिंसायां तुर्वतीति तुर्वणिः हन्ता पृतनामिच्छन्ति पृतन्यन्ति सुप आत्मनः क्यजिति [पा० ३, १, ८] क्यचि परे कव्यध्वरेति [पा० ७, ४, ३९] अलोपः तत आक्रन्दतीति [पा० ३, २, १७०] उप्रत्ययः संग्रामे ... हन्तेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

आ न इन्द्रो हरिभिर्यात्वच्छार्वाचीनोऽवसे राधसे च । तिष्ठाति वज्री मघवा विरप्शीमं यज्ञमनु नो वाजसातौ ॥ ४९ ॥

अच्छाभेरर्थे । इन्द्रोऽर्वाचीनोऽभिमुखः सन् नोऽस्मान् अस्मानभि आयातु कैः हरिभिरश्वैः किमर्थमवसे अवनाय अस्मत् तथा रक्षणाय राधसे धनाय च आगत्य च वज्री इन्द्रोऽस्माकमिमं यज्ञमनु प्रति वाजसातौ अन्नसम्भजने निमित्ते तिष्ठाति तिष्ठतु लेट् । कीदृशः मघवा मघं धनमस्य ... धनवान् । विरप्शी विविधं रपति लपति विरप्शी ... ॥ ४९ ॥

ये त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्र ह्वे ह्वे सु-

हवे शूरमिन्द्रम्। ह्वयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रꣳ स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः॥ ५०॥

गर्गदृष्टा। त्रातारं रक्षितारमिन्द्रम् अवितारं प्रीणयितारमिन्द्रम् हवे हवे आह्वाने आह्वाने यज्ञे वा सुहवं सुखेन ह्वयते आह्वयत इति सुहवम् शूरम् शक्रम् शक्नोति शक्रस्तं समर्थम् पुरुहूतं पुरुभिर्बहुभिर्ह्वयते पुरुहूतस्तं बहुभिराहूतम् ईदृशमिन्द्रं ह्वयामि आह्वयामि। मघवा धनवानिन्द्र आहूतः सन्नोऽस्माकं स्वस्ति अविनाशं धातु दधातु करोतु विकरणव्यत्ययः। इन्द्रशब्दावृत्तिरादरार्था॥ ५०॥

इन्द्रः सुत्रामा स्ववाँ२॥ अवोभिः सुमृडीको भवतु विश्ववेदाः। बाधतां द्वेषो अभयं कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम॥ ५१॥

इन्द्रः अवोभिरवैः सुमृडीकः शोभनसुखकारी भवतु शोभनं मृडीकं सुखं यस्मात्स सुमृडीकः। कीदृश इन्द्रः सुत्रामा सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा आतो मनिन्निति [पा० ३, २, ७४] मनिन्। स्ववान् स्वं धनमस्यास्तीति स्ववान् आतोऽटि नित्यमिति [पा० ८, ३, ३] अनुनासिक दीर्घा-दटि समानपाद इति [पा० ८, ३, ९] नश्च रुः। विश्ववेदाः विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य सः। स चेन्द्रो द्वेषः दौर्भाग्यं बाधतां निवर्तयतु अभयं च कृणोतु करोतु किञ्च इन्द्रप्रसादाद्वयं सुवीर्यस्य धनस्य पतयः स्वामिनः स्याम भवेम शोभनाश्च ते वीराश्च सुवीराः पुत्रादयः तेभ्यो हितं सुवीर्यं तस्य॥ ५१॥

तस्य वयꣳ सुमतौ य[illegible] भद्रे

सो॑ मन॒सि स्या॑म। स सु॒त्रामा॒ स्ववाँ॒२॥ इन्द्रो॑ अ॒स्मे आ॒राच्चि॒द् द्वेषः॑ सनु॒तर्यु॑योतु ॥ ५२ ॥

वयं तस्येन्द्रस्य सुमतौ शोभनबुद्धौ स्याम भवेम भद्रे कल्याणरूपे सौमनसे सुमनसो भावे शोभनमनस्त्वेऽपि स्याम इन्द्रोऽस्मासु सुमतिं मनश्च भद्रं करोत्वित्यर्थः। कीदृशस्येन्द्रस्य यज्ञियस्य यज्ञाय हितो यज्ञियस्तस्य यज्ञसम्पादिनः। सुत्रामा सुरक्षकः स्ववान् धनवान् स इन्द्रः अस्मे अस्मत्तः आराच्चित् दूरादपि वर्त्तमानं द्वेषो दौर्भाग्यं सनुतरन्तर्हितं कृत्वा युयोतु पृथक्करोतु विकरणव्यत्ययः। सनुतरिति नैर्घौतान्तर्हितनाम [निघ० ५, २५, २१] ॥ ५२ ॥

आ म॒न्द्रैरि॑न्द्र॒ हरि॑भिर्या॒हि म॒यूर॑रोमभिः। मा त्वा॒ केचि॒न्नि य॑म॒न्विं न पा॒शिनोऽति॒ धन्वे॑व॒ ताँ२॥ इ॒हि ॥ ५३ ॥

विश्वामित्रदृष्टा बृहती तृतीयो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णाः आ मन्द्रैः एवेत् अनयोर्विनियोगाभावः। हे इन्द्र! हरिभिः अश्वैः आयाहि। कीदृशैः मन्द्रैः गम्भीरनादैः मयूररोमभिः मयूरस्येव रोमाणि येषां ते मयूररोमाणस्तैः मयूरसवर्णैः। किञ्च केचित् दुष्टा आगच्छन्तं त्वा त्वां मा नियमन् नियच्छन्तु मा निबध्नन्तु तत्र दृष्टान्तः पाशिनो पाशहस्ता व्याधाः विं पक्षिणमिव यथा पाशिनः पक्षिणं बध्नन्ति तथा त्वां मा बध्नन्तु अथ ये परिपन्थिनो भवेयुस्तानतीहि अतिक्रम्यागच्छ किमिव धन्व इव धन्व निरुदकदेशः यथा धन्वी मरुदेशमतिक्रम्य गच्छति तथागच्छ ॥ ५३ ॥

एवेदिन्द्रं वृष॑णं वज्र॑बाहुं वसि॑ष्ठासो अभ्य॑र्चन्त्यर्कैः। स न॑ स्तुतो वी॒रव॑द्धातु गोम॑द्यूयं पा॑त स्वस्तिभिः सदा॑ नः ॥ ५४ ॥

वसिष्ठदृष्टा इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप्। वसिष्ठाः वसिष्ठापत्यानि मुनयः अर्कैर्मन्त्रैः एव इत् एवमेव इन्द्रमभ्यर्चन्ति पूजयन्ति कीदृशमिन्द्रं वृषणं वर्षितारम् वज्रबाहुं वज्रं बाहौ यस्य तम् स इन्द्रः स्तुतः सन् वीरवत् वीरा विद्यन्ते यत्र तत् पुत्रयुक्तम् गोमत् गावो विद्यन्ते यत्र तत् गोसंयुक्तं धनम् नोऽस्मभ्यं धातु दधातु विकरणव्यत्ययः। एवं पादत्रयेणेन्द्रं स्तुत्वा ऋत्विजम् आह हे ऋत्विजः! यूयं स्वस्तिभिः अविनाशैः सदा सर्वदा नोऽस्मान् पात रक्षत ॥ ५४ ॥

समि॑द्धो अ॒ग्निर॑श्विना त॒प्तो घ॒र्मो वि॒राट् सु॒तः। दु॒हे धे॒नुः सर॑स्वती॒ सोम॑ꣳ शु॒क्रमि॒हेन्द्रियम् ॥ ५५ ॥

का० [१९, ६, १५] आप्रियस्व समिद्धो अग्निरश्विनेति। समिद्ध इत्याद्या द्वादशानुष्टुभः चकारात्तिपशोः प्रजाजयाज्याः इति सूत्रार्थः॥ विदर्भिदृष्टा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या आप्रीसंज्ञा द्वादशानुष्टुभः। अश्विनावध्वर्यू देवानामिति तौ प्रति होता प्राह हे अश्विना अश्विनौ! अग्निः समिद्धो दीप्तोऽस्ति हविर्दहनक्षमोऽस्ति घर्मः प्रवर्ग्यः तप्तोऽस्ति विराट् विविधं राजमानः सोमः सुतोऽभिषुतः। किञ्च धिनोति प्रीणाति धेनुः प्रीणयित्री गुणयो धिवेः बलोपेः गुणश्च प्रीणयित्री सरस्वती च इह यज्ञे सोमं दुहे दुग्धे कुरु प्रपूरणे बहि तहि प्रथमैकवचने ढेदत्वे लोपश्च आत्मनेपदेष्विति [पा० ७, १,

४१] तलोपे दुहे इति रूपम् । कीदृशं सोमं शुक्रं शुक्लं शुद्धम् इन्द्रियमिन्द्राय हितं बलकरम् । एतावता यज्ञसम्पत्तिरस्ति युवामागच्छतमिति भावः ॥ ५५ ॥

तनूपा भिषजा सुतेऽश्विनोभा सरस्वती । मध्वा रजांसीन्द्रियमिन्द्राय पथिभिर्वहान् ॥ ५६ ॥

उभा अश्विना उभौ अश्विनौ सरस्वती मध्वा मधुना रजांसि लोकान् दुहन्ति पूरयन्ति पूर्वर्चो दुहे इत्यस्य वचनव्यत्ययेनेहानुषङ्गः लोका रजांस्युच्यन्त इति [निरु० ४, १९] यास्कोक्तो रजःशब्दोऽत्र लोकवाची । कीदृशावश्विनौ तनूपा तनूः शरीराणि पातस्तौ तनूपौ शरीराणां रक्षितारौ भिषजा भिषजौ वैद्यौ । क्व सति । सुते सोमेऽभिषुते सति पूरयन्तीत्यर्थः । किञ्च अश्विसरस्वत्य इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यं पथिभिर्यज्ञमार्गैः वहान् वहन्ति इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९७] इकारलोपे वहानिति रूपम् ॥ ५६ ॥

इन्द्रायेन्दुं सरस्वती नराशंसेन नग्नहुम् । अधातामश्विना मधु भेषजं भिषजा सुते ॥ ५७ ॥

सरस्वती नराशंसेन यज्ञेन सह इन्द्राय इन्द्रार्थमिन्दुं सोमं नग्नहुं सुराकन्दं च पूर्वोक्तमधात् धृतवती । किञ्च भिषजा अश्विना भिषजौ अश्विनौ सुते सोमेऽभिषुते सति मधु मधुरं भेषजमौषधमधातां धारितवन्तौ अधातामित्येव क्रिया वचनव्यत्ययेन पूर्वार्धे योज्या ॥ ५७ ॥

आजुह्वाना सरस्वतीन्द्रायेन्द्रियाणि वीर्य्यम्। इडाभिरश्विनाविषꣳ समूर्जꣳ सꣳ रयिं दधुः॥ ५८॥

आह्वयते आजुह्वाना अर्थादिन्द्रमाह्वयन्ती सरस्वती अश्विना चेन्द्राय इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि सन्दधुः वीर्य्यं सामर्थ्यं च दधुः इडाभिः पशुभिः सह इषमन्नं सन्दधुः। पशवो वा इडेति [१, ८, १, १२] श्रुतिः। ऊर्जं दध्यादि रयिं धनञ्च सन्दधुः एतानि ददुरित्यर्थः॥ ५८॥

अश्विना नमुचेः सुतꣳसोमꣳ शुक्रं परिस्रुता। सरस्वती तमाभरद्बर्हिषेन्द्राय पातवे॥ ५९॥

अश्विना अश्विनौ परिस्रुता सुरया सह सुतमभिषुतं शुक्रं शुद्धममलिनं सोमं नमुचेः असुरात्सकाशात् आहरताम् सरस्वती च तमेव सोमं बर्हिषास्तरणार्थेन सह आभरत् आहरत् किमर्थमिन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पानार्थं तुमर्थे तवेप्रत्ययः॥ ५९॥

कवष्यो न व्यचस्वतीरश्विभ्यां न दुरो दिशः। इन्द्रो न रोदसी उभे दुहे कामान्त्सरस्वती॥ ६०॥

अस्यामृचि [त्रयो नकारासकारार्थाः। अश्विभ्यां सहिता सरस्वती इन्द्रो न इन्द्रश्च उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ कामान् दुहे दुग्धे द्विकर्मकः द्यावापृथिवीभ्यां सकाशात्कामान् दोग्धि दुरो दिशश्च सकाशात् दोग्धि अकथितं चेति [पा० १, ४, ५१] द्वारां दिशां रोदसोश्च कर्मत्वम्। कीदृश्यो द्वारः कवष्यः कुप

निष्कर्षं कुषिताः सच्छिद्राः तथा व्यचस्वतीः व्यचनं व्यचोऽवकाशः तद्वत्यः ॥ ६० ॥

उषासानक्तमश्विना दिवेन्द्रꣳ सायमिन्द्रियैः। संजानाने सुपेशसा समञ्जाते सरस्वत्या ॥ ६१ ॥

हे अश्विनौ! उषासा रविप्रभा नक्तं रात्रिश्च सरस्वत्या सह दिवा दिवसे सायंकाले च इन्द्रमिन्द्रियैः वीर्य्यैः सह समञ्जाते संयोजयतः। कीदृश्यौ ते संजानाने संजानीतः ते संजानाने एकमती सुपेशसा शोभनं पेशो रूपं ययोस्ते शुक्ला उषाः कृष्णा रात्रिः ॥ ६१ ॥

पातं नो अश्विना दिवा पाहि नक्तꣳ सरस्वति। दैव्या होतारा भिषजा पातमिन्द्रꣳ सचा सुते ॥ ६२ ॥

हे अश्विना अश्विनौ! दिवा दिवसे नोऽस्मान् युवां पातं रक्षतं हे सरस्वति! नक्तं रात्रौ त्वं नः पाहि रक्ष। हे दैव्या होतारा देवसम्बन्धिनौ होतारौ! भिषजा भिषजौ अश्विनौ सुते सोमेऽभिषुते सति सचा सह एकीभूय युवामिन्द्रं पातं रक्षतम् सर्वत्र विभक्तेराकारः ॥ ६२ ॥

तिस्रस्त्रेधा सरस्वत्यश्विना भारतीडा। तीव्रं परिस्रुता सोममिन्द्राय सुषुवुर्मदम् ॥ ६३ ॥

तिस्रो देव्यः अश्विना अश्विनौ च परिस्रुता सुरया सह सोममिन्द्राय सुषुवुरभिषुतवन्तः। काः तिस्रः सरस्वती भारती इडा च कीदृश्यः त्रेधा स्थिता इति शेषः सरस्वती मध्यस्थाना

भारती द्युस्थाना इडा पृथिवीस्थाना। कीदृशं सोमं तीव्रं पटुत्वकरम् मदं मदजनकम् ॥ ६३ ॥

अ॒श्विना॑ भेष॒जं मधु॑ भेष॒जं नः॒ सर॑स्वती।
इन्द्रे॒ त्वष्टा॒ यशः॒ श्रियꣳ॑ रू॒पꣳ रू॑पमधुः सु॒ते
॥ ६४ ॥

अश्विना नोऽस्माकं सरस्वती त्वष्टा प्रयाजदेवता च सुते सोमेऽभिषुते सति इन्द्रे एतानि वस्तूनि अधुः स्थापयामासुः दधातेर्लुङ् कानीत्यत आह भेषजमौषधं मधु मधुरूपं भेषजं च यशः कीर्त्तिं श्रियं लक्ष्मीं रूपं रूपं नानाविधं रूपं च नित्यवीप्सयोरिति [पा० ८, १, ४] रूपशब्दस्य द्वित्वम् ॥ ६४ ॥

ऋ॒तुथेन्द्रो॒ वन॒स्पतिः॑ शशमा॒नः प॑रि॒स्रु॒ता।
की॒लाल॑म॒श्विभ्यां॒ मधु॑ दु॒हे धे॒नुः सर॑स्वती
॥ ६५ ॥

वनस्पतिः प्रयाजदेवः शशमानः स्तुवन् सन् ऋतुथा ऋतौ ऋतौ काले-काले परिस्रुता सुरया सह कीलालमन्नरसमिन्द्रः इन्द्राय इन्द्रार्थं दुहे दुग्धे सुपां सुलुगित्यादिना [पा० ७, १, ३९] चतुर्थ्येकवचनस्य सुआदेशे इन्द्र इति लोपस्त आत्मनेपदेष्विति [पा० ७, १, ४१] तलोपे दुहे इति रूपम्। किञ्च सरस्वती अश्विभ्यां सहिता धेनुर्भूत्वा इन्द्राय मधु दुहे दुग्धे ॥ ६५ ॥

गोभि॒र्न सोम॑मश्विना॒ मास॑रेण परि॒स्रु॒ता।
सम॑धातꣳ॒ सर॑स्वत्या॒ स्वाहेन्द्रे॑ सु॒तं मधु॑ ॥६६॥

हे अश्विना ! अश्विनौ ! मासरेण परिस्रुता सह गोभिर्न

गोप्रभृतिपशुभिश्च सह नग्नार्थं सुतमभिषुतं सोमं मधु च इन्द्रे युवां समधातमारोपयतम् सम्पूर्वाद्दधातेर्लुङि मध्यमद्विवचनम् हे स्वाहाकृतय: ! प्रयाजदेवा: ! यूयं सरस्वत्या सह इन्द्रे सुतं मधु समधातेति वचनव्यत्यय: ॥ ६६ ॥

अश्विना॑ ह॒विरि॑न्द्रि॒यं नमु॑चेर्धि॒या सर॑स्वती । आ शु॒क्रमा॑सु॒राद्वसु॑ म॒घमिन्द्रा॑य जभ्रिरे ॥ ६७ ॥

का० [१९, ६, १६, १७] अश्विना हविरिति तिस्रो वपानां याज्यानुवाक्या: प्रथममनूच्य द्वितीया याज्या द्वितीयामनूच्य तृतीया याज्या तृतीयामनूच्य प्रथमा याज्या । अश्विनेत्याद्यास्तिस्रस्तिसृणां वपानां क्रमाद्याज्यापुरोऽनुवाक्या: तत्प्रकारमाह आश्विनवपायागे अश्विनेति [६७] अनुवाक्या यमश्विनेति [६८] याज्या सारस्वतवपायागे यमश्विनेति [६८] अनुवाक्या तमिन्द्रमिति [६९] याज्या ऐन्द्रवपायागे तमिन्द्रमिति [६९] अनुवाक्या अश्विनेति [६७] याज्येति सूत्रार्थ: ॥ अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभ: । अश्विना अश्विनौ सरस्वती च धिया बुद्ध्या कृत्वा नमुचेर्नमुचिसंज्ञात् आसुरात् दैत्यात् इन्द्रायेन्द्रार्थमेतानि वस्तूनि आजभ्रिरे आजह्रिरे आनीतवन्त: इत्यर्थ: । किमानीत्यत आह हवि: शुक्रं शुद्धममलिनं हवि: इन्द्रियं वीर्यं मघं महनीयं वसु धनञ्च ॥ ६७ ॥

यम॒श्विना॒ सर॑स्वती ह॒विषेन्द्र॒मव॑र्धयन् । स बि॑भेद ब॒लं म॒घं नमु॑चावासु॒रे सचा॑ ॥ ६८ ॥

अश्विनौ सरस्वती च हविषा कृत्वा यमिन्द्रमवर्धयन् स इन्द्रो नमुचावासुरे सचा नमुचिना असुरेण सह मघं महनीयं

बलं मेघं बिभेद विदारितवान्। सचेत्यव्ययं सहार्थे तद्योगे नमुचावासुरे इति तृतीयार्थे सप्तमी। वृणोतेर्बल इति [निरु० ६, २] यास्कः नमुचिं विदार्य्य वृष्टिं कारितवानित्यर्थः॥ ६८॥

तमिन्द्रं॑ प॒शव॑: स॒चा॒श्विनो॒भा सर॑स्वती।
द॒धाना अ॒भ्य॑नूषत ह॒विषा॑ य॒ज्ञ इ॒न्द्रि॒यैः॥६९॥

पशवः कर्माङ्गभूता गोमेषाजाः उभा अश्विना उभौ अश्विनौ सरस्वती च सचा सहभूताः सन्तः यज्ञे हविषा इन्द्रियैः वीर्य्यैश्च दधानाः पुष्णन्तः सन्तः तमिन्द्रमभ्यनूषत अवर्धयन् अस्तुवन् वा नू स्तवने॥ ६९॥

य इन्द्र॑ इन्द्रि॒यं द॒धुः स॑वि॒ता वरु॑णो॒ भग॑:।
स सु॒त्रामा॑ ह॒विष्प॑ति॒र्यज॑मानाय सश्चत॥ ७०॥

का० [१९, ६, १८] य इन्द्र इति पुरोडाशानां पूर्ववत् य इन्द्र इति तिस्रस्त्रयाणां पशुपुरोडाशानां याज्यानुवाक्याः पूर्ववत् य इन्द्रे [७०] सविता [७१] इत्यैन्द्रस्यानुवाक्या-याज्ये सविता [७१] वरुणः क्षत्रम् [७२] इति सावित्रस्य ते वरुणः क्षत्रम् [७२] य इन्द्रे [७०] इति वारुणस्येति सूत्रार्थः॥ प्रत्येकमिन्द्रसवितृवरुणदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः। सविता वरुणो भग इति ये त्रयो देवाः इन्द्रे इन्द्रियं वीर्य्यं दधुः स्थापयामासुः। हविष्पतिः हविषां स्वामी सुत्रामा शोभन-त्राणकर इन्द्रो यजमानाय कर्मणि चतुर्थी यजमानं सश्चत सेवताम् इष्टदानेन यजमानं सुखयत्वित्यर्थः षश्च सेवने लोडर्थे लङ् अडभाव आर्षः॥ ७०॥

सविता वरुणो दधद्यजमानाय दाशुषे ।
आदत्त नमुचेर्वसु सुत्रामा बलमिन्द्रियम् ॥७१॥

सुत्रामा इन्द्रो नमुचेरसुरात्सकाशात् यद्वसु धनं बलमिन्द्रियं वीर्य्यं च आदत्त जग्राह सविता वरुणो भगश्च पशुपुरोडाशमन्त्रदेवास्तत् नमुचेरानीतं वस्वादिकं यजमानाय दधत् दधातु ददत्वित्यर्थः। कीदृशाय यजमानाय दाशुषे दाशति ददाति दाश्वान् तस्मै हवींषि दत्तवते दाश्वान् साह्वानित्यादिना [पा० ६, १, १२] क्वसन्तो निपातः ॥ ७१ ॥

वरुणः क्षत्रमिन्द्रियं भगेन सविता श्रियम् ।
सुत्रामा यशसा बलं दधाना यज्ञमाशत ॥ ७२ ॥

वरुणः सविता सुत्रामा इन्द्रश्च यज्ञं सौत्रामणीमाशत भक्षितवन्तः व्याप्तवन्तो वा अश भोजने अशूङ् व्याप्तौ वा उभयोर्विकरणव्यत्ययः। कीदृशास्ते क्षत्रं क्षतात् त्राणसामर्थ्यमिन्द्रियं वीर्य्यं भगेन भाग्येन सह श्रियं लक्ष्मीं यशसा सह बलं च दधानाः यजमाने स्थापयन्तः। तत्र वरुणः क्षत्रमिन्द्रियं च दधाति सविता भगं श्रियं सुत्रामा यशो बलं चेति विभागः ॥ ७२ ॥

अश्विना गोभिरिन्द्रियमश्वेभिर्वीर्य्यं बलम् ।
हविषेन्द्रꣳ सरस्वती यजमानमवर्धयन् ॥ ७३ ॥

का० [१९, ६, १९] अश्विना गोभिरिति च हविषाम् । अश्विना गोभिरिति तिस्रो हविषां याज्यानुवाक्याः स्यात् पूर्ववत् अश्विना [७३] ता नासत्या [७४] इत्याश्विनपशुयागे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये ता नासत्या [७४] ता भिषजा [७५] इति सारस्वते ता भिषजा [८५] अश्विना [७३]

इत्यैन्द्रे इति सूत्रार्थः॥ अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः। अश्विना सरस्वती च एतैः पदार्थैः इन्द्रं यजमानं चावर्धयन्। कैस्तत्राह गोभिर्गोप्रभृतिपशुभिः इन्द्रियम् विभक्तिव्यत्ययः इन्द्रियेण इन्द्रियपाटवेन अश्वेभिः अश्वैः दक्षिणारूपैः वीर्य्यं बलं वीर्य्येण मनःसामर्थ्येन बलेन शरीरदार्ढ्येन हविषा पशुपुरोडाशेन च। इन्द्रस्य वर्धनं तृप्तिः यजमानस्य वर्धनं धनपुत्रपश्वादिपुष्टिः॥ ७३॥

ता नासत्या सुपेशसा हिरण्यवर्त्तनी नरा। सरस्वती हविष्मतीन्द्र कर्म्मसु नोऽवत॥ ७४॥

ता तौ नासत्या नासत्यौ अश्विनौ सरस्वती च कर्मसु सौत्रामण्यादियागेषु नोऽस्मानवत अवन्तु रक्षन्तु पुरुषव्यत्ययः हे इन्द्र! त्वमपि नोऽस्मान् कर्मसु अव वचनव्यत्ययः। कीदृशौ नासत्यौ हिरण्यवर्त्तनी हिरण्येनोपलक्षिता वर्त्तनिर्मार्गो ययोस्तौ यत्र पथि गच्छतस्तत्र सुवर्णमेव सम्पद्यत इत्यर्थः। सुपेशसा शोभनं पेशो रूपं ययोस्तौ सुन्दरौ। नरा नरौ नरगुणयुक्तौ नराकारौ च। कीदृशी सरस्वती हविष्मती हविर्विद्यते यस्याः सा॥ ७४॥

ता भिषजा सुकर्म्मणा सा सुदुघा सरस्वती। स वृत्रहा शतक्रतुरिन्द्राय दधुरिन्द्रियम्॥ ७५॥

ता तौ प्रसिद्धौ भिषजा भिषजौ वैद्यौ अश्विनौ सा प्रसिद्धा सरस्वती च स प्रसिद्धो वृत्रहा इन्द्रः कल्पान्तरप्रभवः इन्द्राय एतत्कल्पप्रभवाय इन्द्रियं वीर्य्यं दधुः यद्वा इन्द्र एव दारुपात्ररूपेण बहुधा भवति देवानामचिन्त्यशक्तित्वात्।

कीदृशौ भिषजौ सुकर्मणा सुकर्माणौ शोभनं कर्म ययोस्तौ। कीदृशी सरस्वती सुदुघा सुष्ठु दुग्धे सा सुदुघा साधुदोहना। कीदृशो वृत्रहा शतक्रतुः शतं क्रतवः कर्माणि यस्य बहुकर्मकर्त्ता ॥ ७५ ॥

युवᳪ सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा। विपिपानाः सरस्वतीन्द्रं कर्मस्वावत ॥ ७६ ॥

का॰ [१९, ६, २०] ग्रहाणां युवᳪ सुरामं पुत्रमिवेति। त्रयाणां पयोग्रहाणां सुराग्रहाणां च युवमिति पुरोऽनुवाक्या पुत्रमिवेति याज्येति सूत्रार्थः॥ हे अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्येऽनुष्टुप्त्रिष्टुभौ। हे अश्विनौ! हे सरस्वति! युवं यूयं वचनव्यत्ययः नमुचावासुरे दैत्ये वर्त्तमानं सुरामं सुरामयं ग्रहं सचा सह विपिपाना विविधं पिबन्तः सन्तः कर्मस्विन्द्रमावत आ समन्ताद्रक्षत। पिपाना अत्र विकरणव्यत्ययः॥ ७६ ॥

पुत्रमिव पितरावश्विनोभेन्द्रावथुः काव्यैर्दᳪसनाभिः। यत् सुरामं व्यपिबः शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥ ७७ ॥

इयं व्याख्याता दशमेऽध्याये [१०, ३४]॥ ७७ ॥

यस्मिन्नश्वास ऋषभास उक्षणो वशा मेषा अवसृष्टास आहुताः। कीलालपे सोमपृष्ठाय वेधसे हृदा मतिं जनय चारुमग्नये ॥ ७८ ॥

का॰ [१९, ६, २१] पशुस्विष्टकृतो यस्मिन्नश्वासोऽहाव्यग्न इति। पशोः सम्बन्धिनि स्विष्टकृद्यागे यस्मिन्नश्वास इति पुरोऽनुवाक्या अहाव्यग्न इति याज्या॥ हे अग्निदेवत्ये

जगतीत्रिष्टुभौ। हे अध्वर्यो! तस्मै अग्नये हृदा सह मतिं बुद्धिं चारु समीचीनं जनय अग्न्यर्थं मनोबुद्धी शुद्धे कुरु इत्यर्थः। कीदृशायाग्नये कीलालपे कीलालमन्नरसं पिबति कीलालपास्तस्मै। सोमपृष्ठाय सोमः पृष्ठे यस्य तस्मै यस्य पृष्ठे सोमाहुतयो हूयन्त इत्यर्थः। वेधसे विदधाति शुभं करोति वेधाः तस्मै शुभमतिकर्त्रे। तस्मै कस्मै यस्मिन्नग्नौ एते पशवः अवसृष्टासः अवसृष्टाः अवदायावदाय चतुरवत्तेन निक्षिप्ताः तथा आहुताः आदायादाय हुताः। के पशवः अश्वासः अश्वाः ऋषभासः ऋषभाः उक्षणः उक्षाणः सेचनसमर्था वृषाः वा अपूर्वस्य निगम इति [पा० ६, ४, ९] उपधादीर्घाभावः। वशाः वन्ध्याः। मेषाः अजाः। यस्मिन्नेते पशवो हुतास्तस्मै मनःशुद्धिं कुर्विति होतुर्वाक्यम् ॥ ७८ ॥

अहाव्यग्ने हविरास्ये ते स्रुचीव घृतं चम्वीव सोमः। वाजसनिꣳ रयिमस्मे सुवीरं प्रशस्तं धेहि यशसं बृहन्तम् ॥ ७९ ॥

हे अग्ने! ते तवास्ये हविरहावि हुतं सर्वतः जुहोतेः कर्मणि लुङ् समस्तहोमे दृष्टान्तः स्रुचि घृतमिव यथा स्रुचि घृतं सर्वदा स्थितम् चम्वि चम्वामधिषवणचर्मणि सोम इव तत्र यथा सोमः सर्वदा स्थितस्तद्वन्नित्यं मया तवास्ये हविर्हुतम्। हे अग्ने! सः त्वमस्मे अस्मासु एतानि वस्तूनि धेहि स्थापय। कानि वाजसनिं वाजस्य अन्नस्य सनिं भोगम्। रयिं धनं कीदृशं सुवीरं शोभना वीराः पुत्रा यत्र तं पुत्रयुक्तं धनमित्यर्थः। प्रशस्तं सर्वलोकस्तुतं बृहन्तं महान्तं यशसं यशश्च पुंस्त्वमार्षम् सर्वलोकप्रसिद्धं यशो देहीत्यर्थः यशो वै सोमो राजेति श्रुतेः यशसं सोममिति वा ॥७९॥

अ॒श्विना॒ तेज॑सा॒ चक्षुः॑ प्रा॒णेन॒ सर॑स्वती॒ वी॒र्य॑म्। वा॒चेन्द्रो॒ बले॒नेन्द्रा॑य दधुरिन्द्रि॒यम् ॥ ८० ॥

का० [१९, ७, १] प्रतिगरिष्यत्युपविष्टेऽध्वर्यो शोꣳसावेत्याहूयाश्विना तेजसेत्यनुवाकꣳ शꣳसति। त्रयस्त्रिंशदवसाग्रहसादनानन्तरमध्वर्योः होतुः पुरस्तात् प्रतिगरार्थमुपवेशनमुक्तम् तदाह प्रतिगरिष्यत्यध्वर्यो पुर उपविष्टे सत्यध्वर्यो शोंसावो३मित्याहूयाश्विना तेजसा चक्षुरित्येकादशर्चमनुवाकं शस्त्रं शंसति प्रथमान्त्ये ऋचौ त्रिः शंसनीये मध्यस्थानां त्रयाणां तृचानामादिष्वाहावः कार्य्य इति सूत्रार्थः॥ अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यानुष्टुप् आद्यः पादोऽष्टार्णः द्वितीयो नवार्णः तृतीयः षडर्णः चतुर्थोऽष्टार्णः। अश्विनौ तेजसा सह चक्षुरिन्द्रियमिन्द्राय दधुः दधतुः ददतुः। सरस्वती प्राणेन सह वीर्य्यमिन्द्राय दधौ ददौ। इन्द्रः कल्पान्तरीणः वाचं बलेन च सह इन्द्रायैतत्कल्पोत्थाय इन्द्रियं सामर्थ्यं ददौ। एवमश्विसरस्वतीन्द्रा इन्द्राय तेजआदि दधुरित्यर्थः' सर्वापेक्षया दधुरिति बहुवचनम् ॥ ८० ॥

गो॑मदू॒ षु णा॑सत्या॒ अश्वा॑वद्यातमश्विना। व॒र्त्ती रु॑द्रा नृ॒पाय्य॑म् ॥ ८१ ॥

गृत्समदहष्टा अश्विदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः आद्या पादनिवृद्गायत्री त्रयः सप्तकाः पादनिवृदिति वचनात्। उ सु निपातौ पादपूरणौ इकः सुञीति [पा० ६, ३, १३४] सुनिपाते परे उ इत्यस्य संहितायां दीर्घः सुञ इति [पा० ८, ३, १०७] सूत्रेण सु इत्यस्य षत्वम् पूर्वपदादिति [पा० ८, ३,

१०६] नासत्यशब्दनकारस्य णत्वम् । हे नासत्या नासत्यौ ! हे अश्विना ! हे रुद्रा ! रुद्रौ ! शत्रूणां रोदयितारौ ! वर्त्तिः विभक्तिव्यत्ययः वर्त्या मार्गेण युवां नृपाय्यं यज्ञं प्रति यातं गच्छतम् नृभिः पीयते सोमो यस्मिन् स नृपाय्यः क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्याविति [पा० ३, १, १३०] अत्र कुण्डशब्द उपलक्षकः नृशब्देऽपि तृतीयान्ते उपपदे पिबतेर्धातोरधिकरणे यत्प्रत्ययो युगागमश्च निपात्यते । किं कृत्वा गोमत् गावो विद्यन्ते यस्मिन् गोमत् अश्वावत् अश्वा विद्यन्ते यस्य तदश्ववत् मन्त्रे सोमाश्वेत्यादिना [पा० ६, ३, १३१] अश्वशब्दस्य दीर्घः गोयुक्तमश्वयुक्तं च धनमादाय यज्ञं गच्छतमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

न यत् परो नान्त॑र आ॒दध॒र्ष॑द् वृषण्वसू ।
दु॒:शꣳसो॒ मर्त्यो॒ रि॒पुः ॥ ८२ ॥

हे वृषण्वसू ! वृषा वृष्टिरेव वसु धनं ययोस्तौ यद्वा वृष्ट्या शासयतो लोकं स्थापयतस्तौ वृषण्वसू हे अश्विनौ ! दुःशंसो दुष्टमपवादं शंसति कथयति दुःशंसोऽपवदिता रिपुः शत्रुः मर्त्यः मनुष्यः परः असम्बद्धः अन्तरः सम्बद्धः स्वकीयोऽपि ईदृशो मर्त्यो यत् यमिन्द्रं न आदधर्षीत् न आधृष्णुयात् न पराभूयात् । स्वजनोऽस्वजनोऽपि रिपुः पिशुनोऽपि यमिन्द्रं पराभवितुं न शक्त इत्यर्थः । ञिधृषा प्रागल्भ्ये-ऽस्मात्सातोर्यङ्लुगन्ताच्छन्दप्रत्ययः ॥ ८२ ॥

ता न॒ आ वो॑ढमश्विना र॒यिं पि॒शङ्ग॑सन्दृशम् ।
धिष्ण्या॑ वरिवो॒विद॑म् ॥ ८३ ॥

हे धिष्ण्या धिष्ण्यौ धिष्ण्याग्निरूपौ ! धातारौ वा है

अश्विना ! युवां नोऽस्माकं रयिं धनमावोढमावहतम् आनयतमित्यर्थः वहतेर्लुङि परस्मैपदे मध्यमद्विवचनम् । कीदृशं रयिं पिशङ्गसंदृशं पिशङ्गं पीतं सम्यक् दृश्यते तत् पिशङ्गसंदृशम् पीतवर्णं सुवर्णमित्यर्थः । तथा वरिवोविदं वरिवो धनं विन्दति प्राप्नोति वरिवोविदस्तम् विद्लृ लाभे इगुपधेति [पा० ३, १, १३२] कः । यद्व धनं धनान्तरहेतुभूतं भवतीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

पा॒व॒का न॑ः सर॑स्वती॒ वाजे॑भि॒र्वा॒जिनी॑वती । य॒ज्ञं व॑ष्टु धि॒याव॑सुः ॥ ८४ ॥

मधुच्छन्दोदृष्टाः सरस्वतीदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः । सरस्वती नोऽस्माकं यज्ञं वष्टु कामयतां वश कान्तौ यो यदिच्छति स तत् प्रति गच्छति अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छत्वित्यर्थः । कीदृशी सरस्वती पावका पावयित्री पवनं पावः शोधनं घञ् पावं कायति कथयति पावका आतोऽनुपसर्गे कः [पा० ३, २, ३] वाजेभिर्वाजैः अन्नैः वाजिनीवती, वाजा अन्नानि विद्यन्ते यस्यां सा वाजिनी यज्ञक्रिया वाजिनी विद्यते यस्याः सा वाजिनीवती यज्ञक्रियाधिष्ठात्री । धियावसुः धिया कर्मणा वसु धनं यस्याः सा धियावसुः छान्दसस्तृतीयाया अलुक् ॥ ८४ ॥

चो॒द॒यि॒त्री सू॒नृता॑नां॒ चेत॑न्ती सुमती॒नाम् । य॒ज्ञं द॑धे॒ सर॑स्वती ॥ ८५ ॥

सरस्वती यज्ञं दधे धारयति । कीदृशी सूनृतानां प्रियं सत्यं सूनृतं प्रियसत्यवचनानां वेदत्रयीशब्दानां चोदयित्री प्रेरयित्री चुद प्रेरणे णिजन्तात्तृच् ततो ङीप् । सुमतीनां

शोभनानां बुद्धीनां चेतन्ती चेतयन्ती प्रकटयन्ती सुमतिदात्री-त्यर्थः छन्दस्युभयथेति [पा० ३, ४, ११७] शपोऽप्यार्ध-धातुकत्वाण्णिचो लोपः॥ ८५॥

म॒हो अर्णः॒ सर॑स्वती॒ प्र चे॑तयति के॒तुना॑। धियो॒ विश्वा॒ वि रा॑जति॥ ८६॥

सरस्वती केतुना कर्मणा प्रज्ञया वा महो महत् अर्णः उदकं प्रचेतयति प्रज्ञापयति प्रेरयति सर्वस्यां भूमौ वृष्टिं कारयतीत्यर्थः। किञ्च विश्वाः सर्वाः धियः सर्वप्राणिस्था बुद्धीः विराजति विराजयति दीपयति सर्वजन्तुबुद्धीः प्रकाशयति; तां स्तुमः॥ ८६॥

इन्द्राया॑हि चित्रभानो सु॒ता इ॒मे त्वा॒यवः॑। अण्वी॑भि॒स्तना॑ पू॒तासः॑॥ ८७॥

मधुच्छन्दोदृष्टाः इन्द्रदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः। चित्रा नाना-विधा भानवो दीप्तयो यस्य स चित्रभानुः हे चित्रभानो! इन्द्र! त्वमायाहि आगच्छ। किमिति इमे सोमाः सुताः अभिषुताः। कीदृशा इमे त्वायवः त्वां कामयन्ते त्वायवः सुपः आत्मनः क्यच् [पा० ३, १, ८] क्याच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०] उप्रत्ययः। तथा अण्वीभिः अण्व्यीत्यङ्गुलीनाम [निघ० २, ५] अङ्गुलीभिः तना दशापवित्रेण च पूतासः पूताः शोधिताः तनशब्दो दशापवित्रवाची तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णः। शोधिताः सुताः सोमा इन्द्रोऽस्मान् पिबत्विति कामयन्तेऽतोऽत्रायाहीत्यर्थः॥ ७७॥

इन्द्राया॑हि धि॒येषि॒तो विप्र॑जूतः सु॒ताव॑तः। उप॒ ब्रह्मा॑णि वा॒घतः॑॥ ८८॥

हे इन्द्र ! धिया स्वबुद्ध्या इषित: प्रेरित: सन्नायाहि अनन्यप्रेरित आगच्छेत्यर्थ: । कीदृशस्त्वं विप्रजूत: जु गतौ विप्रैर्मेधाविभिरनुगत: सेवित: । किमित्यागन्तव्यमिति चेत् सुतावत: छान्दसो दीर्घ: सुतवत: सोममभिषुतवतो यजमानस्य ब्रह्माणि हवींषि उप हविषां समीपे वाघत: ऋत्विजो वर्त्तन्त इति शेष: वाघत इति ऋत्विङ्नामसु [निघ० ३, १८] पठितम् ऋत्विजो हविरादाय स्थिता वर्त्तन्त इत्यायाहीत्यर्थ: ॥ ८८ ॥

इन्द्रायाहि तूतुजान उप ब्रह्माणि हरिव: ।
सुते दधिष्व नश्चन: ॥ ८९ ॥

हरी अश्वौ विद्येते यस्य स हरिवान् मतुवसो रु: सम्बुद्धौ छन्दसीति [पा० ८, ३, १] रुत्वम् हे हरिव: ! अश्ववन् ! हे इन्द्र ! तूतुजान: त्वरमाण: सन् त्वं ब्रह्माणि हवींषि उप हवींषि प्रति आयाहि तूतुजान इति [निघ० २, १५] क्षिप्रनाम । आगत्य सुते सोमेऽभिषुते सति नोऽस्माकं चन: अन्नं सोमरूपं हवि: दधिष्व उदरे धारय धि धारणे व्यत्ययेन शपो लुकि द्वित्वं जुहोत्यादित्वात् अभ्यासस्यात्वं छान्दसम् । चन इत्यन्ननाम [निघ० २, ७] ॥ ८९ ॥

अश्विना पिबतां मधु सरस्वत्या सजोषसा ।
इन्द्र: सुत्रामा वृत्रहा जुषन्ता सोम्यं मधु ॥ ९० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
विंशोऽध्याय: ॥ २० ॥

अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यानुष्टुप् । अश्विना अश्विनौ मधु

मधुरस्वादं सोमं पिबतां भक्षयताम्। कीदृशौ अश्विनौ सरस्वत्या सजोषसा सजोषसौ जोषः प्रीतिः असुन् समानं जोषः प्रीतिर्ययोस्तौ सरस्वत्या सह प्रीतिमन्तावित्यर्थः। किञ्च सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा वृत्रं हतवान् वृत्रहा ईदृश इन्द्रः अश्विनौ सरस्वती च मधु मधुरं सोम्यं सोममयं हविर्जुषन्ताम् सेवन्ताम् मये चेति [पा० ४, ४, १३८] सोमशब्दात् मयडर्थे यप्रत्ययः सोममयं सोम्यम् ॥ ९० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।

सेकामन्यादिहोमाक्तो विंशोऽध्यायो निरूपितः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः।

इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृडय।
त्वामवस्युरा चके ॥ १ ॥

प्रणम्य शिरसा देवं लक्ष्मीकान्तमुमापतिम्। एकविंशेऽध्याये वेददीपो वितन्यते ॥ का० [१८, ७, ११] इमं मे तस्य त्वेककपालस्य। अवभृथेष्टौ वारुणस्यैककपालस्य पुरोडाशस्य हे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये इत्यर्थः ॥ वरुणदेवत्ये गायत्री त्रिष्टुभौ शुनःशेपदृष्टे। हे वरुण! त्वं मे मम इमं हवमाह्वानं श्रुधि शृणु श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति [पा० ६, ४, १०२] हेर्धिः संहितायां दीर्घः। च पुनः अद्य दिने मृडयास्मान् सुखय यतोऽहं त्वामाचके कामये आचक इति [निघ० २, ६] कान्तिकर्मा। कीदृशोऽहम् अवस्युः अवनमवः पालनमवतेरसुन् तदिच्छति अवस्युः सुपः आत्मनः क्यच् [पा० ३, १, ८] क्याच्छन्दसि [पा० ३, २, १७०] उप्रत्ययः आत्मनो रक्षणमिच्छन् त्वामिच्छामीत्यर्थः ॥ १ ॥

तत् त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशा-
स्ते यजमानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणेह
बोध्युरुशꣳस मा न आयुः प्रमोषीः ॥ २ ॥

व्याख्याता [१८, ४८] ॥ २ ॥

त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेडो
अवयासिसीष्ठाः । यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो
विश्वा द्वेषाꣳसि प्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥ ३ ॥

का० [१८, ७, १४] अग्नीवरुणयोस्त्वं नः स त्वं न इति । अवभृथेष्टावेवाग्निवरुणयागे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये ॥ अग्निवरुणदेवत्ये त्रिष्टुभौ वामदेवदृष्टे । हे अग्ने ! त्व नोऽस्मान् प्रति वरुणस्य देवस्य हेडः क्रोधमवयासिसीष्ठाः निवर्त्तय यसु उपक्षये अवपूर्वस्य णिजन्तस्याशीर्लिङि रूपम् । किञ्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि द्वेषांसि दौर्भाग्यानि अस्मत् अस्मत्तः सकाशात् प्रमुमुग्धि प्रमुञ्च दूरीकुरु मुचेर्व्यत्ययेन शपः श्लुः । कीदृशस्त्वम् विद्वान् स्वाधिकारं जानन् यजिष्ठः अतिशयेन यष्टा यजिष्ठः तुरिष्ठेमेयः स्विति [पा० ६, ४, १५४] तृचो लोपः । वह्नितमः वहतीति वह्निः अत्यन्तं वह्निर्वह्नितमः हविषां वोढा । शोशुचानः अत्यन्तं शोचते दीप्यते शोशुचानः शोचतेर्यङन्ताच्छानच्प्रत्ययः ॥ ३ ॥

स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या
उषसो व्युष्टौ । अवयक्ष्व नो वरुणꣳ रराणो
वीहि मृडीकꣳ सुहवो न एधि ॥ ४ ॥

हे अग्ने ! स त्वमस्या उषसो व्युष्टौ व्युष्टिकालेऽस्मिन्

इनि ऊती ऊत्या अवनेन नोऽस्माकमवमः रक्षकः नेदिष्ठोऽन्तिकतमः समीपतमश्च भव। अवतीत्यवमः अवतेरमप्रत्ययः। यद्वा अवतीत्यवः पचाद्यच् अत्यन्तमवोऽवतमः तलोपश्छान्दसः। अत्यन्तमन्तिको नेदिष्ठः अन्तिकबाढयोर्नेदसाधाविति [पा० ५, ३, ६३] इष्ठे परे नेदादेशः। किञ्च रराणो हविर्ददत् सन् नोऽस्माकं वरुणमवयक्ष्व अवयज अवपूर्वाद् यजतेर्लोटि शपो लुक् ततो मृडीकं सुखकरं हविः वीहि भक्षय वी कान्तिव्याप्तिक्षेपप्रजनखादनेषु। किञ्च नोऽस्माकं सुहवः स्वाह्वान एधि भव घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेति [पा० ६, ४, ११९] एकारः॥ ४॥

म॒हीमू॒ षु मा॒तर॑ᳪं सुव्र॒ताना॑मृ॒तस्य॒ पत्नी॒मव॑से हुवेम। तु॒वि॒क्ष॒त्राम॒जर॑न्तीमुरू॒चीᳪं सु॒शर्मा॑ण॒मदि॑तिᳪं सु॒प्रणी॑तिम्॥ ५॥

का० [१९, ७, १५] आदित्यस्य सुत्रामाणम् महीमूषु मातरमिति। आदित्यं चरुं यक्ष्यमाणो निर्वपत्यादित्यमोजान इत्यादावन्ते चादित्यश्चरुरन्तस्तस्य सुत्रामाणमिति [६] पुरोऽनुवाक्या. महीमूष्विति याज्या॥ अदितिदेवत्या त्रिष्टुप्। उ सु निपातौ पादपूरणौ संहितायामाद्यस्य दीर्घोऽन्त्यस्य षत्वम्। वयमवसे अवितुं रक्षितुमदितिं हुवेम आह्वयामः तुमर्थे असेप्रत्ययः। कीदृशीमदितिं महीं महतीम्। सुव्रतानां शोभनकर्मणां मातरं निर्मात्रीम् व्रतमिति [निघ० २, १] कर्मनाम। ऋतस्य यज्ञस्य पत्नीं पालयित्रीम्। तुविक्षत्रां तुवीति [निघ० ३, १] बहुनाम बहुक्षतात् त्राणशीलाम्। अजरन्तीं न जीर्यति अजरन्ती तां जरारहिताम्। उरु अञ्चतीति उरूची बहुगमनशीलाम्।

सुशर्माणं शोभनं शर्माश्रयः सुखं वा यस्यास्ताम् । सुप्रणीतिं शोभना प्रणीतिः प्रणयनं भजनं यस्यास्ताम् । अदितिरदीना देवमाता [निरु० ४, २२] ॥ ५ ॥

सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसᳯं सुशर्माणमदितिᳯं सुप्रणीतिम् । दैवीं नावᳯं स्वरित्रामनागसमस्रवन्तीमारुहेमा स्वस्तये ॥ ६ ॥

अदितिर्देवत्या त्रिष्टुप् गयप्लातदृष्टा । दैवीं देवसम्बन्धिनीं नावं यज्ञरूपां स्वस्तये कल्याणायाविनाशाय वयमारुहेम यज्ञं कृत्वा स्वर्गं गच्छेमेत्यर्थः । कीदृशीं नावं सुत्रामाणं सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा ताम् । पृथिवीं विशालाम् । द्यां स्वर्गरूपां स्वर्गसेतुभूतामित्यर्थः । अनेहसमेह इति [निघ० २, १३] क्रोधनाम नास्ति एहो यत्र क्रोधरहिताम् । यद्वा लुप्तोपमानम् पृथिवीमिव सुत्रामाणं पालयित्रीं द्यामिवानेहसमक्रोधाम् । सुशर्माणं साधुशरणभूताम् । अदितिमखण्डितामदीनां वा । सुप्रणीतिं सुष्ठु प्रणयतीति सुप्रणीतिः साधुप्रणेत्री । स्वरित्रां साधुकेन्दुवालाम् अरित्रशब्दः केन्दुवालवाचकः अरित्रं केनिपातक इत्यभिधानात् [अमर० १, २, २७] प्रयाजानुयाजादयोऽरित्रस्थानीयाः । अनागसमनपराधाम् । अस्रवन्तीमच्छिद्रां निर्दोषामित्यर्थः । ईदृशीं नावमारुहेम संहितायां दीर्घः ॥ ६ ॥

सुनावमारुहेयमस्रवन्तीमनागसम् । शतारित्राᳯं स्वस्तये ॥ ७ ॥

स्वर्गसम्बन्धिनी देवत्या गायत्री । तद्वै सर्व एव यज्ञो नौः स्वर्ग्येति श्रुतेः स्वर्ग्या नौर्यज्ञ एव । सुनावं शोभनां नावं यज्ञ-

रूपां स्वस्तयेऽविनाशाय संसारसागरोत्तरणायाहमारुहेयमारोहेयं यज्ञं कुर्य्यामित्यर्थः । कीदृशीमस्रवन्तीमच्छिद्राम् । अनागसं निरपराधां सर्वेष्टदामित्यर्थः । शतारित्रां बहुकेन्दुवालाम् ऋग्यजुःसामभिरित्यर्थः । स्मार्त्ते नावारोहणे विनियोगोऽस्या ऋचः ॥ ७ ॥

आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् । मध्वा रजांᳬसि सुक्रतू ॥ ८ ॥

का० [१८, ७, १६] आ नः प्र बाहवेति परस्यायाः । अवभृथादुदेत्य मैत्रावरुण्या पयस्यया यजतीति या पयस्या तस्या आ नो मित्रावरुणेति पुरोऽनुवाक्या प्र बाहवेति याज्या । मित्रावरुणदेवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा । हे मित्रावरुणा ! मित्रावरुणौ देवौ ! नोऽस्माकं गव्यूतिं यज्ञमार्गं घृतैर्युवामा उक्षतम् सर्वतः सिञ्चतम् । यद्वा गवि पृथिव्यामूतिमवनहेतुभूतं क्षेत्रं घृतैः शुद्धोदकैः सिञ्चतम् । किञ्च हे सुक्रतू ! शोभनः क्रतुः कर्म ययोस्तौ हे सुकर्माणौ ! मध्वा मधुना रजांसि लोकानाम् उक्षतम् अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः ॥ ८ ॥

प्र बाहवा सिसृतं जीवसे न आ नो गव्यूतिमुक्षतं घृतेन । आ मा जने श्रवयतं युवाना श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमा ॥ ९ ॥

मित्रावरुणदेवत्या त्रिष्टुप् वसिष्ठदृष्टा । हे मित्रवरुणौ ! हे युवाना ! युवानौ ! तरुणौ छिन्नजरसौ ! नोऽस्माकं जीवसे चिरं जीवनाय बाहवा बाहू प्रसिसृतमन्तर्भूतण्यर्थः प्रसार-

यर्न जीवनमित्रजिनारचाय वाडूपसाररं कुरुतमित्यर्थः । किञ्च नोऽस्माकं गव्यूतिं चेत्रं दृतेन जलेन च्या उक्षतं सिञ्च- तम् । भवत्सिक्तक्षेत्रनिष्पन्नधान्यैः यजिनं मा मां जनेः जनपदे युवामश्रवयतम् श्रावयतम् इत्यमदात् इत्यमयाः- चीदिति लोके मां कथयतमित्यर्थः वृद्धभाव आर्षः । किञ्च युवां मे मम इमा इमानि हवा हवानि श्राह्वानानि श्रुतं शृणुतम् श्रुत्वा पूर्वोक्तं कुरुतमित्यर्थः शृणोतेः शपो लुक् ॥ ९ ॥

शं नो॑ भवन्तु वाजिनो॒ हवे॑षु दे॒वता॑ता मितद्र॑वः स्व॒र्काः । ज॒म्भय॒न्तोऽहिं॒ वृकं॒ रक्षा॑ṃसि सने॑म्यस्मद्यु॑यवन्नमी॑वाः ॥ १० ॥

वाजे॑-वाजेऽवत वाजिनो नो धने॑षु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः । अ॒स्य मध्वः॑ पिबत मा॒दय॑ध्वं तृ॒प्ता या॑त प॒थिभि॑र्दे॒वया॑नैः ॥ ११ ॥

का० [१९, ७, १७] वाजिनस्य शं नो वाजे-वाज इति । पयस्यायां वाजिनयागोऽस्ति तत्र शं न इति पुरोऽनुवाक्या वाजे-वाज इति याज्या ॥ व्याख्याते [९, १६, १८] ॥१०॥११॥

स॒मिद्धो॒ अ॒ग्निः स॒मिधा॒ सुस॑मिद्धो॒ वरे॑- ण्यः । गा॒य॒त्री छन्द॑ इन्द्रि॒यं त्र्यवि॒र्गौर्वयो॑ दधुः ॥ १२ ॥

का० [१९, ७, १९] वायोधस आप्रियः समिद्धो अग्निः समिधेति । वायोधसे पशौ समिद्धो अग्निरित्याद्या एकादश ऋच आप्रियः प्रयाजानां याज्या इति सूत्रार्थः ॥ एकादश आप्रीरेवत्या अनुष्टुभः सरस्वत्यात्रेयदृष्टाः । अग्निः गायत्री छन्दो

गौश्च एते त्रय इन्द्रे इन्द्रियं वीर्य्यं वयः सत्त्वमन्नमायुर्वा दधुः दधतु प्रयच्छन्तु । कीदृशोऽग्निः समिधा प्रयाजदेवतया समिद्धः दीप्तः सुसमिद्धश्च अतिदीप्तः प्रयाजघृतैरिति शेषः वरेण्यः वरणीयः सम्भजनीयः । कीदृशी गौः त्र्यविः त्रयोऽवयोऽनुचरत्वेन यस्य स त्र्यविः यद्वा षण्मासावधिः कालोऽविः त्रयोऽवयो यस्य सार्धवत्सरो गौरित्यर्थः ॥ १२ ॥

तनूनपाच्छुचिव्रतस्तनूपाश्च सरस्वती । उष्णिहा छन्द इन्द्रियं दित्यवाड् गौर्वयो दधुः ॥ १३ ॥

तनूनामपां नपात् पौत्रोऽग्निः तनूनां गवां नपात् घृतं वा प्रयाजदेवता सरस्वती उष्णिहा छन्दः हलन्तत्वादाप् उष्णिक् छन्दः गौश्च एते चत्वार इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः दधतु । कीदृशस्तनूनपात् शुचिव्रतः शुचि शुद्धं व्रतं कर्म यस्य सः । कीदृशी सरस्वती तनूपाः तनूं शरीरं पाति रक्षतीति । कीदृशी गौः दित्यवाट् दित्यं हविर्वहतीति ॥ १३ ॥

इडाभिरग्निरीड्यः सोमो देवो अमर्त्यः । अनुष्टुप्छन्द इन्द्रियं पञ्चाविर्गौर्वयो दधुः ॥ १४ ॥

इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सहाग्निः सोमो देवः अनुष्टुप् छन्दः गौः एते पञ्च इन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधुः । कीदृशोऽग्निः ईड्यः स्तुत्यः कीदृशः सोमः अमर्त्यः अमरणधर्मा कीदृशी गौः पञ्चाविः पञ्चावयोऽनुचरा कालविशेषा वा यस्य सार्धद्विवर्षः ॥ १४ ॥

सुबर्हिरग्निः पूषण्वान् स्तीर्णबर्हिरमर्त्यः ।

बृहती छन्दं इन्द्रियं त्रिवत्सो गौर्वयो दधुः ॥१५॥

शोभनं बर्हिः प्रयाजदेवता अग्निः बृहती छन्दः गौः एते चत्वार इन्द्रियं वय[illegible]े दधुः । कीदृशोऽग्निः पूषण्वान् पूषाऽस्यास्तीति पूष्णा युक्तः स्तीर्णबर्हिः स्तीर्णं बर्हिर्यस्य सः अमर्त्यः अनश्वरः । कीदृशो गौः त्रिवत्सः त्रयो वत्सा अनुचरा वत्सरा वा यस्य स त्रिवत्सः ॥ १५ ॥

दुरो देवीर्दिशो महीर्ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः । पङ्क्तिश्छन्द इहेन्द्रियं तुर्यवाड् गौर्वयो दधुः ॥ १६ ॥

दुरो द्वारो देव्यः प्रयाजदेवताः छान्दसं सम्प्रसारणम् महीर्महत्यो दिशः ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः पङ्क्तिश्छन्दः तुर्यं चतुर्थं वर्षं वहतीति तुर्यवाट् गौः एते षट् देवा इह इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १६ ॥

उषे यह्वी सुपेशसा विश्वे देवा अमर्त्याः । त्रिष्टुप्छन्द इहेन्द्रियं पष्ठवाड् गौर्वयो दधुः ॥१७॥

उषे द्विवचनाद्दिनं रात्रिश्च अमर्त्याः विश्वे देवाः त्रिष्टुप्छन्दः पष्ठं भारं वहतीति पष्ठवाड् गौः एते पञ्चेहेन्द्रियं वयश्च दधुः । कीदृश्यौ उषे यह्वी यह्व्यौ महत्यौ । यह्व इति [निघ० ३, ३] महन्नाम । सुपेशसा शोभनं पेशो रूपं ययोस्ते सुपेशसौ सुरूपे विभक्तेराकारः ॥ १७ ॥

दैव्या होतारा भिषजेन्द्रेण सुयुजा युजा । जगती छन्द इन्द्रियमनड्वान् गौर्वयो दधुः ॥१८॥

दैव्यौ होतारौ प्रयाजदेवौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमो

वायुः। जगती छन्दः धनः शकटं वहतीत्यनड्वान् गौः एते चत्वार इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः। कीदृशौ होतारौ भिषजा भिषजौ वैद्यौ इन्द्रेण सयुजौ सह युज्येते सयुजौ संयुक्तौ युजौ परस्परं संयुक्तौ ॥ १८ ॥

तिस्र इडा सरस्वती भारती मरुतो विशः। विराट् छन्द इहेन्द्रियं धेनुर्गौर्न वयो दधुः ॥ १९ ॥

इडा सरस्वती भारतीति तिस्रः प्रयाजदेव्यः मरुतो विशः इन्द्रप्रजाः विराट् छन्दः धेनुः दोग्ध्री गौश्च नकारश्चार्थे एते षट् इहेन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १९ ॥

त्वष्टा तुरीपो अद्भुत इन्द्राग्नी पुष्टिवर्धना। द्विपदा छन्द इन्द्रियमुक्षा गौर्न वयो दधुः ॥ २० ॥

त्वष्टा प्रयाजदेवः इन्द्राग्नी द्विपद छन्दः उक्षा सेक्ता गौश्च पञ्चेन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः। कीदृशः त्वष्टा तुरीपः तूर्णमाप्नोति व्याप्नोति तुरीपः अद्भुतो महान् कीदृशाविन्द्राग्नी पुष्टिवर्धना पुष्टिं धनादिपोषं वर्धयतस्तौ पुष्टिवर्धनौ। नश्चार्थः ॥ २० ॥

शमिता नो वनस्पतिः सविता प्रसुवन् भगम्। ककुप्छन्द इहेन्द्रियं वशा वेहद्वयो दधुः ॥ २१ ॥

वनस्पतिः प्रयाजदेवः सविता सूर्यः ककुप्छन्दः वशा वन्ध्या गौः वेहत् गर्भघ्नी गौः एते पञ्च इहेन्द्रे इन्द्रियं वयश्च

दधुः । कीदृशो वनस्पतिः नोऽस्माकं शमिता शमयति सुखयन् शमिता शमिता मन्त्र इति [पा० ६, ४, ५४,] छान्दसो णिचो लोपः । कीदृशः सविता भगं प्रसुवन् धनं प्रेरयन् ददत् ॥ २१ ॥

स्वाहा यज्ञं वरुणः सुक्षत्रो भेषजं करत् । अतिच्छन्दा इन्द्रियं बृहदृषभो गौर्वयो दधुः ॥ २२ ॥

शोभनं क्षत्रं क्षतत्राणं यस्य स सुक्षत्रः शोभनक्षतत्राता वरुणः स्वाहा नामैकदेशे नामग्रहणं स्वाहाकृतिभिः प्रयाजदेवैः सह यज्ञं भेषजं यज्ञलक्षणमौषधमिन्द्राय करत् करोतु । किञ्च अतिच्छन्दाः छन्दः बृहत् महान् ऋषभः समर्थो गौः वरुणश्च स्वाहाकृतयोऽपि एते चत्वार इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः दधतु ददतु ॥ २२ ॥

वसन्तेन ऋतुना देवा वसवस्त्रिवृता स्तुताः । रथन्तरेण तेजसा हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २३ ॥

का० [१९, ७, २०] याज्यापुरोऽनुवाक्याश्च वपापुरोडाशपशूनां वसन्तेन ऋतुनेति । चकाराद्वायोधसे पशाविव षड्चो यथाक्रमं वपादीनां याज्यानुवाक्याः वपायागे वसन्तेनेति [२३] पुरोऽनुवाक्या ग्रीष्मेणेति [२४] याज्या पशुपुरोडाशयागे वर्षाभिरिति [२५] पुरोऽनुवाक्या शारदेनेति [२६] याज्या हृदयादियागे हेमन्तेनेति [२७] पुरोऽनुवाक्या शैशिरेणेति [२८] याज्येति सूत्रार्थः ॥ अनुष्टुभः षट् लिङ्गोक्त-

देवता वयोधा इन्द्रो देवतेत्यर्थः। वसवो देवा इन्द्रे तेजसा सह हविर्वपाख्यं वयः शक्तिं च दधुः दधतु स्थापयन्तु कीदृशा वसवः वसन्तेन ऋतुना त्रिवृता स्तोमेन. रथन्तरेण पृष्ठेन च स्तुताः॥ २३॥

ग्रीष्मेण ऋतुना देवा रुद्राः पञ्चदशे स्तुताः। बृहता यशसा बलꣳ हविरिन्द्रे वयो दधुः॥ २४॥

रुद्रा देवा इन्द्रे यशसा सह बलं हविर्वयश्च दधुः। कीदृशा रुद्राः ग्रीष्मेण ऋतुना पञ्चदशः पञ्चदशेन स्तोमेन विभक्तिव्यत्ययः बृहता पृष्ठेन च स्तुताः॥ २४॥

वर्षाभिरृतुनादित्या स्तोमे सप्तदशे स्तुताः। वैरूपेण विशौजसा हविरिन्द्रे वयो दधुः॥ २५॥

आदित्या देवाः इन्द्रे विशा प्रजया ओजसा च सह हविर्वयश्च दधुः। कीदृशाः वर्षाभिरृतुना सप्तदशेन स्तोमेन तृतीयार्थे सप्तम्यौ वैरूपेण पृष्ठेन च स्तुताः॥ २५॥

शारदेन ऋतुना देवा एकविꣳश ऋभवं स्तुताः। वैराजेन श्रिया श्रियꣳ हविरिन्द्रे वयो दधुः॥ २६॥

ऋभवः ऋभुसंज्ञा देवाः इन्द्रे श्रियं हविर्वयश्च दधुः। कीदृशाः शारदेन ऋतुना एकविंशेन स्तोमेन वैराजेन पृष्ठेन श्रिया लक्ष्म्या च स्तुताः। सप्तमी तृतीयार्थे॥ २६॥

हेमन्तेन ऋतुना देवास्त्रिणवे मरुत

स्तुताः। बलेन शक्करीः सहो हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २७ ॥

मरुतो देवाः इन्द्रे बलेन सह सहः इन्द्रियसामर्थ्यं हविर्वयश्च दधुः। कीदृशा मरुतः हेमन्तेन ऋतुना त्रिणवेन स्तोमेन स्तुताः शक्करीरिति शाक्करस्य योनिनिर्देशः शाक्करेण पृष्ठेन स्तुता इत्यर्थः ॥ २७ ॥

शैशिरेण ऋतुना देवास्त्रयस्त्रिंशेऽमृता स्तुताः। सत्येन रेवतीः क्षत्रं हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २८ ॥

अमृता देवाः सत्येन सह क्षत्रं क्षतत्राणं हविर्वयः शक्तिं च इन्द्रे दधुः दधतु। कीदृशा अमृताः शारदेन ऋतुना त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन स्तुताः रेवतीरिति रैवतस्य योनिः रैवतेन पृष्ठेन स्तुता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

होता यक्षत् समिधाग्निमिडस्पदेऽश्विनेन्द्रं सरस्वतीमजो धूम्रो न गोधूमैः कुवलैर्भेषजं मधु शष्पैर्न तेज इन्द्रियं पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ २९ ॥

का० [१९, ६, १४] होता यक्षत्समिधाग्निमिति प्रयाजप्रैषास्त्रिपशोः। होता यक्षत्समिधाग्निमिडस्पद इत्यादयो द्वादश कण्डिकास्त्रिपशोः प्रयाजप्रैषाः स्युः ॥ द्वादशाप्रीणां प्रयाजयाज्यानां प्रैषा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः आद्या अष्टिः। दैव्यो होता समिधा प्रयाजदेवतया सह अग्निमश्विना अश्विनौ इन्द्रं सरस्वतीं च इडः पदे गोपदे आहवनीये यक्षत्

यजतु गोपदे स्थाप्यत इत्यभिप्रायेणेदं वचनम्। तत्र यागे अजो धूम्रो मेषश्च गोधूमैः कुवलैः बदरैः शष्पैः अङ्कुरितव्रीहिभिश्च सहितो भेषजमौषधं भवति नकारो चार्थौ इन्द्रायेति शेषः। कीदृशं भेषजम् मधु मधुरं तेजः तेजःप्रदमिन्द्रियमिन्द्रियसामर्थ्यप्रदम्। किञ्च ते अश्विसरस्वतीन्द्रा दैव्येन होत्रेज्यमानाः सन्तः पयः परिस्रुता मदिरया सह सोमः सोमं घृतं मधु च व्यन्तु पिबन्तु सोम इति विभक्तिव्यत्ययः सर्वत्र हे होतर्मनुष्यहोतः! त्वमपि आज्यस्य यज कर्मणि षष्ठी यजतिर्दानार्थः अश्व्यादिभ्य आज्यं देहीत्यर्थः॥ २८॥

होता यक्षत्तनूनपात् सरस्वतीमविर्मेषो न भेषजं पथा मधुमता भरन्नश्विनेन्द्राय वीर्यं बदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोक्मभिः पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज॥ ३०॥

एकाधिका अत्यष्टिः। तनूनपादिति प्रथमा द्वितीयार्थे, इन्द्रायेति चतुर्थी द्वितीयार्थे नकारश्चार्थः। दैव्यो होता तनूनपातं प्रयाजदेवं सरस्वतीमश्विनौ इन्द्रञ्च यजतु। तत्र यागे अविः अजः मेषश्च नश्चार्थे मधुमता रसवता पथा यज्ञमार्गेण भरन् आत्मानं हरन् सन् बदरैर्बदरीफलैः उपवाकाभिरिन्द्रयवैः तोक्मभिरङ्कुरितव्रीहिभिर्यवैर्वा सहितो वीर्यं वीर्यकरं भेषजं भवति। अश्विसरस्वतीन्द्रा दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयआदीनि व्यन्तु हे होतः! त्वमपि आज्यस्य यज आज्यं देहि॥ ३०॥

होता यक्षन्नराशंसं न नग्नहुं पतिꣳ सुरया भेषजं मेषः सरस्वती भिषग्रथो न

चन्द्र्यश्विनो॑र्व॒पा इन्द्र॑स्य वी॒र्य्यं॑ बद॑रैरुप॒वाका॑भिर्भे॒षजं॑ तोक्म॑भिः पय॒ः सोम॑ः परि॒स्रु॒ता घृ॒तं मधु॒ व्यन्त्वाज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑ ॥ ३१ ॥

दैव्यो होता नराशंसं प्रयाजदेवं सरस्वती सरस्वतीं भिषक् भिषजौ अश्विनौ रथः रथश्च यक्षत् यजतु । कीदृशो रथः चन्द्री चन्द्रं सुवर्णमस्मिन्नस्तीति चन्द्री सुवर्णमयः । "रथस्य यागोऽश्विनोरेव तदुक्तम् आयुधं वाहनं वापि स्तुतौ यस्येह दृश्यते तमेव तत्स्तुतं विन्द्यात्तस्यात्मा बहुधा हि स इति । सरस्वतीरथयोः प्रथमा द्वितीयार्थे भिषजि प्रथमा षष्ठ्यर्थे ॥ तत्र सुरया सह नग्नहुं नग्नहुः किरवः मेषः वपाः बहुत्वाच्चिपशुसम्बन्धिन्यो वपा बदरैः उपवाकाभिर्यवैः तोक्मभिश्च व्रीहिभिः सहिता इन्द्रस्य वीर्य्यकरं भेषजं भवतु । पयआदयः पयआदीनि पिबन्तु हे होतराज्यस्य यज देहि । कीदृशं नराशंसं पतिं पालकम् । नग्नहुः सुराकन्दः । नकारौ चार्थौ । द्वितीयो भेषजशब्द आर्षः ॥ ३१ ॥

होता॑ यक्ष॒दिडे॑डि॒त आ॒जुह्वा॑नः॒ सर॑स्वती॒मिन्द्र॒ं बले॑न व॒र्धय॑न्नृष॒भेण॒ गवे॑न्द्रि॒यम॒श्विनेन्द्रा॑य भे॒षजं॒ यवैः॑ क॒र्कन्धु॑भि॒र्मधु॑ ला॒जैर्न॒ मास॑रं॒ पय॒ः सोम॑ः परि॒स्रु॒ता घृ॒तं मधु॒ व्यन्त्वाज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑ ॥ ३२ ॥

दैव्यो होता इडा इडां प्रयाजदेवतां सरस्वतीमिन्द्रमश्विना अश्विनौ च यक्षत् यजतु किं कुर्वन् ऋषभेण गवा च धेन्वा च बलेन वर्धयन् इडादीन् समर्धयन् यजतु । कीदृशो होता ईडितः ऋत्विग्भिः स्तुतः आजुह्वानः इडादीनाह्वयन् ।

तत्र यवैः लाजैश्च सहितं मधु मासरमोदनं निस्रावं च इन्द्राय इन्द्रियं वीर्य्यकरं भेषजं भवति । अश्विसरस्वतीन्द्रा होत्रेज्यमानाः पयआदीनि पिबन्तु हे होतः ! त्वञ्च यज ॥ ३२ ॥

होता यक्षद्बर्हिरूर्णम्रदाभिषङ्नासत्या भिषजाश्विनाश्वा शिशुमती भिषग्धेनुः सरस्वती भिषग्दुह इन्द्राय भेषजं पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३३ ॥

दैव्यो होता ऊर्णम्रदाः ऊर्णमिव म्रदीयः बर्हिः प्रयाजदेवं भिषजा भिषजौ वैद्यौ नासत्या न असत्यौ सत्यरूपौ अश्विना अश्विनौ सरस्वती सरस्वतीञ्च यक्षत् यजतु । तत्र शिशुमती बालकापेता अश्वा वडवा भिषक् धेनुः भिषक् च इन्द्राय भेषजमौषधं दुहे दुग्धे पूरयति । अश्वादयो दक्षिणा दीयन्ते । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति [पा० ७, १, ४१] तलोपः । ते पयआदीनि व्यन्तु होतर्यज ॥ ३३ ॥

होता यक्षद्दुरो दिशः कवष्यो न व्यचस्वतीरश्विभ्यां न दुरो दिश इन्द्रो न रोदसी दुघे दुहे धेनुः सरस्वत्यश्विनेन्द्राय भेषजꣳ शुक्रं न ज्योतिरिन्द्रियं पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३४ ॥

दैव्यो होता दुरो द्वारः प्रयाजदेवीः इन्द्रः इन्द्रं सरस्वती सरस्वतीमश्विना अश्विनौ च यक्षत् यजतु नकारास्त्वार्थाः द्वारशब्दस्य सम्प्रसारणम् । कीदृशीः द्वारः दिशः दिश इव व्याव-

काशः कवच्चः ससुषिराः अतएव व्यचस्वतीः व्यचो व्यचनं गमनं विद्यते यासु ताः गमनवत्यः । दिशो दिक्तुल्या दुरो द्वार अश्विभ्यां सहिताः सत्यो रोदसी द्यावापृथिव्यौ इन्द्राय भेषजमौषधं दुहे दुग्धे । कीदृश्यौ रोदसी दुघे दुहः कब्घ-श्चेति [पा० ३, २, ७०] हकारस्य धकारः । दुहे इत्यत्र तलोपश्च वचनव्यत्ययः दुहते रोदसीभ्यां सकाशादिन्द्रायौषधं दुहते इत्यर्थः । अकथितं चेति [पा० १, ४, ५१] द्विकर्मक-त्वम् । सरस्वती च धेनुर्भूत्वा इन्द्राय शुक्रं शुक्लं शुद्धं ज्योति-रिन्द्रियं वीर्य्यञ्च दुहे दुग्धे । अन्यद् व्याख्यातम् ॥ ३४ ॥

होता यक्षत् सुपेशसोषे नक्तं दिवाश्विना समञ्जाते सरस्वत्या त्विषिमिन्द्रे न भेषजꣳ श्येनो न रजसा हृदा श्रिया न मासरं पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३५ ॥

होता सुपेशसा सुरूपे उषे द्विवचनाद्रात्रिश्च नक्तोषे प्रयाज-देवौ सरस्वत्या सहितौ अश्विनौ च यक्षत् । तौ चाश्विनौ नक्तं दिवा दिने च रजसा ज्योतिषा रजःशब्दो ज्योतिर्वचनः हृदा चित्तेन श्रिया च सह मासरं भेषजं मासररूपमौषधं श्येनः श्येनपत्रं त्विषिं कान्तिञ्च इन्द्रे समञ्जाते संश्लेषयतः नका-राश्चार्थाः । ते पयआदीनि व्यन्तु हे होतः ! त्वं यज ॥ ३५ ॥

होता यक्षद्दैव्या होतारा भिषजाश्विनेन्द्रं न जागृवि दिवा नक्तं न भेषजैः शूषꣳ सरस्वती भिषक् सीसेन दुह इन्द्रियं पयः सोमः

परि॒स्रु॒ता घृ॒तं मधु॒ व्यन्त्वाज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑॥३६॥

दैव्यो होता दैव्या होतारा दैव्यौ होतारौ अयं अग्निरसौ च मध्यमः एतौ प्रयाजदेवौ भिषजौ वैद्यौ अश्विनौ इन्द्रश्च यक्षत् यजतु नौ चार्थौ। भिषग्भूता सरस्वती भेषजैः सह शूषं बलमिन्द्रियं वीर्य्यं च सोमेन कृत्वा दुहे दुग्धे दुहेर्लट् लोपस्त आत्मनेपदेष्विति [पा० ७, १, ४१] तलोपः इन्द्रियार्थम्। कीदृशी सरस्वती दिवा नक्तमहोरात्रं जागृवि जागरणशीला स्वकार्य्यसिद्धावप्रमत्ता सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] सेर्लुक् तां च दैव्यो होता यजतु। अश्वादयः पयआदीनि व्यन्तु हे होतः। त्वमपि यज॥ ३६॥

होता॑ यक्षत्ति॒स्रो दे॒वीर्न भे॑ष॒जं त्रय॑स्त्रि॒धा॑त॑वो॒ऽपसो॑ रू॒पमिन्द्रे॑ हिर॒ण्यय॑म॒श्विनेडा॒ न भार॑ती वा॒चा सर॑स्वत॒ी मह॒ इन्द्रा॑य दुह इन्द्रि॒यं पय॒ः सोम॑ः परि॒स्रु॒ता॑ घृ॒तं मधु॒ व्यन्त्वाज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑॥ ३७॥

नौ चार्थौ दैव्यो होता इडा भारती सरस्वती चेति तिस्रो देवीः प्रयाजदेवीः इन्द्रे इन्द्रमश्विना अश्विनौ च यक्षत् यजतु। या सरस्वती वाचा त्रयीलक्षणया भेषजमौषधं हिरण्ययं द्योतमानं रूपं च महस्तेजश्च इन्द्रियं चेन्द्राय इन्द्रार्थं दुहे दुग्धे। कैः कृत्वा त्रयस्त्रिधातवः त्रिभिः पशुभिः तृतीयार्थे प्रथमा त्रयो धातवः प्रधानाङ्गोपयड्लक्षणाः प्रकारा येषां ते त्रिधातवः पशवः ते च त्रयः आश्विनो धूम्रः सारस्वतो मेषः ऐन्द्र ऋषभः। कीदृशाः पशवः अपसः अप इति कर्मनाम

[निघ० २, १, १] विनो लोपः अपस्विनः कर्मवन्तः । त्रिभिः पशुभिर्भेषजरूपेन्द्रियमहांसि इन्द्राय दुग्धे । तेऽश्व्यादयः पयआदीनि पिबन्तु हे होतः ! त्वमप्याज्यस्य यज घृतं देहि ॥ ३७ ॥

होता यक्षत् सुरेतसमृषभं नर्यापसं त्वष्टारमिन्द्रमश्विना भिषजं न सरस्वतीमोजो न जूतिरिन्द्रियं वृको न रभसो भिषग्यशः सुरया भेषजꣳ श्रिया न मासरं पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३८ ॥

नकारास्त्वार्थाः होता त्वष्टारं प्रयाजदेवमिन्द्रमश्विना अश्विनौ सरस्वतीं भिषजश्च यक्षत् यजतु कीदृशं त्वष्टारं सुरेतसं शोभनं रेतो वीर्यं दृष्टिलक्षणं यस्य स सुरेताः तम् यद्वा सुष्ठु रेतो यस्मात्तम् पुंसो रेतःकारणभूतम् ऋषभं वर्षितारम् नर्यापसं नरेभ्यो हितं नर्य्यमपः कर्म यस्य स नर्य्यापाः तम् । केन यजतु तदाह रभसः सोद्यमो भिषग्वैद्यभूतो यो वृकः तेन प्रथमा तृतीयार्थे सुरायां वृकलोमानि क्षिप्यन्तेऽतो वृकेन यजतु सुरया च यजतु भेषजं यन्मासरं तेन च यजतु । एवञ्च यागे ओजस्तेजः जूतिर्वेगः इन्द्रियं वीर्य्यं श्रिया सह यशसेन्द्रे भवन्त्विति शेषः अश्व्यादयः पयआदीनि व्यन्तु हे होतः ! त्वमप्याज्यस्य यज ॥ ३८ ॥

होता यक्षद्वनस्पतिꣳ शमितारꣳ शतक्रतुं भीमं न मन्युꣳ राजानं व्याघ्रं नमसाश्विना भामꣳ सरस्वती भिषगिन्द्राय दुह

इन्द्रियं पय॒: सोम॑: परि॒स्रु॒ता घृ॒तं मधु॒ व्यन्त्वा-
ज्य॑स्य॒ होत॒र्यजं॑ ॥ ३९ ॥

दैव्यो होता वनस्पतिं प्रयाजदेवं व्याघ्रं विशेषेणाजिघ्र-
तीति व्याघ्रः व्याघ्रमिव राजानं शतक्रतुमिन्द्रमश्विना अश्विनौ
सरस्वती सरस्वतीश्च नमसा अन्नेन यक्षत् यजतु। कीदृशं
वनस्पतिं शमितारं पशूनां संस्कर्त्तारं यूपरूपेण भीमं भयङ्करं
मन्युं क्रोधात्मानम्। भिषक् वैद्यरूपा या सरस्वती इन्द्राय
भामं क्रोधमिन्द्रियं वीर्य्यश्च दुहे दोग्धि। ते वनस्पत्यादयः
इज्यमानाः पयआदीनि पिबन्तु हे होतर्यज ॥ ३९ ॥

होता॑ यक्षद॒ग्निᳬ स्वाहाज्य॑स्य स्तो॒काना॒ᳬ
स्वाहा॒ मेद॑सां॒ पृथ॒क् स्वाहा छाग॑म॒श्विभ्या॒ᳬ
स्वाहा॑ मे॒षᳬ सर॑स्वत्यै॒ स्वाह॑ ऋष॒भमिन्द्रा॑य
सि॒ᳬहाय॒ सह॑स इन्द्रि॒यᳬ स्वाहाग्निं न भे॑ष॒-
जᳬ स्वाहा॒ सोम॑मिन्द्रि॒यᳬ स्वाहेन्द्र॑ᳬ सु॒त्रा-
मा॑णᳬ सवि॒तार॒ं वरु॑णं भि॒षजां॒ पति॒ᳬ स्वाहा॒
वन॒स्पति॑ं प्रि॒यं पाथो॒ न भे॑ष॒जᳬ स्वाहा॑ दे॒वा
आ॑ज्य॒पा जु॑षा॒णो अ॒ग्निर्भे॑ष॒जं पय॒: सोम॑:
परि॒स्रु॒ता घृ॒तं मधु॒ व्यन्त्वाज्य॑स्य॒ होत॒र्यजं॑
॥ ४० ॥

होता अग्निं प्रयाजदेवमाहवनीयं वा यक्षत् यजतु।
किञ्च आज्यस्य घृतस्य स्तोकानां विप्रुषां स्वाहा सुष्ठु आह
शोभनं वदति इग्रचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] दीर्घः

स्रुवो रूपम् यजमान इति शेषः यजमानो घृतविन्दून् शोभनान् वदतीत्यर्थः कर्मणि षष्ठी । मेदसां वपासम्बन्धिनां पृथक् स्वाहा . वपासम्बन्धिमेदांसि समीचीनानीति पृथग्वदति । अश्विभ्यामश्विनोरर्थे छागं शोभनमाह । सरस्वत्यै मेषं शोभनमाह । इन्द्राय इन्द्रियं वीर्य्यप्रदमृषभं सु आह कीदृशायेन्द्राय सिंहाय सिंहतुल्याय हिनस्तीति सिंहस्तस्मै शत्रूणामभिभवित्रे तथा सहसे बलात्मकाय । भेषजं हितकारिणमग्निञ्च सु आह नञर्थः इन्द्रियं वीर्य्यप्रदञ्च सोमं सु आह एतावग्नाषोमावाज्यभागौ सु आहेत्यर्थः । सुष्ठु त्रायते सुत्रामा तं सुत्रामाणमिन्द्रं सवितारं भिषजां वैद्यानां पतिं वरुणञ्च सु आह पशुपुरोडाशदेवताः सु आहेत्यर्थः । प्रियमिष्टं पाथोऽन्नमन्नभूतं भेषजञ्च पशुदेवतानां वनस्पतिं प्रयाजदेवं सु आह नकारस्यार्थः । आज्यपा देवा आज्यपान् देवान् सु आह प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः । स्वाहेति क्रियाया यजमानः कर्त्ता देवा ह वा ऊचुर्हन्त विजितमेवानु सर्वं यज्ञं सꣳस्थापयेत्युपक्रम्य तत उत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेणैव यज्ञꣳ समस्थापयन्नित्याहेति श्रुतेः समाप्तिवचनाः स्वाहाकाराः । भेषजमौषधभूतं जुषाणः सेवमानोऽग्निरश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयआदीनि व्यन्तु । हे मनुष्यहोतः ! त्वमपि यज ॥ ४० ॥

होत॑ यक्षद॒श्विनौ॒ छाग॑स्य व॒पाया॒ मेद॑सो जु॒षेता॒ꣳ ह॒विर्होत॒र्यज॑ । होत॑ यक्ष॒त्सर॑स्वतीं मे॒षस्य॑ व॒पाया॒ मेद॑सो जु॒षता॒ꣳ ह॒विर्होत॒र्यज॑ । होत॑ यक्ष॒दिन्द्र॑मृष॒भस्य॑ व॒पाया॒ मेद॑सो जु॒ष-

तां॑ हविर्होत॒र्यज॑ ॥ ४१ ॥

का० [१९, ६, २२] होता यक्षदश्विनाविति त्रयो वपानां प्रैषा यथालिङ्गम्। होता यक्षदश्विनौ छागस्य होता यक्षत्सरस्वतीम् होता यक्षदिन्द्रमृषभस्येति त्रयो वपात्रयस्य क्रमात् प्रैषा एककण्डिकायामिति सूत्रार्थः॥ सप्त लिङ्गोक्त-देवताः तत्राद्यास्त्रयो वपानां प्रैषाः त्रयाणां प्राजापत्या पङ्क्तिश्छन्दः द्वितीयस्य द्व्यधिका प्रथमतृतीययोरेकाधिका। दैव्या होता अश्विनौ यक्षत् यजतु हूयमानौ तावश्विनौ छागस्य वपाया मेदसः सम्बन्धि हविर्जुषेतां सेवेताम् मेदः स्निग्ध-भागः। हे होतर्यज॥ होता सरस्वतीं यक्षत् सा मेषस्य वपाया मेदसो हविर्जुषताम्। हे होतः! त्वं यज॥ होता इन्द्रं यक्षत् स इन्द्रः ऋषभस्य वपाया मेदसो हविर्जुषताम्। हे मनुष्यहोतस्त्वमपि यज॥ ४१॥

होता॑ यक्षद॒श्विनौ॒ सर॑स्वती॒मिन्द्रं॑ सु॒त्रामा॑णमि॒मे सोमाः॑ सु॒रामा॑ण॒श्छागै॒र्न मे॒षै-र्ऋ॑ष॒भैः सु॒ताः शष्पै॒र्न तोक्म॑भिर्लाजै॒र्मह॑स्वन्तो॒ मदा॒ मास॑रेण॒ परि॑ष्कृताः शु॒क्राः पय॑स्वन्तो॒ऽमृता॒ः प्रस्थि॑ता वो मधु॒श्चुत॒स्तान॒श्विना॒ सर॑-स्वती॒न्द्रः॑ सु॒त्रामा॑ वृत्र॒हा जु॒षन्ता॒ᳪ सो॒म्यं मधु॒ पिब॑न्तु॒ मद॑न्तु॒ व्यन्तु॒ होत॒र्यज॑ ॥ ४२ ॥

का० [१९, ६, २३] ग्रहाणां चतुर्थः। होता यक्षदश्विनौ सरस्वतीमिन्द्रमिति चतुर्थो ग्रहाणां प्रैषः॥ होता यक्षद-श्विनौ सरस्वतीं सुष्ठ रक्षितारमिन्द्रञ्च यक्षत् यजतु। एवं होतारमुक्त्वाध्वर्यूनाह हे अध्वर्यवः! इमे सोमाः वो युष्माकं

युग्माभिः सुताः अभिषुताः । कीदृशाः सोमाः छागैर्मेषैर्ऋषभैश्च सुरामाणः सुष्ठु रमयन्ति ते सुरामाणः रमणीयाः रमतेरमण्प्रत्ययः पशुभिः कृत्वा रमणीयाः गौ चार्थौ सुरावन्तः सुरामया वा । तथा शष्पैः तोक्मभिर्यवाङ्कुरैर्लाजैश्च महस्वन्तः तेजोयुताः । मदाः मदयन्ति तर्पयन्तीति मदाः । मासरेण पूर्वोक्तेन परिष्कृताः अलङ्कृताः सम्पर्य्युपेभ्य इति [पा० ६, १, १३७] सुट् । शुक्राः शोचिष्मन्तः । पयस्वन्तः पयसा युक्ताः अमृताः अमृतकल्पाः । प्रस्थिताः होमाभिमुखं चलिताः । मधुश्चुतः मधु श्चोतन्ते ते मधुस्राविणः । अश्विनौ सरस्वती सुत्रामा वृत्रहा वृत्रासुरहन्ता इन्द्रश्च तान् सोमान् जुषन्तां सेवन्तां सोम्यं मधु पिबन्तु मदन्तु तृप्यन्तु व्यन्तु राजन्तां हविर्भक्षयन्तु वा । हे होतः ! त्वमपि यज ॥ ४२ ॥

होता॑ यक्षद॒श्विनौ॒ छाग॑स्य ह॒विष॒ आत्ता॑म॒द्य म॑ध्य॒तो मेद॒ उद्भृ॑त॒ं पु॒रा द्वेषो॑भ्यः पु॒रा पौरु॑षेय्या गृ॒भो घस्तां॑ नू॒नं घा॒से अ॑ज्राणां॒ यव॑सप्रथमानाᳪं सु॒मत्क्ष॑राणाᳪं शतरु॒द्रियाणा॑मग्निष्वा॒त्तानां॒ पीवो॑पवसनानां पार्श्व॒तः श्रो॑णि॒तः शि॑ताम॒त उ॑त्सा॒दतोऽङ्गा॑दङ्गा॒दव॑त्तानां॒ कर॑त ए॒वाश्विना॑ जु॒षेताᳪं ह॒विर्होत॒र्यज॑॥ ४३ ॥

का० [१८, ६, २४] हविषामुत्तरे व्याख्यास्यन्ते । चतुर्थात् प्रैषादग्रे पठ्यमाना होता यक्षदश्विनौ छागस्य हविष इत्याद्याश्चत्वारो यथालिङ्गमाश्विनादिहविर्यागानां प्रैषा इत्यर्थः ॥

दैव्यो होता अश्विनौ यक्षत् यजतु। ताविज्यमानावश्विनौ छागस्य हविषः छागसम्बन्धि हविः आत्तामभक्षयताम् कर्मणि षष्ठी। किञ्च अद्य अस्मिन् दिने मध्यतः उदरमध्यादुद्भृतमुद्धृतं मेदो वपारूपं चात्ताम् ह्यग्रहोभंश्छन्दसि कथमुद्धृतम् तत्राह द्वेषोभ्यः द्विषन्तीति द्वेषांसि द्विषेरसुन्प्रत्ययः यज्ञद्वेष्टृणि असुररक्षांसि तेभ्यः उद्धृतम् यावत्तानि पराभवायागच्छन्ति ततः पुरैवोद्धृतमित्यर्थः तथा गृभः गृह्यते भक्ष्यार्थमिति गृप् तस्या गृभ इडायाः पुरा प्रथममुद्धृतम् वपायामिडाप्रयोजनाभावात्। कौरुष्या गृभः पौरुषेय्याः पुरुषार्थमियं पौरुषेयी ऋत्विगर्था तस्याः॥ तावश्विनौ नूनं निश्चितमङ्गानां घस्ताम् अङ्गानि भक्षयताम् घसॢ अदने विशेषणैर्विशेष्यस्याध्याहारः॥ कौष्ठ्यानामङ्गानाम् घासे अज्राणाम् एकपदम् घासे घासे अजराणां नवानां रुचिजनकानाम् अन्यानि ग्रासेषूत्तरोत्तरमरुचिं जनयन्ति नेमानि। तथा यवसप्रथमानां यवसानामन्नानां मध्ये प्रथमानां मुख्यानाम् मांसत्वात्। एतद्वै परममन्नाद्यं यन्मांसमिति श्रुतेः।। सुमत्क्षराणां सुमत् स्वयं क्षरन्ति तानि सुमत्क्षराणि तेषाम् सुमदिति स्वयमित्यस्य पर्य्यायः। शतरुद्रियाणाम् रुद्र इति स्तोतृनामसु [निघ० ३, १६, १२] पठितं रुद्रस्य स्तोतुरिमा रुद्रियाः स्तुतयः शतमसङ्ख्या रुद्रिया येषां तेषाम् बहुमन्त्रैः स्तुतानामित्यर्थः। अग्निष्वात्तानाम् अग्निना स्वात्तानामास्वादितानां पाककाले पूर्वमग्निना सुश्रृतानामित्यर्थः। पीवोपवसनानाम् पीवस् शब्दोऽसुन्नन्तः स्थूलवाची पीवसां स्थूलानामङ्गानामुपसमीपे वसनं स्थितिर्येषां तानि पीवोपवसनानि तेषाम् स्थूलाङ्गसमीपस्थितानां सूक्ष्माणामित्यर्थः उपवसने पीव इति प्रातिशाख्यसूत्रेण [३, १, १३] उपवसने परे पीवसो विसर्गलोपः।

किञ्च पार्श्वतः पार्श्वप्रदेशात् श्रोणितः कटिप्रदेशात् शितामतो बाहुप्रदेशात् उत्सादतः उत्सादनमुत्सादः छेदनप्रदेशः तस्मात् । एवमङ्गादङ्गात् एकपदम् नित्यवीप्सयोरिति [पा० ८, १, ४] द्वित्वम् प्रसङ्गात् अवत्तानामवदानधर्मेण गृहीतानामङ्गावयवानामश्विनौ घस्ताम् तान् भक्षयतामिति पूर्वेण सम्बन्धः । एव एवमश्विना अश्विनौ हविर्जुषेतां सेवेताम् भक्षितावदानौ तौ करतः कुरुतः तृप्तिमिति शेषः विकरणव्यत्ययः पुनर्वचनमादराय । हे मनुष्यहोतः ! त्वमपि यज । शितामशब्देन बाहुयकृद्योनिमेदांस्युच्यन्ते ॥ ४३ ॥

होता यक्षत् सरस्वतीं मेषस्य हविष आवयदद्य मध्यतो मेद उद्भृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेय्या गृभो घसन्नूनं घासे अज्राणां यवसप्रथमानाᳪं सुमत्क्षराणाᳪं शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानाᳪं पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करदेवᳪं सरस्वती जुषताᳪं हविर्होतर्यज ॥ ४४ ॥

होता सरस्वतीं यक्षत् या सरस्वती मेषस्य हविषः हविः आवयत् अभक्षयत् आङ्पूर्वस्य वेतेर्लङि रूपम् यद्वा भक्षयतु लेटि वाडागमे रूपम् । अद्य मध्यतो मेद इत्यादिव्याख्या पूर्ववत् । सा अङ्गानि घसत् । एवं सरस्वती हविर्जुषतां तृप्तिं च करदित्येकवचनानि । अन्यदुक्तम् ॥ ४४ ॥

होता यक्षदिन्द्रमृषभस्य हविष आवयदद्य मध्यतो मेद उद्भृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरु-

षेव्या गर्भो वसन्नूनं घासे अज्राणां यवसप्रथमानाꣳ सुमत्क्षराणाꣳ शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानाꣳ पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करदेवमिन्द्रो जुषताꣳ हविर्होतर्यज ॥ ४५ ॥

होता इन्द्रं यक्षत् स इन्द्र ऋषभस्य हविष आवयत् भक्षयतु एवमिन्द्रो हविर्जुषतामित्यन्तं पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

होता यक्षद्वनस्पतिमभि हि पिष्टतमया रभिष्ठया रशनयाधित। यत्राश्विनोश्छागस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र सरस्वत्या मेषस्य हविषः प्रिया धामानि यत्रेन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रिया धामानि यत्राग्नेः प्रिया धामानि यत्र सोमस्य प्रिया धामानि यत्रेन्द्रस्य सुत्राम्णः प्रिया धामानि यत्र सवितुः प्रिया धामानि यत्र वरुणस्य प्रिया धामानि यत्र वनस्पतेः प्रिया पाथाꣳसि यत्र देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यत्राग्नेर्होतुः प्रिया धामानि तत्रैतान् प्रस्तुत्येवोपस्तुत्येवोपावस्रक्षद्रभीयस इव कृत्वी करदेवं देवो वनस्पतिर्जुषताꣳ हविर्होतर्यज ॥ ४६ ॥

का० [१९, ६, २५] उत्तमो वनस्पतिस्विष्टकृतोः। यन्ते

पठ्यमानौ होता यक्षद्वनस्पतिमभि होता यक्षदग्निं स्विष्ट-कृतमिति क्रमेण वनस्पतियागे स्विष्टकृद्यागे च प्रैषौ॥ यूपो देवता। दैव्यो होता वनस्पतिं यूपमभियक्षत् अभियजतु हि यस्मात् वनस्पतिः रशनया रज्ज्वा कृत्वा अधित धृतवान् पशू-निति शेषः दधातेर्लुङि स्थाघ्वोरिच्चेतीकारः [पा० १, २, १७] कीदृश्या रज्ज्वा पिष्टतमया पिष्टशब्दो रूपवाची अत्यन्तं पिष्टा सुरूपा पिष्टतमा तया। रभिष्ठया रभते पशूनिय-च्छतीति रब्धृ तृच् ङीप् अत्यन्तं रब्ध्री रभिष्ठा तया तुरिछ-न्दसीति [पा० ५, ३, ५९] इष्ठनि तृचो लोपः समर्थयेत्यर्थः॥ इदानीं वनस्पतिः प्रार्थ्यते यत्र अश्विनोः सम्बन्धिनः छागस्य हविषः छागरूपस्य हविषः प्रिया प्रियाणि इष्टानि धामानि स्थानानि वर्त्तन्त इति शेषः। एवमग्रेऽपि। यत्र सरस्वत्या मेषस्य मेषरूपस्य हविषः प्रियाणि धामानि यत्र इन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रियाणि धामानि एतेषां पशुदेवानां स्थानानि। यत्राग्नेः प्रियाणि धामानि यत्र सोमस्य प्रियाणि धामानि एतावाज्यभागौ। यत्र सुत्रामण इन्द्रस्य प्रियाणि धामानि यत्र सवितुः प्रियाणि धामानि यत्र वरुणस्य प्रियाणि धामानि एते पशुपुरोडाशदेवाः। यत्र वनस्पतेः प्रियाणि पाथांसि अन्नानि। अथ यत्र आज्यपानां देवानां प्रयाजानुयाजानां प्रियाणि धामानि। यत्र होतुरग्नेः स्विष्ट-कृतः प्रियाणि धामानि। एतान् छागादीन् पशून् रभीयस इव कृत्वी रभन्ते ते रब्धारः अत्यन्तं रब्धारो रभीयांसः सरभ-सांश्च कृत्वा इवशब्दार्थः प्रस्तुत्येव प्रकर्षेण स्तुत्वा च उपस्तुत्येव उप समीपे स्तुत्वा च इवौ चार्थौ तत्र तेषु पूर्वोक्तेषु स्थानेषु वनस्पतिर्देव उपावस्रक्षत् उपावसृजतु स्थापयतु सृजेर्लुङि रूपं लेटि वा सिब्बहुलं लेटीति [पा० ३, १, ३४] सिप्प्रत्ययेऽडागमे

च रूपम् वनस्पतिर्देव एवं करत् करोतु हविश्च जुषताम्। हे मनुष्यहोतः! त्वमपि यज ॥ ४६ ॥

होता यक्षदग्निᳬ स्विष्टकृत मयाडग्निर श्विनो॒श्छागस्य हविषः प्रिया धामान्ययाट् सरस्वत्या मेषस्य हविषः प्रिया धामान्ययाडिन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रिया धामान्ययाडग्नेः प्रिया धामान्ययाट् सोमस्य प्रिया धामान्ययाडिन्द्रस्य सुत्राम्णः प्रिया धामान्ययाट् सवितुः प्रिया धामान्ययाड् वरुणस्य प्रिया धामान्ययाड् वनस्पतेः प्रिया पाथाᳬस्ययाड् देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि यक्षत् स्वं महिमान मायजतामेज्या इषः कृणोतु सो अध्वरा जातवेदा जुषताᳬ हविर्होतर्यज ॥ ४७ ॥

स्विष्टकृदग्निर्देवता। होता स्विष्टकृतमग्निं यक्षत् यजतु योऽग्निः स्विष्टकृत् अश्विनोः छागस्य हविषः सम्बन्धीनि प्रियाणि धामानि अयाट् अयाक्षीत् इष्टवान् अवदानानि यजति स्मेत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। सरस्वत्या मेषस्य हविषः प्रियाणि धामानि अवदानानि अयाट् इन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रियाणि धामानि अयाट् एताः प्रधानदेवताः। अग्नेः प्रिया धामान्ययाट् सोमस्य प्रिया धामा[illegible] अयाट एतावा-

ज्यभागौ। सुष्ठु त्रायते सुत्रामा तस्य इन्द्रस्य प्रियाः सवितुः प्रियाः वरुणस्य प्रियाः एताः पशुपुरोडाशदेवताः। वनस्पतेः प्रियाः एतत्प्रधानाङ्गम्। आज्यपानां देवानां प्रियाः एते प्रयाजानुयाजाः। होतुरग्नेः स्विष्टकृतः स्व स्वैव प्रियाणि धामानि यक्षत् इष्टवान्। स्वं महिमानं स्वां विभूतिं यक्षत्। किञ्च आ इज्याः समन्तात् यष्टुं योग्या एज्याः यागार्हाः इषः इच्छन्ति इषः सकामाः प्रजाः आयजतां सम्यक् यजन्तु वचनव्यत्ययः प्रजा यागशीला यागयोग्याश्च भवन्त्वित्यर्थः। स जातवेदाः स्विष्टकृदग्निः अध्वरा अध्वरान् यज्ञान् कृणोतु करोतु हविश्च जुषताम्। हे मनुष्यहोतः! त्वं यज। विभक्तेराकारः॥ ४७॥

देवं बर्हिः सरस्वती सुदेवमिन्द्रे अश्विना। तेजो न चक्षुरक्ष्योर्बर्हिषा दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज॥ ४८॥

का० [१९, ७, ८—९] अनुयाजप्रैषा देवं बर्हिरिति याज्याश्च। देवं बर्हिः सरस्वतीत्याद्या एकादश कण्डिकास्त्रि-पशोरनुयाजानां प्रैषा याज्याश्च भवन्तीत्यर्थः॥ एकादशानुयाजप्रैषा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः चतस्र आर्ष्यस्त्रिष्टुभः व्यवहितपदप्रायाः। शोभना देवा यस्य तत् सुदेवं यद्बर्हिः देवमनुयाजदेवता तेन बर्हिषा सह सरस्वती अश्विना अश्विनौ च इन्द्रे तेजो दधुः दधतु अक्ष्योः इन्द्रनेत्रयोः चक्षुः इन्द्रियं च दधुः नकारश्चार्थः। एवमग्रेऽपि। वसुवने वसुवननाय धनलाभाय वसुधेयस्य वसुनो धेयं वसुधेयं तस्य वसुनिधानाय च अश्विसरस्वतीन्द्रा व्यन्तु हविर्भक्षयन्तु। हे मनुष्यहोतः! त्वमपि यज। सप्तमीषष्ठ्यौ चतुर्थ्यर्थे॥ ४८॥

देवीर्द्वारो अश्विना भिषजेन्द्रे सरस्वती। प्राणं न वीर्यं नसि द्वारो दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ४९ ॥

उत्तरार्धे द्वार इति प्रथमा तृतीयार्था। या द्वारो देवीः यज्ञगृहद्वारो देव्योऽनुयाजदेवाः ताभिर्द्वार्भिः सह भिषजा अश्विना वैद्यावश्विनौ सरस्वती च इन्द्रे वीर्यं बलं दधुः नसि इन्द्रस्य नासिकायां प्राणमिन्द्रियं घ्राणेन्द्रियं च दधुः। वसु० व्याख्यातम् ॥ ४९ ॥

देवी उषासावश्विना सुत्रामेन्द्रे सरस्वती। बलं न वाचमास्य उषाभ्यां उदधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ५० ॥

नक्तोषासाविति प्राप्ते छान्दस आदिपदलोपः। उषासा देवी नक्तोषसौ अनुयाजदेव्यौ ताभ्यामुषाभ्यां नक्तोषोभ्यां सह अश्विनौ सुत्रामा शोभनरक्षणकर्त्री सरस्वती च इन्द्रे बलं दधुः आस्ये इन्द्रमुखे वाचमिन्द्रियं वागिन्द्रियं च दधुः मन्त्रार्थः। वस्वित्युक्तम् ॥ ५० ॥

देवी जोष्ट्री सरस्वत्यश्विनेन्द्रमवर्धयन्। श्रोत्रं न कर्णयोर्यशो जोष्ट्रीभ्यां दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ५१ ॥

द्वे जोष्ट्री जोषयित्र्यौ सुखस्य सेवयित्र्यौ देवी देव्यौ अनुयाजदेव्यौ द्यावापृथिव्यौ अहोरात्रे वा शस्यं च समा चेति कात्थक्यः [निरु० ८, ४१, ६] ताभ्यां जोष्ट्रीभ्यां सह सरस्वती अश्विना अश्विनौ च इन्द्रमवर्धयन् कथमवर्धयन् तदाह इन्द्रे

यशो दधुः तत्कर्णयोश्च श्रोत्रमिन्द्रियं दधुः । वसु० ॥ ५१ ॥

दे॒वी ऊ॒र्जाहु॑ती॒ दुघे॑ सु॒दुघेन्द्रे॒ सर॑स्वत्य॒-श्विना॑ भि॒षजा॑वतः । शु॒क्रं न ज्योति॒ स्तन॑यो॒-राहु॑ती धत्त इन्द्रि॒यं व॑सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य व्यन्तु॒ यज॑ ॥ ५२ ॥

उत्तरार्धे आहुतीशब्दस्तृतीयार्थः । ओष्ठ्योरेव देवताविकल्पः । ये देवी ऊर्जाहुती ऊर्जा रसवती आहुतिराह्वानं होमो वा ययोस्ते ऊर्जाहुती दुघे दुग्धस्ते दुघे कामपूरके सुदुघे सुदोहने ताभ्यामाहुतिभ्यां सह सरस्वती भिषजावश्विनौ च इन्द्रे इन्द्रमवतः अवन्ति रक्षन्ति वचनव्यत्ययः । कथम् तदाह ज्योतिः तेज इन्द्रे धत्तः दधति स्तनयोः शुक्रमिन्द्रियं च धत्तः वचनव्यत्ययः मन्त्रार्थः । व्याख्यातमन्यत् ॥२५॥

दे॒वा दे॒वानां॑ भि॒षजा॒ होता॑रा॒विन्द्र॑म॒-श्विना॑ । व॒षट्का॒रैः सर॑स्वती॒ त्विषि॒ं न हृद॑ये म॒तिꣳ होतृ॑भ्यां दधुरि॒न्द्रि॒य व॑सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य व्यन्तु॒ यज॑ ॥ ५३ ॥

देवानां देवा देवौ यौ होतारौ अनुयाजदेवौ ताभ्यां होतृभ्यां सह वषट्कारैश्च सह भिषजौ अश्विनौ सरस्वती च इन्द्रमिन्द्रे त्विषिं कान्तिं दधुः हृदये मतिमिन्द्रियं बुद्धीन्द्रियं च दधुः मन्त्रार्थः । वसु० उक्तम् ॥ ५३ ॥

दे॒वीस्ति॒स्रस्ति॒स्रो दे॒वीर॒श्विनेडा॒ सर॑स्वती । शू॒षं न मध्ये॒ नाभ्या॒मिन्द्रा॑य दधुरिन्द्रि॒यं व॑सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य व्यन्तु॒ यज॑ ॥ ५४ ॥

यास्तिस्रो देव्यो भारती इडा सरस्वती तिस्रो देवीः विभक्तिव्यत्ययः ताभिस्तिसृभिः देवीभिः सह अश्विनौ सरस्वती इडा च इन्द्राय इन्द्रे नाभ्यां मध्ये च शूषं बलमिन्द्रियं च दधुः मन्त्रार्थः। वसु० व्याख्यातम् ॥ ५४ ॥

देव इन्द्रो नराशꣳसस्त्रिवरूथः सरस्वत्याश्विभ्यामीयते रथः। रेतो न रूपममृतं जनित्रमिन्द्राय त्वष्टा दधदिन्द्रियाणि वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ५५ ॥

नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति यास्कोक्तेः [निरु० ८, ६] नराशंसो देवोऽनुयाजरूपो यज्ञः रेतो वीर्यं रूपं सौन्दर्यममृतं जनित्रमुत्तमं जन्म इन्द्रियाणि च इन्द्राय दधत् दधातु मन्त्रार्थः। कीदृशो नराशंसः इन्द्रः इन्दतीतीन्द्र ऐश्वर्यवान् इति परमैश्वर्ये। त्रिवरूथः त्रीणि वरूथानि गृहाणि सदो हविर्धानाग्नीध्राणि यस्य सः। तथा त्वष्टा त्वक्षति करोति कर्म जगतः कर्त्ता यज्ञादेव जगदुत्पत्तेः। यस्य नराशंसस्य रथः सरस्वत्या अश्विभ्यां च ईयते नीयते जायते। वसु व्याख्यातम् ॥ ५५ ॥

देवो देवैर्वनस्पतिर्हिरण्यपर्णो अश्विभ्याꣳ सरस्वत्या सुपिप्पल इन्द्राय पच्यते मधु। ओजो न जूतिर्ऋषभो न भामं वनस्पतिर्नो दधदिन्द्रियाणि वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ५६ ॥

वनस्पतिर्देवो नोऽस्माकमोजः तेजः जूतिः जूतिं जवं वेगं

भामं क्रोधमिन्द्रियाणि च दधत् दधातु यो वनस्पतिर्यूप: इन्द्राय मधु मधुरं फलं पच्यते पचति फलति इन्द्राय फलं ददाति नकारौ चार्थौ। कीदृशो वनस्पति: देवैर्हिरण्यपर्ण: हिरण्यरूपाणि पर्णानि यस्य देवा यस्य हिरण्मयानि पर्णानीत्यर्थ:। अश्विभ्यां सरस्वत्या च सुपिप्पल: शोभनं पिप्पलं फलं यस्य स: अश्विनौ सरस्वती च यस्य वनस्पते: फलानीत्यर्थ:। ऋषभ: पूज्य: ऋषभशब्द: पूजावचन:। वसु० ॥५६॥

देवं बर्हिर्वारितीनामध्वरे स्तीर्णमश्विभ्यामूर्णम्रदा: सरस्वत्या स्योनमिन्द्र ते सद:। ईशायै मन्युꣳ राजानं बर्हिषा दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ५७ ॥

हे इन्द्र! वारितीनां वारि जले इतिर्गतिर्यासां ता वारितय: तासां जलोद्भवानामोषधीनां सम्बन्धि बर्हि: ते तव सद: सदसि अध्वरे यज्ञे अश्विभ्यां सरस्वत्या च स्तीर्णमास्तृतं कीदृशं बर्हि: देवं दीप्यमानम् ऊर्णम्रदा: ऊर्णमिव म्रदीय: कान्दस: ईयोलोप: अत एव स्योनं सुखरूपम्। किञ्च अश्विसरस्वत्य: बर्हिषा सह राजानं दीप्यमानं मन्युं क्रोधमिन्द्रियं च हे इन्द्र! त्वयि दधु: किमर्थम् ईशायै ऐश्वर्य्याय ईशनमीशा तस्मै गुरोश्च हल इति [पा० ३, ३, १०३] स्त्र्यधिकारे ईशतेरप्रत्यय: स्त्रीत्वाटाप्। वसु० उक्तम् ॥ ५७ ॥

देवो अग्नि: स्विष्टकृद् देवान् यक्षद् यथायथꣳ होतारा विन्द्रमश्विना वाचा वाचꣳ सरस्वतीमग्निꣳ सोमꣳ स्विष्टकृत् स्विष्ट इन्द्र:

सुत्रामा सविता वरुणो भिषगिष्टो देवो वनस्पतिः स्विष्टा देवा आज्यपाः स्विष्टो अग्निरग्निना होता होत्रे स्विष्टकृद्यशो न दधदिन्द्रियमूर्जमपचितिᳪ स्वधां वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ५८ ॥

शोभनमिष्टं यागं करोतीति स्विष्टकृत् अग्निर्देवो यथायथं यथास्वं यो यथा इष्टव्यस्तथा देवान् वक्ष्यमाणान् यक्षत् इष्टवान्। कान् देवानत आह होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः होतृमैत्रावरुणौ वा इन्द्रम् अश्विना अश्विनौ च वाचा मन्त्रेण वाचं च यक्षत् सरस्वतीमग्निं सोमं च। किञ्च स्विष्टकृत् शोभनयज्ञकारी सुत्रामा शोभनरक्षकः मनिन्प्रत्ययः इन्द्रः स्विष्टः सुष्ठु इष्टः सविता वरुणो भिषगिष्टः वनस्पतिर्देवश्च इष्टः आज्यपा देवाः प्रयाजानुयाजाः स्विष्टाः अग्निरधिष्ठाता अग्निना भौमेन हविर्द्वारा सुष्ठु इष्टः। किञ्च होता दैव्यः स्विष्टकृत् होत्रे मानुषाय यशः इन्द्रियमूर्जमन्नमपचितिं पूजां स्वधां पित्रर्थमन्नं दधत् ददातु नकारश्चार्थः। वसुवननाय वसुधनाय च देवा व्यन्तु हविरदन्तु मनुष्यहोतर्यज ॥ ५८ ॥

अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन् पक्तीः पचन् पुरोडाशान् बध्नन्नश्विभ्यां छागᳪ सरस्वत्यै मेषमिन्द्राय ऋषभᳪ सुन्वन्नश्विभ्याᳪ सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राम्णे सुरासोमान् ॥ ५९ ॥

का० [१९, ७, १०] अग्निमद्येति सूक्तवाकप्रैषः।

अग्निमद्य होतारमित्यादिः सूक्ता ब्रूहीत्यन्तः कण्डिकात्मया- त्मकः सूक्तवाके प्रैषो भवति ॥ लिङ्गोक्तदेवतः प्रैषः । प्रथमा अष्टिः द्वितीया धृतिः तृतीया विकृतिः । अयं यजमानोऽद्य अग्निं होतारमवृणीत वृतवान् वृणोतेर्लङ् । किं कुर्वन् पक्तीः पक्तव्यानि हवींषि पचन् । सामान्येनोक्त्वा विशेषमाह पुरो- डाशान् पचन् अश्विभ्यामश्विनोरर्थे छागं बध्नन् यूपे इति शेषः सरस्वत्यै मेषं बध्नन् इन्द्राय ऋषभं च बध्नन् तथा अश्विभ्यां सरस्वत्यै सुत्रामणे रक्षकाय इन्द्राय च सुरा सोमान् सुन्वन् अग्निमवृणीत ॥ ५९ ॥

सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदश्विभ्यां छागेन सरस्वत्यै मेषेणेन्द्राय ऋषभेणाक्षँस्ता- न्मेदस्तः प्रति पचताग्रभीषतावीवृधन्त पुरो- डाशैरपुरश्विना सरस्वतीन्द्रः सुत्रामा सुरा- सोमान् ॥ ६० ॥

अद्य वनस्पतिर्देवः छागेन कृत्वा अश्विभ्यां सूपस्था अभ- वत् सुष्ठु उपतिष्ठते सेवते सूपस्थाः छागेनाश्विनोः सेवां चका- रेत्यर्थः मेषेण सरस्वत्यै सूपस्था अभवत् ऋषभेण इन्द्राय सूपस्था अभवत् वनस्पतिना छागमेषऽर्षभैरश्व्यादीनामुपस्थानं कृतम् । तत्कथं ज्ञायते तत्राह अश्व्यादयो मेदस्तः मेदो वपा- मारभ्य तान् छागादीन् अक्षन् अभक्षयन् । पुनः पचता पच्यन्ते तानि पचता पचतानि पक्वानि अवदानानि प्रत्यग्र- भीषत प्रत्यगृह्णन् पचतेर्मृदग्रियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्यें- भ्योऽतजिति [उणा० ३, १०९] अतच्प्रत्ययः भूतेऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, ३, २] वचनाद्भूतेऽपि द्रष्टव्यः विभक्तेराकारः ।

पुनस्ते पुरोडाशैरवीवृधन्त ऐधन्त। किञ्च अश्विना सरस्वती सुत्रामा इन्द्रश्च सुरासोमानपुः पीतवन्तः पातेलङ् पिबादेशाभावश्छान्दसः रत्तृर्वा। सुराश्च सोमाश्च तान् सुरामयान् सोमान् वा ॥ ६० ॥

त्वामद्य ऋष आर्षेय ऋषीणां नपादवृणीतायं यजमानो बहुभ्य आ सङ्गतेभ्य एष मे देवेषु वसु वार्य्यायक्ष्यत इति ता या देवा देव दानान्यदुस्तान्यस्मा आ च शास्स्वा च गुरस्वेषितश्च होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि ॥ ६१ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायाम्

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

दैव्यो होता अग्निरुच्यते। हे ऋषे मन्त्राणां द्रष्टः! हे आर्षेय! यजमानार्षेयैर्व्रियते इत्येवं सम्बोध्यते हे ऋषीणां नपात्! पुत्रायं यजमानः बहुभ्यः सङ्गतेभ्यः मिलितेभ्यो देवेभ्य इति हेतोरद्य त्वामेव आ अवृणीत सम्यग् वृतवान्। इति किम् एषोऽग्निर्मे मह्यं देवेषु वारि वरीतुं योग्यं वारि वरणीयं वसु धनमायक्ष्यते आदास्यते यजतेर्दानार्थाल्लृट् मया देवेभ्यो दातुं ग्रहीष्यते इत्यर्थः। किञ्च हे देव अग्ने! या यानि ता तानि दानानि देवा अदुः दत्तवन्तः तानि दानानि अस्मै यजमानाय आशास्स्व च इच्छ तानि यजमानाय दातव्यानीति इच्छेत्यर्थः। आगुरस्व च उद्यच्छ च गुरी उद्यमे तुदादिः दानायोद्यमं कुरु आकारो चकारो च भिन्नक्रमौ। हे होतः!

त्वमिषितः प्रेषितोऽसि प्रेरितोऽसि कथम् तदाह भद्रवाच्याय वक्तुं योग्यं वाच्यं भद्रं शुभं च तत् वाच्यं च भद्रवाच्यं तस्मै भद्रं ब्रूहीति प्रेषितोऽसीत्यर्थः । किञ्च सूक्ता सूक्तानि त्वं ब्रूहि इति सूक्तवाकाय सूक्तवचनाय सूक्तानि वक्तुं मानुषः होता च प्रेषितोऽस्ति ॥ ६१ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

एकविंशोऽयमध्यायो याज्यादिप्रेषणान्तिमः ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

तेजो॑ऽसि शु॒क्रम॒मृत॑माय॒ुष्पा आयु॑र्मे पाहि । दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वे॒ऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम् । आद॑दे ॥ १ ॥

सर्वकामस्य राज्ञोऽश्वमेधः तस्य फाल्गुनशुक्लाष्टम्यामारम्भः ॥ का० [२०, १, ८,] निष्कं प्रतिमुञ्चन् वाचयति तेजोऽसीति । चतुःसुवर्णनिर्मित आभरणविशेषो निष्कः तं यजमानकण्ठे प्रतिबध्नन्नध्वर्युस्तेजोऽसीति मन्त्रं पाहीत्यन्तं वाचयति तं च निष्कं प्रातर्होमान्ते पूर्णाहुतिं कृत्वाध्वर्यवे दद्यादिति सूत्रार्थः ॥ चत्वारोऽध्याया अश्वमेधमन्त्रास्तेषां प्रजापतिर्ऋषिः । तजोऽसीत्यस्य सौवर्णं निष्कं देवता । प्राजापत्यानुष्टुप् । हे निष्क ! तेजोऽसि आग्नेयत्वात् । शुक्रमग्नेर्वीर्य्यं चासि अग्निर्ह वाऽपोऽभिदध्यावित्युपक्रम्य तासु रेतः प्रासिञ्चत्तद्धिरण्यमभवदिति श्रुतेः । अमृतं च वह्नितापेऽनुच्छिद्यमानद्रव्यत्वाधिकरणत्वात् दानेनामृतत्वप्रदानाच्च हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्त इति श्रुतेः । आयुष्पाः आयुः पातीति आयुषो गोपायिता अतो याचे मे ममायुः

पाहि रश्न यज्ञसमाप्तिपर्यन्तमायुः प्रार्थ्यते ॥ का० [२०, १, २७] देवस्य त्वेति रशनामादाय ब्रह्मन्नश्वं भन्त्स्यामीत्याह। देवस्य त्वेत्यादि-सरमारपन्तीत्यन्तेन मन्त्रेण त्रयोदशारत्निं दर्भमयीं द्विगुणामश्वबन्धनार्थां रशनां रज्जुमादाय ब्रह्मन्न-श्वमित्यादि-तेन-राध्यासमित्यन्तं मन्त्रं [४] ब्रह्माणं प्रत्या-हेति सूत्रार्थः ॥ देवस्य त्वेति व्याख्यातम् [१, १०] ॥ १ ॥

इमामगृभ्णन्रशनामृतस्य पूर्व आयुषि विदथेषु कव्या। सा नो अस्मिन् सुत आबभूव ऋतस्य सामन् सरमारपन्ती ॥ २ ॥

यज्ञपुरुषदृष्टा रशनादेवत्या त्रिष्टुप्। सवनं सुतं यज्ञः भावे क्तः सोऽस्माकमस्मिन् सुते यज्ञे सा रशना आबभूव उत्पन्ना। कीदृशी ऋतस्य यज्ञस्य सामन् साम्नि समारम्भे सरं प्रसरं यज्ञप्रसारमारपन्ती रप् उक्तौ उच्चारयन्ती यज्ञप्र-सारो भवत्विति वदन्तीत्यर्थः। सा का विद्यते लभ्यते स्वर्गो यैस्ते विदथाः यज्ञाः विदथेषु यज्ञेषु विदेरथगिति अथक्-प्रत्ययः कव्या कवयः विभक्तेर्यादेशः सुपां सुलुगित्यादिना [पा० ७, १, ३९] यज्ञेषु कुशलाः प्रजापत्यादयो यामिमां रशनामृतस्य यज्ञस्य पूर्वे प्रथमे आयुषि प्रारम्भे इत्यर्थः अगृ-भ्णन् अगृह्णन् या पूर्वैर्गृहीता सा रशनाऽत्रोद्भूता इत्यर्थः ॥ २ ॥

अभिधा असि भुवनमसि यन्तासि धर्त्ता। स त्वमग्निं वैश्वानरꣳ सप्रथसं गच्छ स्वाहा-कृतः ॥ ३ ॥

का० [२०, १, २८] तं बध्नामीति ब्रह्मानुज्ञातोऽभिधा

प्रसीति बध्नात्यश्वम् । तं बधान देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्नुहीति मन्त्रेण ब्रह्मणानुज्ञातोऽध्वर्युरभिधा असीत्यादि-स्वगा-त्वा-देवेभ्यः प्रजापतय इत्यन्तेन मन्त्रेण रशनयाश्वं बध्नाति ॥ लिङ्गोक्तदेवतानि यजूंषि अश्वो देवतास्य । हे अश्व ! यस्त्वमभिधा असि अभिधीयते स्तूयत इत्यभिधाः क्विप् भुवनं सर्वेषामाश्रयश्चासि यन्ता नियमनकर्त्ता चासि धर्त्ता जगद्धारयिता च । स एवंविधः त्वं स्वाहाकृतः स्वाहाकारेण कृतः हुतः सन् अग्निं गच्छ प्राप्नुहि । कीदृशमग्निम् वैश्वानरं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितम् सप्रथसं प्रथतेरसुन्प्रत्ययः प्रथनं प्रथो विस्तारस्तत्सहितम् यद्वा सर्वतस्तिर्यगूर्ध्वमधश्च प्रथते सप्रथाः तम् सर्वतः शब्दस्य सादेशः ॥ ३ ॥

स्व॒गा त्वा॑ दे॒वेभ्यः॑ प्र॒जाप॑तये॒ ब्रह्म॒न्नश्वं॑ भ॒न्त्स्यामि॑ दे॒वेभ्यः॑ प्र॒जाप॑तये॒ तेन॑ राध्यासम् । तं ब॑धान दे॒वेभ्यः॑ प्र॒जाप॑तये॒ तेन॑ राध्नुहि ॥४॥

हे अश्व ! त्वा त्वां देवेभ्यः प्रजापतये च देवार्थं प्रजापत्यर्थं च स्वगा करोमीति शेषः स्वेनैव गच्छतीति स्वगा डाजन्तः विभक्तेर्डादेशो वा स्वयंगामिनमित्यर्थः ॥ ब्रह्मन्नश्वम् ब्रह्मा देवता ब्रह्माणमामन्त्रयते हे ब्रह्मन् ! अश्वं भन्त्स्यामि बन्धनं करिष्यामि बध्नातेर्लृटि स्यपि एकाचो बश इति [पा० ८, २, ३७] भष्त्वम् । किमर्थम् देवेभ्यः प्रजापतये च तेनाश्वबन्धेनाहं राध्यासं राध संसिद्धौ सिद्धिं कर्मसमाप्तिरूपां प्राप्नुयाम् आशीर्लिङ् ॥ ब्रह्मा प्रसीति तं बधान अध्वर्युदैवतं यजुः । हे अध्वर्यो ! यं बन्द्धुमिच्छसि तमश्वं बधान । किमर्थम् देवेभ्यः प्रजापतये च तेनाश्वबन्धनेन राध्नुहि सिद्धिं यज्ञसमाप्तिलक्षणां प्राप्नुहि राधेः स्वादित्वाश्नोटि श्न प्रत्ययः ॥ ४ ॥

प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि। इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि। वायवे त्वा जुष्टं प्रोक्षामि। विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि। सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि। यो अर्वन्तं जिघांꣳसति तमभ्यमीति वरुणः परो मर्त्तः परः श्वा ॥ ५ ॥

का० [२०, १, ३७] स्थावरा अपो गत्वा प्रजापतये त्वेति प्रोक्षत्यश्वं प्रतिमन्त्रम्। ततोऽध्वर्युः स्थावरास्तडागादिस्था अपो गत्वा ताभिरद्भिः पञ्चमन्त्रैः प्रतिमन्त्रमश्वं प्रोक्षति॥ लिङ्गोक्तदेवतानि पञ्च यजूंषि। हे अश्व! प्रजापतये जुष्टं त्वा त्वां प्रोक्षामि सिञ्चामि अनेन प्रोक्षणेन प्रजापतेरिवाश्वे वीर्य्यं दधाति। तथा च श्रुतिः [१३, १, २, ५] प्रजापतिर्वै देवानां वीर्य्यवत्तमो वीर्य्यमेवास्मिन् दधाति तस्मादश्वः पशूनां वीर्य्यवत्तम इति। इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेनेन्द्राग्न्योरिवाश्वे ओजो दधाति। तथाच श्रुतिः [१३, १, २, ६] इन्द्राग्नी वै देवानामोजस्वितमा ओज एवास्मिन् दधाति तस्मादश्वः पशूनामोजस्वितम इति। वायवे जुष्टं प्रीतं त्वां प्रोक्षामि अनेन वायोरिवाश्वे वेगं दधाति। तथा च श्रुतिः [१३, १, २, ७] वायुर्वै देवानामाशिष्ठोजवमेवास्मिन् दधाति तस्मादश्वः पशूनामाशिष्ठ इति आशिष्ठो वेगवत्तरः। विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेनाश्वे यशो दधाति विश्वे वै देवा यशस्वितमा यश एवास्मिन् दधाति तस्मादश्वः पशूनां यशस्वितम इति [१३, १, २, ८] श्रुतेः। सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेन सर्वा देवता अश्वे दधाति।

सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति सर्वा एवास्मिन् देवता अश्वे अन्वायातयतीति [१३, १, २, ८] श्रुतेः॥ का० [२०, २, १] यो अर्वन्तमिति वाचयति। शूद्राद्वैश्यायां जातेन पुंसा अध्वर्युप्रेरितेन चतुर्नेत्रे शुनि खादिरमुशलेन हते सति यो अर्वन्तमित्यादि-वरुण-इत्यन्तं मन्त्रं यजमानं वाचयति॥ गायत्री पूर्वार्धेऽश्वस्तुतिः परेऽर्धे लिङ्गोक्तदेवता। यः अर्वन्तमश्वं जिघांसति हन्तुमिच्छति अर्वणस्त्रसावनञ इति [पा० ६, ४, १२७] त्रन्तादेशः हन्तेः सन्नन्ताच्छट् वरुणः तमश्वं जिघांसन्तमभ्यमीति हिनस्ति अम् हिंसायाम् एतस्य लटि तुरुस्तुशम्यम इति [पा० ७, ३, ९५] ईप्रत्ययः॥ का० [२०, २, ४] वेतसकटेनाधोऽश्वं प्लावयति परो मर्त्त इति। वेतसतरुकृतेन कटेन मृतं श्वानमश्वाधो जले तारयति॥ अश्वं जिघांसुर्मर्तो मनुष्यः परः पराभूतः अधस्पदं नीतः श्वा च परः पराकृतः श्वरूपेणाश्वहन्तेव पराकृत इत्यर्थः॥ ५॥

अग्नये स्वाहा। सोमाय स्वाहा। अपां मोदाय स्वाहा। सवित्रे स्वाहा। वायवे स्वाहा। विष्णवे स्वाहा। इन्द्राय स्वाहा। बृहस्पतये स्वाहा। मित्राय स्वाहा। वरुणाय स्वाहा॥ ६॥

का० [२०, २, ३, ४] अग्निसमीपमानीयाग्नये स्वाहेति जुहोत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रं सहस्रं वावर्त्तम्। ततः स्थावराभ्योऽद्भ्यः सकाशादश्वमग्निपार्श्वमानीयाग्नये स्वाहेत्येककण्डिकात्मकेनानुवाकेन प्रतिमन्त्रं सकृदष्टहोत्वा जुह्वा स्तोकीयसंज्ञा दशाज्याहुतीर्जुहोति यद्वानुवाकमवर्त्यावर्त्य सहस्र-

माज्याहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः। दश यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि। अङ्गतीत्यग्निः। सुनोतीति सोमः। अपां जलानां मोदाय मोदयति हर्षयति मोदः। सूते सविता। वातीति वायुः। वेवेष्टि व्याप्नोति विष्णुः। इन्दतीन्द्रः। बृहतां वेदानां पतिर्बृहस्पतिः। मिद्यति स्निह्यति मित्रः। वृणोति भक्तं भजते वरुणः। एताभिराहुतिभिरेतेभ्यो दश देवेभ्योऽश्वं ददाति। तथा च श्रुतिः [१३, १, ३, २] एतावन्तो वै सर्वे देवास्तेभ्य एवैनं जुहोतीति ॥ ६ ॥

हिङ्काराय स्वाहा हिङ्कृताय स्वाहा क्रन्दते स्वाहावक्रन्दाय स्वाहा प्रोथते स्वाहा प्रप्रोथाय स्वाहा गन्धाय स्वाहा घ्राताय स्वाहा निविष्टाय स्वाहोपविष्टाय स्वाहा संदिताय स्वाहा वल्गते स्वाहासीनाय स्वाहा शयानाय स्वाहा स्वपते स्वाहा जाग्रते स्वाहा कूजते स्वाहा प्रबुद्धाय स्वाहा विजृम्भमाणाय स्वाहा विचृताय स्वाहा सꣳहानाय स्वाहोपस्थिताय स्वाहायनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहा ॥ ७ ॥

का० [२०, ३, ३] दक्षिणाग्नौ जुहोति हिङ्काराय स्वाहेति प्रक्रमान्। एतदर्थमेवोद्धृते दक्षिणाग्नौ प्रतिमन्त्रं प्रक्रमसंज्ञान् होमानेकोनपञ्चाशज्जुहोतीत्यर्थः॥ अश्वस्यैकोनपञ्चाशच्चेष्टितानि व्यापाराः कण्डिकाद्वयेन। हिङ्करणं हिङ्कारस्तस्मै। हिङ्कृताय कृतं यद्धिङ्कृतं तस्मै। क्रन्दतीति क्रन्दन्। अव नीचैः क्रन्दतीत्यवक्रन्दः। प्रोथतीति प्रोथन्

प्रोथ पर्य्यापणौ । प्रकृष्टः प्रोथो घोणा यस्य घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् । गन्धोऽस्यास्ति गन्धः । घ्रातमाघ्राणमस्यास्ति घ्रातः । निविशते निविष्टः । उपविशतीत्युपविष्टः । सम्यक् दितं लूनं खण्डनं यस्य स संदितः । वल्गतीति वल्गन् । आस्तेऽसावासीनः । शेतेऽसौ शयानः । स्वपिति स्वपन् । जाग्रतीति जाग्रत् । कूजतीति कूजन् । प्रकर्षेण बुध्यते प्रबुद्धः । विजृम्भते विजृम्भमाणः । चृतो दीप्तौ विशेषेण चर्त्तते विचृतः । संहानाय सङ्गतशरीराय । उपतिष्ठते उपस्थितः । अयतेऽयनः । प्रकृष्टमयते प्रायणः तस्मै स्वाहा ॥ ७ ॥

यते स्वाहा धावते स्वाहोद्द्रावाय स्वाहोद्द्रुताय स्वाहा शूकाराय स्वाहा शूकृताय स्वाहा निषण्णाय स्वाहोत्थिताय स्वाहा जवाय स्वाहा बलाय स्वाहा विवर्त्तमानाय स्वाहा विवृत्ताय स्वाहा विधून्वानाय स्वाहा विधूताय स्वाहा शुश्रूषमाणाय स्वाहा शृण्वते स्वाहेक्षमाणाय स्वाहेक्षिताय स्वाहा वीक्षिताय स्वाहा निमेषाय स्वाहा यदत्ति तस्मै स्वाहा यत्पिबति तस्मै स्वाहा यन्मूत्रं करोति तस्मै स्वाहा कुर्वते स्वाहा कृताय स्वाहा ॥ ८ ॥

एतीति यन् । धावतीति धावन् । उत् अधिको द्रावो गतिर्यस्य स उद्द्रावः । उत् अधिकं द्रुतं यस्य स उद्द्रुतः । शू इति करोतीति शूकारः । शूकृतमस्यास्ति शूकृतः । निषो-

दति निषीदन्। उत्तिष्ठति उत्थितः। जवते जवो वेगवान्। बलमस्यास्ति बलः। विवर्त्तते स विवर्त्तमानः। विवर्त्तते स्म विवृत्तः। विधूनुते कम्पते स विधून्वानः। विधूयतेऽसौ विधूतः। श्रोतुमिच्छति शुश्रूषमाणः ज्ञाश्रुस्मृदृशां सन इति [पा० १, ३, ५७] शानन्। शृणोति शृण्वन्। ईक्षते स ईक्षमाणः। ईक्षते स्मेति ईक्षितः। विशेषेणेक्षितो वीक्षितः। निमिषति निमेषः। यत् किञ्चित् अत्ति तस्मै। यत् जलादिकं पिबति तस्मै पानकर्त्रे। यन्मूत्रं करोति तस्मै मूत्रयते। करोति कुर्वन्। कृतमस्यास्ति कृतः। तस्मै स्वाहेति सर्वत्र। इत्येकोनपञ्चाशत् प्रक्रमाः॥ ८॥

तत्स॑वितुर्वरे॑ण्यं भर्गो॑ दे॒वस्य॑ धीमहि। धियो॒ यो नः॑ प्रचो॒दया॑त्॥ ९॥

षडृचः सवितृदेवत्या गायत्र्यः सावित्रीणामिष्टीनां याज्यानुवाक्याः॥ आद्या व्याख्याता [३, ३५]॥ ९॥

हि॑रण्यपाणिमूतये॑ सवि॒तार॒मुप॑ह्वये। स चेत्ता॑ दे॒वता॑ प॒दम्॥ १०॥

मेधातिथिर्दृष्टा। अहं सवितारमुपह्वये आह्वयामि। किमर्थम् ऊतये अवनाय। कीदृशं सवितारं हिरण्यपाणिं हिरण्मयौ पाणी यस्य तम्। यतः स सविता चेत्ता चेतयिता सर्वज्ञः। देवता। पदं स्थानं ज्ञानिनाम्॥ १०॥

दे॒वस्य॒ चेत॑तो म॒हीं प्र स॑वि॒तुर्ह॑वामहे। सु॒म॒तिꣳ स॒त्यरा॑धसम्॥ ११॥

वयं सवितुः देवस्य सुमतिं शोभनां बुद्धिं प्रहवामहे प्रक-

र्षेण प्रार्थयामहे। कीदृशस्य सवितुः चेततः चेततीति चेतन् तस्य जानतः। कीदृशीं सुमतिं महीं महतीं सत्यराधसं सत्यमनश्वरं राधो धनं यस्यास्ताम् यद्वा सत्यं राधयति साधयति सा सत्यराधास्ताम् ॥ ११ ॥

सुष्टुतिᳪं सुमतीवृधो रातिᳪं सवितुरीमहे। प्र देवाय मतीविदे ॥ १२ ॥

देवाय मतिविदे इति चतुर्थ्यौ षष्ठ्यर्थे। वयं सवितुर्देवस्य सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं रातिं दानञ्च प्र ईमहे प्रकर्षेण याचामहे छन्दसि परेऽपीति [पा० १, ४, ८१] क्रियापदात् परः प्रशब्दः। कीदृशस्य सवितुः सुमतीवृधः शोभनां मतिं वर्धयति सुमतिवृत् तस्य संहितायामितद्दीर्घः। तथा मतीविदे सर्वेषां मतिं वेत्ति मतिवित् तस्य पूर्ववद्दीर्घः ॥ १२ ॥

रातिᳪं सत्पतिं महे सवितारमुपह्वये। आसवं देववीतये ॥ १३ ॥

अहं सवितारमुपह्वये आह्वयामि महे पूजयामि च मह पूजायाम्। किमर्थम् देववीतये देवानां तर्पणाय। कीदृशं सवितारं रातिं राति ददातीति रातिः तम् ऊतियूतीत्यादिना [पा० ३, ३, ९७] कर्त्तरि क्तिप्रत्ययान्तो निपातः। सत्पतिं सतां पतिं पालकम्। आसवम् आभिमुख्येन सौति कर्म्मण्यनुजानाति आसवस्तम् पचाद्यजन्तः ॥ १३ ॥

देवस्य सवितुर्मतिमासवं विश्वदेव्यम्। धिया भगं मनामहे ॥ १४ ॥

सवितुर्देवस्य मतिं बुद्धिं प्रति वयं धिया बुद्ध्या भगं धनं मनामहे याचामहे सवितुर्देवस्य बुद्धिरस्मासु दानतत्परा भव-

त्वित्यर्थः। कीदृशं भगम् आसवम् आसौत्यनुजानाति येन आसवस्तम् धनेन सर्वेषामाशां दातुं शक्यत इत्यर्थः। विश्वदेव्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो हितम् धनेनैव देवतर्पणादित्यर्थः ॥ १४ ॥

अ॒ग्निꣳ स्तोमे॑न बोधय समिधा॒नो अम॑र्त्यम्। ह॒व्या दे॒वेषु॑ नो दधत् ॥ १५ ॥

तिस्रः स्विष्टकृति पुरोऽनुवाक्याः। अग्निदेवत्या गायत्रो यथाक्रमं सुतम्भरविश्वामित्रविश्वरूपदृष्टाः। हे अध्वर्यो! त्वं स्तोमेन स्तुत्या अग्निं बोधय अवगतार्थं कुरु। किं कुर्वन् समिधानः समिन्द्धे स समिधानः सन्दीपयन्। दं इदमग्निम् अमर्त्यं मरणधर्मरहितम् सोऽग्निर्बोधितः सन्नोऽस्माकं हव्या हवींषि देवेषु दधत् धारयतु अस्य सोऽधिकारोऽस्ति ॥ १५ ॥

स ह॑व्यावाडम॑र्त्य उ॒शिग् दू॒तश्च॑नो॑हितः। अ॒ग्निर्धि॒या सम्॑ण्वति ॥ १६ ॥

सोऽग्निर्धिया बुद्ध्या समृण्वति सङ्गच्छते देवैः सह हविर्दानाय। कीदृशोऽग्निः हव्यवाट् हव्यं वहतीति हविषां वोढा। अमर्त्यः मरणहीनः। उशिक् वष्टि उश्यते वा सर्वैरित्युशिक् कामनीयः मेधावी वा। दूतः देवानां दूत्यकर्त्ता। चनोहितः चन इत्यन्ननाम [निरु० ६, १६] चनसेऽन्नाय हितः हवीरूपान्नस्यादनाय स्थापितः ॥ १६ ॥

अ॒ग्निं दू॒तं पु॒रो द॑धे हव्य॒वाह॒मुप॑ब्रुवे। दे॒वाँ२॥ आस॑दयादि॒ह ॥ १७ ॥

यमग्निमहं पुरो दधे पुरतः स्थापयामि तं प्रति उपब्रुवे कथयामि। किम् तदाह। हे अग्ने! इह यज्ञे त्वं देवाना-

सादयात् आसादय स्थापय कीदृशमग्निं दूतं देवानां हव्यवाहं हविषां वोढारम् ॥ १७ ॥

अजीजनो हि पवमान सूर्य्यं विधारे शक्मना पयः । गोजीरया रंहमाणः पुरन्ध्या ॥ १८ ॥

अकृष्णासदस्युभ्यां दृष्टा पवमानदेवत्या पिपीलिकामध्या कृतिरनुष्टुप् । यस्या आद्यतृतीयौ पादौ द्वादशार्णौ द्वितीयोऽष्टार्णः सा पिपीलिकामध्या कृतिरनुष्टुप् आगतावष्टकश्च कृतिर्मध्ये चेदष्टकः पिपीलिकमध्येति वचनात् । पवमानस्तुतिः । हे पवमान ! त्वं सूर्य्यमजीजनः उत्पादितवानसि जनेर्णिजन्ताल्लुङ् शक्मना शकनं शक्म शक्लृ शक्तौ मनिन्प्रत्ययः शक्मना सामर्थ्येन पयः जलं विधारे विशेषेण धारयामि हृष्टेकेन हेतुना गोजीरया जीवनं जीरा वस्य रेफः छान्दसः गवां जीरा गोजीरा तया गवां जीविकाहेतुना जलं धारयसि तासां हविषा यज्ञनिष्पत्तेः प्राणिनां जीवनाच्च । कीदृशस्त्वं पुरन्ध्या रंहमाणः पुरं बहु दधाति पुरन्धिर्धीरा तया रंहमाणः रंहत इति रंहमाणो गच्छन् दशापवित्राद्द्रोणकलशमभिगच्छन्नित्यर्थः । विधारे विधारये विधारयसि पुरुषव्यत्ययः धारयतेर्लडि लटि उत्तमैकवचने धारये इति प्राप्ते छन्दस्युभयथेति [पा॰ ३, ४, ११७] णितोऽप्यार्धधातुकत्वे सति णेरनिटीति [पा॰ ६, ४, ५१] णिलोपे धारे इति रूपम् ॥ १८ ॥

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्राश्वोऽसि हयोऽस्यत्योऽसि मयोऽस्यर्वासि सप्तिरसि वाज्यसि वृषासि नृमणा असि । ययुर्नामासि शिशुर्नामा-

स्यादित्यानां पत्वान्विहि। देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षितꣳ रक्षत। इह रन्तिः। इह रमताम्। इह धृतिः। इह स्वधृतिः स्वाहा॥ १९॥

का० [२०, २, १८] अध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतो विभूर्मात्रेति। तृतीयायां सावित्र्यामिष्टौ समाम्नायामध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतो विभूर्मात्रेति सूत्रार्थः॥ अश्वदेवतं यजुः अतिजगतीच्छन्दस्कम्। मात्रा पित्रेति तृतीये पञ्चम्यर्थे हे अश्व! त्वं मात्रा मातुः पृथिव्याः सकाशात् विभूरसि विभवति विभुः समर्थोऽसि पित्रा पितुः सकाशाद्दिवः प्रभुः समर्थोऽसि इयं वै मातासौ पिता ताभ्यामेवैनं परिददातीति [१३, १, ६, १] श्रुतिः। अथ नामभिरश्वं स्तौति त्वमश्वोऽसि अश्नुते व्याप्नोति मार्गमित्यश्वः अशूप्रुषीत्यादिना [उणा० १, १५०] अशेः क्वन्प्रत्ययः अश्नाति वाश्वः। हयोऽसि हयति याति हयः हय गतौ पचाद्यच्। अत्योऽसि अत सातत्यगमने अततीत्यत्यः सततगामी औणादिको यत्प्रत्ययः। मयोऽसि मयते गच्छति मयः मय गतौ पचाद्यच् यद्वा मय इति सुखनाम सुखरूपोऽसि। अर्वासि इयर्ति गच्छति अर्वा स्नामदिपद्यर्तिपॄशकिभ्यो वनिबिति [उणा० ४, ११४] वनिप्प्रत्ययः यद्वा अर्वति हिनस्ति रिपून् इत्यर्वा कनिन्प्रत्ययः। सप्तिरसि सपति सैन्येन समवैति सप्तिः सप समवाये क्तिन्प्रत्ययः। वाज्यसि वाजति तच्छीलो वाजी वज गतौ अनेकगतिसूचना पुनःपुनर्गत्युक्तिः यद्वा वाजाः पक्षा अभूवन्नस्येति वाजी। वृषासि वर्षति सिञ्चति वृषा कनिन्य वृषीत्यादिना [उणा० १, १५५] कनिन्प्रत्ययः।

नृमणा असि नृषु यजमानेषु मनो यस्य स नृमणाः । नाम नाम्ना ययुरसि अत्यर्थं याति ययुः ययुरश्वोऽश्वमेधीय इत्यभिधानात् [अमर० २, ८, ४५] :यो द्वे चेति [उणा० १, २१] उप्रत्ययः । किञ्च नाम्ना शिशुरसि श्यति कृशं करोति स्तनमिति शिशुः शः किसन्वत्श्चेति [उणा० १, २०] उप्रत्ययः सन्वद्भावाद् द्वित्वमभ्यासस्येकारश्च । एवंविधनामा त्वमादित्यानामदितेरपत्यानां देवानां पत्व मार्गमन्विहि पतन्ति गच्छन्ति यत्र स पत्वा मार्गः स्नामदीत्यादिना [उणा० ४, ११४] वनिन्प्रत्ययः आदित्या येन पथा गच्छन्ति तमनुगच्छ ॥ का० [२०, २, २०] देवा आशापाला इति रक्षिणोऽस्यादिशत्यनुचरीजातीयाँस्तावतस्तावतः कवचिनिषङ्गिकलापिदण्डिनो यथासंख्यम् । चतुर्विंशतिवार्षिकाश्वशतमध्यस्थस्यैशान्यामुत्सृष्टस्य रक्षकाननरानादिशति कीदृशान् अनुचरीसजातीयान् तावतोऽनुचरीसंख्यान् तेन शतं राजपुत्रान् शतं क्षत्रियपुत्रान् शतं सूतग्रामण्यां पुत्रान् सूता अश्वपोषकास्तेषां मध्ये ग्रामण्यो मुख्यास्तत्सुतानित्यर्थः शतं क्षात्तसंग्रहीतॄणां पुत्रान् क्षत्तार आयव्ययाध्यक्षास्तत्समूहः क्षात्त्रं तत्राधिकृताः क्षात्त्रसंग्रहीतारस्तत्सुतान् क्रमात्कवचिनिषङ्गिकलापिदण्डिनः तेन राजपुत्राः संनाहवन्तः क्षत्रियपुत्रा निषङ्गिणः सखड्गाः सूतग्रामणीपुत्रा इषुधिमन्तः क्षात्त्रसंग्रहीतृपुत्राः वंशादिदण्डधरा इत्यर्थः । वडवाभ्यो जलस्नानाद्यश्ववारणम् वर्षमश्वरक्षणम् तावद्यजमानो वावातोर्वीः शेते सावित्रीः कारयति वीणागानम् पारिप्लवशस्त्रपाठम् धृतिहोमं चेत्यादि ज्ञेयमिति सूत्रार्थः ॥ देवदेवत्यं यजुः स्वराडुष्णिक् । आशा दिशः पालयन्तीति आशापाला हे देवाः ! यूयमेतमश्वं रक्षत । कीदृशं मेधाय यागाय प्रोक्षितं

प्रोक्षणेन संस्कृतम् राजपुत्रादय एवाशापालाः तदुक्तम् शतं वै तल्पा राजपुत्रा आशापालास्तेभ्य एवैनं परिददातीति [१३, १, ८, २]॥ का० [२०, ३, ४] आहवनीयेऽस्तमिते चतस्रो धृतीरिह रन्तिरिति। अस्तमितेऽर्केऽग्निहोत्रहोमात् प्रागग्निहोत्रार्थमुद्धृते आहवनीयेऽग्नौ चतस्रो धृतिसंज्ञा आहुतीः प्रतिमन्त्रं जुहोति वर्षपर्यन्तं प्रत्यहम् एवं चत्वारिंशदधिका चतुर्दशशती भवति। तथा च श्रुतिः [१३, १, ६, २] संवत्सरमाहुतीर्जुहोति षोडश भवतीरेता वा अश्वस्य बन्धनं ताभिरेवैनं बध्नातीति॥ चत्वारि यजूंषि अग्निदेवत्यानि। चतुर्थमन्त्रान्ते स्वाहाकारश्रवणात् त्रिष्वपि स्वाहाकारः प्रयोज्यः। अश्वं प्रत्युच्यते हे अश्व! इह रन्तिः रमणं तेऽस्तु। इह भवान् रमताम्। इह ते धृतिः सन्तोषोऽस्तु। इह यत्र स्वधृतिः स्वा निजा धृतिर्धरणमस्तु स्वाहा॥ १८॥

कार्य स्वाहा कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहा स्वाहाधिमाधीताय स्वाहा मनः प्रजापतये स्वाहा चित्तं विज्ञातायादित्यै स्वाहादित्यै मह्यै स्वाहादित्यै सुमृडीकायै स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्यै पावकायै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहा पूष्णे स्वाहा पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा पूष्णे नरन्धिषाय स्वाहा त्वष्ट्रे स्वाहा त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुरूपाय स्वाहा विष्णवे स्वाहा विष्णवे निभूयपाय स्वाहा विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहा॥ २०॥

का० [२०, ४, ३ ५] काय स्वाहेति चाश्वमेधिकानि त्रीणि कृष्णाजिनदीक्षातोऽध्वरदीक्षणीयायाश्चत्वारि त्रीणि त्रीणि चाश्वमेधिकानि। चत्वार्य्याध्वरिकाण्यौद्ग्रभणानि हुत्वा काय स्वाहेत्याश्वमेधिकानि त्रीण्यौद्ग्रभणानि जुहुयात् अत औद्ग्रभणहोमानन्तरं दीक्षणीयाशेषं समाप्य कृष्णाजिन-दीक्षा तल्पोपवेशनान्ता कर्त्तव्या। सप्ताहं प्रचरन्तीति [१३, १, ७, २] श्रुतेः। सप्ताहं दीक्षणीया कार्य्या तत्र प्रत्यहं कर्त्तव्यमाह अध्वरदीक्षणीयायाश्चत्वारि चत्वार्य्यौद्ग्रभणानि आकूत्यै प्रयुजे इत्यादीनि [४, ७] त्रीणि त्रीणि चाश्वमेधि-कानि काय स्वाहेति कण्डिकापठितानि प्रत्यहमन्यान्यन्यानि पाठक्रमेण एवं सप्त-सप्त प्रत्यहं हूयन्ते। काय स्वाहेति कण्डि-कायां सप्त त्रिकाणि पठितानि तन्मध्ये सप्तस्वहःसु क्रमेणैकैकं त्रिकं हूयते तत्र द्वितीयत्रिके स्वाहाकारान्तं मन्त्रत्रयं स्वाहा-धिमाधीतायेत्यादीति सूत्रार्थः॥ औद्ग्रभणसंज्ञानि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि। काय प्रजापतये सुहुतमस्तु कस्मै प्रजापतये कतमस्मै प्रजापतिश्चेश्राय। आधिमाधानमाधीताय प्राप्ताय मनः मनसि वर्त्तमानाय प्रजापतये चित्तं विज्ञाताय सर्वेषां चित्तसाक्षिणे। अदित्यै अखण्डितायै मह्यै पूज्यायै अदित्यै सुमृडीकायै सुखयित्र्यै अदित्यै। सरस्वत्यै वागधिष्ठात्र्यै पावयति पावका तस्यै शोधयित्र्यै सरस्वत्यै बृहत्यै महत्यै सरस्वत्यै। पूष्णे प्रपथ्याय प्रगतः पन्थाः प्रपन्थाः तत्र भवः प्रपथ्यः तस्मै पूष्णे नरन्धिषाय धिष् शब्दे ह्वादिर्वैदिकः नरं दिधेष्टि शब्दयति उदयेन स नरन्धिषः तस्मै पूष्णे इगुपधेति [पा० ३, १, १३५] कः। त्वष्ट्रे त्वक्षति तनूकरोति त्वष्टा तस्मै तुरीपाय तुर वेगे तस्य रूपं तुरी वेगस्तं पाति रक्षति तुरीपस्तस्मै त्वष्ट्रे पुरुरूपाय पुरूणि बहूनि रूपाणि यस्य तस्मै

त्वष्टे। वेवेष्टि व्याप्नोति विष्णुस्तस्मै निभूयपाय नितरां भूत्वा मत्स्याद्यवतारं कृत्वा पाति निभूयपस्तस्मै विष्णवे शिपिषु पशुषु प्राणिषु विष्टः प्रविष्टोऽन्तर्यामिरूपेण शिपिविष्टस्तस्मै विष्णवे॥ एते औदग्रभणमन्त्राः॥ २०॥

विश्वो॑ देवस्य॑ नेतुर्मर्त्तो॑ वुरीत सख्यम्। विश्वो॑ राय इषुध्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा॑॥ २१॥

का० [२०, ४, ८, १०] षडाग्निकानि चतुःस्थाने दशमं विश्वो देवस्येति। सप्तम्यां दक्षणीयायामयं विशेषः प्रत्यहानि चत्वार्यौदग्रभणान्याध्वरिकाणि हूयन्ते तेषां चतुर्णां स्थाने षडाग्निकानि आकूतिं प्रयुजमग्निं स्वाहेति [११, ६६] हुत्वाश्वमेधिकानि च त्रीणि विष्णवे स्वाहेत्यादीनि हुत्वा विश्वो देवस्येति दशममौदग्रभणं जुहोतीति सूत्रार्थः॥ व्याख्याता [४, ८]॥ २१॥

आ ब्रह्म॑न् ब्राह्मणो ब्र॑ह्मवर्च॑सी जा॑यतामा रा॒ष्ट्रे रा॑जन्यः शूर॑ इषव्योऽतिव्याधी म॑हारथो जा॑यतां दोग्ध्री॑ धे॒नुर्वोढानड्वानाशुः सप्तिः पुर॑न्धिर्योषा॑ जिष्णू र॑थेष्ठाः स॒भेयो युवास्य यज॑मानस्य वीरो जा॑यतां निकामे-नि॑कामे नः प॒र्जन्यो॑ वर्ष॑तु फल॑वत्यो न॒ ओष॑धयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम्॥ २२॥

का० [२०, ४, ११] कृष्णाजिनाद्या समिदाधानात् कृत्वा ब्रह्मन्निति जपत्युत्सर्गकाल एके। कृष्णाजिनदीक्षात

आरभ्योखायां त्रयोदशममिदाधानान्तं कृत्वाध्वर्युरेवा ब्रह्म्मिति जपति उत्सर्गैरुपतिष्ठत इत्युत्सर्गोपस्थानकाले एके आ ब्रह्मन्निति जपमिच्छन्ति यद्वाश्वस्योत्सर्गकाले विभूर्मात्रेति जपानन्तरमित्यर्थः। लिङ्गोक्तदेवता उत्कृतिः। हे ब्रह्मन्! राष्ट्रेऽस्मद्देशे ब्रह्मवर्चसी यज्ञाध्ययनशीलो ब्राह्मण आजायतामुत्पद्यताम्। राजन्यः क्षत्रियश्चेदृश आजायताम्। कीदृशः शूरः पराक्रमी। शूर विक्रान्तौ शूरयति शूरः। इषव्यः इषुभिर्विध्यतीति इषव्यः यद्वा इषौ कुशलः इषव्यः। अतिव्याधी अत्यन्तं विध्यतीत्यतिव्याधी शत्रुभेदनशीलः। महारथः एकः सहस्रं जयति स महारथः। दोग्ध्री दुग्धपूरयित्री धेनुः आजायतां राष्ट्रे इति सर्वत्र सम्बन्धः। अनड्वान् वृषभो वोढा वहनशीलो जायताम्। सप्तिरश्व आशुः शीघ्रगामी जायताम्। योषा स्त्री पुरन्धिः पुरं शरीरं सर्वगुणसम्पन्नं दधाति पुरन्धिः। रथे तिष्ठति रथेष्ठा क्विप् सप्तम्या अलुक् रथे स्थितो युयुत्सुर्नरो जिष्णुः जयनशीलो जायताम्। युवा आ अस्येति पदच्छेदः अस्य यजमानस्य युवा समर्थः सभेयो सभायां योग्यो वीरः पुत्रो जायताम् सभायां साधुः सभेयः ढश्छन्दसीति [पा० ४, ४, १०६] सभाशब्दात्तत्र साधुरित्यर्थे ढप्रत्ययः। तस्य एयादेशः। किञ्च नोऽस्माकं राष्ट्रे पर्जन्यो निकामे निकामे नितरां कामनायां सत्यां वर्षतु अभ्यासो वीप्सार्थः। नोऽस्माकमोषधयः यवाद्याः फलवत्यः फलयुक्ताः पच्यन्तां स्वयमेव पक्वा भवन्तु। नोऽस्माकं योगक्षेमः कल्पतां योगेन युक्तः क्षेमो योगक्षेमः स क्लृप्तो भवतु अलब्धलाभो योगः लब्धस्य परिपालनं क्षेमः॥ २२॥

प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहा व्यानाय

स्वाहा चक्षुषे स्वाहा श्रोत्राय स्वाहा वाचे स्वाहा मनसे स्वाहा ॥ २३ ॥

का० [२०, ४, ३१] आज्यसक्तुधानालाजानामेकैकं जुहोति प्राणाय स्वाहेति प्रतिमन्त्रं सर्वरात्रमावर्त्तम्। आज्यादीनां प्रतिप्रहरमेकैकं क्रमेण सर्वरात्रमुत्तरवेदिस्थाग्नौ जुहोति प्राणाय स्वाहेत्यादिद्वादशकण्डिकात्मकैरनुवाकैः। किं कृत्वा आवर्त्तम् प्राणाय स्वाहेत्यादिशमेकशताय स्वाहेत्यन्तं मन्त्रगणमावर्त्यावर्त्य सर्वरात्रमिति द्वितीयाप्रकरणाद्धोमक्रियाया रात्रेः कात्स्न्येन संयोगः कार्य्यः ततः प्रथमयामे घृतेन यागः द्वितीये सक्तुभिः तृतीये धानाभिः चतुर्थे लाजैः। एकस्मै इति द्वादशेऽनुवाके [२४] एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेत्यत्र त्रिभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा षड्भ्यः स्वाहा सप्तभ्यः स्वाहा अष्टभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहेत्येवमादयो मन्त्रा अपठिता अपि एकैकोच्चयेन शतपर्य्यन्ताः प्रयोज्याः। एकोत्तरा जुहोतीति [१३, २, १, ५] श्रुतेः। व्युष्टायां समाप्तायां रात्रौ व्युष्ट्यै स्वाहेति घृताहुतिमेकामुदिते सूर्य्ये स्वर्गाय स्वाहेति च जुहोतीति सूत्रार्थः॥ लिङ्गोक्तदेवतानि यजूंषि। प्राणादय इन्द्रियदेवाः॥ २३॥

प्राच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहा दक्षिणायै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहा प्रतीच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहोदीच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहोर्ध्वायै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहा-

वीच्यै दि॒शे स्वाहा॑ ॥ २४ ॥

प्राच्यै। दिग्देवताः ॥ २४ ॥

अ॒द्भ्यः स्वाहा॑ वा॒र्भ्यः स्वाहो॑द॒काय॒ स्वाहा॒ तिष्ठ॑न्तीभ्य॒: स्वाहा॒ स्रव॑न्तीभ्य॒: स्वाहा॒ स्यन्द॑मानाभ्य॒: स्वाहा॒ कूप्याभ्य॒: स्वाहा॒ सूद्या॑भ्य॒: स्वाहा॒ धार्याभ्य॒: स्वाहा॑र्ण॒वाय॒ स्वाहा॑ समु॒द्राय॒ स्वाहा॑ सरि॒राय॒ स्वाहा॑ ॥ २५ ॥

अद्भ्यः। जलदेवताः ॥ २५ ॥

वाता॑य॒ स्वाहा॑ धू॒माय॒ स्वाहा॒भ्राय॒ स्वाहा॑ मे॒घाय॒ स्वाहा॑ वि॒द्योत॑मानाय॒ स्वाहा॑ स्त॒नय॑ते॒ स्वाहा॑व॒स्फूर्ज॑ते॒ स्वाहा॒ वर्ष॑ते॒ स्वाहा॑व॒वर्ष॑ते॒ स्वाहो॒ग्रं वर्ष॑ते॒ स्वाहा॑ शी॒घ्रं वर्ष॑ते॒ स्वाहो॑द्गृह्ण॒ते स्वाहोद्गृ॑हीताय॒ स्वाहा॑ प्रुष्ण॒ते स्वाहा॑ शीकाय॒ते स्वाहा॒ प्रुष्वा॑भ्य॒: स्वाहा॑ ह्रादु॒नीभ्य॒: स्वाहा॑ नीहा॒राय॒ स्वाहा॑ ॥ २६ ॥

वाताय। मेघोपयोगिदेवताः ॥ २६ ॥

अ॒ग्नये॒ स्वाहा॒ सोमा॑य॒ स्वाहेन्द्रा॑य॒ स्वाहा॑ पृथि॒व्यै स्वाहा॒न्तरि॑क्षाय॒ स्वाहा॑ दि॒वे स्वाहा॑ दि॒ग्भ्यः स्वाहाशा॑भ्य॒: स्वाहो॒र्व्यै दि॒शे स्वाहा॒र्वाच्यै॑ दि॒शे स्वाहा॑ ॥ २७ ॥

अग्नये। अग्न्यादयः प्रसिद्धाः ॥ २७ ॥

नक्षत्रेभ्यः स्वाहा नक्षत्रियेभ्यः स्वाहाहोरात्रेभ्यः स्वाहार्धमासेभ्यः स्वाहा मासेभ्यः स्वाहा ऋतुभ्यः स्वाहार्तवेभ्यः स्वाहा संवत्सराय स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याᳪ स्वाहा चन्द्राय स्वाहा सूर्याय स्वाहा रश्मिभ्यः स्वाहा वसुभ्यः स्वाहा रुद्रेभ्यः स्वाहादित्येभ्यः स्वाहा मरुद्भ्यः स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहा शाखाभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा पुष्पेभ्यः स्वाहा फलेभ्यः स्वाहौषधीभ्यः स्वाहा ॥ २८ ॥

नक्षत्रेभ्यः । नक्षत्रादयः कालाधिष्ठातारः ॥ २८ ॥

पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्राय स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहाद्भ्यः स्वाहौषधीभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा परिप्लवेभ्यः स्वाहा चराचरेभ्यः स्वाहा सरीसृपेभ्यः स्वाहा ॥ २९ ॥

पृथिव्यै । पृथिव्यादयो लोकाधिष्ठातारः ॥ २९ ॥

असवे स्वाहा वसवे स्वाहा विभुवे स्वाहा विवस्वते स्वाहा गणश्रियै स्वाहा गणपतये स्वाहाभिभुवे स्वाहाधिपतये स्वाहा शूषाय स्वाहा सᳪसर्पाय स्वाहा चन्द्राय स्वाहा ज्यो-

तिषे स्वाहा मलिम्लुचाय स्वाहा दिवा पतयते स्वाहा ॥ ३० ॥

मधवे । अस्वादयश्च ॥ ३० ॥

मधवे स्वाहा माधवाय स्वाहा शुक्राय स्वाहा शुचये स्वाहा नभसे स्वाहा नभस्याय स्वाहेषाय स्वाहोर्जाय स्वाहा सहसे स्वाहा सहस्याय स्वाहा तपसे स्वाहा तपस्याय स्वाहाꣳहसस्पतये स्वाहा ॥ ३१ ॥

मधवे । मध्वादयो मासाधिष्ठातारः ॥ ३१ ॥

वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहापिजाय स्वाहा क्रतवे स्वाहा स्वः स्वाहा मूर्ध्ने स्वाहा व्यश्नुविने स्वाहान्त्याय स्वाहान्त्याय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाधिपतये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा ॥ ३२ ॥

वाजाय । वाजादयोऽन्नाधीशाः ॥ ३२ ॥

आयुर्यज्ञेन कल्पताꣳ स्वाहा प्राणो यज्ञेन कल्पताꣳ स्वाहापानो यज्ञेन कल्पताꣳ स्वाहा व्यानो यज्ञेन कल्पताꣳ स्वाहोदानो यज्ञेन कल्पताꣳ स्वाहा समानो यज्ञेन कल्पताꣳ स्वाहा चक्षुर्यज्ञेन कल्पताꣳ स्वाहा श्रोत्रं

य॒ज्ञेन॑ कल्पता॒ᳪ स्वाहा॑ वाग्य॒ज्ञेन॑ कल्पता॒ᳪ स्वाहा॑ मनो॑ य॒ज्ञेन॑ कल्पता॒ᳪ स्वाहा॒त्मा य॒ज्ञेन॑ कल्पता॒ᳪ स्वाहा॑ ब्र॒ह्मा य॒ज्ञेन॑ कल्पता॒ᳪ स्वाहा॑ ज्योति॑र्य॒ज्ञेन॑ कल्पता॒ᳪ स्वाहा॒ स्व॒र्य॒ज्ञेन॑ कल्पता॒ᳪ स्वाहा॑ पृ॒ष्ठं य॒ज्ञेन॑ कल्पता॒ᳪ स्वाहा॑ य॒ज्ञो य॒ज्ञेन॑ कल्पता॒ᳪ स्वाहा॑ ॥ ३३ ॥

आयुः। यज्ञेनाश्वमेधेनायुः कल्पताम्। एवमग्रेऽपि प्रार्थनामन्त्राः ॥ ३३ ॥

एक॑स्मै॒ स्वाहा॒ द्वाभ्या॒ᳪ स्वाहा॑ श॒ताय॒ स्वाहैक॑शताय॒ स्वाहा॒ व्युष्ट्यै॒ स्वाहा॑ स्व॒र्गाय॒ स्वाहा॑ ॥ ३४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

एकस्मै। संख्याधीमाः। व्युष्टो रात्रिः स्वर्गो दिनम्। रात्रिर्वै व्युष्टिरहः स्वर्गोऽहोरात्रे एव तत् प्रीणातीति श्रुतेः [१३, २, १, ६]॥ प्राणादयोऽश्वमेधस्यावयविनोऽवयवाः स च प्रजापतेरवयवः स आत्मन इत्यात्मेव स्तूयते स्तूयते इति भावः। सर्वमिदं यदयमात्मेति श्रुतेः ॥ ३४ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।
अश्वमेधाहुतिर्नाम द्वाविंशोऽध्याय ईरितः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः
पतिरेक आसीत् ॥ स दाधार पृथिवीं द्यामु-
तेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १ ॥

द्वाविंशे होममन्त्रास्त्रयोविंशेऽध्याये शिष्टं कर्मोच्यते ॥
का० [२०, ५, १—२] प्रातरुक्थ्यो महिमानौ गृह्णाति
सौवर्णेन पूर्वं हिरण्यगर्भ इति। प्रातर्द्वितीयेऽहनि उक्थ्य-
संस्थमहर्भवति तत्र महिमसंज्ञौ द्वौ ग्रहौ गृह्णाति आग-
न्तुत्वादाग्रयणोक्थ्ययोर्मध्ये तौ गृह्णाति अन्तराग्रयणोक्थ्या-
वागन्तुस्थानं ग्रहाणामिति वचनात् द्वयोर्मध्ये पूर्वं महि-
मानं सौवर्णेनोलूखलेन गृह्णाति॥ व्याख्याता [१३, ४,]
॥ १ ॥

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं
गृह्णामि। एष ते योनिः सूर्य्यस्ते महिमा।
यस्तेऽहन् संवत्सरे महिमा सम्बभूव यस्ते वा-
यावन्तरिक्षे महिमा सम्बभूव यस्ते दिवि
सूर्य्ये महिमा सम्बभूव तस्मै ते महिम्ने प्रजा-
पतये स्वाहा देवेभ्यः ॥ २ ॥

उपयाम० प्रजापतये जुष्टं रुचितं त्वां हे ग्रहाहं गृह्णामि॥
का० [८, ५, २५] एष ते योनिरिति ग्रहसादनम्। एष ते
योनिः स्थानं ते तव महिमा शक्तिः सूर्य्यः दीपस्येव प्रभा॥
का० [२०, ७, १६] यस्तेऽहन्निति जुहोति। पूर्वमहि-
मानं ग्रहं जुहोति वषट्कृते सर्वंहुतम्॥ देवदेवत्यं यजुः

इत्यधिका शक्करी। हे महिमन्! यः ते तव महिमा अहन् अह्नि दिवसे संवत्सरे च निमित्ते सम्बभूव उत्पन्नः वायौ अन्तरिक्षे च यः तव महिमा सम्बभूव दिवि सूर्य्ये च यस्ते महिमा सम्बभूव ते तव तस्मै महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यश्च स्वाहा सुहुतमस्तु॥ २॥

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो बभूव। य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम॥ ३॥

का० [२०, ५, २] द्वितीयꣳ राजतेन यः प्राणत इति। द्वितीयं महिमानं ग्रहं राजतेनोलूखलेन गृह्णाति॥ हिरण्यगर्भदृष्टा कद्देवत्या त्रिष्टुप्। तस्मै कस्मै प्रजापतये देवाय वयं हविर्विधेम हविर्दद्मः विधतिर्दानार्थः तृतीया द्वितीयार्थे। तस्मै कस्मै यः प्रजापतिः प्राणतः प्राणनं जीवनं कुर्वतो निमिषतो निमिषणं कुर्वतः उपलक्षणमेतत् दृगादीन्द्रियव्यापारं कुर्वतः सचेतनस्य जगतः विश्वस्य एक एव राजा बभूव केन महित्वा महेर्महिम्नो भावो महित्वं तेन महित्वेन विभक्तेः पूर्वसवर्णः महाभाग्येनेत्यर्थः। यश्चास्य द्विपदः द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् तस्य पादः पदिति [पा० ६, ४, १३०] पदादेशः द्विपादस्य मनुष्यपक्ष्यादेः चतुष्पदः हस्तिगवादेः प्राणिजातस्य ईशे ईष्टे ऐश्वर्य्यं करोति लोपस्त आत्मनेपदेष्विति [पा० ७, १, ४१] तकारलोपे ईशे इति रूपम् अधीगर्थदयेशां कर्मणीति [पा० २, ३, ५२] कर्मणि षष्ठी॥ ३॥

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि। एष ते योनिश्चन्द्रमास्ते महिमा।

यस्ते रात्रौ संवत्सरे महिमा सम्बभूव यस्ते पृथिव्यामग्नौ महिमा सम्बभूव यस्ते नक्षत्रेषु चन्द्रमसि महिमा सम्बभूव तस्मै ते महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यः स्वाहा ॥ ४ ॥

उपयामपात्रेण गृहीतोऽसि प्रजापतये जुष्टं त्वां गृह्णामि ॥ सादयति । एष ते । चन्द्रमास्ते तव महिमा दीप्तिः ॥ का० [२०, ७, २६] वपान्ते द्वितीयेन पूर्ववद् यस्ते रात्राविति जुहोति । वपायागान्ते द्वितीयेन महिम्ना पूर्ववदिति सर्वं-हुतं महिमानं जुहोति ॥ अष्टिः हे महिमन् ! रात्रौ संवत्सरे च यस्ते तव महिमा सम्बभूव पृथिव्यामग्नौ च यस्ते महिमा सम्बभूव नक्षत्रेषु चन्द्रमसि च यस्तव महिमा सम्बभूव सर्वव्यापकस्तव यो महिमा तस्मै महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यश्च स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४ ॥

युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परि तस्थुषः । रोचन्ते रोचना दिवि ॥ ५ ॥

का० [२०, ५, ११] युनक्त्येनं युञ्जन्ति ब्रध्नमिति । अश्वं रथे युनक्ति ॥ मधुच्छन्दोदृष्टा आदित्यदेवत्या गायत्री । तस्थुषः विभक्तिव्यत्ययः तस्थिवांसः कर्मार्थं स्थिता ऋत्विजः ब्रध्नमादित्यं युञ्जन्ति रथे योजयन्ति । अश्व आदित्यत्वेन स्तूयते असौ वा आदित्यो ब्रध्नोऽरुषोऽमुमेवास्मा आदित्यं युनक्ति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै इति श्रुतेः [१३, २, ६, १] । किम्भूतं ब्रध्नम् अरुषं रोषति क्रुध्यति रुषः इगुपधेति [पा० ३, १, १३५] कः न रुषः अरुषः तं क्रोधरहितम् परिचरन्तं वैदिककर्मसिद्ध्यर्थं सर्वत्र गच्छन्तम् । यस्य ब्रध्नस्य रोचना विभक्ति-

लोपः दीप्तयो दिवि आकाशे रोचन्ते प्रकाशन्ते यद्वा रोचनानि दीप्तानि चन्द्रग्रहतारकादीनि तस्यस्य भासा रोचन्ते तेजसां गोलकः सूर्य्यो नक्षत्राण्यम्बुगोलका इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः ॥ ५ ॥

युञ्जन्त्य॑स्य॒ काम्या॒ हरी॒ विप॑क्षसा॒ रथे॑।
शोणा॑ धृ॒ष्णू नृ॒वाह॑सा ॥ ६ ॥

का० [२०, ५, ११] इतरौंश्च युञ्जन्त्यस्येति। इतरान् त्रीनश्वान्रथे युनक्ति॥ गायत्री अश्वस्तुतिः। ऋत्विजो हरी अश्वौ रथे युञ्जन्ति। कीदृशौ अस्याश्वमेधिकाश्वस्य काम्या काम्यौ काम्येते तौ काम्यौ कामसम्पादिनौ न त्वेको रथं वोढुं शक्त इति तौ काम्यौ विपक्षसापक्षपरिग्रहे असुन्प्रत्ययः पक्षयन्ति शरीरं गृह्णन्ति पक्षसः पक्षाः विविधाः पक्षसः पक्षाः ययोस्तौ विपक्षसौ यद्वा विरिति शकुनिनाम वेतेर्गतिकर्मण इति यास्कः [निरु० २, ६] वेः पक्षिण इव पक्षसी ययोस्तौ। शोणा शोणौ रक्तौ धृष्णू प्रगल्भौ ञि धृषा प्रागल्भ्ये कुप्रत्ययः। नृवाहसा नॄन् वहतस्तौ वहेरसुन्प्रत्ययः सर्वत्र विभक्तेराकारः नृणां वोढारौ ॥ ६ ॥

यद्वातो॑ अ॒पो अग॑नीगन् प्रि॒यामिन्द्र॑स्य
त॒न्व॑म्। ए॒तᳪ स्तो॑तरने॒न प॒था पुन॒रश्व॒मा-
व॑र्तयासि नः ॥ ७ ॥

का० [२०, ५, १, १४] अपो यात्वावगाढेषु वाचयति यद्वात इति। चतुर्भिर्हरियुक्तं रथमध्वर्युयजमानावारुह्य तडागादिजलं गत्वा जलं प्रविष्टेष्वश्वेषु यजमानं वाचयति॥ बृहती अश्वस्तुतिः। सिंही माणवक इति वत् वातः वात

समानवेगोऽश्वः यत् यस्मात् अपो जलानि अगनीगन् इन्द्रस्य प्रियं तन्वं शरीरं चागनीगन् अत्यर्थं गतः दाधर्त्ति दर्धर्त्तीत्यादिना [पा० ७, ४, ६५] यङ्लुगन्तो निपातः अतो हे स्तोतः अध्वर्य्यो ! एतं नोऽस्माकमश्वमनेन पथा मार्गेण येन गतस्तेन पुनरावर्त्तयासि आवर्त्तय आनय लेटोऽडाटौ पुरुषव्यत्ययः ॥ ७ ॥

वसवस्त्वाञ्जन्तु गायत्रेण छन्दसा। रुद्रास्त्वाञ्जन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसा। आदित्यास्त्वाञ्जन्तु जागतेन छन्दसा। भूर्भुवः स्वर्लाजी३ञ्छाची३-न्यव्ये गव्यं एतदन्नमत्त देवा एतदन्नमद्धि प्रजापते ॥ ८ ॥

का० [२, ५, १५] आयाय विमुक्तमश्वं महिषी वावाता परिवृक्ताज्येनाभ्यञ्जन्ति पूर्वकायमध्यापरकायान्यथादेशं वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम्। आयाय जलप्रदेशाद्देवयजनमागत्य रथाद्विमुक्तमश्वं महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्यो यथाक्रममश्वस्य पूर्वादिकामभ्यञ्जन्ति घृतेन महिषी पूर्वकायं वसव इति वावाता देहमध्यं रुद्रा इति परिवृक्ता पश्चाद्भागमादित्या इति मन्त्रेणेति सूत्रार्थः॥ त्रीणि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि। हे अश्व ! वसवोऽष्टौ देवा गायत्रेण छन्दसा त्वा त्वामञ्जन्तु स्निग्धं कुर्वन्तु। रुद्रा एकादश त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वामञ्जन्तु। आदित्या द्वादश जागतेन छन्दसा त्वामञ्जन्तु॥ का० [२०, ५, १६] अभ्यज्यमानाश्मणीन् सौवर्णानेकशतमेकशतं केसरापुच्छेष्वावयन्ति भूर्भुवः स्वरिति प्रतिमन्त्रं व्याहृति। महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्यः एकाधिकं शतं सुवर्णमयमणीन् यथा क

पतन्ति तथा केसरयोः शिरःस्कन्धस्थयोः पुच्छे चाबध्नन्ति महिष्यश्वशिरोरोमसु भूरिति एकशतं मणीन् प्रवयति वावाता ग्रीवारोमसु भुव इति परिवृक्ता पुच्छरोमसु स्वरिति वयतीति सूत्रार्थः॥ भूर्भुवः स्वः व्याख्याताः॥ का० [२०, ५, १८] अश्वाय रात्रिहुतशेषं प्रयच्छति लाजीञ्छाचीनिति। सक्तुधानालाजारूपं रात्रिहुतशेषमश्वाय ददाति भक्ष्याय। अश्वे नात्ति चेत् जले प्रक्षेपः॥ लाजीन् अश्वदेवत्यं यजुः। लाजानां समूहो लाजीनित्युक्ताः सक्तूनां समूहः शाचीन् यश्वायं यव्ये यव्यः यवसमूहः गव्ये गव्यः गोविकारसमूहो दध्यादिः। हे देवाः! एतदन्नमत्त भक्षयत हे प्रजापते! एतदन्नमद्धि भक्षय येभ्योऽश्वः प्रोक्षितस्तद्रूपोऽश्वः सम्बोध्यते॥ ८॥

कः स्वि॑देका॒की च॑रति॒ क उ॑ स्विज्जायते॒ पुन॑ः। किᳪ स्वि॑द्धि॒मस्य॑ भेष॒जं किम्वा॒वप॑नं म॒हत्॥ ९॥

का० [२०, ५, २०] ब्रह्मा पृच्छति होतारं यूपमभितः कः स्विदेकाकीति। यूपस्य दक्षिणत उदङ्मुखो ब्रह्मा यूपोत्तरतो दक्षिणामुखं होतारं पृच्छति॥ ब्रह्मोद्ये कर्मणि होतुर्ब्रह्मणश्च प्रश्नप्रतिप्रश्नभूताश्चतस्रोऽनुष्टुभः। स्विदिति वितर्के एकः असहायः कः चरति गच्छति। उ पादपूरणः कः स्वित् विनष्टः सन् पुनर्जायते उत्पद्यते। किं स्वित् हिमस्य शीतस्य भेषजमौषधम्? किं स्वित् महत् आवपनम्? आ समन्तादुप्यते यस्मिंस्तदवपनस्थानम्॥ ९॥

सूर्य॑ एका॒की च॑रति च॒न्द्रमा॑ जायते॒

पुनः। अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमिरावपनं महत् ॥ १० ॥

का० [२०, ५, २१] सूर्य इत्याचष्टे। होता ब्रह्माणं प्रति वक्ति ॥ सूर्योऽसहायो गच्छति अनेन होतृब्रह्माणौ यजमाने ब्रह्मवर्चसं धत्तः। असौ वा आदित्य एकाकी चरत्येष ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसमेवास्मिंस्तद्धत्त इति [१३, २, ६, १०] श्रुतेः। चन्द्रमाः क्षीणः पुनर्जायते वर्धते अनेनायुर्धत्तः। चन्द्रमा वै जायते पुनरायुरेवास्मिंस्तद्धत्त इति [१३, २, ६, ११] श्रुतेः। हिमस्य भेषजमग्निः अनेन तेजो धत्तः। अग्निर्वै हिमस्य भेषजं तेज एवास्मिंस्तद्धत्त इति [१२] श्रुतेः। भूमिरयं लोको महदावपनम् अनेनास्मिन् प्रतिष्ठां धत्तः। अयं वै लोक आवपनं महदस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठतीति [१३] श्रुतेः ॥ १० ॥

का स्विदासीत् पूर्वचित्तिः किᳬ स्विदासीद् बृहद्वयः। का स्विदासीत्पिलिप्पिला का स्विदासीत्पिशङ्गिला ॥ ११ ॥

का० [२०, ५, २२] होता ब्रह्माणं का स्विदासीदिति। होता ब्रह्माणं पृच्छति ॥ पूर्वं चिन्त्यत इति पूर्वचित्तिः सर्वेषां प्रथमस्मृतिविषया का स्वित् बृहत् महत् वयः पक्षी किं स्वित् आसीत्। पिलिप्पिला का स्वित् पिशङ्गिला च का स्विदासीत् ॥ ११ ॥

द्यौरासीत् पूर्वचित्तिरश्व आसीद् बृहद्वयः।

अविरासीत्पिलिप्पिला रात्रिरासीत्पिशङ्गिला ॥ १२ ॥

का० [२०, ५, २३] द्यौरिति प्रत्याह। ब्रह्मा होतारं प्रति वक्ति॥ पूर्वचित्तिः पूर्वस्मरणविषया द्यौर्वृष्टिरासीत् द्योशब्देन वृष्टिर्लक्ष्यते सर्वप्राणिनामिष्टत्वात्। तथा च श्रुतिः [१३, २, ६, १४] द्यौर्वै वृष्टिः पूर्वचित्तिर्दिवमेव वृष्टिमवरुन्द्धे इति॥ अश्वः बृहद्वयः आसीत् अश्वशब्देनाश्वमेधो लक्ष्यते अश्वमेधेन वयमेव स्वर्गमारोहतीत्यश्वमेधो वयः। अवतीत्यविः पृथिवी पिलिप्पिलासीत् वृष्ट्या भूः पिलिप्पिला चिक्कणा भवति। श्रीर्वै पिलिप्पिलेति [१३, २, ६, १६] श्रुत्या अयन्त एनामिति श्रीशब्देन भूरेव। रात्रिः पिशङ्गिला आसीत् पिशमिति रूपनाम पिशं रूपं गिलतीति पिशङ्गिला रात्रौ सर्वाणि रूपाण्यन्तर्भवन्ति ॥ १२ ॥

वायुष्ट्वा पचतैरवतु। असितग्रीवश्छागैः। न्यग्रोधश्चमसैः। शल्मलिर्वृद्ध्या। एष स्य राथ्यो वृषा। पड्भिश्चतुर्भिरेदगन्। ब्रह्माकृष्णश्च नोऽवतु। नमोऽग्नये ॥ १३ ॥

का० [२०, ६, ७] अश्वप्रोक्षणमङ्गास्त्वा वायुष्टेति। अङ्गास्त्वौषधीभ्य इति प्राकृतमन्त्रेण [६, ९] वायुष्ट्वेत्यारभ्य देवः सविता दधात्वित्यन्तेन [१६] कण्डिकाचतुष्टयेनाश्वमेधिकेन चाश्वप्रोक्षणं करोतीति सूत्रार्थः॥ चत्वारि यजूंष्यश्वदेवत्यानि। हे अश्व! वायुः पचतैः पाकैः त्वा त्वामवतु वायुसंयोगादग्निः ग्रीष्मं पचति। असिता ग्रीवा यस्य धूमेनेत्यसितग्रीवोऽग्निः छागैः त्वामवतु। अग्निर्वा अजित

ग्रीव इति [१३, २, ७, २] श्रुतेः। कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे इति [२४, १] वक्ष्यमाणत्वादश्वाङ्गेषु कृष्णग्रीवादयः पञ्चदश पर्यङ्ग्याः पशवः सन्ति तैरग्निरवत्वित्यर्थः। न्यग्रोधः चमसैः सोमपात्रैः त्वामवतु। शाल्मलिः वृक्षविशेषो वृद्ध्या त्वामवतु शाल्मलिर्वनस्पतीनां वर्षिष्ठ वर्धत इति [१३, २, ७, ४] श्रुतेः॥ किञ्च स्यः स एष वृषा सेक्ताश्वः राथ्यः रथे साधुः षड्भिः पादैः चतुर्भिरेव आ अगन् आगतः आ इदगन्निति पदच्छेदः अश्वस्त्रिभिः पादैस्तिष्ठति चतुर्भिश्च गच्छतीति चतुर्ग्रहणम्। तथा च श्रुतिः [१३, २, ७, ५] तस्मादश्वस्त्रिभिस्तिष्ठत्यथ युक्तः सर्वैः षड्भिः सममायुत इति। षट्शब्दस्य डान्तत्वं छान्दसम्। किञ्च अकृष्णः नास्ति कृष्णं लाञ्छनं यस्मिन् स ब्रह्मा चन्द्रो नोऽस्मानवतु। चन्द्रमा वै ब्रह्माकृष्णश्चन्द्रमस एनं परिददातीति [१३, २, ७, ७] श्रुतेः। नोऽस्माकमश्वमवत्विति वा। अग्नये नमः नमस्कारोऽस्तु विघ्नाभावायाग्नेर्नतिः क्रियते॥ १३॥

सᳬशि॑तो र॒श्मिना॒ रथ॑ः सᳬशि॑तो र॒श्मिना॒ हय॑ः। सᳬशि॑तो अ॒प्स्व॒प्सु॒जा ब्र॒ह्मा सोम॑पुरोगवः॥ १४॥

अश्वदेवत्यानुष्टुप्। सम्पूर्वः श्यतिः शोभनार्थः रथः रश्मिना कृत्वा संशितः दर्शनीयो भवति तस्माद्रथः पर्युतो दर्शनीयतमो भवतीति [१३, २, ७, ८] श्रुतेः। हयोऽश्वा रश्मिना संशितः शोभितः। अप्सु जायते अप्सुजा अश्वः अप्सु अद्भिः संशितः विभक्तिव्यत्ययः। अप्सुयोनिर्वा अश्व इति [१३, २, ७, ९] श्रुतेः। कीदृशः ब्रह्मा परिवृढः सोमपुरोगमः सोमः पुरोगमोऽग्रगामी यस्य सः सोमं पुरस्कृत्य स्वर्गं लोकं गच्छति।

सोमपुरोगममेवैनꣳ स्वर्गं लोकं गमयतीति [१०] श्रुतेः ॥ १४ ॥

स्वयं वाजिंस्तन्वं कल्पयस्व स्वयं यजस्व स्वयं जुषस्व। महिमा तेऽन्येन न संनशे ॥ १५ ॥

आर्च्यो विराट्। हे वाजिन्! स्वयं तन्वं शरीरं त्वं कल्पयस्व स्वयं रूपं कुरुष्व यादृशमिच्छसीति [१३, २, ७, ११] श्रुतेः। स्वाराज्यं तवास्तीति भावः अतः स्वयं यजस्व न तवान्यो यष्टास्ति स्वयं जुषस्व इष्टस्थानं सेवस्व। यतस्ते तव महिमा अन्येन महिम्ना न संनशेन संनश्यते न व्याप्यते नशिरदर्शनार्थोऽत्र तु व्याप्त्यर्थः यलोपे नशे रूपम् ॥ १५ ॥

न वा उ एतन्म्रियसे न रिष्यसि देवाँ२॥ इदेषि पथिभिः सुगेभिः। यत्रासते सुकृतो यत्र ते ययुस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु ॥१६॥

आर्च्यो त्रिष्टुप्। हे अश्व! अस्माभिर्यत्त्वं संज्ञप्यसे एतत्त्वं न म्रियसे मरणं नाप्नोषि न च रिष्यसे न विनश्यसि विशस्यमनः। वै उ निपातौ पादपूरणौ। यत्सुगेभिः सुगैः सुदुरोरधिकरण इति [पा० ३, १, ४८ वा० ३,] गमेर्ड-प्रत्ययः साधुगमनैः पथिभिः देवयानमार्गैः देवानित् देवान् प्रति एषि गच्छसि। किञ्च सुकृतः साधुकारिणो नरा यत्र लोके आसते तिष्ठन्ति यत्र च ते सुकृतो ययुर्गताः तत्र लोके सविता देवः त्वा त्वां दधातु स्थापयतु सवितैवैनꣳ स्वर्गे लोके दधातीति [१३, २, ७, १२] श्रुतेः ॥ १६ ॥

अग्निः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन्नग्निः स ते लोको भविष्यति तं

जे॑ष्यसि पि॒बै॒ता अ॒पः । वा॒युः प॒शुरा॑सी॒त्तेना॑यजन्त॒ स ए॒तं लो॒कम॑जय॒द्यस्मि॒न्वायुः स ते॑ लो॒को भ॑विष्यति॒ तं जे॑ष्यसि॒ पि॒बै॒ता अ॒पः । सू॒र्य्यः प॒शुरा॑सी॒त्ते॑नायजन्त॒ स ए॒तं लो॒कम॑जय॒द्यस्मि॒न् सू॒र्य्यः स ते लो॒को भ॑विष्यति॒ तं जे॑ष्यसि॒ पि॒बै॒ता अ॒पः ॥ १७ ॥

का० [२०, ६, ८] उपगृह्णात्यपां पेरुरग्निः पशुरिति । अपां पेरुरिति [६, १०] प्राक्तन मन्त्रेणाग्निः पशुरिति वैकृतेन च प्रोक्षणोरश्वास्ये उपगृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवत्यानि त्रीणि यजूंषि । सृष्टिदेवानामग्निः पशुरासीत् तेनाग्निरूपेण पशुना देवा अयजन्त ईजिरे स पशुभावमुपगतोऽग्निः एतं लोकं पृथ्वीलोकमजयत् यस्मिन् लोकेऽग्निः हे अश्व ! स लोकः ते तव भविष्यति तं लोकं त्वं जेष्यसि एताः प्रोक्षणीरपः पिब । तथा च श्रुतिः [१३, २, ७, १३] यावानग्नेर्विजयो यावांल्लोको यावदैश्वर्य्यं तावांस्ते विजयस्तावांल्लोकस्तावदैश्वर्य्यं भविष्यतीत्येवैनं तदाहेति ॥ वायुः पशुरासीत् सूर्य्यः वदैश्वर्य्यं भविष्यतीत्येवैनं तदाहेति ॥ वायुः पशुरासीत् सूर्य्यः पशुरासीत् वायुलोकोऽन्तरिक्षं सूर्य्यलोकः स्वर्गः तावपि ते भविष्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रा॒णाय॒ स्वाहा॑ । अ॒पा॒नाय॒ स्वाहा॑ । व्या॒नाय॒ स्वाहा॑ । अम्बे॒ अम्बि॒केऽम्बा॑लिके॒ न मा॑ नयति॒ कश्च॒न । स॒सस्त्य॑श्व॒कः सु॒भ॑द्रिकां का॒म्पीलवा॒सिनी॑म् ॥ १८ ॥

का० [२०, ६, ११] परिपश्यव्ये हुत्वा प्राणाय स्वाहेति

तिस्रोऽपराः। परिपश्चव्ये स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति [६, ११] द्वे आहुती हुत्वा प्राणायेत्याद्यास्तिस्र आहुतीर्जुहोति एकामश्वसंज्ञपनादौ चतस्रोऽन्ते इति सूत्रार्थः॥ त्रीणि यजूंषि। प्राणाय अपानाय व्यानाय आभिराहुतिभिरश्वं प्राणवन्तं करोति। तथा च श्रुतिः [१३, २, ८, २] प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति तथो हास्यैतेन जीवतैव पशुनेष्टं भवतीति॥ का० [२०, ६, १२] वाचयति पत्नीर्नयन्नमस्तेऽम्ब इति। सर्वाः पत्नीः पशुशोधनाय पान्नेजनीहस्ताः पशून् प्रति नयन्नमस्ते आतानेति [६, १२] प्राकृतं मन्त्रमम्बे इत्याश्वमेधिकं च वाचयतीति सूत्रार्थः॥ अश्वदेवत्यानुष्टुप्। पत्न्यः परस्परं वदन्ति हे अम्बे! हे अम्बिके! हे अम्बालिके! नामान्येतानि कश्चन नरो मां न नयति अश्वं प्रति न प्रापयति तर्हि किमर्थं गम्यते तत्राह अश्वकः कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः अकुत्सितोऽपीर्ष्यया कुत्स्यते सुभद्रिकां कुत्सिता सुभद्रा सुभद्रिका ईर्ष्यया कुत्स्यते त। नारीमादाय ससस्ति शेते सस् स्वप्ने अदादिः मदगमनेऽश्वोऽन्यामादाय शयिष्यत इति मया गम्यते न तु मां कश्चिन्नयतीति भावः। किंभूतां सुभद्रिकां काम्पीलवासिनीं काम्पीले नगरे वसतीति काम्पीलवासिनी ताम् तत्र हि विदग्धाः सुरूपाः कामिन्यो भवन्ति आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठेऽम्बे अम्बालेऽम्बिके पूर्वे इति [पा० ६, १, ११८] प्रकृतिभावः॥ १८॥

गणानां त्वा गणपतिꣳ हवामहे प्रियाणां त्वा प्रियपतिꣳ हवामहे निधीनां त्वा निधिपतिꣳ हवामहे वसो मम। आहमजानि गर्भधमा त्वमजासि गर्भधम्॥ १९॥

का० [२०, ६, १३] अश्वं त्रिस्त्रिः परियन्ति पितृवन्मध्ये गणानां प्रियाणां निधीनामिति। सर्वाः पत्न्यः पान्न जनहस्ता एव प्राणशोधनात्प्राक् अश्वं त्रिस्त्रिः परियन्ति मध्ये पितृवत् अप्रदक्षिणं परियन्ति त्रिः त्रिभिर्मन्त्रैः वसो ममेति त्रिष्वप्यनुषङ्गः ततस्त्रेवम् प्रथमं गणानामिति त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति तत्र सकृन्मन्त्रेण हिस्तूष्णीम् ततः प्रियाणामित्यप्रदक्षिणं त्रिः निधीनामिति प्रदक्षिणं त्रिः एवं नवकृत्व इति सूत्रार्थः॥ त्रीणि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि। हे अश्व! वयं त्वां हवामहे आह्वयामः कीदृशं त्वाम् गणपतिं गणानां मध्ये गणपतिं गणरूपेण पालकम् प्रियाणां वल्लभानां मध्ये प्रियपतिं प्रियस्य पालकम् निधीनां सुखनिधीनां मध्ये निधिपतिं सुखनिधेः पालकं त्वां हवामहे। हे वसुरूप अश्व! मम पतिस्त्वं भूया इति शेषः॥ का० [२०, ६, १४] प्रक्षालितेषु महिष्यश्वमुपसंविशत्याहमजानीति। प्रक्षालितेषु शोधितेषु पशूनां प्राणेषु पत्नीभिरध्वर्युणा यजमानेन प्राणशोधने कृते महिषी अश्वसमीपे शेते॥ अश्वदेवत्यम्। हे अश्व! गर्भधं गर्भं दधाति गर्भधं गर्भधारकं रेतः अहम् आ अजानि आकृष्य क्षिपामि अज गतिक्षेपणयोः लोट् तं च गर्भधं रेतः त्वा अजासि आकृष्य क्षिपसि॥ १९॥

ता उ॒भौ च॒तुर॑ः प॒दः स॒म्प्रसा॑रयाव स्व॒र्गे लो॒के प्रोर्णु॑वाथां॒ वृषा॑ वा॒जी रे॑तो॒धा रेतो॑ दधातु॥ २०॥

पूर्वमन्त्रशेषः। तौ त्वमहं च उभौ चतुरः पदः पादानावां सम्प्रसारयाव तव द्वौ मम द्वौ एवं संवेशनप्रकारः॥ का० [२०, ६, १५] अधीवासेन प्रच्छादयति स्वर्गे लोक इति। अधीवा-

येनाश्वमहिष्यौ छादयति अथ उपरिष्टाच्चाच्छादनमन्तमं वासो- ऽधीवासः॥ अश्वदेवत्यम्। अध्वर्युर्वदति। हे अश्वमहिष्यौ! युवां स्वर्गे लोकेऽस्यां यज्ञभूमौ प्रोर्णुवाथां वास आच्छादयतम् ऊर्णुञ् आच्छादने एष वै स्वर्गो लोको यत्र पशुꣳ संज्ञपय- न्तीति [१३, २, ८, ५] श्रुतेः॥ का० [२०, ६, १६] अश्व शिश्नमुपस्थे कुरुते वृषा वाजीति। महिषो स्वयमेवाश्वशिश्न- माकृष्य स्वयोनौ स्थापयति॥ अश्वदेवत्यम्। वाजी अश्वा रेतो दधातु मयि वीर्य्यं स्थापयतु कीदृशोऽश्वः वृषा सेक्ता रेतोधाः रेतो दधातीति रेतोधाः वीर्यस्य धारयिता॥ २०॥

उत्सक्थ्या अव गुदं धेहि समञ्जिं चारया वृषन्। यः स्त्रीणां जीवभोजनः॥ २१॥

का० [२०, ६, १७] उत्सक्थ्या इत्यश्वं यजमानोऽभिम- न्त्रयते॥ अश्वदेवत्या गायत्री। हे वृषन् सेक्तः अश्व! महिष्या गुदमव गुदोपरि रेतो धेहि वीर्य्यं धारय कीदृश्याः उत्सक्थ्याः उत् ऊर्ध्वे सक्थिनी ऊरू यस्याः सा उत्सक्थी तस्याः। कथम् तदाह अञ्जिं लिङ्गं सञ्चारय अनक्ति व्यनक्ति पुंस्त्वमित्यञ्जि- र्लिङ्गम् लिङ्गं योनौ प्रवेशय योऽञ्जिः स्त्रीणां जीवभोजनः जीवयति जीवः भोजयति भोजनः जीवश्चासौ भोजनश्च जीव- भोजनः यस्मिन् लिङ्गे योनौ प्रविष्टे स्त्रियो जीवन्ति भोगांश्च लभन्ते तं प्रवेशय॥ २१॥

यकासकौ शकुन्तिकाहलगिति वञ्चति। आहन्ति गभे पसो निगल्गलीति धारका॥२२॥

का० [२०, ६, १८] अध्वर्युब्रह्मोद्गातृहोतृक्षत्तारः कुमा- रीपत्नीभिः संवदन्ते यकासकाविति दशर्चस्य द्वाभ्यां द्वाभ्याꣳ

हये-हयेऽसावित्यामन्त्रयामन्त्र । अध्वर्य्वादयः पञ्च हये-हयेऽसाविति सम्बुद्ध्यन्तनामोच्चारणपूर्वकं संमुखीकृत्य यकासकाविति दशर्चसम्बन्धिनीभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यां कुमारीपत्नीभिः सह सोपहासं संवदन्ते तत्र प्रथममध्वर्युः कुमारीं पृच्छति कुमारि हये हये कुमारि यकासकौ शकुन्तिकेतीत्यर्थः ॥ कुमार्यादिदेवत्या दश तन्मध्ये द्वितीयोपरिष्टाद्बृहती अन्या नवानुष्टुभः । अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेरिति [पा० ५, ३, ७१] अकच् कुत्सायाम् । अल्पा शकुन्तिः शकुन्तिका अल्प इति [पा० ५, ३, ८५] कन् । अङ्गुल्या योनिं प्रदर्शयन्नाह । यका या असकौ असौ शकुन्तिका अल्पपक्षिणीव आहलक् शब्दानुकरणं हले हले इति शब्दयन्ती वञ्चति गच्छति । स्त्रीणां शेफगमने योनौ हलहलाशब्दो भवतीत्यर्थः । गभे वर्णविपर्य्यय आर्षः भगे योनौ शकुनिसदृश्यां यदा पसो लिङ्गमाहन्ति आगच्छति पस इति पसतेः स्पृशतिकर्मण इति [निरु० ५, १६] यास्कः पुंस्प्रजननस्य नाम हन्तिर्गत्यर्थः यदा भगे शिश्नमागच्छति तदा धारका धरति लिङ्गमिति धारका योनिर्निगल्गलीति नितरां गलति वीर्य्यं क्षरति यद्वानुकरणम् गल्गलेति शब्दं करोति ॥ २२ ॥

यकोऽसकौ शकुन्तक आहलगिति वञ्चति ।
विवक्षत इव ते मुखमध्वर्यो मा नस्त्वमभिभाषथाः ॥ २३ ॥

कुमारी अध्वर्युं प्रत्याह । अङ्गुल्या शिश्नं प्रदर्शयन्त्याह । हे अध्वर्यो ! यकः यः असकौ असौ शकुन्तकः पक्षीव विवक्षतः वक्तुमिच्छतस्ते तव मुखमिव आहलगिति वञ्चति इतस्तत-

स्खलति अग्रभागे सच्छिद्रं लिङ्गं तव मुखमिव भासते। अतो-
नोऽस्मान् प्रति मा अभिभाषयाः मा वद तुल्यत्वात् ॥ २३ ॥

माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्यरोहतः।
प्रतिलामीति ते पिता गभे मुष्टिमतꣳसयत्
॥ २४ ॥

ब्रह्मा महिषीमाह। महिषि हये हये महिषि ते तव माता च पुनस्ते तव पिता यदा वृक्षस्य वृक्षजस्य काष्ठमयस्य मञ्चकस्याग्रमुपरिभागं रोहतः आरोहतः तदा ते पिता गभे भगे मुष्टिं मुष्टितुल्यं लिङ्गमतंसयत् तंसयति प्रक्षिपति एवं तवोत्पत्तिरित्यस्मात्त्वम् तसि अलङ्कृतो चुरादिः लिङ्गमुत्थानेना-लङ्करोति वा। किं कुर्वन् प्रतिलामीति वदन्निति शेषः तिल स्नेहने तव भोगेन स्निह्यामीति वदन्। एवं तवोत्पत्तिः ॥ २४ ॥

माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्य क्रीडतः।
विवक्षत इव ते मुखं ब्रह्मन्मा त्वं वदो बहु
॥ २५ ॥

सानुचरो महिषी ब्रह्माणं प्रत्याह। हे ब्रह्मन्! ते तव माता ते पिता च यदि वृक्षस्य वृक्षविकारस्य मञ्चकस्याग्रे क्रीडतः रमेते तदा तवोत्पत्तिरिति तवापि तुल्यम्। यत्रो-भयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः नैकः पर्यनुयोक्तव्य-स्तादृगर्थविचारणे इति न्यायात्त्वयेदं न वक्तव्यमिति भावः। एवं सत्यपि विवक्षतः वक्तुमिच्छोरिव ते तव मुखं लक्ष्यत इति शेषः। हे ब्रह्मन्! त्वं मा बहु वदः मा ब्रूहि ॥ २५ ॥

ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रापय गिरौ भारँ हरन्निव।
अथास्यै मध्यमेधताँ शीते वाते पुनन्निव॥२६॥

उद्गाता वावातामाह। कश्चिन्नरं प्रत्याह। हे नर! एनां वावातामूर्ध्वामुच्छ्रापय उच्छ्रितां कुरु। कथमिव गिरौ भारं हरन्निव यथा कश्चित् गिरौ पर्वते भारं हरन् पर्वतोपरि भारमारोपयन् यथा तमुच्छ्रयति। तथैनामुर्ध्वां कुरु। कथमूर्ध्वा कार्य्या तदाह अथेति निपातो यथार्थः यथा अस्यै अस्या वावातायाः मध्यमेधतां योनिप्रदेशो वृद्धिं यायात् यथा योनिविशाला भवति तथा मध्ये गृहीत्वोच्छ्रापयेत्यर्थः। दृष्टान्तान्तरमाह शीते वाते पुनन्निव यथा शीतले वायौ वाति पुनन्धान्यपवनं कुर्वाणः कृषीवलो धान्यपात्रं यथा ऊर्ध्वं करोति तथेत्यर्थः॥ २६॥

ऊर्ध्वमेनमुच्छ्रयताद्गिरौ भारँ हरन्निव।
अथास्य मध्यमेजतु शीते वाते पुनन्निव॥ २७॥

वावातोद्गातारं प्रत्याह। भवतोऽप्येतत्समानम्। हे नर! एनमुद्गातारमूर्ध्वमुच्छ्रयतात् ऊर्ध्वं कुरु गिरौ भारमिति पूर्ववत्। अथ यथास्य उद्गातुर्मध्यं लिङ्गमेजतु कम्पताम् एजृ कम्पने लोट्। शीते वाते उक्तम्॥ २७॥

यदस्या अँहुभेद्याः कृधु स्थूलमुपातसत्।
मुष्काविदस्या एजतो गोशफे शकुलाविव
॥ २८॥

होता परिवृक्तामाह। यत् यदा अस्याः परिवृक्तायाः कृधु ह्रस्वं स्थूलस्य शिश्नमुपातसत् उपगच्छेत् योनिं प्रति

गच्छेत् तस्य उपस्थे तदा मुष्कौ वृषणौ इत् एव अस्याः योनेरुपरि एजतः कम्पेते। लिङ्गस्य स्थूलत्वात् योनेरल्पत्वात् वृषणौ बहिस्तिष्ठत इत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः गोशफे जलपूर्णे गोः खुरे शकुली मत्स्याविव यथा उदकपूर्णे गोः पदे मत्स्यौ कम्पेते। ऋध्विति ह्रस्वनाम [निघ० ३, २, ६]। कीदृश्या अस्याः अंहुभेद्याः अंहु भगं भेद्यं विदार्यं यस्याः सा अंहुभेदी तस्याः अंहुर्भिद्यते यस्या वा ॥ २८ ॥

यद्देवासो ललामगुं प्र विष्टीमिनमाविषुः।
सक्थ्ना देदिश्यते नारी सत्यस्याक्षिभुवो यथा
॥ २९ ॥

परिवृक्ता होतारमाह। यत् यदा देवासः देवाः दीव्यन्ति क्रीडन्ति देवा होत्रादय ऋत्विजो ललामगुं लिङ्गं प्र आविषुः योनौ प्रवेशयन्ति। अव रक्षे गतौ कान्तौ तृप्तौ प्रीतौ द्युतौ श्रुतौ। प्राप्तौ श्लेषेऽर्पणे वेशे भागे वृद्धौ गृहे वधे। इत्युक्तेरत्रावधातुः प्रवेशनार्थः लुङ् छन्दसि लुङ्लिट इति [पा० ३, ४, ६] वर्त्तमाने लुङ् व्यवहिताश्चेति [पा० १, ४, ८२] प्रोपसर्गेण व्यवधानम्। ललामेति सुखनाम ललाम सुखं गच्छति प्राप्नोति ललामगुः शिश्नः। यद्वा ललामं पुण्ड्रं गच्छति ललामगुः लिङ्गं योनिं प्रविश्यदुत्थितं पुण्ड्राकारं भवतीत्यर्थः। कीदृशं ललामगुं विष्टीमिनं ष्टीम क्लेदे विशेषेण स्तीमनं क्लेदनं विष्टीमः घञ्प्रत्ययः विष्टीमः क्लेदोऽस्यास्ति विष्टीमी तम् अत इनिठनाविति [पा० ५, २, ११५] अस्त्यर्थे इनिप्रत्ययः शिश्नस्य योनिप्रवेशे क्लेदनं भवतीत्यर्थः। यदा देवाः शिश्नक्रीडिनो भवन्तो ललामगुं योनौ प्रवेशयन्ति

तदा नारी सक्थ्ना ऊरुणा ऊरुभ्यां देदिश्यते निर्दिश्यते अत्यन्तं लक्ष्यते दिश्यतेर्यङ्प्रत्ययः भोगसमये सर्वस्य नार्य्यङ्गस्य नरेण व्याप्तत्वादूरुमात्रं लक्ष्यते इयं नारीतीत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः सत्यस्याक्षिभुवो यथेति सत्यं द्विविधम् अक्षिभ्यां भवतीत्यक्षिभु प्रत्यक्षम् एकं च. श्रोत्रग्राह्यम् षष्ठी तृतीयार्थे। यथा कश्चिदक्षिभुवा प्रत्यक्षेण सत्येन निर्दिश्यते तत्र विश्वासो भवति तथा ऊरुणा दृष्टेन नारीति लक्ष्यते इत्यर्थः। श्रोत्रग्राह्ये तु सत्ये वक्तुराप्ततमत्वमपेक्षितम् ॥ २९ ॥

यद्धरि॒णो यव॒मत्ति॒ न पु॒ष्टं प॒शु मन्य॑ते।
शू॒द्रा यदर्य॑जारा॒ न पोषा॑य धनायति ॥ ३० ॥

क्षत्ता पालागलीमाह। यत् यदा हरिणो यवमत्ति मृगो यदा क्षेत्रस्थं धान्यं भक्षयति तदा क्षेत्री पशु पशुं हरिणं पुष्टं न मन्यते मम धान्यभक्षणेन पशुः पुष्टो जातः सम्यगिति न जानाति किन्तु मदीयं क्षेत्रं भक्षितमिति दुःखी भवतीत्यर्थः। पशुशब्दात् सुपां सुलुगित्यमो लुक्। एवं शूद्रा शूद्रजातिः स्त्री यदा अर्य्यजारा भवति अर्य्यः स्वामिवैश्ययोरिति [पा० ३, १, १०३] निपातनादर्य्यो वैश्यो जार उपपतिर्यस्याः सा अर्य्यजारा। शूद्राचामहत्पूर्वाज्जातिरिति [पा० ४, १, ४, वा० १, २] शूद्राज्जात्यर्थे टाप्। वैश्यो यदा शूद्रां गच्छति तदा शूद्रः पोषाय न धनायते पुष्टिं न इच्छति मद्भार्य्या वैश्येन भुक्ता सती पुष्टा जातेति न मन्यते किन्तु व्यभिचारिणी जातेति दुःखितो भवतीत्यर्थः अशनायोदन्येति [पा० ७, ४, ३४] क्याच धनायतीति इच्छार्थे निपातः ॥ ३० ॥

यद्ध॑रि॒णो यव॒मत्ति॒ न पु॒ष्टं ब॒हु मन्य॑ते।

शूद्रो यदर्य्यायै जारो न पोषमनु मन्यते ॥ ३१ ॥

पालागली क्षत्तारमाह। यदा हरिणो यवमत्ति तदा बहु यथा तथा पशुं पुष्टं न मन्यते इदं भवतोऽपि तुल्यम् इयान् विशेषः यत् यदा शूद्रः अर्य्यायै अर्य्याया वैश्याया जारो भवति तदा वैश्यः पोषं पुष्टिं नानुमन्यते मम स्त्री पुष्टा जातेति नानुमन्यते किन्तु शूद्रेण नीचेन भुक्तेति क्लिश्यतीत्यर्थः। अश्लीलभाषणं समाप्तम् ॥ ३१ ॥

दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः। सुरभि नो मुखा करत् प्र ण आयूᳬंषि तारिषत् ॥ ३२ ॥

का० [२०, ६, २१] महिषीमुत्थाप्य पुरूषा दधिक्राव्ण इत्याहुः। महिषीं यजमानस्य प्रथमपरिणीतां पत्नीमश्वसमीपसुप्तामुत्थाप्य पुरुषा अध्वर्युब्रह्मोद्गातृहोतृचत्वारो मन्त्रं पठेयुरिति सूत्रार्थः॥ वामदेवात्मजदधिक्रावदृष्टाश्वदेवत्यानुष्टुप्। वयमध्वर्य्यादयः अकारिषमकार्ष्म कृतवन्तः वचनव्यत्ययः अश्लीलभाषणमिति शेषः किमर्थम् अश्वस्य संस्कारायेति शेषः अश्वसंस्कारायाश्लीलभाषणं कृतवन्त इत्यर्थः। कीदृशस्याश्वस्य दधिक्राव्णः दधाति धारयति नरमिति दधिः आदृगमहनेति [पा० ३, २, १७१] किप्रत्ययः दधिः सन् क्रामतीति दधिक्रावा तस्य अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति [पा० ३, २, ७५] वनिप्प्रत्ययः विड्वनोरनुनासिकस्यादिति। [पा० ६, ४, ४१] धातोराकारः। जिष्णोः जयनशीलस्य। वाजिनः व्रजति गच्छति वाजी वाजोऽस्यास्तीति वा वाजी। तस्य च नोऽस्माकं मुखा मुखानि सुरभि सुरभीणि करत् करोतु यज्ञ

इति शेषः अश्लीलभाषणेन दुर्गन्धं प्राप्तानि मुखानि सुरभीणि यज्ञः करोत्वित्यर्थः। तथा च श्रुतिः [१३, २, ८, ८] सुरभिमतीमृचमन्ततोऽन्वाहुर्वाचमेव पुनत इति। सुरभिशब्दाद्विभक्तिलोपः। किञ्च नोऽस्माकमायूंषि जीवनानि बाल्ययौवनवार्द्धकानि प्रतारिषत् प्रतारयतु प्रवर्धयतु लेटि रूपम् ॥ ३२ ॥

गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्पङ्क्त्या सह। बृहत्युष्णिहा ककुप्सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥३३॥

का० [२०, ७, १] तिस्रः पत्न्योऽसिपथान् कल्पयन्त्यश्वस्य सूचीभिर्लौहराजतसौवर्णीभिर्मणिसंख्याभिर्गायत्री त्रिष्टुबिति द्वाभ्यां द्वाभ्याम्। गायत्री त्रिष्टुबिति षड्चे द्वाभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यां महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्यः ताम्ररूप्यस्वर्णमयीभिः प्रत्येकमेकाधिकशतसंख्याभिः सूचीभिरश्वाङ्गेऽसेः शासस्य मार्गान् कुर्वन्ति शासस्य सुखप्रवेशाय सूचीभिर्वितुद्य वितुद्याश्वत्वचं जर्जरीकुर्वन्तीति सूत्रार्थः॥ अश्वदेवत्याः षड्चः आद्योष्णिक्। हे अश्व! गायत्री त्रिष्टुप् जगती अनुष्टुप् पङ्क्त्या सह बृहती उष्णिहा सह ककुप् एतानि छन्दांसि सूचीभिरेताभिः त्वां शम्यन्तु संस्कुर्वन्तु विकरणव्यत्ययः असिपथार्थं त्वग्भेदनं संस्कारः ॥ ३३ ॥

द्विपदा याश्चतुष्पदास्त्रिपदा याश्च षट्पदाः। विच्छन्दा याश्च सच्छन्दाः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३४ ॥

चतस्रोऽनुष्टुभः। द्वे पदे यासां ता द्विपदाः याः चतुष्पदा याः त्रिपदाः याः षट्पदाः याः विच्छन्दाः विगतं छन्दो याभ्यस्ताः छन्दोलक्षणहीनाः याः सच्छन्दाः छन्दोलक्षणयुताः

ता: सर्वा: छन्दोजातय: हे अश्व! सूचीभि: त्वां शम्यन्तु ॥३४॥

म॒हानाम्न्यो॑ रे॒वत्यो॒ विश्वा॒ आशा॑: प्र॒भू-
वरी॑:। मै॒घी॑र्वि॒द्युतो॒ वाच॑: सू॒चीभि॑: शम्यन्तु
त्वा ॥ ३५ ॥

महत् नाम यासां ता महानाम्न्य: शक्कर्य्य ऋच:। रेवत्य: ऋच: यस्यामृचि रैवतं साम गीयते सा रेवती। विश्वा: सर्वा: आशा दिश:। कीदृश्य आशा: प्रभूवरी: प्रभवन्ति सर्वभूतानि धारयितुं समर्था भवन्ति प्रभूवर्य: अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५] वनिप् ऋन्नेभ्य इति [पा० ४, १, ५] ङीप् वनो र चेति [पा० ४, १, ७] तस्य रेफ: पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। मेघे भवा मैघ्य: पूर्वसवर्ण: मेघोत्था विद्युत: वाचो वेद-लक्षणा अन्या अपि। एता: सर्वा: सूचीभि: हे अश्व! त्वां शम्यन्तु हवि: कुर्वन्तु ॥ ३५ ॥

नार्य॑स्ते॒ पत्न्यो॒ लोम॒ विचि॑न्वन्तु मनी॒षया॑।
दे॒वानां॒ पत्न्यो॒ दिश॑: सू॒चीभि॑: शम्यन्तु त्वा
॥ ३६ ॥

हे अश्व! नार्य्य: नृणामपत्यानि स्त्रिय: ते तव लोम रोमाणि मनीषया मनसा इच्छया विचार्य्य विचिन्वन्तु पृथक्-कुर्वन्तु रोमेत्यत्र जातावेकवचनं विभक्तिलोपो वा। कीदृश्यो नार्य्य: पत्न्य: पत्युर्नो यज्ञसंयोग इति [पा० ४, १, ३३] नकार: यजमानभार्य्या महिष्याद्या इत्यर्थ:। किञ्च देवानामि-न्द्रादीनां पत्न्य: दिश: प्राच्याद्या: सूचीभि: त्वां शम्यन्तु ॥३६॥

रजता हरिणीः सीसा युजो युज्यन्ते कर्मभिः। अश्वस्य वाजिनस्त्वचि सिमाः शम्यन्तु शम्यन्तीः॥ ३७॥

रजताः रजतमय्यः हरिणीः हिरण्यः सुवर्णमय्य सीसाः सीसं ताम्रं तन्मय्यः। त्र्य्यः सूच्यो भवन्ति। लोहमय्यो रजता हरिण्या दिशो वै लोहमय्योऽवान्तरदिशो रजता ऊर्ध्वा हरिण्यस्ताभिरेवैनं कल्पयन्तीति [१३, २, १०, ६] श्रुतिः। सूचीनां दिग्रूपत्वादश्वसंस्कारत्त्वमलम् ताः सूच्यः कर्मभिः अश्वदेहे सीमाकरणलक्षणैः युज्यन्ते योगं प्राप्नुवन्ति सीमाकरणयोग्या भवन्तीत्यर्थः। कीदृश्यस्ताः युजः युज्यन्ते ता युजः संयुता एकीभूता इत्यर्थः। ताः सूच्यो वाजिनो वेगवतोऽश्वस्य त्वचि सिमाः सीमा रेखाः शम्यन्तु शम्यक् कुर्वन्तु सिमाशब्दः सीमापर्य्यायः। कीदृश्यस्ताः शम्यन्तीः शम्यन्त्यः संस्कारं कुर्वाणाः॥ ३७॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूय। इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमउक्तिं यजन्ति॥ ३८॥

व्याख्याता [१०, ३२]॥ ३८॥

कस्त्वाच्छ्यति कस्त्वा विशास्ति कस्ते गात्राणि शम्यति। क उ ते शमिता कविः॥ ३९॥

का० [२०, ७, ६] अश्वं विशास्त्यनुवाकेन कस्त्वाच्छ्यतीति। षड्चेनानुवाकेनाश्वं विशास्ति अश्वोदरं पाटयति।

मेदस उद्धरणाय वपाया अभावात् उदरमध्यस्थं स्त्यानं घृताभं घनं श्वेतं मांसं मेद इति सूत्रार्थः॥ अश्वदेवत्याः षड्चः आद्या गायत्री। हे अश्व! कः प्रजापतिः त्वा त्वामाच्छ्यति छिनत्ति छो छेदने लट् ओतः श्यनीति [पा० ७, ३, ७१] ओकारलोपः। हे अश्व! कः त्वां विशास्ति त्वचा वियोजयति। ते तव गात्राणि कः शम्यति शमनेन हविः करोति। कः उ कश्च प्रजापतिरेव कविर्मेधावी ते तव शमिता शमयिता प्रजापतिरेव सर्वं करोति नाहमित्यर्थः॥ ३९॥

ऋ॒त॒वस्त॑ ऋतु॒था पर्व॑ शमि॒तारो॒ विश॑सतु। स॒ंव॒त्स॒र॒स्य तेज॑सा श॒मीभिः॑ शम्य॒न्तु त्वा ॥ ४० ॥

पथ्यानुष्टुभः। हे अश्व! ऋतवः शमितारः ऋतुथा ऋतौ ऋतौ काले काले ते तव पर्व पर्वाणि अस्थिग्रन्थीन् शमीभिः कर्मभिः विशासतु भिन्नानि कुर्वन्तु। केन संवत्सरस्य संवत्सरात्मकस्य कालस्य तेजसा। किञ्च ऋतवः त्वा त्वां शम्यन्तु पर्वविशासनेन हविः कुर्वन्तु॥ ४०॥

अ॒र्ध॒मा॒साः परू॑ᳯषि ते॒ मासा॒ आच्छ्य॑न्तु॒ शम्य॑न्तः। अ॒हो॒रा॒त्राणि॑ म॒रुतो॒ विलि॑ष्टᳯ सूदयन्तु ते॥ ४१ ॥

अर्धमासाः पक्षाः मासाश्च तदभिमानिनो देवाः शम्यन्तः संस्कुर्वन्तः सन्तो हे अश्व! ते तव परूंषि पर्वाणि आच्छ्यन्तु समन्ताच्छिन्दन्तु ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषीति कोशः। किञ्च अहोरात्राणि अहोरात्राभिमानिदेवा मरुतश्च देवाः ते तव विलिष्टं

लिश अव्ययीभावे विशेषेणाल्पमङ्गम् तत् सूदयन्तु मन्दधतु सूद निरासे अत्र सम्धानार्थः व्यर्थं मास्तु ॥ ४१ ॥

दैव्या अध्वर्य्यवस्त्वाच्छ्यन्तु वि च शासतु । गात्राणि पर्वशस्ते सिमाः कृण्वन्तु शम्यन्तीः ॥ ४२ ॥

देवानामिमे दैव्याः अश्विनौ देवानामध्वर्यू इत्युक्तत्वात् अश्विप्रभृतयो देवसम्बन्धिनोऽध्वर्य्यवः हे अश्व ! त्वा त्वामाच्छ्यन्तु आच्छिन्दन्तु विशासतु च चकारो भिन्नक्रमः हविः कुर्वन्तु किञ्च ते तव गात्राणि विभक्तिव्यत्ययः गात्रेषु शरीरेषु पर्वशः पर्वणि पर्वणि सिमाः सीमा मर्य्यादाः कृण्वन्तु कुर्वन्तु कृञ् करणे स्वादिः कीदृशीः सीमाः शम्यन्तीः संस्कुर्वाणाः ॥ ४२ ॥

द्यौस्ते पृथिव्यन्तरिक्षं वायुश्छिद्रं पृणातु ते । सूर्य्यस्ते नक्षत्रैः सह लोकं कृणोतु साधुया ॥ ४३ ॥

द्यौः स्वर्गः पृथिवी अन्तरिक्षं लोकत्रयाभिमानिनो देवाः अग्निवायुसूर्य्याः वायुरन्योऽपि शरीरस्थः प्राणादिः हे अश्व ! ते तव छिद्रं पृणातु वचनव्यत्ययः पृणन्तु पूरयन्तु यत् न्यूनं तत् पूरयन्तु । किञ्च नक्षत्रैः सह नक्षत्रयुक्तः सूर्य्यः ते तव साधुया साधुं समीचीनं लोकं कृणोतु करोतु सुपां सुलुगित्यादिना साधुशब्दात्परस्यामो यादेशः सूर्य्यस्ते उत्तमं लोकं ददात्वित्यर्थः ॥ ४३ ॥

शं ते परेभ्यो गात्रेभ्यः शमस्त्ववरेभ्यः । शमस्थभ्यो मज्जभ्यः शम्वस्तु तन्वै तव ॥ ४४ ॥

हे अश्व! ते तव परेभ्योऽवयवेभ्य उच्चेभ्यः शिरआदिभ्यः शं सुखमस्तु। अवरेभ्यः अधःस्थेभ्यश्च पादादिभ्यो गात्रेभ्यः शमस्तु। अस्थभ्यः तवास्थिभ्यश्च शमस्तु अस्थिदधीति [पा० ७, १, ७५] अस्यानुवृत्तौ छन्दस्यपि दृश्यत इति [पा० ७, १, ७६] सूत्रेण हलादावप्यस्थिशब्दस्यानङादेशः। मज्जभ्यः मज्जधातुभ्योऽपि शमस्तु किम्बहुना तव तन्वै तन्वाः सर्वस्यापि शरीरस्य शम् सुखमेवास्तु। षष्ठी चतुर्थ्यर्थे आशिषि वा चतुर्थी। उ एवार्थे ॥ ४४ ॥

कः स्विदेकाकी चरति क उ स्विज्जायते पुनः। किꣳ स्विद्धिमस्य भेषजं किम्वावपनं महत् ॥ ४५ ॥

का० [२०, ७, १०] प्राग्वपाहोमाद्धोताध्वर्यू च सदसि संवदेते चतसृभिः कः स्विदेकाकीति पूर्ववत्। वपाहोमात्प्राक् च चतुर्ऋग्भिः पूर्ववदुक्तिप्रत्युक्त्या सदोमध्ये गत्वा होता अध्वर्युश्च संवादं कुरुतः ॥ अष्टादश ऋचो ब्रह्मोद्यसंज्ञाः ब्रह्मोद्यं परस्परं संवादः आद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः का स्विदित्याद्याश्च [५३] अनुष्टुभः। होताध्वर्युं पृच्छति। व्याख्याता [९] ॥ ४५ ॥

सूर्य एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः। अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमिरावपनं महत् ॥ ४६ ॥

व्याख्याता [१०] ॥ ४६ ॥

किꣳ स्वित् सूर्यसमं ज्योतिः किꣳ समुद्रसमꣳ सरः। किꣳ स्वित् पृथिव्यै वर्षीयः कस्य मात्रा न विद्यते ॥ ४७ ॥

अध्वर्युर्होतारं पृच्छति। हे होतः! स्विदिति तर्के सूर्यसमं

सूर्यमण्डलतुल्यं ज्योतिः तेजः किं तत् ब्रूहि । समुद्रसमं सरः किं स्वित् । पृथिव्यै पृथिव्याः सकाशात् वर्षीयः महत्तरं किं स्वित् प्रियस्थिरेत्यादिना [पा० ६, ४, १५७] वृद्धस्य वर्षादेशः । कस्य मात्रा परिमाणं न विद्यते ॥ ४७ ॥

ब्रह्म सूर्य्यसमं ज्योतिर्द्यौः समुद्रसमꣳ सरः । इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयान् गोस्तु मात्रा न विद्यते ॥ ४८ ॥

होता प्रत्याह सूर्य्यसमं ज्योतिर्ब्रह्म त्रयीलक्षणम् परं च । समुद्रसमं सरो द्यौरन्तरिक्षं यतो वृष्टिर्भवति । पृथिव्यै पृथिव्याः सकाशात् इन्द्रः वर्षीयान् वृद्धतरः । तु पुनः गौः धेनोः मात्रा न विद्यते यज्ञधारकत्वात् ॥ ४८ ॥

पृच्छामि त्वा चितये देवसख यदि त्वमत्र मनसा जगन्थ । येषु विष्णुस्त्रिषु पदेष्वेष्टस्तेषु विश्वं भुवनमाविवेशाँ ३॥ ॥ ३९ ॥

का० [२०, ७, ११] ब्रह्मोद्गातारौ प्र पृच्छामि त्वेति । ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति पृच्छामीति चकाराच्चतुर्ऋग्भिः सदसि ब्रह्मोद्गातारौ संवदेते ॥ ब्रह्मा उद्गातारं पृच्छति । पृच्छामि । देवानां सखा देवसखः राजाहः सखिभ्यष्टच् हे देवसख देवानां मित्र उद्गातः ! त्वा त्वां चितये ज्ञानायाहं पृच्छामि अत्र मत्कृते प्रश्ने यदि त्वं मनसा जगन्थ जानासि गमेर्लिट् ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः । किं पृच्छसीत्यत आह विष्णुः यज्ञो येषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु एष्टः आ इष्टः यागेन तर्पितः यज्ञैः ज्ञः तेषु त्रिषु पदेषु विश्वं सर्वं भुवनमाविवेश प्रविष्टमुत नेति प्रश्ने प्लुतः ॥ ४९ ॥

अपि तेषु त्रिषु पदेष्वस्मि येषु विश्वं भुवनमाविवेश । सद्यः पर्य्येमि पृथिवीमुत द्यामेकेनाङ्गेन दिवो अस्य पृष्ठम् ॥ ५० ॥

उद्गाता प्रत्याह । येषु त्रिषु पदेषु विश्वं भुवनमाविवेशेति त्वया पृष्टम् तेषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्यादिषु अहमस्मि अहमपि तत्रैव स्थितोऽस्मि अपिशब्दात् त्वं च तत्रैवासि किमेतावदेव जानामि किन्तु पृथिवीमुतापि च द्यां स्वर्गं दिवः स्वर्गस्य पृष्ठमुपरिभागमपि सद्यः स्वल्पमेव एकेनाङ्गेन मनसा पर्य्येमि परिगच्छामि सर्वं जानामि किम्पुनर्भूतानि प्रविष्टानीति भावः ॥ ५० ॥

केष्वन्तः पुरुष आविवेश कान्यन्तः पुरुषे अर्पितानि । एतद् ब्रह्मन्नुपवल्हामसि त्वा किꣳ स्विन्नः प्रतिवोचास्यत्र ॥ ५१ ॥

उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । हे ब्रह्मन् ! पुरुषः केषु पदार्थेषु अन्तर्मध्ये आविवेश प्रविष्टः । पुरुषे अन्तः पुरुषमध्ये कानि वस्तूनि अर्पितानि स्थापितानि । एतत् त्वा त्वां वयमुपवल्हामसि उपवल्हामः स्पर्धया पृच्छामः वल्ह प्राधान्यपरिभाषणहिंसादानेषु लट् इदन्तो मसि । अत्र प्रश्ने किं स्वित् त्वं प्रतिवोचासि प्रतिवदसि वच उमिति [पा० ७, ४, २० [लेटि छान्दस उम् लेटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ९४] आडागमः ॥ ५१ ॥

पञ्चस्वन्तः पुरुष आविवेश तान्यन्तः पुरुषे अर्पितानि । एतत्त्वात्र प्रतिमन्वानो

अस्मि न मायया भवस्युत्तरो मत् ॥ ५२ ॥

ब्रह्मा प्रत्याह। पुरुषः आत्मा पञ्चसु प्राणेषु अन्तः प्राणमध्ये आविवेश प्रविष्टः तानि प्रसिद्धानि श्रोत्राधिकरणानि पुरुषे अन्तः मध्ये अर्पितानि प्राणात्मनामन्योऽन्यापेक्षासिद्धिरित्यर्थः न चात्मानमन्तरेण प्राणाः व्यायन्ते न प्राणानन्तरेणात्मेति बह्वृचश्रुतिः। यद्वा पञ्चसु भूतेषु भूम्यादिषु आत्मा प्रविष्टस्तानि चात्मनि प्रविष्टानि तानि सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः। उद्गातः! अहमत्र प्रश्ने त्वा त्वां प्रति एतदुत्तरं प्रतिमन्वानः प्रतिजानानोऽस्मि एवमुत्तरं ददामीत्यर्थः। किञ्च मायया बुद्ध्या मत् मत्तः उत्तरोऽधिकस्त्वं न भवसि मत्तो बुद्धिमान्नासीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

का स्विदासीत् पूर्वचित्तिः किꣳ स्विदासीद् बृहद्वयः। का स्विदासीत्पिलिप्पिला का स्विदासीत्पिशङ्गिला ॥ ५३ ॥

का० [२०, ७, १२] पुनः पूर्ववपरेणोत्तरवेदिं का स्विदिति। ततः सदसो निष्क्रम्य हविर्धानस्य पुर उत्तरवेदेः पश्चादुपविश्य पूर्वौ पूर्वोक्तौ होत्रध्वर्यू चतुर्ऋग्भिः संवदेते इति सूत्रार्थः॥ होताध्वर्युं पृच्छति। व्याख्याता [११] ॥ ५३ ॥

द्यौरासीत् पूर्वचित्तिरश्व आसीद् बृहद्वयः। अविरासीत्पिलिप्पिला रात्रिरासीत् पिशङ्गिला ॥ ५४ ॥

व्याख्याता [१२] ॥ ५४ ॥

क ईमरे पिशङ्गिला क ईं कुरुपिशङ्गिला।

क ईमास्कन्दमर्षति क ईं पन्थां विसर्पति ॥ ५५ ॥

अध्वर्युर्होतारं पृच्छति। ईमिति निपातस्त्वार्थः अरे होतः! का च पिशङ्गिला का च कुरुपिशङ्गिला कश्च आस्कन्दं अमुलम्फः आस्कद्य उत्प्लुत्य अर्षति गच्छति ऋष गतौ तुदादिः व्यत्ययेन शप् कश्च पन्थां पन्थानं मार्गं प्रति विसर्पति विविधं गच्छति ॥ ५५ ॥

अजारे पिशङ्गिला श्वावित् कुरुपिशङ्गिला। शश आस्कन्दमर्षत्यहिः पन्थां विसर्पति ॥ ५६ ॥

अरे अध्वर्यो! अजा पिशङ्गिला अजा नित्या माया रात्रिर्वा पिशङ्गिला पिशं रूपं गिलति भक्षयति पिशङ्गिला माया विश्वं ग्रसते रात्रावपि रूपाणि न प्रतीयन्ते तमसा। श्वावित् सेधा कुरुपिशङ्गिला कुरुशब्दोऽनुकरणे पिश अवयवे इति धातोरिगुपधेति कप्रत्ययः कुरु इति शब्दानुकुर्वाणा पिशान् मूलाद्यवयवान् गिलति पिशङ्गिला मूलानां शतं कुक्षौ स्थापयति शतं च भक्षयतीति सेधायाः स्वभावः शशः वन्यो जीवविशेषः आस्कन्दमास्कन्द्यास्कन्द्य अर्षति स तस्य स्वभावः। अहिः सर्पः पन्थां पन्थानं विसर्पति विशेषेण गच्छति ॥ ५६॥

कत्यस्य विष्ठाः कत्यक्षराणि कति होमासः कतिधा समिद्धः। यज्ञस्य त्वा विदथा पृच्छमत्र कति होतार ऋतुशो यजन्ति ॥ ५७ ॥

पिका० [२०, ख० ११] उत्तरौ च आर्च्छति। उत्तरौ पञ्चा-

दुक्ती अह्योह्रातारो चतुर्ऋग्भिः संवदेते॥ अह्योह्रातारं पृच्छति। अस्य कति विष्ठाः कियन्ति अङ्गानि का संख्या यासां ताः कति विशेषेण तिष्ठति यज्ञो यासु ताः विष्ठाः अङ्गानि किंप्रकाराणि यज्ञे। अक्षराणि च कति। होमासः होमाः कति। समिद्धः समिधः कतिप्रकाराः धकारस्य द्वित्व-मार्षम्। यज्ञस्य विदथा वेत्तीति विदः विदस्य भावो विदथा यज्ञावेदितृत्वेन हेतुना अत्र त्वसी त्वा त्वामहं पृच्छमपृच्छम् पृच्छामि पृच्छतेर्लङ् अडभाव आर्षः। ऋतुशः ऋतौ ऋतौ कति होतारः यजन्ति।

षडस्य विष्ठाः शतमक्षराण्यशीतिर्होमाः समिधो ह तिस्रः। यज्ञस्य ते विदथा प्रब्रवीमि सप्त होतार ऋतुशो यजन्ति॥ ५८॥

उद्गाता प्रत्याह। रससंख्यया अङ्गसंख्यामाह अस्य यज्ञस्य षट् विष्ठाः अङ्गानि सर्वेषामङ्गानां षड्सात्मत्वात् षडेवाङ्गा-नीत्यर्थः। अस्य यज्ञस्य शतमक्षराणि छन्दोभिर्यज्ञो निष्पाद्यते तानि च छन्दांसि गायत्र्यादीन्यतिधृत्यन्तानि चतुर्दश चतुर्विं-शत्यक्षरादीनि चतुर्वर्णान्तराणि तेषां क्रमोत्क्रमगत्या द्वाभ्यां शतमक्षराणि भवन्ति। तथा हि।, गायत्री चतुर्विंशतिवर्णा अतिधृतिः षट्सप्तत्यक्षरा एवं द्वे मिलित्वा शतमक्षराणि उष्णिक् २८ धृतिः ७२ एवं शतम् अनुष्टुप् ३२ अत्यष्टिः ६८ एवं शतम् अष्टिः ६४ बृहती ३६ एवं शतम् अतिशक्वरी ६० पङ्क्तिः ४० एवं शतम् शक्वरी ५६ त्रिष्टुप् ४४ एवं शतम् अतिजगती ५२ जगती ४८ एवं शतमक्षराणि अनेनाभिप्रा-येण शतमक्षराणीत्युक्तम्। होमाः अशीतिः अश्वमेध एकविंश-तिर्यूपाः तत्राग्निष्ठे मध्यमयूपेऽष्टतूपरमीमृगाणि युनक्ति इत-

रेषु षोडश पशून् तत्र विंशतिर्यूपेषु चतस्रोऽशीतयः पशवो भवन्तीत्यभिप्रायेणोक्तम् अशीतिर्होमाः। इह स्फुटं तिस्रः समिधः अश्वतूपरगोमृगाः प्राजापत्याः पशवः तद्रूपाभिः समिद्भिर्यज्ञो दीप्त इति तिस्रः समिधः उक्ताः। यज्ञस्य विदथा वेदनेन हेतुना ते तुभ्यं प्रब्रवीमि प्रवदामि। किञ्च सप्त होतारो वषट्कर्त्तारः ऋतुशः ऋतुयाजेषु यजन्ति ॥ ५८ ॥

को अस्य वे॑द भुव॑नस्य॒ नाभि॒ᳪं को द्यावा॑-पृथिवी अ॒न्तरि॑क्षम्। कः सूर्य॑स्य वे॑द बृह॒तो जनि॑त्र॒ᳪं को वे॑द च॒न्द्रम॑सं यतो॒जाः ॥ ५९ ॥

उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति। हे ब्रह्मन्! अस्य भुवनस्य भूतजातस्य नाभिं नह्यते यत्र स नाभिर्बन्धनस्थानं कारणमिति यावत् नाभौ हि सर्वा नाड्यो बध्यन्ते नह हिंसायामत्र बन्धनार्थः औणादिक इप्रत्ययः भूतजातस्य कारणं को वेद जानाति। द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च को वेद। बृहतो महतो जनित्रं जन्म को वेद सूर्य्यस्योत्पत्तिः कस्मादित्यर्थः जनेस्त्रल्प्रत्ययः। यतो जायते उत्पद्यते इति यतोजाः यत इत्युपपदे जनसनखनक्रमगमो विडिति [पा० ३, २, ६७] विट्प्रत्ययः विड्वनोरनुनासिकस्येति [पा० ६, ४, ४१] नकारस्यात्वम् प्रथमा द्वितीयार्थो यतोजाः यत उत्पन्नं चन्द्रमसमिन्दुं को वेद यतश्चन्द्रस्योत्पत्तिस्तं को वेदेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

वेदा॒हम॒स्य भुव॑नस्य॒ नाभि॒ᳪं वेद॒ द्यावा॑-पृथिवी अ॒न्तरि॑क्षम्। वेद॒ सूर्य॑स्य बृह॒तो जनि॑-त्र॒मथो॑ वेद॒ च॒न्द्रम॑सं यतो॒जाः ॥ ६० ॥

ब्रह्मा प्रत्याह। अस्य भुवनस्य नाभिं कारणमहं वेद जानामि विदो लटो वा [पा० ३, ४, ८३] परब्रह्मैव जगत्कारणं जानामीत्यर्थः। द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च वेद ब्रह्मणो विकारभूतं जानामि। बृहतः सूर्य्यस्य जनित्रमुत्पत्तिकारणं ब्रह्मैव वेद॥ अथो अपि च यतोजातं चन्द्रमसमहं वेद परमात्मनो जातं चन्द्रमहं वेद्मीत्यर्थः॥ ६०॥

पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः। पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम॥ ६१॥

का० [२०, ७, १४] यजमानोऽध्वर्युं पृच्छामि त्वेति। यजमानोऽध्वर्युं पृच्छति। हे अध्वर्य्यो! पृथिव्याः परमन्तमवधिभूतं पर्य्यन्तं त्वा त्वामहं पृच्छामि द्विकर्मकः। यत्र यस्मिन् स्थले भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः कारणं तदपि त्वां पृच्छामि। वृष्णः सेक्तुः अश्वस्य रेतः वीर्यं त्वां पृच्छामि। वाचो वाण्याः त्रयीलक्षणायाः परममुत्कृष्टं व्योम स्थानं त्वां पृच्छामि॥ ६१॥

इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः। अयꣳ सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतः ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम॥ ६२॥

का० [२०, ७, १५] इयं वेदिरित्यध्वर्य्युः। अध्वर्य्युः यजमानं प्रत्याह। इयं वेदिः उत्तरवेदिः पृथिव्याः परः अन्तोऽवधिः वेदेः सर्वपृथ्वीरूपत्वादित्यर्थः। भुवनस्य नाभिः कारणम् अयं यज्ञोऽश्वमेधः भुवनस्य प्राणिजातस्य नाभिः कारणम् यज्ञाद्वै प्रजाः प्रजायन्त इति श्रुतेः। वृष्णः अश्वस्य रेतः

अयं सोमः सोमलताख्यस्य वीर्य्याज्जातेत्यर्थः। अयं ब्रह्मा ऋत्विक् वाचः त्रयीरूपायाः परमं व्योम स्थानम् ब्रह्मणस्त्रिवेदसंयोगादित्यर्थः॥ ब्रह्मोद्यं समाप्तम्॥ ६२॥

सुभूः स्वयम्भूः प्रथमोऽन्तर्महत्यर्णवे। दधे ह गर्भमृत्वियं यतो जातः प्रजापतिः॥ ६३॥

सुभूरिति पूर्वस्य महिम्नः पुरोऽनुवाक्या उत्तरस्य याज्या च। उदिते ब्रह्मोद्ये सम्प्रपद्याध्वर्युर्हिरण्मयेन पात्रेण प्राजापत्यं महिमानं ग्रहं गृह्णाति तस्य पुरोरुग्घिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्र इत्यथास्य पुरोऽनुवाक्या सुभूः स्वयम्भूरिति [१३, ५, २, २३] श्रुतेः। प्रजापतिदेवत्यानुष्टुप्। ह इति प्रसिद्धम् प्रथमः सर्वस्य आदिः अनादिनिधनः पुरुषः महति अर्णवे कल्पान्तकालीने समुद्रे अन्तर्मध्ये गर्भं दधे स्थापितवान् कीदृशः सुष्ठु भूरुत्पत्तिर्यस्मात्स सुभूः विश्वोत्पादकः स्वयं भवतीति स्वयम्भूः स्वेच्छाधृतशरीरः कीदृशं गर्भम् ऋत्वियम् ऋतुः प्राप्तो यस्य घस्प्रत्ययः प्राप्तकालम् यतो गर्भात् प्रजापतिः ब्रह्मा जातः उत्पन्नः॥ ६३॥

होता यक्षत्प्रजापतिꣳ सोमस्य महिम्नः। जुषतां पिबतु सोमꣳ होतर्यज॥ ६४॥

महिम्नः प्रैषः। होता यक्षत्प्रजापतिमिति प्रैष इति [१३, ५, २, २३] श्रुतेः। आर्षी गायत्री। महिम्नः सोमस्य महिमसंज्ञस्य सोमग्रहस्य सम्बन्धिनं प्रजापतिं होता दैव्यो यक्षत् यजतु। इज्यमानः स प्रजापतिः जुषतां सोमं महिमग्रहं पिबतु च। हे मनुष्यहोतः! त्वमपि यज॥ ६४॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परि ता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु । वयꣳ स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ६५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

पूर्वस्य महिम्नो याज्या । प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति होता यजतीति [१३, ५, २, २३] श्रुतेः । व्याख्याता [१०, २०] ऋगियम् ॥ ६५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
त्रयोविंशोऽयमध्यायो व्यरंसीदाश्वमेधिकः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे पुरस्तात्सारस्वती मेष्यधस्ताद्धन्वोराश्विनावधोरामौ बाह्वोः सौमापौष्णः श्यामो नाभ्याꣳ सौर्ययामौ श्वेतश्च कृष्णश्च पार्श्वयोस्त्वाष्ट्रौ लोमशसक्थौ सक्थ्योर्वायव्यः श्वेतः पुच्छ इन्द्राय स्वपस्याय वेहद्वैष्णवो वामनः ॥ १ ॥

श्रुतिरूपमन्त्रा आश्वमेधिकानां पशूनां देवतासम्बन्धविधायिनोऽध्यायेनोच्यन्ते ॥ तत्राश्वमेधे एकविंशतिर्यूपाः

सन्ति तत्र मध्यमो यूपोऽग्निष्ठसंज्ञः तत्र सप्तदश पशवो नियोजनीयाः। तान् देवतासम्बन्धकथनपूर्वकमाह। अश्व-स्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः। अश्वः तूपरः शृङ्गोत्प-त्तिकालेऽतीतेऽपि शृङ्गहीनः गोमृगः गवयः एते प्रजा-पतिदैवताः ततः प्रजापतये जुष्टं नियुनज्मीति मन्त्रेण बन्धनीयाः। एवमग्रेऽपि यो यद्दैवत्यः पशुः सः अमुष्मै जुष्टं नियुनज्मीत्यादिमन्त्रैर्बन्धनीयः॥ आग्नेयोऽग्निदैवतः कृष्ण-ग्रीवः श्यामवर्णगलोऽजः अश्वस्य पुरस्तात् ललाटे उपायेन बन्धनीयः। हन्वोरधस्तात्सारस्वती मेषो बन्ध०। आश्विनाव-धोरामौ अधोभागे शुक्लवर्णावजौ बाह्वोः अश्वस्य पूर्वपादयोरे-कैकः। सोमपूषदेवत्यः श्यामः शुक्लकृष्णरोमाजोऽश्वस्य नाभ्यां बन्ध०। श्वेतः कृष्णश्च सौर्ययामौ श्वेतः पशुः सूर्यदेवतो दक्षि-णपार्श्वे बन्ध० यमदैवतः कृष्णोऽश्ववामपार्श्वे। त्वाष्ट्रौ त्वष्टृ-दैवतौ लोमशसक्थौ बहुरोमपुच्छिकौ पशू अश्वस्य सक्थ्यो-रूर्वोः पश्चात्पदयोरेकैकः। वायव्यः श्वेतवर्णः पशुरश्वस्य पुच्छे। स्वपस्याय शोभनकर्मणे इन्द्राय स्वपस्येन्द्रदेवता वेहत् गर्भघातिनी वैष्णवो वामनः पशुश्च पुच्छ एव अङ्गान्तरानुक्तेः॥ एवमश्वादिभिः सह पञ्चदश भवन्ति एते पर्यङ्ग्या उच्यन्ते। अत्राश्वस्य शरीरं तरणस्य तु वीफलवद्रज्जुं बद्ध्वा गुम्फनीयम् ततः कृष्णग्रीवः आग्नेयो रराट इत्यादयोऽश्वस्य शरीरे यथो-क्तस्थाने सम्बद्धायां रज्ज्वां बन्धनीयाः ततो रोहितो धूम्ररोहित इत्यादयो द्वादशसंख्याकाः शितिबाहुरन्यतः शितिबाहुः समन्तशितिबाहुस्ते बार्हस्पत्या इत्यन्ता मध्यमे एव यूपे नियोज्याः। सप्तदशैव पशून्मध्यमे यूप आलभत इति [१३, ५, १, १५] श्रुतेः। तत्र त्रयोऽश्वतूपरगोमृगाः द्वौ चाग्नेयावैका-दशिनौ द्वादश रोहितादयः एवं सप्तदश मध्यमे यूपे। ततः

पृषती क्षुद्रपृषतीत्यादीनां श्वेताः सौर्य्या इत्यन्तानां [१९] शतत्रयसंख्याकानां पशूनां मध्ये पञ्चदश पञ्चदश पशूनेकैकस्मिन् यूपे युनक्ति ॥ एवमितरेषु यूपेषु पञ्चदश पञ्चदशैते पशवः एकैकस्यैकादशिनः । एवं मध्यमयूपव्यतिरिक्तेषु विंशतियूपेषु षोड़श षोड़श पशवो भवन्ति षोड़शषोड़शेतरेष्विति [१३, ५, १, १५] श्रवणात् ॥ १ ॥

रोहि॑तो धू॒म्ररो॑हितः क॒र्कन्धु॑रोहित॒स्ते सौ॒म्या ब॒भ्रुर॑रु॒णब॑भ्रुः शु॒कब॑भ्रु॒स्ते वा॑रु॒णाः शि॑ति॒रन्ध्रो॒ऽन्यतः॑शितिरन्ध्रः स॒मन्त॑शितिरन्ध्र॒स्ते सा॑वि॒त्राः शि॑तिबा॒हुर॒न्यतः॑शितिबाहुः स॒मन्त॑शितिबाहु॒स्ते बा॑र्हस्प॒त्याः पृ॑षती क्षु॒द्रपृ॑षती स्थू॒लपृ॑षती॒ ता मै॑त्रावरु॒ण्यः॑ ॥ २ ॥

रोहितः सर्वरक्तः धूम्ररोहितः धूम्रवर्णमिश्रो रक्तः तृतीयः कर्कन्धुरोहितः बदरसदृशरक्तः ते त्रयः सौम्याः सोमदेवत्याः सोमाय जुष्टं नियुनज्मीत्यादिमन्त्रेण प्रत्येकं मध्यमे यूप एव नियोज्याः । ततो बभ्रुः कपिलवर्णः अरुणबभ्रुः अरुणवर्णमिश्रः कपिलः शुकबभ्रुः शुकपक्षिसमवर्णः कपिलश्च ते त्रयो वारुणाः वरुणदेवत्याः मध्यमयूप एव । शिति कृष्णं रन्ध्रं छिद्रं यस्य स शितिरन्ध्रः अन्यत इत्येकपार्श्वे शितिरन्ध्रः समन्तं सर्वतः शितिरन्ध्रः एते सावित्राः मध्यमे एव । शितिबाहुः श्वेतपूर्वपादः अन्यतःशितिबाहुः एकस्मिन्नेव पार्श्वे शितिपादः समन्तशितिबाहुः सर्वश्वेतबाहुः शिती धवलमेचकौ एते बार्हस्पत्याः बृहस्पतिदेवत्याः मध्यमे एव ॥ अथ द्वितीययूपे । पृषती विचित्रवर्णबिन्दुयुक्तशरीरा क्षुद्रपृषती

सूक्ष्मविचित्रविन्दुयुक्ता स्थूलपृषती स्थूलविचित्रविन्दुयुक्ता एते स्त्रीपशवो मित्रावरुणदेवताः द्वितीये यूपे नियोज्याः ॥ २ ॥

शुद्धवालः सर्वशुद्धवालो मणिवालस्त आश्विनाः श्येतः श्येताक्षोऽरुणास्ते रुद्राय पशुपतये कर्णा यामा अवलिप्ता रौद्रा नभोरूपाः पार्जन्याः ॥ ३ ॥

शुद्धवालः शुभ्रवालः सर्वशुद्धवालः मणिशुद्धवालः मणिवर्णकेशः ते त्रयः अश्विदेवत्याः द्वितीये। श्येतः श्वेतवर्णः श्येताक्षः श्वेतनेत्रः अरुणः रक्तः ते त्रयो रुद्राय पशुपतये पशुपतिरुद्रदेवता द्वितीये। कर्णास्त्रयः पशुविशेषाः कर्णश्चन्द्रे च वृत्ते चेति विश्वोक्तेः कर्णाश्चन्द्रसदृशश्वेतकर्णास्त्रयः पशवः बहुवचनस्य त्रित्वे पर्यवसानात् यामाः यमदेवताः द्वितीये। अवलिप्ताः सगर्वास्त्रयो रौद्राः। एते द्वितीये पञ्चदश ॥ अथ तृतीये यूपे। नभोरूपाः आकाशवर्णनीलवर्णाः पार्जन्याः पर्जन्यदेवताः पशवस्तृतीये नियोज्याः ॥३॥

पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निरूर्ध्वपृश्निस्ते मारुताः फल्गूर्लोहितोर्णी पलक्षी ताः सारस्वत्यः प्लीहाकर्णः शुण्ठाकर्णोऽज्यालोहकर्णस्ते त्वाष्ट्राः कृष्णग्रीवः शितिकक्षोऽञ्जिसक्थस्त ऐन्द्राग्नाः कृष्णाञ्जिरल्पाञ्जिर्महाञ्जिस्त उषस्याः ॥ ४ ॥

पृश्निः विचित्रवर्णः तिरश्चीनानि पृश्नानि विन्दवो यस्य सः एवमूर्ध्वानि पृश्नानि यस्य सः ते त्रयो मारुताः मरुद्देवत्यास्तृतीये। फल्गूः अपुष्टशरीरा लोहितोर्णी रक्तरोमवती

पलक्ची श्वेता पलक्षशब्दो वलक्षार्थः श्वेतपर्य्यायः तास्तिस्रोऽजाः सारस्वत्यः सरस्वतीदेवतास्तृतीये। शीहाकर्णः शीहा रोगविशेषः तद्युक्तौ कर्णौ यस्य स शीहकर्णः अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६. ३, १३७] संहितायां दीर्घः शुण्ठकर्णः ह्रस्वकर्णः अध्यालोहकर्णः रक्तवर्णकर्णः ते त्रयस्त्वाष्ट्राः त्वष्टृदेवतास्तृतीये। कृष्णग्रीवः शितिकक्षः श्वेतकक्षः अञ्जिसक्थः अञ्जि पुच्छं सक्थ्नोरूर्वोर्यस्य सः ते त्रय ऐन्द्राग्नाः इन्द्राग्निदेवताः तृतीये। पञ्चदश पूर्णाः॥ कृष्णाञ्जिः कृष्णपुच्छः अल्पाञ्जिः महाञ्जिः अल्पमञ्जि यस्य महदञ्जि यस्य स तथा ते त्रय उषस्याः उषोदेवतास्तुर्थे यूपे नियोज्याः॥ ४॥

शिल्पा वैश्वदेव्यो रोहिण्यस्त्र्यवयो वाचेऽविज्ञाता अदित्यै सरूपा धात्रे वत्सतर्यो देवानां पत्नीभ्यः॥ ५॥

विचित्रवर्णास्तिस्रः स्त्रोपशवो वैश्वदेव्यः विश्वेदेवदेवताश्चतुर्थे। रोहिण्यः रक्तवर्णाः त्र्यवयः सार्धसंवत्सरास्तिस्रोऽजा वाचे वाग्देवताश्चतुर्थे। अविज्ञाताः कृष्णग्रीवादिचिह्नविज्ञानशून्यास्त्रयः पशवोऽदित्यै अदितिदेवताश्चतुर्थे। सरूपाः समानरूपास्त्रयः पशवो धात्रे धातृदेवताश्चतुर्थे। एवं पञ्चदश॥ अथ पञ्चमे यूपे तिस्रो वत्सतर्य्यः बालछाग्यो देवानां पत्नीभ्यः तद्देवताः पञ्चमे॥ ५॥

कृष्णग्रीवा आग्नेयाः शितिभ्रवो वसूनाꣳ रोहिता रुद्राणाꣳ श्वेता अवरोकिण आदित्यानां नभोरूपाः पार्जन्याः॥ ६॥

कृष्णग्रीवाः कालकण्ठास्त्रयः पशव आग्नेयाः अग्निदेवताः

पञ्चमे। शितिभ्रवः श्वेतवर्णभ्रूयुक्तास्त्रयो वसूनां वसुदेवताः पञ्चमे। रोहिताः रक्तवर्णास्त्रयः रुद्राणां रुद्रदेवताः पञ्चमे। श्वेताः अवरोकिणः अवलोकिनः यद्वा अवाधस्ताद्रोकः छिद्रं येषां ते छिद्रं निरन्ध्रनं रोकः ते त्रयः आदित्यानां तद्देवताः पञ्चमे॥ अथ षष्ठे यूपे। नभोरूपाः पार्जन्यास्त्रयः षष्ठे ॥ ६ ॥

उन्नत ऋषभो वामनस्त ऐन्द्रवैष्णवा उन्नतः शितिबाहुः शितिपृष्ठस्त ऐन्द्राबार्हस्पत्याः शुकरूपा वाजिनाः कल्माषा आग्निमारुताः श्यामाः पौष्णाः ॥ ७ ॥

उन्नतः उच्चः ऋषभः पुष्टः वामनः बहुन्यपि वयसि गते ह्रस्वस्थितः ते त्रय एन्द्रावैष्णवाः इन्द्रविष्णुदेवताः षष्ठे। उन्नतः शितिबाहुः श्वेतपूर्व्वपादः शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः ते त्रयः ऐन्द्राबार्हस्पत्याः इन्द्रबृहस्पतिदेवताः षष्ठे। शुकरूपाः शुकपक्षिसमवर्णाः त्रयो वाजिनाः वाजिदेवताः षष्ठे। कल्माषाः कर्बुरास्त्रयः पशव आग्निमारुताः षष्ठे। एवं पञ्चदश॥ अथ सप्तमे यूपे। श्यामाः शुक्लकृष्णवर्णाः पौष्णाः पूषदेवताः सप्तमे ॥ ७ ॥

एता ऐन्द्राग्ना द्विरूपा अग्नीषोमीया वामना अनड्वाह आग्नावैष्णवा वशा मैत्रावरुण्योऽन्यतएन्यो मैत्र्यः ॥ ८ ॥

एताः कर्बुरवर्णास्त्रय इन्द्राग्निदेवताः सप्तमे। द्विरूपाः वर्णद्वयोपितास्त्रयः अग्नीषोमीयाः अग्निसोमदेवत्याः सप्तमे

वामना अनड्वाहः त्रय आग्नावैष्णवाः अग्निविष्णुदेवत्याः सप्तमे । वशाः वन्ध्याः तिस्रोऽजाः मैत्रावरुण्यः तद्देवताः सप्तमे ॥ अथाष्टमे यूपे । अन्यतएन्यः एकपार्श्वे कर्बुरवर्णास्तिस्रोऽजा मैत्रः मित्रदेवत्याः अष्टमे ॥ ८ ॥

कृष्णग्रीवा आग्नेया बभ्रवः सौम्याः श्वेता वायव्या अविज्ञाता अदित्यै सरूपा धात्रे वत्सतर्यो देवानां पत्नीभ्यः ॥ ९ ॥

कृष्णग्रीवा आग्नेयास्त्रयः अष्टमे । बभ्रवः कपिलवर्णास्त्रयः सौम्याः सोमदेवत्याः अष्टमे । श्वेतास्त्रयः वायव्याः वायुदेवत्याः अष्टमे । अविज्ञाताः चिह्नविशेषेणाज्ञातास्त्रयः अदितिदेवत्याः अष्टमे ॥ अथ नवमे । सरूपाः धातृदेवत्याः नवमे । वत्सतर्यः देवपत्नीदेवत्यास्तिस्रः नवमे ॥ ९ ॥

कृष्णा भौमा धूम्रा आन्तरिक्षा बृहन्तो दिव्याः शबला वैद्युताः सिध्मास्तारकाः ॥ १० ॥

कृष्णाः भौम्याः भूमिदेवत्यास्त्रयः नवमे । धूम्रवर्णास्त्रयः अन्तरिक्षदेवत्याः नवमे । बृहन्तो महान्तस्त्रयः दिव्या द्युदेवत्याः नवमे ॥ अथ दशमे शबलाः कर्बुरास्त्रयः वैद्युताः विद्युद्देवत्याः दशमे । सिध्मा सिध्माख्यरोगवन्तस्त्रयः तारकाः नक्षत्रदेवत्या दशमे ॥ १० ॥

धूम्रान् वसन्तायालभते श्वेतान् ग्रीष्माय कृष्णान् वर्षाभ्योऽरुणान्छरदे पृषतो हेमन्ताय पिशङ्गाञ्छिशिराय ॥ ११ ॥

धूम्रवर्णान् मीनजान् वसन्ताय वसन्तदेवतामालभते

नियुनक्ति दशमे । श्वेतान् त्रीन् ग्रैष्माय दशमे । कृष्णवर्णान् त्रीन् वर्षाभ्यः दशमे ॥ अथैकादशे अरुणान् रक्तान् त्रीन् शरदे एकादशे । पृषतः नानावर्णविन्दुयुक्तान् त्रीन् हेमन्ताय एकादशे । पिशङ्गान् लोहितमिश्रकपिलवर्णान् त्रीन् शिशिराय एकादशे ॥ ११ ॥

त्र्यविर्यो गायत्र्यै पञ्चावयस्त्रिष्टुभे दित्यवाहो जगत्यै त्रिवत्सा अनुष्टुभे तुर्य्यवाह उष्णिहे ॥ १२ ॥

सार्धसंवत्सरास्त्रयः गायत्र्यै एकादशे । सार्धद्विसंवत्सरास्त्रयः त्रिष्टुभे एकादशे ॥ अथ द्वादशे यूपे । दित्यवाहः द्विसंवत्सरास्त्रयो जगत्यै द्वा० । त्रिवत्साः त्रिवर्षाः त्रयोऽनुष्टुभे द्वा० । तुर्य्यवाहः सार्धत्रिसंवत्सरास्त्रय उष्णिहे द्वा० ॥ १२ ॥

पष्ठवाहो विराज उक्षाणो बृहत्या ऋषभाः ककुभेऽनड्वाहः पङ्क्त्यै धेनवोऽतिच्छन्दसे ॥ १३ ॥

पष्ठवाहः चतुःसंवत्सरास्त्रयो विराजे द्वा० । उक्षाणः सेचनसमर्था युवानस्त्रयः बृहत्यै द्वा० ॥ अथ त्रयोदशे यूपे । ऋषभाः उक्ष्णोऽप्यधिकवयस्काः त्रयः ककुभे त्रयोदशे । अनड्वाहः शकटवहनसमर्था अजास्त्रयः पङ्क्त्यै त्रयो० । धेनवः नवप्रसूता अजास्तिस्रः अतिच्छन्दसे त्रयो० ॥ १३ ॥

कृष्णग्रीवा आग्नेया बभ्रवः सौम्या उपध्वस्ताः सावित्रा वत्सतर्य्यः सारस्वत्यः श्यामाः

पौ॒ष्णाः पृश्न॑यो मारुता ब॑हुरू॒पा वै॑श्वदे॒वा व॒शा द्या॑वापृथि॒वी॒या॑ः ॥ १४ ॥

अथ चातुर्मास्यदेवाः पशवः श्वेताः मीर्य्या इत्यन्ताः। तत्र प्रथमं वैश्वदेवपर्व्वपशव उच्यन्ते। कृष्णग्रीवाः त्रयः आग्नेयाः त्रयो०। बभ्रवः कपिलास्त्रयः सौम्याः॥ अथ चतुर्दशे यूपे। उपध्वस्ताः उपध्वंसनमधः पतनं तद्गुणविशिष्टा वर्णान्तरमिश्रिता वा त्रयः सवितृदेवताः चतु०। वत्सतर्य्यः तिस्रः सरस्वतीदेवताः चतु०। श्यामाः शुक्लकृष्णवर्णाः पौष्णाः पूषदेवत्याः चतु०। पृश्नयः तनुकाया विचित्रवर्णा वा त्रयो मरुद्देवताः चतु०। बहुरूपास्त्रयो वैश्वदेवाः चतु०॥ अथ पञ्चदशे। वशाः वन्ध्यास्तिस्रो द्यावापृथिवीयाः द्यावापृथिवीदेवत्याः पञ्च०॥ १४॥

उ॒क्ताः स॑ञ्च॒रा ए॒ता ऐ॑न्द्रा॒ग्नाः कृ॒ष्णा वा॑रु॒णाः पृश्न॑यो मारु॒ताः का॒यास्तू॑प॒राः ॥ १५ ॥

अथ वरुणप्रघासपर्वपशव उच्यन्ते। सञ्चरशब्देन कृष्णग्रीवा आग्नेया इत्यादयः पूर्वकण्डिकोक्ताः पञ्चदश पशव उच्यन्ते पञ्च सञ्चराणि हवींषि भवन्तीति वत् यथा चातुर्मास्येषु चतुर्ष्वपि पर्वसु आग्नेयादीनि पञ्च हवींषि समानानि एवमत्रापि चतुर्णां पर्वणां सम्बन्धिनाम् आद्यानां पञ्चानां देवानामाद्या एते पञ्चदश पशवः समाना एव भवन्ति। तेन संचरा उक्ताः आग्नेयादयः पञ्चदश पशव उक्ता इत्यर्थः। आग्नेयाः कृष्णग्रीवास्त्रयः पञ्चदशे। सौम्याः बभ्रवस्त्रयः पञ्च०। सावित्रा उपध्वस्ताः त्रयः पञ्च०। सारस्वत्यः वत्सतर्य्यः तिस्रः पञ्च०॥ अथ षोडशे। पौष्णाः श्यामाः त्रयः षोडशे। एते

संवराः उक्ताः। एताः कर्बुरास्त्रय ऐन्द्राग्नाः इन्द्राग्निदेवताः षो०। कृष्णाः कृष्णवर्णास्त्रयो वारुणाः वरुणदेवताः षो०। पृश्नयः तनुशरीरास्त्रयः मारुताः षो०। त्रयः तूपरा निःशृङ्गाः कायाः कदेवताः षो० ॥ १५ ॥

अ॒ग्नयेऽनी॑कवते प्रथम॒जानाल॑भते म॒रुद्भ्यः॑ सान्तप॒नेभ्यः॑ सवात्यान्म॒रुद्भ्यो॑ गृहमे॒धिभ्यो॑ बष्कि॑हान्मरुद्भ्यः॑ क्रीडिभ्यः॑ सꣳसृष्टान्मरुद्भ्यः॑ स्वतवद्भ्योऽनुसृष्टान् ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशे। अथ साकमेधपशवः। प्रथमजान् मात्रा प्रथमगर्भे जातान् त्रीन् अजान् अनीकवते अनीकवद्गुणविशिष्टायाग्नये आलभते नियुनक्ति सप्त०। वातसमूहो वात्या तया सह वर्त्तन्त इति सवात्याः वातमण्डलीमध्यस्थान् त्रीनजान् सान्तपनेभ्यः मरुद्भ्यः सप्त०। बष्किहान् चिरप्रसूतान् त्रीन् गृहमेधिभ्यो मरुद्भ्यः सप्त०। संसृष्टान् सह सृष्टान् त्रीन् क्रीडिभ्यो मरुद्भ्यः सप्त०। अनुसृष्टान् अनु क्रमेण जातान् त्रीन् स्वतवद्भ्यो मरुद्भ्यः सप्त० ॥ १६ ॥

उ॒क्ताः स॑ञ्च॒रा॑ ए॒ता॑ ऐन्द्रा॒ग्नाः प्रा॑शृ॒ङ्गा मा॑हे॒न्द्रा ब॑हुरू॒पा वै॑श्वकर्म॒णाः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशे यूपे महाहविःपशवः कृष्णग्रीवादयः पञ्चदश पूर्ववत् ॥ अथैकोनविंशतितमे एताः कर्बुरास्त्रय ऐन्द्राग्नाः एकोन०। प्राशृङ्गाः संहितायां दीर्घः प्रकृष्टशृङ्गयुक्ता माहेन्द्राः महेन्द्रदेवताः एकोन०। बहुरूपास्त्रयो वैश्वकर्मणाः विश्वकर्मदेवताः एकोन० ॥ १७ ॥

धूम्रा बभ्रुनीकाशाः पितृणाᳬ सोमवतां बभ्रवो धूम्रनीकाशाः पितृणां बर्हिषदां कृष्णा बभ्रुनीकाशाः पितृणामग्निष्वात्तानां कृष्णाः पृषन्तस्त्रैयम्बकाः ॥ १८ ॥

अथ पित्र्येष्टिदेवतापशवः । धूम्राः कृष्णवर्णमिश्रा लोहितवर्णाः बभ्रुनीकाशाः कपिलवर्णसदृशास्त्रयः पशवः सोमवतां पितृणां नियोज्याः एकोन० । बभ्रवः कपिलाः धूम्रनीकाशाः धूम्रा इव नितरां काशन्ते इति तादृशास्त्रयः बर्हिषदां पितृणामेकोन० ॥ अथ विंशे यूपे । कृष्णा बभ्रुनीकाशाः अग्निष्वात्तानां पितृणां विंशे । कृष्णाः पृषन्तः बिन्दुयुक्ताः त्रैयम्बकाः त्र्यम्बकदेवताः विंशे ॥ १८ ॥

उक्ताः सञ्चरा एताः शुनासीरीयाः श्वेता वायव्याः श्वेताः सौर्य्याः ॥ १९ ॥

अथ शुनासीरीयपशवः । तत्र सञ्चराः आग्नेयादयः पञ्चदशोक्ताः । तेन कृष्णग्रीवा आग्नेयाः विंशे । बभ्रवः सौम्याः विंशे । उपध्वस्ताः सावित्राः विंशे ॥ अथैकविंशे यूपे । वत्सतर्य्यः सारस्वत्यः एकविंशे । श्यामाः पौष्णाः एक० । एताः कर्बुराः शुनासीरीयाः शुनासीरदेवताः एक० । श्वेताः त्रयो वायव्याः वायुदेवत्याः एक० । श्वेताः त्रयः सूर्याः सूर्यदेवताः एक० ॥ एवं समाप्ताः यूपाः । इत्यश्वाद्याः सौर्य्यान्ताः सप्तविंशत्यधिकशतत्रयं ग्राम्याः पशवः सर्वे उक्ताः ॥ १९ ॥

वसन्ताय कपिञ्जलानालभते ग्रीष्माय कलविङ्कान् वर्षाभ्यस्तित्तिरीञ्छरदे वर्त्तिका हे-

मन्ताय ककरान्छिशिराय विककरान् ॥ २० ॥

अथारण्याः पशव उच्यन्ते॥ अत्रैकविंशतिर्यूपाः तेषां यूपानां विंशतिरन्तरालानि तेष्वन्तरालेषु अन्तरालोत्पत्तिक्रमेण कपिञ्जलादयस्त्रयोदश त्रयोदश पशव आलम्भनीयाः। अत्र यूपान्तरालेष्वारण्यपशूनां बन्धनोपाय उक्तो मानवसूत्रे नाडीषु शुषिमशकान् करण्डेषु सर्पान् पञ्जरेषु मृगव्याघ्रसिंहान् कुम्भेषु मकरमत्स्यमण्डूकान् जालेषु पक्षिणः कारासु हस्तिनो नौषु चौदकानि यथार्थमितरानिति। ये पशवो येनोपायेन यूपान्तरालेषु तिष्ठन्ति ते तेनोपायेन स्थापनीया इति तात्पर्य्यम्॥ अत्र येषामारण्यजीववाचिपदानामर्था न ज्ञायन्ते ते निगमनिरुक्तनिघण्टुव्याकरणोणादिवृत्त्यभिधानग्रन्थेभ्यो विलोक्यावगन्तव्याः आटवीकेभ्यश्च लक्षणीयाः॥ तत्र प्रथमोत्पन्ने यूपान्तराले त्रीन् कपिञ्जलान् वसन्ताय आलभते नियुनक्ति। त्रीन् कलविङ्कान् चटकान् ग्रीष्माय। तित्तिरीन् त्रीन् वर्षाभ्यः। वर्त्तिका पक्षिविशेषान् शरदे। तत्रस्त्रयाणां ककराणां मध्ये एकं ककरं हेमन्ताय॥ अथ द्वितीयेऽवकाशे शिष्टौ द्वौ ककरौ पक्षिविशेषौ हेमन्ताय। त्रीन् विककरान् शिशिराय॥ २०॥

समुद्राय शिशुमारानालभते पर्जन्याय मण्डूकानद्भ्यो मत्स्यान् मित्राय कुलीपयान् वरुणाय नाक्रान्॥ २१ ॥

त्रीन् शिशुमारान् जलचरजन्तून् समुद्रायालभते। त्रीन्मण्डूकान् भेकान् पर्ज्जन्याय। त्रयाणां मत्स्यानां मध्ये द्वौ अद्भ्यः अथ तृतीयेऽवकाशे एकं शिष्टं मत्स्यमद्भ्यः। त्रीन् कुलीपयान्

जलजान् मित्राय। त्रीन् नाक्रान् नक्रा एव नाक्रास्तान् जलचरान् वरुणाय ॥ २१ ॥

सोमाय हुंसानालभते वायवे बलाका इन्द्राग्निभ्यां क्रुञ्चान् मित्राय मद्गून् वरुणाय चक्रवाकान् ॥ २२ ॥

त्रीन् हंसान् सोमाय। तिस्रो बलाकाः बकपत्नीः वायवे ॥ अथ चतुर्थेऽवकाशे। त्रीन् क्रुञ्चान् पक्षिणः इन्द्राग्निभ्याम्। त्रीन् मद्गून् जलकाकान् मित्राय। त्रीन् चक्रवाकान् वरुणाय ॥ २२ ॥

अग्नये कुटरूनालभते वनस्पतिभ्य उलूकानग्नीषोमाभ्यां चाषानश्विभ्यां मयूरान् मित्रावरुणाभ्यां कपोतान् ॥ २३ ॥

त्रीन् कुटरून् कुक्कुटानग्नये। ततस्त्रयाणामुलूकानां मध्ये एकमुलूकं वनस्पतिभ्यः ॥ अथ पञ्चमेऽवकाशे द्वौ उलूकौ काकवैरिणौ। त्रीन् चाषानग्नीषोमाभ्यां त्रीन् मयूरानश्विभ्यां त्रीन् कपोतान् मित्रावरुणाभ्याम् ॥ २३ ॥

सोमाय लवानालभते त्वष्ट्रे कौलीकान् गोषादीर्देवानां पत्नीभ्यः कुलीका देवजामिभ्योऽग्नये गृहपतये पारुष्णान् ॥ २४ ॥

त्रयाणां लवानां लावकानां मध्ये द्वौ सोमाय ॥ अथ षष्ठेऽवकाशे एकं लवं सोमाय। कौलीकान् पक्षिणः त्वष्ट्रे। तिस्रो गोषादीः गवां सादयित्रीः पक्षिणीः देवानां पत्नीभ्यः। तिस्रः कुलीकाः पक्षिणीः देवजामिभ्यः देववधूभ्यः जामिः

स्वस्वकुलस्त्रियोः । त्रीन् पारुष्णसंज्ञान् गृहपतयेऽग्नये ॥ २४ ॥

अह्ने पारावतानालभते रात्र्यै सीचापूरहोरात्रयोः सन्धिभ्यो जतूर्मासेभ्यो दात्यौहान् संवत्सराय महतः सुपर्णान् ॥ २५ ॥

अथ सप्तमेऽवकाशे त्रीन् पारावतान् कलरवानह्ने तिस्रः सीचापूः पक्षिणीः रात्र्यै तिस्रो जतूः पात्राख्याः पक्षिणीः अहोरात्रयोः सन्धिभ्यः । त्रीन् दात्यूहान् कालकण्ठान् मासेभ्यः त्रयाणां महतां सुपर्णानां मध्ये एकं संवत्सराय ॥ अथाष्टमेऽवकाशे द्वौ महान्तौ सुपर्णौ संवत्सराय ॥ २५ ॥

भूम्या आखूनालभतेऽन्तरिक्षाय पाङ्क्त्रान् दिवे काशान् दिग्भ्यो नकुलान् बभ्रुकानवान्तरदिशाभ्यः ॥ २६ ॥

भूम्यै आखून् मूषकान् त्रीन् पाङ्क्त्रान् मूषकजातिविशेषानन्तरिक्षाय काशान् तद्वदेव दिवे त्रीन् नकुलान् दिग्भ्यः तत्र द्वौ अष्टमे ॥ अथ नवमे एकम् । त्रीन् बभ्रुकानवान्तरदिशाभ्यः ॥ २६ ॥

वसुभ्य ऋश्यानालभते रुद्रेभ्यो रुरूनादित्येभ्यो न्यङ्कून् विश्वेभ्यो देवेभ्यः पृषतान् साध्येभ्यः कुलुङ्गान् ॥ २७ ॥

त्रीनृश्यान् वसुभ्यः ऋश्यादयो मृगविशेषाः । रुद्रेभ्यः रुरून् । त्रीन् न्यङ्कूनादित्येभ्यः ॥ अथ दशमेऽवकाशे त्रीन् पृषतान् विश्वेभ्यो देवेभ्यः त्रीन् कुलुङ्गान् साध्येभ्यः ॥ २७ ॥

ईशानाय परस्वत आलभते मित्राय गौरान् वरुणाय महिषान् बृहस्पतये गवयाँस्त्वष्ट्र उष्ट्रान् ॥ २८ ॥

परस्वतः मृगविशेषानीशानाय । त्रीन् गौरान् मृगान् मित्राय त्रीन् महिषान् वरुणाय तत्रैकं दशमे ॥ अथैकादशेऽवकाशे त्रीन् गवयान् गोसदृशानारण्यपशून् बृहस्पतये त्रीनुष्ट्रान् त्वष्ट्रे ॥ २८ ॥

प्रजापतये पुरुषान् हस्तिन आलभते वाचे प्लुषीँश्चक्षुषे मशकाञ्छ्रोत्राय भृङ्गाः ॥ २९ ॥

प्रजापतये पुरुषान् हस्तिनः त्रीन् । त्रीन् प्लुषीन् वक्रतुण्डान् वाचे तन्मध्ये द्वौ प्लुषौ एकादशे ॥ अथ द्वादशेऽवकाशे एकं प्लुषिम् । त्रीन् मशकान् चक्षुषे । त्रयो भृङ्गाः श्रोत्राय नियोज्याः ॥ २९ ॥

प्रजापतये च वायवे च गोमृगो वरुणायारण्यो मेषो यमाय कृष्णो मनुष्यराजाय मर्कटः शार्दूलाय रोहिदृषभाय गवयी क्षिप्रश्येनाय वर्त्तिका नीलङ्गोः कृमिः समुद्राय शिशुमारो हिमवते हस्ती ॥ ३० ॥

प्रजापतये च वायवे च एको गोमृगः गवयः । एक आरण्यो मेषो वरुणाय । एकः कृष्णो मेषो यमाय । एको मर्कटः मनुष्यराजाय । एको रोहिदृष्यः शार्दूलाय । एका गवयी ऋषभाय तदाख्यदेवाय ॥ अथ त्रयोदशेऽवकाशे एका वर्त्तिका क्षिप्रश्येनाय देवाय । एकः कृमिः कीटः नीलङ्गोः

नीलङ्गवे। शिशुमारः एको जलचरः समुद्राय। हस्ती हिमवते ॥ ३० ॥

मयुः प्राजापत्य उलो हलिक्ष्णो वृषदंशस्ते धात्रे दिशां कङ्को धुङ्क्षाग्नेयी कलविङ्को लोहिताहिः पुष्करसादस्ते त्वाष्ट्रा वाचे क्रुञ्चः ॥ ३१ ॥

मयुः प्राजापत्यः तुरङ्गवदनः किन्नरः प्रजापतिदैवतः। उलो मृगविशेषः हलिक्ष्णः सिंहविशेषः वृषदंशो विडालः ते त्रयो धात्रे। एकः कङ्कः बकः दिशां दिग्भ्यः। एका धुङ्क्षा पक्षिणी आग्नेयी अग्निदेवत्या। कलविङ्कः चटकः लोहिताहिः रक्तवर्णसर्पः पुष्करसादो पुष्करे सीदतीति कमलभक्षी पक्षिविशेषः ते त्रयः त्वाष्ट्राः त्वष्टृदेवताः। अथ चतुर्दशोऽवकाशे एकः क्रुञ्चः वाचे ॥ ३१ ॥

सोमाय कुलुङ्ग आरण्योऽजो नकुलः शका ते पौष्णाः क्रोष्टा मायोरिन्द्रस्य गौरमृगः पिद्वो न्यङ्कुः कक्कटस्तेऽनुमत्यै प्रतिश्रुत्कायै चक्रवाकः ॥ ३२ ॥

कुलुङ्गः कुरङ्गो हरिण एकः सोमाय। आरण्यो वनजोऽजश्छागः नकुलः शका शकुन्तिः एते त्रयः पौष्णाः पूषदेवत्याः। क्रोष्टा शृगालो मायोर्देवस्य। एको गौरमृगः इन्द्रस्य। पिद्वो मृगविशेषः न्यङ्कुः अपि कक्कटः स एव ते त्रयोऽनुमत्यै। चक्रवाकः प्रतिश्रुत्कायै ॥ ३२ ॥

सौरी बलाका शार्गः सृजयः शयाण्डकस्ते

मै॒त्रा: सर॑स्वत्यै॒ शारि॑: पुरुष॒वाक् श्वा॒विद्भौ॒मी शा॑र्दू॒लो वृक॑: पृदा॑कु॒स्ते म॒न्यवे॒ सर॑स्वते॒ शुक॑ पुरुष॒वाक् ॥ ३३ ॥

वलाका वकस्त्री सूर्य्यदेवत्या । शार्गः पक्षिविशेषः ॥ अथ पञ्चदशेऽवकाशे सृजयः पक्षिविशेषः अयाखुकोऽपि ते मैत्राः मित्रदेवत्याः पुरुषवाक् मनुष्यवद्वादिनी शारिः शुकी सरस्वत्यै । श्वावित् सेधा भौमी भूदेवत्या शार्दूलो व्याघ्रः वृकः चित्रकः पृदाकुः सर्पः ते त्रयो मन्यवे । पुरुषवाक् शुकः सरस्वते समुद्राय ॥ ३३ ॥

सु॒प॒र्णः पा॑र्ज॒न्य आ॒तिर्वा॑ह॒सो द॒र्वि॑दा॒ ते वा॒यवे॒ बृह॒स्पत॑ये वा॒चस्पत॑ये पैङ्गरा॒जोऽल॒ज आ॑न्तरि॒क्षः प्लवो म॒द्गुर्मत्स्य॒स्ते न॑दीप॒तये॑ द्यावापृथि॒वीय॑: कू॒र्मः ॥ ३४ ॥

सुपर्णः गरुत्मान् पार्जन्यः पर्जन्याय आतिः आडी वाहसः दार्विदा काष्ठकुट्टः ते त्रयः पक्षिविशेषाः वायवे । बृहस्पतये वाचस्पतये वाचो वाण्याः पतये इति बृहस्पतिविशेषणम् ईदृशाय बृहस्पतये पैङ्गराजः पक्षिविशेषः ॥ अथ षोडशेऽवकाशे अलजः पक्षिविशेषः आन्तरिक्षः अन्तरिक्षदेवतः । प्लवः जलपक्षी मद्गुः कारण्डवः मत्स्यः ते नदीपतये । कूर्मः कच्छपः द्यावापृथिवीयः द्यावापृथिवीदेवतः ॥ ३४ ॥

पु॒रु॒ष॒मृगश्च॒न्द्रम॑सो गो॒धा काल॑का दार्वा॒घाटस्ते॒ वन॒स्पती॑नां कृक॒वाकु॑: सावि॒त्रो ह॒ꣳसो

वातस्य नाक्रो मकरः कुलीपयस्तेऽकूपारस्य क्रियै शल्यकः ॥ ३५ ॥

पुरुषमृगः पुंमृगः चन्द्रमसः। गोधा कालका पक्षिविशेषः दार्वाघाटः सारसः ते वनस्पतीनाम्। कृकवाकुः ताम्रचूडः सावित्रः सवितृदेवतः हंसः वातस्य नाक्रः मकरः कुलीपयः ते त्रयो जलचरविशेषाः अकूपारस्य समुद्रस्य त्रयाणां मध्ये द्वौ षोडशे॥ अथ सप्तदशेऽवकाशे एकः कुलीपयः अकूपारस्य। शल्यकः श्वावित् क्रियै देव्यै ॥ ३५ ॥

एण्यह्नो मण्डूको मूषिका तित्तिरिस्ते सर्पाणां लोपाश आश्विनः कृष्णो रात्र्या ऋक्षो जतूः सुषिलीका त इतरजनानां जहका वैष्णवी ॥ ३६ ॥

एणी मृगी अह्नः आलभ्या। मण्डूको मूषिका तित्तिरिः ते त्रयः सर्पाणाम्। लोपाशः वनचरविशेषः आश्विनः अश्विदेवतः। कृष्णो मृगः रात्र्यै। ऋक्षः भल्लूकः जतूः सुषिलीका एतौ पक्षिविशेषौ ते त्रयः इतरजनानां देवानाम्। जहका गात्रसङ्कोचनी वैष्णवी विष्णुदेवत्या ॥ ३६ ॥

अन्यवापोऽर्धमासानामृश्यो मयूरः सुपर्णास्ते गन्धर्वाणामपामुद्रो मासां कश्यपो रोहित्कुण्डृणाची गोलत्तिका तेऽप्सरसां मृत्यवेऽसितः ॥ ३७ ॥

अन्यवापः कोकिलाख्यः पक्षिविशेषोऽर्धमासानां पशुः॥ अथाष्टादशेऽवकाशे। ऋश्यो मृगविशेषः मयूरः बर्ही सुपर्णो

गरुत्मान् ते गन्धर्वाणां पशवः । उद्रः जलचरः कर्कटसंज्ञः अपां पशुः । कश्यपः कच्छपः मासां मासानाम् । रोहित् ऋष्यः कुण्डृणाची वनचरोविशेषः गोलत्तिकापि ते त्रयोऽप्सरसाम् । असितः कृष्णः पशुर्मृत्यवे ॥ ३७ ॥

वर्षाहूर्ऋतूनामाखुः कशो मान्थालस्ते पितॄणां बलायाजगरो वसूनां कपिञ्जलः कपोत उलूकः शशस्ते निर्ऋत्यै वरुणायारण्यो मेषः ॥ ३८ ॥

वर्षाहूः वर्षाभूः भेकी ऋतूनाम् । आखुः मूषकः कशः मान्थालश्च तद्विशेषौ ते त्रयः पितॄणाम् ॥ अथैकोनविंशे । अजगरो महासर्पः बलाय । कपिञ्जलो वसूनाम् । कपोतः उलूकः शशः ते निर्ऋत्यै । आरण्यो मेषो वरुणाय ॥ ३८ ॥

श्वित्र आदित्यानामुष्ट्रो घृणीवान् वार्ध्रीनसस्ते मत्या अरण्याय सृमरो रुरू रौद्रः क्वयिः कुटरुर्दात्यौहस्ते वाजिनां कामाय पिकः ॥३९॥

श्वित्रः श्वेतः पशुरादित्यानाम् । उष्ट्रः दीर्घग्रीवः घृणिवान तेजस्वी पशुविशेषः संहितायां घृणिशब्ददीर्घः वार्ध्रीनसो कण्ठे स्तनवानजः ते त्रयो मत्यै देव्यै । सृमरः गवयोऽरण्याय देवाय । रुरुः मृगः रौद्रः रुद्रदेवतः क्वयिः पक्षिविशेषः ॥ अथ विंशोऽवकाशे । कुटरुः कुक्कुटः दात्यौहः कालकण्ठः ते त्रयो वाजिनां देवानाम् । पिकः कोकिलः कामाय ॥ ३९ ॥

खड्गो वैश्वदेवः श्वा कृष्णः कर्णो गर्दभस्तरक्षुस्ते रक्षसामिन्द्राय सूकरः सिंहो मारुतः

कृ॒क॒ला॒सः पि॒प्पका॑ श॒कुनि॒स्ते श॑र॒व्यायै॒ विश्वे॑षां दे॒वानां॑ पृष॒तः ॥ ४० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

खड्गो मृगविशेषो विश्वदेवदेवतः। एकः कृष्णः श्वा सारमेयः द्वितीयः कर्णो लम्बकर्णो गर्दभः तृतीयस्तरक्षुः मृगादनः ते त्रयो रक्षसां पशवः। सूकरः इन्द्राय। सिंहो मारुतः मरुद्देवतः। कृकलासः सरटः पिप्पका पक्षिणी शकुनिः पक्षी ते त्रयः शरव्यायै। एकः पृषतः मृगविशेषो विश्वेषां देवानां पशुर्भवति विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं वियुनज्मीति योज्यः॥ एवं षष्ठ्यधिकं शतद्वयमारण्याः पशव उक्ताः॥ अत्र द्वाविंशतिरेकादशिनः सप्तविंशत्यधिकानि त्रीणि शतानि अश्वादयः सौर्य्यान्ताः षष्ठ्यधिकं शतद्वयं कपिञ्जलादयः पृषतान्ता आरण्याः पशवः सर्वे मिलित्वा षट् शतानि नवाधिकानि पशवो भवन्ति। श्लोकश्च। षट् शतानि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि। अश्वमेधस्य यज्ञस्य नवभिश्चाधिकानि चेति॥ तेष्वारण्याः सर्वे उत्स्रष्टव्या न तु हिंस्याः ॥ ४० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।
गतोऽध्यायश्चतुर्विंशो देवतापशुवाचकः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

शादं दद्भिरवकां दन्तमूलैर्मृदं वर्स्वैस्तेगान् दꣳष्ट्राभ्याꣳ सरस्वत्या अग्रजिह्वं जिह्वाया उत्सादमवक्रन्देन तालु वाजꣳ हनुभ्यामप आस्येन वृषणमाण्डाभ्यामादित्याँ श्मश्रुभिः पन्थानं भ्रूभ्यां द्यावापृथिवी वर्त्तोभ्यां विद्युतं कनीनकाभ्याꣳ शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा पार्य्याणि पक्ष्माण्यवार्य्या इक्षवोऽवार्य्याणि पक्ष्माणि पार्य्या इक्षवः ॥ १ ॥

प्रणम्य कमलानाथं गणेशं गिरिजां गिरम् । पञ्चविंशेऽयमध्याये वेददीपो मयेर्यते ॥ का० [२०, ८, ५, ६] स्विष्टकृद्वनस्पत्यन्तरे शूल्यꣳ हुत्वा देवताश्वाङ्गेभ्यो जुहोत्यमुष्मै स्वाहेति प्रतिदेवतꣳ शादप्रभृतित्वगन्तेभ्यो विमुखाश्च परेभ्य इति । स्विष्टकृद्वनस्पत्योरन्तरे वनस्पतियागानन्तरं स्विष्टकृद्यागात् पूर्वं शूले अर्पितं मांसं प्राजापत्योऽश्व इति वचनात् प्रजापतये हुत्वा अमुष्मै स्वाहेति प्रतिदेवतं शादादित्वगन्तेभ्यो देवताश्वाङ्गेभ्यो देवताभ्योऽश्वाङ्गेभ्यश्च घृतं जुहुयात् अनादेशे घृतस्योक्तत्वात् । तत्र शादं दद्भिरित्यादि पृथिवीं त्वचेत्यन्तः संहिताभागो ब्राह्मणं न मन्त्राः । शादादयो देवाः दन्ताद्यङ्गानि । ततश्चतुर्थ्यन्तीतमाज्यं गृहीत्वा गृहीत्वा शादाय स्वाहा दद्भ्यः स्वाहा अवकाभ्यः स्वाहा दन्तमूलेभ्यः स्वाहेत्यादि पृथिव्यै स्वाहा त्वचे स्वाहेत्यन्तं जुहुयादित्येकः पक्षः शाखा-

न्तरोदितः। स्वपक्षे तु शादं दद्भिः प्रीणामि स्वाहेत्यादिहोम-मन्त्राः। देवता भोक्त्री द्वितीयया निर्दिश्यते अश्वाङ्गं भोग्यं तृतीयया करणविभक्त्या निर्दिश्यते। क्वचित् केवला देवतैव यथा शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहेति क्वचिदन्यविभक्त्यैव द्रव्य-देवतयोर्निर्देशः यथा अग्नेः पक्षतिर्वायोर्निपक्षतिरिति। तथा च श्रुतिः [१३, ३, ५, १] शादं दद्भिरवकां दन्तमूलैरित्याज्य-मवदानानि कृत्वा प्रत्याख्यायं देवताभ्य आहुतीर्जुहोति या एव देवता अपिभागास्ता भागधेयेन समर्धयतीति। अस्याय-मर्थः। शादं नाम देवमश्वस्य दद्भिर्दन्तैः प्रीणामीति शेषः स्वाहाकारो दानार्थः ततश्च शादं दद्भिः प्रीणामि स्वाहेति एवमन्यान्यपि योज्यानि। आज्यमवदानानि कृत्वा आज्यमे-वाश्वाङ्गत्वेन परिकल्प्य प्रत्याख्यायमवदानमवदानं प्रति शादादिदेवता आख्यायाख्यायाज्याहुतीर्जुहोति सङ्कल्पिता-श्वाङ्गभावा घृताहुतीः शादादिभ्यो ददाति एवं कुर्वन्नपिभागाः कल्पितभागास्ता भागेन समर्धयति प्रीणातीत्यर्थः॥ अथ संहितार्थः। दद्भिरश्वदन्तैः शादं देवं प्रीणामि। दन्तमूलैर-वकां देवतां प्रीणामि। वर्स्वैर्दन्तपीठैर्मृदं देवतां प्रीणामि वर्स्वं स्याद्दन्तपीठिका। शादादयोऽप्रसिद्धा देवाः आदित्यादयः प्रसिद्धाः। दंष्ट्राभ्यां तेगां देवतां प्रीणामि। सरस्वत्यै अग्र-जिह्वम् अत्र चतुर्थ्या देवतोद्देशः प्रथमयाङ्गस्य अतो विभक्ति-व्यत्ययः जिह्वाया अग्रमग्रजिह्वं जिह्वाग्रेण सरस्वतीं प्रीणामि। जिह्वायाः उत्सादम् अत्र षष्ठ्याश्वाङ्गोद्देशः द्वितीयया देवस्य विभक्तिव्यत्ययः जिह्वयोत्सादं देवं प्रीणामि। अवक्रन्देन तालु अत्र देवे तृतीया अङ्गे प्रथमा व्यत्ययः तालुना अवक्रन्दं देवं प्रीणामि। वाजं हनुभ्याम् हनुभ्यां वक्त्रैकदेशाभ्यां वाजं देवं प्रीणामि। आस्येन मुखेनापो देवताः प्रीणामि। आण्डाभ्यां

वृषणाभ्यां वृषणं देवं प्रीणामि। श्मश्रुभिर्मुखकेशैरादित्यान् प्रीणामि। भ्रूभ्यां ललाटगरोमपङ्क्तिभ्यां पन्थानं देवं प्रीणामि। वर्त्तौ: पक्ष्मपङ्क्तिः ताभ्यां द्यावापृथिव्यौ देवते प्रीणामि। कनीनकाभ्यां नेत्रमध्यगकृष्णगोलाभ्यां विद्युतं देवतां प्रीणामि। शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा देवोद्देश एव न त्वङ्गम् शुक्लाय कृष्णाय देवाय सुहुतमस्तु यद्वा चतुर्थ्या-स्वाङ्गमेव निर्दिश्यते प्राजापत्योऽश्व इति वचनाद्देवोऽध्याहर्त्तव्यः शुक्लेन कृष्णेन चाश्वाङ्गेन प्रजापतिं प्रीणामि एवं लोमभ्यः स्वाहेत्यादावपि बोध्यम्। पार्य्याणि पक्ष्माणि अत्र तद्धितेन देवतोद्देशः पक्ष्माणि नेत्रोपरिलोमानि पार्य्याणि पार-देवत्यानि ततः पक्ष्मभिः पारं प्रीणामि। इक्षवो नेत्राधोभा-गरोमाणि अवारदेवत्याः ततः इक्षुभिरवारं प्रीणामि। विप-रीतं वा अवार्य्याणि अवारदेवत्यानि पक्ष्माणि इक्षवः पार्य्याः पारदेवत्याः ॥ १ ॥

वातं प्राणेनापानेन नासिके उपयाम-मधरेणौष्ठेन सदुत्तरेण प्रकाशेनान्तरमनूकाशेन बाह्यं निवेष्यं मूर्ध्ना स्तनयित्नुं निर्बाधेना-शनिं मस्तिष्केण विद्युतं कनीनकाभ्यां कर्णा-भ्याꣳ श्रोत्रꣳ श्रोत्राभ्यां कर्णौ तेदनीमधरक-ण्ठेनापः शुष्ककण्ठेन चित्तं मन्याभिरदितिꣳ शीर्ष्णा निर्ऋतिं निर्जर्जल्पेन शीर्ष्णा संक्रोशैः प्राणान् रेष्माणꣳ स्तुपेन ॥ २ ॥

अश्वस्य प्राणवायुना वातं प्रीणामि। अपानवायुना नासिकासंज्ञे द्वे देवते प्रीणामि। अधस्तनेन ओष्ठेन उपयामं देवं प्रीणामि। उपरितनेन ओष्ठेन सत्संज्ञं देवं प्रीणामि। प्रकाशेनोपरितनदेहकान्त्या अन्तरं देवं प्रीणामि। उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति [पा० ६, ३, १२२] अनो-दीर्घः अनूकाशेनाधस्तनदेहकान्त्या वाह्यं देवं प्रीणामि। मूर्ध्ना मस्तकेन निवेष्यं देवं प्रीणामि। निश्चितं बध्यते निर्बाधः शिरोऽस्थिमध्यसंलग्नो मज्जाभागः तेन स्तनयित्नुं देवं प्रीणामि। मस्तके भवं मस्तिष्कं शिरोमध्यस्थो जर्जरो मांसभागः मस्तिष्कं गोर्दमित्यमरः [२, ६, ६५] मस्तकमिष्यति गच्छति मस्तिष्कम् इष गतौ मस्तकमज्जेति क्षीरस्वामी तेन मस्तिष्केणाशनिं देवं प्रीणामि। विद्युतं कनीनकाभ्यां प्रीणा-मीति पूर्ववत्। कर्णाभ्यां श्रोत्रम् अत्राश्वाङ्गात्मिका एव देवता कर्णाभ्यां कर्णशष्कुलीभ्यां श्रोत्रं देवं प्रीणामि। श्रोत्रे-न्द्रियाभ्यां कर्णौ देवौ प्रीणामि। कण्ठाधोभागेन तेदनीं देवतां प्रीणामि। शुष्कश्चासौ कण्ठश्च शुष्ककण्ठम् कण्ठस्य यः शुष्को निर्मांसो देशः तेनापो देवताः प्रीणामि। पश्चाद्ग्रीवा शिरा मन्येति [२, ६, ६५] अमरः ग्रीवापश्चाद्भागे कृकाटि-कायां शिरा मन्या मन्यत इति मन्या संज्ञायां समजेति [पा० ३, ३, ९९] क्यप् ग्रीवापश्चान्नाडीभिश्चित्तं प्रीणामि। शीर्ष्णा शिरसादितिं देवतां प्रीणामि शीर्षस्य शीर्षन्नादेशः शसादौ। नितरां जर्जरीभूतेन शिरोभागेन निर्ऋतिं देवं प्रीणामि। सम्यक् क्रोशन्ति शब्दायन्ते तानि सङ्क्रोशानि गच्छतोऽश्वस्य यान्यङ्गानि शब्दं कुर्वन्ति तैरङ्गैः प्राणान् देवान् प्रीणामि। स्तुप उच्छ्राये स्तुपेन उच्छ्रितेन शिखाभूतेनाङ्गेन रेष्माणं देवं प्रीणाति॥ २॥

मशकान् केशै॒रिन्द्र॑ꣳ स्वप॑सा वहे॑न बृह॒स्पति॑ꣳ शकुनिसा॒देन॑ कू॒र्मांछ॒फैरा॒क्रम॑णꣳ स्थू॒रा॑भ्या॑मृ॒च्चल॑ाभिः कपिञ्ज॒लान् ज॒वं जङ्घा॑भ्या॒मध्वा॑नं बा॒हुभ्या॒ं जाम्बी॑ले॒नार॑ण्यम॒ग्निम॑ति॒रुग्भ्यां पू॒षणं॑ दो॒र्भ्याम॒श्विना॒वꣳसा॑भ्याꣳ रु॒द्रꣳ रोरा॑भ्याम् ॥ ३ ॥

केशैः स्कन्धस्थरोमभिः मशकान् देवान् प्रीणामि । वहः स्कन्धस्तेनेन्द्रं प्रीणामि । कीदृशेन वहेन स्वपसा अप इति कर्मनाम शोभनमपः कर्म पर्य्याणधारणनरवहनादिकं यस्य स स्वपाः तेन । शकुनिः पक्षी तद्वत् सादो गमनम् षद्लृ विशरणगत्यादौ घञ् वेगवत् कूदनं तेन बृहस्पतिं देवं प्रीणामि । शफं क्लीवे खुरः पुमान् खुरैः कूर्मान् देवान् प्रीणामि । रलयोरैक्यम् स्थूलाभ्यां गुल्फाभ्यामाक्रमणं देवं प्रीणामि । गुल्फाधःस्था नाड्यः ऋच्चलास्ताभिः कपिञ्जलान् देवान् प्रीणामि । गुल्फजानुनोर्मध्यभागौ जङ्घा ताभ्यां जवं देवं प्रीणामि । अग्रपादयोर्जानूर्ध्वभागौ बाहू ताभ्यां अध्वानं देवं प्रीणामि । जाम्बीरं जम्बीरतरोः फलं रलयोरभेदः तदाकारो जानुमध्यभागो जाम्बीरस्तेनारण्यं देवं प्रीणामि । अत्यन्तं रोचेते तौ अतिरुचौ जानुदेशौ ताभ्यामग्निं देवं प्रीणामि । अग्रपादयोर्जान्वधो दोषौ करौ ताभ्यां पूषणं देवं प्रीणामि । अंसौ स्कन्धौ ताभ्यामश्विनौ देवौ प्रीणामि । रोरावंसग्रन्थी ताभ्यां रुद्रं प्रीणामि ॥ ३ ॥

अग्नेः प॑क्षतिर्वा॒योर्नि॑प॑क्षति॒रिन्द्र॑स्य तृ॒तीया॑

सोम॑स्य चतु॒र्थ्यदि॑त्यै पञ्चमीन्द्रा॒ण्यै ष॒ष्ठी म॒रु-
तां॑ᳪ सप्त॒मी बृह॒स्पते॑रष्ट॒म्य॑र्य॒म्णो न॑व॒मी धा॒तु-
र्द॑श॒मीन्द्र॑स्यैकाद॒शी वरु॑णस्य द्वाद॒शी य॒मस्य॑
त्रयोद॒शी ॥ ४ ॥

अत्र षष्ठ्या देवतोद्देशः प्रथमयाङ्गोद्देशः ततोऽस्त्वित्यध्याहारः। अग्नेः देवस्य पक्षतिरस्तु। पक्षः साध्यविरोधयोः बले काले पतत्रे च रुचौ पार्श्वे प्रकल्पिते इत्यभिधानोक्तेरत्र पक्षः पार्श्ववाची पक्षस्य मूलं पक्षतिः पक्षात्तिरिति [पा० ५, २, २५] मूलार्थे तिप्रत्ययः ततः पक्षस्य पार्श्वस्य मूलभूतान्यस्थीनि वङ्क्रिशब्दवाच्यानि पक्षतिशब्देनोच्यन्ते तानि च प्रतिपार्श्वं त्रयोदश भवन्ति षड्विᳪशतिरश्वस्य वङ्क्रय इति [कौषीत० ब्रा० १०, ४] श्रुतेः। तेषां क्रमेण देवतासम्बन्धं वक्ति। तत्रादौ दक्षिणपार्श्वास्थ्नां देवता आह अग्नेः पक्षतिः प्रथमं दक्षिणपार्श्वास्थि अग्नेरस्तु विभक्तिव्यत्ययो वा पक्षत्याग्निं देवं प्रीणामि। वायोर्निपक्षतिः नीचा पक्षतिर्निपक्षतिः द्वितीयं दक्षिणपार्श्वास्थि वायोर्देवस्यास्तु। एवमग्रेऽपि व्याख्येयम्। तृतीया पक्षतिरिन्द्रस्यास्तु। चतुर्थी पक्षतिः सोमस्य। अदित्यै चतुर्थी षष्ठ्यर्थे पञ्चमी पक्षतिः अदित्याः। षष्ठी पक्षतिः इन्द्राण्याः। सप्तमी पक्षतिः मरुताम्। अष्टमी पक्षतिः बृहस्पतेः नवमी पक्षतिरर्यम्णो देवस्य। दशमी धातुर्देवस्य। एकादशी पक्षतिः इन्द्रस्य। द्वादशी पक्षतिः वरुणस्य। त्रयोदशी पक्षतिः दक्षिणपार्श्वास्थि यमस्य देवस्यास्तु ॥ ४ ॥

इ॒न्द्रा॒ग्न्योः प॑क्ष॒तिः सर॑स्वत्यै॒ निप॑क्षति-
र्मि॒त्रस्य॑ तृ॒तीया॒पां च॑तु॒र्थी निर्ऋ॑त्यै पञ्च॒म्य॒ग्नी-

षोमयोः षष्ठी सर्पाणाᳯ सप्तमी विष्णोरष्टमी पूष्णो नवमी त्वष्टुर्दशमीन्द्रस्यैकादशी वरुणस्य द्वादशी यम्यै चतुर्दशी द्यावापृथिव्योर्दक्षिणं पार्श्वं विश्वेषां देवानामुत्तरम् ॥ ५ ॥

अथ वामपार्श्वास्थ्नां देवानाह। प्रथममुपरिस्थं वामपार्श्वास्थि इन्द्राग्न्योर्देवयोरस्तु। सरस्वत्यै निपञ्चतिः द्वितीया पञ्चतिः सरस्वत्याः। तृतीया पञ्चतिर्मित्रस्य देवस्य। चतुर्थी अपां देवतानाम्। पञ्चमी निर्ऋत्यै निर्ऋतेः। षष्ठी अग्नीषोमयोः। सप्तमी सर्पाणां देवानाम्। अष्टमी विष्णोर्देवस्य। नवमी पूष्णो देवस्य। दशमी त्वष्टुः। एकादशी इन्द्रस्य। द्वादशी वरुणस्य। यमस्येयं यमी त्रयोदशी पञ्चतिः यमसम्बन्धिनी चतुर्थी प्रथमार्था॥ अथ समस्तयोः पार्श्वयोर्देवानाह दक्षिणं पार्श्वं द्यावापृथिव्योरस्तु उत्तरं वामं पार्श्वं विश्वेषां देवानामस्तु ॥ ५ ॥

मरुताᳯ स्कन्धा विश्वेषां देवानां प्रथमा कीकसा रुद्राणां द्वितीयादित्यानां तृतीया वायोः पुच्छमग्नीषोमयोर्भासदौ क्रुञ्चौ श्रोणिभ्यामिन्द्राबृहस्पती ऊरुभ्यां मित्रावरुणावल्गाभ्यामाक्रमणᳯ स्थूराभ्यां बलं कुष्ठाभ्याम् ॥ ६ ॥

अथाङ्गान्तराणां देवता आह। विभक्तिव्यत्ययः। स्कन्धप्रदेशैर्मरुतो देवान् प्रीणामि। अश्वपुच्छोपरि तिस्रोऽस्थिपङ्क्तयः सन्ति तासां देवता आह। कीकसं कुल्यमस्थि चेत्यमरः [२, ६, ६८] कीकसेति शब्दं करोति कीकसमस्थि प्रथमा

कीकसा प्रथमानि कीकसानि पुच्छोपरिस्थाद्यास्थिपङ्क्ति-विश्वेषां देवानां प्रथमकीकसैर्विश्वान् देवान् प्रीणामि। द्वितीयास्थिपङ्क्तिः रुद्राणां द्वितीयै रुद्रान् प्रीणामि। तृतीयानि कीकसानि आदित्यानां तृतीयैः कीकसैरादित्यान् प्रीणामि। वायोः पुच्छं पुच्छेन वायुं प्रीणामि। भासदौ भासेते तौ भासदौ नितम्बौ तावग्नीषोमयोः भासद्भ्यामग्नीषोमौ प्रीणामि। कुञ्चौ श्रोणिभ्यां पुनः पूर्ववदङ्गात् तृतीया कटिः श्रोणिः कुकुद्मतीत्यमरः [२, ६, ७४] श्रोणिभ्यां दक्षवामाभ्यां कटिप्रदेशाभ्यां कुञ्चौ देवौ प्रीणामि। इन्द्राबृहस्पती ऊरुभ्याम् सक्थि क्लीवे पुमानूरुरित्यमरः [२, ६, ७३] ऊरुभ्यामिन्द्राबृहस्पती देवौ प्रीणामि। मित्रावरुणौ अलाभ्याम् अलमत्यर्थं गच्छत ऊरुभ्यां संयोगं प्राप्नुतस्तौ अलौ वङ्क्षणौ ऊरुसन्धी ताभ्यां मित्रावरुणौ प्रीणामि। स्थूरौ स्थूलौ स्फिचौ नितम्बाधोभागौ ताभ्यामाक्रमणं देवं प्रीणामि। कुष निष्कर्षे कुष्येते तौ कुष्ठौ नितम्बस्थौ कूपकौ आवर्तौ ककुन्दरशब्दवाचौ ताभ्यां बलं देवं प्रीणामि ॥ ६ ॥

पूषणं॑ वनिष्ठुना॑न्धाहीन् स्थू॒लगु॒दया॑ स॒र्पान् गुदा॑भिर्वि॒ह्रुत॑ आ॒न्त्रैर॒पो व॒स्तिना॒ वृष॑णमा॒ण्डाभ्यां॒ वाजि॑न॒ꣳ शेपे॑न प्र॒जाꣳ रेत॑सा॒ चाषा॑न् पि॒त्तेन॑ प्रद॒रान् पा॒युना॑ कू॒श्माञ्छ॑कपि॒ण्डैः ॥७॥

वनति सम्भजति वनिष्ठुः स्थूलान्त्रं तेन पूषणं देवं प्रीणामि। गुदं त्वपानं पायुर्नेत्यमरः [२, ६, ७३] स्त्रीत्वं छान्दसम् स्थूला चासौ गुदा च स्थूलगुदा तया गुदस्य स्थूलभागेन अन्धाहीन् प्रीणामि। अन्धाश्च ते अहयश्च सर्पास्तान्। सर्पान् गुदाभिः स्थूलगुदातिरिक्तैर्गुदभागैः सर्पान् प्रीणामि।

विक्रुत आन्त्रैः अन्त्रं पुरीतदित्यमरः [२, ६, ६६] अम् गतौ भजने शब्दे अमति भजत्यनेनान्नमित्यन्त्रम् अन्त्रे भवा आन्त्राः अन्त्रसम्बन्धिनो मांसभागाः तैर्विक्रुतो देवान् प्रीणामि। अपो वस्तिना वस्तिर्नाभेरधो द्वयोरित्यमरः [२, ६, ६२] वसति मूत्रं यस्मिन् स वस्तिः नाभेरधो वर्त्तमानं मूत्रपुटं तेनापो देवताः प्रीणामि। मुष्कोऽण्डो वृषणः कोशः [अमर० २, ६, ७६] अण्ड एवाण्डः ताभ्यां लिङ्गोभयपार्श्वस्थाभ्यां मांसपिण्डाभ्यां वृषणं देवं प्रीणामि। शेपो लिङ्गं तेन वाजिनं देवं प्रीणामि शिश्नो मेढ्रो मेहनशेपसी इति [२, ६, ७६] अमरः शि निशाने शिनोति भगमिति शेपः सान्तोऽदन्तश्च। प्रजां रेतसा शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्य्येन्द्रियाणि चेति [२, ६, ६२] अमरः रीङ् स्रवणे रियते स्रवति रेतो वीर्य्यं तेन प्रजां देवतां प्रीणामि। मायुः पित्तं पतति स्रंसते पित्तं धातुविशेषस्तेन चाषान् देवान् प्रीणामि। पाति मलोत्सर्गमिति पायुर्गुदमुत्तातिरिक्तं तेन गुदस्थतीयभागेन प्रदरान् देवान् प्रीणामि। कूश्मान् शकपिण्डैः। शको देशे नृपे विशि। विशि विष्ठायां शकस्य विष्ठायाः पिण्डैः कूश्मान् देवान् प्रीणामि ॥ ७ ॥

इन्द्र॑स्य क्रो॒डोऽदि॑त्यै पाज॒स्यं॑ दि॒शां ज॒त्रवोऽदि॑त्यै भस॒ज्जीमू॒तान् हृ॑दयौप॒शेना॒न्तरि॑क्षं पु॒रीत॑ता नभ॑ उद॒र्ये॑ण चक्रवा॒कौ मत॑स्नाभ्यां दिवं॑ वृ॒क्काभ्यां॑ गि॒रीन् प्ला॒शिभि॒रुप॑लान् प्ली॒ह्ना व॒ल्मीका॑न् क्लो॒मभि॑र्ग्लौ॒भिर्गु॒ल्मान् हि॒राभिः॒ स्रव॑न्तीर्ह्र॒दान् कु॒क्षिभ्या॑ᳬ समु॒द्रमु॒दरे॑ण वैश्वान॒रं भस्म॑ना ॥ ८ ॥

पुनर्देवे षष्ठी अङ्गे प्रथमा। मना क्रोडं भुजान्तरमित्यमरः [२, ६, ७७] क्रुड घनत्वे क्रुडतीति क्रोडः घनो वक्षोमध्यभागः स इन्द्रस्यास्तु क्रोडेन वा इन्द्रं प्रीणामि एवमग्रेऽपि। पाजसे बलाय हितं पाजस्यं बलकरमङ्गं तददित्याः देवतायाः। सन्धौ तस्यैव जत्रुणो इति [२, ६, ७८] अमरः अंसवक्षसोः सन्धिर्जत्रु। जायत इति। पुंस्त्वमार्षम् तानि दिशां देवतानाम्। भस भर्त्सनदीप्त्योः बभस्ति दीप्यते भसत् लिङ्गाग्रं तददित्याः अस्तु॥ पुनर्देवे द्वितीया अङ्गे तृतीया। हृदये उपशेते हृदयौपशं हृदयस्थं मांसं तेन जीमूतान् प्रीणामि। पूर्यते पुरीतत् हृदयाच्छादकमन्त्रं तेनान्तरिक्षं देवं प्रीणामि। उदरे भवमुदर्यमुदरस्थं मांसं तेन नभो देवं प्रीणामि शरीरावयवात्वात्। ग्रीवाधस्तात्भागस्थितहृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी मतस्ने ताभ्यां चक्रवाकौ देवौ प्रीणामि। वृक्काग्रमांसमित्यमरः [२, ६, ६४] वृक्क आदाने वृक्यते स्वादुतया गृह्यते वृक्का नान्तः पुंस्त्वयं स्यात्स्के इति क्षीरस्वामी वृक्का मुख्यं मांसं तेन दिवं देवतां प्रीणामि वृक्कौ कुक्षिस्थौ मांसगोलकावाम्रफलाकृती इति याज्ञिकाः। प्रकर्षेणाश्नन्ति भुञ्जतेऽश्नातीति प्लाशयः शिश्नमूलनाड्यः तन्नाडीद्वारैवान्नस्य देहे सञ्चारात् रक्तयोर्भेदः ताभिर्गिरीन् देवान् प्रीणामि। गुल्मस्तु प्लीहा पुंसीति [२, ६, ६६] अमरः हृदयवामभागे शिथिलो मांसभागः पुप्फुससंज्ञः प्लिह गतौ प्लेहते प्लीहा नान्तः तेन उपलान् देवान् प्रीणामि। तिलकं क्लोमेत्यमरः [२, ६, ६५] क्लोमति क्लोमा उदर्यो जलाधारः। हृदयस्य दक्षिणे यकृत् क्लोमा वामे प्लीहा पुप्फुसश्चेति वैद्याः इति क्षीरस्वामी क्लोमा गलनाडीति कर्कः तेर्वल्मीकान् देवान् प्रीणामि। स्नायन्ति आस्यन्त स्नावो हृदयनाड्यः ताभिर्गुल्मान् देवान् प्रीणामि।

हरन्त्यन्नरसमिति हिरा अन्नवाहिन्यो नाड्यः ताभिः स्रवन्तीः देवताः प्रीणामि। पिचण्डकुक्षी जठरोदरतुण्डमित्यमरः [२, ६, ७७] जठरस्य दक्षवामभागौ कुक्षी ताभ्यां ह्रदान् देवान् प्रीणामि। उदरेण जठरेण समुद्रं प्रीणामि। भस्मनाङ्गोत्थेन वैश्वानरं देवं प्रीणामि ॥ ८ ॥

विधृतिं नाभ्या घृतꣳ रसेनापो यूष्णा मरीचीर्विप्रुड्भिर्नीहारमूष्मणा शीनं वसया प्रुष्वा अश्रुभिर्ह्रादुनीर्दूषीकाभिरस्ना रक्षाꣳसि चित्राण्यङ्गैर्नक्षत्राणि रूपेण पृथिवीं त्वचा जुम्बकाय स्वाहा ॥ ९ ॥

नाभ्या उदराधःस्थग्रन्थिना विधृतिं देवतां प्रीणामि। रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः शृङ्गारादिरसे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे इति विश्वः रसेन वीर्येण धातुविशेषेण वा घृतं देवं प्रीणामि। यूषः क्वथितो रसः पद्दन्नित्यादिना [पा० ६, १, ६३] यूषन्नादेशः यूष्णा पक्वान्नरसेनापो देवताः प्रीणामि। पृषन्ति विन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रिय इत्यमरः [१, २, २१] विप्रुड्भिर्वसाविन्दुभिर्मरीचीर्देवताः प्रीणामि। ऊष्मागमस्तु निदाघोष्णग्रीष्माः ऊष्मसञ्ज्ञा अपीति विश्वः ऊष्मणा शरीरगतेनौष्ण्येन नीहारं देवं प्रीणामि। मेदस्तु वपा वसेति [२, ६, ६४] अमरः वस्ते मांसमिति वसा शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसेति वैद्या इति स्वामी वसया मांसस्नेहेन शीनं देवं प्रीणामि। अश्रु नेत्राम्बु रोदनमित्यमरः [२, ६, ९३] अश्रुभिर्नेत्राम्बुभिः प्रुष्वाः देवताः प्रीणामि। दूषिका नेत्रयोर्मलमित्यमरः [२, ६, ६७] दूषीकाभिर्नेत्रमले-

क्रोदुनोर्देवता: प्रीणामि। रुधिरेऽसृग्लोहितास्ररक्तक्षतजशोणितमित्यमरः [२, ६, ६४] अस्यते सृज्यते इति वा असृक् रुधिरं पद्दन्न इत्यसन्नादेशः [पा० ६, १, ६३] अस्ना रक्षांसि प्रीणामि। अङ्गैः पूर्वानुक्तावयवैः चित्राणि दैवतानि प्रीणामि। रूपं स्वभावे सौन्दर्य्ये नाणके पशुशब्दयोरिति विश्वः रूपेण सौन्दर्य्येण नक्षत्राणि देवतानि प्रीणामि। त्वचा चर्मणा पृथिवीं देवीं प्रीणामि स्वाहेति मन्त्रैराज्यं जुहोतीत्यर्थः॥ अत्र अग्निं हृदयेनाशनिं हृदयाग्रेणेत्यादि द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्यन्ता अपि [२९, ८, १३] आहुतीर्जुहुयात् अश्वमेधिकत्वात्॥ का० [२०, ८, १८] अवभृथेऽद्यान्तेऽप्सु मग्नस्य पिङ्गलस्य खलतिविक्लिधशुक्लस्य मूर्धनि जुहोति जुम्बकाय स्वाहेति। अवभृथयागान्ते एवंविधस्य पुंसो मूर्धनि जुम्बकायेति मन्त्रेणाज्यं सकृद्धोमं जुहुयात् कीदृशस्य पुंसः जले मग्नस्य पिङ्गलाक्षस्य खलतेः खल्वाटस्य विक्लिधस्य दन्तुरस्य शुक्लस्यातिगौरस्येति सूत्रार्थः॥ वरुणदेवत्या द्विपदा यजुर्गायत्री उदन्यपुत्रमुण्डिभदृष्टा। जुम्बकाय वरुणाय स्वाहा सुहुतमस्तु वरुणो वै जुम्ब इति श्रुतेः। [१३, ३, ७, ५]। एषा चाप्सु जले जप्ता पापनाशिनी तदुक्तं हारीतेन जुम्बका नाम गायत्री वेदे वाजसनेयके। अन्तर्जले सकृज्जप्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहतीति॥ ९॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्। स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम॥ १०॥

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा

जगतो बभूव। य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ११ ॥

चतस्रः कदेवत्याः त्रिष्टुभः प्रजापतिसुतहिरण्यगर्भदृष्टाः प्राजापत्यपशूनामश्वादीनां याज्यानुवाक्याः ॥ द्वे व्याख्याते [२३, १, ३] ॥ १० ॥ ११ ॥

यस्येमे हिमवन्तो महित्वा यस्य समुद्रꣳ रसया सहाहुः। यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १२ ॥

वयं कस्मै प्रजापतये देवाय हविषा विधेम हविर्दद्मः विभक्तिव्यत्ययः कशब्दस्य सर्वनामत्वमार्षम्। इमे हिमवन्तः बहुवचनादन्येऽपि हिमाचलप्रभृतयः पर्वताः प्रथमा द्वितीयार्थे सुपां सुपो भवन्तीति वचनात् इमान् हिमवत्प्रभृत्यद्रीन् यस्य प्रजापतेर्महित्वं महिमानमाहुर्बुधाः महित्वेति विभक्तेराकारः। रसा नदी रसतेः शब्दकर्मण इति [निरु० ११, २५] यास्कः। रसया नद्या सह समुद्रं यस्य महित्वमाहुः। इमाः प्रदिशः पूर्वाद्याः प्रकृष्टा आशा यस्य महित्वमाहुः यस्य बाहू भुजौ जगद्रक्षणाविति शेषः। सर्वं जगद् यस्य प्रजापतेर्विभूतिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते प्रशिषं यस्य देवाः। यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १३ ॥

कस्मै देवाय हविषा विधेमेति व्याख्यातम्। आत्मानं ददाति आत्मदाः उपासकानां सायुज्यप्रदः बलं सामर्थ्यं ददाति

बलदाः भुक्तिमुक्तिप्रद इत्यर्थः। विश्वे सर्वे मनुष्याः यस्य प्रशिषं शासनमुपासते देवाश्च यस्य प्रशिषमुपासते। तदुक्तम् यस्य श्रेयावधि ज्ञानं शिक्षावधि च शासनम्। कार्य्यावधि च कर्तृत्वं स स्वयम्भूः पुनातु व इति। किञ्च यस्य छाया आश्रयो ज्ञानपूर्वमुपासनम् अमृतं मुक्तिहेतुः यस्य अज्ञानमिति शेषः मृत्युः संसारहेतुः। तदुक्तम् ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवोपयन्तीति [श्वेताश्वतरोपनिष० ३, १०] ॥ १३ ॥

आ नो॑ भ॒द्राः क्रत॑वो यन्तु वि॒श्वतोऽद॑ब्धा॒सो॒ अप॑रीतास उ॒द्भिदः॑। दे॒वा नो॒ यथा॒ सद॒मिद् वृ॒धे अस॒न्नप्रा॑युवो र॒क्षि॒तारो॑ दि॒वे दि॑वे ॥ १४ ॥

वैश्वदेवपशुवपापुरोडाशपशूनां याज्यानुवाक्या दश ऋचो विश्वदेवदेवत्या गोतमदृष्टाः तत्रादौ पञ्च जगत्यः। क्रतवो यज्ञाः सङ्कल्पा वा नोऽस्मान् प्रति आयन्तु आगच्छन्तु यज्ञकर्त्तारो वयं भवेमेत्यर्थः। कीदृशाः क्रतवः भद्राः भन्दनीयाः भदि कल्याणे, कल्याणकारिणः तथा विश्वतः अदब्धासः सर्वतोऽनुपहिंसिता निर्विघ्ना इत्यर्थः। अपरीतासः न परीता अपरीताः अपरिगता अज्ञाताः केनचित् फलानुमेया इत्यर्थः। उद्भिदः उद्भिन्दन्ति प्रकटयन्ति उद्भिदः उद्भेत्तारो यज्ञान्तराणां प्रकटीकर्त्तार इत्यर्थः। किञ्च यथा येन प्रकारेण देवा नोऽस्माकं सदमित् सदैव वृधे वृद्धेय असन् भवन्ति तथा क्रतवः आयन्त्वित्यर्थः। सदमित्यव्ययं सदार्थे। कीदृशा देवाः अप्रायुवः प्रकर्षेणायुवन्ति प्रमाद्यन्ति ते प्रायुवः यौतेः क्विप् तुगभावआर्षः न प्रायुवः अप्रायुवः अनालसा अस्माकं वृद्धेय भवन्ति

त्यर्थः तथा दिवे दिवे अहन्यहनि प्रत्यहं रक्षितारः पालकाः ॥ १४ ॥

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानां रातिरभि नो निवर्त्तताम्। देवानां सख्यमुपसेदिमा वयं देवा न आयुः प्रतिरन्तु जीवसे ॥ १५ ॥

भद्रा कल्याणकारिणी देवानां सुमतिः शोभना बुद्धिः नोऽस्मान् प्रति अभिनिवर्त्ततामस्मदभिमुखी भवतु। कीदृ शानां देवानाम् ऋजूयताम् ऋजु अवक्रं यन्ति गच्छन्ति ऋजुयन्तस्तेषाम् इणः शतृप्रत्ययः अवक्रगामिनाम् यद्वा ऋजुमवक्रं साधुं यजमानं कामयन्ते ते ऋजूयन्ति सुप आत्मनः क्यच् ऋजूयन्ति ते ऋजूयन्तस्तेषाम् क्यजन्ताच्छतृ साधुं यजमानं कामयमानानामित्यर्थः। किञ्च देवानां रातिः दानं नोऽस्मानभिनिवर्त्तताम् देवा अस्मभ्यं ददत्वित्यर्थः। देवेभ्यो लब्धदाना वयं देवानां सख्यं मैत्रीमुपसेदिम प्राप्नुयाम सदेर्लिटि उत्तमबहुत्वे रूपं संहितायां दीर्घः। देवा नोऽस्माकं सर्वेषामायुः जीवसे जीवितुं प्रतिरन्तु प्रवर्धयन्तु ॥ १५ ॥

तान् पूर्वया निविदा हूमहे वयं भगं मित्रमदितिं दक्षमस्रिधम्। अर्यमणं वरुणं सोममश्विना सरस्वती नः सुभगा मयस्करत् ॥ १६ ॥

पूर्वया प्राचीनया प्रकृतिमया स्वयम्भुवा निविदा वाचा वेदरूपया वयं तान् प्रसिद्धान् देवान् हूमहे आह्वयामः।

निर्विच्छब्दो वाग्वाचकः। तान् कान् तत्राह भगं मित्रमदितिं देवमातरम् दक्षं प्रजापतिम् अर्य्यमणं वरुणं सोममश्विना अश्विनौ। अस्रिधमिति भगादीनां विशेषणम् न स्रेधति श्योतते सोऽस्रित् तमस्य, तसद्भावम्। किञ्च शोभनं भगं भाग्यं यस्याः सा सुभगा भजनीया सरस्वती भगादिसहिता नोऽस्माकं मयः क्षरत् सुखं करोतु॥ १६॥

तन्नो वातो मयोभु वातु भेषजं तन्माता पृथिवी तत्पिता द्यौः। तद्ग्रावाणः सोमसुतो मयोभुवस्तदश्विना शृणुतं धिष्ण्या युवम्॥१७॥

वातः पवनः नोऽस्माकं भेषजमौषधं हितः यथा तथा वातु वा गतिगन्धनयोः लोट् प्रवातु अनुग्टह्णात्वित्यर्थः ददात्विति यावत्। कीदृशं हितं मयोभु मयः सुखं भवति यस्मात् तन्मयोभु सुखोत्पादकं हितं ददातु। माता जगन्निर्मात्री पृथिवी तत् हितं वातु। पिता पालको द्यौः स्वर्गः तत् हितं वातु। सोमं सुन्वन्ति सोमसुतः सोमाभिषवकारिणो ग्रावाणः दृषदः तत् भेषजं वान्तु ददतु। ईदृशा ग्रावाण मयोभुवः मयः सुखं भावयन्ति ते मयोभुवः सुखस्य दातारः। हे अश्विना अश्विनौ! युवं युवां तत् वातादिभ्या भेषजप्रार्थनं शृणुतं युवामपि हितं दत्तमित्यर्थः। कीदृशौ युवां धिष्ण्या धिष्ण्यौ गृहवद्धारयितारौ॥ १७॥

तमीशानं जगतस्तस्थुषस्पतिं धियञ्जिन्वमवसे हूमहे वयम्। पूषा नो यथा वेदसामसद्वृधे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये॥ १८॥

वयं तं प्रसिद्धमीशानं रुद्रं हूमहे आह्वयामः। कीदृशं तम् जगतः जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च भूतजातस्य पतिं पालकम्। धियञ्जिन्वं धियं बुद्धिं जिन्वति प्रीणातीति धियञ्जिन्वस्तम् अलुक् बुद्धिसन्तोषकारकम् जिन्वतिः प्रीणनार्थः। किमर्थं हूमहे अवसे अवितुं तर्पयितुं तुमर्थे असेप्रत्ययः यथा येन प्रकारेण पूषा नोऽस्माकं वृधे वृद्धैत्र स्वस्तये कल्याणाय च असत् भवतु तथा हूमहे इत्यर्थः। कीदृशः पूषा वेदसां धनानां ज्ञानानां वा रक्षिता रक्षकः। पायुः पालकः पुत्रादीनाम्। अदब्धः अनुपहिंसितः॥ १८॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः। स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु॥ १९॥

विराट्स्थाना। आद्यौ पादौ नववर्णौ तृतीयो दशकः तुर्यो व्यूहेनैकादशकः नवकौ वैराजस्त्रैष्टुभश्चेति वचनात्। इन्द्रः नोऽस्मभ्यं स्वस्ति अविनाशं शुभं दधातु ददातु। कीदृशः वृद्धश्रवाः वृद्धं महत् श्रवः कीर्त्तिर्यस्य सः। पूषा नः स्वस्ति ददातु कीदृशः विश्ववेदाः विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य विश्वं वेत्तीति वा विश्ववेदाः। तार्क्ष्यो रथो गरुडो वा नः स्वस्ति दधातु कीदृशः अरिष्टनेमिः अरिष्टा अनुपहिंसिता नेमिश्चक्रधारा पक्षो वा यस्य सः। बृहस्पतिः देवगुरुर्नोऽस्मभ्यं स्वस्ति ददातु॥ १९॥

पृषदश्वा मरुतः पृश्निमातरः शुभंयावानो विदथेषु जग्मयः। अग्निजिह्वा मनवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अवसागमन्निह॥ २०॥

जगती। मरुतो देवाः अवसावेन हविर्लक्षणेन हेतुना इह यज्ञे आगमन्नागच्छन्तु। कीदृशा मरुतः पृषदश्वा पृषत्यः पृषतीसंज्ञा अश्वा वडवा वाहनं येषां ते पृषदश्वाः पुंवद्भावः पृषत्यो मरुतामिति [निघ० १, १५, ६] वचनात्। यद्वा पृषन्तः शबलाः अश्वाः येषां ते। पृश्निर्द्यौर्गौर्दितिर्वा माता जननी येषां ते पृश्निमातरः। शुभं कल्याणं यान्ति प्राप्नुवन्ति प्रापयन्ति वा शुभंयावानः आतो मनिन्निति [पा० ३, २, ७४] वनिप्प्रत्ययः। विदथेषु यज्ञगृहेषु जग्मयः गमनशीलाः आदृगमहनेति [पा० ३, २, १७१] किः। अग्निजिह्वाः अग्निर्जिह्वा भोजनसाधनं येषां ते अग्निमुखा वै देवा इति श्रुतेः हुतादः इत्यर्थः। मन्यन्ते जानन्ति मनवः सर्वज्ञाः। सूरः सूर्यश्चक्षुः चक्षुः येषां ते सूर्यं चक्षते पश्यन्ति वा सूरचक्षसः। किञ्च न केवलं मरुतः विश्वे सर्वे देवाः च नोऽस्माकं यज्ञे आगमन्नागच्छन्तु ॥ २० ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः। स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेमहि देवहितं यदायुः ॥ २१ ॥

तिस्रस्त्रिष्टुभः। हे देवाः! कर्णेभिः कर्णैः भद्रं कल्याणमनुकूलं वयं शृणुयाम। हे यजत्राः! यजन्तं त्रायन्ते रक्षन्ति यजत्राः यजमानपालकाः अक्षभिः नेत्रैः भद्रं वयं पश्येम बहुलं छन्दसीति [पा० ७, १, ७६] हलादौ अक्षिशब्दस्यानङादेशः। किञ्च देवहितं देवैः स्थापितं देवानां हितं देवोपासनयोग्यं वा यदायुः जीवनं तदयं व्यशेमहि व्यश्नुवीमहि प्राप्नुयाम। कीदृशा वयं स्थिरैः दृढैरङ्गैः अवयवैः कर-

चरणादिभिः तनूभिः शरीरैश्च पुत्रादिभिर्वा युताः तुष्टुवांसः भवत: स्तुवन्तः सन्तः ॥ २१ ॥

शतमिन्नु शरदो अन्ति देवा यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम्। पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिषतायुर्गन्तोः॥ २२ ॥

हे देवाः! शतमित् शतमपि शरदो वर्षाणि शतवर्षपर्य्यन्तं यूयमन्ति अन्तिके समीपे भवतेति शेषः यत्र शरत्सु ते नो-ऽस्माकं तनूनां शरीराणां यूयं जरसं जरां चक्र कुरुथ करोते-र्लिटि मध्यमबहुवचनम् द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] चक्रेत्यत्र संहितायां दीर्घः निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] यत्रेत्यत्र दीर्घः वार्द्धकावधि यूयं समीपे भवते-त्यर्थः। यत्रास्माकं जरायां पुत्रासोऽस्मत्पुत्राः पितरो भवन्ति पुत्रवन्तो भवन्ति यावदस्माकं पौत्रा भवन्तीत्यर्थः तावत् मध्या मध्ये नोऽस्माकमायुर्मा रीरिषत मा हिंसिष्ट रिषतेर्हिंसार्थस्य णिजन्तस्य चङि रूपम्। कीदृशमायुः गन्तोः गन्तृ गमनशीलम् तदुक्तम् सञ्चिन्त्य सञ्चिन्त्य तमुग्र-दण्डं मृत्युं मनुष्यस्य विचक्षणस्य। वर्षासु सिक्ता इव चर्म-दण्डाः सर्वे प्रयत्नाः शिथिलीभवन्तीति ॥ २२ ॥

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः। विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ २३ ॥

मन्त्रदृक् सर्वात्मकत्वेनादितिं स्तौति। द्यौः स्वर्गोऽदितिः तदधिष्ठातृत्वात् एवमग्रेऽपि अन्तरिक्षमदितिः माता पिता पुत्रश्च सः सादितिरिव लिङ्गव्यत्ययः। विश्वे सर्वे देवाः अदितिः।

पञ्च जनाः मनुष्या अप्यदितिः। किं बहुना जातमुत्पन्नं प्राणिजातं जनित्वं जनिष्यमाणं च सर्वमदितिरेव। यद्वा-दितिर्मन्त्रेण नोच्यते द्यौरित्यादीनि सर्वाणि जनित्वान्तानि अदितिः अदितीनि अदीनानि महाभाग्ययुक्तानि सन्तु ॥ २३ ॥

मा नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो अ॒र्य॒मायुरिन्द्र॑ ऋभु॒क्षा म॒रुतः॒ परि॑ख्यन्। यद्वा॒जिनो॑ दे॒वजा॑तस्य॒ सप्तेः॑ प्रव॒क्ष्यामो॑ वि॒दथे॑ वी॒र्या॑णि ॥ २४ ॥

का० [२०, ८, ७] मा नो मित्र इति च प्रत्यृचमनुवाकाभ्याम्। मा न इत्यादिषोडशकण्डिकात्मकेनानुवाकद्वयेन पूर्ववच्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति। मा नो यदश्वस्याष्टकावित्युक्तेः षोडशाश्वस्तोमीया जुहोतीति श्रुतेश्च। द्वाविंशतिरृचोऽश्वस्तुतिपरत्वादश्वदेवत्यास्त्रिष्टुभो दीर्घतमोदृष्टाः अत्र एष छाग इति [२६] तृतीया यूपव्रस्का इति [२९] षष्ठी एते द्वे जगत्यौ। ततः षोडशभिर्होमः षड्भिः स्तुतिः सर्वाभिर्वा होमः अश्वस्तोमीयं हुत्वा द्विपदा जुहोतीति श्रुतेः॥ अथ मन्त्रार्थः। विदथे यज्ञे वाजिनोऽश्वस्य वीर्याणि चरित्राणि यत् वयं प्रवक्ष्यामः उच्चारयिष्यामः तत्र मित्रादयो देवा नोऽस्मान्मा परिख्यन् मा निन्दन्तु परिख्यानं निन्दा अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङिति [पा० ३, १, ५२] च्लेरङ् न माङ्योग इति [पा० ६, ४, ७४] अडभावः अस्माभिर्देवाः स्तुत्या न त्वश्वादयस्तिर्यञ्च इति यद्यपि निन्दोचिता तथाप्यश्वरूपेण देवानामेव स्तुतिः क्रियते। कीदृशस्य वाजिनः देवजातस्य देवात् सूर्याज्जातस्योत्पन्नस्य देवैर्जनितस्य वा सूरादश्वं वसवो निरतष्टेत्युक्तेः [२९, १३]। सप्तेः सप सम्बन्धे

सपति देवैः सह युज्यत इति सप्तिस्तस्य । के मा निन्दन्तु तानाह मित्रः अहरभिमानी देवः वरुणः रात्र्यभिमानी देवः । अर्यमा आदित्यः । आयुः एति सततं गच्छतीति आयुर्वायुः । इन्द्रः देवराजः । ऋभुक्षाः ऋभवो देवाः क्षियन्ति निवसन्ति यस्मिन् स ऋभुक्षाः देवाधारः प्रजापतिः यद्वा इयर्त्ति व्याप्नोति सर्वमिति इति ऋभुक्षाः अर्तेर्भुक्षिन्प्रत्ययः पथिमथ्यृभुक्षामामादिति [पा० ७, १, ८५] सावाकारः । इन्द्रविशेषणं वा ॥ २४ ॥

यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां मुखतो नयन्ति। सुप्राङजो मेम्यद्विश्वरूप इन्द्रापूष्णोः प्रियमप्येति पाथः ॥२५॥

यत् यदा विप्रा अश्वस्य मुखतो मुखाग्रे गृभीतां गृहीतां रातिं दानमाज्यसक्तुधानालक्षणं नयन्ति प्रापयन्ति अश्वाय राजिहुतशेषं प्रयच्छतीत्युक्तेः तदा अजः छागः अप्येति भक्षणायागच्छति। कीदृशोऽजः सुप्राङ् सुष्ठु प्राञ्चति पूर्वं गच्छति सुप्राङ् ललाटे बद्ध इत्यर्थः कृष्णग्रीव आग्नेयो ललाटे पुरस्तादित्युक्तेः [२४, १] तथा मेम्यत् शब्दानुकरणम् मे मे इति शब्दं कुर्वन्। विश्वरूपः विश्वानि रूपाणि यस्य नानावर्ण इत्यर्थः। किञ्च इन्द्रापूष्णोः इन्द्रश्च पूषा च इन्द्रपूषणौ तयोः देवताद्वन्द्वे ति [पा० ६, ३, २६] इन्द्रपदस्य दीर्घः इन्द्रस्य पूष्णश्च प्रियमिष्टं पाथोऽन्नं पशुलक्षणं तदप्येति भक्षाय नाभिबद्धोऽप्यागच्छति सौमापौष्णः श्यामो नाभ्यामित्युक्तेः [२४, १]। हुतशेषमन्नं यदाश्वाय दीयते तदा ललाटनाभिबद्धावजौ भक्षणायागच्छत इत्यर्थः। कीदृशस्याश्वस्य निर्णिजा निर्णेजनेन स्नानेन प्रावृतस्य संस्कृतस्य प्रागालम्भनकाले स्नापितस्य निर्णेजनं

निर्णिक् तया निजतेः सम्पदादित्वाद्भावे क्विप्। तथा रेक्णसा प्रावृतस्य आच्छादितस्य रेक्ण इति धननाम [निघ० २, १०, २] धनेन सौवर्णमणिलक्षणेन प्रावृतस्य अश्वस्य सौवर्णान्मणीन् केसरपुच्छेषु पत्न्य आवयन्तीत्युक्तेः ॥ २५ ॥

एष छागः पुरो अश्वेन वाजिना पूष्णो भागो नीयते विश्वदेव्यः। अभिप्रियं यत् पुरोडाशमर्वता त्वष्टेदेनꣳ सौश्रवसाय जिन्वति ॥ २६ ॥

यत् यदा एषः छागोऽजः वाजिना वेगवताश्वेन पुरः पुरस्तात् नीयते प्राप्यते ललाटबद्धत्वात्। कीदृशः छागः पूष्णः भागः पुष्णाति देवानिति पूषाग्निस्तस्य भागः भजनीयः आग्नेयो रराटे इत्युक्तत्वात् [२४, १]। तथा विश्वदेव्यः विश्वेभ्यो हितः सर्वदेवार्हः अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात्। तदा त्वष्टा इत् त्वष्टेव प्रजापतिरेव अर्वता अश्वेन सह एनं छागं जिन्वति प्रीणाति। किमर्थं सौश्रवसाय शोभनं श्रवः कीर्तिर्यस्य सः सुश्रवास्तस्य भावः सौश्रवसं तस्मै सुकीर्त्यै यज्ञेऽश्वतानां स्वर्गप्रेरकत्वात्। किम्भूतमेनम् अभिप्रियम् अभिप्रीणातीति तम् समन्ताद्देवानां प्रीणयितारम्। पुरोडाशं पुरो डाशन्ते ददति एनं स पुरोडाशः तम् पुरस्ताद्दातव्यम् ॥ २६ ॥

यद्धविष्यमृतुशो देवयानं त्रिर्मानुषाः पर्यश्वं नयन्ति। अत्रा पूष्णः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नजः ॥ २७ ॥

मानुषा मनुष्या ऋत्विजो यत् यदा अश्वं त्रिः परिण-यन्ति वारत्रयं पर्य्यग्निकुर्वन्ति। कीदृशमश्वं हविष्यं हविषे हितं हविर्योग्यम्। ऋतुशः ऋतौ ऋतौ यज्ञकाले देवयानं देवानां प्रापणीयं देवेषु यानं गमनं यस्य तम् देवयानमार्गगा-मिनं वा यद्वा देववदादित्यवद्यानं गतिर्यस्य अनिवारितगति-मित्यर्थः। अत्रास्मिन् समये पर्य्यग्निकरणकाले पूष्णः पोषकस्य वृद्धस्य वाग्नेर्भागोऽजः प्रथमः पुरोगामी सन् एति गच्छति। किं कुर्वन् देवेभ्यः यज्ञं प्रतिवेदयन् प्रख्यापयन् स्वशब्देन ज्ञाप-यन् पूष वृद्धौ पूषति वर्धते पूषाग्निः ॥ २७ ॥

होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो ग्रावग्राभ उत शंस्ता सुविप्रः। तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विष्टेन वक्षणा आपृणाध्वम् ॥ २८ ॥

हे होत्रादय ऋत्विजः! तेन प्रसिद्धेन यज्ञेनाश्वमेधेन वक्षणाः नदीः घृतकुल्याद्याः आपृणध्वं घृतपयोदधिपयस्या-पुरोडाशमांसैः पूरयत। वहन्तीति वक्षणाः। यज्ञं सम्पाद्य फलं साधयतेत्यर्थः। कीदृशेन यज्ञेन स्वलंकृतेन रलयोरैक्यम् सुष्ठु अलंकृतेन विप्रहविर्दक्षिणादिभिः शोभितेन। स्विष्टेन सुष्ठु इष्टेन। के ऋत्विजस्तानाह होता आह्वाता देवानां तन्नामक ऋत्विक्। अध्वर्युः अध्वरमिच्छति अध्वर्यति सुप आत्मनः क्यच् कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोप इति [पा० ७, ४, ३९] टिलोपः ततः क्याच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०] उप्रत्ययः। आवयाः आभिमुख्येनावयजतीत्यावयाः स्वं तवाहो-क्थशासेति उम् आवयाः प्रतिप्रस्थाता अवे यज इति [पा० ३, २, ७२] ण्विन् अवाप्योरिति :अवस्याल्लोपः। अग्निमिन्धः अग्निमिन्द्धे दीपयति अग्निमिन्धः अग्नीत् भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे

इति [पा० ६, ३, ७० वा० ६] मुम्। ग्रावग्राभः ग्राव्णो गृह्णाति स्तौति ग्रावग्राभः कर्मण्यण् इस्य भः ग्रावस्तोता। उतापि शंस्ता शंसति स्तौति शंस्ता प्रशास्ता। सुविप्रः शोभनो विप्रो मेधावी सुविप्रो ब्रह्मा ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हतो-त्युक्तेः। अयमनुक्तर्त्विगुपलक्षकः। एते यज्ञेन वक्षणाः पृणाध्व-मिति सम्बन्धः॥ २८॥

यूपव्रस्का उत ये यूपवाहाश्चषालं ये अश्व-यूपाय तक्षति। ये चार्वते पचनꣳ सम्भर-न्त्युतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु॥ २९॥

तेषामृत्विजामभिगूर्तिः अभिगोरणमभिगूर्तिरुद्यमः नोऽस्मानिन्वतु प्रीणातु व्याप्नोतु वा अस्माकं यज्ञं सम्यक् साधयत्वित्यर्थः इवि व्याप्तिप्रीणनयोः लोट् अपि इदितो नुम् धातोरिति [पा० ७, १, ५८] नुमागमः। तेषां केषाम् ये यूपव्रस्काः यूपाय व्रश्चन्ति तरुं छिन्दन्ति ते यूपव्रस्काः। उतापि च ये यूपवाहाः यूपं वहन्ति ते यूपवाहाः कर्मण्यन् छिन्नस्य यूपस्य वोढारः। ये च अश्वयूपाय अश्वबन्धनयूपार्थं चषालं तक्षति यूपाग्रे भागे स्थाप्यं काष्ठं तक्षन्ति वचनव्यत्ययः। चषालो यूपकटक इत्यमरः [२, ७, १८] तक्षू तनूकरणे साधु सम्पादयन्तीत्यर्थः। उतो अपि च ये नराः अर्वते अश्वाय पचनं पच्यतेऽनेनेति पचनं पाकसाधनं काष्ठभाण्डादिकं सम्भरन्ति संहरन्ति आनयन्ति तेषामुद्यमोऽस्मान् प्रीणात्वित्यर्थः॥ २९॥

उप प्रागात् सुमन्मेऽधायि मन्म देवानामा-शा उप वीतपृष्ठः। अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चकृमा सुबन्धुम्॥ ३०॥

मन्म मननीयं फलं सुमत् स्वयमुपप्रागात् उपगच्छतु सुमदि-त्यव्ययं स्वयमित्यर्थे सुमत् स्वयमित्यर्थे इति यास्कोक्तेः [निरु० ६, २२] तन्मन्म फलं मे मया अधायि धृतमित्यर्थः । किञ्च अयं वीतं पुष्टं पृष्ठं यस्य यद्वा वीतं कामितं पृष्ठं यस्य अश्व-पृष्ठमारोहणाय सर्वे कामयन्ते स वीतपृष्ठोऽश्वो देवानामाशाः मनोरथान् पूरयितुमिति शेषः उप गच्छतु उपसर्गेण० क्रियावृत्तिः । किञ्च देवानां पुष्टे पोषणं पुष्टम् भावे निष्ठा निमित्ते सप्तमी देवपुष्टिनिमित्तं यमश्वं वयं सुबन्धुं चकृम कृतवन्तः संहितायां दीर्घः शोभनो बन्धुर्बन्धनं यस्य तम् यमश्वं बद्धवन्तः एनमश्वं विप्रा मेधाविनः ऋषयो मन्त्रदर्शिन ऋत्विजोऽनुमदन्ति अनुमोदन्तां तुष्यन्तु ॥ ३० ॥

यद् वाजिनो दाम सन्दानमर्वतो या शी-र्षण्या रशना रज्जुरस्य । यद्वा घास्य प्रभृतमास्ये तृणꣳ सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ३१ ॥

वाजिनो वेगवतोऽर्वतोऽश्वस्य यत् दाम ग्रीवाबद्धा रज्जुः यच्च सन्दानं पादबन्धनरज्जुः । या च शीर्षण्या शीर्षे भवा शीर्षण्या शिरोबद्धास्याश्वस्य रज्जुः शिरःशब्दाद्भवे छन्दसीति [पा० ४, ४, ११०] यत् से च तद्धित इति [पा० ६, १, ६१] शीर्षन्नादेशः तित् स्वरितम् । कटिस्था रशना रज्जुः अस्या-न्यापि या रज्जुः । वाथवा अस्याश्वस्य घ प्रसिद्धम् आस्ये मुखे प्रभृतं प्रहृतं प्रक्षिप्तं यत् तृणं हे अश्व ! ते तव सर्वा सर्वाणि ता तानि देवेषु अस्तु सन्तु देवोपयोगीनि भवन्तु देवत्वं प्राप्नुवन्तु वा । अत्रोपयुक्तानां सर्वेषां देवत्वमाशास्यते ॥ ३१ ॥

यदश्वस्य क्रविषो मक्षिकाश यद्वा स्वरौ

स्वधितौ रिप्तमस्ति। यद्धस्तयोः शमितुर्यन्नखेषु सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ३२ ॥

मक्षिका अश्वस्य क्रविषः क्रविः यदाश भक्षितवती अश्नातेर्लिट् क्रविषः इति कर्मणि षष्ठी वाथवा यत् मांसं स्वरौ पशुबन्धनकाले रिप्तं लिप्तमस्ति स्वरुणा पशुमनक्तीति श्रुतेः। यत् स्वधितौ शासे लिप्तमस्ति छेदनकालेऽवदानकाले च। यच्च शमितुर्हस्तयोः लिप्तं यच्च शमितुर्नखेषु लिप्तम् हे अश्व! सर्वा ता सर्वाणि तानि अपि देवेषु अस्तु भवन्तु वचनव्यत्ययः सर्वं त्वदीयं देवभोग्यं भवतु ॥ ३२ ॥

यदूवध्यमुदरस्यापवाति य आमस्य क्रविषो गन्धो अस्ति। सुकृता तच्छमितारः कृण्वन्तुत मेधꣳ शृतपाकं पचन्तु ॥ ३३ ॥

उदरस्य ऊवध्यमीषज्जीर्णतृणपुरीषं यत् अपवाति अपगच्छति। भक्षितमपक्वमामाशयस्थमूवध्यमुच्यते। आमस्यापक्वस्य क्रविषो मांसस्य यो गन्धो लेशोऽस्ति शमितारः विशसितारः तत्सर्वं सुकृता सुकृतं सुसंस्कृतं कृण्वन्तु कुर्वन्तु। उतापि च मेधं मेध्यमश्वं शृतपाकं यथा पचन्तु शृतो देवयोग्यो जातः पाको यस्मिन् कर्मणि तथा पचन्तु अतिपक्वमोषत्पक्वं च मा कुर्वन्त्वित्यर्थः॥ ३३ ॥

यत्ते गात्रादग्निना पच्यमानादभि शूलं निहतस्यावधावति। मा तद् भूम्यामाश्रिषन्मा तृणेषु देवेभ्यस्तदुशद्भ्यो रातमस्तु ॥ ३४ ॥

हे अश्व! अग्निना पच्यमानात्ते तव गात्रात् शरीरात्

यत् ऊष्मा रसो वा अवधावति अधस्ताद्गच्छति। तथा निह-तस्य निःश्रेषिण हतस्य यत् अङ्ग शूलमभि अवधावति शूलेन पाके क्रियमाणे यन्निर्गच्छति तन्निर्गतमूष्माङ्गादिकं भूम्यां मा आश्रिषत् भूम्याश्लिष्टं मा भूत् श्रिषेः पुषादित्वात् च्लेरङ्। तथा तृणेषु माश्रिषत् विशसनसमये तृणलग्नं मास्तु। किं तर्हि तत्पतितं तृणलग्नं सर्वं देवेभ्यो रातं दत्तमस्तु रा दाने। कीदृशेभ्यो देवेभ्यः उशन्ति कामयन्ते ते उशन्तः तेभ्यः हविः कामयमानेभ्यः वश कान्तौ लटः शत्रादेशः॥ ३४॥

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाहुः सुरभिर्निर्हरेति। ये चार्वतो माꣳसभिक्षामुपासत उतो तेषामभिगूर्त्तिर्न इन्वतु॥ ३५॥

ये जनाः पक्वं वाजिनमश्वं परिपश्यन्ति अयं पक्व इति जानन्ति। य ईम् ईमित्यव्ययं चार्थे ये च इत्याहुः एवं कथ-यन्ति किम् सुरभिः सुगन्धः पाको जातः अतो निर्हर अग्नेः सकाशादुत्तारयेति। ये च जनाः अर्वतोऽश्वस्य मांसभिक्षा-मुपासते हुतशिष्टमांसयाचनां कुर्वते। उतो अपि च तेषां पाकद्रष्ट्रादिजनानामभिगूर्त्तिः उद्यमो नोऽस्मानिन्वतु प्रीणातु। यद्वायं मन्त्रो देवपरो व्याख्येयः। ये देवाः पक्वं वाजिनं परिपश्यन्ति कदा होष्यतीति ये च विलम्बं दृष्ट्वा सुरभिः पाको जातोऽस्मभ्यं निर्हर देहीत्याहुः ये चार्वतो मांसभि-क्षामुपासते मांसं याचन्ते तेषामभिगूर्त्तिः सङ्कल्पोऽस्मान् प्रीणात् सफलो भवत्वित्यर्थः॥ ३५॥

यन्नीक्षणं माꣳस्पचन्या उखाया या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि। ऊष्मण्यापिधाना

चरूणामङ्काः सूनाः परिभूषन्त्यश्वम् ॥ ३६ ॥

एते पदार्था अश्वं परिभूषन्ति अलंकुर्वन्ति स्वव्यापारेण साधयन्तीत्यर्थः भूष अलङ्कारे भौवादिकः। एते के तानाह यत् उखायाः स्थाल्याः नीक्षणं नितरामीक्षणं पाकपरीक्षार्थं दर्शनम्। कीदृश्या उखायाः मांस्पचन्याः मांसं पच्यते यस्यां सा मांस्पचनी तस्याः मांसपाकाधिकरणभूतायाः करणाधिकरणयोश्चेति [पा० ३, ३, ११७ ल्युट् मांसस्य पचि युड्घञो रिति [काशिका० पा० ६, १, १४४] मांसस्याकारलोपः टिड्ढाणञिति [पा० ४, १, १५] ङीप्। तथा यूष्णः पक्वरसस्य आसेचनानि आसिच्यन्ते येषु तानि आसेचनसाधनानि या यानि पात्राणि पद्दन्निति यूषशब्दस्य यूषन्नादेशः। यानि च चरूणां मांसपूर्णपात्राणामपिधाना अपिधानानि आच्छादनपात्राणि। कीदृशानि तानि ऊष्मण्या ऊष्माणं धारयन्ति तानि ऊष्मण्यानि ऊष्मन्शब्दाद्धारणार्थे यप्रत्ययः आच्छादने ऊष्मा बहिर्न यातीत्यर्थः। तथा अङ्काः चिह्नसाधनानि हृदयाद्यवयवज्ञापकानि वेतसमयानि। सूनाः विशसनकरणभूता स्वधित्यादयः। एतेऽश्वं परिभूषयन्ति ॥ ३६ ॥

मा त्वाग्निर्ध्वनयीद् धूमगन्धिर्मोखा भ्राजन्त्यभिविक्त जघ्रिः। इष्टं वीतमभिगूर्तं वषट्कृतं तं देवासः प्रतिगृभ्णन्त्यश्वम् ॥ ३७ ॥

हे अश्व पच्यमानाश्वावयव! अग्निः त्वा त्वां मा ध्वनयीत् ध्वनिं मा कारयतु ध्वनौ सति भाण्डभङ्गः स्यात् दह्यमानं मांसं सिमसिमेति शब्दं करोति तस्मात्तु नोमयतिध्वनयतीत्यादिना [पा० ३, १, ५१] ण्यन्ताच्चङ्प्रतिषेधः ह्म्यन्तक्षणेति [पा० ७, २, ५] वृद्ध्यभावः। कीदृशोऽग्निः धूमगन्धिः

धूमस्य गन्धा लेशा यत्र सः अल्पधूमवानित्यर्थः अल्पाख्यायामिति [पा० ५, ४, १३६] धूमादिकारः । किञ्च भ्राजन्तो अतितापेन दीप्यमाना उखा स्थाली मा अभिविक्त मा चलतु ओविजी भयचलनयोः लुङि तङि झलो झलीति [पा० ८, २, २६] सिलोपे रूपम् न माङ्योग इति [पा० ६, ४, ७४] अडभावः । कीदृशी उखा जघ्रिः जिघ्रति गन्धं गृह्णातीति जघ्रिः आदृगमेति [पा० ६, १७१] किन्प्रत्ययः अधिष्ठात्र्या देवताया घ्राणम् । तमेवंविधमश्वं देवासः देवाः प्रतिगृभ्णन्ति प्रतिगृह्णन्तु । कीदृशमश्वम् इष्टं प्रयाजैः वीतमाप्रीभिः पर्य्यग्निकृतम् अभिगूर्त्तं ये यजामह इत्यागूर्त्योक्तम् वषट्कृतं वषट्कारेण संस्कृतम् ॥ ३७ ॥

नि॒क्रम॑णं नि॒षद॑नं वि॒वर्त्त॑नं॒ यच्च॒ पड्वी॑श॒मर्व॑तः । यच्च॑ प॒पौ यच्च॑ घा॒सिं ज॒घास॒ सर्वा॒ ता ते॒ अपि॑ दे॒वेष्व॑स्तु ॥ ३८ ॥

यत् निक्रमणं नितरां क्रमते यत्र तत् निक्रमणस्थानम् निषदनं नितरां सीदत्यस्मिन्निति निषदनमुपवेशनस्थानम् विवर्त्तनं विविधं वर्त्तते यत्र तत् इतस्ततो लुण्ठनस्थानम् सर्वत्राधिकरणे ल्युट् यच्चार्वतोऽश्वस्य पड्वीशम् पदेषु विशति पड्वीशं पादबन्धनम् । क्रियापरा वा निक्रमणादयः शब्दाः आलम्भसमये यानि अश्वस्य निक्रमणादीनि चेष्टितानि । किञ्च यच्च पपौ यज्जलं पीतवान् यच्च घासिमदनीयं तृणादिकं जघास भक्षितवान् घस्लृ अदने लिट् हे अश्व ! ता तानि सर्वाणि ते तव निक्रमणादीनि देवेषु अस्तु सन्तु । देवार्थस्याश्वस्य रोमादीनामपि निरर्थकत्वं माभूदित्यर्थः ॥ ३८ ॥

यदश्वा॑य॒ वास॑ उपस्तृ॒णन्त्य॑धीवा॒सं या हिर॑ण्यान्यस्मै। स॒न्दान॒मर्व॑न्तं॒ पड्वी॑शं प्रि॒या दे॒वेष्वायाम॑यन्ति॥ ३९॥

प्रिया प्रियाणि एतानि वस्तूनि देवेषु आयामयन्ति आगमयन्ति ऋत्विजोऽश्वस्यैतानि देवेष्वेव प्रापयन्तीत्यर्थः। कानीत्यत आह अश्वाय यत् अधीवासमाच्छादकं वासो वस्त्रमुपस्तृणन्ति स्तृञ् आच्छादने क्रयादिकः तथा या यानि हिरण्यानि सौवर्णशकलानि अस्मै अश्वाय उपस्तृणन्ति। तथा अर्वन्तम् षष्ठ्यर्थे द्वितीया अर्वतोऽश्वस्य सन्दानं शिरोबन्धनं पड्वीशं पादबन्धनम्। एतानि देवेषु प्रापयन्ति। कीदृशानि प्रिया प्रियाणि देवानामिष्टानि॥ ३९॥

यत्ते॑ सा॒दे मह॑सा॒ शूकृ॑तस्य॒ पार्ष्ण्या॑ वा॒ कश॑या वा तु॒तोद॑। स्रु॒चेव॒ ता ह॒विषो॑ अध्व॒रेषु॒ सर्वा॒ ता ते॒ ब्रह्म॑णा सूदयामि॥ ४०॥

हे अश्व! अश्ववारः सादे गमने यत्ते तव त्वां पार्ष्ण्या पादाधोभागेन कशया वा तुतोद पीडितवान् तुद व्यथने लिट् सदनं सादः घञ् कीदृशस्य तव महसा बलेन शूकृतस्य शूकृतमस्यास्ति शूकृतः तस्य शब्दानुकरणमेतत् शूकारं कुर्वतः। अध्वरेषु ता सर्वा तानि सर्वाणि ते तव पार्ष्णिकशाताडनानि ब्रह्मणा मन्त्रेणाहं सूदयामि षूद क्षरणे चुरादिः क्षारयामि अग्नौ आहुतित्वेन कल्पयामीत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः हविषः स्रुचेव हविराज्यादिकं यथा स्रुचा शुद्धा सूदयामि तद्वत्। एकं तावद पादपूरणाय॥ ४०॥

चतुस्त्रिꣳशद् वाजिनो देवबन्धोर्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति । अच्छिद्रा गात्रा वयुना कृणोत परुष्परुरनुघुष्या विशस्त ॥ ४१ ॥

स्वधितिः पशुच्छेदनसाधनोऽसिः अश्वस्य चतुस्त्रिंशत् वङ्क्रीः चतुस्त्रिंशत्संख्याकान्युभयपार्श्वास्थीनि समेति अभ्यगागच्छति छेदनाय । कोदृशस्याश्वस्य वाजिनः वजति गच्छतीति वाजी तस्य वेगवत इत्यर्थः । देवबन्धोः देवानां बन्धुः प्रियस्तस्य देवा बन्धवो यस्येति वा । भावो निर्देशः । अश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वङ्क्रयः अजादीनां षड्विंशतिः । अतो हे ऋत्विजः ! वयुना वयुनेन ज्ञानेनाश्वस्य गात्रा गात्राणि अच्छिद्रा अच्छिद्राणि छिद्रहीनानि यूयं कृणोत कुरुत स्वधितिना छिन्नानि सच्छिद्राणि वर्त्तन्ते तान्यच्छिद्राणि कुरुत । किञ्च परुः परुः ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषोति अमरः नित्यवीप्सयोरिति [पा० ८, १, ४] द्वित्वम् प्रतिपर्व प्रत्यवयवम् अनुघुष्य इदमिति नाम्ना संशब्द्य यूयं विशस्त विशसनं छेदं कुरुत शसु हिंसायाम् छान्दसः शपो लुक् । कृणोत कृ करणे स्वादिः तप्तनबिति [पा० ७, १, ४५] मध्यमबहुवचनस्य तबादेशः ततो गुणः । अनुघुष्य घुषिर् शब्दे ल्यो ल्यप् ॥ ४१ ॥

एकस्त्वष्टुरश्वस्या विशस्ता द्वा यन्तारा भवतस्तथा ऋतुः । या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि ता ता पिण्डानां प्रजुहोम्यग्नौ ॥ ४२ ॥

अश्वस्य विशस्ता विशसनकर्त्ता एकः ऋतुः । कोदृशस्याश्वस्य त्वष्टुः दीप्तस्य । ऋतूपलक्षितः कालात्मा प्रजापतिरेवाश्वस्य शस्तेत्यर्थः शंसेस्तृच् । तथा यन्तारा यन्तारौ निय-

मकारौ द्वा द्वौ द्यावापृथिव्यभिमानिदेवौ भवतः तयोरेव सर्वेषां नियन्तृत्वादिति भावः। तथा ऋतुः अत्र ऋत्यक इति [पा० ६, १, १२८] ह्रस्वप्रकृतिभावौ। एवमश्वस्य विशसितृबन्तृनुज्ञाध्वर्युः स्वकर्माह हे अश्व! ते तव गात्राणां पिण्डानां गात्रसम्बन्धिनां मांसपिण्डानां या यानि अङ्गानि अहं कृणोमि हन्मि छिनद्मि कृञ् बधे स्वादिः ऋतुथा ऋतौ ऋतूपलक्षिते वसन्तादियज्ञकाले ता-ता तानि-तान्यङ्गानि अग्नौ प्रजुहोमि प्रकर्षेण हुतानि करोमि ॥ ४२ ॥

मा त्वा तपत् प्रिय आत्मापियन्तं मा स्वधितिस्तन्व आतिष्ठिपत्ते। मा ते गृध्नुरविशस्तातिहाय छिद्रा गात्राण्यसिना मिथू कः ॥ ४३ ॥

हे अश्व! प्रियः वल्लभो भोगायतनत्वात् तवात्मा देहः त्वा त्वां मा तपत् तप्तं दुःखितं मा कार्षीत् तव देहवियोगजनिता व्यथा मा भूदिति विज्ञानात्मानं प्रत्युच्यते। किम्भूतं त्वाम् अपियन्तम् अप्येतीत्यपियन् तम् देवलोकं गच्छन्तम् अपिपूर्वादेतेः शतृप्रत्ययः। किञ्च स्वधितिः शस्त्रं ते तव तन्वः तनूः अङ्गानि मा आतिष्ठिपत् मा स्थापयतु सर्वाणि छित्त्वा देवेभ्यो ददत्वित्यर्थः। तिष्ठतेर्ण्यन्तस्य लुङि चङि तिष्ठतेरिदिति [पा० ७, ४, ५] इकारे कृते हित्वादि। किञ्च शमिता ते तव गात्राणि अङ्गानि अतिहाय त्यक्त्वा शास्त्रोक्तक्रमं त्यक्त्वा अविशस्ता शासेन मिथु मिथ्या छिद्रा छिद्राणि अयथच्छिन्नानि मा कः मा कार्षीत् करोतेर्लुङि मन्त्रे घसह्वरेत्यादिना [पा० २, ४, ८०] च्लेर्लुक् गुणे हल्ङ्याबिति [पा० ६, १, ६८

तिपो लोपे विसर्गः । मिथु इति मिथ्यार्थेऽव्ययम् संहितायां दीर्घः । कीदृश: शमिता गृध्नु: गृध्यतीति गृध्नु: लुब्धः केवलं मांसग्रहणेच्छुः अतः एवाविशस्ता न विशेषेण शसति हिनस्ति अविशस्ता विशसने अकुशलः अत एवान्यथा मा छिदत् सम्यगवदानानि करोत्वित्यर्थः ॥ ४३ ॥

न वा उ॑ ए॒तन्म्रि॑यसे॒ न रि॑ष्यसि दे॒वाँ२॥ इदे॑षि प॒थिभि॑: सु॒गेभि॑: । हरी॑ ते॒ युञ्जा॒ पृष॑ती अभूता॒मुपा॑स्थाद्वा॒जी धु॒रि रास॑भस्य॥४४॥

वै एवार्थे उ अवधारणे हे अश्व ! त्वमेतन्नैव म्रियसे इतराश्ववत् मृतो न भवसि देवत्वप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् अत एव न रिष्यसि हिंस्यसे व्यर्थहिंसाया अभावात् रिषतेर्यकि परस्मैपदमार्षम् । ननु प्रत्यक्षत्वे मरणमङ्गनाशश्च दृश्यते तर्हि कथमेवमुच्यते तत्राह सुष्ठु गम्यते यत्र ते सुगाः तैः सुगेभिः सुगैः साधुगमनैः पथिभिर्मार्गैः देवयानरूपैः देवान् इत् एषि देवानेव गच्छसि अथो युक्ता मदुक्तिः । कथं देवान् प्रति गमनम् तत्राह हे अश्व ! ते तव हरी इन्द्राश्वौ युञ्जा युञ्जौ रथे युक्तौ अभूतां भविष्यतः आशंसायां भूतवच्चेति [पा० ३, ३, १३२] भूतकालप्रयोगो भविष्यदर्थे । हरी इन्द्रस्येति यास्क [निघ० १, १५, १] तथा पृषती मरुतां वाहनभूते तव युञ्जौ अभूताम् पृषत्यो मरुतामिति [निघ० १, १५, २] । युङ्क्तस्ते युञ्जौ ऋत्विग्दधृगित्यादिना [पा० ३, २, ५९] क्विन् क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति [पा० ८, २, ६२] कुत्वम् युजेरसमासे इति [पा० ७, १, ७१] नुम् सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] विभक्तेरात्वम् । किञ्च रासभस्याश्विवा-

इनस्य धुरि अश्विवाहनस्थाने वाजी कश्चिदश्वः उपास्थात् उपस्थास्यति। देवत्वं प्राप्तस्य तव वहनाय इन्द्रादयो निजवाहनानि प्रेषयिष्यन्तीति भावः। यद्वा तत्तद्देवभावं प्राप्तं त्वां तानि तानि वाहनानि वक्ष्यन्तीत्यर्थः॥ ४४॥

सुगव्यं नो वाजी स्वश्व्यं पुꣳसः पुत्राँ२॥ उत विश्वापुषꣳ रयिम्। अनागास्त्वं नो अदितिः कृणोतु क्षत्रं नो अश्वो वनताꣳ हविष्मान्॥ ४५॥

इदानीं याच्ञा क्रियते। वाजी देवत्वं प्राप्तोऽश्वः नोऽस्माकं सुगव्यं शोभनं गोसमूहं कृणोतु गवां समूहो गव्यम् खलगोरथादिति [पा० ४, २, ५०] यत्प्रत्ययः शोभनं गव्यं सुगव्यम्। तथा स्वश्व्यं कृणोतु अश्वानां समूहः अश्वम् केशाश्वेति [पा० ४, २, ४८] विकल्पात् पक्षे यत् शोभनमश्व्यं स्वश्व्यम्। तथा पुंसः पुत्रान् करोतु पुत्रशब्दोऽपत्यवाचक इति पुंस इति विशेषणम्। यद्वा पुंसः पुरुषार्थसाधकान् पुत्रान् करोतु। उतापि च रयिं धनं करोतु। कीदृशं रयिं विश्वपुषम् पुष्णाति पुषः इगुपधेति [पा० ३, १, १३५] कप्रत्ययः विश्वस्य सर्वस्य पुषस्तम् सर्वजनपोषणसमर्थं धनं करोत्वित्यर्थः संहितायां विश्वशब्दस्य दीर्घः। किञ्च नोऽस्माकमनागस्त्वं करोतु नास्ति आगः अपराधः पापरूपो यस्य सोऽनागाः तस्य भावोऽनागस्त्वम् दीर्घश्छान्दसः निष्पापत्वं करोतु पापसद्भावे उक्तफलाप्राप्तेः। किञ्च अश्वो नोऽस्माकं क्षत्रं क्षतत्राणं बलं पराभवाद्रक्षणं वा करोतु। कीदृशोऽश्वः अदितिः नास्ति दितिः खण्डनं दैन्यं वा यस्य सः। हविष्मान् हविरस्यास्ति

हविष्मान् तदस्यास्तीति [पा० ५, २, ९४] मतुप् हविर्भूतावयवः यद्वा देवत्वात्या हविष्मान्। ईदृशोऽश्वो नः चत्रं वनतां करोतु वनतिः करोत्वित्यर्थः॥ ४५॥

इमा नु कं भुवना सीषधामेन्द्रश्च विश्वे च देवाः। आदित्यैरिन्द्रः सगणो मरुद्भिरस्मभ्यं भेषजा करत्। यज्ञं च नस्तन्वं च प्रजां चादित्यैरिन्द्रः सह सीषधाति॥ ४६॥

का० [२०, ८, १२] इमा नु कमिति च द्विपदाः। अयस्मयपात्रेणाश्वलोहितहोमानन्तरमिमा नु कमित्याद्याः षट् द्विपदाः जुहोति। कण्डिकाद्वयस्य षडर्धानि सन्ति तैः षडाहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः॥ द्विपदाच्छन्दस्का विश्वदेवदेवत्या आप्त्यपुत्रभुवनदृष्टास्तिस्र ऋचः। नु कम् एतौ निपातौ पादपूरणौ इमा इमानि भुवना भुवनानि भूतजातानि वयं सीषधाम साधयामः वशीकुर्म इत्यर्थः साधयतेर्लुङि उत्तमबहुवचने रूपम् अडभाव आर्षः। किञ्च इन्द्रः इदि परमैश्वर्ये ऐश्वर्य्यवान् सगणो निजगणैः परिवारैः सहित इन्द्रो देवेशो विश्वे देवाश्च आदित्यैः द्वादशभिः मरुद्भिः एकोनपञ्चाशत्संख्यैश्च सहिताः अस्मभ्यं भेषजा भेषजानि औषधानि हितानि करत् कुर्वन्तु सर्वे देवा अस्माकं हितकारिणो भवन्त्वित्यर्थः। किञ्च इन्द्रः आदित्यैः सह नोऽस्माकं यज्ञमश्वमेधं तन्वं शरीरं प्रजां पुत्रादिकां च सीषधाति साधयतु वशीकरोत्वित्यर्थः नीरोगाः सपुत्रा वयं यज्ञं सम्यक् कुर्म इति भावः॥ ४६॥

अग्ने त्वं नो अन्तम उत त्राता शिवो

भ॑वा वरू॒थ्यः । वसु॑र॒ग्निर्वसु॑श्रवा॒ अच्छा॑ नक्षि द्यु॒मत्त॑मᳪ र॒यिं दाः । तं त्वा॑ शोचिष्ठ दीदिवः सु॒म्नाय॑ नू॒नमी॑महे॒ सखि॑भ्यः ॥ ४७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

तिस्रो द्विपदा व्याख्याताः [३, २५—२६] ॥ समिद्धो अञ्जन् [२९, १] आश्वमेधिकोऽध्याय इति वचनादत्र हौत्रे तन्मन्त्राणां विनियोगः ॥ समाप्तोऽश्वमेधः सप्तविंशत्युत्तरवर्षसाध्यः ॥ ४७ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे ।
अध्यायः पञ्चविंशोऽयमश्वमेधगतोऽगमत् ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ।

अ॒ग्निश्च॑ पृथि॒वी च॒ संन॑ते॒ ते मे॒ संन॑मताम॒दः । वा॒युश्चा॒न्तरि॑क्षञ्च॒ संन॑ते॒ ते मे॒ संन॑मताम॒दः । आ॒दि॒त्यश्च॒ द्यौश्च॒ संन॑ते॒ ते मे॒ संन॑मताम॒दः । आप॑श्च॒ वरु॑णश्च॒ संन॑ते॒ ते मे॒ संन॑मताम॒दः । स॒प्त स॒ᳪसदो॑ अष्ट॒मी भू॒तसा॑धनी । सका॑माँ॒२॥ अध्व॑नस्कुरु सं॒ज्ञान॑मस्तु मे॒ऽमुना॑ ॥ १ ॥

इषे त्वेत्यारभ्य दर्शपौर्णमासपितृयज्ञाग्निहोत्रोपस्थान-

पशुचातुर्मास्याग्निष्टोमवाजपेयराजसूयाग्निसौत्रामण्यश्वमेधसम्बद्धा मन्त्रा व्याख्याताः। इदानीं खिल्यान्युच्यन्ते क्वचिद्विनियोगानुक्तेः। तेषां विवस्वानृषिरन्यस्यानुक्तेः आदित्यानीमानि यजूंषि व्याख्यायन्त इति श्रुतेः [बृहदारण्य० ५, ५, ३३] याज्ञवल्क्यो वा याज्ञवल्क्येन व्याख्यायन्त इति श्रुतेः॥ अग्निश्च। सप्त लिङ्गोक्तानि यजूंषि। चतस्र ऋग्गायत्र्यः। सप्त संसदः आसुर्य्यनुष्टुप्। सकामान् प्राजापत्यानुष्टुप्। यथेमाम् ब्राह्मी गायत्री॥ अग्निश्च पृथिवी च सन्नते सन्नमनं सन्नतम् आनुकूल्येन प्रवृत्तिः अग्निपृथिव्यौ भोगाय सङ्गते अतो ब्रवीमि ते अग्निपृथिव्यौ मे ममादः अमुकं सन्नमताम् सन्नमयतां वशवर्त्तिनं कुरुतामित्यर्थः। अद इति पुरुषादेर्नाम द्वितीयान्तं प्रयोज्यम्। छन्दस्युभयथेति [पा० ३, ४, ११७] शपोऽप्यार्धधातुकत्वात्तेरनिटीति [पा० ६, ४, ५१] णिचो लोपः सन्नमतामित्यत्र। एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योज्यम्। वायुरन्तरिक्षं च सन्नते ते ममामुकं सन्नमयताम्। आदित्यः द्यौश्च सन्नते ते म०। आपश्च वरुणश्च सन्नते ते म०॥ परमात्मानं प्रत्युच्यते हे स्वामिन्! यस्य तव सप्त संसदः संसदनानि अधिष्ठानानि अग्निवाय्वन्तरिक्षादित्यद्युलोकाम्बुवरुणाख्यानि तत्राष्टमी भूतसाधनी पृथ्वी भूतानि साधयति उत्पादयति भूतसाधनी भूमिं विना भूतोत्पत्तेरभावात् अतः सर्वाधिष्ठानभूतस्त्वमध्वनो मार्गान् सकामान् कुरु येषु मार्गेषु मया गम्यते तत्रास्माकं कामप्राप्तिरस्त्वित्यर्थः। किञ्च मे ममामुना देवदत्तादिना संज्ञानं सङ्गतं ज्ञानमस्तु इष्टेन मम प्रीतिरस्तु॥ विज्ञानात्मा वोच्यते यस्य तव सप्त संसदः पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चेति सप्तायतनानि अष्टमी भूतसाधनी भूतानि साध्नुवति वशीकरोति

भूतसाधनी वाक् स त्वं नोऽस्माकमध्वनः सकामान् कुरु अमुना सह मे संज्ञानं सङ्गतमस्तु ॥ १ ॥

यथे॒मां वाच॑ङ्क॒ल्याणी॒माव॒दानि॒ जने॑भ्यः। ब्र॒ह्म॒रा॒ज॒न्या᳖भ्याᳫं शू॒द्राय॒ चार्या॑य च॒ स्वाय॒ चार॑णाय। प्रि॒यो दे॒वाना॒न्दक्षि॑णायै दा॒तुरि॒ह भू॑यासम॒यं मे॒ कामः॒ समृ॑ध्यता॒मुप॑ मा॒दो न॑मतु ॥ २ ॥

इमां कल्याणीमनुद्वेगकरीं वाचमहं यथा यतः आवदानि सर्वतो ब्रवीमि दीयतां भुज्यतामिति सर्वेभ्यो वच्मि। केभ्य-स्तदाह ब्रह्मराजन्याभ्यां ब्राह्मणाय राजन्याय क्षत्रियाय च शूद्राय अर्याय वैश्याय स्वायात्मीयाय अरणाय पराय अरणो-ऽपगतोदकः शत्रुः नास्ति रणः शब्दो येन सह वाक्सम्बन्ध रहितः शत्रुरिति वा॥ प्रियो देवानाम् मध्येऽवसानरहिता-नुष्टुप् लौगाक्षिदृष्टा। यथेति पूर्वोक्तेरत्र तथाशब्दोऽध्याहार्यः यतोऽहं ब्राह्मणादिभ्यः कल्याणीं वाचं वदामि तथा ततोऽहं देवानां प्रियः भूयासम् इह संसारे दक्षिणायै दक्षिणायाः दातुश्च प्रियः भूयासम् देवा दक्षिणादातारश्च मयि प्रीतिं कुर्वन्त्वित्यर्थः। किञ्च मे ममायं कामः समृध्यतां सफलो भवतु अयमिति नामनिर्देशः धनपुत्रादिलाभकामो मे सम्प-द्यतामित्यर्थः। किञ्च अदो मा मामुपनमतु अद इति इष्ट-नामग्रहणम् देवदत्तादिर्मां प्रीणयतु ॥ २ ॥

बृह॑स्पते॒ अति॒ यद॒र्यो अर्हा॑द् द्यु॒मद्वि॒भाति॒ क्रतु॑म॒ज्जने॑षु। यद्दी॒दय॒च्छव॑स ऋतप्रजात॒

तद॒स्मासु॒ द्रवि॑णं धेहि चि॒त्रम् । उ॒प॒या॒मगृ॑हीतो॒ऽसि॒ बृह॒स्पत॑ये त्वा । ए॒ष ते॒ योनि॒र्बृह॒स्पत॑ये त्वा ॥ ३ ॥

ब्रह्मदेवत्या त्रिष्टुप् गृत्समदहृष्टा बृहस्पतिसवे बार्हस्पत्यग्रहणेऽस्याः सोपयामाया विनियोगः । ऋतात् सत्यात् हे ऋतप्रजात ! ब्रह्मणः सकाशात् प्रजातं प्रकृष्टं जातं जन्म यस्य ऋतप्रजातः हे बृहस्पते बृहतां वेदानां पते पालक ! चित्रं नानाविधं तत् द्रविणमस्मासु यजमानेषु धेहि धारय स्थापय देहीत्यर्थः । तत्किम् अर्यः स्वामी यद्धनमर्हति अर्हति पूजयति लेटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ६४] आडागमः अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति [पा० ३, १, १०३] अर्यशब्दः स्वामिन्यन्तोदात्तः वैश्ये आद्युदात्तः ईश्वरयोग्यं धनं देहीत्यर्थः । यद्धनं जनेषु लोकेषु विभाति विविधं शोभते । कीदृशं धनं द्युमत् द्यौः कान्तिरस्यास्ति द्युमत् दिव उच्चेति [पा० ६, १, १३१] उकारः । क्रतुमत् क्रतवो यज्ञा विद्यन्ते येन तत् येन यज्ञाः क्रियन्ते तादृशं धनं देहीत्यर्थः । यत् धनं शवसा बलेन दीदयत् दापयति प्रापयति वा धनान्तरम् तद्धनं देहीत्यर्थः दय दानगतिहिंसादानेषु अस्माण्णिजन्ताल्लङि रूपम् अडभाव आर्षः ॥ उपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि बृहस्पतयेऽर्थाय त्वा गृह्णामि । स्थापयति एष ते योनिः स्थानम् बृहस्पतये त्वां सादयामि ॥ ३ ॥

इन्द्र॒ गोम॑न्नि॒हा या॑हि॒ पिबा॒ सोम॑ꣳ शतक्रतो । वि॒द्यद्भि॒र्ग्राव॑भिः सु॒तम् ॥ उ॒प॒या॒मगृ॑ही-

तोऽसीन्द्राय त्वा गोमते। एष ते योनिरिन्द्राय त्वा गोमते ॥ ४ ॥

हे इन्द्रदेवत्ये गायत्री! रम्याचिदृष्टे गोसवे यज्ञे ग्रहग्रहणे नियुक्ते सोपयामे। शतं क्रतवः कर्माणि यस्य स शतक्रतुः हे शतक्रतो! हे इन्द्र! हे गोमन्! गावो धेनवः स्तुतयः किरणा वा विद्यन्ते यस्य स गोमान् त्वमिह यज्ञे आयाहि आगच्छ सोमं च पिब द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] दीर्घः। कीदृशं सोमं ग्रावभिः सुतमश्मभिरभिषुतम् कीदृशैग्रावभिः विद्यद्भिः विशेषेण द्यन्ति खण्डयन्ति ते विद्यन्तः तैः दो अवखण्डने दिवादित्वाच्छ्यन् शतरि ओतः श्यनीति [पा० ७, ३, ७१] ओकारलोपः॥ उपया० गोमते इन्द्राय त्वां गृह्णामि। सादयति एष ते० ॥ ४ ॥

इन्द्रायाहि वृत्रहन् पिबा सोमꣳ शतक्रतो। गोमद्भिर्ग्रावभिः सुतम् ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा गोमते। एष ते योनिरिन्द्राय त्वा गोमते ॥ ५ ॥

वृत्रं दैत्यं हन्ति वृत्रहा शतं क्रतवो मखा यस्य स शतक्रतुः। हे वृत्रहन्! हे शतक्रतो! हे इन्द्र! त्वमायाहि आगच्छ सोमं च पिब। कीदृशं सोमं ग्रावभिः सुतम्। कीदृशैग्रावभिः गोमद्भिः गौः स्तुतिर्विद्यते येषां ते गोमन्तस्तैः॥ उप० एष ते० व्याख्याते॥ ५॥

ऋतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिषस्पतिम्। अजस्रं घर्ममीमहे ॥ उपयामगृहीतोऽसि वैश्वा-

नराय त्वा । एष ते योनिर्वैश्वानराय त्वा ॥६॥

तिस्रो वैश्वानरीयाः पुरोऽनुवाक्याः । आद्या गायत्री प्रदुराश्चिद्दृष्टा । वयं वैश्वानरमीमहे याचामः यज्ञसमाप्तिमिति शेषः ईमहे याच्ञाकर्मसु पठितः । कीदृशं वैश्वानरम् ऋतवानम् ऋतं सत्यं यज्ञो जलं वास्यास्ति ऋतवा तम् छन्दसीवनिपौ वाच्याविति [पा० ५, २, १०९ वा० २] मत्वर्थे वन्प्रत्ययः संहितायामृतस्य दीर्घः । ऋतस्य सत्यस्याविनाशिनो ज्योतिषः तेजसः पतिं पालकम् तेजोऽधिष्ठानमित्यर्थः । अजस्रं न जस्यति नश्यति अजस्रस्तमनुपक्षीणाम् जसु हिंसायाम् नमिकम्पीति [पा० ३, २, १६७] रप्रत्ययः घर्मं घृ क्षरणदीप्त्योः जिघर्ति क्षरति जलं घर्मस्तम् दीप्तं वा ॥ उपया० वैश्वानराय त्वां गृह्णामि । एष ते० सादयामि ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीः । इतो जातो विश्वमिदं विचष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥ उपयामगृहीतोऽसि वैश्वानराय त्वा । एष ते योनिर्वैश्वानराय त्वा ॥ ७ ॥

त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा । वैश्वानरस्य सुमतौ शोभनबुद्धौ वयं स्याम भवेम । कं निपातः पादपूरणः । हि यस्माद्धेतोर्वैश्वानरः इतोऽरणितो जातः उत्पन्नः सन् इदं विश्वं सर्वं विचष्टे कर्मानुरूपं पश्यति सूर्येण सह यतते स्पर्धते च सूर्यसमतेजा इत्यर्थः । कीदृशोऽग्निः राजा राजते दीप्यते राजा । भुवनानां भूतजातानामभिश्रीः आश्रयणीयः अभि समन्तात् श्रीयते सेव्यतेऽभिश्रीः कर्मणि क्विप् । उप० एष ते उक्तो ॥ ७ ॥

वैश्वानरो न ऊतय आ प्रयातु परावतः।
अग्निरुक्थेन वाहसा॥ उपयामगृहीतोऽसि
वैश्वानराय त्वा। एष ते योनिर्वैश्वानराय त्वा
॥ ८ ॥

गायत्री। नोऽस्माकमूतयेऽवनाय परावतः दूरदेशाद्वै-
श्वानरः आ प्रयातु आगच्छतु केन वाहसा वाहनभूतेन उक्-
थेन स्तोमेन वाहिष्ठो वाहनानां स्तोमो दूतो हुतं नरा इति
श्रुत्यन्तरे स्तोमस्य वाहनत्वमुक्तम्। उप० एष० उक्तो ॥ ८ ॥

अग्निर्ऋषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरो-
हितः। तमीमहे महागयम्॥ उपयामगृहीतो-
ऽस्यग्नये त्वा वर्चसे। एष ते योनिरग्नये
त्वा वर्चसे ॥ ९ ॥

अग्निर्देवत्या गायत्री वसिष्ठभरद्वाजदृष्टा पुरोरुक्।
महान् गयः स्तुतिर्यस्य स महागयो मयागृहरूपो वा तमग्निं
वयमीमहे याचयामः। तं कं योऽग्निर्ऋषिः मन्त्रद्रष्टा।
पवमानः पव गतौ पवत इतस्ततो गच्छति पवमानः यद्वा
पूङ् शोधने पवते शोधयति पवमानः। पाञ्चजन्यः पञ्चज-
नेभ्यो हितः विप्रादयश्चत्वारो वर्णा निषादश्चेति पञ्चजना-
स्तेषां यज्ञाधिकारात् पुरोहितः पुरोऽग्रे हितः स्थापितः
दधातेर्निष्ठा॥ उप० वर्चसे तेजोरूपायाग्नये त्वां गृह्णामि।
एष० ॥ ९ ॥

महेन्द्र॥ इन्द्रो वज्रहस्तः षोडशी शर्म
यच्छतु। हन्तु पाप्मानं योऽस्मान् द्वेष्टि।

उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वा। एष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ १० ॥

महेन्द्रदेवत्या गायत्री वसिष्ठदृष्टा। पुरोरुक्। इन्द्रः शर्म सुखं यच्छतु ददातु योऽस्मान् द्वेष्टि तं च पाप्मानं पापिष्ठं हन्तु नाशयतु यद्वास्मद्द्वेष्टारं पाप्मानं च पापं ब्रह्महत्यादिकं हन्तु अस्त्री पङ्कं पुमान् पाप्मेत्यमरः [१, १, १२१]। कीदृश इन्द्रः महान् श्रेष्ठः। वज्रहस्तः वज्रं हस्ते यस्य सः। षोडशी पञ्च प्राणा दशेन्द्रियाणि मनश्चेति षोडशपदार्था लिङ्गशरीररूपा यस्य स षोडशी आत्मरूप इत्यर्थः॥ उप० एष० उक्तौ ॥ १० ॥

तं वो दस्ममृतीषहं वसोर्मन्दानमन्धसः। अभि वत्सं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गीर्भिर्नवामहे ॥ ११ ॥

इन्द्रदेवत्या पथ्या बृहती नोधागोतमदृष्टा स्वाध्यायादिषु नियुक्ता। आदित्ययाज्ञवल्क्ययोरार्षमाध्यायात्। हे यजमानाः! तमिन्द्रं वयं गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः अभिनवामहे सम्यक् स्तुमहे णु स्तुतौ व्यत्ययेन शप्। किंभूतमिन्द्रं वो युष्माकं दस्मं दर्शनीयम् दस ।दर्शने मप्रत्ययः। ऋतीषहम् ऋ गतौ क्तिन्प्रत्ययः ऋत्या गत्या सहतेऽभिभवति शत्रूनिति ऋतिषट् तम् पूर्वपदस्येति [पा० ८, ३, १०६] षत्वम् संहितायां दीर्घः। वसोः वासयितुः स्थितिहेतुभूतस्यान्धसोऽन्नस्य षष्ठी तृतीयार्थे अन्नेन मन्दानं मोदमानम् मदिङ् स्वप्ने आर्षे मदे मोदे स्तुतौ गताविति धातोः शानच्प्रत्ययेन शपो लुक्। दृष्टान्तमाह वत्सं न नकार इवार्थः स्वसरेषु स्वेनैवा-

नेव सरन्ति प्रसरन्ति किरणा येषु ते स्वसरा दिवसाः तेषु यथा धेनवो नवप्रसूता गावो वत्सं नुवन्ति स्तुवन्ति शब्दे-राह्वयन्तीत्यर्थः। तद्वद्वयमिन्द्रं स्तुमः ॥ ११ ॥

यद्वाहिष्ठं तदग्नये बृहदर्च विभावसो।
महिषीव त्वद्रयिस्त्वद्वाजा उदीरते ॥ १२ ॥

अग्निदेवत्यानुष्टुब्वसूयुदृष्टा। हे उद्गातः! अग्नये अग्न्यर्थं तत् बृहत्साम अर्च गाय बृहत्साम्नो गानं कुरु तत्किम् यत् वाहिष्ठम् वाहयति प्रापयति इष्टमिति वाहयितृ वहेर्ण्यन्तात् तृच् अत्यन्तं वाहयितृ वाहिष्ठम् अतिशायने तमबिष्ठनाविति [पा० ५, ३, ५५] अनुवृत्तौ तुश्छन्दसीति [पा० ५, ३, ५९] इष्ठनि परे तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा० ६, ४, १५४] च तृचो लोपे वाहिष्ठमिति रूपम्। किञ्च सामगानेन प्रत्यक्षमग्निं ब्रूहि किम् हे विभावसो! विभा कान्तिरेव वसु धनं यस्य स विभावसुः हे अग्ने! रयिः धनं वाजा अन्नानि च त्वत् त्वत्तः सकाशात् उदीरते उद्गच्छन्ति ईर गतौ कम्पे च लट् शपो लुक् अदभ्यस्तात् [पा० ७, १, ४,]। तत्र दृष्टान्तः महिषीव यथा महिषी प्रथमपरिणीता स्त्री गृहात् भोगार्थं पतिं प्रति उदीर्ते उद्गच्छति। एकं त्वत्पदं पादपूरणम् रयिः त्वदुदीर्ते इति वा ॥ १२ ॥

एह्यू षु ब्रवाणि तेऽग्न इत्थेतरा गिरः।
एभिर्वर्धास इन्दुभिः ॥ १३ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री भरद्वाजदृष्टा हे अग्ने! त्वमेहि आगच्छ उ पादपूरणः सुजि चेति संहितायामुकारस्य दीर्घः। इत्था इत्थमनेन प्रकारेण न इतराः अन्याः गिरो

वाणी: स्तुतिलक्षणा: ते तव सु प्रवाणि सुतरां वदानि ब्रूञो लोट्। किञ्च एभिरिन्दुभि: सोमै: वर्धासे वर्धस्व लेटोऽडाटौ ॥ १३ ॥

ऋ॒तव॑स्ते य॒ज्ञं वित॑न्वन्तु॒ मासा॑ र॒क्षन्तु॑ ते ह॒विः। सं॒व॒त्स॒रस्ते॑ य॒ज्ञं द॑धातु नः प्र॒जां च॒ परि॑पातु नः ॥ १४ ॥

अग्निदेवत्या बृहती ८, ८, ११, ८ वर्णपादा विषमपादा नवकाष्टकैकादशाष्टिनो विषमपादेति वचनात्। हे अग्ने! ऋतव: ऋतूपलक्षिता: कालविशेषा: ते तव यज्ञं वितन्वन्तु विस्तारयन्तु। मासा: चैत्राद्यधिष्ठातारो देवास्ते तव हवि: पुरोडाशादिकं रक्षन्तु पान्तु। संवत्सरस्तदधिष्ठाता देव: ते तुभ्यं त्वदर्थं नोऽस्माकं यज्ञं दधातु पुष्णातु नोऽस्माकं प्रजां पुत्रादिकां च परिपातु रक्षतु संवत्सर एव ॥ १४ ॥

उ॒प॒ह्व॒रे गि॑री॒णाꣳ स॑ङ्ग॒मे च॑ न॒दीना॑म्। धि॒या विप्रो॑ अजायत ॥ १५ ॥

सोमदेवत्या गायत्री वत्सदृष्टा। गिरीणां पर्वतानामुपह्वरे निकटे नदीनां गङ्गादीनां च संगमे विप्रो मेधावी सोम: अजायत उत्पन्न: जनेर्लङ् कया धिया बुद्ध्या विप्रादयो मया यज्ञं करिष्यन्तीति विचार्य्येत्यर्थ: ॥ १५ ॥

उ॒च्चा ते॑ जा॒तमन्ध॑सो दि॒वि सद्भूम्याद॑दे। उ॒ग्रꣳ शर्म॒ महि॒ श्रव॑: ॥ १६ ॥

सोमदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्य आमहीयवदृष्टा:। हे सोम! ते तव अन्धसोऽन्नाद्रसरूपात् जातमुत्पन्नं सोमतो जातम-

पूर्वम् उच्चा उच्चं गतं दिवि स्वर्गे सत् विद्यमानं भूमिः षादत्ते गृह्णाति भूमिशब्दस्य विसर्गलोपे सन्धिश्छान्दसः। किं तत् द्युलोकस्थं भूमिर्गृह्णाति तदाह। उग्रमुत्कृष्टं शर्म सुखं गृहपुत्रादिजन्यं महि महत् श्रवः कीर्त्तिर्धनं वा॥ अनेन मन्त्रेण पश्चाहुतिपरिणाम उक्तः। स यथा। हुताहुतिरादौ दिवि गच्छति ततोऽन्तरिक्षे जलरूपेण ततो भूमावन्नरूपेण ततो नरे रेतोरूपेण ततो योनौ नररूपेणागत्य तं नरं धनयशोभ्यां सुखिनं करोतीति भावः॥ १६॥

स न इन्द्राय यज्यवे वरुणाय मरुद्भ्यः।

वरिवोवित्परि स्रव॥ १७॥

हे सोम! स त्वं नोऽस्माकं परिस्रव क्षर रसरूपो भूत्वाहुतित्वमेहीत्यर्थः किमर्थमिन्द्राय वरुणाय मरुद्भ्यश्च इन्द्रादीनां तृप्तये परिस्रवेत्यर्थः। कीदृशायेन्द्राय यज्यवे यष्टुं योग्यो यज्युस्तस्मै यष्टव्याय इदं त्रयाणां विशेषणम् यज्युभ्य इति मरुताम्। कीदृशस्त्वं वरिवोवित् वरिवो धनं वेत्ति जानाति विन्दति लभते वा वरिवोवित् धनस्य ज्ञाता प्रापकश्च॥ १७॥

एना विश्वान्यर्य आ द्युम्नानि मानुषाणाम्।

सिषासन्तो वनामहे॥ १८॥

अर्यः ईश्वरः सोमः एना एनानि विश्वानि सर्वाणि मानुषाणां नराणां द्युम्नानि धनानि यशांसि वा आ भवन्त्विति शेषः अस्मभ्यं ददात्वित्यर्थः तानि सोमदत्तानि द्युम्नानि वयं वनामहे वन सम्भक्तिशब्दयोः लट् सम्भजामहे। कीदृशा वयं सिषासन्तः षणु दाने सनितुं दातुमिच्छन्ति सिषासन्ति

ति सिषासन्तः सनेर्धातोः सन्नन्ताच्छत्वप्रत्ययः जनसनखनां सञ्झलोरिति [पा० ६, ४, ४२] आत्वम् सन्यन्यत इति [पा० ७, ४, ७९] अभ्यासेकारः दानं कुर्वाणा धनभाजः स्यामेत्यर्थः ॥ १८ ॥

अनु॒ वी॒रैरनु॑ पुष्यास्म॒ गोभि॒रन्वश्वै॒रनु॒ सर्वे॑ण पु॒ष्टैः। अनु॒ द्विप॒दानु॒ चतु॑ष्पदा व॒यं दे॒वा नो॑ य॒ज्ञमृ॑तु॒था न॑यन्तु ॥ १९ ॥

आशीरियं देवदेवत्या त्रिष्टुप् मुद्गलदृष्टा। वयं वीरैः पुत्रैः अनुपुष्यास्म पुष्टा भवेम पुषेराशीर्लिङि उत्तमबहुवचनम् गोभिर्धेनुभिः अनुपुष्यास्म उपसर्गावृत्त्या क्रियावृत्तिः अश्वैरनु पुष्यास्म सर्वेणान्येनापि कामेन पुष्यास्म पुष्टैः सर्वपदार्थैर्गृहादिभिः पुष्यास्म। द्वौ पादौ यस्येति द्विपात् तेन द्विपदा मनुष्येण दासादिना चतुष्पदा गजादिना च पुष्यास्म पादोऽन्यतरस्यामिति [पा० ४, १, ८,] अन्तलोपः पादः पदिति [पा० ६, ४, १३०] पदादेशः। किञ्च ऋतुथा ऋतावृतौ काले-काले देवा नोऽस्माकं यज्ञं नयन्तु प्रापयन्तु प्राप्नुवन्तु ॥ १९ ॥

अग्ने॒ पत्नी॑रि॒हाव॑ह दे॒वाना॑मुश॒तीरुप॑। त्वष्टा॑र॒ᳬ सोम॑पीतये ॥ २० ॥

अग्निदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा। इतः पञ्च ऋचोऽग्निष्टोमे नेष्टुर्याज्याः आद्या प्रातःसवने नेष्टचमसयागे याज्या। हे अग्ने! देवानां पत्नीः इह यज्ञे त्वमुपावह आगमय। कीदृशीः पत्नीः उशतीः हविः कामयमानाः वशेः शत्र-

न्तात् उगित इति [पा० ४, १, ६] ङीप्। किञ्च सोमपीतये सोमपानाय त्वष्टारं देवं घोपावह ॥ २० ॥

अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्नावो नेष्टः पिब ऋतुना। त्वꣳ हि रत्नधा असि ॥ २१ ॥

हे ऋतुदेवते गायत्र्यौ मेधातिथिदृष्टे ऋतुयागे नेष्टुर्याज्ये। ग्नाः पत्न्योऽस्य सन्तीति ग्नावा तदस्यास्तीति [पा० ५, २, ९४] मतुप्। मादुपधाया इति [पा० ८, २, ९] वत्वम् तस्य सम्बोधनं हे ग्नावः पत्नीवन्! हे नेष्टः! नोऽस्माकं यज्ञमभिगृणीहि स्तुहि गॄ शब्दे क्र्यादित्वात् श्ना ई हल्यघोरिति [पा० ६, ४, ११३] तस्येकारः प्वादीनां ह्रस्व इति [पा० ७, ३, ८०] धातोर्ह्रस्वः। किञ्च ऋतुना देवेन सह पिब सोममिति शेषः। हि यस्मात् त्वं रत्नधा असि रत्नानि दधाति ददाति रत्नधाः रमणीयधनानां दातासि ॥ २१ ॥

द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्र च तिष्ठत। नेष्ट्रादृतुभिरिष्यत ॥ २२ ॥

द्रविणस्शब्दः सान्तो धनवाची द्रविणो धनं ददाति द्रविणोदाः धनदाताग्निः पिपीषति पातुमिच्छति सोममिति शेषः पीङ् पानेऽस्माद्दैवादिकात्सन्प्रत्ययः। अतो हे ऋत्विजः! यूयं जुहोत जुहुत प्रतितिष्ठत च तप्तनप्तनथनाश्चेति [पा० ७, १, ४५] तबादेशः कर्मसूद्युक्ता भवतेत्यर्थः। किञ्च नेष्टुरिदं नेष्ट्रम् वृद्ध्यभाव आर्षः नेष्टुर्धिष्ण्यात् ऋतुभिः देवैः सह इष्यत सोमं प्रतिगच्छत इष गतौ दिवादित्वात् श्यन् लोट् ॥ २२ ॥

तवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङ् शश्वत्तमꣳ सुम-

ना अस्य पाहि। अस्मिन् यज्ञे बर्हिष्या निषद्या दधिष्वेमं जठर इन्दुमिन्द्र ॥ २३ ॥

इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् विश्वामित्रदृष्टा। माध्यन्दिने सवने नेष्टृचमसयागे याज्या। हे इन्द्र! तव अयं सोमोऽस्ति अतः अर्वाङ् अस्मदभिमुखः त्वमेहि आगच्छ शश्वत्तमं सर्वकालमस्य पाहि कर्मणि षष्ठी इमं सोमं रक्ष पा रक्षणे लोट्। कीदृशः त्वं सुमनाः शोभनं मनो यस्य सः प्रसन्नचित्तः। किञ्च अस्मिन् यज्ञे बर्हिषि आस्तृतदर्भेषु निषद्य उपविश्य इममिन्दुं सोमं जठरे उदरे दधिष्व धारय धि धारणे तुदादिः व्यत्ययेन शपः श्लुरभ्यासस्य इकारस्याकार आर्षः ॥ २३ ॥

अमेव नः सुहवा आ हि गन्तन नि बर्हिषि सदतना रणिष्टन। अथा मदस्व जुजुषाणो अन्धसस्त्वष्टर्देवेभिर्जनिभिः सुमद्गणः ॥ २४ ॥

त्वष्टृदेवत्या जगती गृत्समददृष्टा। तृतीयसवने नेष्टृचमसयागे याज्या। देवपत्न्यः प्रार्थ्यन्ते। अमाशब्दो गृहवाचकः अमेव स्वगृहमिव नोऽस्माकं यज्ञगृहमपि हे देवपत्न्यः! यूयमागन्तन आगच्छत गमेः शपो लुक् लोटि मध्यमबहुवचने। हि पादपूरणः बर्हिषि दर्भे निसदतन निषीदत उपविशत सद गतौ रणिष्टन रण शब्दे अस्य लुङि रूपम् अडागमाभावः परस्परं वार्त्तां कुरुतेत्यर्थः तप्तनप्तनेति [पा० ७, १, ४५] सर्वत्र तनबित्यादेशः। कीदृश्यो यूयं सुहवाः शोभनः सुकरो हव आह्वानं यासां ताः। एवं देवपत्नीरुक्त्वाथ त्वष्टारमाह हे त्वष्टः! त्वमथानन्तरं देवपत्नीष्वागतासु मदस्व मोदस्व तृप्यस्वेत्यर्थः। कीदृशस्त्वम् अन्धसः

मन्धः हविर्लक्षणमन्नं जुजुषाणः सेवमानः जुषी प्रीतिसेवनयोः व्यत्ययेन शानच् शपः श्लुः। अन्धसः इति कर्मणि षष्ठी। देवेभिः देवैः जनिभिः देवपत्नीभिश्च सुमद्गणः सुष्ठु माद्यन्ति हृष्यन्ति सुमदः मदेः क्विप् सुमदः सन्तुष्टा गणा देवाः स्त्रीगणाश्च यस्य स सुमद्गणः। जनयन्ति जनयो भार्याः ॥ २४ ॥

स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया।
इन्द्राय पातवे सुतः ॥ २५ ॥

सोमदेवत्ये द्वे गायत्र्यौ मधुच्छन्दोदृष्टे जपादिषु नियुक्ते। हे सोम! धारया कृत्वा पवस्व गच्छ दशापवित्राद् द्रोणकलशं प्रति गच्छ। कीदृश्या धारया स्वादिष्ठया स्वादो विद्यते यस्यां सा स्वादवती अत्यन्तं स्वादवती स्वादिष्ठा तया विन्मतोर्लुगिति [पा० ५, ३, ६५] इष्ठनि मतुपो लुक् स्वादुतमया। मदिष्ठया मदयति मदयित्री अत्यन्तं मदयित्री मदिष्ठा तया इष्ठनि तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा० ६, ४, १५४] तृचो लोपः। यत इन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पातुं त्वं सुतोऽभिषुतोऽसि अस्माभिरतो धारया पवस्व ॥ २५ ॥

रक्षोहा विश्वचर्षणिरभि योनिमयोहते।
द्रोणे सधस्थमासदत् ॥ २६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सोमः द्रोणे विभक्तिव्यत्ययः द्रोणं द्रोणकलशलक्षणं योनिं स्थानमभि आसदत् आभिमुख्येन सीदति तिष्ठति। कीदृशः

सोमः रक्षोहा रक्षांसि हन्तीति रक्षोहा दुष्टनाशकः । विश्वचर्षणिः विश्वं सर्वं जगत् चष्टे पश्यति विश्वचर्षणिः सर्वस्य शुभाशुभद्रष्टा यद्वा चर्षणिरिति मनुष्यनामसु पठितम् विश्वे सर्वे चर्षणयो मनुष्या ऋत्विग्यजमानलक्षणा यस्य कण्डनाहरणादिषु सः । तथा कोहृग्यं द्रोणम् अयः सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनलोपः अयसा लोहेन हतमुत्कीर्णम् वास्या कृत्वा तष्टा सोमभाजनीकृतम् हतमिति विभक्तिव्यत्ययः । तथा सधस्थं सह साधं तिष्ठन्ति सोमा यत्र स सहस्थः सुपि स्थ इति [पा० ३, २, ४,] कप्रत्ययः । आतो लोप इति [पा० ६, ४, ६४] आलोपः सध मादस्थयोश्छन्दसीति [पा० ६, ३, ८६] सहस्य सधादेशः । असदत् पुषादीति [पा० ३, १, ५५] लुङि च्लेरङ् छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति [पा० ३, ४, ६] लडर्थे लुङ् ॥ २६ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
अनुक्तमन्त्रकथनः षड्विंशोऽध्याय ईरितः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

समा॑स्त्वाग्न ऋ॒तवो॑ वर्धयन्तु संवत्स॒रा ऋष॑यो॒ यानि॑ स॒त्या । सं दि॒व्येन॑ दीदिहि रोच॒नेन॒ विश्वा॒ आभा॑हि प्र॒दिश॒श्चत॑स्रः ॥ १ ॥

अयमध्यायः पञ्चचितिकस्याग्नेः सम्बन्धी प्रजापतिदृष्टः । नव ऋचोऽग्निदेवत्यास्त्रिष्टुभोऽग्निना दृष्टाः इष्टकापशौ समिध्यमानसमिद्धयोरन्तराले आसां विनियोगः । अग्निर्ऋषिः कर्माङ्गभूतमग्निं स्तौति । हे अग्ने ! एते त्वा त्वां वर्ध-

यन्तु । कै। समा मासाः संवत्सरस्य पृथगुक्तेः समाशब्दो मासवाचकः। ऋतवो वसन्ताद्याः संवत्सराः तदधिष्ठातारः ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः यानि सत्या सत्यानि सत्यरूपा मन्त्रा इत्यर्थः। त्वमप्येतैर्वर्धमानो दिव्येन दिवि भवेन रोचनेन दीप्त्या संदीदिहि सन्दीप्यस्व दिवेः श्लो लुकि रूपम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६, १, ७] अभ्यासदीर्घः। किञ्च विश्वाः सर्वाः प्रदिशो विदिशः चतस्रो दिशश्च आभाहि दीपय अन्तर्भूतो ण्यर्थः भा दीप्तौ ॥ १ ॥

सं च॒ ध्य॑स्वाग्ने॒ प्र च॑ बोधयैन॒मुच्च॑ तिष्ठ म॒ह॒ते सौभ॑गाय । मा च॑ रिषदुपस॒त्ता ते॑ अग्ने ब्रह्मा॑णस्ते य॒शस॑: सन्तु॒ मान्ये ॥ २ ॥

व्यवहिताश्चेति पाणिन्युक्तेः [१, ४, ८२] उपसर्गक्रिययोर्व्यवधानम् हे अग्ने ! समिध्यस्व च दीप्यस्व व्यत्ययेन श्यन् एनं यजमानं प्रबोधय च ज्ञातार्थं कुरु अग्निसेवितव्य इति। महते सौभगाय ऐश्वर्याय उत्तिष्ठ च ऐश्वर्यं दातुमुद्यमं कुर्वित्यर्थः। किञ्च हे अग्ने ! ते तव उपसीदतीत्युपसत्ता तृच् सेवको मा रिषत् च मा नश्यतु च यजमानो ह्यग्निमुपसीदति। ते तव ब्रह्माणः ब्राह्मणा ऋत्विग्यजमानाः यशसः यशस्विनः सन्तु मत्वर्थीयप्रत्ययलोपः। मा अन्ये अन्ये अयजमानो मा यशसः सन्तु ॥ २ ॥

त्वाम॑ग्ने वृणते ब्राह्म॒णा इ॒मे शि॒वो अ॑ग्ने सं॒वर॑णो भवा नः। स॒प॒त्न॒हा नो॑ अभिमाति॒जिच्च॒ स्वे गये॑ जागृह्यप्रयुच्छन् ॥ ३ ॥

हे अग्ने ! इमे ब्राह्मणाः ऋत्विजः त्वा त्वां वृणते वृ

सन्तो यागाय भजन्ति अतो हे अग्ने ! संवरणे ब्राह्मणैः सह्वैकास्मिन् वरणे सति सोऽस्माकं शिवः शान्तो भव। अस्माकं सपत्नहा अभिमातिजिच्च भव अभिमातिरपि शत्रुः तत एवं व्याख्या सपत्नानां हन्ता भव हतावशिष्टानां जेता च भव। किञ्च स्वे गये निजे गृहे जागृहि सावधानो भव किं कुर्वन् अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् ॥ ३ ॥

इहैवाग्ने अधिधारया रयिं मा त्वा निक्रन् पूर्वचितो निकारिणः। क्षत्रमग्ने सुयममस्तु तुभ्यमुपसत्ता वर्धतां ते अनिष्टृतः ॥ ४ ॥

हे अग्ने ! इहैवास्मास्वेव यजमानेषु रयिं धनं त्वमधिधारय अधिकं देहि। किञ्च पूर्वं चिन्वन्ति पूर्वचितः पूर्वमग्निं चितवन्तोऽत एव निकारिणः नितरां यज्ञकरणशीलाः त्वा त्वां मा निक्रन् मा नीचैः कुर्वन्तु मावजानन्त्वित्यर्थः करोतेः अपि लुङि लङि प्रथमबहुवचने रूपम्। किञ्च हे अग्ने ! क्षत्रं क्षत्रजातिः तुभ्यं तव सुयममस्तु सुखेन यन्तुं शक्यं सुयमं सुखेन वशीकर्तुं शक्यमस्तु ईषद्दुःसुष्विति [पा ३, ३, १२६] सुपूर्वाद्यमेः खल्। किञ्च ते तव उपसत्ता उपसदनकर्ता यष्टा अनिष्टृतः अनुपहिंसितः सन् वर्धताम् धनपुत्रादिभिरेधताम् स्तृञ् हिंसायां निष्ठान्तः ॥ ४ ॥

क्षत्रेणाग्ने स्वायुः सꣳरभस्व मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्व। सजातानां मध्यमस्था एधि राज्ञामग्ने विहव्यो दीदिहीह ॥ ५ ॥

हे अग्ने ! त्वं क्षत्रेण संरभस्व समारभस्व अयन्तो बोध्यः क्षत्रेण समारभ्य यज्ञमिति शेषः क्षत्रियान् यज्ञं कारयेत्यर्थः।

कीदृशस्त्वं स्वायुः शोभनमायुः जीवनं यस्य सः यद्वा आयुः उकारान्तो मनुष्यवाची शोभन आयुर्मनुष्यो यजमानो यस्य स स्वायुः। किञ्च हे अग्ने! मित्रेण सूर्य्येण सह वर्त्तमानः सन् मित्रधेये यतस्व धातुं धारयितुं योग्यं धेयं मित्रस्य यजमानस्य धेयं कार्य्यं यागलक्षणं तत्र यत्नं कुरु यजमानेन यज्ञं कारय। किञ्च सजातानां समानजन्मनां मध्यमस्थाः मध्यमे तिष्ठतीति क्विप् मध्यमस्थ एधि भव सजाता अपि यज्वानो भवन्त्वित्यर्थः। किञ्च हे अग्ने! इह यज्ञगृहे दीदिहि दीप्यस्व दीव्यतेर्व्यत्ययेन शपः श्लुः श्लाविति [पा० ६, १, १०] द्वित्वम् तुजादीनां दीर्घ इति [पा० ६, १, ७] अभ्यासदीर्घः। कीदृशस्त्वम् राज्ञां विहव्यः कर्तरि षष्ठी राजभिर्विविधं ह्वयते आह्वयते विहव्यः राजभिर्यज्ञे आह्वातव्यः॥ ५॥

अति॒ निहो॒ अति॒ स्रिधोऽत्यचि॑त्ति॒मत्यरा॑तिमग्ने। विश्वा॒ ह्य॑ग्ने दुरि॒ता सह॒स्वाथा॒स्मभ्य॑ᳯं सह॒वी॑राᳯं र॒यिं दाः॥ ६॥

हे अग्ने! हि निश्चितं विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि पापानि त्वं सहस्व अभिभव निवर्त्तयेत्यर्थः। किं कृत्वा निहः निहन्ति निहः निपूर्वाद्धन्तेर्डप्रत्ययः सुपां सुलुगिति शसः सु-आदेशः निहान् हन्तॄन् अतिक्रम्य। स्रेधतिः कुत्सितकर्मा स्रेधन्ति स्रिधः क्विप् कुत्सिताचारान् अतिक्रम्य। अचित्तिमन्यमनस्कतामतिक्रम्य। न रातिर्दानं यस्य सोऽरातिस्तमदातारमतिक्रम्य। दुष्टान् सर्वानतिक्रम्य पापं नाशयेत्यर्थः। किञ्च अथानन्तरं हे अग्ने! अस्मभ्यं सहवीरां वीरैः पुत्रैः सहितां रयिं दाः देहि लुङ्॥ ६॥

अनाधृष्यो जातवेदा अनिष्टृतो विराडग्ने क्षत्रभृद्दीदिहि । विश्वा आशाः प्रमुञ्चन् मानुषीर्भियः शिवेभिरद्य परिपाहि नो वृधे ॥ ७ ॥

हे अग्ने ! इह कर्मणि वर्त्तमानस्त्वं विश्वा आशाः दीदिहि सर्वाः दिशः प्रकाशय । कीदृशस्त्वम् अनाधृष्यः पराभवितुमशक्यः । जतवेदाः जातं वेदो धनं ज्ञानं वा यस्मात् । अनिष्टृतः न हिंसतिः केनापि स्तृ हिंसायां क्तान्तः । विराट् विविधं राजमानः क्षत्रभृत् क्षत्रं बिभर्त्ति पुष्णाति । किञ्च मानुषीः मनुष्यसम्बन्धिनीर्भियः जन्मजरामृतिदैन्यशोकादिकाः प्रमुञ्चन्निवर्त्तयन् सन् शिवेभिः शिवैः शान्तैस्तेभिरद्य वृधे वृद्धैर नोऽस्मान् परिपाहि । वर्धनं वृत् तस्मै वृधे सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् ॥ ७ ॥

बृहस्पते सवितर्बोधयैनꣳ सꣳशितं चित् संतराꣳ सꣳशिशाधि । वर्धयैनं महते सौभगाय विश्व एनमनु मदन्तु देवाः ॥ ८ ॥

हे बृहस्पते ! हे सवितः ! एनं यजमानं बोधय कर्माभिज्ञं कुरु । किञ्च चिदप्यर्थे संशितं चित् संशितं शिक्षितमपि संतरामतितरां संशिशाधि शिक्षय शास्तेः शपः श्लौ हित्वम् छान्दसमभ्यासस्येत्वम् । किञ्च महते सौभगाय ऐश्वर्य्याय एनं वर्धय । विश्वे देवाः एनं यजमानमनुमदन्तु दृष्टा हृष्टा वा भवन्तु । बृहस्पतिसवितृशब्दाभ्यां सामिधेन्यङ्गभूतोऽग्निरेवोच्यते वाक्यद्वयं वा एकेन बृहस्पतिरन्तोऽन्येन सविता ॥ ८ ॥

अमुत्रभूयादध यद्यमस्य बृहस्पते अभिशस्तेरमुञ्चः । प्रत्यौहतामश्विना मृत्युमस्माद्देवानामग्ने भिषजा शचीभिः ॥ ९ ॥

हे बृहस्पते ! त्वममुत्रभूयादमुञ्चः अमुत्र परलोके भवनममुत्रभूयम् भुवो भाव इति [पा० ३, १, १०७] क्यप् परलोकगमनान्मरणात् मुञ्च मरणाद्रक्षेत्यर्थः लकारव्यत्ययः । अध अथ यत् यमस्य भयं परलोकभयं नरकपातादि तस्मादपि मुञ्च । किञ्च अभिशस्तेः अभिशापादपि लोकापवादादपि मुञ्च । देवानां भिषजा भिषजौ अश्विना अश्विनौ अस्मात् यजमानात् मृत्युं प्रत्यौहतां निवर्त्तयतां कैः शचीभिः कर्मभिः कृत्वा । अत्र बृहस्पतिरग्निरेव सामिधेनीप्रकरणस्याग्नेयत्वात् ॥ ९ ॥

उद्वयं तमसस्परि स्वः पश्यन्त उत्तरम् । देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ १० ॥

व्याख्याता [२०, २१] ॥ १० ॥

ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्त्यूर्ध्वा शुक्रा शोचीᳪष्यग्नेः । द्युमत्तमा सुप्रतीकस्य सूनोः ॥ ११ ॥

द्वादशाग्निदेवत्या उष्णिहो विषमपादा आग्नेय्योऽग्निना दृष्टाः । अग्निः प्रजापतित्वेन स्तूयते तेन प्राजापत्या अपि । ता आग्नेय्यः प्राजापत्या यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत्प्रजापतिमग्नीणात्तेन प्राजापत्या इति श्रुतेः । अस्याग्नेः समिधः ऊर्ध्वाः देवगामिन्यो भवन्ति शोचींषि तेजांस्यपि ऊर्ध्वा

ऊर्ध्वानि भवन्ति। कीदृशानि शोचींषि शुक्रा शुक्राणि शुक्ला-शुक्लानि। द्युमत्तमा द्यौः दीप्तिः प्रकाशो येषां तानि द्युमन्ति अत्यन्तं द्युमन्ति द्युमत्तमानि विश्वप्रकाशकानि। कीदृश-स्याग्नेः सुप्रतीकस्य सुष्ठु प्रतीकं मुखं यस्य। तथा सूनोः यजमानपुत्रस्य स यदेनं जनयति तेनास्यैष सूनुरिति श्रुतेः। य ईदृशस्तं स्तुम इति शेषः॥ ११॥

तनूनपादसु॑रो वि॒श्ववे॑दा दे॒वो दे॒वेषु॑ दे॒वः। प॒थो अ॑नक्तु मध्वा॑ घृ॒तेन॑॥ १२॥

देवोऽग्निः मध्वा मधुना मधुरेण घृतेन पथो यज्ञमार्गा-ननक्तु। मध्वेति नुमभावः अनित्यमागमशासनमित्युक्तेः। पथोऽनक्तु इत्यत्र प्रकृत्यान्तःपादमव्यपर इति [पा० ६, १, ११५] सन्ध्यभावः। यज्ञे बहु घृतमस्तु येन मार्गा घृताभ्यक्ताः स्युरिति भावः। कीदृशो देवः तनूनपात् तनूनामपां नपात् पौत्रः अन्नरो वृक्षा जायन्ते तेभ्योऽग्निरिति अपां पौत्रः। असुरः असवोऽस्य सन्ति प्राणवान् रो मत्वर्थः। विश्ववेदाः सर्वधनः। देवेषु अपि देवः दीप्तिमान् श्रेष्ठः॥ १२॥

मध्वा॑ य॒ज्ञं न॑क्षसे प्रीणा॒नो न॒राश॒ꣳसो॑ अग्ने। सु॒कृद्दे॒वः स॑वि॒ता वि॒श्ववा॑रः॥ १३॥

हे अग्ने! त्वं मध्वा स्वादुना घृतेन यज्ञं नक्षसे व्याप्नोषि नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा। कीदृशस्त्वम् प्रीणानः प्रीणाति प्रीणानः देवान् तर्पयन्। नराशंसः नरैर्ऋत्विग्भिराशंस्यते स्तूयते नरा-शंसः। सुकृत् शोभनकारी। देवः दीप्तिमान्। सविता विश्व-स्योत्पादकः। विश्वेन व्रियते वेव्यते विश्ववारः विश्वं

वृणोति अङ्गीकरोतीति वा कर्मण्यण् सर्वस्य वरणीयः सर्वाङ्गीकर्त्ता वा ॥ १३ ॥

अच्छायमेति शवसा घृतेनेडानो वह्निर्नमसा। अग्निꣳ स्रुचो अध्वरेषु प्रयत्सु ॥१४॥

अयमध्वर्युः अध्वरेषु प्रयत्सु वर्त्तमानेषु सत्सु अग्निमच्छ एति अभ्येति अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः [निरु० ५, २८]। कीदृशः शवसा ज्ञानबलेन ईडानः ईड स्तुतौ शानच् तथा वह्निः वहति यज्ञभारमिति वह्निः यज्ञनिर्वाहकः। किं कृत्वा घृतेन नमसा अन्नेन हविर्लक्षणेनोपलक्षिताः स्रुचो जुह्वाद्या गृहीत्वेति शेषः ॥ १४ ॥

स यक्षदस्य महिमानमग्नेः स ई मन्द्रा सुप्रयसः। वसुश्चेतिष्ठो वसुधातमश्च ॥ १५ ॥

सोऽध्वर्युरस्याग्नेः महिमानं यक्षत् यजतु सिब्बहुलं लेटि [पा० ३, १, ३४] लेटोऽडाटौ इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९४, ९७] सूत्रैर्यक्षदिति रूपम्। सः ईम् स च मन्द्रा मन्द्राणि मदजनकानि हवींषि च यजतु ददातु। कीदृशस्याग्नेः सुप्रयसः प्रयस् इत्यन्ननाम [निघ० २, ७, ५] शोभनानि प्रयांसि यस्य सुप्रयास्तस्य। कीदृशस्याग्नेर्महिमानं यजतु यो वसुः वासयिता। चेतिष्ठः अतिचेतयिता वसुधातमः वसूनां धनानां दातृतमः क्विबन्तात्तमप् ॥ १५ ॥

द्वारो देवीरन्वस्य विश्वे व्रता ददन्ते अग्नेः। उरुव्यचसो धाम्ना पत्यमानाः ॥ १६ ॥

द्वारो देव्योऽस्याग्नेर्व्रता व्रतानि कर्माणि ददन्ते धारयन्ति दद दाने धृतौ च। अनु पश्चात् विश्वे सर्वे देवाः अग्नि-

व्रतानि ददन्ते । कीदृश्यो द्वारः उरुव्यचसः उरु विशालं व्यचोऽवकाशो यासां ताः विशालान्तराः । तथा धाम्ना स्थानेन पत्यमानाः पत ऐश्वर्य्ये दिवादिरात्मनेपदी पत्यन्ते ईशते ताः पत्यमानाः स्थानैरैश्वर्य्यं कुर्वाणाः ऋत्विजां स्थानानि ददाना इत्यर्थः ताः स्तुमः ॥ १६ ॥

ते अस्य योषणे दिव्ये न योना उषासानक्ता । इमं यज्ञमवतामध्वरं नः ॥ १७ ॥

उषाश्च नक्ता रात्रिश्च उषासानक्ता उषस उषासादेशो द्वन्द्वे ते प्रसिद्धे उषासानक्ता अहोरात्रिदेव्यौ नोऽस्माकमिमं यज्ञमवतां रक्षताम् । कीदृश्यौ ते अस्याग्नेः योषणे भार्य्ये । तथा दिव्ये दिवि भवे स्वर्गस्थे । कीदृशस्याग्नेः योनौ गार्हपत्यस्थाने स्थितस्येति शेषः नकारः पादपूरणः । कीदृशं यज्ञम् अध्वरम् ध्वृ कौटिल्ये न ध्वरतीत्यध्वरस्तम् अकुटिलम् शास्त्रोक्तमित्यर्थः ॥ १७ ॥

दैव्या होतारा ऊर्ध्वमध्वरं नोऽग्नेर्जिह्वामभिगृणीतम् । कृणुतं नः स्विष्टिम् ॥ १८ ॥

अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः हे दैव्या होतारौ अग्निवायू ! युवां नोऽस्माकं स्विष्टिं शोभनं यजनं कृणुतं कुरुतम् । किञ्च नोऽस्माकमध्वरं यज्ञमूर्ध्वं कृणुतं देवमार्गगामिनं कुरुतम् । अग्नेर्जिह्वां ज्वालामभिगृणीतं वर्णयतम् समीचीना वह्निज्वालेति स्तुतमित्यर्थः ॥ १८ ॥

तिस्रो देवीर्बर्हिरेदꣳ सदन्त्विडा सरस्वती भारती । मही गृणाना ॥ १९ ॥

तिस्रो देव्यः इदं बर्हिरासदन्तु आसीदन्तु छान्दसः सीदः

देशाभावः व्यवहिताश्चेति [पा० १, ४, ८२] आङा सह क्रियापदव्यवधानम्। कास्ता अत आह इडा पृथिवीस्थाना सरस्वती मध्यस्थाना भारती द्युस्थाना। मही महती गृणाना स्तुवन्तीति विशेषणद्वयं तिसृणाम्॥ १९॥

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरुक्षु त्वष्टा सुवीर्य्यम्।
रायस्पोषं विष्यतु नाभिमस्मे॥ २०॥

त्वष्टा देवः तं प्रसिद्धं रायो धनस्य पोषं पुष्टिमस्मे अस्माकं नाभिं प्रति विष्यतु विमुञ्चतु नाभौ मुक्तमुत्सङ्गे पततीति भावः षोऽन्तकर्मणि ओतः श्यनीति [पा० ७, ३, ७१] ओकारलोपः स्यतिरुपसृष्टो विमोचने इति यास्कः। कीदृशं रायः पोषम् नोऽस्माकं तुरीपम् तुरा वेगेन आप्नोति तुरीपं शीघ्रप्रापकम्। अद्भुतं महान्तम्। पुरुक्षु पुरुषु बहुषु क्षियति निवसति पुरुक्षु सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] अमो लुक् क्षियतेरौणादिको डुप्रत्ययः। सुवीर्य्यं साधु वीर्य्यं सामर्थ्यं येन तम्। ईदृशं धनं देहीत्यर्थः॥ २०॥

वनस्पतेऽवसृजा रराणस्त्मना देवेषु।
अग्निर्हव्यꣳ शमिता सूदयाति॥ २१॥

अग्निः शमिता हव्यं सूदयाति सूदयति संस्करोति यतः अतो हे वनस्पते! तत्संस्कृतं हव्यमवसृज स्रुक्स्रुवतोऽवाचीनां क्षिप। कीदृशस्त्वम् त्मना आत्मना [illegible] रराणः हविर्ददानः रा दाने कानच्। मन्त्रेष्वाङ्या[illegible] इति [पा० ६, ४, १४१] आलोपः॥ २१॥

अग्ने स्वाहा कृणुहि [illegible] इन्द्राय
हव्यम्। विश्वे देवा हविरिदं [illegible]म्॥ २२॥

हे अग्ने ! हे जातवेदः जातप्रज्ञान ! हव्यमिन्द्राय स्वाहा कृणुहि स्वाहाकारेण प्रयच्छ । किञ्च विश्वे देवा इदं हविर्जुषन्तां सेवन्ताम् ॥ २२ ॥

पीवो॑ऽअन्ना रयि॒वृधः॑ सुमे॒धा श्वे॒तः सि॑षक्ति नि॒युता॑मभि॒श्रीः । ते वा॒यवे॒ सम॑नसो॒ वित॑स्थु॒र्विश्वे॒न्नरः॑ स्वप॒त्यानि॑ चक्रुः ॥ २३ ॥

अथैतं वायवे नियुत्वते शुक्लं तूपरमालभते इति हुतस्य पशोः पीवो अन्ना रयिवृध इत्याद्याः षट् याज्यानुवाक्याः । द्वे वायुदेवत्ये त्रिष्टुभौ वसिष्ठदृष्टे । शुक्लो हि वायुरिति श्रुतेः श्वेतो वायुः यान्नियुतोऽश्वान् सिषक्ति सेवते ते नियुतः समनसः सममनस्काः सन्तो वायवेऽर्थाय वितस्थुर्विशेषेण तिष्ठन्ति । कीदृशान्नियुतः पीवो अन्ना पीवः पुष्टमन्नं येषां तान् नकारलोपः प्रकृत्यान्तःपादमिति [पा० ६, १, ११५] पीवो अन्नानित्यत्र सन्ध्यभावः । तथा रयिवृधः रयिं धनं वर्धयन्ति तान् । कीदृशः श्वेतः सुमेधा शोभना मेधा बुद्धिर्यस्य । नियुतामभिश्रीः अश्वानामाश्रयणीयः । एवमश्वयोगे वायुना कृते नरो मनुष्या ऋत्विजः विश्वा इत् विश्वानि सर्वाण्येव स्वपत्यानि शोभनापत्यप्रापकानि चक्रुः कर्माणीति शेषः ॥ २३ ॥

रा॒ये नु यं ज॒ज्ञतू॒ रोद॑सी॒मे रा॒ये दे॒वी धि॒षणा॑ धाति दे॒वम् । अध॑ वा॒युं नि॒युतः॑ सश्चत॒ स्वा उ॒त श्वे॒तं वसु॑धितिं निरे॒के ॥ २४ ॥

इमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ यं वायुं जज्ञतुः उत्पादयामासतुः नु क्षिप्रम् किमर्थम् राये धनायोदकरूपाय । धियं

सनोति ददाति धिषणा वाक् देवी देवं वायुं धाति धारयति अपो सुक् राये धनाय। रोदस्योः सद्भावेऽपि वायुं विना जगद्धारणाशक्तेर्वायुरुत्पादितः। धिषणेति ऋत्वमार्षम्। अध अथ उत्पत्त्यनन्तरमेव उत निश्चितं त्वा नियुतो निजाश्वा वायुं सश्चत सश्चन्ते सेवन्ते षच् सेवने पुरुषव्यत्ययः। क्व निरेके निर्गतः रेकः रेचनं रेकः शून्यता यस्मात् तादृशे बहुजनाकीर्णे स्थाने। कीदृशं वायुं श्वेतं श्वेतवर्णम्। तथा वसुधितिं वसुनो धनस्य धितिर्धारणं यत्र तम् धनस्य धारयितारम् ॥ २४ ॥

आपो ह यद्बृहतीर्विश्वमायन् गर्भं दधाना जनयन्तीरग्निम्। ततो देवानाᳬ समवर्त्ततासुरेकः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ २५ ॥

द्वे प्रजापतिदेवत्ये त्रिष्टुभौ हिरण्यदृष्टे प्रथमा द्व्यधिका। आपो ह वा इदमग्रे सलिलमेवासेति [११, १, ६, १] ब्राह्मणोक्तयोः कण्डिकयोर्निदानभूतं बोध्यम्। ह प्रसिद्धौ यत् यदा पुरा आपो जलानि विश्वमायन् प्रापुः। कीदृश्य आपः बृहतीः बृहत्यो महत्यः बहुलाः। तथा गर्भं हिरण्यगर्भलक्षणं दधानाः धारयन्त्यः अत एवाग्निं जनयन्तीः अग्निरूपं हिरण्यगर्भं जनयन्त्यः उत्पादयिष्यन्त्यः। ततो गर्भात् संवत्सरोषितात् देवानामसुः प्राणरूप आत्मा लिङ्गशरीररूपो हिरण्यगर्भः समवर्त्तत उदपद्यत। कस्मै प्रजापतिरूपाय देवाय हिरण्यगर्भाय हविषा विधेम हविर्दद्मः विभक्तिव्यत्ययः विशतिदानार्थः ॥ २५ ॥

यश्चिदापो महिना पर्य्यपश्यद्दक्षं दधाना जनयन्तीर्यज्ञम् । यो देवेष्वधि देव एक आसीत् कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ २६ ॥

चिदप्यर्थः यो देवोऽन्तर्यामी महिम्ना आपः विभक्तिव्यत्ययः अपः पूर्वोक्ता पर्य्यपश्यत् सर्वतो ददर्श । कीदृश्यीः दक्षं कुशलं प्रजापतिं दधानाः । यज्ञं जनयन्तीः यज्ञशब्देन यज्ञकर्त्री प्रजा उच्यते सृष्टिकर्त्रीरित्यर्थः । यश्च देवेष्वधि अधिकः एको मुख्यो देव आसीत् । तस्मै देवाय हविर्दद्मः ॥ २६ ॥

प्र याभिर्यासि दाश्वांऽसमच्छा नियुद्भिर्वायविष्टये दुरोणे । नि नो रयिऽ सुभोजसं युवस्व नि वीरं गव्यमश्व्यञ्च राधः ॥ २७ ॥

हे वायुर्देवत्ये त्रिष्टुभौ वसिष्ठदृष्टे । हे वायो ! त्वं याभिर्नियुद्भिरश्वाभिः कृत्वा इष्टये यागाय दुरोणे यज्ञगृहे वर्त्तमानं दाश्वांसं हविर्दत्तवन्तं यजमानमच्छ अभिमुखं प्रयासि गच्छसि निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] संहितायामच्छा इति दीर्घः । व्यवहिताश्चेति [पा० १, ४, ८२] प्रेण यासीत्यस्य व्यवधानं ताभिर्नियुद्भिरागत्य नोऽस्मभ्यं रयिं धनं नियुवस्व देहि नियौतिर्दानार्थः व्यत्ययेन शप्रत्ययः । कीदृशं रयिं सुभोजसं सुष्ठु भुज्यत इति सुभोजास्तम् भुजेरसुन्प्रत्ययः । किञ्च वीरं पुत्रं गव्यं गोसम्बन्धि अश्व्यमश्वसम्बन्धि गोऽश्वरूपं राधः धनं च नियुवस्व ॥ २७ ॥

आ नो नियुद्भिः शतिनीभिरध्वरऽ सहस्रिणीभिरुपयाहि यज्ञम् । वायो अस्मिन्

सवने मादयस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः
॥ २८ ॥

हे वायो! नियुद्भिरश्वाभिः नोऽस्माकमध्वरं यज्ञमुपयाहि। कीदृशीभिः शतिनीभिः सहस्रिणीभिः शतं सहस्रं च संख्या यासां ताभिः वयं बहुवाहनतर्पणे शक्ता इति भावः। एत्य चास्मिन् सवने तृतीये मादयस्व तृप्यस्व। अथ पादेन ऋत्विज आह हे ऋत्विजः! स्वस्तिभिः कल्याणैर्यूयं नोऽस्मान् पात रक्षत ॥ २८ ॥

नियुत्वान् वायवागह्ययᳩ शुक्रो अयामि ते। गन्तासि सुन्वतो गृहम् ॥ २९ ॥

षडृचो वायुदेवत्याः वायव्येष्टकापशुपक्षे वपादीनां याज्यानुवाक्यात्वेन नियुक्ताः आद्या गायत्री गृत्समदहष्टा। हे वायो! यतः सुन्वतो यजमानस्य गृहं प्रति त्वं गन्ता गमनशीलोऽसि तृन्नन्त आद्युदात्तत्वात् अतो नियुत्वानश्वा-वान् सन् आगहि आगच्छ शपो लुक्। अयं शुक्रो ग्रहः ते त्वां प्रति अयामि अयतु प्राप्नोतु लकारपुरुषव्यत्ययः। शुक्रा-दिग्रहाणां पातं त्वमेवेति भावः॥ २९ ॥

वायो शुक्रो अयामि ते मध्वो अग्रं दि-विष्टिषु। आयाहि सोमपीतये स्पार्हो देव नियुत्वता ॥ ३० ॥

अनुष्टुप् पुरुमीढाजमीढदृष्टा हे वायो! शुक्रो ग्रहः त्वाम-यामि आगच्छतु। कीदृशः शुक्रः दिविष्टिषु मध्वः अग्रं द्यौरिष्यते प्रार्थ्यते याभिस्ता दिविष्टयो यज्ञाः ज्योतिष्टोमेन

स्वर्गकामो यजेतेत्युक्तेः मध्वः मधुनो रसस्याग्रं सारभूतः यज्ञ-रसेषु मुख्यो ग्रहः सारभूत इत्यर्थः किञ्च हे देव वायो नियुत्वता अश्ववता रथेन आयाहि आगच्छ किमर्थं सोम-पीतये सोमपानाय । कीदृशस्त्वं स्पार्हः स्पृहायोग्यः जय-मानादिभिः स्पृहणीयः ॥ ३० ॥

वा॒युर॑ग्रे॒गा य॑ज्ञ॒प्रीः सा॒कं ग॒न्मन॑सा य॒ज्ञम् । शि॒वो नि॒युद्भि॑ः शि॒वाभि॑ः ॥ ३१ ॥

हे गायत्रि । वायुः शिवाभिः कल्याणरूपाभिः नियु-द्भिरश्वाभिः कृत्वा मनसा साकं चित्तेन सह सादरं यज्ञं गन् गच्छतु । कीदृशः अग्रेगाः अग्रे गच्छत्यग्रेगाः विड्वनोरनु-नासिकस्यादिति [पा० ६, ४, ४१] आकारः । यज्ञप्रीः यज्ञेन प्रीयते तुष्यति यज्ञप्रीः । शिवः कल्याणकरः ॥ ३१ ॥

वायो॒ ये ते॑ सह॒स्रिणो॒ रथा॑स॒स्तेभि॒राग॑हि । नियु॒त्वान् सोम॑पीतये ॥ ३२ ॥

हे वायो ! ये ते तव सहस्रिणः सहस्रसंख्याका रथासः रथाः तेभिस्तैः रथैः आगहि आगच्छ किमर्थं सोमपानाय । कीदृशस्त्वं नियुत्वान् अश्वायुक्तः नियुतो वायोरित्युक्तेः [निघ० १, १५, २] ॥ ३२ ॥

एक॑या च द॒शभि॑श्च स्वभूते॒ द्वाभ्या॑मि॒ष्टये॑ विꣳश॒ती च॑ । ति॒सृभि॑श्च वह॑से त्रि॒ꣳशता॑ च नि॒युद्भि॑र्वायवि॒ह ता विमु॑ञ्च ॥ ३३ ॥

त्रिष्टुप् अनयर्चा पात्राणि मुच्यन्ते । स्वा निजा भूतिः समृद्धिर्जगद्रूपा यस्य स स्वभूतिः हे स्वभूते ! हे वायो ! एकया

दशभिः द्वाभ्यां विंशती विंशत्या पूर्वसवर्णः तिसृभिः त्रिंशता च नियुद्भिः पञ्चाभिः कृत्वा इष्टये यज्ञाय त्वं यानि पात्राणि वहसे ता तानि पात्राणि इह यज्ञे विमुञ्च। पञ्च चकाराः समुच्चयार्थाः ॥ ३३ ॥

तव वायवृतस्पते त्वष्टुर्जामातरद्भुत।
अवा॑ᳬस्यावृणीमहे ॥ ३४ ॥

गायत्री व्यश्वदृष्टा। हे वायो! ऋतस्पते सत्यस्य पालक! ऋतस्य पतिपरे सुडागमः। हे त्वष्टुर्जामातः! आदित्यादप आदाय वायुर्गर्भयति ततो वृष्टिर्भवतीति वायुरादित्यस्य जामाता। हे अद्भुत आश्चर्यरूप! तवावांसि अन्नानि वयमावृणीमहे प्रार्थयामः ॥ ३४ ॥

अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः।
ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः
॥ ३५ ॥

वृहतीसतोवृहतीद्वयं प्रगाथं वसिष्ठदृष्टमिन्द्रदेवत्यम्। रथन्तरं दक्षिणे पक्षे इति श्रुतेः। नाध्योऽध्वर्योर्गायेदित्यध्वर्योर्गानं विहितम्। अतः साम्नां योनय ऋचः पठ्यन्ते तत्रैन्द्रः प्रगाथो रथन्तरस्य योनिः। हे शूर! हे इन्द्र! वयं त्वा त्वामभिनोनुमः आभिमुख्येनात्यन्तं स्तुमः नु स्तुतौ यङ्लुगन्तम्। तत्र दृष्टान्तः अदुग्धाः धेनवः इव यथा अदुग्धा गावो वत्सान् स्तुवन्ति। कीदृशं त्वाम् जगतो जङ्गमस्येशानं प्रभुम् स्वर्दृशं स्वः पश्यतीति स्वर्दृक् तम्। यद्वा स्वः आदित्य इव दृश्यते स्वर्दृक् तस्थुषः स्थावरस्य ईशानम् विश्वनियन्तारमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

न त्वावाँ२॥ अन्यो दिव्यो न न पार्थिवो जातो न जनिष्यते। अश्वायन्तो मघवन्निन्द्र वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे ॥ ३६ ॥

हे मघवन् धनवन्! हे इन्द्र! दिवि भवो दिव्यः पार्थिवः पृथिवीभवश्च त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यो नास्तीति शेषः न च जातः न जनिष्यते उत्पत्स्यते। त्वत्सदृशोऽस्तीति त्वावान् सादृश्यार्थे वतुप्रत्ययः। अतो वयं त्वा त्वां हवामहे। कीदृशा वयम् अश्वायन्तः अश्वान् कामयमानाः अश्वाघस्या-दिति [पा॰ ७, ४, ३७] क्यचि आत्वम् ततः शतृप्रत्ययः। वाजिनोऽन्नवन्तः हविर्युताः। गव्यन्तः गा इच्छन्ति गव्यन्तः गाकामाः गवाश्वान् देहीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

त्वामिद्धि हवामहे सातौ वाजस्य कारवः। त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः ॥ ३७ ॥

ऋग्द्वयमैन्द्रः प्रगाथः शंयुदृष्टः बृहत्साम्नो योनिः अध्वर्यो-र्गानस्यार्थः आद्या बृहती द्वितीया सतोबृहती बृहदुत्तरे पक्ष इति श्रुतेः। हे इन्द्र! कारवः कर्त्तारः यज्ञानाम् नरः ऋत्विजो वयं त्वामेव हवामहे आह्वयामः इत् एवार्थे हि निश्चये। किंनिमित्तम् वाजस्यान्नस्य सातौ लाभनिमित्तम् वृत्रेषु शत्रुषु शत्रुघातनिमित्तम् काष्ठासु दिक्षु दिग्विजयनिमित्तम्। कीदृशं त्वां सत्पतिं सतां पालयितारम्। श्रुतिस्मृत्युक्ताचाररता निषिद्धत्यागिनः सन्तः कथ्यन्ते। तथा अर्वतः अश्वप्राप्ति-निमित्तं च विभक्तिव्यत्ययः। त्वांशब्दावृत्तिरादरार्था ॥ ३७ ॥

स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृष्णुया मह स्तवा-

नो अद्रिवः। गामश्वꣳ रथ्यमिन्द्र संकिर सत्रा वाजं न जिग्युषे ॥ ३८ ॥

हे चित्र आश्चर्यकारिन्! हे वज्रहस्त! वज्रं हस्ते यस्य हे अद्रिवः! अद्रयोऽजेयत्वेन सन्तीत्यद्रिवान् तत्सम्बुद्धिः मतुवसोरिति [पा० ८, ३, १] रुत्वम् हे इन्द्र! स त्वं नोऽस्मभ्यं गामश्वं च सङ्किर देहि सम्पूर्वः किरतिर्दानार्थः। कीदृशमश्वम् रथ्यं रथे साधुं रथवहनसमर्थम्। कीदृशस्त्वम् धृष्णुया प्रागल्भ्येन महः महसा तेजसा च स्तवानः स्तूयमानः। धृषेः क्नुः ततो विभक्तेर्यादेशः धृष्णुना धृष्णुत्वन भावप्रधानो निर्देशः। महः विभक्तिलोपः। स्तवान इत्यत्र विकरणव्यत्ययः। कथमिव वाजं न वाजमिव न इवार्थे यथा जिग्युषे जितवतेऽश्वाय हस्तिने वा यथा सत्रा त्राणं वा रक्षणाम् तत्सहितं वाजमन्नं यवं यथा ददति तथाऽस्मभ्यं देहि ॥ ३८ ॥

कया नश्चित्र आभुवदूती सदावृधः सखा। कया शचिष्ठया वृता ॥ ३९ ॥

तिस्रो गायत्र्य इन्द्रदेवत्या वामदेवदृष्टाः वामदेव्यसाम्नो योनिः वामदेव्यमात्मन्निति श्रुतेः अन्त्या पादनिचृत् सप्ताक्षरत्रिपादा। पूर्वर्चः इन्द्रपदमनुषञ्जनीयम्। इन्द्रः कया ऊती ऊत्या अवनेन तर्पणेन प्रीणनेन वा नोऽस्माकं सखा सहायः आभुवत् आभिमुख्येन भवति। तथा वृता वर्तत इति वृत् तया वृता वर्त्तमानया शचिष्ठया अतिशयेन शची शचिष्ठा तया अतिशयवत्या यागक्रिययास्माकं सखा भवति शचीति

कमनाम तत इष्ठन्प्रत्ययः । कीदृशः इन्द्रः चित्रः विचित्रः पूज्यो वा । सदावृधः सदा वर्धत इति सदावृधः इगुपधेति [पा० ३, १, १३५] कप्रत्ययः सदा वर्धमानः । ऊती तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] पूर्वसवर्णः । आभुवत् इतस्य लोपः सुलुगिति [पा० ७, १, ८७] तिप इलोपः शपश्छान्दसे ङित्त्वे धातोरुवङादेशः [पा० ६, ४, ७७] ॥ ३९ ॥

कस्त्वा॑ स॒त्यो मदा॑ना॒ं म॑ꣳहिष्ठो मत्स॒दन्ध॑सः । दृ॒ढा चि॑दा॒रुजे॒ वसु॑ ॥ ४० ॥

हे इन्द्र ! अन्धसोऽन्नस्य सोमरूपस्य कः अंशः त्वा त्वां मत्सत् माद्यति मत्तं करोति मदी हर्षे लेटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ९४] अडागमः सिब्बहुलं लेटीति [पा० ३, १, ३४] सिप्प्रत्ययः तिप इलोपः । कीदृशः मदानां मंहिष्ठः मदयन्ति तानि मदानि पचाद्यच् मदजनकानि हवींषि तेषां मध्ये मंहिष्ठः श्रेष्ठः अत्यन्तमदजनकः मंहि कान्तौ चुरादिः मंहयति द्योतते मंही अत्यन्तं मंही मंहिष्ठः यद्वा महि वृद्धौ भ्वादिः मंहते वर्धते मंही अत्यन्तं मंही मंहिष्ठः । येनांशेन मत्तः सन् दृढा चित् दृढान्यपि वसु वसूनि धनानि कनकादीनि त्वमारुजे रुजो भङ्गे पुरुषपदव्यत्ययः आरुजसि चूर्णयसि दातुं भनक्षि भङ्क्त्वा भङ्क्त्वा ददासीत्यर्थः ॥ ४० ॥

अ॒भी षु णः॒ सखी॑नामवि॒ता ज॑रितॄ॒णाम् । श॒तं भ॑वास्यू॒तये॑ ॥ ४१ ॥

हे इन्द्र ! त्वमूतयेऽवनाय पालनाय सुष्ठु सम्यक् अभि आभिमुख्येन शतं भवासि भवसि आडागमः शतशब्दो बहु-

वाचो बहुरूपो भवसि पालनाय नानारूपाणि दधासीत्यर्थः। कीदृशस्त्वम् सखीनां मित्राणां जरितॄणां स्तोतॄणां नोऽस्माक-मृत्विजामविता पालयिता। संहितायामभीत्यस्य दीर्घः। सुञ इति [पा० ८, ३, १०७] सुशब्दस्य षत्वम्। नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति [पा० ८, ४, २७] षुशब्दात् परस्य नः इत्यस्य णत्वम् ॥ ४१ ॥

यज्ञा यज्ञा वो अग्नये गिरा गिरा च दक्षसे। प्र प्र वयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिषम् ॥ ४२ ॥

तृचः प्रगाथः आग्नेयः शंयुदृष्टः यज्ञायज्ञियस्य साम्नो योनिः यज्ञायज्ञियं पुच्छमिति श्रुतेः। द्वे बृहत्यौ तृतीया सतोबृहती। यज्ञायज्ञा वीप्सायां द्वित्वम् सप्तम्येकवचनस्या-कारः। व इति द्वितीयाबहुवचनमेकवचनार्थे यजमानविषयं वा। अग्नये चतुर्थ्येकवचनं द्वितीयैकवचनार्थे। गिरागिरा वीप्सायां द्वित्वम्। चः पादपूरणः। दक्षसे चतुर्थी द्विती-यार्थे। प्र प्र समुपोदः पादपूरण इति [पा० ८, १, ६] द्वित्वम् तस्य च शंसिषमिति क्रियया सम्बन्धः। वयमिति प्रथमाबहुवचनमेकवचनार्थे। तथा चैवं योजना। यज्ञे यज्ञे-ऽनेकयज्ञेषु गिरागिरान्ययान्यया स्तुत्या वः त्वाम् यद्वा वो युष्माकमर्थे अग्निं प्रशंसिषं स्तौमि शंस स्तुतौ लुङ् अडभाव आर्षः। कीदृशमग्निं दक्षसम् दक्षतेरुत्साहार्थस्य धातोरसुन् प्रत्ययः दक्षते उत्सहते दक्षाः तम् उत्साहिनम् यद्वा दक्ष इति बलनाम अन्तर्णीतमत्वर्थं द्रष्टव्यम् दक्षसं बलवन्तम्। अमृत-ममरणधर्माणम्। जातवेदसम् जातं वेदो ज्ञानं धनं वा यस्मात्तम्। प्रियं प्रीतिजनकम्। नशब्द उपरिष्टादुपचारा-

ह्युपमार्थीयः मित्रं न मित्रमिव यथा कश्चित्प्रियं मित्रं स्तौति तद्वदग्निं स्तुमह इत्याशास्महे ॥ ४२ ॥

पाहि नो॑ अग्न एक॑या पाह्यु॒त द्वि॒ती-
य॑या। पाहि गी॒र्भिस्ति॒सृभि॒रूर्जां पते पाहि च॑त॒-
सृभि॑र्वसो ॥ ४३ ॥

गर्भंहष्टा। हे अग्ने! हे ऊर्जां पते! अन्नानां पालक! हे वसो वासयितः! यद्वा लुप्तमत्वर्थं द्रष्टव्यम् हे वसो! वसुमन्! धनवन्! एकया गिरा इति पदस्यानुषङ्गः एकया गिरा ऋग्लक्षणया तृतीयानिर्देशात् स्तुतः सन्निति वाक्यशेषः नोऽस्मान् पाहि रक्ष। उत अपि च द्वितीयया यजुर्लक्षणया स्तुतः सन् पाहि। तिसृभिर्गीर्भिः ऋग्यजुःसामलक्षणाभिः स्तुतो नः पाहि। चतसृभिः ऋग्यजुःसामनिगदलक्षणाभिः स्तुतो नः पाहि गद्यपद्यकाव्यादिरूपा चतुर्थी गीः ॥ ४३ ॥

ऊ॒र्जो नपा॑त॒ꣳ स हि॒नायम॑स्म॒युर्दाशे॑म
ह॒व्यदा॑तये। भुव॒द्वाजे॑ष्ववि॒ता भुव॑द्वृ॒ध उ॒त
त्रा॒ता त॒नूना॑म् ॥ ४४ ॥

यजमानोऽध्वर्युं प्रार्थयते। हे अध्वर्यो! ऊर्जो नपातमपां पौत्रमग्निं स त्वं हिन हिनु तर्पय हि गतौ वृद्धौ स्वादिः लोट् उलोपश्छान्दसः ऊर्कशब्देनाप उच्यन्ते अद्भ्यो वृक्षा जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रोऽग्निः। यतोऽयमग्निरस्मयुः अस्मानिच्छति अस्मयुः क्याच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०] उप्रत्ययः अतो हव्यदातये हविषो दानाय दाशेम सङ्कल्पयामः दाशृ दाने अत्र सङ्कल्पार्थः। यतोऽयं वाजेष्वन्नेषु अविता रक्षिता भुवत् भवति वृधे वृद्धेश्च भुवत् भवति

उतापि च तनूनां शरीराणां त्राता रक्षिता भवति बहुवचनं भार्य्यादिशरीररक्षार्थमुपात्तम्। अग्निरवतनुरक्षिता वर्धयितास्मान् कामयतेऽतो हविर्दानाय तं सङ्कल्पयामः ॥ ४४ ॥

संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसीदावत्सरोऽसीद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि। उषसस्ते कल्पन्तामहोरात्रास्ते कल्पन्तामर्धमासास्ते कल्पन्तां मासास्ते कल्पन्तामृतवस्ते कल्पन्ताᳪं संवत्सरस्ते कल्पताम्। प्रेत्या एत्यै सञ्चाञ्च प्र च सारय। सुपर्णचिदसि तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवः सीद ॥ ४५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अग्निर्देवत्यं यजुः अत्र यजुषि नवनवत्यक्षराणि एको व्यूहः ततः शताक्षराभिकृतिश्छन्दः। चित्याग्नेरभिमर्शने विनियोगः। पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिमिति [ज्यो० १, १] ज्योतिःशास्त्रोक्तमिहोच्यते। हे अग्ने! त्वं संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि इदावत्सरोऽसि इद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि निर्विशेषणः पञ्चसंवत्सरात्मकयुगरूपोऽसीत्यर्थः युगं भवेद्वत्सरपञ्चकेनेति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः। तस्य ते तव उषसः प्रातःकालादयः कालविशेषाः सङ्गवमध्याह्नादयः अहोरात्राः दिवसनिशाः अर्धमासाः पक्षाः मासाश्चैत्रादयः ऋतवो वसन्तादयः कल्पन्तामवयवत्वेन क्लृप्ता भवन्तु। संवत्सरस्य उपलक्षणम् संवत्सरादयः पञ्चापि कल्पन्ताम्। क्रियावृत्तिपदर्थां किञ्च प्रेत्यै

प्र गमनाय एत्यै आगमनाय च समञ्च संकुच प्रसारय च स्वेच्छया सङ्कोचविकासौ कुर्विति भावः। किञ्च सुपर्णाकारेण चितत्वात् सुपर्णचिदसि। तया देवतया वाचा सहितः सन् अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव प्राणा इव प्राणा ध्रुवः स्थिरः सीद तिष्ठ ॥ ४५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
सप्तविंशोऽयमध्याय आग्निको विरतोऽधुना ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

होता यक्षत् स॒मिधेन्द्र॑मि॒डस्प॒दे नाभ॑ा पृथि॒व्या अधि॑। दि॒वो वर्ष्म॒न् समि॑ध्यत ओजि॑ष्ठश्चर्षणीसहां॒ वेत्वाज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑ ॥ १ ॥

इन्द्रमिडः सौत्रामणिकोऽध्याय इति कात्यायनोक्तेः [अनुक्रमण्याम्] अयमध्यायः सौत्रामणीसम्बन्धी सौत्रामण्यङ्गभूतयोरैन्द्रवायोधसयोराद्यन्तपश्वोः प्रयाजानुयाजप्रैषरूपः ततश्च प्राजापत्यस्त्रिसरस्वत्योऽध्यायस्य ऋषयः। आद्येऽनुवाके एकादशैन्द्रपशोः सम्बन्धिन आप्रीदेवताः समित्तनूनपादित्यादिदेवताकाः प्रयाजानां प्रैषाः होता यक्षत्समिधेन्द्रमित्यादयो होता यक्षदिन्द्रमित्यन्ताः [११ क०]। अथ मन्त्रार्थः। आर्षी त्रिष्टुप्। दैव्यो होता समिधा समिल्लाष्टेन हविर्भूतेन समिधाप्रीदेवतया सहितं वा इन्द्रं यक्षत् यजतु। य इन्द्रः त्रिषु स्थानेषु समिध्यते दीप्यते। प्रथमम् इडः पृथिव्याः पदे यजनीये प्रदेशे अग्न्यात्मना समिध्यते। द्वितीयम् पृथिव्याः नाभौ पृथिवीमध्ये नान्तरिक्षम् अन्तरिक्षस्य मध्ये विद्युदात्मना समिध्यते अधि

उपरि। तृतीयम् दिवो वर्ष्मन् स्वर्गस्य वर्ष्मणि वर्षिष्ठे प्रदेशे आदित्यात्मना समिध्यते। कीदृशः चर्षणिसहामोजिष्ठः चर्षण्यो मनुष्यास्तान् सहन्तेऽभिभवन्ति चर्षणिसहो मनुष्याभिभावुकास्तेषां मध्ये ओजस्वितमः अत्यन्तमोजस्वी ओजिष्ठः इष्ठनि परे विन्मतोर्लुगिति [पा० ५, ३, ६५] विनो लुकि टिलोपे ओजिष्ठ इति रूपम्। संहितायां चर्षणिशब्दस्य दीर्घः। एवंविध इन्द्रः आज्यस्य वेतु घृतं पिबतु। हे मनुष्यहोतः! त्वमपि यज ॥ १ ॥

होता यक्षत्तनूनपातमूतिभिर्जेतारमपराजितम्। इन्द्रं देवꣳ स्वर्विदं पथिभिर्मधुमत्तमैर्नराशꣳसेन तेजसा वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ २ ॥

अतिजगती। नराशंसेन देवेन युतं तनूनपातमिन्द्रं च देवं होता यजतु। कैः पथिभिः पतन्ति गच्छन्ति स्वर्गं यजमाना यैस्ते पन्थानो हवींषि तैः। कीदृशैः ऊतिभिः अवन्ति तर्पयन्ति ते ऊतयस्तैः ऊतियूतीत्यादिना [पा० ३, ३, ९७] कर्त्तरि निपातः। तथा मधुमत्तमैः मधुर्मधुरस्वादोऽस्ति येषु ते मधुमन्तः अत्यन्तं मधुमन्तो मधुमत्तमाः तैः। कीदृशमिन्द्रं जेतारं शत्रूणाम् अपराजितं केनापि न पराभूतम्। स्वर्विदं स्वः स्वर्गं वेत्ति स्वीयं जानाति स्वर्वित् यद्वा स्वः स्वर्गं विद्यते स्वर्वित्तम् विद सत्तायाम्। कीदृशेन नराशंसेन तेजसा तेजस्विना। एवं देवद्वययुत इन्द्रः आज्यस्य वेतु। शेषं पूर्ववत्। अत्र तनूनपान्नराशंसावेकत्र प्रयाजे पठितावित्युभयवानयं प्रयाजः ॥ २ ॥

होता यक्षदिडाभिरिन्द्रमीडितमाजुह्वानममर्त्यम्। देवो देवैः सवीर्यो वज्रहस्तः पुरन्दरो वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३ ॥

ब्राह्मी उष्णिक्। होता इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सह इन्द्रं यजतु। कीदृशमिन्द्रम् ईडितम् ऋत्विग्भिः स्तुतम् आजुह्वानमाह्वयमानम् यजमानैः देवानाह्वयन्तं वा। अमर्त्यममरणधर्माणम्। ईदृशो देव इन्द्रः आज्यस्य वेतु कीदृशो देवः सवीर्यैः समानं वीर्यं यस्य सः सर्वदेवेषु यादृशं वीर्यं तदेकस्मिन्निन्द्रे इत्यर्थः। वज्रहस्तः वज्रं हस्ते यस्य। पुरन्दरः पुरं शत्रूणां नगरं दारयति पुरन्दरः। उक्तमन्यत् ॥ ३ ॥

होता यक्षद् बर्हिषीन्द्रं निषद्वरं वृषभं नर्यापसम्। वसुभी रुद्रैरादित्यैः सयुग्भिर्बर्हिरासदद्वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ४ ॥

आर्षी त्रिष्टुप्। बर्हिषि प्रयाजदेवतायां स्थितमिन्द्रं होता यजतु। कीदृशमिन्द्रं निषद्वरं निषीदन्ति 'निषद उपवेष्टारः तेषां वरं श्रेष्ठम् वृषभं वर्षितारम् नर्यापसं नरेभ्यो यजमानेभ्यो हितं नर्यमपः कर्म यस्य स नर्यापाः तम् नराणां हितकारिणम्। स इन्द्रो वसुभिः रुद्रैः आदित्यैः सवनत्रयदेवैः सहितः बर्हिरासदत् आसीदतु आज्यस्य वेतु च। कीदृशैर्वस्वादिभिः सयुग्भिः सह युञ्जन्ति ते सयुजः तैः समानयोगैः ॥ ४ ॥

होता यक्षदोजो न वीर्यं सहो द्वार इन्द्रमवर्धयन्। सुप्रायणा अस्मिन् यज्ञे विश्र-

यन्तामृतावृधो द्वार इन्द्राय मीढुषे व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज॥ ५॥

अतिजगती। नकारश्चार्थः। या द्वारः प्रयाजदेवा इन्द्रमिन्द्रे ओजो वीर्य्यं सहस्वावर्धयन् ओज इन्द्रियबलं वीर्य्यं शारीरं बलं सहो मनोबलम् ता द्वारो होता यजतु। ताश्च द्वार: इन्द्राय इन्द्रार्थं विश्रयन्तां विवृता भवन्तु अस्मिन् यज्ञे आज्यं व्यन्तु पिबन्तु च। कीदृश्यो द्वारः सुप्रायणाः सुखेन प्रकृष्टमयनं गमनं यासु ताः विवृतत्वादित्यर्थः। ऋतं यज्ञं वर्धयन्ति ऋतवृधः संहितायामृतशब्दस्य दीर्घः। इन्द्राय कीदृशाय मीढुषे मेहति मीढ्वान् तस्मै सेक्त्रे क्वसन्तो निपातः॥ ५॥

होता यक्षदुषे इन्द्रस्य धेनू सुदुघे मातरा मही। सवातरौ न तेजसा वत्समिन्द्रमवर्धतां वीतामाज्यस्य होतर्यज॥ ६॥

आर्षी त्रिष्टुप्। उषे अत्र पूर्वपदलोपः होता उषे नक्तोषे यजतु ते च तेजसा इन्द्रमवर्धताम् आज्यं वीतां पिबतां च। तत्र दृष्टान्तः सवातरौ न न इवार्थे समानो वाता वत्सो ययोस्ते सवत्सरौ एकशिशुके गावौ वत्सं यथा वर्धयेते तथेन्द्रं वर्धयताम्। कीदृश्यौ उषे इन्द्रस्य धेनू धेनुतस्ते धेनू प्रीणयित्र्यौ। सुदुघे सुष्ठु दुग्धस्ते सुदुघे दुग्धं पूरयन्त्यौ। मातरा मातरौ विभक्तेराकारः मातृवत्पालिके। मही मह्यौ महत्यौ विभक्तिलोपः॥ ६॥

होता यक्षद्दैव्या होतारा भिषजा सखाया

हविषेन्द्रं भिषज्यतः । कवी देवौ प्रचेतसाविन्द्राय धत्त इन्द्रियं वीतामाज्यस्य होतर्यज ॥ ७ ॥

अतिजगती । दैव्यौ होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमस्तौ होता यजतु यौ च हविषा इन्द्रं भिषज्यतः चिकित्सतः भिषज् रुग्जये कण्ड्वादिभ्यो यक् । इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यं धत्तः चं तौ आज्यं वीताम् । कीदृशौ भिषजा भिषजौ चिकित्साकुशलौ । सखाया सखायौ अन्योन्यं स्नेहवन्तौ । कवी क्रान्तदर्शिनौ देवौ दीप्यमानौ । प्रचेतसौ प्रकृष्टं चेतो ज्ञानं ययोस्तौ ॥ ७ ॥

होता यक्षत्तिस्रो देवीर्न भेषजं त्रयस्त्रिधातवोऽपस इडा सरस्वती भारती महीः । इन्द्रपत्नीर्हविष्मतीर्व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ८ ॥

त्राह्मी अनुष्टुप् भेषजं भेषजरूपा ये त्रयो लोकास्तान् इडा सरस्वती भारतीति तिस्रो देवीश्च होता यजतु ताश्चाज्यं व्यन्तु नकारश्चार्थे । कीदृशास्त्रयः त्रिधातवः त्रयोऽग्निवायुसूर्या धातवो धर्त्तारो येषां ते । अपसः अपस्विनः कर्मवन्तः शीतोष्णवातवर्षादीनि लोकानां कर्माणि । कीदृश्यस्तिस्रः महीः महत्यः । इन्द्रपत्नीः इन्द्रस्य पत्न्यः पालयित्र्यः । हविष्मतीः हविर्विद्यते यासां ताः ॥ ८ ॥

होता यक्षत्त्वष्टारमिन्द्रं देवं भिषजꣳ सुयजं घृतश्रियम् । पुरुरूपꣳ सुरेतसं मघोनमिन्द्राय त्वष्टा दधदिन्द्रियाणि वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ९ ॥

अतिजगती। होता त्वष्टारं प्रयाजदेवतां यजतु। कीदृशं त्वष्टारम् इन्द्रम् इदि परमैश्वर्य्ये ईश्वरं प्रभुम्। देवं दातारम्। भिषजं रोगनिवर्तकम्। सुयजं सुष्ठु इज्यते स सुयजस्तम् साधु यष्टव्यम्। घृतश्रियं घृतेन श्रीः शोभा यस्य तम् आज्यहविष्का हि प्रयाजाः। पुरुरूपं पुरूणि बहूनि रूपाणि यस्य तम्। सुरेतसं शोभनं रेतो वीर्य्यं यस्य तम्। मघोनं मघवन्तं धनवन्तम्। स त्वष्टा इन्द्राय इन्द्रियाणि वीर्य्याणि दधत् सन् आज्यं वेतु॥ ९॥

होता यक्षद्वनस्पतिꣳ शमितारꣳ शतक्रतुं धियो जोष्टारमिन्द्रियम्। मध्वा समञ्जन् पथिभिः सुगेभिः स्वदाति यज्ञं मधुना घृतेन वेत्वाज्यस्य होतर्यज॥ १०॥

शक्करी। होता वनस्पतिं प्रयाजदेवतां यजतु। कीदृशं वनस्पतिं शमितारम् उलूखलादिरूपेण हविषां संस्कर्त्तारम्। शतक्रतुं शतं क्रतवः कर्माणि यस्य तं बहुकर्माणम्। धियो जोष्टारं बुद्धेः सेवितारम्। इन्द्रियमिन्द्रस्यात्मनो हितं वीर्य्यरूपं वा। स त्वष्टा मध्वा मधुना स्वादुना घृतेन समञ्जन् यज्ञं संम्रक्षयन् सन् सुगेभिः सुगैः सुगमनैः पथिभिर्मार्गैः मधुना स्वादुना घृतेन युतं यज्ञं स्वदाति देवान् प्रापयति स्वदातिः प्रापणार्थः स आज्यं वेतु। सुखेन गम्यते येषु ते सुगाः सुदुरोरधिकरण इति [पा० ३, २, ४८ वा० ३] गमेर्डप्रत्ययः॥ १०॥

होता यक्षदिन्द्रꣳ स्वाहाज्यस्य स्वाहा मेदसः स्वाहा स्तोकानाꣳ स्वाहा स्वाहाकृतीनाꣳ

स्वाहा॑ ह॒व्यसू॑क्तीनाम् । स्वाहा॑ दे॒वा आ॑ज्य॒पा जु॑षा॒णा इ॑न्द्र॒ आज्य॑स्य॒ व्य॑न्तु॒ होत॒र्यज॑ ॥ ११ ॥

अष्टकौ । होता इन्द्रं यजतु । स्वाहाकारेणाज्यस्य देवान् यजतु । स्वाहाकारेण मेदसो देवान् यजतु । स्वाहाकारेण स्तोकानां सोमविन्दूनां देवान् यजतु । स्वाहाकारेण स्वाहाकृतीनां देवानां स्वाहाकृतीः प्रयाजदेवताः यजतु । स्वाहाकारेण हव्यसूक्तीनां हव्यसम्बन्धिसुवचमानां देवान् यजतु । स्वाहाकारेणाज्यपा देवाः प्रयाजाः जुषाणाः प्रीयमाणा भवन्तः सन्तः इन्द्रस्याज्यं व्यन्तु पिबन्तु ॥ ११ ॥

दे॒वं ब॒र्हिरिन्द्र॑ꣳ सु॒दे॒वं दे॒वैर्वी॒रव॑त् स्ती॒र्णं वेद्या॑मवर्धयत् । वस्तो॑र्वृ॒तं प्राक्तो॑र्भृ॒तꣳ रा॒या ब॒र्हिष्म॒तोऽत्य॑गाद्वसु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वेतु॒ यज॑ ॥ १२ ॥

एकादश ऐन्द्रपशो सम्बन्धिन एवानुयाजप्रैषाः । देवता बर्हिरादयः ॥ अतिजगती । मैत्रावरुणो वदति । बर्हिः देवं बर्हिः संज्ञानुयाजदेवता इन्द्रमवर्धयत् पुष्णाति । किम्भूतं बर्हिः सुदेवं शोभना देवा मरुदादयो यत्र तत् । तथा देवैः दातृभिः ऋत्विग्भिः वीरवत् वीरयुतम् । वेद्यां स्तीर्णमाच्छादितम् । वस्तोरहनि वृतं लूनम् धातूनामनेकार्थत्वात् अक्तोः रात्रौ प्रभृतं प्रकर्षेण धृतम् वस्तोरक्तोरित्यव्ययद्वयं क्रमादहर्निशावाचकम् । यत् बर्हिः राया हविर्लक्षणेन धनेन बर्हिष्मतः बर्हिषा युक्तानन्यान् यागानत्यगात् अतिक्रम्य गतं संस्कारोत्कर्षात् तत् बर्हिः वसुवने वसुवननाय धनदानाय वसुधेयस्य वसुधेयाय वसुनो धानाय निधानाय यजमान-

गर्हे निखननाय वेतु आज्यं पिबतु। वसुवने वसुधेयस्येति सप्तमीषष्ठ्यौ चतुर्थ्यर्थे। हे मनुष्यहोतः! त्वमपि यज। एवमग्रेऽपि कण्डिकाशेषो व्याख्येयः॥ १२॥

देवीर्द्वार इन्द्रꣳ संघाते वीड्वीर्यामन्नवर्धयन्। आ वत्सेन तरुणेन कुमारेण च मीवतापार्वाणꣳ रेणुककाटं नुदन्तां वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज॥ १३॥

एकाधिका शक्वरी। यज्ञगृहद्वारोऽत्र देवताः। यच्छन्ति नियता भवन्ति ऋत्विजो यत्रेति याम कर्म यमेरनिण्प्रत्ययो वृद्धिश्च सप्तम्या लुक् यामनि कर्मणि या द्वारो देव्यः इन्द्रमवर्धयन्। कीदृश्यो द्वारः संघाते देहलीकपाटद्वारशाखार्गलादिसमूहे सति वीड्वीः वीड्व्यः दृढाः सङ्घातं विना न द्वारां दृढत्वं स्यात्। ता द्वारो रेणुककाटमपनुदन्ताम् काटः कूपः कुत्सितः काटः ककाटः रेणुभिः कृत्वा ककाटो रेणुककाटः तम् अपनुदन्तां निवर्त्तयन्तु। किमित्यतो विशेषणं। कीदृशं कूपं वत्सेन गोपुत्रेण तरुणेन कुमारेण च आ आभिमुख्येन अर्वाणम् अर्यते गम्यते यत्रेत्यर्वा तम् ऋ गतावित्यतोऽन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५] वनिप्प्रत्ययः। कीदृशेन मीवता मीञ् हिंसायां मयनं मीः क्विप् मीरस्यास्ति मीवान् तेन हिंसाशीलेन। हिंसाशीलाश्चपला उच्छलन्तो वत्साः कुमाराश्च यत्र पतन्ति तं कूपमपनुदेत्यर्थः उपलक्षणमेतत् यज्ञप्रजाविघ्नकराणि कूपादीनि मार्गादपनयन्त्वित्याशयः। ता व्यन्तु च॥ १३॥

देवी उषासानक्तेन्द्रं यज्ञे प्रयत्युह्वेताम्।

दैवीर्विशः प्रायासिष्टाᳫं सुप्रीते सुधिते वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ १४ ॥

ब्राह्मी उष्णिक्। उषास्व नक्ता च उषासानक्ता समासे उषःशब्दस्य उषसादेशः अहोरात्राधिष्ठात्र्यौ देवी देव्यौ यज्ञे प्रयति प्रवर्त्तमाने सति इन्द्रमह्वतामाह्वतवत्यौ। प्रेति प्रयन् प्रपूर्वादिणः शतृ। ये च दैवीः देवसम्बन्धिनीर्विशः प्रजाः प्रायासिष्टां प्रगतवत्यौ यातेर्लुङ् वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इत्यादयो देवप्रजाः। ते च वीतां पिबताम्। कीदृश्यौ सुप्रीते अतितुष्टे सुधिते सुतरां हिते ॥ १४ ॥

देवी जोष्ट्री वसुधिती देवमिन्द्रमवर्धताम्। अयाव्यन्याघा द्वेषाᳫंस्यान्या वक्षद्वसु वार्य्याणि यजमानाय शिक्षिते वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ १५ ॥

एकाधिकातिजगती। जोष्ट्री जुषेते ते जोष्ट्र्यौ प्रीतियुक्ते देवी देव्यौ वसुधिती वसुनो धनस्य धितिर्धारणं याभ्यां ते द्यावापृथिव्यौ अहोरात्रे वा सस्यं च समां चेति कात्थक्यः [निरु० ८, ४१]। ते इन्द्रं देवमवर्धतामवर्धयताम् तयोर्मध्ये अन्या एका अघा अघानि पापानि द्वेषांसि दौर्भाग्यानि च अयावि यु पृथग्भावे दूरीकरोति यौतेर्लिप् लकारव्यत्ययः। अन्या द्वितीया वार्याणि वरणीयानि भोगयोग्यानि वसु वसूनि धनानि आवक्षत् आवहति। कीदृश्यौ ते शिक्षिते विदितवेद्ये तत्त्वज्ञे। ते वीताम् ॥ १५ ॥

देवी ऊर्जाहुती दुघे सुदुघे पयसेन्द्रम-

वर्धताम्। इषमूर्जमन्या वक्षत् सग्धिं सपीतिमन्या नवेन पूर्वं दयमाने पुराणेन नवमधातामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने वसु वार्याणि यजमानाय शिक्षिते वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ १६ ॥

विकृतिः। अधस्तनमन्त्रोक्तो देवताविकल्पः। देवी देव्यौ पूर्वप्रैषोक्ते पयसा दुघे नेन्द्रमवर्धताम् अवर्धयताम् छन्दस्युभयथेति [पा० ३, ४, ११७] आप आर्धधातुकत्वात्सिचो लोपः। कीदृश्यौ ऊर्जाहुती ऊर्जा बलं तद्युक्ता आहुतिराह्वानं ययोस्ते। दुघे दुग्धस्ते दुघे दुहः कब्घश्चेति [पा० ३, २, ७०] कप् घादेशश्च दोग्ध्र्यौ अनयोरनु सम्भोगमिमाः सर्वाः प्रजा अनुसम्भुञ्जत इति श्रुतिः। सुदुघे साधुदोहने। तयोर्मध्ये अन्या एका इषमन्नमूर्जं दध्यादि च वक्षत् वहति यजमानाय। अन्या द्वितीया सग्धिं सपीतिं च वक्षत् समानाग्धिर्भोजनं सग्धिः ताम् समाना पीतिः सपीतिः पुत्रादिभिः सह पानभोजने वहति। ये देव्यौ नवेनान्नेन पूर्वं पुराणमन्नमधाताम् पुराणेनान्नेन नवमन्नमधाताम् यजमानाय वार्याणि वसु वसूनि चाधाताम् अन्नं धनं चाच्छन्नं कृतवत्यावित्यर्थः। के दृश्यौ दयमाने रक्षन्त्यौ कृपयन्त्यौ वा। ऊर्जाहुती ऊर्जा युता आहुतिर्होमो ययोस्ते। ऊर्जं रसमूर्जयमाने वर्धयन्त्यौ। शिक्षिते तस्त्वत्रं। ते वीतां पिबताम् ॥ १६ ॥

देवा दैव्या होतारा देवमिन्द्रमवर्धताम्। हताघशꣳसावाभार्ष्टां वसु वार्याणि

यज॑मानाय शिश्रि॒तौ व॑सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वीता॒ं यज॑ ॥ १७ ॥

अतिजगती। एकः पार्थिवोऽग्निः अन्यो मध्यमः। देवा देवौ दैव्या दैव्यौ होतारौ इन्द्रं देवमवर्धताम् यजमानाय वार्याणि वसु वसूनि च आभार्ष्टाम् आहार्ष्टामाहृतवन्तौ आङ्पूर्वाद्धरतेर्लुङ् हस्य भः। कीदृशौ हताघशंसौ अघं पापं शंसतीच्छति अघशंसः पापो हतोऽघशंसो याभ्यां तौ पापनिवर्त्तकौ। तौ वीताम् ॥ १७ ॥

दे॒वीस्तिस्रस्तिस्रो दे॒वीः पति॒मिन्द्र॑मवर्धयन्। अस्पृ॑क्ष॒द्भार॑ती दिव॑ꣳ रु॒द्रैर्य॒ज्ञꣳ सर॑स्वतीडा वसुमती गृ॒हान् व॑सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य व्यन्तु॒ यज॑ ॥ १८ ॥

अतिजगती। तिस्रो देवीः देव्यः पतिं पालकमिन्द्रमवर्धयन् आदरार्थं पुनरुक्तिः। ता एवाह भारती दिवं स्वर्गमस्पृक्षत् स्पृशति भरतो रविस्तत्कान्तिर्भारती। सरस्वती रुद्रैः युता यज्ञमस्पृक्षत्। वसुमती वसुयुता इडा गृहानस्पृक्षत् गृहशब्देन भूलोकः। ता व्यन्तु ॥ १८ ॥

दे॒व इन्द्रो॒ नरा॒शꣳस॑स्त्रिवरू॒थस्त्रि॑बन्धुरो दे॒वमिन्द्र॑मवर्धयत्। श॒तेन॑ शितिपृ॒ष्ठाना॒माहि॑तः स॒हस्रे॑ण॒ प्रव॑र्तते मि॒त्रावरु॒णेद॑स्य होत्रमर्ह॑तो बृ॒हस्पति॑ स्तोत्रम॒श्विनाध्व॑र्यवं व॑सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वेतु॒ यज॑ ॥ १९ ॥

त्रुतिः। नरा ऋत्विग्वासोना: शंसन्ति नराशंसः यज्ञो देवः इन्द्रं देवमवर्धयत्। कीदृशो नराशंसः इन्दतीतीन्द्रः ऐश्वर्य्यवान्। त्रिवरूथः वरूथं गृहम् त्रीणि वरूथानि सदोहविर्धानाग्नीध्राणि यस्य सः। त्रिबन्धुरः त्रीणि बन्धुराणि ऋग्यजुःसामलक्षणानि बन्धनानि यस्य। स नराशंसः शितिपृष्ठानां शतेनाहितः सन् सहस्रेण गोसहस्रेण प्रवर्त्तते। शिति श्यामं पृष्ठं यासां ताः शितिपृष्ठा गावः। मित्रावरुणा इत् मित्रावरुणावेवास्य नराशंसस्य होत्रमर्हतः होतृकर्मणि योग्यौ भवतः बृहस्पतिः स्तोत्रमौद्गात्रमर्हति अश्विना अश्विनौ अस्याध्वर्यवमर्हतः। स वेतु ॥ १९ ॥

दे॒वो दे॒वैर्वन॒स्पति॒र्हिर॑ण्यपर्णो॒ मधु॑शाखः सुपिप्प॒लो दे॒वमिन्द्र॑मवर्धयत्। दिव॒मग्रे॑णास्पृक्षदान्तरि॑क्षं पृथि॒वीम॑दृꣳहीद्वसु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वे॒तु यज॑ ॥ २० ॥

अतिशक्वरी। यूप उच्यते वनस्पतिर्देवो देवैः सह इन्द्रमवर्धयत्। कीदृशः हिरण्यपर्णः हिरण्मयानि पर्णानि यस्य। मधुशाखः मधुर्मधुरा रसवती शाखा यस्य। सुपिप्पलः शोभनानि पिप्पलानि फलानि यस्य। यो वनस्पतिरग्रेण दिवं स्वर्गमस्पृक्षत् स्पृशति स्पृशेर्लुङि शल इगुपधादनिटः क्स इति [पा० ३, १, ४५] क्सप्रत्ययः। अन्तरिक्षं मध्येनेति शेषः आ स्पृशति। पृथिवीमुपरेणेति शेषः अदृंहीत् दृढामकरोत्। स वेतु ॥ २० ॥

दे॒वं ब॒र्हिर्वारि॑तीनां दे॒वमिन्द्र॑मवर्धयत्।

स्वासस्थमिन्द्रं गासन्नमन्या बर्हीꣳष्यभ्यभूद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ २१ ॥

आर्षी त्रिष्टुप् । बर्हिः अनुयाजदेव इन्द्रं देवमवर्धयत् अन्या अन्यानि बर्हींष्यभ्यभूत् अभिभवति तद्वेतु । कीदृशं बर्हिः वारितीनामोषधीनां मध्ये देवं दीप्यमानं श्रेष्ठम् वारि जले इतिर्गतिर्यासां ता वारितयो जलाश्रिता ओषधयः । स्वासस्थं सुखेनासनेन स्थीयते यत्र तत् स्वासस्थम् । इन्द्रे गासन्नमाश्रितम् ॥ २१ ॥

देवो अग्निः स्विष्टकृद्देवमिन्द्रमवर्धयत् । स्विष्टं कुर्वन् स्विष्टकृत् स्विष्टमद्य करोतु नो वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ २२ ॥

आर्षी त्रिष्टुप् । स्विष्टकृद्देवः अग्निः इन्द्रं देवमवर्धयत् स नोऽस्माकं स्विष्टं साधु इष्टं करोतु वेतु च । कीदृशः स्विष्टं कुर्वन् सन् स्विष्टकृत् नाम शोभनमिष्टं कर्त्तव्यमिति तस्याधिकारः ॥ २२ ॥

अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन् पक्तीः पचन् पुरोडाशं बध्नन्निन्द्राय छागम् । सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदिन्द्राय छागेन । अघत्तं मेदस्तः प्रति पचताग्रभीदवीवृधत् पुरोडाशेन ॥ त्वामद्य ऋषे० ॥ २३ ॥

त्वामद्य अयं प्रतीकः उभयत्रापि । ऐन्द्रापशुसम्बन्धी

सूक्तावाकप्रैषः त्वामद्य ऋषे इत्ययं मन्त्र उभयत्रापि ऐन्द्रानुवाके वायोधसानुवाके च प्रतीकोक्तः आदिमात्रेणोक्तः सकलो ज्ञेयः। अग्निमद्य एकाधिका प्राजापत्या जगती। सूपस्थाः ब्राह्मी उष्णिक्। त्वामद्य एकाधिका विकृतिः। व्याख्यातः प्रैषः [२१, ५९—६१] ॥ २३ ॥

होता यक्षत्समिधानं महद्यशः सुसमिद्धं वरेण्यमग्निमिन्द्रं वयोधसम्। गायत्रीं छन्द इन्द्रियं त्र्यविं गां वयो दधद्वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ २४ ॥

एकादश वायोधसे पशौ प्रयाजप्रैषाः समित्तनूनपादाद्याप्रीदेवताः। अतिजगती। दैव्यो होता अग्निं वयोधसमिन्द्रञ्च यजतु वयः आयुर्दधाति वयोधा तम् आयुषो दातारं धारयितारं वा। कीदृशमग्निं समिधानं दीप्यमानम्। महद्यशः सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य सुआदेशः महता यशसा समिद्धं दीप्तम्। वरेण्यं वरणीयम्। किं कुर्वन् यजतु गायत्रीं छन्दः इन्द्रियं वीर्यम् त्र्यविं गाम् वयः आयुश्च दधत् स्थापयन् इन्द्रे इति शेषः। षण्मासात्मकः कालोऽविः त्रयोऽवयो यस्याः सा त्र्यविः सार्धसंवत्सरा गौः ताम्। प्रयाजदेवतेन्द्रयुता आज्यं वेतु। हे मनुष्यहोतः! त्वमपि यज। एवमग्रेऽपि ॥ २४ ॥

होता यक्षत्तनूनपातमुद्भिदं यं गर्भमदितिर्दधे शुचिमिन्द्रं वयोधसम्। उष्णिहं छन्द इन्द्रियं दित्यवाहं गां वयो दधद्वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ २५ ॥

एकाधिका जगती। होता तनूनपातं प्रयाजदेवं वयोधसमिन्द्रं च यजतु अदितिर्यं गर्भं दधे तम् इन्द्रमित्यर्थः। कीदृशं तनूनपातम् उद्भिदम् उद्भिनत्ति प्रकटयति फलमित्युद्भित् तं यज्ञफलानामुद्भेत्तारम्। शुचिं पवित्रम्। किं कुर्वन् उष्णिहं छन्दः इन्द्रियम् दित्यवाहं गाम् वयश्च इन्द्रे दधत्। द्विवर्षा गौर्दित्यवाट्। स सेन्द्रो वेतु ॥ २५ ॥

होता॑ यक्ष॒दीडेन्य॒मीडि॒तं वृ॑त्र॒हन्त॑म॒मिडा॑भि॒रीड्य॒ꣳ सहः॒ सोम॒मिन्द्रं॑ व॒यो॒धस॑म्। अ॒नु॒ष्टुभं॒ छन्द॑ इन्द्रि॒यं प॑ञ्चा॒विं॒ गां वयो॒ दध॑द्वे॒त्वाज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑ ॥ २६ ॥

व्यूहेन शक्वरी। होता इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सह वयोधसमिन्द्रं यजतु। कीदृशमिन्द्रम् ईडेन्यम् ईडितुं योग्य ईडेन्यः ईडेरेन्यप्रत्ययः। ईडितमृषिभिः स्तुतम्। वृत्रहन्तमम् नाद्घस्येति [पा० ८, २, १७] नुडागमः। ईड्यं सर्वैः स्तुत्यम्। सहः सोमं सहसा बलेन सोमवदाह्लादकम्। किं कुर्वन् अनुष्टुभं छन्दः इन्द्रियम् पञ्चाविं गाम् वयश्चेन्द्रे दधत। पञ्चावयो यस्याः सा सार्धद्विवर्षा गौः। स वेतु ॥ २६

होता॑ यक्षत्सु॒ब॒र्हिषं॒ पूष॒ण्वन्त॒मम॑र्त्य॒ꣳ सीद॑न्तं ब॒र्हि॒षि॑ प्रि॒ये॒ऽमृतेन्द्रं॑ व॒यो॒धस॑म्। बृ॒ह॒तीं छन्द॑ इन्द्रि॒यं त्रि॒व॒त्सं गां वयो॒ दध॑द्वे॒त्वाज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑ ॥ २७ ॥

शक्वरी। होता वयोधसमिन्द्रं यजतु। कीदृशम् सुबर्हिषं शोभनं बर्हिः प्रयाजदेवता यस्य तम्। पूषण्वन्तम् पूषा-

स्यास्ति पूषण्वांस्तम् पूष्णा युक्तम्। अमर्त्यममरणधर्माणम् प्रिये रुचिते अमृता अमृते अनश्वरे बर्हिषि सीदन्तं तिष्ठन्तम्। किं कुर्वन् बृहतीं छन्दः इन्द्रियम् त्रिवत्सं गां वयश्चेन्द्रे दधत्। वत्साः संवत्सराः त्रयो वत्सा यस्य त्रिवत्सो गौः त्रिवर्षो वृषः। स वेतु ॥ २७ ॥

होता यक्षद् व्यचस्वतीः सुप्रायणा ऋतावृधो द्वारो देवीर्हिरण्ययीर्ब्रह्माणमिन्द्रं वयोधसम्। पङ्क्तिं छन्द इहेन्द्रियं तुर्यवाहं गां वयो दधद् व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ २८ ॥

अतिशक्वरी। होता द्वारो देवीः ब्रह्माणं परिवृढं वयोधसमिन्द्रं च यजतु। कीदृश्यो द्वारः व्यचस्वतीः व्यचो व्यञ्चनं गमनावकाशो विद्यते यासु ताः। अत एव सुप्रायणाः शोभनं प्रकर्षेणायनं गमनं यासु ताः। ऋतावृध सत्यस्य वर्धयित्रीः। हिरण्ययीः हिरण्मयीः दृढाः। किं कुर्वन् पङ्क्तिं छन्दः इन्द्रियम् तुर्यवाहं गाम् वयश्च इह इन्द्रे दधत्। सार्धत्रिवर्षो गौस्तुर्यवाट् तुर्यं चतुर्थं वर्षं वहतीति ॥ २८ ॥

होता यक्षत् सुपेशसा सुशिल्पे बृहती उभे नक्तोषासा न दर्शते विश्वमिन्द्रं वयोधसम्। त्रिष्टुभं छन्द इहेन्द्रियं पष्ठवाहं गां वयो दधद् वीतामाज्यस्य होतर्यज ॥ २९ ॥

अतिशक्वरी। होता उभे नक्तोषासा नक्तोषसौ विश्वं सर्वात्मकं वयोधसमिन्द्रं च यजतु। नक्ता रात्रिः उषा रात्रे

रपरभागः। नकारश्चार्थः। कीदृश्यौ नक्तोषसौ सुपेशसा सुपेशसौ पेशः रूपनाम शोभनं पेशो ययोस्ते सुरूपे। सुशिल्पे यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पमिति श्रुतेः सुष्ठु शिल्पं ययोस्ते अन्योऽन्यं प्रतिरूपे। बृहती बृहत्यौ। दर्शते दर्शनीये दृशेरतच् प्रत्ययः। किं कुर्वन् त्रिष्टुभं छन्दः इन्द्रियम् पष्ठवाहं गाम् वयश्च इहेन्द्रे दधत्। ते वीतां पिबताम् ॥ २९ ॥

होता॑ यक्षत् प्रचे॑तसा दे॒वाना॑मुत्त॒मं यशो॒ होता॑रा॒ दैव्या॑ क॒वी स॒युजेन्द्रं॑ वयो॒धस॑म्। जग॑तीं छन्द॑ इन्द्रि॒यम॑न॒ड्वाहं॒ गां वयो॒ दध॑द् वी॒ता-माज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑ ॥ ३० ॥

एकाधिका शक्करी। होता दैव्यौ होतारौ वयोधसमिन्द्रं च यजतु अयं चाग्निरसौ च मध्यम इति होतारौ। कीदृशौ प्रचेतसा प्रकृष्टं चेतो ययोस्तौ प्रचेतसौ। देवानामुत्तमं यशः पुञ्जीकृतदेवयशोरूपौ। कवी क्रान्तदर्शिनौ। सयुजा सह युङ्क्तस्तौ समानयोगौ। किं कुर्वन्। जगतीं छन्दः इन्द्रियम् अनड्वाहं गाम् वयश्च इन्द्रे दधत्। अनः शकटं वहतीत्यनड्वान् शकटक्षमो वृषः तौ वीताम् ॥ ३० ॥

होता॑ यक्षत् पेश॑स्वतीस्ति॒स्रो दे॒वीर्हि॑र॒ण्यय॒ीर्भार॑तीर्बृह॒तीर्म॒हीः पति॒मिन्द्रं॑ वयो॒धस॑म्। वि॒राजं॒ छन्द॑ इ॒हेन्द्रि॒यं धे॒नुं गां न वयो॒ दध॑द् व्यन्त्वाज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑ ॥ ३१ ॥

एकाधिका शक्करी। होता तिस्रो देवीः पतिं पालकं वयोधसमिन्द्रं च यजतु। कीदृशीस्तिस्रः पेशो रूपमस्ति

यासां ताः रूपसमृद्धाः। हिरण्ययीः हिरण्यालङ्कृतदेहाः। बृहतीः प्रभावेन। महीः महतीः तेजसा आदित्येन्द्राग्निसम्बन्धात्। कास्ताः भारतीः बहुवचनमिडासरस्वत्युपलक्षणम् इडासरस्वतीभारत्यस्तिस्र इत्यर्थः। किं कुर्वन्। विराजं छन्दः इन्द्रियम् धेनुं दोग्ध्रीं गाम् वयश्चेन्द्रे दधत्। नकारश्चार्थः। सेन्द्रास्ता व्यन्तु ॥ ३१ ॥

होता॑ यक्षत् सु॒रेत॑स॒ꣳ त्वष्टा॑रं पुष्टि॒वर्ध॑नं रू॒पाणि॒ बिभ्र॑तं॒ पृथ॒क् पुष्टि॒मिन्द्रं॑ व॒यो॒धस॑म्। द्वि॒पदं॒ छन्द॑ इन्द्रि॒यमु॒क्षाणं॒ गां न वयो॒ दध॒द् वे॒त्वाज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑ ॥ ३२ ॥

एकाधिका शक्करी। होता त्वष्टारं वयोधसमिन्द्रं च यजतु। कीदृशं त्वष्टारं सुरेतसं शोभनं रेतो यस्य तम् जगदुत्पादकत्वात्त्वष्टुः शोभनं रेतः। पुष्टिवर्धनं पुत्रादिपुष्टेर्वर्धयितारम्। पृथक् नानाजातिषु रूपाणि पुष्टिं च बिभ्रतम्। किं कुर्वन् द्विपदं छन्दः इन्द्रियम् उक्षाणं रेतः सेक्तारं गां वृषम् वयश्चेन्द्रे दधत्। नश्चार्थः। सेन्द्रस्त्वष्टा वेतु ॥ ३२ ॥

होता॑ यक्ष॒द् व॒न॒स्पति॑ꣳ शमि॒तार॑ꣳ श॒तक्र॑तु॒ꣳ हिर॑ण्यपर्णमु॒क्थिन॑ꣳ रश॒नां बिभ्र॑तं व॒शिं भग॒मिन्द्रं॑ व॒यो॒धस॑म्। क॒कुभं॒ छन्द॑ इ॒हेन्द्रि॒यं व॒शां व॒ेहतं॒ गां वयो॒ द॒धद् वे॒त्वाज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑ ॥ ३३ ॥

अत्यष्टिः। होता वनस्पतिं वयोधसमिन्द्रं च यजतु। कीदृशं वनस्पतिं शमितारं संस्कर्तारं हविषाम्। शतक्रतुं

बहुकर्माणम् । हिरण्यपर्णं हिरण्मयानि पर्णानि यस्य तम् । उक्थिनम् उक्थानि शस्त्राणि सन्त्यस्य यज्ञवन्तं वा । रशनां रज्जुं बिभ्रतम् स्वभावानुवादः यूपे हि पशुबन्धाय रज्जुर्बध्यते । वशिं कान्तम् । भगं भजनीयम् । किं कुर्वन् ककुभं छन्दः इन्द्रियम् वशां वन्ध्यां वेहतं गर्भोपघातिनीं च गाम् वयश्च इह इन्द्रे दधत् । सेन्द्रो वनस्पतिर्वेतु ॥ २३ ॥

होता यक्षत् स्वाहाकृतीरग्निं गृहपतिं पृथग्वरुणं भेषजं कविं क्षत्रमिन्द्रं वयोधसम् । अतिच्छन्दसं छन्द इन्द्रियं बृहदृषभं गां वयो दधद् व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ २४ ॥

अतिशक्वरी । होता स्वाहाकृतीः प्रयाजदेवताः इन्द्रं च यजतु । कीदृशमिन्द्रम् अग्निमङ्गतीत्यग्निः अग्रे गन्तारम् । पृथक् प्रत्येकं यज्ञेषु गृहपतिं गृहस्य पालकम् । वरुणम् व्रियतेऽसौ वरुणस्तम् ऋत्विग्भिर्वरणीयम् । भेषजं रोगनाशकम् । कविं क्रान्तदर्शनम् । क्षत्रं क्षतात्प्रहारात्त्रातारम् । वयोधसमायुषो दातारम् । किं कुर्वन् अतिच्छन्दसं छन्दः इन्द्रियं वीर्यं बृहत् महत् ऋषभं पुष्टं गां वयश्चेन्द्रे दधत् । सेन्द्राः स्वाहाकृतयः आज्यं व्यन्तु । मनुष्यहोतस्त्वमपि यज ॥ २४ ॥

देवं बर्हिर्वयोधसं देवमिन्द्रमवर्धयत् । गायत्र्या छन्दसेन्द्रियं चक्षुरिन्द्रे वयो दधद् वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ २५ ॥

वयोधसे पञ्चावेकादशानुयाजानां प्रैषाः बर्हिरादिदेवताः । एकाधिके आर्च्यौ त्रिष्टुभौ द्वे । बर्हिः देवं वयोधस-

मिन्द्रं देवमवर्धयत्। कीदृशं बर्हिः गायत्र्या छन्दसा सत्वा चक्षुरिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत्। तत् वसुवननाय वसुधानाय चाज्यं वेतु षष्ठीसप्तम्यो चतुर्थ्यर्थे। हे मनुष्य होतस्त्वमपि यज। एवमग्रेऽपि व्याख्येयम्॥ २५॥

देवीर्द्वारो वयोधसꣳ शुचिमिन्द्रमवर्धयन्। उष्णिहा छन्दसेन्द्रियं प्राणमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज॥ २६॥

द्वारो देव्यः वयोधसं शुचिं पवित्रमिन्द्रमवर्धयन्। कीदृश्यो द्वारः उष्णिहा छन्दसा सत्वा सह वा प्राणवमिन्द्रियं प्राणेन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् दधत्यः लिङ्गवचनव्यत्ययः। ता व्यन्तु॥ २६॥

देवी उषासानक्ता देवमिन्द्रं वयोधसं देवी देवमवर्धताम्। अनुष्टुभा छन्दसेन्द्रियं बलमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज॥ २७॥

हे ब्राह्मणी बृहत्यो। उषासानक्तो देवी देव्यो वयोधसमिन्द्रं देवमवर्धताम् उषाश्च नक्ता च उषासानक्ता। उषासोषस इति [पा० ६, ३, ३१] उषःशब्दस्य देवताद्वन्द्वे उषासादेशः वि-लोपाकारश्च। कीदृश्यौ ते देवी दीप्यमाने। कीदृशमिन्द्रं देवं दीप्यमानम्। एको देवोदेवशब्दो दीप्तिवाचको अन्यो सुरवाचको। अनुष्टुभा छन्दसा बलमिन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधत् दधत्यौ। दधदित्यव्ययम् लिङ्गवचनव्यत्ययो वा। ते वीताम्॥ २७॥

देवी जोष्ट्री वसुधिती देवमिन्द्रं वयो-

धसं दे॒वी दे॒वमवर्धताम् । बृ॒ह॒त्या छन्दसेन्द्रि॒यꣳ श्रोत्र॒मिन्द्रे॒ वयो॒ दध॑द्वसु॒वने॒ वसु॒धेय॑स्य वीतां॒ यज॑ ॥ ३८ ॥

देवी देव्यौ दीप्यमाने देवी देव्यौ अनुयाजदेवते देवं दीप्तं वयोधसमिन्द्रं देवमवर्धताम् । देवीदेवशब्दौ पूर्ववत् । कीदृश्यौ जोष्ट्रौ जुषेते ते जोष्ट्र्यौ प्रीतियुक्ते जुषेस्तृच् । वसुधिती वसुनो धनस्य धारयित्र्यौ । बृहत्या छन्दसा श्रोत्रमिन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधत्यौ ॥ ३८ ॥

दे॒वी ऊ॒र्जाहु॑ती दु॒घे॑ सु॒दुघे॒ पय॒सेन्द्र॑ꣳ वयो॒धस॑ꣳ दे॒वी दे॒वमवर्धताम् । प॒ङ्क्त्या छन्द॑सेन्द्रि॒यꣳ शु॒क्रमिन्द्रे॒ वयो॒ दध॑द्वसु॒वने॒ वसु॒धेय॑स्य वीतां॒ यज॑ ॥ ३९ ॥

अक्षरौ । देवी दात्र्यौ ऊर्जाह्वान्यौ देव्यौ पयसा वयोधसं देवमिन्द्रमवर्धताम् । कीदृश्यौ दुघे दोग्ध्र्यौ । सुदुघे सुखेन दोग्धुं शक्ये । पङ्क्त्या छन्दसा शुक्रं वीर्यमिन्द्रियं वयः चेन्द्रे दधत्यौ ॥ ३९ ॥

दे॒वा दैव्या॒ होता॑रा दे॒वमिन्द्र॑ꣳ वयो॒धस॑ꣳ दे॒वौ दे॒वमवर्धताम् । त्रि॒ष्टु॒भा छन्द॑सेन्द्रि॒यꣳ त्विषि॒मिन्द्रे॒ वयो॒ दध॑द्वसु॒वने॒ वसु॒धेय॑स्य वीतां॒ यज॑ ॥ ४० ॥

अतिजगती । दैव्या दैव्यौ देवा देवौ होतौ देवसम्बन्धिनौ होतारा होतारौ देवौ वयोधसं देवं दीप्तमिन्द्रं देवमवर्धताम् ।

त्रिष्टुभा छन्दसा त्विषिं कान्तिमिन्द्रियं त्वगिन्द्रियं वयस्वेन्द्रे दधती ॥ ४० ॥

देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीर्वयोधसं पतिमिन्द्रमवर्धयन् । जगत्या छन्दसेन्द्रियꣳ शूषमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥४१॥

एकाधिका ब्राह्मी अनुष्टुप् । तिस्रो देव्यो भारतीडासरस्वत्यः पतिं पालकं वयोधसमिन्द्रमवर्धयन् अभ्यास आदरार्थः । कीदृश्यः जगत्या छन्दसा शूषं बलमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत्यः ॥ ४१ ॥

देवो नराशꣳसो देवमिन्द्रं वयोधसं देवो देवमवर्धयत् । विराजा छन्दसेन्द्रियꣳ रूपमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ ४२ ॥

अतिजगती । देवो दाता नराशंसो देवः देवं दीप्तं वयोधसमिन्द्रमवर्धयत् । कीदृशः विराजा छन्दसा रूपमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् ॥ ४२ ॥

देवो वनस्पतिर्देवमिन्द्रं वयोधसं देवो देवमवर्धयत् । द्विपदा छन्दसेन्द्रियं भगमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥४३॥

अतिजगती । देवो दाता वनस्पतिर्यूपः देवं द्योतनं वयोधसमिन्द्रं देवमवर्धयत् । कीदृशः द्विपदा छन्दसा भगं सौभाग्यरूपमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् ॥ ४३ ॥

दे॒वं ब॒र्हिर्वारि॑तीनां दे॒वमिन्द्रं॑ वयो॒धसं॑ दे॒वं दे॒वम॑वर्धयत् । क॒कु॒भा छन्द॑सेन्द्रि॒यं यश॒ इन्द्रे॒ वयो॑ द॒धद्व॑सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वेतु॒ यज॑ ॥ ४४ ॥

ब्राह्मी बृहती । बर्हिः देवमिन्द्रमवर्धयत् । कीदृशमिन्द्रं देवं दीप्यमानम् वयोधसं वयसो दातारम् । कीदृशं बर्हिः वारितीनां वार्भ्यः सकाशात् इतिरुत्पत्तिर्यासां ता वारितय ओषधयस्तासां मध्ये देवं दीप्तं श्रेष्ठमित्यर्थः । ककुभा छन्दसा यशोरूपमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् ॥ ४४ ॥

दे॒वो अ॒ग्निः स्वि॑ष्ट॒कृद्दे॒वमिन्द्रं॑ वयो॒धसं॑ दे॒वो दे॒वम॑वर्धयत् । अति॑च्छन्दसा॒ छन्द॑सेन्द्रि॒यं क्ष॒त्रमिन्द्रे॒ वयो॑ द॒धद्व॑सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वेतु॒ यज॑ ॥ ४५ ॥

ब्राह्मी बृहती । देवो दाता स्विष्टकृत् अग्निः देवो वयोधसं देवं दीप्तमिन्द्रं देवमवर्धयत् । कीदृशः अतिच्छन्दसा छन्दसा क्षत्रं क्षतात्त्राणरूपमिन्द्रं वयश्चेन्द्रे दधत् । स वसुवननाय वसुधानाय च वेतु । हे होतः ! त्वमपि यज ॥ ४५ ॥

अ॒ग्निम॒द्य होता॑रमवृणीता॒यं यज॑मानः॒ पच॒न् पक्तीः॒ पच॑न् पु॒रो॒डाशं॑ ब॒ध्नन्निन्द्रा॑य वयो॒धसे॒ छाग॑म् । सू॒प॒स्था अ॒द्य दे॒वो वन॒स्पति॑रभव॒दिन्द्रा॑य वयो॒धसे॒ छागे॑न । अघ॒त्तं

मेदस्तः प्रति पचताग्रभीदवीवृधत् पुरोडाशेन ॥ त्वामद्य ऋषे० ॥ ४६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अग्निमद्य एकाधिका ब्राह्मी गायत्री । सूपस्थाः ब्राह्म्यनुष्टुप् । एते व्याख्याते [२३ क०]॥ त्वामद्य प्रतीकोक्तः सर्वोऽपि पाठ्यः एकाधिका विकृतिः अयमपि व्याख्यातः [२३ क०]। इन्द्राय वयोधसे इति विशेषः ॥ ४६ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
अष्टाविंशोऽयमध्यायोऽगमत् सौत्रामणीभवः ॥
इति सौत्रामणीसम्बन्धिप्रयाजानुयाजप्रैषनिरूपणं
नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

ऊनत्रिंशोऽध्यायः ।

समिद्धो अञ्जन् कृदरं मतीनां घृतमग्ने मधुमत् पिन्वमानः । वाजी वहन् वाजिनं जातवेदो देवानां वक्षि प्रियमा सधस्थम् ॥ १ ॥

आश्वमेधिकोऽध्यायः ततोऽस्य प्रजापतिर्ऋषिः । आद्या एकादश त्रिष्टुभः आप्रीसंज्ञाः अश्वस्तुतयो वामदेवपुत्रेण बृहदुक्थेन समुद्रपुत्रेणाश्वेन वा दृष्टाः समित्तनूनपादिडादिदेवताकाः । हे अग्ने ! हे जातवेदः जातप्रज्ञान ! त्वं देवानां सधस्थं सह तिष्ठन्ति यत्रेति सहस्थानं प्रति प्रियं प्रीतिमानक्षि आवह देवान् प्रीणयेत्यर्थः वहतेः शपो लुकि

मध्यमैकवचने रूपम् । कीदृशस्त्वं समिद्धः दीप्तः मतीनां सदरं बुद्धीनामुदरं गर्भमञ्जन् व्यक्तीकुर्वन् बुद्धिरहस्यं प्रकाशयन्नित्यर्थः । मधुमत् स्वादु घृतं पिन्वमानः देवेषु सिञ्चन् । वाजी वजति वाजी वज गतौ चलनवान् । वाजिनं हविः वहन् देवान् प्रापयन् सन् प्रीणय ॥ १ ॥

घृतेनाञ्जन्त्सं पथो देवयानान् प्रजानन् वाज्यप्येतु देवान् । अनु त्वा सप्ते प्रदिशः सचन्ताᳪं स्वधामस्मै यजमानाय धेहि ॥ २ ॥

वाजी अश्वो देवानप्येतु । कीदृशः घृतेन देवयानान् पथः समञ्जन् देवा यायन्ते यैस्ते देवयानाः पन्थानो हवींष्युच्यन्ते । प्रजानन् देवानां हविरर्हमिति जानन् । एवं परोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह । हे सप्ते अश्व ! प्रदिशो दिगाश्रयाणि भूतानि त्वा त्वामनुसचन्ताम् षप् सम्बन्धे सपति कर्मणा सम्बध्यते स सप्तिः । किञ्च अस्मै यजमानाय स्वधामन्नं धेहि प्रयच्छ । अत्र घृतशब्दस्तनूनपाद्वाची ॥ २ ॥

ईड्यश्चासि वन्द्यश्च वाजिन्नाशुश्चासि मेध्यश्च सप्ते । अग्निष्ट्वा देवैर्वसुभिः सजोषाः प्रीतं वह्निं वहतु जातवेदाः ॥ ३ ॥

हे वाजिन् ! हे सप्ते ! ईड्यः स्तुत्योऽसि वन्द्यः नमनीयोऽसि आशुः शीघ्रः मेध्यः मेधायाश्वमेधाय योग्यः चकाराः समुच्चयार्थाः । किञ्च जातवेदाः अग्निः त्वा त्वां वहतु देवान् प्रापयतु । कीदृशोऽग्निः वसुभिः देवैः सजोषाः जोषसा प्रीत्या सहितः । कीदृशं त्वाम् प्रीतं तुष्टम् वह्निं हविषो वोढारम् ॥ ३ ॥

स्तीर्णं बर्हिः सुष्टरीमा जुषाणोरु पृथु प्रथमानं पृथिव्याम्। देवेभिर्युक्तमदितिः सजोषाः स्योनं कृण्वाना सुविते दधातु ॥ ४ ॥

वयं बर्हिः सुष्टरीम साधु स्तरीम स्तृणाम अदितिर्देवी स्तीर्णं तत् बर्हिः सुविते सु इते साधु गते स्वर्गलोके दधातु स्थापयतु। कीदृशी अदितिः सजोषाः जोषसा प्रीत्या युक्ता। स्योनं कृण्वाना सुखं कुर्वती। जुषाणा प्रीयमाणा। कीदृशं बर्हिः उरु बहु पृथु विस्तीर्णम् पृथिव्यां प्रथमानं विस्तार्यमाणम् देवेभिर्युक्तं देवैः सहितम् ॥ ४ ॥

एता उ वः सुभगा विश्वरूपा वि पक्षोभिः श्रयमाणा उदातैः। ऋष्वाः सतीः कवषः शुम्भमाना द्वारो देवीः सुप्रायणा भवन्तु ॥५॥

हे ऋत्विग्यजमानाः! वो युष्माकमेता द्वारो देवीः यज्ञगृहद्वारो देव्यः ईदृश्यो भवन्तु उ पादपूरणः। कीदृश्यः सुभगाः शोभनं भगं श्रीर्यासां ताः। विश्वरूपाः नानारूपचित्राः। पक्षोभिः पक्षस्शब्दः सान्तः पक्षवाची पक्षैः पक्षप्रायैः कपाटैः विश्रयमाणाः विस्तार्यमाणाः। कीदृश्यैः पक्षोभिः उत् ऊर्ध्वम् आतैः अत्यन्ते विस्तार्यन्ते आताः अत सातत्यगमने ऊर्ध्वं प्रसृतैरित्यर्थः। पुनः कीदृश्यो द्वारः ऋष्वाः ऋषन्ति ऋष्वाः ऋष गतौ इतस्ततो गमनशीलाः महत्यः। सतीः सत्यः समीचीनाः। कवषः कु शब्दे कुवन्ति शब्दं कुर्वन्ति कवषः कुवतेरसुन्प्रत्ययः अत्यर्थम् कपाटपिधानसमये शब्दं कुर्वाणाः सुषिरा वा। शुम्भमानाः शोभमानाः। सुप्रायणाः सुखेन प्रकृष्टमयनं गमनं यासु सुगमनाः ॥ ५ ॥

अन्तरा मित्रावरुणा चरन्ती मुखं यज्ञानामभिसंविदाने । उषासा वाᳪ सुहिरण्ये सुशिल्पे ऋतस्य योनाविह सादयामि ॥ ६ ॥

हे पत्नीयजमानौ ! वां युवयोर्ऋतस्य :यज्ञस्य योनौ इह उषासा उषसौ नक्तोषसौ सादयामि स्थापयामि द्विवचनात् सहचारित्वाच्च द्वितीया रात्रिः । कीदृश्यौ उषसा मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये सञ्चरन्तौ सञ्चरन्त्यौ वर्त्तमाने अयं वै लोको मित्रोऽसौ वरुण इति श्रुतेर्मित्रवरुणशब्देन द्यावापृथिव्यावुच्येते । यज्ञानां मुखमग्निहोत्रहोमकालमभिसंविदाने कथयन्त्यौ उत्तिष्ठतायमग्निहोत्रहोमकाल इति प्रातर्विप्रा वदन्ति तदुषस्युपचर्य्यते । सुहिरण्ये साधु हिरण्यं भूतं ययोस्ते । सुशिल्पे अन्योन्यं प्रतिरूपे शिल्पं प्रतिरूपं भवतीति वचनात् ॥ ६ ॥

प्रथमा वाᳪ सरथिना सुवर्णा देवौ पश्यन्तौ भुवनानि विश्वा । अपिप्रयं चोदना वां मिमाना होतारा ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥ ७ ॥

हे यजमानौ ! वां युवयोः प्रथमा प्रथमौ मुख्यौ होतारा होतारौ अहमपिप्रयं प्रीणितवानस्मि प्रीणातेर्णिजन्तस्य लुङि उत्तमैकत्वे रूपम् अयं चाग्निरसौ च मध्यम इति होतारौ । कीदृशौ सरथिना सरथिनौ समानो रथो ययोस्तौ एकरथारूढौ सुवर्णा सुवर्णौ शोभनो वर्णो द्युतिर्ययोस्तौ देवौ दीप्यमानौ दातारौ । विश्वा सर्वाणि भुवनानि पश्यन्तौ । वां युवयोश्चोदना चोदनानि कर्माणि मिमाना मिमानौ निर्मि-

माषौ। प्रदिशा प्रदेशेनाभिनयैर्न ज्योतिः दिशन्तो भाव-
वनीयाख्यं ज्योतिर्यष्टव्यमिति दर्शयन्तौ ॥ ७ ॥

आदित्यैर्नो भारती वष्टु यज्ञꣳ सरस्वती
सह रुद्रैर्न आवीत्। इडोपहूता वसुभिः
सजोषा यज्ञं नो देवीरमृतेषु धत्त ॥ ८ ॥

आदित्यैः युता भारती नोऽस्माकं यज्ञं वष्टु कामयताम्।
सरस्वती रुद्रैः सह नोऽस्माकं यज्ञमावीत् अवतु। इडा
चावतु। कीदृशी उपहूता कृतोपह्वा वसुभिः देवैः सजोषाः
प्रीतियुता। एवं परोक्षमभिधाय प्रत्यक्षमाह हे देवीः
देव्यो भारतीसरस्वतीडाः! नोऽस्माकं यज्ञममृतेषु देवेषु धत्त
यूयं स्थापयत ॥ ८ ॥

त्वष्टा वीरं देवकामं जजान त्वष्टुरर्वा
जायत आशुरश्वः। त्वष्टेदं विश्वं भुवनं जजान
बहोः कर्त्तारमिह यक्षि होतः ॥ ९ ॥

त्वष्टा वीरं पुत्रं जजान जनयति। कीदृशं वीरं देवकामं
देवान् कामयते देवकामस्तम् यष्टारं यज्ञयागकारणसमर्थ-
मित्यर्थः। त्वष्टुः सकाशात् अश्वः जायते उत्पद्यते। कीदृशो-
ऽश्वः अर्वा ऋयर्त्तिं गच्छति अर्वा अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति
[पा० ३, २, ७५] धातोर्वनिप्। आशुः अश्नुते दिशो व्याप्नोति
अश्नाति भक्षयति वा आशुः उण्प्रत्ययः। किञ्च त्वष्टा इदं
विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं जजान उदपादयत्। हे होतः!
एवं बहोः कार्य्यस्य कर्त्तारं त्वष्टारमिह यज्ञे त्वं यक्षि यज
यजतेः शपि लुप्ते रूपम् ॥ ९ ॥

अश्वो॑ घृतेन॒ त्मन्या॒ सम॑क्त॒ उप॑ दे॒वाँ२॥ ऋ॑तु॒शः पाथ॑ एतु । वन॒स्पति॑र्दे॒वलो॒कं प्र॒जा॒नन्न॒ग्निना॑ ह॒व्या स्व॑दि॒तानि॑ वक्षत् ॥ १० ॥

पाथ इत्यन्ननाम । अश्वः पाथः अन्नरूपं हविः ऋतुशः ऋतौ-ऋतौ यज्ञकाले त्मन्या आत्मन्या स्वयं देवान् उप एतु प्राप्नोतु । विभक्तेर्यादेशे मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन इति [पा० ६, ४, १४१] आलोपः । कीदृशोऽश्वः घृतेन समक्तः पयोभिः समुक्षितः । किञ्च वनस्पतिर्देवः हव्या हव्यानि वक्षत् वहतु देवान् प्रति । कीदृशो वनस्पतिः देवलोकं प्रजानन् विदन् अत एव वहतु । कीदृशानि हव्यानि अग्निना स्वदितानि आस्वादितानि आस्वाद्य मिष्टीकृतानि ॥ १० ॥

प्र॒जाप॑ते॒स्तप॑सा वावृधा॒नः स॒द्यो जा॒तो द॑धिषे य॒ज्ञम॑ग्ने । स्वाहा॑कृतेन ह॒विषा॑ पुरोगा या॒हि सा॒ध्या ह॒वि॑रदन्तु दे॒वाः ॥ ११ ॥

हे अग्ने ! त्वं यज्ञं दधिषे धारयसि लडर्थे लिट् । कीदृशस्त्वम् प्रजापतेस्तपसा वावृधानः वर्धमानः । सद्यो जातः अरण्यादुत्पन्नः । किञ्च स्वाहाकृतेन स्वाहाकारयुक्तेन हुतेन हविषा सह पुरोगाः पुरो गच्छतीति अग्रगामी सन् याहि देवान् गच्छ त्वयि गते सति देवाः हविरदन्तु भक्षयन्तु कीदृशं हविः साध्या साधु श्रेष्ठम् विभक्तेर्यादेशे टिलोपे रूपम् ॥ ११ ॥

यदक्र॑न्दः प्रथ॒मं जाय॑मान उ॒द्यन्त्स॑मु॒द्रादु॒त वा॒ पुरी॑षात् । श्ये॒नस्य॑ प॒क्षा ह॑रि॒णस्य॑

बाहू उपस्तुत्यं महि जातं ते अर्वन्॥ १२॥

त्रयोदशाश्वस्तुतिरूपास्त्रिष्टुभो जमदग्निदीर्घतमोभ्यां दृष्टाः अश्वस्तुतौ विनियुक्ताः। हे अर्वन् अश्व! यत् यदा तम-क्रन्दः क्रन्दितवान् हेषारवमकर्षीः तदा ते तव महि माहा-त्मयम् उपस्तुत्यं स्तोतुं योग्यं जातम्। कथं स्तुत्यम् तदाह श्येनस्य पक्षौ हरिणस्य बाहू अनेन क्रन्दनेन जिताविति शेषः श्येनपक्षौ शौर्य्येण हरिणबाहू वेगेनेत्यर्थः। कीदृशस्त्वम् समुद्रात् अन्तरिक्षात् उदधेर्वा प्रथमं जायमानः उत वा अथवा पुरीषात् पशोः सकाशात् उद्यन् उत्पद्यमानः॥ १२॥

यमेन दत्तं त्रित एनमायुनगिन्द्र एणं प्रथमो अध्यतिष्ठत्। गन्धर्वो अस्य रशनामगृ-भ्णात् सूरादश्वं वसवो निरतष्ट॥ १३॥

वसवोऽष्टगणदेवाः सूरादादित्यमण्डलादश्वं निरतष्ट निःक्रष्टवन्तः तक्षतेर्लुङि मध्यमबहुवचनम्। ततः त्रितः त्रिस्थानो वायुः यमेन दत्तमेनमश्वम् अयुनक् युक्तवान् युजे-र्लङ् संहितायामटो दीर्घः। इन्द्रश्चैनमश्वं प्रथमः अध्यतिष्ठत् आदावधिष्ठितवान्। गन्धर्वः विश्वावसुरस्याश्वस्य रशनामगृ-भ्णात् गृहीतवान्। य ईदृशस्तं स्तुमः। एणमिति णत्वं छान्दसम्॥ १३॥

असि यमो अस्यादित्यो अर्वन्नसि त्रितो गुह्येन व्रतेन। असि सोमेन समया विपृक्त आहुस्ते त्रीणि दिवि बन्धनानि॥ १४॥

हे अर्वन्! त्वं यमोऽसि आदित्यश्चासि गुह्येन गोप्येन व्रतेन कर्मणा त्रितः त्रिस्थान इन्द्रोऽसि। सोमेन समया सह

त्रिसृत्ताः सम्पृक्ताः एकीभूतोऽस्मि। एवं यमादिभिः सायुज्यं प्राप्तस्य तव दिवि नभसि आदित्यरूपेण स्थितस्य त्रीणि बन्धनानि बुधा आहुः। ऋग्यजुःसामरूपाणि मण्डलान्तरपुरुषार्चींषि त्रीणि बन्धनानि स्वरूपाणि। यदेतन्मण्डलं तपति तन्महदुक्थमित्यादिश्रुतेः॥ १४॥

त्रीणि त आहुर्दिवि बन्धनानि त्रीण्यप्सु त्रीण्यन्तः समुद्रे। उतेव मे वरुणश्छन्त्स्यर्वन् यत्रा त आहुः परमं जनित्रम्॥ १५॥

हे अर्वन्! यत्र ते तव परमं जनित्रं बुधा आहुः आदित्यरूपेण तत्र ते तव त्रीणि बन्धनानि पूर्वमन्त्रोक्तान्याहुः। अप्सु उदकेषु त्रीणि बन्धनानि आहुः कृषिर्वृष्टिर्बीजमिति। अन्तः समुद्रे अन्तरिक्षमध्ये त्रीणि बन्धनानि आहुः मेघो विद्युत् स्तनयित्नुरिति। उतेव उतापि च वरुणः वरुणरूपः त्वं मे मां छन्त्सि प्रशंससि कर्मणि षष्ठी छन्दतिरर्चतिकर्मा अर्चनं प्रशंसनम्॥ १५॥

इमा ते वाजिन्नवमार्जनानीमा शफानाᳫं सनितुर्निधाना। अत्रा ते भद्रा रशना अपश्यमृतस्य या अभिरक्षन्ति गोपाः॥ १६॥

हे वाजिन्! ते तव इमा इमानि अवमार्जनानि अहमपश्यं पश्यामि अवमार्ज्यन्ते यैस्तानि अवमार्जनानि वेतसकटादीनि। शफानां खुराणां सनितुः सम्भक्तुर्नियन्तुः पादन्यासस्य इमा इमानि निधाना निधानानि स्थानानि अपश्यम्। अत्र यज्ञे ते तव रशनाः मध्यबन्धनरज्जूः अपश्यम्। कीदृशी रशनाः भद्राः कल्याणरूपाः स्तुत्याः। गोपाः गोपायन्ति

गोपाः रक्षणकर्तारः। याः रक्षनाः ऋतस्य ऋतं यज्ञमभिरक्षन्ति कर्मणि षष्ठी। निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] अतपदस्य दीर्घः ॥ १६ ॥

आत्मानं ते मनसारादजानामवो दिवा पतयन्तं पतङ्गम्। शिरो अपश्यं पथिभिः सुगेभिररेणुभिर्जेहमानं पतत्रि ॥ १७ ॥

एवमश्वं स्तुत्वा भविष्यत्कर्मणा स्तौति। हे अश्व! ते तवात्मानं मनसा आराद् दूरे अहमजानां जानामि जानातेर्लङ्युत्तमैकवचनम्। कीदृशमात्मानम् अवः अधस्तात् प्रदेशात् दिवा नभोमार्गेण पतङ्गं सूर्यं प्रति पतयन्तमुत्पतन्तम् पत ऐश्वर्यगत्योश्चुरादिरदन्तः। किञ्च ते शिरः सूर्यरूपं पश्यामि। कीदृशं शिरः पथिभिः नभोमार्गैः जेहमानं गच्छत् कीदृशैः पथिभिः सुगेभिः सुगैः सुखेन गम्यते येषु ते सुगास्तैः सुदुरोरधिकरण इति [पा० ३, २, ४८ वा० ३] गमेर्डः अरेणुभिः नास्ति रेणुर्येषु ते अरेणवस्तैः उपद्रवरहितैरित्यर्थः। पुनः कीदृशं शिरः पतत्रि पतनशीलं गन्तृ ॥ १७ ॥

अत्रा ते रूपमुत्तममपश्यं जिगीषमाणमिष आ पदे गोः। यदा ते मर्तो अनु भोगमानडादिद्ग्रसिष्ठ ओषधीरजीगः ॥ १८ ॥

हे अश्व! अत्रास्मिन् गोः सूर्यस्य पदे मण्डले ते तवोत्तमं रूपमहम् आ अपश्यम् समन्तात् पश्यामि गौरादित्ये बलीवर्दे इत्यभिधानाद् गौरादित्यः। कीदृशं रूपम् इषः अन्नानि हवींषि जिगीषमाणं जेतुमिच्छत् जयतेः सन्नन्ताच्छानच् सन्लिटोर्जेरिति [पा० ७, ३, ५७] गः। किञ्च मर्तः मनुष्यो

यद्वा ते तव भोगमनु आनट् अनुव्याप्नोति हवीरूपं भोगं समर्पयति आत् इत् अनन्तरमेव त्वमोषधीः हवीरूपाः अजीगः गृ निगरणे गिरसि भक्षयसि । कीदृशस्त्वम् ग्रसिष्ठः ग्रसते इति ग्रसिता अतिशयेन ग्रसिता ग्रसिष्ठः अत्यन्तं भक्षयिता इष्ठनि तृचो लुक् । गृधातेर्णिजन्तस्याजीगः ॥ १८ ॥

अनु॑ त्वा॒ रथो॒ अनु॒ मर्यो॑ अर्व॒न्ननु॒ गावो॒ऽनु॒ भगः॑ क॒नीना॑म् । अनु॒ व्राता॑स॒स्तव॑ स॒ख्यमी॑युरनु॑ दे॒वा म॑मिरे वी॒र्यं॑ ते ॥ १९ ॥

हे अर्वन् अश्व ! रथः त्वा त्वामनु वर्त्तत इति शेषः । मर्यः मनुष्यः त्वामनु । गावः त्वामनु । कनीनां कन्यानां भगः सौभाग्यं त्वामनु । यत्र त्वम् तत्र रथादयः स्युरित्यर्थः । किञ्च व्रातासः व्राताः मनुष्यसङ्घाः तव सख्यं मैत्रीम् अन्वीयुः प्रापुः । किं बहुना देवाः तव वीर्यं सामर्थ्यमनु ममिरे अनुमितवन्तः ॥ १९ ॥

हिर॑ण्यशृ॒ङ्गोऽयो॑ अस्य॒ पादा॒ मनो॑जवा॒ अव॑र॒ इन्द्र॑ आसीत् । दे॒वा इद॑स्य ह॒वि॒रद्य॑मा॒य॒न् यो अर्व॑न्तं प्रथ॒मो अ॒ध्यति॑ष्ठत् ॥ २० ॥

यः प्रथमः मुख्यः अर्वन्तमश्वमध्यतिष्ठत् अधिष्ठितवान् सोऽपि इन्द्रः अवरः इन्द्रापेक्षया न्यून आसीत् कीदृश इन्द्रः हिरण्यशृङ्गः हिरण्यवत् शृङ्गं दीप्तिर्यस्य शृङ्गमिति ज्वलन्नामसु [निघ० १, १७] पठितम् । अस्याश्वस्य पादा अयः लोहं हिरण्यं वा अयोरूपाः पादा इत्यर्थः कीदृशाः पादाः मनोजवाः मनोवत् जवो वेगो येषां ते । किञ्च देवा अस्याश्वस्य हविरद्यमायन् अत्तं योग्यमद्यं हविश्च तदद्यं च हवि-

रथम् हविर्लक्षणं भक्ष्यं प्रति आयन् आगच्छन् इत् एवार्थे अप्यर्थे वा ॥ २० ॥

ई॒र्मान्ता॑सः॒ सिलि॑कमध्यमासः॒ सᳪ शूर॑णासो दि॒व्यासो॒ अत्या॑ः। ह॒ᳪसा इ॑व श्रेणि॒शो य॑तन्ते॒ यदाक्षि॑षुर्दि॒व्यमज्म॒मश्वा॑ः ॥ २१ ॥

सूर्य्याश्वरूपेणायमश्वः स्तूयते। यत् यदा अश्वाः सप्त रविरथस्था: श्रेणिशः श्रेणीभूता हंसा इव संयतन्ते सम्यक् प्रयत्नं कुर्वन्ति तदा दिव्यं दिवि भवमज्मं गमनं संग्रामं वा आक्षिषुः व्याप्नुवन्ति अक्ष व्याप्तौ लुङि रूपम्। हंसा यथा गमनाय यतन्ते तथाश्वा अपि। कीदृशा अश्वाः ईर्मान्तासः ईर्मान्ताः ईर्यते ईर्मः ईर प्रेरणे मप्रत्ययः ईर्मः प्रेरितः अन्तः शरीरप्रान्तो येषां ते पृथुजघनोरस्का इत्यर्थः। सिलिकमध्यमासः सिलिकः श्लिष्टः संलग्नो मध्यमो मध्यप्रदेशो येषां ते शिलिकमध्यमाः कृशोदरा इत्यर्थः षिल संश्लेषे इकप्रत्ययः। शूरणासः शू शीघ्रं रणो रवो युद्धं वा येषां ते शूरणाः यद्वा शूरणो रविस्तदीयाः शूरणाः। दिव्यासः दिवि भवा दिव्याः। अत्याः अतन्ति सततं गच्छन्ति अत्याः सकृद्युक्ता ब्रह्माहपर्यन्तं रविरथं वहन्ति ॥ २१ ॥

तव॒ शरी॑रं पतयि॒ष्ण्व॑र्व॒न्तव॑ चि॒त्तं वात॑ इव॒ ध्रजी॑मान्। तव॒ शृङ्गा॑णि॒ विष्ठि॑ता पुरु॒त्रार॑ण्येषु॒ जर्भु॑राणा चरन्ति ॥ २२ ॥

हे अर्वन्! तव शरीरं पतयिष्णु उत्पतनशीलम्। तव चित्तं ध्रजीमान् गतिमान् वात इव वेगवत् सूक्ष्मार्थान् गच्छतीत्यर्थः। तव शृङ्गाणि दीप्तयः अरण्येषु वनेषु दवाग्निरूपेण

चरन्ति प्रसरन्ति कीदृशानि शृङ्गाणि पुरुत्रा बहुधा विष्ठिता विविधं स्थितानि विद्युच्चन्द्रार्काग्निषु स्थितानि । जर्भुराणा जर्भुराणानि जृम्भ विकसने विकसितानि ॥ २२ ॥

उप॒ प्रागा॒च्छस॑नं वा॒ज्यर्वा॑ दे॒वद्रीचा॒ मन॑सा॒ दीध्या॑नः । अ॒जः पु॒रो नी॑यते॒ नाभि॑र॒स्यानु॑ प॒श्चात् क॒वयो॑ यन्ति रे॒भाः ॥ २३ ॥

अर्वा अश्वः शसनं विशसनस्थानमुपप्रागात् आगतः । कीदृशोऽर्वा वाजी व्रजति वाजी गमनशीलः अन्नवान् वा । देवद्रीचा मनसा दीध्यानः । देवान् प्रत्यञ्चति देवद्र्यक् तेन विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यय इति [पा० ६, ३, ९२] देवशब्दस्य टेरञ्चतौ परेऽद्र्यादेशः । दीधीते दीध्यानः दीधी दीप्तिदेवनयोः शानच्प्रत्ययः देवान् प्रति गतेन चित्तेन दीप्यमानः । किञ्च अस्याश्वस्य पुरोऽग्रे अजो नीयते स्थाप्यते । तदुक्तम् कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे पुरस्तादिति । अस्य नाभिः अजो नीयते नाभौ स्थाप्यते तदुक्तम् सोमापौष्णः श्यामो नाभ्यामिति । अस्य पश्चात् कव्यः ऋत्विजः अनुयन्ति अनुगच्छन्ति । कीदृशाः कवयः रेभाः रेभन्ते रेभाः रेभृ शब्दे स्तोतार इत्यर्थः ॥ २३ ॥

उप॒ प्रागा॑त् पर॒मं यत्स॒धस्थ॒मर्वाँ॑२॥ अच्छा॑ पि॒तरं॑ मा॒तरं॑ च । अ॒द्या दे॒वान् जुष्ट॑तमो॒ हि ग॒म्या अथाशा॑स्ते दा॒शुषे॒ वार्या॑णि ॥ २४ ॥

एवमश्वं स्तुत्वा यजमानमाह । अर्वान् अर्वाश्वः पितरं मातरं च अच्छ द्यावापृथिव्यौ अभि समीपे परममुत्कृष्टं यत् सधस्थं सहस्थानं तत् उपप्रागात् अर्वन्शब्दस्य नलोपा-

भावश्छान्दसः अश्वे एव देवलोकं गते हे यजमान! जुष्टतमः प्रीततमः सन् अद्य त्वं देवान् गम्याः देवलोकं गच्छेः गमेराशीर्लिङि मध्यमैकवचने गम्या इति रूपम् अथैवं देवत्वं गताय दाशुषे हविर्दत्तवते तुभ्यं वार्याणि वरणीयानि भोग्यवस्तूनि हि नूनम् आशास्ते देवगणोऽश्वो वा ददात्वित्यर्थः॥ २४॥

समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान् यजसि जातवेदः। आ च वह मित्रमहश्चिकित्वान् त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः॥ २५॥

द्वादशाप्रीसंज्ञास्त्रिष्टुभो जमदग्निदृष्टाः समित्तनूनपादादयो देवताः हे जातवेदः जातज्ञान! मनुषो मनुष्यस्य यजमानस्य दुरोणे यज्ञगृहे अद्य त्वं देवान् यजसि। कीदृशस्त्वम् समिद्धः दीप्तः देवः दानादिगुणयुक्तः। हे मित्रमहः! मित्रान् यजमानान्महति पूजयति मित्रमहाः तत्सम्बुद्धौ हे मित्रमहः! आवह च देवानावह यज चेत्यर्थः। यतः त्वमीदृशोऽसि कीदृशः चिकित्वान् चेतनावान् दूतः कविः क्रान्तदर्शी प्रचेताः प्रकृष्टं चेतो यस्य सोऽत एव यज॥ २५॥

तनूनपात् पथ ऋतस्य यानान्मध्वा समञ्जन् स्वदया सुजिह्व। मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृन्धन् देवत्रा च कृणुह्यध्वरं नः॥ २६॥

तनूनामपां नपात् पौत्रोऽग्निः अद्भ्यो वृक्षाः आयन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रत्वमग्नेः। हे तनूनपात् अग्ने! हे सुजिह्व! शोभना जिह्वा यस्य स सुजिह्वः नानादेवत्यानि हवींषि भक्षयन्नपि नोच्छिष्टानि करोतीति वह्नेः शोभनजिह्वत्वम् हे

सुजिह्व ! ऋतस्य यानान् पथः स्वदय रोचय भक्षयेत्यर्थः। यायन्ते यैर्येषु वा ते यानास्तान् करणाधिकरणयोरिति [पा० ३, ३, ११७] ल्युप्रत्ययः ऋतो यज्ञः तस्य गमनसाधनमार्गा हवींषि तान् भक्षयेत्यर्थः। हविर्भिर्यज्ञः प्रवर्त्तते इति यज्ञगममपन्थानो हवींषि। किं कुर्वन् मध्वा समञ्जन् मधुरेण रसेन संम्रक्षयन्। किञ्च नोऽस्माकमध्वरं यज्ञं देवत्रा कृणुहि देवान् गमय करोतिर्गत्यर्थः। किं कुर्वन् धीभिः बुद्धिभिः सद्म मन्मानि ज्ञानानि उत अपिच यज्ञमृन्धन् समर्धयन् अस्माकं ज्ञानं यज्ञं च वर्धयन् यज्ञं देवलोकं नयेत्यर्थः॥ २६॥

नराशᳪंसस्य महिमानमेषामुपस्तोषाम यजतस्य यज्ञैः। ये सुक्रतवः शुचयो धियन्धाः स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या॥ २७॥

नरा अस्मिन्नाशंसन्तीति नराशंसोऽग्निः प्रजापतिर्वा नरैः प्रशस्यो भवतीति वा। नराशंसस्य प्रजापतेरग्नेर्वा महिमानं महाभाग्यमेषां देवानां मध्ये वयमुपस्तोषाम उपस्तुमः स्तौतेर्लेटि उत्तमैकवचने सिब्बहुलं लेटीति [पा० ३, १, ३४] सिप्प्रत्यये रूपम्। कीदृशस्य नराशंसस्य यज्ञैः यजतस्य यजेरतच्प्रत्ययः। एषां केषाम् ये देवाः उभयानि हव्या हवींषि सोमम् इतराणि च स्वदन्ति भक्षयन्ति। कीदृशाः देवाः सुक्रतवः शोभनः क्रतुः कर्म येषां ते। शुचयः शुद्धाः निष्पापाः। धियन्धाः धियं बुद्धिं कर्म वा दधतीति अलुगार्षः॥ २७॥

आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्चायाह्यग्ने वसुभिः सजोषाः। त्वं देवानामसि यह्व होता स

एनान् यक्षीषितो यजीयान् ॥ २८ ॥

हे अग्ने ! त्वमायाहि आगच्छ। कीदृशस्त्वम् आजुह्वानः आह्वयते आह्वयति देवानित्याजुह्वानः ह्वयतेः शपः श्लुः ह्वः सम्प्रसारणमिति [पा० ६, १, ३२] अभ्यासस्य सम्प्रसारणं शानचि। ईड्यः स्तुत्यः। वन्द्यः नमनीयः। वसुभिः देवैः सजोषाः समानप्रीतिः। किञ्च हे यह्व महन् ! यः त्वं देवानां होता आह्वाता असि स त्वमेनान् यक्षि यज। कीदृशस्त्वम् इषितः प्रेषितः अभीष्टो वा। यजीयान् यजतीति यष्टा अत्यन्तं यष्टा यजीयान् ईयसुनि तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा० ६, ४, १५४] तृचो लोपः ॥ २८ ॥

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे अह्नाम्। व्यु प्रथते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥ २९ ॥

अह्नां दिनानामग्रे पूर्वाह्णे बर्हिः प्राचीनं प्रागग्रं वृज्यते प्रस्तीर्यते प्रातर्यागकालस्य प्रशस्तत्वादह्नामग्रे इत्युक्तम्। किं स्वबुद्ध्या नेत्याह प्रदिशा प्रागग्रं बर्हिः स्तृणातीति श्रुतिवाक्येन प्रदिक्शब्देन श्रुतिवाक्यम् अस्याः पृथिव्या वेदेः वस्तोः वसितुमाच्छादयितुमित्यर्थः। तद्बर्हिः वृज्यमानं सत् विप्रथते विविधं विस्तीर्णं भवति। उकारः पादपूरणः। कीदृशं बर्हिः वितरं वरीयः अत्यन्तं वि विततमतितराम् वरीयः अत्यन्तमुरु वरीयः प्रस्थस्फवरित्यादिना [पा० ६, ४, १५७] उरोर्वरादेशः। देवेभ्यः अदितये च स्योनं सुखकरम् ॥ २९ ॥

व्यचस्वतीरुर्विया विश्रयन्तां पतिभ्यो न

जन॑यः शुम्भ॑माना: । देवी॑र्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो॑ भवत सुप्राय॒णाः ॥ ३० ॥

द्वारो देवी: देव्यो विश्रयन्तां विवृता भवन्तु । कीदृश्यो द्वार: उर्विया उरुत्वेन व्यचस्वती: व्यञ्जनवत्यो गमनवत्य: कथमिव पतिभ्यो जनयो न जनय इव यथा जनय: जाया: यथा पत्यर्थं ऊरू विश्रयन्ति । एवं परोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह हे द्वारो देव्य: ! यूयं देवेभ्यो देवार्थं सुप्रायणा: सुप्रगमना भवत । कीदृश्य: बृहती: बृहत्य: विश्वमिन्वा: विश्वमेति गच्छति यासु ता: एतेर्न्वक्प्रत्यय: अलुक्समास: । शुम्भमाना: शोभमाना: । उर्विया इति द्वाविशेषणं वा उरवो विशाला: इयाडियाजियारश्चेति विभक्तेरियाजादेश: चित्त्वादन्तोदात्त: ॥ ३० ॥

आ सु॒ष्वय॑न्ती यज॒ते उपा॑के उ॒षासा॒नक्ता सद॒तां नि योनौ॑ । दि॒व्ये योष॑णे बृ॒हती सु॑रु॒क्मे अधि॒ श्रिय॑ꣳ शुक्र॒पिश॒ꣳ दधा॑ने ॥ ३१ ॥

आ नि एतयो: सदतामिति सम्बन्ध: अधीत्यस्य दधाने इत्यनेन सम्बन्ध: । उषासानक्ता अहोरात्रे देवते योनौ यज्ञगृहे आनिसदताम् सम्यक् उपविशताम् । कीदृश्यौ ते सुष्वयन्ती स्मयते: स्वपतेर्वा सुपूर्वस्य रूपम् पूर्वपक्षे मकारस्य वकारश्छान्दस: उत्तरपक्षे पकारस्य यकार: परस्परं हसन्त्यौ साधु स्वपन्त्यौ वा । यजते यजनीये । उपाके उप समीपम् अकतस्ते उपाके अक गतौ परस्परं समीपस्थिते । दिव्ये दिवि भवे । योषणे योषे स्त्रीरूपिण्यौ । बृहती बृहत्यौ महत्यौ । सुरुक्मे शोभनं रुक्मं सुवर्णं ययोस्ते साभरणे इत्यर्थ: । शुक्र-

विशं शुक्लां कपिशां च श्रियं शोभामधिदधाते अधिकं धार-
यन्त्यौ। शुक्लमहः कपिशा रात्रिः॥ ३१॥

दैव्या॒ होता॑रा प्रथ॒मा सु॒वाचा॒ मिमा॑ना
य॒ज्ञं मनु॑षो॒ यज॑ध्यै। प्र॒चो॒दय॑न्ता वि॒दथे॑षु
का॒रू प्रा॒चीनं॒ ज्योतिः॑ प्र॒दिशा॑ दि॒शन्ता॑॥३२॥

दैव्यौ होतारौ ईदृशौ आयाते इति शेषः। कीदृशौ
प्रथमा आद्यौ। सुवाचा शोभना वाक् ययोस्तौ। मनुषो मनु-
ष्यस्य यजध्यै यष्टुं यज्ञं मिमाना निर्मिमाणौ। तुमर्थे शध्यै
प्रत्ययः। विदथेषु यज्ञेषु प्रचोदयन्ता प्रचोदयन्तौ ऋत्विजः
प्रेरयन्तौ। कारू कुरुतस्तौ कारू उणादयो बहुलमिति
[पा० ३, ३, १] उण् स्वयं कर्त्तारौ। प्राचीनं पूर्वदिशि भवं
ज्योतिः आहवनीयाख्यं प्रदिशा अभिनयेन श्रुतिवाक्येन
दिशन्ता यष्टव्यमिति कथयन्तौ। सर्वत्र विभक्तेराकारः॥ ३२॥

आ नो॑ य॒ज्ञं भार॑ती॒ तूय॑मे॒त्विडा॒ मनु॒ष्व-
दि॒ह चे॒तय॑न्ती। ति॒स्रो दे॒वीर्ब॒र्हिरेदꣳ
स्योनꣳ सर॑स्वती॒ स्वप॑सः सदन्तु॥ ३३॥

भारती इडा सरस्वती च नोऽस्माकं यज्ञं तूयं क्षिप्रम्
एतु आगच्छतु। कीदृशी मनुष्वत् मनुष्यवदिह कर्मणि चेत-
यन्ती ज्ञापयन्ती कर्मज्ञानं बोधयन्ती इदं तिसृणां विशेष-
णम्। एतास्तिस्रो देवीः देव्यः स्योनं सुखरूपमिदं बर्हिः आस-
दन्तु आसीदन्तु। कीदृश्यः स्वपसः शोभनमपः कर्म यासां ताः
शुभकर्माणः। अप इति [निघ० २, १, १] कर्मनाम॥ ३३॥

य इ॒मे द्यावा॑पृथि॒वी ज॒नि॑त्री रू॒पैरपिꣳश-

द्रुवनानि विश्वा । तमद्य होतरिषितो यजीयान् देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् ॥ ३४ ॥

हे होतः अद्य इषितः प्रेषितः सन् तं त्वष्टारं देवमिह यज्ञे यक्षि यज । कीदृशः त्वम् यजीयान् अत्यन्तं यष्टा तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा० ६, ४, १५४] ईयसुनि तृचो लोपः । विद्वान् स्वाधिकारज्ञः । तं कम् यः त्वष्टा इमे द्यावापृथिवी द्यावाभूमी रूपैः अपिंशदवयवैर्विचित्रे अकरोत् पिश अवयवे तुदादिः लङि शे मुचादीनामिति [पा० ७, १, ५९] नुम् । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि रूपैः अपिंशत् विविधरूपाण्यकरोत् । कीदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ जनित्री जनयतस्ते जनित्र्यौ प्राण्युत्पादिके ॥ ३४ ॥

उपावसृज त्मन्या समञ्जन् देवानां पाथ ऋतुथा हवींषि । वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन ॥ ३५ ॥

यजमानो वदति । हे होतः ! त्मन्या आत्मन्या हवींषि ऋतुथा ऋतौ ऋतौ यज्ञकाले त्वमुपावसृज देहि ? किं कुर्वन् देवानां पाथः हविः मधुना मधुररसेन घृतेन समञ्जन् संम्रक्षयन् । देवानामित्युक्तं तानाह वनस्पतिर्यूपः शमिता देवः अग्निः एते त्रयो हव्यं होत्रा संमृज्य दत्तं स्वदन्तु भक्षयन्तु । आत्मन्शब्दस्य विभक्तौ यादेशे मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन इति [पा० ६, ४, १४१] आकारलोपः ॥ ३५ ॥

सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत् पुरोगाः । अस्य होतुः प्रदिश्यृतस्य

वाचि स्वाहाकृतꣳ हविरदन्तु देवाः ॥ ३६ ॥

देवा हविरदन्तु भक्षयन्तु। कीदृशं हविः अस्याग्नेः वाचि वागिन्द्रियोपलक्षिते मुखे स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण हुतम्। कीदृशस्यास्य होतुः देवानामाह्वातुः प्रदिशि पूर्वदिशि ऋतस्य ऋ गतौ आहवनीयात्मना स्थितस्य। अस्य कस्य योऽग्निः सद्यो जातः उत्पन्नः सन् यज्ञं व्यमिमीत विशेषेण निरमात् यश्च देवानां पुरोगाः अग्रगामी मुख्योऽभवत् पुरो गच्छति पुरोगाः विटि प्रत्यये विड्वनोरनुनासिकस्यादिति [पा० ६, ४, ४१] अस्याकारः ॥ ३६ ॥

केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे। समुषद्भिरजायथाः ॥ ३७ ॥

अग्निर्देवत्या गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टानिरुक्ता। हे अग्ने ! त्वमुषद्भिः सह अजायथाः उत्पन्नोऽसि जनेर्लङि रूपम् उष दाहे उषन्ति हविर्दहन्ति ते उषन्तोऽग्निहोमकर्त्तारो यजमानाः। कीदृशस्त्वम् अकेतवे अज्ञानाय मर्याः मर्याय मनुष्याय केतुं ज्ञानं कृण्वन् कुर्वन् विभक्तिव्यत्ययः। नास्ति पेशः सुवर्णं यस्य स अपेशाः तस्मै अपेशसे मर्याय पेशः सुवर्णं कुर्वन् ॥ ३६ ॥

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद्वर्मी याति समदामुपस्थे। अनाविद्धया तन्वा जय त्वꣳ स त्वा वर्मणो महिमा पिपर्तु ॥ ३८ ॥

एवमग्निं स्तुत्वाश्वरथयो योधा युद्धोपकरणानि च स्तूयन्ते। भरद्वाजसुतपायुः संग्रामाङ्गानि प्रत्यृचं स्तौति त्रिष्टुब्भिः। वर्म स्तूयते यत् यदा वर्मी कवचवान् समदां

संग्रामाणामुपस्थे उत्सङ्गे याति तदा प्रतीकं सेनामुखं जीमूतस्य मेघस्येव भवति । सह माद्यन्ति योधा यासु ताः समदः संग्रामाः मदेः क्विप् । मेघस्य मुखं विद्युत्स्तनयित्नुधाराभिर्यथासह्यम् एवं हस्त्यश्वरथपादात्यस्त्रजालतूर्यनादशरौघैः सेनामुखमसह्यं भवतीत्यर्थः । अतोऽहं ब्रवीमि हे वर्मिन् ! अनाविद्धया अक्षतया तन्वा शरीरेण त्वं जय शत्रून् हत्वा जयं प्राप्नुहि । किञ्च स वर्मणः महिमा त्वा त्वां पिपर्तु पालयतु ॥ ३८ ॥

धन्व॑ना गा धन्व॑नाजिं ज॑येम धन्व॑ना तीव्राः समदो॑ जयेम । धनुः शत्रो॑रपकामं कृ॑णोति धन्व॑ना सर्वाः प्रदिशो॑ जयेम ॥ ३९ ॥

धनुः स्तूयते । धन्वना धनुषा कृत्वा वयं गाः धेनूः जयेम । धन्वना आजिं मार्गं जयेम अजन्ति गच्छन्ति यस्मिन्नसावाजिर्मार्गः । तीव्राः उग्राः समदः संग्रामान् धन्वना जयेम । धनुः शत्रोरपकामं मनोरथाभावं कृणोति करोति कामस्याभावोऽपकामम् अव्ययं विभक्तीत्यादिना [पा० २, १, ६,] अर्थाभावेऽव्ययीभावः । किञ्च धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम । ईदृशो धनुःप्रभावः ॥ ३९ ॥

वक्ष्यन्तीवेदागनीगन्ति कर्णं॑ प्रियꣳ सखायं परिषस्वजाना । योषे॑व शिङ्क्ते वितताधि धन्वन् ज्या इयꣳ समने॑ पारयन्ती ॥ ४० ॥

ज्या स्तूयते । इयं धन्वन् धन्वनि धनुषि अधिवितता उपरि विस्तारिता सती शिङ्क्ते अव्यक्तशब्दं कुरुते शिजि अव्यक्ते शब्दे अदादिः इदितो नुम् धातोरिति [पा० ७, १,

५८] शुम्। का इव योषिव यथा योषा कामिनो कामुकस्य श्रनायाव्यक्तं वदति एवमियमपि। कीदृशी ज्या समने संग्रामे पारयन्ती पारं तीरं कर्मसमाप्तौ भदन्तः संग्रामादुत्तारयन्ती विजयं कुर्वन्तीत्यर्थः। इयं का या ज्या कर्णमागनीगन्ति आकृष्टा सती योद्धुः कर्णं प्रत्यत्यर्थमागच्छति यङ्लुकि गमेः रूपम्। कीदृशी उत्प्रेक्ष्यते वक्ष्यन्तीव वक्तुमिच्छन्तीव अन्योऽपि वक्तुमिच्छन् कर्णं प्रत्यागच्छति। प्रियं सखायमिष्टं मित्रं वाणरूपं परिषस्वजाना आलिङ्गन्ती स्वजेः शानचि शपः श्लौ सति द्वित्वम्। इत् पादपूरणार्थः॥ ४०॥

ते आचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थे। अप शत्रून् विध्यताᳬ संविदाने आर्त्नी इमे विष्फुरन्ती अमित्रान्॥ ४१॥

धनुःकोटी स्तूयेते। ते प्रसिद्धे इमे आर्त्नी आत्नर्यौ धनुःकोटी उपस्थे उत्सङ्गे मध्यभागे बिभृतां धारयतां शरमिति शेषः। तत्र दृष्टान्तः माता पुत्रमिव यथा जननी पुत्रमुत्सङ्गे बिभर्त्ति। शत्रून् अपविध्यतां ताडयतां च। कीदृश्यौ आत्नर्यौ आचरन्ती आचरन्त्यौ आगच्छन्त्यौ धानुष्कं प्रति तत्र दृष्टान्तः समना योषा इव वचनव्यत्ययः समना समानमेकपतिगतं मनो ययोस्ते समनसौ विभक्तेर्डादेशः समचित्ते योषा योषे स्त्रियौ यथा कान्तमागच्छतः। संविदाने संविदाते ते संविदाने समो गम्यृच्छीत्यादिना [पा० १, ३, २९] शानच् परस्परं सङ्केतं कुर्वाणे। अमित्रान् शत्रून् प्रति विष्फुरन्ती टङ्कारं कुर्वाणे॥ ४१॥

बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्चा कृणोति

समनावगत्य । इषुधिः सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः ॥ ४२ ॥

इषुधिः स्तूयते । य इषुधिः तूणो बह्वीनामिषूणां पिता पालकः । यतो बाणान् क्षरति । अस्येषुधेर्बहुः पुत्रः । बाणसमूहः पुत्रस्थानीयः पाल्यमानत्वात् । पुरून् बहून् त्रायत इति पुत्रः । स इषुधिः समना संग्रामान् अवगत्य ज्ञात्वा चिश्चाकृणोति चिश्चेति शब्दं करोति शब्दानुकरणमेतत् बाणे तूणान्निष्क्राम्यमाणे चिश्चेति शब्दो भवति । च पुनः स इषुधिर्धानुष्केन पृष्ठे निनद्धः बद्धोऽपि प्रसूतः अनुज्ञातः सन् सर्वाः पृतनाः जयति शत्रुसेनाः पराभवति । कीदृशाः पृतनाः सङ्काः सङ्काः सचतेः सम्पूर्वाद्वा किरतेरिति [निरु० ८, १४] यास्कोक्तेः सचतेः किरतेर्वा रूपम् सचन्ते सम्बध्यन्ते सङ्कीर्यन्ते वा योधा यासु ताः सङ्काः । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वचनादिषुधेः कर्तृत्वम् ॥ ४२ ॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्र यत्र कामयते सुषारथिः । अभीशूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः ॥ ४३ ॥

अर्धेन सारथिरर्धेन रश्मयः स्तूयन्ते । जगती इयम् । सुषारथिः सुसारथिः शोभनः सारथिः यत्र यत्र प्रदेशे कामयते इच्छति मयात्र गन्तव्यमिति तत्र तत्र पुरो वर्त्तमानान् वाजिनः नयति प्रापयति । कीदृशः रथे तिष्ठन् । तं स्तुम इति शेषः । इदानीं रश्मयः स्तूयन्ते हे जनाः ! अभीशूनां रश्मीनां महिमानं महाभाग्यं यूयं पनायत स्तुत । ये रश्मयः पश्चाद्वर्त्तमानाः सन्तः मनोऽश्वचित्तमनुयच्छन्ति अनुगम्य

गच्छन्ति वशवर्त्तिनं कुर्वन्तीत्यर्थः। पन स्तुतौ गुपूधूपेत्यादिना [पा० ३, १, २८] आयप्रत्ययान्तात्पनेर्लोट् ॥ ४३ ॥

तीव्रान् घोषान् कृण्वते वृषपाणयोऽश्वा रथेभिः सह वाजयन्तः। अवक्रामन्तः प्रपदैरमित्रान् क्षिणन्ति शत्रूँ१॥ रनपव्ययन्तः ॥ ४४ ॥

अश्वाः स्तूयन्ते। वृषाः अश्वाः पाणौ हस्ते येषां ते वृषपाणयोऽश्ववाराः तीव्रान् घोषान् जय-जयेति शब्दान् कृण्वते कुर्वन्ति। अश्वा अपि रथेभिः रथैः सह वाजयन्तः गच्छन्तः सन्तस्तीव्रान् घोषान् हेषाशब्दान् कुर्वन्ति शत्रून् क्षिणन्ति नाशयन्ति च। कीदृशाः अश्वाः प्रपदैः पादाग्रैः खुरैः अमित्रान् रिपून् अवक्रामन्तः आक्रामन्तः। अनपव्ययन्तः व्यय क्षये अदन्तश्चुरादिः अपव्ययन्ति ते अपव्ययन्तः न अपव्ययन्तोऽनपव्ययन्तः अनश्यन्तः समर्थाः। वज गतौ स्वार्थे णिच् वाजिनः ॥ ४४ ॥

रथवाहनꣳ हविरस्य नाम यत्रायुधं निहितमस्य वर्म। तत्रा रथमुप शग्मꣳ सदेम विश्वाहा वयꣳ सुमनस्यमानाः ॥ ४५ ॥

शकटद्वारा रथः स्तूयते। अस्यास्मो रथवाहनं नाम रथं वहतीति रथवाहनम् वाजपेयेऽनसि रथस्यारोप्यमाणत्वात्। तथास्य हविः हविर्धानं नाम पृषोदरादित्वादुत्तरार्धलोपः। यत्रानसि अस्य योद्धुर्वर्म आयुधं च निहितं स्थापितम् तत्रानसि वयं रथमुपसदेम उपसादयामः। कीदृशं रथं शग्मं सुखकारम्। कीदृशा वयम् विश्वाहा सर्वदा सुमनस्यमानाः शोभनं मनो येषां ते सुमनसः असुमनसः सुमनसो भवन्ति

सुमनस्यन्ते भृशादिभ्यो भुव्यच्वेरिति [पा० ३, १, १२] क्यङ् ततः शानच् अनुकूलचित्ता इत्यर्थः। तन्नेत्यस्य संहितायां निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३६] दीर्घः॥ ४५॥

स्वादुषꣳसदः पितरो वयोधाः कृच्छ्रेश्रितः शक्तीवन्तो गभीराः। चित्रसेना इषुबला अमृध्राः सतोवीरा उरवो व्रातसाहाः
॥ ४६ ॥

रथगोपान् स्तौति। ईदृशा नरा अस्माकं रथं गोप्तारो भवन्त्विति शेषः। कीदृशाः स्वादुसंसदः स्वादु सुखं यथा तथा संसीदन्ति ते स्वादुसंसदः। पितरः पान्ति ते पितरः रक्षितारः। वयोधाः वयोऽन्नमायुर्वा दधति धारयन्ति वयोधाः। कृच्छ्रेश्रितः इत्येकं पदम् कृच्छ्रे कष्टे श्रीयन्ते सेवन्ते कृच्छ्रेश्रितः कर्मणि क्विप् अलुक् सप्तम्याः दुःखे सति आश्रयणायोग्याः दुःखनाशकत्वात् यद्वा सप्तमी द्वितीयार्थे कृच्छ्रं श्रयन्ति कृच्छ्रेश्रितः दुःखं प्राप्यापि स्वामिसेवनपराः। शक्तीवन्तः शक्तिः सामर्थ्यमायुधं वा अस्ति येषां ते। अन्येषामपि दृश्यत इत्यादिप्रातिशाख्यसूत्रेण [३, ६, २.] शक्तिशब्दस्य दीर्घः। गभीराः गम्भीरबला गम्भीरप्रज्ञाश्च। चित्रसेनाः चित्रा नानाविधा सेना येषां ते। इषुबलाः इषुभिर्बाणैर्बलं येषां ते। अमृध्राः मृध्राः मृदवो न भवन्त्यमृध्राः कठिनाङ्गा उग्रशासना वा। सतोवीराः इत्येकं पदम् सतोऽस्यमेवयाजिनो वीराः शूराः यद्वा सतो विद्यमानस्य बलस्य वीराः प्रेरकाः विविधमीरयन्तीति वीराः षष्ठ्या अलुक्। उरवः विशालाः पृथुजघनोरस्का इत्यर्थः। व्रातसाहाः व्रातान् शूरसमूहान् सहन्ते-

ऽभिवन्ति ते व्रातसहाः पचाद्यच् अभिमातिपृतनेत्यादिना [प्रातिशा० ३, ६, २७] सूत्रेण सहतेरुपधादीर्घः ॥ ४६ ॥

ब्राह्म॑णासः॒ पित॑रः॒ सोम्या॑सः शि॒वे नो॒ द्यावा॑पृथि॒वी अ॑ने॒हसा॑। पू॒षा नः॑ पातु दुरि॒तादृ॑तावृधो॒ रक्षा॒ माकि॑र्नो अ॒घश॑ꣳस ईशत ॥ ४७ ॥

जगती लिङ्गोक्तदेवता। ब्राह्मणासः ब्राह्मणाः नोऽस्मान् पान्तु रक्षन्तु पात्वित्यस्यार्थवशाद्वचनव्यत्ययः कार्य्यः। पितरः च पान्तु। कीदृशाः सोम्यासः सोम्याः सोमसम्पादिनः सोमपानयोग्या वेत्युभयोर्विशेषणम्। द्यावापृथिवी द्यावाभूमी नः पाताम्। कीदृश्यौ शिवे कल्याणकारिण्यौ। अनेहसा अनेहसौ नास्ति एहोऽपराधो ययोस्ते अपराधनिवर्त्तिके। किञ्च पूषा सूर्य्यो नोऽस्मान् दुरितात् पातु। एवं परोक्षेणोक्त्वा प्रत्यक्षमाह हे ऋतावृधः! ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ऋतवृधः देवाः संहितायामृतस्य दीर्घः रक्ष रक्षतास्मान् वचनव्यत्ययः। माकिः मा कश्चन अघशंसः पापो नोऽस्माकमीशत ऐश्वर्यं मा करोतु वयं दुष्टवशा मा भूमेत्यर्थः। अघं पापं शंसति वक्ति प्रकाशयति वाघशंसः दुष्टः। ईशतेति वचनव्यत्ययः ॥ ४७ ॥

सु॒प॒र्णं व॑स्ते मृ॒गो अ॑स्या॒ दन्तो॒ गोभिः॒ सन्न॑द्धा पतति॒ प्रसू॑ता। यत्रा॒ नरः॒ सं च॒ वि च॒ द्रव॑न्ति॒ तत्रा॒स्मभ्य॒मिष॑वः॒ शर्म॑ यꣳसन् ॥ ४८ ॥

द्वाभ्यामिषुं स्तौति आद्या त्रिष्टुप् अन्यानुष्टुप्। या इषुः सुपर्णं पक्षिपिच्छं वस्ते परिधत्ते वस परिधाने शोभनं पर्णं पिच्छं यस्य स सुपर्णः पक्षी तस्य विकारः सौपर्णम्। तत्र

कृतस्त्ववन्निममा भवन्तीति [निरु० २, ५] यास्कोक्तेः सुपर्ण-शब्देन तत्पिच्छं गृह्यते वाणपुच्छे पिच्छस्यारोप्यमाणत्वात् किञ्च अस्या इषोः दन्तः फलं मृगः मृगयतेऽन्विष्यति रिपून् हन्तुमिति मृगः मृग मार्गणे चुरादिरदन्तः पचाद्यच् मृगो मृगयतेरिति [निरु० ८, १८] यास्कः शल्यं हि वेध्यं मृग-यते। किञ्च या इषुः गोभिः गोविकारैः स्नायुभिः सन्नद्धा बद्धा प्रसूता धनुषता प्रेरिता सती पतति शत्रुबलं प्रति गच्छति। किञ्च यत्र नरो योद्धारः सन्द्रवन्ति च सम्यक् गच्छन्ति विद्र-वन्ति च विविधं प्रसरन्ति चो समुच्चये तत्र रणे इषवः वाणाः अस्मभ्यं शर्म सुखं यंसन् यच्छन्तु यमु उपरमे लेटि तिप इत्लोपेऽडागमे सिब्बहुलं लेटीति [पा० ३, १, ३४] सिबागमे यंसन्निति रूपम् सुखं ददतु ॥ ४८ ॥

ऋजी॑ते॒ परि॑वृङ्ग्धि॒ नोऽश्म॑ा भवतु नस्त॒-नूः। सोमो॒ अधि॑ब्रवीतु॒ नोऽदि॑ति॒ः शर्म॑ यच्छतु ॥ ४९ ॥

ऋजुः सरला इतिर्यस्याः सा ऋजीतिः टिलोप आर्षः। हे ऋजीते ऋजुगामिनि! हे इषो! नोऽस्मान् परिवृङ्ग्धि परिवर्जय अस्मासु मा पतेत्यर्थः। किञ्च नोऽस्माकं तनूः शरी-रम् अश्मा पाषाणतुल्यदृढा भवतु। सोमः नोऽस्मानधिब्रवीतु अधिकान् वदतु। अदितिः देवमाता शर्म सुखं यच्छतु ददातु ॥ ४९ ॥

आज॑ङ्घन्ति॒ सान्वे॑षां ज॒घना॒ँ२॥ उप॑-जिघ्नते। अश्वा॑जनि॒ प्रचे॑त॒सोऽश्वा॑न् स॒मत्सु॒॑ चोदय ॥ ५० ॥

अनुष्टुप्। कशा स्तूयते अज गतौ क्षेपणे च। अश्वाः अज्यन्ते क्षिप्यन्ते यया सा अश्वाजनी हे अश्वाजनि कशे! समत्सु संग्रामेषु त्वमश्वान् चोदय प्रेरय जयाय कीदृशानश्वान् प्रचेतसः प्रकृष्टं शूरं चेतो मनो येषां ते। हे कशे! यया त्वयाश्ववारा एषामश्वानां सानु सानूनि सानुतुल्यानि मांसोपचिताङ्गानि आजङ्घन्ति वचनव्यत्ययः आघ्नन्ति ताडयन्ति जघनान् कटिभागान् उपजिघ्नते निघ्नन्ति। तुरङ्गारोहा ययाश्वान् वशयन्ति सा त्वमश्वान् प्रेरयेत्यर्थः॥ ५०॥

अहि॑रिव भो॒गैः पर्ये॑ति बा॒हुं ज्याया॑ हे॒तिं प॑रि॒बाध॑मानः। ह॒स्त॒घ्नो विश्वा॑ व॒युना॑नि वि॒द्वान् पु॒मान् पुमा॑ᳫ᳚सं॒ परि॑ पातु वि॒श्वतः॑॥५१॥

हस्तघ्नः स्तूयते। सप्त त्रिष्टुभः हस्ते स्थितो हन्ति हस्तघ्नः खेटकः यद्वा हस्तं हन्ति प्राप्नोति हस्तघ्नः प्रकोष्ठत्राणम् पुमांसं विश्वतः सर्वतः परिपातु रक्षतु। किंभूतो हस्तघ्नः विश्वा विश्वानि सर्वाणि वयुनानि ज्ञानानि विद्वान् जानन्। तथा पुमान् पुंस्त्वयुक्तः शूर इत्यर्थः। यो हस्तघ्नो भोगैः स्वशरीरावयवैः कृत्वा बाहुं पर्य्येति हस्तं वेष्टयति क इव अहिरिव यथाहिः सर्पो भोगैः स्वदेहैः हस्तादिकं वेष्टयति। कीदृशः ज्यायाः हेतिं वाणं शत्रुप्रेरितम् परिबाधमानः निवर्त्तयन् खेटकपक्षे प्रकोष्ठत्राणपक्षे तु ज्याया हेतिं प्रहारं निवारयन् ज्याघातस्य निवारकत्वात्॥ ५१॥

वन॑स्पते वी॒ड्व॑ङ्गो॒ हि भू॒या अ॒स्मत्स॑खा प्र॒तर॑णः सु॒वीरः॑। गोभिः॒ संन॑द्धो असि वी॒ळ॒यस्वा॑स्था॒ता ते॑ जयतु॒ जेत्वा॑नि॥ ५२॥

तिस्र ऋचो रथदेवता: । हे वनस्पते वनस्पतिविकार काष्ठमय रथ ! छान्दसवन्निगम: [निरु० २, ५] त्वं वीड्वङ्ग: दृढाङ्गो भूया: भव वीडूनि अङ्गानि यस्य । कीदृश: अस्मत्सखा. अस्माकं मित्रभूत: । प्रतरण: प्रतरति संग्राममपारं गच्छति प्रतरण: । सुवीर: शोभनो वीरो रथी यत्र । किञ्च हे रथ ! यत: त्वं गोभि: गोविकारैश्चर्मभि: सन्नद्ध: बद्धोऽसि अतो वीडयस्व आत्मानं स्तम्भय । किञ्च ते तवास्थाता आरोढा रथी जेत्वानि जेतव्यानि रिपुधनानि जयतु हि पादपूरण: ॥ ५२ ॥

दिव: पृथिव्या: पर्योज उद्भृतं वनस्पतिभ्य: पर्याभृतꣳ सह: । अपामोज्मानं परि गोभिरावृतमिन्द्रस्य वज्रꣳ हविषा रथं यज ॥ ५३ ॥

हे अध्वर्यो ! त्वं हविषा कृत्वा रथं यज । कीदृशं रथम् दिव: द्युलोकात् पृथिव्या: भूमे: सकाशात् पर्युद्भृतं समन्तादुद्धृतम् ओज: तेज: । तथा वनस्पतिभ्यो वृक्षेभ्य: पर्य्याभृतं समन्तादाहृतमानीतं सह: बलम् । तथा अपां जलानामोज्मानं तेज: सारभूतम् ओज: बलतेजसोरिति धातो: अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५] मनिन् ओजयति बलिनं करोतीति ओज्मा तम् । द्यावाभूमिवृक्षजलानां तेजश्चतुष्टयेन निर्मितमित्यर्थ: । तथा गोभि: किरणै: पर्य्यावृतं वेष्टितम् तेजोनिर्मितत्वात् यद्वा गोभि: चर्मभिर्वेष्टितम् । तथा इन्द्रस्य वज्रमिन्द्रवज्राज्जातमित्यर्थ: इन्द्रो यदा वृत्राय वज्रं प्रजहार तदा वृत्रशरीरकाठिन्येन प्रतिहतं चतुर्धा जातम् यूप: स्फ्य: रथ: शरश्चेति चतु:खण्डा: तत्र यूपस्फ्यौ विप्रैर्गृहीतौ रथशरौ नृपैरिति श्रुतिकथानुसन्धेया

इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहारेत्युपक्रम्य रथस्तृतीयमित्यभिधाय रथेन शरेण चेति राजन्यबन्धव इति श्रुतेः [१, २, ४, १—२] ईदृशं रथं यजेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वरुणस्य नाभिः। सेमां नो हव्यदातिं जुषाणो देव रथ प्रति हव्या गृभाय ॥ ५४ ॥

हे रथ! हे देव! स त्वं हव्या हवींषि प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण। कीदृशः त्वम् इन्द्रस्य वज्रः वज्रोत्पन्नत्वात्। मरुतामनीकं मुखं मुख्यः देवानां जयप्रापकत्वात्। मित्रस्य देवस्य गर्भः गीर्य्यते स्तूयते गर्भः गृणातेर्भप्रत्ययः सूर्य्येण स्तूयमानः। वरुणस्य नाभिः नभ्यतेऽरिर्हन्यतेऽनेनेति नाभिः नभ हिंसायाम् इण्प्रत्ययः वरुणस्य हननसाधनम्। नोऽस्माकमिमां हव्यदातिं हविषो दानं जुषाणः सेवमानः। सेमामित्यत्र सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति [पा० ६, १, १३४] सन्धिः। गृभाय गृह्णातेर्हलः श्नः शानज्झावित्यनुवृत्तौ [पा० ३, १, ८३] छन्दसि शायजपीति [पा० ३, १, ८४] हौ परे श्नाप्रत्ययस्य शायजादेशः हस्य भश्च ॥ ५४ ॥

उपश्वासय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा ते मनुतां विष्ठितं जगत्। स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण देवैर्दूराद्दवीयो अपसेध शत्रून् ॥ ५५ ॥

तिस्र ऋचा दुन्दुभिदेवत्याः। हे दुन्दुभे! स त्वं पृथिवीमुत द्यामन्तरिक्षमपि उपश्वासय उपशब्दय स्वकैः शब्दैः; विष्ठितं विविधं स्थितं जगत् स्थावरजङ्गमात्मकं विश्वम् पुरुत्रा बहुधा ते त्वां मनुतां जानातु दुन्दुभिर्नदतीति। स त्वं

दूराद्दवीयः अतिदूरं शत्रूनपसेध अपनमय अत्यन्तं दूरं दवीयः स्थूलदूरेति [पा॰ ६, ४, १५६] रेफलोपपूर्वगुणौ । कीदृशः त्वम् इन्द्रेण देवैश्च सजूः प्रीतियुक्तः ॥ ५५ ॥

आक्रन्दय बलमोजो न आधा निष्टनिहि दुरिता बाधमानः । अपप्रोथ दुन्दुभे दुच्छुना इत इन्द्रस्य मुष्टिरसि वीडयस्व ॥ ५६ ॥

हे दुन्दुभे ! त्वं बलं शत्रुसैन्यमाक्रन्दय रोदय पलायध्वं मदीयाः सर्वे हता इत्यादिदीनरवं कारयेत्यर्थः । नोऽस्माकमोजः तेजः आधाः आधेहि देहि । दुरिता दुरितानि पापानि बाधमानो निराकुर्वन् सन् निष्टनिहि शब्दं कुरु स्तन शब्दे चुरादिरदन्तः । किञ्च इतोऽस्मत्सेनायाः सकाशात् दुच्छुनाः दुच्छुनः दुष्टाश्च ते श्वानश्च दुच्छुनः तान् दुष्टान् शुनः श्वसदृशान् शत्रूनपप्रोथ नाशय प्रथतिर्नाशनार्थः । यतः त्वमिन्द्रस्य मुष्टिः असि मुष्टिवदङ्गभूतोऽसि अतो वीडयस्व आत्मानमस्मान् दृढय ॥ ५६ ॥

आमूरज प्रत्यावर्त्तयेमाः केतुमद्दुन्दुभिर्वावदीति । समश्वपर्णाश्चरन्ति नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो जयन्तु ॥ ५७ ॥

हे इन्द्र ! अमूः शत्रुसेनाः त्वमा अज समन्तात्प्रक्षिप अज गतिक्षेपणयोः । यतो दुन्दुभिः केतुमत् प्रज्ञावत् यथा वावदीति अत्यन्तं वदति अत इमाः अस्मत्सेनाः प्रत्यावर्त्तय जयं प्रापय्य प्रत्यानय । किञ्च नोऽस्माकं नरः योधाः सञ्चरन्ति कीदृशा नरः अश्वपर्णाः अश्वस्येव पर्णं पतनं येषां ते । किञ्च अस्माकं रथिनः रथस्थाः जयन्तु युद्धे जयं प्राप्नुवन्तु ॥ ५७ ॥

आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेषी बभ्रुः सौम्यः पौष्णः श्यामः शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः शिल्पो वैश्वदेव ऐन्द्रोऽरुणो मारुतः कल्माष ऐन्द्राग्नः सꣳहितोऽधोरामः सावित्रो वारुणः कृष्ण एकशितिपात् पेत्वः ॥ ५८ ॥

अश्वमेधे श्रुतिरस्ति द्वे त्वेवैते एकादशिन्यावालभेतेति [१३, ५, १, ३] तयोरेकादशिन्योः पशवस्तद्देवताश्च कण्डिकाद्वयेनोच्यन्ते तेनेमानि ब्राह्मणवाक्यानि द्रव्यदेवताप्रतिपादकानि न तु मन्त्राः। कृष्णा ग्रीवा यस्य स कृष्णग्रीवः पशुराग्नेयः अग्निदेवत्यः १, मेषी सारस्वती सरस्वतीदेवताका २, बभ्रुः पिङ्गलवर्णः पशुः सौम्यः सोमदेवत्यः ३, श्यामः कृष्णवर्णः पौष्णः पूषदेवत्यः ४, शिति श्यामं पृष्ठं यस्य स शितिपृष्ठः बार्हस्पत्यः बृहस्पतिदेवत्यः ५, शिल्पो विचित्रवर्णो वैश्वदेवः विश्वदेवदेवत्यः ६, अरुणः रक्तः ऐन्द्रः इन्द्रदेवत्यः ७, कल्माषः कर्बुरो मारुतः मरुद्देवत्यः ८, संहितः दृढाङ्गः ऐन्द्राग्नः इन्द्राग्निदेवत्यः ९, अधोरामः अधोदेशे श्वेतः सावित्रः सवितृदेवत्यः १०, एकः शितिः श्वेतः पादो यस्य स एकशितिपात् एकपदे श्वेतोऽन्यत्र कृष्णः पेत्वः पतनशीलो वेगवान् पशुः वारुणः वरुणदेवत्यः ११, एवमेकादश जाताः ॥ ५८ ॥

अग्नयेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनड्वानधोरामौ सावित्रौ पौष्णौ रजतनाभी वैश्वदेवौ पिशङ्गौ तूपरौ मारुतः कल्माष आग्नेयः कृष्णोऽजः सारस्वती मेषी वारुणः पेत्वः ॥ ५९ ॥

द्वितीयैकादशिनीपशुदेवानाह । रोहितो रक्तोऽञ्जिसक्थः लको यस्य सोऽनड्वान् वृषभोऽनीकवतेऽग्नये आलभ्यः अनीकं मुखं सैन्यं वा यस्य सोऽनीकवान् तस्मै १, अधोरामौ अधोभागे श्वेतौ द्वौ पशू सावित्रौ सवितृदेवतौ २, ३, रजतवर्णा नाभिर्ययोस्तौ रजतनाभौ द्वौ पौष्णौ पूषदेवत्यौ ४, ५, पिशङ्गौ पीतौ तूपरौ निःशृङ्गौ वैश्वदेवौ विश्वदेवत्यौ ६, ७, कल्माषः कर्बुरो मारुतः ८, कृष्णः श्यामोऽजो मेषः आग्नेयः अग्निदेवत्यः ९, मेषी सारस्वती १०, पेत्वः वेगवान् वरुणदेवत्यः ११, एवमेकादश ॥ ५९ ॥

अग्नये गायत्राय त्रिवृते राथन्तरायाष्टाकपाल इन्द्राय त्रैष्टुभाय पञ्चदशाय बार्हतायैकादशकपालो विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः सप्तदशेभ्यो वैरूपेभ्यो द्वादशकपालो मित्रावरुणाभ्यामानुष्टुभाभ्यामेकविꣳशाभ्यां वैराजाभ्यां पयस्या बृहस्पतये पाङ्क्ताय त्रिणवाय शाक्वराय चरुः सवित्र औष्णिहाय त्रयस्त्रिꣳशाय रैवताय द्वादशकपालः प्राजापत्यश्चरुरदित्यै विष्णुपत्न्यै चरुरग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालोऽनुमत्या अष्टाकपालः ॥ ६० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायाम्

ऊनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

अथाग्निषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनुदिशामावेष्टीनिर्व-

पतीत्युपक्रम्य तदाहर्दशहविषमन्त्यामिष्टिं निर्वपेदिति श्रुत्या दशहविष्यावेष्टिसंज्ञेष्टिः कथिता तस्या देवता हवींषि चाह। इमान्यपि ब्राह्मणवाक्यानि न मन्त्राः। अग्नयेऽष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः अष्टसु कपालेषु संस्कृतोऽष्टकपालः तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति [पा० २, १, ५१] समासः अष्टनः कपाले हविषीति [पा० ६, ३, ४६ वा० २] अष्टन्शब्दस्य दीर्घः। कौट्टशायाग्नये गायत्राय गायत्र्या स्तुताय त्रिवृते त्रिवृत्स्तोमेन स्तुताय राथन्तराय रथन्तरसाम्ना स्तुताय १, इन्द्राय एकादशकपालः पुरोडाशः समासः पूर्ववत्। कौट्टशाय इन्द्राय त्रैष्टुभाय त्रिष्टुभा स्तुताय पञ्चदशाय पञ्चदशस्तोमस्तुताय बार्हताय बृहत्सामस्तुताय २, विश्वेभ्यो देवेभ्यः द्वादशकपालः पुरोडाशः। कौट्टशेभ्यः जागतेभ्यः जगत्या छन्दसा स्तुतेभ्यः सप्तदशेभ्यः सप्तदशस्तोमस्तुतेभ्यः वैरूपेभ्यः वैरूपसामस्तुतेभ्यः ३, मित्रावरुणाभ्यां पयस्या पयसि श्रितः चरुः। कौट्टशाभ्यामानुष्टुभाभ्याम् अनुष्टुभा स्तुताभ्याम् एकविंशाभ्यामेकविंशस्तोमस्तुताभ्याम् वैराजाभ्यां वैराजसामस्तुताभ्याम् ४, बृहस्पतये चरुः। कौट्टशाय पाङ्क्ताय पङ्क्तिच्छन्दसा स्तुताय त्रिणवाय त्रिणवस्तोमस्तुताय शाक्वराय शाक्वरसामस्तुताय ५, सवित्रे द्वादशकपालः पुरोडाशः। कौट्टशाय सवित्रे औष्णिहाय उष्णिक्छन्दसा स्तुताय त्रयस्त्रिंशाय त्रयस्त्रिंशस्तोमस्तुताय रैवताय रैवतसामस्तुताय ६, एवं छन्दःस्तोमसामसहितान् षट् देवानभिधाय चतुरः केवलानाह प्राजापत्यश्चरुः प्रजापतिदेवत्यश्चरुः कार्यः ७, विष्णुपत्न्यै अदित्यै चरुरेव ८, वैश्वानराय वैश्वानरगुणविशिष्टायाग्नये द्वादशकपालः पुरोडाशः ९, अनुमत्यै देवतायै अष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः १०, दशहविषोऽवेष्टे

दैवताश्वीर्थ्यपि अश्वमेधोपयोगित्वादुक्तानि समिधो अश्वाश्वमेधिकोऽध्याय इति कात्यायनोक्तेः [अनुक्रमण्याम्] ॥६०॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
शिष्टाश्वमेधमन्त्रोक्तिर्गतोऽध्यायोऽष्टविंशतः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय । दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचं नः स्वदतु ॥ १ ॥

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ २ ॥

इत उत्तरं पुरुषमेधः । द्वावध्यायौ नारायणः पुरुषोऽपश्यत् ब्राह्मणराजन्ययोरतिष्ठाकामयोः पुरुषमेधसंज्ञको यज्ञो भवति । सर्वभूतान्यतिक्रम्य स्थानमतिष्ठा । चैत्रशुक्लदशम्यामारम्भः । अत्र त्रयोविंशतिर्दीक्षा भवन्ति द्वादशोपसदः पञ्च सुत्या इति चत्वारिंशदहिनैः सिध्यति । अत्र यूपैकादशिनी भवति एकादशाग्नीषोमीयाः पशवो भवन्ति तेषां च प्रतियूपं मध्यमे वा यूपे यथेच्छं नियोजनम् ॥ आज्येन सकृद्गृहीतेन देव सवितरिति प्रत्यृचं तिस्र आहुतीराहवनीये जुहोति । तत्र देव सवितः [११, ७] तत्सवितुः [३, ३५] द्वे व्याख्याते ॥ १ ॥ २ ॥

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव । यद्भद्रं तन्न आसुव ॥ ३ ॥

हे देव सवितः! विश्वानि सर्वाणि दुरितानि पापानि परासुव दूरे गमय। यद्भद्रं कल्याणं तन्नोऽस्मान् प्रति आसुव आगमय ॥ ३ ॥

विभक्तारंᳪ हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः। सवितारं नृचक्षसम् ॥ ४ ॥

वयं सवितारं हवामहे आह्वयामः किम्भूतं वसोः वासयितुश्चित्रस्य नानाविधस्य राधसः धनस्य विभक्तारं विभज्य दातारम् नृचक्षसं नृणां द्रष्टारं यथायोग्यम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मणे ब्राह्मणं क्षत्राय राजन्यं मरुद्भ्यो वैश्यं तपसे शूद्रं तमसे तस्करं नारकाय वीरहणं पाप्मने क्लीवमाक्रयायाऽअयोगूं कामाय पुँश्चलूमतिक्रुष्टाय मागधम् ॥ ५ ॥

अतः परं पुरुषमेधकाः पशवः आ अध्यायसमाप्तेः। ततः प्रतियूपमेकैकमेकादशिनं नियुज्य ब्राह्मणादीनष्टचत्वारिंशत्संख्यान् पुरुषान् प्रकामोद्याय सदमित्यन्तानग्निष्ठे यूपे नियुनक्ति इतरेषु यूपेष्वेकादशैकादश पुरुषान् वर्णायानुरुधमित्यादीन्नियुनक्ति ॥ ब्रह्मणे ब्राह्मणम् तत्र ब्रह्मणे सृष्टं नियुनज्मीति अग्निष्ठे ब्राह्मणं प्रथमं नियुनक्ति। एवमग्रे सर्वेषां यूपे एव बन्धनम् चतुर्थ्यन्तं देवतापदं द्वितीयान्तं पुरुषपदं बोद्धव्यम्। क्षत्राय राजन्यं क्षत्रियम् २, मरुद्भ्यो वैश्यम् ३, तपसे शूद्रम् ४, तमसे तस्करं स्तेनम् ५, नारकाय वीरहणं नष्टाग्निं शूरं वा ६, पाप्मने क्लीबं नपुंसकम् ७, आक्रयायै अयोगूमयसो गन्तारम् ८, कामाय पुंश्चलूं व्यभिचारिणीम् ९,

अतिक्रुष्टाय मागधं मगधदेशजं क्षत्रियायां वैश्यपुंसो जातं वा १० ॥ ५ ॥

नृत्ताय सूतं गीताय शैलूषं धर्माय सभाचरं नरिष्ठायै भीमलं नर्माय रेभꣳ हसाय कारिमानन्दाय स्त्रीषखं प्रमदे कुमारीपुत्रं मेधायै रथकारं धैर्याय तक्षाणम् ॥ ६ ॥

नृत्ताय सूतं ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूतः ११, गीताय शैलूषं नटम् १२, धर्माय सभाचरं सभायां चरतीति तम् १३, नरिष्ठायै भीमलं भयङ्करम् १४, नर्माय रेभं शब्दकर्त्तारं वाचाटम् १५, हसाय कारिं करणविशिष्टम् १६, आनन्दाय स्त्रीषखं स्त्रियाः सखायम् १७, प्रमदे कुमारीपुत्रं कानीनम् १८, मेधायै रथकारं माहिष्येण करिण्यां जातम् १९, धैर्य्याय तक्षाणं सूत्रधारम् २० ॥ ६ ॥

तपसे कौलालं मायायै कर्मारꣳ रूपाय मणिकारꣳ शुभे वपꣳ शरव्याया इषुकारꣳ हेत्यै धनुष्कारं कर्मणे ज्याकारं दिष्टाय रज्जुसर्जं मृत्यवे मृगयुमन्तकाय श्वनिनम् ॥ ७ ॥

तपसे कौलालं कुलालापत्यम् २१, मायायै कर्मारं लोहकारम् २२, रूपाय मणिकारं रत्नकर्त्तारम् २३, शुभे शुभाय वपं वीजवप्तारम् २४, शरव्यायै इषुकारं बाणकर्त्तारम् २५, हेत्यै धनुःकारं चापकारिणम् २६, कर्मणे ज्याकारं प्रत्यञ्चनकर्त्तारम् २७, दिष्टाय रज्जुसर्जं रज्जाः स्रष्टारं निर्मातारम् २८,

मृत्यवे मृगयुं मृगग्राहम् २९, अन्तकाय श्वनिनं शुनो नेतारम् ॥ ७ ॥

न॒दीभ्यः॑ पौञ्जि॒ष्ठमृ॒क्षीका॑भ्यो॒ नैषा॑दं॒ पुरुष॒व्या॒घ्राय॑ दु॒र्मदं॑ गन्धर्वाप्स॒रोभ्यो॒ व्रात्यं॑ प्र॒युग्भ्य॒ उन्म॑त्तꣳ सर्पदेवज॒नेभ्यो॒ऽप्रति॑पद॒मये॑भ्यः कित॒वमी॒र्यता॑या अकित॒वं पि॑शा॒चेभ्यो॑ विदलका॒रीं या॑तु॒धाने॑भ्यः कण्टकीका॒रीम् ॥ ८ ॥

नदीभ्यः पौञ्जिष्ठं पुञ्जिष्ठोऽन्त्यजः पुल्कसस्तदपत्यम् ३१, ऋक्षीकाभ्यो नैषादं निषादपुत्रम् ३२, पुरुषव्याघ्राय दुर्मदमुन्मत्तम् ३३, गन्धर्वाप्सरोभ्यो व्रात्यं सावित्रीपतितम् ३४, प्रयुग्भ्यः उन्मत्तम् ३५, सर्पदेवजनेभ्यः अप्रतिपदं प्रतिपद्यते जानातीति प्रतिपत् अतथाविधं विकलमित्यर्थः ३६, अयेभ्यः कितवं द्यूतकारम् ३७, ईर्यतायै अकितवमद्यूतकृतम् ३८, पिशाचेभ्यः विदलकारीं वंशविदारिणीं वंशपात्रकारिणीम् ३९, यातुधानेभ्यः कण्टकीकारीं कण्टकी कर्म तत्कारिणीम् ४० ॥ ८ ॥

स॒न्धये॑ जा॒रं गे॒हायो॑पप॒तिमार्त्यै॒ परि॑वित्तं॒ निर्ऋ॑त्यै परिविविदा॒नमरा॑द्ध्या एदिधिषुःप॒तिं निष्कृ॑त्यै पेशस्का॒रीꣳ सं॒ज्ञानाय स्मरका॒रीं प्र॑का॒मोद्या॒योपस॒दं॑ वर्णा॑यानु॒रुधं॑ बला॑योप॒दाम् ॥ ९ ॥

सन्धये जारमुपपतिम् ४१, गेहाय उपपतिं व्यभिचारिणम् ४२, आर्त्यै परिवित्तम् ज्येष्ठे कनिष्ठेऽनूढम् ४३, निर्ऋत्यै परि-

विविदानम् अनूढे ज्येष्ठे ऊढवन्तम् ४४, आराद्धेऽ देव्यै एदिधिषु:पतिम् ज्येष्ठायां पुत्र्यामनूढायामूढा एदिधिषु: तत्पतिम् ४५, नि:क्रत्यै पेशस्कारीं रूपकर्त्रीम् ४६, संज्ञानाय स्मरकारीं कामदीप्तिकरीम् ४७, प्रकामोद्याय तत्संज्ञाय देवाय उपसीदतीत्युपसत् समीपस्थितस्तम् ४८, एतानग्निष्टे नियुनक्ति ॥ अथ द्वितीये यूपे । वर्णाय अनुरुधम् अनुरुध्यतेऽनुसरतीत्यनुरुत् तम् १, बलाय उपदाम् उपददातीत्युपदास्तमुपायनदातारम् ॥ ९ ॥

उत्सादेभ्य: कुब्जं प्रमुदे वामनं द्वार्भ्य: स्रामᳩ स्वप्नायान्धमधर्माय बधिरं पवित्राय भिषजं प्रज्ञानाय नक्षत्रदर्शमाशिक्षायै प्रश्निनमुपशिक्षाया अभिप्रश्निनं मर्यादायै प्रश्नविवाकम् ॥ १० ॥

उत्सादेभ्य: कुब्जं वक्राङ्गम् ३, प्रमुदे वामनं ह्रस्वाङ्गम् ४, द्वार्भ्य: स्रामं सर्वदा जलक्लिन्ननेत्रम् ५, स्वप्नाय अन्धं नेत्रहीनम् ६, अधर्माय बधिरं कर्णेन्द्रियहीनम् ७, पवित्राय भिषजं वैद्यम् ८, प्रज्ञानाय नक्षत्रदर्शं नक्षत्राणि दर्शयति तम् गणकम् ९, आशिक्षायै प्रश्निनं प्रश्नवन्तम् शकुनादिप्रष्टारमित्यर्थ: १०, उपशिक्षायै अभिप्रश्निनमभिप्रश्नवन्तम् ११ ॥ अथ तृतीये यूपे । मर्यादायै प्रश्नविवाकं कृतान् प्रश्नान् यो विविनक्ति ब्रूते स प्रश्नविवाकस्तम् १ ॥ १० ॥

अर्मेभ्यो हस्तिपं जवायाश्वपं पुष्ट्यै गोपालं वीर्यायाविपालं तेजसेऽजपालमिरायै कीनाशं

कौलालाय सुराकारं भद्राय गृहपᳪ श्रेयसे वित्तधमाध्यक्ष्यायानुक्षत्तारम् ॥ ११ ॥

अर्मेभ्यो हस्तिपं गजपालकम् २, जवाय अश्वपं तुरगपालकम् ३, पुष्ट्यै गोपालं धेनुपालकम् ४, वीर्य्याय अविपालम् ५, तेजसे अजपालम् ६, इरायै कीनाशं कर्षुकम् कीनाशः कर्षुके यमे ७, कौलालाय सुराकारं मद्यकृतम् ८, भद्राय गृहपं गेहपालकम् ९, श्रेयसे वित्तधं वित्तं दधातीति वित्तधस्तम् धनकर्त्तारम् १०, आध्यक्ष्याय अनुक्षत्तारं सारथ्यनुसारिणम् ११ ॥ ११ ॥

भायै दार्वाहारं प्रभाया अग्न्येधं ब्रध्नस्य विष्टपायाभिषेक्तारं वर्षिष्ठाय नाकाय परिवेष्टारं देवलोकाय पेशितारं मनुष्यलोकाय प्रकरितारᳪ सर्वेभ्यो लोकेभ्य उपसेक्तारमवऋत्यै वधायोपमन्थितारं मेधाय वासःपल्पूलीं प्रकामाय रजयित्रीम् ॥ १२ ॥

अथ चतुर्थे यूपे। भायै दार्वाहारं काष्ठानामाहर्तारम् १, प्रभायै अग्न्येधम् अग्निमेधयतीति तमग्नेर्वर्धकम् २, ब्रध्नस्य विष्टपाय सूर्य्यलोकाय अभिषेक्तारम् ३, वर्षिष्ठाय नाकाय उत्कृष्टस्वर्गाय परिवेषणकर्त्तारम् ४, देवलोकाय पेशितारम् पेश अवयवे पिंशतीति पेशिता तम् प्रतिमाद्यवयवकर्त्तारम् ५, मनुष्यलोकाय प्रकरितारम् कॄ विक्षेपे विक्षेप्तारम् ६, सर्वेभ्यो लोकेभ्यः उपसेक्तारमुपसेचनकर्त्तारम् ७, अवऋत्यै वधाय उपमन्थितारमुपमन्थनकर्तारम् ८, मेधाय वासःपल्पूलीम् वाससां

प्रक्षालनकर्त्तारम् पल्पूल प्रक्षालनच्छेदनयोः ९, प्रकामाय रञ्जयित्रीं वस्त्राणां रङ्गकारिणीं नारीम् १० ॥ १२ ॥

ऋतये स्तेनहृदयं वैरहत्याय पिशुनं विविक्त्यै क्षत्तारमौपद्रष्ट्र्यायानुक्षत्तारं बलायानुचरं भूम्ने परिष्कन्दं प्रियाय प्रियवादिनमरिष्ट्या अश्वसादᳪ स्वर्गाय लोकाय भागदुघं वर्षिष्ठाय नाकाय परिवेष्टारम् ॥ १३ ॥

ऋतये स्तेनहृदयं स्तेनस्येव हृदयं यस्य तम् ११ ॥ अथ पञ्चमे यूपे । वैरहत्याय पिशुनं परवृत्तसूचकम् १, विविक्त्यै क्षत्तारं प्रतीहारम् २, औपद्रष्ट्र्याय अनुक्षत्तारं प्रतिहारसेवकम् ३, बलाय अनुचरं सेवकम् ४, भूम्ने परिष्कन्दम् परितः स्कन्दति रेतः सिञ्चति तम् ५, प्रियाय प्रियवादिनं मधुरभाषिणम् ६, अरिष्ट्यै अश्वसादम् अश्वारोहम् ७, स्वर्गाय लोकाय भागदुघम् भागं दुग्धे भागदुघस्तम् विभागप्रदम् ८, वर्षिष्ठाय नाकाय परिवेष्टारम् ९ ॥ १३ ॥

मन्यवेऽयस्तापं क्रोधाय निसरं योगाय योक्तारᳪ शोकायाभिसर्त्तारं क्षेमाय विमोक्तारमुत्कूलनिकूलेभ्यस्त्रिष्ठिनं वपुषे मानस्कृतᳪ शीलायाञ्जनीकारीं निर्ऋत्यै कोशकारीं यमायासूम् ॥ १४ ॥

मन्यवे अयस्तापमयस्तपं लोहतापकम् १०, क्रोधाय निसरं नितरां सर्त्तारम् ११ ॥ अथ षष्ठे यूपे । योगाय योक्तारं योगकर्त्तारम् १, शोकाय अभिसर्त्तारं संमुखमागच्छ-

न्तम् २, क्षेमाय विमोक्तारं विमोचनकारम् ३, उत्कूलनिकूलेभ्यः त्रिष्ठिनम् त्रिषु तिष्ठतीति त्रिष्ठी तम् विद्यादिषु स्थितं शीलवन्तमित्यर्थः ४, वपुषे मानस्कृतं पूजाया अभिमानस्य वा कर्त्तारम् सक् छान्दसः ५, शीलाय आञ्जनीकारीम् अञ्जनविद्याकर्त्रीम् ६, निर्ऋत्यै कोशकारीं खड्गाद्यावरणं कोशस्तत्कारिणीं स्त्रियम् ७, यमाय असूम् न सूते सा असूः ताम् वन्ध्याम् ८ ॥ १४ ॥

य॒माय॑ यम॒सूमथ॑र्व॒भ्योऽवतो॑का᳚ संवत्स॒रा॑य पर्या॒यिणी॑ परिवत्स॒रा॒याविजाता॑मिदावत्स॒रा॒याती॒त्वरी॑मिद्वत्स॒रा॒याति॒ष्कद्व॑रीं॑वत्स॒रा॒य॒ विज॑र्जरा᳚ संवत्स॒रा॒य॒ पलि॑क्नीमृ॒भुभ्यो॑ऽजिनस॒न्ध᳚ सा॒ध्येभ्य॑श्चर्म॒म्नम् ॥ १५ ॥

यमाय यमसूं युग्मप्रसवित्रीम् ९, अथर्वभ्योऽवतोकां निरपत्याम् १०, संवत्सराय पर्य्यायिणीम् पर्य्यायोऽनुक्रमस्तद्वतीमनुक्रमवतीम् ११ ॥ अथ सप्तमे यूपे। परिवत्सराय अविजाताम् अप्रसूताम् १, इदावत्सराय अतीत्वरीमत्यन्तं कुलटाम् पुंश्चली कुलटेत्वरी २, इद्वत्सराय अतिष्कद्वरीम् अतिस्कन्दति स्रवति इत्यतिस्कद्वरी स्कन्देर्वनन्तात् ङीप्रेफौ ३, वत्सराय विजर्जरां शिथिलशरीराम् ४, संवत्सराय पलिक्नीं श्वेतकेशाम् ५, ऋभुभ्यः अजिनसन्धं चर्मसन्धातारम् ६, साध्येभ्यः चर्मम्नं चर्माभ्यासकरम् ७ ॥ १५ ॥

सरो॑भ्यो धैव॒रमु॑प॒स्थाव॑राभ्यो॒ दाशं॑ वैश॒न्ताभ्यो॑ बै॒न्दं न॑ड्व॒लाभ्यः॒ शौष्क॑लं पा॒राय॑

मार्गारमवाराय कैवर्तं तीर्थेभ्य आन्दं विषमेभ्यो मैनालꣳ स्वनेभ्यः पर्णकं गुहाभ्यः किरातꣳ सानुभ्यो जम्भकं पर्वतेभ्यः किम्पूरुषम् ॥१६॥

सराभ्यो धैवरं कैवर्त्तापत्यम् ८, उपस्थावराभ्यः दाशम् दाशृ दाने दातारम् दाशो धीवरो वा ९, वैशन्ताभ्यो बैन्दं बिन्दो निषादापत्यम् १०, नड्वलाभ्यः शौष्कलं मत्स्यजीविनम् शुष्कला मत्स्यस्तैर्जीवति तम् ११ ॥ अथाष्टमे यूपे । पाराय मार्गारम् मृगादेरपत्यं मार्गारस्तम् १, अवाराय कैवर्तम् २, तीर्थेभ्यः आन्दम् अदि बन्धने अदति आन्दस्तं बन्धनकर्त्तारम् ३, विषमेभ्यो मैनालम् अल् वारणे मीनानलति वारयति जालैरसौ मीनालस्तदपत्यम् ४, स्वनेभ्यः पर्णकं भिल्लम् ५, गुहाभ्यः किरातम् ६, सानुभ्यः जम्भकं जभि नाशने जम्भयतीति तम् हिंसकम् ७, पर्वतेभ्यः किम्पूरुषं कुत्सितनरम् ८ ॥ १६ ॥

बीभत्साये पौल्कसं वर्णाय हिरण्यकारं तुलायै वाणिजं पश्चादोषाय ग्लाविनं विश्वेभ्यो भूतेभ्यः सिध्मलं भूत्यै जागरणमभूत्यै स्वपनमार्त्यै जनवादिनं व्यृद्ध्या अपगल्भꣳ सꣳशराय प्रच्छिदम् ॥ १७ ॥

बीभत्सायै पौल्कसं पुल्कसापत्यम् ९, वर्णाय हिरण्यकारं स्वर्णनिष्पादकम् १०, तुलायै वाणिजं वणिगपत्यम् ११ ॥ अथ नवमे यूपे । पश्चादोषाय ग्लाविनं ग्लौ हर्षक्षये अहृष्टम् १, विश्वेभ्यो भूतेभ्यः सिध्मलं सिध्माख्यरोगग्रस्तम् २,

भूत्यै जागरणं जागरूकम् ३, अभूत्यै स्वपनं शयालुम् ४, आर्त्यै जनवादिनं जनान् वदति तम् ५, व्यृद्ध्यै अपगल्भम् ६, संशराय प्रच्छिदं प्रच्छेदनकर्त्तारम् ७ ॥ १७ ॥

अक्षराजाय कितवं कृतायादिनवदर्शं त्रेतायै कल्पिनं द्वापरायाधिकल्पिनमास्कन्दाय सभास्थाणुं मृत्यवे गोव्यच्छमन्तकाय गोघातं क्षुधे यो गां विकृन्तन्तं भिक्षमाण उपतिष्ठति दुष्कृताय चरकाचार्य्यं पाप्मने सैलगम् ॥ १८ ॥

अक्षराजाय कितवं धूर्त्तम् ८, कृताय आदिनवदर्शम् आदिनवो दोषस्तं पश्यति तथाभूतम् ८, त्रेतायै कल्पिनं कल्पकम् १०, द्वापराय अधिकल्पिनम् अधिकल्पनाकर्त्तारम् ११ ॥ अथ दशमे यूपे। आस्कन्दाय सभास्थाणुं सभायां स्थिरम् १, मृत्यवे गोव्यच्छं गाः प्रति गमनशीलम् २, अन्तकाय गोघातं गवां हन्तारम् ३, क्षुधे यो गां विकृन्तन्तं भिक्षमाण उपतिष्ठति यः पुमान् गां विकृन्तन्तं छिन्दन्तं भिक्षमाणो याचमानः उपतिष्ठते तं याचितारं क्षुधे देव्यै आलभेत ४, दुःकृताय चरकाचार्य्यं चरकाणां गुरुम् ५, पाप्मने सैलगं सोलगो दुष्टस्तदपत्यम् ६ ॥ १८ ॥

प्रतिश्रुत्काया अर्त्तनं घोषाय भषमन्ताय बहुवादिनमनन्ताय मूकꣳ शब्दायाडम्बराघातं महसे वीणावादं क्रोशाय तूणवध्ममवरस्पराय शङ्खध्मं वनाय वनपमन्यतोऽरण्याय दावपम् ॥ १९ ॥

प्रतिश्रुत्कायै अर्त्तनं दुःखिनम् ७, घोषाय भषं जल्पकम् ८, अन्ताय बहुवादिनम् ९, अनन्ताय मूकं वाग्विकलम् १०, शब्दाय आडम्बराघातम् आडम्बरमाहन्ति तम् कोलाहलकर्त्तारम् ११ ॥ अथैकादशे यूपे । महसे वीणावादं वीणावादनकर्त्तारम् १, क्रोशाय तूणवध्मम् तूणवं वाद्यविशेषं धमति तथाभूतम् २, अवरस्पराय शङ्खध्मं शङ्खवादकम् ३, वनाय वनपं वनपालकम् ४, अन्यतोऽरण्याय दावपं वनवह्निपम् ५ ॥ १९ ॥

नर्माय पुँश्चलूँ हसाय कारिं यादसे शाबल्यां ग्रामण्यं गणकमभिक्रोशकं तान्महसे वीणावादं पाणिघ्नं तूणवध्मं तान्नृत्तायानन्दाय तलवम् ॥ २० ॥

नर्माय पुंश्चलूं दुष्टां नारीम् ६, हसाय कारिं करणशीलम् ७, यादसे शाबल्याम् शबलः कर्बुरवर्णः तदपत्यभूतां स्त्रियम् ८, ग्रामण्यं ग्रामनेतारम् ९, गणकं ज्योतिर्विदम् १०, अभिक्रोशकं निन्दकम् ११, तान् त्रीन्महसे जुष्टं नियुनज्मीति एकादशे यूपे आलभते ॥ एवं प्रतियूपमेकादशस्वेकादशसु नियुक्तेषु येऽधिका अवशिष्टास्तान् समाप्तिपर्य्यन्तान् द्वितीयोच्छ्रिते यूपे नियुनक्ति तांश्च वीणावादं पाणिघ्नमित्यादीन् रात्रैः कृष्णं पिङ्गाक्षमित्यन्तांश्चतुर्दश ततोऽथैतानष्टौ विरूपानित्यष्टौ च मागधादींश्चतुरः एवं षड्विंशतिं द्वितीये यूपे पूर्वोक्ता एकादश एवं सप्तत्रिंशत् । तानेवाह । वीणावादम् पाणिघ्नं हस्ततालवादकम् तूणवध्मम् तान् त्रीन् नृत्ताय आलभते ३, आनन्दाय तलवम् वा गतिगन्धनयोः गन्धनं हिंसा तलं

हस्तादितलं वाति वाद्यमुखं हन्ति स तलवस्तम् वाद्यवादकम् ४ ॥ २० ॥

अग्नये पीवानं पृथिव्यै पीठसर्पिणं वायवे चाण्डालमन्तरिक्षाय वꣳशनर्त्तिनं दिवे खलतिꣳ सूर्याय हर्यक्षं नक्षत्रेभ्यः किर्मिरं चन्द्रमसे किलासमह्ने शुक्लं पिङ्गाक्षꣳ रात्र्यै कृष्णं पिङ्गाक्षम् ॥ २१ ॥

अग्नये पीवानं स्थूलम् ५, पृथिव्यै पीठसर्पिणं पीठनासनेन सर्पति गच्छति पीठसर्पी तं पङ्गुम् ६, वायवे चाण्डालं चण्डालकर्माणम् ७, अन्तरिक्षाय वंशनर्त्तिनम् वंशेन नर्त्तनशीलम् ८, दिवे खलतिमलोमशिरस्कं खल्वाटमित्यर्थः ९, सूर्याय हर्यक्षं हरितनेत्रम् १०, नक्षत्रेभ्यः किर्मिरं कर्बूरवर्णम् ११, चन्द्रमसे किलासं सिध्मरोगवन्तम् १२, अह्ने शुक्लवर्णं पिङ्गाक्षम् १३, रात्र्यै कृष्णवर्णं पिङ्गाक्षम् १४ ॥ २१ ॥

अथैतानष्टौ विरूपानालभतेऽतिदीर्घं चातिह्रस्वं चातिस्थूलं चातिकृशं चातिशुक्लं चातिकृष्णं चातिकुल्वं चातिलोमशं च। अशूद्रा अब्राह्मणास्ते प्राजापत्याः। मागधः पुंश्चली कितवः क्लीबोऽशूद्रा अब्राह्मणास्ते प्राजापत्याः ॥ २२ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

तत एतान् वक्ष्यमाणानष्टौ विरूपान् परस्परं विरुद्धरूपान् पशूनालभते। तानाह। अतिदीर्घम् अतिह्रस्वम् अतिस्थूलम् अतिकृशम् अतिशुक्लम् अतिकृष्णम् अतिकुल्वं रोमरहितम् अतिलोमशं सर्वाङ्गव्यापिरोमाणम्। ते अष्टौ अशूद्राः अब्राह्मणाः शूद्रब्राह्मणव्यतिरिक्ताः पशवो भवन्ति। तेऽष्टावपि प्राजापत्याः प्रजापतिर्देवताः अष्टा उत्तमानालभत इत्युपक्रम्य ते वै प्राजापत्या भवन्तीति [१३, ६, २, ७—८] श्रुतेः। अत्र जातिनियमात् पूर्वेषु जातेरनियमः। वीणावादादयश्चतुर्दश अतिदीर्घादयोऽष्टौ एवं द्वाविंशतिः शेषाः। तथा मागधः पुंश्चली कितवः क्लीवः एते चत्वारोऽपि शूद्रब्राह्मणव्यतिरिक्ताः प्रजापतिर्देवताः पूर्वैः सहैते षड्विंशतिः ते सर्वे द्वितीययूपे नियोज्याः॥ सर्वेषां नियोगानन्तरं तान्नियुक्तान् पुरुषान् सहस्रशीर्षा पुरुष इति [३१, १-१६] षोडशर्चेनानुवाकेन दक्षिणत उपविष्टो होत्रवदभिष्टौति। होत्रवदिति प्रथमोत्तमयोस्त्रिर्वचनम् ऋगन्तानां प्रणवेन सन्धानं च। यथा सहस्रशीर्षा पुरुषः—०ङ्गुलोम् पुरुष एवेदᳪ—० रोहतोम्। एवमभिष्टौति। तत आलम्भनक्रमेण यथादेवतं प्रोक्षणादि। ब्राह्मणादीनां पर्य्यग्निकरणानन्तरमिदं ब्रह्मणे इदं क्षत्राये-त्येवं सर्वेषां • यथास्वस्वदेवतोद्देशेन· त्यागः। ततः सर्वान् ब्राह्मणादीन् यूपेभ्यो विमुच्योत्सृजति। तत एकादशिनैः पशुभिः संज्ञपनादिप्रधानयागान्तं वनस्पतियागं कृत्वा प्राक् स्विष्टकृतः अध्वर्युराज्यं संस्कृत्य सकृद्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा ओम् पुरुषदेवताभ्यो ब्रह्मादिभ्यः आहवनीये जुहोति ओम् ब्रह्मणे स्वाहा १, क्षत्राय स्वाहा २, मरुद्भ्यः ३, तपसे ४, तमसे ५, इत्याद्यध्यायान्तं सर्वदेवताभ्यः चतुरशीत्युत्तरशत-संख्याकाभ्यः तावतीर्हुताहुतीर्हुत्वा स्विष्टकृदादि उदवसानी-

यान्तं कर्म कृत्वान्ते यजमानः अयं ते योनिरिति मन्त्रेणात्म न्यग्नीन् समारोप्याङ्गाः सम्भृत इति [३१, १७] षड्टचेनानुवाकेन सूर्य्यमुपस्थाय पश्चादनवलोकयन्नरण्यं गत्वा संन्यसेत् गार्हपत्येऽधरारणिमनुप्रहृत्याहवनीय उत्तरारणिमात्मन्नग्नीं समारोप्यारण्यं व्रजेदिति शाङ्खायनोक्तेः। यदि पुरुषमेधानन्तरं ग्रामवासेच्छा तर्ह्युदवसानीयान्ते सायमाहुतौ हुत्वारण्योरग्नीं समारोप्योत्तरनारायणेनार्कमुपस्थाय देवयजनमादाय गृहं व्रजेत् गृहे आगत्य निर्मथ्याग्निं स्थापयेत् यथेच्छं यज्ञानपि कुर्य्यात्। अयमपि पक्षोऽस्ति। तत् पुरुषमेधानन्तरं सन्यास एव॥ २२॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे।
त्रिंशेऽध्याये प्रकथिताः पशवो नरमेधिके॥ ३०॥

एकत्रिंशोऽध्यायः।

स॒हस्र॑शीर्षा॒ पुरु॑षः सहस्रा॒क्षः स॒हस्र॑पात्।
स भूमि॑ꣳ स॒र्वतः॑ स्पृ॒त्वात्य॑तिष्ठद्दशाङ्गु॒लम्॥१॥

रमाकान्तं गिरं नत्वा हेरम्बं शिवमम्बिकाम्। एकत्रिंशेऽधुनाध्याये वेददीपो वितन्यते॥ कात्या० [२१, १, ११] नियुक्तान् ब्रह्माभिष्टौति होतृवदनुवाकेन सहस्रशीर्षेति। अस्यार्थः। नियुक्तान् ब्राह्मणमित्यादिपशून् सहस्रशीर्षेत्यनुवाकेन षोडशर्चेन ब्रह्मा स्तौति होतृवदिति त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमामित्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः॥ का० [२१, १, १७-१८] त्रैधातव्यन्ते समारोप्यात्मन्यग्नी सूर्य्यमुपस्थायाङ्गाः सम्भृत इत्यनुवाकेनानपेक्षमाणोऽरण्यं गत्वा न प्रत्यवेयाद् ग्रामे वावि-

वत्सम्नरण्योः वैधानत्रो उदवमानोयेष्टिः तदन्ते अयं ते योनिरित्यग्नो आत्मनि समारोह्य तदुभाणमास्ये प्रवेश्याङ्गाः सम्भृत इति षडृचेनानुवाकेन सूर्य्यमुपस्थाय पश्चादपश्यन् वनं गत्वा ग्रामं नागच्छेत् वानप्रस्थो भवेदित्यर्थः । यद्वा ग्रामे वस्तुमिच्छन् अरण्योरग्नो समारोप्यार्कोपस्थानानन्तरं ग्रामें गत्वा यज्ञान् कुर्य्यादिति सूत्रार्थः ॥ अथ मन्त्रार्थः । नारायणपुरुषदृष्टा जगद्वीजपुरुषदेवत्याः षोड़श ऋचः पञ्चदशानुष्टुभः षोड़शी त्रिष्टुप् । ब्रह्मणे ब्राह्मणमित्याद्याः पुरुषमेधरूपस्य परमात्मनोऽवयवाः पूर्वाध्यायान्ते प्रोक्तास्तेषामवयवी पुरुषोऽत्र स्तूयते । अव्यक्तमहदादिविलक्षणश्चेतनो यः पुरुषः पुरुषान्न परं किञ्चिदित्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराजाख्योऽस्ति । कीदृशः सहस्रशीर्षा सहस्रशब्दो बहुत्ववाची । . संख्यावाचकत्वे सहस्राक्ष इति विरोधः स्यात् नेत्र सहस्रद्वयेन भाव्यम् । ततः सहस्रसंख्यानि शीर्षाणि शिरांसि यस्य सः शीर्षंश्छन्दसीति [पा० ६, १, ६०] शिरःशब्दस्य शीर्षन्नादेशः शिरोग्रहणं सर्वावयवोपलक्षणम् । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात् तस्यैवेति सहस्रशीर्षत्वम् एवमग्रेऽपि । सहस्राक्षः सहस्रमक्षीणि यस्य सः अक्षिग्रहणं, सर्वज्ञानेन्द्रियोपलक्षकम् । सहस्रपात् सहस्रं पादा यस्य संख्यासुपूर्वस्येति [पा० ५, ४, १४०] पादस्यान्त्यलोपः पादग्रहणं कर्मेन्द्रियोपलक्षणम् । सः पुरुषो भूमिं ब्रह्माण्डलोकरूपां सर्वतः तिर्यक् ऊर्ध्वमधश्च स्पृत्वा व्याप्य स्पृणोतिर्व्याप्तिकर्मा यद्वा भूमिशब्दो भूतोपलक्षकः पञ्च भूतानि व्याप्य दशाङ्गुलपरिमितं देशमध्यतिष्ठत् अतिक्रम्यावस्थितः । दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम् ब्रह्माण्डाद्बहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः यद्वा नाभेः सकाशाद्-

ष्ठाङ्गुलमतिक्रम्य हृदि स्थितः नाभित इति कुतो लभ्यते कतम आत्मेत्युपक्रम्य सोऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिरिति श्रुतेः विज्ञानात्मनो हृद्यवस्थानं कर्मफलोपभोगाय अन्तर्यामिणो नियन्तृत्वेन तदुक्तम् [मुण्ड० ३, १, १] द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति इति॥ स पुरुषोऽत्र देवता। तथा च श्रुतिः [१३, ६, २, १] इमे वै लोकाः पूरयमेव पुरुषो योऽयं पवते सोऽस्यां पुरि शेते तस्मात् पुरुष इति॥१॥

पुरु॑ष ए॒वेद९ सर्वं॒ यद् भू॒तं यच्च॑ भा॒व्य॑म्।
उ॒तामृ॑त॒त्वस्येशा॑नो॒ यदन्ने॑नाति॒रोह॑ति॥२॥

यत् इदं वर्त्तमानं जगत् तत्सर्वं पुरुष एव यत् भूतमतीतं जगत् यच्च भाव्यं भविष्यं जगत् तदपि पुरुष एव यथास्मिन् कल्पे वर्त्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि विराट्पुरुषस्यावयवाः तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्द्रष्टव्यमिति भावः। उतापि च अमृतत्वस्य देवत्वस्य ईशानः स्वामी स पुरुषः यत् यस्मात् अन्नेन प्राणिनां भोग्येनान्नेन फलेन निमित्तभूतेनातिरोहति स्वीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति तस्मात् पुरुष एव। प्राणिनां कर्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकारान्नेदं तस्य वस्तुत्वमित्यर्थः। यद्वा सर्वं पुरुषस्तर्हि परिणामीत्याशङ्क्याह अ-तत्वस्यामरणधर्मस्येशानः मुक्तेरीशः यो हि मोक्षेश्वरो नासौ म्रियत इत्यर्थः किञ्च यत् जीवजातमन्नेनातिरोहति उत्पद्यते तस्य सर्वस्येशानः। ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तो भूतग्राम उक्तः तस्यान्नेनैव स्थितिः इतः प्रदानाद्धि देवा उपजीवन्तीति श्रुतेः॥२॥

ए॒तावा॑नस्य महि॒माऽतो॒ ज्यायाँ॑श्च॒ पूरु॑षः ।
पादो॑ऽस्य॒ विश्वा॑ भू॒तानि॑ त्रि॒पाद॑स्या॒मृतं॑ दि॒वि
॥ ३ ॥

अतीतानागतवर्त्तमानकालसम्बन्धं जगद्यावदस्ति एतावान् सर्वोऽपि अस्य पुरुषस्य महिमा स्वकीयसामर्थ्यविशेषो विभूतिः न तु वास्तवं स्वरूपम् वास्तवपुरुषस्तु अतः अस्मात् महिम्नो जगज्जालात् ज्यायान् च अतिशयेनाधिकः । एतदुभयं स्पष्टीक्रियते अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्त्तीनि प्राणिजातानि पादश्चतुर्थांशः अस्य पुरुषस्यावशिष्टं त्रिपात्स्वरूपम् अमृतं विनाशरहितम् सत् दिवि द्योतनात्मके स्वप्रकाशे स्वरूपेऽवतिष्ठत इति शेषः । यद्यपि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याम्नातस्य परब्रह्मणः इयत्ताया अभावात् पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यम् तदापि जगदिदं ब्रह्मरूपापेक्षयाल्पमिति विवक्षितत्वात् पादत्वोपन्यासः ॥ ३ ॥

त्रि॒पादू॒र्ध्व उदै॒त् पुरु॑षः॒ पादो॑ऽस्ये॒हाभ॑वत् पुनः॑ । ततो॒ विष्व॒ङ् व्यक्रामत् साशनान॒शने॒ अ॒भि ॥ ४ ॥

योऽयं त्रिपात्पुरुषः संसारस्पर्शरहितब्रह्मरूपः अयमूर्ध्वः उदैत् अस्मादज्ञानकार्य्यात् संसाराद्बहिर्भूतोऽत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्टः उत्कर्षेण स्थितवान् । तस्यास्य पादो लेशो जगद्रूपः इह मायायां पुनः अभवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनः पुनरागच्छति । सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तम् [भग० १०, ४२] विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति । ततो मायायामागत्यानन्तरं विष्वङ् विषु सर्वत्राञ्चतीति

विष्वङ् देवतिर्य्यगादिरूपेण विविधः सन् व्यक्रामत् व्याप्तवान् किं कृत्वा साशनानशने अभि अभिलक्ष्य अशनेन सह वर्त्तमानं साशनम् अशनादिव्यवहारोपेतं चेतनप्राणिजातम् अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम् ते अभिलक्ष्य स्वयमेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः॥ ४॥

ततो॑ वि॒राड॑जायत वि॒राजो॒ अधि॒ पूरु॑षः। स जा॒तो अत्य॑रिच्यत प॒श्चाद् भूमि॒मथो॑ पु॒रः॥ ५॥

विष्वङ् व्यक्रामदिति यदुक्तम् तदेव प्रपञ्च्यते। ततः तस्मादादिपुरुषात् विराट् ब्रह्माण्डदेहोऽजायत जातः विविधं राजन्ते वस्तून्यत्रेति विराट्। विराजः अधि विराड्देहस्योपरि तमेव देहमधिकरणं कृत्वा पुरुषः तद्देहाभिमानी एक एव पुमानजायत सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स्वमायया विराड्देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवदित्यर्थः। एतच्चाथर्वणोत्तरतापनीये [नृसिंहताप० २, ८] स्पष्टमुक्तम्। स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वाव प्रविष्ट इव विहरतीति। किञ्च स जातो विराट्पुरुषोऽत्यरिच्यत अतिरिक्तो देवतिर्य्यङ्मनुष्यादिरूपोऽभूत् पश्चाद्देवादिजीवभावादूर्ध्वं भूमिं ससर्जेति शेषः। अथो भूमिसृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरः ससर्ज पूर्य्यन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि॥ ५॥

तस्मा॑द् य॒ज्ञात् स॑र्व॒हुतः॒ सम्भृ॑तं पृषदा॒ज्यम्। प॒शूँस्ताँश्च॑क्रे वाय॒व्याना॑र॒ण्या ग्रा॒म्याश्च॒ ये॥ ६॥

सर्वं हूयते यस्मिन् स सर्वहुत् तस्मात् पुरुषमेधाख्यात् यज्ञात् पृषदाज्यं दधिमिश्रमाज्यं सम्भृतम् सम्पादितम् दध्याज्यादिभोग्यजातं सम्पादितमित्यर्थः पुरुषेणेति शेषः। तथा स पुरुषः वायव्यान् वायुदेवतान् तान् प्रसिद्धान् पशून् चक्रे उत्पादितवान् अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशव इति श्रुतेः अन्तरिक्षस्य च वायुदेवत्यत्वात् पशूनां वायुदेवत्वम्। तान् कान् ये चारण्याः अरण्ये भवाः हरिणादयः ये च ग्रामभवा गवाश्वादयस्तान् पशून् चक्रे ॥ ६ ॥

तस्मा॑द्य॒ज्ञात्स॑र्व॒हुत॒ ऋच॒: सामा॑नि जज्ञिरे। छन्दा॑ᳪसि जज्ञिरे॒ तस्मा॒द्यजु॒स्तस्मा॑दजायत ॥ ७ ॥

सर्वहुतः तस्माद्यज्ञात् ऋचः सामानि च जज्ञिरे उत्पन्नानि। छन्दांसि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे तस्माद्यजुरप्यजायत। ऋग्यजुःसामभिश्छन्दोभिश्च विना न सिध्यन्ति ॥ ७ ॥

तस्मा॒दश्वा॑ अजायन्त॒ ये के चो॑भ॒याद॑तः। गावो॑ ह जज्ञिरे॒ तस्मा॒त्तस्मा॑ज्जा॒ता अ॑जा॒वय॑: ॥ ८ ॥

तस्माद् यज्ञात् अश्वाः अजायन्त उत्पन्नाः तथा ये के चाश्वातिरिक्ता गर्दभादयोऽश्वतराश्च उभयादतः उभयोर्भागयोर्दन्ता येषां ते उभयदतः छान्दसं दीर्घम् ऊर्ध्वाधोभागयोर्दन्तयुक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्त। तथा ह स्फुटं तस्मात् यज्ञात् गावः च जज्ञिरे। किञ्च तस्मात् यज्ञात् अजावयः अजाः अवयश्च जाताः। न हि पशुभिर्विना यज्ञः सिध्येत् ॥ ८ ॥

तं य॒ज्ञं ब॒र्हिषि॒ प्रौक्ष॒न् पुरु॑षं जा॒तम॑ग्र॒तः।

तेन॑ दे॒वा अ॑यजन्त सा॒ध्या ऋष॑यश्च॒ ये ॥ ९ ॥

यज्ञसाधने यज्ञशब्दः यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वमाभाव्य यूपे बद्धं बर्हिषि मानसे यज्ञे प्रौक्षन् प्रोक्षितवन्तः प्रोक्षणादिभिः संस्कारैः संस्कृतवन्तः । कीदृशम् अग्रतः सृष्टेः पूर्वं जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम् एतच्च प्रागेवोक्तम् तस्माद्विराडजायत विराजो अधि पूरुष इति । तेन पुरुषरूपेण पशुना देवा अयजन्त मानसयागं निष्पादितवन्तः । के ते देवा इत्यत्राह ये साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृतयः ये च तदनुकूला ऋषयः मन्त्रद्रष्टारः ते सर्वेऽप्ययजन्त ॥ ९ ॥

यत् पुरु॑षं॒ व्यद॑धुः कति॒धा व्य॑कल्पयन् । मुख॒ं किम॑स्यासी॒त् किं बा॒हू किमू॒रू पाद॑ा उच्येते ॥ १० ॥

प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते । प्रजापतेः प्राणरूपा देवा यत् यदा पुरुषं व्यदधुः कालेनोदपादयन् तदा कतिधा कतिभिः प्रकारैर्व्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः अस्य पुरुषस्य मुखं किमासीत् किं बाहू ऊरू चास्ताम् किञ्च पादौ उच्येते पादावपि किमास्तामित्यर्थः ॥ १० ॥

ब्रा॒ह्म॒णो॑ऽस्य॒ मुख॑मासीद् बा॒हू रा॑ज॒न्यः कृ॒तः । ऊ॒रू तद॑स्य॒ यद्वैश्यः॑ प॒द्भ्याᳪ शू॒द्रो अ॑जायत ॥ ११ ॥

पूर्वोक्तप्रश्नोत्तराण्याह । ब्राह्मणः ब्रह्मत्वजातिविशिष्टः

पुरुषोऽस्य प्रजापतेर्मुखमासीत् मुखादुत्पन्न इत्यर्थः। राजन्यः क्षत्रियत्वजातिविशिष्टो बाहू कृतः बाहुत्वेन निष्पादितः। तत् तदानीमस्य प्रजापतेः यत् यावूरू तद्रूपो वैश्यः सम्पन्नः ऊरुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः। तथास्य पद्भ्यां शूद्रत्वजातिमान् पुरुषोऽजायत उत्पन्नः ॥ ११ ॥

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्य्यो अजायत। श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च मुखादग्निरजायत ॥ १२ ॥

यथा दध्यादिद्रव्याणि गवादयः पशवः ऋगादिवेदाः ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्नाः एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह। मनसः सकाशात् चन्द्रमाः जातः चक्षोः चक्षुषः सकाशात् सूर्य्य अजायत वायुः प्राणश्च श्रोत्रात्कर्णादजायत मुखादग्निरजायत ॥ १२ ॥

नाभ्या आसीदन्तरिक्षꣳ शीर्ष्णो द्यौः समवर्त्तत। पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ२॥ अकल्पयन् ॥ १३ ॥

यथा प्रजापतेर्मनःप्रभृतयश्चन्द्रादीनकल्पयन् तथान्तरिक्षादिलोकानित्याह नाभ्येति प्रजापतेः नाभेः सकाशात् अन्तरिक्षमासीत् शीर्ष्णः शिरसः द्यौः स्वर्गः समवर्त्ततोत्पन्ना अस्य पद्भ्यां पादाभ्यां भूमिरुत्पन्ना श्रोत्राद्दिशः उत्पन्नाः तथा तेनोक्तेन विधिना लोकान् भूरादीन् प्रजापतेः सकाशादकल्पयन् कल्पितवन्तः फलदानोत्सुकाः कामा इति शेषः ॥ १३ ॥

यत् पुरु॑षेण ह॒विषा॑ दे॒वा य॒ज्ञमत॑न्वत।
व॒स॒न्तो॑ऽस्यासी॒दाज्य॑' ग्री॒ष्म इ॒ध्मः श॒रद्ध॒विः
॥ १४ ॥

यत् यदा पूर्वोक्तक्रमेण देवशरीरेषु सत्सु देवाः उत्तरसृष्टिसिद्ध्यर्थं वाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्ट्वेन सङ्कल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा मानसं यज्ञमतन्वतातनिषत तदानीमस्य यज्ञस्य वसन्तः ऋतुरेवाज्यमासीत् आज्यत्वेन सङ्कल्पितवन्त इत्यर्थः एवं ग्रीष्मः इध्मः आसीत् ग्रीष्ममेवेध्मत्वेन सङ्कल्पितवन्तः तथा शरत् हविः आसीत् शरदमेव पुरोडाशादिहविष्ट्वेन सङ्कल्पितवन्तः। पूर्वं पुरुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन सङ्कल्पः अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेषरूपत्वेन सङ्कल्प इति द्रष्टव्यम्॥ अत्र कश्चिद्व्युत्क्रमोऽस्ति अस्यानन्तरं तं यज्ञम् [९] ततः तस्माद्यज्ञादिति [६] तिस्रः क्रमेणैव ततः सप्तास्यासन्निति [१५] क्रमोऽपेक्षितः॥ १४ ॥

स॒प्तास्या॑सन् प॒रि॒धय॒स्त्रिः स॒प्त स॒मिधः॑
कृ॒ताः। दे॒वा यद्य॒ज्ञं त॑न्वा॒ना अब॑ध्न॒न् पुरु॑षं
प॒शुम्॥ १५ ॥

यत् यदा देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपाः यज्ञं तन्वानाः मानसं यज्ञं कुर्वाणाः पुरुषं पशुमबध्नन् विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः। एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वं [१४] पुरुषेण हविषेत्युक्तम् तदा अस्य सङ्कल्पितस्य यज्ञस्य सप्त गायत्र्यादीनि छन्दांसि परिधयः आसन् ऐष्टिकस्याहवनीयस्य त्रयः परिधयः औत्तरवेदिकाः त्रयः आदित्यः सप्तमः परिधिः प्रतिनिधिरूपः तथा

च श्रुतिः गुल्फे वा अभितः परिधयो भवन्त्यथैतत् सूर्य्यमेव पुर-स्ताद्गोप्तारं करोतीति तत एते आदित्यसंहिताः सप्त परिध-योऽत्र सप्तच्छन्दोरूपाः । त्रिः सप्त त्रिगुणाः सप्त एकविंशति-संख्याकाः समिधः कृताः द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवः त्रय इमे लोकाः असावादित्यः एते एकविंशतिरेकविंशतिदारुयुक्तोध्मत्वेन भाविताः । यद्वा सप्त समुद्राः क्षीरोदादयोऽस्य यज्ञस्य परि-धयः आसन् भारतखण्डे यागा भवन्ति समुद्राणां परिधित्वम् त्रिः त्रिगुणाः सप्त छन्दोवर्गाः समिधः कृताः गायत्र्यादीनि सप्त अतिजगत्यादीनि सप्त कृत्यादीनि सप्तेति ॥ १५ ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः सच-न्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥ १६ ॥

पूर्वप्रपञ्चेनोक्तमर्थं सङ्क्षिप्याह । देवाः प्रजापतिप्राणरूपा यज्ञेन यथोक्तेन मानसेन सङ्कल्पेन यज्ञेन यज्ञं यज्ञस्वरूपं प्रजापतिमयजन्त पूजितवन्तः तस्मात् पूजनात् तानि प्रसि-द्धानि धर्माणि जगद्रूपविकाराणां धारकाणि प्रथमानि मुख्यानि भूतानि आसन् । एतावता सृष्टिप्रतिपादकसूक्त-भागार्थः उक्त अथोपासनतत्फलानुवादकभागार्थः संगृह्यते । यत्र यस्मिन् विराट्प्राप्तिरूपे नाके पूर्वे साध्याः पुरातनाः विराडुपाधिसाधकाः देवाः सन्ति तिष्ठन्ति तं नाकं विराट्-प्राप्तिरूपं स्वर्गं ह एव ते महिमानः तदुपासका महात्मानः सचन्त सचन्ते समवयन्ति प्राप्नुवन्ति षड्भावं भावः सृष्टेः प्रवाहनित्यतां दर्शयति तदुक्तम् सूर्य्याचन्द्रमसौ धाता यथा-पूर्वमकल्पयदिति ॥ १६ ॥

अ॒द्भ्यः सम्भृ॑तः पृथि॒व्यै रसा॑च्च वि॒श्वक॑र्मणः॒ सम॑वर्त्त॒ताग्रे॑। तस्य॒ त्वष्टा॑ वि॒दध॑द्रू॒पमे॑ति तन्मर्त्य॑स्य दे॒वत्व॒मा॒जा॒न॒मग्रे॑ ॥ १७ ॥

इति पुरुषसूक्तानुवाकः। अद्भ्यः सम्भृत इत्युत्तरनारायणे-मादित्यमुपस्थायेति [१३, ६, २, २०] षट् कण्डिका उत्तर-नारायणम्। उपान्त्ये द्वे अनुष्टुभौ शेषास्त्रिष्टुभः आदित्यदे-वत्याः। पूर्वकल्पे पुरुषमेधयाजी आदित्यरूपं प्राप्तः स्तूयते। अद्भ्यः जलात् पृथिव्याः सकाशाच्च पृथिव्यपां ग्रहणं भूतपञ्च-कोपलक्षकम् भूतपञ्चकात् यो रसः सम्भृतः पुष्टः तथा विश्वं कर्म यस्य विश्वकर्मणः कालस्य रसात् प्रीतेः यो रसोऽग्रे प्रथमं समवर्त्तत समभवत् भूतपञ्चकस्य कालस्य च सर्वं प्रति कारणत्वात् पुरुषमेधयाजिनो लिङ्गशरीरे पञ्च भूतानि सृष्टानि कालश्च ततस्तुष्टेभ्यः कश्चिद्रसविशेषफलरूप उत्तम-जन्मप्रद उत्पन्न इत्यर्थः। तस्य रसस्य रूपं विदधत् धारयन् त्वष्टा आदित्यः एति प्रत्यहमुदयं करोति। अग्रे प्रथमं मर्त्यस्य मनुष्यस्य सतस्तस्य पुरुषमेधयाजिनः आजानं देवत्वं मुख्यं देवत्वम् सूर्यरूपेण। द्विविधा देवाः कर्मदेवाः आजानदेवाश्च कर्मणोत्कृष्टेन देवत्वं प्राप्ताः कर्मदेवाः सृष्ट्यादावुत्पन्ना आजानदेवाः। ते कर्मदेवेभ्यः श्रेष्ठाः ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्द इति श्रुतेः [बृहदार० मा० ४, १, २५] सूर्यादय आजान-देवाः ॥ १७ ॥

वेदा॒हमे॒तं पुरु॑षं म॒हान्त॑मादि॒त्यव॑र्णं॒ तम॑सः प॒रस्ता॑त्। तमे॒व वि॑दि॒त्वाति॑ मृ॒त्युमे॑ति

नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ १८ ॥

एतं महान्तं सर्वोत्कृष्टं पुरुषं सूर्य्यमण्डलस्थमहं वेद जानामि इति ऋषेर्वचनम्। कीदृशमादित्यवर्णमादित्यस्येव वर्णो यस्य तम्। उपमान्तराभावात् स्वोपमम् तथा तमसः परस्तात् दूरतरम् तमोरहितमित्यर्थः तमःशब्देनाविद्योच्यते। तमेवादित्यं विदित्वा ज्ञात्वा मृत्युमत्येति अतिक्रामति परं ब्रह्म गच्छति। अयनायाश्रयायान्यः पन्था मार्गः न विद्यते सूर्य्यमण्डलान्तःपुरुषमात्मरूपं ज्ञात्वैव मुक्तिः ॥ १८ ॥

प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तरजायमानो बहुधा विजायते। तस्य योनिं परिपश्यन्ति धीरास्तस्मिन् ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा ॥ १९ ॥

हः सर्वात्मा प्रजापतिः अन्तर्हृदि स्थितः सन् गर्भे चरति गर्भमध्ये प्रविशति यश्चाजायमानोऽनुत्पद्यमानो नित्यः सन् बहुधा कार्य्यकारणरूपेण विजायते मायया प्रपञ्चरूपेणोत्पद्यते। धीराः ब्रह्मविदस्तस्य प्रजापतेः योनिं स्थानं स्वरूपं [परि] पश्यन्ति अहं ब्रह्मास्मीति जानन्ति। विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि तस्मिन् ह तस्मिन्नेव कारणात्मनि ब्रह्मणि तस्थुः स्थितानि। सर्वं तदात्मकमेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

यो देवेभ्य आतपति यो देवानां पुरोहितः। पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मये ॥ २० ॥

यः प्रजापतिरादित्यरूपो देवेभ्योऽर्थायातपति द्योतते यश्च देवानां पुरोहितः सर्वकार्य्येष्वग्रे नीतः यश्च देवेभ्यः सकाशात् पूर्वः जातः प्रथममुत्पन्नः तस्मै आदित्याय नमः। कीदृ-

याय रोचतेऽसौ रुचस्तस्मै दीप्यमानाय इगुपधेति [पा० ३, १, १३५] कप्रत्ययः तथा ब्राह्मये ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मिः इञि टिलोपः ब्रह्मावयवभूताय वा ॥ २० ॥

रुचं ब्राह्मं जनयन्तो देवा अग्रे तदब्रुवन्। यस्त्वैवं ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवा असन् वशे ॥ २१ ॥

देवाः दीप्यमानाः प्राणाः रुचं शोभनं ब्राह्मं ब्रह्मणोऽपत्यमादित्यं जनयन्तः उत्पादयन्तः अग्रे प्रथमं तत् वचोऽब्रुवन् ऊचुः ब्राह्मो जाताविति [पा० ६, ४, १७१] निपातः। तत् किमत आह यो ब्राह्मणः हे आदित्य ! त्वा त्वामेवमुक्तविधिना उत्पन्नं विद्यात् जानीयात् तस्य ब्राह्मणस्य देवा वशे असन् वश्या भवन्ति आदित्योपासिता जगत्पूज्यो भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम्। इष्णन्निषाणामुं म इषाण सर्वलोकं म इषाण ॥ २२ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायाम् एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

ऋषिरादित्यं स्तुत्वा प्रार्थयते। हे आदित्य ! श्रीः लक्ष्मीश्च ते तव पत्न्यौ जायास्थानीये स्वभेम्ये इत्यर्थः। यया सर्वजनाश्रयणीयो भवति सा श्रीः श्रीयतेऽनया श्रीः सम्पदित्यर्थः। यया लक्ष्यते दृश्यते जनैः सा लक्ष्मीः सौन्दर्यमित्यर्थः। अहोरात्रे तव पार्श्वे पार्श्वस्थानीये। नक्षत्राणि गगनगाः तारा: तव रूपम्

तवैव तेजसा भासमानत्वात् तेजसां गोलकः सूर्यो नक्षत्राण्यम्बुगोलका इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः । अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ तव व्यात्तं विकासितमुखस्थानीये अश्नुवाते व्याप्नुतस्तौ अश्विनौ अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ इमे हीदꣳ सर्वमश्नुवाता मिति श्रुतेः । य इष्टप्रस्तं त्वां याचे इष्णन् कर्मफलमिच्छन् सन् इषाण इच्छ इषु इच्छायाम् विकरणव्यत्ययः यद्वा इष आभीक्ष्ण्ये क्र्यादिः अत्रेच्छार्थः । किमेषणीयम् तत्राह अमुं परलोकं मे मम इषाण मम परलोकः समीचीनोऽस्त्वितीच्छा अमोघेच्छत्वादिष्टं भवतीत्यर्थः । सर्वं मे मम इषाण सर्वलोकात्मकोऽहं भवेयमितीच्छेत्यर्थः मुक्तो भवेयमित्यर्थः सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति सामश्रुतेः ॥ २२ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
नरमेधोऽध्याय एष एकत्रिंशोऽयमीरितः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

तदे॒वाग्निस्तदा॑दि॒त्यस्तद्वा॒युस्तदु॑ च॒न्द्रमाः॑ । तदे॒व शु॒क्रं तद् ब्रह्म॒ ता आपः॒ स प्र॒जाप॑तिः ॥ १ ॥

पुरुषमन्त्रा उक्ताः । अथ सर्वमेधमन्त्रा उच्यन्ते प्र वायुमच्छेत्यस्मात् प्राक् [३३, ५५] । स्वयम्भुब्रह्मदृष्टाः आत्मदेवत्याः सप्तमेऽहनि आप्तोर्यामसंज्ञिके सर्वहोमे विनियुक्ताः आप्तोर्यामः सप्तममहर्भवतीत्युपक्रम्य सर्वं जुहोति सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्या इति श्रुतेः [१३, ७, १, ८]॥ द्वे अनुष्टुभौ । विज्ञानात्मा परेणात्मना विशिष्टोऽग्न्यादिष्वोतप्रोतत्वेनोपा-

स्योऽभिधीयते। अग्निः तदेव कारणं ब्रह्मैव आदित्यस्तदेव वायुस्तदेव चन्द्रमास्तत् तदेव उ एवार्थे। शुक्रं शुक्लं तत् प्रसिद्धम्। ब्रह्म त्रयीलक्षणं तत् ब्रह्मैव। ताः प्रसिद्धाः आपः जलानि [स] प्रसिद्धः प्रजापतिरपि तदेव ब्रह्म ॥ १ ॥

सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि।
नैनमूर्ध्वं न तिर्य्यञ्चं न मध्ये परिजग्रभत् ॥२॥

सर्वे निमेषाः निमेषाः त्रुटिकाष्ठा घट्यादयः कालविशेषाः पुरुषात् अधि पुरुषसकाशाज्जज्ञिरे। कीदृशात् पुरुषात् विद्युतः विशेषेण द्योतते विद्युत् तस्मात्। किञ्च कश्चिदपि एनं पुरुषमूर्ध्वमुपरिभागे न परिजग्रभत् परिगृह्णाति। एनं तिर्य्यञ्चं चतुर्दिक्षु न परि० मध्ये मध्यदेशेऽपि न गृह्णाति न ह्यसौ प्रत्यक्षादीनां विषय इत्यर्थः स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यत इति श्रुतेः। जग्रभत् ग्रहेः शतरि जुहोत्यादित्वेन रूपम् ॥ २ ॥

न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः। हिरण्यगर्भ इत्येषः। मा मा हिꣳसीदित्येषा। यस्मान्न जात इत्येषः ॥ ३ ॥

द्विपदा गायत्री यस्य पुरुषस्य प्रतिमा प्रतिमानमुपमानं किञ्चिद्वस्तु नास्ति अतएव नाम प्रसिद्धं महत् यशः यस्यास्ति सर्वातिरिक्तयशा इत्यर्थः॥ हिरण्यगर्भ इत्येषोऽनुवाकश्चतुर्ऋचः हिरण्यगर्भः यः प्राणतः यस्येमे य आत्मदाः' इति [२५, १०—१३]। मा मा हिंसीज्जनितेत्येका एषा [१२, १०२]। यस्मान्न जातः इन्द्रश्च सम्राडिति [८, ३६—३७] द्व्यृचोऽनु॰

वाक्राः । एताः प्रतीकचोदिताः पूर्वं पठितत्वादादिमात्रे-णोक्ताः ब्रह्मयज्ञे जपे च सर्वा अध्येयाः । एवं सर्वत्र ॥ ३ ॥

एषो ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वो ह जातः स उ गर्भे अन्तः । स एव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ् जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥४॥

चतस्रस्त्रिष्टुभः । ह प्रसिद्धम् एषो ह देवः सर्वाः प्रदिशः अनुतिष्ठति व्याप्य स्थितः । हे जनाः ! ह प्रसिद्धमेष पूर्वः प्रथमो जातः उत्पन्नः । गर्भे अन्तः गर्भमध्ये स उ स एव तिष्ठति । जातोऽपि स एव । जनिष्यमाणः उत्पत्स्यमानोऽपि स एव । प्रत्यङ् प्रतिपदार्थमञ्चति प्रत्यङ् । सर्वतोमुखः सर्वतो मुखान्यवयवा यस्य अचिन्त्यशक्तिरित्यर्थः ॥ ४ ॥

यस्माज्जातं न पुरा किं चनैव य आबभूव भुवनानि विश्वा । प्रजापतिः प्रजया सꣳरराणस्त्रीणि ज्योतीꣳषि सचते स षोडशी ॥ ५ ॥

यस्मात् पुरा किञ्चन किमपि न जातमेव यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि आबभूव समन्तात् भावयामास अन्तर्भूतो वेत्यर्थः । स षोडशी षोडशावयवलिङ्ग-शरीरी प्रजापतिः प्रजया संरराणः रममाणः त्रीणि ज्योतींषि रवीन्द्वग्निरूपाणि सचते सेवते ॥ ५ ॥

येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढा येन स्वः स्तभितं येन नाकः । यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ६ ॥

येन पुरुषेण द्यौरुग्रा उद्गूर्णा वृष्टिदा कृतेति शेषः पृथिवी च येन दृढा कृता सर्वप्राणिधारणं वृष्टिग्रहणम् अन्ननिष्पादनञ्चेति भूमेर्दार्ढ्यम्। येन स्वः आदित्यमण्डलं स्तभितं स्तम्भितम् येन नाकः स्वर्गोऽपि स्तम्भितः। यः अन्तरिक्षे नभसि रजसो जलस्य वृष्टिरूपस्य विमानः विमिमीते निर्माता। तं विहाय कस्मै देवाय हविषा विधेम हविर्दद्मः न कस्मैचिदित्यर्थः॥ ६॥

यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने अभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने। यत्राधि सूर उदितो विभाति कस्मै देवाय हविषा विधेम॥ आपो ह यद् बृहतीः। यश्चिदापः॥ ७॥

क्रन्दसी द्यावापृथिव्यौ यं पुरुषं मनसा अभ्यैक्षेतां साधु कृतमित्यपश्यताम्। कीदृश्यौ क्रन्दसी अवसा हविर्लक्षणेनान्नेन वृष्टिजनकेन तस्तभाने प्राणिजातं स्तम्भयन्त्यौ व्यत्ययेन स्तम्भेश्छादित्वम्। रेजमाने शोभमाने। सूरः सूर्यः यत्र द्यावापृथिव्योः उदितः सन् अधिविभाति अधिकं शोभते विभासयति वा। तं विहाय कस्मै हविर्दद्मः॥ आपो ह यद्बृहतीः [२७, २५] यश्चिदापः [२७, २६] द्वे प्रतीकोक्ते जपादावध्येये॥ ७॥

वेनस्तत् पश्यन्निहितं गुहा सद्यत्र विश्वं भवत्येकनीडम्। तस्मिन्निदꣳ सं च वि चैति सर्वꣳ स ओतः प्रोतश्च विभूः प्रजासु॥ ८॥

वेनः पण्डितो विदितवेदान्तरहस्यः तत् ब्रह्म पश्यत् पश्यति जानातीत्यर्थः। कीदृशं तत् गुहा गुहायां रहःस्थाने निहितं

स्थापितं दुर्ज्ञेयमित्यर्थः । सत् नित्यम् । यत्र ब्रह्मणि विश्वं कार्य्यजातमेकनीडं भवति एकमेव नीडमाश्रयो यस्य तत् अविभक्तमविशेषं कारणमेव भवतीत्यर्थः । तस्मिन् ब्रह्मणि इदं सर्वं भूतजातं समेति च सङ्गच्छते संहारकाले व्येति च निर्गच्छति सर्गकाले । स परमात्मा प्रजासु ओतः प्रोतश्च ऊर्ध्वतन्तुषु पट इव शरीरभावेन ओतः तिर्य्यक्तन्तुषु पट इव शरीरिभावेन प्रोतश्च । कीदृशः विभूः कार्य्यकारणरूपेण विविधं भवतीति विभूः । सर्वं स एवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

प्र तद् वो॑चेदमृतं॒ नु वि॒द्वान् ग॑न्ध॒र्वो धाम॒ विभृ॑तं॒ गुहा॒ सत् । त्रीणि॑ प॒दानि॒ नि॒हि॑ता॒ गुहा॑स्य॒ यस्तानि॒ वेद॒ स पि॒तुः पि॒तास॑त् ॥ ९ ॥

गां वेदवाचं धारयति विचारयतीति गन्धर्वः वेदान्तवेत्ता विद्वान् पण्डितः नु क्षिप्रम् अमृतं शाश्वतम् तत् ब्रह्म प्रवोचेत् प्रब्रूयात् गुहा गुहायां सत् विद्यमानम् धाम स्वरूपं विभृतं विहृतं सर्गस्थितिप्रलयरूपैर्विभक्तम् । किञ्च अस्यामृतस्य त्रीणि पदानि स्वरूपाणि गुहा गुहायां [निहिता] निहितानि । पदानि सर्गस्थितिप्रलयाः वेदाः काला वा ब्रह्मान्तर्यामिविज्ञानात्मानो वा । किञ्च यः तानि पदानि वेद जानाति स पितुः ब्रह्मणोऽपि पिता परमात्मा असत् भवति परं ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

स नो॒ बन्धु॑र्जनि॒ता स वि॑धा॒ता धामा॑नि॒ वेद॒ भुव॑नानि॒ विश्वा॑ । यत्र॑ दे॒वा अ॒मृत॑मानशा॒नास्तृ॒तीये॒ धाम॑न्न॒ध्यैर॑यन्त ॥ १० ॥

स परमात्मा नोऽस्माकं बन्धुः 'बन्धुवन्मान्यः जनिता जनयिता जनिता मन्त्र इति [पा० ६, ४, ५३] णिचो लोपः स च विधाता धारयिता । सः विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि धामानि स्थानानि च वेद । देवा अग्न्यादयः तृतीये धामन् धामनि स्थाने स्वर्गरूपे अध्यैरयन्त स्वेच्छया वर्त्तन्ते । कीदृशा देवाः अमृतं मोक्षप्रापकं ज्ञानं यत्र ब्रह्माणि आनशानाः व्याप्नुवानाः अश्नुवते आनशानाः बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७६] अशेर्ह्वादित्वेन द्वित्वे शानचि अभ्यासस्य नुगागमः । ब्रह्मनिष्ठं ज्ञानं प्राप्ताः सन्तः स्वर्गे देवा मोदन्त इति भावः ॥ १० ॥

परी॒त्य॑ भू॒तानि॑ प॒रीत्य॑ लो॒कान् प॒रीत्य॒ सर्वाः॑ प्र॒दिशो॒ दिश॑श्च । उप॒स्थाय॑ प्रथम॒जा-मृ॒तस्या॒त्मना॒त्मान॑म॒भि सं वि॑वेश ॥ ११ ॥

इदानीं सर्वभूतेष्वहमस्मि सर्वाणि भूतानि मयीति ज्ञानवतः सर्वमेधयाजिनो मुक्तिरुच्यते । किञ्च सर्वमेधग्रहोऽपि न ज्ञानं प्रधानम् ब्रह्मज्ञानवतो यजमानस्याग्निहोत्रादयोऽपि यज्ञाः सर्वमेधा एवेत्याह परीत्य भूतानीति कण्डिकाभ्याम् ॥ एवं ज्ञानवान् सर्वमेधयाजी आत्मना जीवरूपेण ऋतस्य यज्ञस्यात्मानं यज्ञाधिष्ठातारं परमात्मानमभिसंविवेश प्रविशति ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः । किं कृत्वा भूतानि परीत्य सर्वभूतानि ब्रह्मत्वेन विज्ञाय । लोकान् भूरादीन् परीत्य ब्रह्मरूपान् ज्ञात्वा । सर्वाः प्रदिशः विदिशः दिशश्च परीत्य तद्रूपा ज्ञात्वा । प्रथमजां प्रथमोत्पन्नां त्रयीरूपां वाचमुपस्थाय संसेव्य यज्ञादि कृत्वेत्यर्थः अपिहि तस्मात् पुरुषाद् ब्रह्मैव पूर्वमसृज्यतेति श्रुतिः प्रथमजा वाक् वेदरूपा ॥ ११ ॥

परि द्यावापृथिवी सद्य इत्वा परि लोकान् परि दिशः परि स्वः । ऋतस्य तन्तुं विततं विचृत्य तदपश्यत्तदभवत्तदासीत् ॥ १२ ॥

परीत्युपसर्ग इत्वेत्यनेन सम्बध्यते । सर्वमेधयाजी तत् ब्रह्म अपश्यत् पश्यति तत् अभवत् भवति तत् आसीत् वस्तुगत्या तदेवास्ति । अज्ञाननिवृत्तिरेव दर्शनं भवनञ्चेति भावः । किं कृत्वा द्यावापृथिवी सद्यः परि इत्वा परीत्य तद्रूपेण ज्ञात्वा लोकान् परीत्य दिशः परीत्य स्वरादित्यं च परीत्य । गुह्यं वस्तु पुनः पुनः कथितं चित्तमारोहतीति पुनरुक्तिः । ऋतस्य यज्ञस्य तन्तुमितिकर्त्तव्यतां विततं प्रसारितं यथा तथा विचृत्य समाप्य यज्ञं कृत्वेत्यर्थः । तदेव सन्तस्तदु तद्भवामेति श्रुतेः ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेश्च ब्रह्मरूपस्य जीवस्याज्ञाननिवृत्तिरेव ब्रह्मप्राप्तिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् । सनिं मेधामयासिषꣳ स्वाहा ॥ १३ ॥

इत उत्तरमन्त्रत्रये मेधा याच्यते चतुर्थ्यां श्रीर्याच्यते । प्रथमा गायत्री लिङ्गोक्तदेवता । अग्निं सनिं द्रव्यदानं मेधां बुद्धिं च अयासिषं याचे द्विकर्मकः । कीदृशमग्निम् सदसः यज्ञगृहस्य पतिं पालकम् अद्भुतमचिन्त्यशक्तिम् इन्द्रस्य प्रियं मित्रम् काम्यं कामनीयं धनमेधार्थिभिः ॥ १३ ॥

यां मेधां देवगणाः पितरश्चोपासते । तया मामद्य मेधयाग्ने मेधाविनं कुरु स्वाहा ॥ १४ ॥

अनुष्टुप्। हे अग्ने ! तया मेधया अद्य मां मेधाविनं बुद्धि-युक्तं कुरु। स्वाहा सुहुतमस्तु। अस्मायामेधास्रजो विनिरिति [पा० ५, २, १२१] विनिप्रत्ययः मेधास्यास्ति मेधावी तम्। तया कया देवगणाः देवसमूहाः पितरश्च यां मेधामुपासते पूजयन्ति। देवपितृमान्या बुद्धिरस्माकमस्त्वित्यर्थः॥ १४॥

मे॒धां मे॒ वरु॑णो ददातु मे॒धाम॒ग्निः प्र॒जाप॑तिः। मे॒धामिन्द्र॑श्च वा॒युश्च॑ मे॒धां धा॒ता द॑दातु मे॒ स्वाहा॑॥ १५॥

लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप्। वरुणो मे मह्यं मेधां ददातु अग्निः प्रजापतिश्च मे मेधां ददातु इन्द्रः वायुश्च मेधां ददातु धाता मे मेधां ददातु स्वाहा सुहुतमस्तु॥ १५॥

इ॒दं मे॒ ब्रह्म॑ च क्ष॒त्रं च॒ोभे श्रिय॑मश्नु॒ताम्। मयि॑ दे॒वा द॑धतु॒ श्रिय॑मुत्त॒मां तस्यै॑ ते॒ स्वाहा॑॥ १६॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां द्वात्रिंशोऽध्यायः॥ ३२॥

मन्त्रोक्तदेवतानुष्टुप्। श्रीकामोऽनया श्रियं याचते। ब्रह्म ब्राह्मणजातिः क्षत्रं क्षत्रियजातिः इदमिमे उभे ब्रह्मक्षत्रे मे मम श्रियमश्नुताम्। देवाः मयि उत्तमां श्रियं दधतु स्थापयन्तु। तस्यै प्रसिद्धायै ते तुभ्यं श्रियै स्वाहा सुहुतमस्तु। चौ समुच्चयार्थौ। श्रीमेधे विना यज्ञाविदेस्ते प्रार्थ्येते॥ १६॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।
सार्वमेधिकमन्त्रोक्तिर्द्वात्रिंशोऽध्याय ईरितः॥ ३२॥

अथ त्रिंशोऽध्याय: ।

अस्याजरासो दमामरित्रा अर्चद्धूमासो अग्नय: पावकाः । श्वितीचय: श्वात्रासो भुरण्यवो वनर्षदो वायवो न सोमा: ॥ १ ॥

सर्वमेधेऽग्निष्टोमसंस्थेऽग्निष्टुत्संज्ञे प्रथमेऽहनि अस्याजराम इत्याद्या मन्त्रो अग्ने इत्यन्ता: सप्तदश ऋचोऽग्निदेवत्या: पुरोरुचो भवन्ति । पुरोरुक्शब्देन ऋग्रूपा ग्रहणमन्त्रा उच्यन्ते न यजूरूपा: ऋग्वि पुरोरुगिति श्रुते: । उक्थ्यमहावैश्वदेवयाज्ञीवतहारियोजनेषु यजूरूपे ग्रहणमन्त्रे सत्यपि तं वा अपुरोरुकं गृह्णातीति श्रुतेस्तत्र न दोष: अत एवाग्नेयीभिर्ऋग्भिर्च एव निवर्त्यन्ते नोपयामादीनि ॥ आद्ये द्वे ऐन्द्रवायवग्रहस्य पुरोरुचौ । वत्सप्रोदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् आ वायवित्यस्या: [७, ८] स्थाने । अस्य यजमानस्य अग्नय: ईदृशा: सन्तु । कीदृशा: अजरास: नास्ति जरा येषां ते अजरा: वार्द्धक्यहीना: । दमां गृहाणामरित्रा: रक्षका: नावामिव केनिपाता: अरिभ्य: चायन्तेऽरित्रा: यद्वा दमानां दमनीयानां रक्षसामरित्रा: तारका: विभक्तेर्लुङभावात्सवर्णदीर्घ: । अर्चद्धूमास: अर्चन् अर्चनीय: पूजनीयो धूमो धूमोपलक्षिता ज्वाला येषां तेऽर्चद्धूमा: । पावका: शोधका: । श्वितीचय: श्वितिं श्वेतवर्णं चिन्वन्ति श्वितिचय: चिनोते: क्विप् अनित्यमागमशासनमिति तुगभाव: श्वितिशब्दस्य छान्दसो दीर्घ: श्वेतत्वमुज्ज्वलत्वं यजमानस्य वर्धयन्त: । श्वात्रास:. श्वात्रशब्द: क्षिप्रवाचक: श्वात्रा: क्षिप्रफलप्रदा: । भुरण्यव: भरणकर्त्तार: । वनर्षद: वनसद: वने काष्ठे सीदन्तीति वनसद: वनसदोऽवेटो

रेफेणेति [३, ३, ११] प्रातिशाख्यसूत्रेण रेफागमः । वायवो न वायव इव दीपयितारः । सोमा इव यजमानेष्टदाः ॥ १ ॥

हर॑यो धूमके॑तवो वात॑जूता उप॒ द्यवि॑ । यत॑न्ते॒ वृथ॑ग॒ग्नय॑: ॥ २ ॥

गायत्री विश्वरूपदृष्टा इन्द्रवायू इत्यस्याः [७, ८] स्थाने । अग्नयः पृथक् पृथक् नानाप्रकारेण द्यवि स्वर्गे उपयतन्ते स्वर्गं गन्तुं यत्नं कुर्वन्ति । कीदृशाः हरयः हरितवर्णाः । धूमकेतवः धूम एव केतुर्ज्ञापको येषां ते यत्र धूमस्तत्राग्निरिति व्याप्तेः । वातजूताः वातेन जूतं गमनं प्रसारो येषां ते ॥ आ वायो इन्द्रवायू इमे [७, ७—८] अनयोः स्थाने एते द्वे उक्ते ॥ २ ॥

यजा॑ नो मि॒त्रावरु॑णा यजा॑ दे॒वाँ२॥ ऋ॒तं बृ॒हत् । अग्ने॒ यक्षि॒ स्वं दम॑म् ॥ ३ ॥

गायत्री गोतमदृष्टा मैत्रावरुणस्य पुरोरुक् अयं वामित्यस्याः [७, ९] स्थाने । हे अग्ने ! नोऽस्माकं मित्रावरुणा यज । यज देवान् । यज बृहत् महत् ऋतं यज्ञम् । स्वं दमं गृहं यक्षि यज ॥ ३ ॥

यु॒क्ष्वा हि दे॑वहूत॒माँ२॥ अश्वाँ॑ ॥ अग्ने॑ र॒थीरि॑व । नि होता॑ पू॒र्व्यः स॑दः ॥ ४ ॥

आश्विनग्रहस्य पुरोरुक् या वां कशेत्यस्याः स्थाने [७, ११] व्याख्यातेयम् [१३, ३७] ॥ ४ ॥

द्वे विरू॑पे चरत॒: स्वर्थे॑ अ॒न्यान्या॑ व॒त्समुप॑-

धापयेते। हरि॑र॒न्यस्यां॒ भव॑ति स्व॒धावा॑ञ्छु॒क्रो अ॒न्यस्यां॑ ददृशे सु॒वर्चाः॑ ॥ ५ ॥

शुक्रग्रहपुरोरुक् कुत्सदृष्टा त्रिष्टुप् तं प्रत्नथेत्यस्याः [७, १२] स्थाने। द्वे रात्र्यहनी चरतः निरन्तरं प्रवर्तेते। कीदृशे विरूपे विविधं रूपं ययोस्ते कृष्णा रात्रिः शुक्लमहः। स्वर्थे शोभनोऽर्थो ययोस्ते कल्याणप्रयोजने। अन्यान्या अन्या च अन्या च वत्समुपधापयेते क्षीरं पाययतः अन्या एका रात्रिः वत्समग्निमुपधापयते रात्रावग्निदेवत्यमग्निहोत्रम् अन्या दिवसरूपा वत्समादित्यमुपधापयते अह्नि सूर्यदेवत्यमग्निहोत्रम्। किञ्च तदेवाह अन्यस्यां रात्रौ हरिः हरितवर्णोऽग्निः स्वधावान् अन्नवान् भवति अन्यस्यामहनि शुक्रः शुक्लः आदित्यः सुवर्चाः शोभनतेजाः ददृशे दृश्यते। यद्वा द्वे द्यावापृथिव्यौ अग्निर्भूमौ स्वधावान् रविर्दिवि सुवर्चाः दृश्यते ॥ ५ ॥

अ॒यमि॒ह प्र॑थ॒मो धा॑यि धा॒तृभि॒र्होता॒ यजि॑ष्ठो अध्व॒रेष्वीड्यः॑। यमप्न॑वा॒नो भृग॑वो विरु॒रुचुर्वने॑षु चि॒त्रं॑ वि॒भ्वं॑ वि॒शे वि॑शे ॥ ६ ॥

मन्थिग्रहपुरोरुक् अयं वेन इत्यस्याः [७, १६] स्थाने। व्याख्याता [३, १५] ॥ ६ ॥

त्रीणि॑ श॒ता त्री स॒हस्रा॑ण्य॒ग्निं त्रि॒ꣳशच्च॑ दे॒वा नव॑ चासपर्यन्। औक्ष॑न् घृ॒तैरस्तृ॑णन् ब॒र्हिर॑स्मा॒ आदिद्धोता॑रं॒ न्यसादयन्त ॥ ७ ॥

विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुप् विश्वदेवदेवतस्याग्रयणग्रहस्य पुरोरुक् ये देवास इति [७, १९] स्थाने। त्रीणि शता त्रीणि

शतानि त्रीणि सहस्राणि त्रिंशत् नव च देवाः यथा ३३३९। एते वस्वादिगणा देवा अग्निमसपर्यन् परिचरन्ति सपर्यतिः परिचरणकर्मा। यद्वागमोक्ता देवाः नवैवाङ्गास्त्रिवृद्धाः स्युर्देवानां दशकैर्गणैः ते ब्रह्मविष्णुरुद्राणां शक्तीनां वर्णभेदत इति ते च ३३३ ३३३ ३३३ एतावन्तो भवन्ति। कथं परिचरन्ति तदाह ते घृतैरग्निमौक्षन् असिञ्चयन् उक्ष सेचने लुङ् अस्मै अग्नये बर्हिरस्तृणन् आच्छादयन् आत् इत् अनन्तरमेव होतारं कृत्वा होत्रे कर्मणि न्यसादयन्त नियुक्तवन्तः। घृतसेचनबर्हिःस्तरणहोतृवरणमेवाग्निपरिचर्येति भावः ॥ ७ ॥

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ जातमग्निम्। कविᳬ सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ॥ ८ ॥

प्रकृतिवदेव ध्रुवग्रहपुरोरुक्। व्याख्याता [७, २४] ॥ ८ ॥

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद् द्रविणस्युर्विपन्यया। समिद्धः शुक्र आहुतः ॥ ९ ॥

गायत्री भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्नग्रहपुरोरुक् इन्द्राग्नी आगतमित्यस्याः [७, ३१] स्थाने। अग्निर्वृत्राणि पापानि जङ्घनत् अत्यर्थं हन्ति यङ्लुगन्तम्। कया विपन्यया पनतिरर्चतिकर्मा विविधया पूजया पापं हन्ति। कीदृशोऽग्निः द्रविणस्युः द्रविणो धनमिच्छति द्रविणस्यति सुप आत्मनः क्यच् क्यच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०] क्यजन्तादुप्रत्ययः हविर्लक्षणं धनमिच्छन्। समिद्धः दीप्तः। शुक्रः शुद्धः। आहुतः निमन्त्रितः ॥ ९ ॥

विश्वे॑भिः सो॒म्यं मध्वग्न॒ इन्द्रे॑ण वा॒युना॑ । पिबा॑ मि॒त्रस्य॒ धाम॑भिः ॥ १० ॥

गायत्री मेधातिथिदृष्टा वैश्वदेवग्रहपुरोरुक् ओमासश्चर्षणीत्यस्याः [७, ३३] स्थाने । हे अग्ने ! विश्वेभिः विश्वैर्देवैः इन्द्रेण वायुना च सह सोम्यं सोममयं मधु पिब । कीदृशस्त्वं मित्रस्य धामभिः नामभिः स्तुत इति शेषः त्वमग्ने वरुणो जायसे यस्त्वं मित्रो भवसि दस्र ईड्यः इति श्रुतेः ॥ १० ॥

आ यदि॒षे नृ॒पतिं॒ तेज॒ आन॒ट् शुचि॒ रेतो॒ निषि॑क्तं॒ द्यौर॒भीके॑ । अ॒ग्निः शर्ध॑मनव॒द्यं युवा॑नꣳ स्वा॒ध्यं॑ जनयत् सू॒दय॑च्च ॥ ११ ॥

त्रिष्टुप् पराशरदृष्टा मरुत्वतीयग्रहपुरोरुक् इन्द्र मरुत्व इत्यस्याः [७, ३५] स्थाने । आ उपसर्गः आनडित्यनेन सम्बध्यते यत् यदा तेजः तेजसा हेतुभूतं हविर्नृपतिं नुर्यजमानस्य पालकमग्निमानट् अश्नुते व्याप्नोति यदाऽग्नौ हविर्हूयत इत्यर्थः तदा अग्निः रेतो जगद्बीजभूतं जलम् द्यौरभीके प्रथमा षष्ठ्यर्थे दिवः समीपेऽन्तरिक्षे [जनयत्] जनयति मेघरूपेण च पुरः सूदयत् सूदयति क्षरति वृष्टिद्वारेण षुद क्षरणे । कीदृशं तेजः इषे वृष्ट्यै निषिक्तं देवतोद्देशेनाग्नौ सिक्तं हुतम् । शुचि मन्त्रसंस्कृतम् । कीदृशं रेतः शर्धं बलहेतुभूतम् अनवद्यं निर्दोषम् अवद्यपण्यवर्य्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेष्विति [पा० ३, १, १०१] गर्ह्यार्थेऽवद्यमिति निपातः न अवद्यमनवद्यमगर्ह्यम् प्रशस्यम् । युवानं युवतुल्यं परिपक्वरसं दृढमित्यर्थः । स्वाध्यं सुष्ठु आ समन्तात् ध्यायते चिन्त्यत इति स्वाध्यं चिन्तनीयम् सर्वो

वृष्टिमिच्छति। हविषा तर्पितोऽग्निरष्टमासैर्जलं निष्पाद्य वर्षासु वर्षतीत्यर्थः। व्यवहितपदो मन्त्रः॥ ११॥

अग्ने शर्ध महते सौभगाय तव द्युम्नान्युत्तमानि सन्तु। सं जास्पत्यꣳ सुयममाकृणुष्व शत्रूयतामभितिष्ठा महाꣳसि॥ १२॥

त्रिष्टुप् विश्ववाराद्दृष्टा द्वितीयमरुत्वतीयपुरोरुक् मरुत्वन्तं वृषभमित्यस्याः [७, ३६] स्थाने। हे अग्ने! त्वं शर्ध उत्सहस्व बलमाविष्कुरु किमर्थं महते सौभगाय महत्सौभाग्यं लोकस्थितिः। उद्यच्छतस्तव द्युम्नानि उत्तमानि उत्कृष्टानि सन्तु द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति [निरु० ५, ५] यास्कः हविर्लक्षणान्यन्नानि यशांसि वा सन्तु। किञ्च जास्पत्यं जायापत्यमित्यर्थे जास्पत्यमिति निपातः जायापत्यं पत्नीयजमानरूपं सुयमं सुनियमं जितेन्द्रियमन्योन्याबद्धरागं समाकृणुष्व कुरु सुष्ठु यम्यते सुयमम् ईषद्दुःसुष्विति [पा० ३, ३, १२६] खल्प्रत्ययः। किञ्च शत्रूयतां शत्रुत्वमिच्छतां महांसि तेजांसि अभितिष्ठ आक्रमस्व अभिभव॥ १२॥

त्वाꣳ हि मन्द्रतममर्कशोकैर्ववृमहे महि नः श्रोष्यग्ने। इन्द्रं न त्वा शवसा देवता वायुं पृणन्ति राधसा नृतमाः॥ १३॥

त्रिष्टुब्भरद्वाजदृष्टा माहेन्द्रग्रहपुरोरुक् इन्द्रो नृवदित्यस्याः [७, ३९] स्थाने हे अग्ने! वयं त्वां ववृमहे वृतवन्तः कीदृशं त्वां मन्द्रतममतिगम्भीरम् कैः अर्कशोकैः अर्कवत् शोचन्तेऽर्कशोका मन्त्रास्तैः अविप्लुतब्रह्मचर्यैर्यथोक्तमधीता मन्त्रा अर्कवद्दीप्ताः स्युरिति भावः। हि यस्मात्

नोऽस्माकं महि महत् स्तोत्रं त्वं श्रोषि शृणोषि विकरणव्यत्ययः। किञ्च नृतमाः मनुष्यश्रेष्ठाः देवता देवतां त्वा त्वां राधसा हवीरूपेणान्नेन पृणन्ति पूरयन्ति देवताशब्दात् सुपो लुक्। कीदृशं त्वां शवसा बलेन इन्द्रं न इन्द्रमिव वायुमिव च स्थितम् न इवार्थे उभयोः सम्बध्यते ॥ १३ ॥

त्वे अग्ने स्वाहुत प्रियासः सन्तु सूरयः। यन्तारो ये मघवानो जनानामूर्वान् दयन्त गोनाम् ॥ १४ ॥

हे बृहत्यौ आदित्यग्रहपुरोरुचौ आद्या वसिष्ठदृष्टा अन्या प्रस्कण्वदृष्टा कदाचन स्तरीरसि कदाचन प्रयुक्षसीत्यनयोः [८, २, ३] स्थाने। सुष्ठु हूयते स्वाहुतः हे स्वाहुत ! हेऽग्ने ! जनानां मध्ये ये जनाः गोनां गवां सम्बन्धिभिर्दुग्धदधिघृतैः सह ऊर्वान् अन्नविशेषान् पुरोडाशादीन् दयन्त ददति दय दानगतिहिंसादानेषु लङ् अडभाव आर्षः। ते सूरयः पण्डिताः त्वे तव प्रियासः सन्तु। कीदृशास्ते यन्तारः निगृहीतेन्द्रियाः। मघवानः धनवन्तः। गोनामित्यत्र गोः पादान्तः इति [पा॰ ७, १, ५७] नुडागमः ॥ १४ ॥

श्रुधि श्रुत्कर्ण वह्निभिर्देवैरग्ने सयावभिः। आसीदन्तु बर्हिषि मित्रो अर्यमा प्रातर्यावाणो अध्वरम् ॥ १५ ॥

शृणुतः इति श्रुतौ अर्थिवचःश्रोतारौ कर्णौ यस्य स श्रुत्कर्णः हे श्रुत्कर्ण ! देवैः सह त्वमध्वरं यज्ञं श्रुधि शृणु। कीदृशैर्देवैः वह्निभिः हवींषि वहन्ति ते वह्नयः तैः। सयावभिः सह यान्ति ते सयावानः तैः। किञ्च मित्रः अर्यमा प्रातर्या-

वागस्य देवाः बर्हिषि आसीदन्तु उपविशन्तु प्रातर्यान्ति हविः प्राप्नुवन्ति ते प्रातःसवने येषां हविःप्राप्तिस्ते ॥ १५ ॥

विश्वेषामदितिर्यज्ञियानां विश्वेषामतिथिर्मानुषाणाम्। अग्निर्देवानामव आवृणानः सुमृडीको भवतु जातवेदाः ॥ १६ ॥

त्रिष्टुब्गोतमदृष्टादित्यग्रहदधिग्रयणी विनियुक्ता यज्ञो देवानामित्यस्याः [८, ४] स्थाने। अग्निः ईदृशो भवतु। कीदृशः विश्वेषां सर्वेषां देवानां मध्ये अदितिः नास्ति दितिः खण्डनं यस्य अदीनः कीदृशानां देवानाम् यज्ञियानां यज्ञार्हाणाम्। तथा विश्वेषां सर्वेषां मानुषाणां नराणामतिथिः पूज्यः देवानामवो हविर्लक्षणमन्नमावृणानः समर्पयन्। सुमृडीकः शोभनं मृडीकं सुखं यस्मात् सुखकारी। जातवेदाः जातप्रज्ञानः ॥ १६ ॥

महो अग्नेः समिधानस्य शर्मण्यनागा मित्रे वरुणे स्वस्तये। श्रेष्ठे स्याम सवितुः सवीमनि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ १७ ॥

लुशोधानाकदृष्टा त्रिष्टुप् सवितृग्रहपुरोरुक् वाममद्येत्यस्याः [८, ६] स्थाने। देवानां तत् अवः अन्नं हविर्लक्षणमद्य वयं वृणीमहे संस्कुर्मः क्व सति सवितुः सूर्यस्य सवीमनि सति आज्ञायां सत्याम् देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्युक्तेः सवीमा प्रसवोऽनुज्ञेति कोशः। कीदृशे सवीमनि श्रेष्ठे अन्यदेवाज्ञातः सूर्याज्ञोत्कृष्टा। तत् किम् येनान्नेन वयं स्वस्तये

स्वस्तिमन्तो भवेम। कीदृशा वयम् अग्नेः शर्मणि शरणे आश्रये मित्रे वरुणे च अनागाः अनागसः सुपां सुप इति [पा० ७, १, ३९ वा० १] जसः सुः अग्निमित्रवरुणेष्वपराधरहिताः। कीदृशस्याग्नेः महः पूज्यस्य मह्यते पूज्यते मट् तस्य मह पूजायां क्विप् समिधानस्य दीप्यमानस्य ॥ १७ ॥

आपश्चित् पिप्यु स्तर्य्यो न गावो नक्षन्नृतं जरितारस्त इन्द्र। याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छा त्वꣳ हि धीभिर्दयसे वि वाजान् ॥१८॥

इन्द्रस्तुदुक्थ्यो द्वितीयमहर्भवति तस्यैन्द्रा ग्रहा भवन्त्यैन्द्र्यः पुरोरुचः सर्वमैन्द्रमसदिति सर्वमेधे श्रुतिः [१३, ७, १, ४]। ततः इन्द्रस्तुत्संज्ञे उकथ्यसंस्थे सर्वमेधस्य द्वितीयेऽहनि आपश्चिदित्यादि इमां त इत्यन्ता द्वादश ऋचः तं प्रतवथा अयं वेनः महां इन्द्रः कदाचन स्तरीः कदाचन प्रयुच्छसीति पञ्च प्रतीकोक्ताः एवं सप्तदशैन्द्रदेवत्याः ऐन्द्रवायववादिसावित्रान्तानां ग्रहाणां ग्रहणमन्त्राः ॥ वशिष्ठदृष्टा त्रिष्टुप् ऐन्द्रवायवस्य पुरोरुक् आ वायो इत्यस्याः [७, ७] स्थाने। हे इन्द्र ! जरितारः स्तोतारः ऋत्विजः ते तव ऋतं यज्ञं नक्षन् नक्षन्ति व्याप्नुवन्ति नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा लङि अडभाव आर्षः। आपः चित् आपोऽपि निग्राभ्यारूपाः पिप्युः आप्याययन्ति सोमं वर्धयन्ति ओप्यायी वृद्धौ लिटि प्यायः पी-आदेशः। तत्र दृष्टान्तः स्तर्यो गावः इव स्रावयन्ति सुन्वन्ति याभिः ताः स्तर्यः याभिः सोमः सूयते ता गावो वाचो वेदरूपा इव ता यथा सोममाप्याययन्ति तथापोऽपि। अत एव त्वं नोऽस्मानच्छ अभिमुखं याहि आगच्छ वायुर्न वायुरिव वायुर्यथा नियुतः स्वानश्वानभियाति।

हि यतः त्वं धीभिः बुद्धिभिः कर्मभिर्वा वाजानन्नानि विदयसे विविधं ददासि दय दानादौ अत एवागच्छ ॥ १८ ॥

गाव उपावतावतं मही यज्ञस्य रप्सुदा।
उभा कर्णा हिरण्यया ॥ १९ ॥

तिस्रो गायत्र्यः आद्या पुरुमीढाजमीढदृष्टा ऐन्द्रवायवस्य द्वितीया पुरोरुक् इन्द्रवायू इत्यस्याः [७, ८] स्थाने। गाव उच्यन्ते हे गावः! अवतं कूपं चात्वालरूपं प्रति उपावत उपगच्छत दानार्थम् चात्वालान्तरेण गवां सञ्चरोऽस्ति अवत इति कूपनाम [निघ० ३, २३, ७]। को हेतुरागमने तत्राह मही महत्यौ द्यावापृथिव्यौ यज्ञस्य रप्सुदा रप्सुदे रप्शिति रूपनाम तद्दत्तस्ते रप्सुदे वर्त्तेते। द्यावाभूमी यज्ञस्य शोभां कुरुत इति यूयमुपागच्छत। किञ्च उभा कर्णा भवतीनामुभौ कर्णौ हिरण्ययौ हिरण्मयौ अत एव दानार्थमागच्छतेत्यर्थः ॥ १९ ॥

यदद्य सूर उदितेऽनागा मित्रो अर्यमा।
सुवाति सविता भगः ॥ २० ॥

वसिष्ठदृष्टा मैत्रावरुणपुरोरुक् अयं वामित्यस्याः [७, ९] स्थाने। अद्य सूरे सूर्ये उदिते सति मित्रः अर्यमा सविता भगश्च यत् सुवाति प्रेरयति तत् कर्म कुर्यादिति शेषः। नास्ति आगोऽपराधो यस्य सोऽनागा इति चतुर्णां विशेषणम् ॥ २० ॥

आ सुते सिञ्चत श्रियꣳ रोदस्योरभिश्रियम्। रसा दधीत वृषभम् ॥ तं प्रत्नथा। अयं वेनः ॥ २१ ॥

सुनीतिदृष्टाश्विनपुरोरुक् या वामित्यस्याः [७, ११] स्थाने । रसा नदी रसतेः शब्दकर्मण इति [निरु० ११, २५] यास्कः । रसा नदी वृषभं वर्षितारं सोमं दधीत पुष्णाति दधातेर्लिङ् नदीसमीपे हि सोमोत्पत्तेः । तस्मिन् सोमे सुते अभिषुते सति आसिञ्चत चमसेष्विति शेषः ऋत्विजः प्रति वचनमेतत् । कीदृशं वृषभं रोदस्योः द्यावापृथिव्योः श्रियं श्रीयते श्रीः तम् आश्रयम् सोमस्य जगदाधारत्वात् । अभिश्रियम् अभि सर्वतः श्रीः शोभा यस्य सोऽभिश्रीः तम् ॥ तं प्रत्नथा अयं वेनः इ प्रतीकोक्तौ शुक्रामन्थिनोः प्राकृते [७, १२, १६] पुरोरुचौ ॥ २१ ॥

आ तिष्ठन्तं परि विश्वे अभूषञ्छ्रियो वसानश्चरति स्वरोचिः । महत्तद्वृष्णो असुरस्य नामा विश्वरूपो अमृतानि तस्थौ ॥ २२ ॥

विश्वामित्रदृष्टाग्रयणपुरोरुक् ये देवास इत्यस्याः [७, १९] स्थाने । इन्द्रस्य वृष्टिकर्मोच्यते । विश्वे देवाः आतिष्ठन्तं समन्तात् स्थितमिन्द्रं पर्यभूषन् परिरञ्जितवन्तः । स इन्द्रः चरति सर्वत्र गच्छति । कीदृशः श्रियो वसानः देवानां दीप्तीः आच्छादयन् स्वरोचिः स्वं रोचिर्यस्य सः अनन्याधीनदीप्तिः । किञ्च विश्वं रूपयति निरूपयति विश्वरूपः इन्द्रो यतः अमृतानि जलानि भातस्थौ वृष्टये आस्थितवान् वृष्णः इन्द्रस्य तत् महत् प्रसिद्धं नाम वासवो वृत्रहा इत्यादि । कीदृशस्य वृष्णः असुरस्य असवो विद्यन्ते यस्य सोऽसुरस्तस्य प्राणवतः सावधानस्य प्रज्ञावत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

प्र वो महे मन्दमानायान्धसोऽर्चा विश्वा-

नराय विश्वाभुवे । इन्द्रस्य यस्य सुमखꣳ सहो महि श्रवो नृम्णं च रोदसी सपर्यतः ॥२३॥

सुचीकदृष्टा त्रिष्टुप् ध्रुवग्रहपुरोरुक् मूर्धानमित्यस्याः [७, २४] स्थाने। हे ऋत्विजः! यूयं विश्वानराय विश्वे सर्वे नरा यजमाना यस्य तस्मै प्रार्च प्रार्चत वचनव्यत्ययः इन्द्रं पूजयतेत्यर्थः। कीदृशाय महे महते। वो युष्माकमन्धसः अन्धसा अन्नेन हवीरूपेण मन्दमानाय मोदमानाय। विश्वभुवे विश्वं भवति प्राप्नोति विश्वभूः तस्मै सर्वव्यापिने विश्वा भूर्यस्येति वा विश्वं भवति यस्मादिति वा संहितायां दीर्घः। किञ्च रोदसी द्यावापृथिव्यौ यस्येन्द्रस्य एतान् पदार्थान् सपर्यतः पूजयतः कान् सुमखं शोभनं यज्ञम् सहः बलम् महि महत् श्रवो यशः नृम्णं धनं च। द्यावाभूमी यस्य मखादीनि मानयतस्तं पूजयतेत्यर्थः॥ २३ ॥

बृहन्निदिध्म एषां भूरि शस्तं पृथुः स्वरुः। येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ २४ ॥

त्रिशोकदृष्टा गायत्री ऐन्द्राग्नपुरोरुक् इन्द्राग्नी इत्यस्याः [३, ७१] स्थाने। युवा समर्थः इन्द्रः येषां यजमानानां सखा सहायः एषामिन्द्रः बृहन् इत् महानेव भवति। शस्तं शस्त्रं भूरि बहु। स्वरुः खड्गः पृथुः विशालः। यज्ञबाहुल्यमाशास्यत इत्यर्थः॥ २४ ॥

इन्द्रेहि मत्स्यन्धसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः। महाँ२॥ अभिष्टिरोजसा ॥ २५ ॥

मधुच्छन्दोदृष्टा गायत्री वैश्वदेवपुरोरुक् ओमास इत्यस्याः [७, ३३] स्थाने। इन्द्र आ इहि सोमाङ्गोरेति [पा०

६, १, ८५] परकृम् । हे इन्द्र ! आ इहि आगच्छ आगत्य अन्धसः अन्धसान्नेन हविर्लक्षणेन विश्वेभिः विश्वैः सर्वैः सोमपर्वभिः सोमांशुभिश्च त्वं मत्सि तृप्यस्व मद तृप्तौ शपो लुक् । कीदृशः त्वम् ओजसा तेजसा महान् श्रेष्ठः । अभिष्टिः अभीज्यत इत्यभिष्टिः अभियष्टव्यः पृषोदरादिः ॥ २५ ॥

इन्द्रो॑ वृत्रम॑वृणो॒च्छर्ध॑नीतिः॒ प्र मा॒यिना॑ममिना॒द्वर्प॑णीतिः । अह॒न् व्यं॒समु॒शध॒ग्वने॑ष्वा॒विर्धेना॑ अकृणोद्रा॒म्याणा॑म् ॥ २६ ॥

विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुप् प्रथममरुत्वतीयपुरोरुक् इन्द्र मरुत्व इत्यस्याः [७, ३५] स्थाने । इन्द्रः वृत्रं दैत्यमवृणोत् युद्धाय वृणोति स्म । मायिनां मायिनो दैत्यान् प्रामिणात् हिनस्ति मीञ् हिंसायाम् क्र्यादिः प्वादित्वाद्ध्रस्वः कर्मणि षष्ठी । व्यंसमहन् हन्ति अंस विभागे चुरादिरदन्तः अंसयति विभजति स्वान् परानिति व्यंसो दुष्टः तम् क्व वनेषु वनस्थान् हन्तीत्यर्थः । रमयन्ति देवान् ऋते राम्याः यायजूकाः तेषां धेनाः स्तुतिरूपा वाचः आविः अकृणोत् आविः करोति यजमानाः स्तुवन्तीति देवेषु प्रकटयतीत्यर्थः । कीदृशः इन्द्रः शर्धनीतिः शर्ध इति बलनाम [निघ० २, ९, ७] शर्धे चतुरङ्गे बले नीतिर्यस्य सः । वर्पणीतिः वर्प इति रूपनाम [निघ० ३, ७, ३] वर्पं नानारूपं नयति प्राप्नोति वर्पणीतिः नानारूपधारी । उशधक् उशन्ति कामयन्ते परस्वं ते उशाश्चौरास्तान् दहति उशधक् ॥ २६ ॥

कु॒तस्त्वमि॑न्द्र॒ माहि॑नः॒ सन्नेको॑ यासि सत्पते॒ किं त॑ इ॒त्था । सम्पृ॑च्छसे समरा॒णः

शुभानैर्वोचेस्तन्नो॑ हरिवो यत्ते॑ अस्मे ॥ महाँ २॥ इन्द्रो॒ य ओज॑सा। क॒दा च॒न स्तरी॑रसि। क॒दा च॒न प्रयु॑च्छसि ॥ २७ ॥

अगस्त्यदृष्टा त्रिष्टुप् समस्त्रमरुत्वतीयपुरोरुक् मरुत्वन्त-मित्यस्याः [७, ३६] स्थाने इन्द्रं प्रति मरुद्वाक्यम् हे इन्द्र ! हे सत्पते ! श्रुतिस्मृत्युक्ताचाररताः सन्तः तेषां पते ! पालक ! त्वमेकः सन् कुतो यासि असहायः क्व गच्छसि ? ते तव कित्था गमने को हेतुः ? किं प्रयोजनम् ? था हेतौ च छन्द-सीति [पा० ५, ३, २६] इदमः थाप्रत्ययः एतेतौ रथोरिति [पा० ५, ३, ४] इदम इदादेशः। कोऽत्रस्त्वं माहिनः महितः पूज्यः निष्ठा तस्य नत्वम् धातोर्वृद्धिश्च छान्दसो यद्वा मह उत्सवोऽस्यास्तीति महो एव माहिनः सार्थेऽण् इनण्यनपत्य इति [पा० ६, ४, १६४] टिलोपाभावः। किञ्च समराणः सम्यक् गच्छन् सन् शुभानैः शोभनैः वचनैः त्वं सम्पृच्छसे कतमः पन्था इति लोकान् पृच्छसि एकाकित्वात् शोभन्ते तानि शुभानानि शानचि शपि लुप्ते रूपम् ! सम्पूर्वस्यऽर्त्तेः शानचि शपि लुप्ते समराण इति। हरयोऽश्वा अस्य सन्तीति हरिवान् मतुवसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसीति [पा० ८, ३, १] रुः हे हरिवः इन्द्र ! नोऽस्माकं तत् एकाकिगमन-कारणं वोचेः ब्रूहि यत् यतो हेतोः अस्मे वयं ते तव त्वदीया वयमिति हेतोर्वक्तव्यमित्यर्थः ॥ तिस्रः प्रतीकोक्ताः तत्र महाँ इन्द्र० इत्यस्याः [७, ४०] महेन्द्रग्रहणे विनियोगः कृवदि-त्यस्याः [७, ३८] स्थाने कदाचनेति [८, २—३] द्वयोरा-दित्यग्रहणे विनियोगः ॥ २७ ॥

आ तत्त इन्द्रायवः पनन्ताभि य ऊर्वं गोमन्तं तितृत्सान्। सकृत्स्वं ये पुरुपुत्रां महीᳬ सहस्रधारां बृहतीं दुदुक्षन्॥ २८॥

गौरीवितिदृष्टा त्रिष्टुप् आदित्यग्रहस्य दधिश्रयणे विनियोगः। यज्ञो देवानामित्यस्याः [८, ४] स्वामी। हे इन्द्र! आयवो मनुष्याः ते तव तत् कर्म आपनन्त पूजयन्ति पनतिः पूजाकर्मा लङ् अडभाव आर्षः। ये आयवः ऊर्वमन्नं सोमरूपमभितितृत्सान् अभितितृत्सन्ति तर्दितुं हिंसितुमिच्छन्ति तितृत्सन्ति उतृदिर् हिंसानादरयोः सनन्तः इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९७] अतेरिकारलोपः। सोमं सोतुमिच्छन्तीत्यर्थः। कीदृशमूर्वं गोमन्तं गौरुदकमस्ति यस्मिन् स गोमान् तम् निग्राभ्याख्यजलोदकयुतम् ताभिरेव सोमः सूयते। किञ्च ये मनुष्याः महीं भूमिं दुदुक्षन् दुधुक्षन्ति दोग्धुमिच्छन्ति दुहेः सनन्तात्लट् पूर्ववदिकारलोपः तेऽपि तव कर्म पनन्ति स्तुवन्ति। कीदृशीं महीं सकृत्स्वं सकृदेकवारमेव सूते हिरण्यधान्यादि ददाति सकृत्सूः ताम् पुरुपुत्रां बहुपुत्राम् सर्वे पदार्थाः पृथिवीत उत्पद्यन्ते। सहस्रधारां सहस्रं धारा हिरण्यादयो यस्याः सा ताम् बहुभोगदाम् यद्वा सहस्रमसंख्यं प्राणिजातं धरति सहस्रधारा ताम्। बृहतीं महतीम्। ये विप्राः सोमाभिषवं कुर्वन्ति ये च क्षत्रिया भूमिं दुहन्ति पालयन्ति ददते ते इन्द्रस्य वृत्रवधादिकर्म स्तुवन्ति नान्ये दुर्मेधस इत्यर्थः॥ २८॥

इमां ते धियं प्रभरे महो महीमस्य स्तोत्रे धिषणा यत्त आनजे। तमुत्सुवे च प्रसवे च

सासहिमिन्द्रं देवासः शवसामदन्ननु ॥ २९ ॥

कुत्सदृष्टा जगती साविवपुरोरुक् वाममद्येत्यस्याः [८, ६] स्थाने । हे इन्द्र ! इमां मामकीं धियं बुद्धिं स्तुतिं वा कर्म वा ते तुभ्यं प्रभरे प्रहरे समर्पयामि । कीदृशस्य ते महः महतः पूज्यस्य । कीदृशीं धियं महीं महतीम् यत् यस्मात् अस्य यजमानस्य धिषणा बुद्धिर्वाग्वा स्तोत्रे क्रियमाणे ते तव आनजे त्वां व्यनक्ति कर्मणि षष्ठी अञ्जेर्लिट् नलोपश्छान्दसः । किञ्च देवासः देवाः तमिन्द्रमन्वमदन् अनुमदन्ति स्तुवन्ति छन्दसि परेऽपीति [पा० १, ४, ८१] अनोः परः प्रयोगः । के स्तुवन्ति उत्सवे अभ्युदये प्रसवे गुर्वाद्यनुज्ञायां सत्याम् यद्वा प्रसवे पुत्राद्युत्पत्तिरूपे उत्सवे इन्द्रं स्तुवन्ति । कीदृशमिन्द्रं शवसा बलेन सासहिम् सहते सासहिः शत्रूणामभिभवितारम् ची समुच्चये ॥ इन्द्रस्तुतं शं द्वितीयमहः समाप्तम् ॥ २९ ॥

विभ्राड्बृहत् पिबतु सोम्यं मध्वायुर्दधद्
यज्ञपतावविह्रुतम् । वातजूतो यो अभिरक्षति त्मना प्रजाः पुपोष पुरुधा विराजति ॥३०॥

अथ तृतीयमहः सूर्यस्तुत् । तथा च श्रुतिः [१३, ७, १, ५] सूर्यस्तुदुक्थ्यस्तृतीयमहर्भवति तस्य सौर्या ग्रहा भवन्ति सौर्यः पुरोरुचः सर्वं सौर्यमसदिति । चतुर्दश पुरोरुचस्तिस्रः प्रतीकोक्ताः एवं समदश ऋचः सूर्यस्तुतं शं उक्थ्यसंस्थे सर्वमेधस्य तृतीयेऽहनि ॥ ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्तानां ग्रहाणां पूर्वोक्तक्रमेण यहषमन्त्रा बोध्याः ॥ विभ्राड्दृष्टा जगती ऐन्द्रवायवपुरोरुक् । विविधं भ्राजते विभ्राट् सूर्यः सोम्यं सोमरूपं हविः पिबतु । कीदृशं सोम्यं बृहत् महत् मधु मधुरस्वा

दम् । यः सूर्य्यः त्मना आत्मना प्रजाः अभिरक्षति पालयति पुपोष पुष्णाति च पुरुधा बहुधा विराजति च शोभते । कोदृशः यज्ञपती यजमाने अविह्रुतमखण्डितमायुः दधत् स्थापयन् । वातजूतः वातेन प्रेरितः वातेन प्रेरितं रविमण्डलं भ्रमतीति प्रसिद्धिः ॥ त्मना मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन [पा० ६, ४, १४१] इत्याकारलोपः । ह्वृ कौटिल्ये ह्रु ह्वरेश्छन्दसीति [पा० ७, २, ३१] ह्रु-आदेशः ॥ ३० ॥

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।
दृशे विश्वाय सूर्य्यꣳ स्वाहा ॥ ३१ ॥

ऐन्द्रवायवस्य द्वितीया पुरोरुक् । व्याख्याता [७, ४१] ॥ ३१ ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ२॥
अनु । त्वं वरुण पश्यसि ॥ ३२ ॥

प्रस्कण्वदृष्टा गायत्री मैत्रावरुणपुरोरुक् । सर्वमेधे एष्याकारेणाग्निश्चीयते तद्रूपमात्मानं सम्पाद्य मुक्तिमाप्नोति तदत्र प्रार्थ्यते । हे पावक शोधक ! येन चक्षसा दर्शनेन त्वं भुरण्यन्तमनुपश्यसि क्षिप्रपाती पक्षी भुरण्युः भुरण्युमात्मानं करोति भुरण्यति भुरण्यतीति भुरण्यन् तम् क्विबन्तात् शतृप्रत्ययः । सर्वमेधयाजिनं भुरण्युपक्षिरूपमात्मानं कृत्वा स्वर्गं गच्छन्तं येन चक्षसानुपश्यसीत्यर्थः । तेन चक्षसा जनानस्मानपि भुरण्यतः हे वरुण ! त्वं पश्य वरुणः सूर्य्यः ॥ ३२ ॥

दैव्यावध्वर्यू आगतꣳ रथेन सूर्य्यत्वचा ।
मध्वा यज्ञꣳ समञ्जाथे ॥ तं प्रत्नथा । अयं

वे॒नः। चि॒त्रं दे॒वाना॑म् ॥ ३३ ॥

आश्विनपुरोरुक् गायत्री। देवानामिमौ दैव्यौ हे दैव्या अध्वर्यू अश्विनौ! युवां रथेन आगतमागच्छतम् अपो लुक्। कीदृशेन रथेन सूर्य्यत्वचा सूर्य्यस्येव त्वक् कान्तिर्यस्य तेन। एत्य मध्वा मधुरेण हविषा सोमपुरोडाशदध्यादिना यज्ञं समञ्जाथे युवां संस्नपयतम् बहूनि हवींषि कुरुतमित्यर्थः॥ तं प्रत्नथा [७, १२] अयं वेनः [७, १६] चित्रं देवानाम् [७, ४२] तिस्रः प्रतीकोक्ताः आद्ये द्वे शुक्रमन्थिपुरोरुचौ तृतीयाग्रयणस्य ॥ ३३ ॥

आ न॒ इडा॑भिर्वि॒दथे॑ सुश॒स्ति वि॒श्वान॑रः सवि॒ता दे॒व ए॑तु। अपि॒ यथा॑ युवानो॒ मत्स॑था नो॒ विश्वं॒ जग॑दभिपि॒त्वे म॑नी॒षा ॥३४॥

अगस्त्यदृष्टा त्रिष्टुप् ध्रुवपुरोरुक्। विश्वानरो विश्वनरहितकारी सविता देवः नोऽस्माकं विदथे यज्ञगृहे आ एतु आगच्छतु। कथम् इडाभिः सुशस्ति यथा स्यात् तथा इडाभक्षणेन शोभना शस्तिः शंसनं प्रशंसा यस्यां क्रियायां तथा यथा सर्वे इडां भक्षयन्ति, तथा एत्वित्यर्थः। यद्वा सुशस्ति विभक्तिलोपः। कीदृशे यज्ञगृहे सुशस्ति सुशस्तौ इडाभिः शोभनप्रशंसायुक्ते। एवं सूर्य्यमुक्त्वा देवानाह। हे युवानः! जरारहिता देवाः अपि निश्चितम् अभिपित्वे अभिपतने आगमनकाले यथा येन प्रकारेण यूयं मत्सथ मद तृप्तौ तृप्यथ तथा नोऽस्माकं विश्वं सर्वं जगत् जङ्गमं पुत्रगवादिकं मनीषा मनीषया बुद्ध्या मत्सथ अन्तर्भूतण्यर्थः तर्पयत यथा भवद्भिस्तृप्तिः क्रियते तथास्मत्पुत्रादयस्तर्पणीया इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

यद॒द्य कच्च॑ वृत्रहन्नु॒दगा॑ अ॒भि सू॑र्य्य। सर्व॒ँ तदि॑न्द्र ते॒ वशे॑ ॥ ३५ ॥

श्रुतकक्षसुकक्षदृष्टा गायत्री ऐन्द्राग्नपुरोरुक्। वृत्रो मेघे रिपौ ध्वान्ते दानवे वासवे गिराविति कोशात् वृत्रमन्धकारं शार्वरं हन्ति वृत्रहा रविः। हे वृत्रहन्! हे सूर्य्य! हे इन्द्र! ऐश्वर्य्ययुक्त! अद्य यत् कच्च यत्र कुत्रचित् त्वमभि उदगाः अभ्युदेषि तत्सर्वं ते तव वशेऽस्तीति शेषः। यद्वा उदगाः अत्र पुरुषव्यत्ययः यत्किञ्चित्प्राणिजातमुदेति तत्सर्वं तव वशे सर्वस्येशिता त्वमेवेत्यर्थः॥ ३५ ॥

त॒रणि॑र्वि॒श्वद॑र्शतो ज्यो॒तिष्कृ॑दसि सूर्य्य। विश्व॒माभा॑सि रोच॒नम् ॥ ३६ ॥

प्रस्कण्वदृष्टा गायत्री वैश्वदेवपुरोरुक्। हे सूर्य्य! त्वं ज्योतिष्कृत् तेजसः कर्त्तासि विश्वमाभासि प्रकाशयसि च अग्निविद्युन्नक्षत्रचन्द्रग्रहतारकादिषु त्वदीयं तेज इत्यर्थः। कीदृशं विश्वं रोचनं दीप्यमानं त्वत्प्रकाशेनेति भावः। कीदृशस्त्वम् तरणिः तरत्यतिक्रामति नभोवर्त्मेति तरणिः अर्त्तिसृधृ-विदृभ्योऽनिरिति [उणा० २, ९८] तरतेरनिप्रत्ययः। विश्वदर्शतः विश्वस्य दर्शतो दर्शनीयः दृशेरतच्॥ ३६ ॥

तत् सूर्य्य॑स्य देव॒त्वं तन्म॑हि॒त्वं म॒ध्या कर्त्तो॒र्वित॑त॒ँ सं ज॑भार। य॒देदयु॑क्त ह॒रितः॑ स॒धस्था॒दाद्रात्री॒ वास॑स्तनुते सि॒मस्मै॑ ॥ ३७ ॥

कुत्सदृष्टे द्वे त्रिष्टुभौ मरुत्वतीययोः पुरोरुचौ। सूर्य्यस्य तत् देवत्वं देवतानुभावः तच्च महित्वं महाभाग्यमैश्वर्य्यम् तत् किम् कर्त्तोः ईश्वरे तोसुन्कसुनाविति [पा० ३, ४, १३]

करोतेस्तोसुन्प्रत्ययः कार्य्यश्रेष्ठस्य जगद्रूपस्य मध्या मध्ये विततं विस्तारितमंशुजालं संजभार संजहार संहरते न ह्यन्य एतादृशमंशुजालं प्रसारयितुं संहर्तुं वा शक्नोतीत्यर्थः। किञ्च यदा इत् यदैव हरितः हरितवर्णानश्मीनयुक्त युङ्क्ते आत्मनि आरोपयति सधस्थात् सह तिष्ठन्त्यंशवो यत्र तत् सधस्थं व्योममण्डलम् सध मादस्थयोश्छन्दसीति [पा० ६, ३, १६] सहस्य सधादेशः सन्ध्याकाले पीतवर्णानंशून् यदा व्योममण्डलात् स्वस्मिन् योजयति। आत् अनन्तरमेव रात्री निशा सिमस्मै वासः तनुते सर्वं वस्तु तमसाच्छादयतीत्यर्थः सूर्य्यास्तादनन्तरं रात्रिसद्भावात्। सिमशब्दः सर्वपर्य्यायः॥ ३७॥

तन्मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्याभि॒चक्षे॒ सूर्य्यो॑ रू॒पं कृ॑णुते॒ द्योरु॒पस्थे॑। अ॒न॒न्तम॒न्यद्रु॒शद॑स्य॒ पाजः॑ कृ॒ष्णम॒न्यद्ध॒रितः॒ सम्भ॑रन्ति॥ ३८॥

सूर्य्यो द्योः द्युलोकस्योपस्थे उत्सङ्गे मित्रस्य वरुणस्य च तद्रूपं कृणुते कुरुते येन रूपेण जनानभिचक्षे अभिचष्टे पश्यति मित्ररूपेण सुकृतिनोऽनुगृह्णाति वरुणरूपेण दुष्कृतिनो निगृह्णातीत्यर्थः। अस्य सूर्य्यस्य अन्यत् एकं पाजो रूपमनन्तम् कालतो देशतश्चापरिच्छेद्यम् रुशत् शुक्लं दीप्यमानं विज्ञानघनानन्दं ब्रह्मैव। अन्यत् कृष्णं द्वैतलक्षणं रूपं हरितः दिशः इन्द्रियवृत्तयो वा सम्भरन्ति धारयन्ति। इन्द्रियग्राह्यं द्वैतरूपमेकम् एकं शुद्धं चैतन्यमद्वैतमिति द्वे रूपे सूर्य्यस्य सगुणनिर्गुणं ब्रह्म सूर्य्य एवेत्यर्थः॥ पाज इति बलनाम [निघ० २, २] इह रूपमुच्यते। रोचत इति रुशत् औणादिकोऽति प्रत्यये चकारस्य शकारो गुणाभावश्च निपा-

त्यते यद्वा वृश हिंसायाम् वृश्चर्थे वर्त्तमानादस्मात्लट: शतरि वृशदिति रूपम् ॥ ३८ ॥

बण्महाँ२॥ असि सूर्य्य बडादित्य महाँ२॥ असि। महस्ते सतो महिमा पनस्यतेऽद्धा देव महाँ२॥ असि ॥ ३९ ॥

जमदग्निदृष्टे द्वे बृहतीसतोबृहत्यौ। आद्या माहेन्द्र-पुरोरुक्। बडित्यव्ययं सत्यार्थम्। हे सूर्य्य! सुवति प्रेर-यति कार्य्येषु जगदिति सूर्य्य: राजसूयसूर्य्येत्यादिना [पा० ३, १, ११४] क्यवन्तो निपात:। वट् सत्यं त्वं महान् असि श्रेष्ठोऽसि। आदत्ते ऽंशूनित्यादित्य: हे आदित्य! वट् त्वं महानसि। किञ्च मह: महत: सत: नित्यस्य ते तव महिमा पनस्यते लोकै: स्तूयते। हे देव! दीप्यमान! अद्धा सत्यं त्वं महानसि अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति [निरु० १०, ४२] पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ३९ ॥

बट्सूर्य्य श्रवसा महाँ२॥ असि सत्रा देव महाँ२॥ असि। मह्ना देवानामसुर्य्य: पुरोहितो विभु ज्योतिरदाभ्यम् ॥ ४० ॥

आजिरत्यस्यप्रथमप्रयोगम्। हे सूर्य्य! वट् सत्यं श्रवसा अन्नेन यशसा वा त्वं महानसि। हे देव! सत्यं त्वं महानसि देवानां मध्ये श्रेष्ठोऽसि। केन मह्ना महत्त्वेन। कीदृश: त्वम् असुर्य्य: असव: प्राणा येषां सन्ति तेऽसुरा: तेभ्यो हितो-ऽसुर्य्य: प्राणिहित:। पुरोहित: पुरोऽग्रे हित: स्थापित: सर्वकार्येषु पुर: पूज्य: सर्वदेवानां सूर्य्यार्घदानानन्तरमेव

पूज्ञाधिकारात् । विभु व्यापकमदाभ्यमनुपहिंस्यं ज्योतिः तेजस्त्वमेव तेजोरूप इत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्राय॑न्त इव॒ सूर्य्यं॒ विश्वे॒दिन्द्र॑स्य भक्षत । वसू॑नि जा॒ते जन॑मान॒ श्रोज॑सा॒ प्रति॑ भा॒गं न दी॑धिम ॥ ४१ ॥

नृमेधदृष्टा बृहती । आदित्यस्य पुनर्य्यरूपाम् । श्रयन्त इति श्रायन्तः श्रिञ् सेवायाम् अतः शतरि अपि गुणे प्राप्ते व्यत्ययेन वृद्धिः इव एवार्थे । सूर्य्यं श्रयन्तः आश्रयन्तः एव अर्थाद्रश्मयः इन्द्रस्य विश्वा इत् विश्वानि सर्वाण्येव वसूनि धनानि वृष्टिधान्यनिष्पत्त्यादीनि भक्षत अभक्षत भजन्ते विभजन्ते प्राणिभ्यो विभज्य ददतीत्यर्थः भज भागसेवयोः अस्य लुङि तङि प्रथमबहुवचने रूपम् अडभाव आर्षः आत्मनेपदेष्वनत इति [पा० ७, १, ५] झस्यादादेशः । सूर्य्यकिरणा इन्द्रदत्तां वृष्टिं भूमौ विभजन्तीत्यर्थः । किञ्च वयं तान्येव वसूनि जाते पुत्रे जनमाने उत्पद्यमाने च श्रोजसा तेजसा सह प्रतिदीधिम धारयाम स्थापयामेत्यर्थः । किमिव भागं न भागमिव यथा स्वभागं पुत्रादिषु धारयामस्तथेत्यर्थः । धि धृतौ लङ् व्यत्ययेन शपः श्लुः द्वित्वम् तुजादित्वादभ्यासदीर्घः ॥ ४१ ॥

श्रद्या दे॑वा॒ उदि॑ता॒ सूर्य्य॑स्य॒ निरꣳह॑सः पिपृ॒ता निर॑व॒द्यात् । तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो मामहन्ता॒मदि॑ति॒: सिन्धु॑: पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥४२॥

कुत्सदृष्टा त्रिष्टुप् दशादित्यपञ्चस्रयणे विनियोगः । दीव्यन्ति दीप्यन्ते इति देवाः रश्मयः हे देवाः । नोऽस्मानंहसः

पापात् निःपिपृत निर्मुञ्चत अवद्यात् दुर्यशसोऽपि निःपिपृत पृथक् कुरुत अस्माकं पापानि दुर्यशांसि च नाशयतेत्यर्थः । क अद्यास्मिन् दिने सूर्यस्य उदिता उदिते उदये अद्य सूर्योदयेऽस्मात् शुद्धान् कुरुतेत्यर्थः । अद्येत्यत्र द्व्यचोऽतस्तिङः निपातस्य चेति [पा० ६, ३, १३५, १३६] दीर्घः । अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] दीर्घः पिपृतेत्यत्र । किञ्च मित्रादयः तत् [नः] अस्मद्वचनं मामहन्तां पूजयन्तु अङ्गीकुर्वन्त्वित्यर्थः । के मित्रः वरुणः अदितिः देवमाता सिन्धुः समुद्रो नदी वा पृथिवी उतापि च द्यौः स्वर्गः ॥ ४२ ॥

आ कृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च । हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ ४३ ॥

हिरण्यस्तूपदृष्टा त्रिष्टुप् सावित्रपुरोरुक् । सविता देवः हिरण्ययेन हिरण्मयेन रथेन आयाति आगच्छति । किं कुर्वन् कृष्णेन रजसा रात्रिलक्षणेन सह आवर्त्तमानः पुनर्भ्रमणं कुर्वन् अमृतं देवादिकं मर्त्यं मनुष्यादिकं च निवेशयन् स्वस्वप्रदेशेषु स्थापयन् भुवनानि पश्यन् कानि साधु कुर्वन्ति कान्यसाध्विति विचारयन् ॥ तृतीयं सूर्यस्तुदृक्थ्यमन्त्रः समाप्तम् ॥ ४३ ॥

प्रवावृजे सुप्रया बर्हिरेषामा विश्पतीव बीरिट इयाते । विशामक्तोरुषसः पूर्वहूतौ वायुः पूषा स्वस्तये नियुत्वान् ॥ ४४ ॥

अथ चतुर्थमन्त्रः वैश्वदेवस्तुत् । तथा च श्रुतिः [१३, ७, १, ६] वैश्वदेववच्चतुर्थमन्त्रो भवति वैश्वदेवा प्रजा भवन्ति वैश्व-

देव्यः पुरोरुच इति। वैश्वदेवस्तुति चतुर्थेऽह्नि एकादश पुरोरुचः षट् प्रतीकोक्ताः इति सप्तदश ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्तग्रहाणां पुरोरुचो ग्रहणमन्त्राः॥ वसिष्ठदृष्टा त्रिष्टुप् ऐन्द्र[वायव] पुरोरुक्। एषां यजमानानां स्वस्तये कल्याणाय वीरिटेऽन्तरिक्षे वर्त्तमानौ वायुः पूषा च आ इयाते आगच्छतः ई कान्त्यसनगतिव्याप्त्यादौ [धातुः २४, ३८] व्यत्ययेन तङ्। कीदृशो वायुः नियुत्वान् नियुतो नियुत्संज्ञा अश्वाः सन्त्यस्य सः नियुतो वायोरित्युक्तेः [निघ० १, १५, १०]। कस्मिन् काले अक्तोः रात्रेः उषसः दिनस्य पूर्वहूतौ पूर्वा चासौ हूतिश्च पूर्वहूतिस्तस्याम् प्रथमाह्वानकाले अग्निहोत्रहोमकाले इत्यर्थः। उषसः पूर्वाह्वाने पूषा रविरायाति रात्रौ वायुः वायुना वायुसखत्वादग्निर्लक्ष्यते रात्रिहोमस्याग्निदेवत्यत्वात्। तत्र दृष्टान्तः काविव विश्पतीव यथा विशां पती द्वौ राजानौ विशां वीरिटे मनुष्याणां गणे आगच्छतस्तद्वत् तावपि तेषां स्वस्तये इयाते। एषां केषाम् येषां बर्हिः प्रवावृजे प्रवृज्यते प्रस्तीर्यते वृजी वृतित्यागयोः लिट् अभ्यासदीर्घः संहितायाम्। कीदृशं बर्हिः सुप्रयाः शोभनं प्रयः प्रगमनं प्रस्तरणं यस्य तत् सुप्रयः दीर्घश्छान्दसः सम्यक् विधिना प्रस्तीर्णमित्यर्थः। वीरिटशब्दो गुणवाचकः तथा च यास्कः [निरु० ५, २८] प्रवृज्यते सुप्रायणं बर्हिरेषामियाते सर्वस्य पातारौ वा पालयितारौ वा वीरिटमन्तरिक्षं भियो वा भासो वा ततिरिति गणाभिधानं वा स्यात् सोऽपि भीततनो भासस्तनयश्च अन्तरिक्षे निरालम्बने भयं भासो नक्षत्राणां तननम् गणमपि दृष्ट्वा शोकारो बिभ्यति भियो वी-शादेशे तनोतेः रिट इति॥ ४४॥

इन्द्रवायू बृहस्पतिं मित्राग्निं पूषणं

भगम् । आदित्यान्मारु॑तं गुणम् ॥ ४५ ॥

मेधातिथिदृष्टे द्वे गायत्र्यौ आद्या ऐन्द्रवायवस्य पुनर्ग्रहणे द्वितीया मैत्रावरुणग्रहणे । इन्द्रवायू बृहस्पतिं मित्रा विभक्तेराकारः अग्निं पूषणं भगम् आदित्यान् मारुतं मरुत्सम्बन्धिनं गणम् एतानाह्वयामि ॥ ४५ ॥

वरु॑णः प्राविता भु॑वन्मित्रो विश्वा॑भिरूतिभि॑: । करतां नः सुराध॑सः ॥ ४६ ॥

वरुणः मित्रश्च विश्वाभिः सर्वाभिः ऊतिभिः अवनैः रक्षणप्रकारैः प्राविता प्रकर्षेण रक्षको भुवत् भवतु भवतेर्व्यत्ययेन तुदादित्वात् शप्रत्ययः इतश्च लोप इति [पा० ३, ४, ९७] तिप इलोपः धातोरुवङ् । किञ्च मित्रावरुणौ नोऽस्मान् सुराधसः शोभनधनान् करतां कुरुताम् शोभनं राधो येषाम् ॥ ४६ ॥

अधि॑ न इन्द्रै॑षां विष्णो॑ सजात्यानाम् । इता मरु॑तो अश्वि॑ना ॥ तं प्रत्नथा॑ । अयं वे॒नः । ये देवास॑: । आ न इडा॑भिः । विश्वे॑भिः सोम्यं मधु॑ । ओमा॑सश्चर्षणीधृतः ॥ ४७ ॥

कुसीदिदृष्टा गायत्र्यश्विनपुरोरुक् । हे इन्द्र ! हे विष्णो ! हे मरुतः ! हे अश्विना ! अश्विनौ ! नोऽस्माकमेषां सजात्यानां समानजातीयानामधि सजात्यमध्ये यूयमित आगच्छत ॥ अत्र प्रतीकोक्ताः तं प्रत्नथा [७, १२] शुक्रग्रहे अयं वेनः [७, १६] मन्थिग्रहे ये देवासः [७, १९] आग्रयणस्य आ न इडाभिः [३३, ३४] ध्रुवस्य विश्वेभिः सोम्यं मधु [३३, १०]

ऐन्द्राग्नस्य ओमासश्चर्षणीधृतः [७, ३३] वैश्वदेवस्य ग्रहणे ॥ ४७ ॥

अग्न॒ इन्द्र॒ वरु॑ण॒ मित्र॒ देवा॒: शर्धः॒ प्रय॑न्त॒ मारु॑तो॒त वि॑ष्णो। उ॒भा नास॑त्या रु॒द्रो अध॒ ग्नाः पू॒षा भगः॒ सर॑स्वती जुषन्त ॥ ४८ ॥

प्रतिक्षत्रदृष्टा त्रिष्टुप् मरुत्वतीयपुरोरुक्। हे अग्ने! हे इन्द्र! हे वरुण! हे मित्र! हे देवाः! हे मारुत! मरुद्गण! उतापि हे विष्णो! यूयं शर्धः बलं प्रयन्त प्रयच्छत दत्त यमेः शपो लुक्। एवं प्रत्यक्षमुक्त्वा परोक्षमाह उभा नासत्या उभौ नासत्यावश्विनौ रुद्रः अध अथ ग्नाः देवपत्न्यः पूषा भगः सरस्वती च जुषन्त जुषन्तां सेवन्तां हवींषि ॥ ४८ ॥

इ॒न्द्रा॒ग्नी मि॒त्रावरु॒णादि॑ति॒ꣳ स्वः पृथि॒वीं द्यां म॒रुतः॒ पर्व॑ताँ२॥ अ॒पः। हु॒वे विष्णुं॑ पू॒षणं॒ ब्रह्म॑ण॒स्पतिं॒ भगं॒ नु शꣳस॑ꣳ सवि॒तार॑मू॒तये॑ ॥ ४९ ॥

वत्सारदृष्टा जगती मध्यसमरुत्वतीयपुरोरुक्। इन्द्राग्नी मित्रावरुणौ अदितिम् स्वः आदित्यम् पृथिवीम् द्यां द्युलोकम् मरुतः पर्वतान् अपः विष्णुम् पूषणम् ब्रह्मणस्पतिम् भगम् शंसं स्तुत्यं सवितारम् एतान् नु क्षिप्रमूतयेऽवनायाहं हुवे आह्वयामि ॥ ४९ ॥

अ॒स्मे रु॒द्रा मे॒हना॒ पर्व॑तासो वृत्र॒हत्ये॒ भर॑हूतौ स॒जोषाः॑। यः शꣳस॑ते स्तुव॒ते धायि॑ प॒ज्र इन्द्र॑ज्येष्ठा अ॒स्माँ२॥ अ॑वन्तु दे॒वाः ॥ ५० ॥

पश्च त्रिष्टुभः आद्या प्रगाथदृष्टा माहेन्द्रपुरोरुक्। यो नरः शंसते शस्त्राणि शंसति स्तुवते स्तौति स्तोत्राणि प्रकर्षेण जपति पश्चः प्राजितधनः सन् धायि दधाति हवींषि तान् अस्मांश्च यजमानान् देवा अवन्तु पान्तु पश्चः पृषोदरादिः । कीदृशा देवाः अस्मे अस्मासु मेहना जस आकारः मेहन्ति सिञ्चन्ति मेहनाः धनादिसेक्तारः । रोदयन्ति शत्रूनिति रुद्राः । पर्वतासः पर्वाणि उत्सवा विद्यन्ते येषां ते पर्वताः उत्सववन्तः पर्वमरुद्भ्यां तबिति [पा० ५, २, १२२ वा० ११] तप्प्रत्ययः । वृत्रहत्ये वृत्रासुरवधाय भरहूतौ भरे संग्रामे हूतिराह्वानम् तत्र सजोषाः समानो जोषः प्रीतिर्येषां ते एकमतय इत्यर्थः । इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रो ज्येष्ठो येषां ते । ईदृशा देवा नोऽवन्तु ॥ ५० ॥

अर्वाञ्चो अद्या भवता यजत्रा आ वो हार्दि भयमानो व्ययेयम् । त्राध्वं नो देवा निजुरो वृकस्य त्राध्वं कर्त्तादवपदो यजत्राः ॥ ५१ ॥

कूर्मदृष्टादित्यस्य प्रथमा पुरोरुक् । यजन्तं त्रायन्ते यजत्राः यष्टव्या वा हे यजत्राः देवाः ! अद्य यूयमर्वाञ्चः अस्मदभिमुखाः भवत दीर्घौ संहितायाम् । यतो भयमानः बिभ्यत् अहं वो युष्माकं हार्दि हृदि भवं मनः आव्ययेयम् आगमयेयमभिमुखं सम्पादयेयमित्यर्थः । व्यय गतौ णिजन्तः । भिन्नो व्यत्ययेन शपि भयमानः । किञ्च हे यजत्राः देवाः ! नोऽस्मान् वृकस्य वृकात् त्राध्वम् पालयत कर्त्तात् कूपाच्च त्राध्वम् । कीदृशात् वृकात् निजुरः जूरी वधे नितरां जूर्यति

हिनस्ति निजूः क्षिप् तस्मान्निजुरः हिंसकात्। कीदृशात् कर्त्तात् अवपदः अवाचीनाः पादन्यासा यत्र सः अवपात तस्मादवपदः सोपोमेयँस्त्रोत्तरीतुं अक्यत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

विश्वे॑ अ॒द्य म॒रुतो॒ विश्व॑ ऊ॒ती विश्वे॑ भवन्त्व॒ग्नयः॒ समि॑द्धाः। विश्वे॑ नो दे॒वा अव॒सा ग॑मन्तु॒ विश्व॑मस्तु॒ द्रवि॑णं॒ वाजो॑ अ॒स्मे ॥ ५२ ॥

लुश्रदृष्टादित्यपुनर्ग्रहणी। व्याख्याता [१८, ३१] ॥ ५२ ॥

विश्वे॑ देवाः शृणु॒तेमꣳ हवं॑ मे॒ ये अ॒न्तरि॑क्षे॒ य उप॒ द्यवि॒ ष्ठ। ये अ॑ग्निजि॒ह्वा उ॒त वा॒ यज॑त्रा आ॒सद्या॒स्मिन् ब॒र्हिषि॑ मादयध्वम् ॥ ५३ ॥

सुहोत्रदृष्टादित्यग्रहस्य दशा अयमे विनियुक्ता। हे विश्वे देवाः! ये यूयमन्तरिक्षे स्थ भवथ ये च द्यवि उप स्वर्गसमीपे स्थ ये चाग्निजिह्वाः वह्निमुखाः उत वा अपि च यजत्राः यजनीयाः ते सर्वे यूयमिमं मे मत्कृतं हवमाह्वानं शृणुत श्रुत्वा चास्मिन् बर्हिषि आसद्योपविश्य मादयध्वं तृप्यध्वम् ॥ ५३ ॥

दे॒वेभ्यो॒ हि प्र॑थ॒मं य॒ज्ञिये॑भ्योऽमृत॒त्वꣳ सु॒वसि॑ भा॒गमु॑त्त॒मम्। आदिद्दा॒मानꣳ सवित॒र्व्यूर्णु॒षेऽनू॒चीना॑ जी॒विता॒ मानु॑षेभ्यः ॥ ५४ ॥

वामदेवदृष्टा जगती सावित्रग्रहस्य पुरोरुक्। हे सवितः!

हि निश्चितं प्रथममुदयसमये यज्ञियेभ्यः यज्ञार्हेभ्यो देवेभ्यः त्वमुत्तमं भागमग्निहोमरूपं सुवसि प्रेरयसि षू प्रेरणे तुदादिः अभ्यनुजानासीत्यर्थः। कीदृशं भागममृतत्वममृतप्रदमित्यर्थः कार्य्यकारणयोरभेदेन निर्देशः। आत् इत् अनन्तरमेव उदयानन्तरम् दामानम् ददाति प्रकाशमिति दामा रश्मिसमूहः तं व्यूर्णुषे विवृणोषि विस्तारयसि। ततो मानुषेभ्यः [जीविता] जीवितानि जीवनहेतूनि कर्माणि व्यूर्णुषे सूर्य्योदयानन्तरमेव प्राणिनां कर्मसु प्रवृत्तेः। कीदृशानि जीवितानि [अनूचीना] अनूचीनानि अन्वञ्चन्ति तान्यनूचीनानि रश्मिसमूहानुगतानि नमसि तदभावात्। लौकिकवैदिकव्यवहारप्रवर्त्तयिता त्वमेवेत्यर्थः॥ इति वैश्वदेवस्तृचश्चतुर्थमन्त्रः। समाप्तोऽयं सर्वमेधः ॥ ५४ ॥

प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा बृहद्रयिं विश्ववार॑ᳪ रथप्राम्। द्युतद्यामा नियुतः पत्यमानः कविः कविमियक्षसि प्रयज्यो ॥ ५५ ॥

अथ पञ्चदशपञ्चदशत्रयोदशर्चास्त्रयोऽनुवाकाः पुरोरुचोऽनारभ्याधीताः श्रौतकर्मण्यविनियुक्ताः ब्रह्मयज्ञार्थाः आदित्ययाज्ञवल्क्यदृष्टाः पितृमेधपर्यन्तम्॥ ऋजिश्वदृष्टा त्रिष्टुप् वायुदेवत्या। प्रकर्षेण यजति प्रयज्युः हे प्रयज्यो अध्वर्यो! बृहती मनीषा महत्या बुद्ध्या कृत्वा अच्छ आभिमुख्येन त्वं वायुं प्र इयक्षसि प्रकर्षेण यष्टुमिच्छसि। कीदृशः त्वम् कविः प्राज्ञः। कीदृशं वायुं बृहद्रयिम् बृहन् रयिर्यस्य तम् महाधनम्। विश्ववारम् विश्वेन व्रियते तम् सर्वस्य वरणीयम् विश्वं वृणोतीति वा सर्वव्यापकम्। रथप्राम् रथं प्राति पूरयति रथप्राः तम् यजमानाय दातुं धनैः रथं पूरयति। द्युतद्यामा व्यत्ययः द्युत-

यामानम् युतत् दीप्यमानं याम यमनं नियमनं यस्य तम्। नियुत: पत्यमान: उभयत्र विभक्तिव्यत्यय: नियुद्भिरश्वै: पत्यमानं गच्छन्तम्। कविं क्रान्तदर्शनम्। ईदृशं वायुं यजेत्यर्थ:॥ ५५॥

इन्द्र॑वायू इ॒मे सु॒ता उप॒ प्रयो॑भि॒राग॑तम्। इन्द॑वो वामु॒शन्ति॒ हि। उ॒प॒या॒मगृ॑हीतोऽसि वा॒यव॑ इन्द्रवा॒युभ्यां॑ त्वा। ए॒ष ते॒ योनि॑:। स॒जोषो॑भ्यां त्वा॥ ५६॥

व्याख्याता [७, ८]॥ ५६॥

मि॒त्रꣳ हु॑वे पू॒तद॑क्षं॒ वरु॑णं च रि॒शाद॑सम्। धिय॑ घृ॒ताची॒ꣳ साध॑न्ता॥ ५७॥

हे मधुच्छन्दोदृष्टे गायत्र्यौ आद्या लिङ्गोक्तदेवत्या। मित्रं वरुणं चाहं हुवे आह्वयामि। कीदृशं पूतदक्षम् पूतं पवित्रं सदाचारं दक्षयति धनपुत्रादिभिर्वर्धयति पूतदक्षस्तम् दक्ष कम्पङ्गोरित्यस्माखिजन्तात् कर्मण्यण्। रिशादसम् रिशन्ति हिंसन्ति रिशा दुष्टा: तान् समन्तादस्यति नाशयति रिशादस: तम् रिश हिंसायाम् दस उपक्षये। द्वयोर्विशेषणे। कीदृशावुभौ धियं कर्म साधन्ता साधयन्तौ। कीदृशीं धियं घृताचीम् घृतमच्यते इयते यत्र तम्॥ ५७॥

दस्रा॑ यु॒वाक॑व: सु॒ता नास॑त्या वृ॒क्तब॑र्हिष:। आया॑तꣳ रुद्रवर्तनी॥ तं प्र॒त्नथा॑। अ॒यं वे॒न:॥ ५८॥

आश्विनौ द्वयोरश्विनोरेकस्य दस्र इति नामापरस्य नासत्य

इति । हे दस्रौ ! दर्शनीयौ ! हे [नासत्या] नासत्यौ न असत्यौ सत्यवादिनावित्यर्थः । युवामायातमागच्छतम् यतः सुताः अभिषुताः सोमा इति शेषः । कीदृशाः सोमाः ? युवाकवः युवां कामयन्ते ते युवाकवः मां पिबतमितीच्छन्तः यद्वा युवन्ति अग्नौ मिश्रीभवन्ति युवाकवः कटिकुषिभ्यां काकु-रिति [उणा० ३, ७६] बहुलग्रहणात् काकुप्रत्ययः । वृक्त-बर्हिषः वृक्तं बर्हिर्येन ते । कीदृशौ युवां रुद्रवर्त्तनी रुद्रस्येव वर्त्तनिः पन्था ययोस्तौ रुद्रवद्गमनशीलौ ॥ तं प्रत्नथा [७, १२] अयं वेनः [७, १६] एते द्वे प्रतीकोक्ते ॥ ५८ ॥

विदद्यदी॑ सरमा॑ रु॒ग्णमद्रे॒र्महि॒ पाथः॑ पू॒र्व्यꣳ स॒ध्र्य॑क्कः । अग्रं॑ नयत् सु॒पद्यक्ष॑राणा॒मच्छा॒ रवं॑ प्रथ॒मा जा॑न॒ती गा॑त् ॥ ५९ ॥

कुशिकदृष्टा त्रिष्टुप् इन्द्रदेवत्या । सह रमन्ते देवा विप्रा वा यस्यां सा सरमा वाक् । प्रथमा आद्या सरमा त्रयीलक्षणा वाक् अच्छ यज्ञाभिमुखं गात् आगच्छति यज्ञं प्रतिपादय-तीत्यर्थः । कीदृशी सरमा सुपदी शोभनानि पदानि सुप्तिङ-न्तानि यस्यां सा । अक्षराणामकारादीनां रवं शब्दं जानती प्रापयन्ती अन्तर्भूतणिजर्थः । तां सरमां यदि चेत् विदत् जानीयात् अध्वर्युः तर्हि पाथः सोमलक्षणमन्नं कः कुर्यात् ? वेदानभिज्ञस्य सोमकरणानधिकारात् । कीदृशं पाथः अद्रेः रुग्णम् विभक्तिव्यत्ययः अद्रिणा सोमाभिषवग्राव्णा रुग्णम-भिषुतम् । महि महत् । पूर्व्यं पूर्वं गृहीतमुपांश्वन्तर्यामैन्द्रवा-यवादिपात्रेषु । सध्र्यक् सहाञ्चति सहस्य सध्रिः सहैव हव-नाय गच्छत् । अग्रं नयत् अग्रं मुख्यत्वं यजमानं प्रापयत् यज्ञेन

यजमानो मुख्यो भवति॥ एवमधियज्ञं मन्त्रो व्याख्यातः। बह्वृचानां तु संवादसूक्तमिदम्। तत्र पणिभिरसुरैर्देवगोधनेऽपहृते इन्द्रेण देवशुनी तद्गीत्यै प्रेरिता तदभिप्रायेण व्याख्यायते। सरमा देवशुनी इन्द्रेण गवन्वेषणाय प्रहिता सती यदि यदा अद्रेः गिरेः रुग्णं भग्नम् द्वारम् विदत् अविदत् अलभत् तदा इन्द्रः पाथः छविरन्नं कः अकार्षीत् तस्यै दत्तवान्। ततः सुपदी शोभनपादयुक्ता सा सरमा अक्षराणां क्षरणेन मार्गेन रक्षितानामनुपद्रुतानां गवाम् अग्रं प्रान्तं नयत् अनयत् प्राप्नोत्। प्रथमा प्रथमम् रवं गवां हम्भारवं जानती सती अच्छ गवामभिमुखं गात् अगात् जगाम। कीदृशं पाथः? मह्नि महत्। पूर्व्यं पूर्वं प्रेषणकाले अन्नादिनीं ते प्रजां करिष्यामीति प्रतिज्ञातम्। सध्र्यक् सध्रीचीनमितरैरपि सह भोज्यम्॥ विदत् विदॢ लाभे पुषादीत्यादिना [पा० ३, १, ५५] च्लेरङादेशः अडभाव आर्षः। सरमा सृ गतौ औणादिकोऽमप्रत्ययः सरमा सरणादिति यास्कः। रुग्णम् रुजो भङ्गे निष्ठायामोदितश्चेति [पा० ८, २, ४५] नत्वम्। पाथः पातीति पा रक्षणे अन्नम् असुन्प्रत्ययस्य थुडागमः। कः करोतेर्लुङि मन्त्रे घसह्वरेत्यादिना [पा० २, ४, ८०]. च्लेर्लोपे रूपम्। सुपदी पादोऽन्यतरस्यामिति [पा० ४, १, ८] ङीप्। गात् इणो गा लुङि.

॥ ५९ ॥

नहि स्पशमविदन्नन्यमस्माद्वैश्वानरात् पुरएतारमग्नेः। एमेनमवृधन्नमृता अमर्त्यं वैश्वानरं क्षैत्रजित्याय देवाः॥ ६०॥

विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुब्वैश्वानरी। देवाः वैश्वानरात्

विश्वेभ्यो हितात् अग्नेः अन्यं स्वयं दूतं पुरएतारं सर्वकार्य्येषु पुरःसरं च नहि अविदन् नालभन्त नहिशब्दो निषेधवाची। स्वयः प्रणिधिरुच्यते। पुर एति गच्छति पुरएता तम्। आ ईम् निपातौ अथार्थौ अथामृता देवाः एनं वैश्वानरमब्रुवन् अवर्द्धयन्। कीदृशमग्निम्? अमर्त्यममरणधर्माणम्। किमर्थमब्रुवन्? क्षेत्रजित्याय क्षेत्रमेव क्षैत्रं तस्य जित्यं जयस्तस्मै यजमानस्य क्षेत्राय्यै ॥ ६० ॥

उ॒ग्रा वि॑घ॒नि॒ना॒ मृध॑ इन्द्रा॒ग्नी ह॑वामहे।
ता नो॑ मृडात ई॒दृशे॑ ॥ ६१ ॥

भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्नी गायत्री। वयमिन्द्राग्नी हवामहे आह्वयामः। कीदृशाविन्द्राग्नी? उग्रौ उद्गूर्णबलौ। मृधो हिंसकान् विघनिनौ विशेषेण हन्तो नाशयतस्तौ विघनिनौ हन्तेर्थः। ता तौ आहूतौ इन्द्राग्नी नोऽस्मान् ईदृशे भयानके संग्रामे कर्मणि वा मृडातः मृडयतः सुखयतः ॥ ६२ ॥

उप॑ास्मै गायता न॒रः पव॑माना॒येन्द॑वे।
अ॒भि दे॒वाँ२॥ इय॑क्षते ॥ ६२ ॥

देवलदृष्टा सोमदेवत्या गायत्री। हे नरो! यज्ञनेतारः ऋत्विजः! अस्मै इन्दवे सोमाय उपगायत उद्गातृशास्त्रमनुसृत्योपशब्दयत स्तोत्राणि कुरुतेत्यर्थः। कीदृशायेन्दवे? पवमानाय पव गतौ पवते दशापवित्राद्द्रोणकलशं गच्छति पवमानस्तस्मै। देवान् यष्टव्यानभि संमुखमियक्षते यष्टुमिच्छते यजेः सनि छान्दसोऽभ्यासयकारलोपः ॥ ६२ ॥

ये त्वा॑हि॒हत्ये॑ मघव॒न्नव॑र्ध॒न्ये शा॑म्ब॒रे ह॑-
रिवो॒ ये गवि॑ष्टौ। ये त्वा॑ नू॒नम॑नु॒मद॑न्ति॒ विप्राः

पिबेन्द्र सोमꣳ सगणो मरुद्भिः ॥ ६३ ॥

विश्वामित्रदृष्टाद्या द्वे त्रिष्टुभौ इन्द्रदेवत्यास्तिस्रः। हे मघवन्! धनवन्! ये मरुतो गणदेवाः अहिहत्ये वृत्रहननरूपे कर्मणि त्वा त्वामवर्धन् जहि वीरयस्वेत्यादिवचोभिस्ते वृद्धिमकुर्वन्। हे हरिवः! हरिनामकाश्वयुक्त! शाम्बरे शम्बरसम्बन्धिनि युद्धे ये त्वामवर्धन्। ये च मरुतो गविष्टौ गवां पश्वसुरहृतानामिष्टौ प्रत्याहरणेच्छायां ये त्वामवर्धयन्। ये च विप्राः मेधाविनो मरुतो नूनं निश्चितं त्वामनु मदन्ति उत्कर्षयन्ति तर्पयन्ति वा। हे इन्द्र! तैर्मरुद्भिः सगणः गणसहितः सन् सोमं पिब मरुत्वतीयादिग्रहं पिबात्मसे:॥ अहिहत्ये हन्तेर्भावे हनस्त चेति [पा० ३, १, १०८] क्यप् कृदुत्तरपदसमासः। अवर्धन् ण्यन्तात् लङि सार्वधातुकत्वेऽपि छन्दस्युभयथेति [पा० ३, ४, ११७] आर्धधातुकत्वे णिलोपः यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः [पा० ८, १, ६६]। गवामिष्टिर्यस्मिन् रणे इति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति [पा० ६, २, १] पूर्वपदस्वरः। अनुमदन्ति ण्यन्तसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः तिङि चोदात्तवतीति [पा० ८, १, ७१] गतेर्निघातः ॥ ६३ ॥

जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय मन्द्र ओजिष्ठो बहुलाभिमानः। अवर्धन्निन्द्रं मरुतश्चिदत्र माता यद्वीरं दधनद्धनिष्ठा ॥ ६४ ॥

गौरीवितिदृष्टा। हे इन्द्र! त्वं सहसे बलाय जनिष्ठा अजनिष्ठाः जातोऽसि लुङ् अडभावः। कीदृशाय सहसे? तुराय त्वरमाणाय वेगवते। कीदृशः त्वम्? उग्रः उत्कृष्टः। मन्द्रः स्तुत्यः ओजिष्ठः अत्यन्तमोजस्वी ओजिष्ठः विन्मतोर्लुगिति [पा० ५, ३, ६५] विनो लुक् बहुलाभिमानः सर्वं जगत्

द्विभूतिरिति भूयिष्ठाभिमानः। अत्र वृत्रवधे ईदृशमिन्द्रं मरुतश्चित् मरुतोऽपि अवर्धन् स्तुतिसहायाभ्यामिति शेषः। इदं चेन्द्रसौभाग्यं गर्भकालीनमित्याह यत् यस्मात् मातादितिः धनिष्ठान्या वीरमिन्द्रं दधनत् गर्भे धारितवती नकार उपजनः ॥ ६४ ॥

आ तू न॑ इन्द्र वृत्रहन्नुस्माकमुर्धमागहि ।
मुहान् मुहीभिरूतिभिः ॥ ६५

वामदेवदृष्टा गायत्री । तु इति निपातः क्षिप्रवचनः ऋचि तुनुघेत्यादिना [पा० ६, ३, १३३] तस्य संहितायां दीर्घः। वृत्राणामावरकाणां पाप्मनां हन्ता वृत्रहा हे वृत्रहन् ! हे इन्द्र ! त्वं नोऽस्मान् प्रति तु क्षिप्रम् आ आगच्छेत्यर्थः आगत्य चास्माकमर्धमस्मन्निवासदेशमागहि देवयजनदेशं प्राप्नुहीत्यर्थः कीदृशस्त्वम् ? महीभिः महतीभिः ऊतिभिः अवनैः रक्षाभिः महान् योऽन्यं रक्षति स महानुच्यते ॥ ६५ ॥

त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्व॒भि विश्वा॑ असि॒ स्पृधः॑ ।
अ॒श॒स्ति॒हा ज॑नि॒ता वि॑श्व॒तूर॑सि॒ त्वं तू॒र्य॑ तरु॒ष्य॒तः ॥ ६६ ॥

नृमेधदृष्टे द्वे ऐन्द्र्यौ पथ्याबृहतीसतोबृहत्यौ। प्रकृष्टा तूर्तिर्हिंसा येषां यत्र वा ते प्रतूर्तयः शत्रवः संग्रामा वा तेषु प्रतूर्तिषु हे इन्द्र ! त्वं विश्वाः सर्वाः स्पृधः स्पर्धमाना शत्रुसेनाः अभि असि अभिभवसि। किञ्च यतः त्वं विश्वतूरसि विश्वान् सर्वान् रिपून् तूर्यति हिनस्ति विश्वतूः ततः तरुष्यतः हनिष्यतः शत्रून् तूर्य जहि मारय। कीदृशस्त्वम् ? अशस्तिहा नास्ति

शंसा प्रशस्तिर्येषां ते अशस्तयः दुष्टास्तान् हन्तीत्यशस्तिहा। जनिता जनयिता स्वपक्षप्रशंसोत्पादकः ॥ ६६ ॥

अनु॑ ते॒ शुष्मं॑ तु॒रय॑न्तमीयतुः क्षो॒णी शिशुं॒ न मा॒तरा॑। विश्वा॑स्ते॒ स्पृधः॑ श्नथयन्त म॒न्यवे॑ वृ॒त्रं यदि॑न्द्र॒ तूर्व॑सि ॥ ६७ ॥

हे इन्द्र! क्षोणी द्यावापृथिव्यौ ते तव शुष्मं बलमन्वीयतुः अनुगच्छतः द्यावापृथिवीस्था लोकास्त्वद्बलं बहु मन्यन्ते इति भावः। कीदृशं शुष्मम्? तुरयन्तं शत्रुषु त्वरामाविष्कुर्वन्तम्। अनुगमने दृष्टान्तः मातरौ मातापितरौ शिशुं न शिशुमिव यथा पितरौ बालमनुगच्छतः यस्य बलाद् द्यावापृथिव्यावप्यबिभीतामिति [निरु० १०, १०] यास्कः। तदेव प्रपञ्चयति विश्वा इति विश्वाः सर्वाः स्पृधः स्पर्धमानाः शत्रुसेनाः ते तव मन्यवे पञ्चम्यर्थे चतुर्थी तव क्रोधात् श्नथयन्त श्नथयन्त श्रथिताः खिन्ना भवन्ति तव क्रोधदर्शनादुद्विजन्त इत्यर्थः युक्तमेतत् यत् यस्मात् युद्धे इन्द्र! त्वं वृत्रं देवासुरावध्यं तूर्वसि हंसि तूर्वतिर्हिंसार्थः ॥ ६७ ॥

य॒ज्ञो दे॒वानां॒ प्रत्ये॑ति सु॒म्नमादि॑त्यासो॒ भव॑ता मृड॒यन्तः॑। आ वो॒ऽर्वाची॑ सुम॒तिर्व॑वृत्याद॒ꣳहोश्चि॒द्या व॑रिवो॒वित्त॒रास॑त्। आ॒दि॒त्येभ्य॑स्त्वा ॥ ६८ ॥

कुत्सदृष्टा त्रिष्टुप्। व्याख्याता [८, ४] ॥ ६८ ॥

अद॑ब्धेभिः सवितः पा॒युभि॒ष्ट्वꣳ शि॒वेभि॑र॒द्य परि॑पाहि नो॒ गय॑म्। हिर॑ण्यजिह्वः सुवि॒ताय॒

नव्य॑से रक्षा मार्किनों अघशं॒स ईशत ॥ ६९ ॥

भरद्वाजदृष्टा जगती सवितृदेवत्या । हे सवितः! सर्वस्य प्रसवितः! पायुभिः पालनैः नोऽस्माकं गयं गृहं धनं वा त्वमद्य परिपाहि रक्ष गयः कृदर इति गृहनामसु [निघ० ३, ४, १] मील्हं गय इति [निघ० २, १०, १२] धननामस्वपि पाठात् गृहधनयोर्गयशब्दः । कीदृशैः पायुभिः? अदब्धेभिः अदब्धैरनुपहिंसितैः । शिवेभिः शान्तैः सुखरूपैः । कीदृशस्त्वम्? हिरण्यजिह्वः हिरण्यवदविचला जिह्वा यस्य सत्यवाक् यद्वा हिरण्या हितरमणीया जिह्वा ज्वाला यस्येति वा हिरण्यं कस्मादित्यादि हितरमणीयं भवतीति वेति [निघ० २, १३, १२] यास्कोक्तेः । किञ्च नव्यसे नवीयसे नवतराय सुविताय सु इताय सुखाय अस्मान् रक्ष पालय । किञ्च माकिः मा कश्चनाघशंसः पापमाशंसमानः शत्रुः नोऽस्माकमीशत ऐश्वर्यं कुर्यात् त्वत्प्रसादात् पापास्माकमीशिता मा भूदित्यर्थः । ईशत लङ् बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७३] शपो लुगभावः अडभावश्च ॥ ६९ ॥

प्र वी॑रया शुच॑यो दद्रिरे वामध्व॒र्यु॑भि॒र्मधु॑मन्तः सु॒तासः॑ । वह॑ वायो नि॒युतो॑ याह्य॒च्छा पिबा॑ सु॒तस्यान्ध॑सो॒ मदा॑य ॥ ७० ॥

वसिष्ठदृष्टा त्रिष्टुप् । वायुदेवत्याः पञ्चदश ऋचः हे प्रतीकोक्ता एवं सप्तदशकः पुरोरुचां समूहः । वामिति द्विवचनं पत्नीयजमानविषयम् । हे पत्नीयजमानौ! वां युवयोः संभृताः सोमाः दद्रिरे विदीर्णाः चूर्णीभूताः दृ विदारे कर्मकर्तरि लिट् । कीदृशाः? प्रवीरया प्रकृष्टा वीरा प्राणोद्भवा

ऋत्विजो येषां सोमानां ते प्रवीराः सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] जसो याजादेशः। शुचयः निर्मलाः। अध्वर्युभिः सुतासः सुताः अभिषवधर्मेण ग्रावभिः द्रवीभावमापादिताः अभिषुण्वन्ति चत्वारः पर्युपवेशनसामर्थ्यादिति [का० ९, ५, १] कात्यायनस्मरणादध्वर्युभिरिति बहुवचनम् अध्वरनेतृभिऋत्विग्विशेषैः सुता इत्यर्थः। मधुमन्तः मधु मिश्राभ्यारूपमुदकम् तद्वन्तः। एवं पूर्वार्धे पत्नीयजमानौ सम्बोध्य वायुमाह वाति सर्वत्र गच्छति वायुः हे वायो ! नियुतोऽश्वान् त्वं वह देवयजनदेशं प्रापय अच्छयाहि अच्छाभेरर्थे आप्तुमिति वा सोमाभिमुखं सोममाप्तुं वा याहीत्यर्थः। यात्वा च मदाय तृप्तये मत्ततायै वा सुतस्याभिषुतस्यान्धसः सोमस्य स्वमंशं पिब ॥ ७० ॥

गाव॒ उपा॑वताव॒तं म॒ही य॒ज्ञस्य॑ र॒प्सु॒दा।
उ॒भा कर्णा॑ हिर॒ण्यया॑ ॥ ७१ ॥

व्याख्याता [३३, १९] ॥ ७१ ॥

काव्य॑योरा॒जाने॑षु॒ क्रत्वा॒ दक्ष॑स्य दु॒रोणे॑।
रि॒शाद॑सा स॒धस्थ॒ आ ॥ ७२ ॥

दक्षदृष्टा गायत्री मित्रावरुणौ। कवीनां क्रान्तदर्शिनां ज्ञानसमुच्चयकारिणां हितौ काव्यौ तयोः। रिशन्ति हिंसन्ति रिशाः तान् समन्तादस्यतो नाशयतः तौ रिशादसौ द्विवचनं मित्रावरुणविषयम्। हे रिशादसौ शत्रूपक्षयितारौ मित्रावरुणौ ! यजमानस्य सधस्थे देवमनुष्याणां सहसोमपानस्थाने युवाम् आ आगच्छतम्। कीदृशस्य यजमानस्य ? काव्ययोः कविहितयोर्गुर्वयोः आजानेषु आ समन्ताज्जन्मसु सोमपानार्थमाविर्भूतभूमिषु देवयजनादिषु दुरोणे यज्ञगृहे च क्रत्वा क्रतुना

यज्ञकर्मणा कृत्वा दक्षस्य उत्साहवतः यज्ञं समर्धयत इत्यर्थः । दक्षस्येति विशेषणात् यजमानपदमध्याहर्तव्यम् आ इत्युपसर्गेण गच्छतमिति क्रियाध्याहारः ॥ ७२ ॥

दैव्या॑वध्वर्यू॒ आग॑त॒ꣳ रथे॑न॒ सूर्य॑त्वचा । मध्वा॑ य॒ज्ञꣳ सम॑ञ्जाथे ॥ तं प्र॒त्नथा॑ । अ॒यं वे॒नः ॥ ७३ ॥

व्याख्याता [३३, ३३] । तं प्रत्नथा [७, १२] अयं वेनः [७, १६] इति द्वे प्रतीकोक्ते ॥ ७३ ॥

ति॒र॒श्चीनो॒ वित॑तो र॒श्मिरे॑षामधः स्वि॒दा॒सी३दु॒परि॑ स्विदासी३त् । रे॒तो॒धा आ॑सन् महि॒मान॑ आसन् स्व॒धा अ॒वस्ता॑त् प्रय॑तिः प॒रस्ता॑त् ॥ ७४ ॥

प्रजापतिदृष्टा त्रिष्टुप् भाववृत्तदेवत्या भावेषु पदार्थेषु वृत्तः स्थितो भाववृत्तः परमात्मा सोऽस्या देवता । आग्रयणग्रहे विनियोगः क्रमपाठाल्लभ्यते ततोऽधियज्ञं तावद् व्याख्यायते । आधवनीयादुन्नेता निग्राभ्यास्वासिञ्चति ताः पवित्रे यजमानस्ततो ग्रहग्रहणमा ध्रुवादिति [का० ८, ५, १७] कात्यायनेनोक्तम् तदभिप्रायेणोच्यते । एषां पूयमानसोमानां रश्मिः यमनात् ऋजीषादिकल्कनियामको दशापवित्रलक्षणः तिरश्चीनः तिर्यङ् एव विततो विस्तारितः उन्नात्रभिरिति शेषः । तस्मिन् दशापवित्रे सोमः प्रक्षिप्तः सन् दशापवित्रादधस्य आसीत् उपरि च आसीत् स्वित्शब्दौ चार्थौ उपरि स्विदासीदितीकारः प्लुतः । किञ्च तत्रैके पदार्था ग्रहचमसाधवनीयद्रोणकलशादयो रेतोधा आसन् रेतो जगदुत्पत्तिबीजं सोमं

दधति धारयन्ति ते रेतोधाः सोमाश्च भूताः आसन् यस्मात् प्रजाः प्रजायन्त इति श्रुतेर्जमहोजत्वं सोमस्य। तथापरे पदार्थाः सोमरसरूपास्तत्राधेयाः सन्तो महिमानः महान्तः उत्कृष्टा आसन्। आधाराधेयभावेन सर्वोऽयं यज्ञात्मैव स्थित इति भावः ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविरिति स्मृतेः। किञ्च स्वधार्थं तद्रूपः अवस्तात् अवरो होमात् प्राक् नीच आसीत् प्रयतिः प्रयतते प्रयतिः प्रयत्नवान् होमानन्तरं लब्धफलकः सन् परस्तात् परः उत्कृष्टः आसीत्॥ अथाधिदैवतं व्याख्या। एषां प्रसिद्धानां सूर्य्यरश्मीनां मध्ये एकः सुषुम्णाख्यो रश्मिः तिरश्चीनः विततः विस्तृतः सन् किम् द्युलोकादधः स्वित् आसीत् उतोपरि स्विदासीत् स्विदिति वितर्के विचार्य्यमाणानामिति [पा० ८, २, ९७] प्लुतः। किञ्च स रश्मिः रेतोधाः रेतसो विश्वबीजस्योदकस्य धारयिता आसीत् व्यत्ययेनैकवचनम्। तथा च श्रुतिः सूर्य्यस्य ह वा एको रश्मिर्वृष्टिवनिर्नाम येनेमाः सर्वाः प्रजा बिभर्तीति। अन्ये रश्मयो महिमानः माहात्म्याधायका आसन् विश्वप्रकाशत्वेन। किञ्च स्वधान्ननिष्पादकः स एव रश्मिः अवस्तात् अवरो भूम्यभिमुखः प्रयतिः प्रयत्नात्सोर्ध्वमुखः सन् परस्तात् परः उत्कृष्टः दर्शनमात्रेण देवानां तृप्तिदः। तथोक्तं छान्दोग्यश्रुतौ [छान्दोग्योपनिष० ५, १—६] असौ वा आदित्यो देवमध्वित्युपक्रम्य न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्तीति॥ अथाध्यात्मपक्षे व्याख्या। नासदासीदिति समर्चेऽध्यात्मप्रतिपादके सूक्ते [अष्ट० ८, ७, १७ मण्ड० १०, ११, १ वर्ग] च इमामृचं पठन्ति तत्र नासदासीदिति निरस्तसमस्तप्रपञ्चां प्रलयावस्थामनूद्य विश्वबीजमविद्योक्ता। कामस्तदग्रे समवर्त्ततेति पादेन च काम उक्तः। मनसो रेतः प्रथमं यदासीदिति

पादेन पुण्यापुण्यात्मकं कर्मोक्तम्। एवमविद्याकामकर्माणि सृष्टिहेतून्युक्त्वा तेषां स्वकार्य्यं जनने शैघ्र्यमाह तिरश्चीन इति। एषामविद्याकामकर्मणां रश्मिरिव रश्मि: कार्य्यवर्गो वियदादि विततः विस्तृतः सन् तिरश्चीनः तिर्य्यगवस्थितो मध्ये स्थितः अधस्वासीदुपरि चासीत् सूर्य्यरश्मिवद्युगपत् सर्वं व्याप्येत्यर्थः। तदेव विभज्यते रेतोधा इति। सृष्टे कार्य्यवर्गे केचन रेतोधाः रेतसो बीजभूतस्य कर्मणो विधातारः 'कर्त्तारो भोक्तारश्च जीवाः आसन् अन्ये महिमानः महान्तो विपुला वियदादयो भोग्या आसन् महिमान इति स्वार्थे इमनिच्। एवं मायायामीश्वरः सर्वं जगत् सृष्ट्वा स्वयं चानुप्रविश्य भोक्तृ-भोज्यरूपेण विभागं कृतवानित्यर्थः। तयोर्भोक्तृभोग्ययोर्मध्ये स्वधावं भोग्यप्रपञ्चोऽवस्तादवरो निकृष्ट आसीत् प्रयतिः प्रयतिता भोक्ता परस्तात् परः उत्कृष्टः भोक्तृप्रपञ्चाधीनं भोग्यप्रपञ्चं कृतवानित्यर्थः। विभाषा परावराभ्यामिति [पा० ५, ३, २९] प्रथमार्थेऽस्तातिप्रत्ययः अस्ताति चेति [पा० ५, ३, ४०] अवरशब्दस्यावादेशः। एतद्वा इदꣳ सर्वमन्नं चैवान्नादश्चेति श्रुतेः॥ ७४॥

आ रोदसी अपृणादा स्वर्महज्जातं यदेनमपसो अधारयन्। सो अध्वराय परिणीयते कविरत्यो न वाजसातये चनोहितः॥ ७५॥

तमेव वैश्वानराख्यं भोक्तारं परमात्मानं स्तौति। विश्वामित्रदृष्टा जगती वैश्वानरदेवत्या। यत् यदा जातमरणीत उत्पन्नमात्रमेनं वैश्वानरमपसोऽपस्विनः कर्मवन्तो यजमाना अधारयन् कर्मणि स्थापितवन्तः। तदा स रोदसी द्यावाभूमी आ सर्वतः अपृणात् पूरयति स्म स्थावराणां प्रस्तरादी

तदुपलक्ष्ये:। न केवलं रोदसी किन्तु महत् प्रभूतं स्वः अन्तरिक्षमापृणान् सूर्यात्मना। त्रैलोक्यं जाठरात्मना पूरितमित्यर्थः। गार्हपत्यादीनां लोकत्वं श्रुत्योक्तम् अयं वै लोको गार्हपत्यो द्यौराहवनीय इति। उक्तार्थमेव विवृणोति स इति सोऽग्निरध्वराय यागाय परिणीयते सर्वतोऽतिप्रणीताग्नीध्रीयादिधिष्ण्यादिषु प्रकर्षेण प्राप्यते। नयने दृष्टान्तः अत्यो न यथाश्वो वाजसातये ऽन्नलाभाय सर्वतो नीयते। राजाश्ववान् भोगजातं लभते यथा तद्वदिग्राऽग्निं सेवमानो ब्रह्मलोकान्तभोगानिति भावः। कीदृशोऽग्निः? कविः सर्वज्ञः। चनोहितः चन इत्यन्ननामेति [निरु० ६, १६] यास्कः चनसेऽन्नाय भोग्याय हितः सर्वभोगसम्पादक इत्यर्थः॥ ७५॥

उक्थेभिर्वृत्रहन्तमा या मन्दाना चिदा गिरा। आङ्गूषैराविवासतः॥ ७६॥

वसिष्ठदृष्टेन्द्राग्निदेवत्या गायत्री। या यौ इन्द्राग्नी आङ्गूषैः आघोषैः चित् लौकिकवाक्स्तोमैरपि स्तुतौ आ आगच्छतः आङ्गूष स्तोम आघोष इति [निरु० ५, ११] यास्कः तौ उक्थेभिः उक्थैः गिरा स्तोत्रात्मिकया स्तुत्या आविवासतः आविवस्येते परिचर्येते यजमानैरिति शेषः व्यत्ययेन कर्त्तरि लट् विवासतिः परिचर्यायामिति [निरु० ११, २३] यास्कः। कीदृशौ तौ? वृत्रहन्तमा वृत्राणामावरकाणां पाप्मनां हन्तृतमौ नाद्यस्येति [पा० ८, २, १७] नुम्। मन्दाना मन्दानौ मोदमानौ स्वभावतः। सर्वत्र विभक्तेर्डादेशः॥ ७६॥

उप नः सूनवो गिरः शृण्वन्त्वमृतस्य ये।

सुमृडीका भवन्तु नः ॥ ७७ ॥

सुहोत्रदृष्टा वैश्वदेवी गायत्री । ये अमृतस्य मरणहीनस्य प्रजापतेः सूनवः पुत्राः विश्वे देवाः ते नोऽस्माकं गिरः उपश्रृण्वन्तु समीपमागत्यावधारयन्तु श्रुत्वा च नोऽस्माकं सुमृडीकाः सुखकराः भवन्तु शोभनं मृडीकं सुखं येभ्यस्ते ॥ ७७ ॥

ब्रह्माणि मे मतयः शꣳ सुतासः शुष्म इयर्ति प्रभृतो मे अद्रिः । आशासते प्रतिहर्यन्त्युक्थेमा हरी वहतस्ता नो अच्छ ॥ ७८ ॥

तिस्रस्त्रिष्टुभः द्वे इन्द्रमरुत्संवादे इन्द्रमरुद्देवत्ये आद्येऽगस्त्यदृष्टे । इन्द्रो मरुतः सहचरानाह हे मरुतः ! ब्रह्माणि मन्त्रवाक्यात्मकानि स्तुतिवचांसि हवींषि वा सोमाज्यादीनि मे मम स्वभूतानि चोदनावाक्येऽग्न्यादिदेवतान्तरसम्बन्धेन प्रतीयमानान्यपि सर्वदेवताप्राणात्मनो ममेन्द्रस्यैव तानीति भावः । मतयः मननयुक्ताः स्तुतयोऽपि शं मम सुखोत्पादिकाः अतो यज्ञे गन्तव्यमिति भावः । किञ्च मे मया प्रभृतः प्रकर्षेण धृतः अद्रिः वज्रः इयर्ति गच्छत्येव लक्ष्यं प्रति न प्रतिहन्यत इत्यर्थः कीदृशः शुष्मः ? शोषयति शत्रूनिति शुष्मः अत एव गमने राक्षसाद्युपद्रवो नास्तीत्यर्थः । न केवलं हविरादीनां सदीयत्वेन गन्तव्यम् अपि तु आशासते प्रार्थयन्ते यजमाना यानि उक्था उक्थानि ता तानि स्तोत्रशस्त्राणि मां प्रतिहर्यन्ति कामयन्ते हर्यतिः प्रेप्साकर्मेति यास्कः । किञ्च नोऽस्माकमिमा इमौ हरी अश्वौ अच्छ यज्ञाभिमुखं वहतः मां प्रापयतः अत एवास्माभिर्गन्तव्यमिति भावः । यद्वार्थान्तरम् ब्रह्माणि मतयः सुताः सोमाः प्रभृतः अद्रिः सोमाभिषवग्रावा शुष्मः

सुखरूपः एतत् सर्वं मम शं सुखमियर्त्ति अर्पयति उद्गमयति णिजन्तभूतः समानमन्यत्॥ शुषः अविसिविशुषिभ्यः किदिति [उणा० १. १४२] मन्प्रत्ययः किस्वाद् गुणाभावः नित्त्वादाद्युदात्तः। अत्ति भक्षयति रिपूनित्यद्रिः अदिशदिभूशुभिभ्यः [उणा० ४, ६६] क्रिन्निति क्रिन्प्रत्ययः आद्युदात्तः॥ ७८॥

अनुत्तमा ते मघवन्नकिर्नु न त्वावाँ२॥ अस्ति देवता विदानः। न जायमानो नशते न जातो यानि करिष्या कृणुहि प्रवृद्ध॥ ७९॥

एवमिन्द्रेणोक्ता मरुतः प्रत्याहुः। नुद प्रेरणे अस्य निष्ठायां नसत्तनिषत्तेत्यादिना [पा० ८, २, ६१] अनुत्तमिति निपातः। आ इति स्मरणे स्मृतवन्तो वयम् हे मघवन्! धनवन्! इन्द्र! ते तव अनुत्तं न केनापि नुत्तं नाशितं महाभाग्यमिति शेषः। नु निश्चये न किः न कोऽपि त्वन्महाभाग्यनाश इति शेषः। न केवलं तवैश्वर्यमात्रं किन्तु सर्वज्ञत्वमपीत्याह न त्वेति वतुरत्र सादृश्ये त्वावान् त्वत्सदृशो विदानः विद्वान् देवता देवो नास्ति स्वार्थे तल् विदेः शानन् नित्त्वादाद्युदात्तः। किञ्च हे प्रवृद्ध! प्रकर्षेण वृद्ध! पुराणपुरुष! यानि कर्माणि वृत्रवधादीनि त्वं कृणुहि करोषि व्यत्ययेन लोट् तानि कर्माणि जायमानः वर्त्तमानः जातो भूतपूर्वश्च देवमनुष्येषु कश्चित् न नशते न व्याप्नोति न करोतीत्यर्थः नशतिर्व्याप्तिकर्मा। न करिष्या न च करिष्यति उत्पत्स्यमान इति शेषः तिलोपो दीर्घश्च छान्दसः। कालत्रये त्वादृशो नास्तीत्यर्थः अतो यज्ञोऽस्त्वम्॥ ७९॥

तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्र-

स्त्वेषनृम्णाः । सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रूननु यं विश्वे मदन्त्यूमाः ॥ ८० ॥

कुत्सहिरण्यस्तूपदृष्टा माहेन्द्री त्रिष्टुप् । भुवनेषु भूतजातेषु तत् इत् तदेव ज्येष्ठं श्रेष्ठमासो बभूव छन्दस्युभयथेति [पा० ३, ४, ११७] लिटः सर्वधातुत्वादस्तेर्भूभावो न सर्वोत्कृष्टं ब्रह्मासीत् यतो ज्येष्ठात् उग्रः उत्कृष्टः इन्द्रो जज्ञे जातः कीदृशः त्वेषनृम्णः त्वेषः कान्तिः नृम्णं धनं यस्य तेजोधनः कार्य्यं दृष्ट्वा कारणमहत्त्वं कल्प्यते । किञ्च य इन्द्रो जज्ञानः जायमान एव सद्यः तत्क्षणं शत्रून्निरिणाति नितरां हन्ति री वधे क्र्यादिः प्वादित्वाद्ध्रस्वः । किञ्च विश्वे सर्वे देवाः यमिन्द्रमनुमदन्ति अनुतृप्यन्ति अनुर्लक्षणे इति [पा० १, ४, ८४] द्वितीया यद्वृत्तान्नित्यमिति [पा० ८, १, ६६] मदन्तीत्यत्र निघातो न । कीदृशा ? विश्वे ऊमाः अवन्ति रक्षन्ति ऊमाः रक्षकाः अवतेर्मन्प्रत्ययः ज्वरत्वरेत्यादिना [?] ऊठ् ॥ ८० ॥

इमा उ त्वा पुरूवसो गिरो वर्धन्तु या मम । पावकवर्णाः शुचयो विपश्चितोऽभि स्तोमैरनूषत ॥ ८१ ॥

मेधातिथिदृष्टे आदित्यदेवत्ये द्वे बृहत्यौ । पुरु बहु वसु धनं यस्य स पुरुवसुः संहितायां छान्दसो दीर्घः पुरुशब्दस्य हे पुरूवसो ! बहुधनादित्य ! या मम गिरः शस्त्ररूपा वाचः इमाः त्वा त्वां वर्धन्तु वर्धयन्तु । किञ्च विपश्चितो विद्वांसः तव स्वरूपाभिज्ञा उद्गातारस्त्र स्तोमैः स्तोत्रैः बहिष्पवमानादिभिः त्वामभ्यनूषत अस्तुवत णू स्तुतौ लुङ् कुटादित्वाद्गुणा-

भावः [पा० १, २, १]। कीदृश्या विपश्चितः ? पावकवर्णाः अग्नितुल्यतेजसः ब्रह्मवर्चसवन्तोऽत एव शुचयः शुद्धागमाः स्तोत्रशस्त्ररूपा गिरस्त्वां स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

यस्यायं विश्व आर्य्यो दासः शेवधिपा अरिः। तिरश्चिदर्ये रुशमे पवीरवि तुभ्येत् सो अज्यते रयिः ॥ ८२ ॥

हे आदित्य ! यस्य तवायं विश्वः सर्वोऽपि आर्य्यः वर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठाता सन् दासः दासवत् सर्वदा रक्षणीयः शेवधिपाः निधिरक्षकः कृपणो यस्य तवारिः अत्र; निधिः शेवधिरिति [निरु० २, ४] यास्कः। किञ्च एवंविधे कृपणे अर्ये धनस्वामिनि वैश्ये वा तिरश्चित् तिरोऽन्तर्धौ चिदप्यर्थे अन्तर्भूतो भूमिगर्तादौ निक्षिप्तोऽपि तस्य रयिर्धननिचयः तुभ्य इत् सन्नोपश्छान्दसः तुभ्यमेव त्वदर्थमेवाज्यते व्यक्तो भवति कर्मकर्त्तरि यक्। कृपणस्य धनं त्वदर्थमेवोपयुज्यते पशुहरणादिना न तु कृपणभोगाय भवतीत्यर्थः। कीदृशेऽर्ये रुशमे रुशतिर्हिंसाकर्मा औणादिकोऽमप्रत्ययः रुशति हिनस्तीति रुशमः तस्मिन् धनापहर्तॄणां हिंसके आतिथ्यादितिरस्कारेणात्मनोऽपि हिंसके। पवीरवि पविः शल्यमस्यास्ति पवीरमायुधम् रो मत्वर्थीयः पवीरं वाति गच्छति पवीरवाः तस्मिन् धनरक्षार्थमायुधधारके तथा यास्कः [निरु० १२, ३१] पविः शल्यो भवति यद्विपुनाति कायं तद्वत् पवीरमायुधं तद्वानिन्द्रः पवीरवानिति। धनिनातियत्नेन गुप्तमपि धनं तत आच्छिद्य धर्मिष्ठाय ददातीति भावः ॥ ८२ ॥

अयꣳ सहस्रमृषिभिः सहस्कृतः समुद्र

इव पप्रथे । सत्यः सो अस्य महिमा गृणे शवो यज्ञेषु विप्रराज्ये ॥ ८३ ॥

मेधातिथिदृष्टादित्यदेवत्या सतोबृहती । अयमादित्यरूप इन्द्रः समुद्र इव उदधिवत् पप्रथे प्रथितो विस्तीर्णो व्यापकोऽभूत् । कीदृशोऽयम् ? ऋषिभिरतीन्द्रियार्थदर्शिभिः सहस्कृतः सहसा बलेन युक्तः कृतः स्तुत्या हि देवता बलं वर्धते । किञ्च अस्यादित्यस्य स महिमा सत्योऽवितथः । शवो बलं च सत्यम् । यज्ञेषु विप्रराज्ये विप्राणां राज्ये स्तोत्रशस्त्रसन्देहे गृणे स्तौमि तं महिमानमिति शेषः । यज्ञेषु विप्राः स्वतन्त्राः राजान इव भवन्ति राज्ञां कर्म राज्यम् । स्तोत्रशस्त्राणां संसदि पठनेन सोऽयं स्तूयत इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

अदब्धेभिः सवितः पायुभिष्ट्वꣳ शिवेभिरद्य परिपाहि नो गयम् । हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षा माकिर्नो अघशꣳस ईशत ॥८४॥

व्याख्याता [३३, ६९]। षष्ठः पुरोरुग्गणः समाप्तः ॥८४॥

आ नो यज्ञं दिविस्पृशं वायो याहि सुमन्मभिः । अन्तः पवित्र उपरि श्रीणानोऽयꣳ शुक्रो अयामि ते ॥ ८५ ॥

इतोऽध्यायसमाप्त्यन्तं त्रयोदश ऋचः प्रतीकोक्तास्तत्रस्थेति ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्तानां ग्रहाणां ग्रहणमन्त्राः पूर्ववत् ॥ जमदग्निदृष्टा वायुदेवत्या । बृहत्य आद्या नव द्वादशी च दशम्येकादशीत्रयोदश्यः सतोबृहत्यः । हे वायो ! नोऽस्माकं यज्ञमायाहि आगच्छ । कीदृशं यज्ञम् ? दिविस्पृशं द्युलोकस्था-

विनम् ऋत्विग्यजमानवेदृश्याहृत्विणामम्यत्वाच स्वर्गेऽवि
श्यमाणमित्यर्थः। आगमस्य किं फलमत आह अन्तरिति
अन्तः पात्रमध्यस्थः पवित्रे दशापवित्रस्योपरि श्रीणानः श्रय-
माणः होतृचमसेन विषिच्यमानोऽयं शुक्रः शुद्धः ऋजीषकल्क-
रहितः सोमो रसात्मा ते तुभ्यं त्वदर्थमयामि नियतः त्वदीय-
भागत्वेन मया संस्कृतः गम उपरमे कर्मणि चिण्॥८५॥

इन्द्रवायू सुसंदृशा सुहवेह हवामहे।
यथा नः सर्व इज्जनोऽनमीवः सङ्गमे सुमना
असत्॥ ८६॥

तापसदृष्टैन्द्रवायवी। इह यज्ञे वयमिन्द्रवायू हवामहे
आह्वयामः उभयत्र वायोः प्रतिषेध इति [पा० ६, ३, २६
वा० १] आनङ्भावः। कीदृशौ? सुसंदृशा सुसंदृशौ सुतरां
सम्यक् पश्यतस्तौ। सुहवा सुहवौ शोभनाह्वानौ। तथा
हवामहे यथा नोऽस्माकं सर्वं इत् सर्व एव जनः पुत्रपौत्रादि-
रीदृशः असत् भवेत् अस्तेर्लेट्यडागमः। कीदृशः? अनमीवः
व्याधिरहितः सङ्गमे धनप्राप्तौ बहूनां समागमे वा सुमनाः
शोभनचित्तः उदारो वक्ता चेत्यर्थः॥८६॥

ऋधगित्था स मर्त्यः शशमे देवतातये।
यो नूनं मित्रावरुणावभिष्टय आचक्रे हव्यदा-
तये॥ ८७॥

जमदग्निदृष्टा मैत्रावरुणी। नूनं निश्चितं यो मर्त्यो
मनुष्यो मित्रावरुणौ आचक्रे आकुरुते सेवते गन्धनावक्षेपणे-
त्यादिना [पा० १, ३, ३२] करोतेः सेवनार्थे आत्मनेपदम्।
किमर्थम्? अभिष्टये अभिमतलाभाय पृषोदरादिलोपः हव्य

दातये हविषो दानाय च। स नरः इत्था अनेन हेतुना सेवनरूपेण शशमे शाम्यति यमनियमशमदमादियुक्तो भवतीत्यर्थः। कीदृक् सः? देवतातये देवस्य कर्म देवतातिः तस्मै यज्ञाय ऋधक् ऋध्नोतीति ऋधक् समृद्धिमान् यज्ञसम्पत्तिचमधनाढ्यः सन् शान्तो भवतीत्यर्थः। बट् श्रत् सत्रा इत्येति [निघं० ३, १०] निपातः सत्यवचनो वा सत्यं शाम्यति। एत्वाभ्यासलोपाभाव आर्षः शशमेऽत्र ॥ ८७ ॥

आयातमुपभूषतं मध्वः पिबतमश्विना। दुग्धं पयो वृषणा जेन्यावसू मा नो मर्धिष्टमागतम् ॥ ८८ ॥

वसिष्ठदृष्टाश्विदेवत्या। हे अश्विना! अश्विनौ! युवामायातं यज्ञं प्रत्यागच्छतम् आगत्य च उपभूषतमलङ्कुरुतं यज्ञम्। मध्वः मधुरं सोमं पिबतम् कर्मणि षष्ठी नुमाभावश्छान्दसः। किञ्च हे वृषणा! वृषणौ! वर्षकौ! यज्ञफलस्य सेक्तारौ! हे जेन्यावसू! जेन्यं जेतव्यं जितं वा आ समन्तात् वसु धनं याभ्यां तौ जेन्यावसू वशीकृतधनौ तादृशौ! युवां पयः दुग्धमुदकम् दुग्धमन्तरिक्षात् प्रक्षारयतम् दुहेर्लोण्मध्यमद्विवचनं दुग्धमिति। किञ्च नोऽस्मान्मा मर्धिष्टं मा हिंस्तम् मृधिर्हिंसार्थः लुङ्। किं बहुना युवामागच्छतम् आदरार्थं पुनर्वचनम् ॥ ८८ ॥

प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृता। अच्छा वीरं नर्यं पङ्क्तिराधसं देवा यज्ञं नयन्तु नः ॥ ८९ ॥

कण्वदृष्टा वैश्वदेवी। ब्रह्मणो वेदस्य पतिः हिरण्यगर्भः

नोऽस्माकं यज्ञमच्छ यज्ञाभिमुखं प्रैतु प्रकर्षेणागच्छतु ब्रह्मणस्पतिः ब्रह्मणः पाता पालयिता वेति [निरु० १०, १२] यास्कः। तथा देवी देवतात्मा सूनृता प्रियसत्यस्वरूपा तस्यैव वाक् त्रयीरूपा यज्ञं प्रैतु। किञ्च देवा यष्टव्या नोऽस्मान् यज्ञं नयन्तु प्रापयन्तु यज्ञं कारयन्त्वित्यर्थः। कीदृशं यज्ञम्? वीरं विशेषेणेरयति वीरस्तम् शत्रूणां विशेषोन्मूलयितारम् वीरो वीरयत्यमित्रानिति [निरु० १, ७] यास्कः। नर्यं नृभ्यो मनुष्येभ्यो हितम् उगवादिभ्य इति [पा० ५, १, २] यत्। पङ्क्तिराधसम् इन्द्रस्य पुरोडाशः हर्योर्धानाः पूष्णः करम्भः सरस्वत्यै दधि मित्रावरुणयोः पयस्या एषा हविः पङ्क्तिः हिनाराशंसं प्रातःसवनं हिनाराशंसं माध्यन्दिनं सवनं सक्तुनाराशंसं तृतीयं सवनम् एषा नाराशंसपङ्क्तिः त्रीणि सवनानि पशुरुपवसथ्यः पशुरनुबन्ध्यः एषा सवनपङ्क्तिः एताभिः पङ्क्तिभिः राधः समृद्धिर्यस्य पङ्क्तयो राध्यन्ते साध्यन्ते यत्रेति वा पङ्क्तिराधाः तम्। ब्रह्मणस्पत्यादयः ईदृशं यज्ञमस्माभिः कारयन्त्विति सर्वार्थः॥ ८९॥

चन्द्रमा अप्स्वन्तरा सुपर्णो धावते दिवि। रयिं पिशङ्गं बहुलं पुरुस्पृहꣳ हरिरेति कनिक्रदत्॥ ९०॥

त्रितदृष्टाहुतिपरिणामवादिन्यैन्द्री। आहुतेर्होमद्रव्यस्य परिणामो द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषायोषात्मकपञ्चाग्निक्रमेण परिपाकः इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति श्रुत्योक्तः तं वदत्येषा ऋक्। अधियज्ञं तावदर्थः। चन्द्रं देवानामाह्लादं मिमीते करोति चन्द्रमाः लतारूपः सोमोऽभिषुतः सन् अप्सु वसतीवरीनिग्राभ्यादिजलेषु अन्तर्मध्ये रसरूपेण

च्छितान्मो हुतः सन् सुपर्णः गरुडाकृतिः साधुपतनो भूत्वा दिवि आधावति शीघ्रं गच्छति सृ गतावित्यस्य शीघ्रगतौ धावादेशः तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीदिति श्रुतेः। हरिः सोमो हरितवर्ण इति [निरु० ४, १९] यास्कोक्तेर्हरिः पूर्वोक्तः सोम एव दिवि गतः पर्जन्यरूपमास्थायोदकदान-द्वारेण रयिमेति रयिरिति धननामेति [निरु० ४, १७] यास्कः धान्यभावं प्राप्नोति व्रीहियवाद्यन्नरूपो भवतीत्यर्थः। कीदृशं रयिम्? पिशङ्गम् परिपाकेन व्रीहियवादिकं धान्यं पीतवर्णं भवति। बहुलमसंख्यातम् चतुर्विधभूतग्रामजीवन-पर्य्याप्तमित्यर्थः। पुरुस्पृहं पुरूणां बहूनामपि स्पृहा लिप्सा यत्र तम् बहवोऽपि यद्धान्यमिच्छन्ति तद्रूपो भवतीत्यर्थः। कीदृशो हरिः? कनिक्रदत् पर्जन्यरूपात्यर्थंस्तनितं कुर्वन् दाधर्तीत्यादि [पा० ७, ४, ६३] निपातः॥ ९०॥

दे॒वं दे॑व॒ं वो॑ऽवसे दे॒वं दे॑वम॒भिष्ट॑ये। दे॒वं दे॑वं हुवेम॒ वाज॑सातये गृ॒णन्तो॑ दे॒व्या धि॒या ॥ ९१ ॥

मनुदृष्टा वैश्वदेवी। वीप्सार्थोऽभ्यासः यावन्तो देवास्तान् वो युष्मानवसेऽवनाय पालनाय वयं हुवेम आह्वयामः। अभिष्टये-ऽभिलषितफलाप्तये देवं देवं हुवेम। वाजसातयेऽन्नलाभाय देवं देवं हुवेम। अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति [निरु० १०, ४२] यास्कः। कीदृशा वयम् देवया देवतायाथात्म्यानुसन्धानपरया धिया बुद्ध्या गृणन्तः स्तुवन्तः यद्वा देव्या स्वरादिसौष्ठवेन दीप्य-मानया धिया स्तुत्या गृणन्तः॥ ९१॥

दि॒वि पृ॒ष्ठो अ॑रोचता॒ग्निर्वै॑श्वान॒रो बृ॒हन्।

क्ष्मया वृधान ओजसा चनोहितो ज्योतिषा बाधते तमः ॥ ९२ ॥

मेधदृष्टा वैश्वानरी। योऽग्निः दिवि द्युलोके पृष्टः सिक्तः आदित्यात्मना स्थितः सन् अरोचत दीप्यते पृषु सेके निष्ठान्तः सेकः स्थितिरेव। कीदृशोऽग्निः ? वैश्वानरः विश्वेषां नराणां हितः। बृहन् महान्। किञ्च सोऽग्निः ज्योतिषा स्वप्रकाशेन तमः नैशं बाधते लोकानुग्रहायान्धकारं निवर्त्तयति। कीदृशः ? क्ष्मया वृधानः क्ष्मा पृथिवी तया तत्स्था मनुष्या उपलक्ष्यन्ते मञ्चाः क्रोशन्तीति वत् भूस्थैर्वर्णाश्रमिभिः नरैर्दत्तेन हविषा वर्धमानः अत एव ओजसो चनोहितः ओषधिपाकक्षमेण तेजसा चनसेऽन्नाय हितः चन इत्यन्ननाम [निरु० ६, १८] अन्ननिष्पादक इत्यर्थः॥ ९२ ॥

इन्द्राग्नी अपादियं पूर्वागात् पद्वतीभ्यः। हित्वी शिरो जिह्वया वावदच्चरत्त्रि ꣳशत्पदा न्यक्रमीत् ॥ ९३ ॥

सुहोत्रदृष्टा इन्द्राग्निदेवत्या प्रवह्लिका। हे इन्द्राग्नी! अपात् स्वयं पादरहितापि इयमुषाः पद्वतीभ्यः पादयुक्ताभ्यः सुप्ताभ्यः प्रजाभ्यः पूर्वा प्रथमभाविनी सती आ अगात् आगच्छति सा च तासां प्रजानां शिरो हित्वी निद्रात्याजनेन प्रेरयित्वी यद्वा शिरो हित्वी हित्वा त्यक्त्वा स्वयमशिरस्का सती जिह्वया प्राणिनां वागिन्द्रियेण वावदत् यङ्लुगन्तं भृशं शब्दं कुर्वती सती चरत् चरति प्रसरति अडभावः। एवं चरन्ती उषाः एकदिनेन त्रिंशत्संख्यानि पदा पदानि गमनसाधनभूतान् मुहूर्तान् नि अक्रमीत् नितरां क्रमते अहोरात्रेण त्रिंश-

मुहूर्तान् क्रामतीत्यर्थः ॥ यद्वा वाक्‌पक्षेऽर्थः । इन्द्रः प्राणः अग्निः पुरुषः हे इन्द्राग्नी । युवयोरेवैतत् कर्म यत् अपात् पाद-रहिता गद्यात्मिका त्वयोस्त्वयेयं वाक् पूर्वा प्रथमभाविनी सती आ अगात् पद्वतीभ्यः पादयुक्ताभ्यो रामायणभारता-दिश्लोकात्मकवाल्मीकिव्यासादिवाणीभ्यः सकाशात् । वेदवाचः प्राथम्यं श्रुत्योक्तम् ततो ब्रह्मैव प्रथममसृज्यतेति । एवं प्रथम-जाया वाचोऽविकृतत्वं निर्णीय मानुष्या वाचो विकृतत्वमाह हित्वी शिर इति शिर इति प्राधान्यादाख्यातपदमुच्यते अभ्याज गां दण्डेन शुक्लां गां दण्डेनाभ्याजेत्येवं लौकिक्या वाचः पदप्रयोगनियमाभावात् शिरः शिरःस्थानीयमाख्यात-पदं हित्वा त्यक्त्वा जिह्वया विदुषो वागिन्द्रियेण वावदत् अतिवदन्ती सती चरति प्रकाशीभवति । एवं चरन्ती सा त्रिंशत्पदानि न्यक्रमीत् क्रमति अत्र पदशब्दोऽङ्गुलवचनः मूलाधारादारभ्य मुखपर्यन्तं त्रिंशदङ्गुलानि क्रामति । एवं वाग्विषयोऽर्थः ॥ ९३ ॥

देवा॒सो॒ हि ष्मा॒ मन॑वे॒ सम॑न्यवो॒ विश्वे॑ सा॒कꣳ सरा॑तयः । ते नो॑ अ॒द्य ते॑ अ॑प॒रं तु॒चे तु नो॑ भव॑न्तु वरिवो॒विदः॑ ॥ ९४ ॥

मनुदृष्टा वैश्वदेवी । हि स्म एतौ निपातौ प्रसिद्ध्यतिश-यार्थौ छान्दसो अत्वदीर्घौ ते प्रसिद्धा विश्वे देवासः अद्य वर्त्त-मानकाले नोऽस्माकं साकं सहैव वरिवोविदः भवन्तु वरिवो धनं वेदयन्ति लम्भयन्ति वरिवोविदः एकीभूय धनप्रापका भवन्तु । तु पुनः अपरं भविष्यति काले नोऽस्माकं तुचे अपत्याय पुत्रपौत्रादिकाय ते वरिवोविदः भवन्तु तुगित्यप-त्यनाम [निघ० २, २] कीदृशास्ते ? मनवे समन्यवः मनु-

नामकाय मुनये मन्त्रदर्शिने मह्यं समानो मन्युर्दीप्तिर्येषां ते मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मण इति [निरु० १०, २९] यास्कः मदर्थकमेकमत्यं प्राप्ताः यद्वा मन्युना क्रोधेन सह वर्त्तमानाः अस्मच्छत्रुहननाय क्रोधयुक्ता इत्यर्थः। तथा सरातयः रातिर्दानं तत्सहिताः दातार इत्यर्थः ॥ ९४ ॥

अपाधमदभिशस्तीरशस्तिहाथेन्द्रो द्युम्न्याभवत्। देवास्त इन्द्र सख्याय येमिरे बृहद्भानो मरुद्गण ॥ ९५ ॥

नृमेधदृष्टे द्वे मरुत्वद्गुणविशिष्टेन्द्रदेवत्ये। बृहन्तो महान्तो भानवो दीप्तयो यस्य स बृहद्भानुः मरुतां गणो यस्य स मरुद्गणः हे बृहद्भानो! हे मरुद्गण! हे इन्द्र! देवाः वसुरुद्रादित्याः ते तव सख्याय मैत्र्ये येमिरे कथं नु नामेन्द्रोऽस्मान् सखिभावाय वृणीत इत्यभिप्राया आत्मानं संयतं कृतवन्त इत्यर्थः। स भवान् अभिशस्तीः अभिशापान् शत्रुप्रयुक्तानपवादान् अपाधमत् अपगमयति निवर्त्तयति धमतिर्गतिकर्मेति [निरु० ६, २] यास्कः। अथ पश्चात् द्युम्नी अन्नवान् यशस्वी वा आ अभवत् सर्वतो अन्नवान् भवति। कीदृशो भवान्? अशस्तिहा शंसनं शस्तिः प्रशंसा सा नास्ति येषां ते अशस्तयः निन्द्या असुरास्तान् हन्तीत्यशस्तिहा। इन्द्रः ऐश्वर्यवान् इन्दतीतीन्द्रः। यो दुष्टहन्ताभिशापनाशको यशस्वी तेजस्वी बहुभृत्यस्तेव्यस्तस्य सख्यायान्ये यतन्त इतियुक्तमिति भावः ॥ ९५ ॥

प्र व इन्द्राय बृहते मरुतो ब्रह्मार्चत। वृत्रꣳ हनति वृत्रहा शतक्रतुर्वज्रेण शतपर्वणा ॥ ९६ ॥

हे मरुतः ! यो युष्माकं स्वामिने इन्द्राय यूयं ब्रह्मवेदं सामरूपस्तोत्रं प्रार्चत प्रोच्चारयत । कीदृशायेन्द्राय ? बृहते महते । ततो वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य पाप्मनो वा हन्तेन्द्रो वृत्रं हनति हन्तु बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७३] शपो लुगभावः । केन ? वज्रेण स्वायुधेन । कीदृशेन वज्रेण ? शतपर्वणा शतसंख्याकानि पर्वाणि धारा ग्रन्थयो वा यस्य स शतपर्वा तेन । कीदृशो वृत्रहा ? शतक्रतुः शतं क्रतवो यस्य बहुकर्मा बहुप्रज्ञो वा ॥ ९६ ॥

अस्येदिन्द्रो वावृधे वृष्ण्यꣳ शवो मदे सुतस्य विष्णवि । अद्या तमस्य महिमानमायवोऽनुष्टुवन्ति पूर्वथा ॥ इमा उ त्वा । यस्यायम् । अयꣳ सहस्रम् ऊर्ध्व ऊ षु णः ॥९७॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

मेधातिथिदृष्टा माहेन्द्री सतोबृहती । इन्द्रः अस्य इत् अस्यैव यजमानस्य वृष्ण्यं शवः च वावृधे वर्धयति णिजन्तत्वं बोध्यम् वर्षति सिञ्चति वृषा तस्येदं वृष्ण्यं वीर्यम् यप्रत्यये उपधालोपः शवः बलम् । क्व सति सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य मदे सति । कीदृशे मदे ? विष्णवि वेवेष्टि व्याप्नोति विष्णुस्तस्मिन् सर्वशरीरव्यापके सप्तम्येकवचने घेर्ङितीति [पा० ७, ३, १११] गुणेऽवादेशः यद्वा विष्णवि विष्णौ यज्ञेऽभिषुतस्येति सम्बन्धः यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः । सोमपानेन मत्त इन्द्रो यजमानस्य माहात्म्यं बलं च वर्धयतीत्यर्थः । किंच अस्येन्द्रस्य तमुक्तं यज्जनो वीर्यादिवर्धनरूपं महिमानमद्यास्मिन् काले-

ऽपि आयवः मनुष्याः अनुष्टुवन्ति आनुपूर्व्येण स्तुवन्ति। तत्र दृष्टान्तः पूर्वथा पूर्वमिव यथा पूर्वमृषयोऽस्तुवन्नेवमिदानीमपि नराः स्तुवन्तीत्यर्थः। प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसीति [पा० ५, ३, १११] पूर्वशब्दादिवार्थे थाल्प्रत्ययः॥ इमा उ त्वा यस्यायम् अयं सहस्रम् [३३, ८१—८३] ऊर्ध्व ऊ षुणः [११, ४२] एताः प्रतीकोक्ताः॥ ८७॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।
त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायो गतोऽयं सार्वमेधिकः॥ ३३॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः।

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवैति। दूरङ्गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु॥ १॥

अनारभ्याधीतोऽध्यायः आ पितृमेधात् आदित्ययाज्ञवल्क्यदृष्टा मन्त्राः पाठे विनियुक्ताः॥ षडृचस्त्रिष्टुभो मनोदेवत्याः शिवसङ्कल्पदृष्टाः। ऋषिर्वदति। तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु शिवः कल्याणकारी धर्मविषयः सङ्कल्पो यस्य तत् तादृशं भवतु मन्मनसि सदा धर्म एव भवतु न कदाचित्पापमित्यर्थः। तत्किम्? यत् मनो जाग्रतः पुरुषस्य दूरमुदैति उद्गच्छति चक्षुराद्यपेक्षया मनो दूरगामीत्यर्थः। यच्च दैवं दीव्यति प्रकाशते देवो विज्ञानात्मा तत्र भवं दैवमात्मग्राहकमित्यर्थः मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवमिति श्रुतेः। तत् उ शब्दः स्थाने तच्छब्दः उकारश्चार्थः। यच्च मनः सुप्तस्य पुंसः तथैव एति यथा गतं तथैव पुनरागच्छति स्वापकाले सुषुप्तावस्थायां पुनरागच्छति। यच्च दूरङ्गमं दूरं गच्छतीति दूरङ्ग-

मम् खश्प्रत्ययः अतीतानागतवर्त्तमानविप्रकृष्टव्यवहितपदार्थानां ग्राहकमित्यर्थः । यच्च मनो ज्योतिषां प्रकाशकानां श्रोत्रादीन्द्रियाणामेकमेव ज्योतिः प्रकाशकं प्रवर्त्तकमित्यर्थः प्रवर्तितान्येव श्रोत्रादीन्द्रियाणि स्वविषये प्रवर्त्तन्ते । आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणेन्द्रियमर्थेनेति न्यायोक्तेर्मनःसम्बन्धमन्तरा तेषामप्रवृत्तेः । तादृशं मे मनः शान्तसङ्कल्पमस्तु ॥ १ ॥

येन॒ कर्मा॑ण्य॒पसो॑ मनी॒षिणो॑ य॒ज्ञे कृ॒ण्वन्ति॑ वि॒दथे॑षु॒ धीराः॑ । यद॑पू॒र्वं य॒क्षम॒न्तः प्र॒जानां॒ तन्मे॒ मनः॑ शि॒वसं॑ङ्कल्पमस्तु ॥ २ ॥

मनीषिणः मेधाविनः यज्ञे येन मनसा सता कर्माणि कृण्वन्ति कुर्वन्ति कृ करणे स्वादिः मनःस्वास्थ्यं विना कर्माप्रवृत्तेः । केषु सत्सु विदथेषु ज्ञानेषु सत्सु विद्यन्ते ? ज्ञायन्ते तानि विदथानि तेषु वेत्तेरौणादिकोऽथप्रत्ययः प्रत्ययोदात्तत्वेन मध्योदात्तं पदम् प्रत्ययः परश्च आद्युदात्तश्चेति पाणिन्युक्तेः [पा० ३, १, १—३] यज्ञसम्बन्धिनां हविरादिपदार्थानां ज्ञानेषु सत्स्वित्यर्थः । कीदृशा मनीषिणः ? अपसः अप इति कर्मनाम [निघ० २, १, १] अपो विद्यते येषां ते अपस्विनः कर्मवन्तः अस्मायामेधास्रजो विनिरिति [पा० ५, २, १२१] विन्प्रत्ययः विन्मतोर्लुगितीष्ठाभावेऽपि छान्दसो विनो लुक् [पा० ५, ३, ६५] सदा कर्मनिष्ठा इत्यर्थः । तथा धीराः धीमन्तः धीर्विद्यते येषां ते धीराः कर्मण्यण् [पा० ३, २, १] । यच्च मनः अपूर्वम् न विद्यते पूर्वमिन्द्रियं यस्मात् तदपूर्वम् इन्द्रियेभ्यः पूर्वं मनसः सृष्टेः यद्वा अपूर्वमनपरमवाह्यमित्युक्तेरपूर्वमात्मरूपमित्यर्थः । यच्च यक्षं यष्टुं शक्तं यक्षम् यज-

तेरौणादिकः सन्प्रत्ययः ञ्नित्यादिर्नित्यमिति [पा० ६, १, १९७] आद्युदात्तं पदम् । यच्च प्रजायन्ते इति प्रजास्तासां प्राणिमात्राणामन्तः शरीरमध्ये आस्ते इतरेन्द्रियाणि बहिःस्थानि मनस्त्वन्तरिन्द्रियमित्यर्थः । तत् तादृशं मे मनः शिवसङ्कल्पमस्त्विति व्याख्यातम् ॥ २ ॥

यत् प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु । यस्मान्न ऋते किं चन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ३ ॥

यत् मनः प्रज्ञानं विशेषेण ज्ञानजनकम् प्रकर्षेण ज्ञायते येन तत् प्रज्ञानम् करणाधिकरणयोश्चेति [पा० ३, ३, ११७] करणे ल्युट्प्रत्ययः । उत अपि यत् मनः चेतः चेतयति सम्यक् ज्ञापयति तच्चेतः [चिती संज्ञाने अस्मात् ण्यन्तादसुन्प्रत्ययः सामान्यविशेषज्ञानजनकमित्यर्थः । यच्च मनो धृतिर्धैर्यरूपम् मनस्येव धैर्योत्पत्तेर्मनसि धैर्यमुपचर्य्यते कार्य्यकारणयोरभेदात् । यच्च मनः प्रजासु जनेषु अन्तर्वर्त्तमानं सत् ज्योतिः प्रकाशकं सर्वेन्द्रियाणाम् उक्तमपि पुनरुच्यते आदरार्थम् अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति [निरु० १०, ४२] यास्कोक्तेः । यच्चामृतममरणधर्मि आत्मरूपत्वात् । यस्मान्मनसः ऋते यन्मनो विना किञ्चन किमपि कर्म न क्रियते जनैः सर्वकर्मसु प्राणिनां मनः पूर्वं प्रवृत्तेर्मनःस्वास्थ्यं विना कर्माभावादित्यर्थः । अन्यारादितरर्त्ते इत्यादिना [पा० २, ३, २९] यस्मादिति ऋतेयोगे पञ्चमी । तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत्परिगृहीतममृ-

तेन सर्वम्। येन यज्ञस्तायते सप्तहोता तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ४ ॥

येन मनसा इदं सर्वं परिगृहीतम् परितः सर्वतो ज्ञातम्। इदं किम्भूतम्? भूतकालसम्बन्धि वस्तु। भुवनं भवतीति भुवनम् भवतेः क्युप्रत्ययः वर्त्तमानकालसम्बन्धि। भविष्यत् लृटः सद्वेति [पा० ३, ३, १४] शतृप्रत्ययः तौ सदित्युक्तेः [पा० ३, २, १२७]। त्रिकालसम्बद्धवस्तुषु मनः प्रवर्त्तत इत्यर्थः श्रोत्रादीनि तु प्रत्यक्षमेव गृह्णन्ति। कीदृशेन येन? अमृतेन शाश्वतेन मुक्तिपर्य्यन्तम् श्रोत्रादीनि नश्यन्ति मनस्त्वनश्वरमित्यर्थः। येन च मनसा यज्ञोऽग्निष्टोमादिः तायते विस्तार्यते तनोतेर्यकीति [पा० ६, ४, ४४] आकारः। कीदृशो यज्ञः? सप्तहोता सप्त होतारो देवानामाह्वातारो होतृमैत्रावरुणादयो यत्र स सप्तहोता अग्निष्टोमे सप्त होतारो भवन्ति। तन्मे मनः इति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

यस्मिन्नृचः साम यजूꣳषि यस्मिन् प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः। यस्मिꣳश्चित्तꣳ सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥५॥

यस्मिन् मनसि ऋचः प्रतिष्ठिताः यस्मिन् साम सामानि प्रतिष्ठितानि यस्मिन् यजूंषि प्रतिष्ठितानि। मनसः स्वास्थ्ये एव वेदत्रयोस्फूर्त्तेर्मनसि शब्दमात्रस्य प्रतिष्ठितत्वम् अन्नमयं हि सोम्य मन इति छान्दोग्ये मनस एव स्वास्थ्ये वेदोच्चारणशक्तिः प्रतिपादिता। तत्र दृष्टान्तः रथनाभौ आराः इव यथा आराः रथचक्रनाभौ मध्ये प्रतिष्ठितास्तद्वच्छब्दजालं मनसि। किञ्च प्रजानां सर्वं चित्तं ज्ञानम् सर्वपदार्थविषयि ज्ञानं यस्मिन्

मनसि ओतं प्रोतं निश्चितम् तन्तुसन्ततिः पटे इव सर्वं ज्ञानं मनसि निहितम् मनःस्वास्थ्ये एव ज्ञानोत्पत्तिर्मनोवैयाग्रे ज्ञानाभावः। तन्मे मम मनः शिवसङ्कल्पं शान्तव्यापारमस्तु ॥ ५ ॥

सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनीयते-ऽभीशुभिर्वाजिन इव। हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ६ ॥

यत् मनो मनुष्यान्नरान्नेनीयते अत्यर्थमितस्ततो नयति नयतेः क्रियासमभिहारे यङ् मनःप्रेरिता एव प्राणिनः प्रवर्त्तन्ते मनुष्यग्रहणं प्राणिमात्रोपलक्षकम्। तत्र दृष्टान्तः सुषारथिः अश्वानिव शोभनः सारथिर्यन्ता यथा कशया अश्वान् नेनीयते। द्वितीयो दृष्टान्तः अभीशुभिर्वाजिन इव यथा सुसारथिरभीशुभिः प्रग्रहैः वाजिनोऽश्वान्नेनीयत इत्यनुषङ्गः रश्मिभिर्नियच्छतीत्यर्थः। उपमाद्वयम् प्रथमायां नयनं द्वितीयायां नियमनम् तथा मनः प्रवर्त्तयति नियच्छति च नरानित्यर्थः। यच्च मनः हृत्प्रतिष्ठं हृदि प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य तत् हृद्येव मन उपलभ्यते। यच्च मनः अजिरं जरारहितम् बाल्ययौवनस्थाविरेषु मनसस्तदवस्थत्वात्। यच्च जविष्ठम् अतिजववद्वेगवत् जविष्ठम् न वै वातात्किञ्चनाशीयोऽस्ति न मनसः किञ्चनाशीयोऽस्तीति श्रुतेः। तन्म इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीम्। यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् ॥७॥

उष्णिक् अन्नस्तुतिः। तं पितुमन्नं स्तोषं स्तौमि। किम्भूतम् ? महो महसः तविषीं तविष्याः बलस्य धर्माणं धारयितारम्

तविषीति बलनाम [निघ० २, ९] विभक्तिव्यत्ययः अन्नेनेव बलोत्पत्तेः । तं कम् ? यस्य पितोरोजसा बलेन त्रितः त्रिस्थान इन्द्रः वृत्रं दैत्यं विपर्वं विगतसम्बन्धनं कृत्वा वि अर्दयत् विविधमर्दितवान् इन्द्रेण वृत्रोऽन्नबलेनैव हत इत्यर्थः ॥ स्तोषं स्तौतेर्मिपि इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९७] इकारलोपे लेटोऽडाविति [पा० ३, ४, ९४] अडागमे सिब्बहुलं लेटीति [पा० ३, १, ३४] सिप्प्रत्यये गुणे च रूपम् । महः महच्छब्दस्य ङसि छान्दसष्टिलोपः । धर्माणम् धर्तारम् । विपर्वम् विगतानि पर्वाणि यस्य तम् डप्रत्यये टिलोपः । अर्दयत् बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीति [पा० ६, ४, ७५] अडभावः । व्यवहिताश्चेति [पा० १, ४, ८२] वेरुपसर्गस्य व्यवधानम् ॥ ७ ॥

अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शं च नस्कृधि ।
क्रत्वे दक्षाय नो हिनु प्र ण आयूꣳषि तारिषः ॥ ८ ॥

चतस्रोऽनुष्टुभः द्वयोरनुमतिर्देवता । इत् निपातोऽनर्थकः हे अनुमते ! त्वमनुमन्यासै अनुमन्यस्वास्मदुक्तं बुध्यस्व नोऽस्माकं शं च शमेव सुखमेव कृधि कुरु । च पुनः नोऽस्माकं क्रत्वे क्रतवे सङ्कल्पाय दक्षाय तत्समृद्धये सङ्कल्पसिद्धये च नोऽस्मान् हिनु गमय नोऽस्माकमायूंषि प्रतारिषः प्रतारय वर्धय । लेटोऽडाटाविति [पा० ३, ४, ९४] आट् वैतोऽन्यत्रेति [पा० ३, ४, ९६] ऐकारः । कृधि श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति [पा० ६, ४, १०२] हेर्धिः बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७३] शपो लुक् । क्रत्वे गुणाभावे यणादेशः । तारिषः

सिब्बहुलं छन्दसि णिद्वत्प्राच्य इति [पा० ३, २, ३४ वा० ३] वृद्धिः अन्यत् पूर्ववत् प्रपूर्वस्तरतिर्वृद्ध्यर्थः ॥ ८ ॥

अनु नोऽद्यानुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्यताम्। अग्निश्च हव्यवाहनो भवतं दाशुषे मयः ॥९॥

अनुमतिः अद्य नोऽस्माकं यज्ञं देवेषु यज्ञियेषु अनुमन्यताम् अग्निश्च यज्ञं देवेषु अनुमन्यताम्। किम्भूतोऽग्निः ? हव्यवाहनः हविषो वोढा। किञ्च दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय मयः सुखरूपौ अनुमत्यग्नी भवतं भवतामिति पुरुषव्यत्ययः। हव्यं वहतीति हव्यवाहनः हव्येऽनन्तःपादमिति [पा० ३, २, ६६] वहेर्ण्युट्। दाशुषे दाश्वान् साह्वानिति [पा० ६, १, १२] साधुः ॥ ९ ॥

सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा। जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिड्ढि नः ॥ १० ॥

सिनीवाली देवता। हे सिनीवालि ! हे पृथुष्टुके ! स्तुकं केशभारः स्तुतिः कामो वा हे पृथुकेशभारे ! महास्तुते वा पृथुकामे वा या त्वं देवानां स्वसा असि भगिनी भवसि सा त्वमाहुतं हव्यं जुषस्व प्रीत्या गृहाण हे देवि ! नोऽस्मभ्यं प्रजां च दिदिड्ढि दिश देहि बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७६] दिशतेः शपः श्लुः ततो हिलादि ॥ १० ॥

पञ्च नद्यः सरस्वतीमपियन्ति सस्रोतसः। सरस्वती तु पञ्चधा सो देशेऽभवत्सरित् ॥ ११ ॥

सरस्वतीनदीदेवत्या। याः दृषद्वत्याद्याः पञ्च नद्यः सरस्वतीमपियन्ति गच्छन्ति किम्भूताः ? सस्रोतसः समानं स्रोतः

प्रवाहो यासां ताः । तुरवधारणे सा तु सैव सरस्वत्येव पञ्चधा देशे सरिद्भवो अभवत् पश्चापि स्वनामानि त्यक्ता सरस्वत्येवाभवत् ॥ ११ ॥

त्वम॑ग्ने प्र॒थ॒मो अङ्गि॑रा॒ ऋषि॑र्दे॒वो दे॒वाना॑मभवः शि॒वः सखा॑ । तव॑ व्र॒ते क॒वयो॑ विद्म॒नाप॑सोऽजा॑यन्त म॒रुतो॒ भ्राज॑दृष्टयः ॥१२॥

चतस्र आग्नेय्यः द्वे जगत्यौ अन्ये त्रिष्टुबनुष्टुभौ । हे अग्ने ! त्वं देवानां प्रथमः सखा अभवः भूतोऽसि आद्यो मित्रभूतो देवानां त्वमेवेत्यर्थः । किम्भूतस्त्वम् ? अङ्गिराः अङ्गानां रसः यद्वा अङ्गिभ्य आत्मभ्यो यजमानेभ्यो राति सुखमित्यङ्गिराः । ऋषिर्द्रष्टा । देवो द्योतमानः । शिवः कल्याणः । किञ्च तव व्रते कर्मणि वर्त्तमाने मरुतः ईदृशा अजायन्त । कीदृशाः ? कवयः क्रान्तदर्शिनः । विद्मनापसः अप इति कर्मनाम [निघ० २, १, १] विद्मना विदितानि अपांसि कर्माणि यैस्ते विद्मनापसः विदितकर्माणः । भ्राजदृष्टयः भ्राजन्त्यः शोभमानाः ऋष्टयः आयुधानि येषां ते तथा शत्रुघातकत्वात् । विद्मनेति वेत्तेः कर्मणि मनिन्प्रत्ययः बहुलग्रहणात् ततो विभक्तेराकारः तस्य चालुक् विद्मनापसः । अजायन्त जनेर्लङ् जादेशश्च श्यन् ॥ १२ ॥

त्वं नो॑ अग्ने॒ तव॑ देव पा॒युभि॑र्म॒घोनो॑ रक्ष त॒न्व॑श्च वन्द्य । त्रा॒ता तो॒कस्य॒ तन॑ये॒ गवा॑म॒स्यनि॑मेषꣳ॒ रक्ष॑माण॒स्तव॑ व्र॒ते ॥१३॥

रक्षणार्थो मन्त्रः । हे अग्ने ! हे देव द्योतमान !

वन्द्य स्तुत्य ! तव व्रते कर्मणि वर्त्तमानाम्मन्त्रोनो धनवतो यजमानानस्माकं पालय। नोऽस्माकं तन्वः शरीराणि च रक्ष। कैः? तव पायुभिः त्वदीयैः पालनैः यतस्त्वमनिमेषं सावधानं रक्षमाणः पालयन् सन् तोकस्य पुत्रस्य तनये विभक्तिव्यत्ययः तनयस्य पौत्रस्य गवां च त्राता रक्षकोऽसि॥ १३॥

उत्तानायामवभरा चिकित्वान् सद्यः प्रवीता वृषणं जजान। अरुषस्तूपो रुशदस्य पाज इडायास्पुत्रो वयुनेऽजनिष्ट॥ १४॥

यः इडायाः पृथिव्याः पुत्रोऽग्निर्वयुने प्रज्ञाने कर्त्तव्ये अजनिष्ट जातः। किम्भूतः? अरुषस्तूपः रुष वधे रोषति रुषः अरुषोऽहिंसकः स्तूपो ज्वालोच्छ्रायो यस्य स तथा ष्टुप उच्छ्राये। अस्याग्नेः रुशत् दीप्तं पाजः बलमुत्तानायामरण्यामवभर अवाचीनं हर द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] दीर्घः। चिकित्वान् अरणिबलं जानन् किं बलमिति चेत् यारणिः प्रवीता कामिता सती वृषणं सेक्तारमग्निं सद्यः तत्कालं जजान जनयति छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति [पा० ३, ४, ६] लिट्। सोऽग्निर्जात इत्यर्थः॥ १४॥

इडायास्त्वा पदे वयं नाभा पृथिव्या अधि। जातवेदो निधीमह्यग्ने हव्याय वोढवे॥ १५॥

हे जातवेदः! जातप्रज्ञान! हे अग्ने! इडायाः पृथिव्याः स्थाने देवयजनाख्ये पृथिव्या नाभा अधि उत्तरवेद्या मध्ये वयं त्वा त्वां निधीमहि स्थापयामः। किमर्थम् हव्याय वोढवे हव्यं वोढुम् विभक्तिव्यत्ययः वहतेस्तुमर्थे सेसेनिति [पा०

३, ४, ९] तवैप्रत्ययः सह्विवह्योरिति [पा० ६, ३, ११२] ओकारः ॥ १५ ॥

प्र म॑न्महे शवसा॒नाय॑ शू॒षमा॑ङ्गू॒षं गिर्व॑णसे अङ्गिर॒स्वत्। सु॒वृ॒क्तिभि॑ः स्तुव॒त ऋ॑ग्मि॒याया॒र्चामा॒र्कं नरे॒ विश्रु॑ताय ॥ १६ ॥

चतस्र ऐन्द्र्यस्त्रिष्टुभः। वयमिन्द्राय इन्द्रार्थमाङ्गूषं स्तोमं त्रिवृदादिकं प्रमन्महे जानीमः। किम्भूतं स्तोमम्? शूषं बलहेतुम् अर्कं मन्त्रं च अर्चाम उच्चारयाम धातूनामनेकार्थत्वादर्चतिरुच्चारणार्थः अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव तैर्यथा स्तोमो ज्ञातो मन्त्रश्च पठितस्तस्मै तद्वत्। किम्भूतायेन्द्राय? शवसानाय शवो बलमात्मन इच्छति शवस्यति शवस्यतीति शवसानः तस्मै बलमभिलषमाणाय सुप आत्मनः क्यजिति [पा० ३, १, ८] क्यच् तदन्ताच्छानच् शप् बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७३] तस्य लुक् छन्दस्युभयथेति [पा० ३, ४, ११७] तस्य शानचोऽप्यार्धधातुकत्वात् क्यस्य विभाषेति [पा० ६, ४, ५०] क्यचो लोपः शवसान इति सिध्यति। पुनः कीदृशाय? गिर्वणसे गिरा स्तुत्या वनयति सम्भाजयति आत्मानमभिलषितदानात् स्तोतृभ्य इति गिर्वणाः गीःशब्दोपपदाद्वनोतेर्ण्यन्तादसुनि वनेर्घटादित्वेन मित्संज्ञत्वात् [पा० ६, ४, ९२] ह्रस्वत्वम् णिचो लोपः गीर्वणा इति प्राप्ते दीर्घाभावश्छान्दसः यद्वा स्वार्थे णिच् गीर्भिरेनं देवा भजन्ति इति गिर्वणाः तस्मै गीर्वाणशब्देन समानार्थो गिर्वणःशब्दः। पुनः किम्भूताय? सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः स्तुवते स्तौतीति स्तुवन् तस्मै यजमानानिति शेषः। तदुक्तम् त्वमङ्ग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यमिति [६, ३७]। पुनः कीदृ-

शाय? ऋग्मियाय ऋग्मयाय वेदमयाय मयडर्थे छान्दसो मियट् यद्वा ऋच स्तुतावित्यस्माद्भावे औणादिको मक् कुत्वं जश्त्वम् ऋग्मः स्तुतिः तमर्हति ऋग्मियः अर्हार्थे घच् स्तुतियोग्याय। पुनः कीदृशाय? नरे नररूपाय नृशब्दस्य ङे परे छान्दसो गुणः। पुनः कीदृशाय? विश्रुताय शौर्य्यदानबलादिभिर्लब्धख्यातये ॥ १६ ॥

प्र वो मुहे महि नमो भरध्वमाङ्गूष्यं शवसानाय साम। येना नः पूर्वे पितरः पदुज्ञा अर्चन्तो अङ्गिरसो गा अविन्दन् ॥१७॥

महे महते शवसानाय बलमभिलषमाणायेन्द्राय महि महत् नमोऽन्नं वः यूयं प्रभरध्वं प्रहरतम् समर्पयत यूयमित्यर्थे व इत्यव्ययम् मुनीनां पुत्रादीन् प्रति वचः। आङ्गूष्यमाङ्गूषाय हितं साम प्रभरध्वमुच्चारयत। नोऽस्माकं पूर्वे पितरः अङ्गिरसः येनानेन साम्ना चार्चन्तः स्तुवन्तः सन्तः गाः सूर्य्यकिरणानविन्दन् लेभिरे स हि साम्नां लोकः तत्साम प्रभरध्वम्। कीदृशाः अङ्गिरसः? पदज्ञाः पदमात्मस्वरूपं जानन्तीति पदज्ञाः ॥१७॥

दुच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखायः सुन्वन्ति सोमं दधति प्रयांᳪसि। तितिक्षन्ते अभिशस्तिं जनानामिन्द्र त्वदा कश्चन हि प्रकेतः ॥१८॥

हे इन्द्र! त्वत् त्वत्तः सकाशात् कश्चन चनशब्दोऽप्यर्थे कोऽपि लोकोत्तरः प्रकेतः प्रकृष्टो ज्ञानविशेषः आ समन्तात् हि यतो भवति अतः सखायो विप्राः त्वामिच्छन्ति अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाᳪसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवा इत्युक्तेर्देवानां विप्राणां च सखित्वम्। किम्भूताः सखायः? सोम्यासः सोमस्

म्यादिनः । इच्छन्तीति कथं ज्ञातं तत्राह यतस्ते सोमं सुन्वन्ति अभिषुण्वन्ति प्रयांसि अन्नानि दधति च प्रय इत्यन्ननाम [निघ० २, ७. ३] हवींषि धारयन्ति । किञ्च जनानामभिशस्तिं दुर्वचनं तितिक्षन्ते सहन्ते मनोवाक्कायसंयताः क्षान्तिपरा इत्यर्थः ॥ १८ ॥

न ते॑ दू॒रे प॑र॒मा चि॒द्रजा॑ᳪ॒स्या तु॒ प्र या॑हि हरिवो॒ हरि॑भ्याम् । स्थि॒राय॒ वृष्णे॒ सव॑ना कृ॒तेमा यु॒क्ता ग्रावा॑णः समिधा॒ने अ॒ग्नौ ॥ १९ ॥

हे हरिवः ! हरी अश्वौ विद्येते यस्य स हरिवान् तस्य सम्बोधनम् मतुवसोरिति [पा० ८, ३, १] रुत्वम् हे हरिवः ! स्थिराय दृढसौहृदाय वृष्णे सेक्त्रे तुभ्यम् इमा सवना कृता इमानि सवनानि प्रातःसवनादीनि कृतानि । क्व सति ? अग्नौ समिधाने समिध्यमाने सति छान्दसो यको लुक् । ग्रावाणः च युक्ताः योजिताः अभिषवकर्मणि । तुशब्दो हेत्वर्थे अतो हेतोः हरिभ्यामश्वाभ्यामा प्रयाहि आगच्छ । ननु स्वर्गात् कथमतिदूरे मया गन्तव्यमित्यत आह परमा परमाणि दूरदेशस्थानि रजांसि स्थानानि ते तव दूरे न चित् दूरे न सन्ति चित्शब्दोऽप्यर्थे अतिदूरमपि ते निकटम् अत आयाहीत्यर्थः ॥ १९ ॥

अषा॑ढं यु॒त्सु॒ पृत॑नासु॒ पप्रि॑ᳪ॒ स्व॒र्षाम॒प्सां वृ॒जन॑स्य गो॒पाम् । भ॒रे॒षु॒जाᳪ॒ सु॑क्षि॒तिᳪ॒ सु॒श्रव॑सं॒ जय॑न्तं॒ त्वामनु॑ मदेम सोम ॥ २० ॥

चतस्रः सोमदेवत्यास्त्रिष्टुभः । हे सोम ! त्वां जयन्तमुत्कर्षेण वर्त्तमानमनु वयं मदेम हृष्टाः स्याम । किम्भूतं त्वाम् ? युत्सु

युद्धेषु अषाढमसहनमनभिभूतम्। पुनः कीदृशम्? पृतनासु सेनासु पप्रिं पालयितारम्। स्वर्षाम् स्वर्दिवं सनोति सम्भजते स स्वर्षाः तम्। अप्साम् अपो जलानि सनोतीत्यप्साः तम्। वृजनस्य बलस्य गोपां रक्षकम्। भरेषुजां संग्रामेषु जेतारम्। सुक्षितिं सुनिवासम्। सुश्रवसं शोभनं श्रवः कीर्त्तिर्यस्य स सुश्रवाः तम्॥ अषाढम् सह्यतेऽसौ साढः न साढः असाढस्तम्। सहेः क्तः ढत्वं [पा० ८, २, ३१] धत्वं [पा० ८, २, ४०] ष्टुत्वम् [पा० ८, ४, ४१] ढो ढे लोपः [पा० ८, ३, १३] ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः [पा० ६, ३, १११] बाहुलकात् सहिवहोरोदवर्णस्येति [पा० ६, ३, ११२] अस्याप्रवृत्तिः षत्वं छान्दसम्। पप्रिम् पॄ पालनपूरणयोः आदृगमहनेति [पा० ३, २, १७१] किः द्वित्वादि। स्वर्षाम् स्वःपूर्वात्सनोतेर्विट् विड्वनोरनुनासिकस्यात् [पा० ६, ४, ४१]। एवमप्साम्। गोपायतीति गोपाः क्विप् अतो लोपः यलोपः। भरेषुजाम् भरेषु संग्रामेषु जयति शत्रूनिति भरेषुजाः हलदन्तात्सप्तम्या इति [पा० ६, ३, ९] अलुक् जयतेरौणादिको डाप्रत्ययः। मदेम मदी हर्षे लिङ् व्यत्ययेन शप्॥ २०॥

सोमो॑ धे॒नुꣳ सोमो॒ अर्व॑न्तमा॒शुꣳ सोमो॑ वी॒रं क॑र्म॒ण्यं॑ ददाति। सा॒द॒न्यं॑ वि॒द॒थ्यꣳ स॒भेयं॑ पितृ॒श्रव॑णं॒ यो ददा॑शदस्मै॥ २१॥

यो यजमानोऽस्मै सोमाय ददाशत् ददाति हविः तस्मै सोमो धेनुं ददाति। आशुं शीघ्रमर्वन्तमश्वं च सोमो ददाति। सोमश्च तस्मै वीरं पुत्रं ददाति। कीदृशं वीरम्? कर्मण्यं कर्मणि साधुम्। सादन्यं सदने गृहे साधुम्। विदथ्यं विदथो यज्ञस्तत्र साधुम्। सभेयं सभामर्हति सभेय-

स्तम् । पितृश्रवणं पितरं शृणोति पितृश्रवणः पित्राज्ञाकारिणं विनीतमित्यर्थः ॥ कर्मण्यमित्यादौ तत्र साधुरिति [पा० ४, ४, ९८] यत् । सभेयं ढग्छन्दसीति [पा० ४, ४, १०६] सभायाः साध्वर्थे ढप्रत्ययः तस्यैयादेशः [पा० ७, १, २] । ददाशत् दाशृ दाने बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७६] शपः श्लुः द्वित्वम् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९७] तिप इलोपः लेटोऽडाटावित्यडागमः [पा० ३, ४, ९४] ॥ २१ ॥

त्वमि॒मा ओष॑धीः सोम॒ विश्वा॒स्त्वम॒पो अ॑जनय॒स्त्वं गाः । त्वमा त॑तन्थो॒र्व॑न्तरि॑क्षं॒ त्वं ज्योति॑षा॒ वि तमो॑ ववर्थ ॥ २२ ॥

हे सोम ! त्वमिमाः विश्वाः सर्वाः ओषधीः अपो जलानि गाः धेनूः अजनयः जनितवानसि । त्वमुरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमाततन्थ विस्तारितवानसि त्वञ्च ज्योतिषा तेजसा तमोऽन्धकारं विववर्थ विवृणोषि आदित्यात्मना सर्वं तमोऽपनयसीति सर्वात्मा त्वमित्यर्थः बभूथाततन्थ जगृभ्म ववर्थेति निगम इति [पा० ७, २, ६४] निपातः ॥ २२ ॥

दे॒वेन॑ नो॒ मन॑सा देव सोम रा॒यो भा॒गꣳ स॑हसावन्न॒भियु॑ध्य । मा त्वात॑न॒दीशि॑षे वी॒र्य॑स्यो॒भये॑भ्यः॒ प्रचि॑कित्सा॒ गवि॑ष्टौ ॥ २३ ॥

हे देव ! सोम ! हे सहसावन् ! बलवन् ! देवेन मनसा देवसम्बन्धिना मनसा सह रायो धनस्य भाग नोऽस्मभ्यमभियुध्य युध्यतिर्गतिकर्मा अन्तर्भावितण्यर्थः अभिगमय देहीत्यर्थः । एवं दानप्रवृत्तं त्वां कश्चित् मा आतनत् त्वा त्वां मा आतनोतु मा

प्रतिबध्नातु तनोति प्रतिबन्धार्थः। कुतस्त्वमेवमुच्यस इति चेत् यतस्त्वं वीर्य्यस्य ईशिषे वीरकर्मणा ईश्वरो भवसि अधोगर्थदयेशामिति [पा० २, ३, ५२] कर्मणि षष्ठी। किञ्च गविष्टौ गोः स्वर्गस्य इष्टौ इच्छायां स्वर्गैषणायां विषयभूतायां सत्यामुभयेभ्यः प्रचिकित्स उभयलोकप्राप्त्यर्थं चिकित्सां कुरु व्याध्यपगमं कुरु उभयलोकप्रतिबन्धकं विघ्नं निवर्त्तयेत्यर्थः। दैवं मनः प्राप्य लब्धधना अरोगाश्च सत्कर्म कुर्वाणा यथा स्वर्गं यास्याम-स्तथा कुर्विति वाक्यार्थः॥ दैवेन दैवानामिदं दैवम् तद्धितप्रत्ययलोपः। सहसावन् प्रथमार्थे तृतीया सहसा सहो बलमस्यास्तीति सहसावान् अलुक्। तनत् तनोतेः परस्य लेटोऽडागम इलोपश्च। चिकित्स गुप्तिज्किद्भ्यः सन् [पा० ३, १, ५] अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] दीर्घः॥ २३॥

अष्टौ व्यख्यत्ककुभः पृथिव्यास्त्री धन्व योजना सप्त सिन्धून्। हिरण्याक्षः सविता देव आगाद्दधद्रत्ना दाशुषे वार्य्याणि॥ २४॥

चतस्रः सावित्र्यः द्वितीया जगती त्रिष्टुभोऽन्याः हिरण्यस्तूपदृष्टाः। स सविता देवः आगात् आगच्छतु इणो गा लुङीति [पा० २, ४, ४५] इणो गादेशः। किं कुर्वन्? दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय वार्य्याणि वरणीयानि रत्ना रत्नानि दधत् ददत् स्थापयन् वा। कीदृशः? हिरण्याक्षः हिरण्यमिव कान्तियुक्ते अक्षिणी यस्य स हिरण्याक्षः अमृतदृष्टिर्वा। स कः? यः सविता पृथिव्याः सम्बन्धिनीः अष्टौ ककुभो दिशः व्यख्यत् प्रकाशितवान्। यश्च त्री त्रीणि धन्व धन्वानि लोकान् व्यख्यत्। धन्वेत्यन्तरिक्षनाम [निघ० १, ३, ५] तेन तदुपलक्षिताावितरावपि लोकौ लक्ष्येते हविषो गच्छन्तीति

वत् । यश्च योजना योजनानि योजनगव्यूतिक्रोशादीनध्वपरिमाणविशेषान् व्यख्यत् । यश्च सप्त सिन्धून् समुद्रान् क्षीरोदाद्यान् व्यख्यत् । उपलक्षणमेतत् सर्वजगत्प्रकाशकः सविता रत्नानि ददान आयात्वित्यर्थः ॥ अख्यत् ख्या प्रकथने अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङिति [पा० ३, १, ५२] च्लेरङ् आलोपश्च धातूनामनेकार्थत्वादत्र प्रकाशनार्थो ग्राह्यः । त्री योजना सुपां सुलुगित्यादिना [पा० ७, १, ३९] पूर्वसवर्णदीर्घो विभक्तेः । धन्व सुपो लुक् । रत्ना सुप आकारः । दाशुषा दाश्वान्माह्वानिति [पा० ६, १, १२] निपातः । वार्य्याणि ऋहलोर्ण्यदिति [पा० ३, १, १२४] वृणातेर्ण्यत् ॥ २४ ॥

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिरुभे द्यावापृथिवी अन्तरीयते । अपामीवां बाधते वेति सूर्य्यमभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति ॥२५॥

सविता प्रसविता सूर्य्यं सूर्य्यः विभक्तिव्यत्ययः उभे उभयोः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्योः अन्तर्मध्ये ईयते आगच्छति यदा तदा अमीवां व्याधिमपबाधते अन्धकारलक्षणरोगं निवर्त्तयति । अथ यदा वेति अस्तमयसमये गच्छति तदा कृष्णेन रजसा अन्धकारलक्षणेन द्यां द्युलोकमभि ऋणोति अभिव्याप्नोति । कीदृशः सूर्य्यः ? हिरण्यपाणिः सुवर्णपाणिः । विचर्षणिः विविधं द्रष्टा कृताकृतप्रत्यवेक्षकः । उभे द्यावापृथिवी षष्ठ्यर्थे द्वितीया । अन्तर्योगे वा । ईयते ईङ् गतौ दिवादिः ॥ २५ ॥

हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः सुमृडीकः स्ववाँ यात्वर्वाङ् । अपसेधन् रक्षसो यातुधानानस्थाद् देवः प्रतिदोषं गृणानः ॥२६॥

यो देवो रविः रक्षसो राक्षसान् यातुधानान् असुरकार्ांश्च अपसेधन् अपगमयन् सन् अस्थात् उदस्थात् उदेति स देवः अर्वाङ् अर्वागञ्चनः अस्मदभिमुखः यातु आयात्वित्यर्थः। कीदृशो देवः? हिरण्यहस्तः हिरण्यं दानार्थं हस्ते यस्य स तथोक्तः रूपेण वा स्तुतिः। असुरः असून् प्राणान् राति ददातीत्यसुरः। सुनीथः नीथा स्तुतिः कल्याणस्तुतिः। सुमृडीकः साधु सुखयिता। स्ववान्धनवान्। प्रतिदोषम् प्रतिजनं यो दोषः प्रतिदोषः तम् श्रुतिस्मृतिविहितधर्मपराङ्मुखानां यावन्तो दोषास्तावतः गृणानः उच्चारयन् उपभोगार्थमित्यभिप्रायः। स्ववान् यातु इत्यत्र दीर्घादटि समानपाद इति [पा० ८, ३, ९] नस्य रुत्वे भोभगो [अघो] अपूर्वस्य योऽशीति [पा० ८, ३, १७] तस्य रोर्यादेशे हलि सर्वेषामिति [पा० ८, ३, २२] तस्य लोपः। रक्षस्शब्दस्य व्यत्ययेनाक्षोवत्वम् ॥ २६ ॥

ये ते॒ पन्थाः॑ सवितः पू॒र्व्यासो॑ऽरे॒णवः॑ सुकृ॑ता अ॒न्तरि॑क्षे। तेभि॑र्नो॑ अ॒द्य प॒थिभि॑ः सु॒गेभि॒ रक्षा॑ च॒ नो॒ अधि॑ च ब्रूहि देव ॥ २७ ॥

हे सवितः! हे देव! पन्थाः पन्थानो मार्गाः अन्तरिक्षे सुकृताः साधुकृताः धात्रा वर्त्तन्ते। कीदृशास्ते? पूर्व्यासः पूर्वेषु कालेषु भवाः पूर्व्याः। अरेणवः नास्ति रेणुर्यत्र अपांसुलाः। तेभिः तैः पथिभिः मार्गैः नोऽस्मान् अद्य नयेति शेषः। च पुनः गच्छतो नोऽस्मान् रक्ष पालय। अधिब्रूहि च अधि अङ्गीकृत्य ब्रूहि एते मदीया इति यद्वा अधिब्रूहि उपदिशास्माकं यद्धितं पथ्यं स्यात् यद्वा अधि अधिकान् वद एते महायाज्ञिका दातार इत्यादि। किम्भूतैः पथिभिः? सुगेभिः सुगैः सुखेन गम्यते येषु

सुगाः तैः अन्नपानप्रभृतैरित्यर्थः अधिकरणे गच्छतेर्डप्रत्ययः ॥ पूर्व्यासः पूर्वैः कृताः पूर्वैः कृतमिनियौ चेति [पा० ४, ४, १३३] यप्रत्ययः ॥ २७ ॥

उभा पिबतमश्विनोभा नः शर्म यच्छतम् । अविद्रियाभिरूतिभिः ॥ २८ ॥

आश्विन्यस्तिस्रः एका गायत्री द्वे अनुष्टुभौ । हे [अश्विना] अश्विनौ ! उभा उभौ द्वावपि युवां पिबतम् सोममिति शेषः । उभा द्वौ युवां नोऽस्मभ्यं शर्म शरणं सुखं वा यच्छतम् । काभिः सह ? अविद्रियाभिः अविदीर्णाभिः :अखण्डिताभिः ऊतिभिः अवनैः पालनैः सह । सुखं दत्तं पालयतं चेत्यर्थः ॥ उभा अश्विना विभक्तेराकारः । विदीर्यन्तीति विद्रियाः दृ विदारे औणादिक इयक्प्रत्ययः ॥ २८ ॥

अप्नस्वतीमश्विना वाचमस्मे कृतं नो दस्रा वृषणा मनीषाम् । अद्यूत्येऽवसे निह्वये वां वृधे च नो भवतं वाजसातौ ॥ २९ ॥

हे अश्विना अश्विनौ ! हे दस्रा' दर्शनीयौ ! हे वृषणा वर्षितारौ सेक्तारौ युवानौ ! अस्मे·अस्माकं वाचम् अप्नस्वतीं कर्मवतीं युवां कृतं कुरुतम् । तथा नोऽस्माकं मनीषां मनस इच्छामप्नस्वतीमेव कुरुतम् । मनसा वचसा च यत्नं कुर्मस्तथा कुरुतमित्यर्थः । यतो ह वां युवां निह्वये आह्वयामि । किंनिमित्तम् ? अद्यूत्ये सन्मार्गागते अवसे अन्ने अन्ननिमित्तम् तद्दानार्थमित्यर्थः द्यूतादागतं द्यूते भवं वा द्यूत्यम् न द्यूत्यमद्यूत्यम् तस्मिन् द्यूतादागतं कर्मण्यं न भवतीत्येवमुच्यते द्यूतमन्येषामप्यन्याय्यधनागमानामुपलक्षकम् । किञ्च वाज-

साती वाजानामन्नानां सातिः सम्भजनं यस्मिन् स वाजसातिः तस्मिन् यज्ञे नोऽस्माकं वृधे वृद्धेय भवतम् ॥ अस्मे विभक्तेः शे-आदेशः। भूतम् करोतेः बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७३] शपि लुप्ते लोण्मध्यमद्विवचने रूपम्। वृषणा वृषणौ वा षपूर्वस्य निगम इति [पा० ६, ४, ९] उपधादीर्घाभावः। वृधे वर्धनं वृत् सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् ॥ २९ ॥

द्युभि॑र॒क्तुभि॒ः परि॑पातम॒स्मानरि॑ष्टेभिरश्विना सौभ॑गेभिः। तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो मामहन्तामदि॑ति॒ः सिन्धु॑ः पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥ ३० ॥

हे अश्विना अश्विनौ! द्युभिः दिवसैः अक्तुभिः रात्रिभिः सप्तम्यर्थे तृतीया दिवसेषु रात्रिषु च अहोरात्रम् अस्मान् परिपातं सर्वतो रक्षतम्। कैः? सौभगेभिः सौभगैः भग इति धननाम [निघ० २, १०, १०] शोभनैः धनैः। किम्भूतैः? अरिष्टेभिः अनुपहिंसितैः अखण्डितैर्धनैरस्मान् रक्षतमित्यर्थः। किञ्च मित्रः वरुणः अदितिः सिन्धुः समुद्रः उतापि च द्यौः एते नोऽस्माकं तत् भवत्कृतं रक्षणं मामहन्तां पूजयन्तामनुमन्यन्ताम् इत्यर्थः ॥ द्युरित्यह्नो नाम अक्तुरिति रात्रेः। मामहन्ताम् मह पूजायाम् बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७६] शपः श्लुः श्लाविति [पा० ६, १, १०] द्वित्वम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६, १, ७] अभ्यासदीर्घः ॥ ३० ॥

आ कृ॒ष्णेन॒ रज॑सा॒ वर्त्त॑मानो निवे॒शय॑न्न॒मृतं॒ मर्त्यं॑ च। हि॒र॒ण्यये॑न सवि॒ता रथे॒ना दे॒वो या॑ति॒ भुव॑नानि॒ पश्य॑न् ॥ ३१ ॥

व्याख्याता [३३, ४३] ॥ ३१ ॥

आ रात्रि पार्थिव॑ँ रज॑: पि॒तुर॑प्राय॒ि धाम॑भिः। दि॒वः सदा॑ँसि बृह॒ती वि ति॑ष्ठस॒ आ त्वे॒षं व॑र्तते॒ तम॑: ॥ ३२ ॥

रात्रिदेवत्या पथ्याबृहती। हे रात्रि ! यया त्वया पार्थिवं रजः पृथिवीसम्बन्धिलोकः पितुः मध्यमलोकस्य धामभिः स्थानैः सह आ अप्रायि समन्तात् पूर्यते। या च त्वं दिवो द्युलोकस्य सदांसि स्थानानि बृहती महती सती वितिष्ठसे आक्रमसे व्याप्नोषि। तस्यास्तव तमः आवर्त्तते तथापि प्रवर्त्तते। किम्भूतं तमः ? त्वेषं दीप्तं महाप्राग्भारमित्यर्थः। रजःशब्दो लोकवचनः। अप्रायि प्रा पूरणे कर्मणि लुङि चिणि रूपम् ॥ ३२ ॥

उष॒स्तच्चि॒त्रमा भ॑रा॒स्मभ्यं॑ वाजिनीवति। येन॑ तो॒कं च॒ तन॑यं च॒ धाम॑हे ॥ ३३ ॥

उषोदेवत्या पुरोष्णिक्। हे उषः ! हे वाजिनीवति ! हे अन्नवति ! अस्मभ्यं तत् प्रसिद्धं चित्रं चायनीयमाश्चर्य्यकारि महनीयं धनमाभर आहर देहि येन धनेन वयं तोकं पुत्रं तनयं पौत्रं च सर्वं सन्तानवर्गं धामहे दध्महे पुष्णीमः॥ धामहे दधातेः शपो लुकि रूपम् ॥ ३३ ॥

प्रा॒तर॒ग्निं प्रा॒तरिन्द्र॑ँ हवामहे प्रा॒तर्मि॒त्रावरु॑णा प्रा॒तर॒श्विना॑। प्रा॒तर्भगं॑ पू॒षणं॒ ब्रह्म॑ण॒स्पतिं॑ प्रा॒तः सोम॑मु॒त रु॒द्रँ हु॑वेम ॥ ३४ ॥

जगती बहुदेवत्या। प्रातःशब्दो वीप्सावचनः। वयं प्रातः पुनः पुनः एतान् देवान् हवामहे आह्वयाम इति प्रत्येकं

आह्वयते। कान्? अग्निम् इन्द्रम् मित्रावरुणौ अश्विनौ भगम् पूषणम् ब्रह्मणस्पतिम् सोमम् उत अपि च रुद्रं हुवेम आह्वयाम॥ ह्वयामहे हुवेम ह्वयतेः सम्प्रसारणे रूपद्वयम्॥ ३४॥

प्रातर्जितं भगमुग्रꣳ हुवेम वयं पुत्रमदितेर्यो विधर्त्ता। आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह॥ ३५॥

पञ्च भगदेवत्यास्त्रिष्टुभः। वयं तं भगमादित्यं हुवेम आह्वयाम। किम्भूतम्? प्रातर्जितं प्रातर्जयतीति प्रातर्जित् तम् प्रातर्जयनशीलम्। उग्रमुत्कृष्टमुद्गूर्णदानं वा। अदितेः पुत्रं तनयम्। तं कम्? यो विधर्ता जगतो धारयिता। यम् आध्रश्चित् चित्शब्दोऽप्यर्थे न ध्रायति भ्रंशते न तृप्यति स अध्रः अघो दीर्घश्छान्दसः। यद्वा आ समन्तात् ध्रः आध्रः यद्वा अध्र एवाध्रः स्वार्थे तद्धितः आध्रः अल्पः बुभुक्षितो दरिद्रो वापि यं भगं भक्षि भजस्व धर्मादुदयम् इत्याह किं कुर्वन्? मन्यमानः पूजयन् स्वार्थसिद्धये मन्यतिरर्चतिकर्मा स हि सूर्योदये भिक्षादिना किञ्चिल्लभते तत उदयं वाञ्छति। तुरश्चित् आतुरोऽपि यं भगं मन्यमानो भक्षि उदयं भजस्वेत्याह दिवसे तस्य सुखोदयात् रोगिणो रात्रिः कष्टेन याति यद्वा तुरो यमः स हि मारणाय दिनानि गणयति। राजा चित् राजापि यं भगं भक्षि इत्याह तदुदये हि राज्ञां व्यवहारदर्शनादिना सर्वेष्टसिद्धिः॥ भक्षि भजतेः अपि लुप्ते लटि मध्यमे रूपम्॥ ३५॥

भग प्रणेतर्भग सत्यराधो भगेमां धियमुदवा ददन्नः। भग प्र णो जनय गोभिरश्वैर्भग प्र नृभिर्नृवन्तः स्याम॥ ३६॥

हे भग ! हे प्रणेत: ! प्रकर्षेण नयति प्रापयति धनमिति प्रणेता तस्य सम्बोधने हे प्रणेत: ! आदरार्थं पुन: सम्बोधनम् हे भग ! हे सत्यराध: ! सत्यमनश्वरं राधो धनं यस्य स सत्य-राधा: तत्सम्बुद्धौ हे सत्यराध: ! हे भग ! त्वं ददत् धनं प्रय-च्छन् सन् नोऽस्माकमिमां धियं प्रज्ञां कर्म वा उदव अक्षमयं यथा सूक्ष्मार्थान् पश्यामस्तथा कुर्विति भाव: । किञ्च हे भग ! नोऽस्मान् गोभि: अश्वै: प्रजनय प्रवर्धय गा अश्वांश्च बहून् देहीत्यर्थ: । हे भग ! वयं नृभि: पुत्रादिभि: नृवन्त मनुष्य-वन्त: प्रकर्षेण स्याम भवेम ॥ ३६ ॥

उतेदानीं भगवन्त: स्यामोत प्रपित्व उत मध्ये अह्नाम् । उतोदिता मघवन् सूर्य्यस्य वयं देवानाᳬ सुमतौ स्याम ॥ ३७ ॥

हे मघवन् ! धनवन् रवे ! उत अपि च वयमिदानीं भग-वन्तो ज्ञानवन्तो वा स्याम भवेम । उतापि च सूर्य्यस्य प्रपित्वे प्रपतने अस्तमये भगवन्त: स्याम । उत अह्नां मध्ये मध्यन्दिने भगवन्त: स्याम उत सूर्य्यस्य उदिता उदितौ उदयसमये भग-वन्त: स्याम । किं बहुना सर्वदास्माकं धनवत्तास्त्वित्यर्थ: । किञ्च देवानां सुमतौ कल्याण्यां बुद्धौ वयं स्याम देवा अस्मासु शोभनामनुग्रहविषयां बुद्धिं दधत्वित्यर्थ: ॥ ३७ ॥

भग एव भगवाँ२॥ अस्तु देवास्तेन वयं भगवन्त: स्याम । तं त्वा भग सर्व इज्जोहवीति स नो भग पुरएता भवेह ॥ ३८ ॥

हे देवा: ! भग एव भगवान् धनवानस्तु किमन्यैरदातृभि-र्धनिभिर्देवैरिति भाव: । तेन भगदत्तेन धनेन वयं भगवन्त:

स्याम। एवं देवाननुज्ञाय भगमाह हे भग! सर्व इत् सर्व एव जनः तं प्रसिद्धं त्वा जोहवीति अत्यन्तमाह्वयति इष्टसिद्धये हे भग! स त्वमिह नोऽस्माकं कर्मणि पुरएता पुरोऽग्रे एतीति पुरएता अग्रयायी भव अग्रे सरो भूत्वा सर्वकार्य्याणि साधयेत्यर्थः॥ ३८॥

समध्वरायोषसो नमन्त दधिक्रावेव शुचये पदाय। अर्वाचीनं वसुविदं भगं नो रथमिवाश्वा वाजिन आवहन्तु॥ ३९॥

उषसः प्रातःकालाधिष्ठातारो देवाः अध्वराय संनमन्त संनमन्ते प्रह्वीभवन्ति। कथमिव? दधिक्रावा अश्वः इव यथा अश्वः शुचये पदाय अग्न्याधानार्थं शुचि पदम्। ता उषसः भगमादित्यं नोऽस्माकमर्वाचीनमभिमुखमावहन्तु आगमयन्तु। किम्भूतं भगम्? वसुविदम् वसु धनं विन्दतीति वसुविदः इगुपधेति [पा० ३, १, १३५] कः। यथा वाजिनोऽन्नवन्तो वेगवन्तो वा अश्वा रथमावहन्ति तद्वत्॥ ३९॥

अश्वावतीर्गोमतीर्न उषासो वीरवतीः सदमुच्छन्तु भद्राः। घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः॥ ४०॥

उषोदेवत्या त्रिष्टुप्। उषसः सदं सदाकालं नोऽस्मानुच्छन्तु विवासयन्तु अज्ञानलक्षणं पाशं मोचयन्तु उच्छी विवासे। किम्भूता उषसः? अश्ववती अश्ववत्यः गोमतीः गोमत्यः वीरवतीः वीरवत्यः भद्राः भन्दनीयाः कल्याणरूपाः घृतमवश्यायजलं दुहानाः क्षरन्त्यः विश्वतः सर्वतः प्रपीताः धर्मार्थकामैराप्यायिताः प्यायः पी-आदेशः। एवं परोक्षं प्रार्थ्य प्रत्यक्षमाह

हे उषसः! यूयं स्वस्तिभिः अविनाशैः सदा नोऽस्मान् पात पालयत ॥ ४० ॥

पूषन् तव व्रते वयं न रिष्येम कदा चन।
स्तोतारस्त इह स्मसि ॥ ४१ ॥

द्वे पौष्ण्यौ गायत्रीत्रिष्टुभौ। हे पूषन्! तव व्रते कर्मणि वर्त्तमाना वयं कदा चन कदापि न रिष्येम न विनश्येम। किञ्च इह कर्मणि ते तव स्तोतारः स्तुतिकर्त्तारः स्मसि भवामः इदन्तो मसि ॥ ४१ ॥

पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्यानडर्कम्। स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धियंधियꣳ सीषधाति प्र पूषा ॥ ४२ ॥

यः पूषा अर्कं देवमभ्यानट् अभिव्याप्नोति। किम्भूतः? कामेन काम्यत इति कामं तेन वाञ्छितेन वचस्या वचसा वेदोक्तेन कृतः अभिमुखीकृतः। किम्भूतमर्कम्? पथस्पथः मार्गस्य मार्गस्य सर्वेषां मार्गाणां परिपतिमधिपतिं स्वामिनम्। सः पूषा नोऽस्मभ्यं शुरुधः शुचं रुन्धन्ति वर्णनाशः पृषोदरादित्वात् शोकनाशकराणि साधनानि रासत् ददातु लिङ्गव्यत्ययः। किम्भूताः शुरुधः? चन्द्राग्राः चन्द्रमाह्लादकमग्रं यासां ताः साधने कृते आह्लादो भवति। पुनः पूषा धियं धियं कर्माणि सर्वाणि प्रसीषधाति प्रकर्षेण साधयतु॥ पथस्पथः धियः धियमिति नित्यवीप्सयोरिति [पा० ८, १, ४] द्वित्वम्। वचस्या विभक्तेर्यादेशः। आनट् व्याप्तिकर्मसु दशस्वयं पठितः [निघ० २, १८, ४]। सीषधाति साध संसिद्धौ शुम्भा-

न्दसः द्वित्वम् लेटोऽडाटौ तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य उपधा-
ह्रस्वश्छान्दसः॥ ४२॥

त्रीणि॑ प॒दा विच॑क्रमे॒ विष्णु॑र्गो॒पा अदा॑भ्यः।
अतो॒ धर्मा॑णि धा॒रय॑न्॥ ४३॥

वैष्णवी गायत्री द्वयोर्ऋचोरेकवाक्यम्। यो विष्णुः यज्ञः
त्रीणि पदा पदानि विचक्रमे विक्रान्तवान् अग्निवाय्वादित्या-
ख्यानि पदानि व्याप्तवान्। किम्भूतो विष्णुः? गोपाः जगतो
रक्षकः अदाभ्यः अहिंस्यः। किं कुर्वन्? अतः अस्मादेवः पदत्र-
यात् धर्माणि पुण्यानि कर्माणि धारयन्। धर्ममस्त्रियाम्
॥ ४३॥

तद्विप्रा॑सो विप॒न्यवो॑ जागृ॒वांस॒ः समि॑-
न्धते। विष्णो॒र्यत् प॒रमं॑ प॒दम्॥ ४४॥

तस्य विष्णोः यज्ञस्य यत् परमं पदं ब्रह्मलक्षणम् तद्विप्रासः
विप्राः ब्राह्मणाः समिन्धते णिचो लोपः समिन्धयन्ति दीपयन्ति
उपासते इत्यर्थः। किम्भूताः विप्राः? विपन्यवः विगतः पन्युः
संसारव्यवहारो येभ्यः निष्कामाः। जागृवांसः जागरणशीलाः
अप्रमत्ताः ज्ञानकर्मणोः समुच्चयकारिण इत्यर्थः॥ ४४॥

घृ॒तव॑ती॒ भुव॑नानामभिश्रि॒योर्वी पृ॒थ्वी मधु॒-
दुघे॑ सु॒पेश॑सा। द्याव॑पृथि॒वी वरु॑णस्य॒ धर्म॑णा॒
विष्क॑भिते अ॒जरे॒ भूरि॑रेतसा॥ ४५॥

जगती द्यावापृथिवीदेवत्या। द्यावापृथिवी द्यावापृ-
थिव्यौ वरुणस्यादित्यस्य धर्मणा धारणेन धरणशक्त्या विष्क-
भिते स्तम्भिते स्कम्भोतिदृढीकरणार्थः वरुणेन स्तब्धत्वा दृढी-

ज्ञाते इत्यर्थः। किम्भूते ते ? घृतवती उदकवत्यौ घृतमित्युदक-नाम [निघ० १, १२, १०]। भुवनानां भूतजातानामभिश्रिया अभिश्रियौ आश्रयणीये कर्मणि क्विप् विभक्तेराकारः। उर्वी उर्व्यौ विस्तीर्णे पृथ्वी पृथ्वौ पृथुले आयामविस्ताराभ्यां महत्त्वं विशेषणद्वयेनोक्तम्। मधुदुघे मधु उदकं तस्य दोग्ध्र्यौ। सुपेशसा सुरूपे। अजरे जरारहिते। भूरिरेतसा भूरि रेतो ययोस्ते भूरिरेतसौ बहुरेतस्के सर्वभूतानां हि रेतांसि ताभ्यामेवोत्पद्यन्ते ॥ ४५ ॥

ये नः॒ सपत्ना॒ अप॒ ते भ॑वन्त्विन्द्रा॒ग्निभ्या॒-मव॑ बाधामहे॒ तान्। वस॑वो रु॒द्रा आ॑दि॒त्या उ॑परि॒स्पृशं॑ मो॒ग्रं चे॒त्तार॑मधिरा॒जम॑क्रन् ॥ ४६ ॥

जगती लिङ्गोक्तदेवता। ये नोऽस्माकं सपत्नाः शत्रवः ते अपभवन्तु अपगतवीर्य्या निरुद्यमा भवन्तु पराभवं यान्त्वित्यर्थः। यतो वयं तान् सपत्नान् इन्द्राग्निभ्यां ज्ञात्वा अवबाधामहे इन्द्राग्निबलेन नाशयामः। किञ्च वसवोऽष्टौ रुद्रा एकादश आदित्या द्वादश एते मा मामेतादृशमक्रन् कुर्वन्तु। कीदृशमुपरिस्पृशम् उपरि स्पृशतीति उपरिस्पृक् तमुच्चस्थानस्थितम्। उग्रमुत्कृष्टम्। चेत्तारं ज्ञातारं श्रेयस्य। अधिराजम् अधिकश्चासौ राजा च अधिराजस्तम् अधिपति-मीश्वरं कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ ४६ ॥

आ ना॑सत्या त्रि॒भिरे॑काद॒शैरि॒ह दे॒वेभि॑-र्यातं मधु॒पेय॑मश्विना। प्रायु॒स्तारि॑ष्टं॒ नी रपा॑ᳪ-सि मृक्षत॒ᳪ सेध॑तं॒ द्वेषो॒ भव॑तᳪ सचा॒भुवा॑ ॥ ४७ ॥

जगती अश्विदेवत्या। हे नासत्या नासत्यौ ! हे अश्विनौ

त्रिभिः एकादशैः त्रिगुणैरेकादशभिः त्रयस्त्रिंशत्संख्याकैः देवेभिः देवैः इह स्थाने मधुपेयं सोमपानं प्रति आयातमागच्छतम् मधुः सोमस्तस्य पेयं पानम्। किञ्च आयुः प्रतारिष्टम् तरतिर्वृद्ध्यर्थः प्रवर्धयतम्। रपांसि पापानि निर्मृक्षतं निःशेषं शोधयतम् नाशयतमित्यर्थः। द्वेषः दौर्भाग्यं सेधतं षिधु गत्याम् गमयतं नाशयतम्। सचाभुवा भवतम् सचा इत्यव्ययं सहार्थे सचा सह भवतस्तौ सचाभुवौ क्षिप् कार्य्येषु संयुक्तौ भवतम्। अष्टौ वसव इत्यादिना त्रयस्त्रिंशद्देवा गणिताः। तारिष्टम् तरतेर्लुङि मध्यमद्विवचनम् बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीति [पा० ६, ४, ७५] अडभावः। मृक्षतम् मृजूष् शुद्धौ लेटोऽडाटौ सिब्बहुलं लेटीति [पा० ३, १, ३४] सिप् तस्थस्थमिपामिति [पा० ३, ४, १०१] व्यत्ययेन थसः तमादेशः ॥ ४७ ॥

एष व स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्यस्य मान्यस्य कारोः। एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ४८ ॥

मारुती त्रिष्टुप्। हे मरुतः! कारोः कर्त्तुर्यजमानस्य एषः स्तोमः इयञ्च गीः सत्या च प्रिया च वो युष्मभ्यं युष्मदर्थं वर्त्तत इति शेषः। किम्भूतस्य कारोः? मान्दार्यस्य मां ममेति स्वस्वामिसम्बन्धं दारयति इति मान्दार्यः तस्य वीतरागस्येत्यर्थः। यद्वा मां दारयतीत्येवं यः शत्रूणां प्रत्ययमादधाति मान्दार्यः। यद्वा मन्दारः कल्पवृक्षः तत्तुल्यो मान्दार्यः तस्य अथ कामपूरस्येत्यर्थः। मान्यस्य मानार्हस्य। किञ्च हे मरुतः! यूयमिषा अन्नेन निमित्तेन आयासीष्ट आगच्छत। किमर्थम्? वयां वयसाम् आमि टिलोप आर्षः बाल्ययौवनस्थाविराणां

वयसां सम्बन्धिन्ये तन्वे शरीराय सर्वदा शरीरस्थित्यर्थमित्यर्थः अस्मच्छरीरं दृढीकर्त्तुमिति भावः । किञ्च वृषमश्वं वृजनं बलं च वयं विद्याम लभेमहि । किम्भूतमिषं वृजनञ्च ? जीरदानुं जीवयतीति जीरदानुस्तम् जीवेरौणादिको रदानुप्रत्ययः लोपो व्योर्वलीति [पा० ६, १, ६६] वलोपः जीवितदातृ बलमन्नं च वयं प्राप्नुयामेति प्रार्थना ॥ ४८ ॥

स॒हस्तो॑माः स॒हच्छ॑न्दस आ॒वृतः॑ स॒हप्र॑मा॒ ऋष॑यः स॒प्त दैव्याः॑ । पूर्वे॑षां॒ पन्था॑मनु॒दृश्य॒ धीरा॑ अ॒न्वाले॑भिरे र॒थ्यो॒ न र॒श्मीन् ॥ ४९ ॥

ऋषिसृष्टिप्रतिपादिका त्रिष्टुप् । दैव्याः सप्त ऋषयः देवस्य प्रजापतेः इमे दैव्याः प्रजापतिप्राणाभिमानिनः सप्त ऋषयः भरद्वाजकश्यपगोतमात्रिवसिष्ठविश्वामित्रजमदग्निसंज्ञाः । अन्वालेभिरे सृष्टवन्तः सृष्टियज्ञमिति शेषः । किं कृत्वा ? पूर्वेषां पन्थां पन्थानमनुदृश्य अधस्तनकल्पोत्पन्नानाममिताधिकाराणां मार्गं विलोक्य पूर्वकल्पोत्पन्नैर्ऋषिभिर्यथा सृष्टम् तथा सृष्टवन्त इत्यर्थः । सूर्य्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदित्युक्तेः । कथमिव ? रथ्यो न रश्मीन् नकार उपमार्थः रथे साधुः रथ्यः रथीयथा इष्टदेशप्राप्त्यर्थं प्रथमं रश्मीन् प्रग्रहानालभते स्पृशति सृजति वा तथा तेऽपि सृष्टियज्ञं सृष्टवन्तः । किम्भूता ऋषयः ? सहस्तोमाः स्तोमसहिताः । सहच्छन्दसः छन्दोभिर्गायत्र्यादिभिः सहिताः । आवृतः अत्रापि सहशब्दाध्याहारः आवृच्छब्देन कर्मोच्यते सहावृतः कर्मसहिताः श्रद्धासत्यप्रधानानां कर्मणामनुष्ठातारः । सहप्रमाः प्रमाणं प्रमा तत्सहिताः शब्दप्रमाणपरीक्षणतत्पराः । धीराः धीमन्तः ॥ ४९ ॥

आ॒यु॒ष्यं॑ वर्च॒स्य॒ᳪ रा॒यस्पोष॒मौद्भि॑दम्।
इ॒दᳪ हिर॑ण्यं॒ वर्च॑स्व॒ज्जैत्रा॒याऽऽवि॑शताद्॒ माम्
॥ ५० ॥

त्रिस्रः उष्णिक्शक्वरीत्रिष्टुभः दक्षदृष्टाः। हिरण्यस्तुतिः। इदं हिरण्यं कनकं जैत्राय जयाय माम् मामेवाविशतात् आविशतु मयि तिष्ठतु। कीदृशम्? आयुष्यमायुषे हितम् वर्चस्यं वर्चसे तेजसे हितम् रायो धनस्य पोषं पोषयितृ वर्धकम् औद्भिदम् उद्भिनत्तीति उद्भित् उद्भिदेवौद्भिदमुन्नेतृ धनस्य स्वर्गस्य वा प्रकाशकम् वर्चस्वत् बलसंयुक्तम् ॥ ५० ॥

न तद्रक्षा॑ᳪसि॒ न पि॑शा॒चास्त॑रन्ति दे॒वा-
ना॒मोजः॑ प्रथम॒जᳪ ह्ये॒तत्। यो बि॒भर्त्ति॑
दाक्षाय॒णᳪ हिर॑ण्य॒ᳪ स दे॒वेषु॑ कृणुते दी॒र्घ॑-
मायुः॒ स म॑नु॒ष्ये॒षु कृणुते दी॒र्घमायुः॑ ॥ ५१ ॥

रक्षांसि पिशाचाश्च तत् हिरण्यं न तरन्ति न हिंसन्ति हि यस्मात् एतत् हिरण्यं देवानां प्रथमजमोजः प्रथमोत्पन्नं देवानां तेज एवेदम्। अत एव यो हिरण्यं दाक्षायणं बिभर्त्ति अलङ्कारत्वेन धारयति दाक्षायणशब्दोऽलङ्कारार्थः स देवेषु देवलोकेषु दीर्घमायुः कृणुते कुरुते देवलोके चिरं वसतीत्यर्थः स च मनुष्येषु मनुष्यलोकेषु स्वमायुर्दीर्घं कृणुते मनुष्यायुरतिक्रम्य जीवति ॥ ५१ ॥

यदाब॑ध्नन् दाक्षाय॒णा हिर॑ण्य॒ᳪ श॒तानी॑-
काय सु॒मन॒स्यमा॑नाः। तन्म॒ आब॑ध्नामि श॒तशा॑र-
दा॒यायु॑ष्मा॒न् ज॒रद॑ष्टि॒र्यथास॑म् ॥ ५१ ॥

दाक्षायणाः दक्षस्यापत्यानि नडादित्वात् फक् दक्षवंशोत्पन्ना ब्राह्मणा यत् हिरण्यं शतानीकाय राज्ञे अबध्नन् बबन्धुः शतं बहूनि अनीकानि सैन्यानि यस्य सः शतानीकस्तस्मै । किम्भूताः दाक्षायणाः ? सुमनस्यमानाः मनसि शोभनं ध्यायन्तः शोभनं मनः कुर्वन्ते सुमनस्यन्ते सुमनस्यन्ते सुमनस्यमानाः । तत् हिरण्यं मे मयि आबध्नामि किमर्थं शतशारदाय शतं शरदो जीवनाय । यथा येन प्रकारेण हिरण्यबन्धनाख्येन अहमायुष्मान् दीर्घंजीवी जरदष्टिश्च आसं भूयासम् तथा आबध्नामि । जरत् जरामश्नुते व्याप्नोति जरदष्टिः यद्वा जरन्ती जरां प्राप्ता अष्टिः शरीरं यस्य स जरदष्टिः ॥ ५२ ॥

उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकपात् पृथिवी समुद्रः । विश्वे देवा ऋतावृधो हुवाना स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु ॥ ५३ ॥

बहुदेवत्या त्रिष्टुप् । उत् अपि च अहिर्बुध्न्यः रुद्रविशेषः शृणोतु नः अस्माकं वचांसीति शेषः अज एकपात् रुद्रः प्राणो वा शृणोतु पृथिवी च शृणोतु समुद्रश्च शृणोतु विश्वे देवाश्च शृण्वन्तु । श्रुत्वा च ते अहिर्बुध्न्यादयः अवन्तु पालयन्तु अस्मान् । किम्भूतास्ते ? ऋतवृधः सत्यवृधो वा । हुवाना आह्वयमानाः । मन्त्राः मन्त्रैरिति विभक्तिव्यत्ययः स्तुताः । कविशस्ताः मेधाविभिः पूजिताः ॥ ५३ ॥

इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूः सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि । शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः ॥ ५४ ॥

आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । इमा गिरो वाचः जुह्वा स्रुचा

कृत्वा आदित्येभ्यो जुहोमि स्तुतिलक्षणया वाणीर्वृत्तिरूपया स्रुचादित्येभ्यः समर्पयामीत्यर्थः । किम्भूता गिरः ? घृतस्नूः घृतं स्नुवन्ति स्रवन्ति ताः घृतस्नवः ता घृतस्नूः तुगभावश्चार्षः घृतप्रसारिणीष्टं तद्धोमसहचरिता वा । किम्भूतेभ्यः आदित्येभ्यः ? सनात् चिरकालं राजभ्यः दीप्यमानेभ्यः । ताः स्रुचाहूयमाना गिरो नोऽस्माकं गिरः शृणोतु । कः ? मित्रः अर्यमा भगश्च । तुविजातो बहुजातः त्वष्टा वातो वा स हि बहुधः प्रजायते । वरुणः दक्षः अंशश्च । एते सूर्यविशेषाः ॥ ५४ ॥

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादम् । सप्तापः स्वपतो लोकमीयुस्तत्र जागृतो अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ ॥ ५५ ॥

अध्यात्मवादिनी जगती । सप्त ऋषयः प्राणाः त्वक्चक्षुःश्रवणरसनाघ्राणमनोबुद्धिलक्षणाः शरीरे प्रतिहिताः व्यवस्थिताः ते एव सप्त सदं सदाकालमप्रमादं सावधानं यथा तथा शरीरं रक्षन्ति । ते सप्त स्वपतो नरस्य लोकमात्मानमीयुः प्राप्नुवन्ति लोकशब्देन विज्ञानात्मा हृदयाकाशप्रतिष्ठ उच्यते । किम्भूताः सप्त ? आपः आप्नुवन्ति व्याप्नुवन्ति देहमित्यापः व्यापनाः । तत्र तस्यामृषीणां लोकगमनावस्थायां देवौ दीप्यमानौ प्राणापानौ जागृतः जागरणं कुर्वाते । कीदृशौ ? अस्वप्नजौ न स्वप्नो निद्रा जायते ययोस्तौ अस्वप्नजौ । तथा सत्रसदौ सतां जीवानां त्राणं रक्षणं सत्रम् तत्र सीदतः तौ सत्रसदौ जीवितदातारावित्यर्थः ॥ ५५ ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वेमहे । उप

प्रयन्तु मरुतः सुदानव इन्द्र प्राशूर्भवा सचा ॥ ५६ ॥

हे ब्रह्मणस्पतिदेवतः इ इहत्यो तृतीया त्रिष्टुप् । ब्रह्मणो देवस्य पते पालक ! उत्तिष्ठ ऊर्ध्वः आरब्धकार्य्यो भव । यतो वयं देवयन्तो देवान् कामयमानाः त्वा त्वामीमहे याचामहे आगच्छेति । मरुतः भवन्तमागच्छन्तमुप समीपे प्रयन्तु आगच्छन्तु । किम्भूताः मरुतः ? सुदानवः शोभनं ददति ते सुदानवः । हे इन्द्र ! त्वमपि सचा सह गमनायप्राशुः प्रकर्षेण शीघ्रो भव ॥ देवान् कामयन्ते देवयन्ति ततः शतृप्रत्ययः सुप आत्मनः क्यच् [पा० ३, १, ८] न छन्दस्यपुत्रस्येति [पा० ७, ४, ३५] निषेधात् क्यचि चेतीत्वाभावः [पा० ७, ४, ३३] अश्वाघस्यादिति [पा० ७, ४, ३७] अश्वाघयोरेवाकारविधानादन्यत्सार्वधातुकयोरिति [पा० ७, ४, २५] दीर्घोऽपि न स्यात् । ईमहे याचतिकर्मसु पठितः [निघ० ३, १९, १] ई गतौ दिवादित्वादागतस्य श्यनश्छान्दसो लोपः । सुदानवः दाभाभ्यां नुः [उणा० ३, ३२] प्राशुः आशुशब्दो दीर्घश्छान्दसः । भवा संहितायां द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] दीर्घः ॥ ५६ ॥

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यम् । यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रो अर्य्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥ ५७ ॥

ब्रह्मणस्पतिः नूनं निश्चितमुक्थ्यं शस्त्रयोग्यं मन्त्रं प्रवदति प्रकर्षेणोच्चारयति यस्मिन् मन्त्रे इन्द्रः वरुणः मित्रः अर्यमा

अन्ये च देवा ओकांसि निवासान् चक्रिरे कृतवन्तः। सर्वदेवाधारभूतं शस्त्रं पठनीयं मन्त्रवदित्यर्थः॥ ५७॥

ब्रह्म॑णस्पते॒ त्वम॒स्य य॒न्ता सू॒क्तस्य॑ बोधि॒ तन॑यं च जिन्व। विश्वं॒ तद्भ॒द्रं यद॑वन्ति दे॒वा बृ॒हद्व॑देम वि॒दथे॑ सु॒वीराः॥ य इ॒मा विश्वा॑। वि॒श्वक॑र्मा। यो नः॑ पि॒ता। अन्न॑पते॒ऽन्नस्य नो देहि॥ ५८॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः॥ ३४॥

हे ब्रह्मणस्पते! त्वं यतोऽस्य जगतो यन्ता नियन्ता अतः प्रार्थ्यते सूक्तस्यास्मदुक्तस्य साधुवचनस्य कर्मणि षष्ठी सूक्तम् बोधि बुध्यस्व अस्मदुक्ता स्तुतिर्भवता ज्ञायतामित्यर्थः। तनयं च अस्मदपत्यानि जिन्व प्रीणीहि जिन्वतिः प्रीतिकर्मा। देवा यत् भद्रं कल्याणमवन्ति पालयन्ति तत् विश्वं सर्वं भद्रमस्माकमस्त्विति शेषः। किञ्च सुवीराः कल्याणपुत्राः सन्तो वयं विदथे यज्ञे बृहत् महत् वदेम दीयतां भुज्यतामित्यादि उच्चारयेम॥ अथ चतस्रः कण्डिकाः प्रतीकोक्ताः य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् [१७, १७] विश्वकर्मा विमनाः [१७, २६] यो नः पिता [१७, २७] अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि [११, ८३] इति। ता ब्रह्मयज्ञेऽध्येयाः॥ ५८॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।
चतुस्त्रिंशोऽयमध्यायो ब्रह्मयज्ञार्थकोऽगमत्॥ ३४॥

—•—

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

अपे॒तो य॑न्तु प॒णयोऽसु॑म्ना देवपी॒यवः॑ । अ॒स्य लो॒कः सु॒ताव॑तः ॥ द्युभि॒रहो॑भिर॒क्तुभि॒र्व्य॑क्तं य॒मो द॑दात्वव॒सान॑मस्मै ॥ १ ॥

त्रयस्त्रिंशेऽध्याये सर्वमेधसम्बन्धिनः कियतो मन्त्रानुक्त्वा प्र वायुमच्छेत्यारभ्य [३३, ५५] अनारभ्याधीतान्मन्त्रानुक्त्वा चतुस्त्रिंशेऽध्याये तानेव समाप्येदानीं पञ्चत्रिंशेऽध्याये पितृमेधसम्बन्धिनो मन्त्रा उच्यन्ते। स च पितृमेधो मृतस्य वर्षास्मरणे भवति वर्षस्मृतौ तु विषमवर्षेषु भवति एकतारकानक्षत्रे चित्रादौ दर्शे वा ग्रीष्मे शरदि माघे भवति ॥ पितृमेधं करिष्यता द्विजेन कुम्भेऽस्थिसञ्चयः कार्यः। मृतस्य च यावन्तोऽमात्यपुत्रपौत्रास्तावन्तः कुम्भाः कर्मदिने आनेयाः कुम्भेभ्योऽधिकानि छत्राणि च। ततोऽरण्ये कुम्भे स्थितमस्थिसञ्चयनं ग्रामसमीपे समानीय शय्यायां कुम्भं संस्थाप्याहतवस्त्रैकदेशेन संवेष्ट्य मोदमयवादित्रेषु वाद्यमानेषु वीणायां च वाद्यमानायां मृतस्य पुत्रपौत्रा उत्तरीयैर्व्यजनैर्वास्थिकुम्भं वीजयन्तस्त्रिस्त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति। स्त्रियोऽपीति केचित्। रात्रेः पूर्वमध्यापरभागेषु तद्दिने वस्त्रदानं कुर्वन्ति नृत्यगीतवादित्राणि च कारयन्ति अस्थिकुम्भायामुपहरन्ति च। तत उपप्रातरस्थिकुम्भसहिताः पूर्वोक्तान् कुम्भान् छत्राणि चादाय ग्रामाद्दक्षिणस्यां बहिर्गच्छन्त्यध्वर्युयजमानामात्याः। श्मशानान्तं कर्म कुर्वन्तो यथा रविरुदयेत्तथा रात्रावारम्भणम् तत्र वने गत्वा ग्रामान्मार्गादश्वत्थतिल्वकहरिद्रुस्फूर्जकबिभीतकश्लेष्मान्तककोविदारादिभ्यश्च दूरे अन्यद्वक्षगुल्मादियुते

उपरि वोदक्प्रवणे दक्षिणप्रवणे समे वा सुखकारिणि रम्ये वनादुदकाद्वा पूर्वभागे उत्तरभागे वा वर्त्तमाने गर्त्तवति वीरण-स्तम्बवति प्रदेशे श्मशानार्थं दिक्कोणं पुरुषप्रमाणं क्षेत्रं मिमीते। ऐन्द्र्यां द्विपुरुषं समचतुरस्रं कृत्वा करणीमध्येषु शङ्कवः स-समाधिरिति शुल्बोक्तविधिना [यजुः परिशिष्ट० ७, २] तच्च-तुरस्रमुत्तरतः पश्चाच्च पृथु भवति। तत्र साधनप्रकारः पूर्वद-क्षिणपार्श्वयोर्नवाङ्गुलानि तत्रयोदशांशेनाङ्गुलचतुर्थभागसं-हितानि पुरुषप्रमाणमध्ये न्यूनानि कार्य्याणि पश्चिमोत्तरपार्श्व-योस्तावन्ति पुरुषप्रमाणादधिकानि तथाहि पुरुषमात्रक्षेत्रस्या-क्षया प्राचीं कृत्वा तत्प्रान्तयोः शङ्कू निखाय सार्द्धाष्टदशाङ्गु-लहीनां पुरुषद्वयप्रमाणामुभयतःपाशां रज्जुं मध्यमदेशे सल-क्षणां कृत्वा पूर्वापरयोः शङ्क्वोस्तस्याः पाशौ प्रतिमुच्य मध्यल-क्षणेन दक्षिणत आयम्य दक्षिणः कोणः साधनीयः ततः सार्द्धा-ष्टदशाङ्गुलाधिकां पुरुषद्वयप्रमाणां रज्जुमुभयतःपाशां मध्यल-क्षणयुतां कृत्वा शङ्क्वोः पाशौ प्रतिमुच्य मध्यलक्षणेनोत्तरत आ-यम्योत्तरकोणः साध्य इति। ततः पूर्वादिकोणेषु पालाशशमी-वारणाश्ममयाश्चत्वारः शङ्कवो निखेयाः। एतत् कुर्वतां निकटे कश्चिद्यजमानपुरुषस्तृणपूलकमुच्छ्रित्य धारयेत्। कर्मसमाप्तौ गृहमागत्य तं गृहेवूद्धयेत् प्रजावृद्धये। इत्यादि बोध्यम्॥ कात्यायनः [२१, ३, २२] अपसलवि सृष्टया रज्ज्वा परित-स्त्रापैतो यच्छति पलाशशाखया व्युदूहतीति। अपसलवि अप्रा-दक्षिण्येन निर्ऋतिदिगया रज्ज्वा तत् क्षेत्रं समन्तादप्रदक्षिणं संवेष्टापितो यच्छति मन्त्रेण क्षेत्रमध्यपतितं तृणपर्णादिकं पलाशशाखया कृत्वा क्षेत्राद्बहिर्निःसारयतीति सूत्रार्थः॥ अस्याध्यायस्य पितरो देवता आदित्या ऋषयो देवा वा। अन्या गायत्री। पणन्ति परकृत्यैर्व्यवहरन्तीति पणयोऽसुराः

इतोऽपयन्तु अपगच्छन्तु व्यवहिताश्चेति [पा० १, ४, ८२] उपसर्गस्य यन्त्विति क्रियापदेन व्यवधानम्। किम्भूताः पणयः? असुम्नाः सुम्नमिति सुखनाम [निघ० ३, ६] नास्ति सुम्नं येभ्यस्ते असुखकराः। तथा देवपीयवः पीयतिर्हिंसाकर्मा देवान् पीयन्ति हिंसन्ति ते देवपीयवः देवद्विषः। किमित्यसुराणामपगमोऽर्थ्यते तत्राह अस्य लोकः अस्य यजमानस्याग्निभूतस्यायं लोकः स्थानम्। किम्भूतस्यास्य? सुतवतः सोमाभिषवं कृतवतः सुषावेति सुतवान् तस्य षुञ् अभिषवे क्तवतुप्रत्ययान्तः अष्ठरश्मिमतिसुमतीत्यादिना प्रातिशाख्यसूत्रेण [३, ६, २] संहितायां सुतशब्दस्याकारे दीर्घः॥ द्युभिरह्नोभिरिति यजुः। यमोऽस्मै यजमानायावसानं ददातु अवस्यन्त्यस्मिन्नित्यवसानं स्थानम् किम्भूतं द्युभिर्क्तुभिः अह्नोभिः दिवसैः अक्तुभिः रात्रिभिश्च व्यक्तं स्पष्टीकृतम् द्युशब्देन श्रुतौ ऋतवः उक्ताः तदेनमृतुभिश्चाहोरात्रैश्च सलोकं करोतीति श्रुतेः [१३, ८, २, ३]। कालाद्यधिष्ठातृदेवताभिः प्रकटितमस्मै यमो ददात्वित्यर्थः॥ १॥

सविता ते शरीरेभ्यः पृथिव्यां लोकमिच्छतु। तस्मै युज्यन्तामुस्रियाः॥ २॥

का० [२१, ३, २४] औदुम्बरसीर उत्तरतो वा बद्धे युज्यमाने युञ्जन्तीति सप्रैष सविता त इति जपतीति। ततोऽध्वर्युस्तां पलाशशाखां दक्षिणस्यां निरस्य परिश्रिद्भिर्वेष्टयित्वा तत्रैवास्य दक्षिणत उत्तरतो वा षड्भिरनडुद्भिः सीरं युनक्ति तस्मिन् युज्यमाने युञ्जन्तीति सप्रैषं सवितेति मन्त्रं जपति॥ गायत्री। हे यजमान! सविता सूर्यः ते तव शरीरेभ्यः शरीराणां विभक्तिव्यत्ययः पृथिव्यां लोकं स्थान-

मिच्छतु सवितृगुणां विना न केनापि ध्यातुं शक्यते। द्वितीयं वाक्यमाह तस्मै इति तस्मै सविता दत्ताय देवाय संस्कारार्थम् उस्रियाः अनड्वाहो युज्यन्तां युक्ता भवन्तु ॥ २ ॥

वायुः पुनातु। सविता पुनातु। अग्नेर्भ्राजसा। सूर्यस्य वर्चसा। विमुच्यन्तामुस्रियाः ॥ ३ ॥

का० [२१, ४, १—२] अनुरज्जु चतस्रः सीताः कृषति वायुः पुनात्विति प्रतिमन्त्रमुत्तरतः प्रतीचीं प्रथमामिति। अध्वर्युः परितो वेष्टितां रज्जुमनुलक्ष्योत्कृत्य वायुः पुनात्विति प्रतिमन्त्रं पादेन पादेन चतस्रः सीताः अप्रदक्षिणं कृषति तत्र प्रथमां सीतामुत्तरपार्श्वे प्रतीचीं कृषति दक्षिणतः सीरयोजनपक्षेऽपि तत्रोरमप्रदक्षिणमुत्तरत आनीय प्रथममुत्तरत एव कृषति। तदपरस्त्वपि पर्यावृत्योत्तरतः प्रतीचीं प्रथमां सीतां कृषति वायुः पुनात्विति सविता पुनात्विति जघनार्धेन दक्षिणामग्नेर्भ्राजसेति दक्षिणार्धेन प्राचीं सूर्यस्य वर्चसेत्यग्रेणोदीचीमिति [१३, ८, २, ६] श्रुतेः ॥ चत्वारि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि। हे पृथिवि ! वायुः त्वां पुनातु विदारयतु सूर्यः त्वां पुनातु अग्नेर्भ्राजसा दीप्त्या सूर्यस्य वर्चसा तेजसा च त्वां विदारयतु ॥ का० [२१, ४, ४] अनडुहो विमुच्य विमुच्यन्तामिति। एवं पूर्वोक्तचतुर्मन्त्रैः पार्श्वचतुष्के कर्षणं कृत्वा मध्येऽपि सर्वं क्षेत्रं यथा कृष्टं भवति तथा परिमिताः सीताः कृत्वा वृषभान् सीराद्विमुञ्चति ॥ यजुः वृषदेवतम्। उस्रा धेनुः तदपत्यानि उस्रियाः अनड्वाहो विमुच्यन्तां सीराद्विमुच्यन्ताम् ॥ ३ ॥

अश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृ-

ता। गोभाज इत्किलासथ यत्सनवथ पूरुषम्
॥ ४ ॥

का० [२१, ४, ४] दक्षिणा सीरं निरस्याश्वत्थे व इति० सर्वौषधं वपतीति। हलं दक्षिणदिशि तूष्णीं प्रक्षिप्य लोष्टक्षेत्र-मध्ये सर्वौषधं वपति॥ अनुष्टुप् व्याख्याता [१२, ७९] ॥ ४ ॥

सविता ते शरीराणि मातुरुपस्थ आव-पतु। तस्मै पृथिवि शं भव ॥ ५ ॥

का० [२१, ४, ५] सविता त इति शरीराणि निवपति मध्ये इति। तत्र पुरुषमात्रस्य क्षेत्रस्य मध्ये शरीराणि मृत-स्यास्थीनि राशीकरोति एतच्च सूर्योदयकाले कर्त्तव्यम् यथा कुर्वन्तोऽभ्युदियादिति [१३, ८, ३, २] श्रुतेः। गायत्री सवितृ-देवत्या। हे यजमान! सविता सूर्यः ते तव शरीराणि अस्थीनि मातुः पृथिव्याः उपस्थे उत्सङ्गे आवपतु स्थापयतु। हे पृथिवि! भूमे! तस्मै सवित्रोस्थापिताख्यिरूपाय यजमानाय शं भव सुख-रूपा भव ॥ ५ ॥

प्रजापतौ त्वा देवतायामुपोदके लोके निदधाम्यसौ। अप नः शोशुचदघम् ॥ ६ ॥

उष्णिक् प्रजापतिदेवत्या अस्थिनिवापे एव विनियुक्ता। असाविति नामग्रहणम् अनुदात्तत्वादामन्त्रितम् हे देवदत्त! उपोदके उदकसमीपवर्त्तिनि लोके स्थाने प्रजापतौ देवतायां त्वां निदधामि स्थापयामि। स प्रजापतिर्नोऽस्माकमघं पापं शोशुचत् अत्यर्थं दहतु शुच शोके यङ्लुगन्तं रूपम् ॥ ६ ॥

परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते अन्य

दूतरो देवयानात्। चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजाꣳ रीरिषो मोत वीरान्॥ ७॥

का० [२१, ४, ७] प्रत्यागते परं मृत्यविति जपतीति। दक्षिणां गत्वानुच्छसन् कुम्भं प्रक्षिप्यैहीति कश्चिद्विप्रः प्रेषितोऽस्ति तस्मिन् कुम्भं क्षिप्ता प्रत्यागते सति यजमानोऽध्वर्युर्वा जपति। मृत्युदेवत्या त्रिष्टुप् सङ्कुसुकदृष्टा। हे मृत्यो! परा पराङ्मुखो भूत्वा परमन्यं पन्थां पन्थानं मार्गमन्विहि अनुगच्छ। तमेव दर्शयति यस्ते तव स्वदीयः पन्था देवयानात् पथः इतरः तुच्छः अन्यः पितृयानाख्यः देवा यान्ति यस्मिन् स देवयानः। किञ्च चक्षुष्मते ज्ञानिने शृण्वते च ते तुभ्यं मृत्यो। किञ्चिद् ब्रवीमि वदामि आदरार्थं वचनम् न हि तस्यादृष्टमश्रुतं वास्ति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी चक्षुष्मतः शृण्वतस्तव वदामि किम्? हे मृत्यो! नोऽस्माकं प्रजां सन्ततिं वंशपरम्परां मा रीरिषः मा हिंसीः रिष वधे स्वार्थे णिजन्तस्य लुङि रूपम् उत अपि च वीरान् पुत्रान् मा हिंसीः॥ ७॥

शं वातः शꣳ हि ते घृणिः शं ते भवन्त्विष्टकाः। शं ते भवन्त्वग्नयः पार्थिवासो मा त्वाभिशूशुचन्॥ ८॥

का० [२१, ४, ८] शं वात इति यथाङ्गं कल्पयित्वेष्टकां निदधाति मध्ये तूष्णीमिति। शं वात इति मन्त्रद्वयेन तानि मध्ये न्युप्तान्यस्थीनि यथाङ्गं कल्पयित्वा यदस्थि यस्याङ्गस्य तेनाख्या तदङ्गकल्पनया प्राक्शिरसं पुरुषाकृतिं कृत्वा तन्मध्ये पादमात्रीमिष्टकां तूष्णीं निदधाति॥ द्वे ऋचावनुष्टुबृहत्यौ विश्वदेवदेवते। हे यजमान! वातो वायुस्ते तव शं

सुखरूपो भवतु । हि पुनः वृष्टिः सूर्यकिरणाः ते तव शं सुखरूपा भवतु । इष्टका मध्ये प्रतिदिशं च तिस्रस्तिस्रः प्रश्रितास्ते तव शं सुखरूपा भवन्तु । अग्नयश्च ते शं भवन्तु । पार्थिवासः पृथिव्यां भवास्त्वाग्नयः त्वा त्वां माभिशूशुचन् मा शोचयन्तु अभितापयन्तु ॥ ८ ॥

कल्प॑न्तां ते॒ दिश॒स्तुभ्य॒माप॑ः शि॒वत॑मा॒स्तुभ्य॑ं भवन्तु॒ सिन्ध॑वः । अ॒न्तरि॑क्षꣳ शि॒वं तुभ्य॒ं कल्प॑न्तां ते॒ दिश॒ः सर्वा॑ः ॥ ९ ॥

दिशः [ते] तुभ्यं त्वदर्थं कल्पन्तां क्लृप्ता भवन्तु आपो जलानि तुभ्यं शिवतमाः कल्याणकारिण्यो भवन्तु सिन्धवः समुद्राश्च शिवतमास्तुभ्यं भवन्तु । अन्तरिक्षमाकाशं तुभ्यं शिवं कल्याणकारि भवतु सर्वाः दिशः ते तुभ्यं कल्पन्ताम् । आदरार्थं कात्स्न्यार्थं वा पुनर्वचनम् ॥ ९ ॥

अश्म॑न्वती रीयते॒ सꣳर॑भध्व॒मुत्ति॑ष्ठत॒ प्रत॑रता सखायः । अत्र॑ जहीमोऽशि॑वा॒ ये अस॑ञ्छि॒वान्व॒यमुत्त॑रे॒माभि वाजा॑न् ॥ १० ॥

का० [२१, ४, २१] अध्यधिगच्छन्त्यश्मन्वतीरिति । गर्तान्मृदमानीय पूर्ववर्जंदिग्भ्यः काष्ठा वा मृदमानीय तत् श्मशानं विप्रस्य मुखमितं क्षत्रस्योरुमितं वैश्यस्योरुमितं स्त्रिया भगमितं शूद्रस्य जानुमितं सर्वेषां वा जानुमितं मृदा कृत्वा शैवलैः कुशैश्च प्रच्छाद्य तद्दक्षिणतो गर्तौ खात्वा क्षीरोदकाभ्यां सम्पूर्य श्मशानोत्तरे सप्त गर्तान् खात्वा दक्षिणोत्तरान् जलेन सम्पूर्योत्तरगर्तेषु अध्वर्युयजमानामात्यांस्त्रीन् पाषाणान् प्रक्षिप्याश्मन्वतीरिति मन्त्रेण तद्गर्तोपरि गच्छन्ति ॥ विश्व-

देवदेवत्या त्रिष्टुप् सुचीकादृष्टा। हे सखायः! मित्राणि! एषा अश्मन्वती पाषाणवती नदी रीयते गच्छति री गतौ दिवादिः आत्मनेपदी अतो यूयं संरभध्वमुत्तरणाय प्रयतध्वम्। उत्तिष्ठत अभिमुखा भवत प्रतरत प्रकर्षेण तां नदीं तरत। किमिति? यतोऽत्र प्रदेशे ये अशिवाः अशान्ता दुष्टा राक्षसादयः असन् स्युः तान् वयं जहीमः परित्यजामः तेषु त्यक्तेषु शिवान् सुखकरान् वाजानन्नविशेषान् वयमुत्तरेम प्राप्नुयाम॥ १०॥

अपाघमप किल्विषमप कृत्यामपो रपः।
अपामार्ग त्वमस्मदप दुःस्वप्न्यꣳसुव॥ ११॥

का० [२१, ४, २२] अपाघमित्यपामार्गैरपमृजत इति। ते अमात्या यज्ञोपवीतिनो भूत्वाप उपस्पृश्य हस्तगृहीतैरपामार्गैः स्वशरीरं शोधयन्ते अपामार्गबीजैर्जुह्वतीत्यन्तीति केचित्॥ लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप् शुनःशेपदृष्टा दुःस्वप्ननाशनी। हे अपामार्ग! त्वमस्मत् अस्मत्तः सकाशादघं मानसं पापमपसुव षू प्रेरणे अपगमयेत्यर्थः। किल्विषं कीर्त्तिभेदकं कायिकं च पापमपसुव। कृत्यां परकृतमभिचारमपसुव। अप उ रपः रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति [निरु० ४, २१] यास्कः रपः पापं वाचिकं च अपसुव उ चार्थे। दुःस्वप्न्यम् दुष्टः स्वप्नो दुःस्वप्नः तत्र भवं दुःस्वप्नोत्थमसुखरूपं फलं चास्मत्तोऽपसुव॥ ११॥

सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः॥ १२॥

का० [२१, ४, २३] सुमित्रिया न इति स्नात्वाहतवाससोऽनडुत्पुच्छमन्वारभ्यानड्वाहमित्युद्वयमित्यागच्छन्तीति । सुमित्रिया इति मन्त्रेण स्नात्वा नूतनवस्त्राणि परिहितवन्तोऽनड्वाहमिति मन्त्रेण वृषपुच्छमन्वारभ्य उद्वयं तमिति मन्त्रेण यजमानामात्या ग्राममागच्छन्ति यद्यप्यत्र सुमित्रिया इति मन्त्रेण स्नानमुक्तं तथापि सुमित्रिया इत्यपोऽञ्जलिनादाय दुर्मित्रिया इति द्वेष्यं परिषिञ्चतीति [का० १८, ५, १५] इयं विधेयम् । दुर्मित्रिया हिंस्र इति यामस्य दिशं द्वेष्यः स्यात्तां दिशं परासिञ्चेत् तेनैव तं पराभावयतीति [१३, ८, ४, ५] श्रुतेः ॥ व्याख्याता [६, २२ । २०, १८] ॥ १२ ॥

अनड्वाहमन्वारभामहे सौरभेयꣳ स्वस्तये ।
स न इन्द्र इव देवेभ्यो वह्निः सन्तरणो भव
॥ १३ ॥

अनुष्टुप् अनडुद्देवत्या उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः तत: सर्वनाम्नोऽध्याहारेण सामर्थ्यम् वयं यमनड्वाहमन्वारभामहे आलभामहे स्पृशाम: । किम्भूतम् ? सौरभेयं सुरभ्याः अपत्यम् स्त्रीभ्यो ढगिति [पा० ४, १, १२०] ढक् । किमर्थम् ? स्वस्तये अविनाशाय । हे अनड्वन् ! स त्वं नोऽस्माकं सन्तरण: तारको दु:खनाशको भव । किञ्च त्वं वह्निः देवानां वोढा । तत्र दृष्टान्तः देवेभ्यः इन्द्र इव इन्द्रो यथा देवार्थं तारको भवति ॥ १३ ॥

उद्वयं तमसस्परि स्वः पश्यन्त उत्तरम् ।
देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ १४ ॥

हृदयं तमिति ग्राममागच्छन्ति। व्याख्याता [२०, २१] ॥ १४ ॥

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु गादपरो अर्थमेतम्। शतं जीवन्तु शरदः पुरूचीरन्तर्मृत्युं दधतां पर्वतेन ॥ १५ ॥

का० [२१, ४, २४] ग्रामश्मशानान्तरे मर्य्यादालोष्टं निदधातीमं जीवेभ्य इति। स्वनिवासग्रामस्य श्मशानस्य च मध्ये मर्य्यादालोष्टं मृत्खण्डमध्वर्युरेव निदधाति॥ मनुष्यदेवत्या त्रिष्टुप् सङ्कसुकदृष्टा। जीवेभ्यः विद्यमानजन्तवे अर्थमिमं परिधिं मर्य्यादां दधामि स्थापयामि। कथमिति चेत्? एषां जीवानां मध्ये अपरः कश्चित् नु क्षिप्रं वेदोक्तादायुषोऽर्वाक् एतमर्थं पितृलोकगमनलक्षणं कार्य्यमुद्दिश्य मा गात् मा गच्छतु। एते जीवाः शतं शरदः जीवन्तु शतवर्षायुषो भवन्तु। किम्भूताः शरदः? पुरूचीः पुरु बहु अञ्चन्तीति पुरूच्यः दानाध्ययनयागानुकूलाः। किञ्च पर्वतेन लोष्टेनैव मृत्युमन्तर्दधताम् मृत्युमन्तर्हितं कुर्वन्तु एते जीवाः॥ १५ ॥

अग्न आयूंषि पवस आसुवोर्जमिषं च नः। आरे बाधस्व दुच्छुनाम्॥ १६ ॥

का० [२१, ४, २५] आञ्जनाभ्यञ्जने कृत्वौपासनं परिस्तीर्य्य वारणान् परिधीन् परिधाय वारणेन स्रुवेणैकामाहुतिं जुहोत्यग्न आयूंष्यायुष्मानग्न इति। कज्जलादिना नेत्राञ्जनमाञ्जनम् तैलेन पादाञ्जनमभ्यञ्जनम् तद्द्वयं कृत्वा औपासनं कर्तुरावसथ्याग्निं दर्भैः परिस्तीर्य वारणवृक्षावयवांश्चतुरः परिधींश्चतुर्दिक्षु तूष्णीमेव परिधाय वारणेन स्रुवेणैकामाहुतिं

जुहोति ऋग्द्वयेन । औपासनः प्रेतस्यैव तस्यैवाहारेण निरसनीयत्वादिति हरिस्वामिनः कर्त्तुरेवौपासने होमस्तस्यैकदेशनिरसनमिति कर्कादयः ॥ व्याख्याता [१८, ३८] ॥१६॥

आयुष्मानग्ने हविषा वृधानो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि । घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं पितेव पुत्रमभिरक्षतादिमान् स्वाहा ॥ १७ ॥

अग्निदेवत्या त्रिष्टुब्वैखानसदृष्टा । हे अग्ने ! त्वमेवम्भूत एधि भव । किम्भूतः ? आयुष्मान् चिरञ्जीवी । तथा हविषा वृधानः वर्धतेऽसौ वृधानः बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७३] शानचि शपो लुक् । तथा घृतप्रतीकः घृतं प्रतीकं मुखं यस्य । घृतयोनिः घृतं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य उत्तरवेद्याधारणाभिप्रायमेतत् । स त्वं गव्यं गोसम्बन्धि घृतं पीत्वा इमान् जीवान् अभिरक्षतादभिरक्ष तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्यामिति [पा० ७, १, ३५] हेस्तातङ्ङादेशः । तत्र दृष्टान्तः पिता पुत्रमिव यथा पिता पुत्रं रक्षति । किम्भूतं घृतम् ? मधु मधुरं चारु सुगन्धि स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १७ ॥

परीमे गामनेषत पर्यग्निमहृषत । देवेष्वक्रत श्रवः क इमाँ२॥ आदधर्षति ॥ १८ ॥

का० [२१, ४, २६] अथैषां परिदां वदन्ति परीमे गाममेषतेति । अध्वर्युर्यजमानामात्यानां परिदाम् परिदा रक्षणम् तत्सञ्ज्ञं मन्त्रं वदति दाङ् पालने परिदीयते समन्ताद्रक्ष्यतेऽनेनेति परिदाः रक्षणः तम् ॥ इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् भरद्वाजात्मजशिरिम्बिठदृष्टा । इमे जीवाः गामनड्वाहं पर्यनेषत परिणीतवन्तः अनडुत्पुच्छालम्भनाभिप्रायम् नयतेर्लुङि

तङि लिघि प्रथमबहुवचने रूपम् व्यवहिताश्चेति [पा० १, ४, ८२] परेर्व्यवधानं क्रियापदेन। इमे जीवाः अग्निम् पर्य्यकृषत परिकृतवन्तः यस्मिन्नग्नावेतत्कर्म कृतं तं परिजह्नुः गृहार्ग्ग्नौपासनं निरस्यतोत्येतदभिप्रायम्। इमे देवाः दीव्यन्ति कर्मसु दीप्यन्ते ते देवाः ऋत्विजः तेषु श्रवः धनं दक्षिणालक्षणमक्रत कृतवन्तः अक्रषतेति प्राप्ते सिचो लोपे अक्रतेति रूपम्। अत एतैः कर्मभिः कृतकृत्यानिमान् जीवान् को नाम आदधर्षति आधर्षयितुं पराभवितुं शक्नुयात् अग्रयप्रतिक्रिया एते जाता इति भावः॥ १८॥

क्र॒व्याद॑म॒ग्निं प्र हि॑णोमि दू॒रं य॒मरा॑ज्यं गच्छतु रिप्रवा॒हः। इ॒हैवायमित॑रो जा॒तवे॑दा दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यं व॑हतु प्रजा॒नन्॥ १९॥

का० [२१, ४, २७] गृहार्ग्ग्नौपासनं निरस्यति क्रव्यादमिति। आहुतिहोमानन्तरं यत्र हुतं तस्यौपासनस्यैकमोप निरस्यति प्रेतस्यैवौपासन इति पक्षे सर्वमपि निरस्यति॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् दमनदृष्टा। येन पुरुषो दह्यते स क्रव्यात् तं क्रव्यादमग्निमहं दूरम् अपुनरागमनाय प्रहिणोमि प्रेषयामि स प्रहितः क्रव्यादग्निः यमराज्यं गच्छतु यमस्य राज्यं प्रति व्रजतु। किम्भूतः? रिप्रवाहः रिप्रमिति पापनाम [निरु० ४, २१] रिप्रं पापं वहति प्रापयति रिप्रवाहः॥ का० [२१, ४, २८] इहैवायमिति जपति। यजमानो जपति॥ अयमितरः क्रव्यादादन्यो जातवेदाः जातप्रज्ञानोऽग्निः इहैवास्मिन्नेव गृहे सदने देवेभ्योऽर्थाय हव्यं हविः वहतु प्रापयते। किं कुर्वन्? प्रजानन् स्वाधिकारं जानानः॥ इति विद्वेषः

समाप्तः। उपधानासन्दीवृषभयवानजीर्णान् तद्दक्षिणात्वेन दद्यात् इच्छन् इमान्यपि दद्यात् ॥ १९ ॥

वह॑ व॒पां जा॑तवेदः पि॒तृभ्यो॒ यत्रै॑ना॒न्वेत्थ॒ निहि॑तान् परा॒के। मेद॑सः कु॒ल्या उप॒ तान्त्स्र॑वन्तु स॒त्या ए॑षामा॒शिषः॒ सन्न॑मन्ता॒ᳪं स्वाहा॑ ॥ २० ॥

जातवेदोदेवत्या त्रिष्टुप्। अस्या विनियोगः श्रौतसूत्रे नास्ति। गृह्यसूत्रेऽस्ति तथा हि [पारस्कर० ३, ३] मध्यमा गवा तस्यै वपां जुहोति वह वपां जातवेदः पितृभ्य इति। अस्यार्थः मध्यमाष्टका गोपशुना कार्य्या तस्या धेनोर्वपां जुहोति वह वपामिति मन्त्रेणेत्यर्थः॥ हे जातवेदः! जातं वेदो धनं यस्मात् स जातवेदाः तत्सम्बोधने हे जातवेदः! पितृभ्योऽर्थाय त्वं वपां धेनुसम्बन्धिनीं चर्मविशेषत्वं वह प्रापय। पराके पराक्रान्ते दूरेऽपि यत्र यस्मिन् देशे निहितान् स्थापितानेनान् पितॄन् त्वं वेत्थ जानासि तत्र वहेत्यर्थः। तस्याः वपायाः निःसृत्य मेदसः धातुविशेषस्य कुल्याः नद्यः तान् पितॄन् प्रति उपस्रवन्तु प्रसरन्तु। किञ्च एषां दातॄणामाशिषः मनोरथाः सत्याः अवितथाः सन्नमन्तां प्रह्वीभवन्तु। स्वाहा सुहुतमस्तु स्वाहेति ऋग्भिन्नं यजुः ॥ २० ॥

स्यो॒ना पृ॑थिवि नो भवानृक्ष॒रा नि॒वेश॑नी। यच्छा॑ नः॒ शर्म॑ स॒प्रथाः॑ ॥ अप॑ नः॒ शोशु॑चद॒घम् ॥ २१ ॥

पृथिवीदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा यजुरन्ता। अस्या अपि श्रौते विनियोगो नास्ति स्मार्त्ते संस्कारादौ शयने

विनियोगः । तथा हि [पारस्कर० ३, २] स्योना पृथिवि नो भवेति दक्षिणपार्श्वैः प्राक्शिरसः संविशन्तीति ॥ हे पृथिवि ! त्वं नोऽस्माकं स्योना सुखरूपा भव । किम्भूता त्वम् ? अनृक्षरा ऋक्षरः कण्टकः ऋच्छतेः कण्टकः कन्तपो वा कण्टतेर्वा स्यात् गतिकर्मणः इति [निरु० ९, ३२] यास्कः तदुक्तं चौरदायादादिदुःखनिवृत्त्यर्थम् न सन्ति ऋक्षराः कण्टकाः दुःखदायिनो यस्यां सा अनृक्षरा । तथा निवेशनी निविशन्ति जनाः यस्यां सा निवेशनी साधुप्रतिष्ठाना करणाधिकरणयोश्चेति [पा० ३, ३, ११७] ल्युट् । तथा सप्रथाः प्रथनं प्रथः विस्तारः प्रथसा सह वर्त्तमाना सप्रथाः सर्वतः पृथुः । किञ्च नोऽस्मभ्यं शर्म शरणं यच्छ देहि ॥ अतः परं यजुः तद्विनियोगो गृह्यसूत्रे सम्बन्धिमरणनिमित्ते स्नाने जलापमोदने । तथा हि [पारस्कर० ३, १०] सव्यस्यानामिकया अपनोद्याप नः शोशुचदघमिति । इदं जलं नोऽस्माकमघं पापमपशोशुचत् अपशोचयतु दहतु ॥ २१ ॥

अस्मात्त्वमधि जातोऽसि त्वदयं जायतां पुनः । असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा ॥ २२ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

का० [२५, ७, ३७] आहुतिं जुहोति पुत्रो भ्राताऽन्यो वा ब्राह्मणोऽस्मात्त्वमधिजातोऽसीति । साग्निकस्य पात्रप्रतिपत्त्यन्ते दाहात् पूर्वमाज्याहुतिं मुखादिषु जुहोति ॥ अग्निदेवत्या गायत्री अग्निदृष्टा । हे अग्ने ! त्वमस्मात् यजमानात् आधान-

काले अधिजातोऽसि उत्पन्नोऽसि अतोऽयं यजमानः पुनः त्वत् त्वत्तः जायतामुत्पद्यताम् । असाविति विशेषनामवचनः तथा हि देवदत्तः स्वर्गाय लोकाय स्वर्गलोकप्राप्त्यर्थं त्वत्तो जायतां त्वदंश एव भवत्विति भावः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २२ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
पञ्चविंशोऽयमध्यायो पितृमेधाभिधोऽगमत् ॥ २५ ॥

—:*:—

षट्विंशोऽध्यायः ।

ऋचं वाचं प्रपद्ये मनो यजुः प्रपद्ये साम प्राणं प्रपद्ये चक्षुः श्रोत्रं प्रपद्ये । वागोजः सहौजो मयि प्राणापानौ ॥ १ ॥

षडध्यायी आथर्वणेन दधीचा दृष्टा दध्यङ् ह वा आथर्वण एतं शुक्रमेतं यज्ञं विदां चकारेति [१४, १, १, २०] श्रुतेः । उपसेत्याग्निको मन्त्रः [३९, ७, १७, ८६] अग्निं हृदयेनेत्याद्यध्यायसमाप्तिपर्यन्तमाश्वमेधिकम् [३९, ८—१३] तद्द्वयं वर्जयित्वा ॥ का० [अनुक्रमण्याम्] शान्तिकरणमाद्यन्तयोः । ऋचं वाचमित्यध्यायेन शान्तिकरणं कार्य्यम् स्वाध्याये मन्त्रपाठे प्रवर्ग्यमन्त्रादावस्याध्यायस्य दर्शनात् ॥ अथ मन्त्रार्थः । षड् यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । ऋचमृग्रूपां वाचमहं प्रपद्ये प्रविशामि शरणं व्रजामि । यजुः यजूरूपं मनः प्रविशामि । प्राणं प्राणरूपं साम प्रपद्ये । चक्षुरिन्द्रियं श्रोत्रेन्द्रियं च प्रपद्ये । वागादिग्रहणं ...दशावयवोपलक्षणम् समदशावयवं प्रजापतेर्लिङ्गं प्रपद्ये इत्यर्थः त्रयीविद्यां लिङ्गशरीरं

च प्रपन्नं प्रवर्ग्यो न नाशयेदिति भावः॥ तथा वागिन्द्रियमोजो मानसं बलं धार्य्यम्। पुनरोजोग्रहणाच्छारीरं च बलम् प्राणापानौ उच्छ्वासनिश्वासवायू च एते सह एकीभूताः सन्तो मयि वर्त्तन्ते। अतोऽपि प्रवर्ग्योऽस्मान्न हन्तीति भावः॥ १॥

यन्मे छिद्रं चक्षुषो हृदयस्य मनसो वातितृण्णं बृहस्पतिर्मे तद्दधातु। शं नो भवतु भुवनस्य यस्पतिः॥ २॥

बृहस्पतिर्देवत्या पङ्क्तिः। मे मम चक्षुषः चक्षुरिन्द्रियस्य यत् छिद्रमवखण्डनं जातम् प्रवर्ग्याचरणेन। हृदयस्य बुद्धेर्वा यत् छिद्रं जातम्। मनसो वा यत् अतितृण्णमतिहिंसितम्। प्रवर्ग्याचरणेन यत् चक्षुर्बुद्धिमनसां व्याकुलत्वं जातम् बृहस्पतिर्देवगुरुः मे मम तत् छिद्रमतितृण्णं च दधातु सन्दधातु छिद्रं निवर्त्तयतु। भुवनस्य भूतजातस्य यः पतिरधिपतिः प्रवर्ग्यरूपो यज्ञः स नोऽस्माकं शं सुखरूपो भवतु। बृहस्पतिना छिद्रापाकरणात् प्रवर्ग्यः कल्याणरूपोऽस्त्वित्यर्थः॥ २॥

भूर्भुवः स्वः। तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि। धियो यो नः प्रचोदयात्॥ ३॥

कया नश्चित्र आभुवदूती सदावृधः सखा। कया शचिष्ठया वृता॥ ४॥

कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः दृढा चिदारुजे वसु॥ ५॥

अभी षु णः सखीनामविता जरितॄणाम्। शतं भवास्यूतिभिः॥ ६॥

भूर्भुवः स्वः त्रीणि यजूंषि । तत्सवितुः कया नः कस्त्वा अभी षु णः एतास्तिस्र ऋचो व्याख्याताः [३, ३५ । २७, ३९—४१] अभी षु ण इत्यस्यामृचि शतं भवास्यूतिभिरिति बहुवचनम् पूर्वमूतय इत्येव पाठः ऊतिभिः अवनैर्हेतुभिः शतमसंख्यरूपो भवसीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

कया त्वं न ऊत्याभि प्रमन्दसे वृषन् । कया स्तोतृभ्य आभर ॥ ७ ॥

इन्द्रदेवत्या गायत्री अनिरुक्तेन्द्रपदहीना । आद्यपादे व्यूहद्वयम् । हे वृषन् ! वर्षतीति वृषा हे सेक्तः ! इन्द्र ! वासवो वृत्रहा वृषेत्यभिधानम् [अमर० १, १, ४२] कया ऊत्या केन तर्पणेन हविर्दानेन नोऽस्मानभिप्रमन्दसे अभिमोदयसि मदिस्तु स्वपने जाड्ये मदे मोदे स्तुतौ गतौ लट् । कया च ऊत्या तृप्त्या स्तोतृभ्यः स्तुतिकर्तृभ्यो यजमानेभ्यः आभर आहर आहरसि धनं दातुमिति शेषः तदुपायेन तथा वयं कुर्म इति भावः ! आभरेति लडर्थे लोट् ॥ ७ ॥

इन्द्रो विश्वस्य राजति । शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ८ ॥

द्विपदा विराट् इन्द्रदेवत्या । विंशत्यक्षरा द्विपदा विराट् कथ्यते । विश्वस्य सर्वस्य जगतः इन्द्रः इदि परमैश्वर्ये इन्दतीतीन्द्रः परमेश्वरः महावीरः आदित्यो वा यो राजति देदीप्यते ईष्टे वा स नोऽस्माकं द्विपदे विभक्तिव्यत्ययः द्विपदां पुत्रादीनां शं सुखरूपोऽस्तु चतुष्पदे चतुष्पदां गवादीनां च शं सुखरूपोऽस्तु ॥ ८ ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वर्य्य-

मा। शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुरुक्रमः ॥ ९ ॥

हे अनुष्टुभौ मित्रवरुणादयो देवताः। मित्रो देवो नोऽस्माकं शं सुखरूपो भवतु महावीरप्रसादात् मेद्यति भक्तेषु स्निह्यतीति मित्रः। वरुणः शं सुखरूपो भवतु वृणोत्यङ्गीकरोति भक्तमिति वरुणः। अर्यमा नोऽस्माकं शं भवतु इयर्त्ति गच्छति भक्तं प्रतीत्यर्यमा। इन्द्रो देवेशो नोऽस्माकं शं भवतु। बृहस्पतिर्देवगुरुर्नः शं भवतु बृहतां वेदानां पतिः पालकः। उरुर्विस्तीर्णः क्रमः पादन्यासो यस्य स विष्णुः नोऽस्माकं शं भवतु वेवेष्टि व्याप्नोतीति विष्णुः ॥ ९ ॥

शं नो वातः पवताᳪ शं नस्तपतु सूर्यः।
शं नः कनिक्रदद्देवः पर्जन्यो अभिवर्षतु ॥ १० ॥

वातो वायुर्नोऽस्माकं शं सुखकारी अपरुषः अव्याधिजनकश्च पवतां वहताम् पव गतौ लोट्। सुवति जनान् स्वस्वव्यापारेषु प्रेरयति सूर्यः शं सुखरूपोऽदहनो भेषजरूपश्च नोऽस्माकं तपतु किरणान् प्रसारयतु। पर्जन्यः पिपर्ति पूरयति जनमिति पर्जन्यः परोऽभ्रः पुरो जन्यतेऽनेन वा पर्जन्यो रसदब्देन्द्राविति अभिधानम् [अमर० ३, ३, १५१] पर्जन्यः पर्जन्येशो देवः नोऽस्माकं शं सुखकरं काशनिस्साररहितं यथा तथा अभिवर्षतु सिञ्चतु। कीदृशः ? कनिक्रदत् अत्यन्तं क्रन्दतीति शब्दं कुर्वन् दाधर्त्तिदर्धर्तीत्यादिना [पा० ७, ४, ६५] यङ्लुगन्तो निपातः ॥ १० ॥

अहानि शं भवन्तु नः शᳪ रात्रीः प्रतिधीयताम्। शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शं

शं न॑ इन्द्रा॒वरु॑णा रा॒तह॑व्या । शं न॒ इन्द्रापू॒षणा॒ वाज॑सातौ॒ शमिन्द्रा॒सोमा॑ सुवि॒ताय॒ शं योः ॥११॥

द्विपदा गायत्री अहानि रात्रयश्च देवताः । अहानि दिनानि नोऽस्माकं शं सुखरूपाणि भवन्तु रात्रीः शं सुखरूपाः अस्मासु प्रतिधीयतां प्रतिदधातु महावीर इति शेषः कर्त्तरि यक् छान्दसः ॥ शं न इन्द्राग्नी । त्रिष्टुप् इन्द्राग्नी इन्द्रावरुणौ इन्द्रापूषणौ इन्द्रासोमौ देवताः । इन्द्राग्नी अवोभिः पालनैः कृत्वा नोऽस्माकं शं सुखरूपौ भवताम् । रातं दत्तं हव्यं ययोस्तौ रातहव्यौ हविस्तृप्तौ इन्द्रावरुणौ नः शं भवताम् । वाजसातौ वाजस्यान्नस्य सातौ दाने निमित्तभूते इन्द्रपूषणा इन्द्रपूषसंज्ञौ देवौ नोऽस्माकं सुखरूपौ भवताम् । इन्द्रासोमा इन्द्रसोमौ देवौ शं सुखरूपौ भवताम् । किमर्थम् ? सुविताय सुष्ठु इतं सुवितम् साधुगमनाय साधुप्रसवाय वा । तथा शं रोगाणां शमनाय । योः यवनाय पृथक्करणाय च भयानाम् रोगं भयञ्च निवर्त्य सुखरूपौ भवतामित्यर्थः । देवताद्वन्द्वे चेति [पा० ६, ३, २६] सर्वत्र पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ ११ ॥

शं नो॑ दे॒वीर॒भिष्ट॑य॒ आपो॑ भवन्तु पी॒तये॑ । शं योर॒भिस्र॑वन्तु नः ॥ १२ ॥

अब्दैवत्या गायत्री । देवीः देव्यो दीप्यमाना आपो नोऽस्माकमभिष्टये अभिषेकायाभीष्टाय वा पीतये पानाय च शं सुखरूपा भवन्तु अस्माकं स्नाने पाने चापः सुखयित्र्यो भवन्तु । आपः शं योः रोगाणां शमनं भयानां यवनं पृथक्करणं च अभिस्रवन्तु नोऽस्माकं भयरोगनाशं कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ १२ ॥

स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी।
यच्छा नः शर्म सप्रथाः॥ १३॥

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन। महे रणाय चक्षसे॥ १४॥

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः।
उशतीरिव मातरः॥ १५॥

तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ। आपो जनयथा च नः॥ १६॥

स्योना पृथिवि। व्याख्याता [२५, २१]॥ आपो हि ष्ठा। तृचो व्याख्यातः [११, ५०—५२]॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥

द्यौः शान्तिरन्तरिक्षꣳ शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः। वनस्पतयः शान्तिर्विश्वे देवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः सर्वꣳ शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरेधि॥ १७॥

यजूंषि संहशि औव्यासमित्यन्तानि [क० १८]। एकाधिका शक्वरी। द्यौः द्युलोकरूपा या शान्तिः अन्तरिक्षरूपा च या शान्तिः पृथिवी भूलोकरूपा या शान्तिः आपो जलरूपा या शान्तिः ओषधयः ओषधिरूपा या शान्तिः वनस्पतयः वृक्षरूपा या शान्तिः विश्वे देवाः सर्वदेवरूपा या शान्तिः ब्रह्म त्रयीलक्षणं परं वा तद्रूपा या शान्तिः सर्वं सर्वजगद्रूपा या शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः या स्वरूपतः

शान्तिः सा शान्तिः मा मां प्रति एधि अस्तु पुरुषव्यत्ययः । महावीरप्रसादात् सर्वं शान्तिरूपं मां प्रत्यस्त्वित्यर्थः । यद्वा द्यौरित्यादिषु विभक्तिव्यत्ययः सप्तम्यर्थे प्रथमा दिव्यन्तरिक्षे पृथिव्यामप्स्वोषधिषु वनस्पतिषु विश्वदेवेषु ब्रह्मणि सर्वस्मिंश्च या शान्तिः सा मां प्रत्यस्त्वित्यर्थः ॥ १७ ॥

दृते दृꣳह मा मि॒त्रस्य॑ मा॒ चक्षु॑षा सर्वा॑णि भू॒तानि॒ समी॑क्षन्ताम् । मि॒त्रस्या॒हं चक्षु॑षा सर्वा॑णि भू॒तानि॒ समी॑क्षे । मित्रस्य॒ चक्षु॑षा समी॑क्षामहे ॥ १८ ॥

दृते दृ विदारे विदीर्णे जराजर्जरितेऽपि शरीरे हे महावीर ! मा मां त्वं दृंह दृढीकुरु यद्वा दृते विदीर्णे कर्मणि मां दृंह अच्छिद्रं कर्म कुरु यद्वा सशुषिरत्वात् वेक्षृत्वाच्च दृतिशब्देन महावीरः हे दृते महावीर ! मां दृंह दृढीकुरु । कथं दार्ढ्यम् तदाह सर्वाणि भूतानि प्राणिनो मा मां मित्रस्य चक्षुषा समीक्षन्तां सम्यक् पश्यन्तु मित्रदृष्ट्या सर्वे मां पश्यन्तु नारिदृष्ट्या सर्वेषां प्रियो भूयासमित्यर्थः । किञ्च अहमपि सर्वाणि भूतानि मित्रस्य चक्षुषा समीक्षे पश्यामि सर्वे मे प्रियाः सन्तु । मित्रचक्षुः शान्तं भवति मित्रः कञ्चन न हन्ति मित्रं च कश्चन न हन्ति एवं परस्पराद्रोहेण सर्वानहिंसन्तो मित्रस्य चक्षुषा वयं समीक्षामहे पश्यामः ॥ १८ ॥

दृते॒ दृꣳह॑ मा । ज्योक्ते॑ स॒न्दृशि॑ जीव्यास॒ञ्ज्योक्ते॑ स॒न्दृशि॑ जीव्यासम् ॥ १९ ॥

हे दृते वीर ! मां दृंह आदरार्थं पुनर्वचनम् । हे महावीर ! ते तव संदृशि संदर्शने अहं ज्योक् चिरं जीव्यासं जीवेयं

थस् जीवेराशीर्लिङि रूपम्। ज्योगिति निपातश्चिरार्थः। पुनरुक्तिरादरार्था ते संदृशि ज्योग्जीव्यासम् ॥ १९ ॥

नम॑स्ते हर॑से शो॒चिषे॒ नम॑स्ते अस्त्व॒र्चिषे॑। अ॒न्याँस्ते॑ अ॒स्मत्त॑पन्तु हे॒तय॑: पा॒व॒को अ॒स्मभ्य॑ꣳ शि॒वो भ॑व ॥ २० ॥

व्याख्याता [१७, ११] ॥ २० ॥

नम॑स्ते अस्तु वि॒द्युते॒ नम॑स्ते स्तनयि॒त्नवे॑। नम॑स्ते भगवन्नस्तु य॒त: स्व॒: स॒मीह॑से ॥ २१ ॥

हे अनुष्टुभौ विद्युत्स्तनयित्नुरूपभगवद्देवते। हे भगवन् महावीर! विद्युते विद्युद्रूपाय ते तुभ्यं नमोऽस्तु स्तनयित्नवे स्तनयित्नुगर्जितं तद्रूपाय ते नमोऽस्तु। यतः कारणात् स्वः स्वर्गं गन्तुं त्वं समीहसे चेष्टसे अतस्ते तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ २१ ॥

यतो॑ यत: स॒मीह॑से॒ ततो॑ नो॒ अभ॑यं कुरु। शं न॑: कुरु प्र॒जाभ्यो॒ऽभ॑यं न: प॒शुभ्य॑: ॥ २२ ॥

हे महावीर! यतो यतः यस्माद् यस्माद् दुश्चरितात्त्वं समीहसे अस्मान्नपकर्तुं चेष्टसे ततस्ततो नोऽस्माकमभयं कुरु। किञ्च नोऽस्माकं प्रजाभ्यः शं सुखं कुरु नोऽस्माकं पशुभ्यः चाभयं भीत्यभावं कुरु ॥ २२ ॥

सु॒मि॒त्रि॒या न॒ आप॒ ओष॑धयः सन्तु दु॒र्मि॑त्रि॒यस्तस्मै॑ सन्तु॒ यो॒ऽस्मान् द्वेष्टि॒ यं च॑ व॒यं द्वि॒ष्मः ॥ २३ ॥

यजुः व्याख्यातम् [६, २२] ॥ २३ ॥

× तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳ शृणुयाम शरदः शतं प्र ब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात् ॥ २४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां षट्विंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सूर्यदेवत्या ब्राह्मी त्रिष्टुप् । एतैर्मन्त्रैर्यो महावीरोऽस्माभिः स्तुतः तत् चक्षु जगतां नेत्रभूतमादित्यरूपं पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि उच्चरत् उच्चरति उदेति शतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति [पा० ३, ४, ९७] इकारलोपः । कीदृशं तत् ? देवहितं देवैर्हितं स्थापितम् यद्वा देवानां हितं प्रियम् शुक्रं शुक्लं पापासंस्पृष्टं शोचिष्मद्वा । तस्य प्रसादात् शतं शरदः वर्षाणि वयं पश्येम शतवर्षपर्य्यन्तं वयमव्याहतचक्षुरिन्द्रिया भवेम प्रार्थनायां लिङ् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । शतं शरदः जीवेम अपराधीनजीवना भवेम । शतं शरदः शृणुयाम स्पष्टश्रोत्रेन्द्रिया भवेम । शतं शरदः प्रब्रवाम अस्खलितवागिन्द्रिया भवेम । शतं शरदः अदीनाः स्याम न कस्याप्यग्रे दैन्यं कुर्य्याम । शतात् शरदः शतवर्षोपर्य्यपि भूयश्च बहुकालम् पश्येमेत्यादि योज्यम् ॥ २४ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अध्यायः शान्तिपाठार्थः षट्त्रिंशोऽयं प्रकाशितः ॥ ३६ ॥

—※—

सप्तविंशोऽध्यायः ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । आददे नारिरसि ॥ १ ॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः । वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः स्वाहा ॥ २ ॥

का० [२६ १, २] देवस्य त्वेत्यभ्रिमादायोदुम्बरीं वैकङ्कतीं वारत्निमात्रीं सव्ये कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जपति युञ्जत इति । उदुम्बरतरूत्थां विकङ्कततरूत्थां वा हस्तप्रमाणामभ्रिं देवस्य त्वा नारिरसीति मन्त्रेणादाय वामहस्ते तां कृत्वा दक्षिणहस्तेन स्पृष्ट्वा युञ्जते मन इति मन्त्रं जपतीति सूत्रार्थः ॥ देवस्य त्वा अभ्रिदेवत्यं यजुः । हे अभ्रे ! सवितुर्देवस्याज्ञायां स्थितोऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वामाददे गृह्णामि त्वं च नारिरसि स्त्रीनाम्नी भवसि ॥ युञ्जते मनः । व्याख्याता [५, १४] ॥ १ ॥ २ ॥

देवी द्यावापृथिवी मखस्य वामद्य शिरो राध्यासं देवयजने पृथिव्याः । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥ ३ ॥

द्यावापृथिवीदेवतं यजुः ब्राह्मी गायत्री ॥ का० [२६, १, ४] मृदमादत्ते पिण्डवद्देवी द्यावापृथिवी इति । अध्वर्युर्देवीति मन्त्रेण विघर्णं खात्वा [illegible]त्ते पिण्डवदिति पाणिभ्यां गृह्णाति

दक्षिणः साभ्रिरिति लभ्यत इति सूत्रार्थः॥ मन्त्रार्थस्तु हे देवी देव्यौ दीप्यमाने द्यावापृथिव्यौ। अद्यास्मिन् दिने पृथिव्याः देवयजने देवा इज्यन्ते अत्रेति देवयजनस्थाने मखस्य यज्ञस्य शिरो राध्यासं साधयेयम् राध साध संसिद्धौ। महावीरो यज्ञशिरः। किं कृत्वा? वां युवां द्यावापृथिव्यौ आदायेति शेषः। दिवोऽंशं जलं पृथिव्यंशं मृदमादायेत्यर्थः। एवं द्यावापृथिव्यौ प्रार्थ्य मृदमाह मखाय हे मृत्! यज्ञाय त्वां गृह्णामि। एवं सामान्येनोक्त्वा विशेषमाह मखस्य यज्ञस्य शीर्ष्णे शिरसे महावीराय त्वां गृह्णामीति शेषः। तं मृत्पिण्डमुत्तरस्थापिते कृष्णाजिने निदध्यात्॥ ३॥

देव्यो वम्र्यो भूतस्य प्रथमजा मखस्य वोऽद्य शिरो राध्यासं देवयजने पृथिव्याः। मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे॥ ४॥

का० [२६, १, ५—६] उत्तरतो देव्यो वम्र्य इति वल्मीकवपाम्। उपदीकृतो मृत्सञ्चयो वल्मीकस्तस्य वपेव वपा तां मध्यस्थं लोष्टमादाय कृष्णाजिने मृत्पिण्डादुत्तरे तूष्णीं निदध्यादिति सूत्रार्थः॥ वल्मीकवपादेवता आर्षी पङ्क्तिः। हे देव्यो दीप्यमानाः वम्र्यः उपजिह्विकाः! वो युष्मानादाय पृथिव्याः देवयजने मखस्य शिरो महावीरमद्य राध्यासं सम्पादयेयम्। मखाय त्वामाददे मखस्य शीर्ष्णे त्वामाददे इति व्याख्यातम्। किम्भूता वम्र्यः? भूतस्य प्राणिजातस्य प्रथमजाः प्रथमोत्पन्नाः पृथिवी जन्तूनां प्रथमजा तत्सम्बन्धात् वम्र्योऽपि प्रथमजा उच्यन्ते॥ ४॥

इयत्यग्र आसीन्मखस्य तेऽद्य शिरो राध्यासं

देवयजने पृथिव्याः। मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥ ५ ॥

का० [२६, १, ७,] इयत्यग्र इति वराहविहतम्। वराहोत्खातमृदमादाय तूष्णीं कृष्णाजिने वल्मीकवपोत्तरे निदध्यादिति सूत्रार्थः॥ वराहविहतमृद्दैवतं यजुः ब्राह्मी गायत्री। हे पृथिवि! भवती अग्रे आदौ वराहोद्धरणसमये इयती प्रादेशमात्राभिनयेन प्रदर्श्यते एतत्प्रमाणा आसीत् इयती ह वा इयमग्रे पृथिव्यास प्रादेशमात्रीत्यादि वराह उज्जघानेति श्रुतेः [१४, १, २, १२]। ते इति द्वितीयार्थे षष्ठी तां त्वामादाय पृथिव्याः देवयजनेऽद्य मखस्य शिरो राध्यासम्। मखायेति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

इन्द्रस्यौज स्थ मखस्य वोऽद्य शिरो राध्यासं देवयजने पृथिव्याः। मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥ ६ ॥

का० [२६, १, ८] इन्द्रस्यौजः स्थेति पूतीकान्। पूतीकान् रोहिषतृणान्यादाय तूष्णीं कृष्णाजिने वराहविहतोत्तरे निदध्यादिति सूत्रार्थः॥ आदारदैवत्यम् ऋत्त्रिष्टुप्। हे पूतीकाः! यूयमिन्द्रस्य ओजः तेजोरूपाः स्थ भवथ वो युष्मानादाय पृथिव्याः देवयजने अद्य मखस्य शिरो राध्यासम् मखाय वो गृह्णामि मखस्य शीर्ष्णे महावीराय च गृह्णामीत्युक्तम् ॥ का० [२६, १, ९] मखायेति पयः। प्रय आदाय तूष्णीं कृष्णाजिने पूतीकोत्तरे निदध्यादिति सूत्रार्थः॥ पयो

देवत्यम् । हे पयः ! मखाय मखशीर्ष्णे त्वां गृह्णामि ॥ तूष्णीं गवेधुका अपि ग्राह्याः ॥ का० [२६, १, ११] सम्भृतानभिमृशति मखायेति । सम्भृतान् सम्भारान् करेण स्पृशेदित्यर्थः ॥ सम्भारदेवत्यम् । हे सम्भाराः ! मखाय तच्छीर्ष्णे च वः स्पृशामि ॥ ६ ॥

प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृता । अच्छा वीरं नर्यं पङ्क्तिराधसं देवा यज्ञं नयन्तु नः ॥ मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥ ७ ॥

का० [२६, १, १२] कृष्णाजिनं परिगृह्योत्तरतः परिश्रितं गच्छन्ति प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रादयः कृष्णाजिनं समन्तादादाय प्रैत्विति जपन्तोऽन्तःपात्यादुत्तरे परिश्रितं प्रति गच्छन्ति । पञ्चारत्निमितः समचतुरस्रः प्राग्द्वारः सिकतोपकीर्णः पूर्वमेव कृतः सम्भूसंस्कारसंस्कृतच्छादितप्रदेशः परिश्रित उच्यते । इति सूत्रार्थः ॥ बृहती । व्याख्याता [३३, ८९] ॥ का० [२६, १, १३—१४] परिश्रिते निदधाति सम्भारानुद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे प्राग्द्वारे मखायेति । अध्वर्युः कृष्णाजिनस्थानेव सम्भारान् परिश्रिते निदधाति । कीदृशे ? उद्धतावोक्षिते उल्लिखितजलसिक्ते एतत्संस्कारद्वयं पञ्चाधिकम् सिकतायुक्ते प्राग्द्वारे चेति सूत्रार्थः । हे सम्भाराः ! मखाय युष्मान्निदधामि ॥ का० [२६, १, १५] सम्भारैः संसृजति मखायेति । गवेधुकाजापयसी पृथक्कृत्य वल्मीकवपादिभिस्सम्भारैर्मृत्पिण्डं मिश्रयतीत्यर्थः ॥ हे सम्भाराः !

युष्मान् मखाय मृत्पिण्डेन संसृजामि ॥ का० [२६, १, १६] मृदमादाय मखायेति महावीरं करोति प्रादेशमात्रमूर्द्धमासेचनवन्तं मेखलावन्तं मध्यसंगृहीतमूर्द्धं मेखलायास्त्र्यङ्गुलम् । महावीरपर्य्याप्तं तूष्णीं मृत्पिण्डमादाय मन्त्रेण महावीरं करोति । कीदृशम् ? प्रादेशोच्चं गर्त्तवन्तं मेखलायुतं मध्ये सङ्कुचितं मेखलोपरि त्र्यङ्गुलोच्चमिति सूत्रार्थः ॥ हे महावीर ! मखाय तच्छीर्ष्णे त्वां करोमि ॥ ७ ॥

मखस्य शिरोऽसि । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखस्य शिरोऽसि । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखस्य शिरोऽसि । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥ ८ ॥

का० [२६, १, १७] निष्ठितमभिमृशति मखस्य शिर इति । निष्पन्नं महावीरं वामकरस्थं दक्षिणेन स्पृशतीत्यर्थः ॥ हे महावीर ! त्वं मखस्य शिरो मूर्धासि भवसि ॥ का० [२६, १, १८] एवमितरौ प्रतिमन्त्रम् । इतरौ द्वौ महावीरौ प्रतिमन्त्रमेवमेव करोति अभिमृशति चेत्यर्थः ॥ मखाय द्वितीयं महावीरं करोमि मखस्य निष्पन्नं स्पृशामि मखाय तृतीयं महावीरं करोमि, मखस्येति निष्पन्नं स्पृशति । मखस्य शिरोऽसि मखाय त्वा मखस्य शीर्ष्णे त्वामभिमृशामि ॥ का० [२६, १, २२] गवेधुकाभिः श्लक्ष्णयन्ति मखायेति प्रतिमन्त्रम् । गवेधुकाभिः महावीरान् घर्षणेन मृदून् करोति मखायेति

प्रतिमन्त्रमेकैकम् ॥ मखाय मखस्य शीर्ष्णे च त्वां गवेधुकाभिः श्रपयामि । एवमग्रिमौ मन्त्रौ ॥ ८ ॥

अश्वस्य त्वा वृष्णः शक्ना धूपयामि देवयजने पृथिव्याः । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥ ९ ॥

का० [२६, १, २३] अश्वशकृता धूपयत्यश्वस्येति प्रतिमन्त्रम् । दक्षिणाग्निदीप्तेनाश्वपुरीषेण त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रीन्महावीरान् धूपयेत् एकैकधूपने समस्ताश्वशकृत्पिण्डं गृह्णाति ॥ हे महावीर ! पृथिव्याः देवयजने मखाय मखस्य शीर्ष्णे च वृष्णः सेक्तुरश्वस्य शक्ना शकृता पुरीषेण त्वा त्वां धूपयामि पद्दन इति सूत्रेण [पा० ६, १, ६३] शकृच्छब्दस्य शकन्नादेशः । एवमितरमन्त्राभ्यामितरौ धूपयेत् ॥ का० [२६, १, २४] प्रदहनं च मखायेति प्रतिमन्त्रम् । मखायेति त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रीन्महावीरानुखावत् . श्रपयेत् • पिञ्जनरौहिणैः सहेत्यर्थः ॥ मखाय मखस्य शीर्ष्णे त्वा त्वां निर्दहामि । एवमितरौ ॥ ९ ॥

ऋजवे त्वा । साधवे त्वा । सुक्षित्यै त्वा । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे . मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥ १० ॥

का० [२६, १, २५] पश्चागुदग्रत्यृजवे त्वेति प्रतिमन्त्रम्। पश्चान्महावीरानापाकाद्विवोद्धरति त्रिभिर्मन्त्रैरित्यर्थः॥ ऋजवे। असौ लोक ऋजुः तत्र सत्यमेव न तु कौटिल्यम् सत्यमादित्यः हे महावीर! ऋजवे सत्यायादित्याय त्वा त्वामुद्धरामीति शेषः। तथा च श्रुतिः [१४, १, २, २२] स उद्धरत्यृजवे त्वेत्यसौ वै लोक ऋजुः सत्यᳪ ह्यृजुः सत्यमेष य एष तपत्येष उ प्रथमः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत् प्रीणाति तस्मादाहर्जवे त्वेति॥ अथ द्वितीयम् साधवे त्वा। साधवे वायवेऽर्थाय वायुप्रीत्यै त्वामुद्धरामि। तथा च श्रुतिः [१४, १, २, २३] साधवे त्वेत्ययᳪ साधुर्योऽयं पवत एष हीमां लोकान् सिद्धोऽनुपवत एष उ द्वितीयः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत् प्रीणाति तस्मादाह साधवे त्वेति॥ अथ तृतीयम् सुक्षित्यै त्वा। सुतरां क्षियन्ति निवसन्ति सर्वभूतानि यस्यां सा सुक्षितिर्भूमिः। तथा च श्रुतिः [१४, १, २, २४] सुक्षित्यै त्वेत्ययं वै लोकः सुक्षितिरस्मिन् हि लोके सर्वाणि भूतानि क्षियन्त्यथोऽअग्निर्वै सुक्षितिरग्निर्ह्येवास्मिन् लोके सर्वाणि भूतानि क्षियन्त्येष उ तृतीयः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत् प्रीणाति तस्मादाह सुक्षित्यै त्वेति॥ का० [२६, १, २६] अजापयसावसिञ्चति मखायेति प्रतिमन्त्रम्। अजादुग्धेन त्रीन्महावीरांस्त्रिभिः तुल्यमन्त्रैः सिञ्चतीत्यर्थः॥ मखाय मखप्राणाय चाजापयसा त्वां सिञ्चामीत्यर्थः॥ १०॥

इति महावीरसम्भरणं समाप्तम्॥

य॒मायं त्वा। म॒खायं त्वा। सूर्यस्य त्वा॒ तप॑से। दे॒वस्त्वा सवि॒ता मध्वा॑नक्तु। पृ॒थि॒व्याः सᳪस्पृश॑स्पाहि। अ॒र्चिर॑सि शो॒चिर॑सि॒ तपो॑ऽसि॥ ११॥

का० [२६, २, १३] ब्रह्मानुज्ञातो यमाय त्वेति महावीरं प्रोक्षति । प्रचरेति ब्रह्मणानुज्ञातोऽध्वर्युरुपविश्य यमाय त्वेति मन्त्रत्रयेण प्रचरणीयं महावीरं वारत्रयं प्रोक्षतीत्यर्थः ॥ त्रीणि यजूंषि । यमयति नियच्छति सर्वमिति यम आदित्यस्तत्प्रीत्यै त्वा त्वां प्रोक्षामि । तथा च श्रुतिः [१४, १, ३, ४] स प्रोक्षति यमाय त्वेत्येष वै यमो य एष तपत्येष हीदꣳ सर्वं यमयत्येतेनेदꣳ सर्वं यतमेष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत् प्रीणाति तस्मादाह यमाय त्वेति ॥ मखाय त्वा । मखो यज्ञः प्रवर्ग्यः सूर्य्यरूपस्तस्मै त्वां प्रोक्षामि । तथा च श्रुतिः [१४, १, ३, ५] एष वै मखो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत् प्रीणाति तस्मादाह मखाय त्वेति ॥ सूर्य्यस्य त्वा तपसे । तपतीति तपस्तेजः सूर्य्यतेजोरूपाय प्रवर्ग्याय त्वां प्रोक्षामि । तथा च श्रुतिः [१४, १, ३, ६] एष वै सूर्य्यो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेवमेवैतत् प्रीणाति तस्मादाह सूर्य्यस्य त्वा तपस इति ॥ का० [२६, २, २०] अभ्यक्तोत्युच्यमाने देवस्त्वेत्यनक्ति महावीरमाज्यं संस्कृत्य । होता अञ्जन्ति यं प्रथयन्तीति मन्त्रे पठ्यमानेऽध्वर्युराज्यं विधिना संस्कृत्य तेनाज्येन प्रचरणीयं महावीरं मन्त्रेणानक्ति ॥ सविता देवः मध्वा मधुना मधुरेण सर्वजगद्रूपेणाज्येन हे महावीर ! त्वामनक्तु लिम्पतु मध्वेति नुमभावः आगमस्यानित्यत्वात् । तथा च श्रुतिः [१४, १, ३, १३,] सर्वं वा इदं मधु यदिदं किञ्च तदेनमनेन सर्वेण समनक्तीति ॥ का० [२६, २, २१] रजतशतमानं खर उपगूहति पृथिव्याः सꣳस्पृश इति । रजतस्य शतमानं शतरक्तिकामितं रजतं खरे सिकतास्वुपगूहतीत्यर्थः ॥ प्राजापत्या गायत्री रजतदेवत्या । संस्पृशति उपद्रवार्थं स्पर्शं करोति संस्पृक् राक्षसः क्षिपन्तम् पृथिव्याः सम्बन्धिनः संस्पृशः राक्षसात्

महावीरं हे रजत! त्वं पाहि रक्ष। देवा राक्षसेभ्यो भीताः सन्तो यज्ञरक्षार्थमग्नेरपत्यं रजतं रक्षसां घाताय खरे निदधुः अथ च पृथिवी महावीरपाकेऽग्नेर्भीता ततोऽसौ मा दह्यतामिति रजतं खरेऽन्तर्हितमिति श्रुतौ कथा। तथा च श्रुतिः [१४, १, २, १४] देवा अबिभयुर्यद्वै न इममधस्ताद्रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरित्यग्नेर्वा एतद्रेतो यद्धिरण्यं नाष्ट्राणाꣳ रक्षसामपहत्या इति तथा [१४, १, २,१४] अथो पृथिव्यु ह वा एतस्माद्विभयाञ्चकार यद्वै मायं तप्तः शुशुचानो न हिꣳस्यादिति तदेवास्या एतदन्तर्दधाति रजतमिति॥ का० [२६, २, ३, ४] सꣳसीदस्वेत्युच्यमाने मुञ्जप्रलवान् द्विगुणानादीप्य प्रतिदिशं खरे करोति तेषु महावीरमाज्यवन्तमर्चिरसीति। होता संसीदस्वेति [११, ३७] पठ्यमानेऽध्वर्युर्द्विगुणितान् मुञ्जखण्डान् गार्हपत्ये प्रदीप्य खरे चतुर्दिक्षु कृत्वा तेषु मुञ्जेषु संस्कृताज्यपूर्णं प्रचरणीयं महावीरं निदधातीति सूत्रार्थः॥ यजुस्त्रिष्टुप् घर्मदेवत्या। हे महावीर! त्वमर्चिश्चन्द्रकान्तिरूपोऽसि शोचिरग्नितेजोरूपोऽसि तपः सूर्यतपरूपोऽसि एष वै घर्मो य एष तपति सर्वं वा एतदेष तदेतमेवैतत् प्रीणातीति श्रुतेः [१४, १, २, १७] यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्। यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकमिति स्मृतेश्च [भगवद्गीता० १५, १२]॥ ११॥

अनाधृष्टा पुरस्तादग्नेराधिपत्य आयुर्मे दाः। पुत्रवती दक्षिणत इन्द्रस्याधिपत्ये प्रजां मे दाः सुषदा पश्चाद्देवस्य सवितुराधिपत्ये चक्षुर्मे दाः। आश्रुतिरुत्तरतो धातुराधिपत्ये राय-

स्पोषं मे दाः । विधृतिरुपरिष्टाद् बृहस्पते-राधिपत्य ओजो मे दाः । विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यस्पाहि । मनोरश्वासि ॥ १२ ॥

क्रा० [२६, ३, ५] अनाधृष्टेति वाचयति प्रादेशमध्यधि धारयन्तम् । महावीरोपर्यङ्गुष्ठाङ्गुलिदेशं धरन्तं यजमानमध्वर्युर्मन्त्रान् वाचयतीति सूत्रार्थः ॥ सप्त यजूंषि पृथिवीदेवत्यानि यजमानस्याशीः । हे पृथिवि ! या त्वं पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि अनाधृष्टा रक्षोभिरनाधर्षिता अग्नेराधिपत्ये स्वामित्वे सति मे मह्यमायुर्दाः देहि ददातेर्लुङि मध्यमैकवचने-ऽडभाव आर्षः अग्निमेवास्या अधिपतिं करोतीति [१४, १, ३, १८] श्रुतेः ॥ या त्वं दक्षिणस्यां दिशि इन्द्रस्याधिपत्ये सति पुत्रवती पुत्रयुता सा मे मह्यं प्रजां पुत्रादिकां दाः देहि इन्द्रमेवास्या अधिपतिं करोति नाष्ट्राणाᳪ रक्षसामपहत्या इति [१४, १, ३, २०] श्रुतेः ॥ या त्वं पश्चात् पश्चिमायां दिशि सुषदा भवसि सुष्ठु अस्यां सीदन्ति जना इति सुषदा ईषद्दुःसुष्विति [पा० ३, ३, १२६] खल्प्रत्ययः सवितुर्देवस्याधिपत्ये सति सा त्वं मे चक्षुः नेत्रेन्द्रियं दाः देहि देवमेवास्यै सवितारमधिपतिं करोतीति [१४, १, ३, २१] श्रुतेः हे पृथिवि ! या त्वमुत्तरतः उत्तरस्यां दिशि धातुर्ब्रह्मण आधिपत्ये सति आश्रुतिरसि आश्रावयन्ति ऋत्विजो यस्यां सा आश्रुतिः यज्ञियो ह्युत्तरदेशः सा त्वं मे रायो धनस्य पोषं पुष्टिं दाः देहि धातारमेवास्या अधिपतिं करोतीति [१४, १, ३, २२] श्रुतेः ॥ या त्वमुपरिष्टादुपरिप्रदेशे बृहस्पतेराधिपत्ये सति विधृतिरसि विशेषेण धारयतीति विधृतिः

उपरिष्टाज्जुह्वादिकं भ्रियते सा त्वं मे मह्यमोजो बलं दाः देहि बृहस्पतिमेवास्या अधिपतिं करोतीति [१४, १, ३, २३] श्रुतेः ॥ [२६, ३, ७] विश्वाभ्यो मेति दक्षिणत उत्तानं पाणिं निदधाति । महावीराद्दक्षिणभूमौ यजमानो मन्त्रं पठन् स्वकरं निदधात्युत्तानम् ॥ यजुर्हती । हे महावीर-दक्षिणभूमे ! विश्वाभ्यः सर्वाभ्यः नाष्ट्राभ्यः नाशकर्त्रीभ्यः पिशाचादिभ्यो लोकप्रसिद्धं नोऽस्मान् पाहि रक्ष सर्वाभ्यो मार्त्तिभ्यो गोपायेति [१४, १, ३, २४] श्रुतेः । छन्दसि वाप्राम्रेडितयोरिति [पा० ८, ३, ४९] विसर्गस्य सत्वम् ॥ का० [२६, ३, ८] मनोरश्वेति प्रादेशमुत्तरः । महावीरादुत्तरतो यजमानो निजप्रदेशं निदधातीति सूत्रार्थः ॥ दैवी पङ्क्तिः । हे घर्मोत्तरभूमे ! त्वं मनोः राज्ञः अश्वा वडवासि वहनाय अश्वा ह वा इयं भूत्वा मनुमुवाहेति [१४, १, ३, २५] श्रुतेः ॥ १२ ॥

स्वाहा मरुद्भिः परिश्रीयस्व । दिवः सᳫं स्पृशस्पाहि । मधु मधु मधु ॥ १३ ॥

का० [२६, ३, ९, १०] धृष्टिभ्यां भस्मना परिकीर्याङ्गारैश्च विकङ्कतशकलैः परिश्रयति त्रयोदशभिः प्रागुदग्भिः स्वाहा मरुद्भिरित्यधिकं दक्षिणतो द्वौ मन्त्रेण । अध्वर्युर्धृष्टिभ्यां गार्हपत्यस्य भस्माङ्गारांश्च महावीरं परितो निक्षिप्य प्रागग्रैरुदगग्रैस्त्रयोदशविकङ्कतशकलैर्महावीरं वेष्टयति अङ्गारोपरि शकलान्निक्षिपतीत्यर्थः तन्मध्याद् द्वौ शकलौ मन्त्रेण प्राच्यौ निदधाति शेषांस्तूष्णीम् एवं प्रतिदिशं त्रिषु त्रिषु क्षिप्तेषु अधिकं त्रयोदशं दक्षिणतो निदधातीति सूत्रार्थः ॥

मासानां त्रयोदशत्वात्त्रयोदशशकलैराच्छादनम् त्रयोदश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सर एष य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्य इति [१४, १, ३, २८] श्रुतेः। यजुःपङ्क्तिर्घर्मदेवत्या। हे घर्म ! त्वं स्वाहाकारोऽसि हविराधारत्वात् सूर्य्यरूपोऽसि एष वै स्वाहाकारो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्य इति [१४, १, ३, २६] श्रुतेः अतस्त्वं मरुद्भिः प्रजाभिरस्मद्रूपाभिः परिश्रीयस्व सेव्यस्व कर्मणि यक् मरुतस्त्वामाश्रयन्त्वित्यर्थः विशो वै मरुतो विशैवैतत् क्षत्रं परिबृंहति तदिदं क्षत्रमुभयतो विशा परिबृढमिति [१४, १, ३, २७] श्रुतिः॥ का० [२६, २, १०] सुवर्णशतमानेनापिदधाति दिवः सꣳस्पृश इति। शतरक्तिकामितेन सुवर्णेन महावीरमाच्छादयतीति सूत्रार्थः॥ दैवी जगती सुवर्णदेवत्या। हे शतमान ! दिवः द्युलोकसम्बन्धिनः संस्पृशः स्पर्शकर्त्तॄन् देवान् पाहि देवा राक्षसेभ्यो भीता महावीररक्षायै स्वर्णं स्थापितवन्त इति श्रुतौ कथा देवा अबिभयुरित्यादिकायां [१४, १, ३, २९]। का० [२६, ४, २] कृष्णाजिनावकृत्तैर्धवित्रैरुपवाजयति त्रिभिर्दण्डवद्भिर्मधु मध्विति। कृष्णाजिनकृतैर्दण्डयुक्तैस्त्रिभिर्व्यजनैरग्निं वीजयति दीपनायेति सूत्रार्थः॥ त्रीणि यजूंषि प्राणदेवत्यानि दैव्युष्णिक्। मधुररससाम्यात् प्राणो मधु उच्यते मधु मधु मधु प्राणोदानव्यानत्रयं महावीरे स्थापयामीत्यर्थः तथा च श्रुतिः [१४, १, ३, ३०] अथ धवित्रैराधूनोति मधु मध्विति त्रिः प्राणो वै मधु प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधाति त्रीणि भवन्ति त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतद्दधातीति ॥ १२ ॥

गर्भो देवानां पिता मतीनां पतिः प्रजा-

नाम् । स देवो देवेन सविता गत सꣳ सूर्येण रोचते ॥ १४ ॥

का० [२६, ४, ११] परिक्रम्योपतिष्ठन्तेऽक्तं चेद्गर्भो देवानामिति । ऋत्विग्भिर्वीजनसमये उत्तरं देववत् परिक्रमणं प्रागक्तं चेदिह त्रिः परिक्रम्येतरथावृत्तिं सकृत् कृत्वा गर्भो देवानामित्यादिभिर्नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरित्यन्तैरवकाशसंज्ञकैर्मन्त्रैः सयजमाना ऋत्विजो महावीरमुपतिष्ठन्त इति सूत्रार्थः ॥ घर्मदेवत्या अवकाशमन्त्रा मा मा हिंसीरित्यन्ताः आद्या ऋचां पङ्क्तिः । अथ मन्त्रार्थः देवो दीप्यमानो महावीरः सविता देवेन सह सङ्गत सङ्गच्छत गमेलुङि वा गम इति [पा० १, २, १३] आत्मनेपदे विकल्पेन सिचः किस्त्वादनुदात्तोपदेशेति [पा० ६, ४, ३७] मलोपे ह्रस्वादङ्गादिति [पा० ८, २, २७] सिचो लोपः बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीति [पा० ६, ४, ७५] अडभावः समो गम्यृच्छिभ्यामित्यादिना [पा० १, ३, २९] तङ् । यश्च घर्मः सूर्येण सहैकीभूतः सन् संरोचते सम्यग् दीप्यते तं वयं स्तुम इति शेषः । कीदृशः ? देवानां दीप्तानां रश्मीनां दृश्यमानानां सर्वेषां वा गर्भः गृह्णातीति गर्भः ग्रहीता एष वै गर्भो देवानां य एष तपत्येष हीदꣳ सर्वꣳ संगृभ्णात्येतेनेदꣳ सर्वं गृभीतमेष उ प्रवर्ग्य इति [१४, १, ४, २] श्रुतिः । तथा मतीनां बुद्धीनां पिता पालकः बुद्धिप्रवर्त्तकः प्रजानां पतिः पालकः ॥ १४ ॥

समग्निरग्निना गत सं दैवेन सविता सꣳ सूर्येणारोचिष्ट । स्वाहा समग्निस्तपसा गत

सं दैव्येन सवित्रा सꣳ सूर्य्येणारूरुचत ॥१५॥

ब्राह्म्यनुष्टुप् । यः अग्निः घर्मः अग्निना सह सङ्गत सङ्गच्छते एकीभवति देव एव देवः सविता देवेन देवेन सह सङ्गच्छते यश्च सूर्य्येण सह समरोचिष्ट संरोचते ॥ अवरं स्वाहाकारं करोति परां देवतामसावेव बन्धुरिति [१४, १, ४, ६] श्रुतेः । स्वाहा अग्निः । स्वाहासहितोऽग्निर्घर्मस्तपसा सूर्य्यतेजसा सङ्गत सङ्गच्छते दैव्येन देवेन सवित्रा च सङ्गच्छते सूर्य्येण सह समरूरुचत सर्वं सम्यक् रोचयति प्रकाशयति रोचतेर्णिजन्ताल्लुङ् वयं तं स्तुम इति शेषः ॥ १५ ॥

धर्ता दिवो विभाति तपसस्पृथिव्यां धर्ता देवो देवानाममर्त्यस्तपोजाः । वाचमस्मे नियच्छ देवायुवम् ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वबृहती । त्रिजागतोर्ध्वबृहती अत्राद्यौ त्रयोदशवर्णौ तृतीय एकादशवर्णस्तेनैकाधिका । स देवो घर्मः अस्मे अस्मासु विभक्तेः शे-आदेशः वाचं नियच्छ पुरुषव्यत्ययः यच्छ नियच्छतु स्थापयतु । किम्भूतां वाचम् ? देवयुवं देवान् यौति मिश्रयति देवयुः ताम् क्विपि तुगभाव आर्षः अनित्यमागमशासनमिति वचनात् देवसमूहमाह्वयन्तं यज्ञं समापयत्वित्यर्थः यज्ञो वै वाग्यज्ञमस्मभ्यं प्रयच्छ येन देवान् प्रीणामेत्येवैतदाहेति [१४, १, ४, ८] श्रुतेः देवयुवमित्यत्र संहितायां वकारस्य दीर्घः । स कः ? यो देवः पृथिव्यां विभाति शोभते ॥ कीदृशः ? दिवो धर्ता द्युलोकस्य धारयिता । तपसः रश्मिजालस्य च धर्ता । देवानाञ्च धर्ता । अमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः

अजरामरः। तपोजाः तप आदित्यस्तस्माज्जायत इति तपोजाः सूर्य्योत्पन्नः॥ १६॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम्। स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आवरीवर्त्ति भुवनेष्वन्तः॥ १७॥

त्रिष्टुब्दीर्घतमोदृष्टा। स घर्मो भुवनेषु त्रिलोकेषु अन्तर्मध्ये अवस्थितः आवरीवर्त्ति पुनः पुनरावर्त्तते इतियङ्लुकि रूपम्। कीदृशः? सध्रीचीः सह अञ्चन्तीति सध्रीच्यः सहस्य सध्रिरादेशः सहात्मना दिशो रश्मीन् वा वसानः आच्छादयन् वस आच्छादने शानच्प्रत्ययः। विषूचीः विषुनिपातो नानार्थः विषु अञ्चन्तीति विषूच्यः ताः नानात्मना दिशो रश्मीन् वा वसानः क्विबन्तादुगितश्चेति [पा० ४, १, ६] ङीपि अचश्चेति [पा० ६, ४, १३८] अलोपे चाविति [पा० ६, ३, १३८] पूर्वपददीर्घः। सध्रीचीश्च ह्येष विषूचीश्च दिशो वस्तेऽथो रश्मीनिति [१४, १, ४, १०] श्रुतिः। एकः सशब्दः पादपूरणः। स कः? यमहमपश्यमादित्यरूपं पश्यामि। कीदृशम्? गोपाम् गोपायतीति गोपास्तम् क्विपि यलोपः। अनिपद्यमानं निपद्यते पततीति निपद्यमानः न निपद्यमानोऽनिपद्यमानस्तम् अन्तरिक्षे गच्छन्तमपि नाधः पतन्तम्। च पुनः पथिभिः देवमार्गैः आचरन्तमागच्छन्तम् पराचरन्तं परागच्छन्तं च गमनागमने कुर्वाणम्॥ १७॥

विश्वासां भुवां पते विश्वस्य मनसस्पते विश्वस्य वचसस्पते सर्वस्य वचसस्पते। देवश्रुत्त्वं देव घर्म देवो देवान् पाहि। अत्र प्रावी-

रनु॑ वां दे॒वत्री॑तये । मधु॑ माध्वी॑भ्यां॒ मधु॑ माधू॑चीभ्याम् ॥ १८ ॥

अत्यष्टिः । हे विश्वासां भुवां पते सर्वासां पृथिवीनां स्वामिन् ! विश्वस्य सर्वप्राणिगतस्य मनसः पते ! अधिपते ! विश्वस्य वचसः पते ! सर्वप्राणिवचनस्य पालक ! सर्वस्य त्रयीलक्षणस्य वचसः पते ! प्रवर्त्तक ! हे देवश्रुत् ! देवैः श्रूयत इति देवश्रुत् देवप्रसिद्धः हे देव ! दीप्यमान ! हे घर्म ! देवस्त्वं देवान् पाहि रक्ष । एवं घर्मं सम्प्रार्थ्याश्विनावाह हे अश्विनौ ! अत्र यज्ञे देववीतये देवतर्पणाय अनु अनन्तरं घर्मो वां प्रावीः प्रावीत् तर्पयतु लोडर्थे लुङ् पुरुषव्यत्ययश्च युवयोस्तृप्त्या सर्वदेवास्तृप्यन्तीति भावः याभ्यां युवाभ्यां दध्यङ्ङाथर्वणो मधुसंज्ञकं ब्राह्मणमुवाच दध्यङ् ह वा आभ्यामाथर्वणो मधुनाम ब्राह्मणमुवाचेति [१४, १, ४, १३] श्रुतेः । कीदृशाभ्यां युवाभ्याम् ? माध्वीभ्यां मधुब्राह्मणमीयाते तौ माध्व्यौ ताभ्याम् ई गतौ क्विप् । तथा माधूचीभ्यां मधुब्राह्मणमञ्चतः पूजयतस्तौ मध्वञ्चौ ताभ्यां मध्वग्भ्यामिति प्राप्ते ङीपि अलोपे मधूचीभ्यामिति लिङ्गव्यत्ययः आदिदीर्घश्छान्दसः ॥ १८ ॥

. हृदे त्वा॒ मन॑से त्वा दि॒वे त्वा॒॑ सूर्या॑य त्वा । ऊ॒र्ध्वो॑ अ॑ध्व॒रं दि॒वि दे॒वेषु॑ धेहि ॥ १९ ॥

परोष्णिक् । आद्यावष्टार्णौ तृतीयो द्वादशार्णः सा परोष्णिक् परोष्णिक् परत इत्युक्तेः । आद्ययोर्व्यूहः । हे घर्म ! हृदे त्वा हृदयस्वास्थ्याय त्वा त्वां स्तुम इति शेषः मनसे मनःशुद्ध्यर्थं त्वा त्वां स्तुमः दिवे स्वर्गप्राप्त्यै त्वा त्वां स्तुमः सूर्याय सूर्यतुष्ट्यै त्वा त्वां स्तुमः हृदयं संशोध्य मनो निर्मलं कृत्वा दिवमस्मा-

श्रीत्वा सूर्यं तर्पयेति भावः। किञ्च ऊर्ध्वः सावधानः सन् अध्वरमस्मदीयं यज्ञं दिवि द्युलोके वर्त्तमानेषु देवेषु धेहि स्थापय यज्ञे गते यजमानो गच्छत्येवेति भावः॥ १८॥

पिता नोऽसि पिता नो बोधि नमस्ते अस्तु मा मा हिꣳसीः। त्वष्टृमन्तस्त्वा सपेम पुत्रान् पशून् मयि धेहि प्रजामस्मासु धेह्यरिष्टाहꣳ सहपत्या भूयासम्॥ २०॥

ऋग्गायत्री। हे महावीर! त्वं नोऽस्माकं पितासि पालको भवसि पितेव नोऽस्मान् बोधि बोधय सर्वथा नमस्ते अस्तु मा मां मा हिंसीः मा जहि॥ महावीरोपस्थानं समाप्तम्॥ का० [२६. ४, १३] त्वष्टृमन्त इत्येनां वाचयति। महावीरमीक्षमाणामपनीतशिरोवस्त्रां घर्मं पश्यन्तीं पत्नीमध्वर्युर्वाचयतीत्यर्थः॥ ऋचां त्रिष्टुप् घर्मदेवत्या पत्न्याशीः। हे घर्म! वयं त्वा त्वां सपेम सपतिः स्पृशतिकर्मा मैथुनाय त्वामुपस्पृशामः। कीदृशा वयम्? त्वष्टृमन्तः त्वष्टा विद्यते येषां ते त्वष्टृमन्तः त्वष्टा रेतसामधिकारी तत्सहिताः मैथुनार्थोपस्पर्शे वीर्याधिष्ठातापेक्षितोऽत एतद्युताः। अतः पुत्रान् पशून् च मयि विषये त्वं धेहि स्थापय प्रजामुत्तरोत्तरवंशवृद्धिमस्मासु धेहि स्थापय। किञ्च पत्या भर्त्रा सहारिष्टा अनुपहिंसिता अहं भूयासं भवेयम् भर्तृमती चिरं जीवेयमित्यर्थः। वृषा वै प्रवर्ग्यो योषा पत्नी मिथुनमेवैतत् प्रजननं क्रियत इति [१४, १, ४, १६] श्रुतेः॥ २०॥

अह्नः केतुना जुषताꣳ सुज्योतिर्ज्योतिषा

स्वाहा । रात्रि: केतुना जुषता॒ᳫ सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा ॥ २१ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां सप्तत्रिंशोऽध्याय: ॥ ३७ ॥

का० [२६, ४, १४] अह: केतुनेति दक्षिणाᳫ रौहिणं जुहोति । उपस्थानगानयो: समाप्तौ रौहिणहवन्या स्रुचा दक्षिणं रौहिणं पुरोडाशं सर्वहुतं जुहोतीत्यर्थ: ॥ घर्मदेवत्ये यजुषी सामानुष्टुभौ । केतु: प्रज्ञा कर्म वा केतुना प्रज्ञया कर्मणा वा सहितमह: दिनं जुषतां रौहिणहोमेन प्रीयताम् । कीदृशमह: ? ज्योतिषा स्वकीयेनैव तेजसा सुज्योति: शोभनं ज्योतिर्यस्य तत् विशिष्टतेजस्कम् स्वाहा एतद्धवि: सुहुतमस्तु । रोहति स्वर्गं यजमानो याभ्यां तौ रौहिणौ अग्न्यादित्यौ अहोरात्रे वा इमौ लोकौ वा चक्षुषी वा शिर: प्रवर्ग्यो रौहिणौ चक्षुषी तत्र दधातीत्यादिरौहिणप्रशंसा श्रुतौ [१४, २, १, १—५] ज्ञेया ॥ का० [२६, ४, १४] रात्रिरिति सायम् । सायंकालीने प्रवर्ग्ये रात्रिरिति मन्त्रेण द्वावपि प्रवर्ग्यौ यथाकालं जुहोतीत्यर्थ: ॥ केतुना सहिता रात्रि: जुषतां प्रीयताम् ज्योतिषा सह सुज्योतिरित्युक्तम् ॥ २१ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे हरिप्रिये ।
अग्न्यादिरौहिणान्तोऽयं सप्तत्रिंशो निरूपित: ॥ ३७ ॥

—:*:—

अष्टत्रिंशोऽध्याय: ।

देवस्य त्वा सवितु: प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां

पूष्णो हस्ताभ्याम्। आददेऽदित्यै रास्नासि ॥१॥

का० [२६, ५, १] देवस्य त्वेति रज्जुसन्दानमादायेड एहीति गामाह्वयति नाम्ना च त्रिरुच्चैरपरेण गार्हपत्यं गच्छन्। अध्वर्युर्देवस्य त्वेति रज्जुसन्दानमादाय गार्हपत्यस्य पश्चाद् गच्छन् इड एहीति वाक्यत्रयेण घर्मदुघां गामाह्वयति असावेहीति गोर्नाम्ना चोच्चैस्त्रिवारमाह्वयतीति सूत्रार्थः॥ रज्जुदेवत्यं यजुः प्राजापत्या गायत्री। हे रज्जो! सवितुर्देवस्याज्ञायां वर्त्तमानोऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वामाददे गृह्णामि यतः त्वमदित्यै अदित्या देवमातुः रास्ना रसना मेखलासि भवसि षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ १ ॥

इड एहि। अदित एहि। सरस्वत्येहि। असावेहि। असावेहि। असावेहि ॥ २ ॥

हे इडे मानवि! एहि आगच्छ, हे अदिते देवमातः! एहि हे सरस्वति वाक्! एहि। अतस्मिंस्तच्छब्दस्तत्साहश्यार्थः। इडा हि गौरदितिर्हि गौः सरस्वती हि गौरिति [१४, २, १, ७] श्रुतेः॥ नाम्ना त्रिरुच्चैराह्वयति असौ धवलि एहि एवं त्रिः ॥ २ ॥

अदित्यै रास्नासीन्द्राण्या उष्णीषः। पूषासि। घर्माय दीष्व ॥ ३ ॥

का० [२६, ५, ३] अदित्यै रास्नेति गां पाशेन प्रतिमुच्य स्थूणायां बद्ध्वा पूषासीति वत्समुत्सृजति। आगतां गामदित्या इति मन्त्रेण पाशेन बद्ध्वा तं पाशं स्तम्भे बद्ध्वा पूषासीति वत्सं मुञ्चतीत्यर्थः॥ हे रज्जुपाश! त्वमदित्यै रास्ना रसनासि इन्द्राण्या इन्द्रपत्न्याः उष्णीषः शिरोवेष्टनमसि एतेन पाशमिन्द्रा-

रज्जु क्षीणं करोतीत्यर्थः तमेवैनमेतत्करोतीति [१४, २, १, ८] श्रुतेः ॥ वत्सं मुञ्चति पूषासि दैव्यनुष्टुप् वत्सो देवता हे वत्स ! त्वं पूषा वायुरसि वायुर्यथा वृष्टिमाप्याययति तथा त्वं प्रस्रवेण पय आप्याययस्वेति भावः अयं वै पूषा योऽयं पवत एष हीदꣳ सर्वं पुष्यत्येष उ प्रवर्ग्य इति [१४, २, १, ९] श्रुतेः ॥ का० [२६, ५, ४] सन्दाय घर्माय दीष्वेति वत्समुन्नयति । धेनुं रज्ज्वा पश्चिमपादयोर्बद्ध्वा वत्समपाकरोतीत्यर्थः॥ दैवी पङ्क्तिः वत्सो देवता हे वत्स ! घर्माय घर्मार्थं दीष्व देहि पयः पयः शेषय मा सर्वं पासीरित्यर्थः दो दाने बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७३] शपो लुक् ॥ ३ ॥

अ॒श्विभ्यां॑ पिन्वस्व । सर॑स्वत्यै पिन्वस्व । इन्द्रा॑य पिन्वस्व । स्वाहेन्द्र॑वत् । स्वाहेन्द्र॑वत् । स्वाहेन्द्र॑वत् ॥ ४ ॥

का० [२६, ५, ५] अश्विभ्यां पिन्वस्वेति पिन्वने दोग्धि । पिन्वने पात्रे प्रतिमन्त्रं गां दोग्धीत्यर्थः ॥ अश्विभ्यां पिन्वस्व इन्द्राय पिन्वस्व यजुर्गायत्रौ सरस्वत्यै पिन्वस्व यजुरनुष्टुप् लिङ्गोक्ता देवताः । हे पयः ! अश्विभ्यामर्थाय त्वं पिन्वस्व संस्रवस्व सरस्वत्यै च पिन्वस्व अश्विनौ वा एतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां तावेवैतत् प्रीणातीति श्रुतिः [१४, २, १, १२] सरस्वत्या वाचा कृत्वा इन्द्राय यज्ञशिरोऽश्विभ्यां सहितमिति तयोरर्थे क्षरस्वेति भावः ॥ का० २६, ५, ६] स्वाहेन्द्रवदिति विप्रुषोऽभिमन्त्रयते । पिन्वनपतितान् पयःकणानभिमन्त्रयत इत्यर्थः ॥ यजुर्जगती विप्रुषो देवता । यत् दुह्यमाने स्कन्नं तत् स्वाहा सुहुतमस्तु इन्द्रवत् इन्द्रसंयुक्तं चास्तु ॥ ४ ॥

यस्ते॒ स्तनः॑ शश॒यो यो म॑यो॒भूर्यो र॑त्न॒धा व॑सु॒विद्यः सु॒दत्रः॑ । येन॒ विश्वा॒ पुष्य॑सि॒ वार्या॑णि॒ सर॑स्वति॒ तमि॒ह धात॑वेऽकः ॥ उ॒र्व॒न्तरि॑क्ष॒मन्वे॑मि ॥ ५ ॥

का० [२६, ५, ७] यस्ते स्तन इति स्तनमालभते । गोस्तनानालभते जातावेकवचनमित्यर्थः ॥ वाग्देवत्या त्रिष्टुप् दीर्घतमोदृष्टा । हे सरस्वति ! तं स्तनमिहास्मिन् स्थाने धातवे धेट् पाने तुमर्थे तवेप्रत्ययः पानार्थमकः कुरु मम पानाय प्रयच्छेत्यर्थः लोडर्थे लङ् अपि लुप्ते गुणः । तं कम् ? यस्ते तव स्तनः स्तन इव स्तनः शशयः शेते इति शशयः अच्प्रत्यये द्वित्वम् पूर्वस्यात्वं च छान्दसम् सुप्त इवास्ते अन्यैरनुपभुक्तत्वात् यस्ते स्तनो निहितो गुहायामिति [१४, २, १, १५] श्रुतेः । यश्च स्तनो मयोभूः मयः सुखं भावयति प्रापयति सर्वभूतानामिति मयोभूः । यश्च रत्नधाः रत्नानि दधाति रत्नधाः रमणीयानां धनानां धारयिता । यश्च वसुवित् वसु धनं विन्दति वेत्ति वा वसुवित् । यश्च सुदत्रः सुष्ठु ददातीति सुदत्रः दाता धनवानन्यो दातुं न शक्नोति त्वत्स्तनस्तु धनवान् दाता चेति अन्येभ्य आधिक्यम् । किञ्च येन स्तनेन विश्वा विश्वानि सर्वाणि वार्य्याणि वरणीयानि वसूनि त्वं पुष्यसि पुष्णासि तं स्तनं मत्पानाय प्रयच्छेत्यर्थः ॥ का० [२६, ५, ११] उपद्रव पयसेत्युच्यमाने गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति । उपद्रवेति मन्त्रे प्रोच्यमाने उर्विति मन्त्रेणाध्वर्युर्गोसमीपाद् गार्हपत्यं प्रति गच्छतीत्यर्थः ॥ प्राजापत्या गायत्री । विस्तीर्णमन्तरिक्षमनु एमि गच्छामि ॥ ५ ॥

गायत्रं छन्दोऽसि । त्रैष्टुभं छन्दोऽसि । द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामि । अन्तरिक्षेणोपयच्छामि । इन्द्राश्विना । मधुनः सारघस्य घर्मं पात वसवो यजत वाट् । स्वाहा सूर्य्यस्य रश्मये वृष्टिवनये ॥ ६ ॥

का० [२६, ५, १२] परीशासावादत्ते गायत्रं छन्दोऽसीति प्रतिमन्त्रम् । गायत्रमिति मन्त्राभ्यां परीशासौ गृह्णातीत्यर्थः ॥ यजुर्गायत्र्यौ परीशासौ देवते । हे परीशास ! त्वं गायत्रं छन्दोऽसि गायत्र्येव गायत्रं स्वार्थेऽण् गायत्रीच्छन्दरूपोऽसि । त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभं त्रिष्टुप्छन्दरूपोऽसीति द्वितीयम् ॥ का० [२६, ५, १४] ताभ्यां महावीरं परिगृह्णाति द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीति । ताभ्यां परीशासाभ्यां महावीरमादत्त इत्यर्थः ॥ यजुर्जगती महावीरो देवता । हे महावीर ! द्यावापृथिवीभ्यां द्युभूमिभ्यां कृत्वा त्वा त्वां परिगृह्णामि परीशासयोर्द्यावाभूमी अध्यस्ते महावीरे चादित्योऽध्यस्तः । तथा च श्रुतिः [१४, २, १, १६] इमे वै द्यावापृथिवी परीशासावादित्यः प्रवर्ग्योऽमुं तदादित्यमाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां परिगृह्णातीति ॥ का० [२६, ५, १५] उद्यम्य मुञ्जवेदेनोपमृज्योपयमन्योपगृह्णात्यन्तरिक्षेणोपयच्छामीति । परीशासगृहीतं महावीरमूर्ध्वं कृत्वा मुञ्जकृतवेदेन सम्मार्ज्योपयमन्या स्रुचा तं गृह्णातीत्यर्थः ॥ यजुर्बृहती घर्मो देवता । हे घर्मान्तरिक्षेणाकाशेनोदरेण वा त्वामुपयच्छामि निगृह्णामि उपयमन्यन्तरिक्षत्वेनोदरत्वेन च स्तूयते । तथा च श्रुतिः [१४, २, १, १७] अन्तरिक्षं वा उपयमन्यन्तरिक्षेण हीदꣳ सर्वमुपयत-

मथो उदरं वा उपयमन्युदरेण हीदᳪ सर्वमन्नाद्यमुपयतं तस्मा- दाह्वान्तरिक्षेणोपयच्छामोति ॥ का० [२६, ५, १६] अजापय- सावसिच्य प्राग्ने गोः पयोऽवनयतीन्द्राश्विनेति। अजादुग्धेन महावीरं तूष्णीं सिक्त्वा प्राग्ने स्रोपाज्वाले तत्र गोपयः सिञ्च- तीत्यर्थः। ब्राह्मी गायत्री विश्वे देवा देवताः। हे इन्द्र! हे अश्विना अश्विनौ! हे वसवः वासयितारः! यूयं मधुनो मधु- रस्य पयसो घर्मं रसं पात पिबत पिबादेशाभावश्छान्दसः। कीदृशस्य मधुनः? सारघस्य सरघा मधुमक्षिका अत्र सरघा मधुकृतो भ्रमरा इव ऋत्विजः तैः कृतं सारघं तस्य। घर्मं पातेति रसं पातेत्येवैतदाहेति [१४ २, १, २०] श्रुतिः। किञ्च हे इन्द्रादयः! वाट् वषट्कारेण स्वाहा सुष्ठु हुतं सारघं मधु सूर्यस्य रश्मये किरणाय यूयं यजत दत्त यजतिर्दानार्थः वषट्कृतᳪ हुतमेवमस्येतद्भवतीति श्रुतेः [१४, २, १, २०]। किम्भूताय रश्मये? वृष्टिवनये वृष्टिं वनति ददाति वृष्टिवनि- स्तस्मै यो रश्मिर्वृष्टिं दत्ते तस्मै मधु दत्तेत्यर्थः। तथा च श्रुतिः [१४, २, १, २१] सूर्यस्य ह वा एको रश्मिर्वृष्टिवनिर्नाम येनेमाः सर्वाः प्रजा बिभर्त्ति तमेवैतत्प्रीणातीति ॥ ६ ॥

स॒मु॒द्राय॑ त्वा॒ वाता॑य॒ स्वाहा॑। स॒रि॒राय॑ त्वा॒ वाता॑य॒ स्वाहा॑। अ॒ना॒धृ॒ष्याय॑ त्वा॒ वाता॑य॒ स्वाहा॑। अ॒प्र॒ति॒धृ॒ष्याय॑ त्वा॒ वाता॑य॒ स्वाहा॑। अ॒व॒स्यवे॑ त्वा॒ वाता॑य॒ स्वाहा॑। अ॒शि॒मि॒दाय॑ त्वा॒ वाता॑य॒ स्वाहा॑ ॥ ७ ॥

का० [२६, ६, १] प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्युच्यमाने समुद्राय त्वेति वातनामानि जपति गच्छन्नाहवनीयम्। प्रैत्विति

होमोच्यमाने आहवनीयं प्रति गच्छन्नध्वर्युः समुद्रायेत्यादीनि द्वादश वातनामानि स्वरेण जपतीत्यर्थः ॥ द्वादश यजूंषि वातनामदेवत्यानि । हे घर्म ! वाताय त्वा त्वां स्वाहा जुहोमि कीदृशाय वाताय ? समुद्राय समुद्रवन्त्युद्भवन्ति सर्वाणि भूतानि यस्मात् स समुद्रस्तस्मै अयं वै समुद्रो योऽयं पवत एतस्माद्वै समुद्रात् सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि समुद्रवन्ति तस्मा एवैनं जुहोतीति [१४ २, २, २] श्रुतेः ॥ सरिराय । सह ईरते गच्छन्ति सर्वभूतानि सिद्धार्थानि यस्मात् सरिरस्तस्मै वाताय घर्म त्वां जुहोमि अयं वै सरिरो योऽयं पवत एतस्माद्वै सरिरात् सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सहेरत इति [१४, २, २, ३] श्रुतेः ॥ अनाधृष्याय । न आधर्षितुं पराभवितुं शक्योऽनाधृष्यः तस्मै । अप्रतिधृष्याय न प्रतिधर्षितुं प्रतियोद्धुं शक्योऽप्रतिधृष्यस्तस्मै वातायेत्युक्तम् अयं वा अनाधृष्योऽप्रतिधृष्यो योऽयं पवत इति [१४, २, २, ४] श्रुतेः ॥ अवस्यवे । अवो रक्षणमिच्छति अवस्यति अवस्यतीत्यवस्युः सुप आत्मनः क्यच् क्याच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०] उप्रत्ययः अवनशीलाय ॥ शिमिदाय । कं शास्त्रकं कर्म शिमि तत्र ददातीति शिमिदस्तस्मै कं शानिवर्त्तकाय वाताय अयं वा अवस्युरशिमिदो योऽयं पवत इति [१४, २, २, ५] श्रुतेः ॥ ७ ॥

इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते स्वाहा । इन्द्राय त्वादित्यवते स्वाहा । इन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने स्वाहा । सवित्रे त्वा ऋभुमते विभुमते वाजवते स्वाहा । बृहस्पतये त्वा विश्वदेव्यावते स्वाहा ॥ ८ ॥

वसवो विद्यन्ते यस्य स वसुमान् रुद्रा विद्यन्ते यस्य रुद्रवान् तस्मै वसुयुताय रुद्रयुतायेन्द्राय वाताय हे घर्म ! त्वां स्वाहा जुहोमि अयं वा इन्द्रो योऽयं पवत इति [१४, २, २, ६] श्रुतेः॥ आदित्या विद्यन्ते यस्य स आदित्यवान् तस्मै आदित्ययुक्तायेन्द्राय वाताय स्वाहा॥ अभिमातीन् सपत्नान् हन्तीत्यभिमातिहा सपत्नो वा अभिमातिरिति [१४, २, २, ८] श्रुतेः। शत्रुनाशकायेन्द्राय वाताय त्वां जुहोमि॥ सूते स सविता तस्मै चेष्टयित्रे वाताय त्वां जुहोमि अयं वै सविता योऽयं पवत इति [१४, २, २, ९] श्रुतेः। कीदृशाय ? ऋभुमते ऋभुरस्यास्ति ऋभुमान् विभुरस्यास्ति विभुमान् वाजोऽस्यास्ति वाजवान् आङ्गिरसस्य सुधन्वनस्त्रयः पुत्रा ऋभुविभुवाजास्तद्युक्ताय वाताय॥ बृहस्पतये बृहतां महतां पतिर्वातस्तस्मै अयं बृहस्पतिर्योऽयं पवत इति [१४, २, २, १०] श्रुतेः। कीदृशाय ? विश्वदेव्यावते विश्वेषां देवानां समूहो विश्वदेव्यम् तदस्यास्ति विश्वदेव्यवान् तस्मै मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मताविति [पा० ६, ३, १३१] दीर्घः सर्वदेवसहिताय जुहोमि॥ ८॥

यमाय त्वाङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहा। स्वाहा घर्माय। स्वाहा घर्मः पित्रे॥ ९॥

यमाय वायवे हे घर्म ! त्वां जुहोमि अयं वै यमो योऽयं पवत इति [१४, २, २, ११] श्रुतेः। कीदृशाय यमाय ? अङ्गिरस्वते अङ्गिरसो मुनयोऽस्य सन्ति अङ्गिरस्वान् अयस्मयादीनि छन्दसीति [पा० १, ४, २०] भसंज्ञायां सस्य विसर्गाभावः। पितृमते पितरोऽस्य सन्ति पितृमान् अङ्गिरःपितृ-

युताय वातायेत्यर्थः ॥ वातनामानि समाम्नानि ॥ का० [२६, ६, २] स्वाहा घर्मायेत्युपयमन्या सिञ्चति घर्मे । उपयमन्या स्रुचा स्रुक्स्थं घृतं घर्मे सिञ्चतीत्यर्थः ॥ घर्माय स्वाहा एतदाज्यं सुहुतमस्तु ॥ का० [२६, ६, ३] स्वाहा घर्मः पित्र इति जपित्वातिक्रम्याश्राव्याह घर्मस्य यजेति । अपसव्यवान् दक्षिणास्यः स्वाहेति मन्त्रं स्वरेण जपित्वा सव्येन जलं स्पृष्ट्वा घर्महस्तोऽतिक्रम्याश्राव्य घर्मस्य यजेत्याहेत्यर्थः ॥ स्वाहा घर्मः पित्रे पितृर्थीयास्तु ॥ ८ ॥

विश्वा आशा दक्षिणसद्विश्वान् देवानयाडिह । स्वाहाकृतस्य घर्मस्य मधोः पिबतमश्विना ॥ १० ॥

का० [२६, ६, ४] वषट्कृते जुहोति विश्वा आशा इति । वषट्कृते सति घर्मं जुहोतीत्यर्थः ॥ अश्विदेवत्यानुष्टुप् । इह यज्ञे दक्षिणसत् दक्षिणस्यां दिशि सीदति तिष्ठति दक्षिणसत् सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः दक्षिणतः स्थितोऽध्वर्युर्विश्वाः सर्वाः आशाः दिशो विश्वान् सर्वान् देवान् च अयाट् अयाक्षीत् यजेर्लुङि च्लेर्लोपे रूपम् "इष्टवान् दक्षिणतः स्थितो ह्याहुतीर्जुहोति । अतो ब्रवीमि हे अश्विना अश्विनौ । स्वाहाकृतस्य वषट्कारानन्तरं हुतस्य मधोर्मधुरास्वादस्य घर्मं युवां पिबतम् कर्मणि षष्ठी ॥ १० ॥

दिवि धा इमं यज्ञमिमं यज्ञं दिवि धाः । स्वाहाग्नये यज्ञियाय शं यजुर्भ्यः ॥ ११ ॥

का० [२६, ६, ५] दिवि धा इति त्रिरुत्कम्पयति । महावीरं त्रिरूर्ध्वं कम्पयति सकृन्मन्त्रेण तूष्णीमितरे

सूत्रार्थः॥ यजुर्घर्मदेवत्यं सामोष्णिक्। हे महावीर! इमं मदीयं यज्ञं त्वं दिवि द्युलोके धाः धेहि स्थापय इमं यज्ञं दिवि धा इति पुनरुक्तिरादरार्था अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति [निरु १०, ४२] वचनात्॥ का० [२६, ६, ६] स्वाहाग्नय इत्यनुवषट्कृते। 'अनुवषट् स्वाहेति मन्त्रेण घर्मं जुहोतीत्यर्थः॥ यज्ञियाय यज्ञहितायाग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु यजुर्भ्यः शकाशात् अस्माकं शं सुखमस्तु॥ ११॥

अश्विना घर्मं पातꣳ हार्द्वानमहर्दिवाभि-रूतिभिः। तन्त्रायिणे नमो द्यावापृथिवीभ्याम् ॥ १२॥

का० [२६, ६, ७] अश्विना घर्ममिति ब्रह्मानुमन्त्रयते। ब्रह्मा घर्ममभिमन्त्रयत इत्यर्थः॥ स्वराडुष्णिक्। अश्विनावादित्यो द्यावापृथिव्यौ च देवताः। हे अश्विना! अश्विनौ! युवां घर्मं पातं पिबतम्। काभिः? ऊतिभिरवनैः निमित्तैः अवनं कृत्वा पिबतमित्यर्थः। कीदृशीभिरूतिभिः? अहर्दिवाभिः अहःशब्देन प्रातःकालः दिवाशब्देन सायंकालः प्रातःसायंकालोपलक्षिताभिः प्रवर्ग्यकालः स एव यतः। कीदृशम् घर्मम्? हार्द्वानम् गतिगन्धनयोः ल्युट् हृदि वानं गमनं यस्य स हृद्वानः हृद्वान एव हार्द्वानस्तम् स्वार्थेऽण् हृदयप्रियमित्यर्थः। एवं घर्मपानायाश्विनौ सम्प्रार्थ्य तत्साहाय्याय सूर्य्यादीन्नमति तन्त्रायिणे नमः तन्यते तन्त्रम् पटरचनाय तुरीशलाकाप्रोतास्तन्तवस्तन्त्रमुच्यते तद्वन्नभसि कालचक्रमपि तन्त्रमुच्यते तथा चाभिधानम् तन्त्रं राष्ट्रे परच्छन्दाप्रधानयोः प्रमदे कुटुम्बकृत्ये तन्तुवाने परिच्छदे श्रुतिशाखान्तरे शास्त्रे

करणे इत्यर्थसाधके इतिकर्त्तव्यतातन्त्वोरिति तन्ते कालचक्रे एति निरन्तरं गच्छति तन्त्वायो तस्मै आदित्याय नमोऽस्तु एष वै तन्त्वायो य एष तपत्येष ह्येमान् लोकाँस्तन्त्वमिवानुसञ्चरतीति [१४, २, २, २२] श्रुतेः । द्यावापृथिवीभ्यामुभाभ्यां लोकाभ्यां तदधिष्ठातृभ्यां नमः ॥ १२ ॥

अपा॑तामश्विना॑ घ॒र्मम॑नु॒ द्यावा॑पृथि॒वी अ॑मꣳसाताम् । इ॒हैव रा॒तयः॑ सन्तु ॥ १३ ॥

का० [२६, ६, ८] अपातामिति यजमानः । यजमानः घर्ममभिमन्त्रयत इत्यर्थः । ककुबुष्णिक् अश्विदेवत्या मध्यमः पादो द्वादशार्णः आद्यन्तावष्टार्णौ सा ककुप् मध्यमश्चेत् ककुबित्युक्तेः । अश्विना घर्ममपातामपिबतां लुङ् द्यावापृथिवी अन्वमंसातामनुमतवत्यौ साधु कृतमिति अनुमेनाते इत्यर्थः अत एवाश्व्यादिप्रसादात् इहैवास्मद्गृहे स्थितानामस्माकं रातयो धनानि सन्तु इहैव रातयः सन्त्वितीहैव नो धनानि सन्त्वित्येवैतदाहेति [१४, २, २, २६] श्रुतेः ॥ १३ ॥

इ॒षे पि॑न्वस्व । ऊ॒र्जे पि॑न्वस्व । ब्रह्म॑णे पिन्वस्व । क्ष॒त्राय॑ पिन्वस्व । द्यावा॑पृथि॒वीभ्यां॑ पि॒न्वस्व । धर्मा॑सि सु॒धर्म॑ । अमे॑न्यस्मे नृ॒म्णानि॑ धार॒य ब्रह्म॑ धारय क्ष॒त्रं धा॑र॒य विशं॑ धारय ॥ १४ ॥

का० [२६, ६, ८] इषे पिन्वस्वेति । पिन्वमानमनुमन्त्रयते । पिन्वमानमतिततप्तं घर्ममभिमन्त्रयते इत्यर्थः ॥ ऋचां पङ्क्तिः घर्मदेवत्या । हे पिन्वमान घर्म ! इषे वृष्ट्यै पिन्वस्व पुष्टो भव वृष्ट्यर्थम् ऊर्जेऽन्नाय पिन्वस्व अन्नं वर्धय ब्रह्मणे ब्राह्म-

गेभ्यः पिन्वस्व चत्राय चत्रियेभ्यः पिन्वस्व द्यावापृथिवीभ्यां पिन्वस्व ब्राह्मणचत्रियद्यावापृथिवीस्तर्पयेत्यर्थः॥ का० [२६, ६, १०] घर्मामोत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धम्। ऐशानीं दिशं प्रत्युत्क्रामतीत्यर्थः॥ यजुर्गायत्री घर्मदेवत्या। हे धर्म! हे सुधर्म! सुष्ठु धारयतीति सुधर्मः हे साधुधरणशील! त्वं धर्म असि सर्वजगतो धारणमसि आहुतिपरिणामद्वारेण सर्वं धरमीत्यर्थः॥ का [२६, ६, ११] अमेन्यस्मे इति खरे करोति। महावीरं खरे आसादयतीत्यर्थः॥ ऋगबृहतो घर्मदेवत्या। हे घर्म! अमेनि मिञ् हिंसायां मिनोति हिनस्तीति मेनिः न मेनिरमेनिः सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] सुलोपः अमेनिः अहिंसन् अक्रुध्यन् सन् अस्मे अस्मासु नृम्णानि धनानि धारय स्थापय नृम्णमयतीति नृम्ण अक्रुध्यन्नो धनानि धारयेति [१४, २, २, ३०] श्रुतिः ब्रह्म चत्रं विशं च धारय विप्रादोनस्मद्वशान् कुर्वित्यर्थः॥ १४॥

स्वाहा॑ पू॒ष्णे शर॑से॒। स्वाहा॒ ग्राव॑भ्यः। स्वाहा॑ प्रतिर॒वेभ्यः॑। स्वाहा॑ पि॒तृभ्य॑ ऊ॒र्ध्वब॑र्हिर्भ्यो घ॒र्मपा॑वभ्यः। स्वाहा॒ द्यावा॑पृथि॒वीभ्या॑म्। स्वाहा॒ विश्वे॑भ्यो दे॒वेभ्यः॑॥ १५॥

का० [२६, ६, १२] विकङ्कतशकलैर्जुहोति घर्मे न्यज्य न्यज्य स्वाहा पूष्णे शरस इति प्रतिमन्त्रम्। घर्मे नितरामक्ता विकङ्कतश[कलैः प्रत्ये]कं जुहोति स्वाहा पूष्ण इति प्रतिमन्त्रमित्यर्थः॥ सप्त लिङ्गोक्तदेवतानि यजूंषि। शरःशब्दो दध्युपरिस्थक्षेद्रवाचकः अत्र क्षेहमात्रवाची शरसे क्षेहकार्ये पूष्णे वाताय प्राणरूपाय स्वाहा सुहुतमस्तु। अवरए स्वाहाकारं करोति

परां देवतामिति [१४, २, २, ३२] श्रुतेरादौ स्वाहाकार-स्ततो देवतापदानि। अयं वै पूषा योऽयं पवत एष हीदं सर्वं पुष्यत्येष उ प्राणः प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधातीति [१४, २, २, ३२] श्रुतिः॥ गृह्णन्ति ते ग्रावाणः प्राणा विषयग्रहण-शीलाः तेभ्यः स्वाहा प्राणा वै ग्रावाणः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधा-तीति [१४, २, २, ३३] श्रुतिः॥ प्रतिरुवन्ति शब्दं कुर्वन्ति प्रतिरवाः प्राणान् हीदं सर्वं प्रतिरतमिति [१४, २, २, ३४] श्रुतिः॥ का० [२६, ६, १४] चतुर्थमहुतमुदङ्डी-क्षमाणो दक्षिणतो बर्हिष्युपगूहति। चतुर्थं शकलमहुतमेवो-दीचीं पश्यन् वेदेः दक्षिणभागे आतिथ्याबर्हिषि प्रवेशयती-त्यर्थः॥ पितृभ्यः स्वाहा। कोटृशेभ्यः ? ऊर्ध्वबर्हिर्भ्यः ऊर्ध्वं प्रागग्रं बर्हिर्येषां ते ऊर्ध्वबर्हिषः तेभ्यः सोमपाभ्य इत्यर्थः तथा घर्मपावभ्यः घर्मं पिबन्ति घर्मपावानः तेभ्यः स्वाहा॥ द्यावा-पृथिवीशब्देन प्राणोदानावुच्येते ताभ्यां सुहुतमस्तु प्राणोदानौ वै द्यावापृथिवी प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्दधातीति [१४, २, २, ३६] श्रुतिः॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा प्राणा वै विश्वे देवाः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधातीति [२४, २, २, ३७ [श्रुतिः॥ १५॥

स्वाहा॑ रु॒द्राय॑ रु॒द्रहू॑तये। स्वाहा॒ सं ज्योति॑षा॒ ज्योतिः॑। अहः॑ के॒तुना॑ जुषता॒ सु॒ज्योति॒र्ज्योति॑षा॒ स्वाहा॑। रात्रिः॑ के॒तुना॑ जु॒षता॒ सु॒ज्योति॒र्ज्योति॑षा॒ स्वाहा॑। मधु॑ हु॒त-मिन्द्र॑तमे अ॒ग्नाव॒श्याम॑ ते देव घर्म॒ नम॑स्ते

अस्तु मा मा हिꣳसीः ॥ १६ ॥

का० [२६, ६, १५] सप्तमं च सर्वलेपान्तं दक्षिणेन प्राश्नः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति । मूलाग्रावधि घर्मघृताभ्यक्तं सप्तमं शकलं दक्षिणं पश्यन् प्रतिप्रस्थात्रे ददातीत्यर्थः ॥ रुद्र इति स्तोतृनामसु [निघ० ३, १६, १२] पठितम् । रुद्रैः स्तोतृभिः यते आहूयते इति रुद्रहूतिः तस्मै स्तोतृस्तुताय रुद्राय सुहुतमस्तु ॥ एवं सप्तयजुषां मध्ये चतुर्थसप्तमयोर्विनियोग उक्तः शेषैः पञ्चशकलैराज्यहोमः ॥ का० [२६, ६, १७] स्वाहा सं ज्योतिषेत्युपयमन्यामासिञ्चति घर्म्यम् । घर्मसम्बन्धि घृतमुपयमन्यामासिञ्चति पूर्वं स्रुक्स्थं घर्मे नीतमधुना घर्मस्थं स्रुचि नयतीत्यर्थः ॥ पयोदेवत्यम् यजुरनुष्टुप् । ज्योतिः घर्मस्थं घृतं ज्योतिषोपयमनीस्थेन घृतेन सङ्गच्छताम् स्वाहा सुहुतमस्तु ज्योतिर्वा इतरस्मिन् पयो भवति ज्योतिरितरस्मां त एतदुभे ज्योतिषी सङ्गच्छेते इति [१४, २, २, ४०] श्रुतेः पयो देवता ॥ का० [२६, ६, १८] मन्त्रक्रमेणोत्तरꣳ रौहिणं जुहोति । उत्तरं रौहिणं मन्त्रक्रमेण सं ज्योतिषा ज्योतिरेतन्मन्त्रकर्मणोऽनन्तरं जुहोतीत्यर्थः ॥ अहः केतुना । व्याख्याते यजुषी [३७, २१] ॥ का० [२६, ६, २०] अग्निहोत्रहुता हुत्वा वाजिनवद्भक्षयन्ति मधु हुतमिति । उपयमन्यामानीतं घर्माज्यमग्निहोत्रहोमप्रकारेण समन्त्रकं हुत्वा वाजिनवदुपहवप्रार्थनपूर्वकं भक्षयन्ति होत्रध्वर्युब्रह्मप्रस्तोतृप्रतिप्रस्थातृमन्तो यजमानाः ॥ घर्मदेवत्यम् ऋगबृहती । अग्नौ मधु मधुरं घर्माज्यं हुतमस्माभिः । कीदृशेऽग्नौ ? इन्द्रतमे इन्द्रं वीर्य्यमस्यास्ति इन्द्रवान् अत्यन्तमिन्द्रवानिन्द्रतमः मतुप्प्रत्यये लोपः वीर्य्यवत्तमे इत्यर्थः । मधु हुतमिन्द्रियवत्तमेऽग्नौ

वित्येवैतदाहेति [१४ २, २, ४२] श्रुतेः। हे घर्म ! हे देव ! ते तव हुतशेषमंशं वयमश्याम भक्षयाम अश्नोतेर्विकरणव्यत्ययेन बहुलं छन्दसीति [पा० २, ४, ७३] शपो लुक् लिङि उत्तमबहुवचने। ते तुभ्यं नमोऽस्तु मा मां हिंसीः आत्मनः परित्राणमर्थ्यते ॥ १६ ॥

अभीमं महिमा दिवं विप्रो बभूव सुप्रथाः । उत श्रवसा पृथिवीᳪं सᳪंसीदस्व महाँ२॥ असि रोचस्व देववीतमः । वि धूममग्ने अरुषं मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतम् ॥ १७ ॥

का० [२६, ६, २५] अभीममिति महावीरम्। प्रचरणीयं घर्ममासन्द्यां करोति मन्त्रेणेतराणि तूष्णीम् ततः शान्तिपाठ इत्यर्थः॥ गायत्रीबृहत्यौ मध्येऽवसानस्थाने अभीमं गायत्री संसीदस्व बृहती यद्वावसानत्रयोपेतातिशक्वरी षष्ट्यक्षराग्निदेवत्या एकैव ऋक् ऋग्द्वयं वेत्यर्थः। हे अग्ने ! तव महिमा इमं दिवमभिबभूव अभिभवति छन्दसि लुङ्लिटः [पा० ३, ४, ६] दिवशब्दः पुंलिङ्गः अर्धर्चादित्वात्। कोदृशो महिमा ? विप्रः विशेषेण प्राति पूरयति सर्वमिति विप्रो मेधावी। सप्रथाः प्रथनं प्रथा विस्तारस्तेन सहितः सप्रथाः। उतापि च श्रवसा धनेन यशसा वा पृथिवीमभिभवतीत्यनुषङ्गः॥ संसीदस्वेति व्याख्यातैकादशेऽध्याये सप्तत्रिंशी कण्डिका तत्र शोचस्वेति पाठेऽत्र रोचस्वेति अर्थ एक एव ॥ १७ ॥

या ते घर्म दिव्या शुग्या गायत्र्याᳪं हविर्धाने । सा तु आप्यायतां निष्ट्यायतां तस्यै ते स्वाहा ॥ या ते घर्मान्तरिक्षे शुग्या त्रिष्टु-

स्याग्नीध्रे। सा न आप्यायतां निष्ट्यायतां तस्यै ते स्वाहा॥ या ते घर्म पृथिव्याᳫं शुग्या जगत्याᳫं सदस्या। सा न आप्यायतां निष्ट्यायतां तस्यै ते स्वाहा॥ १८॥

का०[२६, ७, ४] चतुर्गृहीतेनाभिजुहोति या ते घर्म दिव्या शुगिति प्रतिमन्त्रम्। अध्वर्युराज्यं संस्कृत्य चतुर्गृहीतं कृत्वा तेन जुहोति अग्नीधा ध्रियमाणेषु त्रिषु शलाकात्रिकेषु त्रिभिर्मन्त्रैस्तृतीयेनोपविश्येत्यर्थः॥ त्रीणि यजूंषि घर्मदेवत्यानि ऋक्पङ्क्तयः हे घर्म! या ते तव दिव्या दिवि भवा शुक् दीप्तिः या गायत्र्यां छन्दसि प्रविष्टा या हविर्धाने यज्ञगृहे प्रविष्टा सा ते तव शुक् आप्यायतां वर्धताम् निष्ट्यायतां संहिता दृढा भवतु ष्ट्यै स्त्यै शब्दसङ्घातयोः लोट् तस्यै शुचे ते तुभ्यं च स्वाहा॥ हे घर्म! या ते तवान्तरिक्षे शुक् त्रिष्टुभि छन्दसि अग्नीध्रे सदने च प्रविष्टा सा न इति पूर्ववत्॥ या ते हे घर्म! पृथिव्यां शुक् जगत्यां छन्दसि प्रविष्टा। कीदृशी? सदस्या सदसि प्रविष्टा यज्ञगृहे स्थिता सा न इत्युक्तम्॥ १८॥

क्षत्रस्य त्वा परस्पाय ब्रह्मणस्तन्वं पाहि। विशस्त्वा धर्मणा वयमनु क्रामाम सुविताय नव्यसे॥ १९॥

का०[२६, ७, ६] क्षत्राय त्वेति निष्क्रमणं पुरस्तात् पत्नीमन्तर्धाय। होमानन्तरमध्वर्युः पत्नीमग्रे कृत्वा शालायाः निष्क्रामतीत्यर्थः॥ उपरिष्टाद् बृहती धर्मदेवत्या। हे धर्म!

वयं त्वा त्वामनुक्रामाम अनुगच्छाम त्वं ब्रह्मणः तन्वं शरीरं पाहि पालय। किमर्थमनुगमनम्? सत्रस्य क्षत्रियस्य देवस्य सूर्यस्य परस्पाय परमपालनाय परःशब्दोऽव्ययम् पर उत्कृष्टं पायते रक्षत इति परस्पम् तस्मै एतद्वै दैवं क्षत्रं य एष तपतीति [१४, ३, १, ८] श्रुतेः। किञ्च विशः यज्ञस्य धर्मणा धारणेन निमित्तेन वयं त्वामनुक्रामाम यज्ञो वै विड्यज्ञस्य त्वारिष्ट्यै इति [१४, ३, १, ८] श्रुतेः। किमर्थम्? नव्यसे सुविताय नवीयसे नूतनाय सुगताय सुप्रसूताय कर्मणे कर्मसिद्ध्यर्थं त्वामनुगच्छामित्यर्थः सुष्ठु इतं सुवितम् इण गतौ क्तः उपसर्गस्योवङादेशः यद्वा षू प्रेरणे सुवति प्रेरयति सुवितम् इडागमे धातोरुवङ्॥ १९॥

चतु॑:स्रक्ति॒र्नाभि॑र्ऋ॒तस्य॑ स॒प्रथा॒: स नो॑ वि॒श्वायु॑: स॒प्रथा॒: स न॑: स॒र्वायु॑: स॒प्रथा॑:। अप॒ द्वेषो॒ अप॒ ह्वरो॒ऽन्यव्र॑तस्य सश्चिम॥ २०॥

का० [२६, ७, १४] नाभिस्पृशं प्रवृञ्जनीयं निदधाति चतुःस्रक्तिरिति। प्रवृञ्जनीयं महावीरमुत्तरवेदौ नाभिलग्नं स्थापयतीत्यर्थः॥ महावीरदृष्टो घर्मदेवत्या। स घर्मो नोऽस्माकं सर्वायुरस्तु सर्वं पूर्णमायुर्यस्मात् स सर्वायुः पूर्णायुःप्रदोऽस्त्वित्यर्थः पुनरुक्तिरादरार्था। कीदृशः सः? चतुःस्रक्तिः चतस्रः स्रक्तयः कोणा दिग्रूपा यस्य सः एष वै चतुःस्रक्तिर्य एष तपति दिशो ह्येतस्य स्रक्तय इति [१४, ३, १, १७] श्रुतेः। तथा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा नाभिः नहनं बन्धनस्थानम्। सप्रथाः सविस्तारः। विश्वायुः विश्वस्य जगतः आयुर्यस्मात् जगत आयुर्दाता। सप्रथाः सर्वतः प्रथयिता च। हे घर्म! त्वत्प्रसादात् द्वेषः अप गच्छत्विति शेषः अस्मत्तो द्वेषः

गच्छतु वीतरागाः स्यामेति भावः। ह्वर चलने ह्वरः चलनं जन्ममरणलक्षणं चास्मत्तोऽपगच्छतु! वयमन्यव्रतस्य सश्चिम अन्यत् मनुष्यकर्मणः सकाशाद्भिन्नं व्रतं कर्म जगदनुग्रहरूपं यस्य सोऽन्यव्रतः परमात्मा तस्य कर्मणि षष्ठी सश्च सेवनं धातुः अन्यव्रतं परमात्मानं सेवामहे सायुज्यं प्राप्नुम इति भावः अन्यद्वा एतस्य व्रतमन्यन्मनुष्याणामिति [१४, ३, १, १८] श्रुतेः ॥ २० ॥

घर्मैतत्ते पुरीषं तेन वर्धस्व चा च प्यायस्व। वर्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषीमहि ॥ २१ ॥

का० [२६, ७, ३२] आसेचनवन्ति पयसः पूरयति घर्मैतत्त इति। आसेचनं गर्त्तः तद्युतानि पात्राणि दुग्धेन पूरयति तानि सप्त महावीरत्रयं द्वे पिन्वने उपयमनी स्रुवश्चेत्यर्थः॥ अनुष्टुप् घर्मदेवत्या। हे घर्म! एतत्पयः ते तव पुरीषम् पृणाति पूरयति पुरीषं पूरयितृ अन्नम् अन्नं वै पुरीषमन्नमेवास्मिन्नेतद्दधातीति [१४, ३, १, २३] श्रुतेः। तेन पयसा वर्धस्व आप्यायस्व च भवत्प्रसादाद् वयं वर्धिषीमहि आप्यासिषीमहि चेति व्याख्यातम् [२, १४] ॥ २१ ॥

अचिक्रदद् वृषा हरिर्महान्मित्रो न दर्शतः।
सꣳ सूर्य्येण दिद्युतदुदधिर्निधिः ॥ २२ ॥

का० [२६, ७, १२] त्रिः परिषिञ्चत्यचिक्रददिति। सामगानानन्तरमुत्पादनदेशे परिषिच्य वक्ष्यमाणं करोतीत्यर्थः॥ परोष्णिक् घर्मदेवत्या। घर्मः सूर्य्यात्मना स्तूयते। वृषा आहुतिद्वारेण वृष्टिकर्त्ता घर्मः प्रवृज्यमानः सन् अचिक्रदत्

क्रदि शब्दे पुनः पुनः शब्दमकरोत् । कीदृशः ? हरिः हरितवर्णः रसानां हर्त्ता वा एष वै वृषा हरिर्य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्य इति [१४, ३, १, २६] श्रुतिः । महान् प्रभावान् । मित्रो न दर्शतः न उपमार्थः मित्र इव दर्शनीयः अत एव सूर्येण सह सदिद्युतत् सूर्यतुल्यो द्योतते द्युतेर्लुङि णिजन्तस्य रूपमडभावः सूर्यवत् सर्वं द्योतयतीत्यर्थः उदधिः उदकं धीयते यस्मिन् जलस्य धर्त्ता निधिः सुखानामिति शेषः सुखनिधिः ॥ २२ ॥

सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥ २३ ॥

का० [२६, ७, ३७] चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीकाः सुमित्रिया न इति । सपत्नीकाः ऋत्विग्यजमानाः चात्वाले मार्जनं कुर्वते । पत्न्या अपि मन्त्रपाठः ॥ व्याख्याता [६, २२ । २०, १९ । ३५, १२ । ३६, २३] ॥ २३ ॥

उद्वयं तमसस्परि स्वः पश्यन्त उत्तरम् । देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ २४ ॥

का० [२६, ७, ३८] उद्वयमित्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धम् । ऐशानीं दिशं प्रति यजमानो गच्छतीत्यर्थः ॥ व्याख्याता [२०, २१ । २७, १० । ३५, १४] ॥ २४ ॥

एधोऽस्येधिषीमहि । समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेहि ॥ २५ ॥

का० [२६, ७, ३५] अनपेक्षमेत्यैधोऽसीति समिधमादायाहवनीयेऽभ्यादधाति समिदसीति । यजमानः पश्चादन-

वलोकयन्नीशानदेशादित्यै धीऽमीति मन्त्रेणैकां समिधं गृहीत्वा समिदसीति मन्त्रेणाहवनीये दधातीत्यर्थः॥ मन्त्रद्वयं व्याख्यातम् [२०, २३]॥ २५॥

यावती द्यावापृथिवी यावच्च सप्त सिन्धवो वितस्थिरे। तावन्तमिन्द्र ते ग्रहमूर्जा गृह्णा-म्यक्षितं मयि गृह्णाम्यक्षितम्॥ २६॥

का० [२६, ७, ५४] यावती द्यावापृथिवी इति दधिघर्म-ग्रहणम्। सपवित्रायामग्निहोत्रहवण्यां दधिघर्मं गृह्णातीत्यर्थः ब्राह्मी उष्णिक् दधिघर्मदेवत्या इन्द्रदेवत्या च। हे इन्द्र! ऊर्जा अन्नेन सह अक्षितमनुपक्षीणं ते तव ग्रहं तावन्तं तत्परिमाणमहं गृह्णामि मयि च अक्षितं यथा स्यात्तथा गृह्णामि तव ग्रहग्रहणेन मयि यज्ञक्षयो माभूदित्यर्थः। तावन्तं कियन्तम् द्यावापृथिवी यावती द्यावाभूमी यत्परिमाणे च पुनः सप्त सिन्धवः सप्त समुद्राः क्षीरोदाद्याः यावत् यत्परिमाणे देशे वितस्थिरे विशेषेण स्थिताः तावन्तमतिमहत्तरं दधिघर्मं गृह्णामीत्यर्थः॥ २६॥

मयि त्यदिन्द्रियं बृहन्मयि दक्षो मयि क्रतुः। घर्मस्त्रिशुग्विराजति विराजा ज्योतिषा सह ब्रह्मणा तेजसा सह॥ २७॥

का० [२६, ७, ५५] मयि त्यदिति भक्षणम्। हुतशेषं दधिघर्मं यजमानर्त्विजः सोपहवं भक्षयन्तीत्यर्थः॥ पङ्क्तिः अष्टाक्षरपञ्चपादा दधिघर्मदेवत्या यजमानाशीर्देवतेति केचित्। बृहत् महत् त्यत् तत् इन्द्रियं प्रसिद्धं वीर्यं मयि विराजति विराजतु लकारव्यत्ययः। दक्षः संकल्पसिद्धिः मयि विराजतु।

क्रतुः सत्संकल्पो मयि विराजतु । विशेषेण राजते विराट् तेन जगत्प्रसिद्धेन ज्योतिषा तेजसा आदित्याख्येन सह ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन ज्योतिषा च सह घर्मो मयि विराजतु। कीदृशो घर्मः ? त्रिशुक् तिस्रः शुचः दीप्तयो यस्य सः तास्तिस्रः शुचो या ते घर्म दिव्या शुगित्यष्टादश्यां कण्डिकायां शालाकमन्त्रे व्याख्याताः ॥ २७ ॥

पयो॑ मे॒ रेत॒ आभृ॑त॒ं तस्य॒ दोहमशीमह्यु॒त्त॑रामुत्त॒रा॑ᳪ समा॑म् । त्विषः॑ स॒ंवृक् क्रत्वे॒ दक्ष॑स्य ते सुषु॒म्णस्य॑ ते सुषुम्णाग्निहु॒तः । इन्द्र॑पीतस्य प्र॒जाप॑तिभक्षितस्य॒ मधु॑मत॒ उप॑हूत॒ उप॑हूतस्य भक्षयामि ॥ २८ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायाम् अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

गायत्र्यवसानष्ठीना । दधिघर्मभक्षणे एवं विनियुक्ता। पयसो रेतो वीर्य्यं सारं जगदुत्पत्तिबीजं यत् आभृतमाहृतम् दधिघर्मरूपं यत् तस्य दोहं प्रपूरणं वयमुत्तरामुत्तरां समामुत्तरोत्तरमस्मिन् वर्षे अशीमहि व्याप्नुयाम कालाध्वनोरिति [पा० २, ३, ५] द्वितीया वयं सर्वदा यायजूकाः स्यामेत्यर्थः ॥ का० [२६, ७, ५६] त्विषः संवृगिति महाव्रतीये। महाव्रतीयेऽहनि त्विष इति मन्त्रेण हुतशेषदधिघर्मभक्षणं कार्य्यमित्यर्थः। अतिजगती दधिघर्मदेवत्या। संवृणक्ति स्वीकरोतीति संवृक् स्वीकर्त्ता सम्पूर्वो वृजिः स्वीकरणार्थः हे त्विषः संवृक् कान्तेः स्वीकर्तः ! हे सुषुम्ण ! शोभनं सुम्नं सुखं यस्मात् सुषुम्णः तत्सम्बोधनम् हे सुखदातः ! हे दधिघर्म ! अहमुपहूतः कृतोपह्वः सन् ते

तवांशं भक्षयामि कर्मणि षष्ठी वा त्वां भक्षयामि एकस्तेशब्दः पादपूरणः। कीदृशस्य ते ? क्रत्वे दक्षस्य चतुर्थी षष्ठ्यर्थे क्रतोः संकल्पस्य दक्षः सिद्धिदाता तस्य सङ्कल्पसिद्धिदातुः क्रतुशब्दस्य चतुर्थ्येकवचने गुणाभाव आर्षः। तथा सुप्रमणस्य शोभनसुखभूतस्य। अग्निहुतः अग्नौ हूयत इत्यग्निहुत् तस्य अग्नौ हुतस्य। इन्द्रपीतस्य इन्द्रेण पीतो भक्षितस्तस्य। प्रजापतिभक्षितस्य प्रजापतिना भक्षितस्तस्य। मधुमतः मधुरस्वादोपेतस्य। उपहूतस्य कृतोपह्वस्य। एवंविधस्य तवांशं हे दधिघर्माहं भक्षयामीत्यर्थः॥ समाप्ता घर्मेतिकर्त्तव्यता॥ २८॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे निरूपितः।

अष्टात्रिंशोऽयमध्यायो महावीरनिरूपणः॥ ३८॥

—○—

ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः।

स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्यः। पृथिव्यै स्वाहा। अग्नये स्वाहा। अन्तरिक्षाय स्वाहा। वायवे स्वाहा। दिवे स्वाहा। सूर्याय स्वाहा॥ १॥

प्रवर्ग्ये घर्मभेदे प्रायश्चित्तम्। तत्र का० [२६, ७, ४९.] स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्यः इति पूर्णाहुतिमाद्यामुत्तमाञ्च मनसः काममाकूतिमिति। तदर्थोऽयम् अध्वर्युः भूमिर्भूमिम् य ऋतेचिदिति मन्त्राभ्यां भग्नं घर्ममभिमृश्य परमेष्ठ्यादिचतुस्त्रिंशदाहुतीर्हुत्वा स्वाहा प्राणेभ्य इत्याद्यां पूर्णाहुतिं हुत्वा पृथिव्यै स्वाहेत्याहुतिविंशतिं सकृद्गृहीतेन हुत्वा मनस इत्यन्त्यां पूर्णाहुतिं करोतीति॥ मन्त्रार्थो यथा। साधिपति-

केभ्य: अधिपतिना हिरण्यगर्भेण सह वर्त्तमानेभ्य: प्राणेभ्य: स्वाहा सुहुतमस्तु इति पूर्णाहुतिमन्त्र:। ततो विंशति: स्वष्टा मन्त्रा: पृथिव्यै सुहुतमस्तु। एवमग्रेऽपि अग्नये अन्तरिक्षाय वायवे दिवे सूर्य्याय ॥ १ ॥

दिग्भ्यः स्वाहा। चन्द्राय स्वाहा। नक्षत्रेभ्यः स्वाहा। अद्भ्यः स्वाहा। वरुणाय स्वाहा। नाभ्यै स्वाहा। पूताय स्वाहा ॥२॥

दिग्भ्य: चन्द्राय नक्षत्रेभ्य: अद्भ्य: वरुणाय नाभ्यै देवतायै पूताय शोधकाय पुनाति पूत: देवस्तस्मै ॥ २ ॥

वाचे स्वाहा। प्राणाय स्वाहा। प्राणाय स्वाहा। चक्षुषे स्वाहा। चक्षुषे स्वाहा। श्रोत्राय स्वाहा। श्रोत्राय स्वाहा ॥ ३ ॥

वाचे वागधिष्ठात्रे एवमग्रेऽपि। प्राणाय प्राणेन्द्रियाधिष्ठात्रे प्राणादीनां द्वित्वान्मन्त्रावृत्ति:। चक्षुषे तदधिष्ठात्रे। श्रोत्राय ॥ ३ ॥

मनसः काममाकूतिं वाचः सत्यमशीय। पशूनाᳬं रूपमन्नस्य रसो यशः श्रीः श्रयतां मयि स्वाहा ॥ ४ ॥

द्वितीय: पूर्णाहुतिमन्त्र:। अहं मनस: कामम् अभिलाषम् आकुञ्चनमाकूति: प्रयत्नस्तं चाशीय प्राप्नुयाम् वाच: सत्यं चाशीय यद्वाक् सत्यं वदतु। मयि एतत्सर्वं श्रयतां तिष्ठतु पशूनां रूपं पशुसम्बन्धिनी शोभा अन्नस्य रस: स्वादुत्वम् यश: कीर्त्ति: श्रीर्लक्ष्मीश्च ॥ ४ ॥

प्र॒जाप॑तिः सम्भ्रि॒यमा॑णः स॒म्राट् सम्भृ॑तो वैश्वदे॒वः स॑ᳪस॒न्नो घ॒र्मः प्रवृ॑क्त॒स्तेज॒ उद्य॑त आश्वि॒नः पय॑स्यानी॒यमा॑ने पौ॒ष्णो विष्य॒न्दमा॑ने मारु॒तः क्लथ॑न् । मै॒त्रः शर॑सि सन्ता॒य्यमा॑ने वाय॒व्यो ह्रि॒यमा॑ण आग्ने॒यो हू॒यमा॑नो वाग्घु॒तः ॥ ५ ॥

का० [२६, ७, ५०] प्रजापतिः सम्भ्रियमाण इति यथाकालमिति । सम्भ्रियमाणाद्यवस्थायां महावीरभेदे प्रजापतये स्वाहेत्याद्या यथाकालमाहुतयो होतव्या इति सूत्रार्थः ॥ तद्यथा मन्त्रो दर्शयति सम्भ्रियमाणो महावीरो यदि भिद्यते तदा प्रायश्चित्तहोमे प्रजापतिर्देवता प्रजापतये स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतिर्होतव्येत्यर्थः प्रजापतिः सम्भ्रियमाणो यथाकालं प्रायश्चित्तदेवतेत्युक्तत्वात् [अनुक्रम० ४, ८] ॥ निष्ठिताभिमर्शनादारभ्याजापयोऽवसेचनान्तं सम्भ्रियमाणः ॥ सम्राट् सम्भृतः । पयोऽवसेकानन्तरं कुशासादनात् प्राक् सम्भृत इत्युच्यते तत्र भेदे सम्राट् प्रायश्चित्तदेवता सम्राजे स्वाहेति ॥ वैश्वदेवः संसन्नः । आसादनादारभ्य मुञ्जप्रलवेष्वधिश्रयणात् प्राक् संसन्नः तत्र भेदे विश्वदेवदैवतः विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति ॥ घर्मः प्रवृक्तः । अधिश्रयणादारभ्य परिशासाभ्यां ग्रहणात् प्राक् प्रवृक्तः प्रवृज्यत इति तत्र भेदे घर्माय स्वाहेति ॥ तेज उद्यतः । उद्यम्यत इत्युद्यतः उद्यमनादारभ्य प्रागजापयोऽवसेकादुद्यतः तत्र भेदे तेजसे स्वाहेति ॥ आश्विनः पयस्यानीयमाने । अजापयस्यासिच्यमाने घर्मभेदे आश्विनः अश्विदेवत्यो घर्मः अश्विभ्यां स्वाहेति जुहोति ॥ पौष्णो विष्यन्दमाने स्यन्दू स्रवणे

विशेषेण स्यन्दमाने घृते वह्निर्निःसरति सति भेदे घर्मः पौष्णः पूषदेवत्यः पूष्णे स्वाहेति जुहोति ॥ मारुतः क्लथन्। क्लथनं मध्ये घृतस्यावर्त्तनम् तदा मरुद्देवत्यः तत्र भेदे मरुद्भ्यः स्वाहेति जुहोति ॥ मैत्रः शरसि सन्ताय्यमाने। पयोऽवसेके योपरि तरिका जायते सा शरःशब्देनोच्यते तस्मिन् सन्ताय्यमाने एध्यमाने मैत्रो मित्रदेवत्यः ताय् पालनसन्तत्योः कर्मणि यकि शानचि रूपम् तत्र शरस्यादिहरणात् प्राक् भेदे मित्राय स्वाहेति जुहोति ॥ वायव्यो ह्रियमाणः। आहवनीयं ह्रियमाणो होमात् प्राक् वायुदेवतः तत्र भेदे वायवे स्वाहेति जुहोति ॥ आग्नेयो हूयमानः। हूयमानो घर्मोऽग्निदैवतः तत्र तद्भेदे अग्नये स्वाहेति जुहोति ॥ वाग्घुतः। हुतो हुतहोमादूर्ध्वं प्रागुत्तरघर्मारम्भात् वाक् वाग्देवतः तत्र भेदे वाचे स्वाहेति जुहोति ॥ एता आहुतयः सकृद्गृहीताज्यैः ॥ ५ ॥

स॒वि॒ता प्र॑थ॒मेऽह॑न्न॒ग्निर्द्वि॒तीये॑ वा॒युस्तृ॒तीये॑ आदि॒त्यश्च॑तु॒र्थे च॒न्द्रमाः॑ पञ्च॒म ऋ॒तुः ष॒ष्ठे म॒रुतः॑ सप्त॒मे बृह॒स्पति॑रष्ट॒मे। मि॒त्रो न॑व॒मे वरु॑णो दश॒म इन्द्र॑ एकाद॒शे विश्वे॑ दे॒वा द्वा॑द॒शे ॥ ६ ॥

का० [२६, ७, ५१] सविता प्रथमेऽहन्निति च प्रत्यहमिति। प्रथमे अहन् दिने घर्मभेदे सविता देवता सवित्रे स्वाहेति जुहोति ॥ एवमग्रेऽपि। अग्निर्द्वितीये द्वितीयेऽहनि घर्मभेदेऽग्निर्देवता। वायुस्तृतीये तृतीयेऽहनि वायुर्देवता। चतुर्थे आदित्यो देवता। चन्द्रमाः पञ्चमेऽह्नि। ऋतुः षष्ठेऽह्नि। मरुतः सप्तमेऽह्नि। बृहस्पतिरष्टमेऽह्नि। मित्रो नव-

मेऽह्नि। वरुणो दशमेऽह्नि। इन्द्र एकादशेऽह्नि। विश्वे देवाः द्वादशेऽह्नि देवता तत्र भेदे विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहोति। उपसत्प्रवृत्तौ एता एवाहुतयः पुनरादित आरभ्यावर्त्यन्ते ॥ ६ ॥

उ॒ग्रश्च॑ भी॒मश्च॑ ध्वा॒न्तश्च॒ धुनि॑श्च। सा॒स॒ह्वाँश्चा॑भियु॒ग्वा च॑ वि॒क्षिपः॒ स्वाहा॑ ॥ ७ ॥

का० [१८, ४, २४] विमुखेनारण्येऽनूच्यमिति। चयने मारुतान् षट् पुरोडाशान् शुक्रज्योतिश्चेत्यादिषण्मारुतमन्त्रैः [१७, ८०—८५] हुत्वारण्येऽनूच्यसंज्ञं सप्तमं पुरोडाशं विमुखसंज्ञेनोग्रश्चेति मन्त्रेण जुहुयात् तथाचानुक्रमणी [४, ८] उग्रश्च मारुती गायत्री विमुखाख्यो मन्त्रोऽग्नौ विनियुक्तस्तस्मादाग्निक एवास्यर्षिः परमेष्ठी प्राजापत्यो वेति। आग्निकः प्रजापतिर्ऋषिः। अस्य मन्त्रस्यात्र पाठोऽरण्ये पाठयोग्यत्वात् ॥ अथ मन्त्रार्थः य एते उग्रादिनामकाः सप्त मरुतः तेभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु। उग्रः उत्कृष्टः। बिभेत्यस्मादसौ भीमः। ध्वनति शब्दं करोतीति ध्वान्तः। धूनयति कम्पयति शत्रूनिति धुनिः। सहते शत्रूनभिभवति सासह्वान् सहतेः क्वसुश्च [पा० ३, २, १०७] क्वसुप्रत्ययः संहितायामभ्यासदीर्घश्छान्दसः। अभियुनक्ति अस्मत्सम्मुखं योगं प्राप्नोतीत्यभियुग्वा अन्येऽभ्योपि दृश्यन्त इति [पा० ३, २, ७५] युजेः क्वनिप्प्रत्ययः विक्षिपः विविधं क्षिपति रिपूनिति विक्षिपः इगुपधेति [पा० ३, १, १३५] कप्रत्ययः ॥ ७ ॥

अ॒ग्निꣳ हृद॑येना॒शनिꣳ॑ हृदया॒ग्रेण॑ पशु॒-

प्रतिं कृत्स्नं हृदयेन भवं यक्ना । शर्वं मतस्ना-भ्यामीशानं मन्युना महादेवमन्तःपर्शव्येनोग्रं देवं वनिष्ठुना वसिष्ठहनुः शिङ्गीनि कोश्याभ्याम् ॥ ८ ॥

का० [२०, ८, ६—८] विमुखाच परेभ्यो मा०नो मित्र इति प्रत्यृचमनुवाकाभ्यामन्त्यां द्यावापृथिवीयामिति । अस्यार्थः उग्रश्चेति मन्त्रो विमुखः ततः परेभ्यो देवताखाङ्गेभ्योऽग्निं हृदयेनेत्यादिभ्यश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गृहीत्वा जुहोति । तत्रापि पक्षद्वयम् । अग्नये स्वाहा हृदयाय स्वाहा अशनये स्वाहा हृदयाग्राय स्वाहा इत्यादि कात्यायनादीनामभिप्रायः अग्निं हृदयेन प्रीणामि स्वाहेत्यादि हरिस्वामिमते प्रयोगः ॥ ततश्चाग्निं हृदयेनेत्यादीन् विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यन्तान् होमान् कृत्वा मा न इत्यनुवाकाभ्यां [२५, २४—३८] षोडशाहुतीर्हुत्वा द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेति चरमामाहुतिं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ अरण्येऽनूच्यान् हुत्वा द्यावापृथिव्यामुत्तमामाहुतिं जुहोतीति श्रुतिः अरण्येऽनूच्यानैरण्ये पठितानग्निं हृदयेनेत्यादीन् विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्येवमन्तान् होमान् कृत्वा द्यावापृथिवीयामुत्तमामाहुतिं जुहोतीति श्रुतेरर्थः । तथा चानुक्रमणी [४, ८] अग्निꣳ हृदयेनाश्वमेधिकानि तत्त्व एवर्षिर्लोमभ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्विचत्वारिꣳशत् । तत्राग्निं हृदयेन उग्रं लोहितेन द्वे कण्डिके ब्राह्मणरूपे देवताख्यावयवसम्बन्धविधानात् अरण्येऽध्येयत्वादिह पाठः । लोमादीन्यङ्गान्येव पठितानि आयासादयो देवता एव ॥ अथ मन्त्रार्थः हृदयेनाङ्गेनाग्निं देवं प्रीणामि । हृदयस्याग्रभागेना-

शनिं देवं प्रीणामि। समयष्टदयेन पशुपतिं देवं प्रीणामि। यक्ना यक्नता कालखण्डेन भवं देवं प्रीणामि पद्दन्न इत्यादिना [पा० ६, १, ६३] यक्नच्छब्दस्य यकनादेशः। मतस्ने हृद-याख्यिविशेषौ ताभ्यां शर्वं देवं प्रीणामि। मन्युना अश्रमस्ब-न्धिक्रोधेन ईशानं देवं प्रीणामि। अन्तर्वर्त्तमानेन पर्शव्येन पार्श्वास्थिसम्बन्धिना मांसेन महादेवं देवं प्रीणामि पर्शवः पार्श्वास्थीनि। वनिष्ठुः स्थूलान्त्रं तेनोग्रं देवं प्रीणामि। वसिष्ठहनुः वसिष्ठस्य देवस्य हनुः कपोलैकदेशो ज्ञातव्यः यद्दा वसिष्ठा या हनुः कपोलाधोदेशः तत्परा हनुरित्यमरः [२, ६, ९०] तत्परा कपोलाधोभागस्था हन्त्याहारमिति हनुः लिङ्ग-व्यत्ययः वसिष्ठहन्वा कोश्याभ्यां कोशो हृदयकोशः तत्स्थाभ्यां मांसपिण्डाभ्यां च शिङ्गीनि शिङ्गिसंज्ञानि देवतानि प्रीणामि ॥८॥

उ॒ग्रं लोहि॑तेन मि॒त्रꣳ सौव्र॑त्येन रु॒द्रं दौर्व्र॑त्ये॒नेन्द्रं॑ प्रक्री॒डेन॑ म॒रुतो॒ बले॑न सा॒ध्यान् प्र॒मुदा॑। भ॒वस्य॒ कण्ठ्यꣳ रु॒द्रस्या॑न्तःपा॒र्श्व्यं म॒हादे॒वस्य॒ यकृ॑च्छ॒र्वस्य॑ वनि॒ष्ठुः प॑शु॒पते॑ः पुरी॒तत् ॥ ९ ॥

लोहितेनासृजा उग्रं देवं प्रीणामि। शोभनं व्रतं कर्म यस्य स सुव्रतस्तस्य भावः सौव्रत्यं शोभनगत्यादिकर्मकर्तृत्वम् तेन मित्रं देवं प्रीणामि। दुष्टं स्खलनोच्छलनादि व्रतं यस्य स दुर्व्रतः तस्य भावो दौर्व्रत्यम् तेन रुद्रं देवं प्रीणामि। प्रकृष्टं क्रीडनं प्रक्रीडः तेनेन्द्रं देवं प्रीणामि। बलेन सामर्थ्येन मरुतो देवान् प्रीणामि। प्रमुदा प्रकृष्टा मुत् हर्षः प्रमुत् तया साध्यान् देवान् प्रीणामि॥ भवस्य कण्ठ्यम् अत्र षष्ठ्यर्थे

देवः अङ्गं प्रथमान्तम् कण्ठ्यं कण्ठे भवं मांसं भवस्यास्तु विभक्तिव्यत्ययो वा कण्ठेयन भवं देवं प्रीणामि। एवमग्रेऽपि। पार्श्वं स्यान्तर्मध्ये भवं मांसमन्तःपार्श्वं तद्रुद्रस्यास्तु। यकृत् कालखण्डं महादेवस्यास्तु। वनिष्ठुः स्थूलान्त्रं शर्वस्यास्तु। पुरीतत् हृदयाच्छादकमन्त्रं पशुपतेर्देवस्यास्तु ॥ ९ ॥

लोमभ्यः स्वाहा लोमभ्यः स्वाहा त्वचे स्वाहा त्वचे स्वाहा लोहिताय स्वाहा लोहिताय स्वाहा मेदोभ्यः स्वाहा मेदोभ्यः स्वाहा। माꣳसेभ्यः स्वाहा माꣳसेभ्यः स्वाहा स्नावभ्यः स्वाहा स्नावभ्यः स्वाहास्थभ्यः स्वाहास्थभ्यः स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा। रेतसे स्वाहा पायवे स्वाहा ॥ १० ॥

लोमभ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्विचत्वारिंशत्। लोमादीन्यङ्गानि। लोमभ्यः स्वाहा लोमानि जुहोमीत्यर्थः २, त्वचे ४, लोहिताय ६, मेदोभ्यः मेदो धातुविशेषः ८, मांसेभ्यः १०, स्नावभ्यः स्नावानः स्नायवो नसाः १२, अस्थभ्यः छन्दस्यपि दृश्यते [पा० ७, १, ७६,] इत्यस्थिशब्दस्य हलादिविभक्तावप्यनङादेशः १४, मज्जभ्यः मज्जा षष्ठो धातुः १६, रेतसे रेतो वीर्यम् १७, पायवे पायुर्गुदम् १८ ॥ १० ॥

आयासाय स्वाहा प्रयासाय स्वाहा संयासाय स्वाहा वियासाय स्वाहोद्यासाय स्वाहा। शुचे स्वाहा शोचते स्वाहा शोचमानाय स्वाहा शोकाय स्वाहा ॥ ११ ॥

तप॑से॒ स्वाहा॒ तप्य॑ते॒ स्वाहा॒ तप्य॑मानाय॒ स्वाहा॑ त॒प्ताय॒ स्वाहा॑ घ॒र्माय॒ स्वाहा॑। निष्कृ॑त्यै॒ स्वाहा॒ प्राय॑श्चित्यै॒ स्वाहा॑ भेष॒जाय॒ स्वाहा॑ ॥ १२ ॥

य॒माय॒ स्वाहान्त॑काय॒ स्वाहा॑ मृ॒त्यवे॒ स्वाहा॒ ब्रह्म॑णे॒ स्वाहा॑ ब्रह्मह॒त्यायै॒ स्वाहा॑ विश्वे॑भ्यो दे॒वेभ्यः॒ स्वाहा॒ द्यावा॑पृथि॒वीभ्या॑ᳪं स्वाहा॑ ॥१३॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायाम् ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

आयासाय आयासादयो देवविशेषाः १९, प्रायासाय २०, संयासाय, २१, वियासाय २२, उद्यासाय २३, शुचे २४, शोचते २५, शोचमानाय २६, शोकाय २७, तपसे २८, तप्यते २९, तप्यमानाय ३०, तप्ताय ३१, घर्माय ३२, निष्कृत्यै ३३, प्रायश्चित्यै ३४, भेषजाय ३५, यमाय ३६, अन्तकाय ३७, मृत्यवे ३८, ब्रह्मणे ३९, ब्रह्महत्यायै ४०, विश्वेभ्यो देवेभ्यः ४१, एतेभ्यो देवेभ्यः सुहुतमस्तु। एता आहुतीर्हुत्वा द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्यन्त्यामाहुतिं जुहुयात् ॥ ४२ ॥ एतावता कर्मकाण्डं समाप्तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।
गतोऽध्याय उपान्त्योऽयं प्रोक्तघर्मादिनिष्कृतिः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

ई॒शा वा॒स्यमि॒दꣳ सर्वं॒ यत्किञ्च॒ जग॑त्यां॒ जग॑त् । तेन॑ त्य॒क्तेन॑ भुञ्जीथा॒ मा गृ॑धः॒ कस्य॑ स्वि॒द्धन॑म् ॥ १ ॥

गणेशनरहरिं लक्ष्मीं नत्वा तत्कृपया मया । संहिताचरमाध्याये वेददीपो वितन्यते ॥ एकोनचत्वारिंशताध्यायैः कर्मकाण्डं निरूपितम् इदानीं कर्माचरणशुद्धान्तःकरणं प्रति ज्ञानकाण्डमेकेनाध्यायेन निरूप्यते । ईशा वास्यमित्यादिमन्त्राणां कर्मसु विनियोगो नास्ति तेषां शुद्धत्वैकत्वापापविद्धत्वाशरीरत्वसर्वगतत्वाद्यात्मयाथात्म्यप्रतिपादनात् तच्च कर्मणा विरुध्यते न ह्येवंलक्षणात्मोत्पाद्यो विकार्य आप्यः संस्कार्यः कर्त्ता भोक्ता वा भवेद्येन कर्मशेषता स्यात् तस्मादविद्याकृतमात्मनोऽनेकत्वकर्त्तृत्वभोक्तृत्वाशुद्धत्वपापविद्धत्वाद्यङ्गीकृत्य लोकबुद्धिसिद्धानि कर्माणि विहितानि यो हि दृष्टेन ब्रह्मवर्चसादिनादृष्टेन स्वर्गादिना कर्मफलेनार्थी सन्नहं द्विजातिः कर्माधिकारवानित्यात्मानं मन्यते तस्य कर्माधिकारः तस्मादेते मन्त्रा आत्मयाथात्म्यप्रकाशनेन शोकमोहादिसाधनमज्ञानं विनिवर्त्यात्मज्ञानं जनयन्तीत्यभिधेयसम्बन्धप्रयोजनानि । इदानीं ते मन्त्रा व्याख्यायन्ते । ईशा वास्यम् । आत्मदेवत्य अनुष्टुप्छन्दस्कोऽध्यायो दधीचाथर्वणेन दृष्टः । गर्भाधानादिसंस्कारसंस्कृतमधीतवेदं जनितसुतं यथाशक्तिकृतयज्ञं निष्पापं निःस्पृहं यमनियमोपेतं मुमुक्षुमुपसन्नं शिष्यं पुत्रं वा ऋषिरुपदिशत्याह । ईश ऐश्वर्य्ये क्विप् ईष्टे इतीट् ईशिता परमेश्वरः स हि सर्वजन्तूनामात्मा सन् सर्वमीष्टे तेन स्वेनात्मनेशा इदं

प्रत्यञ्चतो दृश्यमानं सर्वं वास्यम् वस आच्छादने ऋहलोर्ण्यत् इति [पा० ३, १, १२४] ण्यत्प्रत्ययः आच्छादनीयम् परमात्माहमेवेदं सर्वमिति परमार्थसत्यरूपेणात्मना सर्वमिदमनृतमाच्छादनीयम् परमात्माहमेवास्मि नान्यदस्तीति चिन्तयेदित्यर्थः। यत् किम् चेत् भिन्नक्रमः किञ्च यत् जगत्यां लोकत्रये जगत् जङ्गमादिकं स्वामिसम्बन्धाभिलिङ्गितं भवेत् तेन सर्वेण त्यक्तेन त्यक्तस्वस्वामिसम्बन्धेन भुञ्जीथाः भोगमनुभवेः मा गृधः गृधु अभिकाङ्क्षायाम् आकाङ्क्षां मा कृथाः ममेदमिति धियं त्यजेत्यर्थः। किमिति स्विदिति निपातो वितर्के धनं कस्य स्वित् न कस्यापीत्यर्थः सर्वाणि द्रव्याण्यन्योऽन्यमुपगच्छन्ति दृश्यन्ते अतो ममेदमिति बुद्धिरविद्यका तां त्यजतो योगेऽधिकार इत्यर्थः॥ १ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳ समाः। एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे॥ २ ॥

आत्मज्ञानाशक्तस्य कर्मोपदेशमाह। कर्माणि अग्निहोत्रादीनि निष्कामानि मुक्तिहेतुकानि कुर्वन्नेवेह लोके शतं समाः शतवर्षपर्यन्तं जिजीविषेत् पुरुषव्यत्ययः त्वं जिजीविषेः जीवितुमिच्छेः पुरुषायुषः शतवर्षत्वाच्छतपदम्। त्वयीति विभक्तिव्यत्ययः तवैवं कर्म कुर्वतो जिजीविषतो मुक्तिरस्तीति शेषः इतः प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरेण मुक्तिर्नास्ति अयमर्थः स्वर्गादिप्राप्तौ यथा नानाप्रकारा न तथा मुक्तावित्यर्थः निष्कामकर्मानुष्ठानेन सुखान्तःकरणस्यैव मुक्तिरित्यर्थः न तु कर्मणः फलेन भाव्यम् कथं मुक्तिरिति तत्राह

न कर्मेति मुक्त्यर्थं क्रियमाणं कर्म नरे मनुष्ये न लिप्यते न सम्बध्यते मुक्तिकारणान्तःकरणशुद्ध्यापादकत्वेनोपक्षीणशक्तित्वात् यावदिच्छा तावत् कर्मस्वधिकार इति दर्शितम्। जन्मान्तरे वा एवं प्रकारे त्वयि जिजीविषति नरे नरमात्राभिमानिनि इतः एतस्मात् कर्मकरणादन्यथा • प्रकारान्तरं नास्ति येन प्रकारेणाशुभं कर्म न लिप्यते अतः शास्त्रविहितं कर्म कुर्वन्नेव जीवितुमिच्छेत् प्रत्यवायपरिहारायेत्यर्थः। तदुक्तम् द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तौ च विभाषित इति ॥ २ ॥

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः । ताँस्ते प्रेत्यापिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ ३ ॥

अथ काम्यकर्मपरान्निन्दति। ये के च ये केचित् [जनाः] नराः आत्महनः आत्मानं घ्नन्तीत्यात्महनः अविद्वांसः काम्यकर्मपराः विद्यमानस्याजरामरस्यात्मनोऽविद्यादोषेण तिरस्करणादात्महन्तारः ते प्रेत्य मृत्वा देहं त्यक्त्वा तान् लोकान् जन्मानि स्थावरान्तानि अपिगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति। तान् कान् नाम प्रसिद्धं ते ये यत्तदोर्व्यत्ययः ये लोकाः लोक्यन्ते दृश्यन्ते भुज्यन्ते कर्मफलानि यत्रेति लोका जन्मानि असुर्याः असुराणामिमे असुर्याः असुषु प्राणेषु रमन्तेऽसुराः प्राणपोषणपरा अद्वैतमपेक्ष्य देवा अपि असुराः। कीदृशाः लोकाः ? अन्धेन तमसा अदर्शनात्मकेनाज्ञानेन आवृताः आच्छादिताः। अनात्मज्ञाः पुनर्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यर्थः ॥ ३ ॥

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा

आप्नुवन् पूर्वमर्शत् । तद्धावतोऽन्यानत्येति
तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥

मुमुक्षुभिर्यादृशं ब्रह्मात्मत्वेनोपास्यम् यस्याज्ञानात् संसारस्तदात्मस्वरूपमाह । त्रिष्टुप्छन्दस्केयमृक् । यत् ब्रह्म अनेजत् एजृ कम्पने न एजतीत्यनेजत् अचलत् स्वावस्थाप्रच्युतिः कम्पनम् तद्रहितम् सदैकरूपमित्यर्थः एकमद्वितीयं सर्वभूतेषु विज्ञानघनरूपेण । मनसः सङ्कल्पादिलक्षणाज्जवीयः वेगवत्तरम् जवोऽस्यास्तीति जववत् अत्यन्तं जववत् जवीयः ईयसुनि कृते विन्मतोर्लुगिति [पा० ५, ३, ६५] मतुपो लुक् । नन्वनेजद्वेगवतोर्विरोधः नैवम् निरुपाधित्वेनानेजत् सङ्कल्पविकल्परूपान्तःकरणस्योपाधेरनुवर्त्तनाज्जविष्ठम् देहस्थस्य मनसो दूरस्थब्रह्मलोकादिसङ्कल्पनं क्षणमात्राद्भवतीति मनो वेगवत्तरं लोके प्रसिद्धम् मनसि दूरं गच्छत्यात्मचैतन्यावभासः प्रथममप्राप्त इव गृह्यतेऽतो मनसो जवीय इत्युक्तम् । देवा द्योतनात्मकाश्चक्षुरादीन्द्रियाणि एनत् प्रकृतमात्मतत्त्वं नाप्नुवन् न प्राप्तवन्तः चक्षुरादिभ्यो मनो जवीयोऽसौ मनोव्यापारे व्यवहितत्वादात्मन आभासमात्रमपि देवानां गोचरो न भवतीत्यर्थः यतः पूर्वमर्शत् वेगवन्मनसोऽपि प्रथममेव गच्छत् ऋश गतौ व्योमवद्व्यापित्वात्सर्वसंसारधर्मवर्जितं तदात्मतत्त्वं निरुपाधिकेन स्वरूपेणाविक्रियमेव सदुपाधिकृताः सर्वाः संसारविक्रिया अनुभवतीवेत्यविवेकिनां प्रतिदेहमनेकमिव प्रतिभासत इति भावः यद्वा पूर्वम् पूर्वमपि विद्यमानम् अर्शत् रिश हिंसायां रिशति नश्यति रिशत् न रिशदरिशत् अर्शत् धातोरिकारलोपश्छान्दसः । किञ्च तत् तदः स्थाने यदो वृत्तिः यदात्मतत्त्वं धावतो द्रुतं

गच्छतोऽन्यान् मनोवागिन्द्रियादीनात्मविलक्षणान् अत्येति अतीत्य गच्छतीव कीदृशम् तिष्ठत् स्वयमविक्रियमेव सद्गच्छतीव। मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति गच्छतीति मातरिश्वा वायुः तस्मिन्नित्यचैतन्यस्वभावे आत्मतत्त्वे सति अपः कर्माणि दधाति धारयति कार्यकारणजातानि यस्मिन्नोतानि प्रोतानि यः सूत्रसंज्ञः सर्वस्य जगतो विधारयिता सर्वप्राणभृत्क्रियात्मकः सोऽपि वायुः प्राणिनां चेष्टालक्षणानि अग्निरविमेघादीनां ज्वलनदहनप्रकाशाभिवर्षणादीनि च कर्माणि यस्मिन् ब्रह्मणि सत्यवद् दधाति विभजति धारयति वा भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्य्य इत्यादि श्रुतेः [तैत्तिरी॰ आरण्य॰ ८, ८] सर्वा हि कार्यकारणादिक्रियाः सर्वास्पदे नित्यचैतन्यरूपे ब्रह्मणि सत्येव भवन्तीत्यर्थः। यद्वा मातरिश्वा वायुपरः कर्माणि आप्यन्ते प्राप्यन्ते सुखदुःखानि याभिस्ता आपः कर्माणि आप्नोतेर्क्स्वसेति [उणा॰ २, ५८] क्विप् धातोर्क्स्वश्च तानि कर्माणि यज्ञहोमादीनि यस्मिन् दधाति स्थापयति स्वाहा वाते धा इति [८, २१] समिष्टयजुषि वायुस्थत्वोक्तेः कर्माणि तावद्वायौ स्थाप्यन्ते समष्टिरूपोऽसौ वायुरपि यस्मिन् कर्माणि स्थापयति यागहोमदानादिकर्मणां परमं निधानमित्यर्थः॥ ४॥

तदे॑जति॒ तन्नैज॑ति॒ तद् दू॒रे तद॑न्ति॒के ।
तद॒न्तर॑स्य॒ सर्व॑स्य॒ तदु॒ सर्व॑स्यास्य बाह्य॒तः ॥५॥

रहस्यं सकृदुक्तं चित्ते नायातीति पूर्वमन्त्रोक्तमप्यर्थं पुनर्वदति। तत् प्रकृतमात्मतत्त्वमेजति चलति तदेव च न एजति स्वतो नैव चलति अचलमेव सत् मूढदृष्ट्या चलतीवेत्यर्थः। किञ्च तत् दूरे अविदुषामब्दकोट्याप्यप्राप्यत्वाद् दूरे

इवेत्यर्थः। तत् उ तदेव अन्तिके समीपे विदुषामा-त्मत्वेन भासमानत्वान्न केवलं दूरेऽन्तिके च। अस्य सर्वस्य नामरूपक्रियात्मकजगतोऽन्तरभ्यन्तरे तदेव। अस्य सर्वस्य बाह्यतः वहिरपि तदु तदेव ब्रह्म नभोवद्व्यापकत्वात्॥ अन्यं मन्त्रस्यार्थान्तरम् यथा पूर्वमन्त्रेण कारणरूपमा-त्मानमुद्दिश्य कार्य्यरूपमुद्दिशति। तदेजति। तिस्रोऽनु-ष्टुभः। तत् आत्मतत्त्वमेजति सर्वजन्तुरूपेण स्थितं सत् कम्पते क्रियावद्भवति तदेव च न एजति स्थावररूपावस्थं न चलति। तदेव दूरे आदित्यनक्षत्रादिरूपेण स्थितत्वात् तदु अन्तिके समीपे धरादिरूपत्वात् सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेः। अस्य सर्वस्य प्राणिजातस्यान्तर्मध्ये तदेवास्ते विज्ञानघनरूपेण। अस्य सर्वस्य वहिः तदु तदेव जडरूपत्वात् चेतनाचेतनरूप-मनन्तं ब्रह्मेत्यर्थः। एतदुपासितुरर्चिरादिमार्गेण गमनं नास्ति इहैव ब्रह्मप्राप्तेः न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः॥ ५॥

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्नेवानुपश्यति।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विचिकित्सति॥६॥

अथोपासनप्रकारमाह। यस्तु यः पुनः मुमुक्षुः सर्वाणि भूतानि अव्यक्तादीनि स्थावरान्तानि चेतनानि आत्मन् सप्तम्या लुक् आत्मनि एवानुपश्यति मय्येव सर्वभूतानि स्थितानि न मद्व्यतिरिक्तानीति पश्यति आत्मव्यतिरिक्तानि न पश्यतीत्यर्थः। सर्वभूतेषु चात्मानमवस्थितमव्यतिरिक्तं पश्यति तेषां भूतानां स्वं आत्मानमात्मत्वेन पश्यतीत्यर्थः। अयमर्थः। अस्य कार्य्यकारणसङ्घातस्यात्माहं सर्वप्रत्ययसाक्षी भूतश्चेतयिता निर्गुणश्च तथा तेनैव स्वरूपेणाव्यक्तादीनां

स्थावरान्तानामहमेवास्मीति सर्वेषु चात्मानं निर्विशेषं पश्यति। ततस्तस्माद्दर्शनात् न विचिकित्सति न संशेते कित्रागापनयने संशये चेति धातोः गुप्तिज्किद्भ्यः सन्निति [पा० ३, १, ५] स्वार्थे सन्प्रत्ययः आत्मनोऽन्यत्पश्यतः सर्वः सन्देहो भवत्यात्मानमेवात्यन्तं शुद्धं निरन्तरं पश्यतो न सन्देहावकाश इति भावः अत आत्मज्ञस्य विचारनिवृत्तिः ॥ ६ ॥

यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥७॥

इममेवार्थमन्यो मन्त्रो वदति। यस्मिन्नवस्थाविशेषे विजानतः आत्मैवेदम् सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिवाक्यविचारेणावद्भुतपरमार्थस्य सतः सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूत् परमार्थदर्शनादात्मैव संवृत्तः तत्र तस्यामवस्थायामेकत्वं विशुद्धं गगनोपममात्मैकत्वं पश्यतः जानतः को मोहः कः शोकश्च अविद्याकार्य्ययोः शोकमोहयोरसम्भवात् सकारणस्य संसारस्यात्यन्तमुच्छेद इति भावः ॥ ७ ॥

स पर्य्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरꣳ शुद्धमपापविद्धम्। कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥

एवम्भूतात्मज्ञस्य फलमाह। य एवमात्मानं पश्यति स ईदृशं ब्रह्म पर्य्यगात् परिगच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः। कीदृशम्? शुक्रं शुक्लं शुद्धं विज्ञानानन्दस्वभावमस्मि। अकायम् न कायः शरीरं यस्य तत्। अकायत्वादेवाव्रणमक्षतम् ॥

अस्नाविरं न विद्यन्ते स्नावाः शिरा यत्र तदस्नाविरं स्नायुर-हितम् अकायत्वादेव। शुद्धमनुपहतं सत्त्वरजस्तमोभिः। अपापविद्धं न पापैर्विद्धं क्लेशकर्मविपाकाशयैरस्पृष्टम्। अकायमव्रणमस्नाविरमिति पुनरुक्तमर्थातिशयद्योतनाय अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति यास्कोक्तेः [निरु० १०, ४२]। ईदृशं ब्रह्मात्मत्वः प्रतिपद्यत इत्यर्थः। पुनस्तस्यैव फलान्तर-माह य ईदृश उपासकः स शाश्वतीभ्यः समाभ्यः निरन्तरम-नन्तवर्षेभ्योऽर्थाय अनन्तवर्षप्राप्तये याथातथ्यतः यथातथाभावो याथातथ्यं तेन यथास्वरूपमर्थान् व्यदधात् विहितवान् त्यक्तास्वस्वाभिमत्स्वस्थैश्चेतनाचेतनैरर्थैरुपभोगं कृतवानित्यर्थः। कीदृशः? कविः क्रान्तदर्शी। मनीषी मेधावी। परि सर्वतो भवतीति परिभूः ज्ञानबलात् सर्वरूपः। स्वयं भवतीति स्वयम्भूः ब्रह्मरूपेण भविता। ईदृशोऽपि पूर्वोक्तं शुक्रमकाय-मित्यादिविशेषणविशिष्टं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः॥ एतस्या ऋचो-ऽर्थान्तरम्। यथा। योऽयमतीतमन्त्रोक्त आत्मा स पर्यगात् परितः सर्वत्र गच्छति नभोवत् सर्वं व्याप्नोति व्याप्य च शाश्वतीभ्यो नित्याभ्यः समाभ्यः संवत्सराख्येभ्यः प्रजापतिभ्यो यथातथ्यतः यथाभूतकर्मफलसाधनतः अर्थान् कर्त्तव्यपदार्थान् व्यदधात् यथानुरूपं व्यभजदित्यर्थः। स कीदृशः? शुक्रमित्या-दिविशेषणानि लिङ्गव्यत्ययेन पुंलिङ्गे नेतव्यानि शुक्रः शुद्धो दीप्तिमान् अकायोऽशरीरः लिङ्गशरीरवर्जित इत्यर्थः अव्रणो-ऽक्षतः अस्नाविरः शिरारहितः अव्रणोऽस्नाविर इति विशेषण-द्वयेन स्थूलशरीरप्रतिषेधः शुद्धो निर्मलः अपापविद्धोऽधर्मादि-वर्जितः कविः सर्वदृक् नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृति श्रुतेः मनीषी मनस ईषिता सर्वज्ञः परिभूः परि सर्वेषामुपर्युपरि भवतीति परिभूः स्वयम्भूः स्वयमेव भवतीति येषामुपरि भवति यश्चोपरि

भवति स स्वयमेव भवतीति स्वयम्भूः । स नित्य ईश्वरः सर्वं कृतवानित्यर्थः ॥८॥

अन्धंतमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्याᳬं रता ॥ ९ ॥

अतः परमुपासनामन्त्रा उच्यन्ते । षडनुष्टुभः । यमनियमसम्बन्धवान् विज्ञानात्मा कश्चिन्नास्ति जलबुद्‌बुदवज्जीवमदशक्तिवद्विज्ञानमित्यादिमतवादिनो बौद्धाः प्रस्तूय निन्द्यन्ते ये नराः असम्भूतिमसम्भवमुपासते मृतस्य पुनः सम्भवो नास्ति अतः शरीरान्तेऽस्माकं मुक्तिरेवेति वदन्ति ते अन्धं तमोऽज्ञानलक्षणं प्रविशन्ति । ये उ ये च सम्भूत्यामेव रता सम्भवत्यस्या इति सम्भूतिरात्मा तत्रैवासक्ताः कर्मपराङ्मुखाः स्वबुद्धिलाघवमजानाना आत्मज्ञानमात्ररताः आत्मैवास्ति नान्यत् कर्मादीनि कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोः सम्बन्धो नास्तीत्यभिप्रायवन्त इत्यर्थः ते नराः ततोऽन्धात्तमसो भूय इव इवशब्दोऽनर्थकः बहुतरं तमोऽज्ञानं विशन्ति ॥ अस्या ऋचोऽर्थान्तरमुच्यते अधुना व्याकृताव्याकृतोपासनयोः समुच्चिचीषया प्रत्येकं निन्दोच्यते । सम्भवनं सम्भूतिः कार्य्यस्योत्पत्तिः तस्या अन्या असम्भूतिः प्रकृतिः कारणमव्याकृताख्यम् तामसम्भूतिमव्याकृताख्यां प्रकृतिं कारणमविद्याकामकर्मबीजभूतामदर्शनात्मिकां ये उपासते ते तदनुरूपमेवान्धं तमोऽदर्शनात्मकं संसारं प्रविशन्ति । ये सम्भूत्यां कार्य्यब्रह्मणि हिरण्यगर्भाख्ये रताः ते ततस्तस्मादपि भूयो बहुतरमिव तमः प्रविशन्ति ॥ ९ ॥

अन्यदेवाहुः सम्भवादन्यदाहुरसम्भवात् ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥१०॥

अथोभयोरुपासनयोः समुच्चयकारणमवयवफलभेदमाह । सम्भवात् सम्भूतेः कार्य्यब्रह्मोपासनात् अन्यदेव पृथगेवाणिमाद्यैश्वर्य्यलक्षणं फलमाहुः कथयन्ति धीराः । तथा असम्भवात् असम्भूतेरव्याकृतादव्याकृतोपासनादन्यदेव फलमुक्तम् अन्धं तमः प्रविशन्तीत्युक्तं प्रकृतिलय इति पौराणिकोक्तं फलमाहुः । इत्येवंविधं धीराणां विदुषां वचः शुश्रुम वयं श्रुतवन्तः ये धीराः नोऽस्माकं तत् पूर्वोक्तं सम्भूत्यसम्भूत्युपासनाफलं विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तः ॥ १० ॥

सम्भूतिञ्च विनाशञ्च यस्तद्वेदोभयᳶ सह ।
विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्यामृतमश्नुते ॥११॥

सम्भूतिं सर्वजगत्सम्भवैकहेतुं परं ब्रह्म । विनाशं विनाशोऽस्यास्तीति विनाशः अर्श आदित्वादच्प्रत्ययः विनाशधर्मकं शरीरम् । तदुभयं शरीरिशरीररूपं द्वयं यो योगी सह एकीभूतं वेद जानाति देहभिन्नोऽहं देही वासे कर्मवशादिति ज्ञात्वा शरीरेण ज्ञानोत्पत्तिकराणि निष्कामकर्माणि करोतीत्यर्थः । स विनाशेन विनाशिना शरीरेण मृत्युं तीर्त्वान्तःकरणशुद्धिं सम्पाद्य सम्भूत्यात्मज्ञानेनामृतमश्नुते मुक्तिं प्राप्नोति ॥ अस्या ऋचोऽर्थान्तरम् । यथा । सम्भूत्युपासनयोरेकपुरुषार्थत्वात्समुच्चय एव युक्त इत्याह । अत्र विनाशशब्दद्वये अवर्णलोपो द्रष्टव्यः पृषोदरादित्वात् अन्यदाहुरसम्भवादित्युक्तेः । सम्भूतिमविनाशं च व्याकृताव्याकृतोपासनद्वयं यः सह वेद उभयमुपास्त इत्यर्थः स योगी अविनाशेनाव्याकृतोपासनेन मृत्युमने-

श्वर्य्यमधर्मकामादिदोषजातं च तीर्त्वातिक्रम्य सम्भूत्या हिरण्य-गर्भोपासनेनामृतं प्रकृतिलयलक्षणमश्नुते ॥ ११ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाᳪं रताः
॥ १२ ॥

ये तु कर्मनिष्ठाः कर्म कुर्वन्त एव जिजीविषन्ति तान् प्रत्युच्यते। विद्याविद्ययोः समुच्चिचीषया प्रत्येकं निन्दोच्यते। विद्याया अन्या अविद्या कर्म। ये जना अविद्यामग्निहोत्रादि-लक्षणां केवलामुपासते स्वर्गार्थानि कर्माणि केवलमनुतिष्ठन्ति ते अन्धमदर्शनात्मकं तमोऽज्ञानं प्रविशन्ति संसारपरम्पराम-नुभवन्तीत्यर्थः। ततस्तस्मादन्धात्मकात्तमसो भूय इव बहु-तरमेव तमः ते प्रविशन्ति ये उ ये पुनर्विद्यायामात्मज्ञाने देवताज्ञाने एव रताः कर्माणि हित्वा कर्माकरणे प्रत्यवायो-त्पत्त्यान्तःकरणशुद्ध्यभावेन ज्ञानानुदयादिति भावः ॥ १२ ॥

अन्यदेवाहुर्विद्याया अन्यदाहुरविद्यायाः ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे
॥ १३ ॥

तयोः फलभेदमाह। विद्याया आत्मज्ञानस्य फलमन्य-देवाहुरमृतरूपम् अविद्यायाः कर्मणश्च फलं पितृलोकरूप-मन्यदेवाहुः धीराः कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक इति श्रुतेः। ये धीराः धीमन्तः आचार्य्याः नोऽस्मभ्यं ज्ञानं कर्म च विचचक्षिरे व्याचख्युः। तदुक्तम् इत्येवं धीराणां वचः शुश्रुम श्रुतवन्तः ॥ १३ ॥

विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयꣳ सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥१४॥

समुच्चयमाह । विद्यां देवताज्ञानमविद्यां कर्म च तदुभयं विद्याविद्यारूपं द्वयं यः सह वेद एकीकृत्य वेद एकेन पुरुषेणानुष्ठेयं जानाति कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डस्य गुणभूतमित्यर्थः । सोऽविद्ययाग्निहोत्रादिकर्मणा मृत्युं स्वाभाविककर्मज्ञानं मृत्युशब्दवाच्यं तीर्त्वोत्तीर्यान्तःशुद्ध्या कृतकृत्यो भूत्वा विद्यया देवताज्ञानेनामृतं देवतात्मभावमश्नुते प्राप्नोति तद्धि अमृतमुच्यते यद्देवतात्मगमनमिति श्रुतेः ॥ १४ ॥

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तꣳ शरीरम् । ओ३म् क्रतो स्मर क्लिबे स्मर कृतꣳ स्मर ॥ १५ ॥

अथ कृतोपासनो योगी अन्तकाले प्रार्थयते । हे यजुषो । अथेदानीं परीष्यतो मम वायुः प्राणः वायुग्रहणं सप्तदशकलिङ्गोपलक्षणार्थम् सप्तदशात्मकलिङ्गरूपः प्राणोऽध्यात्मपरिच्छेदं हित्वाधिदैवतरूपं सर्वात्मकममृतं सूत्रात्मानमनिलं वायुं प्रतिपाद्यतामिति वाक्यशेषः वायुर्वाव गौतमसूत्रं वायुना गौतम सूत्रेणेदꣳ सर्वꣳ दृब्धमिति श्रुतेः [बृहदारण्य० माध्य० ३, ५, ६,] ज्ञानकर्मसंस्कृतं लिङ्गमुत्क्रामत्वित्यर्थः । अथ इदं स्थूलं शरीरमग्नौ हुतं सत् भस्मान्तं भस्मरूपं भूयात्, भस्मान्तः स्वरूपं यस्य तत् कृतप्रयोजनत्वात् ॥ अथ योगिनोऽवलम्बभूतमक्षरमुच्यते ओमिति ब्रह्मणः प्रतिमा नाम वा । अस्य ब्रह्मा ऋषिः गायत्री छन्दः परमात्मा देवता वेदारम्भे होमे शान्तिपुष्टिकर्मसु काम्येसु नैमित्तिकेष्वपि कर्मसु विनि-

योगः । ओंप्रतीकात्मकत्वात्सत्यात्मकमग्न्याख्यं ब्रह्माभेदेनोच्यते हे ओम् ! हे क्रतो सङ्कल्पात्मक ! स्मर यन्मम स्मर्त्तव्यं तस्यायं कालः प्रत्युपस्थितोऽतः स्मर यस्त्वं ब्रह्मचर्य्यं गार्हपत्ये च मया परिचरितस्तत् स्मर । क्लिबे स्मर कल्पते भोगायेति क्लृप् लोकः तस्मै स्मर जशादेश आर्षः छन्दस्युभयथेति पदान्तत्वात् मयास्मै अयं लोको दातव्यस्तस्मै क्लृप्ताय लोकाय स्मर । कृतं स्मर यन्ममा बाल्यप्रभृत्यनुष्ठितं कर्म तच्च स्मर । स्मरेत्यभ्यावृत्तिरादरार्था । क्रतो त्रिभिर्यजुर्भिरन्ते यस्मात् योगी स्मारयतीति कात्यायनः [अनुक्रम० ४, ८] ॥ १५ ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १६ ॥

पुनरन्येन मन्त्रेणाग्न्याख्यं ब्रह्म प्रति योगी मार्गं याचते । अगस्त्यदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् व्याख्यातापि [५, ३६] विशेषाय पुनर्व्याख्यायते । हे देव दानादिगुणयुक्त ! हे अग्ने ! अस्मान् सुपथा शोभनेन मार्गेण देवयानेन नय सुपथेति विशेषणं दक्षिणमार्गनिवृत्त्यर्थम् गतागतलक्षणेन दक्षिणमार्गेण निर्विण्णोऽहम् अतोऽग्ने ! त्वां याचे पुनर्गमनागमनवर्जितेन शोभनेन पथास्मान् कर्मफलविशिष्टान्नय । किमर्थम् ? राये धनाय मुक्तिलक्षणाय कर्मफलभोगायेत्यर्थः । किंविधस्त्वम् ? विश्वानि सर्वाणि वयुनानि कर्माणि प्रज्ञानानि वा विद्वन् जानन् । किञ्च जुहुराणं हुर्च्छा कौटिल्ये शानचि जुहोत्यादित्वेन रूपम् कुटिलं प्रतिबन्धकं वञ्चनात्मकमेनः पापमस्मत् अस्मत्तः सकाशात् युयोधि पृथक्कुरु वियोजय नाशयेत्यर्थः यु मिश्रणामिश्रणयोः

च्छादित्वाच्छब्लोपश्छित्वे छान्दसं ह्रेधिंत्वम् ततो विशुद्धा वयं ते तुभ्यं भूयिष्ठां बहुतरां नमउक्तिं नमस्कारवचनं विधेम कुर्य्याम इदानीं सपापत्वात्तव परिचर्य्यां कर्तुं न शक्ता मस्ततस्त्वया पापनाशे कृते शुद्धा वयं नमस्कारेण त्वां परिचरेमेत्यर्थः ॥ १६ ॥

हि॒र॒ण्मये॑न॒ पात्रे॑ण स॒त्यस्या॑पिहि॒तं मुख॑म् । यो॒ऽसावा॑दि॒त्ये पुरु॑षः सो॒ऽसाव॒हम् ॥ ओ३म् खं ब्रह्म ॥ १७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

पुनरादित्योपासनमाह । उष्णिक् यजुर्द्वयात्मा उष्णिक् त्रिपादाद्यो द्वादशक इति वचनात् । हिरण्मयमिव हिरण्मयं ज्योतिर्मयं यत् पात्रम् पिबन्ति यत्र स्थिता रश्मयो रसानिति पात्रं मण्डलम् तेन तेजोरूपेण मण्डलेन सत्यस्यादित्यमण्डलस्थस्याविनाशिनः पुरुषस्य मुखं शरीरमपिहितमाच्छादितं वर्त्तते । तथापि यः असौ प्रत्यक्षः आदित्ये रविमण्डले पुरुषः पुरुषाकारत्वात् पूर्णमनेन प्राणबुद्ध्यात्मना जगत्समस्तमिति वा पुरुषः पुरिशयनाद्वा स मण्डलस्थः पुरुषः असौ प्रत्यक्षः कार्य्यकारणसङ्घातप्रविष्टोऽहमस्मि । एतां चोपासनां कुर्य्यादित्यर्थः ॥ ओम् खं ब्रह्मेति यजुषो ओ३मिति अमनिर्देशो ब्रह्मणः खं ब्रह्मेत्याकाशरूपमन्ते ब्रह्म ध्यायेत् [अनुक्रम० ४, ८] यद्यपि ब्रह्म चेतनमाकाशस्त्वचेतनस्तथाप्येकदेशे साहश्यम् नभोवद् व्यापकं ह

श्रोमिति जपन् ध्यायेदित्यर्थः। सूर्य्यमण्डलस्थः पुरुषोऽ मेवेत्यभेदेन चिन्तयेत् ॥ १७ ॥

अथ विचारः। विद्यां चाविद्यां चेत्यत्र [क० ११ विद्याशब्देन किं मुख्या परमात्मविद्योच्यते उतोपासना अमृतमश्नुत इत्यत्र [क० १४] अमृतशब्देन साक्षान्मु उत्तरमार्गेण परम्परया वा। नाद्यः। विद्याकर्मणोर्ग हेतोभयं सहेति [क० १४] समुच्चयानुपपत्तेः तयोर्वि धात् विद्योत्पत्तौ तदाश्रयेऽविद्यानुत्पत्तेः वह्निरुष्णः प्र शश्चेति ज्ञानोत्पत्तौ शीतोऽग्निरप्रकाशश्चेति अविद्यो पत्तिर्न सम्भवति नापि संशयोऽज्ञानं वा यस्मिन् सर्वा भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः तत्र को मोहः कः शोक इत्य त्वात्। किञ्च विद्याशब्देन परमात्मविद्याग्रहणे अग्ने नय सुपथयाचनमनुपपन्नम्। तस्माद्विद्योपासना अमृतं च पिकमिति दिक् ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।
चरमश्चरमोऽध्यायः परमात्मनिरूपकः ॥ ४० ॥

शुक्लयजुर्वेदस्य मन्त्रभागः समाप्तः ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः।